

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 112]

PRAKRIYĀKAUMUDĪ

[Part III]

by

RĀMACANDRĀCĀRYA

With

PRAKĀŚA

by

ŚRĪKRIŚṆA

Edited by

Pt. Muralīdhara Mīśra

Ex-Head of Vyākaraṇa Department
Sampurnanand Sanskrit Viśhvavidyālaya.

Chief Editor of the Granthamālā

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀTHĪ 'VAGĪŚA ŚĀSTRĪ'

Director, Research Institute,

Sampurnanand Sanskrit Viśhvavidyālaya,

VARANASI

1980

Published by—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

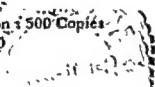

Available At—
Publication Section.
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi-221002.

©

First Edition : 500 Copies

Price : 8/-00

Printed by—
Naya sansara Press,
Varanasi

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[११२]

रामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[तृतीयो भागः]

श्रीकृष्णविरचितया

प्रकाशव्याख्यया

संवलित्वा

सम्पादकः

प० मुरलीधरमिश्रः

व्याकरणविभागाध्यक्षचरः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

ग्रन्थमालाया मुख्यसम्पादकः

डॉ० भागोरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

२०३७ तमे वैक्रमाब्दे

१९०२ तमे शकाब्दे

१९८० तमे ख्रिस्ताब्दे

प्रकाशकः—

निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

प्रातिस्थानम्—

प्रकाशनविभागः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वाराणसी-२२१००२.

प्रथमं संस्करणम् : ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् : ८४-०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—

नया संसार-प्रेस

वाराणसी ।

रामचन्द्राचार्यप्रणीता प्रक्रियाकौमुदी

प्रकाशव्याख्यया

विभूषिता

[अथोत्तरार्धम्]

प्रकृतिः सा जयत्याद्या यया धात्वादिरूपया ।

व्यज्यन्ते शब्दरूपाणि परप्रत्ययसंनिधेः ॥

“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति वाक्तिककारेणार्थे प्रयुक्तानां शब्दानामिद-
मनुशासनमित्युक्तम् । प्रयोगश्च पदस्यैव । “अपदं न प्रयुज्यते” (भा०) इति निषेधात् ।
षडश द्विविधम् । “सुतिङन्तं पदम्” (१ । ४ । १४) इति वचनात् । तत्र श्रुतक्रमा-
नुरोधेन सुबन्तानि व्युत्पाद्य, तिङन्तानि व्युत्पादयिष्यन् प्रकरणादौ मङ्गलमाचरति-
प्रकृतिरित्यादिना । सा प्रसिद्धा वैयाकरणाभिमता आद्या, आदौ प्रत्ययादुत्पत्तेः
‘पूर्वकाले भवा स्थिता । सर्वप्रयोगमूलभूता वा प्रकृतिः । प्रकर्षेण नियमेन क्रियते
प्रत्ययोजनया अन्तरङ्गप्रत्ययान्वयेति यावत् । सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

यत्तु प्रत्ययात्पूर्वमुपादीयमानशब्दः प्रकृतिरिति । आद्या^१ प्रत्ययापेक्षया
पूर्वाविभूतेति च प्राचा व्याख्यातम् । तदसत्—रुणद्धि-पचतकि-बहुपदुरिति शनम्-
अकच्-यहुच्-प्रकृतिष्वव्यापनात् । विधौ पूर्वोच्चारितः पूर्वो ‘...स्तन्निमित्तं वेत्यर्थ’
इति चेन्न । “कर्मण्यण्” (३ । २ । १) “सार्धधातुके यक्” (३ । १ । ६७) ‘...
विधौ पञ्चमीनिर्दिष्ट इत्यपि न । अकच्यव्याप्तेरिति दिक् ।

सा का ? यया शब्दानां पचत्यादीनां रूपाणि प्रयोगा व्यज्यन्ते प्रकटोक्रियन्ते ।
नहि प्रकृतिमन्तरोक्तरूपाणि निष्पाद्यन्ते । किभूतया यया^२ धात्वादिरूपया ? धात्वादीनि
धातुप्रातिपदिकङ्यन्तावन्ततिङन्तानि रूपाणि यस्यास्तया । न पुनः प्रकृतिमात्रं
रूपाभिर्व्यञ्जनायालमित्याह—परप्रत्ययसंनिधेरिति । अत्रापि परशब्दो न देशवाची
शनमाद्यसङ्ग्रहापत्तेः, किन्तु प्रकृत्युपदेशात् परकाले उपपन्नो दृष्टो वा प्रत्ययो लट्-
शबादिस्तस्य सन्निधिः सन्निधानम्, तस्माद् हेतोः “न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
नापि केवलः प्रत्ययः” इति नियमादिति भावादुभयोः परस्परविनाभावेऽपि प्रकृतिरेवो-
त्कर्षको हेतुरित्युक्तम्—आद्येति । प्रत्ययानुत्पत्तेः प्रकृतिहेतुत्वेनोपजीव्यत्वेन सैव
प्रधानमिति भावः । प्रत्यय इति च प्रत्ययसंज्ञाऽविकारविहितो गृह्यते ।

१. पूर्व । पूर्वकालमवा स्थितेति क० पु० ।

२. पूर्वा पूर्वकाले नावस्थितेति च ग० पु० ।

३. आद्येति । अतिप्रसक्तिरिति ग० पु० ।

४. ययेति नास्ति ग० पु० ।

५. अत उक्तमिति ख० पु० ।

६. प्राधान्यमिति ग० पु० ।

१. धातोः [३ । १ । ९१]

आतृतीयाध्यायान्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः । तेष्वदौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।

यत्तु—प्रतीयतेऽर्थो यस्मादिति व्याख्यातं प्राचा, तदसत्—स्वार्थिकानां कनादीनां शवादीनाञ्च विकरणानामसङ्ग्रहापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । अर्थवत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् । “स्वार्थिकाश्च प्रकृत्यर्थेनैवार्थवन्तः” इति तु कल्पनामात्रम् । वस्तुतस्तदनर्थका एवेति “प्रत्ययः” (३ । १ । १५) इति सूत्रे ह्रदत्तादिभिर्व्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा^१ वेदान्त्यभिमतता प्रकृतिरोश्वराधिष्ठितविद्याशक्तिर्जयति । धातवः पञ्च महाभूतानि ब्रह्मखानिलतेजासि मूलभूता धातव इति स्मृतेः । तेषामादिकारणभूतं रूपं यस्याः । यद्वा ‘प्रकृतिविकृत्योरेकत्वाद् धात्वादीन्येव स्थूलपर्यन्तानि रूपमस्याः, महाभूतात्मना परिणतत्वात् । एवम्भूतया यया शब्दा वाचका रूपाणि वाच्यानि च व्यज्यन्तेऽत्यन्तासन्त्यपि गन्धर्वनगरादिवदुपदर्श्यन्ते ।

नन्वविद्याया जडायाः कथं व्यञ्जकत्वमत आह—परेत्यादि । परश्चासौ प्रत्ययो ज्ञानम् । “प्रत्ययाधीनशपथं ज्ञानविश्वासहेतुपु” इत्यभिधानात् । नित्यविज्ञानमयः परमात्मा तस्य सन्निधेः सन्निधानादचेतनेऽपि कर्तृत्वादिशक्तिराविशति—अयस्कात्सन्निधेरिव^२ लौहशलाकायाम् ।

अन्ये तु—साङ्ख्याभिमतता प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानाख्या मूलप्रकृतिरिति वर्णयन्ति । पर उत्कृष्टः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स परप्रत्ययः पुरुषस्तत्सन्निधिमाम्नादनया^३ शब्दरूपाणि व्यज्यन्ते इति पूर्ववत् ।

यद्यपीयमन्यैर्निराकृता, एतावता न व्याख्येया न सम्भवदुक्तिकत्वात् । नित्यस्फोटादेरप्यन्यैर्निराकृतत्वेनानुपादेयत्वप्रसङ्गाच्च । जयतीत्यनेन च स्तुतिरूपं मङ्गलमुपनिबद्धम् । काव्यप्रकाशकारस्तथाह—‘जयत्यर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते’ सर्वोत्कृष्टा तेन ताम्रप्रत्यहं नतोऽस्मि इत्यर्थो वा^४ नमस्कार एवात्र मङ्गलमिति ।

धातोः । आतृतीयाध्यायान्तम् इति । तृतीयाध्यायस्यान्तः समाप्तिः तं मर्यादो-कृत्येत्यर्थः । अन्यथाऽन्तग्रहणासामञ्जस्यात् । “धातोरेकाच” (३ । १ । २२) इति

१. ध्यव इति नास्ति ग० पु० ।

२. अनादित्वात्सर्वजगत्कारणतपरया प्रतिद्वेदान्त्यभिमतता स० पु० ।

३. अभेदादिति ग० पु० ।

४. सन्निवेशे इति स० पु० ।

५. मात्राद्या इति ग० पु० ।

६. धात्वपि इत्यर्थाग्रमस्कार इति स० पु० ।

२. लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३।४।६९]

लकाराः सकर्मकाद्भावोः कर्मणि कर्तरि चाकर्मकाद् भावे कर्तरि च स्युः ।

“प्रत्ययः” “परश्च” (३।१।१२) इत्यनुवर्तते ।

यङ्विधौ यद्धानुग्रहणं तत्स्वरितत्वादध्यायपरिसमाप्तेरनुवर्तते । प्रकृतित्वेनेति शिष्यसौकर्याय विभज्य व्याख्यातम् ।

यत्तु स्वतन्त्रं धातोः (३।१।६१) इत्यधिकारसूत्रं तत् कृदन्तादौ व्याख्यास्यति । यदि तु तदेवेह व्याख्यायते तथा सति तत्पूर्वभाविषु एिच्णिङ्चिणादिषु धातुग्रहणसम्बन्धो न प्रतिपादितः स्यात् । एवञ्चामुनैव सिद्धे पुनर्धातोरित्यधिकारारम्भस्य प्रयोजनं तत्रैव वदिष्यति । धात्वधिकार इत्यर्धधातुकसंज्ञार्थं इति ।^१ सोपसर्गान्च लडादयो मा भूवन्ति । लेत्विन्ति । तेषु वक्ष्यमाणेषु प्रत्ययेषु मध्ये लस्य स्थाने तिङ् विधीयते इति । आदौ तेषां स्थानित्वेन दश लकारा अनुबन्धभेदेन बुद्धिसौकर्याय प्रदर्शयन्ते उदाह्रियन्त इत्यर्थः । तेषु षट् टितश्चत्वारो ङित इति द्वैराशेनाक्षरसामान्यानुपूर्व्या पठति—लङित्यादि ॥ १ ॥

लः कर्मणि । ल इत्युत्सृष्टानुबन्धा लकारा सामान्येन निर्दिश्यन्ते । प्रथमा बहुवचनं चेदमिति दर्शयति लकारमात्रशेषत्वाल्लडादय एव लकारत्वेन व्यवह्रियन्ते । तत्र कर्मणि विधानमकर्मकेभ्यो न सम्भवति, कर्मणोऽस्मात् । भावे चाकर्मकेभ्य इति विशेषोपदेशाच्चेति सकर्मकेभ्य एव कर्मणि विधानमित्याह—सकर्मकाद्भावोरिति । कर्मणि चेति । चकारेण “कर्तरि कृत्” (३।४।६७) इति प्रकृतः कर्ताऽनुकृष्यते इत्याह—कर्मणि कर्तरि चेति^२ । चकारेणापि कर्तव्यं परामृश्यते । अकर्मकेषु तदसम्भवादित्याह—भावे कर्तरि च स्युरिति ।

अत्र कर्मणि कर्तुरीप्सिततमे इति व्याख्यातं प्राचा । तदसत् । स्पृश्यते तृणम्, भुज्यते द्विपम्, गौर्दुह्यते पयः, आस्यते मास इत्यादावपि दर्शयन् । लकारो द्विविधः, तिङ् भावी अतिङ् भावी च । तत्र भवति पचत्यादौ तिङ् भाविनः कृत्सञ्ज्ञानिपेधात् “कर्तरि कृत्” (३।४।६७) इत्यस्यानुपस्थापनात् स्वार्थं विधिः स्यात् । अतिङ् भाविनस्तु कृत्वात् कर्तव्यं विधिः स्यात्, न त्वास्यमानः शय्यमान इत्यादौ भावकर्मणोरित्येतद्वचनमारभ्यते इति वदन्ति । तत्र भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणामपि भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते

१. धात्वधिकार आर्धधातुकादिसंज्ञार्थं इति ख० पु० ।

२. भावे चेति ग० पु० ।

३. न कर्मेति ग० पु० ।

४. इत्यपि प्रयोगः ख० पु० ।

इति नार्थोऽनेन उच्यते । अनारभ्यमाणो एतस्मिन् यथा भावे विधीयमाना घत्रादय-
स्सकर्मकेभ्योऽपि भवन्ति । श्रौदनस्य पाकः । जगतः कृतिरिति । एवं “भावकर्मणोः”
(१ । ३ । १३) इत्यात्मनेपदं सकर्मकेभ्योऽपि भावे स्यात् । ततश्च घटं क्रियते देव-
दत्तेनेत्यपि प्रयोगः प्रसज्येत । अतश्चाकर्मकेभ्य इति नियमार्थं वक्ष्यामि । सकर्मकेभ्यो
भावे मा भूदित्योदमारब्धम् ।

कर्मणि चेत्वेतदुत्तरत्र “तयोः” (३ । ४ । ७०) इत्यनेन परामर्शार्थम् ।
अतिङ्भावपु च लेपु “कतरि कृत्” (३ । ४ । ६७) इति न प्रवर्तते । ‘तद्वाक्यशेषोऽयम् ।
मनिर्दिष्टार्थेषु एबुलादिष्वर्थाकाङ्क्षित्वादुपपत्तिष्ठते न तेषु निर्जातार्थेष्विति स्थितमाकरे-
अत्र कालभावाद्धदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणाऽकर्मकत्वं विवक्षितम् । तेन मासमास्यते
देवदत्तेनेति कालादिकर्मकादपि भावे लो भवति । तदुक्तं कैयटेन “अकर्मक-
श्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यादिकर्म निषिध्यते न च बहिरङ्गं कालादिकर्म” । पूर्वं हि क्रियाया
द्रव्यकर्मणा योगो भवति पश्चात् कालादिना परिमाणनिर्धारणाय । तथाऽन्तरङ्ग-
त्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादिस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकव्यपदेशो न
प्रवर्तते इति । यत्र तु अन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो
भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवतीत्यपि तत्रैवावोचाम ।

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे लकारः यथा नेह पच्यते
नेह भुज्यते इतीति । तदेतद् ‘भाष्यकैयटपदमङ्गुर्यादिष्वनूद्य कण्ठतो दूषितम् । यथाहुः—
“अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः” इति ।
अन्यथा पचादोनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिवन्धनानि कार्याणि भवेयुः ।

अकर्मकशब्दे च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते नार्थः । गत्यर्थादिषु धातूनामेव
विशेष्यत्वेन प्रक्रमात् गत्यन्तत्वात्यन्तत्वादेर्धातुष्वेव सम्भवाच्च । धातुषु चाश्रीयमाणेषु
क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात्ते एवैते इति तत्त्वप्रत्ययविषयाणां कर्म न
व्यपदिश्यते । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो भेद इति दर्शितम्, तदाऽर्थेष्वन्यपदार्थेष्वेव न
दोष इति । कथं तर्हि नेह पच्यते नेह भुज्यते इति, भावे लकारो मा भूद्भावकर्मण्येव
भविष्यति गम्यमानत्वान्न प्रयुज्यते प्रविश पिरडोमितिवत् ॥ २ ॥

१. मिति निर्दिष्टार्थेषु इति ग० पु० ।
२. प्वपीति ग० पु० ।
३. पाताविभिः रित्यधिकं ए० पु० ।
४. चान्तरातिकाभिर्भोजनवादिभ्योऽभिर्ध्वजहिते नेति ए० पु० ।
५. घतिनां रातामिति ए० पु० ।
६. छुपयते ए० पु० ।

३. वर्तमाने लट् [३ । २ । १२३]

आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले वाच्ये धातोर्लङ्प्रत्ययः स्याद् ।
अदावितौ । आदेशविधानसामर्थ्यान्न लस्यत्संज्ञा ।

वर्तमाने लट् । ननु वर्तमानत्वं धात्वर्थे सम्भवति । ग्रहवः क्षणाः धातुवाच्याः तत्र निष्पन्नानां भूतत्वादनिष्पन्नानां भविष्यत्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तस्य तृतीय-प्रकारस्याभावात् । सत्यम् । नेह विद्यमानत्वं वर्तमानत्वं किं तु वर्तमानकालो-पाधिकत्वम्, तत्र कोऽसौ वर्तमानत्वोपाधिरित्याद्यक्ष्य क्रियैवोपाधिरिति दर्शयति-प्रारब्धेति । आरब्धा कर्तुं प्रस्तुताऽपरिसमाप्ता न तु विरता या क्रिया तपोपलक्षितः परिच्छिन्नः । एतदुक्तं भवति अचिश्चयणादघश्चयणपर्यन्त'मोदनफलावच्छिन्नो वितत-रूपो व्यापारसमूहः पचेरथः ।

स च यावता कालेन निष्पद्यते स कालो वर्तमानः । काले वाच्ये इति । वाच्ये धातोर्वाच्यत्वेन विषयभूतेऽर्थे प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काल उपाधितया विवक्षिते सति कर्त्राद्यर्थे लङित्यर्थः । यद्वा तादृशि काले निष्पद्यमानं यद् वाच्यं क्रियारूपं तत्र वर्तमानात्तद्वाचकाद् धातोर्लङित्यर्थः । यद्वा कालशब्देन क्रिया विवक्षिता क्रियेति च प्रसिद्धपरिमाणा निमेषादिक्रिया । वाच्येति च धातुविशेषणम् । तदयमर्थः प्रारब्धपरिसमाप्तश्चासौ निमेषादिक्रियोपलक्षितस्तत्परिच्छिन्नस्तादृशि काले क्रियायां वाच्येऽभिधेये स्थिताद्धातोर्लङिति स च "लः कर्मणि" (३ । ४ । ६६) इति वचनात् कर्त्राद्यर्थे न काले तस्यावाच्यत्वात् । अन्यथा चैत्रोऽस्तीति कर्तुरनभिहितत्वात् प्रथमा न स्यात् वर्तमानादेर्धात्वर्थोपाधिकत्वम्, न तु वाच्यत्वमिति स्थितमाकरे ।

कथं तर्हि पर्वतास्तिष्ठन्ति, यावज्जीवमधीते इति लट् । पर्वतादिस्थिते-नित्यप्रवृत्तत्वेनाप्रारब्धत्वात्, अध्ययनस्य चान्तराकालिक'भोजनादिभिर्व्यवहि-तत्वेन परिसमाप्तत्वात् । सत्यम् । तथापि कालत्रयवतिरा'जानां याः भूतभविष्यद्वर्त-मानाः पालनादिक्रियास्तत्संबन्धात् पर्वतादिस्थितेरपि भूतत्वाद्युपपद्यते । ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रियोपचारात् पर्वतादिस्थितेर्वर्तमानत्वम् । तस्युः पर्वताः नलादिकाले । स्यास्यन्ति पर्वताः कल्किकाले । अधीते इत्यत्राप्याफलनिष्पत्तेरध्ययन-मपरिसमाप्तमन्तरालवति तु भोजनादि नान्तरीयकत्वादव्यवधायकं तस्यैवावयव-क्रिया । यथा मुङ्क्ते इत्यादौ जलपानादि ।

१. चान्तराकालिक'भिर्भोजनादि क्रियादिव्यवहितत्वेनेति ख० पु० ।

२. वर्तमानां लङ् ख० पु० ।

३. उपपद्यते ख० पु० ।

४. लस्य [३ । ४ । ७७]

इत्यधिकृत्य ।

५. तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्व-
मिड्वहिमहिङ् [३ । ४ । ७८]

एतेऽष्टादश लस्यादेशाः स्युः । षट्ठा इतः । ल इति दश लकारा
उच्यन्ते ।

६. लः परस्मैपदम् [१ । ४ । ९९]

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

भटावितो इति । लट्ठकारष्टरेत्वार्यः । अकारः 'लटः शतृशानचो' (३ । २ ।
१२४) इति विशेषणार्थः । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इति लस्येत्संज्ञेति तु न
भवति, लस्येत्यधिकृत्य तिबाद्यादेशविधानसामर्थ्यात् । हरदत्तस्तु सत्यामित्संज्ञायां
लोपाभावमात्रमाह । तत्रासति प्रयोजने कथमित्त्वमिति चिन्त्यम् । न च लित्स्वरः प्रयो-
जनम् । एलो लित्स्वरणं ज्ञापकम्, न लादेशे लित्स्वरो भवतीति तेनैवाभिधानात्
तिबादिभिर्लोपो बाध्यते इति व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

लस्येत्यधिकृत्येति । "लस्य" (३ । ४ । ७७) इत्यधिकारसूत्रम् । लकार इत्यु-
च्चारणार्थः । लडादिष्वनुगतमुत्सृष्टानुबन्धं लकारमात्रमधिक्रियते । "धातोः"
(३ । १ । ६१) इत्यधिकाराद्धातोर्विहितस्येव लस्य ग्रहणात् । "लः कर्मणि च"
(३ । ४ । ६६) इत्यत्र निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेर्वा कर्त्राद्यर्थे विहितस्य
ग्रहणम् । तेन 'लुनाति चूडाल' इत्यादौ न भवति ॥ ४ ॥

तिप्तस्झि इति । समाहारद्वन्द्वोऽयं महिङन्तानाम् । पुण्यक्षदानि वा । षट्ठ इतः ।
तिप्सिप्मिपां षः स्वरार्थः पित्त्वाद्यर्थश्च । इट्ठकारः "इटोऽत्" (३ । ४ । १०६)
इति विशेषणार्थः । एरदिति हि उच्यमाने भवेमहोत्यत्रापि स्यात् । (अन्ये तु प्रत्यया-
प्रत्ययपरिभाषया नात्र प्रसङ्गः भवेमहोत्यत्रेकारमात्रस्याप्रत्ययत्वात् । लिङादेशस्ये-
त्यनुवृत्तेरिकारमात्रस्यालिङादेशत्वादेरदित्येव मन्यन्ते । तन्मते व्यर्थं एव) । आगम-
लिङ्गं तु टित्वं न भवति, आदेशमध्ये पाठात् । महिङो ङ्कारस्तिङ्गिति प्रत्याहारार्थो
नावयवानुबन्धार्थोऽप्योत्याचार्याणां स्मृतिपरम्परा । तेन संप्रच्छिन्नमहे ववश्चिमहे
इति महिङ्या (६ । १ । १६) इति संप्रसारणं न भवति ॥ ५ ॥

लः परस्मैपदम् । ल इति षष्ठ्येकवचनमादेशापेक्षयेत्याह—लादेशा इति । यदि
तु ल इति जसन्तं स्यात् । तत्रादेशानां स्थानिवत्त्वाद् यद्यपि सिद्धयति तथापि किकिनो-

१. ( ) इति विहितो नास्ति ख० पु० ।

७. तडानावात्मनेपदम् [१ । ४ । १००]

तडिति प्रत्याहारः । तादिर्नवकः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ।

८. शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ । ३ । ७८]

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्घातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

९. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१ । ३ । १२]

अनुदात्तेतो ङितश्च घातोरात्मनेपदं स्यात् ।

रपि स्यात् लिङ्वदिति वचनात् । ततश्च देङ्दृडादिभ्यश्चात्मनेपदिभ्यो न स्यात् । लादेशानां तु परस्मैपदसंज्ञाश्रयणे नास्ति तयोः प्रसङ्ग इति कैयटादौ स्थितम् ।

अन्ये तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव किंकिनोनिरासे जसन्तत्वमेव युक्तम् इति ॥ ६ ॥

तडानाविति । आनेति शानच्कानचोरुत्सूत्रानुबन्धयोगग्रहणम् । चानशस्तु न भवति स इत्यनुवृत्तेर्लादेशस्यैव ग्रहणात् । एतदर्थमेव पूर्वत्र स इति पठ्ठी व्याख्याता । तेन कतीह निष्णाना इति परस्मैपदिभ्योऽपि संभवतीत्याह—शानच्कानचौ चेति । “लटः शतृशानचौ” (१ । २ । १२४) इत्यादि “लिटः कानच्वा” (३ । २ । १०६) इति विहितावित्यर्थः । पूर्वसंज्ञापवाद इति । एकसंज्ञाधिकारात् । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥ ७ ॥

शेषात्कर्तरि । उपर्युक्तादन्यः शेषः । अनुदात्तत्वङित्वत्रित्वस्वरितत्वाद्यनुबन्धोपाधौ भावकर्मगन्धनाद्यर्थापाधौ “नेविशः” (१ । ३ । १७) इत्याद्युपपदोपाधौ चात्मनेपदं विहितम्, यः पुनस्ततोऽन्यः स शेषः इत्याह—आत्मनेपदेत्यादि । अत्र घातोर्नित्यस्यानन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो ज्ञेयः । तिवादिवाक्ये तथैव स्थितत्वात् । अस्य नियमस्य तत्समानविषयत्वधर्माव्यात् । अनुदात्त इत्यादिनात्मनेपदं नियतं परस्मैपदं त्वनियतं सत् सर्वतः प्राप्नोतीति नियम आरभ्यते । तत्र कर्मणि यदि भवति शेषादेवेति यदि नियमस्ततश्शेषात्कर्तरि भा भूत् शेषात् भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । अत्र शेषाद् यदि भवति कर्तार्येवेति । ततः शेषाद्भावकर्मणोर्भा भूत् अशेषात् त्रिष्वपि प्राप्नोति । न चैकेन वाक्येन नियमद्वयं शक्यं कर्तुम् । अत्राहुः योगविभागोऽत्र क्रियते । तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः द्वितीये तु कर्तार्येवेति ॥ ८ ॥

अनुदात्तङित इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छन्दः प्रत्येकं सम्बध्यते इत्याह—

१. स्यातामिति ख० पु० ।

२. कर्तार्येव भवतीति ख० पु० ।

अनुदात्तेतो डितश्चेति । एतच्चानुदात्तलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्, चक्षिणो डित्करण-
ज्ञापनात् । स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र “अनुदात्तेतश्च हलादः” (१।१।४६)
इति युच् यथा स्यादिति । तेन “अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः” “लभन्ति पुनस्तथानम्”
“निण्ड प्रसति” इत्याद्युपपन्नम् ।

धातोः इति । अस्याप्यनन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो द्रष्टव्यः । तिङ्गं लादेश-
त्वात् परस्मैपदात्मनेपदनियमस्य तिबादिविध्यैकवाक्यतया विधेर्वा तद्विषयत्वेन लकारा-
पेक्षावश्यम्भावात् । अत एवात्र धातोरिति व्याख्यातम् । तेन प्रकृतेराक्षेपात् नियत-
सामर्थ्येन लाभाच्च ।

यत्तु भाष्यकृता “भूवादयो धातवः” (१।३।१) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते
इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः । सामर्थ्याक्षेपादिलभ्ये व्यवहितानुवृत्तये स्वरितत्वकल्पने
प्रमाणाभावात् । यद्येवं यङन्ताद् ईयङन्ताच्च न प्राप्नोति वेभिद्यते ऋतीयते इति ।
प्रत्ययस्य ङित्वेऽपि धातोरङित्वात् गुणादिनिषेधेन चारितार्थाच्च न समुदाय
विशिष्टः । “प्रवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति” । नैप दोषः ।
ङिता धातोर्विशेषणान्तदन्तविधौ ङित्वस्तस्य धातोरिति विज्ञायते । तेनेयङाद्यन्ताद्
भविष्यति । केवलस्य चष्टे इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् । न चैवं चङङोरपि प्रसङ्गः ।
“विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्” (५०) इति “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१।३।६२)
इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वेन चङङोः पुनस्तत्प्रवर्तकत्वा-
भावाच्च ।

अन्ये स्वाहुः । अयङिति यङोऽकार आदितोऽनुदात्त इदनुबध्यते तेनावय-
वैश्चरितार्थेन समुदायस्य विशेषणानुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदं भविष्यति । एवमीय-
ङित्यत्रापीकार इदिति व्याख्येयः, न चैवं नुमप्रसङ्गः । “गोः पादान्ते” (७।१।५७)
इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्त इदितो धातोर्नुम् भवतीति विज्ञायते । तेनादाविदितो
न भविष्यति ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तं सत्यं समाहितमायुष्मता वृथा चार्यं प्रयासः प्रयोजना-
भावात् । धातुग्रहणं त्यज्यतामिति । स्यादेतदेवम् । यदि तदनुवर्त्येत सामर्थ्याल्लभ्यं तु
तदित्यवोचाम । उपस्थितस्य च तस्य संबन्धो दुर्वारः दोषप्रसङ्गस्तु प्रतिविधेय इत्येव
युक्तम् । प्रयोजनाभावोऽपि पात्तिकः । नियमात्परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं विकरण इति
पक्षे चङङोः कृतयोस्तङोऽवजंनीयत्वात् ।

यत्तु “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१।३।९२) इति ज्ञापकमुक्तम्, तदपि न ।
स्येन व्यवहितेऽपि नियमः प्रवर्तते इति विपरीतस्यापि ज्ञापयितुं शक्यत्वादिति
शब्दालङ्कारेऽस्माभिर्व्यवस्थापितत्वादित्यलं वृद्धविरोधेन ॥ ६ ॥

१. डित्करणात् ज्ञापकात् इति ख० पु० ।

२. दोषङन्ताच्चेति नास्ति ख० पु० ।

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठसंख्या
भ्वादिः	१-१५७
अवादिः	१५८-१६६
ह्लादिः	१६७-२०३
दिवादिः	२०४-२१५
त्वादिः	२१६-२२१
तुवादिः	२२२-२३२
इवादिः	२३३-२३६
तवादिः	२३७-२४१
ऊपादिः	२४२-२४८
शुवादिः	२४९-२५६
अन्तप्रक्रिया	२५७-२८६
तन्तप्रक्रिया	२८७-३०५
मन्तप्रक्रिया	३०६-३१५
यङ्लुगन्तप्रक्रिया	३१६-३३८
सुबधातुप्रक्रिया	३३९-३६१
नामधातुप्रक्रिया	३६२-३७२
पदव्यवस्थाप्रक्रिया	३७३-४०६
भावकर्मप्रक्रिया	४०७-४३१
लकारार्थप्रक्रिया	४३२-४६८
लयप्रक्रिया	४६९-४७३
दन्तप्रक्रिया	४७४-४८८
विकीप्रक्रिया	४९९-६१९

अनुदात्तेतो ङितश्चेति । एतच्चानुदात्तलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्, चक्षिडो ङित्करण-
ज्ञापनात् । स ह्यनुदात्तेतु पठ्यते विचक्षण इत्यत्र “अनुदात्तेतश्च ह्लादेः” (१।२।१४६)
इति युच् यथा स्यादिति । तेन “अनुक्रमप्यूहति पण्डितो जनः” “लभन्ति पुनस्तथानम्”
“पिण्डं प्रसति” इत्याद्युपपन्नम् ।

पातोः इति । अस्याप्यनन्तरं विहितस्य लस्येति शेषो द्रष्टव्यः । तिङां लादेश-
त्वात् परस्मैपदात्मनेपदनियमस्य तिबादिविध्यैकवाक्यतया विधेर्वा तद्विषयत्वेन लकारा-
पेक्षावश्यम्भावात् । अत एवात्र धातोरिति व्याख्यातम् । तेन प्रकृतेराक्षेपात् नियत-
सामर्थ्येन लाभाच्च ।

यत्तु भाष्यकृता “भूवादयो धातवः” (१।३।१) इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते
इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः । सामर्थ्याक्षेपादितभ्ये व्यवहितानुवृत्तये स्वरितत्वकल्पने
प्रमाणाभावात् । यद्येवं यङन्ताद् ईयङन्ताच्च न प्राप्नोति वेभ्रद्यते ऋतीयते इति ।
प्रत्ययस्य ङित्वेऽपि धातोरङित्त्वात् गुणादिनिपेधेन चारितार्थाच्च न समुदायं
विशिनष्टि । “अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति” । नैप दोषः ।
ङिता धातोर्विशेषणान्तदन्तविधौ ङिदन्तस्य धातोरिति विज्ञायते । तेनेयङाद्यन्ताद्
भविष्यति । केवलस्य चष्टे इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् । न चैवं चङङोरपि प्रसङ्गः ।
“विकरणेभ्यो नियमो वलीयान्” (५०) इति “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१।३।६२)
इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वेन चङङोः पुनस्तत्प्रवर्तकत्वा-
भावाच्च ।

अन्ये त्वाहुः । अयदिति यङोऽकार आदितोऽनुदात्त इदनुवर्धयते तेनावय-
वेऽचरितार्थेन समुदायस्य विशेषणानुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदं भविष्यति । एवमीय-
ङित्यत्रापीकार इदिति व्याख्येयः, न चैवं नुमृप्रसङ्गः । “गोः पादान्ते” (७।१।५७)
इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तेरन्त इदितो धातोरुं भवतीति विज्ञायते । तेनादाविदितो
न भविष्यति ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तं सत्यं सन्नाहितमायुष्मता वृथा चायं प्रयासः प्रयोजना-
भावात् । धातुग्रहणं त्यज्यतामिति । स्यादेतदेवम् । यदि तदनुवर्त्येत सामर्थ्याल्लभ्यं तु
तदित्यवोचाम । उपस्थितस्य च तस्य संबन्धो दुर्वारः दोषप्रसङ्गस्तु प्रतिविधेय इत्येव
युक्तम् । प्रयोजनाभावोऽपि पाक्षिकः । नियमात्परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं विकरण इति
पक्षे चङङोः कृतयोस्तङोऽवर्जनीयत्वात् ।

यत्तु “वृद्धभ्यः स्यसनोः” (१।३।१२) इति ज्ञापकमुक्तम्, तदपि न ।
स्येन व्यवहितेऽपि नियमः प्रवर्तते इति विपरीतस्यापि ज्ञापयितुं शक्यत्वादिति
शब्दालङ्कारेऽस्माभिव्यवस्थापितत्वादित्यलं वृद्धविरोधेन ॥ ६ ॥

१. ङित्करणात् ज्ञापकात् इति ख० पु० ।

२. दोषङन्ताच्चेति नास्ति ख० पु० ।

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठसंख्या
न्वादिः	१-१५७
अवादिः	१५८-१६६
त्वादिः	१९७-२०३
दिवादिः	२०४-२१५
त्वादिः	२१६-२२३
तुवादिः	२२२-२३२
ववादिः	२३३-२३६
तनादिः	२३७-२४१
रूपादिः	२४२-२४८
चुरादिः	२४९-२५६
एतन्तप्रक्रिया	२५७-२८६
सतन्तप्रक्रिया	२८७-३०५
यङन्तप्रक्रिया	३०६-३१५
यङ्लुगन्तप्रक्रिया	३१६-३३८
सुख्यादुप्रक्रिया	३३९-३६१
नामवातुप्रक्रिया	३६२-३७२
पदव्यवस्थाप्रक्रिया	३७३-४०६
भावकर्मप्रक्रिया	४०७-४३१
सकारार्थप्रक्रिया	४३२-४४८
कृत्यप्रक्रिया	४४९-४७३
कृदन्तप्रक्रिया	४७४-५६८
वैदिकीप्रक्रिया	५६९-६१६

प्रास्तानिकम्

रामचन्द्राचार्यप्रणीतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशव्याख्यासमलङ्कृतायास्तृतीय-
मागारमकम् उत्तरार्द्धमिदं मोन्यामं प्रकाशमानोयते । प्रथमस्य मागस्य प्रास्ताविके प्रसाद-
व्याख्यानवैशिष्ट्यमयोमेव भवति । जाकारग्रन्थम्यननिर्देशविकलं तत्रत्यं विविधशास्त्रग्रन्थमन्वयं
कमप्यनुमन्यान्ग्रन्थमनियोने । प्रक्रियाकौमुदीकारेण च बहूनि मतानि 'केचित्' । प्रक्रिया०
२१, ६१ १०८, १४०, २४८, २५२, ३१३, ३२४, ३२६, ३३२, ३७९ ४३५);
'अपरे' (प्रक्रिया० ३०१) इति कृत्वा समुद्धृतानि । किन्तु क्वत्थानि तानि मतानीति प्रकाश-
कारेणापि सर्वत्र न प्रस्फोर्यते । ३७९ पृष्ठस्य 'केचित्' इति प्रक्रियाकौमुदीकारोद्धृतस्य
व्याख्यादावसरे, प्रसादकार आह — 'तद्विहापि गत्वर्थस्त्वमन्ये मन्यन्ते' इति तन्मतमिप्रायेण
केचिदित्युक्तम्' (३८० पृ०), बहून् तु स मौनमाकलयानास ।

प्रकाशकृता शेषकृत्वेन समुद्धृतानि नामोन्नेखाविरहितानि मतान्तरेणापि नूनं तदीयं
स्वाध्यायमहिमानं प्रकटयन्ति । स्वरहस्योद्घाटनार्थं तानि व्याख्याकाराणां मुखमीक्षन्ते । इह
तेषां कानिचन प्रस्तूयन्ते—अन्ये तु (२, ६, ८, १४, २५, ३०, ३३, ४८, ५१, ७४,
८०, ८४, १०५, १०८, ११६, ११९, १२७, १३५, १३६, १४४, १४६, १५८,
१८७, २०४, २१२, २१३, २२९, २३६, २५६, २८४, २८५, ३२५, ३४३,
३५३, ३५७, ३६६, ३६७, ३८२, ३८४, ३९०, ४३१, ४५१, ४५३, ४६९,
५३७, ५५१, ५५७, ५५९, ५७४, ५८०, ५९२, ६००,); यत्तु (३, ५६, ७८,
८६, १५७, १६७, २६०, ४२३, ४१७); यत्तु (७४, ९५, १३८, २६३, २६७);
ये तु मन्यन्ते (२४ पृ०); ये तु (७७, ६६, १२७, १३६, १६९, २१३, ५५०;
ये त्वाहुः...तन्मते विपरीतः क्रम ऊक्तोऽयः (५६७); एतच्चाकारमित्यन्ये मन्यन्ते
(३१ पृ०); इत्यन्ये (११२, १३८, १४५, ४५८, ५०४, ५७२); अन्येषां तु; परे
मन्यन्ते (२८८); इत्यपरे (४५८); अत्र कश्चित् (३३३); इति केचित् (१४, ९४,
१०२, १०३, १३२, १४०, १६५, ५४१); केचिद् दीर्घोदितं पठन्ति, तदसत् (५१);
अत्र केचित् (५३, १२१, ३१८, ३३७, ४४९); केचित् (६०, ७७, ८१, १३६,
१७४, १७८, २०१, २०९, २११, ६१२, २१७, २२५, २३४, २३६, २४९,
३०८, ५०७, ५५६); नैचित्तु (१४५, २८३); पठ्यते कश्चित् (४३१); इति
केदाञ्चिन्मते (११२ पृ०); यदप्युक्तम्, तन्न (४८८); क्वचित्तु, परिष्कृत इत्यु-
दाह्रियते, तत्र एतन्नामविविचयः (११०), ववचित्तु (२८४ पृ०); तदेतदन्यमतम् (३६१),
क्वचिद् विक्षलः पठ्यते, सोऽकारः (५००); अत एवाधुनिकाः (३१६); प्रतिताम्रेऽपि
(३२३) ।

प्रकाशकारेण दोषवृत्तेन बहुत्र ग्रन्थग्रन्थकारनामानि रभुद्धृतानि, तद् विभाष्य तदीया स्वाध्यायस्य गभीरता ध्यापयता च प्रवटीमवतः । अत्रोदाह्रियन्ते कतिचन स्थलानि-एतच्च वार्तिकमतेनोदाहृतम् (५३१); यत्तु भाष्यकृता...इत्युक्तम्, सोऽभ्युच्चयवादः (८); भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् (५४); भाष्यकारमते (१८७); स्थितमाकरे (१८८, ३३५); भाष्यादिषु स्थितम् (१६०); आकरे स्थितत्वात् (२०२); भाष्येऽपि (२०६), भाष्ये (२१३); इत्याकरे स्थितम् (२२७); भाष्यकारपक्षे (२४०); भाष्यकथयतोः (३२३); भाष्यकारस्योक्तेः (३०३); भाष्यकारस्येदममिममम् (३२४); भाष्ये तु (३२४); भाष्यकारोक्तोदाहृतम् (३२९); यदाह मगवान् भाष्यकारः (३३३); भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव (३३५); भाष्येऽभ्युक्तम् (३३६); भाष्यकारस्तु (३३८); भाष्ये प्रकृतिपरिगणनमुक्तम् (३४०), भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन (३७१), भाष्ये तु (३९६), भाष्यं च (४०२); भाष्यकारस्तु (३४२), इत्याकरः (४०७), भाष्ये उद्धृष्टम् (४२६); इत्येतत् तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम् (४४१), भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते (५१३), भाष्यकारस्तु (५३२); भाष्ये तु च्छान्दम एवेति स्थितम् (५४१) ।

वृत्तिकृता तु (३४२), अत एव काशिकायम् (३६), वृत्तिकारस्तु (१४४); वृत्तिन्यासपदमङ्गीप्रदोषादिषु (१९९), तदेतत्काशिकाकारममम् (२५४); इति काशिका (२६८) इति; वृत्तिन्यासकारहरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६), काशिकाकावचनम् (३२६); काशिकाकारसमस्या भाषायामपि यद्भुक् (३३८), जयादित्येन (३७६); इति जयादित्यमतमनुमृत्त्य व्याचष्टे (३९६), जयादित्याचार्यास्तु मन्यन्ते (३३८); जयादित्येन (३७६), जयादित्यस्तु मन्यते (४८२), तदुक्तं काशिकायाम् (४०२, ५०३); वृत्ति-कारैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् (४५१), तथा च काशिका (५५१); विश्रामोऽतद्वद इति काशिकायाम् (५६८), नैतत् काशिकाकारे मन्यते (५६८); तथा च काशिकायाम् (५६९), काशिकायां सूक्तम् (५७५) इति । वृत्तिकारेण सूत्रे प्रक्षेपाः कृता इति मन्यते प्रकाशकारः दोषवृत्तेः ।

बहुत्र हरदत्तमतानि समुद्धृतानि क्वचिन्निराक्रियन्ते, क्वचिच्च स्वपक्षमण्डनार्थमुपस्थाप्यन्ते; यथा-हरदत्तादिभिः (२) १४४, २७२; हरदत्तस्तु...आह, चिन्त्यम् (६), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, सत्यं समाहितमायुष्मता, बुधा धार्य प्रयासः प्रयोजनानावात् (८); इति हरदत्तोक्तेः (५१); अत्र हरदत्तः (६५, १७५, ४०२, ४१६, ५०९), हरदत्तोऽपि (७८, १४०); हरदत्तेनाप्येव चिन्ता सूत्रिणा (८०), हरदत्तश्चाह (८१), इति हरदत्तेनोक्तम् (८६); यथाह हरदत्तः (१०९); हरदत्तः मते तु (११८), हरदत्तः (१२१, २३०, २४६); चिन्त्यतामिति हरदत्तः (१३५); यदाह हरदत्तः (१६८, ४३०, ४६१, ६०८); इति न्यासहरदत्तो (१९०); हरदत्तस्तु (२२१, ४२८, ४६४); तदाह हरदत्तः (२५९); इति...हरदत्तैर्व्याख्यातम् (२८६); इति हरदत्तादयः (३०६); कथं-

हरदत्ताभ्याम् (३१७), हरदत्तेनोक्तम् (३२४), यत्तु हरदत्तेनोक्तम्. ...तल्ल (३३१);
 इति हरदत्तोक्तेः (३३२, ४८४), हरत्तादीनां तु (३३७), हरदत्तेन (३१७), हरदत्त-
 स्त्वाह (३३८, ४५२, ४७१), हरदत्तोऽप्यह (३६०), इति हरदत्तन तूक्तम्
 (३६५); पञ्चेति हरदत्तः ३९९, हरदत्तेन दूग्गमुक्तम् (४०२); इति हरदत्तः
 (४९१, ४९३, ५०१, ५०४, ५७२, ५९५), हरदत्तन्तु भाषायामप्य प्रयोगश्चिन्त्य
 इत्याह (५०६), अयं योगः शक्योऽस्तुम् इति हरदत्तः (४३०), अयं ज्ञानं चिन्त्यमिति
 हरदत्तः (५३१); हरदत्तादिमिहोक्तेः (५६९); अयं हरदत्तं प्रमादगणोऽयम् (६०४) ।

एवमेव—इति स्मृतेः (२), तदुक्तं कैयटेन (४), कैयटादौ न्यूनम् (७);
 यत्तु माधवेनोक्तं तद्वत् (११), उदाह यास्कः (११), अयं एव कैयटेनोक्तम् (१३);
 कैयटेन प्रयुक्तम् (१४), इत्यष्टधातुकारः (१४), बोधदेवस्तु (१४, १४५), इति
 माधवेनोक्तं दूग्गं परात्मम् (२५), यत्त्वाह माधवः, तच्चिन्त्यम् (३५), यदपि
 श्रीभोजेन न इति षोडश उक्तम् तत् सर्वं माधवशिरोधातुपेक्षम् (५४), इति भट्टिः
 (५९); कानिदामप्रयोगश्चातुपुपलः स्यात् (५६), तथा च शाकटायन (६४);
 इति कैयटोक्तेः (६६), माधवेनोक्तत्वात् (७८); यदा सहस्रत्वा माधवोक्तं दूग्गमुक्ताह (७८);
 माधवस्त्याह (६६), तथा च शाकल्लमल्लः (६६), कैयटादिषु (७०), तदाह वामनः
 अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते, तदिहाम्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यमिति (७०); इति निरुक्तम् (७३);
 इति माधवः (८१); यत्तु कैयटेनोक्तम् (८१); माधवादयस्त्वस्यापि सत्त्वमुदाजहः
 (८५); कैयटेनोक्तत्वात् (८६); माधवस्त्याह (६६); इति माधवः (१०९); इति
 कैयटादिमिहोक्तम् (११६); इति छण्डने टीकाहता वर्धमानेन चिन्त्यताम् इति प्रवित्त्य-
 नित्युक्तम् (११६); निघण्टुषु प्रमिष्टेरित्याकरः (११७), भट्टमल्लस्य चाभिधानं
 चिन्त्यम् (११७); कैयटेनोक्तत्वात् (१२०); तरङ्गिणीकारोऽप्येवं प्रतिपेक्षे (१२१),
 बोधदेवोऽपि (१२३, १२७); इति माधवोक्तेः (१२५), इति माधवः (१२७), मुरारेः
 परस्मैपदप्रयोगः प्रमादः (१२८); इति दीर्गाः (१३४); इति माधवः (१३५, १८१,
 २०१, २११); माधवादयः (१३७, १७६); न्यासकैयटहरदत्तमाधवादयः
 (१४२); भट्टिप्रयोगस्तु विरयः (१६८); माधवोक्तेर्य (१६९); न्यासकारेणोक्तम्
 (१६९); इत्यात्रैव इति माधवोक्ते (१००), आत्रेयस्तु (१७६); कौम रास्त्रेतो
 भाषायामनुमन्यते (१६०); आपिशलास्तु (१९४), इति न्यास- (१६०); क्षीरस्वामि-
 मते (१९९); न्यासपदमञ्जरोऽप्रीवादिषु तु (१९९); चान्द्रास्तु (२०३), इति स्वामी
 (२१०); कविरहस्ये (२१८); माधवोऽप्याह (२३०); यत्तु माधवेनोक्तम् (२३०);
 शाकटायनक्षीरस्वाम्यादयो न पठन्ति (२३९); शब्दिकामरणे क्षेपेति गुण उदाहृतः
 (२३६); क्षीरस्वाम्याह (२३९); माधवस्तु (२४३); माधवेन (२४४); सुधाकरा-
 दयः (२४८); कैयटः (२५०, ४०१); इति क्षीरदेवः (२५१); क्षीरस्वामी त्वाह

(२५२) ; वेद्यादेस्तु (१५८) ; कैयटेनोक्तम् (२६१) ; त्वेदन्त्यासकारेणोपेक्षितम् (२८३) ; तदुक्तं वोपदेवेन (२८४) ; स्वामी तु (२८५) ; अन्यामकारः (२८६) ; इति न्यासः (३००, ४८९, १) ; माधववोपदेवान्याम् (३०७) ; वातन्त्रोदाहृतमनादिम् (३१७) , यत्त्वम माधवैवोक्तम् (३१७) , कैयटः (३१७) , यदत्र माधवेन... , तच्चिन्त्यम् (३२०) , यदुक्तं न्यासवृत्ता (३२१) , इति माधवादयः (३२२) , पाणिनीयान्तु (३२२) , न्यासे तु (३२२) ; माधवादयः... इत्यादिष्ठने, तदन्तमन्वनम् (३२२) ; माध्वकैयटयोः (३२३) , तदुक्तं सारतङ्गिण्याम् (३२५) , न्यासयोगोऽप्याह (३२६) ; इति माधवादयः (३२६) , माधवादिभिः (३२८) , वामनन्यासप्रमेयगणः (३२९) ; माधवोदाहृतं चित्तयन्माधवेन (३२९) ; कैयटोऽप्याह (३३६) , इति माधवोक्तं प्रमुक्ताम् (३३७) , तथा च भट्टि (३३३) , इति माधवः (३३९, ३४५, ३६५, १) ; इति कैयटोक्ते (३५७) , तदुक्तं मुग्धबोधे (३५७) , कैयटादीनां स्ते (३५७) , इति वैश्वयन्त्याम् (३५८) , माधवीट्टेराहृतम् (३५९) , माधवतन्त्रमुक्तम् अन्यो व्याख्यातः (३६०) ; इति कैयटः (३६३) , वामनस्यापि मने (३६३) , वामननक्तनाह (३६४) , दुर्गागुप्तादयः (३६४) , अथाह कैयटः (३६५) , कैयटस्तु (३६६) , चान्द्रे तु (३६८) ; व्याख्यात च कैयटेन (३६९) , इत्यान्वेषमाधवोऽपि (३७३) , इति न्यासः (३७६) , कैयटादयः (३८०) , रघुः (३८०) , कृष्णप्रसाधस्वाह (३८२) , मुरारिप्रयोगविन्यः (३८७) , इति दुर्घटः (३८७) , भट्टिप्रयोग (३९७) , इति कैयटः (४०१) , कैयटस्वाह (४०२) , माध्वप्रयोगोऽपि व्याख्यानः (४०२) , इति जयमङ्गला (४०५) ; उदाहृतं चात्र वैष्णवं माधवादिभिरित्यास्तामेतत् (४१७) , न्यासकारोऽपि (४१८) ; तथा वोपदेवः (४३१) , भट्टिकावे तु पुनः प्रमुच्यते (४३८) ; पुरातननादयोऽप्येवम् (४३८) , पुरातनमेन व्याख्यातम् (४५९) ; भट्टिप्रयोगात् (४५९) , माधस्तु (४६४) ; इत्यमरकोपव्याख्याने स्तोत्रस्वामी (४७०) , माधः प्रागुक्त (४७१) , तदाहामरकवे (४८१) ; तथा चामरः (४८१, ५८०) ; कैयटोऽपि (४८२) ; समस्तित्वेति... , तदति तुच्छम् (४८८) ; न्यासकारस्तह (४९४) ; यदाह न्यासकारः (५००) ; इति न्यासात् (५०१) ; यदन्त्यत्र न्यासे उक्तम् (५०३) ; माधवेन तत्त्वमिषाणात् (५०३) ; मुग्धबोधानुसारेण (५०८) ; तथा च माधः (५२१) ; तथा च न्यासः (५५९) ; यदाह वामनः (५६८) ; इति न्यासादयः (५८४) ; रामचन्द्रनाम्नाचार्येण प्रकाशिता (६१८) ; विदूढनो व्याख्यातः (६१५) ।

इत्थं प्रकाशकारेण बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च मतानि निराहृतानि, क्वचिच्च स्वमतपरोपणार्थमङ्गीकृतानि । इह 'तथा च' 'तु' 'अपि' इत्यादिभिः प्रयोगैरालोचनासूत्रमिति वा विनाशनीया सुषोभिः । मन्वे, 'अष्टपातुकारः' 'शाकन्तमन्त्रः' 'वृष्टप्रबोधः' 'नैमिषीयः' इत्यादीनि नामानि खल्वेतिहो नूतानि, मन्त्रोत्पत्तिविषयानि बुधाः । इह वात्समीकीयसामाज्य-महानारतादीनां प्राचीनानां लक्ष्यग्रन्थानां प्रयोगा विरलानि, कथलिदासनाभादिभिरनो प्रयोगास्तु लक्ष्यतया समालोच्यन्ते ।

दोषकृष्णस्य व्याख्याप्रकारोऽप्यामान्यस्तं विशिष्टकोटिकानां व्याख्याकाराणां पङ्क्तावुप-
वेशयति । कानिचन निदर्शनानोह विभाव्यन्ताम्—इति न किञ्चित् कष्टम् (१३); इति तु
मजान्तरम् (१६), नैव दोषः, निपातनानामनेकार्थत्वात् (२६), अत्रापपाठेऽपि न दोषः (७०),
नैतत् सुप्लूचने (७०), गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् (१२०), फलं चिन्त्यम् (१०७); अत्र पक्षे
प्रयोजनं चिन्त्यम् (१४६), इति चिन्त्यम् १६७, तदनङ्करम् (१७४); अत्र च व्याख्यानमेव
शरणम् (३२१); अनङ्गित्यमेतन् (३२९) अत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् (३२९);
कपश्चिन्मिर्वाह्यम् (३३०), तदेनदज्ञानविजृम्भितम् (३३३), इति भाव्यानि मध्यबुद्धिभिः
३३४), विरोपनं चिन्त्यप्रयोजनम् ४८०, तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम् ५०१ इति ।

प्रकाशकारो यद्यपि सर्वत्र व्याख्यायां नामग्राहं मतानि न गृह्णाति, तथापि तदोप-
स्वपरमतविवेकं स्थाने स्थाने समुज्जृम्भते । यथा—एतच्च परमतेनोक्तम् (७९), स्वमते तु
(७६); स्वमते पुनः व्याख्येयमित्याहुः (७६), ये तालव्यान्तं पठन्ति तन्मतेनोक्तम् (९०); एतत्
परमतेनोक्तम् (२११); तदेतत् परमतेनोक्तम् (३५७); माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यातः
(३६०), इति जयादित्यमतमनुसृत्य व्याचष्टे (३९६); एतच्च वार्तिकमतेनोदाहृतम् (५३१);
इति तु प्रकाशः (१३६) इति ।

स्वग्रन्थस्य शब्दालङ्कारस्य नामोल्लेखोऽनेकत्र क्रियते प्रकाशकारेण—प्रपञ्चितं चैतद्
शब्दालङ्कारे (२२), शब्दालङ्कारे समाहितमग्माभिः (४०२); शब्दालङ्कारादनुसन्धेयानि
(४२६) इति ।

दोषकृष्णेन स्वव्याख्यायां पाठनिर्धारणादीनामनितरमाधारणं वैदुष्यं प्रदर्शितम्—अत्राप-
पाठेऽपि न दोषः (७०); पाठचिन्त्यप्रयोजनः (७८); अनेकार्थपाठस्तु प्रपञ्चार्यः (८७); अत्र
सूत्रेः पाठो व्यर्थः (८८); अस्य न्यादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् (१०४), अत्रैव त्वेतत् पठितं
युक्तम् (११७); भिवादपि स्तुप्त्वोः पाठोऽङ्गव्यापयेऽपि विकल्पार्थः (१२१); इत्यनाकरः पाठः
(१३४); केचिदमुद्रितं पठन्ति (१४०), अनेकानि पाठे निपोऽपादेशः (२१०); एवं तु
द्वुनादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् (२१२), क्वचिदोकार इति पाठः (२५४); ह्रस्वपाठ एव
ज्यामान् (३४१), क्वचिद् वेदयतीति पाठः प्रामादिकः (३५३); 'समः स्तुबः' इति सविमर्ग-
पाठः (३९८); क्वचित्तु तडाद्यत्रचनमिति पाठः (४०९), न्यामादित्रययोः पाठः प्रामादिकः
(४३०); क्वचिद् विक्लवः पठ्यते, सोऽनाकरः (५००), वैरिति त्वपपाठः (५०८) इति ।

बहुत्र व्याख्यायां पाणिनीयसूत्रस्य ग्रन्थाख्यानविषये माध्यकारमतमुल्लिखितम्—एतद्
सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् (२९) इति । अनेकत्र सूत्रकारस्यारम्भो निर्णीतः—सूत्रकारस्तु
मन्यते (३१), सूत्रकृतोऽग्निप्रायः (३१) इति ।

प्रायो दशमस्रोतश्चताब्दीतो वैयाकरणो सञ्जणाश्रिता नक्ष्याणि नाबिध्यन्ति स्म । शेष-
कृष्णस्तत्रापवादो नास्ति । 'हन् हिंसागत्योः' इति घातोर्गत्वर्थकत्वं परवर्तिषु ग्रन्थेष्वनालोच्य तेन
तस्य प्रपञ्चार्यत्वमास्थितम् । वस्तुतो हन्-भातोर्गत्वर्थयो वाल्मीकीयरामायणे-हृत्यम् (२, ७३, २) =
प्रापितः (तिल०); महाभारते—ब्राह्मणो हन्तुमर्हति (५, ४१, ३५) = गन्तुम् (नील०);
हृत्तः (८, १, ५६) = गतः (नील०); हन्त्यमानस्य (५, १३३, ४०) = अनुदृतस्य । अत्र हन्ति-
गत्वर्थः (नील०) इति । 'इचादेः अनुमः' (८, ४१, ३२) इति सूत्रव्याख्याने प्रकाशकारः 'अत्राहुः'

इत्यारम्भ मतान्तरमुद्धरति । तत्र मणि सर्पणे' इति पाठः कस्मिन् सम्प्रदाये विनसतीति
मीनमातिष्ठते । यस्तुतोऽसौ पाठो दोषदेवीयो न तु पाणिनीयः ।

प्रकाशकारः प्रक्रियाक्रीमुदीवारं रामचन्द्राचार्यं सर्वत्र समादरवशाद् आचार्यपदेन
स्मरति । यथास्ति तदोयान् दोषान् नाविष्करोति—प्राचार्यस्तु विशेषमावात् सुद नोदाहृतः
(१७) : आचार्यस्तु .... (३२३६८) ; पठिष्यत्याचार्यः (३२ ; निषेधसूत्रमुपेक्षितमाचार्यः
३४), प्राचार्यस्त्वय सूत्रमेक्षिका न कृता (५६) ; आचार्यस्त्वयमतामिप्रायेणैतदुदाहृतम् (६४)
आचार्यास्तु तासव्यान्तास्यैव ग्रहयमिच्छन्ति (६७ ; पीली चयमाचार्याणामन्यत्रापि दृष्टिचरो
८१) ; न त्वाचार्यैर्धनुविशेषणं व्याख्यानम्, तदेवं पयु'दानेऽपि प्राप्ते दोषा उद्घुता इत्या-
चार्य' स एवाहृतः (९३), अनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिराचार्यैर्द्विधा । १०५ ; आचार्यास्तु
प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमाना न तु निष्ठायामिति व्याचष्टुः (१०९) ; आचार्यैरपि तदेवानुसृतम्
(१४५, आचार्यस्तु (१८६) तदनुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ (१९०), आचार्यास्तु कातन्त्रानु-
सारिणः प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमाना जित्वमुदाहरन्ति (२३० ; अत एवाचार्यैः कुटादिभिः
समुदीकृत्योदाहृतः (२३१) ; इति तावदाचार्याणां हृदयम्, आकरे त्वन्वया व्याख्यानम् (२७७) ;
आचार्यास्तु' इति मन्यन्ते (३०९), अत एवाचार्यैः कृदन्त एव दोषं उदाहृतः (३२३) ;
केचिदित्याचार्यैरप्युक्तम् (३२५), तत्रभवद्भिराचार्यापादैः - वामनवाक्यं प्रमाणयद्भिः—
इदमुदाहृतम् (३३०), इत्याचार्याणामभिप्रायः (३३१), व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्यैरुक्तम्
(३४०), आचार्याणां तु सुवचनादेशेन ततो स्वरम् (३६०), अदातितवादाचार्यैः पुनरप्यु
पात्तमिति ज्ञेयम् (३६१), आचार्यैरप्युपेक्षितानि (३९३, इह तु आचार्यैर्गतिवि-
पर्यणयैर्न विगृह्यते (३७०), आचार्यैस्त्वेतत् कातन्त्रे दर्शनादुदाहृतमिति शेषम् (३७१),
आचार्यास्तु ह्यक्रौर्न नियममभिधायन् (४३०), आचार्यास्तु (४६३) आचार्यस्तु ....
इति प्रौढिवादेनैतदुक्तम् (४६८), आचार्यस्तु गिरिशमुरधवार इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदर्शना-
न्नेदमाहुतम् (४९१), आचार्यैर्वैद्युननिबद्धमिति शोदय्यम् (४६४) अयं च पक्ष आचार्याणां
मप्यामप्रेतः (५१३) इदमेवाचार्यस्याभिप्रेतम् (५२३), आचार्यैः संगृहीतमिति द्रष्टव्यम्
(५७४), आचार्यस्तु कानि कानुमारात् तथा विमृश्य लिखितम् (६०४), आचार्यस्तु ..
लिखित्वरमाधमुरदर्शितम् (६१३) इति ।

प्रक्रियाक्रीमुदाः प्रथमे माये 'प्राञ्चः' 'प्राचा' इत्यादिचर्चनः शेषदृष्टेन समीक्षितः
प्रसादकारो विट्ठलाचार्य इति मया प्रास्ताविके दर्शितम् । द्वितीयस्य भागस्य प्रास्ताविके तु
केचिदेवाभाः समुत्पन्ताः । तैरङ्गणैर्न विट्ठलाचार्यमतानि विशेषतः समीक्ष्यन्ते साग्रहमिति
तत्रत्यं रहस्यं निचक्षणचर्चणैर्व्यातव्यम् । तस्मिन् प्रास्ताविके मया तत्र तत्र तुलनार्थं प्रसादकार-
मतान्यपि प्रसादटोकःग्रन्थपृष्ठादिनिर्देशानुस्सरं समुद्धृतानि । इह तु केवलं प्रकाशसमीक्षितान्येव
स्थानानि निर्दिश्यन्ते । तुलनास्पृहयानुभिर्विद्वज्ज्ञितानुमिश्र च प्रसादस्थलान्यविकलानि तत्पुस्त-
कादेव विचेष्यन्ति । उद्दिष्टाने विट्ठलाचार्यमतसमीक्षा प्रकाशकारकृतेह मया । यथा—
यत्.....प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१), यत्..... व्याख्यातं प्राचा, तदसत्
(१), इति व्याख्यातं प्राचा, तदसत् (३), यत् प्राचोक्तम्....., तदेतद् नाप्यैक्यदपदञ्च-
र्वादिधनूय कण्ठतो दूषितम् (४, इति प्राचा व्याख्यातम्, तदसत् (१५), इति प्राचोक्त-

मपास्तम् (१८; ४२३); यत् ..... प्राचा व्याख्यातम् तदसत्, इति प्राचोक्तमनादेयम् (५२); इति प्राचोक्तमपास्तम् (५२); यत् ..... तदपि न (६६); यत् प्राचोक्तम् ..... यत् (११०); यत् प्राचोक्तम् तदसत् (४१४); यच्चाकारोच्चारणं ज्ञापकमित्युक्तम्, तदप्यसत् (११४); यत् प्राचोक्तम् ..... दूषितत्वादुपेक्ष्यम् (१२५); यत् प्राचा तदसत् (११४); इति प्राचोक्तमनादेयम् (१७३); यत् प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्तः (१५०); यत् प्राचोक्तम् ..... अयुक्तम् (२५१); अत्र प्राचोक्तम्, ... तदसत् (२६४); अत्र प्राचा 'शद्लु घातने' इति निवातनादेव तत्त्वं भविष्यतीति शङ्कित्वा परिहृतम्, तदसत् (२७५-७६); इति प्राचोक्तम्, ... अनुपादेयम् (२८४); यत् प्राचोक्तम् ..... तद् भ्रान्तिप्रलपितम् (२६६); अत एव प्राचा नायं ग्रन्थः स्पष्ट इत्यालोचयामः (३१०); अत्र प्राचोक्तम् ..... एतत् तु निर्मूलत्वादप्रमाणम् (३०६); यत् प्राचोक्तम् ..... तदसत् (३७६, ४८८, ५५२); यत् प्राचा ..... तदसत् (३८०, ५१); यत् प्राचोक्तम् ..... इति, तदसत् (३९७); इति प्राचः प्रमादः (४१४); यत् ..... इति प्राचोक्तम्, तदसत् (४८४); यत् ..... इति प्राचोक्तम्, तत् प्रमत्तभाषितत्वात्नादेयम् (५१४); इति प्राचोक्तमनादेयम् (५७९) इति ।

क्वचित् विद्वन्नाचार्यमतमनालोच्यैव समुद्धृत इति प्राञ्चः, (२९); प्राचा तु (६४); इति प्राचोक्त व्याख्यातम् (२८६); यत् प्राचोक्तम्, एतच्च परमतम् (४१६); इति प्राचोक्तम् (५०८); इति प्राचोक्तेरईव भाव्यम् (५७४) इति ।

इयं प्रक्रियाकौमुदी बालव्युत्पत्तये रामचन्द्राचार्येण संक्षिप्योक्ता । अतः पाणिनीयानि सर्वाणि सूत्राणि नैवेह व्याख्यातानि । वैदिकप्रक्रियायां केवलं चतुश्चत्वारिंशदेव सूत्राणि व्याकृतानि । अन्ते तेनेत्वं श्लोकितम्—

आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम् ।

बालव्युत्पत्तयेऽस्माभिः संक्षिप्योक्ता यथामति ॥ इति ।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये नव्यव्याकरणविभागाध्यक्षचरैः सुगृहीतनामधेयैः पण्डितप्रवरैः श्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागेर्महताऽऽपासेन संपादितोऽयं सप्रकाशो ग्रन्थो विश्वविद्यालयेन चतुर्दशवर्षेभ्यः प्राग् मुद्रापयितुमुपक्रान्तः । स चायमधुना चतुर्दशवर्षे त्रिषु भागेषु कारस्वयैः प्रकाशमुपेक्षमानो विदुषां जिज्ञासूनाम् अनुसन्धितसूनां च मूलमुपकारकः सेत्स्यति । श्रीमिश्रमहोदयानामस्वास्थ्यान् प्रस्तुते हस्तलेखे सम्पादनदृशा बहुत्राकरस्थलनिर्देशपूर्वकमोक्ष-संशोधनादिकार्यं प्रकाशनाधिकारिणा डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिना रमणुष्ठितम् । सूत्रेषु क्रमाङ्काः योजनाऽपि तेनैव विहितेति संस्करणमिदमुद्गाढमुपादेयतामधादिति ध्रुवं विश्वसिति

वाराणस्याम्

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागोशः शास्त्री'

मेघसंक्रान्ती २०३७ वै०

निदेशकः

(१३-४-८० खी०खी०)

अनुसन्धानसंस्थानस्य

१०. स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१।३।७२]

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ।

११. तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः [१।४।१०१]

तिङ्प्रत्याहारः तिङ उभयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

स्वरितजित इति । द्वन्द्वान्ते ध्रूयमाण इच्छद्भ्यः प्रत्येकमभिसंवध्यते इत्याहुः—
स्वरितेत इत्यादि । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् प्रकृतधातु-
वाच्यायाः क्रियायाः प्रधानभूत यत्फलम्, तदर्थमसौ क्रिया प्रवर्तते तच्चेत् प्रत्ययवाच्य-
कर्तृगामिविवक्षितमित्यर्थः । यथा यजते यजमानः इत्यत्र यागफलस्य स्वर्गादिः प्रधानस्य
यजमानगामित्वम् । यजन्ति याजकाः इत्यत्र न भवति । न हि यज्ञफलं स्वर्गादि-
ऋत्विग्गामि । यच्च ऋत्विग्गामि दक्षिणादि न तत्प्रधानं फलम् । न हि ऋत्विजो
दक्षिणां लभेरन् इति यजमानो यागमारभते किन्त्वहं स्वर्गं लभेयेति ।

उक्तं च—

यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते यज्ञादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम् ॥

इह तु स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षया परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिधर्मो
दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचते इत्यपि भवति । सुचेतनेऽपि कर्तृत्ववत्
कर्त्रभिप्रायारोपाद् भवति । “कमलवनोद्धाटनं कुर्वन्ते ये” इत्यादि ॥ १० ॥

तिङस्त्रीणि इति । ननु तिङः पट् त्रिकाः संज्ञिनः^१ संज्ञाश्च तिस्रः इति यथा-
सङ्ख्यं न प्राप्नोतीत्याहुः—तिङः उभयोरिति । अत्र परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते
तयोः संज्ञा प्रत्येकं प्रवर्तते । तिङः परस्मैपदसंज्ञानि त्रीणि त्रीणि प्रथमादिसंज्ञानि ।
एवं तिङः आत्मनेपदसंज्ञान्यपि त्रीणि त्रीण्युक्तसंज्ञानोति । तिङ्ग्रहणं तु
शतृक्वसुकान्नादिनिवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथममध्यमोत्तमाश्च^३ प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम-
मध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वकशेपेण संज्ञा अत्र पट् तेन घण्टां त्रिकाणां पट् संज्ञाः क्रमेण
भवन्ति । अत्रापि पचे परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव । पुरपादिसंज्ञा शतृक्व-
सुशानच्कानज्विपये सावकाशे परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे मा बाधियत इति ॥ ११ ॥

१. प्रकृति इति ख० पु० ।

२. संज्ञिन इति नास्ति ख० पु० ।

३. कान निवृत्त्यर्थमिति ख० पु० ।

४. यद्वैत्यधिकः ख० पु० ।

१२. तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । [१।४।१०२]

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकैकश एतत्संज्ञानि स्युः ।

१३. शेषे प्रथमः [१।४।१०८]

युष्मदस्मद्विषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात् ।

१४. युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

[१।४।१०५]

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि स्थिते स्थानिन्यपि मध्यमपुरुषः स्यात् ।

ज्ञानीति । तिङ्स्त्रीणि त्रीण्युपवृत्त्यैव सिद्धे तानिग्रहणं सञ्ज्ञासमावेशार्थम् । येषां पुरुषादिसञ्ज्ञाः कृतास्तानि लब्धपुरुषसञ्ज्ञानि त्रीणि । एकश एकवचनादि—सञ्ज्ञानि स्मुरिति । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारात् पुरुषवचनसङ्ख्याः पर्यायेण स्युः । एकश इति । एकमेकमित्येकशः । “सह्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” (५।४।४३) इति प्रथमान्ताच्छस् । वृत्तौ त्वेकैकश इति वीप्सायाः शसैवोक्तावपि “नित्यवीप्सयोः” (८।१।४) इति द्वित्वम् । यथा चैतत्तथा “सुपः” (१।४।१०३) इत्यत्रोक्तम् ॥१२॥

शेषे प्रथम इति । शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्यो विषय उच्यते । यत्र युष्मदस्मदो समानाधिकरणे न स्तस्तत्रेत्यर्थः । एतेन युष्मदस्मदोरर्थाभावः शेषो न पुनरन्यसद्भावा इति दर्शयति युष्मदस्मद्विषयादन्यत्रेति । तेन त्व च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचाव इति प्रथमो न भवति ॥ १३ ॥

युष्मदि । समानमधिकरणं वाच्यं यस्य स समानाधिकरणः समानाभिधेय इत्यर्थः । तत्र केन समानाभिधेयत्वमित्याशङ्क्याह—तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति । प्रकृतत्वात्तिङ्स्तदपेक्षयैव समानमभिधेयत्वं विवक्ष्यते इति भावः । यद्यपि भावकर्मकर्तारस्थयोऽपि तिङ्वाच्यास्तथापि युष्मदस्मदोर्भावाच्चत्वासम्भवात् कर्मकर्तृवाच्यत्वमेवं गृह्यते इत्यलम् ।

कारके इति । यत्रार्थे कर्तरि कर्मणि वा तिङ्पठ्यते तदेव चेद् युष्मदभिधत्ते तत्रेत्यर्थः । तेन त्वया पच्यते श्रोतुं इत्यत्र न भवति । त्वामतिक्रान्तोऽतित्वम् भवति; अत्यहम्भवतीत्यत्रापि न भवति । इह चात्वं त्वं सम्पद्यते तद् भवति मद भवतीति संघो भवन्ति ब्राह्मणा इतिवत् प्रकृतेरेव प्राधान्यात् प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमौ अन्ये तु सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णौ कुण्डले भवत इति परस्परभाष्ये विकृतिप्राधा-

१. महतीभूता महद्भूतेति ख० पु० ।

१५. अस्मद्युत्तमः [१ । ४ । १०७]

अस्मदि तु तथाभूते उत्तमपुरुषः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

न्यापेक्षद्विवचनप्रयोगाद् अमहतोभूता महद्भूता ब्राह्मणोति विकृतिप्राधान्य-
माश्रित्य समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावदर्शनाच्च विकृत्याश्रयो मध्यमोत्तमौ यथा-
विवक्षं भवत इत्याहुः ।

यदा त्वमत्वमित्यहमनहमिति त्वमित्येवं विपर्यस्ताध्यवसितौ युष्मदस्मदर्थौ
विवक्ष्येते भवत्येव त्वद्भवामि मदभवसोति ।

स्थिते इति । प्रयुज्यमाने स्थानिन्यपि । यत्र युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु
गम्यते तत्राप्येत्यर्थः । भवान् पचतोत्यत्र तु न भवति । अलिङ्गः संबोधनैकविपर्ययश्च
युष्मदर्थः । भवदर्थो लिङ्गवान् न तु संबोधनैकविपर्ययः इति भिन्नार्थत्वात् । यत्तु
माधवेनोक्तम्—यदास्मात् संबोधने विभक्तिस्तदा युष्मदर्थयोगाद् मध्यमो भवति हे भवन्
भवसोति । तदसत् । कथञ्चित् सम्बोधनविपर्ययत्वेऽप्यलिङ्गत्वासम्भवेनायुष्मदर्थ-
तादवस्थ्यात् । अहञ्च भवांश्चेति सहविवक्षायां अपि आवां भवावः इत्युत्तम एव भवति ।
“पूर्वशेषदर्शनाच्चेति” भाष्यवचनादस्मद एव शेषो न भवति इति “त्यदादीनाम्”
(वा०) इत्यत्र स्थितत्वात् ॥ १४ ॥

अस्मद्युत्तम इति । तथाभूते इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि स्थिते स्थानिन्य-
पीत्यर्थः । इह त्वं चाह च पचाव इति प्रत्येकनिष्ककर्तृशक्तिद्वयाभिधानाय यदैक एव
लकारः प्रवर्तते तदा परत्वादुत्तम एव भवति ।

भूतत्तायाम् । भू इत्ययं शब्दः सत्तायां वर्तते^१ इति शेषः । भू इत्यविभक्तिको
निर्देशः । छान्दसो वा सुपो लुक् । सत्तेहात्मभरणम् । तदाह यास्कः—“अस्तीत्यु-
त्पन्नस्यात्मावधारणमाचष्टे इति न तूत्पत्तिरेव सत्ता । तत्र जातस्तत्र भवः इति भेदेन
निर्देशात् । सत्तायामिति चार्थान्तराणामप्युपलक्षणम् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति,
मल्लो मल्लाय भवति, परान् पराभवति, समनुभवति इत्यादावर्थान्तरप्रतीतेः ।
उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । तथा चोच्यते ‘अनेकार्या हि धातवः’ इति । एव कुर्द-
खुर्द-नुद-नुद-गुद क्रीडायामेवेत्यवधारणोपपत्तिः । हन हिंसागत्योरित्यादि वचचिदनेकार्थ-
प्रदर्शनम् प्रपञ्चार्यम् । आदौ भू इति निर्देशो महाव्याहृतिस्मरणेन मङ्गलार्थः ।

कर्तृविवक्षायां इत्यादि । भू इत्यस्य ‘भूवादयो धातवः’ (१ । ३ । १) इति
धातुसंज्ञायां “वर्तमाने लट्” (३ । २ । १२३) । स यदा “लः कर्मणि”

१६. तिङ्शित् सार्वधातुकम् [३ । ४ । ११३]

तिङ्शितश्चैतत्संज्ञाः स्युः ।

१७ कर्तरि शप् [३ । १ । ६८]

कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे धातोः शप् प्रत्ययः स्यात् । शपावितौ ।

१८. सार्वधातुकार्धधातुकयोः [७ । ३ । ८४]

एतयोः परयोस्तिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । भवति । भवतः ।

(३ । ४ । ६६) इति वचनात् कर्तरि भवति तदा सावदुदाह्रियते इत्यर्थः । भाव-
कर्मप्रक्रियां त्वर्गं दर्शयिष्याम इत्यर्थादुक्तम् । तस्य 'तिङ्' इति शेषात् 'शेषात्' (१ । ३ । ७८)
इति परस्मैपदम् । "शेषे प्रथमः" (१ । ४ । १०८) "द्व्येकयोर्द्विवचनकवचने"
(१ । ४ । २२) इत्येकवचने तिपि पकारस्येत्त्वलोपयोः भू-ति इति स्थिते सत्पुच्य-
माने इति शेषः ॥ १५ ॥

तिङ्शित् । एशः शित्त्वं सर्वदेशार्थम् इति परत्वाद् "लिट् च" (३ । ४ । ११५)
इत्यार्धधातुकसंज्ञैव भवति । तेन जग्ले इत्यातो लोपो भवति । तिङा साहचर्याद्धा-
त्वधिकारश्च शिदपि धातुप्रत्यय एव गृह्यते । तेन वारिणो इति शोभावस्या-
सार्वधातुकत्वात् नोपधागुणः ॥ १६ ॥

कर्तरि शप् । कर्तरि वाच्ये इति नार्थः विकरणानामनर्थकत्वादित्यालोच्य
व्याचष्टे—कर्त्रर्थं सार्वधातुके इति । शपावितौ इति । "लशक्वतद्धिते" (१ । ३ । ८) इति
शः । "हलन्त्यम्" (१ । ३ । ३) इति च पः इत्संज्ञे इत्यर्थः ।

न च कार्यः शकारोऽप्यमार्धधातुकतो गुणः ।

प्रदेशस्ये शकारे चेत्युक्ते न स्युः पिबादयः ॥

अथायं केवले शित्त्वे सार्वधातुकसंज्ञके ।

अपित्त्वान् डित्त्वमभ्येत्य संक्रमाय प्रकल्पते ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः । "इको गुणवृद्धौ" (१ । १ । ३) इत्यस्योपस्थानादाह-
ङ्गन्तस्येति । अङ्गस्येत्यधिकारात् । अथात्रोवङ् कस्मान्न भवति गुणस्त्वनजादौ
सावकाश इत्यत आह—गुणवृद्धौ इत्यादि । इयडादौत्यादि शब्दादुवङ् वारयति ।
भेदयतीति "एरनेकाच" (६ । ४ । ८२) इति यणमपि । "इको यणचि" (६ । ४ ।
७७) यण् त्विमाडादिभिरेव येन नाप्राप्त्या वाध्यते । "विप्रतिषेधे परम्" (१ । ४ । २)
इति वचनात् । क्वचिन्नैतत्पठ्यते । भवतीति गुणे कृतेऽवादेशः ।

१६. शोऽन्तः [७ । १ । ३]

प्रत्ययादेशस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः

भवथ ।

ननु शपः पूर्वमेव परत्वात्तिवाश्रय एव गुण उदाहर्तुमुचितः । न च नित्य-
त्वाच्छपेव पूर्व भाव्यम् । गुणस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । सत्यम् ।
“भूसुवोस्तिङ्” (७ । ३ । ८८) इति निषेधात्तिवाश्रयः गुणो न भवतीति शप-
वतार्य प्रदर्शितः । तसादिषु चिनुतः, तुदतोत्पादिषु च गुणस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
सम्भवादादो विकरण एव नित्यत्वाद् भवति । यदि तु सार्वधातुकसामान्यापेक्षया
कृतप्रसङ्गश्चिन्त्यते ततः शवेव नित्यो न गुणस्तस्मादादावप्रसङ्गात् इति न
किञ्चित् कष्टम् ।

भवत् इति । द्वित्वे द्विवचनं तत् । पूर्ववच्छ्रवादि । ह्रस्वविसर्गा । “न विभक्तौ
तुस्माः” (१ । ३ । ४) इति निषेधात् सस्य “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इति नेत्वम्
॥ १८ ॥

भोऽन्तः । अत्र “आयनेयीनोयियः फलछयां प्रत्ययादीनाम्” (७ । १ । २)
इत्यतः प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । आदिग्रहणं निवृत्तम् । अन्यथा शयान्ते इत्यत्र शीङो
लेटि “लेटोऽडाटौ” (३ । ४ । ६४) इति लावस्यायामेवाटि कृते भ्रष्ट्यानादित्वात्
स्यात् इत्याकरे स्थितम् । तत्कथं व्याख्यायते प्रत्ययादेरिति । सत्यम् । छान्दसमेतत्
तत्र “बहुलं छन्दसि” (७ । १ । ८) इत्यनादेरपि भविष्यतीत्यदोषः ।

यद्वा प्रत्ययेनादीयते उपादीयतेऽवयवत्वेनेति प्रत्ययादिः प्रत्ययावयव इत्यर्थो
व्याख्येयः । आङ्पूर्वकाद् दात्रः “उपसर्गे घोः कि” (३ । ३ । ६२) । वस्तुतस्त्वडा-
गमोऽपि कृतेऽस्तु नाम तत्सहितोऽपि प्रत्ययो न तु तत्सहित एवेति नियमः । अन्यथा
प्रणिदापयतीति युकि कृते दा इत्यस्यानर्थकत्वात् अवातुत्वाच्च घुसज्ञा न स्यात् ।
अत एव कैयटेनोक्तम् “अनागमकानां सागमका आदेशाः भवन्ति” एतत्तु नित्यता-
समर्थनार्थेनोक्तम् । प्रक्रियादशायां त्यागमागमिभाव एवेति ।

भवन्ति इति । भ्रकारमात्रस्य व्यञ्जनान्तोऽन्तादेशः । अन्त इत्यन्तोऽकार
उच्चारणार्थः । अवान्तरङ्गत्वात् परत्वात् नित्यत्वाच्चादौ शत्रन्ताकारयोः “अतो
गुणे” (६ । १ । ६७) इति पररूपम्, तस्य परादिग्रहणेन ग्रहणात् “किङिति च”
(१ । १ । ५) इति गुणनिषेधः प्राप्नोति । एकादेशस्य स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ १९ ॥

२०. अतो दीर्घो यजि [७ । ३ । १०१]

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यत्रादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स. भवति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि ज्ञेयम् । भू प्राप्तावात्मनेपदी वा ।

२१. टित आत्मनेपदानां टेरे [३ । ४ । ७६]

टितो लस्यात्मनेपदस्य टेरेत्त्वं स्यात् । भवते ।

अतो दीर्घ इति । भवामि इति । तदादौतिवचनाच्छ्रवन्तमङ्गम् । सार्वधातुक इति किम् ? केशवः भङ्गना । यत्रादौ किम् ? भवति । अत आदिति वाच्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यात् "अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः" (८ । २ । १०५) इति प्लुतो मा भूत् । अपाक्षीदोदन देवदत्तः । ननु पञ्चमि भोः इति । एवं युष्मदादिङ्ग-प्रयुज्यमानेपूदाहृतम् । प्रयुज्यमानेऽप्युदाहरति—स भवतोत्यादि । इत्यादौत्यनेन तौ भवतः ते भवन्तांत्यादिद्विवचनबहुवचनयोरप्युदाहार्यंगिति सूचितम् ।

भू प्राप्तावा । प्राप्त्यर्थो भू नित्यमात्मनेपदी वा चुरादिरिति शेषः । अयं चुरादा-वाधृपाद्वेत्यधिकारे विकल्पितणिष्कः पठ्यते । एतच्च सन्नियोगशिष्टत्वाण्यन्तादेव भवति न केवलादिति केचित् । अन्ये तु केवलादपाञ्चन्ति । तथा च कैयटेन वर्पासु भवति वर्पासु वा भवते इति प्रयुक्तम् । चौरादिकस्यैव च प्राप्त्यर्थस्यात्मनेपदमिदम् । भौवादिकस्य त्वनेकार्थत्वाद् धातूनां प्राप्त्यर्थस्यापि परस्मैपदमेव । तेन सर्वं भवति सर्वं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थ इत्यष्टधातुकारः । तेन णिजभावपक्षे उदाहर्तुमस्योपन्यासः ।

वोपदेवस्त्वणिजन्तमप्युभयपदिनं प्राप्तायादा'बुवाच । १२० ॥

टित इति । टित इति सत्य विशेषणम् इत्याह—टितो लस्येति । आत्मनेपद-विशेषणे तु अकुर्वित्यादावपि स्यात् इति भावः । आतामित्यादावन्त्यादेश ए त्वं न भवति टिग्रहणसामर्थ्यात् 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविः' इति निषेधाच्च । 'तिप्त्सम्भि' (३ । ४ । ७८) इति प्रकृतानामेवात्मनेपदानां ग्रहणादिह न भवति पचमानो यजमान इति । एवं च तद्व्यतिरेक्येव सिद्धे आत्मनेपदग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ॥ २१ ॥

१. प्राप्त्यर्थादावाबुवाचेति ख० पु० ।

२. तुकुर्वीत्यनामोति क० पु० ।

३. आतामीत्यादावन्त्यादेश इति क० पु० ।

२२. सार्वधातुकमपित् [१ । २ । ४]

अपित् सार्वधातुकं डिट् स्यात् ।

२३. आतो डितः [७ । २ । ८१]

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) । भवेते । भवन्ते ।

२४. थासः से [३ । ४ । ८०]

डितो लस्य थासः से स्यात् । भवसे । भवेथे । भवध्वे । “अतो गुणे” (६।१।९७) भवे । भवावहे । भवामहे ।

२५. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्
[३ । ३ । १६१]

एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् स्यात् । लस्य तिवादयः ।

सार्वधातुकमपित् । डिट् इति । डितोऽपि डिट् । “तत्र तस्येव” (५।१।१६) इति सप्तम्यन्तादिवार्ये वतिः । डिति यत्कर्तव्यमुक्तं तत्सार्वधातुकेऽपि स्यादिति प्राचा व्याख्यातम् । तदसत् । तथाहि सति भवेतेत्यत्र “आतो डितः” (७ । २ । ८१) इति डितो यत्कार्यं तत्र स्यात् । तस्मात् डिता तुल्यं डिट् इति तृतीयान्ताद्वातिर्नैयः ।

अत्र सूत्रावृत्त्या ‘पिच्च डिन् भवति, डिच्च पिन् भवति’ इति व्याख्यायते । तेन सूत्रादिति स्थानिवत्त्वात् पित्वमाश्रित्य ‘वुव ईट्’ (७ । ३ । ६३) इति न भवति । अत्रिनोदिति च स्थानिवत्त्वात् डित्वं न भवति ॥ २२ ॥

भवन्त इति । नित्यत्वाच्छ्रुति कृतेऽदन्तत्वाभावादेशः इति “भोऽन्तः” (७।१।३) इत्येव भवति ॥ २३ ॥

धातः से । स इति वाच्ये से इति वचनं ज्ञापकमादेशानामेत्वं न भवति । तेन भवितेत्यादि सिद्धम् । भवध्वे इति । पक्षे “अनचि च” (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे “भलां जश् भशि” (८ । ४ । ५३) इति घस्य दत्वे भवध्वे इत्यपि । भवे इति । भव इ इति स्थिते परमपि गुरां बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेरेत्वम् । तत्पश्चाद् गुरां बाधित्वा “वृद्धिरेचि” (६ । १ । ८८) इति वृद्धिः प्राप्नोति, अत उक्तम् “अतो गुणे” इति ॥ २४ ॥

विधिनिमन् । विधिः प्रेरणम् । भूत्यादेः कस्यचित् क्रियायां नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्यनैमित्तिककर्मविषया प्रवर्तना । आमन्त्रणं काम्यविषया । अधीष्टः

२६. यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च [६ । ४ । १०३]

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्वोक्ते-
र्ज्ञापते ङित्वं नादेशानामिति ।

२७. लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य [७ । २ । ७९]

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् ।

२८. इतश्च [३ । ४ । १००]

ङितो लस्य परस्मैपदेष्विकारस्य लोपः स्यात् ।

सत्कारपूर्विका सर्वविषया^१ । एषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तना नाम प्रवर्तते^२ । सैव लिङर्थः ।
भेदेन तूपादानं प्रपञ्चार्थम् । सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम् । तद्वदेव वा कर्तव्यमिति ।
प्रार्थना याच्या ।

एतर्षेषु इति । गम्यमानेषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः । तेन विदध्यात्
निमन्त्रयेदिति प्रकृत्याभिहितेष्वपि विध्यादिषु भवति । लिङस्तु कर्त्रादयो वाच्याः ।
“ल० कर्मणि च” (३ । ४ । ६२) इति वचनात् । लिङ् विध्यादिवाची, कर्त्रादयस्त्वा-
चोपलभ्या इति तु मतान्तरम् ॥ २५ ॥

यामुट् । न चोदात्त इति । स यासुट् । उदात्तवचनं ज्ञापकम् “प्रागमा अनुदात्ताः”
इति । ङिच्च इति । ङित्वं परस्मैपदानां विधीयते तन्निमित्तत्वात् गुणादिप्रवृत्तेस्तत्रैव
ङित्वविधेरध्वत्वात् ङित्वोक्तेरित्याद्यप्यत्रैवानुकूलम् । ननु लिङो ङित्वात्तदादेशाना-
मपि स्थानिवत्त्वादेव ङित्वं सिद्धं तत्किं ङित्ववचनेनेत्यत आह—ङित्वोक्तेः इति ।
तेनाचिनवम् इत्यादौ गुणः सिद्धयति । एतच्च ज्ञापकम् “ङिच्च पिन्न पिच्च
ङिन्न भवति” इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे तु स्थानिवद्भावप्राप्तं ङित्वमौपदेशिकेन
पित्वेन बाधितमिति विध्यर्थमेतत् स्यात् चिनुयादिति सिद्धयर्थम् ।

एवमपि नैतज्ज्ञापकं यद्वक्ष्यति—शृणुयुरित्यादौ यासुटो ङित्वान्न गुण इति ।
नैतदेकान्तिकं प्रयोजनम् “जुसि च” (७ । ३ । ८३) इत्यत्राचोत्यनुवृत्तेरन्यथा-
सिद्धत्वात् । सति तु ङिच्चेत्यस्मिन् भवत्येतदप्यपि प्रयोजनम् इति । यासुट उकार
उच्चारणार्थः । ट आदिवृद्धयर्थः ॥ २६ ॥

लिङः सलोप इति । सति लुप्तपण्ठीकं पृथक् पदम् । अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते
इत्याह—अनन्त्यस्य सस्येति ॥ २७ ॥

१. सर्वकर्मविषयेति ख० पु० ।

२. वर्तते इति ख० पु० ।

२९. अतो येयः [७ । २ । ८०]

अतः परस्य या इत्यस्य इय् स्यात् सार्वधातुके । गुणः । यलोपः । भवेत् ।

३०. तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः [३ । ४ । १०१]

डितरचतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः । भवेताम् ।

३१. झेजुस् [३ । ४ । १०८]

लिङो झेजुस् स्यात् । ज इत् । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् ।

३२. नित्यं डितः [३ । ४ । ६६]

डिल्लकारोत्तमसकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । भवेव । भवेम ।

भवेत् इति । भवति इति स्थिते यासुटः सलोपः, या इत्यस्येय् । आद् गुणः । “लोपो व्योर्बलि” (६ । १ । ६६) इति यलोपः । “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतीकारलोपः ।

ननु “सुट् तिथोः” (३।४।१०७) इति सुटा बाध्यम् । न च यासुटाऽस्य बाधः, भिन्नविषयत्वात् । सुट् हि तयोर्भक्तः । यासुट् तु लिङ इति । सत्यम् । अस्तु सुट् लिङः सलोप इति यासुट् इव सुटोऽपि लोपो भविष्यति । एतच्च पञ्चम्यवत्त्वक्षणे प्रवृत्तिपक्षे ज्ञेयम् । आचार्येस्तु विशेषाभावात् सुङ् नोदाहृतः; भविष्यष्टेत्यादावेव भवणसम्भवाद्गुदाहरिष्यते ॥ २६ ॥

भेजुम् । ज इत् इति । धुट् इत्यनेन । भवेयुः इति । भव या उस् इति स्थिते ‘उत्स्यपदान्तात्’ (६ । १ । ६६) इति पररूपं बाधित्वा परस्त्वान्तिवत्वाच्च “अतो येयः” (७ । २ । ८०) इति अवर्तते, तत् आद् गुणः । अवल्परत्वाद्बलि लोपो नास्ति ॥ ३१ ॥

नित्यं डितः । डिल्लकारोत्तमसकारस्य इति । डिद् यो लकारस्तदादेशो य उत्तम-पुरुषस्तत्सम्बन्धिनः सस्येत्यर्थः । ननु भूयासमित्यत्रापि प्राप्नोति । उच्यते । उत्तम-शब्द आवर्तते । तत्रैकोऽन्त्यार्यस्तेनोत्तमपुरुषसम्बन्धिन उत्तमस्यान्त्यस्य लोप इत्यर्थः । यद्वा नित्यग्रहणमतिरिच्यते ‘वैतोऽन्यत्र’ (३ । ४ । ६६) इति वाग्रहणानुवृत्तेः । स्वरितेनेत्येव सिद्धेः । तेन नित्यमुत्तमस्येत्यर्थः । यासुटस्तु सा नैर्बाधितः । लिङोऽन्यत्रोत्तमे तदभावात् । तेन वस्मसारेवाय सलोपः ॥ ३२ ॥

३३. लिङ् सौयुट् [३ । ४ । १०२]

लिङः आत्मनेपदस्य सौयुडागमः स्यात् । सेलोपः । भवेत् । भवेयाताम् ।

३४. झस्य रन् [२ । ४ । १०५]

लिङो झस्य रन् स्यात् । भवेरन् । भवेथाः । भवेयाथाम् । भवेच्चम् ।

३५. इटोऽत् [३ । ४ । १०६]

लिङादेशस्फेटोऽत् स्यात् । भवेय । भवेवहि । भवेमहि ।

३६. लोट् च [३ । ३ । १६२]

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

३७. आशिषि लिङ् लोटौ [३ । ३ । १७३]

धातोर्लिङ् लोटौ आशिषि स्तः ।

लिङः सौयुट् । यद्यप्ययं लिङः सामान्येन विधीयते, तथापि परस्मैपदेषु यामुद् विशेषविहित इति परिशेषादात्मनेपदे सौयुट् पर्यवस्यतीत्याहुः—लिङात्मनेपदस्येति । तेन परस्मैपदे यामुटि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात् पुनः सौयुट् न भवतीति भावः । सलोप इति । ‘लिङः सलोपो’ (७ । २ । ७९) इत्यनेन । भवेत् इति । भव त इति स्थिते सौयुट् सुट् च पूर्ववत् । तयोहमयोरपि “लिङ् सलोपो” (७ । २ । ७६) इति सलोपः । यलोः । आद गुरुः । एवं भवेयातामित्यादावपि सुटो लोपो ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

भस्य रन् । भस्य इति । समुदायः स्थानी न भ्रकारमात्रम्, अन्यथाऽकारो न निवर्तते । एवं च भोऽन्तापवाद इति प्राचीनमपास्तम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन वा योज्यम् । भवेरन्निति । “न विभक्तौ तुस्माः” (१ । ३ । ४) इति नस्य नेत्स्वम् । भवेच्चमिति । “अनञ्चि च” (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वं न भवति । “दोर्धादाचार्याणाम्” (८ । ४ । ५२) इति निषेधात् ॥ ३४ ॥

इटोऽत् । इडित्यादेशो गृह्यते नागमोऽनर्थकत्वात् लस्येति सम्बन्धाच्चेत्याहुः—लिङादेशात्वेति । तेन भविष्योष्टेत्यादाविटो न भवतीति भावः । अदिति तकार उच्चारणार्थः । तेन “न विभक्तौ” (१ । ३ । ४) इति निषेधो न शङ्क्यः । अनित्यत्वाद्वा ॥ ३५ ॥

३८. एरु [३ । ४ । ८६]

लोट इकारस्य उः स्यात् ।

३९. तुह्योस्तातडापिष्यन्यतरस्याम् [७ । १ । ३५]

आशिपि तुह्योः स्थाने तातङ् स्याद्वा । डित्वं गुणाद्यभावाय नान्त्या-
देशाय । भवताद्वा ।

४०. लोटो लङ्वात् [३ । ४ । ८५]

लोटो लङ्वात्कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपरच । भवताम् । भवन्तु ।

एरः । इङ्बहिमहिङ्गां तु न भवति 'एत ऐ' (३ । ४ । ६३) इति लिङ्गात्
यद्वा कृतेऽप्युत्त्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेरेत्वं भविष्यति ॥ ३८ ॥

तुह्योस्ता । यद्यपि तिह्योरित्युक्तेऽपि साहचर्यात् लोट एव तिग्रंहीष्यते नाशी-
लिङोऽपि; तथापि प्रतिपत्तिभाषया तुह्योर्ग्रहणम् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशोऽयम् ।
नन्वपवादत्वात् "डित्त्व" (७ । १ । ५३) इत्यन्तस्य भाष्यम्, अनङादिवदित्याशङ्क्याह
ङित्वमिति ।

अयं भावः—तातङोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशतैव युक्ता परत्वात् ङित्वेत्यस्य
बाधनात् । अनङादिषु तु ङित्वसामर्थ्यात् रस्यापि सर्वादेशत्वस्य बाधः । इह तु न
ङित्वस्य सामर्थ्यम्, सर्वादेशत्वेऽपि भूतात् मृष्टादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य
सम्भवात् । अबाधेनैवोपपत्तौ^१ बाधो न न्याय्यः ।

तत्तश्चैवं योजना—गुणाद्यभावाय यत्सम्भाव्यते ङित्वं तदन्त्यादेशाय न
भवति, अनन्यार्थङित्वेष्वेतदप्रवृत्तेरिति भावः । यद्वाऽयं ङित्वं गुणाद्यभावाय
तच्च सर्वादेशत्वेऽपि सम्भवत्यतोऽन्त्यादेशत्वाय न भवत्यनन्यार्थत्वाभावादिति ।
अन्यथा "एरु." (३ । ४ । ८६) इत्यस्यानन्तरं तिह्योस्तादित्येव वाच्ये ङित्करणं
नान्त्यादेशाय, किं तु गुणाद्यभावाय । तच्च सर्वादेशतामन्तरेण न
भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

लोटो लङ्वात् । "विदो लटो वा" (३ । ४ । ८३) इति वानुवृत्तेर्व्यवस्थित-
विभाषया भ्रडाट्जुसो न स्युरित्याशयेनाह—तामादय इति । तान्तन्तामः ।

४१. सेह्यपिच्च [३ । ४ । ८७]

लोडः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ।

४२. अतो ह्येः [६ । ४ । १०५]

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव, भवताद्वा । भवतम् । भवत ।

४३. मेनिः [३ । ४ । ८९]

लोटा मेनिः स्यात् ।

ससोपश्च इति । “नित्यं ङितः” (३ । ४ । ६६) । यस्तुतस्तु लोट इत्युपमेये षष्ठोदशनादुपमानेऽपि षष्ठ्यन्ताद्धतिः । तेन लङः स्थाने यत्कार्यं तामादि तदेवातिदिश्यते । ननु यत्तल्लिङ्गशाब्द । जुसपि मुख्ये लङि भवति नातिदेशिके ङिदधिकारे “लङः शाकटायनस्येव” (३ । ४ । १११) इत्यत्र लङ इति योग विभज्य लङ्देव यो लङिति व्याख्यानात् । भवतामिति । तसस्ताम् ॥ ४० ॥

सेरिति । हांस्यविभक्तिको^१ निर्देशः । अपिच्चेत्यनेन स्थानिवद्भावप्राप्तं निष्त्वं निषिध्यते । तेन “सार्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति ङित्वाद् द्यूहि मृड्ढोत्यादौ गुणवृद्धी न भवतः । एतदेव^२ पिद्वचनं ज्ञापकं भवत्यनुबन्धकार्याणामल्विधित्वेऽप्यतिदेश इति ॥ ४१ ॥

अतो हेः । भवेति । ननु भूसि इति स्थिते नित्यत्वाविशेषेऽपि परत्वादन्तः^३ ङ्गत्वाच्च पूर्वं हिरादेश एव भवति ततश्च^४ । ततश्च शवकारमाश्रित्य “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) इति लुका न भाव्यम्, “सन्निपातलक्षण” (५०) इति वचनात् । लुग्वचनं तु चिकोर्पा-जिहोर्पेति सन्नन्ते सावकाशम् । सत्यम् । अनित्येयं परिभाषेत्यदोषः । अत एव जहीत्यत्र जादेशस्यासिद्धत्वमारभ्यते । अन्यथा सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धम् । कृते तु^५ हेर्लुकि “निमित्तापाय” न्यायेन शपो निवृत्तिर्न भवति, अनुपजीव्यं हि नैमित्तिकं निवर्तते पपुष^६ इति । यथा नहि संप्रसारणेनेदुपजीव्यते । इह तु अत इति वचनाल्लुका शवुपजीव्यते । न चोपजीव्यविरोधो युक्तः । अन्यथा यथा हिनिवृत्तः इति शब्द निवर्तते । एवं शब्द निवृत्त इति हेर्लुगपि निवर्ततेति लुगेव न व्यवतिष्ठेति ।

१. न तु सडादि इति क० पु० ।

२. सेर्हीति छ० पु० ।

३. येति अधिकः छ० पु० ।

४. अविपित्ये इति क० पु० ।

५. हि लुकि इति छ० पु० ।

६. पपुष इति क० पु० ।

४४. आडुत्तमस्य पिच्च [३ । ४ । ९२]

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुच्चनिषेधः भवानि ।

४५. ते प्राग्धातोः [१ । ४ । ८०]

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः पूर्वं प्रयोज्याः ।

४६. आनि लोट् [८ । ४ । १६]

उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य णः स्यात् ।

प्रभवाणि "अदन्तरोरुपसर्गवन् वृत्तिर्बोद्ध्या" (वा०) वृत्तिः समासः ।

अद् भवानि । अन्तर्भवानि । "दुरः परस्य णत्वं न" इति केचिद् ।

दुर्भवानि । भवाव । भवाम् । टेरेत्वे, कृते ।

भवताविति । ननु तातडाऽपि स्थानिवद्भावाद् "अतो हेः" (६ । ४ । १०५) इति लुका भाव्यम् । नेष दोषः । "हुभ्रल्भ्य" (६ । ४ । १०१) इत्यतो द्वितीय-हिग्रहणमनुवर्तते, तेन हेर्विशेषणात् हिरित्येव रूपो यो हिस्तस्य लुक् स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य लुग् न भवति । यद्वा तातडा परत्वाद् बाधितो हेर्लुक् सकृदगतिभ्यायेन हेर्न प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

आडुत्तमस्य । स उत्तमस्तत्रैव पित्कार्यसम्भवाद् न चाटि पित् कार्यमस्ति । अनुदात्तत्वस्य "आगमाः अनुदात्ताः" इत्येव सिद्धेः । अड्विधानमदानीत्याद्यर्थम् । इह तु अतो दीर्घेणापि सिद्धम् । हिन्योः इति । अद्धि, जुहुधि इति हे भवानीति नेश्च "एरुः" (३ । ४ । ८६) इत्युत्वं प्राप्तं निषिध्यते । उत्त्वग्रहणमुपलक्षणम् । "इतश्च" (३ । ४ । १००) इतीकारलोपस्यापि । आदेशयोः पुनरिकारोच्चारणसामर्थ्यादुभयं न भवतीति भावः । यद्वा नाप्राप्तयोरुत्वेस्लोपयोरारम्भमाणी हिनी तयोर्बाधका-वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ते प्राग्धातोः । तैग्रहणं व्यवहितस्याप्युपसर्गस्य परामर्शार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः । प्रयोगनियमार्थं चेदं वचनम् । तेन परव्यवहितप्रयोगो न भवति । धातोः किम् ? प्रचिकीर्षति इति सनः क्रियावाचित्वात्ततः पूर्वं प्रयोगो मा भूत् इति ॥ ४५ ॥

आनि लोट् । नि लोट् इत्येव सिद्धे आनिग्रहणमनित्यमागमशास्त्रमिति ज्ञापनार्थम् । तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादाविडभावः सिद्ध्यति । लोङ्ग्रहणं तु

१. हेरित्येवमिति क० पु० ।

२. लुग् भवतीति क० पु० ।

३. येरुका इति ख० पु० ।

४. धीणावाविति क० पु० ।

५. तत्रेति ख० पु० ।

४७ अमेतः [३ । ४ । ९०]

लोटे एकारस्याम् स्यात् । भवताम् । भवेताम् । भवन्ताम् ।

४८. सवाभ्यां वामौ [३ । ४ । ९१]

लोडेतेः सवाभ्यां परस्य क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । भवस्व । भवेथाम् ।
भवध्वम् ।

४९. एत ऐ [३ । ४ । ९३]

लोडुत्तमस्यैत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । आडागमः । वृद्धिः । भवै ।
आयोऽङिच्चादियादेशो न । भवावहै । भवामहै ।

विस्पष्टार्थम् । प्रकृष्टा वपा^१ येषां तानि प्रवपानि मासानोत्पन्नोपसर्गग्रहणादर्थवद्
ग्रहणाच्च न भविष्यति । निमित्ताद् इति । रपाभ्यामिति । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति
च । प्रवन्तरोः इति । उपसर्गत्वात् शङ्केति । 'आतश्चोपसर्ग' (३ । ३ । १०६)
इत्यङ् भवति । अद् भवानोत्पन्नोपसर्गत्वात् प्राक् प्रयोगमात्रं एतत्वं तु न भवति,
तकारेण व्यवधानात् । अन्तःशब्दे तु प्राक् प्रयोगोऽङ्किविधिण्यत्त्वानि च । अङ्
अन्तर्धां किंविधिः । अन्तर्धिः । एतत्वे^२ उदाहरति—अन्तर्भवाणीति । कुरः परस्य^३ इति ।
निर्दु रिति प्रादिषु पाठादुपसर्गत्वाद् अवत्येव एत्वम् । ये तूपसर्गप्रतिरूपकमेतदव्यय-
मिति मन्यन्ते तेऽत्रानुपसर्गत्वाण्यत्वं नेच्छन्ति । तथा दुर्नय इत्यादौ एत्वाभावो
दृश्यते देरेत्वे इति "टित" (३ । ४ । ६६) इत्यनेन ॥ ४६ ॥

भवन्तम् इति । "सार्वधातुकमपित्" (१ । २ । ४) इति क्तिवाद् "आतो
ङितः" (७ । २ । ८१) इतीयादेशः ॥ ४७ ॥

सवाभ्याम् इति । क्रमादिति । सात्परस्य लोडेतेो वः वात्परस्य त्वमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एत ऐ । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । आद् गुणस्य "असिद्धं बहिरङ्गम्"
(५०) इत्यसिद्धत्वात् । अत एव 'अमेतः' (३ । ४ । ९०) इत्यपि न भवति ।

वृद्धः इति । भव ए इति स्थिते "अतो गुरो" (६ । १ । ८४) इति पररूपं
वाधित्वाज्जरङ्गत्वात् प्रतिपदविधित्वान्च "आडुत्तमस्य" (३ । ४ । ९२) इत्याट् ।

१. मत्पेत्पिकः ख० पु० ।

२. वपा वपानि इति क० पु० ।

३. एये इति क० पु० ।

४. प्रतिरूपकमव्ययमिति ख० पु० ।

५०. अनद्यतने लङ् [३ । २ । १११]

नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूते काले तस्मिन् वाच्ये घातोर्लङ् स्यात् ।

५१. लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः [६ । ४ । ७१]

एषु परेषु अङ्गस्याङागमः स्यात् स चोदात्तः । अभवत् । अभवताम् । शोऽन्ते इलोपे संयोगान्तलोपः । अभवन् । अभवः । अभवन्तम् । अभवत् । अभवम् । अभवाव । अभवाम । अभवत् । अभवेताम् । अभवन्त । अभवथाः । अभवेथाम् । अभवध्वम् । अभवे । अभवावहि । अभवामहि ।

५२. लुङ् [३ । २ । ११०]

भूतेऽर्थे लुङ् स्यात् ।

५३. माङि लुङ् [३ । ३ । १७५]

माङ्योगे लुङ् स्यात् सर्वलकारापवादः ।

“आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । ततो “वृद्धिरेवि” (६ । १ । ८८) इति वृद्धिः । ननु “आतो ङितः” (७ । २ । ८९) इत्याट इयादेशेन भाव्यम्, तत्राह—आतो ङित्वादिति । आट इयादेशो नेति सम्बन्धः । मध्ये हेतुः । अङित्वाद् इति । आटः परस्योत्तमस्य पितृत्वेन द्विग्न भवतीति वचनादिति भावः ॥ ४९ ॥

अनद्यतन इति । यद्ययं तत्पुरुषः ‘स्याद् अद्यतनादन्यस्मिन्निति ततो व्यामिश्रोऽपि प्राप्नोति । अद्य ह्योऽर्भुचमहि इति । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्याप्यद्यतनादन्यत्वात्, अतो बहुव्रीहिरित्याह—नास्त्यनद्यतनो यस्मिन्निति । काले वाच्ये इति । तत्कालोपलक्षितक्रियाविशिष्टे कर्त्रादौ वाच्ये इत्यर्थः ॥ ५० ॥

लुङ् लङ् । स चोदात्त इति । “आगमा अनुदात्ताः” इत्यस्यापवादः । अभवदिति । “भृक्षा जशोऽन्ते” (८ । २ । ३६) इति जश्त्वम् । पत्ते “वाऽवसाने” (८ । ४ । ५६) इति चत्त्वं तकारः ॥ ५१ ॥

लुङ् । भूतेऽर्थे इति । भूतसामान्येऽयं विधिः । अनद्यतनादिविशेषेषु तु लडादीनामपवादानां विधानम् ॥ ५२ ॥

माङि लुङ् । मा भवतु तस्य पापमित्यादौ तु नार्थं माङ्, किन्तु माशब्द इत्याहुः ॥ ५३ ॥

५४. स्मोत्तरे लङ् च [३ । ३ । १७६]

स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

५५. च्लि लुङि [३ । १ । ४३]

धातोर्लुङि च्लिप्रत्ययः स्यात् । शवाद्यपवादः ।

५६. च्लेः सिच् [३ । १ । ४४]

च्लेः सिजादेशः स्यात् । इचायितौ ।

५७. गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिच । परस्मैपदेषु [२ । ४ । ७७]

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । गापोग्रहणे ण्णपित्रत्योर्ग्रहणम् ।

चिञ् लुङि । इकार उच्चारणार्थं चित्स्वमन्तोदात्ताद्यम् । यकापि च्लिनं वदापि ध्रूयते, तथापि “मन्न् घस” (२ । ४ । ८०) इत्यत्र लेरिति सामान्यग्रहणार्थं च्लि. क्रियते । अन्वयाः सिचश्चङोऽङ् इति प्रत्येकं निर्देश्यं स्यात् । शवाद्यपवाद इति । आदिशब्देन तद्ग्रहणप्रयुक्तानां श्यनादिविकरणानामपि ॥ ५५ ॥

च्लेः सिच् । इचायितौ इति । तत्रेदित्वे प्रयोजनम् अमस्तेत्यत्र “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इत्युपधालोपो मा भूत् । ये तु मन्यन्ते ‘हनः सिच्’ (१ । २ । १४) इति किरारसाज्जापकात् मिजन्तस्योपधालोपो न भवतीति तेषामिकार उच्चारणार्थः । इत्वं चोपचारकम् इदिव इत् योगिकं वा एति गच्छतीति इत् । भागमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरमिव स्थानिवत्त्वप्राप्तं चित्स्वरमपि स्थानिन्यादेशे च द्विशित्त्वमकारि ॥ ५६ ॥

गाति । गापोग्रहणे इति । तत्र गातीति स्थित्वा विकरणान्न्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गा गृह्यते । गाङ्गतावित्यस्य तु सत्यपि सम्भवे परस्मैपदासम्भवाद् अग्रहणम् । “लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्” (५०) इति परिभाषया “पा पाने” इत्यर्थं गृह्यते, न पा रक्षणे इत्यादि । भूभुवोस्तिङि । भू सत्तायाम् । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सुवति-सूयत्योस्तु न ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

तिङो विकरणेन व्यवधानात् । विकरणदित्वेनैव गुणाभावसिद्धेश्च । अभूविति । अभूस् ति इति स्थिते तित्यत्वादितः पूर्वं सिचो लुक् प्रत्ययगतत्वेन पुनः सिच् इदं न भवति । इटो हि सिच्कार्यम्, न च कार्यम् निमित्तत्वेन नाश्रीयते इति । लुका

५८. भूवोस्तिङि [७ । ३ । ८८]

भू स इत्येतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । अभूत् ।

५९. विङिति च [१ । १ । ५]

गित्-कित्-ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्तः । अभूताम् ।

६०. भूवो वुग् लुङ्लिटोः [६ । ४ । ८८]

भूवो वुगागमः स्यात्तुङ्लिटोराचि । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।
अभूत् । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

लुप्तश्चाच्च सिचि वृद्धयभावः । प्रत्ययनक्षणेन "अस्तिमिव" (७ । ३ । ६६) इत्यादु
तु न भवति द्विवकारकनिर्देशात् भूयमाणसिचि एव तत्र ग्रहणात् इति भाष्ये
स्वितम् । द्वितोयस्य सकारः सिच इत्यस्यानन्तरं निर्दिश्यते । सिचस् स इति ।
अविभक्तिकाराच निर्देशस्तस्य सयोगान्तर्वापे सौत्रत्वादमिदत्वं न भवति । तेनोत्वं
सिद्धयति । स व सकारोऽस्तिमिवा विशिनष्टि । सकारादस्ते. सकारान्ताच्च सिच
इति । तेनास्तेभ्योदेशे सिचो लुकि च न भवति । एतेनास्तीति पदान्तभूतस्यापदस्य
सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात्^१ । पुनरुदत्ते तु न तस्य धातुत्वम्, नापि तत्सङ्-
तस्य समुदायस्येति धातुविषयस्तिबनिर्देश एव नोपपद्यते इति भाववोक्तं दूषणं
परास्तम्^२ । ग्रन्थे तु आहिभुवोरोदप्रतिषेध इति वार्तिहमुदाहरन्ति । तदसन् ।
स्य निवृत्तत्वरूपे तस्मिन्ननादेशस्य भूवो ग्रहणासम्भवात् । संभवेऽपि वा मस्या-
दित्यादावप्रतीकारान्च ॥ ५८ ॥

विङिति च । कश्च ङश्च ङङो तावितौ यस्येति विङन् तस्मिन् । गकारोऽप्यत्र
चत्वंभूतो निर्दिश्यते । विष्णुस्तिपादावपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । न च ग्लानिस्यस्य
क्नुः कित् । स्यात्तुर्नित्यत्र "धुमास्या" (६ । ४ । ६६) इतीत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम्
"स्तोर्गित्वाच्च स्य इकारः विङ्तोरोत्त्वशासनात् ।

"गुणाभावस्त्रिपु स्मार्यः श्युकोऽनित्त्वं कगोरिति" ।

तदेवमभिसन्वापाह—गित्-कित्-ङिन्निमित्ते इति निमित्तग्रहणेन निमित्तसप्तमीयं न
परसप्तमीत्याह तेन भिन्नं द्विन्निमित्त्युवागुणस्यापि निषेधः सिद्धयति इह इत्यनुवृत्तेः
कामयत् इत्यादौ "अत उवायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धेर्न निषेधः । तथापि

१. भूयमाणः सिचि इति क० पु० ।
२. अन्वयायोग इति क० पु० ।
३. मन्वत्प्रकं वेदितव्यमिति ल० पु० ।

६१. आर्धधातुक शेषः [३ । ४ । ११४]

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारविहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्

६२. आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७ । २ । ३५]

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । गुणावादेशौ । पत्वद्भुत्वे । अभ-
विष्ट । अभविषाताम् ।

६३. आत्मनेपदेष्वनतः [७ । १ । ५]

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्यादित्पादेशः स्यात् । अभविषत ।
अभविष्ठाः । अभविषाताम् ।

सैगवायन इति "ग्रागुंणः" (६ । ४ । १४६) इत्यस्य निषेधः प्राप्नोति फका-
कित्वात् । नैय दोषः । "विहृति च" (१ । १ । ५) इति चकारः क्रियते स चेकेत्यर्थे
निपातानामनेकार्थत्वात् तेनेक इत्येव शब्दं समुच्चार्य विहिते ये गुणवृद्धौ तयो-
निषेध इत्यर्थः । न चोगुंणः इक् शब्दमुच्चार्य विधीयते । अोरिति निदिष्टस्यानि-
कत्वेनेकपरिभाषाया अनुपस्थानात् । प्रभूतामिति । 'न भूसुधियोः' (६ । ४ । ८५)
इति निषेधस्त्वत्र न प्रवर्तते "नाभ्यस्तस्याचि" (७ । ३ । ८६) इत्यतः पितो-
त्यधिकारात् ॥ ५६ ॥

प्रभूविति । उवहोऽपवादो वृक् । "प्रातः" (३ । ४ । ११०) इति नियमात्
प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त "सिञ्चम्पस्त" (३ । ४ । १०६) इति जुस् न ॥ ६० ॥

आर्धधातुक । अयं धातोरिति प्रकृतेऽपि "धातोरेकाचः" (३ । १ । २२) इत्यतो
द्वितीयं धातुग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्याद् धातुशब्दमुच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः स
आर्धधातुकम् इत्यर्थो नञ्पदे इत्याशयेनाह—धात्वधिकारे विहित इति । तेन भूभ्या-
मित्यत्र विषयान्ताद्धातोर्विहितस्य भ्यामो न भवति । धातोर्विहित एतावत्पुक्तेतु
स्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

आर्धं । "नेङ् वशि कृति" (७ । २ । ८) इत्यतः इडोति वर्तमाने पुनरिङ्-
ग्रहणं निषेधानुवृत्तिर्ना भूदिति । अभविष्टेति । परस्मैपदेष्विति वचनात् "गातिस्या"
(२ । ४ । ७७) इति सिचो न लृक् । नापि सिचि वृद्धिः । इट् । "सार्वधातुक"
(७ । ३ । ८४) इति गुणः । अवादेशः । "आदेशप्रत्यययोः" (८ । ३ । ५६) इति
पत्वम् । "प्लुना प्लुः" (८ । ४ । ४१) ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदे । अनकाराविति । अङ्गस्येति वर्तते तस्यानेन विशेषणान्तदन्तविधेः
तेनाकारान्तादङ्गात् परस्यात्मनेपदसंबन्धिनो भूत्वा अदेत्यर्थः । ततश्च शयान्ते

६४. धि च [८ । २ । २५]

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् ।

६५. विभाषेटः [८ । ३ । ७९]

इणः परो य इट् ततः परेषां पीड्वलुङ्लिट्ठां घस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अभविड्ढ्वम् । अभविष्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य दः इति केचिन् । अभविद्वध्वम् । अभवि । अभविष्वहि । अभविष्महि ।

इत्यत्र न भवति । अत्र ह्यङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदं न तु भ्रकारः । अन्तादेशस्त्वङ्ग-
विशेषानुपादानादिहापि भवति । आत्मनेपदेषु किम् ? चिन्वन्ति । अनतः किम् ?
भवन्ते । तपरकरणादिहापि भवति—गाते । गाते गाते ॥ ६३ ॥

धि च । धादौ प्रत्यय इति । यद्यपि प्रत्ययग्रहणं न सन्निहितं तथापि “उदः
स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (८ । ४ । ६१) इति पूर्वसवर्णविधानं ज्ञापकम् । अस्मिन् प्रकरणे
यो लोपः स प्रत्यये भवतीति । अन्ययोत्स्थानमिति स्थिते भ्रलीति सन्तोषेनैवोक्त्यामादेः
सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकम् । धीति धादिः प्रत्ययो गृह्यते
इत्याशयः । तेन पयो धावतीत्यादौ न भवति । सस्य लोपः स्वादिति । अत्र “धिसकारे
सिचो लोपश्चकाट्ठीति प्रयोजनम्” इति श्लोकवाक्तिकमते सिच इति व्याख्येयम् ।
भाष्यकारस्त्वाह—चकाट्ठीत्येव भवितव्यमिति । अत एवाचार्यैरुभयसाधारण्याय सलोप
इत्येव व्याख्यातम् । यद्ययं सलोपो नारभ्येत ततः सिचः पत्वे जश्त्वे च सति “विभा-
षेटः” (८ । ३ । ७९) इति मूर्धन्याभावपक्षेऽपि नित्यं ङकारः श्रूयेत । अतः सलोपो
मूर्धन्यविकल्पश्चारभ्यते । विकल्पस्तु लिङ्पीड्वमोः सावकाशेऽभविड्ढ्वमिति ।
अभविष्वमिति । अत्र वकार इण् ततः पर इट् ततः परो लुङो घकारस्तस्य मूर्धन्यष्ट-
वर्गं चतुर्थो ङकारो भवति धोपबद्वादिनाऽन्तरतम्यात् । “अनचि च” (८ । ४ । ४७)
इति पक्षे द्वित्वे जश्त्वे चाभविड्ढ्वम् इत्यपि भवति । मूर्धन्याभावे त्वभविष्वमिति ।
न च “अनचि च” (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वे जश्त्वे च सलोपाभावपक्षादविशेष
इति धाच्यम् । द्वित्वस्य विकल्पितत्वात् । ध्वे सलोप इति । “धि च” (८ । २ । २५)
इति विहितो यः सलोप स वा स्यादिति केषाञ्चिन्मतम् । यदा च सलोपो नास्ति तदा
“भ्रलां जश् भ्रशि” (८ । ४ । ५३) इति जश्त्वापवादे पत्वे प्राप्ते सस्य द इत्यर्थः ।
अभविद्वध्वमिति । एतच्च सलोपे द्वित्वपक्षे च तुल्यम् ‘अभविष्येति । ‘नास्ति सिचोऽ-
पृक्ते” (७ । ३ । ६६) इतीट् तु न भवति । “उतो वृद्धिः” (७ । ३ । ७९) इत्यतो
हलीत्यनुवृत्तेः ॥ ६४-६५ ॥

६६. न माङ्योगे [३ । ४ । ७४]

लुङ्लङ्लङ्क्षत् माङ्योगे न स्यात् । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ।

६७. परोक्षे लिट् [३ । २ । ११५]

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्घातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवादयः ।

६८. लिट् च [३ । ४ । ११५]

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

६९. परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथसणत्वमा॥ [३ । ४ । ८२]

लिङस्तिङादिनवानां णलादयो नवादेशाः स्युः ।

७०. इन्धिभवतिभ्यां च [६ । १ । ५]

भ्यां परो लिट् कित् स्यात् ।

परोक्षे लिट् । परोक्षवृत्तेरिति । परोक्षत्वोपाधिकार्थवृत्तेरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

यद्यपि क्रिया नित्यं परोक्षैव । यदुक्त भाष्ये “क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदुष्टा पूर्वपरोभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” यथा गर्भो निलुङ्घित इति । तथापि साधनपाराक्ष्यमिह विवक्षितम्, साधनं च यद्यपि शक्तिः सापि परोक्षैव तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदात् अत्र साधनशक्त्याश्रयभूतं फूत्कारसीत्कारादिविशिष्टं संरन्ध्ररूप द्रव्य प्रत्यक्षं न भवति तत्परोक्षमित्युच्यते । तस्मात् क्रियानाविष्टपुरुषमात्र-प्रत्यक्षोऽपि भवत्ययं पणाच त्व पेचिथेत्यादि ॥ ६७ ॥

लिट् च । अत्र “लङः शाकटायनस्यैव” (३ । ४ । १११) इत्यतः एवकारानु-वृत्तेरार्धधातुकमेवेति नियमात् सार्वधातुकसंज्ञातिवर्तते तत्फलमाह—तेन शबादयो न ॥ ६८ ॥

परस्मै । कृताविति । अर्थतः साम्यादिति भावः । नन्वकारो “अलोऽन्त्यस्य” (१ । १ । ५२) इति यशब्दाकारस्य प्राप्नोति फलं च यथासंख्यसंपत्तिः स्यात् । ततश्च तूपकारः श्रूयते । अत्राहुः धातोरित्यनुवर्तते तदुच्यते “आदेः परस्य” (१ । १ । ५४) इति धकारमात्रस्याकारे वृत्ते द्वयोः “अतो गुरो” इति पररूपं भविष्यति । यद्वा अ इति द्वावकारौ पररूपेण निर्दिष्टौ तेनानेकाल्त्वात् सर्वादेशो भविष्यति ॥ ६९ ॥

इन्धिभवति । इन्धि इत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो नेका । “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपप्रसङ्गात् । इन्धेः संयोगार्थं भवतः पिदर्थं वचनम् ।

७१. लिटि घातोऽनभ्यासस्य [६ । १ । ८]

लिटि परे अनभ्यासस्य घात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

७२. एकाचो द्वे प्रथमस्य [६ । १ । १]

लिङादावुक्तं द्वित्वं घात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचः स्यात् ।

७३. पूर्वोऽभ्यासः [६ । १ । ४]

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

अिद्वधी दोसो, भू सतायाम् । एतत्सूत्रं म.प्ये प्रत्याख्यातम् । इन्धेऽद्यन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किट्त्वचनानर्थक्यमिति । तथाहि भाषायामिन्धे-
लिट् परो न संभवति “इजादेश्च” (३ । १ । ३६) इत्यामो विद्यानात् । यद्यपि
“छन्दस्यमन्त्रे” इति निषेधात् सम्भवति समीचिरे इति तथापि “छन्दस्युभयया”
(३ । ४ । ११०) इति सार्वधातुकत्वेन छित्वान्नलोपः सिद्धः । भवतेरपि कृताकृत-
प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्वाका गुणवृद्धौ चाचिष्येते तत् किं कित्वेनेति ॥ ७० ॥

लिटि घातोऽनभ्यासस्य । घातोः किम् ? सुन्विरे । छन्दसिः लिटः सार्वधातुकत्वात्
किं करणे कृते तदन्तस्य लिटि परे प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं मा भूत् । अनभ्यासस्य किम् ?
नोनाव । घात्ववयवस्यैकाच इति । एतेनानभ्यासस्येति नश्वत्स्वरूप इति दर्शितम् ।
आकरे बहुव्रीहित्वं घातुविशेषणं चेति स्थितं तत्प्रयोजनं चाचा-एतच्च “एकाचो द्वे
प्रथमस्य” (६ । १ । १) इत्यधिकारलब्धमुक्तम् । तदेवोपन्यस्यति—एकाच इति ।
अधिकारोऽयं न विधिः उत्तरविधीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह ॥ ७१ ॥

लिङादावित्यादि । एकाज्ग्रहणं जागर्यादिषु अनेकाचः समुदायस्य मा भूदिति ।
प्रथमग्रहणानन्तर्यान्वृत्त्यर्थम् । प्रथमत्वं च द्वितीयाजवधिकम् । तेन यत्र समुदाये
द्वितीयमवधीकृत्य यावानेकाचसमुदायः यथा जागतो जागिति दर्शितातो ददिति सधन्ते
यङन्ते च भूस् भूय इति तस्य सर्वस्य द्वित्वं तत्र पपाचेत्यादौ द्वितीयोऽच् नास्ति तत्र
व्यपदेशिवद्भावात् पच् एतावानेव प्रथमः एकाच्चेति द्विरुच्यते । एकाजिति बहुव्रीहि-
रियायेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावाद् भवति ॥ ७२ ॥

पूर्वोऽभ्यासः । अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे न तु “सर्वस्य द्वे” (८ । १ । १)
इत्याष्टमिके इति प्राश्नः । एवं तु “द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे च” (वा०) । दिद्युत् ।

१. व्यपदेशिवद् भवतीति क० पु० ।

२. जुहोतीनामिति ख० पु० ।

७४. ह्रस्वा [७ । ४ । ५९]

अभ्यासस्य ह्रस्वः स्यात् ।

७५. अभ्यासे चर्च [८ । ४ । ५४]

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । खयां चरः झशां जश इति विवेकः ।

७६. भवतेरः [७ । ४ । ७३]

भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्यात् लिटि । भवतेरिति कर्तुर्निर्देशात् भाव-
कर्मणोर्नात्वम् । वेति केचित् । “अचो ङ्णिति” (७ । २ । ११५) इति
वृद्धिप्राप्तौ “ङिङिति च” (१ । १ । ५) इति निषेधः । वुगागमः । वभूव ।
वभूवतुः । वभूवुः । वभूविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

इत्यादावभ्यासकार्यं न स्यात् । एव दधृक् इत्यादावपि निपातितद्वित्वे । तस्मात्
“लिटि धातोर्नभ्यासस्य” (६ । १ । ८) इति प्रक्रमादयं ग्रहणेन धातुद्वित्वं मात्रं
परामृश्यते । तेन विद्युत् दधृक् इत्यादेरपि सग्रहः । चराचर इत्यादौ तु प्रागागम-
विधानसामर्थ्यादभ्यासकार्याभावः इति तत्रैव वक्ष्यामः । अन्ये तु दिद्युदित्यादा-
वन्धेष्वपि दृश्यते इति दृशिग्रहणादभ्यासकार्यमित्याहुः । पूर्वं इति । द्विःप्रयोगात्मके
द्वित्वे प्रथमो भाग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभ्यासे चर्च । चकारेण जशपि समुच्चीयते इत्याह—जशश्चेति । तस्य नियमः
स्यादित्याशङ्क्यान्तरतमपरिभाषया व्यवस्थामाह—खयां चर इत्यादि । वर्गाणां
प्रथमद्वितीयास्ते च विवृतकण्ठश्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च तेषां तादृशा एव चर-
स्तुल्यस्थानाः । अत्रशिष्टाः भ्रशः^१ तृतीयचतुर्थास्ते च धोयवन्तः संवृतकण्ठा नादानु-
प्रदानास्तेषां तादृशा एव जशस्तुल्यस्थाना इत्यर्थः । सत्र प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो
भवन्ति विचोर्पति, तितोर्पति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिगाय वुवुधे
इति । एतदप्यान्तरतम्यादर्थतः सिद्धम् ॥ ७३ ॥

भवतेरः । अभ्यासोकारस्येति । एतच्च अलोऽन्त्यपरिभाषया लभ्यते । न च
“नानर्थकेऽनोऽन्त्यविधिः” (५०) इति निषेधात् । भवतेरिति कर्तुर्निर्देशादित्यादि ।

१. दन्तग्रहणेनेति क० पु० ।

२. जशस्ये इति क० पु० ।

३. खयां चर इत्यादि नास्ति क० पु० ।

४. जश इति क० पु० ।

५. षट्निर्देशानिति क० पु० ।

अयं भावः—कर्त्रर्थस्य तिबन्तरूपस्यानुकरणमिदं न शितपा निर्देशः, शपानिदिष्टत्वाच्च बोभावेति यङ्लुकि न भविष्यति । न चैवं भवतीत्यत्र प्रसङ्गः । लिटोति वचनात् । अग्यासस्यासंभवाच्च । न च लिटि भवतीति रूपं भवति । अतस्तेन कर्त्रर्थो लक्ष्यते । कर्त्रर्थे लिटि परे भवतेर. स्यादिति । यत्तु कर्त्रर्थयोः तिपशपो निर्देशादिति प्राच व्याख्यातम् । तदमत् । शितपो धातुनिर्देशमात्रे विधानात् । शपश्च विकरणस्यानर्थक्यत्वादिति । एतच्चानाकरम् इत्यन्ते न मन्थग्ये इत्याशयेनाह—वेति केचिदिति । तथा च कर्मण्यप्यत्र दृश्यते । 'तस्यातपत्रं' विभराम्बभूवे, विभावराभिभर विभूविरे" इति ।

ननु बभूवेत्येव एतौ एतत्वाद् वृद्ध्या भव्यमतं ग्राह—प्रबो ज्जितोत्पत्ति । "इन्विभवतिभ्यां च" (१।१।१३) इति पितो निट. कित्वादित्यर्थः । वृद्धिप्रहणं च बभूवियेति गुणस्याप्युपलक्षणम् । नन्विग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः 'विडति च' (७।२।११८) इति निषेध इत्युक्तं तत्कथमज्जलक्षणाया वृद्धेर्निषेधः । न च कित्ववैयर्थ्यं षाल उत्तमे एति च गुणनिषेधार्थत्वेनोपपत्तेः, सत्यम् । कित्-इत्-इत्युभयमत्रानुवर्तते । तत्र कित्वेनैव सिद्धे कित्वविधेरज्जलक्षणाया अपि निषेधो भवतीति । ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् बुगेव गुणवृद्धो बाधिस्यते तत्किं कित्वेन प्रतिषेधार्थम् ।

न च कृतयोर्गुणवृद्धयोरेजन्तस्य प्राप्नोति—प्रकृतयोस्तूदन्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वम् । एकदेशविक्रान्तस्यानन्त्यत्वेन शब्दान्तरप्राप्त्यभावात् । सत्यम् । तदेतद्वाक्तिककारस्य मतं यद्वाह—इग्येशञ्जन्दोविपयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् 'ताभ्यां लिङ्. कित्त्वचनानर्थक्यम् इति । सूत्रकारस्तु मन्यते वुगनित्यः इति तद्विधौ "ओः सुपि" (६।४।८१) इत्यत ओरित्यनुवर्तते उवणान्तस्य भुवो वुग् यथा स्यात् बोभावेति यङ्लुकि मा भूदिति तत्र हि "इन्विभवतिभ्यां च" (१।२।१६) इति शितपा निर्देशेन कित्वं व्यावर्त्यते । तेन वृद्धिरेव भवति । एव च यथा तत्रानुवणान्तित्वाद् वुग् न भवति ।

एवं बभूवेत्यत्रापि वृद्धौ कृतायां न प्राप्नोतीत्यनित्यो वुक् परया वृद्ध्या मा बावीदित्यारम्भणीयं कित्त्वम् । एष एव च कित्वे शितपा निर्देश वुकि च तदभावं कुर्वतः सूत्रकृतोऽभिप्रायः । बुगणम् इति । "भुवो वुग्लुङ्-लिटोः (६।४।८८) इत्यनेन । अत्रायं कार्यप्रवृत्तिक्रमः द्विवचनात् परत्वाश्रित्यत्वाच्च पूर्वप्राप्तयोर्गुणवृद्धयोः कित्वाग्निषेधे कृते परत्वादादौ वुक् । ततो भूव् इत्यस्यैकाचः समुदायस्य द्वित्वम् ।

१. दित्यर्थे इति ख० पु० ।

२. सवेति क० पु० ।

३. तपत्तु पृत्तमिव साम्यवारीभिरावभूदिवत् इति क० पु० ।

४. अभवत्येति क० पु० ।

५. नित्यत्वादिति नास्ति क० पु० ।

६. कित्वनिषेधे इति ख० पु० ।

७७ लिटस्तम्भयोरेशिरेच् [३ । ४ । ८१]

लिडादेशयोस्तम्भयोरेशिरेच् इत्येतौ स्तः । बभूवे । बभूवाते । बभूविरे ।
बभूविये । बभूवाथे । बभूविद्वे । बभूविध्वे । बभूवे । बभूविबहे । बभूविमहे ।

प्रथमस्येति तु द्वितीयावर्जनार्थमिति' सिद्धान्तात् । ततो "ह्लादिः शेषः (७।१।६०)
इति वलापेऽभ्यासकार्यम् इति । आचार्यस्तु रूपे विशेषाभावात् पूर्वं वृग्वोदाहृतः ।
ह्लादिः शेषश्च नोपन्यस्त । बभूवेति । तपो एलादेशोऽनेकाल्पत्वात्सर्वदिशः । "नानु
बन्धकृतमनेकाल्पम्" (५० इत्यत्र नास्ति न ह्यकृते सर्वदिशे एकारस्य "चुटू"
(१ । ३ । ७) इनात्सजाऽस्ति । अप्रत्ययादित्वात् । सर्वदिशे तु कृते स्थानिवद्भावेन
प्रत्ययादित्वादनन्तरं सा भवति ।

ननु वृक् कृतेऽपि तस्य "असिद्धवदयाभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादुबद्
प्राप्नोति । न च पुनर्वृक् "उपधाया च" (८ । १ । ७८) इति दीर्घत्वे बलि लोपे च
बभूवेत्यादि रेत्यतीति वाच्यम् । बलि लोपं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेन पूर्वं बलि लोपे
कृते दीर्घस्यासंभवात् दीर्घं, वनोपयोश्चान्तरङ्गयोः कर्तव्ययोर्बहिरङ्गत्य वृकोऽसिद्ध-
त्वेन तयोरप्रसङ्गानिति चेत् । सत्यम् । "वृग्युटावुबङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ" (वा०)
इति वचनादुबङ्गि कर्तव्ये वृकोऽसिद्धत्वं न भाविष्यतीति । एतच्च दीङ् क्षये इत्यत्र
पठिष्यत्याचार्यः । वृगर्थमिहैव पठितुं युक्तम् । यद्वा "इनसोरल्लोपः" (६।४।१११)
इति तपरकरणाज्ज्ञात्वाद् आभ्यासमसिद्धमनित्यमिति मत्वा सदुपेक्षितम् । बभूवतु-
रित्यादि । स्थानिवद्भावेन विभक्तिस्त्वान्न सस्येत्त्वम् । बभूवियेति । "आर्धधातुकस्य"
(७ । २ । ३५) दृनोद् । कृत्वाद् गुणाभिव । वृका बाधितत्वाद् वा । बभूवेति ।
"आदेः परस्य" (१।४।५४) इति यकास्याकारादेशे "अतो गुणे" (६ । १ । ६७) इति
पररूपे च रूपमिद्विः । बभूवित्यादि । नन्वत्र लिटः कित्वात् "अधुकः किति"
(७ । २ । ११) इति इट्प्रतिषेधे प्राप्नोति । उपदेशे एवान्त्वात् वृभूपतीतिवत् ।
सत्यम् । क्रादिनियमादिङ् भविष्यति तदर्थं क्रादिमूत्रमात्रं पठितुं युक्तम् ॥ ७६ ॥

"एशिरेचोश्च यासः से कुत एवं विधीयते ।

आदेशे तु कृते मा भूत् ज्ञापितं भवितादिषु"

लिटस्त । शकारः सर्वदिशार्थः । चोऽन्तोदात्तार्थः । बभूविरे । बभूविये
इति । यासः से, इट्, पत्वम् । बभूविद्वे बभूविध्वे इति । "विभाषेटः" (८।१।७२)
इति वा ढत्वम् । "अनचि च" (८ । ४ । ४७) इति द्वित्वपक्षे जश्त्वेन बभूविद्वे
इत्यपि ॥ ७७ ॥

१. द्वितीयावर्जनार्थमिति क० पु० ।

२. अनन्तर एवेति ख० पु० ।

७८. अनद्यतन लुट् [३ । ३ । १५]

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् प्रत्ययः स्यात् ।

७९. स्यतासी लृलुटोः [३ । १ । ३३]

लृ इति लृल्लुटोर्ग्रहणम् । धातोर्लृलुटोः परयोः क्रमात् स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः । श्वाद्यपवादः ।

८०. लुटः प्रथमस्य डारौरसः [२ । ४ । ८५]

लुडादेशप्रथमपुरुषस्य क्रमाद् डारौरस् एते आदेशाः स्युः । पदद्वयेऽपि द्वित्वसामर्थ्याद्विलोपः । भविता ।

अनद्यतने । नास्त्यद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनः इति पूर्ववद् बहुव्रीहिस्तेन व्याभि लोऽपि भवति । अद्य श्वो गमिष्यतीति ॥ ७८ ।

स्यतासी । लृ इति लृल्लुटोर्ग्रहणमिति । उत्सृष्टानुबन्धम् लृ इति लृ-सामान्यमनुक्रियते इत्यर्थः । तेन लृ इति एकनिमित्तरूपं^१ लुडिति चापरमिति निमित्तगोद्वित्वात् स्यतास्योर्यथासंख्यं सिद्धमित्याह—क्रमादिति । अन्यथा तु तन्न स्यात् निमित्तानां त्रित्वादनयोर्द्वित्वादिति । तासेरिकार उच्चारणार्थः । अन्ये तु मन्तेत्यारमनेन^२ तस्य डादेशो^३ टिनोपे च कृते “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति न नोरो मा भूदिति तामेरिदिद्वयमिच्छन्ति । न च “अविद्वदवभात्” (६।४।२९) इति टिनोपस्यासिद्धत्वम् । अनित्यत्वात् ॥ ७९ ।

लुटः प्रथमस्येति । अत्र प्रथमस्येति परस्मैपदात्मनेपदयोरान्वासास्त्रयस्त्रयो गृह्यन्ते । तत्र वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्राहुः पूर्वं परस्मैपदेषु वर्तते तत् आवृत्त्यात्मनेपदेष्वप्येति । अथवा डारौरस इति कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तेन पदं स्थानिनः प्रादेशश्च पडेत्रेति भविष्यन्ति । अथवा आन्तर्यतो व्यवस्था । एकार्यस्यैकार्यं द्वयस्य द्वयं बह्वस्य बह्वयं इति तदेतदाह—तत्तद्वयेऽपीति चेत् । तथापि पदद्वयेऽपि द्वित्वसामर्थ्यादिति । द्वित्वं हि टिनोपार्थं कृतम् । यदि च भत्वाभावात् स न स्यात्, डित्करणमनर्थकं स्याद् इत्यर्थः । ननु मतिं द्वित्वे आकारो विधीयमानोऽनोऽन्तपस्य स्यात् । धातोर्लृलुटोर्ग्रहणकाराद् “आदेः परस्य” (१।१।५८) इति चेत्, तथापि पदद्वयेऽपि इकारश्च भूयेत । ततश्च ङकारोच्चारणस्य सर्वादेशार्थत्वात्

१. एकनिमित्तयोरिति क० पु० ।

२. मन्त्रेति क० पु० ।

३. तडादेशो इति क० पु० ।

८१. रि च [७ । ४ । ५१]

रेके परे तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् । भवितारौ । भवितारः ।

८२. तासस्त्योर्लोपः [७ । ४ । ५०]

तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्यः । भवितास्मः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासे । भवितासाथे । "धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपः । भविताध्वे ।

८३. ह एति [७ । ४ । ५२]

तामस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । भविताहे । भवितास्वहे । भवितास्महे ।

कथं सामर्थ्यम्, नैतत् । तथा सतोशादिवत् शितमेव कुर्यात् । भवितेति । भूति इति स्थिते तिपो डा, सर्वादेशः एण्वत् । ततस्तासि तासेरिट् गुणानादेशो टिलोपः । तत्र कृते 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७ । ३ । ८६) इतीदो लघूपधो गुणः प्राप्नोति, तन्निषेधार्थम् 'दीधीवेवोटाम्' (१ । १ । ६) इतीह पठितु युक्तम् । यद्वा "नेङ्वाशि कृति" (७ । २ । ८) इत्यत इदित्यनुवर्तमाने पृ. 'मार्धवातुकस्य' (७ । २ । १५) इतीङ्प्रहणम्, इडेव स्यादाङ्ग । विकारो मा भूदित्यवधारणार्थं विज्ञास्यते तेन गुणो न भविष्यतीति । अन्ययासिद्धत्वान्निषेधसूत्रमुपेतितपाचार्यैः ॥ ८० ॥

रि च । रेके परे इति । रेकादौ प्रत्यये इत्यर्थः । यङ्गस्तेरधि ऋरात् तेनाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य रेकेण विशेषणात् "ग्रन्मिन् विधि." (५०) इति तदादिविधिः ॥ ८१ ॥

तासेरस्तेरवेति । तासस्त्योर्लोपः (७ । ४ । ५०) इति समुदायानुबुध्यनुरोधेन देतदेवमुक्तम्, न पुनरस्तेः रेकादिप्रत्ययः समवतोत्यस्तेरित्याविवर्तितं द्रष्टव्यम् । भवितेति । भात्मनेपदे नस्व डः । शेष प्राग्वत् । टेरेत्वं तु न भवति । प्रादेशान्मेत्वं तु न भवतीति सेग्रहणेन ज्ञातित्वत् । भविताध्वे इति । 'धि च' "ग्रन्धि च" (८ । २ । २५) इति सलोपः । स्त्वे सलोपो वा सस्य दः इति केचिदिति पक्षेऽपि "ग्रन्धि च" (८ । ७ । ४७) इति घस्य द्वित्वे जश्त्वे च सदकारसलोपाभावेऽपि सस्य जश्त्वे तदेवैकं रूपमाह । तन्निवन्त्यम् । "दीर्घादाचार्याणाम्" (८ । २ । ५२) इति निषेधाद् द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वाच्च हेतुप्यस्यानिवार्यत्वात् ॥ ८२ ॥

ह एति । प्रस्तेः परस्मैरदित्वेऽपि यदाऽस्मात् "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१ । १ । १४) इत्यात्मनेपदं तदैकारः संभवति । अहं व्यतिहे इति । अत्राप्येतासि एकारादिः प्रत्ययो

१. तेन तिप् तस्य रेकोऽप्यविशेषणविति क० पु० ।

२. तदेवेकस्यमाहेति क० पु० ।

८४. लिङ्गाशिषि [३ । ४ । ११६]

आशिषि लिङ्गिडाध्वानुत्तरुपञ्चः स्यात् । तेन न श्वादि ।

८५. किदाशिषि [३ । ४ । १०४]

आशिषि लिङ्गो यासुट् क्ति स्यात् । आर्धधातुह्रस्वात् सलोपो न ।
“स्कोः संयोगाद्योः” (८।२।२६) इति सलोपः । भूयान् । भूयास्ताम् । भूयासुः ।
भूयाः । भूयास्त्वम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

गृह्यते । स च तासिसाहचर्यादुत्तमैकवचनं सार्वधातुकमेव गृह्यते, नार्धधातुकम् ।
तेनैवामासे त्वद्येक्षामासे इत्यार्धधातुके न भवति । तासेहि सार्वधातुकमेवोकारः
संभवति^१, नार्धधातुकमिति ॥ ८३ ।

किदाशिषि । यासुट् क्ति स्यादिति । यासुटोपलक्षितो लिङ् किदित्यर्थः । नहि
यासुटः क्तिन्ने प्रयोजनमस्ति । क्तिन्कार्याणां प्रत्यये विधानात् तदयं वृत्त्यर्थः^२ आशिषि
यत्र लिङ्गो यासुट् विधीयते तत्र लिङ् क्ति स्यादिति । यासुटोपलक्षितलिङ् । डिङ्त्वेनैव
गुणवृद्धिप्रतिषेधे^३ सिद्धे^४ किञ्चनम् इज्यात् जागार्यादित्यादौ सप्रसारणादिसिद्धयर्थम् ।
आर्धधातुकाविति । “लिङ्गः सलोप” (७ । २ । ७९) इत्यत्र सार्वधातुर्कालः इत्युक्ते-
रित्यर्थः । स्कोत्तिवादि भू ति इति स्थिते “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतीलोपे
कृतियोर्यासुट् सुटोः सस्य “स्कोः” (८ । २ । २६) इति सलोपः । तत्र त्विपि भ्रलि
संयोगादित्वात् यासुटः^५ सलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तः संयोगान्तलोपस्तु न भवति
पदान्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् ।

ननु संयोगादिलोपस्य “पूर्वश्रांसद्वयम्” (८ । २ । १) इत्यस्यासिद्धत्वाद्
हल्ङ्गादिनोपे न भाग्यम् । नैतद् । सुतिसोति प्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् हलन्ता
प्रकृतिगृह्यते । न च यासुट् सुडन्ता प्रकृतिरिति । यस्वाह माधवः—भूयादित्यत्र
सलोपस्यासिद्धत्वे सुटोर्गोप लोपोर्गोपसिद्धस्तस्य च तकारभक्तत्वाद् अपृक्तस्येवाभाव
इति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि सुटमेवाश्रित्य लोपप्रसङ्गात् । प्रकृत्याक्षेपेण परिहार-

१. सर्वत इति क० पु० ।

२. तदभ्युदयर्थ इति क० पु० ।

३. लिङ्त्वेनेवेति क० पु० ।

४. सिचि इति क० पु० ।

५. यासुटोरिति क० । पु० ।

६. सुट इति क० पु० ।

८६. सुट् तिथोः [३ । ४ । १०७]

आशिपि लिङस्तकारथकारयोः सुडागमः स्यात् । यलोः । भविषीष्ट । भविषीरास्ता । भविषोरन् । भविषोऽऽः । भविषोऽप्यास्याम् । भविषीद्वम् । भविषीवम् । भविषीय । भविषीवहि । भविषीमहि ।

८७. लृट् शेषे च [३ । ३ । १३]

क्रियायोरपदादन्वत्र शुद्धे भविष्यत्यर्थे धातोर्लृट् प्रत्ययः स्यात् । चात् तत्रापि । "स्यतासी" (३ । १ । ३३) इति स्यः । भविष्यति । भविष्यतीति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यधः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । भविष्यते । भविष्येते । भविष्यन्ते । भविष्यसे । भविष्येये । भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहे । भविष्यामहे ।

श्चेत्, तर्हि किमनेन ? अयागमे कृते विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वात् प्रत्ययत्वाच्च नापृक्तत्वं तमात्रस्येति मतम् । न्तैव यासुट्मात्रेणापि तत्सुवचनम्, किं सुटोऽसिद्धत्वे नापूर्वं प्रतिपादितम् । प्रणिदापयतीत्याद्यर्थमागमिनोऽपि केवलस्यार्थवत्त्वमङ्गोक्तमाकरे इति न किञ्चिदेतत् । भूयास्तामित्यादौ सुटि कृते 'स्कोः' (८।१।२६) यासुट् मात्रस्य सस्य लोपः । भूयास्तामित्यादौ यथा "नित्यं कृतः" (३।४।६६) इति यासुटः सलोपो न भवति, तथा तत्रैवोक्तम् ॥ ८५ ॥

सुट् तिथोः । तकारे^१ इकार उच्चारणार्थः इत्याह—तकारथकारयोरिति । एवं वर्णमात्रागमेन सुटा लिङः आगमो यासुट् न बाध्यते भिन्नविषयत्वात् । भविष्येष्टेति । सोयुट् गुणः । अवादेशः । सुट् । यलोपः । "मादेशप्रत्यययोः" (८ । २ । १६) इति पत्वम् । ष्टुत्वम् । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्ययवयो दृश्यते । लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । ततश्च तत्प्रत्ययावयवतकारमात्रभक्तोऽपि सुट् प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते इति सुटोऽपि पत्वसिद्धिः । भविषीद्वद्वन्मिति । "विभासेटः" (८ । ३ । ७९) इति वा ढत्वम् । भविष्येष्टेति । इटोऽन्तु ॥ ८६ ॥

लृट् शेषे च । "तुमुन्नुलो क्रियायां क्रियार्थायाम्" (२ । २ । १०) इति प्रागुक्तम् । ततोऽन्यः शेष इत्याह—क्रियायोरपदादन्वत्रेति । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्या क्रियायाः सा क्रियार्था सा उपपदं यस्मिन् स क्रियायोरपपदः क्रियार्थक्रियायोरपपद इत्यर्थः । यद्येवम् अनद्यन्तेन सुट् विषयेऽपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—शुद्धे भविष्यतीति । चतुर्धा हि

८८. लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ [३ । ३ १३९]

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे धातोर्लिङ् स्यात्
कुतरिचर् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । स्यप्रत्ययः । अभविष्यत् ।
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ।
अभविष्यम् । अभविष्यात् । अभविष्याम । अभविष्यत । अभविष्येताम् ।
अभविष्यन्त । अभविष्यथाः । अभविष्येधाम् । अभविष्यध्वम् । अभविष्ये ।
अभविष्याद्दि । अभविष्यामहि । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यद्
इत्यादि ज्ञेयम् ।

भविष्यत्कालः । अद्यतनानद्यतनव्यामिश्रणसामान्यरूपभेदात् । यदुक्तम्—

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यश्च चतुर्विधः ।

वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पना ॥

तत्रानद्यतने भविष्यति परत्वास्तुटा भाव्यम् इत्यन्यत्र भविष्यत्ययं विधिरित्यर्थः ।
तत्रानद्यतन इति 'बहुव्रीहिनिर्देशाद् व्यामिश्रणोऽपि लृडेव भवति । धातत्रापीति ।
क्रियार्था क्रियोपपदेऽपीत्यर्थः । 'भविष्यतीति शेषस्योदाहरणम् । क्रियार्थोपपदस्य तु न
भविष्यतीति व्रजतीति । भविष्यामीति । "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्" (वा०) इत्युक्तं
स्यान्तस्याङ्गसंज्ञेति "अतो दीर्घो यत्रि" (७ । १ । ३) इति दीर्घः । भविष्यते
इत्येत्वम् । भविष्येते इत्यत्र "अतो डितः" (७ । २ । ८१) इत्यादेशः ॥ ८७ ।

लिङ्निमित्ते इति । लिङो निमित्तम् "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (२ । २ । १५६)
"कामप्रवेदनेऽकच्चिति" (२ । २ । १५३) इत्येवमादि तत्र गम्यमाने । कुतरिचरिति ।
कस्माच्चिद् वैगुण्णात् क्रियाया अनभिनिर्वृत्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । स्यप्रत्यय इति
"स्यतासौ" (२ । १ । ३३) इत्यत्र लृड्लृटोर्ग्रहणमित्युक्तम् । अभविष्यदिति । भूति
इति स्थिते 'इतश्च' (३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । अडागमः स्यप्रत्ययः ।
इडागमे गुणायदेशो । पत्वम् । क्रियातिपत्तिं विधूयति—सुवृष्टिश्चेदित्यादि ।
सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । न च सुवृष्टिर्भविष्यति तस्मात् सुभिक्ष-
मपि न भविष्यतीत्यर्थः । अत्र भविष्यत्सुभिक्षहेतुभूतां वृष्टिं बुद्धयोत्प्रेक्ष्य तदतिपत्तिं च

१. अयं श्लोको पूर्णो नास्ति क० पु० ।

२. नेत्येव क० पु० ।

३. अभनिवृत्ताविति क० पु० ।

८९. शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे [८।४।१८]

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्ग-
स्थानिमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । एवं
चेतत्यादयः । चितो संज्ञाने ।

प्रमाणान्तरादवगम्य वक्तव्ये वाक्यं प्रयुङ्क्ते । तत्र हेतुहेतुमतोर्वृष्टिमुभित्तयो-
र्भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते । “भूते च” (३ । ३ । १४०) इति
सूत्रान्तरेण भूतकालेऽपि क्रियातिपत्तौ लुङ् विधीयते । तत्राप्येव एव प्रयोगः ॥८८॥

शेषे विभाषा । “नेर्गदनद” (८।४।१७) इति सूत्रोक्तापेक्षयाऽन्यः शेष इत्याह—
गदनदादेरन्यस्मिन्नात । उपदेशे किम् ? प्रनिचखादेति । अकखादौ किम् ? प्रनि-
करोति । प्रनिखादति । अयान्त इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिचक्षे
इत्यत्रापि निषेधो भवति । शेषे किम् ? प्रणिगदति प्रणिगदतीति । अस्मादेव
नेर्णत्ववचनाद् ज्ञापकाद् निशब्दव्यवधानेऽपि प्रशब्दः प्रयुज्यते । उपसर्गानुवृत्तेः
स्वरितत्वेनापि सुवचत्वात् । “ते प्राग्धातोः” (१ । ४ । ८०) इति तेष्वहोण
विजातोऽव्यवधानस्यैव निषिद्धत्वात् । एवमिति अनेन प्रकारेण चित्प्रभृतयोऽपि
लकारेऽपूदाहर्तव्याः । विशेषस्तु वक्ष्यते इत्यर्थः । तानेव विशेषान् धातुविशेषेऽपूदाहरिष्यन्
परस्मैपदात्मनेपदमिश्रप्रकरणभेदेनोपक्रमते । चितोति । सज्ञानं चैतन्यम् । उपलक्षण-
मेतत् । स्मरणेऽपि हि दृश्यते चैतन्ती सुमतीनाम् इति । तथा च “अधीगर्थदयेशां
कर्मणि” (२ । ३ । ५२) पष्ठो प्रयुक्तः । तथा सधानेऽपि । यदाह श्रीरामस्वामी
प्रायो विनाशश्चित्तसधानं प्रायश्चित्तमिति । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (वा०) इति
पारस्करादिपाठात् सुट् । तथा शोधनेऽपि स्मरन्ति—“प्रायः पापं विनिदिष्टं चित्तं
तस्य विशोधनम्” इति । निश्चयेऽपि स्मर्यते । “प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय
उच्यते । तयोर्निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः” इति । चितोति ईकारः ‘श्वोदितो
निष्ठायाम्” (७ । २ । १४) इतोऽप्रतिषेधार्थः । अज गतादित्यन्ताः । द्वाविंशतिः
सेट्काः एध । वृद्धाविति यावत् परस्मैपदिनः ॥ ८९ ॥

१. तत्र हेतुमतोरित्येव क० पु० ।

२. रस्मिन्ति क० पु० ।

३. प्रनिचकापेति छ० पु० ।

४. अकखादादित्यारभ्य—प्रनिखादतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

५. मुंदा इति क० पु० ।

६०. पुगन्तलघूपधस्य च [७ । ३ । ८६]

पुगन्तस्य लघूपधस्य चेको गुणः स्यात् सार्धधातुकयोः । चेतति ।
चेतेत् । अचेतन् । लुङि सिचि इडागमे कृते ।

६१. वदन्नहलन्तस्याच। [७ । २ । ३]

एषामचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैदे । इति वृद्धिप्राप्तौ ।

पुगन्त । अत्र यदि पुगन्तो यस्य लघ्वी उपधा यस्येति च बहुव्रीहिज्ञायते,
तेनाङ्गं विशेष्यते तेन चेक^१ वैय्यधिकरण्येन विशेष्येत पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य
चाङ्गस्येको गुण इति । ततो दरिद्रापयति, भिनत्ति इत्यादावुपधाया अशीको गुणः
स्यादतः पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघू-
पधमिति । द्वन्द्वैकवद्भावात्पुंमकह्रस्वत्वम् । इकश्च समानाधिकरणं विशेषणम् ।
पुकि परे अन्तभूतो य इक्, तथा लघ्वी या उपधा तद्रूपस्येको गुण इत्याकरे व्याख्या-
तम् । ततश्चेहापि लघूपधाया इति व्याख्यातुं युक्तम्, न तु लघूपधस्य चेति । सत्यम्-

एवं मन्यते ऋषीहावपि इक प्रत्ययेनादन्तत्वेन विशेषणाद् “येन नाव्यवधानम्”
इत्येकवर्णव्यवहितस्येको भविष्यति, न तु भिनत्तीत्यादावनेकेन व्यवयादिति । लघूपध-
स्येति किम् ? इहे, ऊहते । कथं तर्हि भेत्ता छेतेत्यादी गुणः प्रकृतिप्रत्ययावयवयो-
र्हलोरानन्तर्येण “सयोगे गुरु” (१ । ४ । ११) इति गुरूपधत्वात् । नैप दोषः ।
“त्रसिगृधिक्षेपेः क्तुः” (३ । २ । १५०) “हलन्ताच्च” (१ । २ । १०) इति क्तुसतोः
कित्करणं ज्ञापकं भवति प्रकृतिप्रत्ययहलोरानन्तर्येऽपि लघूपधगुण इति । चेतयतीति ।
चित् लट् तिप् शप् उपधायाः गुणः । चेततः चेतन्तोत्यादि । छेतेति । विध्यादौ
लिङ् । तस्य तिप् यामुद् सुटो लोपः, शप् । “अतो येय.” (७ । २ । ८०) “इतश्च”
(३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । आद् गुणः । वलि लोपः । चेतताम् । चेतयु-
रित्यादि । चेतन्तिवति । लोटस्तिप् । शप् । एहः । चेतताद्वेति^२ । चेतताम् । चेतन्तु^३ ।
अचेतदिति । लङ्स्तिप् । इलोपः । अडागमः । शप्गुणौ । अचेतताम् । अचेतन्निति ।
लुङीत्यादि । चित् अस्माल्लुङस्तिप् इलोपः “ल्लि लुङि” “ल्लेः सिच्” (३ । १ । ४४)
इचावितौ अडागमः अचित् स् त् इति स्थिते उपधागुणे (३ । १ । ४२) प्राप्ते
सदपवादं वृद्धिमाशङ्कते ॥ ६० ।

वदन्न । वद् व्यक्तायां वाचि । व्रज गतो । हल् अन्ते येषां तानि अङ्गानि
त्रयाणां समाहारः त्रिंशोऽप्यमित्याह—एषामिति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदन्नज्योप्रहर्णं

१. चेकोऽनि क० पु०

२. चेतनाद्वेति द्विवारं क० पु० ।

३. चेतुन्तमिति क० पु० ।

१२. नेटि [७ । २ । ४]

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न स्यात् । गुणः ।

६३. अस्तिसिचोऽपृक्ते [७ । ३ । ६६]

अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् ।
लघूपधत्वेऽपि गुणे प्राप्ते ।

१४. दीधीवेवीटाम् [१ । १ । ६]

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न रतः ।

“अतो ह्लादेल्लघो” (७ । २ । ७) इति विकल्पवाधनार्थम् । सिचि परस्मैपदेष्विति । परस्मैपदे परे सिचोत्यर्थः । एतच्चाङ्गस्य विशेषण न त्वचो हलन्तेऽवचोऽनन्तरस्या-
संभवात् । अथापि येन न व्यवधानमिति न्यायः । एवमप्येकवर्णेन व्यवधानं स्यान्नानेकेन
भ्राड्क्षीत् अभाङ्क्षीत् इति । यदा तु ग्रहणो जातिनिर्देशस्तदाज्विशेषणोऽप्यदोषः ।
उदबोढामित्यत्र तु वहेः सिचि ह्रस्वधत्वद्वयोपानामसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्रवर्तते, पश्चादोस्त्वं तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या कृतकार्यत्वात् । अत्र
त्वकृता तत्रोकारस्यापि भवति सोढामित्रस्यापत्यं सोढामित्रिरिति ॥ ६१ ।

नेटि । इडादौ सिचोति । यद्यपीडिति समुदायनिर्देशो नाल्प्रहणम्, तथापि
टकारस्यानुबन्धस्यानेकान्तत्वाद् इकारमात्रानर्देशे तात्पर्यमिति ‘यस्मिन्विधिः’ (५०)
इति तदादिविधिर्दंशितः । हलन्तस्येति । “अनन्तरस्य विधिर्वा” इति न्यायेन वदप्रज्ञेत्प-
स्यापवादो न सिचि वृद्धेस्तेनालार्वात् इत्यादौ न निषेध इति भावः । न चान्नाप्यन्तरङ्ग-
त्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तवृद्धयैव भवितव्यमिति वाच्यम्, सिचि वृद्ध्या
वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि गुणस्य बाधनात् । “हलन्तलक्षण” (७ । २ । ५) इति
णिशिवप्रहणेन “न सिच्यन्तरङ्गमस्ति” इति ज्ञापनाच्च । अन्यथा औनयोत् अश्वयोत्
इत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधस्य सिद्धेः किं
णिशिवप्रहणम् । गुण इति निषेधेन वृद्धेरपवादस्याभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरित्यर्थः ॥ ६२
अस्तीति । अस्तेरिति । अस् भुवीत्यस्माद् धातोः ‘सेः’ सिच्’ (३ । १ । ४४)
च्चेः सिजादेशात् । अत्र मकारः प्रश्लिष्यते तेनास्तिसिचोर्विशेषणादस्तेर्भूभावे सिचो
लुकि च अभूदित्यत्र न भवतीति प्रागेव प्रपञ्चनम् ॥ ६३ ।

दीधौ । दीधौ दीप्तिदेवनयोः । वेवोङ् वेतिना तुल्ये इति त्रातोः इटश्चेति
आगमस्य ग्रहणं व्यापकत्वात्, न तु इट किट कटो गतो इति धातोः । साहचर्यं च

९५. इट ईटि [८ । २ । २८]

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि । “सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः”
(वा०) सवर्णदीर्घः । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् ।

९६. सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च [३ । ४ । १०६]

सिचः परस्याभ्यस्तविदिभ्यां च डित्संवन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । अचे-
तिषुः । अचेतीः । चिचेत ।

न सर्वत्र नियामकम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । “दीधीवेव्योश्छन्दोविपय-
त्वात्” इत्यादिना । इह ग्रहणप्रत्याख्यानं तु भवितेत्यत्रोक्तमस्माभिः ॥ ६४ ॥

इट ईटि । “रात्सस्य” (८ । २ । २४) इत्यतः ‘सस्येत्यनुवर्तमानमपि इट
ईटीति समभिव्याहारात् सिचपर सम्पद्यते इत्याह—सिचो लोपः स्यादिति । इट
इत्यागमो गृह्यते व्यापकत्वाच्चेद् गताविति धातुः । ननु “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १)
इति सिजलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्णादोर्ध्वेण न भाव्यमत आह—सिजलोपश्च इति ।
अचेतिष्ठामिति । तसस्ताम् । तस्यापूक्तत्वाभावादीदोऽभावान्न सिचो लोपः पत्वम् ।
टुत्वम् ॥ ६५ ॥

सिजभ्यस्त । अलिङ्घ्यमारम्भः । विदिग्रहणमसिजर्थम् । विद ज्ञाने इत्यस्यैव
ग्रहणम् । ननु विनक्ति विद्यति विन्दतीमामाद्यपोरात्मनेपदित्वाद् भेरसम्भवात् अन्त्यस्य
च विकरणव्यवधानेन डितः परस्यासम्भवात् । “नित्यं डितः” (३ । ४ । ६६ इत्यतो
मण्डूकप्लुत्या डित इत्यनुवर्तते इत्याह—डित्संवन्धिन इति । ‘अचेतिषुरिति । येन नाप्रा-
प्तिन्यायेन जुसः “इत्तश्च” (३ । ४ । १००) इत्येतद् बाध्यते । कृते तु तस्मिन् परत्वा-
दपूक्तत्वलक्षणे ईटि कृते तत्सहितस्य जुस् न भविष्यति “निदिश्यमानस्यादेशा
भवन्ति” (५०) । अचेतीरिति । सिजलोप एकादेशे रुत्वम् । यसादिषु तु अचेतिष्ठम् ।
अचेतिष्ठ । अचेतिषम् । अचेतिष्व । अचेतिष्मेति रूपाणि स्पष्टत्वाच्चोदाहृतानि । चिचेतेति
चित्तेतिटि तिपो एलि द्वित्वम् ‘तच्च चिदिति तान्तस्य समुदायस्य न तु चिमात्रस्य,
समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यं नावयवानामित्येकाज्जद्विर्वचनन्यायेन व्यव-
स्थितत्वात् । विशब्दमात्रस्य च द्वित्वे तान्तस्यानभ्यस्तत्वात् चेचित्तीति इति यङ्लुकि

१. मण्डूक प्रत्येति नास्ति क० पु० ।

२. उपपत्तिरनवस्थानाचार्यैः व्यापभाष्य नावादीति क० पु० ।

३. स्यात्तनुवृत्त्यामिति क० पु० ।

४. च त स्येति क० पु० ।

९७. असंयोगाल्लिट् कित् [१ । २ । ५]

असंयोगात् परोऽपित् लिट् कित् स्यात् । चिचित्तुः । चिचित् ।
चिचेतिथ । चेतिता । चित्यात् । चेतिप्यति । अचेतिप्यत् । च्युतिर् आसेचने ।
“इर इत्संज्ञा वाच्या” (वा०) च्योतति । च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् ।

“नाभ्यस्तस्य” (७ । ३ । ८७) इति गुणानिपेधो न स्यात् । वचनमामर्थ्याद् व्यवहि-
तेऽपि स्यादिति चेन्न । सधूपधग्रहणानुवृत्त्यापि वचनस्योपपत्तेः । तथा चेचित्ति
“अदभ्यस्तात्” (७ । १ । ४) इति न स्यात् । अचेतिपुरिति च “सिजभ्यस्त”
(१ । ४ । १०६) इति जुस् न स्यात् । तस्मात् तान्तस्यैव द्वित्वमेतदव्ययम् । तथा च
“ह्लादिः शेषः” (७ । ४ । ६०) अत्रैव पठितुं युक्तस्तथापि प्रकृतोदाहरणस्य चिमात्र
द्विवचनेनाप्युपपत्तेरनावश्यकत्वादाचार्यैर्यायमनुभाव्य नापाठि ॥ ६६ ॥

प्रसंयोगात् । असंयोगात्पर इति । लिङाक्षितस्य घातोऽसंयोगेन विशेषणान्तदन्त-
विधेरसंयोगान्तात्पर इति व्याख्येयम् । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्^१ । पर्युदासे हि संयोगान्त-
सदृशाद् हलन्तादेव कित्त्वं स्यात् । चिचित्तुः । बिभ्रदतुरित्यादौ । न तु विव्यतुः,
चक्रतुरित्यादौ । यद्वा पर्युदासेऽपि नञिवयुक्तन्यायो नाश्रयिष्यते सस्मरतुरित्याद्यर्थात्
“ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (७ । ४ । १०) इति गुणारम्भात् । ङित्वे प्रकृतेऽपि
कित्त्वातिदेशः ईधतुः, जजागरतुरित्यादौ सप्रसारणगुणाद्यर्थः । बिभ्रतुरिति । “लिट्
च” (१ । ४ । ११२) इत्यार्धधातुकत्वात् प्राप्तस्योपधागुणस्य ‘विङिति च’ (१ । १५)
इति निषेधः । अपित् किम् ? चिचेतिथ । “आर्धधातुकस्येड् वलादेः” (७ । २ । ३५)
इतीड् । चेतितेति । चितेलुट्स्तिप् । तस्य डा तासि । इट्, गुणः, टिन्पोः । चेतितासौ ।
चेतितारः । इत्यादि । चित्यादिवादि । आशिषि लिङि, यासुटः कित्त्वान्नोपधागुणः
“स्कोः संयोगाद्योः” (८ । २ । १६) इति सलोपः । चेतिष्यतीति । लुट्स्तिप् तस्य इट्,
गुणः, पत्वम् । अचेतिप्यति । पूर्ववत्^२ स्ये इटि गुणः । अट् “इतश्च” (१ । ४ । १००)
इतीलोपः । चिति स्मृत्यामिति चुरादाविदित् पठ्यते । चित् संचेतने^३ इत्यपरे ।
आत्मनेपदी^४ चेतयते इति । श्च्युतिर्^५ आसेचने । आसेचनमार्द्राकरणम्, तथा च
कर्मस्यकियोऽयम् इति हरदत्तः । आडोपदर्थेऽभिव्याप्ती वा । “इर इत्संज्ञा वाच्या”

१. प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमिति नास्ति क० पु० ।

२. पूर्ववत् स्ये इट् गुण इति क० पु० ।

३. आसेचने इति ख० पु० ।

४. आत्मनेपदे इति ख० पु० ।

५. आसेचने इति नास्ति क० पु० ।

६८. इरितो वा [३ । १ । ५७]

इरितो धातोः परस्य च्लेरडादेशो वा स्यात् परस्मैपदेषु । अच्युतत् । अच्योतीत् ।

९९. हलादिः शेषः [७ । ४ । ६०]

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्यो हल् लुप्यते । चुच्योत । च्योतिता । च्युत्यात् । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । श्च्युतिर् क्षरणे ।

(वा०) “इरितो वा” (३ । १ । ५७) इति ज्ञापकादिति भावः । यद्वा “उपदेशेऽजनुनासिक इत्” (१ । ३ । २) “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इतीकाररेफयोः प्रत्येकमित्संज्ञा वाच्या व्याख्येयेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

“इरितो वा” (३ । १ । ५७) इत्यत्रापि इरावितौ यस्येति विगृहीतव्यम् । न चेवं “इदितो नुम् धातोः” (७ । १ । ५८) इति नुमविधानात् । इत् चासावित् चेदित् तस्येदित् विशेषणं तदन्तविधेरित्तज्ञकेकारान्तस्येति व्याख्यानाद्वा । अच्युत-विति । च्युतेर्गुणस्तिप् इलोपः । च्लि लुङि, च्लेः सिचि प्राप्ते इरित्त्वादङ् । ङित्त्वान्नोपधागुणः । अङ्गोतोविति । अङ्गभावे च्लेः सिच् तस्य “इट ईटि” (६ । २ । २८) इति सलोपः । तस्यासिद्धत्वादुपधागुणः, सवर्णदीर्घः ॥ ६८ ॥

हलाविरिति । हलादिरिति पृथक्पदे कर्मधारयो वा । शेषशब्दश्चात्र निवृत्तिमदवस्थानवाचो । तत्रावस्थानस्य स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वाद् गुणभूताऽप्यनादि-निवृत्तिरेवात्र विधीयते इत्याशयेनाह—अन्यो हल् लुप्यते इति । आदिर्हल् शिष्यते इत्येतत्तु शाब्दप्राधान्यप्राप्त्यर्थानुवादमात्रम्, यद्वा शेषशब्दोऽवस्थानमात्रवाचोति वस्तुतः व्याचष्टे—आदिर्हल् शिष्यते इति । नन्वेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यामिमाशङ्क्य—एवं तर्हि सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः । अभ्यासजातावादिरेव हल् शिष्यते नाना-दिरिति दर्शयति—अन्यो हल् लुप्यते इति । चुच्योतेति । लिटि समुदायस्य द्विरुक्तो हलादिः शेषेणाभ्यासे यकारतकारयोर्निवृत्तिः । श्च्युतिर् क्षरणे । क्षरणं स्तुतिः । तालव्यादिरयं न दन्त्यादिः । तथा सति आट् श्च्योततोऽयादो “ङः सि घुट्” (८ । ३ । २६) इति घुट् प्रसङ्गाद् इति चोरस्वामी । तदसत् । “श्चुत्” घृति सिद्धं वाच्यम्” (वा०) इति निषेधादिति श्रीभोजः । तथा च वृत्तिन्यासहरदत्तादयस्तु

१. प्यादिनिवृत्तिरिति क० पु० ।

२. तदुक्तद्विपारम्भ—श्रीभोजः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. घुत्वमिति क० पु० ।

१००. शर्पूर्वाः खयः [७ । ४ । ६१]

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्च्योत । मन्थ विलोडने । ममन्थ । संयोगात्परस्य लिटोऽकिच्चात् “अनिदितां हलः” (६ । ४ । २४) इति नलोपो न । ममन्थतुः । संयोगाल्लिटो वा किञ्चम् । ममथतुः । लोपः मथ्यात् । कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

१०१. इदितो नुम् धातोः [७ । १ । ५८]

इदितो धातोर्नुमागमः स्यात् । कुन्थति ।

दन्त्यादि मन्यन्ते । “सकारजः शकारश्च” इति परिभाषणात् । यथा च मधुश्च्युत-माचष्टे इति णिचि “णाविष्ठवत्” (वा०) इति लोपे ततः क्विपि णिलोपे च “स्को.” (८ । २ । २६) इति सलोपः । “व्योर्वलि” इति यलोपे चोः कुत्वेन मधुगिति भवति । तालव्यादित्वे तु सलोपाभावात् व्रश्चादिपत्वे मधुडिति स्यात् । अद् श्च्योततीत्यत्र धुद् तु न भवति । “श्चुत्वं घुटि सिद्ध वक्तव्यम्” इति वचनात् । केचित्त्वयकारममुं पठन्ति । यश् हीनमन्ये । अश्च्युतत् इति । “इरितो वा” (१ । १ । ७) ॥ ६६ ॥

शर्पूर्वाः । शर्पूर्वो येषामित्यतदगुणसविज्ञानो बहुव्रीहिस्तेन परो न शेष इत्याह अन्ये हलो लुप्यन्ते इति । अन्ये-प्रनयोर्व्यतिरिक्ता इत्यर्थः । चुश्च्योतेति खयश्चकारस्य शेषेऽभ्यासे सकारयकारतकाराणां निवृत्तिः । मन्य । संयोगात् परस्येति । “असंयोगाल्लिट् कित्” (१ । २ । ५) इत्युक्तेरिति भावः । ममथतुरिति क्तिवपक्षे नलोपस्यासिद्धत्वात् ‘अत एकहलमध्ये’ (६ । ४ । १२०) इत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । मन्थयति । आशिषि लिङि यामुटः कित्त्वान्नलोपः । दोगास्तु कुथि पृथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोरिति दण्डके मथिमिदितं पठन्ति । तस्य मन्यतीत्यादिरूपवर्गे समानेऽपि ङ्ङिति विशेषः । इदित्वाद्वा लोपाभावः । मन्थ्यात् । मन्थयतेऽङ्गिः सुरैः । मन्थितः । मामन्थयते इत्यादि । मथे विलोडने इति निरनुपङ्गोऽप्येदित् भ्रादौ पठ्यते । तस्य मथति । मथेत् । मथतु । अमथत् । “ह्यन्त” (७ । २ । ५) अमथोत् । ममाथ । मेथतुः । मथुः । मथितेत्यादि ज्ञेयम् । व्रथादावपि सानुपङ्गो मन्थ विलोडने इति पठ्यते । तस्य मथ्नाति, मथ्नात इत्यादि । कुथि संक्लेशो वा धातुः । अन्ये तु संक्लेशनयोरिति

१. भाषापाठात् इति क० पु० ।

२. कुत्वे इति क० पु० ।

३. य वा हीनमिति क० पु० ।

१०२. कुहोरचुः [७ । ४ । ६२]

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । चुकुन्थ । इदित्वान्न-
लोपो न । प्रनिकुन्ध्यात् । कादित्वान्न णः । पिथु गत्याम् ।

पठन्ति सोऽपपाठः । सकर्मकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः 'परिणतरविगर्भव्याकुला
पौरहूतो दिगपि घनकपोतो धूत्कृतैः कुन्थतोव" इत्यादौ सक्लिश्यतीत्येवावर्गमात्
इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक" (१ । ३ । २) इतीत्संज्ञा । तस्याः फलं नुमन्लोपा-
भावो ॥ १०० ॥

कुन्धतीति । अत्र घातूपदेशावस्थायामेव नुमि कृते पश्वात् शवादि । यदि
त्वङ्गाधिकारात्तूभयं प्रत्यये परतो भवेत् । ततश्च' कुण्डेत्यादौ किन् स्यान्नाकारो
गुरोर्हलः । अत एवात्र घातुग्रहणं क्रियते घातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति ।
नह्यप्यं घातुरिद्विदस्ति । तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः इति वामनः ।
नन्विदित् फलु नुम् तनुमनुपक् एव पठयताम् किमिदित्वेव "तद्वतोरेवास्तु किं तेन"
इति न्यायादित्याशङ्क्याह—इदित्वान्नलोपो नेति । प्रनिकुन्ध्यात् इति । अत्र यामुटः
कित्त्वान्नलोपः प्राप्तः । अयात्र "शोपे विभाषा" (८ । ४ । १८) इति नेर्णत्व प्राप्नोती-
त्यत्राह—कादित्वान्न णः इति । अकखादाविति निषेधादित्यर्थः । उपदेशे कादि-
त्वाश्रयणात् प्रनिकुन्ध्या इत्यत्रापि णत्वं नेति ज्ञेयम् । कुय संक्लेशे इति त्रयादौ
कुथ्नाति । कुय पूतोभावे इति दिवादौ । पूतोभावो दुर्गन्धः । कुप्यति इत्यादि
दीव्यतिवत् । अनयाः सिजादिषु लघूपवाद् गुणे अकोयोत् । चुकोथ । कोयिता ।
कुथ्यात् । कोयिष्यतीत्यादि ज्ञेयम् । पिथ, केचिदेनमुदित पठन्ति । तदसत् । निष्ठाया-
माप" प्रतिषेधाभावात् सिधितं बुधितं लुधितमित्येव भवतीत्यनिदकारिकावृत्तिविरो-
धात् । उदित्वे हि "उदितो वा" (७ । ३ । ५६) इति क्वायां विकल्पितेदत्वात्
"यस्य विभाषा" (७ । २ । १५) इति निष्ठायामिटा न भाव्यम् । अत एव न्यास-
पदमञ्जर्योरपि सिधेरुदित्वमनार्थमित्युक्तम् ।

१. वृत्तयमिति क० पु० ।

२. कुण्डेत्यादौ ततश्चेति क० पु० ।

३. सिचोऽज्तीकार इति क० पु० ।

४. एवंरेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१०३. धात्वादेः पा सः [६ । १ । ६४]

धातोरादेः सस्य पः स्यात् ।

सेकृस्सृष्टृस्त्वृजस्त्यान्वे दन्त्याजन्तसादयः ।

पोपदेशाः स्मृताः ष्वक्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिङ् ॥ १ ॥

सेधति । अच्छ सेधति । “सात्पदायोः” (७ । ३ । १११) इति पत्यनिपेधे प्राप्ते ।

धात्वादेरिति । यदि सिधादयो दन्त्या एव पठ्येरन् ततः सिसेधेत्यादौ “आदेश-
प्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वं न स्यादनादेशत्वात्तः पकारमुपदिश्य तस्य
सत्वमनेन विधीयते । एवं च साधादिषु पत्वस्यानुपदिष्टत्वादसति सत्वे
सिसाधयिष्यतीत्यादौ “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वं न स्यात् । न
च धातुपाठे सर्वत्र पकार उपदिश्यते । अतस्तद्विवेचनाय पोपदेशत्वं लक्षणैर्न बोध-
यामि । सेगित्यादि^१ । सेकृ गतौ । सू गतौ स्तृञ् आच्छादने सूज विभर्गे । स्तृञ् आच्छा-
दने । स्तृप् शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये एतान् वर्जयित्वेति यावत् । दन्त्याः लृतुलसाः
अचोऽकार दयस्ते अन्ते परसमापे यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सकारः ॥ आदिर्येषां
ते दन्त्याजन्तसादयो धातवस्तु स्यान्नासहसिब्वप्रभृतयः पोपदेशाः स्मृताः ।
पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तदुक्तं भाष्ये “अच्दन्त्यपराः सादयः पोपदेशाः” इति । यस्य
सकारस्य अच् वा दन्त्यो वा परभृतोऽस्ति तदादयः पोपदेशा इत्यर्थः । दन्त्याजन्तेति
किम् ? चस्कन्द । अपुस्फुरत् । अत्र दन्त्यशब्देन केवलदन्त्यस्य विवक्षितत्वाद् दन्त्यौष्ठप-
वकारादीनां केषांचित् स्मिङश्चासंग्रहापत्तिमाशङ्क्याह—ष्वक्केत्यादि । स्वष्क गतौ ।
त्रिष्विदा गात्रप्रचरणे । ष्वद् आस्वादाने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । त्रिष्वप् शये । स्मिङ् ईषद्वसने
एतेऽपि पोपदेशा स्मृताः इत्यपेक्षते^२ । अत्र ष्वक्कते पोपदेशोत्वे पत्वं प्रयोजनं तु न
सुग्रातुष्विष्वस्वस्कतोनां^३ सत्वनिपेधात् । तथाप्यसति पोपदेशत्वोपदेशे^४ दन्त्यादि-
ष्वप्तेतमाशङ्क्यन्निति तदुपदिश्यते । स्वदेस्तु पोपदेशत्वे प्रयोजनं एवन्ताज्ज्वदि
असिष्वदत् त्विदेः सिष्वेद । असिष्वदत् । स्वञ्जेः परिसस्वजे । पर्यसष्वजत्^५ । स्वपेः

१. सेगित्यादि इति क० पु० ।

२. इत्यपेक्षते इति क० पु० ।

३. अग्राद्विजहन्तः ज० पु० ।

४. पोपदेशव्योपदेशे इति क० पु० ।

५. पर्यसष्वजति नास्ति क० पु० ।

१०४ उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभति-
स्थासेनयसेघसिचूस्ञ्जस्वञ्जाम् [८ । ३ । ६५]

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैषां सस्य षः स्यात् ।

सुष्वाप । सोसुत्यते^१ । स्मिङ् सिस्मिये । सिष्मोयते^२ इत्यादौ वत्वम् । अत्र लक्षणे
एकाच इति विशेषणमपि देयम् । सोसूच्यते, सोमूचितेत्यादौ 'सूचिसूच्यादीना-
मदन्तानामेकाचामपोपदेशत्वात् पत्वं न भवतीति माधवः । अत्र सेगित्यादिपर्युदासा-
द्भातुपाठपठिता एव दन्त्याजन्तसादयो गृह्यन्ते । तेन स्थूलमाचष्टे स्थापयति स्थिर-
माचष्टे स्थापयति इत्यादेर्न पोपदेशत्वम् । सति हि तस्मिन् भवान् स्थवयति पट्
स्थापयतीति "ङः सि घुट्" (८ । ३ । २६ , "नश्च" (८ । ३ । ३०) इति घुट् न
स्यात् । अत एव सुष्वातूनामपोपदेशत्वेन पत्वप्रतिषेधोऽनर्थकः इति स्पष्टार्थमुक्तो हर-
दत्तादिभिः । एवं च धातुपाठे येषामादौ एकारो न पठ्यते साध्यति स्थूलत्यादीना
तेषामनेन पोपदेशत्वमावेद्यते । येषां तु स्वत एव सकारादित्वं न निवर्तते । न च
नह्येत एव पोपदेशा नान्ये इति नियम्यते । तथा हि सति षिवे द्वितीयप्रकार इति पक्षे
सत्त्वनिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नाप्येते पोपदेशा एतेत्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते सेधित-
दन्त्यादिरप्यस्तीति भैत्रेय न्यासकारादिभिरुक्तत्वात् । अतः सम्भवमात्राभिधानमेतत् ।
अच्छसेधतीति । अच्छ आभिमुख्ये । "अच्छगत्यर्थवदेषु" (१ । ४ । ६६) इति गति-
त्वात् प्राक् प्रयोगः ॥ १०३ ॥

उपसर्गादिति । पुञ् अभिपत्ते स्वादिः । पूरेरणे तुदादिः । पोऽन्तकर्मणि दिवादिः
घुञ् स्तुतौ अदादिः । घुभ स्तम्भे भ्वादिः । अनुदात्तेत् । येषां पञ्चानां त्रितपा निर्देशो
यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । तेनामि सोपवीतीत्यादौ पत्वाभाव इत्याकारः । यद्यपि 'स्यादिष्वे-
वाभ्यासस्य' इति नियमादेवात्राप्रसङ्गस्तथाप्यभ्यासेन स्वनिमित्तस्य प्रत्यययस्यात्ते-
पात् अत्र परे नियमेन भाव्यम् । न चैतद् यङो लुकि संभवतात्याशयेनोक्तम् ।

ष्टा गतिनिवृत्तौ । सेनयतिरयन्तः । सेनयाऽभियातीत्यर्थे सुष्वातुः । अभि-
प्रेषयतीति । सेनाशब्दश्च यद्यव्युत्पन्नः । यदि च सह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्नः तदा
अपोपदेशत्वादप्राप्तमेव पत्वं विधीयते । यदा तु सिनोतेनप्रत्यये व्युत्पाद्यते तदा
पोपदेशत्वमस्त्येव किं तु पदादित्वादप्राप्ते वचनम् । अत्र शपा निर्देशो यङ्लुक्-

१. सोसप्यनदावी नास्ति क० पु० ।

२. सिष्मोयते इति नास्ति क० पु० ।

३. त्रित त्वादिति क० पु० ।

१०५. सदिरप्रते [८ । ३ । ६६]

उपसर्गात् सदेः सस्य पः स्यान्नि तु प्रतेः परस्य ।

१०६. स्तम्भे [८ । ३ । ६७]

उपसर्गात्परस्य स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् ।

१०७. अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः [८ । ३ । ६८]

अवात् परस्य स्तम्भेरेतयोः पत्वं स्यात् ।

निवृत्त्यर्थ इत्याहुः । तदसत् । अनेकाच्त्वेन यडोऽसंभवात् । अन्ये तु एौ^१ णिलोपे तत आचारे विवपि संभवतीत्याहुः ।

सेषति । पिघ गत्याम् । पिघू शास्त्रे माङ्गल्ये च । इति भौवादिकयोः द्वयोर्ग्रहणम् । तत्र "सेधतेर्गन्तो" (८ । ३ । ११३) इति प्रतिषेधादगत्यर्थेऽयं पत्व-विधिः । शपा निर्देशः पिघु संराद्धौ इति दैवादिकस्य निवृत्त्यर्थः । यत्तु यङ्लुक्-निवृत्त्यर्थश्चेत्याहुः । तदसत् । सेधतेर्गन्ताविति निर्देशात् । अन्यथा यङ्लुकि पत्वमेव न प्रसजति तर्हि परित्राणार्थेन श्तिपा कृतं स्यात् । अत्र हि इण्कोरिति वतंते तच्चोप-सर्गग्रहणेन विशेष्यते "तात्स्थ्यात् ताच्छब्दयम्" इत्युपचारादित्याह—उपसर्गादिति । निमित्तादिति । "इण्कोः" (८ । ३ । ५७) इत्यधिकृतात् । तत्रोपसर्गे कवर्गस्यासंभ-वात्, गेवात्र संबध्यते । निःपुणोति । निःसेधतीत्यादावपि भवति "नुम्विसर्जनीय-शब्द्व्यायेऽपि" (८ । ३ । ५८) इति वचनात् । उपसर्गादत्पुच्छेः निर्गतः सावकोऽ-स्मान्निःसावक इत्यत्र न भवति । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति वचनात् । अभिपावयतीति ण्यन्ते तु अभिपवविपया प्रवृत्तिः न तु प्रवृत्तेरभिना संबन्ध इति यत्वं भवत्येव । अभिपावकीयतीत्यत्र यदाऽभिपाकमिच्छतीति मुनोतिनाभेः संबन्धो विवक्ष्यते तदा पत्वं भवत्येव । यदा तु सावमभोच्छतीति वयजर्थेनेच्छतिनाऽभेः सवन्-स्तदा पत्वाभावादभिसावकीयतीति भवति । एवमन्येष्वप्युह्यम् । स्यादिष्व-भ्यासेन (८ । ३ । ५४) "प्राक्सितात्" (८ । ३ । ७०) इति च वक्ष्यते । तत्रादि-पदे न सौत्रक्रमपठिता घातवो गृह्यन्ते इति पाठपरिज्ञानार्थं यथासूत्रं पत्वप्रकरणं व्याख्यति ॥ १०४ ॥

सदिरप्रतेः । पष्ठवर्थे प्रथमेत्याह—सदेरिति । पदल विशरणगत्यवसादनेपु" इत्यस्य ॥ १०५ ॥

स्तम्भेः । स्तम्भु रोधने सौत्रो घातुः ॥ १०६ ॥

अवात् । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमालम्ब्यास्ते विशेषेण दूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यद्विदूरं तस्य भावः आविदूर्यम् । अत एव निपातनानञ्पूर्वादपि तत्पुरपाद् भावप्रत्ययः । एतयोरिति । अर्थयोरिति शेषः ॥ ०७ ॥

१०८. वेश्च स्वनो भोजने [८ । ३ । ६९]

व्यवाभ्यां स्वनतेः पत्वं स्याद्भोजने ।

१०९. परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्
[८ । ३ । ७०]

परिनिविभ्यः परेषामेषां यत्वं स्यात् । निसेधति ।

११०. प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि [८ । ३ । ६३]

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात् प्राक्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् ।

१११. स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य [८ । ३ । ६४]

स्थादिषु प्राक् सितादभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यादभ्यासस्य च । निपिपेध ।

वेश्च । चकारोच्चादित्यस्य समुच्चयार्थं इत्याह—व्यवाभ्यामिति । यद्यपि स्वनशब्दे इति पठ्यते तथापि शब्दक्रियाविशिष्टे भोजने यदाऽयं वर्तते तदा पत्वमनेन विधीयते । यथोदाहरिष्यति—विध्वणति मासं सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थं इति । यदा तु शब्दमात्रे वर्तते तदा भोजने वृत्त्यभावात् न पत्वम्—विस्वनति बोधेति ।

परिनिविभ्यः । पेव् सेचने । सितेति । पिब् बन्धने निघ्नान्तो निर्दिश्यते । सयेति एरजन्तः स एव विषय इति यथा । पिबु तन्तुसताने । पह मर्पणे । सुडागमः । परिष्करोतीति यथा । प्टुञ् स्तुती । प्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्तुस्वञ्जोः “उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५) इत्येव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरेतयोः “सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि” (८ । ३ । ७१) विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥ १०६ ॥

प्राक् सितादिति । “उपसर्गात्सुनोतीति” (८ । ३ । ६५) इति सर्वमनुवर्तते । प्राक् सितादित्यनेन च सुनोत्यादयो विशेष्यन्ते । तेन “सुनोतिमुवतिस्यतिस्तोति-स्तोमतिस्यासेनय-सेध-सिबु-सङ्ग-स्वञ्ज-सद्-स्तम्भ-स्वन-सेव” एषा पत्वं स्यादित्यर्थः । इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । यद्यपि स्यादिषु “उपसर्गात् सुनोति” (८ । ३ । ६५) इत्यभ्यासस्य सिद्धम् । अभ्यासात्परस्य “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति, तथापि अपिशब्दादड्व्यवायेऽपि भर्वात् । अडिति चागमो गृह्यते न प्रत्याहारः व्याख्यानात् ॥ ११० ॥

स्यादिषु । उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र पठिताः स्थासेनयसेधेत्यादय इण्कोरिति पञ्चमी-निर्देशादड्व्यवाये न प्राप्नोतीत्येतद् वचनम् । यद्यपि स्यादिषूपसर्गात्सुनोतीत्यभ्यासस्य

१. सिवाड्व्यवायेऽपीति क० पु० ।

११२. सेधतेर्गती [८ । ३ । ११३]

गत्यर्थस्य सेधतेर्न पत्वम् । गङ्गां विसेधति । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

११३. स्वरतिष्ठतिस्र्यतिधञ्जदितो वा [७ । २ । ४४]

स्वत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । असेधीत् ।

“वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । चत्वम् । असैत्सीत् ।

११४. झलो झलि [८ । २ । २६]

झलः परस्य सिचो लोपः स्याज् झलि ।

सिद्धम्—अभ्यासात्परस्य तु “आदेशप्रत्यययोः” इति । तथाप्यपोपदेशार्थं वचनम् । सेनयाऽभियातुमिच्छति—अभिप्रेरयति सह इनेन वर्तते इति सेना । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्ठौ, परितष्ठौ । परिण प्रतिपिठार्थं च अभिसिसिद्धति । पिच क्षरणे । “स्तौतिरयोरेव” (८ । ३ । १६१) इति नियमाधंग् । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं नान्यत्र । अभिसुम्पति । अतिसिपासति । पू प्रेरणे । पोःन्तकर्मणि । पूर्वत्र धातु-सकारस्य “स्तौतिरयोरेव” (८ । ३ । १६१) इति नियमादपत्वम् । अभ्याससकारस्य तु अस्मान्नियमात् पत्वाभावः । एवं परत्रापि पणोऽभावात् अभ्यासात् परस्य पत्वम् । एव स्थिते निपिपेधेत्यत्र पूर्वैर्णैव सिद्धत्वात् यद्यप्यस्योपयोगो नास्ति तथापि “पर्जन्य-वल्लक्षणाप्रवृत्तिः” इति न्यायेनात्रोपन्यस्तम् ॥ १११ ॥

सेधतेः । “उपसर्गति” (८ । ३ । ६५) इति प्राप्तं प्रतिपिध्यते । गङ्गां विसे-धतीति गच्छतीत्यर्थः । सेधेत्यादि चितिबत् । पिधू । शास्त्र शासनम् । शास्त्रविषयं ज्ञानमित्यन्ये । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । सेधतीत्यादि पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

स्वरतीति । स्वर शब्दोपतापयोः । पूड् प्राणिगर्भविमोचने । अदादिः । पूड् प्राणिप्रसवे दिवादिः । धूत्र् कम्पने स्वादि, क्रयादिः, भ्वादिश्चुगदिश्च । तत्रैकाच इत्यधिकारात् चुरादेरग्रहणम् । ऊत् इद् येषां ते ऊदितः तेषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । तत्र स्वरतेरनुदात्तत्वात् नित्यामङ्निपेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । असेधीत् इति । लुङि सिच इट् । “नेटि” (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिपेधादुपधागुणाः । चत्वमिति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इत्यनेन । घस्य तत्वम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

झलो झलि । सस्येत्यनुवृत्तावपि सिच एवात्र लोपो विज्ञायते । “उदः स्यास्तम्भोः” (८ । ४ । ६१) इत्युक्तज्ञापकेन झलोति झलादेः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति स्थितत्वात् ।

१. नियमान्वितं यत् तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति अभ्यासस्येति ख० पु० ।

२. सेधति गच्छतीति ख० पु० ।

११५. अपस्तथोर्धोऽधः [८ । २ । ४०]

अपः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जरत्वम् । असिद्धाम् । खद
स्थैर्ये हिंसायां च ।

११६. अतो हलादेर्लोः [७ । २ । ७]

हलादेर्लोःकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदे वा वृद्धिः स्यात् ।
ग्रन्थखादीन् । खादित्वाञ्च णः । अखदीन् ।

न च भलादौ प्रत्यये परे भ्रूः परः सकारः सिचोऽन्यः सम्भवतीत्याशयेनाह—भ्रूः
परस्य सिच इति । तेन समित्त्वानमित्यत्र न प्रवर्तते ॥ ११४ ॥

असिद्धामिति । तस्य धत्वे “भ्रू जश्” (८ । ४ । ५३) इति धस्य धत्वम् ।
सिसेच । सिचिधत्तुः । सिचिधुः । यत्ति तु क्रयादिनियमादूद्दिस्तत्क्षणं विकल्पं बाधित्वा
नित्यमिदं । यावान् कश्चिदिदंभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः
क्रयादिनियमेनापोद्यते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति हरदत्तोक्तेः । तेन
सिसेधियेत्येव भवति । अन्ये त्वाहुः पुरस्तात् प्रतिषेधकारणं क्रयादिनियम आरभ्यते,
स च तुल्यजातीयत्वात् प्रकृत्याश्रयम् “एकाचः” (७ । २ । १०) इति निषेधं प्रत्यया-
श्रयं च “श्र्युकः किति” (७ । २ । १) इत्येतन्निषेध निवर्तयति न तु विकल्पमपि ।
तेन सिसेधिय, सिसेद्धेत्युभयं भवति । एव वमयोऽप्युदाहार्यम्, तदेतदग्रे स्वयमेव
वक्ष्यति । ‘ऊदित्वादिङ् वेति केचित् । क्रयादिनियमाश्रित्यमिदमाहुर्गति । पिधु
संराद्धाविति दिवादौ पठ्यते ह्रस्वानुबन्धः । केचिद्दोर्धोर्दितं पठन्ति तदसत् । उभयतः
पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । खद स्थैर्येऽकर्मकः । चकाराद् भक्षणे च । खदतीत्यादि ॥ ११५ ॥

अतो हलादेरिति । “नेटि” (७ । १ । ४) इत्यस्यापवादः । अतः किम् ? अदेवोत् ।
हला देः किम् ? मा भनानटोत् । लघोः किम् ? अतत्तोत् । अत्र सिचिपरत्वेनाकारो विशे-
ष्यते । ह्रन्तस्येति च वृत्तं । तेन ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायादेरुपसंहारवधाने एव
भवति नानेकवर्णाव्यवधाने अचक्रानोदित्यादी । न चैवमतत्तोदित्यादावपि ह्रन्तव्यव-
धानेनाप्रसङ्गाद् लघोरित्यनर्थकम् । ह्रज्जातेरेकत्वात् ‘वर्णाग्रहणे च जातिग्रहणस्य
“निपात एकाजनाङ्” (१ । १ । १४) इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । एवं च विस्मयार्थं

१. न भवतीति भावः इति ख० पु० ।

२. प्रकृत्याश्रयमिति क० पु० ।

३. ऊदिङ्वेति क० पु० ।

११७. अत उपधायाः [७ । २ । ११६]

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् णिति णिति । चखाद् ।

११८. णलुत्तमो वा [७ । १ । ९१]

उत्तमणल् णिद्धा स्यात् । चखाद् । चखद् । गद व्यक्तायां वाचि ।

११९. नेर्गदनदपतपदधुमास्थस्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्प्रतिचिनोतिदेग्धिपु च [८।४।१७]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्गत्वं स्याद् गदादौ परे । प्रणिगदति ।
अगदीत् । अगादीत् । रद विलेखने ।

लघोरित्युक्तमिति प्राचोक्तमनादेयम् । खादित्वाप्न ए इति । “शेषे विभापाऽकखादौ”
(८ । ४ । १८) इत्युक्तेः अखदोति^१ । वृद्धयभावपक्षे ॥ ११६ ॥

चखादेति । णलि परत्वान्नित्यत्वाच्चोधावृद्धिः तस्या “द्विर्वचनेऽचि”
(१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् खद् इत्यस्य द्वित्वम् । तेन वृद्धित्वे ह्रस्व इति
प्राचोक्तमपास्तम् । “कुहोश्चुः” (७ । ४ । ६२) इति खस्य छस्तस्य “अभ्यासे चर्च”
(८ । ४ । ५४) इति चः ॥ ११७ ॥

णलुत्तमो वा । णिद्धा स्यात् । “गोतो णित्” (७ । १ । ६०) इत्यतिदेशस्य
प्रकृतत्वात् णित्कार्यं वा स्यादित्यर्थः । णित्त्वाद् वृद्धेः सिद्धत्वात् पक्षे वृद्धयभावोऽ-
तिदिश्यते ॥ ११८ ॥

नेर्गदनदेति । गद व्यक्तायां वाचि । एतद् अव्यक्ते शब्दे । पत्तु गतो । पद् गतो
अनुदात्तेत् । घुसंज्ञा दाधारूपा । भाङ् माने शब्दे च । मेङ् प्रणिदाने । द्वयोर्ग्रहणम् ।
गामादाग्रहणेऽप्यविशेषात् । मा माने इत्यस्य ग्रहणं तु नेष्यते । पोऽन्तकर्मणि । हन
हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतो । प्सा भक्षणे । हन्त्या-
दयः प्सान्ता अदादयः । डुवप् धोजसन्ताने । वह प्रापणे । शमु उपशमे । दिह उपचये ।
स्पतिप्रभृतिषु शितपा निर्देशः यद्लुक्निवृत्यर्थः । अत्र “अटकुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि”
(८ । ४ । २) इति वर्तते । तेन प्रत्ययगदत् इत्यटा आङ् च व्यवायेऽपि भवति ।
अन्ययाऽङ्गभक्तोऽङ् विग्रहणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संघातभक्तो न शक्यो गदादिग्रहणेन

१. अ ख दीति क० पु० ।

२. णित्कार्यं वृद्धेऽपि १० पु० ।

१२०. अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि [६।४।१२०]

लिट्कृताभ्यासादेशहीनस्य धातोरसंयुक्तहलोर्मध्यस्यात् एत्वं स्यात्
किति लिटि अभ्यासलोपरच । रेदतुः । रेदुः ।

१२१. यलि च सेटि [६ । ४ । २१]

इङ्गति यलि परे पूर्वविषये एच्चाभ्यासलोपौ स्तः । रेदिय । अनादेशादेः
किम् ? चखदतुः । नलोपिनो नेति केचित् । ममथतुः । णद् अव्यक्ते शब्दे ।

ग्रहानुमिति एतत् न स्यात् । प्रत्युपगदतीत्यादौ तु "पदव्यवायेऽपि" (८ । ४ । ३८)
इति प्रतिषेधात् न एतत्त्वम् । जगाद । गदितेत्यादि । रदं विलेखने । विलेखन भेदनम् ।
रदति । अरदीत् । रराद ॥ ११६ ॥

अत एवेति । लिटीति निमित्तसप्तमी । अनादेशादेरित्यस्य विशेषणम् । आदिश्चा-
ब्राम्यामि एव गृह्याने । सामर्थ्यादित्यादि । लिटि कृतेत्यादि । एकहल्मध्येऽत्रैकशब्दोऽ-
सहायवाचो । सहायश्च सजातीय एव भवति । तेनासंयुक्तयोर्द्वयोर्हलोर्मध्ये इति
नभ्यते । किनि लिटीति । यद्यप्येकं लिङ्ग्रहणं तच्चादेशविशेषण व्याख्यातम्, तथापि
सन्निधानादेत्त्वस्यापि निमित्तं संग्रहते । अभ्यासलोपरचेति । "ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपरच"
(६ । ४ । ११६) इत्यनुवृत्तेः । अनादेशादेः किम् ? वमणतुः । चखदतुः । अत्रैत्वं
प्रति जस्त्ववर्त्ते नामिद्धे "पत्वतुकोरसिद्धे" (६ । १ । ८६) इति वचनात् । ज्ञापकं
चात्र फलिमज्योरेत्वविधानम् । अतः किम् ? मयाचे । एकहल्मध्ये किम् ? तत्सरतुः ।
निट्कृतेति किम् ? नेमतुः । नहि एषो नत्वं लिङ्गिनमित्तम् । किति किम् ? रराद । अभ्या-
सादेशश्चेह रूपभेदक एव निषिध्यते "न शसदद" (६ । ४ । १२६) इत्यादिमात् ।
तंन देमतुः पेवतुरित्यादौ न निषेधः । अस्ति ह्यत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृति-
चरां प्रकृतिचर इत्यादेशादित्वम् ॥ १२० ॥

यलि च सेटि । अकिदयोऽभ्यमारम्भः । पूर्वविषय इति । लिट्कृताभ्यासादेश-
हीनस्य धातोरसंयुक्तहलोर्मध्यस्यात् इत्यर्थः । न नोपिनो नेति केचित् । येषां संयोगाल्लिटी
वा कित्वमिति पक्षस्तोऽपि नलोपे एत्वाभ्यासलोपो निषेधन्तीत्यर्थः । स्वमते तु कित्व-
मेव नास्ति तंन ममन्यतुरित्येव भवति । सत्यपि वा नलोपे तस्य "असिद्धवदव"
(६ । ४ । १२२) इत्यसिद्धत्वादेत्वाद्यभावः । रदितेत्यादि । शद् ॥ १२१ ॥

१. लिङ्गिके वेत्यादीति क० पु० ।

२. अनादेः किमिति ख० पु० ।

३. नामिद्धे इति नास्ति क० पु० । अत्रैत्वं प्रतिअस्त्ववर्त्तयोरसिद्धत्वं तु न भवति रभ्यास-
जस्त्ववर्त्ते वत्वतुकोः सिद्धे वन्त्ये इति वचनादिति पाठः ख० पु० ।

१२२. णो नः [६ । १ । ६५]

धात्वादर्णस्य न स्यात् । णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाधूनाधूनन्दनक्क-
ननृतः ।

१२३. उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य [८ । ४ । १४]

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । समासेऽ-
समासेऽपि । प्रणदति । “नेर्गद” (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । प्रणि-
नदति । लिट्कृताभ्यासादेशाभावादेच्चाभ्यासलोपौ । नेदतुः । नेदिथ ।
अर्दं गतौ याचने च । लिटि द्वित्वे कृते ।

णो नः । अत्र “आदेच उपदेशेऽजति” (६ । १ । ४५) इत्यत उपदेश इति
वर्तते । तेन लघूपदेशे णस्य नत्व विधीयते । तेन एकारोयति इति नामधातोर्न भवति ।
“उपसर्गादसमासेऽपि” (८ । ४ । १४) इत्यत्र णोपदेशस्येन्युच्यते तदव्यवस्थार्थं
तत्तणमाह—णोपदेशास्तिवति । नृतो गात्रविक्षेपे । नर्दं शब्दे । न-धूनाधू याचोपतापैश्व-
र्यांशौ पु । दुनदि समूढौ । नक्क नाशने । नृ नये । नट अवस्यन्दने । चुरादिरिह
गृह्यते यस्तु नट नृतौ घटादिः नृतं नृत्यं च तस्यार्थः न तस्येह ग्रहणमिष्टम् । सर्वे
नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनदिनयिकनाटिनाधूनृतनृतिवर्जमित । भाष्ये नाटोति
विकृतनिर्देशात् इत्याकरे स्थितत्वात् । एव च नट चलने इति प्राचोक्तमनादेयम् ।
यदपि रक्षितेनोक्त धान्तो धातुः.....

यदपि श्रीभोजेन नृ इति णोपदेश उक्तस्तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । एतान् वर्जयि-
त्वाऽप्ये नादयो णोपदेशा इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

उपसर्गादिति । नन्वसमासे इति व्यर्थम्, सामान्येन विधानादेव सिद्धेः । न च
पूर्वपदाधिकारात् समासे एव प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमेतदिति वाच्यम् । अस्वरित-
त्वादपि तन्निवृत्तिसिद्धेः सुवचत्वात् । सत्यम् । असत्यस्मिन् असंज्ञायां समासे न स्यात् ।
पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमात् । अस्य विधेरसमासे चङितार्थत्वात् । तस्मात् पूर्वपदा-
धिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्वयोरपि यथा स्यादित्यसमासेऽपि ग्रहणम् ।
तत्रासमामि उदाहरति—प्रणदताति । समासे तु प्रणाम इत्युदाहर्तव्यम् । प्रणिनदतीति ।
निना प्रस्य व्यवहितत्वात् धातोर्न णत्वम् । ननु नेदतुर्इत्यादौ एत्वाभ्यासलोपाभ्यां
न भवितव्यम् । “णो नः” । न त्वेनादेशादित्वात्तत्राह—लिट्कृतादेशाभावादिति ।
लिटोति निमित्तसप्तम्यन्तेनादेशो विशेष्यते न च णत्वं लिङ्निमित्तमतो न निषेध इत्यर्थः

१२४. अत आदेः [७ । ४ । ७०]

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।

१२५. तस्मान्नुड् द्विहलः [७ । ४ । ७१]

दीर्घाभूतादकारात् परस्य द्विहलोर्धातोर्नुडागमः स्यात् । आनर्द । इदि परमैश्वर्ये ।

नेदिवेति । सेदत्वमस्य दर्शयति । अर्दं याचने । अयं द्विकर्मकः । अर्दंतीत्यादि । लिटि द्वित्वे इति । अर्दं इति समुदायस्य द्वित्वे हलादिः शेषेण रदयोर्लोपे चेति शेषः । “न न्द्राः” (६ । १ । ३) इति निषेवस्तु रेफस्य न भवति द्वितीयस्यैकाचोऽवप्रवा इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२३ ॥

अत आदेः । अत्र “न व्यो लिटि”^१ (६ । १ । ४६) इत्यतः लिटोति प्रकृतमपि व्याख्यातम्, लिटोऽन्यत्राभ्यासस्यातोऽसम्भवात् । ननु सर्वत्राभ्यासे ह्रस्वविधानेन दीर्घस्यासंभवादत्त इति तत्परत्वमनर्थकम् । एव तर्हि तत्परत्वं स्वाभाविकस्यातः परिग्रहार्थम् । तेनाद्यि आयामे आञ्छेत्यत्र न भवति । अन्यथाऽपि अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे कृतेऽस्त्येवादिति स्यात्प्रसङ्गः तत्र च कृते नुड् स्यात् । अन्ये तु तत्परकरणं मुक्तमवार्थं मन्यमानाः आनाञ्छेतीच्छन्ति । तथा च तत्र वक्ष्यति—आञ्छेतेर्नुड् वेति केचित्त इति । पररूपापवाद इति । नाप्राप्ते “अतो गुणे” (६ । १ । ६७) इति पररूपेऽस्याऽऽम्भात् । न च पररूपमभ्यासविकारः^२ । अभ्यासस्येत्येवमविधानात् । तेनाभ्यासविकारेषु अपवादाः नोत्सर्गान् वियोन् दाधन्ते इत्यपि नास्ति ॥ १२४ ॥

तस्मान्नुड् । तच्छब्देन पूर्वमूत्रविहितो दीर्घः परामृश्यते । स चात इति वचनाद् दीर्घस्यैव विहितः इत्याशयेनाह—दीर्घाभूतादकारात् इति । अर्दोर्धः पूर्वमासोविदानी तु दीर्घः सम्प्रभ्रइत्यभूततद्भावे च्विप्रत्ययः । तत्प्रयोगस्तु प्रियतद्विताः दाक्षिणात्या इति कृतः । तच्छब्देन प्रधानस्य प्रकृतस्य दीर्घस्यैव पञ्चमशब्दिकदीर्घात् परस्यैवेत्येव वक्तुं युक्तत्वं । तथा च “तस्माच्छमो नः पुसि” (६ । १ । १०३) इति पूर्वसवर्णादीर्घात् परस्यैवेत्येव व्याख्यातम् । द्विहलः किम् ? आट, आटतुः । द्विहलप्रहणमनेकहल उरल-क्षणम् । तेनानञ्छेत्यत्र गुणपरत्वे च कृते त्रिहलोगपि भवति । न च लिङपेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वम् । नुटोऽपि लिङपेक्षत्वात् । “नाजानन्तय” (५०) इति निषेधाच्च । अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षितत्वात् । अवीत्येत्यत्र ययेति । इदोति । इदित्त्वानुम् । इन्दति । इन्देदित्यादि ॥ १२५ ॥

१. व्येजो लिटि ति क० ख० पुस्तकद्वये ।

२. अभ्यासाधिकार इति ख० पु० ।

१२६. आडजादीनाम् [६ । ४ । ७२]

अजादेरङ्गस्याडागमः स्यात् लङ्लुङ्लङ्क्षु । “आटश्च” (६।१।९०)
इति वृद्धिः ऐन्दत् ।

१२७. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३ । १ । ३६]

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत्ता आम् प्रत्ययः स्याल्लिटि ।

आमोऽमिच्चमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आस्कासोरामविधानाच्च पररूपं कतन्त्वत् ॥

आडजादीनाम् । “लुङ्लङ्लुङ्क्षुदात्तः” (६ । ४ । ७२) इति वतंते ।
अटोऽपवादः । एतत्तु अदं गतावित्यत्रैव लिखितुं युक्तम् । आदत् आदीत् इति यथा
स्यादिति । न ह्यत्राटा इष्टसिद्धिः । “अतो गुरो” (६ । १ । ६६) इति पररूपप्रसङ्गात् ।
अङ्विधिश्च हलादौ सार्थकः । किं चात्र परत्वादपवादत्वाच्चाटव भाव्यम् । आचार्य-
स्त्वत्र सूत्रमेत्तिका न कृता ॥ १२६ ॥

इजादेरिति । इच् प्रत्याहारः आदिर्यस्य स इजादिः । गुरोरित्येव सिद्धे मतुवुपा-
दानं नित्ययोगप्रतिपत्त्यर्थम् । नित्यं यो गुरुमान् इति । तेन इयाज । इयेप । ईपतु-
रित्यादौ वृद्धिगुणदीर्घेषु कृतेषु गुरुमत्त्वेऽप्याम् न भवति । इह तु उच्छ्रो विवासे ।
व्युच्छाञ्चकार । उच्छि उच्छे । उच्छाञ्चकारेति । तुक्नुमोः कृतयोरपि प्रयोगे गुरुमत्ताया
नास्ति व्यभिचारः । यद्वा अनृच्छ इति निषेधो ज्ञापकः आगमनिमित्ता गुरुमत्ता न
निवर्त्यते इति । अथवा लिटोति विहितविशेषणं व्याख्येयम् । इजादिर्यो धातुर्गुरुमान्,
ततो विहिते लिटि परे आम् भवतीति । तेन लिङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्मान्न
भविष्यति । आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति । ऋच्छत्यन्येति । ऋच्छ
गतोन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु इति तौदादिक ऋच्छतिः । इजादेः किम् ? तत्तत् । गुरुमतः
किम् ? इयेप । ईपतुः । अनृच्छः किम् ? आनृच्छं । आनृच्छंतुः । “ऋच्छत्यृताम्”
(७ । ४ । ११) इति गुरोः । नन्वस्माद् ज्ञापकादृच्छेराम् न भविष्यति । यदि हि
स्याल्लिटि परे गुणविधानमनर्थकं स्यात् । चिन्त्यमेतत् । आम् स्यादिति । हलन्तपक्षा-
वलम्बनेनैवमुक्तम् अदन्तत्वपक्षे त्वामः स्यादिति वक्तुं युक्तम् । ननु हलन्तत्वे “हलन्त्यम्”
(१ । ३ । ३) इतीत्संज्ञया भाव्यमित्याशङ्क्याह—आमोऽमित्वमिति । इन्दाञ्चकारे-
त्यादौ प्रयोगेऽयमाम्प्रत्ययः श्रूयते । तस्यामिच्चम् । नास्ति मकार इदं यस्य सोऽमित्
तस्य भावोऽमित्वम् । मकारस्येत्सज्ञा न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अदन्तत्वादिति ।
अन्तशब्दः समीपवाचो अत् अन्ते समीपे यस्य सोऽदन्तः तस्य भावोऽदन्तत्वम् । तस्माद्

विधानवेलायां समीपेऽकारवत्त्वादीत्यर्थः । तेन भकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् नेत्संज्ञेति भावः । यदि त्वन्तशब्दोऽवयववचनः स्यात् ततो विरोधः आम् चेत् कथमदन्तः^१ अया-
दन्तश्चेत्कथमामिति । एवं च “कासप्रत्ययात्” (३ । १ । ३५) इत्यग्राम् अमन्त्रे इति
पदच्छेदः अविभक्तिकश्च निर्देश इत्युक्तं भवति । अगुणत्वं विदेस्तयेति । “उपविदजागृभ्यो-
ऽन्त्यतरस्यामिति” । (३ । १ । ३८) अत्र आम्प्रत्ययसन्निभोगेन विदेरदन्तत्वं निपात्यते,
तेन विदाश्चकारेत्यत्रातो लोपे कृते पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् गुणाभावोऽपि । तथाऽ-
दत्वादेवेत्यर्थः । अप्रस्तुतमप्येतत् अदन्तत्वप्रसङ्गेनोक्तमित्याहुः । नन्वेवं पिवादेरप्य-
दन्तत्वं प्रदर्शनीयम् । अथोपलक्षणमेतत् तर्ह्ययमप्युपलक्षणमस्तु । नैप दोषः । तथा
शब्दोऽस्ति स च पिबेरपि समुच्चयार्थः । तेन विदेः पिवेशचागुणत्वमदन्तत्वादिति प्रकृतो
हेतुः । अन्येऽत्र व्याचक्षते मित्त्वाभावे हेत्वस्तरसाह—अगुणत्वमिति । न विद्यते गुणो
यस्मात् सोऽगुणोऽन्त्याकारः स विद्यतेऽस्मिन्निति अगुणो विदिः । अशंभ्राद्यच् । यद्वा
अकारो गुणो विशेषणं यस्येत्यगुणः तस्य भावोऽगुणत्वमदन्तत्वनिपातनमिति यावत् ।
तद्विदेरदन्तत्वनिपातनं तथा सति आमो मित्त्वाभावे सत्यप्युज्यते नान्यथेत्यर्थः । अयं
भावः—यद्यं मित् स्यात् ततो विदाश्चकारेत्यत्र विद् लिट् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वा-
च्चातो लापे कृते भवन्नाम् अन्त्यादचः पर इकारात्परः स्यात् । अयाऽप्यतो लोपात्पूर्व-
मेवाम् स्यात् तदाऽप्यकारात्परः आम् भवन्नागमत्वादङ्गग्रहणेन गृह्येतेति—अदन्तमङ्गं
सम्पन्नमित्युभययाऽप्यलघूपघत्वाद् गुणो न भविष्यतीति व्ययमेवादन्तत्वनिपातनं स्यात्
इति तत्क्रियमाणे मित्त्वाभावं ज्ञापयतीति । अत्रैव ज्ञापकान्तरमप्याह—आत्कामोरिति ।
आस उपवेशने । काम् शब्दकुत्सायाम् । अनयोः [“दयायासश्च” (३ । १ । १७) ।
“कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” (३ । १ । ३५) इति आम् विधीयते स यदि मित् स्यात्
अन्त्यादचः परः स्यात् । ततश्च सर्वान्दीर्घत्वे द्वयोरकारयोः कृते आस् कासिति रूपे
विशेषाभावात् तयो] राम् विधानमनर्थकं स्यात् इति । अस्मादेव ज्ञापकाद् आमो
मित्त्वं न भवतीत्यनुपङ्गः । न चानयोराम्विधानं कृत्रोऽनुप्रयोगार्थस्यादित्याशङ्क्याह—
आमन्ताद्वातोः कृत्र तु प्रयुज्यते इति व्याख्यानात् । योऽत्र धातुर्नसागमन्ते यश्चामन्तो
न स धातुरिति । किं चैवमर्थत्वे आसकासोश्च कृत्र प्रयुज्यते लिटोत्येव न्यात् न तु
तयोरामं विदध्यात् इत्यनयोराम्विधानं ज्ञापकमेव मित्त्वाभावस्य । ननु प्रथमपक्षे^१

१. ( ) रेखाङ्कित पाठेः नास्ति क० पु० ।

२. अदन्तत्वमिति नास्ति क० पु० ।

३. लिट् इति नास्ति क० पु० ।

४. [ ] रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।

५. अस्मान् ज्ञापकादिति ख० पु० ।

६. प्रत्ययमेति क० पु० ।

१२८. आमः [२ । ४ । ८१]

आमः परस्य लेलुक् स्यात् ।

१२९. कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३ । १ । ४०]

आमन्ताद्भातोः कृञ् अनुप्रयुज्यते लिटि परे । अभूततद्भावे “कृञ्भस्ति” (५ । ४ । ५०) इत्यतः “कृञो द्वितीया” (५ । ४ । ५८) इति अकारेण कृञ्प्रत्याहारः । तेन कृञ्भस्त्वयो ज्ञेयाः । तेषां द्वित्वादिति ।

‘अकः सर्वर्णो दीर्घेणामन्त्रे इति निर्देश्यं स्यात् तत्राह—पररूपं कतन्तवदिति । यथा “सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” (४ । १ । ५८) इत्यत्र कतोऽन्तो यथां तं कतन्ताः इति निर्देशे सौमत्वात् शकन्त्वादित्वाद्वा पररूपं तद्वदिहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आमः । “प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्” (५०) इति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चाम्प्रत्ययो गृह्यते । तेनाम गतो इत्यस्मात्प्रणलि उपधा-वृद्धौ च यदाऽस्मिति रूपं ततः परस्य णलः स्यानिवद्भावेन लिट्वेऽपि लुक् न भवति ।

तेरिति^१ । सामान्यग्रहणेऽपि लिङेवात्र गृह्यते तत्रैवाम् सम्भवति । न लिङिति । लुक् चार्थं नाप्राप्तेषु तिङादिष्वारभ्यमाणस्तेषामपवाद^२ इति लावस्थायामेव जायते । तेनेन्दाश्चकारेत्यत्र “तिङ्ङितिङ्” (८ । १ । २८) आमन्तस्यानिघातस्तस्माच्च परस्य निघातः सिद्धयति । अत एव लिटोऽतिङ्भावित्वेन “कृदतिङ्” (३ । १ । ६३) इति कृत्वात् “कृतद्धित” (१ । १ । ४६) इति प्रातिपदिकत्वे सुपि तस्य^३ हलुङ्घा-दिलोपे स्वरादिष्वामः पाठाद् ‘अव्ययादाप्मुपः’ (२ । ४ । ८२) वा लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेनामन्तस्य सुबन्तत्वात् पदत्वमपि सिद्धम् । तथा च इन्दाञ्चकारेत्यादौ “वा पदान्तस्य” (८ । ४ । ५६) इति परसर्वार्थविकल्पो भवति । यत्त्वत्र लिटो लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वाद्याशङ्क्य “न लुमता” (१ । १ । ६३) इति निषेधेन परिजहार नैमिषीयस्तद्भ्रान्तप्रलपितम् । आमन्तस्य लिट्परत्वेऽपि अघातुत्वाद् धातोश्चामा व्यवधानाद् द्वित्वप्रसङ्गासम्भवान् ॥ १२८ ॥

कृञेति । अनुशब्दः पश्चादर्थे । कस्मात्पश्चादित्यपेक्षायां प्रकृतत्वादाम^४ एवेति गम्यते । प्रत्ययेन च तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—आमन्ताद्भातोऽस्मिति । तद्गुणसंविज्ञान-

१. तेरिति नास्ति ख० पु० ।
२. लुक्कार्यमिति क० पु० ।
३. तिङादिष्विति नास्ति क० पु० ।
४. कृदतिङिति नास्ति क० पु० ।
५. ( ) पाठो नास्ति क० पु० ।
६. प्रकृतित्वादिति ख० पु० ।

बहुत्रोहिः । अतद्गुणमविज्ञाने आमप्रत्ययवत् प्रकृत्युपनक्षणात्^१ धातोराभश्च मध्ये स्यात् । निटीति कृत्रानुप्रयुज्यमानस्य विशेषणम्, निटि परे यः कृत्रं लिङन्त इति यावत् सोऽनुप्रयुज्यते इति । लिङ्यप्तेनैव साध्यते न तु लिट्येव स्थिते कृत्रमात्रं विधीयते पूर्वस्य निटः “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लुप्तत्वात् लुका लुप्ते प्रत्यय-लक्षणाभावात् । कथं तर्हि सलोप्य तेन तस्मिन्नेव कृत्रानुप्रयुज्यते नैवं शङ्क्यम् । एवं ह्येकपद्य प्रसज्येत । तथाहि सति चक्षुष्कामं याजयाञ्चकारेत्यामन्तात्परस्य निवातो न स्यात् । “वा पदान्जस्य” (८ । ४ । १६) इति परमवर्णविकल्परश्च न स्यात् । “उच्चाञ्चक्रे नगरस्य मार्गान्” इति मट्टिः । “त पातयां प्रथममास पपात पश्च द” इति कालिदासप्रयोगरचानुपपन्नः ‘स्यात् । न ह्येकपदे पदान्तरस्य प्रयोगः न भवति । ननु ‘प्रनुशब्दो विपर्ययनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च’ इति वार्त्तिकान् कममत्र कृत्रो व्यवहितस्य प्रयोगः सत्यम् । एवं वदन् वार्त्तिककार एवामिषोऽप्यो न सूत्रकारः । स हि अनुशब्दं विपर्ययनिवृत्त्यर्थमेवेच्छति चकारेन्दामिति । ये तु तं पातयामित्यत्र पात यातीति पातयास्तं पानयां महिषम् प्रथमम् आस चिक्षिपे इति व्याचक्षते तेषां मयोजया विधिवदास समेतबन्धुः । विमयां प्रचकारामौ इत्यादि-प्रयोगा अचिकित्स्याः स्युः । तदेवं पूर्वप्रयोगनिवृत्तेरनुग्रहणस्य^२ प्रयोजनं स्यितम् । सूत्रारम्भन्याप्येतावदेव प्रयोजनम् । यत्तु आमन्तनेतद्वनमिष्यत्कारणार्थकम् । नास्मात् भावकर्मकतुविशेषः पुरगविशेषः मय्याविशेषो वाज्वगम्यते । केवलं पूर्वापरोमृत-मनद्यतकाल परोक्षसाधनविशेषाकाङ्क्षं क्रियारूपमयमाह । सत्रावश्यं तदपेक्षा-पूरणाय विशेषवाचि^३ सर्वक्रियानुगतक्रियासामान्यवाचिनः कृत्रोऽनुप्रयोगः सिद्ध एवेति भाष्यादौ स्यितम् । कृत्र इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न स्वरूपस्य । शब्दसंज्ञेति निषेधा-दित्याशयेनाह—कृत्रप्रत्याहार इति । क्व पुनः सन्निविष्टानां प्रत्याहार इत्यत आह—अनूतेति । अकारोतेति । “आदिरन्त्येन सहेता” (१ । १ । ७) इति वचनात् । यद्यपि “कृत्रो द्वितीया” (५ । ४ । ३८) इति सूत्रस्यो अकारा नेत्संज्ञः संप्रति तथापि क्वचि-दित्संज्ञो दृष्ट आसीदिति । तेनेत्संज्ञोऽनन्तिनेत्याश्रीयते इति भावः । किमेवं सति सिद्धयतोऽप्यन आह—तेन कृत्र्वस्तयो ज्ञेया इति । यद्यपि “अभिनिघ्नौ सम्पदा च” (५ । ४ । ३३) इति सम्पदोऽपि तत्रान्तमविवेजिस्ति तथापि धातोरेत्यनुवृत्तेर्धातु-पसंगसमुदायस्य संपदोऽनुप्रयोगो न भवति । योज्ज्वानुस्तस्यापि न भवति । अयं-विप्रतिषेधात् । प्रत्याहारग्रहणे जापकमप्याहुः । “आमप्रत्ययवत् कृत्रोऽनुप्रयोगस्य”

१. प्रत्ययेति क० पु० ।

२. रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।

३. अनुग्रहस्य प्रयोजनमिति ख० पु० ।

४. विज्ययत्येति क० पु० ।

५. प्रतिषेधादिति क० पु० ।

१३०. उरत् [७ । ४ । ६६]

अभ्यास ऋवर्णस्य अत् आदेशः स्यात् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः ।
अचो ङिति इन्दाञ्चकार । परत्वादादौ यणादेशः ।

(१ । ३ । ६३) इत्यत्र कृत्रग्रहणं भवस्ति-व्यावृत्त्यर्थम् । स्वरूपग्रहणे हि भवस्त्यो-
रनुप्रयोगस्यासंभवात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृत्रग्रहणेनेति । तेषां द्विबाधोति । यद्यपि
लिङन्तं चकारेत्यादिसिद्धरूपमेवानुप्रयोगविधिना विधीयते न कृत्रलिटावेव तथापि
सिद्धरूपमेव प्रसङ्गाद् व्युत्पाद्यते । कृणाल् इति स्थिते परत्वाद् "अचो ङिति"
(६ । ३ । ११५) इति वृद्धौ पूर्वकृतायां तस्याः 'द्विवचनेऽचि' (१ । १ । ६६)
इति स्थानिवच्चात् कृशब्दस्य द्विवचनमिति ज्ञेयम् । विशेषाभावान्नात्र स्थानिवच्च-
मुदाहृतमाचार्यैः । तथापि परत्वात् वृद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च 'उख गतौ' इत्यत्र
स्वयमेव वक्ष्यति-उपधागुणः द्वित्वमिति । द्वित्वादीत्यादिशब्देन कुहोश्चुत्वह्लादि-
शेषादिः संगृह्यते ॥ १३० ॥

उरत् । अत्र ऋकारेणाभ्यासो विशिष्यते । ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । तस्य
च विधीयमानो "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) इति ऋकारस्यैव भवति । बवृते
इत्यादौ तु पूर्वं हलादिःशेषे ऋकारान्ततायामुपजातायामद् भवति । ततो रपरत्वे कृते
पुनर्ह्लादिशेषः । न चैवं ननर्तीत्यादिषु दो रूपादिषु कृतेऽनृकारान्तत्वादत्वं न स्यात्
इति वाच्यम् । "अभ्यासविकारेऽपवादा उत्सर्गान् विधीन् न बाधन्ते" (५०) इति
उरत्वे कृते पश्चाद् रूपादय आगमाः क्रियन्ते । तेनानन्त्यस्यापि ऋकारस्यात्वं
भविष्यति । एव च वर्वृत्त इत्यादौ पूर्वं उरदत्वे रपरत्वे च कृते हलादिःशेषेण रेफत-
कारयोर्द्विभोरपि युगपदेव निवृत्तिर्भवति । तदर्थं 'लक्षणस्यावृत्तिर्न कल्प्या भवति ।
इति मुधाप्रतिविधानवलेशनेत्याशयेनाह-अभ्यास ऋवर्णस्येति । अदिति तकार उच्चा-
रणार्थः । भाष्यमानेनैव सर्वग्रहणाप्रसङ्गात् । तस्य च रपरत्वम्, ततो हलादिः-
शेषः । अचो ङिति वृद्धिरिति । इयं च परत्वात् प्रागेव यद्यपि जायते तथापि तस्या
द्वित्वं प्रति स्थानिरूपापत्त्या कृते तस्मिन् पुनरुत्तरभागस्य वृद्धिः प्रवर्तते । द्विवचने
कर्तव्ये इति कालावधारणात् कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति भावः ।
परत्वाविति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आदौ द्विवचनात् पूर्व-

१. तस्य चेत्यारभ्य अलोऽन्त्यस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. विकारेऽपवादा ( ) रेखाङ्कितः नास्ति क० पु० । विकारेऽपवादा उत्सर्गाद्
विधीन् ॥ जायन्ते इति उरत्वे कृते पश्चाद् रूपादिप्रवृत्तिरित्याकरः आचार्येस्तु प्रतिपत्ति-
साधनाय विशेषणविरोध्यभावे कामचारादभ्यासेन ऋकारो विशेष्यते इति ५० पु० ।

१३१. द्विवचनेऽचि [१।१।५६]

रूपातिदेशोऽयम् । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽज्जादेशः स स्थानिवत् स्यात्
द्वित्वे कर्तव्ये । इति साकचकस्य द्वित्वम् । इन्द्राञ्चक्रतुः । इन्द्राञ्चक्रुः ।

मित्यर्थः । यणादेश इति । कृ अतुस इति स्थिते “असंयोगाल्लिट् कित्” (१।२।५)
इति कित्वात् गुणो निषिद्धे “इको यणचि” (६।१।७७) इति यण् ऋकारस्य रेफ
इत्यर्थः । एवं चानच्क्त्वाद् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य समाधातुं स्थानिवद्भाव-
भवतारयति । द्विवचनेऽचोति ॥ १३० ॥

द्विवचनेऽचोति । एकाचो द्वित्वं विधीयमानं नाचः पूर्वस्य विधिरिति “अचः
परस्मिन्” (१।१।१७) इत्यस्याप्रवृत्तेरनेन स्थानिवत्त्वं विधीयते । अत्रापि यदि
तद्वदेव कार्यातिदेशः स्यात् ततश्चक्रतुरित्यादौ यणि कृतेऽनच्क्त्वाद् प्राप्तं द्वित्वम्
स्थानिवद्भावात् भवदपि यणसहितस्यैव स्यात्ततश्च हलादिशेषेण यणो निवृत्ता-
वभ्यासे उरदत्त्वं न श्रूयेतेत्यत आह—रूपातिदेशोऽस्मात् । तेन स्थानिनो यद्वरूपमू-
कारादि तदेवादेश आपद्यते आदेशरूपं निवर्तत इत्यदोषः । आपकं चात्राधीति
वचनम् । तद्वि जेघ्रान्यते ‘ई घ्राघ्नोः’ (७।४।३१) इति हलादौ विहितस्येत्वस्य
स्थानिवत्त्वं मा भूदिति । यद्यत्र रूपं स्थानिवत्ततोऽवत्यज्ग्रहणे घ्राय् इति द्वित्वं
स्यादिति तद्विवृत्पर्यमज्ग्रहणमुपयुज्यते । अयं कार्यं स्थानिवत् ततः न्यपि स्थानि-
वत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्वित्वेन भाव्यमित्यनर्थकमेवाज्ग्रहणं स्यादिति । यद्येवमभ्यास
इव परभागेऽपि स्थानिरूपमेव सर्वदा श्रूयेत ततश्चक्रतुः जग्मतुरित्यादि न सिद्धयेत् ।
स्यादेतत् । द्विवचन इत्युच्यते तच्च-कालावधारणार्थम्, तेन द्विवचने एव कर्तव्ये सत्काल
एव स्थानिरूपमापद्यते । कृते तु द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति नोक्तदोष
इति । यद्येवं द्विवचने इत्यनेन सकृत् श्रुतेनाचोत्यस्य विशेषित्वाद् द्वित्वनिमित्तेऽप्यचि
कृतोऽज्जादेशः स्थानिवत् स्यात् ततश्चाचिकीर्तत् इत्यत्रापि “उपधायाश्च”
(७।१।१०१) इतीत्वं “चङि” (६।१।११) इति द्वित्वे
स्थानिवत् स्यात् । दुद्यूपतीत्यत्र चोठि यणादेशः “सन्त्यङोः” (६।१।१६)
इति ततश्चाचिकीर्तद् दिद्यूपतीति स्यात् । तस्मात् “द्विवचनेऽचि” (१।१।५६)
इत्येतदावर्ततेऽत्रैकेनाच् विशेष्यतेऽपरेण कालोऽवधार्यते इति व्याचष्टे द्वित्वनिमित्तेऽचो-

१. अनच्क्त्वे इति क० पु० ।

२. यदिति भूयः इति क० पु० ।

३. घित्वेति क० पु० ।

४. त्वनि कृते इति क० पु० ।

१३२. कृसृभृवृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि [७ । २ । १३]

क्रादिभ्य एव लिटि इण् न स्यात् । अन्यस्मादनितोऽपि स्यात् ।
इन्दाञ्चकर्थ । वा णिचम् । इन्दाञ्चकार । इन्दाञ्चकर । इन्दांचकृव ।
इन्दांचकृम । इन्दांचभृव । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इन्दामास ।
विधानसामर्थ्यादस्तेभूभाषो न । णिदि कुत्सायाम् ।

त्यादि । द्विवचननिमित्तत्वाद् अत्रैव द्विवचनमित्युपचर्यते । द्विवचनमस्मिन्नस्तीति
द्विवचनमित्यशंभ्राद्यन्तत्वाद्वा । द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विवचनमित्यधिकरणल्युटा
वा द्विवचननिमित्तत्वं लभ्यते इति भावः । अचीति सति सप्तमी । अचि सति योज्जादेशः
अज्निमित्तक इति यावत् । परसप्तम्या तु जगमतुः पपावित्युपधालोपैकादेशयोः
स्थानिवरत्वं न स्यात् । एवञ्चाचो मकारेण व्यवधानात् परत्र परस्याभावात् । यो ह्यत्र
द्वित्वनिमित्तमतुस् नासावच् । यश्चात्राच् न तन्मात्रं द्वित्वनिमित्तम् । क्व तर्हि स्यात्
चक्रे इत्यादौ यत्राज्मात्रं प्रत्ययः । नैप दोषः । अचि योज्जादेशः कोऽर्थः ? अचि यो
दृष्ट इत्यर्थः । यश्चाचि विधोयते यश्चाजादौ ? द्वावप्यचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिद्ध्यति ।
द्विवचने कर्ताभ्ये इति । एतेन कालावधारणं सूच्यते । यावद् द्विवचनं क्रियते तावत्काल-
मेव स्थानिवद्भावो भवति नातः परम् । तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपेणायतिष्ठते ।
तथा च चक्रतुरित्यत्र परभागे यणोव । यद्येवं निन्यतुरित्यत्रापि द्विवचनात्पूर्वमियङि
कृते स्थानिवद्भावाद द्विवचने कृते पूर्वप्रयुक्त इयङोव श्रूयते । अस्तु तस्य “असिद्धव-
दत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वात् “एनेकाचः” (६ । ४ । २२) इति
यण् भविष्यति । यद्वा पूर्वप्रयुक्तोऽयङ् द्विवचनकालेऽपहृत इति पुनः प्रवर्तयितव्यः ।
तस्यो च दशायामनेकाच्चत्वाद् यण् वाधिष्यते इत्यदोषः । इति साक्षात्त्वेन द्वित्वमिति ।
कृतेऽपि यणि रूपातिदेशात् कृञ् शब्दस्यैव द्वित्वमित्यर्थः । अघिजगे इत्यत्र तु
“गाङ्लिटि” (२ । ४ । ४६) इति द्विलकारकनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाङादेश-
विधानादेऽग्नित्वनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥ १३२ ॥

कृसृभृ । डुकृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् । सृ गतो । डुभृञ् धारणोपोपणयोः ।
भृञ् भरणे च, वृञ् वरणे, वृङ् सभक्तौ । दृञ् स्तुतौ । द्रु गतो । सु गतो । श्रु भ्रवणे

१. अचि योदृष्ट इत्यर्थ इति नास्ति क० पु० ।
२. ( ) रेखाङ्कितः पाठो नास्ति क० पु० ।
३. द्वित्वे कृते इति क० पु० ।
४. नुराब्देन इति क० पु० ।
५. अङ्गिमितेति क० पु० ।

च । एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वात् पुंस्त्वम् । क्रादीनामेकाच्च उपदेश इति प्रकृत्याश्रये प्रतिषेधे वृद्धवृजोस्तु “श्र्युकः किति” (७ । २ । ११) इति प्रत्ययाश्रये सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमार्थ इत्याह—आदिभ्य एवेत्यादि । सामान्येन प्राप्त इष्णिपेधो लिटि चेद्भवति
 तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्यस्तेनान्येभ्य इड् भवत्येवेत्यर्थः । यथा विभिदिव, लुलु-
 विवेति । अनिटोऽपि निषिद्धे टोऽपीत्यर्थः । अत्र विपरितस्तु नियमो न भवति क्रादिभ्य-
 श्चैदिण् न भवति लिट्येवेति । कृते ग्रन्थे । परिवृतो रथः । स्तुतस्तोमयोरित्यादि-
 निर्देशात् । ननु वृज्ग्रहण प्रतिषेधविध्यर्थं स्यात् । कथमिति । न ह्यत्र प्रकृत्याश्रयः
 स सम्भवति वृज् उदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रयः थलोऽर्कित्वात् । ततश्च प्रत्ययाश्रय-
 स्यासति नियमे लुलुविवेत्यादिष्वपीड् न स्यात् । सत्यम् । अत्र परिहारं वक्ष्यति ।
 वक्ष्येति छन्दसि निपातनात् भाषायां नित्यमिड् इति । अतो वृज्ग्रहणमपि नियमार्थमे-
 वेत्यदोषः । अत्र च सामान्योक्तावपि कृत्भूवृज्ग्रहणमेव नियमार्थमिति द्रष्टव्यम् । स्तु-
 दुस्तुभ्रवां तु विध्यर्थम् । असति हि विधेये नियमो भवति । इह चास्ति विधेयं किम् ?
 तुष्टोयेति थलि भारद्वाजनियमादिह प्राप्तस्य निषेधः । अन्यथा ययिथ ययायेत्यादाविव
 भारद्वाजनियमादिट्पक्षे स्यात् प्रतिषेधः । विभिदिव लुलुविवेत्यादौ तु क्रादीनां चतुर्णां
 ग्रहणनियमार्थादिड् भविष्यति । यद्येवम् तुष्टुक् तुष्टुमेत्यत्रापि क्रादिनियमादिट्
 प्राप्नोति । नैव दोषः । स्तुदुस्तुभ्रवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थम् । यश्च क्रादिनि-
 यमादिट् प्राप्तः । यश्च भारद्वाजनियमात्तयोरुभयोरप्ययं निषेधः । भारद्वाजनियमस्तु
 “अचस्तास्वत्” (७ । २ । ६१) इति “उपदेशोऽस्वत्” (७ । २ । ६२) इति च
 योगद्वयेन यस्थलि प्राप्तः प्रतिषेधस्तमेव निवर्तयति । “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो
 वेति नियमात् न तु क्रादिनिषेधम् । तेन तुष्टोयेत्यादौ भारद्वाजनियमेन “अचस्तास्वत्”
 (३ । २ । ६१) इत्येव प्रतिषेधो निवर्तते न क्रादिप्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । इन्दाश्च-
 कथ्येति । गुणे । रपरत्वम् । अत्र कृग्रहणस्य प्रयोजनं वमथोर्ज्ञेयम् । थलि तु क्रादिमा-
 त्रानियमेऽपि प्राप्तस्येदो “अचस्तास्वत्” (३ । २ । ६१) इति निषेधेन सिद्धम् ।
 या एतस्मिन्मिति । “एलुत्तमो वा” (७ । १ । ६१) इत्यनेन । इन्दाश्चक्रेति । एतत्त्वाभाव-
 पक्षे वृद्धयभावः । अनुप्रयोगे कृज् प्रत्याहार इत्युक्तम् । तदुदाहरति—इन्दाश्चक्रेति ।
 एतच्च भूधातो व्युत्पादितम् । इन्दाभातेति । अस्तोलिट्परस्यानुप्रयोगः । द्वित्वम् ।
 ह्लादिशेषः । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इति दोषत्वम् । द्विह्रस्वाभावात् न

१. निषेधेति क० पु० ।

२. वक्ष्येति ।

३. तुष्टुवेति नास्ति ख० पु० ।

४. क्रादिनियमेऽपि प्राप्तस्येन्दोव सास्वादोति ग० पु० ।

५. कृज् इति प्रत्याहारग्रहणमित्युक्तम् इति ख० पु० ।

१३३. वा निंसनिक्षनिन्दाम् [८ । ४ । ३३]

उपसर्गस्थान्निमित्तादेपां णत्वं वा स्यात् । प्रणिन्दति । प्रनिन्दति ।
उख गतौ । ओखति । औखत् । औखीत् । उपधागुणः । द्वित्वम् । ह्रस्वः ।

नुद् । सवर्णादीधः । अत्र “अस्तेर्भूः” (२ । ४ । ५२) कस्मान्न भवति इत्याशङ्क-
कथाह—विधानसामर्थ्यादिति । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा ह्यसन्देहार्थं क्रस्^१
चानुप्रयुज्यते इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । इन्दिता । इन्दिष्यति । ऐन्दिष्यत् । णिदि ।
इदिवाधुम् । णो नः । निन्दति । निन्देत् । अनिन्दत् । निनिन्द । निनिन्दतुः ।
निनिन्दुरित्यादि ॥ १३२ ॥

वा निंस । णिसि चुम्बने । णिन्ति रोपे च । णिदि कुत्सायाम् । “उपसर्गादस-
मासेऽपि णोपदेशस्य” (८ । ४ । १४) इति नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । इह च
“कृत्यचः” (८ । ४ । २६) इत्यतः कृतीति वर्तते । तेन कृत्येवेयां वा णत्वम् ।
प्रणिनिन्दनम् । प्रनिनिन्दनम् । एवं हि प्रकरणमवाधितं भवति । णोपदेशश्च
सार्धकः । अविशेषेण विकल्पे किं णोपदेशपाठेन । तथा च शाकटायनः । निंसनि-
निन्दां कृति चेति । एवं च प्रणिन्दतीत्यादि तिङन्ते नित्यमेव णत्वं णोपदेशतत्तण-
मित्याकरे स्थितम् । आचार्यैस्त्वन्यमताभिप्रायेणैतदुदाहृतम् ।

उख गतौ । ओखतीति । “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणः । ओखति ।
“आडजादीनाम्” (६ । ४ । ७२) “आटश्च” ६ । १ । ६०) उपधागुण इत्यादि ।
लिटि । उख णान् इति स्थिते परत्वदादौ “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणः ।
ततो द्वित्वम् । हलादिशेषः । “ह्रस्वः” (७ । ४ । ५६) इत्योकारस्य “एच इग्
ह्रस्वादेशे” (१ । १ । ४४) इत्युकार इत्यर्थः । एतच्च रूपे विशेषाभावात् “द्विर्वचने-
ऽचि” (१ । १ । ४६) इति स्थानिवद्भावमाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे हि गुणस्य
स्थानिवत्त्वान् उख इत्यस्यैव द्वित्वमित्यभ्यासे^१ गुण एव नास्तीति तत्कुतो ह्रस्वप्रसङ्ग
इत्याद्युक्तं स्यात् । यद्वा ह्रस्व इत्यत्राभ्यास इति शेषो द्रष्टव्यः । कृतेऽपि गुणे तस्य
स्थानिवत्त्वात् उख इत्यस्यैव द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उबोक्षेति । अभ्यासस्योवडो विधानसामर्थ्यान्न हलादिशेषः । ननु चात्रो-
कारस्य “अचः परस्मिन्” (१ । १ । १७) इति स्थानिवत्त्वादुवडा न भाव्यम् ।
असवर्ण इति निषेधात् । तत्राहुः अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवत् । अयं चाभ्यासः
आदिष्टादचः पूर्वं इत्यदोष इति । एतच्च कृतगुणस्यैव द्वित्वमिति पक्षे द्रष्टव्यम् । यदा

१. कृञ् इति क० पु० ।

२. द्वित्वेन ह्रस्व एवाभ्यासो भवति न स गुण इत्यर्थः इति क० पु० ।

१३४. अभ्यासस्यासवर्ण [६ । ४ । ७८]

अभ्यासस्य उवर्णयोरियदुवडौ स्तः असवर्णे अत्रि । उवोख । उखतुः ।
अञ्चु गतिपूजनयोः । आनञ्च । आनञ्चतुः ।

१३५. नाञ्चेः पूजायाम् [६ । ४ । ३०]

इति नलोपापवादः । अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । शुचु गतौ ।

तु पूर्वप्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विवचनकालेऽपहतत्वात् कृते द्विवचने पुनः प्रवृत्तिरिति पक्षस्तदाऽनादिष्टादयः पूर्वत्वेनाभ्यास एवेति स्यादेव स्यानिबद्धावः । अत्र हरदतः असवर्णग्रहणं सामर्थ्यात् स्यानिबद्धं न भविष्यति । अस्ति वचनस्यावकाशः इत्यति । अत इः । नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादती-
वित्वेव च ब्रूयादिति । अत्र गुणे कृते “इजादेः” (३ । १ । ३६) इत्याम्न भवति नित्यं गुरुमतः इति व्याख्यातत्वात् । सन्निपातपरिभाषया वा । लिट्सन्निपातेन जातो गुणो लिटो विघातकमामं न प्रवर्तयति सति हि तस्मिन् “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लिटो लुका भाव्यमिति । उखतुरिति । अत्र सर्वर्णदीर्घस्य “अन्तादिवच्च” (६ । १ । ८५) इत्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् “ह्रस्वः” (७ । ४ । ५६) इति ह्रस्वो न भवति । अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गंस्मिन् कर्तव्ये पूर्वपराश्रयत्वे न बहिरङ्गस्य सर्वर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद् पितुः सर्वत्र गुणे द्वित्वे चोबङ्गदेशः उवोखिथ । ओखिता । उख्यादित्यादि । अत्र च उख उखि वख वखि मख माख एख एखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि बला रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि भ्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्था इति दण्डकपाठे । उखिरिदिदपि पठ्यते । तस्य “इदितो नुम् घातोः” (७ । १ । ५८) इति नुमि सति उह्वति । उङ्खेन् । उङ्खतु । औह्वत् । औह्वीत् । उह्वञ्चकार । उह्विता । उह्वयादित्यादि । इन्दतिवत् ज्ञेयम् । अञ्चु । अञ्चति । अञ्चेदित्यादीन्दिवत् । लिट्युदाहरति—आनञ्च । अञ्च अ इति स्थिते द्वित्वम् । “ह्लादिः शेषः” “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) “तस्मान्नुङ्” (७ । ४ । ७१) इति नुद् । आनञ्चतुर्यति । संयोगात् परस्य लिटोऽकित्वात् न नलोपः ॥ १३४ ॥

अञ्च्यादिति । “किदाशिपि” (३ । ४ । १४०) इति कित्वाद् नलोपः प्राप्तः पूजायां निषिद्धः । पूजायामिति विशेषणाद् गतौ न निषेध इत्याह—गतौ तु । अञ्चि-
ष्यति । अञ्चिष्यन् । अञ्चु । ओचतीत्यादि । जृ । जृषु बयोहानी । स्तम्भु रोधने । सौत्रः । अञ्चु म्लुचु गतौ । अञ्चु म्लुचु स्तेय करणे । म्लुचु गतौ । दुओशिव गतिवद्भयोः ।

१३६. जृस्तम्भुं चुम्लुचुं गुचुं गुलुचुं गुञ्चुं शिवभ्यश्च
[३ । १ । ५८]

एभ्यश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । एवं
म्लुचुं गुचुं गुलुचुं गुञ्चुं । आछि आयामे । आच्छतेर्नुङ् वेति केचित् ।
आनाञ्छ । आञ्छ । हुर्छा कौटिल्ये ।

अम्लुचत् । ज्ञेः सिचोऽपवादेऽङि कृते डित्वाद् गुणाभावः । अम्लोचीत् इति । अङ्-
भावे ज्ञेः सिच् । इट् । ईट् । उपधागुणः । सिचो लोपः । सवर्णादीर्घः । एवमित्यादिः ।
एभ्योऽप्यङ्गुदाहार्यं इत्यर्थः । यथा अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अग्लु-
चत् । अग्लोचीत् । ग्लुञ्जेस्त्वङि नलोपादग्लुचत् अग्लुचीत् अग्लोचीत् इति त्रैरूप्यसिद्धेरभ-
योपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्जेर्नलोपो न भवतोत्यग्लुञ्जदित्युदाहरन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् ।
तत्र ह्यन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छव्यमकर्तुमिति स्थितत्वात् । 'यदप्यर्थ-
भेदादुभयोपादानमित्याहुः । तदपि न । अनेकार्यत्वाद्वातूनामत्र विषयेऽर्थभेदो न प्रयोजक
इति कैयटोक्तेः ॥ १३६ ॥

जृस्तम्भु त्वग्रे दर्शयिष्यति । आछि । इदित्वान्नुम् । आञ्छेत् । आञ्छीत् ।
आनाञ्छेति । "अत आदेः" (७ । ४ । ७०) इत्यत्रोक्तम् । तपरकरणां स्वाभाविक-
ह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेनाञ्छतेर्लिट् । अभ्यासह्रस्वेऽपि कृते दीर्घाभावात् "तस्मात्"
(७ । ४ । ७१) नुङ्भावात् सवर्णादीर्घे आञ्छेत्येव । येषां तु तपरकरणां सुखार्थम्,
तेषामत्रापि दीर्घप्रवृत्तेर्भवत्येव नुङिति । मतभेदाद्विकल्प इति भावः । आञ्छिता ।
आञ्छयादिति । हुर्छा ॥ १३६ ॥

"वारिपधायाः" (८ । २ । ७६) इत्यतोऽनुवर्तमानमपोदम् उपधाग्रहणमिह
न संबध्यतेऽर्थाभवादिति व्याचष्टे—इको दीर्घः स्यादिति । हृर्छेति । दीर्घोकारा एव
नैवमादय पठ्यन्ते निववि हुरो हुर इति ह्रस्वश्रवणार्थम् । जोहोति मोमोति' तोतोति
इति यङ्लुकि लघूपधगुणार्थम् । हृर्छेति जहृर्छन्त्यादि । माघवस्त्वाह—दुओ स्फूर्जा
वज्रनिर्घोषे इत्यस्य दीर्घोपदेशेन "उपधायां च" (८ । २ । ७८) इति दीर्घस्यानित्यत्व-
ज्ञापनात् । हृर्छेति, मूर्छन्तीत्यादि भवति । केचिदिति । भैत्रेय इति । वज्र । वज्रति ।
'अतो ह्लादेः' (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः । अवजीत् । अवाजीत् । ववाज ।
अजति ॥ १३७ ॥

१. यदप्यर्थभेदो न प्रयोजक इति कैयटोक्तेः इति ख० पु० ।

१३७. उपधायां च [८ । २ । ७८]

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्प्रयोः परत इको दीर्घः स्यात् ।
हृच्छंति । अहृच्छंति । जहृच्छंति । वज गतौ ।

१३८. न शशददवादिगुणानाम् [६ । ४ । १२६]

शशेर्ददर्शकारादीनां गुणभूतस्य चाकारस्य एत्वमभ्यासलोपरच न स्तः ।
ववजतुः । ववजिथ । वज गतौ । “वदवज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
अव्राजीत् । अज गतौ क्षेपणे च ।

१३९. अजेर्व्यघ्नपोः [२ । ४ । ५६]

अजेरार्धधातुके वीत्यादेशः स्यात् न तु घ्नपोः परतः । बलादावार्ध-
धातुके वेप्यते ।

१४०. एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७ । २ । १०]

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तस्ततः परस्य बलादेरार्धधातुकस्येद्
न स्यात् ।

न शशददिति । शसेति सान्तःपाठः शमु हिंसायामित्यस्य च ग्रहणम् । यस्तु शश प्लुत-
गताविति तालव्यान्तस्तस्यैत्वाभ्यासलोपाविष्येते एव । शेशतुः शेशुरित्यादौत्याकरः ।
आचार्यास्तु तालव्यान्तस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च तत्रोदाहरिष्यन्ति न शशददे-
त्युक्तेरेत्वं न । शशशिषेति । दददाते । वादयो वकारादिमवर्णाः । अकारस्य गुणत्वा-
व्यभिचाराद् गुणग्रहणं तद्भावितपरमिति व्याचष्टे-गुणभूतस्य वेति । गुणशब्देन
भावितस्येत्यर्थः । “अत एकहल्मध्ये” (६ । ४ । १००) इति प्राप्तं निषिध्यते ।
ववजिषेति । “यलि च सेटि” (६ । ४ । १२१) इति प्राप्नो । वज । अव्राजीदिति ।
हलन्तत्वादेव सिद्धे वदवजग्रहणं विकल्पवाधनार्थम् इत्युक्तेर्नित्यावृद्धिरिति भावः ।
वव्राज । वव्रजतुः । संयुक्तहल्मध्येत्यन्तत्वाभ्यासलोपो । अज । अजति । अजेत् ।
अजतु । अजम् ॥ १३८ ॥

अजेर्व्यं । आर्धधातुक इति विषयसप्तमोऽयम् । तेनार्धधातुके विवक्षिते इत्यर्थः ।
तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वाभावे ह्लादित्वाद् यङि वेवीयते इत्यादि सिद्धयति । पर-
सप्तम्यां तु न स्यात् । यङलुक् त्वस्मान्न भवति । यतो लुका यङ् आर्धधातुस्य विषय-
त्वापहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति बोभावस्य नैव प्रसङ्गः । वोति दीर्घान्तोऽयम् ।
वोतम् । वोत्वा । प्रवीयेति किति श्रवणार्थम् ॥ १३९ ॥

एकाच । नास्त्युदात्तो यस्मिन् सोऽनुदात्तः । यद्वा अनुदात्ताच्चत्वाद्वातुरेवानुदात्त
उच्यते । उपदेशः प्रकृतेराद्यः पाठः उभयविशेषणं चैतत् इष्यते । देहलीदीपकन्यायात् ।
तेन भविष्यति इत्युपदेशे एकाचः । प्रत्ययोदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्त-

हर्ता इति गुणे रपरत्वे च कृते संप्रत्यस्वरान्तोऽपि-अनिद् भवति । एकाच्चमुपदेशगत-
मेवापेक्ष्यते न साम्प्रतिकम् । अन्यथा निनोपति तितित्ततीत्यत्र न स्यात् । एवं
चागवीत् इति नामधातोर्न भवति तस्योपदेशाभावात् । एवं स्थितेऽदन्तग्रहणं न
तावदस्वीत् स्वितेत्याद्याचार विवबन्तस्य स्वादेव्यावृत्त्यर्थम् । नापि चिकीर्षिता,
बोभूषितेत्यादि निवृत्त्यर्थम् । एकाच्चाभावात् ।

यत्तु हन्तेर्वधादेशस्यादन्तत्वादवधीत् इत्यादौ—अनिट्त्वव्यावृत्तिप्रयोजन-
मदन्तग्रहणस्य । तदपि न । उपदेशेऽदन्तत्वे एकाच्चाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेन-
काच्चम् । अल्वधित्वात् । अयं नाम स्थानिवद्भाव भूमः किं तूपदेशविज्ञानाद् योऽयं
धातूपदेशे एकाच् हन्तिः स एवेमामवस्थां प्राप्तः इति वधेरपि प्राप्नोतीति । मैवम् ।
यस्मिन्नुपदेशेऽयमेकाच् न तत्रादन्तः । यत्र चायमदन्ते न तत्रैकाजिति नास्ति प्रसङ्गः ।
एवं तर्हि कथञ्चिदेकाच्चादन्तत्वयोरुपदेशासम्बन्धेन भाव्यमित्येतावद्विवक्षायादन्त-
ग्रहणमिति ज्ञेयम् । एकाजुपदेशसंबन्धविवक्षापत्तेः तु नास्योपयोगं पश्यामः । ऊदन्ताः
भूप्रभृतयः ऋदन्ताः कृतप्रभृतयः ।

इदानीं हलन्तेषु अनुदात्तोपदेशानाह—वसतिरित्यादि । वस निवासे । शपा
निर्देशो वस आच्छादने इत्यादादिकस्य वसु स्तम्भे इति देवादिकस्य निवृत्त्यर्थः । तथा
च शाकल्लमल्लः “वस्ता वनान्ते वसिता च वल्कं कः क्षत्रियः श्रोत्रियतामुपेयात्”
इति । शक्लु शक्नौ । अत्र लुदितो ग्रहणात् शक्नोतेः स्वादेर्ग्रहणम् । देवादिकस्य तु
शक्यते शकितेत्येव भवतीति चन्द्रगोमो । घस्लु अदने शब्धिकरणः प्रकृत्यन्तरम् ।
अत्तेरादेशस्य तु घसेः स्यानिवद्भावेऽपि अनिट्त्वं सिद्धम् । रभ रामस्ये । डुलभप्
प्राप्तौ । यभ मैथुने । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । मन ज्ञाने । श्यना निर्देशो देवादिकस्य
ग्रहणार्थः । तेन मनु अवबोधने इति तानादिकस्य मनितेत्येव भवति । राम प्रहृत्त्वे
शब्दे च । हन हिंसागत्योः । गम्लु गतौ । दिह उपचये । दुह प्रपूरणे । मिह सेचने । राह
बन्धने । वह प्रापणे । लिह आस्वादने । रुह जनौ प्रादुर्भावे च । दह भस्मीकरणे ।
दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दंश दशने । स्पृश संस्पर्शने । मृश भ्रामर्शने । विश
प्रवेशने । रप रिप हिंसायाम् । क्रुश आह्वाने । पिश अल्पोभावे । लिश गतौ च । रिश
हिंसायामुक्तः । पिघु संराद्धौ । रुधिर् आवरणे । रुधादिः । अनोरुध कामे । इति
दिवादिष्वच । राघ् साध् ससिद्धौ । युघ संप्रहारे । शुघ शोचे । बुघ अवगमने । सिध्यति-
बुध्यत्योः श्यना निर्देशात् देवादिकयोः सेधतिबोधत्योरिद् भवत्येव । सेधिता बोधि-
तेति । क्रुघ क्षुघ कोषे । क्षुघ बुभुक्षायाम् । व्यघ ताडने । वन्ध बन्धने । शुप शोषणे ।
पप पुष्टौ । श्यना निर्देशात् पोषतिपुष्यत्योः पोषितेति । श्लिप आलिङ्गने । शुष्यति-
पुष्यतिसाहचर्यादस्यापि देवादिकस्य ग्रहणम् । श्लिपु दाहे इत्यस्य तु श्लेषितेति स्थितं

१४१. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु [७]

सिचि परस्मैपदे परे इगन्तस्याङ्स्य वृद्धिः स्यात् । 'अवेपीत्' । 'ओजीत्' ।
विवाय । "एरनेकाचः" (६ । ४ । ८२) इति यण् । "न पदान्त"
(१ । १ । ५८) दीर्घ्यलोपयोर्लोपाजादेश एव न स्थानिवत् । तेन
"अचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति यणः स्थानिवच्चात् वकारस्याच्-
परत्वं तेन "उपधायां च" (८ । २ । ७८) इति न दीर्घः । विव्यतुः ।
विव्युः ।

सिचि वृद्धिरिति । सिचोत्यङ्गापेक्षया परसप्तमी । परस्मैपदेऽविति तु सिजपेक्षया ।
इगन्तस्येति । "इको गुणवृद्धो" (१ । १ । ३) इति परिभाषया लभ्यते । ननु सर्वत्र
सिच्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वं गुणे कृते नेगन्त ववापि भवति । मैवम् । "ह्यन्तर्गण"
(७ । २ । ५) इत्यत्र सिचिग्रहणेन ज्ञाप्यते न सिच्यन्तरङ्गमस्ति इति । अन्यथा
ग्रौनयीत्, अरवयोत् इत्याप्यन्तरङ्गत्वात् गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तानां नेत्येव
निषेधसिद्धेस्तदनर्थकं स्यात् । अवेपीदिति । अजेः लुङ् निलस्तस्य सिच् अजेर्वाभावः ।
स षोपदेशावस्यायाम् एकाच्स्वरान्तत्वेनानुदात्त इत्यनिट् । ततो वृद्धिः । अडागमः
पत्वम् । अजोषिति । व्यभावपक्षे अजेरनुदात्तत्वाभावात् सिच इट् ईट् । सिचो लोपः ।
आडागमः । सवर्णादीर्घः । विवायेति । वीभावे सिटो एलि वृद्धो 'द्विर्वचनेऽचि'
(१ । १ । ५९) इति स्थानिवत्त्वात् द्वित्वमायादेशः । विव्यतुरित्यत्र वी अतुसिति
स्थिते परस्वादियङ् तस्य स्थानिवत्त्वात् वीशब्दस्य द्वित्वम् । तत्र कृतेऽनेकाक्षवादियङ्
बाधित्वा परत्वाद् यणित्यर्थः । कृतेऽपि वा इयङ् तस्य "असिद्धवदत्राभात्" (६ । ४ । २९)
इत्यसिद्धत्वाद् यण् भविष्यति । ननु यणि कृते विव्य् अतुसिति स्थिते "उपधायां च"
(८ । २ । ७८) इति दीर्घः स्यात् । न चाचः परस्मिन्" (१ । १ । ५७) इति यणः
स्थानिवत्त्वाद्वाकारो न हल्पर इति वाच्यम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् अत आह—न
पदान्तेति सूत्रेणेत्यादि । अयमर्थः स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्
इति वार्तिकम् । स्वरे दीर्घे यलोपे च कर्तव्ये यल्लोपादेशः स्थानिवद् भवति तर्हि
लोपलक्षण एव न वर्णलक्षणः । तेन चिकीर्षक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात्
"लिति" (६ । १ । १६) इति स्वरो भवति । पञ्चारत्य इत्यत्र तु यणः स्थानिव-
त्त्वात् इगन्ते द्विगो इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । तथा प्रतिदोञ्च इत्यत्र "अल्लोपो-
ञ्जः" (६ । ४ । १३४) इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् "हलि च" (८ । २ । ७७)

१४२. अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् [७ । २ । ६१]

उपदेशे यो धातुस्तासौ नित्यमनिट् ततः परस्य थल इट् न स्यात् ।

१४३. ऋतो भारद्वाजस्य [७ । २ । ६३]

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तस्यैव थलि नेट् भारद्वाजस्य भतेन । तेन पक्षे इटोऽनुज्ञा विवेथ । विवथिथ । क्षि क्षये । क्षयसि । अक्ष्वैवीत् । चिक्षाय । “अचि श्नुधातु” (६ । ४ । ७०) इतीयङ् । चिक्षियतुः ।

इति दीर्घो भवति । किर्योः गिर्योरित्यत्र तु यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति । कण्डूति-रित्यत्रातो लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् यलोपो भवति । वाय्योरित्यत्र तु यणः स्थानिवत्त्वात् न भवति । एवमिहापि यणो लोपरूपत्वाभावात् स्थानिवत्त्वनिषेधः । तेन वकारोऽञ्चपरः संपन्न इति दीर्घाभावः । आचार्यस्तु दीर्घयलोपयोरित्येव वदन् वार्तिकस्थस्वरग्रहणं नादृतवान् । पञ्चारत्न्य इत्यादेश्छान्दसत्वात् । तथा च “जसादिषु छन्दसि वा वचनम्” इति “जसि च” (७ । ३ । १०६) इति गुणरुद्धन्दसि विकल्पितत्त्वान्न भवति । तत्र छान्दसत्वादेव रूपवत्स्वरोऽपि सेत्स्यति इति । विध्यतु-रित्यत्र ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ (५०) इति यणोऽसिद्धत्वमिति भाववः ॥ १४१ ॥

अचस्तास्वदिति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्वचिन्नित्यमनिट् इत्यपेक्षायां तासैः सन्निधामात् तत्रैवेति विज्ञायते इत्याह—तासौ नित्यमनिट् इति । सप्तम्यन्तादितिः तासाविव तास्वत् । यथा तासौ न भवति एवं थल्यपि इत्यर्थः । नित्यमनिटः किम् ? दुषविथ । नायं तासौ नित्यमनिट् घोता धवितेति “स्वरतिमूति” (७ । २ । ४४) विकल्पितेत् त्वात् । अत एव क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यम् । नहि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् “स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” (७ । २ । १६) इति वचनादारमनेपदे इङ्निषेधेन परस्मैपदेषु सेट्कत्वात् । वतिनिर्देशः किम् ? तासावित्युच्यमाने प्रकृतस्य तासावित्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिट् थलोऽण न भवति । ततश्च यस्तासा वसत् तस्यावसत्त्वादेव नित्यनिट् तस्यापि निषेधः स्यात् । जघसियेति । अदेरादेशो घसिस्तासौ नास्तीति । वत्करणे तु सति यस्य तासौ प्रयुज्यमानस्य तासौ नेट् तथा-भूतस्य थल्यपीऽण निषिध्यते न तु तत्राप्रयुक्तस्य । वतेः सादृश्याथेकत्वात् । तथा च तत्र वक्ष्यति-घसस्तासावभावात् थलि नित्यमिड् । जघसियेति । न चास्यापि स्थानिवत्त्वात् तासौ सत्त्वमतिदेष्टुं शक्यम् । तस्याशास्त्रोक्तत्वात् । अचः किम् ? विभेदिथ । तास्वत् किम् ? वभूविथ । भवति ह्ययं “श्युकः किति” (७ । २ । ११) इति नित्यमनिट् । थलीति किम् ? विध्यिव विव्यिम ॥ १४२ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति । ऋत इति तपरत्वाद् दीर्घान्तेषु तावन्नायं निषेधः ह्रस्वा-न्तेषु तु ‘अचस्तास्वत्’ (७ । २ । ६१) इत्येव सिद्धः । वृद्धवृत्तौ यद्यपि सेटो तथापि

वृद्धस्थलं न संभवति । आत्मनेपदित्वात् । वृजस्तु छन्दसि ववर्थेति निपातनाद् भाषायामिटा भाव्यम् । तस्मात्तयोरपि प्रतिषेधार्थमदं न युज्यते । न च वृत्रादिषु गुणो रपरत्वे च कृतेऽनजन्तत्वाद् “अचस्तास्वत्” (७।२।६१) इत्यस्याप्रवृत्तिः । तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणदुपदेशेऽजन्तस्यापेक्षितत्वात् । तस्मात् सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्याह—ऋदन्तस्येवेति । तासौ नित्यमनिटां मध्ये ऋत एव भारद्वाजस्येण न भवति नान्यस्येति । सामान्याकारेण नियम आश्रयते । तेन “अचस्तास्वत्” (७।२।६१) “उपदेशेऽजन्तः” इत्युभयोरप्ययं नियमः सिध्यति । तत्रायं सप्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

तेनेति । विवोध इति स्थिते वलादित्वात् प्राप्तः इट् एकाच इति तिपिद्वस्ततः क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तः ‘अचस्तास्वत्’ (७।२।६१) इति प्रतिपिद्धः पुनः भारद्वाजनियमात् पक्षे प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । विवधिय इति । गुणोऽप्यदेशः । विवधेति । “एलुत्तमो वा” ७।१६१ इति वा वृद्धिः । विव्यिव । विव्यिम इति । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । वलादित्वात् पक्षे आजिथेति । भारद्वाजनियमात् थलि पक्षे वलाद्यार्धधातुकं संभविष्यताति पक्षे व्यादेशाभावः । आजिव । आजिम । अत्र वमयोः क्रादिनियमेन नित्यमिटा भाव्यमिति वलादित्वस्यासम्भवान्नित्यं बोभावेन भवितव्यमिति तदयुक्तमित्याहुः । तदुक्तं काशिकायाम्—केचिद् वमयोर्वलादित्वस्य क्रादिनियमेनेटा पर्यवसन्नत्वात् कदाचिदपि वलाद्यार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति नात्रायमादेशविकल्पः । थलि तु भवत्येव यतस्तत्रेङ् विकल्पितः । वेता । अजिता । आशिष्यवलादित्वान्नित्य वी । वीयात् । वेष्यति । अजिष्यति । अवेष्यत् । आजिष्यत् । क्षि क्षये । अकर्मकोऽयम् । अन्तर्भावित्प्यर्थस्तु सकर्मकोऽपि संभवति । तथा च भाष्ये । न क्षीयते इत्यन्तरमिति निरुक्तम् । क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ । क्षि हिंसायाम् इति स्वादौ । वैदिकोऽयं भाषायामपि प्रयुज्यते । ‘पञ्चबाणः क्षिणोतीति’ । क्षयति । क्षयेत् । अक्षेधोदिति । लुङि च्लैः सिच् “एकाचः” (७।२।१०) इतीङ्निषेधः । ईट् । सिचि वृद्धिः । चिष्थेति । लिटो एल्, द्वित्वम्, हलादिः शेषः । “कुहोश्चुः” (७।४।६१) वृद्ध्यायादेशौ । चिच्छियतुः । संयोगपूर्वत्वात् “एरनेकाचः” (६।४।८२) इति यणभावे इयङ् । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।६३) इति नियमाद्वेट् । चिच्छियथ । चिच्छेय । चेता ॥ १४३ ॥

१. चिप् हिंसायाम् इति त्रयादौ इति सर्वेषु पुस्तकेषु पाठः किन्तु त्रयादौ तथापाठाभावाद्दसंगतः प्रतिभाति ।

१४४. अकृत्सार्वधातुकयोः [७ । ४ । २५]

अकृद् यकारे असार्वधातुके च यकारेऽचो दीर्घः स्यात् । क्षीयात् । कटे
वर्षावरणयोः ।

१४५. ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् [७ । २ । ५]

हमयान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वयत्देशच एदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ
सिचि । गुप् रक्षणे ।

प्रकृतिः । “अयङ् यि विङति” (७ । ४ । २२) इत्यतः^१ यि कितीत्यनुवर्तते
इत्याह—अकृद् यकार इति । अत्र यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासम्भवात् “यस्मिन् विधि-
स्तादादावलघ्नहणे” (५०) इति वचनाच्च यकारादावकृत् सार्वधातुके चेति व्याख्येयम् ।
अकृति किम् ? प्रस्तुत्य । असार्वधातुक इति किम् ? विनुयात् । विङतीति किम् ?
उच्यतात् । “सुपो सुलुक्” (७ । १ । १६) इति टाया यादेशः । क्वचिद्वृत्तौ विङतीति
न पठ्यते । तत्रायमाशयः—उरूयेत्यादेः छान्दसत्वान्नातिप्रसङ्ग इति । चेप्यति ।
अचेप्यत् । कटे । कटतीत्यादि ॥ १४४ ॥

ह्म्यन्तश्चेति । ह् च म् च य् च ह्म्यम्, तदन्ते येषां ते ह्म्यन्ताः हकारान्ताः
मकारान्ताः यकारान्ताश्चेत्यर्थ इत्याह—ह्म्यन्तस्येति । हान्ताश्च ग्रहादयः । मान्ताः
शमुयमुचमुप्रभृतयः । यान्ताः अय्दय्प्रभृतयः । षण्णदेरति । जगु हिंसायाम् । श्वस
प्राणधारणे । जागृ निद्रान्तये । रयन्ताः उनयत्यादयः । दुष्मोश्च गतिवृद्धयोः । एदित्
एकार इद् येषाम् । अकटोर्विति । “अतो ह्लादेर्लघोः” (७ । २ । ७) इति विकल्पिता
वृद्धिर्निषिध्यते । यस्तु इट कट कटौ गतौ इतोदित् पठ्यते तस्येदित्त्वाभावाद् वृद्धि-
विकल्पो भवत्येव । अकटौत् । अकाटौत् इति । ईदित्वे प्रयोजनं चास्य निष्ठायां
“श्वोदितो निष्ठायाम्” (७ । २ । १४) इतोऽन्विषेधः । कटुः कट्वानिति यथा स्या-
दिति क्षीरस्वामी । एवं चानेनैव सिद्धे एदितः पृथक्पाठोऽर्थभेदप्रदर्शनायः । निष्ठायां
सेट्त्वार्थो वेत्याहुः । अन्ये त्वदितमपरं कटिं पठन्ति । तस्येदित्त्वान्नुमि कण्टति
अकण्टौत् । चकण्ट । कण्टिता । कण्ट्यादित्याद्युदाहार्यम् । अपरे तु कटो इति पठित्वा
ई इति धात्वन्तरस्य प्रश्लेषं चर्णयन्ति । तेन “उदयति विततोर्ध्वरस्मिरञ्जो”
इत्यादिप्रयोगः सिद्धयति । गुप् । ऊदित् ॥ १४५ ॥

१४६. गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः [३।१।१८]

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । उपधागुणः ।

१४७. सनाद्यन्ता घातवः [३।१।३२]

सनादयः क्रमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते घातुसंज्ञाः स्युः । शप्-
तिवादि । गोपायति ।

गुप्धूप । गुप् रक्तणे । घूप संतापे । विच्छ गतौ । तुदादि । परा व्यवहारे स्तुतौ
च । पन च । स्वार्थे इति । “अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति” इति न्यायात् ।
उपधागुण इति । आयस्य-र्धधातुकरत्वात् “पुगन्त” (७।३।८६) इति गुपेर्गुण
इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

सनाद्यन्ताः । सन् आदिग्रंथां ते सनादयः तेऽन्ताः अवयवा येषां ते सनाद्यन्ताः ।
तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रोहिस्तेन समुदायानामेषां संज्ञा सिध्यति । अन्तशब्दोऽवयववाचो ।
वृत्तौ तु प्रत्यया अन्ते येषामिति प्रत्यासन्नार्थकथनम्, न त्वयं विग्रहः समानाधिकरणानां
बहुब्रोहिरिति कथनात् । यद्वा “सप्तमीविशेषणे” (२।२।३५) इति ज्ञापकात्
वैयधिकरण्येऽपि सप्तम्यन्तस्य समासः गङ्वादित्वादन्तशब्दस्य परनिपातः । अन्तशब्दो-
ऽत्र समासिवचनः । आदिग्रहणग्राह्यानाह—क्रमेणिङन्ताः इति ।

सन्-व्यच्-काम्यच्-व्यङ्-व्यपोऽधाचारनिवव् णिज्यङो तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामा सनादयः ॥ इति ।

धातुसंज्ञा इति । धातुशब्दोऽत्र स्वरूपपरो न भूवादिपरः । अनेकसंज्ञाविधाने
प्रयोजनाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽपि तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणं संज्ञाविधावपि
तदन्तलाभार्थम् । यदि भूवादय इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेत्युच्येत तदा सनादीनामि-
यत्परिच्छेदो न स्यात् अतः पुनर्धातुग्रहणम् । यदि तु सनाद्यन्ता घातव इत्यस्या-
नन्तरं भूवादयश्चेत्युच्येत ततः शक्यं धातुग्रहणमकर्तुम् । धातुसंज्ञायाः प्रयोजनमाह—
शप्तिवादीति । धातुसंज्ञायां सत्यां तु “धातोः” इति विहिताः शवादयो विकरणाः
सिद्ध्यन्ति तिवादयश्चेत्यर्थः । न ह्येव गोपायतोत्यस्य प्रक्रियाक्रमः तिबाद्युत्पत्तेः पूर्वं
शपोऽनुपपत्तेः । यद्वा तिवादयश्च शप् च तयोः समाहारद्वन्द्वः । “अस्पाचत्तरम्”
(२।२।३४) इति शपः पूर्वनिपातः । गोपायतीति । शपि कृते “अतो गुणे”
(६।१।६०) इति पररूपम् । गोपायेदित्यादि ॥ १४७ ॥

१४८. आयादय आर्धधातुके वा [३ । १ । ३१]

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

१४९. अतो लोपः [६ । ४ । ४८]

अकास्स्य लोपः स्यादार्धधातुके । अगोपायीत् । ऊदिच्चादिङ् वा ।
अगोपीत् । अगौप्सीत् । अगौप्ताम् ।

आयादय इति । आर्धधातुके इति । न परसप्तमो, तथा सति यदि गुपादिभ्यः आर्ध-
धातुके परत आयादयो भवन्तीत्यर्थः स्यात् । ततोऽन्तरङ्गत्वादायप्रत्यये कृते तदन्ता-
दार्धधातुके उत्पन्ने सति प्रागुत्पन्नस्यायस्य पुनरुत्पत्तिः विकल्पयितुं न शक्यते इति
तुगादिवन्तिवृत्तिरेवोक्ता स्यात् । ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रोभाबविवक्षायाम् 'अप्रत्ययात्'
(३ । ३ । १०२) इत्यकारप्रत्यये कृते तन्निवृत्त्य भावपक्षे गोपायति काममिष्टं
सिद्ध्यति । निवृत्तिपक्षे तु गोपा इत्यनिष्टं प्राप्नोति । गुप्तिरिति चेष्टं न सिद्ध्यति ।
लिटि च जुगोपेत्यत्र निवृत्तिपक्षे प्रत्ययलक्षणो "कास्प्रत्ययात्" (३ । १ । ३५)
इत्याम् स्यात् । ततश्च गोपाञ्चकारेत्येव प्रसज्यते । अतो विषयसप्तमोति व्याचष्टे—
आर्धधातुकविवक्षायामिति । आर्धधातुकसामान्येऽवस्थितेऽपि तद्विशेषमिहोत्पादयिष्या-
मीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । आयादय इति । "आयादय आर्धधातुके वा" (३ । १ । ३१)
"अतेरीयङ्" (३ । १ । २६) 'कमेणिङ्" (३ । १ । ३०) इति त्रय इत्यर्थः ।
वा स्युरिति । एकवाक्यतया तदुत्पत्तिरार्धधातुके विकल्प्यते इत्यर्थः । तेन यथायथं
पश्चादार्धधातुकप्रत्ययाः भवन्ति । तेन गुप्तिः । गोपाया । जुगोपेत्यादि सिध्यतीति
भावः । अत एवास्मादायाभावपक्षे यङ् सिध्यति । जोगुप्यते इति । यङ्लुक् न भवति ।
लुका आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नास्यार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति । आयपक्षे
त्वनेकाच्त्वाद् यङेव नास्ति ॥ १४८ ॥

अतो लोपः । अत्रार्धधातुक इत्यधिक्रियते सा च विषयसप्तमी परसप्तमी चेत्युभयं
स्थितमाकरे । अगोपायीदिति । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वादायान्तान्नेङ् विकल्पः
एकाच इत्यधिकाराच्च । अगोपीदिति । अयाभावपक्षे ऊदित्वादिति अपृक्तत्वादोऽपि च
"इट ईटि" (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः । अगौप्सीदिति । इडभावे "वदव्रज"
(७ । २ । ३) इति वृद्धिः । तागादिषु "अनो अलि" (८ । २ । २६) इति सिचो
लोपादगौप्तामिति ॥ १४९ ॥

१५०. कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि [३ । १ । ३५]

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । कृभोऽनु-
प्रयोगः । गोपायामास । जुगोप । जुगोपिथ । गोपायिता । गोप्ता । गोपाय्यात् ।
गुप्यात् । एवं धूप संतापे । धूपायतीत्यादि । तप संतापे । गोपिता ।
एकाजनुदात्तत्वाच्चेट् । अताप्सीत् । अताप्तम् । तेपतुः ।

१५१. उपदेशेऽद्वयता [७ । २ । ६२]

धातुपाठेनाकारवजस्तासौ नित्यानिटः परस्य थलो नेट् स्यात् । “ऋतो
भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । तेपिथ । ततथ । चमु अदने ।

कासप्रत्याविति । कासु शब्दकुत्सायाम् । प्रत्ययान्ता धातवः सनाद्यन्ताः । आम्
स्याविति । मान्तः प्रत्यय इति पक्षेणैवमुक्तम् । अदन्तत्वपक्षे त्वामः स्यादित्यवक्ष्येत् ।
ननु मन्त्रे इति मन्त्रशब्दः ऋग्यजुःसामसु मुख्यः आथर्वणापि ऋग्यजुष एवान्त-
र्भवन्ति । अन्यत्र गौणः । छन्दसोत्येव तु नोक्तम्, ब्राह्मणोऽपि आमो दर्शनात् । अथाह-
शुनः शेषः ईक्षाञ्चक्र इति । गोपायामासेत्यत्र यद्यप्यवश्यं वक्तव्येन “अनेकाश्च आम्ब-
क्तव्यः” (वा०) इत्यनेनार्थः सिध्यति । तथापि तस्य चुलुम्पादिष्वप्राप्तप्राप्तणार्थत्वात्
चकावित्यादिष्वेकाज्भ्यः प्रत्ययान्तेषु नियमार्थत्वाद्वा सूत्रमेतदुपन्यस्तम् । जुगोपिथेति ।
आमोऽभावे गुप्रेद्वित्वादि । ऊदित्वेऽपि क्रादिनियमाश्रित्यमिट् । यावान् कश्चिदिडभावः
प्रतिषेधनिवन्धनो वा विकल्पनिवन्धनो वा स सर्वः क्रादिनियमेनापोद्यते इति मतेनै-
तदुदाहृतम् । ये तु क्रादिनियमः प्रतिषेधमात्र विषय इति वदन्ति तेषां विकल्पो भवत्येव ।
जुगोपिथ । जुगोप्येति । तथा च वक्ष्यति । ररन्विब रेध्व । अत्र परत्वादिङ् वा ।
केचित् क्रादिनियमाश्रित्यमिट्माहुः । एवं वमयोरपि । एवमिति । आयादिकार्यमस्य
पूर्ववदित्यर्थः । गुरुपधत्त्वादुपधागुणवर्जम् । धूपायतीत्यादि । इत्यादिशब्दात् धूपायेत् ।
धूपायतु । अधूपायत् । अधूपायोत् । आयाभावे अधूपोत् । अत्रूदित्वाश्रित्यमिट् । धूपा-
यामास । दुधूप । धूपायिता । धूपिता । धूपाप्यात् । धूपात् इत्यादि । तप तपती-
त्यादि । एकाजनुदात्तत्वादिति । तपति प्या पिबति इति तेषु पाठादित्यर्थः । अताप्तमिति ।
“ऋतो भलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । वेपतुरिति । “अत एकहल्मध्य”
(६ । ४ । १२) इत्येत्त्वाम्भासलोपो ॥ १५० ॥

उपदेशे । अनजन्तार्थः आरम्भः । उपदेशे किम् ? कर्त्री चकपिथ । अद्वयतः
किम् ? भेत्ता । विभेदिय । तपर करण किम् ? राद्धा । रराधिय । तासौ किम् ?

१५२. षिवुक्लमुचमां शिति [७ । ३ । ३५]

एषामचो दीर्घः स्यात् शिति । अत्र देवादिकस्य क्लमो ग्रहणम् । आचामति । आङ् किम् ? चमति । विचमति । मान्तत्वान्न वृद्धिः अचमोत् । क्रमु पादविक्षेपे ।

जिघृक्षति । जग्रहिय । नित्यानिट् किम् ? अङ्का । अज्जिता । आनज्जिय । तेषिषेति । "थलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपो । थलो निषेधात् । तेषिव । तेषिम । तप्ता । तप्यादित्यादि । चमु अदने । इतो द्वौ सेट्को ॥ १५१ ॥

षिवुक्लम् । षिवु निरसने । क्लमुक्लानौ । दिवादिः । चमु अदने । आङ्पूर्वः । अच इति । एतद् "अचश्च" (१ । २ । २८) इति परिभाषया लभ्यते । न चासौ भौवादियु प्रसिद्ध इत्यत आह—अत्र देवादिकस्येति । अन्यस्यासम्भवात् साहचर्यं बाध्यते इति भावः । यत्तु दिवादौ वक्ष्यति—भौवादिकस्य क्लमस्तोति । तत्र भौवादिकग्रहणं शब्दत उपलक्षणम् । तत्र दीर्घाभावस्त्वन्यमताभिप्रायेणोक्त इति ज्ञेयम् । क्रयतीति प्राप्ते इत्यध्याहृत्य योज्यम् । अथवा तु गह्याम् । तेन क्रमतीति कौमारः उदाहरन्ति तदगर्हितमित्यर्थः । अथवेवं योज्यम् । न तु क्लमिर्देवादिकः तत्र "शमामष्टानां" (७ । ३ । ७८) इत्येव सिद्धं किं क्लमिग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अत्रेत्यादि श्यन्विकरणस्येति । शब्दिकरणोपलक्षणम् । अत्र ग्रहणम् इति च छेदः । तेनात्र शमादित्वादेव सिद्धेः क्लमिग्रहणं न श्यनर्थम्, किं तु शवर्थमित्यर्थः । तदुक्तं काशिकायाम्—क्लमिग्रहणं शवर्थम् इति । न चेवं श्यनोऽप्यनेनैव सिद्धत्वात् क्लमेः शमादिपाठोऽनर्थक इति शङ्क्यम् । शमादिपाठो धिनुडाद्यर्थः इति माधवेनोक्तत्वात् । यद्वा सहवृत्त्या माधवोक्तं दूषयितुमाह—अत्रेत्यादि । अत्र दीर्घविधौ देवादिकस्य शमादिषु पठ्यमानस्य क्लमेग्रहणमनर्थकमाह—षिवुक्लम्वित्येव शन्यपि सिद्धेरित्यर्थः । न चास्यासति पाठे "शमामष्टानां" (७ । ३ । ७४) इति संख्याविरोधः स्यादिति वाच्यम् । क्लमिं मदरेनन्तरमुत्कृष्य सप्तैव शमादीनङ्गीकृत्य शमां सप्तानामित्येव न्यासितुमुचितत्वात् । धिनुण्विधौ चाष्टाभ्य इत्यविकसख्योपादानेनानन्तरात् क्लमेरपि धिनुणोऽपि सुसाधत्वादित्याशयात् । इदमेवाभिप्रेयाय हरदत्तोऽपि । यद्याह—शमेः श्यनिपूर्वेण सिद्धत्वाच्छ्रमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । आचमामित्युपात्तः आङ् किम् ? "संयसश्च" (३ । १ । ७२) इतिवद् विवक्षित उत्तोपेयिवानितिवदविवक्षित इति प्रश्नः । इतरः प्रत्युदाहरणव्याजेन विवक्षित इत्युत्तरयति । चमति विचमतीति । केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य च न भवतीति

१५३. वा भ्रासभ्लासभ्रमुक्रमुबलमुत्रसित्रुटिलपः।

[३ । १ । १०]

एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । क्रम्यति ।

१५४. क्रमः परस्मैपदेषु [७ । ३ । ७६]

क्रमो दीर्घः स्यात् शपि परस्मैपदेषु । क्रामति ।

भावः । मास्तत्वाविति । “अतो हलादेर्लघोः” (७ । २ । ७) इति विकल्पिताऽपि हलन्त-
लक्षणा वृद्धिः “ह्रयन्त” (७ । २ । ५) इति निषिध्यते इत्यर्थः । चञाम । चेमतुः ।
चेमुः । चमिता । चम्यादिति । क्रमु । उदित् । “उकार उदितो वा” (७ । ३ । ५६)
इतीड् विकल्पार्थः । क्रान्त्वा । क्रमित्वेति ॥ १५२ ॥

वा भ्रासेति । भ्रास् भ्लास् दीर्घौ । भ्रमु चलने । भ्वादिः ज्वलादिः फणादिः ।
भ्रमु अनवस्थाने दिवादौ पुषादिः । शमादिः । उभयोरपि ग्रहणम् । तेन भ्वादेर्वा श्यनि
भ्रमति । भ्रम्यति । शमादेस्तु दीर्घे भ्राम्यन् इति त्रैलोक्यम् । क्रमु पादविक्षेपे ।
कनमु ग्लानौ । त्रसौ उद्वेगे । त्रुट छेदने । लय कान्तौ । श्यन् वा स्यादिति । उभयत्र
विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः बलमित्रसौ च दिवादप्यस्तेषां “दिवादिभ्यः श्यन्”
(३ । १ । ६६) इति नित्ये प्राप्ते त्रुटेस्तोदादित्वत् इतरेषां च भौवादिकत्वादप्राप्ते
विधानात् । क्राम्यतीति । अशमाद्रित्वात् “शमामष्टानां” (७ । ३ । ७४) इति न
दीर्घः । “क्रमः परस्मैपदेषु” (७ । ३ । ७६) इत्यपि न भवति । शपीति व्याख्यास्य-
मानत्वात् । एतच्च परमतेनोक्तम् । स्वमते तु शिन्मात्रेऽपि दीर्घविधानात् क्राम्यतीत्येव
भवति ॥ १५३ ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । शपि परस्मैपदेऽपि । अत्र शपीति धात्वपेक्षया पर-
सप्तमौ । परस्मैपदेऽपि तु शबपेक्षया । अत्र यद्यपि “ष्टिवृक्तमुचमां शिति”
इत्यनुवर्तते इत्याकरे स्थितम् । तथाप्यत्र परमतेन शपीति व्याख्यातम् । तथा च
कौमारं सूत्रम्—ष्टिवृक्तम्वाचमामनि । क्रमः परस्मैपदेषु इति । अनिति शबुच्यते ।
तन्मतेनैव क्रम्यतीति श्यनि दीर्घाभाव उदाहृतः । स्वमते पुनः शबग्रहणं शितौत्यस्योप-
लक्षणमिति व्याख्येयम् इत्याहुः । वस्तुतस्तु क्रम्यतीति पूर्वमुदाहृत्य क्राम्यतीति शबर्थं
दीर्घमवतारयतां शपीति व्याचक्षाणानामाचार्याणां यथाश्रुत एव तात्पर्यं प्रतीमः ।
युक्तं चेत्तत् । तथा हि “इषुगमियमां छः” (७ । ३ । ७७) इत्यत्रानुदित्पाठ्यते इष्यते-

१. उकार इति नास्ति क० पु० ।

२. इतोऽकार्यमिड्विकल्पार्थ इति क० पु० ।

३. त्वयत्रानुदित्पाठ्यते क० पु० ।

१५५. स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते [७ । २ । ३६]

यत्रात्मनेपदनिमित्तं नास्ति तत्रैव स्नुक्रमोरिट् स्यात् । अक्रमीत् । यम उपरमे ।

रिच्छतेश्च व्यावृत्त्यर्थं "वसस्याचि" (७ । ३ । ७२) इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्यं शित्यचीति काशिकायां व्याख्यातम् । एवं च संदशपठिते "क्रमः परस्मैपदेषु" (७ । ३ । ७६) इत्यत्राप्यचि शित्यीति संबन्धाच्छप्येव भवितुं युक्तमिति । अन्ये त्वाहुः—ष्ठिवृत्ताम्वति सिद्धे क्लमः शमादौ पाठः श्यन्येवाष्टानां दीर्घ इति नियमार्थः । तेन क्लमेः श्यनि न भवतीति । क्लमेः शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजन इति वदता हरदत्तेनाप्येव चिन्ता सूत्रिता इति शपोत्युक्तम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमते । कथं तर्हि क्रामेति । अत्र "अतो हेः" (६ । ४ । १०५) इति हेनु किं कृते दीर्घो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणमपि नास्ति । "न लुमता" (१ । १ । ६३) इति निषेधात् । नैप दोषः । प्रत्यासत्तेर्हि तत्रायमर्थो व्यवस्थितः लुमता लुप्ते प्रत्यये यस्याङ्गसज्ञा तन्निबन्धनं कार्यं न भवतीति । इह तु लुप्ते ह्यौ विकरणान्तमङ्ग न तस्य कार्यं दीर्घः । यस्य तु कार्यं क्रमे न स हावङ्ग किं तु शपि न चासौ लुमता लुप्त इति स्यादेव प्रत्ययलक्षणेन परस्मैपदपरत्वम् ॥ १५४ ॥

स्नुक्रमोरिति । स्नु प्रस्नवणे । क्रमु पादवित्तेपे । अत्र स्नुक्रमोर्वसादेराधधातुकस्येड् भवति । आत्मनेपदनिमित्तस्याभावे इत्यन्तरार्थः । तत्रानयोऽदात्तत्वादेवेष्टः सिद्धेऽरात्मनेपदनिमित्तम्, इङ्निवृत्त्यर्थम् । नियमार्थमेतदिति न च प्रस्नुतः प्रस्नुपति, क्रान्तः इत्यादौ "श्र्युकः किति" (७ । २ । ११) "सनि ग्रहगुहोरच" (७ । २ । १२) 'यस्य विभाषा' (७ । २ । १५) इति निषेधविषयेऽपि इङ्ध्यावृत्त्यर्थमेतत्स्यादिति वाच्यम् पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणेन निषेध एव बलवानिति व्यवस्थितत्वात् इति व्याचष्टे—यथेत्यादि । तत्रैवेत्येवकारेण यत्र प्रयोगे आत्मनेपदस्य निमित्तं भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः क्रमेर्वृत्त्यादग्श्चार्थाः उपसर्गविशेषाश्च सन्ति तत्र नेडित्यर्थः । ('न चैवं प्रस्नवित्रोयते इत्यत्रातिप्रसङ्गः । न हीयं सति सप्तमी किं तु प्रथमाद्वितीयान्तः स्नुक्रमोर्विशेषणम् । यत्र स्नुक्रमो आत्मनेपदस्य निमित्ते तत्र नेति । इह तु वयडो ङकारस्तस्य निमित्तम्, न स्नुः । अत एव निमित्तग्रहणमकृत्वा सति सप्तम्येव नाश्रिता, दुर्लभा च सा 'तस्मिन्निति' (१ । १ । ६६) इति नियमात् । परसप्तम्यां तु प्रविक्रंस्यते इत्यत्र न

१. यस्याज्ञातस्येति क० पु० ।

९. परमैपदत्वमिति ख० पु० ।

३. न चेत्यारम्भ—व्यवस्थितत्वादित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

४. नचैव भित्त्यारम्भ—धातो स्तुभाभ्यामित्यन्तोनापो नास्ति क० पु० ।

१५६. इणुगमियमां छः [७ । ३ । ७७]

एषां छोजन्तादेशः स्याच्छिति । यच्छति ।

स्यात् स्येन व्यवधानात् । घातोस्तूमाभ्यामिति) निमित्तशब्दश्चायं कुर्वद्रूपवचनः । यत्र स्नुक्रमो आत्मनेपदं प्रवर्तयतस्तत्रैवेप्निषेधः इति न तु योग्यतापरः । तेन कर्म-
कर्तृविषयात् भावकर्मविषयाच्चास्मात् परस्य कृतः सत्यामप्यात्मनेपदयोग्यताया-
मात्मनेपदाभावात् प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमितोऽ् भवत्येव अत एव “चिक्र-
सया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः” इत्यपप्रयोगमाहुः । कत्रर्थे तु कृत्तिक्रमे कर्तार्यात्मनेपदविषया-
वसत्यप्यात्मनेपदे प्रतिषेध इति वाचनिक इडभावे प्रकृन्ता इति भवतीति कृदन्ते
स्वयमेव वक्ष्यति । तेन सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधोऽप्यम् । यथा प्रकृन्त्यते प्रचिक्रन्त्यते ।
वृत्त्याद्यर्थेऽपि कृन्त्यते चिक्रन्त्यते इति । न चार्थविशेषा उपसर्गविशेषाश्चात्मनेपदस्य
निमित्तं न क्रमतिरिति शङ्कनीयम् । यतस्तेषां विषयतयाविशेषणत्वात् तद्विशिष्टो
घातुरेव निमित्तम् । सन्नन्तेऽपि “पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६१) इति प्रकृतिगत
मेवात्मनेपदस्य निमित्तमिति दिश्यते इति क्रमिरेवात्मनेपदनिमित्तं चिक्रन्त्यते इति ।
भावकर्मणोरपि परत्वात् “पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६०) इत्येवात्मने पदमितीडभावो
भवति । यदा तु सन्नन्ताणि च तदात्मनेपदस्य न क्रमिनिमित्तमितोऽ् भवत्येव
चिक्रमिष्यते इति । तथा कर्मकर्तार्यपि चिक्रमिष्यते स्वयमेवेति । अत्र हि कर्मवदति-
देशनिमित्तमेवात्मनेपदं न क्रमिनिमित्तमिति माधवः । हरदत्तश्चाह—सिद्धं तु स्नोरा-
त्मनेपदेन समानपदस्यस्येद् प्रतिषेधात् क्रमेणैति वार्तिककारवचनादिहापि आत्मने-
पदेन समानपदस्थत्वादिटा न भाव्यमित्याकरादनुमंघयेम् । अक्रमोदिति । तन्वात्मनेपदे
निषेधार्थमित्युक्तं न विध्यर्थमित्युक्तम् तत्कोऽत्रास्योपयोगः ? । सत्यम् । नियमशास्त्रमपि
पूर्वं विधिमुखेनैव प्रवर्ततेऽवघातादिविधिवत् । उत्तरकाल तु कैमर्याकांक्षायां नियमः
फलति । तदुच्यते-फलतो नियमभाव इति । परिसंख्या तु निषेधमुखेन प्रवर्तते इत्यस्मा-
द्विद्यते । यत्तु कैपटेनोक्तम्—इह शास्त्रे परिसंख्यैव नियमशब्देनोच्यते इति । तदपूर्वा-
यत्वाभावसाम्यात् । तथा च प्रत्यक्षविधित्वानेनैव भवितव्यमिति । शैलो चेषमानार्था-
णामन्यत्रापि दृष्टव्ये । अक्रमिष्टाम् । चक्राम । क्रमिता । क्रम्यात् । क्रमिष्यति ।
यम । केचिदमुमुदितं पठन्ति उपरमो निवृत्तिः । इतो द्वावनिटौ ॥ १५५ ॥

इणुगमि । इणु इच्छायाम् । गन्तुं गतौ । यमु उपरमे । अत्र घातो चेपिरुदित्
पठ्यते । तस्य प्रयोजनम् । इय गताविति देवादिकस्येप्यते इय आभोदस्ये इति ।
क्रयादिकस्येपेश्च मा भूदिति । ये त्वनुदितं पठन्ति तेऽत्र “वसस्याचि” (७ । ३ । ७२)
इत्यनुवर्तयन्ति । तेन शित्यचि छत्वं विधीयमानम् इष्यति, इष्णातोत्यत्र न भवति ।

१. आत्मनेपदस्य निमित्तमित्यारभ्य इत्येवात्मने इत्यन्तो भागः पाण्डुलिपौ व्यत्यासं गतः ।

१५७. यमरमनमातां सक् च [७ । २ । ७३]

यमादेरादन्ताच्च सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु एषां सगागमरच । अयंसीत् ।
येमिथ । ययन्थ । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । प्रणमति । अनंसीत् । नेमिथ ।
ननन्थ । ह्य गतौ । यान्तत्वान्न वृद्धिः । अह्यात् । दल विशरणे ।

१५८. अतो लान्तस्य [७ । २ । २]

अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्याकारस्य वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मै-
पदेषु । “नेटि” (७ । २ । ४) अदालीत् । त्रिफला विशरणे ।

न चैवमपीप्णातेर्लोटि ही परे हलः शानजादेशे इपाणेत्यत्र प्रसङ्गः । अत्रो विशेष्यत्वेन
तदादिबिध्यभावेनाङ्मात्रे शिति छत्वज्ञापनात् । यच्छतीति । “छे च” (६ । १ । ७३)
इति तुकि श्चुत्वम् ॥ १५६ ॥

यमरम । यम उपरमे । रम क्रीडायाम् । णम प्रहृत्वे शब्दे च । अत आदन्ता
यावाप्रभृतयः । पष्ठोनिर्देशाद् यच्छते सक् भवति । इट् पुनः सिच एवार्धघातुकस्ये-
डित्यधिकारात् इति व्याचष्टे-यमादेरित्यादि । अयंसीरिति “एकाच” (७ । २ । १०)
इतीरान्निपेधे प्राप्तेऽनेन सिच इटि ईटि च कृते “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति सिचो
लोपे एकादेशे च कृते “नश्चापदान्तस्य” (८ । ३ । २४) इति मस्यानुस्वारः । नन्वत्र
इटि सत्यसति वा श्विशेषो नास्ति । मैवम् । सतीटि “नेटि” (७ । २ । ४) इति
हलन्तलक्षणवृद्धिर्न भवति । असति तु सा स्यात् । अयंसिष्टाम् । अयंसिपुः इत्यादौ इटः
श्रवणमप्यस्त्येव विशेषः । ययाम । येमतुः । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । यंम्यात् । यंस्यति ।
णमु । प्रणमतीति । “उपसर्गादसमासेऽपि एणोपदेशस्य” (८ । ४ । १४) इति एत्वम् ।
अनंसीरिति । “यमरम” (७ । २ । ७३) इति इट्मयी । नेमिथेति । “उपदेशोऽन्तः”
(७ । २ । ६२) इति निपेधस्य “श्रुतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति नियमेन
पठे निवृत्तेरिट् । “घाल च सेटि” (६ । ४ । १२१) इत्येत्त्वान्म्यासलोपो । नन्ता ।
नम्यादित्यादि । ह्य । ह्यति । ह्येदित्यादि । जहाय । तासो नित्यं सेट्त्वाद् जह्यिष ।
ह्यितेत्यादि ॥ १५७ ॥

अत्रो । यद्यन्तवचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिः अङ्गं चान्यपदार्थः । ततोऽन्तग्रहण-
मनर्थकम् । वर्णाग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धत्वात् । अयं समीपवाचिनान्तशब्देन पष्ठोऽसमासे
रेफलकारयोः समीपप्रभृतस्यातो वृद्धिरिति । ततो लूपिरणित्वालिप्रभृतिष्वपि स्यात् ।

१. सत्यपि वाग्विशेष इति क० पु० ।

१५९. आदिजिडुडवः [१ । ३ । ५]

म्वादेर्वातोराया जिडुड एते इतः स्युः । अकालीन् । अभ्यासचत्वं-
स्यैवं प्रत्यसिद्धत्वादेच्चे प्राप्ते “अभ्यासजश्चत्वं एचतुकोः सिद्धे वाच्ये”
(वा०) इति वचनादेशादित्वेनैचनिषेधे प्राप्ते ।

यदि चर्चं न तदन्तश्च कर्मधारयः भिद्येन ततोऽन्तश्चदस्य विशेषणत्वाद्बुद्धिनिपातः
स्यात् । तस्मात् व्येति पृथक्पदम्, लुप्तगणकम् । अन्तश्चदश्च समीपवाची । तेनातः
समीपं यन् त्यम् । अकार उच्चारणार्थः । रेफनकाराविति यावन् । तेनाङ्गस्य विशेषणात्
तदन्तविधिरिति व्याचष्टे—अतः समीपो यौ न्याविति । अकारस्य वृद्धिः स्याविति । ननु
सकृच्छ्रुतमत इत्येतदपि ल्यविशेषण एवापत्तौ कथं स्यादित्वेन निदिश्यते ।
सत्यम् । विशेषणत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिविज्ञायते । अतः किम् ?
अलोरेन् । नेति किम् ? अगदौत् । लान्तस्याङ्गस्य किम् ? अखन्धीत् ? योज्य लकारौङ्का-
रस्य समीपभूतो न सोऽङ्गस्यान्तः ग्रन्थान्तो न स समीपभूतः इति । नेदौत्यस्यापवाद
इति । प्राथमिकप्राप्त्यभिप्रायेणेतदुक्तम् । अत्र हि “नेटि” (७ । २ । ४) इति निषेध
वाचित्वा “अतो ह्लादेर्लघोः” (७ । २ । ८) इति वैकल्पिकः प्राप्तस्तदपवादोऽयम् ।
तद्वा “अतो ह्लादेः” (७ । २ । ८) इति त्रिकल्पेनापि पक्षे “नेटि” (७ । २ । ४)
इति निषेधः प्राप्नोति तस्याप्ययमपवादः । नित्यार्थं वचनमित्यर्थः । अशतोविति ।
ददाल । देलतुः । दनितेत्यादि । जिक्नेति ॥ ११८ ॥

आदिजिडुडव इति । उपदेश इति वर्तते । तेन त्रिकारण्यतोत्यादौ न भवति ।
न ह्ययं समुदायः क्वचिदुपदिशति । एवमपि पृथ्वादिगणे उपदेशान् पदुशब्देऽपि
स्यात् । ततश्च पदूयते क्यङ्गन्तात् “दिवतोऽयुच्” (३ । ३ । ८९ प्रसङ्गः । अन आदि-
ग्रहणम्, स चोपदेश आदिर्वातावेव संभवति नान्यत्रेति । भूवादय इति प्रकृतत्वाद्वा
तदादिरेव गृह्यते इत्याशयेन व्यानष्टे—स्वावेषातीरित्यादि । भूत्रे प्रत्येकं सर्वन्वाभि-
प्रादेशादिरित्येकवचनं प्रयुक्तम् । स्वयं तु द्वन्द्वार्थसमुदायानुरोधात् बहुवचनेन
विपरिणाम्य व्याचष्टे—आद्या इति । जिडुड एते इति । एतत्समुदाया एवतेऽनुक्रियन्ते ते
जिडुड इति वर्णमात्रमिति दर्शयति । तेन टु इति वर्णो न गृह्यते उकारस्यानुनासिक-
त्वाप्रतिज्ञानेनोदिरज्जभावात् “नुडू” (१ । ३ । ७) इति पुनष्टुग्रहणाच्च ।

कृतीनि । जिशब्दस्येच्चात्तस्य लोपः । “श्रीतः कः” (३ । २ । १८३) इति
च प्रयोजनम् । अकालीविति । “अतो लान्तस्य” (७ । २ । २) इति नित्या वृद्धिः ।
ननु “अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्निति” (६ । ४ । १२) इत्यत्राभ्यासादेशः किं रूपा-
नेदको गृह्यते ? रूपमेदको वा ? नाद्यः “न शसदद” (६ । ४ । २२६) इति निषेधा-
रम्भात् । नान्यः सर्वत्राभ्यासचत्वंस्यैत्वाभ्यासलोपं प्रत्यसिद्धत्वात् रूपमेदं केनव-

१६०. "तृफलभजत्रपञ्च" [६ । ४ । १२२]

एषां किति लिटि सेटि थलि च एच्चाभ्यासलो पौस्तः । फेलतुः । फेलिथ ।
णिक्षु चुम्बने । प्रणिक्षति । प्रनिक्षति । त्सर छन्नगतौ । अत्सारीत् । तत्सार ।
ष्ठिवु निरसने । "सुब्धातुष्टयैष्वक्कठिवां सत्वनिषेधः । "ष्ठिवुक्लमु"
(७ । ३ । ३५) इति दीर्घः । णीवति । अण्वेव । "ष्ठिवेरभ्यासठकारस्य
ठकारो वा" (वा०) चर्चम् । तिष्ठेव । तिष्ठेव । ण्वेव । "हलि च"
(८ । २ । ७७) इति दीर्घः । णीव्यात् । जि जये ।

काशोऽनादेशादेरिति निषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यम् । रूपभेदकाभ्यासहो नस्यैव
भ्यासलोपाविति न तु "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । १ । १) इत्यसिद्धत्वादित्येतदेवाह—
अभ्यासचर्चस्येति । "अभ्यासे जश्त्वचर्च एत्वतुकोः सिद्धे वाच्ये" (वा०) व्याख्येये
इत्यर्थः । सर्वत्राभ्यासचर्चस्यैवत्वाभ्यासलोपं प्रत्यसिद्धत्वादनवकाशादनादेशादेरिति
निषेधात् शापकात् अभ्यासजश्त्वचर्चस्येति सिद्धे वाच्ये इति भूतपूर्वसूत्रेऽप्येवमाभ्यासलोपा-
प्राप्ते प्रतिप्रसवमुपगम्यस्यतो-तृफलभजत्रपञ्चेति । अस्मद्गुरवो वदन्ति । यथाश्रुतमपि
व्याख्यास्यामः । ननु फेलतुः भेजतुरित्यादावेच्चाभ्यासलोपात् तृफलभजेत्यत्र फल-
भजग्रहणं क्रियते तदनर्थकम् "अत एकहल्मध्ये" (६ । ४ । १२) इत्येव सिद्धेः ।
न च फ न अतुसिति स्थिते द्वित्वे "अभ्यासे चर्च" (८ । ४ । १४) इति पूर्वफकारस्य
पत्वे कृतेऽनादेशादेरिति निषेधस्याप्राप्तिः । "पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । १ । १) इति चर्चा-
देरसिद्धत्वेनादेशामादित्याशङ्कामनूद्य वार्तिकं न सिद्धत्वाभिधानात् समाधातुमाह—
अभ्यासे चर्चस्येति । चर्चग्रहणं प्रकृताभिप्रायं जश्त्वस्याप्युपलक्षणम् । भजेरपि
समानयोगक्षेपमत्वाद् वार्तिके जश्त्वचर्च इति वचनाच्च । अभ्यासजश्त्वचर्च इति नात्र
यथासंख्यविवक्षितम् । एत्वतुकोरिति द्वन्द्वे "अल्पाक्षरम्" (२ । २ । ३४) इति
लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । तेनैत्वे जश्त्वचर्चयोर्द्वयोरपि सिद्धत्वम्, लुकि तु चर्च-
मात्रस्य । ययोर्द्वेष्टिचिह्नपक्षतोति । चर्चस्यासिद्धत्वात् लुक् प्राप्तिः सिद्धत्वान्न भवति ।
आदेशादित्येनेति । असिद्धत्वस्यापोदितत्वादित्यर्थः । एत्वनिषेधे प्राप्ते इति । पुनरेत्वं प्रति
प्रसूयते इति शेषः ॥ १६ ॥

तृफल । तृ प्लवनतरणयोः । त्रिफला विशरणे । द्वयोरपि ग्रहणम् ।
निगुबन्धकपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वात् । चकारेण सानुबन्धकस्य समुच्च-
याद्वा । भज सेवायाम् । त्रपू लज्जायाम् । सेटि थलि चेति सूत्रद्वयविहितस्याप्येत्वस्य
प्रतिप्रसव इत्यर्थः । तृग्रहणं गुणभूताकारार्थम् । तेरतुः । त्रिग्रहणं संयुक्तहल्मध्य-
स्यार्थम् । त्रेतुः । कितोत्यादि किम् ? पफात् । एति । प्रणिक्षति । "उपसर्गादसमा-

१६१. सन्लिटोर्जेः [७ । ३ । ५७]

अभ्यासात्परस्य जेः कुलं स्यात् सनि लिटि च । जिगाय । जोयात् ।
तुर्वी हिंसाग्राम् । “उपधायां च” (८ । २ । ७८) इति दीर्घः । तुर्वति ।
रक्ष पालने । प्रनिरक्षति । प्यन्तत्वान्न णः । अश्वव्याप्तौ संघाते च ।

सेऽपि” (८ । ४ । १४) इति नित्ये प्राप्ते “वा निसनिन्ननिन्दाम्” (८ । ४ । ३३)
इति वा एत्वम् । कृत्ये चैतरणत्वमित्युक्तम् । पञ्चममेतदिति ज्ञेयम् । निच्चेत् । निनि-
च्चेत् । अनिच्चेत् अनिच्चेत् । निनिच्चेत् । निचितेत्यादि । पान्तत्वाद् नेनं एत्वम् । प्रतिनिच्चेत्ती-
त्यादि । त्सर । त्सरति । अत्सारोत् इति । “अतो लान्तस्य” (७ । २ । २) इति नित्यं
बृद्धिः । तत्सार । त्सरितेत्यादि । षिब् । “घात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) इति पत्वे प्राप्ते
आह—मुञ्जान्वित्यादि । सुबन्तावयवको धातुः सुञ्जातु । सुञ्जग्रहणेन च तदर्थः
कारक लक्ष्यते । तेन प्रातिपदिकणिजन्तम्यापि सग्रहः । अत एव नामधातुरिति चोच्यते
यथा षडाचष्टे पययति । पृथै शब्दसंघातयोः । षष्क गतो षिवु निरसने । एषा सत्वं न
भवतीत्यर्थः । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेः सुञ्जातूनां न भवति । षष्कषिवौ यकारादौ
उपदिश्येते । तत्र “लोपो व्योर्वलि” (६ । १ । ६५) इति वनोपेन पस्यादित्वाभावात्
सत्वाभाव इत्याहुः । स्त्वै पृथै इति पृथक् पाठसामर्थ्यात् पृथै इयस्यापि सत्वाभाव
इत्येके । माघवादयस्त्वस्यापि सत्वमुदाजहः । पृथक् पाठे प्रयोजनं तु तिष्ठ्यासतीत्यादौ
पोषत्वाद् “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वमित्याहुः । तथा च ‘सुञ्जातु-
षिवुष्वङ्कतीनां प्रतिषेधः’ इति वार्तिकेष्ट्यायतिर्नोपातः । अष्टौदिति । शितोत्पुक्त
दीर्घाभावादुपधागुणः । कथं तर्हि निष्ठोवनमिति दीर्घः । पूषोदरादित्वात् पक्षे दीर्घ
इति माघवः । तेन षचनम् षेवनमित्युभयमपि । षिवेयदि द्वितीयो वणौ टकार आप-
देशिकस्ततस्तिष्ठेवेत्यभ्यासे तकारो न श्रूयते अथ धकारस्ततस्तिष्ठेवेति टकारोऽभ्यासे
न श्रूयतेत्यत आह—षिवेरित्यादि । उभयथाऽप्याचार्येण शिष्याः पठिताः इत्युभयं
प्रमाणमिति भावः । चर्त्तमिति । यश्चेत् तकारः । टश्चेत् टकार इत्यर्थः । तिष्ठित्तुः
तिष्ठित्तुः इत्यादि । जि जये । अनिट् । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अत्रार्थेऽयमकर्मकः । यस्तु जि
अभिभवे इति पठ्यते सकर्मकः । शत्रून् जयति । जयेदित्यादि ॥ १६० ॥

सन्लिटोर्जे । जेरिति द्वयोरपि सामान्यग्रहणम् । यस्तु ज्या वयोहानौ इत्यस्य
सप्रसारणे कृते जीतिरूपम् । जिज्यतुरित्यादौ तस्य आक्षेपकत्वादग्रहणम् । अभ्यासात्प-
रस्येति । प्रत्यासत्त्या सन् लिट् निःसत्तादेवाभ्यासादित्यर्थे बोध्यः । तेन यङ्लुगन्तात्

१. सुञ्ज ग्रहणेनेति क० पु० ।

२. षष्क गतो इति क० पु० ।

१६२. अक्षोऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ७५]

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । गुणः ।
अक्ष्णोति । अक्षति । डिच्चान्न गुणः । अक्ष्णुतः । “अचि श्नुधातु”
(६ । ४ । ७७) अक्ष्णुवन्ति । अक्ष्णुयात् ।

१६३. उत्स्यपदान्तात् [६ । १ । ९६]

अदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्णोतु ।
अक्ष्णुहि । आक्ष्णोत् । ऊर्दित्वादिङ् । आक्षीत् । इङ्भावपक्षे “स्कोः संयो-
गाध्योः” (८ । २ । २९) इति कलोपः ।

सन्निधोः परयोरपि कुत्वं न भवति । जेजोय । जेजयिष्यतीति । जेयात् इति “अकृत्-
सार्व” (७ । ४ । २४) इति दीर्घः । तुर्वी । ईदित्त्वं निष्ठायां निदित्वायम् । तूएराः ।
अतूर्वीत् । तुतूर्वं । तूर्विता । तूर्व्यात् । “हलो यमां यमी” (८ । ४ । ६४) इति
संख्यातानुपदेशात् वलोपो न भवति । अक्ष् । ऊर्दित् ॥ १६१ ॥

अचोऽन्यत । अप्राप्तविभाषाऽयम् । द्वित्वान्न गुण इति । तसादेः “सार्वधातुकमपित्”
(१ । २ । ४) इति द्विचत्रात् श्नुप्रत्ययस्य न गुणः इत्यर्थः । अक्ष्णुयादिति । सार्वधातु-
कत्वात् “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७ । ४ । २४) इति न दीर्घः । अतः परत्वाभावात्
“अतो येयः” (७ । २ । ८०) इत्यपि नास्ति ॥ १६२ ॥

उत्स्यपदान्तान् । अवर्णादिति । “माद् गुण” (६ । १ । ८७) इत्यत आदित्यनुवृत्ते-
र्दीर्घादिपोत्यर्थः । अपदान्तादित्युत्तरार्थम् । दण्डाग्रमिति “अतो गुणे” (६ । १ । ९७) इति
पररूप मा भूदिति । यत्तु प्रत्युदाहरन्ति कः-उक्ता केऽस्तेति । तत्रानर्थकत्वादेव । प्रत्यय-
ग्रहणं परिभाषमा वा न भविष्यति । यद्येव अक्ष्णुयुरित्यत्रापि न स्यात् । अत्रापि हि
यासुटि कृते तदादि-समुदायोऽर्थवान् न तदवयव उस् । मैवम् । प्रक्रियादशायां मागमागमि-
भावादुसोऽप्यर्थवत्तानपायात् । “अनागमकानां सागमका आदेशाः” इति पक्षे
ह्यानर्थक्यवाचोयुक्तिः । स च पक्षः केवलं नित्यतासमर्थनार्थः एवेति स्पष्टमाचष्टे
केयटः । अत्र च पक्षे अपदान्तग्रहणमनर्थकस्याप्युसो ग्रहणं जापयतीति हरदत्तेनोक्तम् ।
अक्ष्णुपरिति । भेजुंस् । यासुट् । सलोपे आक्ष्णुणापवादः पररूपम् । अक्ष्णुहीति । लोटः
सेहिः अनदन्तात्वाद् “अतो हे” (६ । ४ । १०५) इति हिलोपः । संयोगपूर्वत्वाद्

१. ( ) रेखाङ्कितो नास्ति स० पु० ।

२. अत्रवति क० पु० ।

१६४. पटोः कः सि [८ । २ । ४१]

पस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । पत्वम् । कपसंयोगे क्षः ।
आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आष्टाम् । अक्षपुः । आक्षुः । आक्षीः । आक्षिष्टम् ।
आष्टम् । आक्षिष्ट । आष्ट । आक्षिपम् । आक्षम् । आक्षिष्व । आक्ष्व ।
आक्षिप्म । आक्ष्म । आनक्ष । अक्षिता । अष्टा । तक्ष् त्वक्ष् तनूकरणे ।

१६५. तनूकरणे तक्षः [३ । १ । ७६]

तनूकरणार्थात् तक्षेः शनुः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । तदणोति तक्षति वा
काष्ठम् । अतक्षीत् । अताक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताष्टाम् । निर्मत्सने तु
संतक्षति वाग्भिः । कृप त्रिलेखने । कर्पति । “कृपभृशस्पृशत्पटपसृपश्चलेः
सिज्वा” (वा०) कत्वम् । पन्वम् । अकाक्षीत् ।

“उतश्च प्रत्ययाद्” (६ । ४ । १०६) इत्यपि न भवति । आक्षीदिति । इट्पक्षे “नेटि”
(७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । अनिट्पक्षे तु हलन्तचक्षणा वृद्धिः । उभयत्रापि
“आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्ध्या तुल्यं रूपम् । माङ्योगे त्वस्ति भेदः
मा भवानक्षीत् । मा भवानाक्षीदिति ॥ १६३ ॥

पटोः कः सि । अपदान्तेऽयं विधिः । लिट्स्वित्यादौ पदान्ते त्वस्यासिद्धत्वा-
ज्जश्वेन भवितव्यमिति । आक्षीदिति । आक्ष् स् त् इति स्थिते सिचि भलि परे च इति
क्प् संयोगस्यादेः कस्य लोपस्ततोऽवशिष्टस्य कत्वम् । ततः परस्य सिचः ‘आदेशप्रत्य-
ययोः’ (८ । ३ । ५६) इति पत्वम् । कप् संयोगे क्षः इति कपयोः संयोगे एव क्ष
इत्युच्यते न वरुणान्तरमित्यर्थः । आटामिति । इडभावे ‘भलो भलि’ (८ । २ । २६)
इति सिचो लोपः । “स्कोः” (८ । २ । २६) इति कलोपे ण्वत्वम् । इट्पक्षे “आक्षिष्टामेव ।
एवमिकारवतीट् पक्षे । अन्यान्यनिट्पक्षे रूपाण्युद्धानि । आनक्षेति । “अत आदेः”
(७ । ४ । ७०) इति दीर्घे “तस्मान्नुड् द्विहलः” इति नुट् । आनक्षिय । आदिनियमान्नित्यमिट् ।
येषां तु अचस्तास्त्विति योगद्वयविहितनिषेधापवादो नियमस्तेषामूदित्वादिङ्विकल्पात्
आनष्टेत्यपि । अक्षय्यात् । अक्षिष्यति । आक्षिष्यत् । आक्ष्यत् । तच्च ॥ १६४ ॥

तनूकरणे इति । यद्यपि तन्निस्तनूकरण एव पठ्यते तथापि पुनर्विशेषणोपादा-
नम् अनेकार्था घातव इति ज्ञापनार्थम् । क्वचिद्धातुष्वनेकार्थपाठस्तु प्रपञ्चार्थः ।
तदणोति “रपाभ्याम्” (८ । ४ । १) एत्वम् । “सार्वधातुके” (७ । ३ । ८४) गुरुः
तच्चोति । शनोरभावे “कर्तरि शप्” (३ । १ । ८) । अतश्चोति । इट्पक्षे ‘नेटि’

१. वृद्धिस्तुभयत्रा यो ति क० पु० ।

१६६. अनुदात्तस्य ऋदुपधस्थान्यतरस्याम् [६।१।५९]

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्य अमागमो वा स्यात् झलादावकिति परे ।
यणादेशः । अतो वृद्धिः । अक्राक्षोत् । अक्राष्टाम् । अकार्षाम् । सिजभावपक्षे ।

(७ । २ । ४) इति न वृद्धिः । अताषीदिति । ऊदित्वादिडभावे ' 'स्कोः' ' इति कलोपे
"पटो" (८ । २ । ४५) इति पत्वे कपयोगे क्षः । "वदव्रज" (७ । २ । ३) इति
वृद्धिः । अताष्टामिति । इडभावे कलोपे च घृत्वम् । तनूकरणे किम् ? अयन्तिरे मा भूत्
इति दर्शयति—निर्भत्सने त्विति । अनेकार्थस्वादिति भावः । ततक्ष । ततक्षिथ । ततष्ट ।
ततक्षिव । तक्षिता । तष्टा । तक्ष्यात् । तक्षिष्यति । अतक्षिष्यत् । अतक्ष्यत् । कृप ।
विलेखनमाकर्पणम् । द्विकर्मकोऽयम् । चकर्प शाखा ग्राममिति । सर्वतोति । 'पुगन्त-
लघूपधस्य' (७ । ३ । ८६) इति गुणः । कर्पति । कर्पतु । सुडि कार्यमाह—कृपेत्यादि ।
कृप वितोखने । भ्वादित्युदादिः । मृश ग्रामशने । स्पृश सस्पर्शने । एभ्यः वसे प्राप्ते ।
तृप प्रोणने । दृप हर्षविमोचनय । आभ्या पुपादित्वादडि प्राप्ते सुप्लु गतौ । अस्मादपि
लृदित्वादडि प्राप्ते पक्षे सिजप्यनुज्ञायते । अय सृपे. पाठो व्यर्थः । स्पृशमृपकृप-
तृपदृपा सिच् वा वक्तव्यः" (वा०) इति वास्तविके पञ्चानामेवोपादानात् । सृपेश्च
लृदित्वादिनित्यस्याडि आकरे उदाहृतत्वाच्च । अकार्षीदिति । कृपेरेकाऽनुदात्तोपदेशत्वात्
सिच इडभवे 'अस्तिसिचो.' (७ । ३ । १६६) इतीटि कृते सिचि वृद्धौ "पटोः कः सि"
(८ । २ । ४१) इति कत्वे "आदेशप्रत्यययोः" (८ । ३ । ३६) इति पत्वे कपसंयोगे
क्षः । "भलो भलि" (८ । २ । २३) इति सिचो लोपे घृत्वे च । अकार्षाम् । अकार्षुः ।
अकार्षीं । अकार्षीम् । अकार्षीम् । अकार्षीम् । अकार्षीम् । अकार्षीम् । अकार्षीम् । अकार्षीम् ।
अनुदात्तेति ॥ १६५ ॥

अनुदात्तस्येति । यद्यत्र साप्रतिकमनुदात्तत्वं गृह्येत ततः कृपेत्यादौ तृनि निस्वात्
मंप्रत्ययमुदात्त इत्यम् न स्यात् । वृह उच्चमने इत्यस्माच्च तृचिशेषानघातेन घातोः
संप्रत्यनुदात्तत्वात् वडेत्यत्राप्यम् न स्यात् । तस्मात् "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १
। ४५) इत्यत उपदेश इति वर्तते तेन नाव्याप्पयितव्यासो इत्याशयेन व्याचष्टे—उपदेशो-
ऽनुदात्तोऽयम् । ऋदुपध इति । अत्राऽप्युपदेश इत्यपेक्षते अन्यथा परत्वाद् गुणवृद्धयोः
कृतयोः यत्र ऋदुपधत्व दुर्लभमापद्यते तत्र विशेषणसामर्थ्याद् वा पूर्वमेव भविष्यतीति
नाथस्तदपेक्षया "सृजिदृशोः" (६ । १ । ५६) इत्यतः भल्यमकित्तीति वर्तते इत्याह—
अमागम इति । अनुदात्तस्य किम् ? वृह । वडेत्यम् । अनिट इत्येव तद्व्युच्यताम् लाघ-
वायेति चेत् । मैवम् । एवं हि वृहेरपि विकल्पितेदत्वेनानिटत्वात् प्रसज्येत । ऋदुपधस्य
किम् ? भेत्ता । भलादौ किम् ? कर्पणम् । अकिति किम् ? कृष्टम् । यणादेश इति

१. ( ) रेखाङ्कितः ऊदित्वादित्यारभ्य—दर्शयतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

१६७. शल इगुपधादनिट्। क्स। [३ । १ । ४५]

इगुपधो यः शलन्तोऽनिट् तस्मात् च्लेः क्सादेशः स्यात् । क इत् । कत्व-
पत्वादि । किच्चाङ्नाम् । अकृक्षत् । कृष्टा । कर्षा । रुप रिप हिंसायाम् ।

१६८. तीषसहलुभरुपरिषः [७ । २ । ४८]

इच्छत्यादेः परस्य वादेराधधातुकस्येड् वा स्यात् । रोपिता । रोष्टा ।
एवं रिपेः । उपद्राहे ।

मिक्त्वादनत्यादयः परेऽपि कृते परामपि हलन्तलक्षणं वृद्धिं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्
‘इको यणचि’ (६ । १ । ७७) इति ऋकारस्य रेफ इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—अतो
वृद्धिरिति । अतो यणादेशादनन्तरम् अमोऽकारस्यैवेति वा ॥ १६६ ॥

शल इगुपधादिति । इगुपधो यः शलन्तो अनिडिति पञ्चम्यन्तं धातोर्विशेषणमिति
दशयति । न विद्यते इट् यस्मात् परस्य प्रत्ययस्य सोऽप्यमनिट् तस्मादिति । नन्वेवं गुहे-
रधुत्तदित्यत्र न स्यात् ऊदित्वेन वेट्कत्वात् गृहिता । अगूहीदित्यत्र ततः परस्य प्रत्यय-
स्येड्दर्शनात् । मेवम् । गुहादयो विकल्पितेः इटो भावाभावाभ्यां भिद्यते तत्र ये
सेटस्तेभ्यः सिज् भविष्यति । अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोष इति कैयटेनोक्तत्वात्
भाष्यकारमते । न त्वाचार्यैर्धातुर्विशेषण व्याख्यातम् । नन्वेव चिञ्जिविधानमनर्थकम्
तद्धि अनिड्ग्रहणमिदं च्लिविशेषणं यथा विज्ञापेत् इत्येवमर्थमिति स्थितम् । मेवम् ।
च्लिविधानं हि “मन्त्रे घसह्वर” (२ । ४ । ८०) इत्यत्र लेलुंको विधानार्थम् । सिचः
इति तु लुक्पुच्यमाने “आदिः सिचोऽप्यन्तरस्याम्” (६ । १ । १८७) इति स्वरः
प्रसज्येत इत्यन्यत्र विस्तरः । क इविति । “लशक्वतद्धिते” (१ । ३ । ८) इत्यनेन ।
कत्वपत्वादीनि । अकृप् सत् इति स्थिते “पठोः कः सि” (८ । २ । ४१) इति पस्य
कः । “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति सस्य पत्वम् । कप्-संयोगे सः । अकृक्षत् ।
अकृक्षाताम् । अकृक्षन् । चकर्ष । चकृपतुः । चकृपिष । चकृपथुः । कृष्टा । कर्षेति ।
“अनुदात्तस्य” (६ । १ । ५६) इत्यम् विकल्पः । अमभावपक्षे उपधा गुणः । कृच्यति ।
कच्यति । अकच्यत् । अकच्यत् । अयं तुदादावपि पठ्यते स्वरितेत् । कृपति कृपते
इत्यादि । रुप । इतश्चत्वारः सेटः । रोपति । रोपेत् । रोपतु । अरोपत् । अरोपोत् ।
ररोप । एवं रेपतोत्यादि ॥ १६७ ॥

तीषसहेति । इच्छत्यादेरिति । एतेन इय इच्छायामिति तौदादिकस्य ग्रहणं
नेष्यते । इण्णातेर्वा । सहिनाज्ज्विकरणेन साहचर्यात् । अवस्थितविभाषाविज्ञाना-
द्वेति दशयति । अन्ये त्वेतदर्थमपिपुमुदितं पठित्वा इहापि तोपुसहेत्युदितो ग्रहणं
वर्णयन्ति । उदित्वस्य चेतदेव प्रयोजनम् । उवायामिड्विकल्पस्य “तीपसह”

१६९. उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ३८]

एभ्य आम् वा स्याल्लिटि । ओपांश्चभूत् । उवोप । शश प्लुतगतौ ।

“न शश” (६।४।१२६) इति एत्वं न । शशशतुः । शशशित्थ । मिह सेचने ।

“शल इगुपधादनिटः क्सः” (३ । १ । ४५) “हो ङः” कत्वपत्वे ।

अमिक्षत् । डत्वम् । “क्षपस्तथोः” (८ । २ । ४०) इति धत्वम् । एृत्वम् ।

(७ । २ । ४८) इत्येव सिद्धत्वात् । वास्तिककारस्तु इष्णातेरपि ग्रहणमभिप्रेति । यदाह—‘इपस्तकारे श्यन् “प्रत्ययात्प्रातिपेयः” इति (वा०) । तन्मते त्रयोऽपि निरनुबन्धकाः । तत्र पक्षे इच्छति ग्रहणमिष्णातेरप्युपलक्षणं व्याख्येयम् । आदिपदात् सह मर्पणे । लुभ गाढं । लुभ विमोहने । द्वावपि । रूप रोपे । रिप हिंसायाम् रोपति । इडभावे एृत्वम् । एव रेपति । रेपिता । रेष्टेत्यादि । रुपिवद् रिपेरपि रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः । उप । ओपति । ओपेत् । ओपतु । ओपत् । ओपीत् ॥ १६८ ॥

उपविदेति । उप दाहे । विद ज्ञाने अदादि । सत्ताविचारणार्थयोरुभयोरालम्बने पदित्वादुभयार्थस्य लाभार्थस्य विदलु लाभ इत्यस्योभयपदिनश्च ग्रहणं न भवति । परस्मैपदिभ्यामुपजागृभ्यां जागतिनाऽप्यादादिकेन साहचर्यात् । जागृ निद्राक्षये । ओपाम्बभूवेति । आमि उपधागुणः । “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३ । १ । ४०) इति भवतेरनुप्रयोगः । द्वित्वादि । उवोपेति । णलि गुणे तस्य स्यानिवत्त्वादुपशब्दस्य द्वित्वे पुनः गुणे “अभ्यासस्यासवर्णे” (६ । ४ । ७८) इत्युवङ् । न चात्र कर्तव्ये गुणस्य स्यानिवद्भावः । आदिदिष्टादचः पूर्वत्वाद् असवर्णाग्रहणसामर्थ्याच्चेति प्रागेवोक्तम् । किति तु सवर्णादीर्घः । ऊपतुः । ऊपुः । उवोपिथ । ऊपिव । ओपिता । उप्यात् । ओपिप्यति । शश । शशति । शशेत् । अशशोत् । अशशोत् । शशात् । “न शशदद” (६ । ४ । १२६) इत्युक्तेरेत्वं नेति । ये तालव्यान्तं पठन्ति तन्मतेनेतदुक्तम् । आकारे तु शसु हिंसायाम् इति दन्तान्तस्येव निषेधादस्य शेशतुः । शेशुर्गस्येव भवितव्यमिति स्थितम् । शशिता । शश्यात् । शशिप्यति । इतो द्वावनिटो । मेहति । मेहतुः । अमिचत् । अमिहसत् इति स्थिते “हो ङः” (८ । २ । ३) इति हस्य ङः । तस्य ‘पढोः कः सि’ (८ । ३ । ४१) इति कः । “आदेशप्रत्यययोः” ८ । ३ । २६ इति सस्य पः । कप्-संयोगे च्त् । अमिचताम् । अमिचन् । मिमेह । मिमिहन्तुः । मिमिहिथ । मिमिहिव । क्रादिनियमादिट् ॥ १६९ ॥

१७०. दो ढे लोपः [८ । ३ । १३]

दस्य लोपः स्यात् ढे परं । मेढा । मेढागं । मेक्ष्यति । दह भस्मीकरणे ।
 “दादेः इति घत्वम् । एकाचो वंशो भप् इति भम्भावः । अघाक्षीत् । अदाग्धाम् ।
 अत्र सिचि लुप्ते भम्भावो न । तस्य वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् ।
 देहिथ । ददग्ध । दग्धा । घक्ष्यति । चह परिकल्फने । अचहीत् । हान्त-
 त्वादिह न वृद्धिः । शुच शोके । “भृस्तुश्चम्ब्रस्त्वश्म्यः परस्य तादेरार्धधातु-
 कस्य” इति केचित् “चोः कुः” (८ । २ । ३०) शोक्ता । शोचिता । एवं
 भृस्त्वादीनामपि । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति ।

दो ढे लोपः । ननु^१ मेढेत्यादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् ढः परो नास्तीति कथं लोपः ।
 सत्यम् । वचनसामर्थ्यात्^२ “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्येतदसिद्धत्वं बाध्यते ।
 न च लिङ्ढौकते इत्यादी यत्रोपदेशिको ढः सोऽवकाशः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्रैकपदा-
 श्रयत्वेनान्तरङ्गे जश्त्वे कृते कार्यणोऽसम्भवात् । न च लोपवचनसामर्थ्यात् जश्त्वमेव
 बाध्यतामिति बाध्यम् । मेढेत्यादावेव ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं पूर्वत्रामिद्धमिति तदेव वचन-
 सामर्थ्येन बाध्यते लाघवात् । लोपस्थ तु जश्त्वापेक्षया द्विविधमसिद्धत्वं । एकं
 बहिरङ्गलक्षणम्, अपरं पूर्वत्रासिद्धलक्षणम् । तत्रैकामिद्धत्ववाधेन लोपवचनमुपपन्न-
 मिति न द्विविधासिद्धत्वाबाधनाय प्रभवति । मेक्ष्यतोति । ‘पढोः कः पि’ (८ । ३ । ११)
 “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वम् । क्प्-योगे क्षः । दह । दहति ।
 दहेत् । दहतु । अदहत् । अघाक्षीत् । लुङि सिचि “वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
 “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वं ककारः । पत्वे क्षः । अदाग्धामिति । ‘भञ्जो
 भञ्जि’ (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः घत्वम् । जश्त्वम् । अघाक्षोदिति वददाग्धा-
 मित्यत्रापि भम्भावेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अत्र सिच इति । पदान्तत्वं तावन्नास्ति
 सकारोऽपि सिचो लोपे नास्त्यर्थः । ननु “प्रत्ययलोपे प्रत्ययज्ञक्षणम्” (१ । १ । ६२)
 इति सकारपरत्वं भविष्यति नेत्याह—तस्य वर्णाश्रयत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वेनेत्यर्थः ।
 यत्र तु वर्णो विशेषणम् प्रत्ययस्तु प्रधानत्वेनाश्रयते^३ भवत्येव तत्र प्रत्ययज्ञक्षणम् ।
 यथा अतृणोट् इतीमागमो हलि पिति सार्वधातुके इति विधीयमानः । इह तु सकार एव
 प्राचान्येनाश्रितो न प्रत्ययविशेषणत्वेनेति । वर्णमात्राश्रयत्वान्नास्ति प्रत्ययलक्षणम्,

१. मेरेति क० पु० ।

२. स्या सामर्थ्यादिति क० पु० ।

३. ( ) अघाक्षीदित्पारम्यतस्यैत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

१७१. आदेच उपदेशेऽशिति [६ । १ । ४५]

उपदेशे एजन्तस्य धातोः आत् स्यात् आदिशितोऽन्यस्मिन् प्रत्यये विवक्षिते यमरमेतीद् सकौ । अग्लासीत् ।

१७२. आत औ णलः [७ । १ । ३४]

आदन्ताद्धातोर्णल औरादेशः स्यात् । वृद्धिः । जग्लौ ।

यथा गवेहितं गोहितमिति समासे डेल्लोकि कृतेऽजमात्राश्रयेऽवादेशे कर्तव्ये इत्याशयः । देहतुः । एत्वाभ्यासलोपो । देहिषेति । पूर्वं "एकाच" इतीदृनिषेधः क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तः "उपदेशेऽज्वतः" (७ । २ । ६२) इति निषिद्धः "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । ६३) इति नियमात् पुनः पक्षे प्रतिप्रसूयते । तत्र कृते "यलि च सेटि" (६ । ४ । १२१) इत्येत्वाभ्यासलोपो । इदमेति । इडभावे घत्वं घत्वं जश्त्वम् । क्रादिनियमादिद् । देहिव । देहिम् । लुटि तासि । घत्वघत्वंजस्त्वानि । घप्यतोति । स्यः घत्वं भप्भावः घत्वं पत्वं च्चः । चह । परिकल्कनं दम्भः । शाठ्यमित्येके । इमौ द्वौ सेटौ । चहति । चेहतुः । चेहिय । चहिता । चह्यात् । चहिष्यति । शुच । शोचति । भशो-चीत् । शुशोच । शुशोचिय । भृस्तिव्यादि । भृञ् भरणे । भ्वादिः । ण्डुञ् स्तुतौ । शुच शोके । वस प्राच्छादने । प्रदादिः । वस्तोति लुग्विकरणनिर्देशात् अशु भोजने । केचित् इति त्रिमुनेतरे हेमचन्द्रादयः । शोकेति । इडभावे चोः कुः । शुच्यात् । शोचिष्यति । ग्लौ । इतस्त्रयोविंशतिरन्तिः । हर्षन्तयो धातुत्तयः । ग्लायतोति शपि कृते भायादेशः । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ १७० ॥

आदेच इति । "लिटि धातोः" (६ । १ । ८) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । तस्यैव विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—उपदेशे एजन्तस्येति । तेन गोभ्याम् । गोभ्यामित्यादौ न भवति । भवति ह्यत्रापि "गमेडोस्" उपदेशे एच् न तु धातुः । उपदेशप्रहणाच्च चेता स्तोतेत्यादौ न भवति । भवति ह्ययमेजन्तो धातुः न तूपदेशे । आर्धधातुके गुणविधानं चार्त्वाथमेव स्यात् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य च विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति न्यायात् । कर्त्तव्यादौ सावकाशत्वाच्च । ननु चेत्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तार्थमेतत् । इह तु करणं ज्ञापकं वर्णप्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयते इति । अन्यथाऽनेन सिद्धे किं तेन ? तथा च क्रपयतीत्यात्वे कृतेऽपि "अतिह्यो" (७ । ३ । ३२) इति पुग्भवति ।

अगितीति । यद्ययं बहुब्रीहिः स्यात्तज्जो जग्ले इत्यादावेष्यायात्वं निषिध्येत ततरश्च जगला येत्यनिष्टं प्रसज्यते । तस्मात् तत्पुरुषोऽयम् । श् इत् शित् । तस्मिन् शितीति ।

तेन चात्र शित्—घातुग्रहणाभ्यां प्रत्ययो विशिष्यते । “यस्मिन् विधिस्तदादिविधौ” (५० इति तदादिविधिविज्ञायते । तेनेत्संज्ञकः शकारः आदिर्यस्य प्रत्ययस्य तत्र निषेधो नान्त्यशिति इति व्याचष्टे—अशितोऽन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिन्निति व्याख्यानमशितेति पर्युदासेऽप्यमिति दर्शयति । शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्चाश्रयितव्यः स्यादिति भावः । यदि पर्युदासः म्लायन्ति म्लायन्तीति शब्दन्त्याकारयोरेकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिबद्धावात् अस्त्यत्र शित्तीज्य इति कृत्वात्वं प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तबद्धावान् शिद्ग्रहणेन ग्रहणात् शितिमेति निषेधः सिध्यति । नेप दोषः । पर्युदासेऽप्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादशितः परत्वाभावात् । इह तर्हि सुगलः सुगला । सुगलान इत्याकारान्तलक्षणाः काङ्क्षुवो न स्युः । पर्युदासे हि प्रत्ययनिमित्तमात्वं न ह्यतः प्रागस्तीति । नैतदेवम् । अशितेति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव तस्मिन्मात्वं भविष्यति । ज्ञापकं चात्र “ह्वावामश्च” (३ । २ । २) इति क्वाधनार्थम् पुनरणुविधानम् । अत एव जग्ले इत्यादौ भ्रम्यासे इकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यप्यपास्तम् । आत्वस्य द्विर्बन्धनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । किञ्च “लिटि वयो यः” (६ । १ । ३८) इत्यत्र द्विलकारको निर्देशः । तथानिर्देशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबध्यते । अशित्येव आत्वं भवति । लिटि तु लकारादौ लावस्यायामेवेति । ततश्चात्रात्वम् नाजनिमित्तमिति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । तदेवं पर्युदासेऽपि भाष्ये दोषा उद्घृता इत्याचार्यैः स एवादृतः । अयं च पक्षो बहुप्रतिषेधेय इति प्रसज्यप्रतिषेधमेवान्ये आद्विद्यन्ते । तदाहुः । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति । सुगल इत्यादि समाघातुमाह—विवक्षिते इति । भाविनीत्यर्थः, ननु पर्युदासोऽप्यमित्युक्तम्, तत्र शित्सदृशप्रत्यय आत्वस्य निमित्तं स्यात् न चा’नुत्पन्नो निमित्तं भवितुमर्हति । अनुत्पन्नस्य च परत्वासंभवः तस्मिन्निति परिभाषाऽपि बाधनीया स्यादिति चेत् नैवम् । पर्युदासेऽपि प्रत्ययसामान्यं निमित्तत्वेनाश्रियते । तच्च नित्यावस्थितत्वात् परमप्यस्त्येव । किं तु तद्ग्यञ्जके विशेषे काङ्क्षुजादिरूपेऽनुत्पन्न एवात्वं प्रवर्तते । सामान्यस्येव निमित्तत्वेनाश्रितत्वात् तद्विशेषरूपप्रतीक्षायां कारणाभावात् । इदमेव विवक्षितत्वम् । पदुत विशेषस्यानुत्पत्तिः । एतदेवानैमित्तिकत्वं यद्विशेषोत्पत्त्यनपेक्षत्वम् । अन्यथा सप्तमी श्रुत्युपस्थापिता निर्दिष्टपरिभाषा बाधयेत् । एवैव चाधंवातुके इति विषयसप्तमीत्यादेर्गतिः । एव हि तत्राङ्गाधिकारो न बाधितो भवतीति दिक् ॥ १७१ ॥

१. अशितोत्येवेति क० पु० ।

२. परत्वादा विति क० पु० ।

१७३. आतो लोप इटि च [६।४।६४]

अजादावार्धधातुके ङ्ङिति इटि च परे आतो लोपः स्यात् । ततो “द्विर्वचनेऽचि”
(-१।१६३) इति स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । जग्लतुः । जग्लुः । जग्लिथ ।
जग्लाय । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लाता ।

आत औ एतः इति । एलात्तिसो धातुरात् इत्यनेन विशेष्यते तेन च तदन्तविधि-
रित्याह—आवन्ताद्वातेरिति । प्राथम्यादोकार एव विधातव्ये औकारविधानं ददर्शित्वा-
वित्याकारलोपे औत्वभवणार्थम् । यद्यपि “सिद्धश्च प्रत्ययविधौ” इति वचनाद् लिटि
विवक्षित एवाकारलोपे सत्योच्चस्याप्रसङ्गः । “अनेकाचः आम्बुक्तव्यः” (वा०)
इत्यामि सन्ति एल एवासंभवश्च । तथाप्यौत्वविधानसामर्थ्यात् उभयमेतन्न भवती-
त्याहुः । तथा च वक्ष्यति दरिद्रातेराम् वेति केचित् इति । अन्ये तु मात्रालाघवे
विशेषाभावात् औकार एव कृत इत्याहुः । वृद्धिरिति । ग्ला अ इति स्थिते द्विर्वचनात्
परत्वात् सवर्णादीर्घः प्राप्तस्त बाधित्वा अनवकाशत्वादौत्त्व तत्र कृते द्विर्वचनादपि
परत्वादादौ “वृद्धिरेचि” (६।१।८८) इति वृद्धिरित्यर्थः । जग्लार्तावति । वृद्धेरेका-
देशस्य “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५१) इति वृद्धिरित्यर्थः । ह्लादिः शेषः । ह्रस्वः ।
कुहोश्चुः ॥ १७२ ॥

आतो लोप इति । “दोडो युडचि ङ्ङिति” (६।४।६३) इत्यतोऽचि ङ्ङितोत्पनुवर्तते । आर्ध-
धातुक इति चाधिवृत्तम् । इटि च इति चकारेण ङ्ङित समुच्चोयते अजादौ ङ्ङिति भवति
इटि च भवतीति । अर्धधातुके ईत तु ङ्ङितः इटश्च तुल्यविशेषणमित्यमजादाव-
नार्धधातुके च ङ्ङिति न भवति । ग्लायते । यीताति इट्यपि । अनजादावनाधधातुके न भवति
दासीम । व्यतिरै’ इति । एतत्सर्वं पर्यालोच्याह—अजादावित्यादि । इटि चेति । अत्राप्य-
जादावार्धधातुके इत्युभयमनुपज्यते । प्राचा तु अजादावित्यस्यैवानुपज्जो दर्शितः । तत्र
व्यतिरे इत्यत्रात्प्रसङ्गः स्यात् । व्यतिपूर्वाद् रा दाने इत्यस्मात् “कर्तरि कर्मव्यतिहारे”
(१।३।१४) इत्यात्मनेपदम् । लङुत्तमेकवचनमिट् । आद् गुणः । एत ऐ । इट्ग्रहणम्
ङ्ङिदयम् । तेन जग्लियेत्यत्रापि भवति । ननु ग्ला अतुस् इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ
लोपः स्यात्, तत्र च कृतेऽनङ्कत्वाद् “एकाच” (६।१।१) इति द्वित्वं न प्राप्नोति
तत्राह—तत् इति । “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५६) इति स्थानिवत्त्वात् इति । ‘अचः
परस्मिन्’ (१।१।५७) इत्येतत् नास्ति साकञ्चस्य द्वित्वं न पूर्वविधिरिति ।

१. इहापि इति क० पु० । भूलेस्त्यतः पाठस्तु ग० पु० ।

२. व्यापरे इति क० पु० व्यतिरे इति ख० पु० । भूतोक्तस्तु ग० पु० ।

१७४. वाऽन्यस्य संयोगादेः [६ । ४ । ६८]

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एकारः स्याद्वा आर्धधातुके लिङि
ङिति । ग्लेयात् । ग्लयात् । गै शब्दे । गायति । अगादीत् । जगौ ।

१७५. एलिङि [६ । ४ । ६७]

घुसंज्ञानां भास्यागैपिव्रतिजहातिस्वतीनां च क्लित्यार्धधातुके लिङि
आत् ए स्यात् । गेयात् । एथै शब्दसंघातयोः । एयायति । दैप् शोधने ।

जग्लिय । जग्लाय । क्रादिनियमादिटः प्राप्तस्य “अचस्तास्वत्” (७ । २ । ६१) इति
निषिद्धस्यापि भारद्वाजनियमात्पक्षेऽभ्यनुज्ञानम् । इटि चातो लोपः । जग्लाविति ।
उत्तमस्यापि एन औत्त्वम् । जग्लिवेति । क्रादिनियमादिट् । आतो गोपः ॥ १७३ ॥

वाऽन्यस्य । ‘घुमास्थागापाजडानिसां हलि’ (६ । ४ । ६६) इति घ्रादयः
प्रकृतास्तदपेक्षमन्यत्वमित्याह—घुमास्थादेरन्यस्येति । एवं चाप्राप्तविभाषेयम् । संयोगादे-
रिति । “अङ्गस्य” इत्यधिकारात् अङ्गावयवसंयोगादेरिति ज्ञेयम् । तेन निर्यायात्
इत्यत्र न भवति । अन्यस्य किम् ? स्येयात् । अन्यया संयोगादौ ध्वादौ सावकाशम्
“एलिङि” (६ । ४ । ६७) इत्येतद् बाधित्वा विकल्प एवात्र स्यात् । संयोगादेः
किम् ? यायात् । आर्धधातुके किम् ? स्नायात् । स्नायाताम् । स्नायुः । ङ्ङिति किम् ?
ग्लासोष्ट । लिङि किम् ? ग्लायते । गै । गायतोति । शप्ययादेशः । अगासोविति । सिचि
“आदेच” (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । “यमरम्” (७ । २ । ७३) इतीट्सकौ । “गातिस्था”
(२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् न भवति । गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणमित्युक्त-
त्वात् । जगाविति । जग्लावित्यनेन व्याख्यातम् । जगनुः । जगुः । गाता ॥ १७४ ॥

“एलिङि” (६ । ४ । ६७) “घुमास्था” (६ । ४ । ६६) इत्यादिह्यनुवर्तते
इत्याह—घुसंज्ञानामित्यादि । घुसंज्ञाः दाधारूपाः । मा’ माने । ‘गामादाग्रहणेऽव-
विशेषेऽपि माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, इत्येती न गृह्येते । आत्मनेपदित्वेन मेङ् ङितोर-
संभवात् । अत एव गा ग्रहणे माङ्गती न गृह्येते । यस्तु (इङ्श्व’ गाङ् लिटि, यश्च
इणो गा लुङि, इण्वदिकः, इति च तेषां लिट्यसंभवात् अग्रहणम् । अतः परिशेषात्)
गै शब्दे इत्ययं गृह्यते इत्याह गै इति । यस्तु गा स्तुती (छन्दसि तस्य छान्दसत्वादेव
सिद्धम् इति मन्यते उपलक्षणं वा तस्यापि गै ग्रहणम् । न च लार्त्तराणकत्वाद् गायते-
ग्रहणेन न) भाव्यम् । ‘गामादाग्रहणेऽवविशेषः’ (५०) इत्युक्तेः । पा’ इति पा पाने

१. गन्यमानो इति क० पु० ।

२. इङ्गश्चत्त्यारभ्य-परिशेषादित्यन्तो रेखाङ्ङितो नास्ति क० पु० ।

३. पा इति नास्ति क० पु० ।

१७६. दाधा ध्वदाप् [१ । १ । २०]

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपो विना । इति घुसंज्ञत्वाभावात् “गातिस्थाघुपा” (२ । ४ । ७७) इति सिचो न लुक् । अदासीत् । अदासिष्टाम् । “यमरमनमातां सकृ च” (७ । २ । ७३) इत्यनेन सिद्धम् । एत्वं च न । दायात् । धेद् पाने । टो ङीवर्थः ।

इत्यस्य ग्रहणमित्याह—पिबतीति । पे ओवे शोपरो इत्यस्य तु लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणम् । अत एवास्य “पात्रा” (७ । ३ । ७८) इति पिवादेशः । ‘गातिस्था’ (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् च न भवति । पा रक्षणे इत्यस्य तु लुग्विकरणत्वाद्ग्रहणम् । जहातीति । ओहाङ् भतावित्यस्य निवृत्त्यर्थः । पोऽन्तर्कर्मणि । स्यति । असास्यत् । छये । छधायतीति । “सुन्धातु” छयेष्वक्कृष्टिवां सत्वप्रतिषेधः” (वा०) इति धात्वादेः पस्य सत्वं न भवति । एतच्च धातुपाठे स्ये छये इति पृथग्धातुद्वयपाठसामर्थ्यादिति तत्रैवोक्तम् । माधवस्त्वाह—पोपदेशस्यापि “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) इति सत्वात् स्त्यायतीत्येव रूपम् पृथक्पाठप्रयोजनं तु तिष्ठ्यासति । अतिष्ठपदिन्यादावादेशः सकारत्वात् पत्वितिद्धिः । ये तु अस्य सत्व नेच्छन्ति तेषामज् दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गः । किं च “स्त्यः प्रपूर्वस्य” (६ । १ । २३) “प्रस्त्योऽन्यत्तरस्याम्” (८ । २ । ५४) इत्यादौ स्त्यारूपमायपन्नयोर्द्वयोर्ग्रहणम् इति वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधश्च । एवं चोभयोरपि प्रस्तीतः प्रस्तीम इत्यविशिष्टान्येव निष्ठायां रूपाणि भवन्ति । आचार्यस्तु मन्यन्ते नायं पोपदेशः दन्त्याजन्त्यसादित्वाभावात् । टकारस्यैवोपदेशिकत्वात् । पाट्टवर्गस्तवर्गजः इत्यस्याः परिभाषायाः उपदेशेन बाधितत्वात् । एवं चाभ्यासे टकारश्चवणमुपपद्यते । टष्टधौ । टष्टयतुः । टिष्ठ्यासति । टाष्टधायते इत्यादि । छधाता । टष्टधायत् । छधारयति । दैप् पकारोऽदाविति विशेषणार्थः ॥१७५॥

दाधा ध्वदाप् । इह दाधा^१ इति रूपानुकरणम् इत्याह—दारूपाधारूपाश्च । धारूपा इति बहुत्वमविवक्षितम् । धात्र्घेटोः द्वयोरेव संभवात् । अत एव काशिकायां दारूपाश्चत्वारो धारूपौ द्वाविति । अनुकार्यबहुत्वाभिप्रायं वा बहुत्वमूलम् । ननुपदेशे येषां दाधा इति रूपं ते चेदनुक्रियन्ते ततो दो-देङ्-धेटां न प्राप्नोति । अयं प्रयोगे ततोऽनात्त्वविषये शित्येषां न स्यात् । प्रणिद्यति । प्रणिद्यते ।

१. सुन्धातुष्टोष्कृष्टिवां सत्व निषेध इति क० पु० ।

२. अदन्त्यपरा इति क० पु० ।

३. इवाया रूप अनुकरणम् इति क० पु० ।

१७७. विभाषा घेट्श्वोः । [३ । १ । ४९]

आभ्यां परस्य च्लेश्चडादेशो वा स्यात् कर्तरि लुङि परे ।

१७८. चङि [६ । १ । ११] .

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवम्यैकाचो द्वे स्तः । चङो ङित्वादातो लोपः । अदधत् । अदधताम् । अदधन् । सिचृष्वे ।

प्रणिधयते । दाणदात्रधात्रां च विकृते न स्यात् । प्रणिधच्छति । प्रणिदतः । प्रणिधत् इति । अयोभयेषा ग्रहणम् । ततो दोङस्तादौ “मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च” (६ । १ । ५७) इत्यात्वे कृतेऽस्ति प्रयोगे दारूपमिति प्रसज्येत । ततश्च प्रनिदातेति नेर्णात्वं स्यात् । “उपादास्तास्य स्वरः शित्तकस्य” इत्यत्र “स्याध्वोरिच्च” (१ । २ । २७) इति स्यात् । एवं तर्हि नोपदेशे न च प्रयोगे यदा धारूप तस्येदमनुकरणम् । किं तर्हि यावताम्^१ उपदेशस्यानामनुकरणे क्रियमाणो दाधा इति रूपं संभवति तेषामिह ग्रहणम् । संभवति चैतद्दाण्दात्रधात्रामनुकरणे दोङेङ्घटा-मपि “प्रकृतिबदनुकरणं भवति” (५०) इत्येषामनुकरणं स्यादेव ‘आत्वेन दाधारूपत्वाविशेषात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्विह न प्रवर्तते अदाविति निषेधे दैपः सामान्यग्रहणार्थात् पित्त्वात् । अन्यथा लाक्षणिकत्वात् अस्य ग्रहणेन न भवितव्यमिति किं तदर्थेन पित्करणेन । एव च प्रनिदारयति उपदास्तेत्यादावपि प्रसङ्गः । नहि दूदीङोरनुकरणस्यात्वमस्ति । अदावित्येतद् व्याचष्टे—दाप् दैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोभने । दैपोऽप्यात्वे कृतेऽस्ति दाप् रूपम् । ‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्’ इति ज्ञापितं चैतत् । “उदीचां माङो व्यतीहारे” (७ । ३ । ४६) इत्यत्र मेङः कृतात्त्वनिर्देशेन । माङ् माने इत्यस्य त्वयं निर्देशो न भवति तस्य कर्मव्यतिहारे वृत्त्यसंभवात् । प्रणिदापयसीत्यत्र तु प्रकृते नायं निषेधः । अन्तरङ्गायां घुसज्ञाया बहिरङ्गस्य पुकोऽसिद्धत्वादिति । घुसंज्ञाभावाविति । अदाविति निषेधेनेत्यर्थः । अदासीदिति । ‘यमरम्’ (७ । २ । ७३) अदासिष्टामित्यादि । एव च नेति । घुसंज्ञाभावादित्यपेक्ष्यते । घेट्पटो ङीवर्थः । स्तनन्धयोत्यत्र ‘टिङ्ढाणम्’ (४ । १ । १५) इति ङोप् यथा स्यादित्यर्थः । घयति घयेदित्यादि ॥ १७६ ॥

विभाषा घेट्श्वोः । घेट् पाने । टुओश्वि गतिवृद्धयोः । कर्तरि किम् ? आधिपाता गावौ वस्तेन । अदधादिति । धाग्रत् इति स्थिते परत्वाच्चित्यत्वाद् धातोर्लोपः । तस्य “द्विबन्धनेऽचि” (१ । १ । ५६) इति स्थानिवच्चात् धाशब्दस्य द्वित्वम् । ह्रस्वः । “अभ्यासे चर्च” (८ । ४ । ५४) इति घस्य दः ॥ १७७ ॥

१. पठितानामिति क० पु० ।

२. इत्यात्वेनेति क० पु० ।

१७९. विभाषा घाघेत्साच्छासा [२।४।७८]

एभ्यः परस्य सिचो वा लुक् स्यात् परस्मैपदेषु । अघात् । अघाताम् ।

१८०. आता [३।४।११०]

सिज्जुकि आदन्तादेव झेजुस् । “उस्यपदान्तात्” (६।१।९६) अधुः । आदन्तादेवेति किम् ? अभूवन् । लुगभावे अघासीत् । घेयात् । पा पाने ।

१८१. पाघ्राध्मास्थाम्नादाणदृश्यतिसर्तितिशदसदां पिव-

जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छेधौशीयसीदाः [७।३।७८]

पादीनां क्रमात् पिवादय आदेशाः स्युः शिति । पिवादेशोऽदन्तस्तेन नोपधागुणः । पिवति । “गातिस्था” (३।४।७७) इति सिचो लुक् । अपात् । पेयात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । अघ्रात् । अघ्रासीत् । जघ्रा । घ्रेयात् । घ्रायात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । अध्मासीत् । ध्येयात् । ध्मायात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । सिचो लुक् । सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात् । “नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकाररचेर्पाट्टवर्गस्तवर्गजः” । इति । अस्थात् । अदृष्येवायेऽपि पः । नितष्ठौ । स्थेयात् । म्ना अभ्यासे । मनति । दाण् दानं । प्रणियच्छति । प्रणयदात् । देयात् । ह्रु कौटिल्ये । ह्ररति । अह्रापीत् । जह्वार ।

मदपविति । “भोऽन्तः” इलोपे च कृते संयोगान्तस्य लोपः । “सिजभ्यस्त” (३।४।१०६) इति जुस् तु न भवति । चङा व्यवधानात् चङन्त्योरेकादेशे कृतेऽपि तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यान्निवत्त्वाद् व्यवधानमेव । तिच्पञ्चे इति । ऽपवादेन चङा मुक्ते पक्षे सिचि कृते इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

विभाषा घ्रा । घ्रा गन्धोपादाने । घेद् पाने । शो तनुकरणे । छो छेदने । पोऽन्त-कर्मणि । परस्मैपदिषु किम् ? व्यत्ययित । व्यत्यधिपाताम् ॥ १७९ ॥

आतः । प्रत्ययनक्षणेन “सिजभ्यस्त” (३।४।१०६) इत्येव जुसि सिद्धे नियमार्थं वचनमित्याहु-आदन्तादेवेति । अभूवन्निति । प्रत्ययलक्षणेनात्रोस् प्राप्तः । अनङ्गकार्यत्वाद् “न लुमता” १।४६३ इति नास्ति । ‘अपासोरिति । ‘यमरम” (७।२।७३) इतोऽसकौ । दधौ । दधतुः । घाता । घेयात् इति । “एलिङि” (६।४।६७) इत्येत्वम् । घास्यति । पा पाने ॥ १८० ॥

पाघ्राध्मा । पा पाने । पा रत्तणे इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणात्वात् । घ्रा गन्धो-

पादाने । ध्मा शब्दाग्निसंयोगोः । एषा गतिनिवृत्तौ । म्ना अभ्यासे । दाण् दाने । दृशिर्
 प्रेक्षणे । ऋ गतौ । सू गतौ । जीहोत्यादिकयोस्तु न ग्रहणम् भवति, शितोऽमम्भवात् ।
 चानशः सभवतीति चेत् । नाशितिति हि कर्मधारयः । शश्चासाविच्च शित् । शित्तीति
 वर्णग्रहणे च तदादिग्रहणादित्संज्ञकशकारादौ विज्ञायते । शित्यचीति विशेषणाद् वा ।
 एवं च शतर्यपि न भवतीति । शद्लृ शातने । पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । भौवादिकयो-
 स्तौदादिकयोश्च ग्रहणम् । सद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । भौवादिकयोस्तौदादिकयोश्च
 ग्रहणम् । दृशेर्धातुमात्रनिर्देशे कर्त्रर्थविवक्षायां 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' वा शपाऽभावे
 सौत्रत्वाद् वा लुकि 'सृजिदृशोः' (६ । १ । ५८) इत्यमागमे द्रष्टीति निर्देशः साधुः
 पश्यादेशस्तु न भवति । 'वसस्याचि' (७ । ३ । ७२) इत्यतोऽचीत्यनुवृत्तेः दृश्याति इति
 युक्तः पाठः । शितपा निर्देशे प्रयोजनाभावात् । शितोत्युक्तेरेव यङ्लुक्प्रसङ्गात् ।
 लघूपधगुणमाशङ्क्याह-पिवादेशोऽदन्त इति । आद्युदात्तत्वं च निपातनोपम् । अन्यथा
 "धातोः" (६ । २ । ३६२) इत्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सह "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"
 इति मध्योदात्तं पदं स्वात् । आद्युदात्तं चेप्यते । तेन नोपधागुण इति । शपा सह
 "अतो गुणे" (६ । १ । ६७) इति पररूपस्य शिद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि तस्य गुण प्रति
 स्थानिवत्त्वाद् नोपधागुण इति भावः । अन्येत्वंङ्गवृत्परिभाषया "लोप-पिबतेरोच्चाभ्या-
 सस्य" (७ । ४ । ४) इति निर्देशाद्वा गुणाभावमाहुः । आपाताम् । अनार्धधातुक्त्वात्
 "धुमास्या" (६ । ४ । ६६) इति नेत्वम् । अपुः 'आतः' (३ । ४ । ११०) इत्युस् ।
 "उस्यपदान्तात्" (६ । १ । ६६) पपौ । पपतुः । "ऋतो भारद्वाजस्य" (६ । ४ । ७३)
 इति वेद् । पपिथ । पपाथ । क्रादिनियमादिट् । पपिव । पाता । पेयात् । "एलिङि"
 (६ । ४ । ६७) पास्यति । घ्रा । अघ्रासोत् । अघ्रात् । "विभाषा घ्राधेदसाच्छासः"
 (२ । ४ । ७८) इति वा सिचो लुक् । जघ्राथ । जघ्रिव । घ्राता । घ्रायात् । घ्रेयादीत् ।
 "वाऽन्यस्य संयोगादेः" (६ । ४ । ६८) इत्येत्वं वा । घ्रास्यति । ध्मा । अग्निसंयोगो
 मुखवायुनाजनेः संघुक्षणम् । ष्ठा । तिष्ठतीति । तिष्ठादेशः । तिष्ठेत् । सिचो लुक्
 "गातिस्था" (२ । ४ । ७७) इत्यादिना । 'नन्वस्यादित्युक्तम्, धात्वादेः षः से कृते षिवेरिव
 'ठस्य श्रवणप्रसङ्गात् तस्यावित्यत्र चाभ्यासे टश्रुतिप्रसक्तेश्चेत्याशङ्क्याह-सत्वे कृते
 इति । यतः पकारादेश्वर्गस्य तवर्गः प्रकृतिः । "ष्टुना ष्टुः" (६ । ४ । ४१) इति ष्टुत्वं तु
 विकृतिः तच्च सत्वे कृते पयोगस्यापाये नैमित्तिकोऽप्यपैति । ततः प्रकृतिभूतस्तवर्ग एवा-
 वशिष्यते इत्यर्थः । ननु स्वाभाविकोऽयं टवर्गो न नैमित्तिक इति चेत् । 'तत्राह-नका-
 रजावित्यादि । परिभाषेयम् । धातुषु भ्रूल परे यावन्नुस्वारपञ्चमौ श्रूयेत 'तौ नकारजौ

१. नन्वस्यादि युक्त मिति क० पु० ० । २

२. कृतेऽपि तस्येति क० पु० ० ।

३. तव आहेति क० पु० ०

४. नकारज्जाती इति ख० पु० ० ।

वेदितव्यो । यथा स्रसुध्वंसु । अत्र नकारस्य "नश्चापदान्तस्य झलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारः । तेन तस्यासिद्धत्वात् स्रस्तम् ध्वस्तम् इति 'अनिदिताम्' (६ । ४ । २४) इति नलोपः सिद्ध्यति । पञ्चमाः अमङ्गणमाः यथा अनुपञ्च दम्भ, अङ्क, लुण्ट, ग्रन्थ इति । अयं पञ्चमोऽपि नकारजः द्रष्टव्यः । तेनाक्तम्, सक्तम्, देभतुः, ध्येतुरिति न लोपः सिद्ध्यति । आञ्चकदित्यत्र अकारस्य "नन्दाः" (६ । १ । ३) इति निषेधात् द्वित्वाभावः सिद्ध्यति । एषु "अनुस्वारस्य ययि परसवराः" (८ । ४ । १८) इति कृतस्य पञ्चमस्यासिद्धत्वाद् नकार एवायामिति । यद्यपि अनुस्वारस्य नकारजत्वे उक्ते तन्मूलकस्य पञ्चमस्याप्यर्थात्तत् सिद्ध्यति । तथापि पञ्चमस्य स्वाभाविकत्वं मा सम्भावीति पृथग्भिधानम् । अत्र झलिति विशेषणं स्पष्टार्थम् । अमृत्यनुस्वारस्यासम्भावात् । पञ्चमस्य तु सत्यपि सम्भवेऽनिष्टादर्शनात् । प्रमितमित्यादौ यस्य नकारजत्वे 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८ । ४ । १४) इति एत्वप्रसङ्ग इति चेत् । मैवम् । परिभाषा खल्वनियमप्रसङ्गे नियमवारिणो । ततश्च यत्र दम्भप्रभृतिषु मकारः स्वाभाविको नकारजश्च सम्भाव्यते तत्रैवेयमुपतिष्ठते । न च माप्रभृतौ तथा शङ्काबोजमस्ति इति नकारजत्वं नोपदिश्यते । तथा च चकारे परे यः शकारः स सकाराज्जातो वेदितव्यः । तेन व्रश्चे, वृक्णाः मुवृगित्यादौ "स्कोः" (८ । २ । २६) इति सलोपः सिद्ध्यति । एतच्चोपलक्षणम् । तेन चवर्गयोगेऽपि च'वर्गः तवर्गजो ज्ञेयः । यथा उज्झ त्पागे । दोषधोऽयम् । तस्य 'उज्झिभपति । उज्झतीत्युत् इति सिद्धम् । तथा पात् 'रेफपकाराम्या परो यष्टवर्गः सटवर्गयोगे तवर्गज्जातो ज्ञेयः । तेनोणोतिः स्नातेश्च द्वित्वे सत्वे नत्वे च कृते नकारसकारश्चयणं भवति । उणु'नाव तिष्ठासतीत्युपलक्षणम्, तेन टवर्गयोगेऽपि यष्टवर्गः सोऽपि तवर्गजो ज्ञेयः । यथा अट्ट अभियोगे ! चूडु भावकरणे इति । तेन क्विपि अत् चत् इति भवति । तदेवं तिष्ठतेः सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यादित्युपपन्नमिति भावः । अस्याविति । लुङ्ग्रहागमः । अङ्गव्यायेऽपि यः इति "प्राक् सितादङ्गव्यायेऽपि" (८ । ३ । ६३) इत्यनेन । अभ्यासव्यायेऽपि यः इति । "स्यादिध्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (८ । ३ । ६४) इत्यनेन । नितष्टी इति । "आत औ एलः" (७ । १ । २४) इत्यौस्त्वे वृद्धयेकादेशस्य 'द्विवचनेऽचि' (१ । १ । ४६) इति स्थानिवत्त्वात् स्या इत्यस्य द्वित्वे "शपूर्वाः खयः" (७ । ४ । ६१) इति चकारस्य शेषः । (ह्रस्वः । चत्वम् । अभ्यासात् परस्य पत्वे णत्वम् । तस्यतुरित्यादि । स्याता । स्थेयादिति । 'एलिङि' (६ । ४ । ७९) इत्येत्वम् । स्यास्यति । म्ना अभ्यासपारम्पर्येणा-

१. पञ्चमा इत्यारभ्य सिध्यतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
२. चवर्ग इति नास्ति क० पु० ।
३. उज्झिभतीति क० पु० ।
४. तथापि तेन वृद्धयोगे यष्टवर्गः, सोऽयं वर्गजो ज्ञेय इति क० पु० ।
५. तेनेत्यारभ्य-ज्ञेय इत्यन्तो रेखाङ्कितः नास्ति क० पु० ।

१८२. ऋतश्च संयोगादेर्गुणः [१।४।१०]

संयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् वृद्धिनिमित्ते लिटि परे । जह्वरतुः । जह्वरुः । “ऋतो मारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति थलि नेट् । जह्वर्थ । क्रादिनियमादिट् । जह्वरिव । जह्वरिम । हर्ता ।

१८३. गुणोऽस्ति संयोगाद्योः [७।४।२९]

अत्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य गुणः स्याद् यकि असार्वधातुके लिङि च । ह्वयात् ।

वर्तनम् । मन्तोति । “पाघ्राध्मा” इति मनादेशः । मन्नासीत् । मन्नासिष्ठम् । मन्नो । मन्तुः । मन्मिय । मन्माय । म्नाता । म्नेयान् । म्नायात् “वाऽन्यस्य” (६।४।६८) इत्येत्व वा । म्नाम्यनि । दाण् । एकारो “दागश्च सा चेच्चतुर्थ्ये” (१।३।५) इति विशेषणायं । प्रणिश्चक्षतीति । “पाघ्राध्मा” (७।३।७८) इति यच्चादेशे “नेगंदनद” (८।४।१७) इति एत्वम् । प्रण्यशान् । लुङि ‘गातिस्था’ (२।४।७७) इति मिचो लुक् । अदाताम् । अदु । ददौ । दाता । देयात् इति । “एलिङि” (६।४।६७) इत्येत्वम् । ह्रु । ह्वरति इति । शपि ‘सार्वधातुक’ (७।३।८४) इति गुणः । रपरः । अह्वार्योविति । लुङि सिचि वृद्धावट् । “अस्ति-सिचः” (७।३।८६) इतोट् । “एकाच” (७।२।१०) इति सिचो नेट् । पत्वम् । अह्वार्यम् । जह्वारति । एल् वृद्धिः । तस्याः स्थानिवत्त्वात् ह्रु शब्दस्य द्वित्वम् । उरत् । ह्लादिः शेषः । “कुहोश्चु” (७।४।६२) इति ह्रस्य भः । तस्य । “अभ्यासे चर्च” (८।४।५४) इति जन्त्वेन जः ॥ १८१ ॥

ऋतश्च । ऋतः^१ प्रतिपेवविपयेऽपि गुणार्थोऽयमारम्भः । ननु च जह्वारति वृद्धिविपयेऽपि परत्वाद् गुणेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अवृद्धिनिमित्ते इति । पूर्वविप्रतिपेयेन स्वविपये वृद्धिरेव भवतीति भावः । यद्यपि वृद्धिविपये परत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते “अत उपवायाः” (७।२।११६) इति वृद्ध्यापि सिद्ध तयापि अवृद्धिनिमित्ते लिटि गुणविधिरर्थवान्मान्यत्रेति भावः । जह्वरतुरिति । द्वित्वात्परत्वादनुसि गुणे तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वे ह्लादिशेषादि । गुणविधानसमये संयोगादित्वमस्त्येव । अङ्गस्य कृतेऽपि वा द्वित्वे । ह्लादि शेषेऽपि कृतेऽङ्गस्य साभ्यासस्य भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणो भविष्यति ॥ ८२ ॥

गुरोर्जति । ऋ गतिप्रापणयोः । भादिः ऋ सृ गतौ ह्वादिः । द्वयोरप्ययं छान्दसेन लुका निर्देशः । अग्रहणमेव तु न कृतं वैचित्र्यार्थम् । अकारे एव विधेये गुणग्रहणं

१. नमोदिति इति क० पु० ।

२. कित इति क० पु० ।

१८४. ऋद्धनोः स्ये [७ । २ । ७०]

ऋतो हन्तेरच परस्य म्यस्य इट् स्यात् । हुरिष्यति । सृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । स्वरतिष्यतीति वेट् । अस्वारोत् । अस्वार्पीद् । स्वर्ता । स्वरिता । स्वरतेः स्यस्य नित्यमिड् वाच्यः । स्वरिष्यति । सृ गतौ । “पाघ्राध्मा” (७।३।७८) इति धौरादेशः धावति । सतेः शोघ्रगतावेवायमिष्टः । अन्यत्र तु सरति ।

१८५. सतिशास्त्यतिभ्यश्च [३ । १ । ५६]

एभ्यः परस्य च्लेरडादेशः स्यात् । पृथक्सूत्रकरणादुभयपदेषु ।

१८६. ऋद्धशोऽडि गुणः [७ । ४ । १६]

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादडि । असरत् । ऋसृभ्यामड् वेति केचित् । असारपीत् । सस्रतुः । ससर्प । क्रादित्वान्नेट् । ससृव ।

चिन्त्यप्रयोजनम् । असारधातुके लिङि इति । योत्यनुवृत्तैर्यकारादावेव भवति । तेनेह न सस्तुपीष्ट । ह्यर्थादिति । यासुटः किञ्चात् “विङिति च” (१।१।५) इति तदपवादोऽनेन गुराः । रपरत्वम् ॥ ८३ ॥

ऋद्धनोः स्ये । ऋत् ऋवर्णान्तः । हन् हिंसागत्योः । “एकाच” (७।२।१०) इतोङ्निपेधे प्राप्ते वचनम् । अत एव ऋतिः सौमो घृणारूपार्थो गृह्यते तस्य सेट्त्वेन विधिवैयर्थ्यात् । स्वं । स्वरति । स्वरेत् । सस्वार । सस्वरतुः । थलि क्रादिदिपमा-
घ्नित्यमिड् । सस्वरिष । केचित् “स्वरति” (७।२।४४) अत्रापि विकल्पमाहुः । सस्वर्थेत्यपि भवति । “गुणोऽति” (७।४।२६) इति गुणः । स्वर्तात् । “स्वरति” (७।२।४४) आदिनाऽस्यापि विकल्पमाशङ्क्याह-स्वरतेरिति । परन्वाद् “ऋद्धनोः स्ये” (७।२।७०) इत्येतदेव विकल्प बाधते इत्यर्थः । सू ॥१८४॥

सतिशा । सृ गतौ । शासु अनुशिष्टौ । ऋ गतौ । “पुपादिद्युतादितृदिद् सति-
शास्त्यतिभ्यश्च परस्मैपदेषु” इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथक् योगकरणादनुमीयते । अत्र सूत्रे परस्मैपदेऽपि न संवध्यते इति न विशेषेणैवं विधानमित्याह—पृथगित्यादि । ऋस्टभ्यां वेति केचित् । शासिना लुग्विकरणेन साहचर्यात् सत्यतीति लुग्विकरण-
योरेव ग्रहणं न भौवमदिकयोरिति वादिनः साम्प्रदायिकाः नानयोरङ्मिच्छन्ति । एवं च द्वैरूप्यमवर्जनीयमित्यर्थाद्विकल्पः फलतीत्यर्थः । असारपीत् इति सिचि वृद्धिः । एका-
च उपदेशः” (७।२।१०) इति नेट् । ससार । सस्रतुरिति । परत्वाद् यणि तस्य “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५६) इति स्थानिवद्वात् सू इत्यस्य द्वित्वम् ॥१८५॥

ननु ससर्प ससृवेत्यादौ “एकाच” (७।२।१०) इति निषिद्धोऽप्योद् इत्यादिनियमात् किं न स्यात् पपियेतिवत् इत्याशङ्क्याह—क्रादित्वान्नेडिति । क्रादिष्वस्य पाठा-
त्तद्धिन्नेष्वेवैव प्रतिप्रमवादित्यर्थः । सर्ता ॥१८६॥

१८७. रिङ् शयग्लिङ्क्षु [७ । ४ । २८]

श यकि यादावसार्वधातुके लिङि च परे ऋतो रिङादेशः स्यात् । रोङं बाधित्वा रिङ्विधिसामर्थ्याद् “अकृतसार्वधातुकयोः” (७ । ४ । २५) इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सरिष्यति । ऋ गतौ प्राण्ये च । ऋच्छति । आरत् । आपीत् । द्वित्वम् । उरत् । वृद्धिः । आर ।

१८८. ऋच्छत्यृताम् [७ । ४ । ११]

तौदादिऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतां चावृद्धिनिमित्ते लिटि गुणः स्यात् । आरतुः । आरुः ।

रिङ्शयक् । श “तुदादिभ्यः शः” (३।१।७७) ‘कृञः श च’ (३।३।१००) यक् ‘सार्वधातुके यक्’ (३।१।६७) यादौ किम् ? कृपोष्ट ? असार्वधातुके किम् ? पिपृयात् । लिङि किम् ? कार्यम् । स्त्रियादिति । कित्वाद् गुणो निपिट्तेऽपि ‘अकृतसार्वधातुकयोः’ (७।४।२५) इति दीर्घे सति “ऋत” इतोच्च स्यादिति दीर्घापवादो रिङ् विधीयते । अथ कृतेऽपि रिङि ‘पुनः प्रसङ्ग’ ५० इति विज्ञानात् दीर्घः स्यादित्याह-रोङं बाधित्वेति । अन्यथा “राङ् ऋतः” (७।४।१७) इति रोङेव सिद्धे किमादेशान्तरकरणेनेत्यर्थः । सरिष्यतीति । ‘ऋद्धनोः स्वेः’ (७।२।७०) इतीट् । ऋ । ऋच्छतीति “पाद्मा” ७ । ३ । ७८ इति ऋच्छादेशः । आरविति । लुङि “सतिंशास्त्यतिभ्यश्च” (३।१।३६) इत्यङ् । “ऋदृशोऽङि गुणः” (७ । ४ । ६) इति गुणः । ‘आङजादानाम्’ (६।४।७२) आपीत् । ऋसुभ्यामङ् वेति केचिदित्युक्तेः सिच्पक्षे वृद्ध्यादि द्वित्वमित्यादि । अत्र परत्वाद् वृद्धौ कृतायां तस्याः स्थानिवत्त्वाद् ऋशब्दस्य द्वित्वम् । तत् उरदत्वे हलादिः शेषे ‘अत आदेः’ (७।४।७०) इत्यभ्यासदीर्घे च कृते पुनरुत्तरखण्डवृद्धौ रपरत्वे च सवर्णादीर्घः । एवमारतुः । अरिष्येत्यादि गुणविषयेऽप्यूहम् ॥१८७॥

ऋच्छत्यृताम् । तौबादिऋच्छेरिति ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु इत्यस्य एतेन ऋच्छादेशस्य न ग्रहणम् । तस्य लिट्यसम्भवात् । नापि तेनोपलक्षितस्य भौवादिकस्यात्तर्ग्रहणम् । ऋधातोरेष्यत्र पृथक्प्रश्लेषात् । स च बहुवचननिर्देशादवसीयते तदेतदाह—ऋधातोरिति । अविशेषाद् भौवादिकजोहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ऋ इति वरुणग्रहणं तु न सम्भवति । ऋकारान्तानां पृथग् ग्रहणात् । अवृद्धिनिमित्ते इति । वृद्धिनिमित्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्ध्या बाधितत्वादित्यर्थः । निमित्तशब्दोऽत्र कुर्वादिरूपवाची । तेनानर्च्छेत्यत्र एति वृद्धियोग्यत्वेऽपि गुणो भवति । आरतुरिति यणि वा परत्वाद् गुणो रपरत्वे च द्वित्वम् । हलादिः शेषः । “अत आदेः” (७।४।७०) इति दीर्घः । सवर्णादीर्घः । नन्वसत्यपि गुणे द्वित्वात्परत्वादादौ यणाच्चेव । तस्य द्वित्वं

१८९. इडत्त्यतिव्ययतीनाम् [७ । २ । ६६]

अद्भृव्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिड् स्यात् । आरिथ । आरिच । अर्ता ।
“गुणोऽर्ति” (७।४।२९) इति गुणः । अर्यात् । अरिष्यति । श्रुश्रवणे ।

१९०. श्रुवः शृ च [३ । १ । ७४]

श्रुवः श्रुप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके परे शृभावरच । शृणोति । शृणुतः ।

प्रति स्थानिवत्त्वमाह-द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते इति न्यायात् । ऋरु-
सिति स्थिते उरदत्वहनादिशेषाभ्यासदीर्घवारतुरिति सिद्धयत्येव तत्किं ऋकार-
प्रक्षेपेण । सत्यम् । पूर्वं प्रवृत्तस्यापि यण स्थानिवत्त्वेन निवृत्तौ ऋइत्यस्य द्वित्वे
ऋ ऋप्रभुमिति स्थिते वार्णादाङ्ग वलोय-” (५७) इति पुनः प्रवृत्त यण बाधित्वो-
रदत्व प्राप्तम् । तत्परमपि वहिरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वेन वार्णं सवर्णादीर्घं कृते स यद्य-
भ्यासग्रहेणान गृह्येत तत उरदत्वहनादिशेषाभ्यासदीर्घेषु कृतेषु “भ्राता लोपः”
(६।४।३४) इत्यालापे अतुरिति प्रत्ययमात्रं श्रूयते । अथ धातुग्रहणेन गृह्येत तत
ऋकारान्तत्वात् गुणो कृते अतुरित्यनिष्ठ प्रसज्येत । अतः प्रक्षेपेण पूर्वं गुण उच्यते ।
एतच्च कृते द्विवचनेऽङ्गादेशः पुनः प्रवर्तते इति पक्षे प्रयोजनम् । यदा तु कृते द्वित्वे-
ऽभ्यासदीर्घसवर्णादीर्घयोः “वस्वेकाजाढसाम्” (७।२।३७) इतीदं आरिवानिति
प्रयोजनं ज्ञेयम् । अन्यथा पूर्वापादितप्रक्रियया अरिवानिति स्यात् ॥१८॥

इडत्त्यतिव्ययतीनाम् । अद् भक्षणे । ऋ गतो भ्वादिह्रस्विदिश्च । व्येञ् संवरणे ।
अतिव्ययत्योः “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।६३) इति नियमादिति विकल्पेन प्राप्ते
नित्यार्थम् । अर्तेऽनु नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थं वचनमित्याह-नित्यमिड् स्यात् इति
आरिवेतो । कादिग्रिमादिट् । अरिष्यति । “ऋद्धनोः स्ये” (७।७०) इतीट् ॥१९॥

श्रुवः शृ च । शपि प्राप्ते ङ्नुः । विधीयते । शृभावरचेति । श्रुव इत्यपेक्षते ।
पञ्चमीनिर्दिष्टस्यापि ‘पष्ठयन्ततया विपरिणामात् । चकारः श्रुप्रत्ययः ‘सन्नियोगार्थः ।
अस्य भ्वादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । स्वादिपाठेनापि^१ श्नोः सिद्धे शृभाव एव विधेय
इति । कौमाराः भ्वादिषु पाठसामर्थ्यादस्मान्छपमप्युदाहरन्ति इति । शृणोतीति ।
श्नोडित्वाद् घातोर्न गुणः । श्नोस्तु पित्सु गुणः एत्वम् । शृणुत इति । ततः डित्वाप्त
श्नोर्गुणः । हुश्रुवोः सार्वधातुके इति । ‘एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य’ (६।४।८२)

१. पठ्यन्त्य तपेति क० पु० ।

२. सम्मिपि योगार्थ इति क० पु० ।

३. नोपि इति क० पु० ।

१६१. हुश्नुवोः सार्वधातुके [६ । ४ । ८७]

ह्रस्वोरेकेकाचोऽसंयोगपूर्ववर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति ।

१६२. लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः [६ । ४ । १०७]

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । शृण्वः ।

शृणुवः । शृणमः । शृणुमः । परत्वाद् गुणेन लोपो बाध्यते शृणोमि । शृणुयात् ।
पररूपत्वम् । शृणुयुः ।

१६३. उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६ । ४ । १०६]

असंयोगपूर्वात् प्रत्ययस्योकारात् परस्य हेल्क् स्यात् । शृणु । गुणा-
वादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृण्व । अशृणुव । अशृणम ।
अशृणुम । अश्रौषीत् । शुश्राव । शुश्रोथ । शुश्रुव । श्रूयात् । पु प्रसवे ।

“श्रौ” (६।४।८३) इति चानुवर्तते “अङ्गस्य” (६।४।९) इति च । तत्रानेकाज्-
ग्रहणमङ्गस्य विशेषणं हुश्नुभ्यामपि तद्विशेष्यते । श्नुइति प्रत्ययग्रहणात् तदन्तविधिः ।
ततश्च हुधातुरूपं यदङ्गमनेकाच् श्नुप्रत्ययान्तं च यदङ्गमनेकाच्च तयोरित्यर्थं
इत्याह-हुश्नुवोरित्यादि । अनेकाचोरिति अङ्गयोरिति शेषः । असंयोगपूर्वग्रहणं त्वोर्विशेष-
णम् । तेनाहणुवन्ति, आप्नुवन्ति इत्युभयत्रापि निषेधसिद्धिरित्याशयेन व्याचष्टे-
असंयोगपूर्ववर्णस्येति । सार्वधातुकग्रहणं ह्यर्थम् । जुहुवतुरित्यादौ मा भूदिति ।
न श्वर्थम् अव्यभिचारात् । (नन्वनेकाच् इति नानुवर्त्य सार्वधातुके हुश्नुवोरेकाचोऽ-
संभवात् । सत्यं) हुश्नुग्रहणं यङ्लुको भाषाविषयत्वज्ञापनार्थम् इति भाष्ये स्थितम् ।
तच्चानेकाज्ग्रहणाननुवृत्तौ बाध्येत । अन्ये तु श्नोः सार्वधातुके संभवात् ।
योयवतोत्यादेरेकेकाचो व्यावर्त्यस्य संभवात् । सत्यां त्वनेकाच इत्यस्यानुवृत्तौ यङ्लुगेव
व्यावर्त्यं परिशिष्यते, स च छन्दस्यार्धधातुकतो भाषाविषयत्वं फलतोति सूचयितुमनेकाच
इत्यस्यानुवृत्तिराचार्येर्दीक्षता । एतच्च यङ्लुकि विवरिष्यामः शृण्वन्तीति । उवङि
प्राप्ते यण् विधीयते ॥ १९१ ॥

पररूपत्वमिति । शृणुया उंसिति स्थिते “उत्स्यपदान्तात्” (६ । १ । ६६)
इत्यनेन । ‘यामुटो’ इत्त्वान्न गुणः ॥ १६२ ॥

१. रेखाङ्कित. नन्वनेकाच इत्यारभ्य बाध्येत इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. यामुटो इत्यारभ्य—लुडोत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१९४. स्तुसुधून्भ्या परस्मैपदेषु [७ । २ । ७२]

एभ्यः सिच् इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् । सुपुवि । रुद्रुमुनुधातूनां लिटं विना इट् वेति केचित् । सोता । सविता । सु गतौ ।

१९५. णिश्रिद्रुश्रुभ्या कर्तरि चङ् [३ । १ । ४८]

एयन्तात् श्यादिभ्यश्च्लेशचडादेशः स्यात् कर्त्रर्थे लुङि । द्वित्वम् । उवडादेशः । असुसुवत् । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति प्राप्त इट् क्रादिस्रवेणाशोयते । सुसोथ । सुसुव । सूयात् । दु गतौ । अदावीत् । अदौपीत् । दुदविथ । दुदोथ । मतान्तरे नित्यमिट् । दुदुविथ । दोता । मतान्तरे इट् वा । दविता । दु गतौ । “णित्रि” (३ । १ । ४८) इति चङ् । अदुद्रुवत् । दुद्रोथ । दुद्रुव । द्रोता । गम्ल गतौ । “इपुगमियमां छः” (७ । ३ । ७७) इति छः । गच्छति ।

गुणावादेशाविति । शृणुमि इति स्थिते “मेनिः” (३ । ४ । ८६) “आहुत्तमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२ , “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४) इति गुणः । “एचोऽय-
वायावः” (६ । १ । ७८) । शृणुयाव इति आटः पित्वेनाडित्वाद् गुणः ।

अश्रीवोरिति । लुङि सिच् अनिट् सिचि वृद्धिः । पत्वम् । अश्रीष्टाम् । अश्रीपुः । शृश्रोथेति । क्रादित्वादनित्त्वम् । अत एव भारद्वाजनियमादपि नेट् । भूषारिति “अकृत्साव” (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । पु । सवति । सवेत् ॥ १९३ ॥

स्तुसुधून्भ्यः । ष्टुत्र् स्तुतो । पु प्रसवे । पुत्र् अभिपवे । द्वयोर्ग्रहणम् । निरनु-
बन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वात् । धूत्र् कम्पने । आद्ययोः “एकाव”
(७ । २ । १०) इति निषेधे प्राप्ते धूत्रश्च “स्वरति” (७ । २ । ४४) इत्यादिना
विकल्पे प्राप्ते विधिरयम् । सुपाव । “आदेश” (८ । १ । १५) इति पत्वम् । सुपुविथ ।
स्वमते तासौ नित्यानित्त्वाद् थलीङ्विकल्पः । सुपोथ । सुपुविवेति । क्रादि-
नियमान्नित्यमिट् ।

स्तुसुधून्भ्यः । रुद्रमुनुधातूनामिति । रु शब्दे । दु गतौ । पु प्रसवे । पुत्र् अभिपवे ।
एणु स्तुतो । केचिदिति । त्रिमुनोतरे । सूयात् । सविष्यति । सोष्यति । सु गतौ ।
सवति । सवेत् । णिश्रिद्रुश्रुभ्यः । श्रोति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तर्विधिरित्याह-रयन्तादिति ।
श्याविभ्य इति । त्रिञ् सेवायाम् । दु गतौ । सू गतौ । एभ्यश्चेत्यर्थः । कर्तरोति
किम् ? असविपातां देवी भक्तन । कर्तरोत्यनुवृत्तिः प्राक् “चिण् भावकमङ्गोः”

१९६. पुपादिद्युतादिलूदितः परस्मैपदेषु [३।१।५५]

श्यन्विकरणपुपादेर्द्युतादेर्लूदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अनङोत्पुक्तेरुपधालोपो न । अगमत् । जगाम । “गमहनजन” (६।४।९८) इत्युपधालोपः । तस्य “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५९) इति स्थानिवत्त्वात् साचकस्य द्वित्वम् । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । जगिमथ । जगिम ।

(३।१।६६) इति भाषावृत्तौ पुरुषोत्तमदेवः । तेनावक्ष्यतां श्लोकौ देवदत्तेनेत्यङ् न भवति ॥ १६४ ॥

द्विर्वचनम् । “चङि” (६।१।११) इत्यनेन । उवडादेश इति । अमुञ्च अत् इति स्थिते चङो ङित्वात्तदाश्रये गुणे निषिद्धेऽपि तिवाश्रय उपधागुणः प्राप्नोति । तमपि बहिरङ्गं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङ्गेव भवतीत्यर्थः । दुः । अदावीत् इति । रुद्रमुन्विति वेट् । वुदवियेति । स्वमते भारद्वाजनियमाद्वेट् । मतान्तरेऽप्येति । लिटं विनेत्युक्तेः । रुद्रमुन्वितोऽङ्गिकल्पो वसूनसोर्नेत्यर्थः । गम्ज् लृङ् ॥ १६४ ॥

पुपादि । “नन्दिग्रहिपचादिभ्यः” (३।१।१३४) इतिवदेकेनैवादिशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादाने फल चिन्त्यम् । इह चतुर्विधः पुपादिः । पुप धारणे । दल विधरणे इत्यादि चुरादिः । पुप पुष्टौ । शिपु श्लिपु दाहे इत्यादि स्वादिः । पुपु पुष्टौ इत्यादि कचादिः । पुप पुष्टौ । शुप शोषणे इत्यादि दिवादिः । तत्र चुरादेः “णिश्चि” (३।१।४८) इति चङा भाव्यम् । अपूपुपदिति । णिचा च्लेर्व्यवहितत्वादसंभवः । भ्वादेस्तु ग्रहणेन पुपाचनन्तरमेव पाठात् द्युतादीनां पूयग्रहणं न कुर्यात् । त्रयादिषु चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि च त एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लूदित एव तान् कुर्यात् । स्वरितत्वादेव तेनैव सिद्धेः । अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्ते । के च पुनस्ते इत्यत आह—श्यन्विकरणा इति । श्यन् विकरणो येभ्यस्ते श्यन्विकरणाः । प्रकृतिप्रत्यययोरन्तरा भवन् सहकारी विकरणस्तेन भ्वादेः त्रयादेः अपोषीदित्येव भवतीति भावः । द्युतादेरिति । द्युत दोषावित्यादेः । लूदितश्चेति । लूदित्संज्ञको यस्येति । लूदित्तृतीयं निमित्तम् । अयं पुपादयो द्युतादयश्च लूदित एव कस्मान्न पठिताः ? अत्र हरदत्तः अशक्यास्ते तथा गठितुम् । आदितामोदितामोदितामूदितां च तत्र भावात् । यद्यपि दुष्प्रो स्फूर्जा इत्यादिवत् त्रिलृप्विदा इत्येवमनेकानुबन्धा अपि पठितुं शक्यास्तथापि गौरवं प्रसज्येत इति तदाशयो ज्ञेयः । देवादिकाः पुपु, शुपि, तुप्, दुप्, श्लिप्, शक्, स्विद्, क्रुधक्षुवः, शुक्, पिक्, रक्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, शम्, तम्, दम्, भ्रमु, भ्रमु, क्षमु, क्लम्, मदी अमु, यमु, तमुवसः । व्युप, प्लुप, विस्, विम्, कुस, वुस्, मुस, मसी, लुठ, तृप, भृप, अंश, वृश, कृश, तृप हृप ख्य, रिय, डिप्, कुप्

१९७. गमेरिट् परस्मैपदेषु [७ । २ । ५८]

गमेः सकारादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । परस्मै-
पदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे इट् स्यात् । आत्मने-
पदयोग्याद्वेति केचित् । सृष्ट गतौ । सर्पति । लुदिच्चादङ् । असृपत् ।
“कृषमृश” (वा०) इति वा सिच् । “अनुदात्तस्य च” (६ । ४ । ८८)
इत्यम् वा । असाप्सोत् । असाप्सोत् । ससर्पिथ । ससृपिव । लप्ता ।
सर्पा । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।

गुप् रुप् लुपः । लुभक्षुभो एभतुभौ क्लिदमिदत्त्विदा ऋधगृधपुपादयः । लुङि
एभ्योऽङ् स्यात् । पञ्चपष्टिः । अन्ये त्वाहुः शमावधेः द्युतश्चितामिदप्विदा त्विदारच्
घुद् रुद् लुद् लुद्, शुभ क्षुभ एभ लुभ लसु, ध्वस, भ्रंस् श्रम्भ वृत्तु वृष, स्यन्दू कृप
द्युतादयः । नन्वङि सति “गमहनजनसनननां लोपः विडस्यमङि” (६ । ४ । ६८)
इत्युपधालोपः किं न स्यादत आह—अनडोत्युक्तेरिति । अगमदिति । लुङि ज्लेः सिचोऽ-
पवादः लृदिच्चादङ् । जगमेति । एलि ‘अत उपधायाः’ (७ । २ । ११६) इति
वृद्धिः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । कुहोश्चुः । उपधातोप इति । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्व-
मिति भावः । यद्येवं तत्र कृते “एकाच” (६ । १ । १) इति विधीयमानं द्वित्वं न
स्यादत आह—तस्येति । साच्चस्य गम् इति समुदायस्य । जगमिथ । जगम्य ।
“उपदेशोऽन्वतः” (७ । २ । ६२) इति निषिद्धोऽपोट् “ऋतो भारद्वाजस्य” (६ । १ । ६३)
इति विकल्प्यते । इडभावे “नश्चापदान्तस्य” (८ । २ । २४) इत्यनुस्वारः । “अनु-
स्वारस्य ययि परसवर्णः” (८ । ४ । १८) । जगिमवेति । क्रादिनियमादिद्
गन्ता ॥ १६६ ॥

गमेरिट् । गमिर्हिहादेशोऽनादेशश्च गृह्यतेऽविशेषात् सकारादेरिति । “सिचिचि
कृत्” (७ । २ । ५७) इत्यतोऽनुवृत्तेः । सिचोऽस्मादसम्भवात् असिचोति न संबध्यते ।
ननु परस्मैपदेष्वित्युच्यते तेन जिगमिपितुम् जिगमिप ‘त्वमित्यादौ कृति परस्मैपदे
लुकि च न स्यादत आह—परस्मैपदग्रहणमित्यादि । ततः किमिष्टं न सिद्धयतीत्यत
आह—तेनेति । असत्यपि अनुत्पन्ने लुकि चेत्यर्थः । तथा च वातिकं “सिद्धं तु गमे-
रात्मनेपदेन समानपदस्यस्येदप्रतिषेधः” (वा०) इति । इदं चात्मनेपदेऽपि इण-
निषेधे एवारभ्यमाणाभ्यां बोधयति । एवं स्वमतमुक्त्वा^१ पदशेषकारस्य मतमाह—
आत्मनेपदयोगाद्वेति । यथात्मनेपदस्य निमित्तमस्ति न च तत्प्रयुज्यते स तदयोग्य

१. लृदिच्चादङ् इति नास्ति क० पु० ।

२. पदे इत्यधिकः क० पु० ।

३. पदशेषकारास्तिवति क० पु० ।

१९८. वे। स्कन्देरनिष्ठायाम् [८ । ३ । ७३]

वेः परस्य स्कन्देः पत्वं वा स्यात्, न तु निष्ठायाम् । विस्कन्दति । विष्कन्दति । निष्ठायां तु ।

१९९. परेश्च [८ । ३ । ७४]

अस्मात् स्कन्देर्वा पत्वम् । परिस्कन्दति । परिष्कन्दति । निष्ठायामपि

उच्यते । स हि एवं मन्यते गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदस्य ग्रहणम् । परस्मैपदेपु यो गमिर्दृष्टः तस्मात् सादेरिडिति । तेन तन्मते संजिगंसिता । संजिगंसितुमिति भवति । वैमत्याद्विकल्पः फलतीति चेत्युपनिबद्धम् । केचिदिति वचनमस्य पक्षस्योपेक्षणीयत्व-सूचनाय । यथाह हरदत्तः—न पुनरयं पक्षः स्थापितो भाष्यवार्तिकविरोधादिति । तन्मते संजिगमिषितेत्यत्रेड् न स्यात् । “समो गमृच्छिभ्याम्” (१ । ३ । ६) इत्यात्मनेपदत्वात् । संपूर्वस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् । तथा जिगमिषाचक्रे इति भावकर्मविषयस्य गमेः परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण् न स्यात् । अथ केवलो गमिः परस्मै-पदेषु दृष्ट एवोपसर्गवशात्स्वात्मनेपदमस्य भवतीतीड् भविष्यतीति मतं तर्हि सर्वत्र स्यात् । ततश्च सगंस्यते स विशेष इति भाष्यप्रयोगो विरुध्यते । संजिगमिषितेति । सन्नन्तात्तृच् । सृप् । संपति । उपधागुणः । अत्पठिति । डित्त्वान्न गुणः । अताप्सीत् इति । ‘अमोऽभावे’ ‘वदन्नज’ (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । स्परत्वम् । अताप्सीत् । अमि अस् अप् सीदिति स्थिते यण् वृद्धिरकारस्य । “एकाच” (७ । २ । १०) इत्यु-भयत्र नेट् । सृपिः सर्जनार्थः । कृप् भूषेति वार्तिके पञ्चानामेव ग्रहणादित्युक्तम् । ससर्पिथ । क्रादिनियमादिट् । ससर्प्य । अमभावपक्षे गुणो रपरः । सृप्यात् । स्रप्स्यति । सप्स्यति । अलप्स्यत् । असप्स्यत् । स्कन्दिर् । इर इदिति ॥ १६७ ॥

वेः स्कन्देरिति । “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । ११) इति निषेधे प्राप्ते प्रातविभाषेयम् । विष्कन्दतीति । अत्र निष्ठायामिति पर्युदासात् ‘नत्रिवयुक्तन्यायेन कृत्येवायं विकल्पः । तथा च वृत्तिकारेण पर्युदासो व्याख्यातः । कृतरचोदाहृता इति साधवः । आचार्यास्तु प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमानाः न तु निष्ठायामिति व्याचक्षुः । तत्र “नत्रिवयुक्तन्यायानवतारान्तिङ्प्युदाजह्वः । परिशिष्टादिसंवादादिति ज्ञेयम् । विष्कन्न इति । “निष्ठा” (३ । १ । १०२) इति कः । “अनिदिताम्” (१ । ४ । २४) “रदाभ्यां” (८ । १ । ४२) इति नत्वम् ॥ १६८ ॥

परस्तु पत्वं तिङ्यपि भवतीति सर्वसम्मतपृथग्योगकरणादनिष्ठायामित्य-स्यासंबन्धेन पर्युदासाविषयत्वात् । तदेतदाह—निष्ठायामपि वा पत्वम् इति । परि-

१. दृश्यते इति क० पु० ।

२. सन्नन्त तृप् इति क० पु० ।

वा पत्वम् । परिष्करणः । परिस्कन्नः । इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अष्का-
न्तसीत् । अस्कान्ताम् । चस्कन्दिथ । “झरो झरि सवर्णे” (८।४।६५)
चस्कन्थ । स्कधात् । त प्लवनतरणयोः “ऋत इत्” (६।१।११३)
इतीच्चे प्राप्ते इचोच्चोभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेनेति गुणः । तरति । अतारीत् ।
“ऋच्छत्यताम्” (७।४।११) इति गुणः । गुणाकारत्वेऽपि “त फलभज”
(६।४।१२२) इत्येचम् । तेरुः । तेरुः । ऋदन्तत्वात् सर्वत्रेद्
तेरिथ । तेरिथ ।

२००. वृतो वा [७।२।३८]

वृड् वृज् भ्यामृदन्ताच्च इदो दीर्घो वा स्यात् न तु लिटि । तरिता ।
तरीता । लिटि तु तैरिथ ।

ष्करणः । “अट्कुप्वाङ्” (८।४।२) इति एत्वम् । क्वचित्तु परिष्कन्न इत्युदाह्रियते ।
तत्र एत्वाभावश्चित्त्यः । अस्कददिति । अङि “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपः
अङभावे सिचः ‘एकाचः’ (७।२।१०) इति नेट् । “वदव्रज” (७।२।३) इति वृद्धिः ।
दस्य “खरि च” (८।४।१५) इति चत्वं तकारः । अस्कान्तसीत् । तामादौ “भ्रूलो
भ्रालि” (८।२।२६) इति सिचो लोपः । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्युः । चस्कन्द ।
संयोगान्तत्वात् कित्त्वम् । चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ । ‘उपदेशेऽजत्वतः’ (७।२।६३)
इति प्राप्ते “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।६४) इति पत्ते इट् । “शपूर्वाः खयः”
(७।४।६४) इति कस्य शेषः । चस्कन्थ । इडभावपत्तेः क्कादिनियमादिट् चस्कन्दिथ ।
स्कन्ता । स्कधात् । यासुटः “कित्त्वात् “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपः)
स्कन्तस्यति । अस्कन्तस्यत् । तृ । इत्वे प्राप्ते इति । किरतिगिरतीत्यादौ दर्शनादिति भावः
यत् प्राचोक्तम्-अन्तरङ्गत्वादित्वं स्यादिति । तन्न । प्रत्ययाश्रयत्वाविशेषे कयमन्त-
रङ्गत्वं सति वास्यान्तरङ्गत्वे कयं विप्रतिषेधोऽस्त्यवलत्वात् । प्रत्युत परमपि
बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्वमेव स्यादिति । विप्रतिषेधेनेति । इचोत्त्वयोरवकाशः । तीर्णम्
पूर्णम् । गुणवृद्धयोरवकाशः चयनम्, चायकः । तरतिपिपत्तीत्यादावुभयप्रसङ्गे ‘विप्र-
तिषेधे परं कार्यम्’ (१।४।२) इति परत्वात्ते एव भवतः इत्यर्थः । अतारोदोति । सिच
इट् “इट ईटि” (८।२।२८) इति सिचो लोपः । सिचि वृद्धिः स्परत्वम् । अतारिष्टाम् ।
अतारिपुः । ततार । गुणाकारत्वेऽपीति । गुणे कृते “अत एकहल्मध्ये” (६।४।१२)
इति प्राप्तस्येत्त्वस्य “न शसदद” (६।४।१२) इति निषेधेऽपि प्राप्ते इत्यर्थः ।
ऋदन्तत्वादिति । ऋदुदन्तेति । अनुदात्तत्वपर्युदासादित्यर्थः । तेरिथेति । ‘वृतो वा’
(७।२।३८) इत्यत्रालिटीत्यनुवृत्तेर्न दीर्घः ॥१६६॥

वृतो वा । वृ इति वृड् वृजोः सामान्यग्रहणं न वृवरणे इत्यस्य । तथा सति वृ इत्ये-
वावक्ष्यत् । प्रो यदोतिवत् इत्यालोच्याह-वृड् वृजोरिति । अरन्तान्तेति । ह्रस्वनिर्देशस्त्वत्र

२०१. सिचि च परस्मैपदेषु [७ । २ । ४०]

बृहद्बृज्भ्यामृदन्ताच्च इत्ये दीर्घो न स्यात् सिचि परस्मैपदेषु ।
अतारिष्टाम् ।

२०२. न लिङि [७ । २ । ३९]

बृहद् इत्ये लिङि न दीर्घः । तरिषीष्ट । यासुटः क्तिच्चान्न गुणः ।

२०३. ऋत इद्धातोः [७ । १ । १००]

ऋदन्तस्य धातोरिकारान्तादेशः स्यात् । स्पर्त्त्वम् । “हलि च”
इति दीर्घः । तीर्णात् । तरिष्यति । तरीष्यति । पञ्च सङ्गे ।

२०४. दंशसञ्जञ्चञ्जां शपि [६ । ४ । २५]

एषां नलोपः स्याच्छपि । पत्वम् । निपजति । अद्योऽन्तरेऽपि पत्वम् ।
बृद्धिः । चोः कुः । अनुस्वारपरत्तवर्णौ । न्यपाङ्क्षीत् । अभ्यासेनान्तरेऽपि
अभ्यासस्य च पत्वम् । निपपञ्च । ससञ्जतुः । ससञ्जुः । ससञ्जिय ।
ससङ्क्ष्य । सङ्क्षता । सन्यात् । सङ्क्ष्यति ।

न शङ्क्यः ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (७।१।१०) इत्यत्र ऋत इति पुनरुपादानात् ।
एतदनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः । न तु लिटोति । “प्रहोऽलिटि” (७।२।३७) इत्यतो-
ऽलिटोत्यनुवृत्तेः ॥ २०० ॥

अतारिष्टामिति । लुङ् तस्य ताम्, सिच् इद् बृद्धिः स्पर्त्त्वम् ॥ २०१ ॥

न लिङि । परस्मैपदे इत्योऽस्मन्वात् सामर्थ्यादात्मनेपदमुदाहरति - तरिषीष्टेति
आशौलिङ् । “भावकर्मणोः” (१।३।१३) इत्यात्मनेपदम् । “निङ्गः सोयुट्”
(३।४।२०२) “नुट् तियोः” (३।४।१०७) “छोपो व्योर्वलि” (६।१।६६)
इद् पत्वम् । घुत्वम् । गुणः, स्पर्त्त्वम् । यासुट इति पञ्चमी षष्ठो वा ‘ङिञ्च’
(१।१।५३) इतिवद् व्याख्येया । क्तिच्चादिति । “किदाशिषि” (३।४।१०४)
न गुण इति । ‘किञ्चि च’ (१।१।२) इति निषेवात् । एतच्च गुणविषयत्वादित्व-
प्रवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ २०२ ॥

ऋत इत् ॥ धातोः किम् ? मातृगाम् । नाक्षरिणकस्यापीष्यते । चिकीर्षन्ति ।
पञ्च इसस्त्रयोजनिटः ॥ २०३ ॥

दंशपञ्जञ्चञ्जां । दंश दशने । पञ्च ? पङ्के । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । पत्वमिति ।

१. सङ्गे इति नास्ति क० पु० ।

२०५. न दशः [३ । १ । ४७]

दशश्च्लेः कसो न स्यात् । इरिच्चादङ् वा । “ऋदशोऽङि गुणः”
(७।४।१६) अदर्शत् । सिचपक्षे

२०६. सृजिदशोर्ज्ञत्यमकिति [६ । १ । ५८]

अनयोरमागमः स्यात् झलादावकिति । वृद्धिः । व्रश्चादीनां पत्वम् ।
अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् ।

“घात्वादेः पः सः (६ । १ । ६४) इति सत्वे कृते “उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५)
इति भावः । भ्रवान्तरेष्पोति । “प्राक् सितात्” (८ । ३ । ६३) इत्यनेन । वृद्धिरिति ।
“वदप्रजहलन्तस्याचः” (८ । २ । ३३) इत्यनेन । तत्र हि हल्प्रहणं हल्-
समुदायप्रतिपत्यर्थमित्युक्तम् । अनुत्वातेति । “नश्चापदान्तस्य भलि” (८ । ३ । २४)
“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” (७ । ४ । ५८) इत्याभ्याम् । न्यषाङ्गोविति । लुङ्
तिप् सिप् । “एकाचः” (७ । २ । १०) इति नेट् । “इतश्च” (३ । ४ । १००)
इति इलोपे “अस्तिचिच” (७ । ३ । ६६) इतीडागमः । वि घसञ्ज्ञ सीदिति स्थिते
वृद्धिः । जस्य कुत्वेन गः । घातोः सिचश्च पत्वम् । अनुस्वारः । ततो गस्य “खरि
च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वेन ककारः । परसवर्णेन ङः । कपसंयोगे चः
इत्येव क्रमः । “भलो भलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । न्यषाङ्काम् ।
न्यषाङ्चुः । भ्रम्यासेनेति । “स्थादिष्वभ्रम्यासेन चाभ्यासस्य” (८ । ३ । ६४) इत्यनेन ।
ससज्जतुरिति । संयोगात् लिटो वा कित्वम् इति केपाचिन्मते कित्त्वान्नलोपः । तस्य
“असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वाच्चेत्वाभ्यासलोपी । ससञ्जित्य ।
ससङ्कथेति । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति वेट् । सङ्का । सज्याविति
मासुटः क्तिवाद् “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपः । सङ्क्ष्यतीति ।
लृटि स्यः कुपत्वचत्वात्नुस्वारपरसवर्णांताः । दृशिर् । इट् इत् । प्रेक्षणां चक्षुःकरणकं
ज्ञानम् । ज्ञानसामान्यमित्यन्ये । पश्यतीति । “पाघ्राध्मा” (७ । ३ । ७८) इति
पश्यादेशः । शप् । पश्येत् ॥ २०४ ॥

न दृशः “शल इगुपघाद” (३ । १ । ४५) इति प्राप्तः कसो निषिध्यते ॥ २०५ ॥
सृजिदृशोः । सृज विसर्गे । दृशिरूकः । घातोः स्वरूपप्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-
विज्ञानमिति प्रत्यय इह सन्निधापितो भूला विशेष्यते इति तदादिविधिविज्ञायते
इत्याशयेनाह-भूलादाविति । प्रत्यय इति शेषः । घातुप्रत्यय एव कार्यविज्ञानादिह
न भवति । रज्जुसङ्ख्यामिति । देवदृङ्भ्याम् । अकित्तीति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं किति
न भवतीत्यर्थः । पर्युदासे तु सिवृत्तत्वात्प्रत्यय सत्यपि “हलन्तान्च” (१ । २ । १०)
इति सनः कित्वातिदेशे स्वाश्रयमकित्वमाश्रित्याम् प्रसज्येतेति स्थितम् ।

२०७. विभाषा सृजिद्वशोः [७ । २ । ६५]

आभ्यां थल इद्वा स्यात् । ददर्शिय । दद्रष्ट । दंश दशने । दशति ।
अदाइक्षोत् । कित् निवासे रोगाननयने च ।

२०८. गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३ । १ । ५]

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् ।

२०९. सन्यङोः [६ । १ । ९]

अनभ्यासस्य घात्वयवस्यैकाचो द्वे स्तः सनि यङि च परे । घातोरित्य-
विहितत्वाद् सनोऽत्र चार्धघातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न स्तः “सनाद्यन्ताः”
(३।१।३२) इति घातुत्वात् शप्, तिघादि ।

लघूपधगुणस्यायमपवादः । अकितोतिवचनात् नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् ।
हलन्तवद्विस्तु न बाध्यते नाप्राप्त्यभावात् । सिचोऽप्यत्र विषये अस्या अप्रसङ्गात् तदेत-
दाह-वृद्धिरिति । अमि कृते 'सस्येत्यर्थः' । पूर्वं तु प्रवृत्तौ नित्यत्वादभा बाध्यत एव ।
भूलोति किम् ? सर्जनम् । दशनम् । अकिति किम् ? सृष्टम् । दृष्टम् । अत्राचोति ।
अदृशसोति स्थिते अम्, यण्, रेफ. “वद्वज्र” (७।१।३) व्रश्चादि पत्वम् ।
“पङोः कः सि” (८।२।४१ सिचः पत्वम् । कपयोः क्षः । “भूलो भूलि”
(८।१।२६) इति सिचो लोपे पत्वम् । ध्रुत्वम् । अत्राक्षुः । वरां । ददृशुः ।
ददृशुः ॥ २०६ ॥

विभाषा क्रादिनियमान्नित्यामिति प्राप्ते विभाषेयम् । बर्हिःवेति । अमभावे गुणः ।
रपरः दद्रष्टेति । इडभावेज् यण् पत्वध्रुत्वे । द्रष्टा । दृश्यात् । द्रक्षति । अद्रक्ष्यत् । दंश ।
दशनं दन्तव्यापारः । अत एव निदेशान्नलोपः । “दशनह” इति ज्ञापकाद् वा । दश-
तोति । “दंशसञ्ज” (६।१।२३) इति नलोपः । दशेन् । दशतु । अद्रशत् । अश-
तोति । सिचु, वृद्धिः, पत्वम्, कत्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ क्षः । अशष्ट्याम् इति । अद्राङ्क्षुः । दंशः
ददंशतुः । भारद्वाजिनियमादिद् वा । ददर्शिय । ददंष्ट । दंष्टा । दश्यात् । दङ्क्ष्यति ।
अदंक्ष्यत् । कित् ॥ २०७ ॥

गुप्तिज् । गुप् गोपनकुत्सनयोः । तिज निशाने क्षमायां च । कित्तिरुक्तः । स्वार्थे
इति । अनिर्दिष्टार्थत्वात् ॥ २०८ ॥

सन्यङोः । एकाच इति । हलादेः प्रथमस्याजादेस्तु द्वितीयस्येत्यपि बोध्यते । सनि
यङि चेति । सति सप्तमीयम् । सनि यङि च कने सति यो घातुः “सनाद्यन्ता घातवः”

१. अन्तःस्येत्यर्थः इति क० पु० ।

२. अगतीति नास्ति क० पु० ।

(३।१।३२ इति लङ्गित इत्यर्थात्तदन्तस्तदवयवस्यैकाच इत्यर्थो ज्ञेयः । तथा च “सन्यङोः” (६।१।६) इति पठ्ठीति स्थितमाकरे । परसप्तम्यां तु प्रतीपिपति । अटाटयते इत्यादौ “सन्यङोः” (६।१।६) इति द्वित्वं न स्यात् । पपावेच्यादौ लिट् इव । यत्तु प्राचोक्तम्—सप्तमीव्याख्यानेऽपि सन्नन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं स्यात्तद्विपयत्वात् सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्यात् ज्ञापकात् । अत एवाग्रे वक्ष्यति—शपोऽकारेण सिद्धे सन्यङोरकारोच्चारणम् “अजादेः” इति द्वित्वार्थम्, तेन यङ्सनो-द्वित्वम् इति तदसत् । तयोरेकलनिमित्तत्वकार्यित्वयोर्विरोधात् । अथ ज्ञापकात्तयोः कार्यित्वमनुमीयते इति मतम् ? तर्हि स्फुटं पठ्यन्तमेव ज्ञापयतीत्युच्यताम् । तत्कर्तुं सप्तमोपत्तः समर्थितः । अथ हलादेर्द्वित्वे सन्यङोरिति सप्तमी, अजादिविपये तु पठ्ठीति व्याख्यायेत । तन्न । एकत्वाद्विभक्तेरुभयार्थत्वायागात् । लक्ष्यभेदात्सप्तम्यामपि भिद्यते इति चेत् । मैवम् । पठ्यन्ततयैवोपपत्तौ निरर्थकत्वेन लक्षणकल्पने गौरवात् । किं च यदि हलन्तानां द्वित्वे परसप्तम्येपा ततो बोधवीति इति यङ्लुकि यद्वक्ष्यति अतङ्गकार्यत्वाद् “न लुमताङ्गस्य” (१।१।६) इति न द्वित्वनिषेधे इति तद् बाध्येत । सप्तमोपत्ते तयोः परतः पूर्वस्य विधीयमानं द्वित्वमङ्गकार्यमिति । अतोऽविशेषात् पष्ठयेवैषां युक्ता । यच्चाकारोच्चारणं ज्ञापकमित्युक्तम् । तदप्यसत् । पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् “अत उपधायाः” (७।२।११६) इति वृद्धिर्नैष्यते । नवाऽसत्यकारे तदुपपद्यते । किं च दित्सधित्सलिप्तादिभ्यः सन्नन्तेभ्य एकाच्चाद् यङ् स्यात् । दित्स्यम्, धित्स्यम्, इत्यत्र “ग्रहलोरर्थत्” (३।१।१०४) इति शयत् स्यात् । ततश्च “वतोऽनावः” (६।१।२१३) इति यत्स्वरः आद्युदात्तो न स्यात् । यच्च “अचो यत्” (३।१।६७) इत्यत्र वक्ष्यति—अजृग्रहणमजन्त-भूतपूर्वादपि यद् यथा स्यात् । दित्स्यम् इति तद् बाध्येत । तथा पिपठिपि ब्राह्मण-कुलानोति शौ अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ऋलन्तस्येति नुम् न भवति । सनोऽनका-रान्ते तु स्यात् । ततश्च पिपठिपि इति प्रसज्येत । अपि च पापच्यते हलन्तत्वाण्यति यलोपे कृते णित्युपधावृद्धौ पापाच्य इति प्रसज्येत । अदन्तत्वेनाचो यति पापच्य इति चेप्यते । तथा अपापचि फलं स्वयमेव । अपापचिष्ट चेति यङन्तस्याजन्तत्वाभावाद् “अचः कर्मकर्तरि” (३।१।६२) इति च्लेशिचण् विकल्पो न स्यात् । तथा “यस्य हलः” (६।१।४८) इत्यत्र यस्येतिसंघातग्रहणमिष्यते । ग्रह्येत् । अमध्योत् इति यवयोर्नोपो मा भूदिति तदपि ग्राह्येत् । अपापचिष्टेत्यादौ यङोऽपि यकारा-कारसंघातासम्भवात् । तथा यङोऽल्लोपस्य स्थानिवद्भाववर्णनेन धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानादिभाष्योक्तमयुक्तमापद्येत्यवश्यं कर्तव्यमकारोच्चारणं न ज्ञापकं युज्यते । यच्च शपोऽकारेण सिद्धे इत्यादि वक्ष्यति न तज्ज्ञापनपरमुक्तमुक्तेः कित्वाकारोच्चारण-प्रयोजनप्रदर्शनपरम् । द्वित्वार्थमिति सूक्तप्रयोजनान्तराणामप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।

२१०. पूर्ववत्सनः [१ : ३ । ६२]

पूर्वधातुवद् सन्नन्तादपि पदं स्यात् । गुपादेः क्रमात् निन्दाक्षमारुजयेषु
सन्निध्यते नान्येषु । चिकित्सति । कित् संदेहे च । विचिकित्सति ।
अचिकित्सीत् । चिकित्सयामास ।

अजादेरिति द्वित्वार्थमिति तु सन्यङोरिति पष्ठाव्याख्याभिप्रायेणोक्तमित्यालोचयामः ।
धातोर्ल्यविहितत्वाविति । यद्यपि वस्तुतो गुपादिभ्यो धातुभ्यो विहितो न तु धातो-
रित्यधिकृत्य विहित इत्यर्थः ॥ २०६ ॥

पूर्ववत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत् । 'तेन तुल्यम्' (१ । १ । ११५) इति
तृतोयान्ताद्धतिः । न तु 'पञ्चम्यन्तात् सत्तणामावात् । अर्थात् पूर्वस्मादिवेति सन्नन्ता-
दात्मनेपदं भवति । "तुल्यार्थः" (२ । ३ । ७२, इति हि तृतोयासबन्निभक्त्यर्थानन्त-
र्भावयति । सन्नन्तादात्मनेपदं भवति पूर्ववदिति श्रौतोऽन्वयः । कुतः पूर्ववदित्य-
पेक्षायां सन्निहितत्वात् सन एव पूर्ववदिति विज्ञायते । सनश्च पूर्वो धातुरेवेत्याशयेनाह-
पूर्वधातुवदिति । पदं चात्मनेपदं प्रकृतत्वात् । तत्र यदि शास्त्रं कार्यं चातिदिश्य-
मानमिहाप्यतिदिश्येत । शिशत्सति, भुमूर्पति, शीयते भ्रियते इत्यत्र दृष्टत्वात् । अतो
निमित्तातिदेशोऽप्यम् । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदम्, तेनैव सन्नन्तादपीति । यथा
प्रास्ते, शेते । अनुदात्तत्वाद्धित्वे चात्मनेपदनिमित्तं सत्सन्नन्तेऽपि भवति । यद्यपि
प्रकृतिगतं निमित्तद्धित्वादि सन्नन्ते वचनशतेनापि अतिदेष्टुमशक्यम् शिशयिष डिदिति
तथापि प्रकृतिगतमेव सत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपदं प्रवर्तयतोत्ययमिति-
देशार्थः संपद्यते । एवं च शिशत्सति, भुमूर्पतीत्यत्र न भवति । न ह्यत्र शदि-भ्रियति-
मात्रमात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि न चेतदिह सन्नप्रकृतावस्ति । यस्य च
पूर्वत्रैव निमित्तत्वं निषिद्धं तत्सन्नन्तेऽप्यानिमित्तं यथाऽनुचिकीर्षति पराचिकीर्षति
इति । न हि योग्यतामात्रेण निमित्तत्वम्, किं तु कुर्वद्रूपत्वम् । तच्चेह "अनुपराभ्या
कृप्रः" (१ । ३ । ७६) इति परस्मैपदेनापवादेन बाधितम् । यदि तर्हि कुर्वद्रूपं
निमित्तं जुगुप्सते मीमांसते इत्यादौ कथम् ? न ह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तत्वम्, तत्रा-
त्मनेपदं कदाचिदपि करोति । नित्यसन्नन्तत्वात् उच्यते । नैवात्रात्मनेपदं किं तर्हि

१. तु पूर्वस्य दिवेति पञ्चम्ययोग्यते इति क० पु० ।

२. न दात्मने पदमिति क० पु० ।

३. पदमात्मने पद मिति क० पु० ।

४. निमित्तन्तादपि इति क० पु० ।

५. ह्यत्रेतेव क० पु० ।

६. भवितव्यमिति क० पु० ।

अनुदात्तङितः इत्यनेनावयवेऽचरितार्थलिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति सन्नन्त-
स्याप्यस्यानुदात्तत्वात् । गुषादेरित्यादि । अर्थविशेषे नियमोऽयम् । क्रमादिति ।
गुपेनिन्दायामेव । तिजेः क्षमायामेव । कितेः रुजय एवेत्यर्थः । अर्थान्तरे तु सन् एम्भो
न भवति । गोपयति । तेजयति । केतयति । इति चुरादित्वाणि एजेव भवति । अय
णिजन्तादपि सन्नन्तादिवात्मनेपदं प्राप्नोति अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात् ।
अत्राहुः—गुप गोपनकुत्सनयोरित्यादिसहायनिर्देशे सत्यपि कुत्सनार्थवृत्तय एवानु-
दात्ततो नित्यसन्नन्ता भौवादिकाः । अर्थान्तरवृत्तयस्तु निरनुबन्धकारचुरादौ पठितव्या-
स्तेन णिच्यकृतेऽनुदात्तोत्वाभावादात्मनेपदं न भवति । अत एवार्थान्तरे एभ्यः केवले-
भ्यो लडादयोऽपि न सभवन्ति नित्यणिजन्तत्वात् । तेन गोपते, तेजते, इत्याद्यवद्यमेव ।
एव हि केवनादात्मनेपदार्थत्वेनानुबन्धस्य चरितार्थत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदं न
स्यात् । अन्ये तु तैत्थेभ्यः प्राक् सन् आत्मनेपद नापि परस्मैपद पश्याम इति भाष्यात्
तिङ्शतृशानच्चाभावात् प्रतीयते इति । निन्दादेरन्यत्र कृत उदाहरन्ति । तद-
युक्तम् । यदि हि कृतः स्यु, तह्यनुदात्तत्वं युज्यं स्यादिति कथमस्यावयवेऽचरितार्थत्वं
संगच्छेतेति । चिकित्सतीति । कितेः सनि “सन्त्यङोः” (६ । १ । ६) इति द्वित्वम् ।
ह्लादिः शेषः कुहोश्चुः । उदात्तत्वात्परस्मैपदम् । तथा चायं परस्मैपदिषु पठ्यते इति
कैयटादिभिरुक्तम् । एव तु स्वाश्रय कश्चिकित्सतु इति खण्डने टीकाकृता वर्धमानेन
चिकित्सतामिति भावितव्यमित्युक्तम्, तदात्मनेपदित्वं भ्रमादिति बोद्धव्यम् । एवं च
“पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६२) इत्यस्याश्रोपन्यासोऽनर्थको गुप्तिजादेरपि
नास्योपयोगः इत्युक्तम् । सन्सङ्गात् पठितमिति समाधेयम् । अन्ये तु गुपादिष्वनुबन्ध-
कारणमात्मनेपदार्थमिति भाष्यदर्शनादादिपदेन बहुवचनानुरोधात् कितेरपि ग्रहणा-
दात्मनेपदम् । परस्मैपदिषु पाठाच्च परस्मैपद चेति । चिकित्सति । चिकित्सते इत्युभय-
मुदाजह्नुः । तद् गुपादिषु बहुवचनं मानवधादिसूत्राभिप्रायं कितिस्तु परस्मैपदीत्याकर-
विरोधादुपेक्ष्यम् । कितेः रुजये सनित्युक्तं प्राक् तदुपलक्षणमपीत्याह—कित संदेहे
चेति । सनिति विशेषः । चकारास्त्रिहापनयनयोरपीति ज्ञेयम् । तथा च लक्ष्यम्—

चिकित्सत्यातुरं वेद्यो विचिकित्सति ये मनः ।

रिपुं विचिह्नति नृपो रुग्णं क्षेत्रे विचिह्नति ॥ इति ।

अचिकित्सतीदिति । सिच्यतो लोपः । “इटि ईटि” (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः ।
सवर्णादीर्घः । चिकित्सामासेति । “कास्प्रत्ययात्” (३ । १ । ३५) इत्याम् । “कृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटि” (३ । १ । ४०) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । चिकित्सता । चिकित्स्यात् ।
चिकीत्सिष्यति । अचिकित्स्यत् ॥ २१० ॥

१. तिङन्तत्वादि हि क० पु० ।

२. ह्यारि कथमिति क० पु० ।

३. प्रथमेकावः कित् सन् प्रतीयते इत्यधिकः पाठ क० पु० । परन्वसबन्धत्वात्निःसारित ।

२११. ऋतेरीयङ् [३ । १ । २९]

ऋतिः सौत्रो धातुघृणार्थः । तस्मादीयङ् प्रत्ययः स्यात् । डित्वात्तङ् ।
ऋतीयते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया

ऋतेरीयङ् । ऋतिः सौत्र इति । सूत्र एव पठितो न धातुपाठे इत्यर्थः । ईयङ्गोति । दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽयं धातुः इदन्तत्वे तु सवरणदीर्घेणैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यात् । ऋतेरिति त्विका निर्देशः । घृणार्थं इति । घृणाजगुप्साकृपयोरित्यनेकार्थत्वेऽपि घृणाऽत्र जुगुप्सा न कृपा । ऋतीयशब्दस्य जुगुप्साऽर्थः न कृपा ऋतोयशब्दस्य जुगुप्सा-यामेव निघण्टुषु प्रसिद्धेरित्याकरः । एव च भट्टमल्लस्य ऋतीयते इति कृपापर्यायेषु ऋतीयते स्यात् घृणयोरिति नानार्थवर्णेषु चाभिधानं चिन्त्यम् । ऋतीयते इति । ईयङ्गो डित्त्वान्नोपधागुणः आत्मनेपद च । छङि विधातव्ये ईयङ् विधानं वैचित्र्या-र्थम् । यत्तु वदन्ति ईयङ्वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति तेन शमेः खः शङ्खः, षणो ङः षण्डः इति “आयनेयोनीधियः” (७ । १ । २ इत्यादेशा न भवन्ति इति । तदसत् । एव हि तरप्छमुनादिति वक्तव्ये ईयसुनवचनं ज्ञापकं स्यात् प्रातिपदिकप्रत्ययानामादेशाभावस्य । ऋतीयते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । आर्तीयिष्ठ । ऋतीयाश्चक्रे । ऋतीयिता । ऋतीयिपोष्ट । “आयादय आधं धातुके वा” (३ । १ । ३०) इति ईयङ्गोऽभावपक्षे तु शेषत्वात् परस्मैपदम् । आर्तीत् । आर्तिष्टाम् । लिटि । आनर्त । आनृततु । ऋकारैकदेशोऽपि नुड्विधिं प्रति हिनति वक्ष्यमाणत्वाद्नुट् । अत्रैव त्वेतत् पठितुं युक्तम् । अर्तिता । ऋत्यात् । अर्तिष्यति । आर्तिष्यत् । यत्तु ईयङ्भावे आर्तिष्टेत्युदाहृतं प्राचा । तदसत् । आत्मनेपदनिमित्ताभावात् ।

किं चैवं परस्मैपदप्रकरणोऽस्योपन्यसो विरुध्येत । ईयङ्गोऽन्यत्र वा परस्मैपदस्या-प्रयोगात् । ‘वञ्चिलुञ्च्युतश्च’ (१ । १२५) इति क्त्वः कित्त्व-विकल्पनात् । ऋतित्वा । अर्तित्वा । अत् यच्च अर्तिता । अर्तितुम् अर्तितव्यम् । ऋतोयितुम् । ऋतोयितव्यम् । कृत्यप्यार्धधातुके ईयङ् विकल्प्यते इति परस्मैपदप्रक्रियेति प्रायोवादोऽयम् । भू प्राप्तावात्मनेपदी इत्यात्मनेपदप्रक्रियाया अपि व्युत्पादनात् ॥२११॥

पुण्योमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीरामचन्द्रामृतो-

संतः श्रीनरसिंहसुनुरमवत् प्रत्यचवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्राप्तिव्यावृक्तो

श्रीकृष्णस्य कृतो सप्ताक्षिमगमद् व्याख्या परस्मैपदे ॥ १ ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया

अथात्मनेपदप्रक्रिया

एधते । ऐधिष्ट । ऐधिध्वम् ।

२१२. आम्प्रत्ययवत् कृत्रोऽनुप्रयोगस्थ [१।३।६३]

आम् प्रत्ययो यस्मात् कृतः तदनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् आत्मनेपदं स्यात्
अकर्तृगामिन्यपि फले । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृषे ।

एध वृद्धौ । इत् आरभ्या गाङ्ः प्राग्वद् द्वाविंशतिः सेट्कः स्वङ्गवर्ज्याः ।
एधते इति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । "टित्" (३।४।७६) इति टेरेत्वम् ।
शप् । एधेते । एधन्ते । एधेत । एधेयाताम् । एधेरन् । एधताम् । एधेताम् ।
एधन्ताम् । एधेत । एधेताम् । ऐधिष्टेति । लुङि सिच इट् । आट् । 'आटश्च'
(६।१।६०) पत्वम् । ष्टुत्वम् । ऐधिपाताम् । ऐधिपत । ऐधिध्वम् इति । सिच
इट् । 'धि च' (८।२।२४) इति सलोपः । "इणः षोडश्वम्" (८।३।७८)
इत्यत्रेड्व्यतिरिक्त इण् गृह्यते इति मते ङत्वाभाव उदाहृतः । हरदत्तमाधवादिमते
तु भवितव्यमेवात्र ङत्वेन । ऐधिद्वम् इति । "अनचि च" (८।४।४७) इति
द्वित्वपक्षे त्वैधिद्वमितिपि । ध्वे सलोपो वा । सस्य द इति मते तु ऐधिद्वम् इत्यपि ।

आम्प्रत्यय । यदि आम् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः स्यात्ततः प्रत्ययग्रहण-
मनर्थकमसंभवश्च स्यात् । आमन्तस्थाघातुत्वेन तत् आत्मनेपदादर्शनात् । तद्वत्कृत्रो
(श्रोतृसम्भवात् । अतोऽतदगुणसंविज्ञानी बहुव्रीहिरयमित्याह—आम् प्रत्ययो यस्मा-
दिति । घातुरन्यपदार्थः । तेनामः प्रकृतियों घातुस्तस्यैवेत्यर्थः । तद्वत् प्रतियोगिपष्ठी
निर्देशा) "तत्र तस्येव" (५।१।११६) इति पष्ठ्यन्ताद्वतिः । अनुप्रयुज्यते
इत्यनुप्रयोगः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (३।३।१६) इति कर्मणि घञ् ।
घञश्चैतद्विशेषणमित्ताशयेन व्याजप्टे—अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् इति । अवधेरपि
संवन्धमात्रविवक्षया पष्ठो कृता । कृञ् इति च स्वरूपस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य । कृञ्-
ग्रहणात् । तद्धि भ्वस्त्योर्मा भूदिति क्रियते । अस्यापि प्रत्याहारपरत्वे तदनर्थकं
स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । विपर्ययोऽपि न भवति । अनुप्रयोगे स्वरूपस्य इह प्रत्या-
हारस्येति । तथाहि सति भ्वस्त्योरनुप्रयोगस्याविहितत्वेन ताभ्यामात्मनेपदविधानानु-
पपत्तेः । यद्येवं कृत्रो अित्वात् "स्वरितत्रितः" (१।३।७२) इत्येव सिद्धे

१. अघातुत्वेन तत् आत्मनेपदा इति नास्ति क० पु० ।

२. तद्वत्कृत्रोऽवे त्पारभ्य—निर्देशादित्यन्तो ( ) रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

२१३. इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् [८ । ३ । ७८]

इणन्तादङ्गात् परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधां-
चकृद्वे । एधाञ्चकृद्वेहे । कृजः किम् ? एधामास । एधाम्भभूव । एधिता ।
एधिपीष्ट । एधिष्यते । ऐधिष्यत । दद दाने । “न शशदद” (६ । ४ ।
१२६) इत्युक्ते रेण्यं न । दददे । ष्वष्क गतौ । ष्वष्कते । ष्वष्के । ऋज
गतौ स्थैर्ये च । अर्जते । अर्जिष्ट । “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) इति
दीर्घः । ऋकारैकदेशो रेफोऽपि नुङ्विधिं प्रति हल् । तेन “तस्मान्नुङ्
द्विहलः” (७ । ४ । ७१) इति नुट् । आवृजे । अर्जिपीष्ट । तिज निशाने
क्षमायां च । ततिक्षते । पञ्ज परिष्वङ्गे । निष्वजते ।

किमनेनेत्याह—अकर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपीति । कर्त्रभिप्राये सिद्धम् अकर्त्रभिप्रायार्थ-
स्त्वयमारम्भ इत्यर्थः । नन्वेव विध्यर्थमेतत् स्यात् तत्तत्त्वेन्दांचकारेत्यादौ कर्त्रभि-
प्राये तद्ध प्राप्नोति । अत्राहुः—पूर्ववदित्यप्यत्रानुवर्तते स द्वितीयो वाक्यमेदेन नियमार्थः
संपद्यते । यदि कृज आत्मनेपदं स्यात् तदपूर्ववदेवेति । तेन परस्मैपदिभ्यस्तद्ध न
भविष्यति । एधाञ्चके इति । लिट् “इजादेः” ३ । १ । ३६ इत्याम् । “आमः”
(२ । ४ । ८१) इति लेलुक् । “कृञ्च” (३ । १ । ४०) इत्यनेन कृजोऽनुप्रयोगः ।
लिट् तत्स्यैशादेशः । यण् तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । ऋतोऽत्वम् । एधाञ्चकिरे ।
एधाञ्चकृपे । ‘धासः से’ (३ । ४ । ८०) क्रादित्वान्नेट् ॥ २०२ ॥

इणः षीध्वमिति । “इण्कोः” इत्यधिकारेऽपि पुनरिङ्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्य-
र्थम् । पक्षीध्वमित्यादौ मा भूत् इति । अत्रेण इत्यङ्गस्य विशेषणं तच्च षीध्वमित्यादौ
षीध्वमादीनां तं च धस्येति व्याचष्टे-इणन्तादङ्गादित्यादि । यदौद विहितविशेषणं स्यात्
इणन्ताद्विहितानामिति तत् ऐधिङ्ध्वमित्यत्र न स्यात् । निहदुहदुहनहां च ढत्व-
धत्वधत्वेषु अपीणन्ताद्विहित इति ढत्व स्यात् । लिचोऽध्वम् । धुचोऽध्वम् । नचोऽध्वम्
इति । ननु इणो लुङि गादेशे विहितध्वमि कर्मणि अगाध्वं यूयमनेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्येत
इति दोषं दृष्ट्वा परविशेषणमेतदित्याह—परेषामिति । परत्वं चेह श्रुतिकृत-
माश्रीयते । तनैधिङ्ध्वमित्यत्रापि भवतीत्याकरः । अन्ये तु “विभाषेतः” (८ । ३ । ७६)

१. इत्यत्राप्यनुवर्तते इति क० पु० ।

२. यत्रो इत्यधिकः क० पु० ।

३. न तु इति क० पु० ।

४. विविधमिति क० पु० ।

इतीदो विभाषाया उक्तत्वात् शोबलोवर्दन्यायेनेद्व्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यते इति वदन्त ऐधिध्वम् इत्यादौ ढर्त्वं नेच्छन्ति । कृञः किमिति अनुप्रयोगस्येत्येवास्तु, कृञ एव चानुप्रयोगो विहित इति प्रश्नः । तत्र प्रत्याहारग्रहणात् भ्वस्तयोरप्यनुप्रयोगो विहित इति ताभ्यामपि स्यात् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं कृञ्ग्रहणस्वरूपं पराक्रियते इत्युत्तरयति—एधाभासेत्यादिना । एधिषोष्येति । आशासिङ् 'लिङः सोयुट्' (१४ । १०२) । एधिषीयास्ताम् । एधिषोरन् । एधिषोष्वमित्यत्र ढर्त्वं न भवति । इटः षीध्वम्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् इणान्तादङ्गात्परः षीध्वं नास्ति इति । शेषं प्राप्त्यर्थं भूवत्साधनायम् । दद । ददते । ददेत् । ददताम् । अददत् । अददिष्ट । दददे इति । लिट् तस्येश् । द्वित्वाद । "न शशदद" (६ । ४ । १२६) इत्येत्वाभावः । दददाते । दददिरे । दददिषे । ददिता । ददिष्यते । ददिषाष्ट । अददिष्यत । दध धारणे इत्यप्यनुदात्तत्वे पठ्यते तस्यापि दधते । दधेते । दधन्ते । इत्यादि दद्वत्तृपाणि । ष्वष्क । ष्वष्कते । 'सुवधातुष्टिष्वष्कतोनाम्' (वा०) इति सत्वप्रतिषेधः । ष्वष्कितेत्यादि । ऋज । अर्जते इति । 'पुगन्त' (७ । ३ । ८६) इति गुणः । रपरः । अर्जेत । अर्जिता । अर्जत । अर्जिष्येति । सिच इट् । आट् वृद्धिः । पत्वम् । छुट्वम् । आर्जिपाताम् । दीर्घ इति । ऋज इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे दीर्घे च कृते आऋज इति स्थिते "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इति नुड् । ननु कथमस्य द्विहलत्वमत आह—ऋकारैकदेश इत्यादि । नन्वेव हलादिशेषेण रेफस्य णवृत्तिरपि स्यादत आह—नुड्विधिं प्रति । नुड्विधिं प्रत्येवेत्यर्थः । उरदत्त्वविधानसामर्थ्यान्न हलादिशेषः शङ्क्य इति भावः । न चैव "कृषो रो लः" (८ । २ । १८) इत्यस्यासग्रहः । तत्र रभ्रुतिमतो लभ्रुतिमानादेश इत्याश्रयणादपि सिद्धेः । कथं पुनर्वर्णकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । अत्राहुः—नुड्विधौ द्विहलग्रहणं गौणस्येदृशस्य हल्लङ्घायानुकारिणोऽपि परिग्रहार्थम् । अन्यथा "तस्मान्नुड्" (७ । ४ । ७१) इत्येव व्याप्तात् । न चाटतु-रित्यादावपि प्रसङ्गः । 'अश्नोतेश्च' (७ । ४ । ७२) इत्यस्य नियमार्थत्वात् । अद्विहलो यदि भवति अश्नोतेरेवेति । न चाश्नातेर्निवृत्त्यर्थं तत् । तथा सति हि नाश्न इत्येवावश्यम् । यद्येवमिहापि न स्यादानूजे इति । नैष दोषः । तुल्यजातोयत्वादवर्णोपध-स्याद्विहलो नियमः इति कैमटेनोक्तत्वात् । अर्जिता । अर्जिष्येष्ट । अर्जिष्यते । अर्जिष्यत । अर्जिभृजो भर्जने इत्यपि पठ्यते । तत्राद्यस्येदितो नुमि ऋञ्जते । ऋञ्जताम् । अर्जत । अर्जिष्य । "इजादेश्च" (३ । १ । ३६) इत्याम् । ऋञ्जाश्चक्रे । आनूजे इत्यनवद्यम् । ऋञ्जिता । ऋञ्जिष्येष्ट । ऋञ्जिष्यते । भर्जो त्वोदिन् । तस्य भर्जते । भर्जेत । भर्जेताम् । अर्भर्जत् । अर्भर्जिष्य । वभृजे । भर्जितेत्यादि । जेयम् । तिज निशाने । निशानं तोक्ष्यो-करणम् । तित्तिक्षते इति "गुप्तिज्जिक्त्" (३ । १ । ५) क्षमार्थं सन् । द्वित्वाद । पत्वम्, चत्वेन कः क्प्संयोगे च । अनुदात्तेस्वात् तद्ध शप् । "अतो गुतो" (६ । १ । ६५) अतित्तिक्षिष्ट । तित्तिक्षाचक्रं । इत्यादि गुप्तिवत् । क्षमाया अन्यत्रायं निरनुबन्धकश्चु-रादिः । तेन तेजयतीत्यादि उदाहार्यम् । ष्वञ्ज । अनिड्यम् । परिष्वञ्ज आतिङ्गनम् ।

२१४. सिवादीनां वाङ्मवायेऽपि [८ । ३ । ७१]

परिनिविभ्यः परेषां सिवसहसुट्स्तुस्वञ्जामङ्मवायेऽपि वा पत्वं स्यात् ।
“श्लो श्लि” (८ । २ । २६) न्यस्वङ्क्त् । न्यष्वङ्क्त् । स्वसंयोगादपि-
ल्लिङो वा किञ्चम् । सस्वञ्जे । सस्वञ्जे ।

२१५. सदस्वञ्ज्योः परस्य लिटि [८ । ३ । ११८]

अनयोरस्यासात् परस्य सस्य पत्वं न स्याल्लिटि । परिसस्वञ्जे ।
स्वङ्क्ता । स्वङ्क्षीष्ट । ऋप् लज्जायाम् । ऊदित्वाद् वेट् । अत्रपिष्ट । अत्रप्त ।
“तृफल” (६।४।१२२) इत्येत्त्वम् । त्रेपे । त्रपिता । त्रप्ता । जम गात्रविनामे ।

निष्पजते इति । “दंशसञ्ज्वञ्जां शपि” (६।४।२५) इति नलोपः । “परि-
निविभ्यः” (८।३।७२) इति पत्वम् । “उपसर्गात् मुनोति” (८।३।६५)
इत्यादि च परिष्वजते इत्याद्यर्थम् । अनेनैव परिनिविभ्योऽपि सिद्धेऽपि सिवादिषु
स्तुष्वजोः पाठोऽङ्मवायेऽपि विकल्पायः ॥ २१३ ॥

सिवादीनामिति । प्रत्यासत्तेः परिनिविभ्य इति सूत्रोपात्ता एव सिवादयो गृह्यन्ते
इत्याह—पिवु इत्यादि । पिवु तन्तुसन्ताने । पृह मर्षणे । सुडागमः परिष्करोतीत्यादिः ।
ष्टुत्र् स्तुतौ । ष्वल्लिरुक् । उभयत्र विभाषेयम् । स्तुष्वञ्जोः “प्राक् सितात्”
(८।३।६३) इति नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते । न्यष्वङ्क्तेति । “ऊनो ऊलि”
(८।२।२६) इति सिचो लोपः । चोः कुः । अनुस्वारपरसवर्णौ । न्यस्वङ्क्तेति
पत्वाभावे । स्वञ्जैरित्यादि वा किञ्चमिति परमतमेतत् । तथा च “असंयोगाल्लिट्
कित्” (१।२।५) इत्यत्र श्रन्मिग्रन्मिदम्भस्वञ्जोनाम् इति वार्तिकं व्याख्याय
हरदत्तः अत्र केचिद्वेति पठन्ति । सस्वञ्जे इति । किञ्चपक्षे “अनिदिताम्” (६।४।२४)
इति नलोपः ॥ २१४ ॥

सदस्वञ्जि । स्वञ्जिग्रहणमिह सूत्रे प्रचिप्तम् । सदेर्लिटि प्रतिपेधे स्वञ्जैरुपसंख्यान-
मिति वार्तिके दर्शनात् । परिपत्वञ्जे इति । “स्यादिष्वभ्यासेन” (८।३।६४) इति
प्राप्तं परस्य निषिध्यते । पूर्वस्य तु भवत्येव । ऋप् । पित्वं “पिद्भिदादिभ्योऽङ्”
(३।३।१०४) इत्यर्थः । त्रपा । त्रपते । ऊदित्वादिति । “स्वरति” (७।२।४४)
इत्यनेन । अत्रसेति । इडभावे “ऊजो ऊलि” (८।२।२६) इति सिचो लोपः ।
संयुक्तहल्मध्यस्थत्वाभावादाह—तृफलेत्येत्वम् ॥ २१५ ॥

ष्टुभ । विष्टोभते इति । “उपसर्गात्” (८।३।६१) इति पत्वम् । व्यष्टो-
भिष्ट इति । अङ्मवायेऽपि पः । तुष्टुभे । “शर्पूर्वाः खयः” (७।४।६१) इति
तकारस्य शेषः । स्तोमिषीष्ट । पण । पणोः स्तुतावेवेति । पण व्यवहारे स्तुतौ च ।

२१६. रधिजभोरचि [७ । १ । ६१]

अनयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । अजम्भिष्ठ । ण्डु स्तम्भे ।
विष्टोभते । व्यष्टोभिष्ट । तुष्टुभे । पण व्यवहारे स्तुतौ च । “गुपूधूप” इत्यायः ।
पणेः स्तुतावेवायप्रत्ययः । अनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-
न्नात्मनेपदम् । पणायति । वेति केचित् । पणायते । गोपायति । गोपायते ।
अपणायीत् । अपणिष्ट । पणायञ्चकार । पणायञ्चक्रे । पेणे । पणैर्व्यवहारे
तु शतस्य पणते । पन च । पनायतीत्यादि । कमु कान्जौ ।

पन वेति पृथङ्निर्देशात् पनिः स्तुतावित्यनेनैव संवध्यते इति स्थितम् । ततश्च
“गुपूधूप” (३ । १ । २८) इत्यत्र स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात् पणोरपि स्तुतावेवार्थे
आयप्रत्ययो नार्थान्तरे इत्यर्थः । अत एव ‘न चोपलेभे वणिजां पणायाम्’ इति
व्यवहारेऽप्यायं प्रयुञ्जानो भट्टिभ्रान्ति एवेत्युक्तं तरङ्गिण्याम् । ननु पणोरप्यनुदात्त-
त्वात् जुगुप्सते इत्यादिवत् आत्मनेपदेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—अनुबन्धस्येत्यादि ।
अवयवे ह्युचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यथा गुपेः, न चेह तथा^१ पणो-
र्व्यवहारे आयो नास्तीत्युक्तत्वात् । तत्रैव केवले शतस्य पणते इत्यादावनुदात्तत्वं
तद्व्यत्वेन चरितार्थमिति नायान्तस्य विशेषकम् । ततः “शोपात्” (१ । ३ । ७८)
इति परस्मैपदमेव भवतीत्यर्थः । वेति केचिदिति । ये व्यवहारेऽप्यायं मन्यन्ते साहचर्यं च
न नियामकं सर्वत्रेति कृत्वोऽर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । तथा च भट्टिकाव्ये व्यवहारा-
शादप्यायप्रत्ययः प्रयुक्तः^२ इत्येतावदेव हरदत्तः प्राह—न त्वयमप्रयोग इति । तन्मते
चास्ति केवले चरितार्थमिति जुगुप्सते इतिवद् भवत्यात्मनेपदमिति भावः । तथापि
पणो इत्यादौ चरितार्थत्वेन नैतद् युक्तमिति सूचयितुं केचिदित्युक्तम् । क्वचित्तु गोपायते
इत्यप्युदाह्रियते तदपाणिनीयमेव । अपणायोत् इति । अतो लोपे सिच इट् । ‘इट ईटि’
लोपः । अपणिष्टेति । अप्रधातुके आयाभावपक्षे ‘अनुदात्तङितः’ (१ । ३ । १२) इत्यात्म-
नेपदम् । अपणिपाताम् । पणा^३याश्चकारेति । “कासुप्रत्ययाद्” (३ । १ । ३८) इत्यायम् ।
कृजोऽनुप्रयोगः । पणो इति । आयाभावे द्वित्वमेत्वाभ्यासलोपो । पणायिता । पणायत् ।
पणिपाट । पणायिष्यते । पणोष्यते । मतान्तरे पणायिषोष्ट इत्याद्यप्युन्नेयम् ।
शतस्य पणत इति । ‘व्यवहृपणोः समर्थयोः’ (२ । ३ । ५७) इति कर्मणि पठौ । शतं

१. इत्यर्थे इति नास्ति क० पु० ।

२. तथा इति नास्ति क० पु० ।

३. प्रयुक्त इति नास्ति क० पु० ।

४. पणायाम्कारेत्यारभ्य—अभ्यासलोपावित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२१७. कमेणिङ् [३ । १ । ३०]

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । उपधावृद्धिः । श्रुतिवादि । गुणयादेशौ । कामयते । एयन्तत्वात् च्लेरचङ् ।

२१८. णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः [७ । ४ । १]

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

व्यवहरतीत्यर्थः । पन च स्तुतौ वर्तते इत्यनुपङ्गः । पनायतीत्यादि । पणिवदायादीत्यर्थः । ननु चास्मान्मित्यभायप्रत्ययस्तत्र अनुदात्तस्य केवलेऽचरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताद् नित्यमात्मनेपदेन भवितव्यम् । तथा च वोपदेवोऽपि इति पठित्वा पनायते इत्युदाजहार । तरङ्गिणोकारोऽप्येवं प्रतिपेदे । तत्कथं परस्मैपदमदाहृतमिति चेत् । सत्यम् । अस्यानुदात्तत्वं युज्यते स्यात् । गुपेरिवास्मादपि कृतो न भवन्तीत्याप्रभाषितमस्ति । एव चानुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वात्पणेरिव पनेरप्यायप्रत्ययान्ताभ्यामनेपदमित्याशयः पश्यामः । कमु । उदित्वात् णिङ्भावपक्षे कमित्वा कान्त्वेति । क्त्वायां “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इति इङ्गविकल्पार्थम् । कान्तिरिच्छा ॥ २१६ ॥

कमेणिङ् । स्वार्थे इति । अनिर्दिष्टार्थत्वात् । एकारो णेरिति सामान्यग्रहणार्थं वृद्धयर्थश्च । इकार आत्मनेपदार्थः । उपधावृद्धिरिति । ‘अत उपधायाः’ (७ । २ । ११६) इत्यनेन । अनिर्गलक्षणात्त्वान्न “ङिति च” (१ । १ । ५) इति निषेधः शक्तिबाधेति । ‘सनाद्यन्ताः’ (३ । १ । ३६) इति धातुत्वात् लडादीनां स्थाने तिबादयस्तेषु परेषु शवित्यर्थः गुणः । “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८८) इत्यादिना । आयादेशः । ‘एचोऽयवायावः’ (६ । १ । ७८) कामयते इत्यादि । एयन्तत्वादिति । “णिश्चि” (३ । १ । ४८) णोति णिङोऽपि सामान्येन ग्रहणात् ॥ २१७ ॥

णौ चङ्यु । णावित्यङ्गापेक्षया सप्तमी । चङ्गेति तु व्यपेक्षयेति । व्याचष्टे—चङ्परे णौ यदङ्गमिति । णाविति किम् ? चङि यदङ्गमित्युच्यमानेऽपीपचदित्यादौ न स्यात् । पाचोति चङि अङ्गं न तस्योपधाकारः किं तर्हि चकारः । णिलोपेऽपि कृते (स्यान्निवद्भावाद् व्यवधानमेव । “चङ्परनिर्ह्रास” (वा०) इति स्थानिवद्भावात् निषेधो वाक्तिकृतो न सूत्रकृत इति । ननु “येन नाव्यवधानम्” (न्या०) इति णिव्यवायेऽपि भविष्यति । नेतदस्ति । अलोलवदित्यादावेतद्वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि वृद्धिभावादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । न च पुनर्गुणेनेष्टसिद्धिः । वृद्ध्या

१. अपापचोदिति क० पु० ।

२. (स्यान्निवद्भावादित्यारम्भ-इतीत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु० ।

३. वेकवचनेति क० पु० ।

११६. सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनलोपे [७ । ४ । १३]

लघुनि घात्वक्षरे परेऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं स्यात् चङ्परे णौ न त्वग्लोपे ।

२२०. सन्यतः [७ । ४ । ७९]

अभ्यासस्यात् ईकारः स्यात् सनि ।

पूर्वं बाधितस्येदानीं भ्रष्टावसरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । तथादोदपत् इत्यत्र ह्रस्वेन पुक् बाध्यतेति शावित्युक्तम् । चङि किम् ? कामयते कारयति । उपधायाः किम् ? अचकाञ्चत् । ह्रस्वश्रुत्योपस्थितमजित्येतत् शावित्यनेन विशेषयिष्यते अङ्गस्यावयवो योऽव तस्य णौ परे इति । तत्र च येन नाव्यवधानमित्येकेन वरुणं व्यवधाने भविष्यति नानेकेन । एवं तद्व्युपधाग्रहणमुत्तरार्थम् इति स्थितमाकरे ॥ २१८ ॥

सन्वल्ल इति । परग्रहणं च बहुव्रीहिप्रतिपत्त्यर्थम् । चङ्परो यस्मात् स चङ्परः । स च सामर्थ्याणिरेव गृह्यते । शेरन्यस्य चङ्परस्याभावात् । नन्वचकमतेत्यत्र मकारोऽपि (सम्भ० वति अदुदुवदिति चकार. संभवति । नैतदस्ति । चङ्पर इत्यङ्गस्य विशेषणम् । चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्य । लघुनि घात्वक्षरे परे इति । न च मकारे वकारे वा पूर्वमङ्गं भवतीति । पर्यालोच्याह—चङ्परे णौ यदङ्गमिति । अक्षरे इति । अनुच्यते “ह्रस्वं लघु” (१ । ४ । १०) इति वचनाच्च । सन्वदिति । सनोव सन्वत् “सन्यत” (७ । ४ । ७९) इत्यादि त्रिसूत्र्या यत्कार्यमुक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । न त्वग्लोप इति अगिति प्रत्याहारः । चङ्पर इति सम्बन्धाद् णौ अको लोपे सति नेत्यर्थः । तेन चमुप्रभृतीनामुदित्वेऽपि न निषेधः । लघुनि किम् ? अतत्तत्तत् । “संयोगे गुरु” (१ । ४ । ११) इति तकाराकारो गुरुर्न लघुः । चङ्ग्रहणं किम् ? अह पपच । परग्रहणं किम् ? चङ्ग्येव केवले मा भूत् अचकमतेति । अनग्लोपेति किम् ? अचकयत् ॥ २१८ ॥

सन्यतः (तपरं करणं मुखमुखायं अभ्यासे दीर्घासंभवात् । ये त्वाहुः पापच्यतेः सनि पापचिपते । अत्र मा भूत् । तदसत् । सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानादप्यत्राप्रसङ्गात् ॥ २२० ॥

१. संभक्षतीत्यारम्यः सवतं त्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. तपरकरणमित्यपरम्यलघुनोत्पादोत्पन्तो नास्ति क० पु० । किं तु लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह - लघुनीति पाठो वर्तते ।

२२१. दीर्घो लघोः [७ । ४ । ९४]

लघुनि धात्वक्षरे परे हलादेर्लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् चङ्परे णौ न त्वग्लोपे ।

२२२. णेरनिटि [६ । ४ । ५१]

अनिटादावाधधातुके परे णेलोपः स्यात् । इयङ् । गुणादेरपवादः । अचीकमत । णिङ्भाषपक्षे “कमेरचङ् वाच्यः” (वा०) णेरभावान्न दीर्घ-सन्वद्भावा । अचकमत ।

दीर्घो लघोरिति । लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह-लघुनोत्थादि ।) हलादेरित्यङ्गस्य विशेषणम् । तेन औण्यं न वदित्यत्र न भवति । एतच्च सामर्थ्याल्लनञ्माचार्ये व्याख्यातम् । तथा हि—अयमत्र सूत्रार्थः । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति । अजादेस्तु “अजादेर्द्वितीयस्य” (६ । १ । २) इति वचना-दङ्गावयवस्याभ्यासस्य नाङ्गस्येति माधवोक्तः । एवं तु अचीचकासत् इत्यत्रापि तदुदाहृते न भवितव्यमिति स्वोक्तिविरोधश्च । अवयवावयवश्च समुदायप्रत्ययवयो दृश्यते इत्यप्यन्यत्र स्थितमिति चिन्त्यमेतत् । यत् प्राचोक्तम्—हलादेरित्यर्वाचीन-मतेनोक्तम् इति । एवं तु स्वमते दीर्घो भवतीत्युक्तमित्याभाति । तच्चेतद्धातुवृत्त्यादौ साक्षाद् दूषितत्वादुपेक्ष्यम् । उच्यते । अवयवावयवः समुदायावयव इति न सार्वत्रिकम् यत्त्वचीचकासदित्युदाहृतं तत्परमतेनेति वक्ष्यामः ॥ २२१ ॥

णोरनिटि । णिचृण्डोः सामान्यग्रहणम्—णोरिति । इयङ् गुणादेरपवादः इति । सर्वस्य विषयस्य तैराक्रान्तत्वादनवकाशो लोपस्तान् बाधते इत्यर्थः । तथा च वासि-कम्—अप्यल्लोपावियङ्गुणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन वा० इति । इमङ् । अत-तच्चात् । यण् । आटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कायते । यद्यपि द्वित्वात् गरत्वादादौ णिलोप उदाहृतमुचितस्तथाप्युक्तकार्याणां णिसापेक्षत्वात् प्रत्य-यलक्षणोनापि तद्बुद्धेरनपायात् सकलकार्यापवर्ग एव तन्निवृत्तिरुचितेति शास्त्र-प्राप्तक्रम उपेक्षितः । एष तु न्याय्यः । कम् इ अत इति स्थिते नित्यत्वाणिलोप इति वचनान्च णिलोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिः । द्वित्वात्परत्वादुपधा ह्रस्वः । ननु नित्यं द्वित्वम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । मेवम् । ह्रस्वोऽप्येवं नित्यः । उभयोश्च नित्ययोः परत्वाद् व्यवस्था । यत्र तर्हि ह्रस्वो नित्यस्तत्र पूर्वं द्वित्वं स्यात् । यथेष्टतेरिणचि चङि कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् “अजादे” (६।४।२) इति नित्यं द्वित्वं ह्रस्वः । कृते द्वित्वे ह्रस्व-भाविनी—उपधा नास्तीत्यप्रवृत्तेरनित्यस्ततश्च मा भवानेदिधत् इति प्राप्नोति—इति इदि-धदिति चेप्यते ‘न माङ्योगे’ (६ । ४ । ७४) इत्याटो निषेधात् । नैप दीपः । ओलोः

२२३. अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु [६ । ४ । ५५]

“आम्-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णु” एषु णेरयादेशः स्यात् । कामया-
ञ्चक्रे । चकमे । इडादित्वान्न णिलोपः । कामयिता कमिता । अय गतौ ।
अयते ।

ऋदित्करणं ज्ञापकं नित्यमपि “अजादोद्वितीयस्य” (६ । १ । २) द्वित्वं बाधित्वा पूर्व-
मुपधाह्रस्व एव भवतीति । पूर्वं हि द्वित्वे मा भवान् उणिणादित्यत्रापि ह्रस्वभाविनी
उपधा नास्तीति ह्रस्वाप्रसङ्गात् किं तन्न्येधायनं ऋदित्करणेनेति । ततो द्वित्वम् ।
हलादिः शेषः । कुहोरुचुत्वम् अडागमः । सन्वद्धावः इत्वम् । दीर्घः । ननु लघुनीत्युच्यते^१
न चात्राभ्यासात्पर लघुं पश्यामः । ककारेण व्यवधानात् । वचनाद् व्यवधानेऽपि स्या-
दिति । मैवम् येन नाव्यवधानम् इत्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति नान्येनाप्ये-
केन । यद्येवमवित्तरादित्यत्रापि न स्यात् नैप दोषः । “अत् स्मृदृत्वर” (७।४।६५)
इतात्त्वविधानं ज्ञापकं भवति संयोगव्यवधानेऽपीत्वमिति । तेनाङ्गुलसमुदायव्यवाय
एव न भविष्यति । अचोकमेतामित्यादौति । णिङ्भावपक्षे इति “आयादयः” (३।१।११)
इति विकल्पितत्वात् । चङ् भाष्य इति । “णिश्चि” (३।१।४८) इत्यस्याप्रासेर्वचनम् ।
अचकमतेति “चङि (६ । १ । ११) इति द्वित्वम्, अकमिष्टेति त्वप्रयोग एव ॥ २२ ॥

अयामन्त इति । णिलोपापवाः । मात्रालाघवाम नेति वाच्येऽयादेशवचनं
“ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।६६) इत्येवमर्थम् । “प्रस्तनय्य । न ह्यत्र गुणायौ सभवत् इति ।
ग्राम् । “कास्रप्रत्यय” (३ । ६५) इति विहितः । अन्तः “भोऽन्तः” (७ । १ । ३) ।
गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । औणादिको भञ् । आलुः स्पृहयालुः । “स्पृह” इत्यादिनोणा-
दिसूत्रेणोक्तः । आय्यः स्पृहयाय्यः । “ऋदत्तिस्पृहिभ्यः आय्यः” इत्योणादिकः । इत्नुः
औणादिकः । स्तनमित्नुः । इष्णुः पारयिष्णुः “शेषछन्दसि” (३।१।२३७) इति इष्णुच् ।
कामयाञ्चके इति । प्रत्ययाञ्चके इति । प्रत्ययान्तत्वादाम् । शैलेपि प्राप्तेऽयादेशः । कृञो-
ऽनुप्रयोगः । आम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदम् । चकमे इति । णिङ्भावपक्षे लिटि द्वित्वादिति ।
कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट । कामयिष्यते । कमिष्यते^२ । अये । अयते इति । अनुदात्तेत्वा-
दात्मनेपदम् । कथं तर्हि “उदयति वित्ततोर्ध्वरश्मिरज्जौ” इति प्राचः । इण आदादित्वा

१. इत्युच्यमाने इति क० पु० ।
२. नानेकेति स० पु० ।
३. विधानेऽपि क० पु० ।
४. आपादय इति विकल्पितत्वादिति नास्ति क० पु० ।
५. प्रस्तनय्ये इति क० पु० ।
६. अयतेस्तूदयमान इति स्यात् इति नास्ति क० पु० ।

२२४. उपसर्गस्यायतौ [८ । १ १९]

अयतौ परे उपसर्गरेफस्य लृत्वं स्यात् । प्लाघते । पलायते । पल्ययते ।
 “प्रत्ययः (३।१।१) इति ज्ञापकात् प्रतेर्न । प्रत्ययत । निस्दुस् एतयो रेफस्या-
 सिद्धत्वान्न लृत्वम् । निरयते । दुरयते । आयिष्ट । आयिद्धम् । आयिध्वम् ।

दुद्यतीति स्यात् । उच्यते । अनुदात्तेत्त्रलक्षणमात्मनेपदमित्यम् । तेन लभन्ति
 पुनस्त्यानम् इत्याद्यपि सिध्यति । अत एव वोपदेवोऽपि एतदनुसारादय गतावित्युभय-
 पदिनमपाठोत् । अयतेः पचाद्यजन्तादाचारविविपि शतरि रूपम् । अन्ये तु इट् क्तिट् कटौ
 गताविति भ्वादिष्विकारमपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यन्ति तस्य च परस्मैपदमुपवर्ण-
 यन्ति ॥२२३॥

उपसर्गस्यायतौ । अयतावित्यनेन रेफो विशिष्यते प्राधान्यात् न तूपसर्गस्तेन
 प्रत्ययते इति प्रतेर्न भवति तिशब्देन व्यवधानादित्याह—उपसर्गरेफस्येति । यद्येवं
 प्लायते पलायते इत्यादावपि न स्यात् अकारेण व्यवधानात् । सवर्गादीर्घ कृते नास्ति
 व्यवधानम् । अजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति व्यवधानमेव । न च पूर्वत्रास्तिद्वीये
 न स्थानिवदिति निषेधः । ‘तस्य दोषः । ‘संयोगादिसोपलत्वणस्वेपु’ (वा०) इति
 सापवादत्वात् । सत्यम् । येन नाव्यवधानम् इत्येकवर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते नाने-
 केन । एवं च पल्ययते इति श्रूयमाणेन यकारेणापि व्यवधाने न भवति । ननु
 निर्दुरो रेफान्तयोरव्यवधानं सम्भवति । मैवम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् निर्दुरो-
 रयतावित्येव वदेत् । उपसर्गग्रहणात् व्यववायेऽप्येकेन भवति । ये त्वाहुः अयता-
 विति श्रुतत्वादुपसर्गस्य विशेषणम् । अयतौ परे य उपसर्गस्तस्य यो रेफ इति ।
 एवं च व्यवधाने भविष्यति । यद्येवम्, प्रत्ययते इत्याद्यापि प्राप्नोति इत्याशङ्क्य
 तन्मतेऽपि परिहारमाह—प्रत्यय इति ज्ञापकादिति । ‘प्रत्ययः’ (४।१।२)
 “परश्च” (४।१।३) इति सौत्रनिर्देशादित्यर्थः । प्रतिपूर्वस्यायतेः “पुंसि मज्ञाया
 घः प्रायेण” (३।३।११८) इति घान्तस्येदं रूपमिति पक्षे ज्ञापकम् । ये तु
 प्रतिपूर्वादयः एग्वि रूपमेतदित्याहुः, तन्मते अयतेरभावात् लृत्वाप्रसङ्गान्न ज्ञापक-
 मेतत् । कथं तर्हि प्रत्ययित इति । अजन्तादेवेणः प्रतिपूर्वात्तारकादित्वादितचि
 भविष्यति—एवं चायतौ प्रतेर्भवत्येव लृत्वम् पल्ययते इत्याहुः । अन्ये तु प्रतिपूर्व

१. अय इति नास्ति क० पु० ।

२. प्लुतत्वादिति क० पु० ।

३. घान्तस्येदम् रूपमित्यारभ्य—इति च भविष्यतीत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
 तत्स्थाने प्रतिपूर्वादितचिभविष्यतीति पाठः ।

४. पल्यते इति क० पु० ।

२२५. दयायासश्च [३ । १ । ३१७]

‘दय्-अय्-आस्’ एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । दय दान-
गतिर्हिंसादानेषु । अदयिद्वम् । अदयिध्वम् । दयाञ्चक्रे । स्फायीवृद्धौ ।
स्फायते । चायस्फायप्यायामिद् वेति केचित् । अस्फायिष्ट । लोपो व्योर्वलि ।
अस्फात् । पस्फाये । ओप्यायी वृद्धौ ।

स्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । अथ निरयते दुरयते इत्यत्र कस्मान्न स्यादत आह—निस-
दुस इत्येतयोरिति सान्त्तयाः “ससजुपो रुः” (८।२।६६) इति खत्वम्, तच्च “पूर्वत्रा-
सिद्धम्” (८।१।११) इति लत्व प्रत्यसिद्धमित्यर्थः । “निरः कुपः” (७।६।४६)
“सुदुरोरधिकरणे” (वा०) इत्यादिनिर्देशाद् रेफान्तावप्युपसर्गो स्तस्तयोस्तु भवि-
तव्यमेव लत्वेन । आयिष्ट । आयिड्द्वम् । आयिध्वमिति । विभापेटः” (८।३।७६)
इति वा मूर्धन्यः “ध्वे सलोपो वा” (वा) सस्य दः इति पक्षे आयिध्वमित्यपि ।
अयिता । अयिपोष्ट । अयिपीध्वमित्यादि नेयम् ॥ २२४ ॥

दयायासश्च । अत्र दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु इति पठन्ति । दयते ।
अदयिष्ट । अदयिड्द्वम् । अदयिध्वम् इति “विभापेटः” (८।३।७६) इति वो
मूर्धन्यः । सलोपाभावे अदयिध्वमित्यपि । दयाञ्चक्रे) “दयायासश्च” (३।१।
३७) इत्याम् । दयिपीड्द्वम् । दयिपीध्वमिति । स्फायी । ईदित् । ‘श्वीदिता
निष्ठायाम्” (७।२।४४) इति इडभावार्यो भवति । ‘स्फायः स्फो निष्ठायाम्”
(६।१।२२) इति नित्ये स्फोभावे कृते एकाचः स्वरान्ता इत्येवानिट्त्वसिद्धे
तस्मादनुदात्तेऽवभाषमस्य फलमित्याहुः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदी । स्फायते ।
स्फायन्निर्मोकसन्धरीति मुरारेः परस्मैपदप्रयोगः प्रमादः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणत्वे-
पदानित्यत्वाद्वा समर्थनीयः । चाय् इति । चाय् पूजानिश्चामनयोः । स्फायो ओ प्यायो
वृद्धौ । केचित् त्रिमुनीतरे । अस्फास्तंति । इडभावे यलोपः । परस्मैपद इत्युक्ते-
नन्दसकौ । अस्फासाताम् । अस्फाद्ध्वम् । पक्षे अस्फायिद्ध्वम्, अस्फायिध्वम् । पस्फाय ।
“शपूर्वाः खयः” पस्फायिषे । क्रादिनियमान्नित्यमिद् तेन च पस्फासे इति
विकल्पो न । ध्वमि प्राग्वत् । स्फायिता । स्फाता । स्फायिपोष्ट । स्फासीष्ट । पीध्वमि
प्राग्वत् । स्फायिष्यते । स्फास्यते । ओप्यायी । ओदित् । पोः इति निष्ठानत्वार्थः ।
ईदित्वम्, आप्यानः, प्रप्यानः इति निष्ठायां पोभावाभावेऽनित्त्वार्थम् । पोभावे तु
स्वरान्ता इत्येवानिट्त्वसिद्धेः प्यायतेलुङि प्रक्रियामाह—॥ २२५ ॥

१. ध्वेसलोपाधेति क० पु० ।

२. ध्वमिति इति क० पु० ।

२२६. दीपजनबुधपरितापिप्याधिभ्योऽन्यतरस्याम्
[३ । ३ । ६१]

दीनादिभ्यश्च्लेरिचणादेशः स्याद्वा एकवचने तशब्दे परे ।

२२७. चिणो लुक् [६ । ४ । १०४]

चिणः परस्य तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ।
अप्यास्त ।

२२८. लिङ्यङोश्च [६ । १ । २९]

लिटि यङि च प्यायः पीभाषः स्यात् । पिप्ये । प्यायिता । प्याता । तापृ
संतानगालनयोः । “दोरजन” (६ । ३ । ६१) इति वा चिण् । अतापि ।

दीपजनेति । दीपो दीप्तो । जनी प्रादुर्भव । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने ।
तापृ संतानपालनयोः । ओ प्यायो वृद्धौ । दीपादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यादिह जन
जनने, बुध बोधने इति परस्मैपदिनो ग्रहणम् । तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे
तशब्देऽपि न भवति । तशब्दे इति । “चिण् ते पदः” (३ । १ । ६०) इत्यतोऽनु-
वृत्तेः । “तस्यस्यमिपाम्” (३ । ४ । १०१) इति विहितस्य परस्मैपदमध्यमपुरुष-
वहुवचनभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—एकवचन इति । नित्यात्मनेपदिभ्यो दीपादिभ्योऽन्यस्य
तस्यासंभवात् । “चिणः” (६ । ४ । १०४) इत्यापि तस्यैव ग्रहणादिति भावः ।
अयं विकल्पः कर्तर्येव । “गिगि” (३ । १ । ४८) इत्यतः कर्तरि इत्यनुवृत्तेः ।
भावकर्मणोस्तु ‘चिण् भावकर्मणोः’ (३ । १ । ६६) इति नित्यमेव भवति ।
परत्वाच्च ॥ २२६ ॥

चिणो लुक् । लुगिति प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा । न च चिणः परोऽन्यः प्रत्ययः
संभवति तशब्द एव विधग्नात् । न त्वयं संभङ्गति, अकारित्तरामिति । मैवम् ।
“असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । १२२) इति सन्तोषस्यामिद्वत्वेन तरबादेर्नोपम्याप्रस-
ङ्गात् । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिनिधयं लक्षणमेदेन चिणो लुक् चिणो लुक् प्रत्येवासिद्धौ
भवतीति सिद्धान्तादित्यालोच्याह—तप्रत्ययस्य लुक् स्यादिति । अप्यायिष्टेति । चिणभावे
मिच् इट् पत्वम् । घृत्वम् । आप्यास्नेति । “चायस्फायप्यायामिड वा” (वा०) इति
सिच इडभावे यलोपः । आप्यायिपाताम् । आप्यासाताम् । आप्यायिद्वम् । आप्यायि-
ध्वम् । अप्याध्वम् । अप्याद्ध्वम् ॥ २२७ ॥

लिङ्यङोश्च । पिप्ये इति । परत्वादादौ पीभावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् ।
‘एरनेकाच’ (६ । ४ । ८२) इति यण् । प्यायिता । प्याता । वेट् । प्यायपीष्ट ।

१. इण्यन इति क० पु० ।

२. चिणो मुख्येवासिद्धौ इति क० पु० ।

अतायिष्ट । शल चलने संवरणे च । अशलिङ्वम् । अशलिध्वम् । पेष्ट सेवने ।
 “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वम् । परिपेवते । न्यपेविष्ट ।
 निपिपेवे । एभ्यः किम् ? प्रतिसेवते । काशृ दीप्तौ । काश आम् वेति केचित् ।
 काशामास । चकाशे । कासृ शब्दकुत्तायाम् । “काम्प्रत्ययान्” (३ । १ । ३५)
 इत्याम् । कासाञ्चक्रे । वेति केचित् । चकासे । ईह चेष्टायाम् । ऐहङ्वम् ।
 ऐहिध्वम् । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । गाह् गतौ । गातेः शपि कृते प्रकृत्याश्रयत्वा-
 दादौ सवर्णदीर्घः । तेन “आतो ङितः” (७ । २ । ८१) इति इय् न । गाते । “आत्मने-
 पदेष्वनतः” (७ । १ । ५) गाते । गासे । गाथे । गाध्वे । गै आते आलोप इत्येके ।
 गे । गावहे । गामहे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गाताम् । गै । गावहै । गामहै ।
 अगात् । अगाताम् । अगास्त । जगे । गाता । गासोष्ट । रुङ् गतौ भाषणे च ।
 अरविष्ट । अरविङ्वम् । अरविध्वम् । मतान्तरे इङ् वा । लिटि तु नित्यम् ।
 रुरुविपे । देङ् पालने दयते ।

प्यासीष्ट । ध्वमि प्राग्वत् । प्यायिष्यते । प्यास्यते । ताप् । संतानः । प्रबन्धः । ऋदिस्त्वम-
 ततायदित्यत्र “नाग्लोपि” (७ । ४ । २ चङि उपधाह्रस्वनिपेधार्थम् । तायते ।
 तायेताम् । तायि इति । चिण्पले “चिणो लुक्” (६ । ४ । १०४) । अतायिष्टेति ।
 चिणभावे सिच इट् । अतायिङ्वम् । अतायिध्वम् । अतायिद्ध्वम् । तताये । ध्वमि
 “विभाषेटः” (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । शल । शलते । अशलिङ्वम् । अश-
 लिध्वम् । इति वा ढत्वम् । शेले । शेलिङ्वे । शेलिध्वे । शालता । शलिपीष्ट ।
 पाध्वमि वा ढत्वम् । अय गत्यर्थे ज्वलादी परस्मैपदी । तस्य शलसीत्याद्यपि । पेष्ट ।
 “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वमिति । पेवतेः पोपदेशस्य “घात्वादेः पः
 सः” (६ । १ । ६४) इति सत्वे कृते “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति
 निपेधे प्राप्तेऽनेन षत्वम् । दन्त्यसकारादिरप्ययमस्तोति न्यासरक्षितादिमतम् । तस्य
 त्वप्राप्त पत्वमनेन विधीयते इत्यर्थः । न्यपेविष्टेति । “प्राक्सितादङ्घ्र्यवायेऽपि”
 (८ । ३ । ६३) इति पत्वम् । निपेविङ्वम् । “विभाषेटः” (८ । ३ । ७६) इति वा
 ढत्वम् । निपिपेङ्ग्वे । “स्यादिध्वम्यापन” (८ । ४ । ६४) इति पत्वम् । केवलस्य तु
 सेवते । सिपेवे । सिपेविङ्वे । सिपेविध्वे । अपोपदेशस्य तु सितेवे इत्यादौ
 “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति पत्वं न भवति । सेविता । सेविपीष्ट ।

ध्वमि^१ प्राग्वत् । एभ्यः^२ किमिति उपसर्गादित्येवानुवर्तते किं परिनिविभ्य इत्यनेने-
त्यर्थः । काशृ । ऋदित्त्वमचकाशदिति चकि ह्रस्वाभावायम् । तालव्यान्तोऽयम् ।
काशते । काश आम्वेति^३ कश्चित् । केचित् काशप्रत्ययादिति तालव्यान्तं पठन्ति
इत्यर्थः । चकाशे । चकाशिध्वे । अनिण्परत्वान्न ढत्वम् । काशिता । काशिघीष्ट ।
कासृ दन्त्यान्तोऽयम् । कासते । अकामिष्ट । वेति केचित् इति । ये काशप्रत्ययादिति
शान्तं पठन्ति ते दन्त्या^४न्तादाम नेच्छन्ति इत्यर्थः । ईह । ईहते । ऐहिध्वम् । ऐहिध्व-
मिति । “विभाषेष्टः” (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । ईहाच्चके इति । “इजादेशच”
(३ । १ । ३६) इत्याम् । ईहिघीष्ट । ईहिघीष्ट्वम् । ईहिघीध्वम् । गाहृ । अर्निद्^५ ।
गाते इति शप् सवर्णदोषः । गाअ आते इति स्थिते सवर्णदोषात्परत्वात् आतो
ङितः” (७ । २ । ८) इतोय् प्राप्नोति । तत्रादगुणे गेते इति स्यात् अत आह—
शपि कृते इति । पूर्वं पूर्वं स्यादन्तरङ्गम् परं^६ परं स्यादबहिरङ्गम् इत्यन्तभूतधातु-
शवाश्रयत्वाद् वराभात्राश्रयत्वाच्चान्तरङ्गे दोषे कसंव्ये बहिभूतद्विदपेक्षत्वादङ्ग-
प्रत्ययद्विदाश्रयतया बहूपेक्षत्वेन च बहिरङ्गत्वादियादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वा-
दित्यर्थः । कृते च सवर्णदोषस्तः परम् अकारो नास्तीति इयं न भवतीत्याह—तेनेति ।
न च सवर्णदोषस्यादिवद्भावेनातः परत्वमाकारस्य । वराश्रयत्वेनान्तादिवद्भावा-
भाव इति स्थितत्वात् । न च वारणादाङ्ग बलीय इति सवर्णदोषात् प्रागेवेयादेश
स्यादिति वाच्यम् । यद्यमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवताति माधवेनाहत्वात् । आत्मने
इत्यादि । अनेन “भस्मादादेश इत्यर्थः । गाते इति । गा अ ऋ इति स्थिते प्राग्वदादौ
सवर्णदोषे कृते वराश्रयत्वेनादिवद्भावोऽपि नास्त्येवमन्त इति पर्युदासाभावात्
भस्याद्भावो भवति । एव च शिष्यपि वचनेषु समानं रूपं भवति । एति^७ आलोप इति
केचित् । अर्वाचीनमतमेतत् । गे इति आलोपाभावे “वृद्धिरेचि” (६ । १ । ८८)
“अतो गुणे” (६ । १ । ९७) इति पररूपं तु नास्ति पूर्ववत्सवर्णदोषे कृतेऽन्ताऽभा-
वात् । “आतो लोप इति च” (२ । ४ । ६४) इत्यपि न भवति । आर्धधातुकस्ये-
टस्तत्र ग्रहणात् । गेतेति । लिङः सोयुट् सलोपः । यलोपः । आद् गुणः । गेयातामिति ।
वल्परो नास्तीति न यलोपः । वचनत्रयेऽपि समानत्वात्तन्त्रेणादाहृतम् । गास्व ।

१. धीध्वमिति क० पु० ।
२. एभ्य इति किमिति क० पु० ।
३. आम्वेति क० पु० ।
४. दन्त्यान्तादिम् इति क० पु० ।
५. आते इ इति क० पु० ।
६. पर स्यादिति क० पु० ।
७. वस्मादादेश इति क० पु० ।
८. एतोत्येव क० पु० ।

गाथाम् । गाध्वम् । गे इति । एति आलोप इति तु न भवति एत ऐत्वे कृते एतोऽभावात् । प्रागापि न भवति अन्तरङ्गत्वात् पूर्व-वृत्तेनाटा व्यवधानात् । अगात् । लङ् । अगातामिति । आतामि । भे त्वदादेशे अगातेत्यत्र ज्ञेयम् । अगाथाः । अगाध्वम् । आद् गुणः । अगे । अगावहि । अगास्तेति । लुङि सिच “एकाचः” (७ । २ । ७०) इति नेट् । परस्मै, देष्टव्यत्कृत् सगिटौ । अगासाताम् । अगासत । अगास्थाः । अगासाथाम् । ‘धि च’ (८ । २ । २५) इति सलोपः । वा सस्य दः अगाध्वम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । जग इति । “लिटस्तभूपोरेशिशेचू” (३ । ४ । ८ द्वित्वम् । ह्रस्वः । कुहोश्चुः । “आतो लोप इटि च” (६ । ४ । ३४) इत्यालोपः । जगाते । जगिरे । जगिषे । जगाथे । जगिध्वे । जगे । जगिवहे । जगिमहे । चिटि कार्दनियमादिट् । गातेति । ‘गाङ्कुटादि’ (१ । ० । १) इति मूत्रे इडादेशस्य गाङो ग्रहणादस्मात् परस्य न डित्वम् । तेन ‘घुमास्या’ (६ । ४ । ६६) इतीत्वं न । गासोष्टेति । आशिपि लिङः सोयुट्, सुट् तिथोः । यलोपे पत्वम् । ष्टुत्वम् । गासोयास्ताम् । गासारत् । गासोष्ठाः । गासोयास्थाम् । गासोय । गासोवहि । गास्यते । अगास्यत् । अयं च धातुरादादिक इति “गापोष्टक्” (३ । २ । ८) इत्यत्र स्थितम् । न्यासपदमञ्जरीदिपु शपि वाऽस्य प्रयोजनं न दृश्यते । स चात एव शपि पाठसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि सर्वान् दोषं बाधित्वा “आतो ङितः” (७ । २ । ८१) इत्यकाराश्रयकार्यसिद्धिप्रयोजनं स्यः इति वाच्यम् । यत्र क्वचित्पठितव्यस्य तत्र पाठे पाठसामर्थ्यानुपपत्तेरभावात् । न्याय्यप्रक्रियाबाधेनालीकिकप्रयोगकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । एव च रूपे फले च विशेषाभावादयमिहैव कैश्चित्पठित इति बोध्यम् । रुङ् भाषणे अन्ये च रोपणे चेति पठन्ति । रोपणं कोपात्पादनम् । सेट् । रवने । अरविष्टेति । लुङि सिच इट् । पत्वष्टुत्वे । अरविपाताम् । अरविपत । अरविध्वम् इत्यादि “विभापेटः” (८ । ३ । ७६) इति वा ढत्वम् । मतान्तरे इङ् वेति । रदुसुनुधातूना लिट् विनेङ् वेति कैचिदित्युक्तेः । तेनेङ्भावपक्ते अरोष्टाम् । अरोपाताम् । अरोध्वम् । अरोपि । अरोध्वहाति नेयम् । लिटि तु रुध्वे । रुध्वाते । रुध्विरे । लिटि तु नित्य लिटं विनेत्युक्तेः । मतान्तरेऽपि न विकल्प इत्यर्थः । रोता । रविता । रोपोष्ट । रविपोष्ट । रविपाध्वम् । रविपोध्वम् । रविपोध्वम् । रविष्यते । रोष्यते । रुशब्दे इत्यादौ रुः परस्मैपदो । देङ् । अर्निट् । दयते इति । शप्पयादेशः ॥ २२८ ॥

१. वाच्यमिति नास्ति ख० पु० ।

२. रव इति क० पु० ।

३. अट्टेति क० पु० ।

४. न इति नास्ति क० पु० ।

२२९. स्थाध्वोरिच्च [१ । २ । १७]

अनयोरिदन्तादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यादात्मनेपदेषु । किञ्चान्न
गुणः ।

२३०. ह्रस्वादङ्गात् [८ । २ । २७]

ह्रस्वादङ्गात् परस्य सिचो लोपः स्याज्जलि । अदित । अदिपाताम् ।
अदिथाः । अदिद्वम् ।

२३१. दयतेर्दिङि लिटि [७ । ४ । ६]

देङो दिगिरादेशः स्याल्लिटि । दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते । दिग्ये ।
दिग्याते । दाता । दासीष्ट । डीड् विहायसा गतौ । अडयिष्ट । डिडथे ।
डार्यता । गुग् गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते । मान विचारणे ।

स्थाध्वोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । दाघा ध्वदाप् । चकारेण सिच् किदिति समुच्चोयते
इत्याह—सिच्च कित्त्यादिति । किञ्चान्न गुण इति । इत्त्वविधानं गुणार्थमेव स्यादिति ।
न तत्सामर्थ्याद् गुणाभावः शक्यो वक्तुमिति भावः ॥ २२९ ॥

अदितेति । “आदेच उपदेशेऽशिति” (६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । अदिद्वम्
इति । “इणः पाध्वम्” (८ । २ । ७८) वा ढत्वम् ॥ २३० ॥

दयतेर्दिङि लिटि । देङोऽत्र ग्रहणं न दय दानगतिर्हिंसादानेषु इत्यस्य । तस्य
“दयायासश्च” (३ । १ । ३७) इत्यामविधानाद् इत्याह—देङ् इति दिगिरादेशः
स्यादिति । सूत्रे त्वविभक्तिको निर्देशः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सौत्रत्वाद्वा
दिग्यादेशेन द्वित्वबाध इति । नाप्राप्ते द्वित्वेऽस्यारम्भात् इति भावः । ननु दयतेर्द्विप्राप्त
द्वित्वं तदादेशेन बाध्यता नाम यत्पुनरादेशस्य प्राप्तं तत्कथं बाध्यते न ह्येतस्मि-
न्नाप्राप्तेऽस्यारम्भः कथमन्यथा पिप्ये आचक्ष्ये इत्यादेशस्य द्वित्वं भवति । अत्राहुः
बाध्यबाधकभावे द्वैतम् । लक्ष्यं वा लक्षणं वा बाध्यते लक्षणं वा । तत्राद्ये पक्षे स्या-
देतत् दूषणम् द्वित्वशास्त्रस्याबाधितत्वात् । द्वितीये तु दिग्यादेशशास्त्रेण द्वित्वशास्त्र-
मेव बाधितमिति न पुनः प्रसङ्गः । पाष्यान्त्रशास्त्राभ्यां तु पूर्वं प्रवृत्तं लक्ष्यमेव बाधितं
न तु शास्त्रमिति तदादेशे पुनः भवते । यद्वा पीष्यान्त्रो लिट्यार्धवातुके इति विषय-
सप्तमीत्योत्तरकान्तिकं द्वित्वमिति न ताभ्यां बाध्यते । दिग्यादेशस्तु परसप्तमीत्वात्
समकालप्राप्तं द्वित्वं बाधिष्यते इति । तमेव विषयविवेकं दर्शयति—इष्यते इत्यनेन । यत्र
बाध इष्यते तत्र लक्षणस्य बाधो व्याख्येयः । परसप्तमो वा । यत्र तु नेष्यते तत्र लक्ष्यस्य
बाधो विषयसप्तमो चाश्रयितव्येति । दिग्ये इति । “एरनेकात्र” (६ । ४ । ८२) इति

२३२. मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य [३।१।६]

एभ्यः सन् स्यादभ्यासस्य च दीर्घः । “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९)
इतीत्त्वम् । ततो दीर्घः । भोमांसते । वध निन्दायाम् । भूभावः चत्वंम् ।
वीमत्सते । द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

यण् । डोङ् । विहायसा आकाशेन गमने । “वा तु पुंस्याकाशविहायसी” इत्यमरः ।
विहायसेति आकाशान्तमव्ययमिति दीर्गाः । तत्राधिकरणमर्थः । विहायसां गतौ इत्या-
नाकरः पाठः । इतो दश सेटः । डयते । डयताम् । डयत । अडयिष्टेति । लुङि सिच
इट् । गुणायादेशौ । अडयिपाताम् । अडयिद्वम् । अडयिध्वम् । गुप् । अनुदात्तेत् ।
जुगुप्सते इति । “गुप्तिज्किदभ्यः सन्” (३ । १ । ४) इति स्वार्थे सन् । अनार्थ-
धातुकत्वान्नेङ्गुणौ । “सन्त्यङोः” (६ । १ । ६) इति द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः
कुहोश्चुः । धातुसज्ञाया लट् । अवयवेऽचरितार्थमिति सन्नन्तादात्मनेपदम् । शप् ।
अतो गुणे । जुगुप्सते । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिपीष्ट ।
अस्मान्निन्दायामेव सनित्युक्तम् । निन्दाया अन्यत्र एणजेव । न तु तिङ् कृते । वा गुप
गोपनकुत्सनयोरिति सहाधनिर्देशोऽपि निन्दाद्यर्थवृत्तय एवानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ताः ।
गोपनाद्यर्थवृत्तयस्तु निरनुबन्धकाश्चोरादिका एवेति स्थितत्वात् । एवं मान्वधयो-
रप्युन्नेयम् । मान् ॥ २३२ ॥

मान्वध । मान्-पूजायाम् । वध बन्धने । दान अवखण्डने । शान तेजने । एभ्यः
क्रमाद् विचारनिन्दार्जवानशामनेषु सनिष्यते । अत एवेतदर्थका एवोदाहृता इहा-
चार्यैः । नन्वभ्यासस्य दीर्घो विधीयमानो येन नाप्राप्तिन्यायेन “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९)
इतीत्त्व बाधेतेत्याशङ्क्यः—सन्त्यत इतीत्त्वम्, ततो दीर्घ इति । “अभ्यासविकारे-
ष्वपवादा नोत्सर्गविधान् बाधन्ते” इति “दीर्घोऽकितः” (७ । ४ । ८३) इत्यत्र ज्ञापि-
तत्वादिति भावः । यत्तु प्राचा ह्रस्वमपि बाधेत इत्यापादितम् । तदसत् । यदि ह्रस्व-
स्यैव दीर्घो भवति इति पक्षः तत्कथं निमित्तमुपहृत्यात् प्रवर्तते वा । अथ दीर्घस्यापि
दीर्घो भवतीति मतम्, तर्हि बाधितेऽपि ह्रस्वे का नाम सतिः । दीर्घस्य दीर्घविधान-
सामर्थ्याद् ह्रस्वाभावादित्व बाध्येतेति चेन्न । न ह्यकृते ह्रस्वे दीर्घस्येत्वं प्रसज्यते कृते
चेत्तर्हि ईज्वबाध एवानिष्टमापद्यते इति । तदेवातिष्ठपरिहृतमाचार्येस्तत्र किं ह्रस्वा-
त्तेपोपत्तेपेण । भोमांसते इति । पूर्ववदात्मनेपदम् । नस्यानुस्वारः । भोमांसते । अमोमां-
सिष्ट । भोमांसाश्चक्रे । भोमांसिता । भोमांसिपीष्ट । वध । पवर्गीयार्थद्वयम् । निन्दाया-
मिति । बन्धनार्थोऽपि निन्दायामेव सनमुत्पादयतीति भावः । भूभाव इति ।
“एकाचो वशः” (८ । २ । ३७) इत्यनेन वश्य भः । चत्वंमिति । “खरि च” (८ । ४ । ४५)
धस्य तः । वीमत्सते इति । “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९, इतीत्वे दीर्घः । अनयोरप्यन्तिरे
एणजेवेत्युक्तमेव । द्योतते इति । शपि “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणः ॥ २३२ ॥

२३३. द्युद्भ्यो लुङि [१ । ३ । ९१]

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । “पुषादिद्युतादि” (३ । १ । ५५) इत्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट ।

२३४. द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् [७ । ४ । ६७]

द्युतेः स्वापेक्षाम्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । दिद्युते । द्युतु वर्तने । द्युतादित्वाद् अद्युतत् । अवर्तिष्ट ।

२३५. वृद्भ्यः स्यसनोः [१ । ३ । ९२]

वृतादिभ्यः षञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात् स्ये सनि च ।

द्युद्भ्यो लुङि । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थान्वगतिरित्याह—द्युतादिभ्य इति । लुङीति स्थानिनोऽधिकशब्दविवक्षया सप्तमी । अद्योतिष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेस्तदभावेऽङ् नास्तीति । सिच इडादि । अद्योतिष्टवम् ॥ २३३ ॥

द्युतिस्वाप्योः । स्वापेरिति निर्देशात् स्वपिष्यन्तोऽत्र गृह्यते । तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणमिष्यते । सुष्वापयिषति । इह तु न भवति स्वापयतेष्वुस्-स्वापकः ततः वयच् स्वापकयति । स्वापकोयतेः सन् सिस्वापकीयिषति । द्युतेः पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं नापेक्ष्यते तेनादिद्युतदिति । एषा व्याख्यानेऽपि भवति । अत एव देद्युतीति यङ् । लुक्वपि भवति । आनन्तर्याश्रयणे तु न स्यात् यङ्पठत्वाभावात् । लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणं नास्तीति माधवः । एव च द्योतकीयतेः सन्यभ्यासस्य संप्रसारणं भवति न वेति चिन्त्यमिति हरदत्तः । पूर्वरूपत्वमिति । “संप्रसारणाच्च” (६ । १ । १०८) इत्यनेन । द्योतिषीष्ट । वृत्तु । उदित्वम् । वर्तित्वा । वत्तेति । क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । वर्तते । वर्तते । ननु द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते तत्र “वृद्भ्यः स्यसनोः” (१ । ३ । ९२) इति वक्ष्यमाणो विकल्पो लुङि द्युतादिविकल्प बाधेत परत्वात्ततश्च लुङि विकल्पो न स्यादित्याशङ्क्याह—द्युतादिस्त्वादङीति । “द्युद्भ्यो लुङि” (१ । ३ । ९१) इति परस्मैपदे कृते इति शेषः । द्युतादिपाठसामर्थ्यात् सोऽपि भवतीति भावः । अन्ये तु “वृद्भ्यः स्यसनोः” (१ । ३ । ९२) इत्यत्रापि लुङीत्यनुवर्त्यं तत्रापि विकल्पं साधयन्ति । परस्मैपदाभावात् इडभावे अवर्तिष्टेति । ववृते । वर्तिता । वर्तिषाष्ट ॥ २३४ ॥

वृद्भ्यः बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते इत्याह—वृतादिभ्य इति । वृत्तु वर्तने । वृधु वृद्धो । शृधु शब्दकुत्सनयोः । स्यन्दु प्रस्रवणो । कृपू सामर्थ्ये । एतेभ्य इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

१. यङ्क्यपि इति क० पु० ।

२. अशब्दकुत्सनयो रिति क० पु० ।

२३६. न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः [७ । २ । ५९]

वृत्तुद्धुशृषुस्यन्दभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् । तडानयोरभावे पदद्वयादन्यत्र वेति केचित् । वत्स्यन्ति । आत्मनेपदेषु वर्तिष्यते । स्यन्द प्रस्रवणे ।

२३७. अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु [८ । २ । ७२]

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेर्वा पत्वं स्यात् । अनुप्यन्दते । अनुस्यन्दते एवं विपर्यभिनिभ्यः । अप्राणिषु किम् ? निःस्यन्दते हस्ती अस्य-
दत् । अह्यन्दिष्ट । अस्यन्त । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्तस्यति । स्यन्दि-
प्यते । स्यन्तस्यते । कृषू सामर्थ्ये ।

(एतेषामन्ते' द्युतादिवृतादिसमाप्स्यर्थः वृत्करणादिति भावः । स्ये सनि चेति विपर्ययसप्तमी । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (७ । २ । ५९) इत्यत्र चतुर्भ्यां कृपे-
व्यावृत्त्यर्थम् इति परिसंख्यानेन दर्शयति—वृत्तु वृधु इत्यादिना । तत्रादितस्त्रयाणां नित्यमिति प्राप्ते स्यन्देस्तुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते) निषेधोऽयम् । अत्रापि 'गमेरिट्' (७ । २ । ५८) इत्यतः परस्मैपदेपु इत्यनुवर्तते तद्वदेव तडानयोरभावं नक्तयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे कृति परस्मैपदलुकि च निषेधः सिध्यति । विवृत्तिमत्ता । विवृत्स-
त्वमित्याशयेनाह—तडानयोरभाव इति । पदद्वयादन्यत्रेति । कृतौत्यर्थः । केचित् । त्रिमुनीतरे । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृत्तादीनामात्मनेपदेन ममानपदस्थस्यैववचनादन्यत्र निषेध इत्युक्तं भवति । तेन विवृत्तिश्रोयते इत्यत्र आत्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समान-
पदस्थत्वाभावात् अन्तरङ्गः प्रतिषेधो भवति । अवत्स्यन्ति । अवर्तिष्यन्ति । स्यन्दू । स्यन्दते ॥ २३६ ॥

अनुप । अप्राणिष्विति प्रसज्य' प्रतिषेधस्तेन तैलादिपदाकर्तृत्वतया विवक्ष्यते तदाऽप्ययं विकल्पः । अनुस्यन्त्ये हस्तीति । हस्त्यत्र प्राणीति न भवति । इह चानुस्यन्दते मत्स्योदके इत्यादिषु न भवति । प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति । अन्ये तु पर्यु-
दासं मन्यमानाः प्राण्यप्राणिसमुदायः प्राणिभन्नो भवतीत्यत्रापि विकल्पमाहुः ।

१. ( ) रेखाङ्कित एतेषामन्ते इत्यारभ्य-विकल्पे प्राप्ते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

किन्तु एतेषामन्ते द्युतादिवृतादिसमाप्स्यर्थः वृत्करणादिति पाठः ।

२. तत्तदेवेति क० पु० ।

३. विवृत्तीयते इति क० पु० ।

४. पदस्थत्वाभावादिति क० पु० ।

५. नेत्याधिकः क० पु० ।

२३८. कृपो रो लः [८ । २ । १८]

कृपेः रेफस्य लकारः स्यात् । रो ल इति सामान्योक्तेऽर्द्ध्यारैकदेशस्य रेफस्य लृकारैरुदेशो लः । कृपादौ तु लत्व नेष्टम् । कल्पते । अकल्पत् । अकल्पिष्ट ।

अस्यदत् । द्युतादित्वादेवाङ् । 'अग्निदिताम्' (६ । ४ । २४) इति नलोपः । अस्य-
दताम् । अस्यन्दिष्टेति । आत्मनेपदेऽङोऽभावात् सिच् तस्योदित्वात् "स्वरतिसूति"
(७ । २ । ४४) इति वेट् । पत्वष्ट्वे । अस्यन्दिपाताम् । अस्यन्तेति । इडभावे 'भल्लो
भलि' (८ । १ । ६४) इति सलोपः । ऋरो भ्ररि सवर्णे ८ । ४ । १५ इति
दलोपः । पत्ते दस्य चत्वेन तत्वे । अस्यन्त । अस्यन्तस्यातामित्यदि । सस्यन्दे । सस्य-
न्दाते । क्रादिनियमान्नित्यमिद् । सस्यन्दिपे । माघवादयस्तुदित्वाद् विकल्पमेवो-
दाजहृः । तेन सस्यन्त्से । सस्यन्दाये । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्द्वे । सस्यदे । सस्यन्दिवहे ।
सस्यन्द्वहे । सस्यन्दिमहे । सस्यन्दमहे । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दपाष्ट । स्यन्त्सोष्ट ।
स्यन्त्स्यताति । "वृद्धभ्यः स्यमनोः" (१ । १ । ६२) इति परस्मैपदं वा । "न वृद्धभ्यः"
(७ । २ । ५६) इतोऽर्द्धनपेधः । ऊदिल्लक्षणा त्वन्तरङ्ग पीड्विकल्प चतुर्ग्रहण-
सामर्थ्यात् बाधते इत्य'कर' । स्यन्दिष्यते इति । तङानयोरभाव इत्युक्ते "न वृद्धभ्यः"
(७ । २ । ५६) इति नेङ्निषेधः । स्यन्त्स्यते इति । ऊदित्वादिवभावे । अस्यन्त्स्यत ।
अस्यन्दिष्यत । कृप् ॥ २३८ ॥

कृपः । कृपो रो लः इति पाठः । भाष्ये कृपः उः रः ल इत्यपि पदविभागकल्प-
नात् । ननु रो ल इति वर्णयोरेव स्थान्यादेशभावेन निर्देशात्कल्पयतीत्यादावेव स्यात्
न त्वकल्पत् अकल्पतेत्यादौ । न ह्यत्र रलो स्तः वर्णकदेशो च न वर्णो तच्छ्रया-
नुकारिणा हि वर्णकदेशः न पुनस्ते एवेत्युक्तत्वात् । न च वचनाद्भूवितव्यम् ।
कल्पते, च न कल्प्यते इत्यादौ चारितः र्थादित आह—रो ल इत्याद्यादि । 'लुटि च
कल्प' (१ । १ । ८३) 'ताति च कल्प' (७ । २ । ६०) "ऋदुपधाच्चाकल्पि
चूतेः" (१ । १ । १०) इत्यादिनिर्देशादेकदेशम्यापि रस्य लत्वमिष्यते इति भावः ।
कथं पुनर्निष्यमाशामपि लभ्यतेऽत आह—सामान्योक्तैरिति । वरात्त्ववरात्त्वकृतमे-
तिरस्कारेण (वरात्मिकायाऽभवर्णात्मिकाया च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यद्वयोरपि तयो-
रभिधानप्रत्ययहेतुस्तस्य चेह स्थानिभावेनोपादानात्तेन वस्त्वविशेषाणामुपस्था-
पनात् वरां इवावर्णोऽपि) ऋकारैकदेशो रेफ स्थानित्व प्रतिपद्यते । एव ल इत्यत्रापि

१. पदावपदविभागेति क० पु० ।

२. लत्वमित्येति क० पु० ।

३. ( ) वर्णात्मिकाया इत्यारभ्य वरां इवावर्णोऽपि इत्यन्तो भाष्यो नास्ति क० पु० ।

२३९. लिङ्सिचावात्मनेपदेषु [१ । २ । ११]

इक्स्मीपादलः परौ शलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि परे । अकल्लपे ।
चकल्लपे ।

बोध्यम् । तत्रान्तरतम्यात् वरणात्मकस्य रेफस्य वरणात्मको लकारः । यस्तु ऋकाऽस्थोऽवरणात्मको रेफस्तथाऽवरणात्मको लृकारस्यो लकारः इत्यर्थः । कथं तर्हि कृत्स्नस्य वरणास्य कृत्स्नो वरणा आदिश्यते । सत्यम् । अज्भाक्तसंपुटितयोः रेफलकारयोः निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्—एकदेशविकारद्वारेण^१ समुदायस्य समुदायादेशः संपद्यते । ननु क्लृप् सामर्थ्ये इत्येव पठ्यताम् ? किं लत्वविधानेन ? कृपणः कृपा इत्यादनि^२ तु क्लृप् कृपायामित्यभ्य “उणादयो बहुलम्” (३ । ३ । १) इति बाहुलकात् सेत्स्यत इति चेत् । मैवम् । अचीकृपदिति हि न ‘सिद्धयेत् ऋलृवरणयोः मिथः सावरण्याद् ‘उर्ऋत्’ (७ । ४ । ७) लृकारस्य ऋकारे कृते अचीकृपदिति स्यात् । लत्वविधौ तु सिद्धमिष्टम् । ‘उर्ऋत्’ (७ । ४ । ७) इति ऋकारे कृतेऽपि पुनर्लत्वेन सिद्धेः । तथा चलीक्लृप्यते इति रीकोऽपि लत्वसिद्धिः ‘अवयवावयवस्यपि रोकः क्लृपि’ प्रत्यवयवत्वात् । यदा च क्लृपेरेव कृपा इत्यादि रूपाणि “क्रियन्ते तदापि लत्वमाशङ्क्याह—कृपादौ तु इति आदिपदात् कृपणकृपीटकपूर्वादेशग्रहणम् । कृपेति मिदादिष्वङ्गत्वात् पाठादन्येऽपि उणादौ बाहुलकात्सेत्स्यन्त इति भावः । कल्पते इति । अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमुपधाया गुणे रपर च कृते रो लः । रो ल इति सामान्योक्तेरित्याद्युक्तिस्तु अक्लृपादित्यर्था बोद्धव्या । अक्लृपविति । “द्युद्भ्यो लुङि” (१ । ३ । ६१) इति परस्मैपदपक्षे द्युतादित्वादङ् । ङित्वान्न गुणः । ऋकाररेफस्य लृकारैकदेशो लः । अकल्पिष्टति आत्मनेपदे सिच इट् ॥ २३८ ॥

ऊदित्वादङ्भावपक्षे त्वाह—लिङ् सिच् । तडि परे । एतत् सिच एव विशेषणम्, न लिङ्, असम्भवात् । प्रयोजनाभावाच्च । लिङः परस्मैपदस्याङ्गकनादित्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । अक्लृप्तेति । इडभावे “भलो भल्लि” (८ । २ । २६) इति सलोपः । ङित्वान्न गुणः चक्लृपे इति । लत्वस्यासिद्धत्वात् कृप्^३ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे^४ हलादिशेषे लत्वम् । ऊदित्वादङ्गत्वात् चक्लृपिपे, चक्लृप्ते । क्रादिनियमान्नित्यमिङ् इत्यन्ये । इत्यादि स्यन्द्वद् ऊह्यम् ॥ २३९ ॥

१. विकाराणाङ्गेनेति क० पु० ।

२. कृपोढीवितोति क० पु० ।

३. अचीक्लृपविति क० पु० ।

४. उरविति क० पु० ।

२४०. लुटि च क्लृपः [१ । ३ । ९३]

लुटि स्यसनोश्च कृपो वा परस्मैपदं स्यात् ।

२४१ नामि च क्लृपः [७ । २ । ६०]

कृपेः परस्य सादेरार्धधातुस्य तसिरचेण् न स्यात्तडानयोरभावे ।
कल्प्ता । कल्प्तासि । तडि तु कल्पिता । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्पिप.ट ।
कल्प्सीट । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यस्यते । व्यथ दुःखसंचलनयोः ।

२४२. व्यथो लिटि [७ । ४ । ६८]

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । विधिवलाद् हलादिः शेषो न
विव्यथे । त्रित्वरा संप्रभे । अत्वरिद्वम् । अत्वारिध्वम् । पतल पतनं ।
लुटिश्चादङ् ।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

लुटि च क्लृपः । चकार' स्यसनोरनुकंपणार्थः । इयं प्राप्तिः "वृद्धभ्यः स्यसनो"
(१ । ३ । ८२) इति पूर्वा प्राप्तिमवाधिप्तेत्याशयेनाह—ल्युटि स्यसनोश्चेति ॥२४०॥

तासि च । अत्रापि कृपेरात्मनेपदस्यानपदस्थादिडिष्यते । तेन परस्मैपदे
तल्लुकि कृति च निषेधो भवति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्सत्त्वमित्यभिप्रेत्याह—
तडानयोरभावे इति । क्लृ'तासीत्युदाहरणम् । कल्प्ता' कल्पतासि इति । कल्पते-
त्युदाहृतस्य परस्मैपदत्वद्योतनाय । पूर्ववदयमूदिस्लक्षणां विकल्पं निषेधो दाधते ।
कल्पतासे इति । ऊदित्वादिङ् वा । कल्पिपाप्तेति । सिङ् । इट्पक्षे उपधागुणे लत्वम् ।
क्लृप्सीप्तेति । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्त्वान्न गुणः । कल्पस्य-
तोति । नित्यं निषेधः परस्मैपदे । व्यथ भयचलनयोरिति तु प्रकाशः ॥ २४१ ॥

व्यथते । अव्यथिष्ट । विधिवसादिति । ननु सत्यपि हलादिशेषे वकारे
विधिरर्थवान् भविष्यतीति चेन्न । हनादिशेषाद् हि परत्वात् 'संप्रसारणं तदाश्रय
च कार्यं बलवत्' इति । वचनादादौ^१ संप्रनारणेन भाव्यम् । तच्च "न संप्रसारणे
संप्रसारणम्" ६ । १ । ३७ । इति आपकादन्त्यस्य भवद् येन नाप्राप्तिन्यायेन
हलादिशेषं दाधते । इदमेव च संप्रसारणविधेर्वलम् । विव्यथे इति । "संप्रसारणा-

१ कल्पते इति क० पु० ।

२. कृपेतिथादिषु अत्रार्थात् पाठादन्त्येऽपि उच्येति इति क० पु० ।

३. कृ इत्येव पाठः क० पु० ।

४. उरदत्वे इति नास्ति क० पु० ।

२४३. पतः पुम [७।४।१९]

पतः पुमागमः स्यादङि । प्रणयपतत् । पेतुः । पतिता । इ वमु उद्गि-
रणे । वम । एच्चाभ्यासलोपौ वेति केचित् । वेमतुः । ववमतुः । वेमिथ । अमु
चलने । “वा आस” (३।१।७०) अस्यति । अमति । अभ्रमीत् ।

च्व” ६।१८८) इति पूर्वरूपम् । व्यथिता । व्यथिषीष्ट । व्यथिष्यते । त्रित्वरा । त्रि
इत् । “त्रीत् क” १।२।८७) इति विशेषणार्थः । आकार “आदितश्च”
(७।२।१६) इति निष्ठायां निदित्वाः इति केचित् । तन्न । “हृष्यमत्वर”
(७।२।२८) इति विकल्पारम्भात् । तस्मादस्यादित्वात्मानेपदमात्रफलि
हरदत्तादयः । त्वरते । अत्वरिष्यत् । अत्वरिष्यत् । अत्वरिष्यत् । “विभाषेतः”
(८।३।७६) इति वा मूढन्यः । तत्वरिष्ये । तत्वरिष्ये । त्वरिता । त्वरिष्यत् ।
त्वरिष्यत् । त्वरिष्यत् । त्वरिष्यत् ॥ १४ ॥

पृथ्वीमण्डलमोलिमण्डनमणियः शेषदशमलो-

सप्तः श्रीनरसिंहगुणभूत प्रत्यक्षवाचरपतिः ।

तत्सुनोः कृतगूढभावविवृतो सः । वाव्याकृतो

श्रीकृष्णस्य कृतो सन्नासमगमद् व्याख्या तदेकाग्रया ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदप्राक्रपा

पतु । अयः परस्मैपदिन सेटश्च । लृ इत् । पतति । पतेत् । लृदित्वाद्
डिति । “पुपादिद्युतादिलृदितः” (३।१।२२) इत्यनेन । प्रणयपतत् । लृङि ।
च्लेश्वङि । धाताः पुमागमः “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१।२।४७) । आडागमस्य
धातुग्रहणेनाग्रहणेऽपि “अड्व्यवायेऽपि” इत्यनुवृत्तेः “नेगंदनद” (८।४।१७) इति
शात्वम् । अपसाम् । पपात् । पेततुरिति “अत एकहल्मध्ये” (६।४।१०) इत्येत्वा-
भ्यासलोपश्च । पतिथ । पतिता । पत्यात् । पतिष्यति । दुवम । उद्गिरण चावतस्य
निगीरांस्य मुखेन निःसारणम् । अत एव निपातनाद् गुणविषयेऽपि “अत इत्”
(७।१।२००) इतीत्वम् । अन्ये तूद्गिरण इति सगुणमेव पठन्ति । दु “द्वितीऽप्युच्”
(३।३।७६) इत्यर्थः । वमथु । केचिदभुमुदित पठन्ति । वान्त्वा । वमित्वेति क्त्वा-
यामिड्विकल्पार्थम् । वान्तः, वान्तवानिति निष्ठायां “यस्य विभाषा” (७।२।१५)
इतोङ्निषेधार्थं च । तदेतदनामम् । अत एव काशिकायाम् आश्वस्तो वान्त इत्यप
“आदितश्च” (७।२।१६) इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इति निष्ठायां निडभावः
साधितः । तथा च हरदत्तोऽप्याह—भाष्यवाक्यकारानुक्रमपि—इद प्रयोगवाहुल्या-
दुक्तमिति । एव च क्त्वाया वमित्वत्यव साधु । वमति । “हृम्यन्तक्षण” (७।२।५)
इति न वृद्धिः । अवमात् । अवामिष्ट । ववाम । “न शशदद” (६।४।१२६)
इत्येत्वनपधात् कय वमतुरित्युदाहृतम् भागवत्त्यामित्यत आह—वम एवेति ।

२४४. वा ज०भ्रमुत्रज्ञाम् [६ । ४ । १२४]

एषां किति लिटि सैटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । भ्रेमतुः ।
बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । पह मर्पणे । “परिनिवि” (८ । ३ । ७०)
इति पत्वम् । विपहते । सिवादित्वान् पो वा । व्यपहत । व्यसहत । असहिष्ट ।
सेहे । “तोप सह” इति वेट् । परिहिता । हो ढः । “क्षपस्तथोः” इति धत्वम् ।
घुत्वम् । ढलोपः ।

अयमाशयः । न शशदद्व' गुणानामिति वक्तव्यं वेत्यकारान्तानुकरणम् । तेन वशब्दा-
कारस्यैव नेत्यर्थः । एवं च वकारादेरेव लाभे पुनरादिग्रहणं धातुपाठे यस्यादौ वकार
एव भ्रूयते न वर्णान्तरम्, तस्यैव निषेधो यथा स्यात् न वर्णान्तरपूर्वस्य । न चानेन
धात्ववयवो वर्णान्तरं व्यावर्तयितुमिष्टम् । स्वदादिषु सयुक्तहल्मध्यस्थत्वेन प्राप्तेरे-
वाभावात् । तस्मादनुबन्धभूतो वमेरेव दुशब्दो व्यावर्त्यते । न चान्यो वादिरनुबन्ध-
पूर्वो निषेधविषयाऽस्त्येति नास्तिप्रसङ्गोऽस्मात् । यद्वा अदिग्रहणं सौपदेशिकप्रतिपत्त्य-
र्थम्, यमेश्च यकारः आदिः “लोपो व्यावर्त्त” (६ । १ । ६६) इति लुप्तनिदिष्टः इति
बादिस्वाभावाच्च निषेधः । अतोऽन्ये तन्न मन्यन्ते । भाष्यवार्तिकदिग्ब्रह्मदर्शनादिष्वर्या-
द्विकल्पः पर्यवस्यतीति चेत्युक्तम् । अन्ये पुनराहुः । अनादेशादेरित्यत्रैव शशदद-
वादिगुणानामिति निषेधे कर्तव्ये पृथक्सूत्रकरणाद् धातुवृत्ते व्यवस्थितविभाषा-
श्रयणात् । देमुश्च केचिद् रुचिरमित्यादिसप्तशताप्रयोगाः समर्थनोपाः इति । वमिता ।
वम्यात् । भ्रमु । भ्रम्यात् । भ्वादेरशमादिस्त्वात् “शमामष्टानाम्” (७ । ३ । ७४)
इति दोषो न । भ्रमु अनवस्थान इति दिवादेस्तु शमादिस्वाद्दोषं भ्राम्यतीति । भ्रमतोति
तु श्यतो विकल्पात् पक्षे शपि । तेन त्रैलोक्यम् । अभ्रमोदिति । ह्रम्यन्त” (७ । २ । ५)
इति न वृद्धिः अभ्रमिष्टाम् । बभ्रामा॥ २४३ ॥

सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वस्याप्राप्ते-ग्राह-वा जू । जूप् वयोहानी । भ्रमु चलने
भ्रमु अनवस्थाने” इति द्वयोर्ग्रहणम् सामान्यग्रहणार्थद्विदिगन्तर्दशात् । तेन साहचर्या-
दिवादेरपि ग्रहणं न शङ्कनायम् । तसो उद्वेगे । भ्रेमतुर्गत्यादि” । पह मर्पणे । मर्पण

१. वादि गुणानामिति क० पु० ।
२. निर्देश इति क० पु० ।
३. दर्शनाद्विकल्पः इति क० पु० ।
४. भ्रामतोत्पाद क० पु० ।
५. पारवृहताति क० पु० ।

२४५. सहिवहोरोदवर्णस्य [६ । ३ । १ । १२]

सहिवहोर्वर्णस्य ओकारः स्यात् ढलोपे सति ।

२४६. मोढः [८ । ३ । ११५]

सोढरूपस्य सहेः पो न स्यात् । विसोढा । पद्ल विशरणगत्यवसादनेषु निपीदति । व्यपदत् । “सदिस्वञ्ज्योः” इति परस्य न पत्वम् । निपसाद । निपत्ता । अप्रतेरित्युक्तेः प्रतिपीदति । शब्दल शातने । शीयादेशः ।

च क्षमा । सेडात्मनेपदो चायम् । विपहते इति । धात्वादेः पः सत्त्वे पत्वम् । सहेत । सहताम् । सिवादित्वादित् । “सिवादीना वाङ्मयवायेऽपि” (८ । ३ । ६३) इत्यनेन असन्निष्ट । सेहे । सहिद्वे । सहिध्वे । परिपहितेति । “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पत्वम् ॥ २४४ ॥

सहिवहोरिति । पह मर्णो । वह प्रापणे । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । वर्णग्रहणं कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदबोढाम् । उत्पूर्वात् वहेर्लुङि । सिच् । वृद्धौ ढलोपादौनि^१ । असति वर्णग्रहणे दीर्घस्य न स्यात् । तादपि परस्तपर इति तर्हि सहिवहोरस्येत्युच्यतम् । एव तर्हि ओरवर्णस्येति निर्दिश्य वर्णग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति-तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमाममासोऽप्याश्रीयते इति । ढलोपे सतीति । एवं च निमित्तत्वेनाश्रयणादोर्ध्वं प्रति ढत्वादौनि नासिद्धानि भवन्ति ॥ २४५ ॥

सोढः । निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशोऽयमिति शङ्कां निरस्यन्नाह-सोढरूपस्येति । कर्मधारयोऽयम् । सहेरिति व्यधिकरणे पष्ठो । सहेर्धातोर्गेत् सोढ इति रूप तस्येत्यर्थः । यदि तु बहुव्रीहिनाश्रीयेत सोढ इति रूप यस्य तस्य सहेरिति । ततः परिपासोढोत्पन्नासस्यापि पत्वं न स्यात् । तथा च माधवः-परिपासोढोत्पन्नाभ्यासस्य सोढरूपत्वाददय निषेध इति पो न^१ स्यात् इति “परिनिवि” (८ । ३ । ७०) इति प्राप्तः । सहिपोष्टेति । सहिष्यते । अयं चुरादावपि पठ्यते परस्मैपदी । “आ धृपाढा” (ग०) इति णिच् विकल्पितत्वात् साहयति । सहतीति भवति । “स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्” । न सहानि साहसन्सहसि कोर्त्याद्युपपन्नम् । दिवादावपि पह चक्षयं इति परस्मैपदिनमन्ये पेटुः । चक्षयंस्तुतिः । तस्य सह्यतोत्युदाहार्यम् । सहेति शब्दन्तनिर्देशादस्येष्टविकल्पपत्वे न स्तः । अन्ये तु शब्दनिर्देशमनाश्रित्यास्यापि इति ते मन्यन्ते । धातुरेवायं नास्तोति न्यामकेयटहरदत्तमाधवादायः । पद्ल । अवसादनमनुत्गाहः । त्रयः परस्मैपदिनः । द्वावनिटौ । निषेधिति । “पाद्या” (७।३।७८)

१. आभिमिति क० पु० ।

२. पोतः स्यादिति क० पु० ।

२४७. सदेः शिता [१ । ३ । ६०]

शित्संबन्धिनः शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । अशदत् । शेदतुः । शत्ता । फण गतो ।

२४८. फणां च मपानाम् [६ । ४ । १२५]

‘फण-राजू-भ्राजू-भ्रासु-भ्लासु-स्यसु-स्वन’ एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः । फेणतुः । पफणतुः । फेणिथ । पफणिथ । राजू दीप्तौ । विधिबलादातोऽन्येचम् । रेजतुः । रराजतुः । रजे । रराजे ।

इति सोदादेशः । “सदिप्रतेः” (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । न्यप ददिति । लुङि च्लेर्लुदित्वादङ् । ‘प्राक्सितादङ्वायेऽपि’ (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । निपत्ता-
र्हेति । ‘सदिस्वञ्ज्योः’ वा० ० इति न पत्वम् उत्तरखण्डस्येति शेषः । “स्यादिष्व-
भ्यासेन” (८ । ३ । ६४) इति प्राप्तम् । अभ्यासस्य तु भवति । निपेदतुगित्यादौ न
निषेधः । अभ्यासस्य लुप्तत्वेन ततः परत्वाभावात् । सेदिय । ससत्य । क्रादिनियमा-
नित्यमिद् । सेदिव । निपत्ता इति तुटि तासि । अनिट्त्वात् “खरि च”
इति चत्वंम् । पत्वम् । सदद्यात् । सत्स्यति । अयं नुदादावपि पठ्यते तस्याप्येतदेव
रूपम् । पाठे प्रयोजनं तु सादती सोदन्तीति “आच्छीनद्योनुम्” (७ । १ । ८०) इति
नुम्बिकल्पः । भ्वादिषु तु पाठः × स्वरभेदार्थं इत्याहुः । घातोऽन्त उदात्तः शप्ति-
पावनुदात्तौ । तत्र “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (८ । ४ । ६६) इति शप् स्वरितः
“स्वरितात्संहितायाम्” (१ । २ । ३६) इत्येकश्रुतिरिति । शपि क्रमेणोदात्तस्वरित-
प्रचयाः भवन्ति । शे तु विकरणस्याद्युदात्तत्वे घातोः शेषनिघाते तयोरनुदात्तस्य
स्वरितत्वे क्रमेणानुदात्तस्वरिता भवन्तीति भावः । चुरादावप्ययमाङ्पूर्धः । आसा-
दयति । शदत् ॥ २४६ ॥

शवेः शितः । शित इति पठित्याह-शित्संबन्धिन इति । शिद्धाविन इत्यर्थः ।
अशददिति । लृट्दत्त्वाच्च्लेरङ् । शिदविपयत्वाच्चात्मनेपदम् । शेषं सदिषत् ॥ २४७ ॥

फण इति । इतो दश सेटः । ‘अतो ह्लादेः’ इति वा वृद्धिः । अफणोत् । अफा
णीत् “अभ्यासे चर्च” इति फस्य पः । पफणो । फणां च सप्तग्रहणाद् बहुवचननिर्देशा-
च्चार्थाविगतिरित्याशयेनाह-फणराजेत्यादि । अप्राप्तविभाषेयम् । फणोरादेशादित्वाद्

× स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१ । २ । ३६) इति सूत्रेण ।

१. इतो इति नास्ति क० ५० ।

२. सप्तहायावर्ण इति क० पु० ।

भास् दीप्तौ । “वा भ्रास” (३ । १ । ७०) इति वा श्यन् । भ्रास्यते ।
 भ्रासते । भ्रेशे । वभ्रासे । एवं भ्लास् दीप्तौ । स्वन शब्दे । विष्पणति ।
 अवष्पणति मांसम् । व्यष्पणत् । विष्पणतुः । विष्पेणतुः । भोजने किम् ?
 विस्वनति वीणा । व्यवाभ्यां किम् ? निस्वनत्यन्नम् । खनु अवदारणे ।
 “गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधालोपः । चखनतुः । चखनुः । चखानिथ ।

राजादीनामाकारवत्त्वात् स्यमुस्वनोः संयुक्तद्रल्मध्यस्थत्वात् । राज् । ऋदित्स्वमर राज-
 दिति उपधाह्रस्वनिपेधार्थम् । स्वरितत्वादुभपपदी । राजते । अराजोत् ।
 रराज । ननु कथमस्यैत्वं “फणा च” (६ । ४ । १३५) इत्यग्रात् इत्यनुवृत्तेः । अय-
 नानुवर्तते ततोऽलोऽन्यस्य स्यादत आह—विधिवलादिति । अयमर्थः सप्तानामिति तु
 वचनादनुवृत्तमत इत्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । तच्च राजादिष्वसम्भवाद् “राधो हिंसा-
 याम्” (६ । ४ । १३३) इत्यत्रैव तपरस्वकृतं कानविशेषमुपहाय^१ वर्णमात्र-
 मुपस्थापयतीति । अथवा ‘शनाभ्यस्तयोरात्ः’ (६ । ४ । १३४) इत्यतः आत
 इत्यप्यनुवर्तयिष्यते । यद्वा उभयं मानुवृत्त्^२ फणादीनामेकह्रल्मध्ये यत्तस्येत्यध्याहा-
 राद् वर्णमात्रस्य भविष्यति । राजितेत्यादि । अत्र फणादिपाठितोऽपि भ्राजिरूपेक्षितः
 राजतिना तुल्ययोगक्षेपत्वात् । तेन तस्यापि भ्राजते । अभ्राजिष्ट । वभ्राजे भ्रजे इत्यादि
 रूपं नेयम् । अय पुनरस्य विशेषः । अनुदात्तत्वात् नित्यमात्मनेपदा द्विच्च^३ । तथा च
 दुभ्राज् दुभ्राज्, दुभ्राज् दीप्त विति त्रयोऽपि फणादिसूत्रे हरदत्तादिभि^४ द्विवत्^५ उप-
 दाशिताः । तेन भ्राजयुरित्ययुच् भवति । ऋत्वि पुनरस्यानुदात्तत्वमात्रफलम् ।
 ‘भ्राजभ्रास’ (७ । ४ । ३) इत्यादिनास्य “णौ चङ्घुपधायाः” (७ । ४ । १)
 ह्रस्वविकल्पनात् । अन्ये तु ऋदित्वमस्य न पेदुः । अत एव ‘भ्राजभासघुविद्युतोर्जि-
 पृजुग्रावस्तुवः विवप्’ (१ । २ । १७७) इत्यत्र सामान्यग्रहणादस्यान्यस्य च विवप्
 भवात् । अन्यथैकानुबन्धत्वादस्मादेव स्यान्नान्यस्माद् द्व्यनुबन्धकत्वात् । श्रुतकागस्तु
 द्व्यनुबन्धकत्वेऽप्यस्य विवप्सूत्रे ग्रहणमिच्छति । अश्वादिपत्वे तु ऋणादिपठितस्यैव
 ग्रहणं राजसाहर्चात् । यस्त्वपर^६ पठ्यते । एज् भ्रैज् भ्राज् दाप्ताविति तस्य कुत्वेन
 विभ्राक् । भ्राक्त्तिः । यङ्लुकि वाभ्राक् । वाभ्रक् । वाभ्रक्त्वेत्यादि भवतीति स्थितम् ।
 करे । एव चास्यैव विशेषस्य सङ्गावात् किमर्थं द्विः पठ्यते इति न नोदनायम् । भ्रात् ।

१. मानुवृत्तमिति क० पु० ।

२. द्विः द्विरिति क० पु० ।

३. स्थित इति क० पु० ।

४. १यम इति क० पु० ।

२४६. ये विभाषा [६ । ४ । ४३]

जनसखनामकारोऽन्तादेशः स्याद्वा यादौ हिङ्गति । खापान् । खन्यात्
चायू पूजानिशामनयोः । अचायीत् । इडभावे यलोपः । अचायीत् । अचा-
स्ताम् । अचायिष्ट । लप कान्तौ । श्यन् वा । लप्यति । गुहृ संवरणे ।

अत्र दुभ्रश् दुभ्लश् इति फणादिसप्तके तालव्यशकारान्त वाकरे पठ्येते । 'वा भ्राश
भ्लाश' (३ । १ । ७०) इति श्यन्विधावपि तथैव पठितौ । वोंपदेवस्तु—परमत-
मनुसृत्योभयत्र दन्त्यसकारान्तावपायेप । आचार्यैरपि तदेवानुसृतम् । आसितेत्यादि ।
स्वन । स्यमुस्वन शब्द इति फणादिषु सहपाठेऽपि श्यमित्येकितो विशेषान्तरा-
भावात् । सेटौ परस्मैपदिनौ चेत्तौ । स्यमे । श्यमति । अश्यमात् । 'ह्यन्त' (७ । १)
इति न वृद्धिः । सस्याम् । सस्यमतु । स्येमत् । सस्यमिष । स्येमिष । स्या-ते-
त्यादि विध्वणति । 'वेश्च स्वनो भोजने' (८ । ३ । ६६) इति पत्वम् । एत्वम् ।
चकारादवध्वणात्तत्प्रापि । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र भोजनं धात्वर्थः । शब्दो
विषयः भुञ्जान किञ्चित् शब्दं करोतात्यन्ये । स्वनविशिष्टाभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभि-
धीयते । अनेकार्यत्वाच्चब्दमात्रेऽप्राप्त्यपरे । व्यध्वणादिति । "प्राक् सितात्"
(८ । ३ । ६३) इति पत्वम् । अस्वनीत् । अस्वानीत् । विध्वणतुरिति । "स्थादि-
ध्वभ्यासेन" (८ । ३ । ४) इत्युभयो पत्वम् । विध्वणतुरिति । फणादित्वादेत्वा-
भ्यासलोपो । स्वनिता । स्वन्यात् । स्वनिष्यात् । खनु । इतो द्वे अजन्ताः उभयपदिनः ।
खनति । खनते । अखनात् । अखानीत् । अखनिष्ट । अखान । अखनतुरिति ।
उपधालोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' (१ । १ । ५६) इति स्थानिवच्चाद् द्वित्वम् । अखने ।
खनिता । खनितासि । खनितासे ॥ २४८ ॥

ये विभाषा । यकारेकार उच्चारणार्थः । तेनाल्प्रग्रहे सप्तमीनिर्देशात् तदादि-
विधिरित्याह—यादाविति । धातुपारायणे तु "लोपो यि" (१ । ४ । १८) इतिवत्
यि विभाषेति निर्देष्टव्ये य इत्यर्तोनिर्देशात् । (यङः ' यकार एव भवति, न तु यासुटी-
त्युक्तम् । खनिपोष्ट । खनिष्यति । चायू । ऋदित्वमचचायत् इति णिचि उपधाह्रस्वा-
भावात् । चायति । चायते । इडभावे इति । चायस्फायप्यायामिद् चीत केचाद-
त्युक्तत्वात् । यनोष इति । 'लोपो व्योर्वलि' (६ । १ । ६६) इत्यनेन । अचाय ।
अचाये । चायिता । चाता । चाटयत् । चासीष्ट । चायिष्यति । चास्यति । चायिष्यते ।
चास्यते । लप । कान्तिरिच्छा । श्यन् वेति । "वा भ्रासृभ्लास" (३ । १ । ७०)

१. एत्वमिति नास्ति क० पु० ।

२. यङो यकार इत्यारभ्य—इत्युक्तत्वात् इत्यन्तो भागः नास्ति क० पु० । तत्स्थाने यदिवभावं
यङ्ङकार एव भवति, न तु याटोत्युक्तत्वादिति पाठः ।

२५०. ऊदुपधायाः गोहः [६।४।८९]

गुह उपधाया ऊकारादेशः स्यात्, गोह इति निर्देशात् गुणहेतावचि परे ।
गूहति । गूहते । इट्पक्षे । अगूहीत् । अगूहिष्ट । अन्यत्र क्सः । अधुक्षत् ।

२५१. लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये [७.३ ७३]

एषां क्सस्य सर्वस्य लोपो वा स्याद् दन्त्ये तडि परे । ढत्वम् । धत्वम् ।
पुत्वम् । ढलोपः । दीर्घः । अगूढ । अधुक्षत् ।

इत्यादिना । लप्पते । लपते । अलपोत् । अलपिष्ट । ललाप । लेपे । लेपिता । लप्पान् ।
लपिपोष्ट । खनादयस्त्रयः परस्मैपदिनः । इति नैमिषीयः । माघवोऽप्येवम् ।
गुह ॥ २४६ ॥

ऊदुपधायाः । ऊदिति तपरकरण "णौ चङ्युपधायाः" ह्रस्वबाधनार्थम् ।
तेनाजुगूहदित्युदाहरन्ति । अन्ये त्वेत्द्वाभ्यादौ न दृष्टमिति तकारमुच्चारणार्थं वद-
न्तोऽजुगूहदिति ह्रस्वमिच्छन्ति । तदनुसृत्याह—ऊकारादेशः स्यादिति । अत्र पक्षे
दोषविधाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । आन्तरतम्यादूकार एवौकारस्य भविष्यतीति ।
उपधाग्रहणमलोऽन्त्यस्य निवृत्यर्थम् । ऊद् गोह इति तु नोक्तम्, जोगुहोति इत्यभ्यासौ-
कारस्य मा भूदिति । लाघवाय गुह इति वक्तव्ये गोह इति विकृतनिर्देशो विषया-
वधारणार्थः । यथास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । वचास्यैतद्रूपमत आह—गुणहेताविति ।
अचि अजादौ प्रत्यये इत्यर्थः । तेन ङ्ङिति न भवतीति भावः । गूहतीति । गोह इति ।
विषयोपलक्षणपक्षे परत्वात् पूर्वं गुणः । तत ऊत्त्वम् । तडि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनि-
७म् । ये तु गोह इति रूपानुकरणमाहुस्तेषामपि पूर्वं गुणे कृते एव ऊत्त्वम् । गूहते
इति । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । इट्पक्षे इति । ऊदित्वादिङ् वेति भावः । अन्यत्रेडभावे
क्सः । "शङ् इगुपधा" (३।१।५५) इत्यनेन । अयुञ्जिति । गुह स् त् इति
स्यते होढः । भप्भावः "पढोः कः सि" (८।२।४) पत्वम् । कप् संयोगे क् ।
अधुक्षताताम् । अतो लोपः । अधुक्षत । अधुक्षताम् । अधुक्षताः ॥ २५० ॥

सुवेति । दुह प्रपूरणे । दिह उपचये । लिह आस्वादने । गूह संवरणे । 'व्यो'लौप"
(६।१।६६) इति प्रकृते लोपे सुग्वचनं सर्वस्य लोपार्थमित्याशयेनाह—क्सस्य
सर्वस्येति । यद्यप्यन्तस्य लोपेऽपि कृते अगूढेत्यादौ "भनो भलि" (८।२।५६) इति

१. ऊदोगो हि इति क० पु० ।
२. पक्षे इति नास्ति क० पु० ।
३. अन्यत्रेडभावे इति क० पु० ।
४. स्कोलौप इति क० पु० ।

२५२. कसस्याचि [७ । ३ । ७६]

अजादौ तडि परे कसस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अधुक्षाताम् । अधुक्षत । बहुवचने कसान्तलोपाभाव इति केचित् । अधुक्षन्त । अगूढाः । अधुक्षथाः । अधुक्षायाम् । अधूद्वम् । अधूक्षध्वम् । अधूक्षि । अगूहहि । अधुक्षावहि । दन्त्ये किम् । अधुक्षामहि । हञ् हरणे । अहार्षीत् ।

२५३. उश्च [१ । २ । १२]

ऋवर्णात् परौ झलादौ लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि । कित्वान्न गुणः । सिच लोपः । अडृत । अहृषाताम् । ह्रियात् । हृपीष्ट । भृञ् भरणे । भरति ।

सलोपे सिद्धम् । अल्लोपस्य स्यानिवद्भावस्तु नास्ति । “पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्” (वा०) इति निषेधात् । तथाप्यगूहृहीत्यभक्तपरे न सिध्यतीति लुग्ग्रहणम् । अधुक्षन्तेति । एकवचने तशब्दे परे कसलोपाभावे ढत्वभ्रूपभावकत्वपत्वानि ॥ ५१ ॥

कसस्याचि । अधुक्षातामिति । अन्तलोपे कृतेऽतः परत्वाभावात् ‘अतो ङितः’ (७ । २ । ८) इतीय न भवति । अधुक्षन्तेति । अचोति विपयसप्तमी । तेन पूर्वमेवान्तलोपे कृते ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (१ । ४ । ४४) इत्यदादेशः । बहुवचने इत्यादि । अत्राचोति परसप्तमीत्याश्रयादन्तलोपात्पूर्वमन्तादेशस्ततोऽन्तलोपस्तस्य च पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भावात् पुनरादेशो न भवति । फलतस्तन्तलोपाभाव इत्युच्यते अधुक्षन्त इति । अन्तलोपाभावेऽतः परत्वाद् भोज्यतः । अगूढा इति । यासि कसलोपे ढत्वघत्व-ष्टुत्वढलोपदोषाः । ‘अधूद्वमिति । कसलोपे ‘एकाच’ (३ । ३ । ३७) अप् भावः । अगूहृहोत । ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणं दन्त्योष्ठस्य वकारस्यापि परिग्रहार्थम् । ‘तेनात्रापि कसलोपः । जुगूह । जुगूहतुः । जुगूहे । जुगूहाते । जुगूहिता । गोढा । इडभावे ढत्वादिः’ अचोत्युक्ते नोत्वम् । गाढासि । गाढासे । गूह्यात् । गूहिपीष्ट । इडभावे “लिङ् सिचौ” (१ । २ । १) इति कित्वान्न गुणः । ढत्वादि । घुक्षीष्ट । घुक्षीयास्ताम् । गूहिष्यति । घोक्ष्यति घोक्ष्यते । अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । हृञ् ह्रावनिटौ । अहार्षीदिति । ‘एकाच’ (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धिः । स्पर्शत्वम् । पत्वम् । अहार्षीम् । अहार्षुः ॥ २५२ ॥

उरवेति । व्यासेन्यायाद् ऋवर्णमात्रं गृह्यते, न तु ऋगतावित्ययमेवेत्याह – ऋवर्णात्पराविति । ऋवर्णान्ताद्वातोऽत्यर्थः । लिङ्सिञ्ज्यामाक्षिस्य घातोऽर्धवर्णेन

१. अचोति क० पु० ।
२. अगूद्वमिति क० पु० ।
३. तेना कसलोप इति क० पु० ।
४. ढत्व हि इति क० पु० ।
५. अगूहिष्यत् अघोक्ष्यत् इति नास्ति क० पु० ।

अभर्षीन् । अभृत । बभ्रुव । मर्ता । भरिष्यति । दान आर्जवे । दीदांसते ।
 शान तेजने । शाशांसते । भज सेवायाम् । भेजतुः । भेजिय । वभ्रक्य । भिज्
 सेवायाम् । “णिभिद्रु” (३ । १ । ४८) इति चङ् । अशिभियत् ।
 श्रयिता । रञ्ज रागे ।

विशेषणत् तदन्तविधेः । सिञ्जलोप इति । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८ । ३ । ७) इत्यनेन ।
 अभ्रत्परत्वान्न सिञ्जो लोपः । अहृयाताम् । अहृपत् । ‘इणः षोष्म’ ८ । ३ । ७८)
 इति ढत्वम् । अहृढवम् । जहार । जहनुः । जह् । जह्यं । क्रादिनियमादिद् । जहिव
 जह्वे । हर्ता । हर्ता । हर्तासि । हतसि । ह्यात् । यामुटः कित्वान्न गुणः । ‘गिड्
 शयकलिङ्क्तु’ (७ । २ । १८) इति रिङादेशः । रिङ्विधानसामर्थ्यान्न दोषः ।
 हृषीष्टेति । ‘उश्च’ (१ । २ । १२) इति कित्वान्न गुणः ‘ऋद्धनोः स्ये’ (७ । २ । ७७)
 इतीद् । हरिष्यति । हरिष्यते । भृम् । भरतीति । शपि गुणः । भरते । अभर्षीदिति ।
 “एकाच” (७ । २ । १०) इति नेट् । सिचि वृद्धिः । पत्वम् । अभृतेति । “उश्च”
 (१ । १ । १२) इति कित्वान्न गुणः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८ । २ । २७) इति
 सिञ्जो लोपः । अभृषायाम् । बभार । बभ्रतुः । क्रादित्वान्नेट् । वभर्थ । भर्तासि ।
 भर्तसि । भ्रियात् । भृषट् । भरिष्यतीति । “ऋद्धनोः स्ये” ७ । २ । ७७) इतीद् ।
 भरिष्यते । अभरिष्यत् । दान सेट् आर्जवे इति । दान अयस्वरुडने इति स्वरितेत् पठ्यते ।
 तस्मादार्जवे एव सन् भवतीति भावः । दीदांसते इति । “मान्वघ” (३ । १ । ६)
 इत्यादिना सन् । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । ह्रस्वः । ‘सन्त्यतः’ (७ । ४ । ७६) इतो-
 त्वम् । दोषश्चाभ्यासस्य । अस्य सनाऽनार्थवातुकत्वाद्विडभावः । ‘नश्चापदान्तस्य
 ऋनि’ (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारः । अदीदांसादिति । अदीदांसिष्ट । दीदांसाञ्चक्रं ।
 दीदांसिता । दीदांस्यत् । दादांसिषाट् । दीदांसिष्यति । दीदांसिष्यते । एवं शान तेजने
 इत्यपि व्याख्येयम् । अयमपि स्वरितेऽत्रादुभयपदो । नित्यसन्तान्तावेतो । अयान्तरे तु
 चुरादिण्यजन्ताद् दानयति । शानयतीत्युदाहार्यम् । अत एवानुबन्धस्य केवलेऽचरि-
 तार्थत्वात् सन्तान्तादात्मनेपदम् । एतेनावसरुडने तु दानति । दानते इति वदन्तः
 परास्ताः । भज । अनिट् । स्वारतेत् । अभाच्चादिति । अनिट्त्वात् “वदव्रज” (७ । १ । ३)
 इति वृद्धिः । चोः कुः । पत्वम् । क्प् सयोगे क्षः । अभाकाम् । “ऋषो भलि”
 (८ । २ । २६) इति सिञ्जो लापः । अभक्त । अभक्ताताम् । वभाज । भेजतुरिति ।
 आदेशदित्वेऽपि ‘तृफजभज’ (६ । ४ । १२२) इत्येत्वाभ्यासलोपो । भोजय ।

१. हरिष्यतीत्यारभ्य—भरिष्यतीत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२. भरिता इति भृस्त्व लोट् पठे इति क० पु० । परन्त्व सङ्गत एव ।

२५४. रञ्जेश्वर [६ । ४ । २६]

रञ्जेलुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् शपि परे । रजति । रजते । अराङ्-
क्षीत्, अरङ्क् । अरङ्क्षाताम् । ररञ्जतुः । ररजतुः । रङ्क्ता । त्विप दीप्तौ ।
त्वेषति । त्वेषते । अत्विक्षन् । अत्विक्षत । “क्सभ्याचि” (७ । ३ । ७६)
इति क्सान्तलोपः । अत्विक्षाताम् । “लिङ्सिचौ” (१ । २ । ११) इति
क्त्विच् । त्विक्षोष्ट । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । “व्रश्च” (८ । १ । ३६)
इति पत्वम् । अयाक्षीत् । अयष्ट । जश्त्वेन ङः । ण्त्वम् । अयङ्ङवम् ।

बभ्रवेति । “ऋतो भास्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति वेट् । क्वादिनियमाग्निमिद् ।
भेजिव । भेजे । भकासि । भकासे । भज्यात् । भजष्ट । भक्षयति । भक्षयते । भज्जो
ग्रामर्दनेति । रुधादौ भनक्ति । अभान्तोत् । भजि भासार्ये । चुरादिरन्दित् । भज्जयति ।
भासते इत्यर्थः । श्रिञ् । सेट् । श्रयतीति । शपि^१ गुणायदेशौ । शिश्रियथ । शिश्रि-
यिव । “श्र्युकः किति” (७ । २ । १) इति निषेवः क्वादिनियमेन बाध्यते इताद् ।
श्रिये । “अकृत्सावर्धानुकयोः दोषः” (७ । ४ । २५) श्रियात् । श्रियिषोष्ट । श्रियिष्यति ।
अश्रयिष्यत् ॥ २५३ ॥

रङ्ज । स्वरितेत् । इतो नवानिटः । अराङ्क्षोदिति । सिचोऽनिट्त्वाद् ‘वदव्रज’
(७ । २ । ३) इति वृद्धिः । चोः कुः । पत्वम् । क्षः । अनुस्वारपरसवरणौ । “क्लो
म्हलि” (८ । २ । १६) इति सिचो लोपः । अराङ्क्षाम् । अराङ्क्षुः । अरङ्क् ।
ररङ्ज । ररजतुगिति । सयोगाल्लिटो वा कित्त्वमिति केचिन्मते कित्त्वान्नलोपः ।
तस्यासिद्धत्वात् ‘अमिद्धवद्व भात्’ (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वान्नैत्वाभ्यासलापौ ।
ररञ्जे । ररजे । रङ्क्षासि । रङ्क्षासे । यासुटः कित्त्वान्नलोपः । रज्यात् । रङ्क्षाष्ट ।
रङ्क्षयति । रङ्क्षयते । अय दिवादावपि ङित्त्वान्नलोपः । रज्यति । रज्यते । इत्यादि ।
त्विप । स्वरितेत् । त्वेषति । त्वेषते । अत्विक्षत् । “श्ल इगुपधादनिट् क्सः” (१ । १ । १५)
क्सः । “षट्ठोः कः सि” (८ । २ । ४१) पत्वम् । क्षः । अत्विक्षाताम् इति । आत्मनेपदे
आतामि क्सस्यान्तलोपाद् “आतो ङितः” (७ । २ । ८०) इतोण् न भवति । आत्व-
क्षतेत्यदादेशोऽपि न भवति । तित्वेप । तित्विपे । त्वेष्टा । त्विष्यात् । त्वेक्षयति । त्वेक्षयते ।
यज । स्वरितेत् । अयाक्षादीति । अनिट्त्वाद् “वदव्रज” (७ । २ । ३) इति वृद्धावडागमे
“व्रश्च” (८ । २ । ३६) इति पत्वे “षट्ठोः कः सि” (८ । २ । ४१) इति कत्वे च क्षः ।

१. शपि गुणायदेशौ इति नास्ति क० पु० ।

२. अत्विक्षत् इति नास्ति क० पु० ।

२५५. लिटचभ्यासस्योभयेषाम् [६ । १ । १७]

वच्यादीनां ग्रहादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ।

२५६. वचिस्वपियजादीनां किति [६ । १ । १५]

वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः । ईयुः ।
इयजिथ । इयष्ठ । इज्यात् । ड्वप् बीजतन्तुसंताने । प्रण्युवाप । ऊपतुः ।
उप्यात् । वह प्रापणे । प्रण्यवाक्षीत् । अवर्णस्येत्युक्तेः कृतायामपि वृद्धा-
योच्यम् । अवोढाम् । अवाभुः । अवोढ । उवाह । ऊहे । वोढा । उवाद् ।
वक्षीष्ट । वेञ् तन्तुसंताने । अवासीत् । अवान्त ।

‘भलो भलि’ (८।२।२६) इति सलोपे पत्वम् । घृत्वम् । अयाष्टाम् । अयाचुः । अयष्टेति ।
आत्मनेपदे इति । अयत्ताताम् । अयत्तत । जश्त्वेन ड इति । “वश्च” (८।२।२६)
इति पत्वे तस्य ‘भला जश् भशि’ (८।४।५३) इत्यनेन । घृत्वमिति । “भलो भलि”
(८।२।२६) इति सलोपे धस्य ढत्वमिति भावः ॥ २५४ ॥

लिटचभ्यासस्येति । अधिकारादेवोभयेषामिति लब्धे पुनस्तत्करण परमपि हलादिः शेषं
बाधित्वा संप्रसारणं यथा स्यात् । अन्यथा वश्चैत्यादौ सति हलादि शेषे रकार (रेफ)
स्यैव स्यात् । इयाजेति । “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्धिः । “संप्रसार-
णाच्च” (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । हलादिः शेषः । वचि स्वपि । आदिग्रहणं
यजिनैव सवध्यते । न च वचिस्वपिभ्यामपि स्वपेः पूयङ्निर्देशात् । अन्यथा वच्यादि-
त्वेनैव गृह्येयात् । तस्माद्वचिस्वपि इति स्वरूपेणैव गृह्येते इति दर्शयति—वचिस्वप्योः
यजादानां चेति । वच परिभाषणे । वृवो वचिश्चापि । त्रिष्वप् शथे ।

‘यजिर्वपिर्धहिश्चैव वसिर्व्यञ्चैव’ इत्यपि ।

ह्येञ्चदोश्चर्यातश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव” ॥ २५५ ॥

कितोति । ‘धाताः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्’ तेनेह न भवति ।
वाच्यति । वाचिकमिति । ईजतुरिति । परत्वात् संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्
द्वित्वम् । हलादिः शेषे । सवर्णादर्थः । नन्वत्र ‘संप्रसारणाच्च’ (६ । १ । १०८) इति
पूर्वरूपेण भाव्यम् । अत्र वृत्तिः । अन्तरङ्गे वचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्
सन्तिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकह्वी शकह्वर्थम् इति यथेति । हरदत्तस्त्वाह—
शकह्वावित्यादौ यणः स्थाने य इक् तत्संप्रसारणम् । एकादेशस्तु न यणस्थानिकः
वर्णा यत्वात् अन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । एवं च पूर्वत्वमेव तावन्न संप्रसारणम्
किं पुनस्तत्, स्थानिकः उकार इति पूर्वदिशाभावः । संप्रसारणदोषत्वे तु वचनसाम-

१. यस्त्वेन ड इति क० पु० ।

२५७. वेजः [६ । १ । ४०]

वेजो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । वविथ । ववाथ ।

अयदिकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश इति । इयजिथ । भरद्वाजमते इति । इयष्ट । लिङिङभावे पत्वम् । ईजिव । क्रादिनियमादिट् । ईजे । यष्टासि । यष्टासे । यामुटः कित्वात् संप्रसारणम् । इज्यात् । यज्जीष्ट । यक्ष्यति । यक्ष्यते । अयक्ष्यत् । अयक्ष्यत । वुवप् । वीजस्य संतानः क्षेत्रे विस्तारणम् । गर्भधानं च । छेदनेऽपि दृश्यते । केशान् वपतीति । वुडत् । उज्ज्वलम् । डिवतः किर्याया स्यात् । स्वरितेत् । वपति । वपते । अवाप्सोत् । अवप्स । प्रण्यवापेति । लिटि द्वित्वे “नित्यध्यासस्य” (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् । उपधावृद्धिः । “नेगंदनद” (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । ञ्यतुरिति । यजादित्वात् संप्रसारणे द्वित्वादि । उवपिथ । उवप्या ऋषे । ऋषाते । वप्सा । उप्यात् इति । यामुटः । कित्वात् संप्रसारणम् । वप्सोष्ट । वप्स्यति । वह प्रापणे । स्वरितेत् । वहति । वहते । प्रण्यवात्सात् इति । सिच्यनित्वाद् हलन्तवृद्धिः । ढत्वम् । कत्वम् । क्षः । “नेगंदनद” (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । अवरांस्येत्यादि “सहिवहोरोदवरांस्य” (६ । ३ । ११२) इत्यत्रैव व्याख्यातम् । अवोडाम् । वहन्तामिति स्थिते ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “ऋलो ऋलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । होडः । ण्डत्वम् । ढलोपः । “सहिवहोः” (६ । ३ । ११२) इत्योत्त्वम् । ढलोपस्यासिद्धत्वात् पुनरोकारस्य हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु न भवति, पूर्वप्रवृत्त्या चर्गितार्थत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । अवोडेति । आत्मनेपदैकवचनम् । अत ओस्त्वम् । ढत्वादि पूर्ववत् । अवचाताम् । अवक्षत । अवोडाः । अवक्षाताम् । अवोड्वम् । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्षमहि । उवाहेति । एलि उपधावृद्धौ । लिट्यध्यास संप्रसारणम् । उवहिथ । उवोड । थलोङ्-विकल्पः । इङभावे ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपीदृशानि । उवाह । उवह । ऊहिव । ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । वोडेति । लुटि तासि ओस्त्वम् । उह्यात् इति । कित्वात् संप्रसारणम् । वक्षाष्टेति । ढत्वं, कत्व, पत्वं, क्षः । वक्ष्यति । वेज् । वयति । वयते । अवाप्सोत् इति । “आदेच” (६ । १ । ४३) इत्यास्त्वम् । यमरमनमा” (७ । २ । ७३) इतो-दसको । अवासिष्टाम् । अवास्तोति । “एकाच” (७ । ३ । १०) इतोडभावः । अवासाताम् । अवाध्यवम् । अवाह्वम् । अवासि ॥ २५६ ॥

वेजः । किति घातोर्किति वाभ्यासस्य प्राप्तं संप्रसारणं निषिध्यत । ववाविति ।

“आत ओ एलः” (७ । १ । ३४) इत्यात्वम् । “वृद्धिरेचि” (६ । १ । ८८) ववतुरिति । “आतो लोप इटि च” (६ । ४ । ६४) इत्यालापः । वविथ । ववथेति । “ऋता भरद्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति वेट् । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । वविवा ॥ २५७ ॥

२५८. वेजो वयिः [२ । ४ । ४१]

वेजो वयिरादेशो वा स्याल्लिटि । इकार इत् । उवाय ।

२५९. ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिमृज्ज-
तीनां डिति च [६ । १ । १६]

एपां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् । यस्य संप्रसारणे प्राप्ते ।

२६०. लिटि वयो यः [६ । १ । ३८]

वयो यस्य न संप्रसारणं स्यात् लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

२६१. वश्चास्यान्यतरस्यां किति [६ । १ । ३९]

वयो यकारस्य वो वा स्यात् किति लिटि । ऊयतुः । ऊयुः । उवयिथ ।
वाता । ऊपात् । व्येञ् संदरणे ।

वेजो वयि । इकार इत् । एतोति इत् । क्रियाशब्दोऽयम् । तेनोच्चारणार्थं
इत्यर्थः । न त्वित्संज्ञक इति । नुमप्रसङ्गात् प्रयोजनान्तरासंभवाच्च । उवापेति । उपधा
वृद्धिः । अभ्यासस्य संप्रसारणम् । अत्र स्यानिवद्धावाद्धेऽत्र इति निषेधो नास्ति ग्रहिज्या”
(६ । १ । १६ इत्यत्र वपेः पृथगुपादानात्तेनास्य वेञ् कार्यं न भवतीति ज्ञापनात् ।
अन्यथा यजादित्वादेव सिद्धे किं वपिग्रहणेन ॥ २५८ ॥

ग्रहिज्या । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वयिरादेशः नत्वयवयगताविति ।
अस्यात्मनेपदित्वात्, पूर्वपरसाहचर्याच्च । यस्य परस्मैपदं भवति तस्यैव वयेग्रहणं
नाध्यम् । व्यध ताडने । वश् कान्तौ । व्यश् व्याजाकरणे । ओत्र चूछेदने । प्रच्छ-
शोप्स'याम् । भ्रृज पाके । चकारः कितः परामर्शार्थः इत्याह—एपां किति डिति चेति ।
यस्येत्वादिः “न संप्रसारण” इति ज्ञापकादन्त्यस्य यस्यैव प्राप्त इत्यर्थः ॥ २५९ ॥

लिटि वेति । वपादेशस्य लिट्येव विधानात् । लिङ्प्रदणमुत्तरार्थम् । ऊयतु-
रिति । संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादिः शेषः । सवशांदोषः ॥ २६० ॥

वश्चा । अस्य ग्रहणं यकारमात्रनिर्देशार्थम् । अन्यथादेशोऽकारस्योच्चारणार्थत्वे
प्रमाणाभावाद् वयेः सर्वं स्यात् । ऊयतुति । अकारान्तादेशे अतो लोपः । पररूपं च ।
उवयिथेति । वयेस्तासावभावात् “उपदेशेऽजत्वतः” (७ । २ । ६२ इत्येतन्न भवति ।
अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवतीति नित्यामिद् । वयादेशस्य स्यानिवत्त्वेन
त्रित्वादात्मनेपदे । ऊये । ऊयाते । “विभाषेतः” = (३ । ७६) इति डः । ऊयिध्वे ।
एवम् । ऊवे । ऊयाते । ऊविध्वे । ऊविध्वे । ऊयादिति । कित्वात् संप्रसारणम् । “ग्रह-

२६२. न व्यो लिटि [६ । १ । ४६]

व्येञ् आच्चं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । विव्याप । व्येजोऽन्त्यभागस्य किति लिटि संप्रसारणं वेति केचिन् । विव्यतुः । विव्यापतुः । विव्यपिथ । “इडत्यर्तिव्यय” (७ । २ । ६६) इति नित्यमिट् । व्याता । वीयात् । ह्वेञ् स्पर्शायां, शब्दे च ।

२६३. लिपिसिचिह्नश्च [३ । १ । ५३]

एभ्यश्चल्लेङ् स्यात् । आतो लोपः । अहत् ।

त्सार्व” (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । वासीष्ट । वास्यति । वास्यते । व्येञ् । व्यमति । व्ययते । “आदेशः” ६ । १५ इत्यात्वम् । सगिटौ । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ २० ॥

विव्यापेति । अभ्यासस्य संप्रसारणेन यस्येकारः । पूर्वहूपम् । “न संप्रसारणे संप्रसारणम्” (६ । १ । ३७) इति न वस्योत्वम् । “अचोऽपि” ७ । २ । १४ इति वृद्धिरैकारः । व्येजोऽन्त्यभागेति । अन्यभाग उताखण्डः । तेन भ्यासस्य नित्यमित्यर्थः । कितोत्यनेन यज्ञादिन्वात् नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् इति दर्शितम् । केचिदिति । त्रिभुवने । विव्यपुरिति । किति यकारस्येकारे संप्रसारणे पूर्वहूपे इयञ्चो “द्विर्वचनेऽपि” (१ । १ । २६) इति स्थानिवत्वात् विशब्दस्य द्विर्वचने “एनेकाच” (६ । ४ । ८) इति यणादेशः । विव्यपुरिति । अन्यभागस्य संप्रसारणाभावे आच्चाभावाच्चैकारत्यायादेशः । विव्युः । विव्ययुः । अस्य तामावनिट्वात्यलि भारद्वाजनियमा दङ्गकल्पे प्राप्तेऽत आह—इडत्यर्तो इति नित्यमिट् । विव्यपिथेति । अकित्वान्त्वान्त्यभागस्य संप्रसारणस्य विकल्पशङ्का । विव्ये इति । एशि परभागस्य संप्रसारणपक्षे । विव्यये इति तु तदभावे । कादिनियमान्नित्यमिट् । विव्यपिथे । विव्ययिथे । विव्यिद्धे । विव्यिध्वे । विव्ययिद्धे । वीयादिति । कित्वात् संप्रसारणे पूर्वत्वे च “हनः” (६ । ४ । २) इति दीर्घ इति भावः । परत्वात् “अकृत्ताव” (७ । ४ । ११) इति दाघं इति तु न्याय्यम् । ह्वेञ् ॥ २६२ ॥

लिपि सिचि ह्वश्च । लिप उपदेहे । पिच चरणे । ह्वञ्जुकः । लिपिसिचिसहितो ह्वेति मध्यमपदलोपा समासः । असौ “अतो घातोः” ६ । ४ । १४० इत्यालापः । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकत्व स्यात् इतरेतरयोगे तु बहुवचनम् । अत्र च “एि शि” (३ । १ । ४८) इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तेः । कर्मणि अह्वायि अह्वासातामित्यादौ चिण्सिचावेव भवतः । कर्मकर्तरीति तु “अचः कर्मकर्तारि” (३ । १ । ६१) इति रिणो

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. प्र सति क० पु० ।

२२४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [६ । १ । ५४]

लिपि सिचि ह्रः परस्य च्लेरङ् वा स्यात् तङि । अहुत । अह्वताम् ।
अह्वास्त । अह्वासाताम् ।

२६५. अभ्यस्तस्य च [६ । १ । ३३]

अभ्यस्तस्य ह्यतेः संप्रसारणं स्यात् । जहाव । जुहुवतुः । जुहुविध ।
जुहोथ । वस निवासे ।

विकल्पात् तदभावे 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (६ । १ । ५४) इति पक्षोऽ-
भवति । तदभावे निजपि । अह्वायि । अह्वत् । अह्वास्त । चिरवदिटि अह्वायिष्ट
स्वयमेवेत्याद्यह्वम् । आलोप इति । आतो लोप इति च" (६ । ४ । ६४) इत्यनेन ।
अह्वत् । "भादेच" इत्यात्वम् । अह्वाताम् । अह्वन् ॥ २६३ ॥

आत्मने । अत्रापि कर्तरीत्यनुवृत्तेः कर्मणि विकल्पो नेति शेषम् । प्राप्तविभाषा
चेयम् । अह्वतेति । अङि सर्वत्रालोपः । अह्वेतामिति । 'आतो इतिः' (७ । २ । ८१)
इत्याम् । अनत इत्युक्तं भक्त्य नादादेशः । अह्वन्त । अह्वावहि । अह्वामहि । अह्व-
स्तेति । अङभावे सिच अनिट् ॥ २५४ ॥

अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य ह्यतेरिति । व्यधिकरणे पृष्टयो । अभ्यस्तस्य
कारणम् यो ह्ययतिस्तस्येत्यर्थः । तेन द्वित्वनिमित्तप्रत्यये द्वित्वात् पूर्वमेव संप्र-
सारणम् । ततो द्वित्वम् । यदीयं समानाधिकरणपृष्टौ स्यात् ततो द्वित्वे सत्यभ्यस्त-
संज्ञेति । ततः संप्रसारणं स्यात् तथा सति अभ्यासस्य न स्यात् । "न संप्र-रणे
संप्रसारणमिति" (६ । १ । ३७) निषेधात् । तत्र हि विदेशत्वनिषेधार्थकात् पुनः
संप्रसारणग्रहणाद् व्यवधानेऽपि निषेध इति स्थितम्, यून इति यथा । अत्रापि हि
सर्वरांदांशस्य पूर्वविधी स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानमेवेति । नचैवमुपोपुप इति उपपूर्वस्य
वसेः क्वसौ सकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रसङ्गः । समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे निमित्तनिमित्तिनो स्तस्तत्रैव निषेधः । इह तु क्वसौ धातुरङ्गं क्वसन्तं
च शस्येति न निषेध इति स्थितम् । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्येऽपि न दोषः । जुहु-
रित्यादौ तु व्यवधानादेव न निषेधः । एवमुपोपुप इत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वाद्वाग्र पूर्व
धातोर्भविष्यति । ततः क्वसोरित्यदोषः । एवं च समानाङ्गग्रहणमपि न कर्तव्यं
भवति । यून इत्यादौ तु संप्रसारणग्रहणसामर्थ्येति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति ।
म्यानिवत्त्वकृतमोदृशं वा व्यवधानमाश्रयिष्यते नान्यकृतम् । जुहावेति । संप्रसारणे पूर्व-
वृद्ध्यावादेशयोश्च "द्विबचनेऽचि" (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् हु इत्यस्य
द्वित्वम् । कृते वा द्वित्वे संप्रसारणम् । जुहुवरिति । उवङ् । "हुश्रुवोः" (६ । ४ । ८७)

२६६. सः स्यार्धधातुके [७ । ४ । ४६]

सस्य तः स्यात् सादावार्धधातुके परे । अवात्सीत् । अवात्ताम् ।
अवात्सुः । उवात् ।

२६७. शासिवसिधसीनां च [८ । ३ । ६०]

इण् कोः । परस्यैषां सस्य पः स्यात् । उप्सुः । ऊप्सुः । उवसिथ ।
उवस्थ । वस्ता । उप्पात् । वत्स्यति । वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति ।
“वदव्रज” इति वृद्धिः । अवादीन् । उवाद । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिय ।
वदिता । उधात् । दुओरिव गतिवृद्धयोः । रवयति । “जृस्तम्भु”
(३ । १ । ५८) इत्यङ् वा ।

इति यण् तु न भवति । आर्धधातुकत्वात् (ला^१क्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च । अथ च
संप्रसारणपूर्वत्वमेवान्तरङ्गत्वाद्भवति नातो लोपः । मति तस्मिन् अस्य पूर्वविधौ
स्यानिवत्त्वात् उवङ् न स्यात् । जहविथ । जुहोथेति । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७ । १ । ६३)
इति वेट् । क्रादिनियमादिट् । जुहुविव । ह्वतेति । “आदेव” ६ । १ । ४५ इत्या-
त्वम् । हूयात् । ह्वासीष्ट । ह्वास्यति । ह्वास्यते । वम । इतस्त्रय परस्मैपदिनः ॥ २६५ ॥

स. स्यार्ध । स इति पठ्यो । सोति सप्तमो । अल्ग्रहणं तेनार्धधातुकस्य विशेषणा-
त्तदादिविधिरित्याहुः—सादाविति । अवात्सीदिति ‘वदव्रज’ (७ । २ । ३) इति वृद्धिः ।
एत्युपधावृद्धिः । “लिटथभ्यासस्योभयेषाम्” (६ । २ । १७) इति संप्रसारणम् ॥ २६६ ॥

शासिवसि । शासु अनुशिष्टो । वस निवासे । वसिरादेशः । यस्त्वनदेशो
घस्तु अदने इति तस्येह न ग्रहणम्, विरलप्रयोगत्वादित्याहुः । एषा सकारो नादेश इति
वचनम् । अयत्तिरिति । वसेः किति “वचिस्वपि” (६ । १ । १५) इति संप्रसारणे वा
पूर्वत्वे च द्वित्वे हलादिः शेषे सवर्णादीर्घे पत्वम् । उवसिथ । उवस्थेति । “ऋतो भार-
द्वाजस्य” (७ । २ । ६३) इति नियमाद् वेट् । क्रादिनियमादिट् । ऊपिव । वस्तेति ।
“एकाचः” ७ । २ । १० इतोऽङ्निपेय । उप्पात् । यामुटः कित्वात् संप्रसारणम् ।
“शासिवसि” ८ । ३ । ६०) इति पत्वम् । वत्स्यति । “सः स्यार्धधातुके” (७ । ४ । ४६)
इति तत्त्वम् । वद । द्वौ सेटौ । अच्छ वदतीति । “अच्छगत्यर्थवदेपु” (१ । ४ । ६६)
इति गतिसंज्ञा । “ते प्राग्धातोः” (१ । ४ । ८०) इति पूर्वप्रयोगः । गतिसंज्ञाप्रमङ्गे
उदाहृतमप्येतत् पुनरुदाहृतं लङ्वावसरत्वात् । वदव्रजेति वृद्धिरिति । अतो हलादेर्लघोः”

१. ( ) रेखाङ्कितः लाक्षणिकत्वादित्यारभ्य—इति वेट् इत्यन्तोभागः नास्ति कः पु ।

तत्स्थाने अस्य ह्रस्वस्य लाञ्छ इत्येवास्ति ।

२६८. श्वयतेरः [७।४।१८]

श्वयतेरिक्कारस्य अः स्यादङि । ततः पररूपम् । अश्वत् । पक्षे सिच् । तस्येत् । अश्वयीत् । “विभाषा घेट्श्रयोः” (३।१।४९) इति चङ् वा । इयङादेशः । अशिश्वियत् ।

२६९. विभाषा श्वेः [६।१।३०]

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । ततो द्वित्वम् । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रिधि । शिश्राप । शिश्रियतुः । शिश्रयिध । श्वयिता । यजादित्वात् शूयात् । इति मिश्रप्रक्रिया
इति श्वादयः ।

(७।२।७) इति विकल्पबाधनार्थं वदब्रजग्रहणम् । तेन नित्या वृद्धिरिति भावः । अवाहोविति । सेट्त्वात् इट् ईटि” इति सिचो लोपः । अवादिएष्टाम् । उवादेति । एल्युप-
धाया वृद्धिः । अभ्यासस्य संप्रसारणम् । ऊत्तुरित । यजादित्वात् संप्रसारणे कृते
द्वित्वादिति । उवादिधेति । तासां सेट्कत्वान्न निषेधविकल्पो । उच्यते । कित्वात् संप्रसा-
रणम् । वदिष्यति । अवदिष्यत् । दुमोडिव । श्वयधुरित्यधुः । श्वेत् शून इति
निष्ठानत्वार्थः । श्वयति । श्वयेत् ॥ २६७ ॥

श्वयतेरः । पररूपमिति । अत्वे कृते अश्व अत् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा
‘अतो गुणे’ (६।१।६७) इति पररूपमित्यर्थः । अतो लोपस्तु न भवति । आर्ध-
धातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लाप इति स्थितेः । अश्वताम् । अश्वन् । पक्षे सिजिति ।
अङो वक्ष्यमाणस्य चङश्चाभावपक्षे इत्यर्थः । तस्येडिति । श्वयतेरनुदात्तोपदेश-
पर्युदासादित् भावः । तस्येत्यनेनाङ्चङारवलादित्वाद् व्यान्तरेकं द्योतयति । अश्वयीति ।
“ह्ययन्त” (७।२।५) इति वृद्धिनिषेधाद् गुणायामादेशो । अश्वायष्टाम् । अश्व-
यिषुः । इयङादेशः । संयोगपूर्वत्वात् न “एरनेकाच्चो” (६।४।८२) इति
यिणिति भावः । आशिश्वयिति । इयङो “द्विवचनेऽच” (१।१।५६) इति
स्थानवत्त्वात् शिव इत्यस्य द्वित्वम् । पुनरयङ् । अशिश्वयिताम् ॥ ६८ ॥

विभाषा श्वेः । यङ्यप्रप्तं पक्षे विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वान्नित्यं
प्राप्तं पक्षे नवत्यति । पितृत्वं प्राप्तं पक्षे प्रवर्तते । “न वेति विभाषा” (१।१।४४)
इति वचनात् पूर्व निषेधेन समीकृते विषये पश्चाद् विधिमुखे न सर्वत्र विभाषा प्रवर्तते

१. विप्लवे इति स० पु० ।

२. अङि श्वयतेरिति क० पु० ।

इत्युभयत्र विभाषेयमिति स्थितम् । ततो द्वित्वमिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ संप्रसारण-
मिति भावः । शुश्रूवेत्यादि । संप्रसारणम् संप्रसारणाश्रयं च बलवदीति वा
“लिङ् यङोश्च” (६ । १ । २६) इति विषयसप्तमोत्वात् वा पूर्वं संप्रसारणे पर-
पूर्वत्वे च कृते ततो यथायोगं वृद्धिगुणयोरवावोश्च कृतयोः “द्विवचनेऽचि”
(१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् । शु इत्यस्य द्वित्वम् । ततो वृद्ध्यादि । एव
शुश्रुवतुरित्यादावपि कित्स्रवङ्ः स्थानिवद्ब्रह्मम् । शिखार्येति । संप्रसारणाभावे । अत्रापि
पितु यथाय.गं वृद्धिगुणयोरायावो कित्सु इयङ् पूर्ववत् स्थानिवद्भावात् शिवशब्दस्य
द्वित्वम् । “निटश्चभ्यासस्योभयेषाम्” (६ । १ । १७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणं न
भवति संप्रसारणमात्रस्य निषेधात् । तथा च वार्तिकम् । “श्वयतेनिटश्चभ्यासप्रति-
षेध इति । शूयात् इति । यासुटः कित्वात्संप्रसारणम् । दोषः । श्वयिष्यति । अश्व-
यिष्यत् । इति मिश्रप्रक्रियेति । यद्यपि परस्मैपदात्मनेपदप्रक्रियानिरूपणेनैवेयं गतायां
तथाप्युभयपदिनामत्रोदाहरणात् कथंचिद् भेदो विवक्षितः । यद्यत्र केवलात्मनेपदि
केवलपरस्मैपदि निरूपणम् तद्वृद्धोभ्यासेन संस्कारपाठवमात्रातुमिति वर्णान्तेषु,
विशेषादर्शनात् ।

भ्वाद्यशब्दिद्वादिदिवाद्यः स्थासितुवाद्यः ।

यथादितन्वादित्रयादि घुरादयश्च गणाः क्रमात् ॥

इति निरूपणीयेषु दशगणेषु निरूपितं भ्वादिगणमुपसहरति—इति भ्वादयः ।
इति शब्दः प्रकारे । एवं प्रकाराः भ्वादयः ऊह्या इत्यर्थः, न पुनः समाप्ती । धातुगठे-
ऽपठितानामप्याप्तप्रयोगसिद्धानां चुलुम्पतीत्येवमादौना दर्शनात् । तदाहुरद्यापि वदन्ते
शिवधातुं गण इति । यत्तु दुआशिवगतिवृद्धयोरित्यस्यानन्तरं वृत्करणं तद् यजादेः
परिसमाप्त्यर्थम्, न भ्वादेरिति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम् ॥ १६ ॥

पृथ्वीमण्डनमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवशामलो-

त्तः श्रीनरसिंहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनीः कृतगूढभावविवृती सत्प्रक्रिया व्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् मिश्रमिषा प्रक्रिया ॥ १ ॥

श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु । शुभं भूयात् लेखकवाचकपाठकानाम् ।

श्रीः । श्रीः । श्रीः । भ्वादिः २६०० ॥

अथादादयः.

अद भक्षणे

२७० अदिप्रभृतिभ्यः शपः [२ । ४ । ७२]

अदादेः परस्य शपो लुक् स्यात् । चत्वंम् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

अद्यात् । अत्तु । अत्ताद् वा ।

२७१. हुञ्जलभ्यो हेधिः

होञ्जलन्ताच्च हेधिः स्यात् । अद्धि ।

२७२. अदः सर्वेषाम् [७ । ३ । १००]

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात् सर्वेषां मतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः ।

अद । इतो द्वाविंशति । सप्तविंशतिः परस्मैपदिनः ।

अदिप्रभृतिभ्यः । अदादिभ्य इति वाच्ये प्रभृतिग्रहणं पर्यायशब्देषु गौरवलाघव-
चिन्ता नाद्रियते इति ग्रन्थाधिक्येनानित्यताज्ञापनार्थं वा । तेन “न विश्वसेदविश्व-
स्तम्” इत्याद्युपपन्नं भवति । चत्वंमिति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इत्यनेन ।
अतीति । अदेर्लटस्तिप् । “कर्तरि शप्” (३ । १ । ६८) तस्य लुक् । दस्य चत्वेन तः ।
अदन्तीति । “भोऽन्तः” (७ । १ । ३) अस्ति । अत्थः । अदमि । अद्वः । अदमः । अद्याविति ।
शपो लुप्तत्वाद् “अतो येयः” (७ । २ । ८०) इतीम् न भवति । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्याः । अद्यातम् । अद्यात । अद्याम् । अद्याव । अद्याम । अत्तु इति । लोटस्तिपः ‘एरुः’
इत्युच्चम् । अत्तादेति । “तुह्योस्तातङ्ङा” (७ । १ । ५५) अताम् । अदन्तु ॥ २७० ॥

हुञ्जलभ्यो । हु दानादनयोः । “ऽसिभसोर्हलि च” (६ । ४ । १००) इत्यतो
हलि इत्यनुवृत्तेरिडादेर्न । रुन्दिहि । स्वपिहाति । अत्तादित्यत्र तु परत्वाद् हेस्तातङ्ङि
वृत्ते स्थानिवद्भावात्तुनः धित्वं न भवति । सकृद्गतिन्यायात् । अन्ये स्वाहुः । हेधिरिति
स्यान्यादेशपोरपीकार उच्चारणार्थः । हुकारस्य घकारादेशस्तेन हलीत्ययिनानुव-
र्त्यम् । नापि तातङ्ङि प्रसङ्ग इति । अतम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥ २७० ॥

अदः सर्वेषाम् । सर्वेषां ग्रहणं नित्यार्थम् । गार्ग्यंगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिर्मा
शङ्कोति । आदादिति । लटस्तिप् । “इतश्च” (३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । शपो
लुक् । तिपोऽडागमः । धातोराट् । “आटश्च” (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । अत्ताम् ।
आदन् । आद इति । सिप इकारलोपे स्त्वविसर्गौ । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद
॥ २७१ ॥

२७३. लुङ्सनोर्धस्त्वृ [२ । ४ । ३७]

अदेर्धस्त्वादेशः स्यात् लुङि सनि च । लुङिच्चादङ् । अधसत् ।

२७४. लिट्यन्यतरस्याम् [२ । ४ । ४०]

अदो धस्त्वृ वा स्याल्लिटि । जघास । “गमहन” इत्युपधालोपः । उपधालोपस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवत्त्वाभावात् धस्य चत्वंम् । “शासिवाति” (८ । ३ । ६०) इति पत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । धमस्तासावभावात् थलि नित्यमिट् । जवसिथ । पक्षे “अत आदेः” (७ । ४ । ७०) आद । आदतुः । आदुः । आदिय । अत्ता । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अत्स्यति । प्सा भक्षणे । प्रणिप्सति । प्सायात् । प्सायुः । प्सातु । प्साहि । अप्सात् ।

लुङ्सनोर्धस्त्वृ । लुङित्वादङिति । धस्त्वादेशस्य लृदित्वं पुषादोत्यङ्गमित्यर्थः । अयमिति । अनङोत्युक्तः “गमहन” (६ । ४ । ६६) इति नोपधा लोपः । ननु च धसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तेनैव सिद्धमेतत् । सत्यम् । अदेरात्सीत् । आत्सिपतीत्यनिष्ट-प्रयोगो माभूदित्यारम्भः । अधसत् इत्यादि ॥ २७३ ॥

लिट्यन्यतरस्याम् । प्रकृतिद्वयेन प्रयोगद्वये सिद्धेऽपि विकल्पादरम्भः प्रकृत्यन्यतरस्या-सर्वविषयतां ज्ञापयति । तेन यत्र लिङ्गवचनं च नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति । तत्र लृदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम् । धसिश्च सान्तेष्विति “वसति” शकलृषसूत्रम् “यभूलभ्यमो” इत्यनित्सु पाठो बलाद्यार्धघातुके । ‘सूधस्यदः कमरच्’ (३ । २ । १६०) इति वचनं कमरचि । भ्वादौ परस्मैपदेषु वा पाठः परस्मैपदप्रयोगे । जघासेति । “अत उपधायाः” (७ । २ । १६) इति वृद्धिः । तस्याः स्थानिवत्त्वात् धस् इत्यस्य द्वित्वम् । ह्लादिः शेषः । “कुहोश्चुः” (७ । ४ । ७२) इति धस्य भः । तस्य “अभ्यासे चवं” (८ । ४ । ५४) इति जश्त्वेन ज् । नन्वतुसादौ धसेः पूर्वमुपधालोपे कृते तस्य द्विवचनेऽपि (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वात् साञ्कस्य धस् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यास-कार्ये च कृते अधस् इति स्थिते “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वं न स्यात् । अत उपधालोपस्य “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) स्थानिवत्त्वाद् अत आह—उपधा-लोपस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वाभावादिति । “न पदान्त” इति निषेधेनेत्यर्थः । पत्वमिति । न च पत्वं प्रत्युपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वम् पत्वविधिसामर्थ्यात्, “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” (वा०) इति निषेधाच्च । नन्वस्य थलि क्रादिनियमात् प्राप्ताऽपोऽ “उपदेशोऽवतः” (७ । २ । ६२) इति निषिध्यते ततो भारद्वाजनियमो नैव कल्प्येत चेत्याशङ्क्याह—धसस्तासावभावादित्यादि । तास्वादिति वतिना तासौ सत् एव थलीङ्निषेध इत्युक्तम् । धस्त्वादेशश्च तासौ नास्तीति नास्य न निषेधः प्रवर्तते ।

२७५. लङ्: शाकटायनस्यैव [३।४।१११]

आतः परस्य लङो ज्ञेयम् वा स्यात् । अप्सुः । अप्सान् । अप्सासीत् ।
पप्सौ । प्साता । वश कान्तौ । वष्टि । ग्रहिज्यादित्वात् संप्रसारणम् उष्ठः ।
उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उश्यात् । उश्यास्ताम् । उश्युः । वष्टु । उष्टाद् वा ।
हृष्टिष्वम् । पत्स्वम् । जरत्वम् । एत्स्वम् । उड्डि । वशानि । वशाव । वशाम् ।
“हल्ङ्याद्” (६।१।६८) इति तिलोपः । जरत्वचत्वे । अवट् ।
अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवट् । अवट् । औशम् । औश्व । औरम् ।
अवाशीत् । अवशीत् । उवाश । ऊशतुः । उवशिय । वशिता । उश्यात् ।
उश्यास्ताम् । हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

ततश्च तद्विषयो भारद्वाजनियमोऽप्यत्र नास्तीति । क्रादिनियमागत ‘ओत्सर्गिकनित्य
एवेङ्भवतीत्यर्थः’ स्यानिबद्धभावादिति । “इङ्गित्यतिव्ययतीनाम्” (७।१।६६) इति
नित्य इङ्भवतीति नोक्तम् । तस्य निषेधापवादत्वात्, निषेधस्यैवाप्रसङ्गे तस्यानवसर-
त्वात् । स्यानिबद्धावात् “इङ्गित्यतिव्ययतीनाम्” (७।१।६६) योऽपि घञिः तस्यापि
तासौ पलि वा प्रयोगोऽभारवन्त्रिकत्वाद् नास्तीति जघस्येति न भवति । जक्षतुः । जक्ष ।
जघास । जघस । जक्षिव । जक्षिम । पत्ते इति । घस्लादेशाभावे इत्यर्थः । आदेति ।
अदेर्लान् द्वित्वम् हलादिः शेषाभ्यासदोषोपधावृद्धिसवरणंद घा । आदियेति । क्रादि-
नियमादिद् प्राप्तोऽपि भारद्वाजनियमादिकल्पित इति । “इङ्गित्यतिव्ययतीनाम्” इति नित्यं
विधीयते । अत्ता । अत्तारो । अत्तारः । अत्तात् अत्तास्ताम् । अत्त्यति । अत्त्यत् ।
अत्त्यताम् । अत्त्यन् । प्वा । प्रणिप्स्यति । इति । शब्जुक् । “नेगंदनद” ८।१।१७
इति शण्वम् । प्सातः । प्सान्ति । प्सायादिति । तपरत्वाद् न “अतो येयः” (७।१।८०)
लिङ्गः सलोपः । प्सायाताम् । प्सायुरिति भेजुर्गु । प्साहीति । तपरत्वात् अतो हेजुर्क्
प्साताद्वा । प्साता । प्सानि ॥ ३७४ ॥

लङ्: शाक । अप्राप्ते विभाषेयम् । एवकारस्तुत्तरार्थः । ‘लिट् च’ (१।१।१५)
इत्यादौ भार्घवातुकसंज्ञं यथा स्यात् । अन्यथैकसंज्ञाधिकाराभावात् सार्वधातुकसंज्ञापि
समाविशेत् अप्पुरिति । “जस्य पदान्तात्” (६।१।६६) इति परस्वरम् । अप्सान्
इति । ‘मोन्तः’ (७।१।६) इलोपे च कृते संयोगान्तलोपः । अप्सासीदिति
सिचोद्भवकी । अप्सासिष्टाम् । अप्सासिपुः । प्साविति । “हलादिः शेषः” (७।१।६०)
“आत मो एलः” (७।१।१४) “वृद्धिरेचि” (६।१।८८) ‘आतो लोप इटि च’

२७६.

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामुनुनासिक-

ओपो झलि विङिति [६ । ४ । ३७]

अनिटां वनतेस्तनोत्यादेशानुनासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ झिति

च" (६ । ४ । ६४ इति आलोपे । पप्सतुः । पप्सु । "ऋतो भारद्वाजस्य" (७ । २ । १०) इति नेट् । इति वेट् । पप्सिथ । पप्साथ । प्सातेति । "एकाच" (७ । २ । १०) इति नेट् । "वाङ्म्यस्य" (६ । ४ । ६८) इत्यत्वं वा । प्सेयात् । प्सायात् । प्सास्यति । वश । कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टेति । श्वलुकि । "वश्च" (८ । २ । ३६) इति पत्वम् । प्लुत्वम् । उष्ट इति । "सप्रसारणाच्च" (६ । १ । १०८) इति पूर्व्वरूपम् । वक्षोति । अङ्गित्वान्न सप्रसारणम् । पत्वम् । कत्वम् । चत्वम् । उष्ठ । उष्ट । वश्मि । उश्वः । उश्मः । उश्यात् । यासुटो ङित्वात्संप्रसारणम् हेर्धित्वमिति । "हुक्कभ्यो हेर्धिः" (६ । ४ । १०१) इत्यनेन । पत्वमिति । "वश्च" (८ । २ । ३६) इत्यादिना । जश्त्वम् । "भ्ला भश् भशि" (८ । ४ । ४३) प्लुत्वम् । "पुना प्लु" (८ । ४ । ४१) उङ्गोति । हेरपित्वेन ङित्वात्संप्रसारणम् । वशावेत्यादि । "आहुत्तमस्य पिच्च" (३ । ४ । ६२) इति ङित्वात् । जश्त्वचत्वं इति । पत्वे कृते 'भ्ला जशोऽन्ते' (८ । २ । ३८) इति जश्त्वम् । तस्य "वाङ्म्यस्य" (८ । ४ । १६) इति चत्वं इत्यर्थः । औष्ठाति । वश-स्तामि संप्रसारणे पूर्व्वरूपे च कृते "असिद्धवदशाभात्" (६ । ४ । २२) इत्यटोऽसिद्धत्वादजादित्वादाहागमः । यद्वा लङि कृते लकारमात्रापेक्षत्वेऽनान्तरङ्गत्वात्ति-वाद्यः । अडागमस्तु लकारविशेषमङ्ग चापेक्ष इति बहिरङ्गः तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादिकरणः । अडागमस्तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । कृते विकरणे तदन्तस्य अकृते तु घातुमात्रस्येति । ततो नित्यत्वादेव विकरणलुकि संप्रसारणे च कृते प्राप्तमटं नाधित्वाऽजादित्वादाहे'व भवति । "आटश्च" (६ । १ । ६०) इति वृद्धिः । एव ऐय्यत । औय्यत इत्यादावप्यूहम् । अवश्चिति । सिपि तिव्वत् ज्ञेयम् । अवशमिति मिपि संप्रसारणाभावादट् । अवाशीरिति । "अतो ह्लादेः" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः । उवाशीति । अभ्यासस्य संप्रसारणम् । उपधावृद्धिः । अस्तुविति । परत्वात्तित्यत्वाच्च संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ह्लादि शेषः । सर्वर्णादीर्घः । उवशिथेति । तासौ सेट्कत्वा-त्यलि नित्यमिट् । ऊशिव । उश्यात् । उश्यास्ताम् । वशिष्यति । अवशिष्यत् । वशि-शब्दान्दसः इति भाष्यम् । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । "जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः" इति । हन । इतो द्वावनिटौ । प्रणिहन्ति इति । शपो लुकि कृते 'नश्चापदा-न्तस्य भलि" (८ । ३ । २४) इत्यनुस्वारपरसवर्णौ । "निगंदनद" (८ । ४ । १७) इति एतत्त्वम् ॥ २७६ ॥

अनुदात्त । अनुदात्तोपदेशानाम् "एकाच उपदेशे" इतीत्यनिपेधादाह-अनिटामिति । अनिटामित्येव तु नोक्तम् । उदितां क्त्वायां पक्षे सेट्त्वस्यापि सम्भवात् । वनतेरिति ।

१. अङि चेत्येव क० पु० ।

२. वनेरिति क० पु० ।

यमिरमिनमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षिणु धणु ऋणु तृणु
घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः । “गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधा-
लोपः । “हां हन्तेः” (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । घ्नन्ति । हन्मि ।

२७७. वमोवा [८ । ४ । २३]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्यात् वमोः परयोः ।
प्रहृमि । प्रहृमि । प्रहृण्वः । प्रहृण्वः । प्रहृण्वः । प्रहृण्वः । “हन्तेर्त्पूर्वस्य”
(८।४।२२) इति णत्वम् । प्रहृण्व्यात् । हन्तु । हताद् वा । हताम् । घ्नन्तु ।

२७८. हन्तेर्जः [६ । ४ । ३६]

हन्तेर्जदेशः स्यात् हौ परे ।

वनु मभक्तौ । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तपष्ठिकम् । तेनानुदात्तोपदेशादीनां विशेषणा-
त्तदन्तविधिस्ततश्चानुनासिकान्तानामेषां लोपो भवति, अलोऽन्त्यस्येत्युत्तरार्थः । अर्था-
दनुनासिकलोपः फलतीत्याशयेनाह—अनुनासिकलोपः स्यादिति । एकपदत्वे तु नमि-
मन्यत्योमिहनहमुचमस्जादीनामनन्त्यस्यापि लोपप्रसङ्गात् । अत एव चानुनासिकान्ता-
नेवानुदात्तोपदेशादिषु निष्कृष्य दर्शयति—यमिरमीत्यादिना । यम उपरमे । रम
क्रीडायाम् । एम प्रहृत्वे शब्दे च । गम्लु गती । हन हिंसागत्योः । मन ज्ञाने । एत
एवानुदात्तोपदेशालोपविधौ योग्या इत्यर्थः । तनोत्यादिष्वप्यनुनासिकान्ताभिष्कृपति ।
तनु इत्यादि । तनु विस्तारे । क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । ऋणु गती । तृणु अदने । घृणु
दीप्तौ । वनु याचने । मनु अवबोधने । एते एव तनोत्यादयो लोपविधौ योग्या इत्यर्थः ।
एषामेव किम् । शान्तः । उपदेशे किम् । इहापि यथा स्यात् । गतिः । किंनि निस्त्व-
रेणायमाद्युदात्तः । शान्त इत्यत्र च माभूत् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते शेषनिघातेनायमनु-
दात्तः । भलि किम् ? घ्नन्ति । ङ्ङिति किम् ? हन्ति । हत इति । शब्लुकोऽपरनिमित्त-
त्वान्न स्थानिवत्त्वम् । शपात्तिप्रस्थापि सार्वधातुकस्य वस्तुसत्तोऽपि निमित्तत्वेना-
श्रयणात् । घ्नन्तीति । नकारपरत्वात्कुत्वम् । विधिसामर्थ्यादुपधालोपो न स्थानिवत् ।
स्थानिवद्भावकृत वा व्यवधानमाश्रियते ॥ २७६ ॥

हन्तेर्जः । शिपा निर्देशो यद्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥ २७८ ॥

२७९. असिद्धवदत्राभात् [६ । ४ । २२]

अत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेः कार्यमाभाच्छास्त्रीयं, तस्मिन् कर्तव्ये तत्रत्यं कार्यमसिद्धवत् स्यात् । इति जस्त्वस्यासिद्धत्वात् न हेर्लुक् । जहि । हनानि । हनात्र । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।

असिद्धवद् । अभिविधावाद् । भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । पृथक्पद चेदम् । समाप्ते ह्याभिमिति स्यात् । अधिकारश्चायम् । अत्र ग्रहण समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद् ग्रहणं विपर्ययनिर्देशार्थम् । तथाहि—अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । अनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकस्य लोपो भवति भ्लादी द्विति परे सचासिद्धो भवति । आभाद् यच्छास्त्रे तत्र कर्तव्ये । अत्र यद्याभान् तत्र कोऽर्थः । द्वित्यनुनासिकलोपो भवतोऽयुक्तम् । अत्रैव द्वित्ते निमित्ते सति यदाभीय प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये । एव सर्वत्र । एव च समानाश्रयमसिद्ध, व्याश्रय तु नासिद्धमित्युक्तं भवति । तेन पपुषु । विच्युपे । लुलुविपे इत्यत्र “वसोः संप्रसारणम्” (६ । ४ । ३१) आलोपे यणि उवङि च कर्तव्ये नासिद्धं भवति, व्याश्रयत्वात् । आलोपादीनि हि वसो वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति । “असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इत्येतदपीह नास्ति कथम् । एषा हि परिभाषा “वाह ऊर्” (६ । ४ । १३) इत्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्या प्रवर्तमानायां संप्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं नास्तीति वा सिद्धत्वमुपतिष्ठते । नन्वधिकारेऽस्मिन् यत्रास्योपस्थानं तत एवारभ्य यदाभात्तत्रैव तस्य सिद्धत्व स्यात्, न तु तस्मात् पूर्वपु यद्देशस्येन हि वक्त्रा आङुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्तिर्भवति । यथा आपाटलिपुत्राद् वृष्टा देव इति । ततश्च ध्वसोरेस्व पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्ये नासिद्ध स्यात् । सत्यम् । स्यादयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आङर्थ्यं प्रतिपादयन् “शनान्न लोपः ६ । ४ । २३” इत्येतमेवादधिमिश्रति । स एव च प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । उपस्थितश्च तत्र तत्रोपस्थितेनात्र ग्रहणेन विशिष्यते । तदयमर्थः संपन्नः । “शनान्नलोपः” (६ । ४ । २३) इत्यारभ्यापादसमाप्तेर्योनि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नासिद्धवद्भवन्ति । तानि च तुल्यनिमित्तानीति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । इतः “शनान्नलोपः” (६ । ४ । २३) इत्यस्मात् । आपादपरिसमाप्तेः “अत्यव्यास्त्वव्यास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि” (६ । ४ । १७५) इति यावत् । कार्यम् । क्रियतेऽनेनेति

१. ग्रहणमित्यारभ्य—यच्छास्त्रमित्यन्तः ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. अत्यव्यास्त्वव्यास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि इति यावदिति नास्ति क० पु० ।

अतश्चस्येत्येवमेतम् इति क० पु० ।

२८०. लुङि च [२ । ४ । ४३]

हनो वध इत्यादेशः स्याल्लुङि । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्न वृद्धिः । अवधीत् । “हो हन्तेः” (७ । ३ । ५४) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नः ।

कार्यम् शास्त्रमिह विवक्षितम् । तेन शास्त्रे शास्त्रमसिद्धं भवति । तेन एधि शाधीत्यत्रैत्वशाभावशास्त्रयोरेवासिद्धत्वेन स्थानितो भ्रन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं धित्व सिद्धयति । कार्यस्य त्वसिद्धत्वे तु पूर्वप्रवृत्तेनैत्वेन भ्रन्तत्वस्य निवृत्तत्वात् धित्वं न स्यात् । जहोत्यादाविव परजादेशस्यासिद्धत्वेन तन्निबन्धनं हिलोपादि निवर्तितं स्यात् । अतः शास्त्रमसिद्धत्वेमेवोभयसंग्रहार्थमाश्रितमाभादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशादित्याकरे स्थितम् । आभाच्छास्त्रे भवमाभाच्छास्त्रीयं सूत्रस्यापि प्रकरणादंशत्वेन तत्र भवत्वात् । तस्मिच्छास्त्रे तत्रत्यं तस्य य आश्रयस्तत्रभव समानाश्रयमित्यर्थः । कार्यमुपस्थितिविषयभूतं शास्त्रं सिद्धं निष्पन्नम् । असिद्धमनिष्पन्नम् । गत्पुनः सिद्धमपि सिद्धकार्यं न करोति तत्तेन तुल्यं वर्तते इत्यपिद्धवत् । वत्करणं सुवार्थम् । विनापि तेन “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्यादावतिदेशदर्शनात् । अस्येहोपन्यासे प्रयोजनमाह-इतीत्यादि । भवति त्वेतदुभयमाभीय समानाश्रयं च हि सापेक्षत्वादित्याशयः । भाष्येत्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तत्र पक्षे “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) इत्यत्र “उतश्च प्रत्ययात्” (६ । ४ । १०६) इत्यतः प्रत्ययग्रहणापकर्षणेन प्रत्ययतः परस्य हेर्लुग्विधानात् जहोत्येन न भवतीति समाधेयम् । हतादित्यत्र तु जादेशात् परत्वात्तातडि कृते तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात् पुनर्जादेशः सकृदगतिन्यायेन बाध्यते । हनानि इति । “मेनिः” (३ । ४ । ८६) “आनि लोट्” । अहन्निति हन्तेर्लङ्स्तिपो हल्ङ्च्चादिलोपेऽङागमः । अहतामिति । अनुनासिकलापः ॥ २७६ ॥

लुङि । अतो लोपः इति । अदन्तो वधादेशः । हलन्तत्वे तुच्चारणार्थमिकारमेवोच्चारयेत् “अदो जग्धिः” (२ । ४ । ३६) इत्यादिवत् नत्वकारम् । आदेशेषु तथादर्शनाद् इति भावः । स्थानिवत्त्वाविति । “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यनेन न वृद्धिरिति । “अतो हलादेः” (७ । २ । ७) इति प्राप्ता । अवधीत् इति । वधादेशस्यानेकाचत्वान्नेतिनपेक्षः । अल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावेनाऽप्येकाचत्वं नास्ति ।

१. तु भ्रन्तत्वेनेति नास्ति क० पु० ।

२. मेनिः इति नास्ति क० पु० ।

३. एकारस्य नास्ति क० पु० ।

२८१. अभ्यासाच्च [७ । ३ । ५५]

अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ ।
जघ्निव । हन्ता ।

२८२. हनो वध लिङि [२ । ४ । ४२]

हनो वधः स्यादावधातुके लिङि । अतो लोपः । वध्यात् । “ऋद्धनोः”
(७ । २ । ७०) इतीट् । हनियति । द्यु अभिगमने ।

२८३. उतो वृद्धिलृकि हन्ति [७ । ३ । ८९]

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलि नत्वभ्यस्तस्य । द्यौति ।
द्युतः । द्युवन्ति । द्युयात् । द्यौतु । द्युताद् वा । द्युहि । द्यवानि । द्यवाप ।
द्यवाम । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्युवन् । अद्यौपीत् । द्योता । द्यूयात् ।
द्यु मिश्रणे । अद्यावत् । यत्रिता । णु स्तुनां अनौपीत् । नविता । अन्यमतेऽत्र
वेट् । नोता । नुनविथ । द्युतेजने । अक्ष्णावोत् । क्ष्णाविता । ण्यु प्रसूवणे ।
सत्वे कृते रपयोगाभावात् न णः । स्नौति । “स्नु क्रमोः” (७ । २ । ३३)
इतीट् । अस्नावोत् । स्नविता । इण् गर्ता । एति । इतः ।

अवविष्टानित्यादि । कुत्वमिति । एलो णित्वात् । उपधावृद्धिः । जघ्नतुरिति । उपधा-
लोपस्य “द्विवचनेर्णच” (१ । १ । ५६) इति स्थानिवत्त्वेन साधुक्त्वात् हन् इत्यस्य
द्विवचनं । धत्वम् ॥ २८० ॥

अभ्यासाच्चेति । अभ्यासेनाक्षिप्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गस्य विशेषणादिह न भवति ।
जिह्वनोऽप्यतीति । हननशब्दात् क्यञि कृते तदन्ताच्च सनि रूपम् । अत्र चाभ्यासनि-
मित्तं सनि परे हननोपशब्दोऽङ्गं न हनिरिति । अङ्गिणान्तार्थश्चारम्भः ।
अपनिर्देति । “उपदेशोऽन्तः” (१ । २ । ६२) इति निषेधे प्राप्ते “ऋतो भारद्वाजस्य”
(७ । २ । ६३) इति पक्षे इट् । आध्वेनि । क्रादिनियमादिट् । हन्तेति । अनुस्वार-
परमवर्णौ हता वधादेशोऽदन्त इत्युक्तम् ॥ २८० ॥

ततश्च “ऋत्तावधातुकयोर्दोधः” (७ । ४ । २५) इति दोषेण भाव्यमित्या-
शङ्कमाह—अतो लोपः इति । ‘ण्यल्लोपावियङ्गणगुणवृद्धिदोधेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन’
(वा०) इत्युत्तरिति भावः । द्यु दात ॥ २८२ ॥

उतो वृद्धिः । लुकोऽभावरूपस्य मुख्यपरत्वात्सम्भवादाह—लुग्विषये इति । ‘नाभ्य-
स्तस्य’ (७ । ३ । ८७) इत्यनुवृत्तेराह—न त्वभ्यस्तमेति । तेन योयोतीत्यादौ न ।

द्युन इति । 'ङ्ङिति च" (१ । १ । ५) इति न गुणः । पितृत्युक्तेर्न वृद्धिः । द्युवन्ति ।
 उवङ् । द्युयदिति । सार्वधातुकत्वान्न दीर्घः । यासुटो ङित्वान्न वृद्धिः । ङिच्च 'पिन्न
 भवतीति द्युतादित्यपि । द्युहीति । 'सेह्यपिच्च" (३ । ४ । ८७) इत्यपित्वान्न
 वृद्धिः । द्यवानोति । आट् पित्वेऽप्यह्लादित्वान्न वृद्धिः । गुणावादेशो । अघोषो-
 दिति । सिचि वृद्धिः । अघोष्टामित्यादि । द्युधावेति । ह्लादिः शेषः णिति वृद्धिः ।
 द्युद्युवतु । द्युद्युवु । भारद्वाजनियमाद्वेट् । द्युद्यवियेति । द्युद्योयेति । क्रादिनियमाद्विट् ।
 द्युद्युविव । द्युयात् इति । "अकृत्सार्व" (७ । ४ । २५) इति दीर्घः । द्युयास्ताम् ।
 द्योष्यति । यु । इतश्चत्वार सेटः । मिश्रणे इति । मिश्रणामिश्रणयोरित्यार्थः । पाठः ।
 तथा च दृग्यते अयुतसिद्धयोः सवन्धः समवाय इति । यौतीत्यादि द्युवत् । मयावीदिति ।
 इट ईटि" (८ । २ । २८) इति मिचो लोपे वृद्ध्यावौ । अयाविष्टामित्यादि ।
 मुयाव । मुयविथ । युयुविव । 'श्रुकः किति" (७ । २ । १२) इत्यपि निषेधः
 क्रादिनियमेन बाध्यते । यूयात् । यविष्यति । युञ् बन्धने । अयादिरनिट् । युनाति ।
 मुनोते । योतेत्यादि । युजुगुप्सायामित्याकुस्मीयश्चुरादावात्मनपेदो । यावयते इत्यादि
 गुस्तु । नोतीत्यादि युवत् । उपसर्गात्" (८ । ३ । ६५) इति णत्वम् प्रणीति ।
 अनावीदिति अदृदृदृदादिपर्युदासात् सेडयम् । तेन "इट ईटि" (८ । २ । २८) सिचो
 लापे वृद्ध्यावौ । अन्यमत इति । रुद्रमुनुधातूना लिटं विनेङ् वेति केचिदित्युक्तेः । अत्र
 पूर्वोदाहृते तुडादौ । तेनानीपीत् । नोतेत्यपि । लिटि त्विति । लिटं विनेत्युक्तेर्नात्र
 विकल्प इत्यर्थः । नूयात् । नविष्यति । नोष्यति । एणु स्तुताविति दीर्घान्तोऽयं तुदादौ
 नुवतीत्यादि । क्षणु तेजने । क्षणीति क्षणुतु अक्षणीत् । चुक्षणाव । क्षणविता । क्षणू-
 यात् । क्षणविष्यति । णु । सत्वे कृते इति । 'धात्वादेः पः सः" इति कृते निमित्ता-
 पायात् णत्वं नास्तीत्यर्थः । रग्रहण प्रकृतानुपयोग्यपि पत्वे निमित्ततया श्रुतत्वात्
 सम्पातायातम् । "स्तुक्रमोः" (७ । २ । ३६) इतीट् इति । यद्यपि स्तु स्वतः सेट्
 आत्मनेपदे त्विण् निषेधार्थः । स्तुक्रमोरित्यारभ्यते नियमस्तथा फलतो नियमभावेऽपि
 विधिरूपेणैवादावस्य प्रवृत्तिरुपदर्शिता । सुस्नाव । तासौ सेट्त्वात् सुप्पणविथ ।
 स्तूयात् । स्तविष्यति । भावकर्मणांस्त्वस्यात्मनेपदनिमित्तत्वादिविभावः । अस्तनोष्ट ।
 अस्तनोपाताम् इति । आत्मनेपदेन समानपदस्थस्यैव निषेधविज्ञानादिह न प्रस्नविते-
 वाचरति प्रस्नवित्रीयते इति । इण् । एकारः 'इणो मा लुङि" (२ । ४ । ४५) इत्यादौ
 विशेषणार्थः । इतः सप्तानिट् एतोति । शपो लुकि गुणः ॥ २८३ ॥

१. ङिच्च पिन्न भवतीति द्युतादिति इत्यपीति नास्ति क० पु० ।

२. द्यवानोति नास्ति क० पु० ।

३. आकुस्मीयश्चुरादाविति क० पु० ।

४. अदृदादि इति क० पु० ।

५. अनुपयोग्यविषयतया इति क० पु० ।

६. दिङ्प्रभवा इति ख० पु० ।

२८४. इणो यण् [६ । ४ । ८१]

इणोऽङ्गस्य यण् स्यादचि । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयात् । इयाताम् । एतु । इताद्वा । इहि । अयानि । अयाव । अयाम । ऐत् । ऐताम् । आयन । ऐः । ऐतम् । ऐत । आयम् । ऐव । ऐम ।

२८५. इणो गा लुङि [२ । ४ । ४५]

इणो लुङि परे गा स्यात् । “गातिस्था” (२ । ४ । ७७) इति सिञ्चो लुक् । अगात् । द्वित्वम् । वृद्धिः । “अभ्यासस्य” इतीयङ् । इयाय । इणो यणि कृते द्वित्वम् ।

२८६. दीर्घ इणः किति [७ । ४ । ६९]

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इयजिथ । इयेथ । ईयिव । ईयिम । ईयात् । ईयास्ताम् ।

इणो यण् । इणिति धातुगुह्यते न प्रत्याहार, व्याख्यानात् । यत्तु “एरच्” (३ । ३ । ५६) “ओरावश्यके” (३ । १ । १२५) “उरत् (७ । ४ । ६६) इत्यादि निर्देशादिति प्राञ्चः । तत्र गुणादिविषये कथं यणः प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । इयङोऽपवाद इति । इयङ् एवायमपवादो न परयोगुणवृद्धधोरपि ‘मध्येऽपवादाः’ इति न्यायात् । तैनायनम् आयक इत्यादि सिद्धिरिति भावः । यन्तीति । न चान्तरङ्गत्वाद् ‘इको यणचि’ (६ । १ । ७७) इत्येव यण् सिद्ध इति वाच्यम् “वाणांदाङ्ग वलीयः” इतोयङ् एव प्रवृत्तेः । इहोति । द्वित्वान्न गुणः । एहोति त्वाङ्पूर्वस्य । अयातीति । गुणायादेशो । ऐदिति । “आडजादोनाम्” (६ । ४ । ७२), “आटश्च” (६ । १ । १०) इति वृद्धिः । आपन्निति । अन्तरङ्गत्वात्वादेशेऽन्तभावे च कृते परत्वादणो यण् । तस्य “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वादजादित्वेनाडागमः । अन्ये तु “लुङ्लङ्लुङ्चु” (६ । ४ । ७१) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेर्द्विल १-निर्देशाग्रय-णाद्वा लकारावस्थायामेवाटि कृते ततो यणा सिद्धिमाह—आयनिति । परत्वाद गुणायादेशो ॥ २८४ ॥

इणो गा । पुनर्लुङ्ग्रहणमविशेषेण नित्यं गादेशो यथा स्याद् “आत्मनेपदेष्वन्य-तरस्याम्” (२ । ४ । ४४) इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति । द्वित्वं वृद्धिरिति । परत्वादादौ कृताया वृद्धेः “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । १६) इति स्थानिवत्वाधिकारस्य द्वित्वे कृते ततः पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । इणो यणि कृते द्वित्वमिति । किति परत्वादादौ यण् । तस्य “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । १६) इति स्थानिवत्वाधिकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ २८५ ॥

दीर्घ इणः । ईयतुरिति । दीर्घविवानसः मर्थ्यान्नाभ्यासस्य ह्रस्वः । नाप्युत्तर-खण्डस्य पुनः प्रवर्तमानं यणं वार्धित्वाऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घोऽपि भवति । इययिथ ।

२८७. एतेलिङि [७ । ४ । २४]

उपसर्गात्परस्येणो ह्रस्वः स्यादाशिपि लिङि विङिति । एष्यति । इक् स्मरणे ।
 “इण्वदिक इति वक्तव्यम्” इतीएवत् कार्यम् रूपं च तद्वत् । इङिकावध्यु-
 पसर्गतो न व्यभिचरतः । अच्चेति । मा माने । प्रणिमाति । लङि । अमुः ।
 अमात् । मेयात् । रुया प्रकथने ।

इयेथेति । भारद्वाजनियमादिङविकल्पः । ईयिवेति । क्रादिनियमादिट् । एता । एतारौ ।
 ईयात् इति । ‘अकृत्सावं’ (७ । ४ । २५) इति दीर्घः ॥ २८६ ॥

एतेलिङि । सार्वधातुक लिङि दीर्घस्यासम्भवाद् आह—आशिपोति । अतीयात्
 अभीयादित्येकादेशस्य तु ह्रस्वो न भवति व्यपवर्गाभावात् । उपसर्गात्परस्यैतेरित्यु-
 भयत आश्रयणे चान्तादिवद्भावो नास्ति । इह तु आ इयात् एयात् समेयादित्यत्राडे-
 कादेशस्य परादिप्रहणादेकार स्येते सम उपसर्गात्परत्वेन ह्रस्वः प्राप्नोति । तस्माद-
 प्राण इत्यप्यनुवर्तनीयमिति स्थितम् । एवं विङतीत्यस्यानुवृत्तिः स्पष्टार्था । व्यत्येपीष्ट्यत्र
 विङिति लिङि गुणेन भाव्यम् । तस्मादनणत्वादेव ह्रस्वाप्रसङ्गात् । काशिकायां तु
 लिङि यकारादौ विङतीति व्याख्यातम् । तत्राप्यण इत्येव सिद्धेः विङतीत्यनुवृत्तिः
 स्पष्टार्था । योत्यस्यानुवृत्तिस्तुतरार्था । ‘अकृत्सावंधातुकयोः’ (७ । ४ । २५) इत्यत्र
 विच्छेदो मा शङ्कि इति । इह त्वनुपयोन्नाचार्यैरन्ववन्ति । अन्वियात् इति । अकृत्सावं-
 धातुकयोः” (७ । ४ । २५) इति दीर्घे कृते ह्रस्वोऽयम् । कथं तर्हि समीयादित्यादि
 प्रयोगः । ई गताविति भीवादिकस्य भविष्यति । ऐष्यत् । इक् । क । कारोऽधीगर्धेति
 विशेषणार्थः^१ । इण्वदिक इति वक्तव्यम् इति । नन्विदेव वाच्यम् किं विशेषोपन्यासेन ।
 उच्यते । केचिदाहुः । “इणो गा लुङि” (२ । ४ । ४) इत्यत्रैव तद्वृत्तिकं पठ्यते ।
 तेन तत्प्रकरणोक्तमेवकार्यमिकोऽतिदिश्यते, न प्रकरणान्तरस्थम् ‘इणो यण्’
 (६ । ४ । ८) तेनेयङि सत्यधीयन्तीत्यादि भवति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त ‘ससो-
 तयोः राधवयोरधीयन्ति । तन्मतमपाकर्तुमाह (इतीएवत्) कार्यमिति । इण्वदृष्टं
 कार्यमात्रमित्यर्थः । यदाह—हरदत्तः यद्यस्यैव प्रकरणस्यायं शेषः स्यात् इणिको
 लुङि चेति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्येवावच्यत् । यतस्तु खलु पृथगेव “इण्वदिक” इत्याह
 ततो मन्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोऽयमिति । एवं च भट्टिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । यत्पुनः
 ‘दीर्घ इणः किति’ (७ । ४ । ६६) “एतेलिङिः” (७ । ४ । २४) इत्ययोरतिदेशो
 नैव दोषो न प्रयोजनमधिपूर्वत्वेन रूपे विशेषाभावादित्याह) रूपं च तद्वदिति । तत्

१. वितेपार्थः इति क० पु० ।

२. ( ) इतीएवत्कार्यमित्यारभ्य—इत्याहेत्यततो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२८७. अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् [३ । १ । ५२]

अभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । “आतो लोप इटि च” (६ । ४ । ६४)
अख्यत् । चख्यौ । ख्येयात् । ख्यायात् । या प्रापणे । प्रणिमाति । एवं
वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ । प्रणिद्राति । विद ज्ञाने ।

किमेतोत्यादि अस्य रूपं नेयम्, नेत्याह—इडिकावित्यादि । अधिपूर्वविव प्रयोज्या-
वित्यर्थः । तयैवोदाहरति—अध्येतीति । यणादेशः । अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् ।
अधीयाताम् । अधीयुः । अध्येतु । अधियन्तु । अधीहि । अध्ययानि । अध्यैत् । अध्यै-
याताम् । अध्यायन् । अध्यायम् । अध्यैव । अध्यैम । अध्यगात् । अध्यगुः । अधीयाय ।
अधीयतुः । अधीययिष । अधीयेय । अध्येता । अधीयात् । अधीयास्ताम् । अध्येष्यति ।
अध्येष्यत् । मा । मानमिहान्तर्भेदनम् । अत्र चार्थेऽयमकर्मकः । ‘तनौ ममुस्तत्र न
कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः’ (माघः) इत्यादि दर्शनात् । गृहं निर्माति,
तस्मिन्नुदाहरणं परिमातोत्यादावुपसर्गवशादर्थान्तरवृत्तित्वेन सकर्मकोऽपि । प्रणिमातीति ।
नेदं “नेर्दानद” (८ । ४ । १७) इति नित्यं एत्वम् । तत्र माङ्मेङोरेवग्रहणम्
नास्यापि लुग्विकरणस्यत्वादिति स्थितम् । एत्वविधौ त्रयाणामपि ग्रहणमिति तु
वृत्त्यादिमहाप्रत्ययविरोधादुपेक्ष्यमिति माघवोक्तेश्च । तस्मात् “शेषे विभाषा” (८ । १८)
इति पात्तिकणत्वोदाहरणम् । तेन पक्षे प्रमितातोत्यपि भवतीत्युन्नेयम् । मायात् ।
मातु । मातु । अमात् । अमुः । अमान् इति । “लङ् शकटापनस्यैव” (३ । ४ । १११)
इति वा जुस् । पररूपम् । अमासीत् । अमासिष्टाम् । ममौ । ममतुः । माता । मेया-
दिति । “एलिङि” (७ । ४ । २४) इत्येत्वम् । मास्यति । ख्या । ख्शादिरयम् ।
“ख्शात्रः शस्य यत्वमार्धधातुके तु विकल्पा इत्यादि चत्तिङि वचन्यामः । ख्याति ।
ख्यायात् । ख्यातु ॥ ८६ ॥

अस्यतिवकीति । अमु क्षेपणे । वच परिभाषणे । द्ववे वचिश्च । ख्या प्रकथने ।
चत्तिङः ख्यात्र च । अस्यतेः पुषादित्वादेव सिद्धेः वचनमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थित ।
पर्यास्थेताम् । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् इति । तङ् श्रित्या निर्देशो यङ्लुग्वि-
वृत्त्यर्थः । अख्यासीदिति । अख्यदिति । अङ् “आतो लोप इटि च” (६ । ४ । ६४)
इत्यालोपः । चख्याविति । “आत औ एलः” ७ । १ । ३४ हलादिःशेषादि । चख्यय ।
चख्याय । ख्याता । ख्येयात् इति । ‘वाऽन्यस्य’ (६ । ४ । ६६) इत्येत्त्वं वा ।
ख्यास्यति । “समि ख्यः” (३ । २ । ७) इति सूत्रे न्यासकारेणोक्तम् संप्रसार्य ख्यातेः
प्रयोगो नास्तीति । संख्या । संख्यातुमित्यादिप्रयोगश्च चत्तिङो ज्ञेयः । ये तूपसर्गपूर्वकस्य

१. जुस् इति नास्ति ख० पु० ।

२. अचाट्या सीनिति क० पु० ।

२८८. विदो लटो वा [३ । ४ । ८३]

वेत्तेलटः परस्मैपदानां णलादयो नवादेशाः क्रमाद्वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्वम् । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विधात् । वेत्तु । विद्धि । वेदानि । वेदाव । वेदाम् ।

२८९. विदाह्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् [३ । १ । ५१]

वेत्तेलोटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । अविवक्षिते पुरुषवचने ।

प्रयोगो नेत्याहुः, तेषां व्याख्याति व्याख्यानमित्यादिप्रयोगोऽस्ताधुः स्यात् । या । प्रापण-
मिह गतिः । प्रणिषातीति । “नेगंदनद” (८ । ४ । १७) इति शात्वम् । यायात् ।
यायातामित्यादि । यायुरित्यस्यानभिधानादप्रयोगः इत्याश्रये इति भाष्यवीये । यातु ।
अयात् । अयु । अयान् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । ययौ । ययिथ । ययाथ । ययिव ।
याता । यायात् । यास्यति । वा । गन्धनं सूचनम् । मर्हन्मित्येके । प्रणिषातीत्यादि
गतिवत् । “ह्लावामश्च” (३ । २ । २) इत्यत्राकर्मकत्वादस्याग्रहणमिति न्यासे
उक्तम् । तदयुक्तम् । “वाताः वान्ति दिशो दश” इति भाष्ये सकर्मकत्वदर्शनात् । द्रा ।
कुत्सा कुत्सिता गतिः । पलायनम् निद्रा च । प्रणिद्राति । अद्रुः । अद्रान् । अद्रासोत् ।
दद्रौ । द्राता । द्रेयान् । द्रायात् । द्रास्यति । विद । इतस्ययः सेटः ॥ २८७ ॥

विदो लटो वा । विद इति पञ्चमो । तया परस्मैपदानि विशेष्यन्ते । वेत्तेरनन्त-
राणामिति । तच्चानन्तर्यं ज्ञानार्थस्यैव विदेः सभवति, नान्येषाम् विकरणेन व्यवधाना-
दित्याह—वेत्तेरिति । वेद । “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणः । विदतुरिति ।
डित्वान्न गुणः । वेत्येति । सार्वधातुकत्वान्नेट् । सिपि विद्धेति । “हुक्लभ्यो हेधिः”
६ । ४ । ०१) । वेदानोति । “आहुतमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२) इति ॥ २८८ ॥

विदाङ्ङ्यं । लिट्धाम् विहितो लोटि न प्राप्नोतीति वचनम् । सिद्धरूपनिर्देशान्नि-
पातनमिदम् । अत्र निपात्यं दर्शयति—वेत्तेरित्यादि । विद ज्ञाने इत्यस्य । अन्येषां तु
विकरणाभावोऽपि निपात्यः स्यात् इति गौरवप्रसङ्ग इति भावः । लोटोति । अनुप्रयोगा-
नुसारात् स एवोनीयते इति भावः । गुणमव इति । आम्निमित्तस्योपधागुणास्याप्रवृत्तिः ।
लोटो लुगिति । “आमः” (२ । ४ । ८१) इति लेविहितो लोटो न प्राप्नोति ।
लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्चेति । लिटोति वचनाल्लोटन्तस्यानुप्रयोगो न प्राप्नोतीति
निपात्यः पूर्वैः संबध्यते । अविवक्षिते इति । सूत्रे इतिकरणः प्रकाशप्रदर्शनायः । तेन
मध्यमोत्तमौ । एकवचनद्विवचनेऽपि भवतः । प्रयोगप्राचुर्यात् सूत्रे बहुवचनमुपात्तमिति
भावः ॥ २८९ ॥

२६०. तनादिकृञभ्य उः [३ । १ ७९]

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञोऽग्रहणमन्यत्तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति । गुणः लोट्कार्यम् । विदाङ्करोतु ।

२६१. अत उत् सार्वधातुके [६ । ४ । ११०]

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत् स्यात् सार्वधातुके क्किति । विदाङ्करोतु वा । विदाङ्कुर्वन्तु । “उत्तरच” (६ । ४ । १०६) इति हेतुर्क् । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुराणि । विदाङ्कुराव । अवेत् द् । अविताम् । “सिजभ्यस्त” (३ । ४ । १०९) इति शैजुस् । वेतेर्लङो शैजुस् वेति केचित् । अविदुः । अविदन् ।

२९२ दश्च [८ । २ । ७५]

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् त । अवेदम् । अवेदोत् । “उपविद” (३ । १ । ३८) इति वाम् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाम्भृव । विवेद । वेदिता । अस् भुवि । अस्ति ।

तनादि । अन्यत्तनादि कार्यं नास्येति । तनादिकार्यपित्तो नियमो विज्ञायते इति भावः । अन्यः “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७९) इति लुग्विकल्पः तदेतद् वक्ष्यति—कृञस्तनादित्वेऽपि सिचो वा न लुगिति । ननु नेतत् प्रयोजनम् सत्यपि विकल्पे पक्षे “ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति लोपेनैवेष्टसिद्धेः । न च विकल्पेनास्य बाधः, विकल्पं प्रति नित्यस्यासिद्धत्वात् । किं चैव ज्ञायते तनादिपाठोऽस्यानर्थकः प्रत्युत विकरणविधौ कृञो ग्रहणे सति तनादिषु कृञः पाठस्यानन्यार्थत्वात् येन नाप्राप्त्यन्यायेन विकल्पो नित्यं विधिं बाधेत । तस्मात् कृञग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्येव साधोमः । ज्ञापनोक्तिस्तु परोक्षानुवादमात्रम् । गुण इति । उप्रत्यये कृते तन्निमित्तः “सार्वधातुक” (७ । ३ । ८४) इत्यादिना गुण इत्यर्थः । स च स्वरः । लोट्कार्यमिति मिति । तिप् । एहः । उप्रत्ययस्य च गुण इत्यर्थः । विदाङ्करोत्विति । आम्प्रत्ययवदिति नियमात् कर्तृणोऽपि क्रियाफले करोतेर्नात्मनेपदम् ॥ २६० ॥

अत उत् । इह कस्मान्न भवति करिष्यावः कर्तराविति । करोतेः स्यतासिभ्यां सार्वधातुकस्य व्यवधानादिति चेत्; कुरुत इत्यत्रापि उप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात् । तस्मात् सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् ।

२९३. श्नसोरल्लोपः [६ । ४ । १११]

श्नस्यास्तेरचाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके विडति । स्तः । सन्ति ।
“तासस्त्योः” (७ । ४ । ५०) इति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि ।
स्वः । स्मः । स्यात् । अस्तु । स्तात् वा ।

तत्तश्च स्यतास्यन्तेऽपि प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशि नष्टि-उप्रत्ययान्तत्वेति । अङ्गस्येति
प्रकृतत्वेतद्विशेषणम् । उप्रत्ययान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरित्यर्थः । एतच्च “उतश्च
प्रत्ययात्” (६ । ४ । १०६) इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते । एव तु सार्वधातुके इति स्पष्टार्थम् ।
तत्रैवोप्रत्ययसंभवात् । यत्तु वदन्ति कुर्वित्यत्र नित्यत्वाद्धि लुकि कृते ङितः परत्वाभावा-
दुत्त्वं न स्यात् । प्रत्ययलक्षणं च नास्ति । “न लुमता” (१ । १ । ६३) इति निषे-
धात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं भूतपूर्वेषुपि यथा स्यात् इति । तदसत् । यतो “असिद्ध-
वदभावात्” (६ । ४ । १०६) इत्यसिद्धो हि लुक् सूत्रकृन्मतेनोत्त्वं भविष्यति । उदिति-
तपरत्वं युप्रत्ययाभ्यां लघूपधगुणो माभूदिति । अन्यथा ग्रान्त्यंतो हि मात्रिकस्यातो
मात्रिक एवोकारो भविष्यतीति किं तपरकरणेन विदाङ्कुरवाणीति । “आहुतमस्य
पिच्च” (३ । ४ । ६२) इत्यङित्वान्नात उत् । अवेदिति । लङि अडागमः । “इतश्च”
(३ । ४ । १००) इतोकारलोपः । हल्ङघादिलोपः । “वाऽवसाने” (८ । ४ । ५६) ॥ २६१ ॥

अवेदोदिति । लुङि सिचि “इट ईटि” (८ । २ । १८) इति लोपः । उपधागुणः ।
अवेदिषाम् । अवेदिपुरित्यादि । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञापनादिति । “उपविद” (१ । १ । १८)
इत्यकारस्य विवक्षितत्वादिति भावः । यदुक्तम्—“अगुणत्व विदेस्तथा” इति ।
विदाम्भवेति । लिङन्तस्य कृजोऽनुप्रयोगः । विवेदिति । आगोऽभावे द्वित्वमुपधागुणः ।
वेदितेति । सेट्त्वमस्य दर्शयति—यथा चानिट्कारिकासु विनक्तिविद्यतिरिति विकरण-
निर्देशो वेत्तेर्ब्यावृत्त्यर्थः कृतः । एवं च ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यप्यशब्दः । विचार-
णार्थे तु स्यात् । विद्यात् । वेदित्यति । अवेदिष्यत् । अस् । भवनं भूः सत्ता तस्याम् ।
अस्तीति । शपो लुक् । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वेऽप्यान्तर्यात् सस्य त
एव । तथा च “सः सार्वधातुके” (७ । ४ । ४६) इति तत्त्वमारभ्यते इत्युक्तमेव
प्राक् ॥ २६२ ॥

श्नसो । श्नइत्युत्सृष्टानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणम् । शक्न्व्यादित्वाच्च पररूपम्
इत्याशयेन व्याचष्टे—श्नस्यास्तेरचेति । अदिति तपरत्वमाटो लापो मा भूदिति ।
आस्ताम् । नन्वाटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति । एवं तर्हि एतदेव तपरत्वं
ज्ञापकमनित्यमाभीयमसिद्धमिति । सार्वधातुक इति । एतत्तु स्पष्टार्थमुक्तम् । नत्वस्या-
नानुवृत्तावुपयोगोऽस्ति । यतः सार्वधातुके एव श्नम् विधीयते । अस्तेरप्यार्वधातुके
भूभावो भाव्यम् । एवमासतुरित्यनुप्रयोगे यद्यपि भूभावो नास्ति तथापि परत्वादल्ला-

२९४. ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [६।४।१११]

धोरस्तेरश्चैच्चं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । “असिद्धवद्” (६।४।२२)
इत्येच्चस्यासिद्धत्वात् “हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः” (६।४।१०१) इति हेर्धिः । एधि ।
असानि । असाव । असाम । “अस्तिसिचः” (७।३।९६) इतीट् । आढागमः ।
आसीत् । शनसोरल्लोपस्य “असिद्धवदत्रामात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वादाढा-
गमः । आस्ताम् । आसन् ।

२९५. अस्तेभूः [२।४।५२]

अस्तेभूर्भूरादेशः स्यादार्धधातुके । “स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ”
(१।१।५६) इत्यनेन स्थानिवच्चात् “अस्तिसिचः” (७।३।९६)
इतोऽटि प्राप्ते अस्तेर्भुवश्चेद् न्येयते । अभूत् । बभूव इत्यादि ।

पेऽपि तस्य “द्विर्वचनेऽचि” (१।१।५६) इति स्थानवत्त्वेनोच्चीवनात् द्वित्वे
ह्लादिः शेषे च कृते येन नाप्राप्तित्वायेनातो गुणे पररूप बाधित्वा ‘अत आदेः’
, ७।४।७० इति दीर्घे कृते परस्यातो लोपेऽपि न कश्चिद् दोषः । उत्तरमूत्रेष्वपि
नास्योपयोग इत्याकरे स्थितम् ॥ २९६ ॥

ध्वसोः । धोरिति । दाञ् धात्रोरेव । दो देङ् दाण् घेटां तु विकारणो व्यव-
धानाद्धिः परो न संभवति । अभ्यासलोपश्चेति । एतत्तु धोरित्यनेनैव संबध्यते नास्तिना
तस्य हावभ्यासाभावात् । लोपश्चामं सर्वस्य भवति नालोऽन्त्यस्य । “नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिः” इत्युक्तेः । लोपश्च न विकारः लोपागमवर्गविकारा इति भाष्ये पृथगुपादाना-
दित्युक्तं प्राक् । तेनाय लोपः शिदिष्यते सर्वार्थमिति प्राचोक्तमनादेयम् । ननु परत्वा-
न्निष्पत्त्याच्च पूर्वमेत्त्वे कृते भ्रान्तत्वविधाताद् द्वित्वं न स्यादत आह—असिद्धवदत्रे-
त्यादि । एत्वस्यासिद्धत्वादिति । एत्वशास्त्रस्यैवासिद्धत्वेनैत्वस्यापि निवृत्तत्वेन
स्थानिनो भ्रान्तोऽनिवृत्तत्वादित्यर्थः । एषोति । अस्तेर्हो शनसोरल्लोपे समात्रस्यैत्वम् ।
अन्ये त्वाहुः—शनसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवर्तते । तेनाल्लोपविषये
भवदकारस्यैवैत्वं भवति । ततो “चि च” (८।१।२५) इति सलोपे सिद्धमेधीति ।
तदर्थमसिद्धत्वं न वक्तव्यमिति । हेस्तातङ् पक्षे त्वेत्वं न भवति । परेण तेन बाधात् ।
कृते तु तस्मिन् स्थानिवत्त्वेन न भवति “सकृद्गतौ विप्रतिषेध” इति । असावेति ।
आटः पित्त्वेनाडित्वादल्लोपाभावः । नन्वास्तामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्चातो लोपे
कृतेऽनजादित्वादाटा न भाव्यमत आह—शनसोरित्यादि ॥ २९४ ॥

अस्तेः । भवतिनैव भवितेत्यादिसिद्धावस्ते रसितेत्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये
वचनम् । आर्धधातुके इति । विवक्षिते इत्यर्थः । यदि तु परसप्तमी स्यात् ततो भव्य-

२९६. उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः [८ । ३ । ८७]

उपसर्गेभ्यः प्रादुपश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् पकारे अचि च परे । निष्पात् । प्रादुःप्यात् । निपन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्चरः किम् । अभिस्तः । मृजृप् शुद्धौ ।

२९७. मृजेवृद्धिः [७ । २ । ११३]

मृजेरिको वृद्धिः स्यात् सार्वधातुकार्षधातुकयोः । गुणापवादः । “वश्च” (८ । २ । ३६) इति षः । मार्षि । “ङ्किति च” (१ । १ । ५) इति न वृद्धिः । मृष्टः । ङ्कित्यपि मृजेवृद्धिर्विष्यते । मृजन्ति । मार्जन्ति । मार्क्षि । मृज्यात् । मार्ष्ण्ड । मृष्टात् वा । मृजन्तु । मार्जन्तु । मृङ्हि । अमार्ष्ण्ड । “नेटि”

मिति न सिद्धयेत् । हनन्तस्यास्तेष्वन्ति कृते तत्र परतो भूभावे वृद्धौ सत्यां भाव्य-
मिति स्यात् । अस्यानुप्रयोगे भूभावो न भवतीति तत्रैवोक्तम् । “प्रादुरास बहुलत्वा-
च्छविः” इत्यादौ त्वस गतावित्यस्य प्रयोगः । आसेति वभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपको
निपात इति विस्तरः । आस्तभुवश्चेति “ब्रुव पञ्चानाम्” (३ । ४ । ८४) इति
ब्रूज आह्लादेशस्य भुवश्चास्त्यादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादिण् न भवतीत्यर्थः । स्थानिव-
त् सूत्रे चैव वार्तिके पठ्यते । ‘आहि भुवोरीट् प्रतिषेधः’ वा०) इति । अभूदिति ।
‘गातिस्या’ (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । प्रत्ययलक्षणोऽसिजाश्रयोऽपीट् न
भवति । ध्रुवमाणसिच एव तत्राश्रयणात् । सिचि वृद्धिलुका लुप्तत्वान्न भवति ।
अभूवेति । “भुवो वुग्” (६ । ४ । ८८) इति वुक् । आदिपदात् भविता । भूयात् । भविष्यति ।
अभविष्यत् ॥ २९५ ॥

उपसर्ग । “ङण्कोः” (८ । ३ । ५७) इत्यनुवृत्तमपि प्रादुः शब्देऽसंभवात्
उपसर्गेणैव संबध्यते इत्याह—उपसर्गेण इति । अस्तिः किम् । अनुसूते इत्यनुसूतः ।
तस्यास्मा अनुसेयः । शुभ्रादित्वाङ् ङकि ‘ढे लोपोऽकद्रवाः’ (६ । ४ । १५७)
इत्यूलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वाद् “उपसर्गात्” (८ । ३ । ६५) इति षत्वं स्यात् ।
निष्पादिति । विध्यादौ लिङ् । प्रनिषन्तीति । लटो ऋः । मृज् । केचिदङ्घ्रं पितममुं
पठन्ति । तदनाकरम् भिदादिपाठानर्थक्यापत्तेः ॥ २९७ ॥

मृजेरिति । इयपरिमाणोपस्थानाद् अलोऽन्त्यविधिर्न भवतीत्याह—मृजेरिक इति ।
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याशयेन व्याचष्टे—सार्वधातुकयोरिति ।
तेन कंसपरिमृज्भ्यामिति सुप् प्रत्यये न भविष्यति । इह तु कंसपरिमृजमिच्छति
कंसपरिमृज्यति ततस्तुचि ‘कस्य विभाषा’ (६ । ४ । ५०) इति यलोपे कंस-

(७ । २ । ४) इति सिचकृचवृद्धयभावेऽपि प्रत्ययकृता स्यादेव । अमार्जीत् । अमार्जीत् । क्वचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् “अनुदात्तस्य च” (६ । १ । ५९) इत्यम् वा । अमार्जीत् । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । मार्जिता । मार्जिता । केऽप्यमागममिच्छन्ति । अष्टा । अक्षयति तन्मते । वच परिभाषणे । वक्ति । क्विवाभावात् “वचिस्वपि” (६ । १ । १५) इति नोच्चम् । वक्तः । नहि वचिरन्तिपरः प्रपुज्यते । वच्यात् । वक्तु । वग्धि । अवक् ग् । “अस्यतिवक्ति” (३ । १ । ५२) इत्यङ् ।

२९८. वच उम् [७ । ४ । २०]

वचोऽङ्गस्य उमागमः स्यादङि । आद्गुणः । अवोचत् । उवाच । ऊचतुः । उवचिथ । उवच्य । ऊचिव । वक्ता । उच्यात् । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

परिमृजितेत्यतो लोपस्य स्थानिवत्वान्न भवति । क्यस्येति समुदायलोपेऽपि वा “न घातुलोप” (१ । १४) इति वृद्धयभावः । गुणपद इति । तेन क्विति न भवताति । सूचितम् । मार्जित इति । ऋकारस्य वृद्धिपराकारो स्वरः । पत्वे व्युत्वम् । क्वित्यचीति । अचीत्यलुग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधेरजादावित्यर्थः । तेन मार्जन्तोत्यादि सिद्धम् । तथा चेष्टिः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिपरिष्यत् इति । सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । अत्राजादावित्मादिग्रहणं न्यायप्राप्तानुवादः । अत्र हरदत्तः— यस्मिन् विधिनित्येव लब्धेऽजादिग्रहणं मूर्खाजादिपरिग्रहार्थम् । तेन व्यपदेशिवद्भावाद- जादौ पूयं ममृज तुन्दपरिमृज इत्यत्र न भवति । अन्ये त्वत्रापि वृद्धिमाहुः । यदाह— मैत्रेयः—मृजेति भिदादिपाठादङ् । गणपाठादेव वृद्धयभाव इति । तथा च ‘इको गुण- वृद्धौ’ (१ । १ । ३) इत्यत्र भाष्ये मृजेवृद्धिरवः । ततोऽचि क्विति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । किमर्थमिदम् । निषमार्थम् । अजादावेव क्विति नान्यत्र । क्व माभूत् ? मृष्टः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्विति मृजेवृद्धिर्भवति । ममार्जतुः ममृजत्तरित्पादिमपहायेव योगविभागे व्याख्यातः । तदेवानुसृत्याचार्यैरपि । क्वित्य- चीत्येवोक्तम् । वृद्धिवैष्यते इति । अप्राप्तविभाषेयम् । मार्जित इति । सिपि वृद्धौ पत्वे “पठोः कः सि” इति कत्वे कप योगे क्षः । मृष्टः । मृष्टा । मार्जितम् । मृज्वः । मृष्टादिति । तातडो डित्वान्न गुणः । मृष्टि इति । “हुक्कन्म्यो हेर्धिः” (६ । ४ । १०१) इति हेर्धिः । “वश्च” (८ । ४ । ५६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । घृत्वम् । मार्जानि । मार्जिव । अमाट् इति । लङि तिप्सिपौ । हलङ्यादिलोपः । वृद्धिः । पत्वम् । जश्त्वम् । शत्वम् । ‘वाञ्चसाने’ (८ । ४ । ५६) इति वा चत्वम् । “रात्सस्य” (८ । २ । २४) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । अमृष्टाम् । अमृजन् । अमर्जितम् । प्रत्ययकृता स्यादेवेति ।

२९३. रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७ । २ । ७६]

रुद् स्वप् स्वम् अन् जस्य एभ्यः परस्य बलादेः सार्वधातुकस्येड् स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । रुद्यार् । रोदितु । रुदिताद्वा । रुदिहि । रोदाव ।

३००. रुदश्च पञ्चभ्यः [७ । ३ । ९८]

रुदादेरपृक्तस्य प्रत्ययस्य ईडागमः स्यात् । अरोदीत् ।

"नेटि" ७ । २ । ४ इति निषेधो हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्नमृजेरित्यस्या अप्य-
नन्तस्येति न्यायादित्यर्थः । अमार्णोदिति । इडभावे वृद्धिपत्वत्तत्त्वानि । अमार्णो
अमार्णोः । वचिदित्यादि । (तथा 'चानिद् कारिकासु पठ्यते । भृजिभृजिविद्वध-
निद् स्वरानिति) । वचिदिति । स्वस्यासम्मतिं दर्शयति । अम्रात्तोत् इति । अमि
कृते यणादेशः । हलन्तवृद्धिः । कत्वपत्वादि । अम्राष्टाम् इत्यादि । क्रादिनियमान्ति-
त्यमिद् । ममार्जं । परत्वादिविक्त्य इति पक्षे ममार्जं । ममृजिव । केऽपि अनुदात्ते-
ष्वतः पठन्ति । अष्टेति । इकोऽभावान्न मृजे वृद्धिः । वच । वक्तोति । चोः कुः ।
नोत्वमिति । सप्रमाणमिति वस्योत्त्व नेत्यर्थः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतेऽभिधा-
नादिति भोजनारस्वामिप्रभृतयः । अन्तोति तदप्रथमपुरुषबहुवचनस्यानुकरणम् ।
तेन लिङादि प्रथमपुरुषबहुवचने प्रयोगो न निषिध्यते । तथा च ऊचुः । वचन्तु ।
अवचन् । अवचन् इत्यादि माधवादयः उदाजह्नुः । आश्रेयस्तु—एकवचनान्युदाहृतान्य-
न्यत्रानभिधानमित्येके इत्याह । तदप्रमाणमिति सूचयन् द्विवचनमुदाहरति—(वक्ता
इति । वग्योति । हेर्धित्वं चो कुः । जश्चम् । अवगिति । तदिति पृतिपोर्हल्लङ्घ्यादि-
लोपः । अद्, कुत्वं । 'वाऽवसाने' (८ । ४ । ५६) उवाचेति । द्वित्वे "लिट्यभ्यासस्य"
(६ । १ । १७) इति सप्रसारणम् । ऊचतुरिति । "वचिस्वपि" (६ । १ । १५)
इत्युत्वे द्वित्वं सवर्णादीर्घः । उवचिथेति । नारद्वान्नियमादिद् वा । ऊचिथेति ।
क्रादिनियमादिद् । उच्चादिति । 'किदाशिपि' (३ । ४ । ०४) इति कित्वा-
दुत्त्वम् । वक्ष्यति । रुदिर् । सेट् ॥ २६८ ॥

रुदादिभ्यः । रुदादयः क्रमेण वक्ष्यमाणाः । रोदितोति । उपधागुणाः । रुदा-
शित । अत्र रुदादिप्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं च अपेक्षमाणाभ्यामिडभ्यां
लिङ्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यासुद् भवति । पूर्वविप्रतिषेधाद्वा । तत्र कृतेऽव-
लादित्वादनपृक्तत्वाच्च नेटी । रुदिहोति । परत्वादिति सकृदगतिन्यायाद् हल्प्रहणानु-
वृत्तेर्वा धिभावो न भवति ॥ २६९ ॥

१. पाठो नास्ति क० पु० ।

२. ( ) वक्त इत्यारभ्य—ऊचतुरित्यन्तं नास्ति क० पु० ।

३०३. अनिते। [८। ४। १९]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्णत्वं स्यात् प्राणिति । विभा-
पानुवृत्तेरिति केचित् । प्रानिति । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

इति वकारस्य कृतेऽपि संप्रसारणे 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८। २। १) इति पत्वात्पूर्वं
हलादि शेषेण निर्वर्तितपकारः सुबिति रूपस्याभावात् अभ्यासस्योपसर्गाश्रयं) पत्वं न
भवति । परस्य तु "आदेशप्रत्यययोः" (८। ३। १६) इति भवत्येवेत्यर्थः । नन्वेवं
कित्यपि पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिः शेषे कृते सुप्प्राभावात् पत्व न स्यात् । मैवम् ।
किति हि द्वित्वात्परत्वादादौ संप्रसारणे कृते परत्वात् पत्वमेव तावद् भवति । ततः
कृतपत्वस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वम् । "पूर्वत्रासिद्धोपमद्वित्वे"
इत्युक्तत्वात् । अकिति तु द्वित्वे संप्रसारणे पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिः शेषे च कृते
पत्वेन भवितव्यम् । नचेदानीं सुप्प्राप्तमस्तीति तन्न भवति । कृतसंप्रसारणत्वादिति ।
सुपीति न पकारान्तत्वमपि विवक्षितम् किं तु कृतसंप्रसारणत्वमात्रम् । तेन सत्यपि
हलादिः शेषेऽभ्यासे कृतसंप्रसारणत्वाद्भवितव्यमेव पत्वेनेति तदाशयः । न चैवमपि
"स्यादिपु" (८। ३। ६४) इति नियमात् पत्वात्प्रसङ्गः । यतः प्राक्सितादयं नियमः ।
ततः परश्च स्वपिरिति । केचिदित्यस्मिन् पक्षेऽसम्भति द्योतयन्ति । यतोऽर्थवत् एव सुपे
ग्रहणं युक्तम् । विपुतो दुःसुप्तः, सुपुतिरिति यथा । अभ्यासस्त्वनर्थकः । द्विवचने हि
समुदायोऽर्थवान्, द्विः प्रयोगेऽपि अर्थप्रत्यस्यानावर्तनात् । द्वाभ्यामर्थः प्रत्याग्यते इत्येक-
स्यानर्थक्यमेव । विपुपुपुतिरित्यादौ तु प्रागेव द्वित्वादेकस्यैवार्थवत्त्वात् पत्वमित्युक्तमेव ।
एतच्च पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते इति पक्षे । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे तु
पूर्वं द्वित्वेऽनर्थकत्वात् पत्वाभावे सुप्पुपुतिरित्याद्यप्युन्नेयम् । सुष्वपिथ । सुष्वप्य । सुपु-
प्यात् इति । "किदाशिपि" (३। ४। १०४) इति कित्वात्संप्रसारणम् । सुपीति
पत्वम् । निःस्वसेति । संप्रसारणाभावान्न पत्वम् । स्वप्स्यति । अश्वप्स्यत् । श्वस् ।
श्वसिति इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (७। २। ७६) इतोद् । अश्वसोदिति ।
लङि "रुदश्च पञ्चभ्यः" (७। ३। ६८) इतोद् । अश्वसोत् इति । अङ् गाग्यं गोलवयोः"
(७। ३। ६९) इति पक्षे । अश्वप्सोदिति । लुङि सिचि "इट ईटि" (१। २। २८)
इति लापे अश्वप्सिष्टामित्यादि । अन च । चकारात् प्राणने इत्यनुकृष्यते ॥३०२॥

अनितेः । असमानपदत्वाद् वचनम् । अणोपदेशत्वाच्च "उपसर्गसमासेऽपि"
(८। ४। १४) इत्यप्रसङ्गः । अथ केचिदाहुः—'अन्त' (८। ४। २०) इत्युत्तर
मूत्रस्यमन्तग्रहणमिहापकृष्यते' तच्च समोपायम् । तेनोपसर्गस्थान्निमित्तात् समो-

१. पूर्वत्रासिद्धोपमद्वित्वमिति ए० पु० ।
२. स्वरूपमस्तीति तन्न भवतीति क० पु० ।
३. पत्वप्रसङ्ग इति ए० पु० ।
४. अर्थप्रत्यस्यानार्थवर्तनादिति ए० पु० ।
५. मिहापृष्यते इति क० पु० ।

३०४. अदम्यस्तात् [७।१।४]

अम्यस्तात् परस्य झस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । जक्षितु ।
 “सिजभ्यस्त” (३।४।१०९) इति झेर्जुस् । जक्षतुः । जजक्ष । जागृ
 निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु । गुणः । “हल्-
 ड्याभ्यो” इति लोपः । विसर्गः । अजागः । अजागृताम् । अम्यतत्वात् झेर्जुस् ।

३०५. जुसि च [७।३।८३]

जुसि परे इको गुणः स्यात् । अजागरुः । शृणुयुरित्यादौ यासुटो डित्त्वान्न
 गुणः । वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

पत्यस्य तस्येत्यर्थं आधोयते । तेन येन नाव्यवधानमिति न्यायात् प्राणितीत्यत्रैकवर्णेन
 व्यवाये एत्वं भवति । न तु पर्यनितीत्यनेकेनापीति । प्राणितोत्यादि । इह' इट्
 प्राग्वत् । ग्रन्यात् । ग्रनितु । ग्रनिहि । ग्रानीत् । ग्रानन् । ग्रानिताम् । ग्रानन् । ग्रानीत् ।
 ग्रानिष्टाम् । ग्रान । ग्रानतुः । ग्रनिथ । अ गता । जज ॥३०३॥

अवभ्यस्तात् । भोजन्तापवाद इति । “भोजन्तः” (७।१।१) इत्यनुकरणस्यै-
 कपदत्वात्पद्योसमासः । “भोजन्तः” ७।१।३ इत्यस्यैवापवादोऽन्तरत्वान्न जुसे^१
 इत्यर्थः । तदेव स्फोरयति—सिजभ्यस्तेति । भेर्जुसिति । निरवकाशत्वात् पूर्वोऽपि जुस्
 परमप्यन्तादे शनदादेशे^२ च बाधते इति भावः । जागृ । जागर्तीति । सार्वधातुकार्थं^३
 (७।३।८४ इति गुणः । जागृतः । “अदम्यस्तात्” (७।१।४) डित्त्वान्न
 गुणः । यण् । जाग्रति । यासुटो डित्त्वान्न गुणः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागर्तु ।
 जागृतात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि । जागराणि । हल्ङ्यादिलोप इत्यादि । लङ्ङि
 तपि परत्वाद् गुरो रपरे “इतश्च” (३।१।१०) इतोकारलोपे रेफस्य “खरव-
 सानयोः” (८।३।१५) इति विसर्जनीय इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

जुसि च । इटो गुणः स्यादिति । इक्परिभाषोपस्थितेनेग्रहणेनाङ्गस्य विशेष-
 णेन तदन्तविधेरिगन्तस्याङ्गस्य गुरोऽलोऽन्त्यस्येत्यर्थः । तेन हलन्त्यस्य न भवति ।
 अनेनिजुः । पर्यवेविशुरिति । अजागरुति । “ङ्ङिति च” (१।१।४ , इति निषेधा-
 पवादोयम् गुणः । यद्येवम् । शृणुयुः जागृयुरिहापि प्राप्नोति तत्राह—शृणुयुरित्यादि ।

१. इटोऽटः प्राग्वदिति ख० पु० ।

२. अनन्तरन्तरत्वादिति क० पु० ।

३. जसिति क० पु० ।

४. निरवासत्वादिति क० पु० ।

५. अदादेशमिति नास्ति क० पु० ।

३०६. जाग्रोऽविचिण्णलडित्सु [७।३।८५]

जागर्तेर्गुणः । स्यात् सर्वत्र, न तु विचिण्णलडित्सु । अजागरीत् ।
“उपविद” (३।१।३८) इत्याम् वा । जागरामास । जजागार ।
“जाग्रोऽविचिण्” (७।३।) इति गुणः । अजागरतुः । जजागरिथ ।
जागरिता । जागारयत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

अयं भावः—द्वेभ्यः डित्वे आद्यभपित् सार्वधातुकाश्रयम् अपरं यामुडाश्रयम् तदुपजीवी
“ङ्ङिति च” (१।१।४) इति निषेधोपि तद्भेदाद् भिद्यते । तत्र डित्त्वप्य आरम्भ-
माणोऽपि जुसि गुणः स्वविषये सर्वत्र नित्यप्राप्तं पूर्वमेव बाधते न परम् । तस्मिन्
प्राप्ते चास्त्यारम्भात् । अन्ये तु “क्सस्याचि” (७।३।७२) इत्यतोऽचीत्यनुवृत्ते
रजादौ नुसि गुणोऽयमित्याहुः । वृद्धौ प्राप्तायामिति । लुङि “सिचि वृद्धिः” (७।२।१)
इत्यनेन । “ह्यधन्तत्तण” (७।२।५) इति निषेधस्तु “अतो लान्तस्य”
(७।२।३) इति नित्याया वृद्धे पुनर्नरस्याः । तथा हि अजागू ईदिति स्थिते
पूर्वं यस्मात् प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं च सिचि वृद्धिस्तां च जागर्ति-
गुणः । तत्र कृते ह्यधन्तलक्षणा प्राप्ता वृद्धि “नेटि” (७।२।४) इति निषेधः ।
तस्मात् “अतो ह्लादेः” (७।२।७) इति विकल्पः । “तमप्यतो लान्तस्य”
(७।२।२) इति नित्या वृद्धिः तां च “ह्यधन्तत्तण” (७।२।५) इति निषेधः
इत्येव प्राप्तिक्रमः । तदुक्तम्—

“गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव” ॥

जाग्रो । सर्वत्रेति । वृद्धिर्विषये प्रतिषेधविषये चेत्तदर्थः । तत्र चिण्णलोः प्रति-
षेधो वृद्धिर्विषयत्वमुच्यते । इति प्रतिषेधात् प्रतिषेधविषयत्वम् । ॥ तु विचिण्ण-
लडित्सुति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधतामस्य दर्शयति । यद्येवम् अजागरुः । अहं जजागरे-
त्यादौ “जसि च” (७।३।८३) ‘सार्वधातुक’ (७।३।८४) इत्यपि गुणो
निषिध्यते । नैष दोषः । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेत्यनन्तरा या प्राप्तिः
जाग्र इति साज्जेन निषिध्यते, न ‘जुसि च’ (७।३।८३) इत्यादिरपि । अन्ये तु
पर्युदासमाहुः । विचिण्णलडित्सुऽप्यत्र भवतीति । तेषु तु न विधिर्न प्रतिषेधः ।
तेन जुसि एलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येवेति । जजागारेति । एतत्पर्यु-
दासात् गुणाभावे वृद्धिः । ननु कृतेऽपि गुणे “अत उपधायाः” (७।२।१६)
इति वृद्धयः सिद्धम् । तत् किं एतत्पर्युदासनं । मेवम् । सति गुणे तद्विधानसामर्थ्यात्
अङ्गवृत्तपारिभाषया वा पुनर्वृद्धिर्न स्यात् । जागरयति, जागरक इत्येवेति तदर्थं

१. तत्रचिण्णलोः प्रतिषेधाद् वृद्धिर्विषयत्वमुच्यते इति छ० पु० ।

२. इत्येवेति क० पु० ।

३०७. इदरिद्रस्य [६ । ४ । ११४]

दरिद्रातेरात् इकारः स्यात्, सार्वधातुके ऋडिति हलि । दरिद्रिः ।

३०८. श्नाभ्यस्तयोरातः [६ । ४ । ११२]

अनयोरातो लोपः स्यात् ऋडिति सार्वधातुके । दरिद्रति । दरिद्रियात् । दरिद्रात् । दरिद्रितात् वा । अदरिद्रात् । अदरिद्रुः । “दरिद्रातेरार्धधातुके आलोपो वाच्य” (वा०) अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । “अनेकाच्च आम् यक्तव्य” : (वा०) दरिद्रामास । दरिद्रातेराम् वेति केचित् । ददरिद्र । दरिद्र्यात् । चकासु दीप्ता । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकास्मि । हेर्धित्वम् । सस्य जश्वेन दः । चकाद्धि । भाष्यकारमतेन “धि च” (८।२।-२५) इति सलोपः । चकाधि ।

प्रतिषेधः कृतः जागरिता । जागर्यात् इति । आशिपि यासुटः कित्वाद् गुणः । अयं च पूर्वविप्रतिषेधेन रिङ् वाधते । एवं जागर्यते इति । भावकर्मणोर्यक्यपि इति माधवः । जागरिष्यति । दरिद्रा ॥ ३०६ ॥

इदरिद्रस्येति । दरिद्रस्येति छान्दसेन ह्रस्वेन निर्देशः । सार्वधातुक इति । आर्धधातुके लोपविधानात् अधिकारत्वेत्तल्लभ्यते । ङितोति । द्वितीयात्यधिकारेऽपि सार्वधातुकस्य कितोऽसम्भवादेवमुक्तम् ॥ ३०७ ॥

श्नाभ्यस्तयोरिति । आत इत्यनेन स्नाभ्यस्तयोर्विशेषणादाकारान्तयोरलोप इति व्याख्येयम् । तेन जाग्रति, शासति चकासतीत्यत्र नानन्तस्य न भवति । अलोऽन्त्यस्येव भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—अनयोरात इति । दरिद्रताति । “अदभ्यस्तात्” (७ । १ । ४) इत्येतत्परत्वादित्वमोत्व च बाधते । तत्र कृत आलोपः । दरिद्रिताविति तातङ्गो ङित्वादित्वम् । दरिद्रीह । दरिद्राणि । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुरिति । ‘सिजभ्यस्त’ (३।४।१०६) इति भर्जुसु । “लङ् शाकटायनस्येव” (३।४।११७) इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् “श्नाभ्यस्तयोः” (६ । ४ । ११२) इत्यालोपे आकारान्तस्येवाभावादिति माधव । न च दरिद्रा ऋ इति स्थिते आलोपात् परत्वादपवादत्वाच्च ‘हलोतोत्व स्यादिति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्येन जुसा बाधितत्वात् । सोऽपि च नित्येन परेणालापेन बाधित इत्यनादन्तत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । तेन दरिद्रातोति दरिद्र इति “श्याद्व्यध” (३ । १ । १४१)

३०९. तिप्पनस्तेः [८ । २ । ७३]

पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि परे न त्वस्तेः । अचकात्-द् ।

३१०. सिपि धातोर्वा [८ । २ । ७४]

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा सिपि । पक्षे दः । अचकाः । अच-
कात्-द् । अचकासीत् । चकारसमास । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

इत्यादन्तलक्षणो णो न भवति, पचाद्यजेव तु भवति । तथा च वार्तिकम्—सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ इति । अस्या अपवादमाह—लुकि वेति । तथा च भाष्यम् । अद्यतन्यां वेति
वक्तव्यम् इति । सनीत्यादि । तदुक्तं भाष्ये—

न दरिद्रापके लोपो दरिद्राणो च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतोत्येकं दिदरिद्रिपतोति वा ॥ इति ।

अदरिद्रोदिति । आद्यं धातुकविवक्षायामेवाकारलोपे कृते नादन्तत्वात्संगिदौ ।
अदरिद्रासोदिति । आलोपाभावे “यमरम्” (७ । २ । ७३) संगिदौ । “एकाच”
(७ । २ । १०) इति तत्रानुवर्तते इति मतान्तरमित्याशयेनोदाहृतम् । अनेकाच इति ।
“कास्यनेकाच् ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्” इति वार्तिकात् इति । ददरिद्रेति । आमोऽभावे
आलोपे कृते “आत औ एनः” (७ । १ । ३४) इत्यात्व न भवति । अन्ये त्वाहुः
इत्वोत्त्वेनापि वृद्धौ षोऽ इत्यादिसिद्धेरीकारवचनं दरिद्रातेरालोपेऽपि श्रवणार्थम् ।
तेन ददरिद्राविति भवितव्यमिति । एवमेव दरिद्रातेराम् विकल्पस्यापि लिङ्गम् । ये
तूच्चारणे विशेषाभावात् ओकारविधानं मन्यन्ते, तेषां पूर्वमातो लोपे ददरिद्रेत्येव
भवति । चकासू^१ इति । “नाग्लोपि” (७ । ४ । २) इति णौ चङ्युपधाह्रस्व-
निषेधार्थः । चकासतीति । चकासतीति अदभ्यन्तात् । चकास्यात् । चकास्तु । सस्ये-
त्यादि । चकास् हि ईति स्थिते “हुभ्लभ्यो हेधिः” (६ । ४ । १०१) इति हेधित्वम् ।
“धिसकारे सिचो लोपश्चकाधीति प्रयोजनम्” इति वार्तिकात् सस्य लोपाभावात्
“भलां जश् भशि” (८ । ४ । १३) इति दः । “चकाधीत्येव भवितव्यम्” इति
भाष्येभ्युपगमादाह—भाष्यकारेत्यादि ॥ ३०८ ॥

तिप्पनस्तेः तिपि किम् । चकास्तोति चकाः क्विप् । अनस्तेः किम् । “आप एवेदं
भुवनं सर्वमा” श्रुति । लङि तिपि “बहुलं छन्दसि” (७ । ३ । ६०) इतीडभावे
हल्ङ्यादिलोपे अस्तरा इति रूपम् । अचकादिति । “वाञ्चसाने” (८ । ४ । १६)
इति चत्वंम् । इति वातत्वम् । अचकास्ताम् । अचकासुः ॥ ३०९ ॥

स्यादिति । “स सजुपो रुः” (८ । २ । ६६ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् इति
भावः । पक्षे दः इति । जश्त्वेन । आकरे तु “वसुस्तसु” (८ । २ । ७२ ; दोऽनुवृत्त्य

३११. शास इदङ्हलोः [६ । ४ । ३४]

शास उपधाया इकारः स्यादङि हलादौ च द्विति । “शामिवसि” इति पः । शिष्टः । शासति । शास्ति । शिष्यात् ।

३१२. शा हौ [६ । ४ । ३५]

शास्तेर्हौ परे शादेशः स्यात् । शाभावस्यासिद्धत्वाद्धेहिः । शाधि । शासानि । शासाय । अशात्-द् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशान् । अशिष्टम् । “सर्तिशास्ति” (३ । १ । ५६) इत्यङ् । अशिपत् । अशिपताम् । शशास । शासिता । शिष्यात् ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

विधीयते । यद्येवम् दत्वे विकल्पिते पक्षे रोः सिद्धत्वाद् रुप्रहणमनर्थकम् । रुप्रहणं “दश्च” (८ । २ । ७४) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमिति स्थितम् । अचकाः इति । रुत्वे विसर्गः । अचकासीदिति । लुङि सिजादि । चकासामासेति “अनेकाच” (वा०) इत्याम् । शासु । उदित्व शासित्वा^१ शास्त्वैत्यत्र “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इताङ् विकल्पार्थम् । अनुशिष्टिः निविच्य ज्ञापनकम्^२ । अक्षेत्रविद् क्षेत्रविद् सप्राद् स प्रैतिक्षेत्रविदानुशिष्ट^३ इति संपूर्णविदुपानययोः अञ्जसाऽनुशासतात्यादौ तथादर्शनात् ॥ ३१० ॥

शास इदिति । अप्रासाधारणेन निमित्तेनाङ्ग संबन्धाद् यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्येह ग्रहणम् । अङ्गविधौ च परस्मैपदिभ्यामस्तिस्तिभ्यां साहचर्यान् परस्मैपदिनः शासु अनुशिष्टौ इत्यस्येव शासेग्रहणम् । तेनाङ्^४ शासु इच्छायाम् इत्यात्मनेपदिनः इत्वं न भवति । आशास्ते आशास्यमान इति । तथाच^५ आशीरर्थम् ‘आशास. ववावुपधायाः इत्वम्’ इत्युपसख्यानं वक्ष्यति । “शासिवास” (८ । १ । ६०) इति पः । तत्र शासिमात्रस्य ग्रहणम्) तेनाशिषि लिङ्लोटौ इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । शासतीति । अदभ्यस्तात्^६ (७ । १ । ४) ॥ ३११ ॥

शा हौ । शास्तेरिति स्थाने पठ्येयम् । उपवाग्रहणस्य निवृत्तेः शब्दाधिकाराश्रयणाच्च । शाभावस्यासिद्धत्वादिति । “असिद्धवदत्राभात्” इत्यनेन । अन्ये तु शास् इति

१. शासनञ्जवेति क० पु० ।

२. ज्ञानमिति क० पु० ।

३. तेनाङ्ः शासु इत्यारभ्य ग्रहणमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. इत्यदादावित्यादि नास्ति क० पु० ।

अधात्मनेपदप्रक्रिया

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । “स्कोः संयोग” ( )
कलोपः । चष्टे । चक्षते । चक्षे । चङ्द्वे । चक्षते । चष्टाम् । अचष्ट ।

सान्त आदेशः । “धि च” (८ । २ । २१) इति सलोपः । शासः शासुविधानमित्त्व-
वाधनाधम् स्थाहुः । अशादिति । लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपे ‘तिप्यनस्तेः’ (८ । २ । ७३)
इति दत्वम् । वाऽवसाने । अशामुरिति । “सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्च” (३ । ४ । १०४)
इति भेजुंस् । अशा इति । “सिपि घातो” (८ । २ । ७४) इति वा हत्वम् । अशा-
दिति । पक्षे द । “सत्तिंशास्ति” ३ । १ । ४६ । इत्यङ् । अत्र चकारेण परस्मैपदानु-
कर्षणमुत्तरार्थम् । अस्यन्तु पृथक् सूत्रकरणादुभयपदेऽप्युक्तत्वात् कर्मव्यतिहारे
व्यत्यशिपत् व्यत्यशिपेतामित्यादावणि भवति ॥ ३ २ ॥

इ-दादौ परस्मैपदप्रक्रिया

चत्तिङ् । इदित्वम् विचक्षणा इत्यत्र अनुदत्तेश्च हलादेः” (३ । २ । १४६)
इति युज्यम् । नुम् तु न भवति । अन्ते इदित इति व्याख्यानात् । यद्येवम् “अनुदात्त”
(१ । ३ । १२) इत्येवात्मनेपदमपि सिद्धम् इत्वन्तु अन्ते इदित्ववारणार्थमिति चेन्न ।
तन्मात्रार्थत्वे हि चक्ष इत्यकारमेवानुदात्तनासज्जेत् । एव तर्हि अन्तेदित्वविधानार्थः
सन् “अनुदात्तैत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्” इत्यपि ज्ञापयति । तेन ‘प्रार्थयन्ति
शायनोत्थित प्रियाः’ इत्याद्युपपन्न भवति । इत् एकादशात्मनेपदिनः । चष्ट इति ।
ष्टुत्वम् । चक्षते इति । ‘आत्मनेपदेष्वनन्तः’ (७ । १ । ५) इत्यदादेशः । चक्षे इति ।
कनोपे ‘पठोः कः मि’ (८ । २ । ४) इति कत्वे पत्वे च कपसयोगे क्षः । चक्षाये ।
चङ्द्वे इति । कनोपे ष्टुत्वे च पस्य जश्त्वेन डः । चक्षे । चक्ष्वहे । चक्षमहे । चष्टामिति ।
लोट् । “ग्रामेतः” (३ । ४ । ६०) । कत्वे क्षः । ष्टुत्वम् । चक्ष्व । चङ्द्वम् । चक्ष ।
चक्षवहे । चक्षामहे । अचष्टेति । लङ् । अष्ट् । ष्टुत्वम् । अचक्षताताम् । अचक्षत ।
अचष्टाः अचक्षर्ह । अचक्षमहि । चत्तिङ्ः स्थाञ् । आर्धधातुके इति । विपयसप्तमोयम् ।
तेनाख्येयम्, आक्मेयमित्यजन्तान्तराणां यद् भवति । प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः स्याडादेशात् ।
ननु स्थानिवद्भावेन इत्त्वादेवात्मनेपदं सिद्धं तर्हि त्रित्वेनेत्यत आह—त्रित्वादुभ-
यपदमिति । अकर्तृगक्रियाफले परस्मैपद यथा स्यादित्यर्थः । न च तत्रापि स्थानिवद्भावेन
इत्त्वात्तद्भ्रमङ्गः । तथा मति त्रित्करणमेवानयकं स्यादिति भावः । आस्यदिति ।
“अस्यतिवकि” (३ । १ । ४२) इत्यङ् । स्यातोति । प्रकथनार्थस्यानादेशस्य च
ग्रहणमित्याकरे स्थितत्वात् । आतो लोपः । अस्यताम् । अस्यन् । अस्यतेति । आत्मने-
पदेऽप्यङ् । अस्येतामिति । अस्यन्त । वशात्रपोष्टः । अयं भावः—चत्तिङ्ः स्थाञ् इत्या-
देशो विधीयते । तत्र “पूर्वप्रासिद्धम्” ८ । २ । १ इत्यधिकारेण विधानानन्तरं
“स्थाञः शस्य यो वा” (वा०) इति वार्तिकेन यत्वं क्रियते । तेन यत्वाभावपत्ते

३१३. चक्षिङः ख्याञ् [२ । ४ । ५४]

चक्षिङः आर्धधातुके ख्यात्रादेशः स्यात् । जित्वादुभयपदम् । अख्यत् ।
अख्यत । क्सात्रपीष्टः । अक्सासीत् । अक्सास्त । वर्जनेनिषेधः । समचक्षिष्ट ।

३१४. वा लिटि [२ । ४ । ५५]

चक्षिङः ख्याञ्-क्सात्रौ वा स्तो लिटि । चख्यौ । चख्ये । चक्सौ ।
चक्से । चचक्षे । ख्याता । क्साता । ईड् स्तुतौ । ईडे ।

“खरि च” (८ । ४ । ५५) इति खस्य चत्वं क्शातेत्यादि भवति । अस्याश्च कल्पनायाः
प्रयोजनानि भाष्ये सुबहूनि प्रदर्शितानि । तद् यथा—सुप्रख्यस्य भावः सौप्रख्यमिति ।
यत्वस्यासिद्धत्वाद् “योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ्” (५ । १ । १५२) इति वुञ्भावे
अत्रैव भवति । सुप्रत्ययेन निवृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीयः इति यत्वस्यासिद्ध-
त्वात् “धन्वयोपधाद् वुञ्” (४ । २ । १३१) इति वुञ्भावे “बुद्धाच्च” एव भवति ।
पुमख्यामिति यत्वस्यासिद्धत्वात् अम्परत्वाभावात् “पुमः खयि” (८ । ३ । ६) इति
एनं भवति । नमः ख्यात्रे इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वेन “शर्परे विसर्जनीयः” (८ । ३ । ३५)
भवति । पर्याख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् अनटा व्यवायात् “कृत्यचः” (८ । ४ । १६)
इति एत्वं न भवति । “न ध्याख्या” (८ । २ । ५७) इति एत्वनिषेधे ख्याग्रहणं च
न कर्तव्यं भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेन यष्वत् इत्यस्याप्रसङ्गेरिति दिक् । ख्या प्रकयने
इत्ययमपि ख्शादिरेव, तेन तमादाय नैते दोषाः प्रसङ्गन्तोत्याकरः । अस्य च कस्य “चयो
द्वितीया शरि षौष्करसादेः” (वा०) इति खकारो न भवति । अस्मिन् कर्तव्ये चत्वेन
जातस्य कस्यासिद्धत्वेन चयोऽभावात् । न पृथग्य कादिरिति भ्रमितव्यम् । तथा सति
यत्वपक्षे खकारो न श्रूयेत । अथवा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति
चत्वेनेति भाष्यविरोधाच्च । अक्शातोदिति । ख्यातोति कृतयत्वस्य विकृतस्य निर्व-
शाद् “अस्यतिवक्ति” (३ । १ । ५२) इत्यङ् न भवति । “यमरम्” (७ । २ । ७३)
इतोऽसौ । अक्सासिष्टम् । अक्सास्त । “एकाच” इति नेट् । समचक्षिष्टेति । न्यपेघोत्
इत्यर्थः । “आर्धधातुस्य” (७ । २ । ३५) इतोऽट् ॥ ३१३ ॥

वा लिटि । ख्याञ्-क्सात्राविति । यत्वविकल्पेन द्वैरूप्यमनेन दर्शितम् । चख्यौ
इति । “आत औ एतः” (७ । १ । ३४) । चख्यिय । चख्याय । चख्ये इति । आतो
लोपः । चख्यरे । चख्यये । चख्यिद्भवे । “विभाषेष्टः” (८ । ३ । ७६) इति तु न
भवति । यत्वस्यासिद्धत्वेनेणः परत्वाभावात् । “वाऽन्यस्य” (६ । ४ । ६८) इति वा

३१५. ईङ्जनोर्ध्वे च [७ । २ । ७८]

आभ्यां परस्य सस्य ध्वस्य च सार्वधातुकस्येडागमः स्यात् । ईङिपे । ईङिध्वे । ईङ्वहे । ईश ऐश्वर्ये । ईप्ते ।

३१६. ईशः से [७ । २ । ७७]

ईशः सस्य सार्वधातुकस्येड् स्यात् । ईशिपे । “ईङ्जनोर्ध्वे च” (७ । २ । ७८) इत्यत्र ईशोऽप्यनुकर्मः । ईशिध्वे । ऐशिष्ट । आस उपवेशने । आस्ते । आस्ते । आध्वे । आध्वे । “दयायासरच” (३ । १ । ३७)

एत्वम् । स्येयात् । स्यायात् । स्यासोष्ट । स्यास्यति । स्यास्यते । एव 'कशात्रोऽप्युन्नेयम्' ईट् । ईट्टे । एत्वम् । चत्वम् ॥ ३१४ ॥

ईङ्जनोर्ध्वे च । चकारेण “ईशः से” (७ । २ । ७७) इत्यनुकृत्याह—सस्य ध्वस्य चेति अत्र सेध्वे इत्येदन्तयोरनुकरणम् । अविभक्तिकश्च निर्देशः । तेनात्मनेपदे एवायं विधिर्न परस्मैपदे । तथा च वृत्तावुक्तम् । ध्वे इति कृतदेरेत्वस्य ग्रहणात्तङ्गिध्वमि न भवितव्यमिति । लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् भवितव्यामिति । एवं जन जनने इति श्लुविकरणस्य सिपि न भवितव्यमिति जं जसीति भवतीत्याकरे स्थितम् । आचार्यस्तु इति सेध्वे इति सप्तम्या निर्देशं मन्यमानः सस्य ध्वस्य चेति व्याचक्षाणस्तयोरपोटं मन्यते । तथा च ह्लादौ उदाहरिष्यति । ईङ्जनोरितीद् । जजनिषीति । तदेतदन्यमतेनेति कथंचिद् वशानीयम् । स्वमतेनारमनेपदे एदन्तत्वे एव च भवितव्यम् । न च जनेस्तत्संभवः । जायसे इति श्यना व्यवधानात् । ह्लादेश्च परस्मैपदित्वादिति वाच्यम् । छान्दसत्वात् श्यनो लुकि उपघालोपाभावे च जनिपे । जनिध्वे इति 'श्लुविकरणस्य च कर्मव्यतिहारे व्यतिजनिपे व्यतिजनिध्वे इति सम्भवात् । न चेङ्विधौ निरनुबन्धकत्वाज्जन इति ह्लादेरेव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । ईङिना साहचर्यादात्मनेपदिनांऽपि ग्रहणमिति स्थितिः । ईङिध्व । ईङिध्वम् । ईङे । ईङावहे । ऐङ् । लङ् । भाद्, वृद्धिः । ऐशाताम् । ऐडत् । ऐङढाः । ऐङायाम् । टेरेत्वाभावान्नेट् । ऐङ्द्वम् । ऐङ्वहि । ईङाञ्चक्रे इति । “इजादेश्च” (३ । १ । ३६) इत्याम् । ईश । ईप्ते इति । “वश्च” (५ । २ । ३६) इति पत्वम् । प्त्वम् ॥ ३१५ ॥

ईशः से । से इत्यविभक्तिको निर्देशः इति हरदत्तः । तथा च वृत्तौ व्याख्यातम् । ईश उत्तरस्य शेइत्यस्य सार्वधातुकस्येति । आचार्यस्तु से इति सप्तमीं मन्यमान आह—सस्य सार्वधातुकस्येति । व्यधिकरणे पठ्यौ । सार्वधातुकावयवस्य सत्येति ।

१. कशात्रोऽप्युन्नेयमिति क० पु० ।

२. श्लुविकरणस्येति क० पु० ।

इत्याम् । आसाञ्चक्रे । वस आच्छादने । वस्ते । वसिता । वस्ता । णिसि
 चुम्बने । प्रणिस्ते । प्रनिस्ते । पूङ् प्राणिप्रसवे । “भूसुवांस्तिङि” (७।३।८८)
 इति न गुणः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । “स्वरतिघ्नति” (७।२।४४)
 इति वेट् । असविष्ट । असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

सादेः सार्वधातुकस्येति न्याय्यम् । तदेतत्परमतेन व्याख्यातमित्युक्तम् ।
 यद्यप्यत्र सकारमात्रग्रहणेऽपि दोषो नास्ति परस्मैपदस्यास्मादसंभवात् । तथापी-
 ङ्जनोरित्यत्रास्यानुवृत्तेर्जनेर्जञ्सीत्यत्रातिप्रसज्येतेत्युक्तमेवेति सेग्रहणमेव न्याय्यम् ।
 ईशोऽप्यनुकर्ष इति । ननु चकारेण यदोश इत्यनुकुर्यते । तत् से ईङ्जनोर्न स्यात् ।
 से इत्यस्य परामर्श ईशो ध्वे न स्यात् । न चोभयमेकेन समुच्चेतुं शक्यम् । भिन्न-
 कक्षत्वात् । सत्यम् । कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयिष्यते इत्यदोषः । अन्ये तु ईङ्जनोः से
 ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सेध्वयोः सूत्रे एवोपादानात् चशब्दो भिन्नक्रमः ईशेरप्य-
 नुकर्षणार्थो विज्ञायते इत्याहुः । एवमोडाशजना सेध्वयोरित्येव सूत्रणोपम् । तथा तु
 न कृतम्, वैचित्र्यार्थम् । ईशीत् । ईशिष्टम् । ईशिष्वेति । सवाभ्यां वामौ ।
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेशब्द एवायमित्योद् । ईशिध्वम् । ईशै । ऐष्ट । टेरेस्वाभा-
 वान्नेट् । ऐङ्द्वम् । ऐशिष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिता । आस् । आस्ते इति । अत्र
 माधवः—“अनचि च” (८।४।४७) इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ अन्यदा त्वेकः ।
 न च द्वित्वे “स्कोः” (८।२।२६) इति लोपप्रसङ्गः । द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात् ।
 आस्ते इत्यत्रापि द्वित्वपक्षे त्रयः सकाराः । न च “भरो भरि” (८।४।६५) इति
 लोपान् द्वावेवेति मन्तव्यम् । तस्यापि विकल्पितत्वात् इति । तच्चिन्त्यम् । “दीर्घादा-
 चार्याणाम्” (२।४।३२) इति द्वित्वस्य निषेधात् । एतेन आध्वे इति भाष्यकारमते
 “धि च” (८।२।२५) इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वमित्यपि प्रयुक्तम् ।
 आध्वे इति । सिचो लोप इति पक्षे सस्य जश्त्वेन दः । आस्ताम् । आस्व । आध्वम् ।
 आङ्द्वम् । आस्त । आसि । आसिष्ट । आसिध्वम् । “धि च” (८।२।२५) इति
 सिचो लोपे “इणः षोऽध्वम्” (८।३।७८) इति ढत्वम् । ध्वे सलोपो वा सस्य दः इति
 केचित् । आसिध्वम् । आसिपि । वस । वस्ते इति अत्र “अनचि च” (८।४।४७)
 इति द्वित्वे द्वौ सकारौ । पक्षे एकः । वस्से इति । अत्र त्रयः । लोपपक्षे द्वौ । वध्वे ।
 धि चेति । “धि च” (८।४।२५) इति सलोपपक्षे “अनचि च” (८।४।२५)
 इति घस्य द्वित्वे पूर्वस्य जश्त्वेन दः । सलोपाभावेऽप्येवम् । द्वित्वाभावे त्वेकधकारमेव ।
 ववसे इति । “न शशदद” इत्येत्वाभ्यासलोपो न । वसितेति । “वसतिः शक्लू घस्”
 इति शञ्चिकरणस्यानिट्सु पाठादादादिकस्येत् । “भूस्तुशुच्वसत्शम्यः” तादेरार्ध-
 धातुकस्येङ् वेति केचिन्मते वस्ता । वसिषोष्टेति । णिसि इदित्वान्नुम् । प्राणिस्ते
 इति । कृत्येवायं एतद्विकल्प इत्युक्तत्वान्मतान्तराभिप्रायमिति ज्ञेयम् । निरीत ।

३१७. शीङो सार्वधातुके गुणः [७ । ४ । २१]

शीङो गुणः स्यात् सार्वधातुके । “किङिति च” (१ । १ । ४) इत्य-
स्यापवादः । शेते । शयाते ।

३१८. शीङो रुट् [७ । १ । ६]

शीङो ज्ञादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशयिष्ट । इङ् अध्ययने ।
अधीते । अजादावियङ् । अधीयाते । अधीयते । अधीयीत । अधीयीयाताम् ।
अध्ययै । अध्येत । परत्वादियङि कृते परचादाद् । अध्ययीयाताम् । अध्ययीयत ।

निस्ताम् । अनिस्त । अनिसिष्ट । निनिसे । निसिता । निसिपोष्ट । पूङ् । सूते । सुवीत ।
सूताम् । सुवै इति । “आडुत्तमस्य पिच्च” (१ । ४ । ६२) इति पिच्चात्प्राप्तो गुणो
“भूसुवोः” (७ । १ । ८८) इति निषिध्यते । उवङ् । असूत । असविङ्द्वम् ।
असविध्वम् । सुपुवे । सविता । सोता । सविपोष्ट । सविष्यते । सोष्यते । शोङ् ॥ ३१६ ॥

शीङः इति । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । शेशीति इति ॥ ३१७ ॥

शीङो रुट् । अनुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुक् न भवति । व्यतिशेष्यते इति । शोङ्
इति पञ्चम्या अनुवृत्ताया अदिति प्रथमाया पष्ठो प्रकल्प्यते इत्याह—भादेशस्यात इति ।
यदि तु भूत्स्यैव विधीयते ततस्तेनैव व्यवधानाद् भूत्यादादेशो न स्यात् । शेरते इति ।
रुटः सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणाद् गुणः । यदि तु रुक् पूर्वान्तः क्रियते ततोऽनिगन्त-
त्वात् गुणो न सिद्ध्यति । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्वा । शेये । शयै । अशेत ।
अशयाताम् । अशेरत । अशयि । अशयिष्ट । अशयिङ्द्वम् । अशयिषि । शिशये । शिशयाते ।
शिशियरे । शिशियध्वे । शिशियद्वे । शिशये । शिशियवहे । “एरनेकाच” (६ । ४ । ८२)
इति यण् । शयिता । शयिपोष्ट । शयिपोद्वम् । शयिपोध्वम् । शयिष्यते । इङ् ।
अधीते । इङिकावध्युपसर्गतो न व्याभिचरतः इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सवर्णादीर्घः ।
अजादावियङ् । अधि ई आते इति स्थिते सवर्णादीर्घात् परत्वादियङ् । पूर्वं धातुरूप-
सर्गाण्युज्यते इत्यपि दर्शने ‘वार्णादाङ्गं वलीयः’ (५०) इति पूर्वमियङ् । ततः सवर्ण-
दीर्घ इत्यर्थः । लिङ्गं चात्र प्रत्ययः । “शोरध्ययने वृत्तम्” (७ । २ । २६) इत्यादि
निर्देशः । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीष्वा । अध्ययै इति । “आडुत्तमस्य पिच्च”
(१ । ४ । ६२) इत्यादि गुणमादेशयोर्व्यादेशः । अध्यैतेति । आदिबृद्धो यणः
परत्वात् इति । पूर्वं त्वाटि अन्तरङ्गत्वाद् वृद्धयायादेशयोश्चाध्यैयातामिति स्यादिति
भावः । घुमास्येति । हल्यहस्य ज्ञापकं विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायाम्
“असिद्धवदत्र” (६ । ४ । २२) इति न प्रवर्तते इति स्थितमाकरे । तेनाटि कार्ये इयङ्
सिध्यति ॥ ३१८ ॥

३१९. विभाषा लुङ् लृङोः [२ । ३ । ५०]

इङो गाडादेशो वा स्यात् लुङ् लृङोः पर्यायोः ।

३२०. गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिन्डित् [१ । २ । १]

गाडादेशात् कुटादिभ्यश्च परेऽङ्णिन्डितः प्रत्ययाः डितः स्युः ।

३२१. घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६ । ४ । ६६]

एषामात् ईत् स्याद्वलादौ किङिति । अघ्यगीष्ट । अघ्यैष्ट ।

३२२. गाङ् लिटि [२ । ४ । ४६]

इङो गाङ् स्याल्लिटि परे । अधिजगे । अघ्येता । अघ्येपीष्ट । अघ्ये-
प्यते । अघ्यगीप्यत । अघ्यैप्यत । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । दीधीते । “एरने-
काच” (६ । ४ । ८२) इति यण् । दीध्याते ।

विभाषा । अप्राप्तविभाषेयम् । गाङो ङकारो विशेषणार्थः ॥ ३१६ ॥

गाङ् कु० । गाडादेशादिति । अस्मिन् ङकारस्यानर्थकत्वादादेशस्यैव ग्रहणम् ।
न तु धातोर्गाङ् गतावित्यस्येति भावः । कुट कौटिल्ये इत्यकारान्तानुकरणेन बहुव्रीहिः ।
तेनापदान्ताज्जश्रत्वाभावः । डितः स्युरिति । परस्मिन् परशब्दप्रयोगादतिदेशोऽयम् ।
डित इव कार्यमेतेऽपि कुमुन्त्यर्थः । न चैवमुच्चुकुटिपतीति सन्नो ङित्वादात्मने-
पदमपि स्यात् इति वाच्यम् । “अनुदात्तङित” (१ । ३ । २) इत्यत्रोपदेशो इत्य-
नुवृत्तेः ॥ ३२० ॥

घुमास्येति । घुसंज्ञाः दाधारूपाः मेङ् प्रणिदाने, मा माने, माङ् माने, ष्टा
गतिनिवृत्तौ, गाङ् गतौ, गै शब्दे, गा स्तुतौ इणो गा, इङो गाङ् च सर्वं गृह्यते, गामा-
दाग्रहणेष्वविशेषः (५० इति । पा पाने, पा रक्षणे, इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् ।
ग्रीहान् त्यागे, पोऽन्तकर्मणि । हलि किम् ? ददतु । विङिति किम् ? ददाति । अघ्यैष्टेति ।
गाङोऽभावे गुणः । आट् । वृद्धिः ॥ ३२१ ॥

गाङ् लिटि । अधिजगे इति । एशि धातो लोपः । तस्य “द्विवचनेऽङ्” (१ । १ । १-
५६) इति स्थानिवत्त्वात्साङ्गस्य द्वित्वम् । गाडादेशस्य तु न स्थानिवत्त्वम् । “गाङ्
लिटि” (२ । ३ । ४६) इति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि लावस्थायामेव
विद्योयमानस्य तस्याजनिमित्तकत्वाभावात् । क्रादिनियमादिट् । अधिजगिषे । अधि-
जगिष्वे । दीधीङ् ॥ ३२२ ॥

१. दात्मनेपदमित्यारम्भ—नै शब्दे इत्यन्तो रेखाङ्कितो भास्ति क० पु० ।

२. एतोति क० पु० ।

३२३. दीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७ । ४ । ५३]

दीधीवेव्योरन्त्यस्य लोपः स्याद् यकारे इवर्णे च परे । दीधीत । दीधी-
याताम् । “दीधीवेव्यटा” (१। १। ६) इति न गुणः । दीध्यै । अदीधीत ।
अदीधिष्ट । दीध्याञ्चक्रे । एवं वेवीङ् वेतिना तुल्ये ।

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया

दीवर्णयोर्दिति । यकारेकार उच्चारणार्थः । इत्यभिप्रेत्याहु—यकारे इति ।
(वर्णग्रहण) श्रूयमाणे एव इकारे यथा स्यात् । आदीधयतेराबुलि आदीध्यक इति ।
एिलोपे स्यान्निवत्त्वान्मा भूदिति न्हासहरदत्तौ । भाष्यकैवटयोस्तु “नाग्लोपि”
(७।४।२) मूत्रे स्थितं वर्णग्रहणसामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् एिलोपे “दीवर्णयोः”
(७ । ४ । ५३) इतीकारलोपादादोयक पावेवक इत्येव भवति । इह दीध्ये इत्यादा-
वुत्तमे ईटि लोपोऽय न भवति । नित्यत्वाद्देरेत्त्वे इटोऽदिति च कृते इवर्णस्याभावात् ।
दीध्यै इति । लोटघाटः पित्वादगुणः । अदीध्याताम् । अदीध्यन् । दीध्याञ्चक्रे ।
“अनेकाच” वा०) इत्याम् । दीधिता । दीधिपोष्ट । दीधिष्यते । एवमिति । दीधीवद्
वेवीङ्प्युदाहार्यः इत्यर्थः । वेतिनेति वोगतिप्रजनकान्यसनखादनेषु इति घातुः । तेन
तुल्येऽयं वर्तत इत्यर्थः । वेवोते । वेव्याते । वेवीत । वेवीयाताम् । अवेवात । अवेव्याताम् ।
अवेविष्ट । अवेविपाताम् । वेव्याञ्चक्रे । वेविता । वेविपोष्ट । वेविष्यते । दीधीवेव्यो
द्याम्बसावेवेति भाष्यादिषु स्थितम् । कौमारास्त्वेतो भाषायामनुमन्यन्ते इति तन्म-
तानुसारेणाचार्यैरप्युदाहृतौ ॥ द्वावपि सेटौ ॥ ३२३ ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

— : ० : —

१. वर्णग्रहणमित्यारम्भ—दीधिष्यते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

तत्स्थाने दीध्ये इत्यादावुत्तमे ईटि सोपो न भवति नित्यत्वाप्यते इत्येव पाठः ।

अथोभयपदप्रक्रिया

द्विप अर्पितौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्विद्दृष्टि । अद्वेष्ट-इ ।

३२४. द्विषश्च [३ । ४ । ११२]

द्विपो लङो ङेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्विष्ट । अद्विक्षत् । अद्विक्षत । दुह प्रधूणे । दादेयः । दोग्धि । दोग्धि । दुग्धि । धुस्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अघोक् । अधुक्षत् । अधुक्षत । “लुग्वा दुह” (७ । ३ । ७२) इति क्सस्य वा लुक् । अदुग्ध । “क्सस्याचि” (७ । ३ । ७२) अधुक्षाताम् । धुक्षोष्ट । एवं दिह उपचये । प्रणिदेग्धि । अधिक्षत् ।

लिह आस्वादने । घत्वढत्वादि । लेढि इत्यादि दुह्वत् । ऊर्णञ् आच्छादने ।

द्विप । इतश्चत्वारोऽनितः । पदुभयपदिनः । द्वेष्टि । द्विष्टः । द्वेक्षि । द्वेष्टे । द्विषाते । द्विष्टे । सादौ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् “यढोः क सि” (८ । २ । ४) इति कत्वम्, पत्वम्, चत्वम् । द्विष्यात् । द्विषात । द्विषोयाताम् । द्वेष्टु । द्विष्टु । द्विद्दृष्टि इति । ‘हुक्लभ्यो’ (० । ४ । १००) इति धित्वम् । ष्टुत्वम् । जश्त्वेन ङः । द्वेपाणि । द्विष्टाम् । द्विष्ट्व । द्विष्टे । अद्विष्टेति । लङि सिपि हल्ङादिलोपे अडागमे गुणः । वाऽङसाने । अद्विष्टेति । लङात्तन्नेपदम् । अद्विष्टादिति । “शन इगुपष” (३ । १ । ४) इति क्सः । कत्वपत्वचत्वानि । अद्विष्टत । अद्विष्टाताम् इति । “क्सस्याचि” (७ । ३ । ७२) इत्यन्तलोपात् “आतो डितः” (७ । २ । ८) इतीय न । अद्विष्टत । बहुवचने क्सान्तलोपाभाव इत्येके । अद्विष्टान्त । अद्विष्टायाः । अद्विष्टायाम् । अद्विष्टध्वम् । अद्विष्टि । अद्विष्टावहि । दिह्व प । द्वेष्टा । द्विष्यात् । ‘लिङ्सिचौ’ (१ । २ । ११) इति कित्वम् । द्विष्टीष्ट । द्विष्टोयास्ताम् । द्वेष्ट्वति । द्वेष्ट्यते । दुह । प्रपूरण रिक्तो-करणम् । दोग्धीति । “भूपस्तयोः” (८ । २ । ४०) इति घत्वम् । जश्त्वेन गः । दुग्धः । दुहन्ति । अथ “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इति प्रागेवान्तादेशेऽभूपरत्वान्न घत्वम् । एवं दुहते इत्यदादेशोऽपि । एकाचो वश” (८ । २ । ३७) इति स्त्वो-भूपभावः । दोग्धि । दुग्धः । दुग्ध । दोह्या । दुह्वः । दुग्धे । दुहाते । चुत्ते । धुग्ध्वे । दुह्यात् । दुहोत । दोग्वा । दुग्धीति । ‘हुक्लभ्यो’ (६ । ४ । १०१) इति हेधित्वम् । जश्त्वम् । दोहानि । दोहाव । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्त्वेति । ‘सवाभ्यां वामौ’ (३ । ४ । ६१) घत्वं मपभावः । पत्वं चत्वं छः दोहै इति । आटः पिचवात्

३२५. ऊर्णोतेर्विभाषा [७ । ३ । ९०]

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति ।
ऊर्णुतः ।

गुणः । अधोनिगिति । लङि तिप्सिपोरितो लोपे हल्ङ्यादिलोपे गुणः । धत्वम् ।
भप्भावः । "वाऽवसाने" (८ । ४ । १६) अदुग्धाम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । अघुग्ध्वम् ।
अदुह् । अघुत्तदिति । लुङि च्लेः "शल इगुपध" (३ । १ । ४) इति वसः । भप्भावे
चः । अदुग्धेति । वसलुकि वर्याग्र्यत्वाल्लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणाभावान्न
भप्भावः । अघुत्तन्त । अघुत्तत । घुत्तयाः । अदुग्धाः । अघुत्तायाम् । अघुग्ध्वम् ।
अघुत्तध्वम् । अघुत्ति । ताविति वक्तृभ्ये दन्त्यग्रहणाद् वकारेऽपि वसस्य वा लुक् ।
अदुह् । अघुत्तावहि । दोग्धासि । दोग्धासे । दुह्यादिति । यासुटः कित्त्वान्न गुणः ।
घुत्तीष्टेति । निङः सोयुटि भप्भावः । "लिङ्सिचौ" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न
गुणः । धत्तोऽध्वम् । अत्र "इणः षोऽध्वम्" (८ । ३ । ७८) इति ढत्वम् न भवति ।
धत्वे पत्वस्य पूर्वशामिद्धत्वेन षोऽध्वमोऽभावात् । कृते तु धत्वादौ सत्यपि पत्वे षोऽध्व-
मिणः परो न भवतोति । धोच्यते । एवं दिह उपचये इति । उपचयो लेपः । प्रणिदेर्घोति
'नेर्गद' (८ । ४ । १७) इति एत्वम् । धेत्ति । दिग्धे । धिक्ते । धिग्ध्वे । दिह्यात् ।
दिहीतदेग्धु । दिग्धि । दिग्धाम् । धित्व । दिहै । अघेक् । अदिग्ध । अधिग्ध्वम् ।
अधित्तदिति । लुङ् च्लेः वसः । अधित्तत । अदिग्ध । (अधित्ताताम् । अधित्तध्वम् ।
अधिक्ते । अदिह्वहि । अधित्तावहि । दिदेह । दिदिहे । देग्धा । दिह्यात् । धिक्तीष्ट ।
धेच्यति । धेच्यते । लिह । ढत्वधत्वादोनि) लिहति इति स्थिते उपधागुणो कृते
'हो ङः' (८ । २ । ३१) इति ढत्वम् । "भवस्तयोर्धः" (८ । २ । ४०) इति धत्वम् ।
आदिपदात् ष्टुत्वम् । ङो लोपः । आदिपदात् लीङः । ङित्वाद् गुणाभावे 'ढ्रलोपे' इति
दीर्घः । लेत्ति । लेह्यि । लिह्वः । लीढे । लिहाते । लिहते । लिसे । लिह्यात् । लिहीत ।
लेढु । लीढाद् वा । लीढि । हेर्धित्वे ष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लेहानि । लीढाम् । लिहा-
ताम् । लिह्व । लाढ्वम् । लेहै । अलेट्—राअलोढ । अलिहि । अलिक्तत् । अलिक्तत ।
अनोढ । अलिक्ताताम् । अलिक्तत । अलिक्तन्त । अलिक्तयाः । अलोढाः । अलिक्तध्वम् ।
अनोढ्वम् । अलिक्तावहि । अलिह्वहि । सिलेह । लिलिहे । लेढा । लिह्यात् । लिक्तीष्ट ।
लिक्तीध्वम् । लेच्यति । लेच्यते । ऊर्णु ३ ॥ ३२४ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । हलि । हलादौ । क्षिपानिर्देशो यङ्लुकि निवृत्त्यर्थः ।
ऊर्णोति । ऊर्णोतीति । वृद्धयभावे गुणः । ऊर्णुतः इति । ङित्त्वान्न गुणः । ऊर्णुते ।
ऊर्णुयात् । ऊर्णुवोत । ऊर्णोतु । ऊर्णुहि । ऊर्णावानि । ऊर्णुत । ऊर्णुष्व । ऊर्णावै ।
ऊर्णावावहे ॥ ३२५ ॥

१. अदुति इति क० पु० । एवं अधिपतामित्याह—पत्वादीनीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३२६. गुणोऽपृक्ते [७। ३। ९०]

ऊर्णोतेरपृक्ते पिति हलि सार्वधातुके गुणः स्यात् । वृद्धेरपवादः ।
और्णोत् । और्णोः ।

३२७. ऊर्णोतेविभाषा [७। २। ६]

इडादौ सिचि परे ऊर्णोतिवृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । और्णोवीत् ।
और्णोवीत् ।

३२८. विभाषोर्णोः [१। २। ३]

ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा झित् स्यात् । और्णुवीत् । और्णुविष्ट । और्णु-
विष्ट । “ऊर्णोतेराम्निपेधो वक्तव्यः” (वा०) ।

३२९. अजादेद्वितीयस्य [६। १। २]

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकाचो द्वे स्तः ।

गुणोऽपृक्ते । और्णोत् इति । लब्धाट् । “ग्राटश्च” (६। १। ६०) इति
वृद्धिः । और्णवम् । और्णुत् । और्णुवाताम् । और्णुवि ॥ ३२६ ॥

ऊर्णोतेः । सिचि वृद्धौ प्राप्तायां विभाषेयम् ॥ ३२७ ॥

और्णुवीदिति । इत्वेन गुणवृद्धयोर्द्वयोरपि निपेधादुवङ् । और्णुविष्टेति ।
परस्मैपदेष्विति वचनान्न वृद्धिः । और्णुविष्टेति । इत्स्वपक्षे उवङ् । “ऊर्णोतेराम्निपेधो
वक्तव्यः” (वा०) इति । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति कृदन्ते वक्ष्यति । ततो नुवद्-
भावेनानेकाच्चाभावादि ‘जादित्वाभावान्चेति भावः । तदुक्तम्—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

भामश्व प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥ ३२८ । इति ।

अजादेरिति । “एकाचो द्वे प्रथमस्य” (६। १। १) इति प्राप्स्य प्रथमद्विव-
चनस्यापवादः । विहितविशेषणं चेतत् । अजादेर्धातोर्विहिते लिडादाविति । तेनेयाम्,
उवापेत्यादावप्रसङ्गः । न चास्तेर्भूभावे सनि बुभूपतोत्यादावपि द्वितीयस्य प्रसङ्गः ।
आर्घधातुके इति विषयसप्तमोत्वात् सनोऽजादेरविधानात् । अथवाऽनभ्यासस्येति
बहुव्रीहिस्तेन साम्यासस्य न भविष्यति । अत्र चेकाचसूत्रविरोधः शब्दालङ्कारे
परिहृतः ॥ ३२९ ॥

१. एकाच्चाभावादजादित्वादिति क० पु० ।

२. प्राप्स्येति नास्ति क० पु० ।

३३०. न न्द्राः संयोगादयो [६ । १ । ३]

द्वितीयस्यैकाचोऽवयवाः संयोगादयो नदराः द्विर्नोच्यन्ते । ऊर्णुनाव ।
ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविव । ऊर्णुविता । ऊर्णविता ।
एव स्तुतौ ।

३३१. तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके [७ । ३ । ९५]

एभ्यः पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा स्यात् । स्तवीति । स्तौति ।
अभिष्टौति । अस्तवीत् । अस्तौत् । न्यस्तावीत् । न्यष्टावीत् । अस्तोष्ट ।
तुष्टोथ । तुष्टुव । स्तोता । स्तोपीष्ट । दु क्षु शब्दे । क्षविता । रु शब्दे । रौति ।
रवोति । अरावीत् । रविता । इड्वेत्येको । रौता । णु स्तुतौ । नुरुस्त्विति पाठा-
श्रयणादीद् वेति केचित् । नौति । नवीति । नविता । एकीयमते वेद् ।
नोता । मृञ् व्यक्तायां वाचि ।

न न्द्राः इति । द्वितीयस्यैकाच इति । एतच्च द्वितीयस्येत्यनुवृत्तेर्लभ्यत इति
वृत्तिकारः इन्द्रोयिपतीत्यादिभ्यावृश्यमंजादेरित्यवश्यमनुवर्तनीयम् । कर्मधारयश्चा-
यम् । तेनादिभूतादचः परस्यैकाचः संयोगादयो नदरा इत्युक्तेः । पर्यवसन्नमेतत् ।
द्वितीयस्येत्याचार्याणामभिप्रायः स्फुटीकरिष्यते चायम्^१ प्यन्तप्रक्रिया नदरा इति ।
नकारदकाररेफा इत्यर्थः । ऊर्णुनावेति । ऊर्णुं अ इति स्थिते “प्राट्टवर्गस्तवर्गजः” इति
वचनात् नकारस्थाने जातस्य एकारस्य “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इत्यसिद्धत्वात्
नु शब्दस्य द्वित्वम्^२ । कृते तु तस्मिन् पूर्वस्य शात्वम्, द्वितीयस्य तु व्यवधानान्न भवति ।
“पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्येतत् शात्वविषये नास्ति । “उभौ साम्यासस्य”
(८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविय^३ । वा द्वित्वम् ।
ऊर्णुनविवेति । वस्मसोः “असंयोगान्तिद् कित्” (१ । २ । ५) इति नित्य-
कित्वादुवर्द्धेव । अर्णुनुवे । ऊर्णुनुविषे । ऊर्णुनुविष्वे । ऊर्णुनुविह्वे । ऊर्णुवितेत्यादि ।
एवञ्चावातिदेशेऽपि । उपदेश एकाजनुदात्तत्वाभावान्नेङ्निषेधः । ऊर्णूयात् । ऊर्ण-
विष्यति । ऊर्णविष्यते । ष्टुञ् ॥ ३३० ॥

तुरुस्तु । तु इति सौभो धातुः वृद्धचर्चः । हिंसार्थं इत्येके । गत्यर्थं इत्यपरे ।
रु शब्दे । एष्टु स्तुतौ । शम् उपशमे । अम् गत्यादौ । अत्र शम्यमोश्चन्दसि विकरण-
लुकि हलादिसार्वधातुकमनन्तरं भवति । शमीध्वम्^४ । अभ्यमिति । आपिशलास्तु

१. चार्पमिति नास्ति क० पु० ।

२. द्वित्वे इति ख० पु० ।

३. ऊर्णुं नुविषेत्यारभ्य ऊर्णुनविषे इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. अभिगौरामोद्धवम् अभ्यमिति इति क० पु० ।

३३२. ब्रुव ईट् [७।३।९३]

ब्रुवः परस्य पितो हलः सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यात् । ब्रवीति । ब्रूते ।

३३३. ब्रुव। पञ्चानामादित आहो ब्रुवः [३।४।८४]

ब्रुवो लडादिपञ्चानां णलादिपञ्चादेशाः वा स्युः, ब्रुव आहादेशश्च ।
आह । आहतुः । आहुः ।

सर्वेषामपि छन्दस्येवेङ्विधानमिदमिदमित्याहुः । एभ्यः पित इति । अतः पित इति परमतेनेदम् । “नाभ्यस्तस्य” (७।३।८७) इत्यतः सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् इत्याकरे स्थितत्वात् । तेनाविशेषात् पित्यपि चेद् भवति स्तोतीति । “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” (७।३।८६) इति वृद्धिः । ईट्पञ्चेऽह्लादि-त्वाद् गुण एव । अभिष्टोतीति । “उपसर्गात् सुनोतीति” (८।३।६५) इति पत्वम् । स्तुतः । ईट्पञ्चे स्तुवीतः । अह्लादित्वान्नेट् । स्तुवन्ति । स्तवीपि । स्तौपि । स्तुथः । स्तुवीथः । स्तुवीथ । स्तवीमि । स्तौमि । स्तुवः । स्तुवीवः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुपे । स्तुवीपे । स्तुप्वे । स्तुवीप्वे । स्तुवहे । स्तुवीवहे । इत्याद्युन्नेयम् । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुवीत । स्तुवीतु । स्तुहि । स्तुवीहि । स्तवानि । अस्तोत् । अस्तवीत् । अस्तुताम् । अस्तुवीताम् । अस्तुवन् । न्यष्टावोदिति । लुङि सिच्, “इट् ईटि” (८।२।९८) सिचि वृद्धिः । अट् । “सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि” (७।३।७१) इति पत्वम् वा । अस्तोष्टेति । आरमनेपदित्वादिविभावः । तुष्टाव । तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । तुष्टुवे । तुष्टुपे । तुष्टुवहे । स्तोता । स्तूयात् । स्तोपीष्ट । स्तोष्यति । स्तोष्यते । ट् च । ट् इत् क्षवयुरित्यथुजर्थः । इतस्त्रयः परमेषदिनः । चत्वारः सेटः । चोति । चूयात् । चोतु । अचोत् । अचावोत् । चुत्ताव । चवितेति । सेट्कत्वमस्य दर्शयति । चूयात् । चवि-प्यति । र । रीति । रवीतीति । तुरुस्तुशम्यमः (७।३।६५) इति वेट् । रतः । रवीतः । रयात् । रवीयात् । रीतु । रवीतु । रुहि । रवीहि । रवारि । अरवीत् । अरीत् । अरावादिति । सिचि वृद्धिः रुवाव । रुविय । रुविव । इड् वेत्येके इति । रुदुस्तुधातूनां लिट् विना इड् वेति केचित् इत्युक्तत्वात् । तेनारोपीत् । अरोष्टाम् इत्यपि ज्ञेयम् । ए । एवत् प्रक्रिया । ब्रूत् ॥ ३३१ ॥

ब्रुव ईट् । पितो हल इति । ह्लादेः पित इत्यर्थः ॥ ३३२ ॥

ब्रुवः पञ्चानामिति । पञ्चानां लडादेशानामिति संबन्धादन्यत्र बलुप्तसंबन्धः । पञ्चैव एलादयोऽत्र भवन्तीत्याह—एलादिपञ्चादेशा इति । आहादेशश्चेति । एला-दिसन्नियोगेनेत्यर्थः । ब्रुव इति पुनर्वचनं पर्यायेण प्रकृतानां एलादीनामेवायमादेशो मा विज्ञायोति ॥ ३३३ ॥

१. बलुप्तसंबन्धादिति क० पु० ।

२. मेवादेश इति क० पु० ।

३३४. आहस्थः [८ । २ । ३५]

आहो हस्य थः स्यात् शलि । चत्वम् । “ब्रुव ईट्” (७ । ३ । १३)
इति प्राप्ते आहो ब्रुव ईट् न । आत्थ । आहधुः । पक्षे सुगमम् ।

३३५. ब्रुवो वचिः [२ । ४ । ५३]

ब्रुवो वच्यादेशः स्यादार्धधातुके । इकार इत् । अवोचत् । अवोचत ।
उवाच । ऊवे ।

इत्यदादिप्रक्रिया

आहस्थः । “नहो धः” (८ । २ । ३४) इति प्रकृतधत्वं विहाय थकारकरण
भयस्तयोर्धत्वं मा भूदिति । पक्षे इति । ब्रूत । ब्रुवन्ति । ब्रवीपि । ब्रूथः । ब्रूय ।
ब्रवोमि । ब्रूवः । ब्रूते । ब्रूये । ब्रूयात् । ङिच्च पिन्न भवतीत्यपित्त्वादोऽभावः । ब्रुवीत ।
ब्रुवीयाताम् । ब्रुवोतु । ब्रूतात् । ब्रूहि । ब्रुवाणि । ब्रूताम् । ब्रूष्व । ब्रूवै । ब्रूत ।
ब्रुवाताम् । अब्रुवि ॥ ३३४ ॥

ब्रुवो वचिः । इकार इत् इति । एतोति इत् इकार उच्चारणार्थः । तेन
“इदित” (७ । १ । ५८) इति (नुम्* न भवति । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी ।
तेन वाच्यमित्यत्र प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः वच्यादेशे “श्रद्धलोष्यंत्” भवति । परसप्तम्यां
तु अचो यत् स्यादिति । अवोचत् इति) लुङि “अस्यत्तिवक्ति” (३ । १ । ५२)
इति च्छेदङ् । “वच उम्” इत्युमागमः । अवोचतेति आत्मनेपदे । उवाचेति । वचे-
द्वित्वे कृते “लिट्थभ्यासस्य” (६ । १ । १७) इति सप्रसारणम् । “अत उपधायाः”
(७ । २ । ११) इति वृद्धिः । ऊचतुः । ऊचुः । किति “वचिस्त्वपि” (६ । १ । १५)
इति सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । उवचिथ । ऊचिव । क्वादिनियमादिट् । थलि “उपदेशो-
त्पत्तः” (७ । २ । ६२) इतोऽपिपेधो न भवति । उपदेशग्रहणस्य धातूपदेशपरत्वात् ।
अयं त्वादोत्तरकालं धातुर्नोपदेश इति । वक्ता । उच्यात् । उच्यास्ताम् । वक्षीष्ट ।
वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ ३३५ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्धनः शेषवशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसूरिरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तत्सूनुः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रियाव्याकृतो
श्रीकृष्णस्य वृत्तो समाप्तिमगमत् सादादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥
इत्यदादिः ॥ ७०० ॥

१. नुम् न भवतीत्यारभ्य—अवोचन्तिता ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

अथ ह्यादिप्रक्रिया

३३६. जुहोत्यादिभ्याः श्लु [२ । ४ । ७५]

जुहोत्यादेः परस्य शपः श्लुः स्यात् । लुकोऽपवादः ।

३३७. श्लौ [६ । १ । १०]

श्लौ सत्यनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः ।

“अदभ्यस्तात्” (७।१।४) “हुरुनुवोः” (६।४।८७) इति यण् । जुहति ।

जुहुधि । जुहवाव । “जुति च” (७।३।८३) इति गुणः । अजुहवुः । अहौषीत् ।

३३८. भौहोभूहुवां श्लुवच्च [३ । १ । ३९]

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् आमि श्लाविच कार्यं च । जुहवामास । जुहाव ।
उवङ् जुहुवतुः । त्रिभौ भये । बिभेति ।

हु । दानं हविषः प्रक्षेपमात्रम्, न हविर्विशिष्टम् । तथा सति हविषो धात्वर्थेऽन्त^१
भूतत्वादकर्मकत्वं स्यात् । ततश्च यवागूं जुहोति इति कर्मणि द्वितीया नोपपद्येत ।
इतः पट् परस्मैपदिनः । त्रयोऽनितः । जुहोत्यादिभ्य इति । यद्यनन्तरस्य यङ् एव
श्लुविधीयते । ततः “श्लौ” (६ । १ । १०) इति द्विर्वचनविधानमनर्थकं प्रत्ययलक्षण्येन
“सन्मङोः” (६ । १ । १६) इत्येव सिद्धेः । तस्माच्छप एव व्यवहितस्यापि विधीयते
इत्याह—शपः श्लुः स्यादिति । लुकोऽपवादः इति । “अदिप्रभृतिभ्यः” (२ । ४ । ७२)
इति प्राप्तस्य । अदादिसमासौ वृत्तरणाभावादिति भावः ॥ ३३६ ॥

श्लौ । श्लुरिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । तस्याभावरूपस्य साक्षात् परत्वं न
संभवतोऽस्यतो विषयसप्तमोऽपमित्याह—श्लौ सतीति । जुहोतीति । “कुहोश्चुः”
(७ । ४ । ६२) इति । हस्य भः । तस्य “अभ्यापे चर्च” (८ । ४ । १४) इति
जश्त्वेन जकारः । जुहुयात् । जुहोतु । जुहुषीति । “हुभ्लभ्यः” (६ । ४ । ८७) इति
होर्धः । जुहवानि इति । “आहुत्तमस्य पिच्च” (३ । ४ । ६२) इति पित्वाद् गुणः ।
अजुहोत् । अजुहवुरिति । “सिजभ्यस्त” (३ । ४ । १०६) इति भेदुस् । अहोषीदिति ।
सिचि वृद्धिः ॥ ३३७ ॥

भौहोभूहुवामिति । श्लुवत्कायपिच्यया सूत्रे पष्ठी । सन्नियोगशिष्ट-
त्वात्वामपि तेभ्य एव विज्ञायते इत्याह—एभ्य इत्यादि । श्लाविच श्लुवत् ।
“तत्र तस्येव” (५ । १ । ११६) इति सप्तमोऽसमर्थाद् वतिरित्याह—आमि श्लाविवेति ।
तत्पुनर्द्वित्वं भूत्रामित्त्वं च । जुहावेति । आमभावे “लिटि धातोः” (६ । १ । ८)
इति द्वित्व वृद्धिः । जुहोष । भारद्वाजनियमादिङ् वा । जुहुविच । क्रादिनियमादिट् ।
होता । ह्यात् । होष्यति । त्रिभौ । त्रि इत् । त्रोटः कार्यः । बिभेतीति । श्लौ द्वित्वम् ।
ह्रस्वः । “अभ्यापे चर्च” (८ । ४ । १४) इति जश्त्वेन वकारो गुणः ॥ ३३८ ॥

३३९. भियोऽन्यतरस्याम् [६।४।११]

भिय इकारान्तादेशो वा स्यात् सार्धधातुके किङिति हलि । विभीतः । विभितः । विभ्यति । विभियात् । विभीयात् । अविमयुः । विमयामास । विभाय । ह्री लज्जाम् । जिह्वेति । जिह्वयति । जिह्वयामास । जिह्वाय । पृ पालनपूरणयोः ।

३४०. अर्त्तिपिपत्योश्च [७।१।७७]

अनयोर्भ्यासस्येदन्तादेशः श्लौ । पिपत्ति ।

३४१. उदोष्ठघर्षस्य [७।१।१०२]

ओष्ठघर्षस्य ऋत उत् स्यात्किङिति । रपरत्वम् । “हलि च” (६।१।११४) इति दीर्घः । पिशूर्तः । पिपुरति । पिशूर्पात् । अपिपः । अपिपरुः । अपारीत् ।

भियो । सार्धधातुके किङिति हलोति । अनुवृत्तिसौकर्यादितदुक्तम् । पुनरस्य प्रयोजनमस्ति । अभ्यस्तस्येत्यधिकाराद् सार्धधातुकेऽस्याप्रसङ्गात् । विभेत्येति । विभ्यतु इत्यादी किङित्यजादौ च सत्यपीत्वे दोषाभावात् । यत्तु इत्त्वसामर्थ्याद् गुणो यण् च न स्यादिति प्राचोक्तम् । तदसत् । विभिव इत्यादौ किङिति हल्यास्त्वस्य चरितार्थत्वात् । विभेतु । विभितात् । विभीतात् । विभोताम् । विभिहि । विभीहि । विभयानि । अविभेतु । अभेपोत् । विभयामासेति । “भीह्री” (३।१।३६) इति आसृज्नुवद्भावी । विभाय । विभ्यतु । विभयिष । विभेय । भारद्वाज-नियमाद्वेद् । क्रादिनियमादिद् । विभ्यिव । भेता । भेष्यति । ह्री । जिह्वयति । “भदभ्यस्तात्” (७।१।४) इत्यत् । संयोगपूर्वत्वाद् “एरनेकाचो” (६।४।८२) इति यण् न । इयङ् । जिह्वीयात् । जिह्वेतु । जिह्वीहि । जिह्वयाणि । अजिह्वेतु । अह्वेपोत् । जिह्वयामास । “भीह्री” (३।१।३६) इत्याम् । श्लुवद्भावः । हेता । ह्रीयात् । ह्वेष्यति । पृ ॥ ३१६ ॥

अतिपि । ऋ गतौ । पृ उक्तः । पिपतीति परत्वाद् गुरो रपरे च श्लौ द्वित्वे हलादिः शेषः । अकारस्येतत्वम् ॥ ३४० ॥

उदोष्ठघ । अङ्गस्येति वर्तते । तेनीष्ठयो विशेष्यते । तत्तत्तद्भावावयवो य ओष्ठः स पूर्वो यस्माद्कारात्तदन्तस्य धातोरत्वम् । अलोऽन्यस्येत्यर्थः संपद्यते, तेन समोर्णा-

पपार । “अच्छत्युताम्” (७।४।११) पपरतुः । गुणत्वान्नेचम् । परीता ।
परिता । पूर्यात् । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । पिप्रतु ।
पता । प्रियात् । “रिङ् शयर्गलङ्क्षु” (७।४।२८) ओहाक् त्यागे । जहाति ।

३४२. जहातेश्च [६।४।११६]

जहातेरात् इद् वा स्यात् सार्धधातुके विडति इति । जहितः ।

मित्यादौ न भवति । विडतीति । गुणबुद्धिभ्यां स्वविषये वाधितत्वात्तद्भिन्नोऽस्य विषय
इति भावः । विडतीति चोपचक्षणं तेन पृ इत्यस्यानुकरणेऽपि भवति । पूः । पुरौ ।
पुरः इति । पिपुरति । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४) इत्यत् । पिपपि । पिपर्तु ।
पिपूतत्-वा । पिपुस्तु । निपूर्हि । पिपराणि । अपिपरिति । लङ् तिपि गुणे रपरे हल्-
ङ्यादिलोपे विसर्गः । अपिपरुरिति । ‘जुसि च’ (७।३।८३) इति गुणे अपिपरम् ।
अपारीत् । अपारिष्टाम् । पपार । पपरतुः इति । यदा तु “शुद् प्रां ह्रस्वो वा”
(७।४।१२) इति ह्रस्वस्य भविष्यति तदा गुणाभावात् पप्रतुरित्यपि भवति ।
किं तु ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्तीति वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वादयं विशेषो न दर्शितः ।
गुणत्वादिति “न शशद्द” (६।४।१२६) इत्यादिनिषेवादित्यर्थः । परिता ।
परोतेति । ‘वृत्तो वा’ इति दोषः पूर्णान् । परिष्यति । ह्रस्वोऽपीति । ह्रस्वान्तोऽपी-
त्यर्थः । तेनायमैनिद् अस्तीति चोरस्वाम्यादिमते इत्यर्थः । वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदी-
पादिषु दोषान्त एवेति स्थितम् । सति हि ह्रस्वान्ते ‘शुद् प्रां’ (७।४।१२) इति
ह्रस्वस्य विधानमनर्थकं स्यात् । धातुद्वयमादाय रूपद्वयोपपत्तेः । ह्रस्वानारम्भे च
पपुवानिति क्वसौ न सिद्धयेदिति प्रयोजनान्तराभिधानं चामुक्तं स्यात् । ह्रस्वान्त-
धात्वन्तरेणाप्युपपत्तेः । पिपृतः इति ऋतोऽभावान्नोत्वम् । पिप्रतीति । अदादेशे यण् ।
पप्रतुरिति । ‘ऋतोऽभावान्न गुणः । पपयं । पप्रिव । प्रियात् । रिङ् । परिष्यति ।
“ऋद्धनोः स्ये” (७।२।७०) इतोद् । ओहाक् । ककारो “ह्रस्व ओहिकालयोः”
(३।१।१८) इत्यत्र हाको हाङ्श्च सामान्यग्रहणविधानार्थः । जहातीति । श्लो-
दित्वेऽयासस्य ह्रस्वे “कुहोश्चुः” (७।४।६२) ॥ ३४१ ॥

जहातेरिति । जहातेरिति निर्देशो जिहीतेनिवृत्त्यर्थः । जहातु । जहीतात् ।
अजहिताम् । अजहीताम् । अजहुः । अहासीत् । अहासिष्टाम् । “यमरम्” (७।१२।७३)
इतोद्सकौ । जहौ । जहतुः । जहिव । हाता ॥ ३४२ ॥

३४३. ई हल्यघोः [६।४।११३]

आभ्यस्तपोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके किञ्चि हलि न तु घुसङ्गस्य ।
जहीतः । “श्नाभ्यस्तयोः” (६।४।११२) इत्यातो लोपः । जहति ।

३४४. लोपो यि [६।४।११८]

जहातेरातो लोपः स्यात् सार्वधातुके ये परे । जहात् ।

३४५. आ च हौ [६।४।११७]

जहातेर्हौ परे आकारान्तादेशो वा स्यात् । पक्षे इ ई च । जहाहि । जहिहि ।
जहीहि । हेयात् । ऋ इत् । “अतिपिपत्त्योः” (७।४।७७) इतीच्चम् ।
“अभ्यासस्यात्रवर्णे” इयति । इयुतः । इयति । इयुवः । इयूयात् । इयराणि ।
ऐयः । ऐयूताम् । ऐयेरुः । ऐयरम् । आपीत् । आरत् । आर । जिजिर्
शौचपोषणयोः ।

३४६. निजां त्रयाणां गुणः श्लौ [७।४।७५]

निजविजविषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्ते ।
नेनिक्तः । नेनेगि ।

हेयादिति । “एलिङि” (६।४६७) इत्येत्वम् । हास्यति ऋ । इयतीति ।
गुणो द्वित्वम्, हलादिः शेषः । इत्वम् । इयङ् । इयुतः इति । द्वित्वान्न गुणः । द्वित्वम् ।
उरत् । हलादिः शेषः । इत्वम् । इयङ् । इयतीति । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४)
इत्यत् । इयर्तु इति । गुणः इयङ् । इयराणीति । “आहुतमस्य पिच्च” (३।४।१२)
गुणः । रपरः । ऐयः इति । लङि । तिपि । गुणः । रपरः । द्वित्वम् । हलादिः शेषे
इत्वम् । इयङ् । आट् । वृद्धिः । तिलोपः । रेफस्य विसर्गः । ऐयररिति । जुसि गुणः ।
ऐयररिति । मिपोऽम् गुणः । आपीदिति । सिचि वृद्धिः । “ऋसृभ्यामङ् वा” इति
केचिदित्युक्तेः । सिच् । आर्षीमिति । “सतिशास्त्यति” (३।१।१६) इत्यङ्पत्तेः ।
“ऋदृशोऽङि गुणः” (७।४।१६) इति गुणः । आरत् । “ऋच्छ्रभ्यामृताम्”
(७।४।११) इति गुणः । आरतुः । “इङ्त्त्यति” (७।४।६६) इतीट् । आरित्य ।
आदिनियमादिट् । आरिव । अर्ता । “गुणोऽति” (७।४।२६) इति गुणः । अर्यात् ।
अरिष्यति । एजिर् । इतो द्वावुभयपदिनो ॥ ३४५ ॥

निजां त्रयाणांमिति । त्रयाणां ग्रहणं “भृशामित्” (७।४।७६) इत्येत-
दर्थम् । अय एव निजादयो वृत्तरणात् । नेनेक्ति इति । नेनिक्तः । द्वित्वान्नोपधात्वे

३४७. नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके [७।३।८७]

लघूपधस्याभ्यस्तस्य गुणा न स्यादचि पिति सार्वधातुके । नेनिजानि । नेनिजाव । नेनिजाम् । अनेनेक् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनिजत् । “इरितो चा” (३ । १ । ५७) इत्यङ् । अनैक्षीत् । एवं विचिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्तः । विष्ट व्याप्तौ । वेवेष्टि । छदित्वादङ् वेति केचित् । अधिपत् । अविक्षत् । जन जनने । जनन्ति ।

३४८. जनमनखनां सञ्ज्ञलोः [६ । ४ । ४२]

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् झलादौ सनि विडति च झलि । जजातः । “गमहन” (६ । ४ । ९८) इत्युपधातोः । जज्ञति । “ईड्जनोर्ध्वं च” (७ । २ । ७८) इतीड् । अजनिपि । अजन्मि । अजन्धः । “ये विभापा” (६ । ४ । ४३) अजन्यात् । जजायात् ।

गुणः । नेनिजायात् इति । नेनिजीत । नेनेक् । नेनिग्वि इति । हेधिः । अपित्त्वान्न गुणः । नेनिजानोति । आटः पित्वाद् गुणः प्राप्तः नेनिकम् । अनेनेगिति । उपधागुणाः । हलङ्बादिलोपे चोः कुः । वाऽवसाने । अनेनिकाम् । अनेनिजुरिति । अनिगन्तत्त्वान्न जुसि गुणः । अनेनिजानोति । “नाभ्यस्तस्या” (७ । ३ । ८७) इति न गुणः । अनेनिक । अनेपोत् इति । सिचूपक्षे हलन्तस्येति वृद्धिः । कुत्वं पत्वं चः । “भ्रूलो भ्रुलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपः । अनिक । अनिचाताम् । अनिग्वम् । निनेज । निनेजिय । निनिजे । नेका । शिज्यात् । निचोष्ट । “लिङ्सिचौ” (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । वेदयति । वेदयते ॥ ३४६ ॥

एवमिति वेवेक्ति । वेविक्ते । वेका । विज्यात् । विचोष्ट । “लिङ्सिचौ” (१ । २ । ११) इति कित्त्वम् । वेदयति । वेदयते । इत्यादि । उन्नेयम् । विष्ट् । एपोऽपि स्वरितेत् इति माधवः । वेवेष्टीति द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणः । उपधा गुणः । ष्टुत्वम् । वेविपति । वेवेक्ति । वेवेष्मि । वेविष्यात् । वेवेष्टु । वेविड्ढि । हेधिः । पत्य जश्त्वेन ङः । ष्टुत्वम् । वेविपाणि । अवेवेट् । अवेविपुः । वेति केचिदिति । स्वामिधनपालादयो ह्युदितमेनं प्रतिपन्नास्तन्मते लृदित्वाभावादङ् नास्तीत्यर्थः । अविचदिति । “शल इगुपात्” (३ । १ । ४५) इति कसः । अविचताम् । अविचत । अविचाताम् । अविचत । अविचन्त । विवेज । वेष्टा । विष्यात् । वेदयति । जन । सेट् । परस्मैपदी । जनन्तीति द्वित्वे हलादिः शेषे चानुस्वारपरसवर्णौ ॥ ३४७ ॥

जनसन । अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य भ्रूता विशेषणात्तदादिविधौ भ्रूतादौ प्रत्यये इत्यर्थो भवति । स च विडतोत्यनेन विशेष्यते । अनुदात्तोपदेशेत्यनुवृत्तं तु भ्रूत्रहणं सनी विशेषणम् । भ्रूतादौ सनीति । तेन सिसनिपतोत्यत्र “सनीवन्तर्ध” (७ । २ । ४६)

हु दाञ् दाने । “नेर्गद” (८ । ४ । १७) इति णत्वम् । “श्नाभ्य-
स्तयोः” (६ । ४ । ११ , इत्यातो लोपः । दत्तः । ददति । दद्व । दत्ते ।
ध्वसोरेच्चाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदात् । “स्थान्वोरिच्च”
(१ । २ । २७) अदित । अदिपाताम् । देयात् । हुधाञ् धारणपोषणयोः ।
प्रणिदधाति । अन्तर्दधाति । श्रद्दधाति ।

३४९. दधस्तथोश्च [८ । २ । ३८]

द्विरुक्तस्य झपन्तस्य धातोर्विशो भप् स्यात् तथयोः स्ध्वोरश्च परतः ।
वचनसमर्थ्यादालोपस्य न स्थानिवत्ता । धत्तः । धत्थः । धत्से । धद्वध्वे । धेहि ।
अधित । धेयात् । हुभृञ् धारणपोषणयोः ।

इतीदं पक्षेऽभलादित्वात्त्व 'दा न भवतीत्याशयेन व्याचष्टे—सदृशेन सती भलादे-
रसंभवात् । जजाव इति । आत्वे सवर्णदीर्घः । जज्ञति इति । अदादेशः । श्चुस्त्वेनञः ।
जज्रोक्तः । “इङ्जनोर्ध्वे च” (७ । २ । ७८) इतीदं इति । एतत् परमत्तनोक्तम् ।
सेध्वेशब्दयोरेवेङ्विधानाज्जनंसोत्येव भवतीत्याकरे स्थितत्वादिति तत्रैवोक्तम् ।
जजन्व इति । अभलादित्वान्नात्त्वम् । जजन्तु । जजातात् वा । जजाताम् । जजन्तु ।
जजाहि । जजनानि । अजनम् । अजजाताम् । अजनुः । अजजनम् । अजनीत् ।
अजानीत् । अजान । जजन्तु । जनिता । जायात् । जन्यादित्यादि । छान्दसोऽयम् ।
“गणान्ते छन्दसि” इति वचनात् । तच्च घृत्तरणे दीप्ती चेत्यादीनां पूर्वेषामपि शेष
इति माधवादयः । हुदाञ् । इतो गणान्ता अनिटः । हुइत् । “द्वितः त्रिपः”
(३ । ३ । ८८) “कत्रेर्मेवित्यम्” (४ । ४ । २०) इति प्रयोजनम् । त्रित्वमुभय-
पदार्थम् । प्रणिददाति । “नेर्गद” (७ । ४ । ४५) इति एत्वम् । दत्त इति । अथो-
रिति निषेधादिह ई ह्रस्वघोः” (६ । ४ । ११३) इति नास्ति । आलोपस्य “न पदान्त”
(१ । १ । ५८) इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चत्वम् । दद्यात् । ददोत् । ददातु । देहीति ।
ददाहि इति स्थिते आलोपात्तरत्वेदेत्वमाक रस्य । दत्तात् । अत्र ध्वसोरेच्चात् परत्वा-
देस्तातडि कृते पुनरेस्त्व न प्रवर्तते ‘सकृद् गतौ’ इति न्यायात् । अददात् । अदत्तम् ।
अददुः । अदत्त । अदादिति । लुङि “गातिस्या” (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् ।
अदितेति । लुङि आत्मनेपदे अदासुत् इति स्थिते इत्त्वम् । सिच्च कित् इति न गुणः ।
“ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अदिद्वध्वम् । अदिद्वध्वम् ।
अदिपि । ददौ । ददतु । ददाय । ददिय । दाता । देयादिति । “एलिङि” (६ । ४ । ६७)
इत्येत्त्वम् । दास्यति । हुधाञ् । प्रणिदधाति । “नेर्गद” (८ । ४ । ४५) “अदन्तरोरप-
सर्गवद्वृत्तिर्वाच्या” इति वचनात् सयोः प्राक्प्रयोगमुदाहरति श्रद्दधातीत्यादि ॥ ३४८ ॥
दधस्त । दध इति कृतद्वित्वस्याभ्यासकार्यस्य धात्रोऽनुकरणम् । न तु दध धारणे
इत्यस्य व्याख्यानात् इति व्याचष्टे—द्विरुक्तस्य भपन्तस्येति तेन दधातीत्यत्र न भवती-

३५०. भृजामित् [७ । ४ । ७६]

‘भृज्-माङ्-ओहाङ्’ एषामभ्यासस्येत् स्यात् श्लौ । विभर्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । अविभः । अविभरुः । अभार्पीत् । अभृत । विभरामास । वभार । वभर्थ । वभृव । भर्ता । माङ माने शब्दे च । ईत्त्वम् । प्रणिमिमीते । अचि आलोपः । मिमाते । मिमते । अमास्त । एवं ओहाङ् गती ।

इति ह्यादिप्रक्रिया ।

त्यर्थः । यद्येवम् घत्त इत्यत्रापि न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यन्तत्वात् अत आह वचनसामर्थ्यादिति । नहि विना अल्लोपे घाग्र् भयन्तः संभवति । सति च स्थानिवत्त्वे वचनमनवकाशं स्यादित्यर्थः । सत्यपि या स्थानिवत्त्वे ईदृशं व्यवधानमाश्रयिष्यते न श्रुतिकृतमिति वा गरिहरणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति तु न परिहृतम् सबर्णादिषु निषेधारम्भेणास्य प्रायिकत्वात् । घत्त इति । “खरि च” (८ । ४ । ५५) इति चत्वम् । दधति । दधामि । दध्वः । दध्मः । घत्ते । घड्ढ्वे इति । घस्य जश्त्वेन दः । दध्यात् । दधीत । दधातु । धेहोति । “घ्वसो” (६ । ४ । ११६) इत्ये-त्वाभ्यासलोपो । अदधात् । अघताम् । अदधुः । अघात् । “गातिस्था” (२ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । अघाताम् । अघुः । अघितेति । “स्याच्चोरिच्च” (१ । २ । २७) इतोत्त्वम् । अधिपाताम् । अधिपायाम् । अधिद्वम् । अधिपि । दधौ । दधिय । दधाय । दधिवं । दधे । दधिषे । दधिध्वे । दधिवहे । घाता । घेयादिति । “एलिङ्” (६ । ४ । ६७) इत्येत्वम् । घासीष्ट । घास्यति । घास्यते । डुभृत् । डु इत् । भृजिम-मिति । द्वितः क्यर्थः । चान्द्रास्तु द्वितं भरयमुदाहरन्ति ॥ ३४६ ॥

भृजामित् । बहुवचननिर्देशात् त्रयाणामिति चानुवृत्तेराह—भृजित्यादि । विभर्तीति । गुरो रपरत्वे द्वित्वम् । अभ्यासस्य जश्त्वेन चत्वम् इत्वं च । विभृव इति । डित्त्वान्न गुराः । विभ्रतीति । अदादेशे यण् । विभ्रते । विभ्राते । विभृयात् । विभृयाताम् । विभ्रीत । विभर्तुं । विभृतात् वा । विभृहि । विभराणि । अविभरिति । लिङ्गि तिपि गुरो रपरे च कृते हलङ्यादिलोपे रस्य विसर्गः । अविभररिति । जुसि गुराः । अविभृत । अविभ्रताम् । अविभृध्वम् । अविभ्रि । अभार्पीदिति । सिचि वृद्धिः । अमार्ष्टाम् । “उश्च” (१ । २ । १२) सिचो लुक् । अभृत । अभृयाताम् । विभरामासेति । “भोहोमृहुवां श्लुवच्च” (३ । १ । ४६) इत्याम् । श्लुवद्भावात् द्वित्वे । वभारेति । आमभावे । वभ्रतुः । वभर्थेति । क्वादिनियमादिह भावः । नभ्रे । भ्रियात् । भृपीष्ट । “ऋद्धनोः स्ये” (७ । २ । ७०) भरिष्यति । भरिष्यते । माङ् । डित्त्वादात्मनेपदम् । “भृजामित्” (७ । ४ । ७६) इत्यनेन । प्रणिमिमोते इति । “घुमास्या” (६ । ४ । ६६) इतोत्त्वम् । “नेगंद” (८ । ४ । ४५) इति एत्वम् । अभ्यालोप इति । “श्नाभ्यस्तयोः” (६ । ४ । ११२) इत्यनेन । मिमते इति । ईत्वा-

दिवु क्रीडाविजिपीपाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।

३५१. दिवादिभ्यः श्यन् [३ । १ । ६६]

दिवादिभ्यः श्यन् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । शनावितौ । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । दीव्यति । पिवु तन्तुसन्ताने । निपीव्यति । न्यसेवीन् “सिवादीनाम्” (८ । ३ । ७१) इति वा पत्वम् । न्यसेवीन् । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । छित्त्वात्र गुणः ।

स्वरत्वात् “आत्मनेपदेष्वनत” (७ । १ । ५) मिमे । मिमीवहे । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीताम् । मिमाताम् । मिमीष्व । मिमे । मिमावहे । अमिमीत । अमिमाताम् । अमिमि । अमास्तेति । अछित्त्वादोत्त्वाभावः । ममे । माता । मासीष्ट । मास्यते । एवमिति । जिहोते । जिहाते । हते । जिहोत । जिहोताम् । अजिहोत । अहास्त । जहे । हाता । हासीष्ट । हास्यते ॥ ३५० ॥

॥ इति ह्यादयः ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शोषयतामसौ—

संसः धीनरसिहसूनुरभवत् ‘अपववाचरपतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढमार्गविवृतो सत्प्रक्रियाप्याहूः तौ

श्रीकृष्णस्य कृतो समासिमगमत् साह्यादिकी प्रथिमा ॥ ११ ॥

॥ ह्यादिः ११५ ॥

— ० —

दिवु । इतो अमिदान्ताश्चतुर्विंशतिः परस्मैपदिनः । पक्ष सेटः । उकारः “उदितो वा” (७ । ३ । ५६) इति नत्वायामिड्विकल्पायम् । व्यवहारः क्रयादिः । मोदमदस्वप्नेष्वपि स्मरन्ति ॥ ३५० ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । शपोऽपवादः । ह्याद्यन्ते वृत्तरणात् । तुलुकोरप्राप्तौ शप्येव प्राप्तेऽस्यारम्भात् । शनावितौ । “लशक्वतद्धिते” (१ । ३ । ८), “हलन्त्यम्” (१ । ३ । १२) इत्याभ्याम् । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । नकारो “ञित्यादिनित्यम्” (६ । १ । १८७) इति स्वार्थः । दीव्यतीति । नित्यत्वाच्छ्रुति कृते तस्य छित्त्वाल्लघूपधगुणभावः । दीव्यत इत्यादि । दीव्येत् । दीव्यतु । “अतो हेः” (६ । ४ । १०५) दीव्यः । अदीव्यत् । लुङि सिव “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति लोपे “नेटि” (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । उपधागुणः । अदेवत् । दिदेव । दिदिवतुः । दिदेविय । दिदेव देविता । दीव्यात् । दीव्यास्ताम् । देविष्यति । अदेविष्यत् । पिवु । निपीव्यति । “घात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) श्यन् दीर्घः । “परिनिविभ्यः” (८ । ३ । ७०) इति पात्वम् । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । न्यसेवीदित्यादि । “सिवादीनां वाहव्यवायेऽपि” (८ । ३ । ७१) इति वा पत्वम् । निपियेव । सेविता । सीव्यान् । सेविष्यति । नृती । ईदित्करण “यस्य विभाषा” (७ । २ । १५) इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्धमित्येके । अन्ये त्वाहुः—नरीनृत इति यङ्लुकोरूपनिषेधार्थम् । “यस्य

३५२. सेऽसिचि कृतचृतछृदन्तः [७ । २ । ५७]

एभ्यः परस्य एकारादेराधंघातुकस्य सिज्वर्जितस्येड् वा स्यात् । नति-
ष्यति । नत्स्यति । सिचि तु अनर्तीत् ।

प्रसी उद्वेगे । “वा भ्रास” (३ । १ । ७०) इति श्यन्वा । त्रस्यति ।
तत्रास । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६ । ४ । २४) इत्येच्चं वा । तत्रसतुः ।
त्रेसतुः । जृप् ययोहाना । “ऋत इद्धातोः” (७ । १ । १०) जीर्यति ।
“जृस्तन्धु” (३ । १ । ५८) इत्यङ् वा । अज्ररत् । अजारीत् । जज्ररतुः ।
जेरतुः । जरिता । जरीता । शो तनूकरणे ।

विभाषा”ऽस्ति । “सेऽसिचा” (७ । २ । ५७) त्यत्र एकाच्च इत्यनुवृत्तेरिड्विकल्पस्यैवा-
भावात् । “पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणमाशङ्क्याह-डित्वान्न गुण इति । नित्य-
त्वात् पूर्वं श्यनि कृते तस्य ‘सार्वधातुकमपित्’ (१ । २ । ४) इतिङि स्वात्” विडति च”
(१ । १ । ५) इति निषेध इत्यर्थः । एतत्तु दोष्यतावेव युक्तम्, तत्रापि हि दोषंस्यासि-
द्धत्वादादौ गुणः प्राप्नोति । दोषस्य तु प्रतिदोष्येत्यादिरवकाशः । नृत्यतु । अनृत्यत् ।
ननर्त । नर्तिता । नृत्यात् ॥३५१॥

सेऽसिचीति । कृती छेदने । तुदादिः । कृती वेष्टने रुधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् ।
चृती ग्रन्थे हिंसायां च । उच्छृदिर् दोषिदेवनयोः । उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । अनर्ती-
दिति । “नेटि” (७ । २ । ४) इति वृद्धिनिषेधः । त्रसी । त्रसतीति । श्यनभावे शप् ।
अत्रसीत् । अत्रासीत् । तत्रासेति । “अत उपधायाः” (७ । १ । १२६) इति वृद्धिः ।
सयुक्तहृत्सुमध्यस्यत्वादाह-वा जृभ्रमु इत्यादि । तत्रसिच । त्रसिच । तत्रसिच । त्रसिता ।
त्रस्यत् । त्रसिष्यति । जृप् । पित्वम् जरत्यङ्गर्थम् । जीर्यतीति इत्वे रपरि “हलि च”
(८ । २ । ७७) इति दोषः । जीर्यत् । जीर्यन्तु । अज्ररम्यत् । अज्ररदिति । लुङि च्लेरङि
“ऋदुशोऽङि गुणः” (७ । १ । २६) अजारीदिति । अडभावे सिचि वृद्धिः । अजारिष्टाम् ।
अजारिषुः । “सिचि परस्मैपदे” (७ । २ । ४०) इति निषेधात् “वृत्तो वा” (७ । १ । ३८)
इतीदो दोषोन । अजार । अजरतुः । जेरतुरिति । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६ । ४ । २५४)
इत्येत्वाभ्यासलोपो । जेरिच । अजरिच । जरीता । “वृत्तो वा” (७ । २ । ३८) इति
वा दोषः । जीर्यात् । अरिष्यति । अरिष्यति । शो । इत् आरम्भाद्यानानद् ॥३५२॥

३५३. ओतः श्यनि [७ । ३ । ७१]

श्यनि परे ओकारस्य लोपः स्यात् । श्यति । “विभाषा प्राधेट्” (२।४. ७८) इति सिचो वा लुक् । अशात् । अशागीन । शायात् । एवं छो छेदने पोऽन्तकर्मणि । अध्यवस्यति प्रणिप्यति । न्यपात् । न्यपागीत् । दोऽवखण्डने प्रणयदात् । देयात् । राध संसिद्धौ । राध्यति । अरात्सोत् । अराद्धाम् ।

३५४. राधो हिंसायाम् [६ । ४ । १२३]

हिंसार्थस्य राधेरेत्याभ्यासलोपां स्तः किति लिटि सेटि थलि परे । विक-
ल्पोऽत्रिति केचित् । रेधुतुः । रराधुतुः । रेधिथ । रराधिथ । हिंसायां किम् ।

श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । अशादिति । “प्रादेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५) इत्यात्वम् । “यमरम्” (७।२।३७) इतोऽसकौ । अशासिष्ठा इत्यादि । शशौ । शशिय । शशाध । शाता । शायात् । एवमिति । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अछ्यत् । अन्धासीत् । चच्छौ । छाता । छायात् । पोऽन्तकर्मनाशः । प्रणिप्यतीति “नेर्गद” (७।४।४५) इति एत्वम् । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । न्यसादिति । “विभाषा प्राधेट्शाच्छासः” (२।४।७८) इति वा सिचो लुक् । “प्राक्सितादङ्गवायेऽपि” (८।३।६३) इति पत्वम् । न्यपासदिति । सनिटौ । ससौ । ससिथ । ससाथ । ससिथ । साता । सेयादिति । “एलिङ्गि” (६।४।६०) इत्येत्वम् । दो । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । प्रणयदात् इति । “गासित्या” (२।४।७०) इति सिचो लुक् । धुत्वा “नेर्गद” (८।४।४५) इति एत्वम् । दाता । देयात् । राध् । राध्यतीति । यद् प्राचोक्तम् “राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव” इति धातुभूवाद् वृद्धयर्थे इयत् । अन्यत्र श्रुतेऽपि राध्नोऽप्योदनमिति । तदसत् । कर्मवत् सूत्रमप्ये राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यवृद्धावपि इय उदाहरणात् । अत्र हि संसिद्धिरर्थः । तथा भाष्येऽपि । “न द्वये सात्वतीसूनुर्मन्म मपराध्यति” इति । तथा “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्ते समेत कः” । अत्र । श्रोहोऽर्थः । तथा देवपर्यालोचनेऽपि दूष्यते । कृष्णाय राध्यतीति । एतन्व “राधीच्यो” (१।४।३६) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अर्थं तु धातुभूथार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधेऽकर्मकादेव इयन् भवति । वृद्धिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यथा वृद्धावकर्मकः एवमर्थान्तिरेऽपि प्रकर्मकत्वे सति इयन्, न सकर्मकाद् इति । अगत्सोदिति । अनिट्त्वादस्य चत्वेन तः अराद्धाम् । “अलो भलि” (८।२।२६) इति सलोपे “अप्यस्तयोः” (८।२।४०) इति धत्वम् । जश्त्वम् ॥३५३॥

राधो । अनेकार्यत्वादिसायामप्यर्थं वर्तते इत्याशयेनाह—हिंसार्थस्येति

१. पोऽन्तकर्मणि इति ५० पु० ।

२. सूत्रादित्येव ५० पु० ।

आरराधतुः । व्यध ताडने । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् ।
विध्यति । विव्याध । विविधतुः । पुष पुष्टौ । “पुषादि” (३ । १ । ५५)
इत्यङ् । अपुषत् । शिलप आलिङ्गने । पुषाद्यङ् । अशिलपत् ।

३५५. शिलप आलिङ्गने [३ । १ । ४६]

शिलपरच्चेः कसः स्यादालिङ्गनेऽर्थे । अशिलश्च कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गने
किम् ? अशिलपज्जतु काष्ठम् । रध हिंसायाम् । रध्यति । पुषादिच्चादङ् ।
“रधिजभोः” (७ । १ । ६१) इति नुम् । अगन्धत् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

(अत्र^१ माधवः ‘राधो हिंसायाम्’ (६ । ४ । २३) इत्येवाभ्यासलोपी भौवादिकस्य)
यतो हिंसार्थस्य सकर्मकत्वाद् देवादिकत्वमेव न भवतीति । रेधतुरिति । यथा पुनरा-
कारस्याप्येव लभ्यते तथा राजतावुकम् । राद्धा । राध्यात् । रात्स्यति । अय स्वादि-
श्चुरादिश्च । व्यध । विध्यतीति । श्यनो डित्त्वात् संप्रसारणम् । “संप्रसारणाच्च”
(६ । १ । १६८) इति पूर्वरूपेण “न संप्रसारण” (६ । १ । १७) इति निषेधात् यका-
रस्य न भवति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । “वदव्रज” इति वृद्धिः । अव्यत्सीत् ।
“भलो भलि” (८ । २ । २६) इति सलोपः । जश्त्वम् । अव्याद्धाम् । विव्याधेति ।
उपधावृद्धेः स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । हलादिशेष बाधित्वा यस्य पूर्वं “लिट्यग्यासस्य”
(६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । विविधतुरिति । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति
संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । हलादिः शेष । विव्यधिष । विव्यद्ध । विविधिष । व्यद्धा ।
व्यध्यात् । व्यत्स्यति । पुष । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पोचयति । शिलप ।
शिलप्यति । शिलप्येत् । शिलप्यतु । आशिलप्यत् । अशिलपज्जतु काष्ठेनेति शेषः ॥३५॥

शिलप । आलिङ्गनं प्राणिकर्तृकमुपगूहनम् । अङोऽपवादः । अशिलत्तु । कन्यां
देवदत्त इति शेषः । इहतु भावकर्मणोरात्मनेपदे मयाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । एवं
वचने परत्वाच्चिणोऽय । अन्यत्र समाश्लिङ्गताताम् । समाश्लिङ्गति वसो भवत्येव । यद्येव-
मनालिङ्गनेऽपि “शल इगुपवाद” (३ । १ । ४४) इति कसः प्राप्नोति इष्यते सिच् ।
समाश्लिङ्गति जतुमि काष्ठेरिति ? अत्राङ्-शिलप इति । शिलपः कसः इति योगविभागः
अयं पुरस्तादपवादन्यायेनाङ् बाधते चिणम् । तत आलिङ्गने इति द्वितीयो योगः ।
तेन “शिलप” इति वा “शलः” इति वा यावती कसस्य प्राप्तिः सा सा नियम्यते । आलि-
ङ्गने एवेति । तेनानालिङ्गने पदद्वयं यथायोगमङ्सिचौ भवत इति । रध । चकारात्
संराद्धौ । रध्यत्योदनं पचतीत्यर्थः । इतः पश्चसेटः “रधिजभोः” (७ । १ । ६१) इति
नुमिति । तत्र कृते “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति न लोप इति व्रष्टव्यम् । गम्य-

३५६. रधादिभ्यश्च [७ । २ । ४५]

रधनश्चुपटपट्टुहमुहणुहस्निह एभ्यो वलादेरार्धधातुकरस्यैह वा स्यात् ।

३५७. नेटचलिटि रधेः [७ । १ । ६२]

लिङ्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता । रद्धा । अनिटीति किम् ? ररन्धिच । रेध्व । अत्र परत्वादिह् वा । फेचित्तु क्रादिनियमान्नित्यमाहुः । तृप प्रीणने । तृप्यति । अतृप्यत् । अतर्पीत् । अतार्पीत् । अतृपत् । “अनु-
दाचस्य चर्दुपधस्याम्” (६ । १ । ५६) इत्यम् वा । अत्राप्सीत् । ततर्प ।

मानत्वात् तत्र नोक्तम् । न च नुमो वैयर्थ्यम् । रन्ध्रयति रन्धनमित्यविडिति चरितार्थ-
त्वात् । प्रायेण त्वरन्ध्रदिति नुमनुपक्तमेव पठ्यते । तत्र नलोपाभावश्चिन्त्यः । अन्ये
त्वाहुः—“रधिजभोरचि” ७ । १ । ६१ इत्यत्र जभेरचि सतो रधेरिति न्यसनीयम् ।
एतदेव रधिग्रहणं “नेटचलिति रधेः” (७ । १ । ६२) इत्यत्रानुवर्तिष्यते इति पुन-
रधिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । यद्वा जभेरचि रधेलिटि च नेटीति न्यासोऽस्तु । न च
ररन्धिवेत्यादावपि निषेधप्रसङ्गः । अचीत्येव सिद्धे पुनर्लिटीति वचनस्य नेटीति
निषेधवाधनार्थत्वात् । एव सिद्धे पुनरधिग्रहणमामर्श्यात् रधेर्नुम् भवत्येव श्रूयते एव
न लुप्यते इत्युक्तं पठ्यते । तेनारन्ध्रदित्यादिनलोपाभाव उपपद्यो भवतीति । तेषां वसतौ
रन्धिवानिति नुमः श्रवणं प्रसज्येत । वरसरोरुपदेशिककित्त्वाश्रयो न लोप इति वाम-
नोक्तिविरोधरश्च । येषां तु छान्दसः ववमु स्तेषां नैतदुप्यति । “दृष्टानुविधिश्रद्धासि”
इति । ररन्ध्रनुरिति । नित्यत्वा न्नुमि कृते संयोगात् परत्वेन लिटः कित्त्वाभावान्न-
लोपाभावः ॥३५५॥

रधादिभ्यश्च । द्रुह जिघांसायाम् । णुह उद्विगरेण । णिह प्रीतौ । अन्ये
साष्टाः । तृप्यतिदृप्यतोरनिट्कत्वादन्तेषां च नित्येदृक्त्वाच्च विकल्पोऽयम् ॥३५६॥

नेटचलिटि । अनिटीति किम् ? ररन्धिवेत्यादौ हि सतोऽटि नुमा भावाम्,
अचीति वचनात् । प्रागेव चेटोऽसंयोगान्तेन लिटः कित्त्वं जातस्यापि श्रवणं न
भविष्यतीति नार्यो निटोत्यनेनेति प्रश्नः । ररन्धिवेति नात्र पूर्वं कित्त्वं कथ्यते धातो
रित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम्विधानात् । अचीत्येषा तु विषयसप्तमीति भावः । रेध्वेति ।
इडभावेन नुमोऽभावादेत्वाभ्यासलोपो । ननु यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेध-

१. उभयपक्षेऽनुवृत्ते इति क० पु० ।

२. अनुवृत्त्यादिति क० पु० ।

तदपत्तुः । तदपत्तोरनिट्सु पाठः “अनुदात्तस्य चर्तुपद्यस्य” इति विकल्पार्थः । तप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । एवं द्वयं हर्षणमोहनयोः । मुह वैचित्ये । अमुहत् । “वा द्रुहमुह” (८ । २ । २३) इति घत्वढत्वे । मोग्धा । मोढा । मोहिता । णश अदर्शने । प्रणश्यति । नशेरत एत्वमडि वा । अनेशत् । अनशत् । नेशतुः ।

निबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिनियमेनापोद्यते इति स्थितम् । तत्कथं विकल्प इत्यत आह—अत्रेति । लिटीत्यर्थः । परत्वादिति । तत्र नियमस्यावकाशः विभिदिव । विकल्पस्यावकाशः । रघिता । रद्धेति । लिटि तृमयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विकल्प इत्यर्थः । प्रतिषेधाधिकारे कृतो नियमः । प्रतिषेधप्रसङ्गितमेवेदभावं निवर्तयति न विकल्पकृतमपीत्यर्थः । कौचदिति । पुरस्तात्प्रतिषेधकारहकरणसामर्थ्यादनाम्न्याधीनेन प्र सपेधेनेदभावमात्रमनर्पेक्षितविधानविशेषं निवर्त्यते इति वादिन इत्यर्थः । तेषां धन्यपि ररन्धिष्येयेव भवति । अन्येषां तु ररद्धेत्यपि । रन्धिष्यति । रत्स्यति । तुप । प्रीणनं साहित्यकरणं तृप्तिश्च । उभयमपि दृश्यते “पितृनत्ताप्सीत् । सममस्त वन्धूनि” । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्” इति । तृप्यत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । अतृपदिति । पुषादित्वादङ् । इत्थान्न गुणः । तृप्यादिति । “कृष् मृश स्पृश तुम् दृपः फलेः सिज्वा” इति । पत्ते । सच “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति लोपः । “नेटि” (७ । २ । ४८) इति न वृद्धिः । लघूपधगुणः । अत्राप्सोदिति । “रधादिभ्यश्च” (७ । २ । ४५) इतीदंभावपत्ते “अनुदात्तस्य” (६ । ४ । ८८) इत्यमागमे “वदव्रज” इति वृद्धिः । अताप्सीत् इति । अमोऽभावे हलन्तवृद्धौ स्वरत्वम् । तामि “भ्रलो भ्रलि” (८ । २ । २६) इति सिचो लोपात् । अत्राप्ताम् । अताप्तामित्यादि । ननु तुपदृपोः रधादित्वादङ्विकल्पेन आव्यम् । तत्किमनिट्सु पाठेनेत्याशङ्क्याह—तुरदृपोरित्यादिना । अनिट्सु पाठोऽनुदात्तोपदेशत्वज्ञापनार्थस्तत्फलं चाम् विकल्प इत्यर्थः । ततर्प । ततृपतुः । ततर्पिथ । तत्रप्य । ततर्प्य । ततृपिव । ततृप्व । तर्पिता । तर्प्ता । तृप्यात् । तर्पिष्यति । त्रप्स्यति । तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत् । अत्रप्स्यत् । अत्रप्स्यत एवमिति । दृप्यति । दृप्येत् । दृप्यतु । अदृप्यत् । अदर्पात् । अदात्सीत् । अद्रपसीत् । ददर्प । दर्पिथ । ददर्प्य । दद्रप्य । ददर्पिव । ददृप्व । दर्पिता । दर्प्ता । दप्ता । दर्पिष्यति । दर्प्स्यति ।

१. उभयपदि दृश्यते इति क० पु० ।

२. अतृप्यादिति क० पु० ।

३. अनिट् पाठ इति क० पु० ।

४. तत्रप्य इति नास्ति क० पु० ।

३५८. नशोऽणान्तस्य [८ । ४ । ३६]

णान्तस्य नशेर्णत्वं न स्यात् ।

३५९. मस्जिनशोर्झलि [७ । १ । ६०]

अनयोर्नुमागमः रयाज्झलि । प्रनंष्टा । “नशेर्वा” (८ । २ । ६३)

इति हल्यपि वा कुत्वम् । णत्वं तु नेति केचित् । प्रनङ्धा । प्रणशिता ।
भूतपूर्वणान्तस्यापि णत्वं न । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति । शमु उपशमे ।

द्रप्स्यति । मुह । मोहनं गवंः इति स्वामी । मुह्यति । मुह्येत् । अमुहत् । पुपादित्वा-
दङ् । मुमोह । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोड । मुमुहिव । मुमुह्व । मोग्धेति । द्युवै
कृते ‘भपस्तथो’ (८ । २ । ४०) इति घत्वम् । जश्वेन गः । मोढेति । दृष्टव्यत्वेष्ट्व-
ढलोपाः । मुह्यतु । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । एणश् । प्रणश्यतीति । “उपसर्गादिसमासे-
ऽपि” (८ । ४ । ४५) इति एण्वश्च । नश्येत् । नश्यतु । अनश्यत् । नशेरत् एत्वमङि
वेति । एतच्च दर्गादिमतेनोक्तम् । “अत एकहलमध्ये” (९ । ४ । १२०) इति सूत्रे
भाष्ये लूकम् “नशिमन्योरलिट्येत्वं छन्दस्यमि पेचिरपि” । अनेशन्मेनकेत्येतत् व्येमानं
लिङिः पेचिरन्निति । अत्राचिट्तीति पादपूरणयानुवाद इति हरदत्तः । अनेशन्निति ।
नशेरुङि पुपादित्वादङ् । ओऽन्तादेशः । अनेशमिति पाठे मिपोऽन्तादेशः मेनकेति ।
‘मनेराशिपि वा’ इति वुन् । “वुनश्च न” इति प्रत्यपस्थादित्त्वाभावः । अत्र
कैयटहरदत्तौ छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धात् भाषायामेत्वाभावः । एवं मेनकेत्यपि
भाषायां न भवति । यदीप्यते पुपोदरादिषु द्रष्टव्य इति । व्येमानमिति । विपूर्वन्मते-
स्ताच्छील्पादिषु चानश् छान्दसः शपो लुक् । पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे
एत्वह्रस्वत्वे क्रियेते । ननाश । नेशतुरिति । “एो नः” (६ । १ । ६५) इति नत्वस्या-
लिङिनिमित्तत्वादेश्वाभ्यासलोपी । नेशिथ । ननंष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेशम ।
रधादित्वादिविकल्पः ॥ ३५७ ॥

भलि नुम् । प्रनंष्टेति । अश्चादिना पत्वम् । ष्टुत्वम् । “नशेर्वा”
(८ । २ । ६३) इति भल्यपि वा कुत्वम् । णत्वं तु नेति केचिदिति । यद्यपि
“नशे वा” (८ । २ । ६३) इति गदान्ते एव कुत्वमुक्तम्, न भलि सति । अपि च
कुत्वेन गकारे भ्रमन्तत्वाभावेन तयोर्धत्वं न प्राप्नोति । तथाप्येतन् परमतोपलक्षणम् ।
तेहि “मुहां षङ् भौ” इति घत्वमेव विहितवन्तः । भाविति भल्लुच्यते । एवं तु
तन्मतेन नंष्टा । नंष्ट्वा । नष्टिः इत्यादावपि भवितव्यमित्याहुः । प्रनङ्ग्येति । नुम्

१. पश्यपीति क० पु० ।

२. सत्यपिचेति क० पु० ।

३६०. शमामष्टानां दीर्घा इयनि [७।३।७४]

शम् दम् अम् तम् भ्रम् क्षम् क्लम मद् एषां दीर्घः स्यात् इयनि ।
प्रणिशाम्यति । अशमत । अशमीत् । क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति ।
अक्लमत । भौवादिकस्य तु क्लमति । असु क्षेपणे । अम्यस्यति "अस्यति-
वक्ति" (३।१।५२) इत्यङ् ।

३६१. अस्यतेस्थुक् [७।४।१७]

अस्यतेराडि परे युगागमः स्यात् । आस्थत् । आस्थि । यसु प्रयत्ने ।

३६२. यसोनपसगति [३।१।७१]

अनुपसर्गाद्यसो वा इयन् स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । यस्यति । यसति ।
अयसत् । अनुपसर्गात् किम् ? प्रयस्यति ।

घत्वं घत्व जश्त्वम् । यद्यपि नायं संप्रति पान्तो न वा भूतपूर्वस्तथापि तैस्तालव्य-
शकारान्तस्यैव नशेरांत्वविधानात् विकृतस्य गत्वानङ्गीकाराण्यत्वं तु नेति केचि-
दित्युक्तम् । भूतपूर्वत्वादि । तत्रान्तग्रहणस्य भूतपूर्वपान्तस्यापि परिग्रहणार्थत्वा-
दिति भावः । प्रनङ्क्षतीति । अश्चादिपत्वे "पदोः कः पि" (८।२।४१) इति
कत्वे ङः । शमु । इतः सप्त सेटः ॥ ३५६ ॥

शमामष्टानामिति । शमु दमु उपशमे । भ्रमु तपसि खेदे च । तमु ग्लानौ ।
भ्रमु अनवस्थाने । क्षभूप् सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे । प्रणिशाम्यतीति । "नेर्गङ्"
(७।४।४५) इति णत्वम् । शाम्येत् । शाम्यतु । आशाम्यत् । आगणान्ताः
पुपादय इति मतेऽङ् । अशमत । शमावधयः पुपादयः इति मते सिचि अशमात् ।
"हम्यन्त" (७।२।५) इति न वृद्धिः । शशाम । शेमतुः । शेमिथ । शेमिव ।
शमिता । शम्यात् । शमिष्यति । क्लमु । क्लामतीति शप्पत्ते "ष्ठिवुक्लमु" (७।१।७६)
इति वा दीर्घः । भौवादिकस्य तु क्लमतोत्यादि । एतत्तु परमतेनाकमिति ष्योवतीति
प्रपञ्चितम् । अवजमत । अवजमात् । चक्लाम । क्लमिता । अमु अस्थति वक्तोत्वमिति ।
यद्यपि पुपादित्वादेव सिद्धयति तथापि यदास्माद् भावकर्मणो "रूपसर्गादस्यत्युद्घोर्वेति"
यात्मनेपदे भवति तदाप्यङ्गर्थं लस्य ग्रहणम् । निरास्थता आस्थत शरश्चैत्रेण येषां तु
शमावधयः पुपादयस्तेषां परस्मैपदार्थे च । आस । आसतुः । आसुः । अस्यात् ।
असिष्यति । अत्र केचित् "नेर्गङ्" (८।४।४५) इत्यादौ सत्रणदीर्घेणायमपि
प्रश्लिष्ट इति प्रणश्यतोत्यादौ णत्वमिच्छन्तीति माधवः ॥ ३६० ॥

३६३. संयसश्च [३ । १ । ७२]

संपूर्वादयसः श्यन्वा । संयस्यति । संयसति । लुभ गाघ्ये । लुभ्यति । अलुभन् । “तोपसह” (७ । २ । ४८) इति चेद् । लोघ्या । लोमिता । त्रिमिदा स्नेहने ।

३६४. मिदेर्गुणः [७ । ३ । ८२]

मिदेः शिति परे गुणः स्यात् । मेद्यति । अमिदत् । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । “स्वरतिवृत्ति” (७ । २ । ४४) इति चेद् । अस्रविष्ट । अस्रोष्ट । दीङ् क्षये ।

३६५. मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च [६ । १ । ५०]

एषामात्वं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्येज्जनिमित्ते । अदास्त ।

सप्तसर्व । अनुपसर्गादिति निषेधापवादः । घयसत् । अयसीत् । अयासीत् । ययास । येसतुः । यसिता । लुभ । गाघ्यमिहाकाङ्क्षा । लुभ्यति । अलुभ्यत् । अनोभोत् । लुलोभ । लोमिष्यति । त्रिमिदा । त्रित्वात् “जौतः कः” (३ । २ । १८५) इति वर्तमाने कार्यम् । मिन्न इति । आदित्वाच्चेष्टभावः । अमिदत् । अमेदीत् । मेदिता । अय द्युतादिष्वपि । भ्वादावात्मनेपदो पठ्यते । तस्य “द्युद्भ्यो लुङि” (१ । ३ । ६१) इति परस्मैपदे द्युतादिस्वादेवाणि सिद्धे पुषादिपाठोऽमेदीदिति निवृत्त्यः^१ । एवं तु द्युतादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । पुषादेरमिदत् इति नविष्यति । भ्वादेस्त्वमेदिष्टेति^२ । हरदत्तस्तु मिदि भौवादिक^३ नेच्छति । पुषादयः संपूर्णाः । पूङ् । इत सतात्मनेपदिनः । प्राणिग्रहणमुपलक्षणम्^४ । प्रमूताः शालयः इत्यादिदर्शनात् । अन्ये तु तत्रापि चैतन्यमाहुः । सूयेत । सूयताम् । असूयत । अस्रविष्टेति । गुरोर्वादेशः इति । अस्रविद्भ्यम् । अस्रविध्वम् । अस्रोष्टेति । इडभावे गुणः । अस्रोपाताम् । अस्रोपत । अस्रोड्व । सुपुवे । सुपुविषे । सुपुविबिहे । सुपूयहे । अत्रापि परत्वादिङ् वा । कंचित् आदिनिबन्धनान्नित्यमितमाहुः । सोता । सविता । सोपीष्ट । सविपोड्वम् । सविपोध्वम् । सोष्यते । सविष्यते । दीङ् । अनिट् । दीयते । दीयेत । दीयताम् । अदीयत ॥ ३६३ ॥

मीनाति । मीञ् हिंसायाम् । त्रयादिः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । स्वादिः । दीङ् क्षये ।

१. निवृत्त्यर्थमिति क० पु० ।

२. भ्वादिस्त्वमेदिष्टे क० पु० ।

३. मिदंभौवमिति ख० पु० ।

४. अत्राणिग्रहणमिति क० पु० ।

३६६. दीडो युडचि विडति [६। ४। ६३]

दीडः परस्याजादेः द्वितो युडागमः स्यात् । दिदोये । दाता । जनी प्रादुर्भावे ।

३६७. ज्ञाजनोर्जा [७। ३। ७८]

अनयोजदिशः स्यात् शिति । जायते । “दीपजन” (३। १। ६१) इति वा चिण् ।

एज्जिमित्ते इति । गुणवृद्ध्यादिप्रवर्तके इत्यर्थः । इय च विषयसप्तमी । यत्र प्रत्यये एच् स्यात् तस्मिन् बुद्धिस्थे इत्यर्थः । परसप्तम्या तु-उपदायो वर्तते इत्यत्र “एरच” स्यात् न घञ् । अदास्तेति । “स्थाध्वोरिच्च” (१। २। २७) इत्येतत् न भवति । दीडोऽनुकरणे दारूपासम्भवेनाधुत्वात् । एव चास्य प्रणिदातेत्यादौ “नेर्गदनङ्” (५। ४। ४५) इति एत्वमपि न भवतात्युक्तम् । अन्ये तु “दङीः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्वे” इति वार्तिके विषयविशेषे एव घुसज्ज्ञानिषेधादन्यत्र कृतास्त्वस्य धुत्वात् प्रणिदातेत्यादौ एत्वं भवतीत्याहुः । अदासाताम् । परस्मैपदेष्वित्युक्तं सगिटो ॥३६५॥

दीडो । दीड इति पञ्चमो व्याख्यानात् । तथा चार्चात् सप्तम्या षष्ठी कल्प्यते “तस्मादित्युत्तरस्य” (१। १। ६७) इति वचनात् । सप्तमीनिर्देशस्तुतरार्थः । तदादिविधयर्थश्चेति मनसिकृत्य व्याचष्टे—दीडः परस्याजादेरित्यादि । दिदोयेति । परमपि यदा बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । स च “एरनेकाच” (६। ४। ८२) इति यणि कर्तव्ये “असिद्धवदत्र” (६। ४। २२) इति नासिद्धः । “बुग्मुटाबुवङ्गुणोः सिद्धौ वक्तव्यौ” (वा०) इति वचनात् युड्विधानसामर्थ्याच्च । सति हि यणि दिद्य इति भाव्यम् । तत्र किं युटा१ न च यट्प्रभ्रवण विशेषः । “यणो मयो द्वे वाच्ये” (वा०) इत्यपि सिद्धेः । मयः परस्य यण इत्यपि व्याख्यानात् । व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य बोधचारणे विशेषो नास्त्यप्याहुः । दिदोयाते । दिदोयिद्वे । दिदीयिध्वे । “विभापेटः” (८। २। ७६) इति वा ढट्प्रभ् । युट्ः एवेण परत्वात् । ये तु तत्राङ्गादित्यनुवर्तयन्ति तेषां युट्ः प्रत्ययभक्तत्वादणन्तादङ्गात्परत्वं धस्य युटा विहितमिति “इणः षोडशम्” (८। ३। ७८) इति नित्यमेव ढट्त्वं भवति । द्वयमप्येतदाकरे स्थितम् । दासोष्ट । दास्पते । जनी ईदित्त्रं निष्ठायांमनिर्दयम् । प्रादुर्भाव उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । अत्रायमकर्मकः । अन्तर्भावितप्रत्ययत्वे तु सकर्मकाऽपि भवति । तथा “अचः कर्तृयकि” (६। १। १६५) इत्यत्र भाष्ये जायते स्वयमेवेति कर्मकर्तादाहृतः ॥३६६॥

ज्ञाजनोर्जा । ज्ञाज्वबोधने । शिताति कर्मवारयात्सप्तमी । तेनेत्सन्नकशकारादा-वित्यर्थो ज्ञेयः । तथा च जज्ञे इत्येति न भवति । “अतो दोर्धो यजि” (७। ३। १०१)

१. अदास्ते ति नास्ति क० पु० ।
२. त्यादे रिति स्व० पु० ।
३. प्रादुर्भाव न भूतशिरिति क० पु० ।
४. मस्तुप्येति क० पु० ।

३६८. जनिवध्योश्च [७।३।३५]

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ङिति कृति च । अजनि ।
अजनिष्ट । जज्ञे । दोषो दीप्तौ । अदीपि । अदीपिष्ट । एवं पूरी आप्यायने ।
पद गतौ । पद्यते ।

३६९ चिण् ते पदा [३।१।६०]

पदरलेरिचण् स्यादेकवचने तशब्दे परे । प्रणयपादि । अपत्साताम् ।
पेदे । युध अवगमने । अयोधि । “लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति क्त्वम् ।

इत्येव सिद्धे दोषोच्चारणं “प्वादोनां ह्रस्वः” (७।३।८०) इति ह्रस्वो मा
भूदिति । जायते । “ये विभापा” (६।४।४१) इत्यात्वविकल्पस्तु न भवति ।
जादेशविधानसामर्थ्यात् ॥३६७॥

जनिव । वध हिंसायामिति । भ्वादिषु प्रकृत्यन्तरमस्ति “भक्तकश्चेन्न
विद्येत वधकोऽपि न विद्यते” इति दर्शनात् । तस्यायं वृद्धिनिषेधः । यस्तु हनादेशो
वधिस्तस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरप्रसङ्ग एव । उपधाया वृद्धिर्न स्यादिति अनन्तरस्य निषे-
धस्थाभावात् व्यवहिताऽपि वृद्धिरेव निषिद्धयते इति भावः । कृति किम् ? अजान ।
अजनि इति । च्लेशचिणि कृते “चिणो लुक्” (६।४।१०४, इति तशब्दस्य लोपः ।
अजनिपाताम् । अजनिपत । जज्ञे इति । “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधालोपः ।
तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । श्चुत्वेन नस्य प्रः । जज्ञाते । जज्ञिध्वे । जज्ञिवहे । जनिता
जनिपाष्ट । जनिष्यते । दीपो । दीप्यते । अदीपोति “दीपजन” (३।१।६१) इति
चिण् । अदीपिष्टेति । चिणभावे सिच् । दिदीपे । दीपिता । दीपिषाष्ट । दीपिष्यते ।
एवमिति । पूयते । अपूरिष्ट । पुपूरे । पूरिता । पूरिषाष्ट । पूरिष्यते । पद ।
इतस्त्रयोऽनितः ॥३६८॥

चिण् ते । एकवचने तशब्दे इति । अस्यात्मनेपदित्वेनान्यस्यासंभवादिति
भावः । प्रणयपादोति । “चिणो लुक्” (६।४।१०) “अत उपधायाः” (७।२।११०)
“नेर्गद” (८।४।४४) एत्वम् । अपत्साताम् । अपत्स्यत । “भ्रूलो भ्रुलि”
(८।२।२६) इति सलोपः चत्वंम् । अपत्याः । पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट । पत्स्यते ।
युध । युध्यते । अयोधीत् । “दीपजन” (३।१।६१) इति वा चिण् । पक्षे सिच् ।
अयुधसूत् इति स्थिते उपधाग्रहणमाशङ्क्याह—“लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति
क्त्वम् । अयुद्धेति । “भ्रूलो भ्रुलि” (८।२।२६) इति सलोपः घटवम् । अमुत्सा-
ताम् इति । १ “एकाचो वयो भय” इति भयभावः । अमुद्धाः । अमुत्साताम् ।
अमुद्धवम् । अमुत्सि । अमुधे । बोद्धा । “लिङ्सिचौ” (१।२।११) इति क्त्वाम्

अबुद्ध । अभुत्साताम् । बुबुधे । बोद्धा । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । णह वन्धने ।
“नहो घः” (८ । २ । ३४) अनात्सीत् । अनद्ध ।

इति दिवादिप्रक्रिया

—:०:—

गुराः । भुत्सीष्ट । भोत्स्यते । अभोत्स्यत् । णह । उभयपदी । नह्यति । नह्यते । अना-
रसीदिति । “वदन्नज” (७ । २ । ३) इति । घस्य चत्वेन सः । अनद्धाम् । “भलो
भलि” (८ । २ । ३६) इति सलोपः । “भ्यस्तथोः” इति घत्वम् । ननाह ।
नेहतुः । नेहिय । ननद्ध । नेहे । नेहिये । नेहिद्घ्वे । नेहिध्वे । नद्धा । नह्यात् । नरसीष्ट ।
नत्स्यति । नत्स्यते ॥३६६॥

पूर्वोमण्डलमौत्तिमण्डनमणिः । शेषवंशामलो-
त्तंसः भोनर्त्तिसहस्रनुरभवत् प्रत्यङ्गवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविधुतो सत्प्रक्रिया व्याकृतो
धीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमद् देवादिकी प्रक्रिया ॥१॥

इति दिवादिः ॥२००॥

सं० १६१४ । धर्मे फाल्गुनवदि ॥४॥

—:०:—

अथ स्वादया

हुञ् अनिप्रवे

३७०. स्वादिभ्यः श्नुः [३ । १ । ७३]

स्वादेः स्नुप्रत्ययः स्यान् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः ।
अभिपुणोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवहे । सुन्वहे । व्यपावीम् ।
असोष्ट । सुपुविब ।

पुञ् । अनिप्रवः षोडशं, स्नानं, सुरासन्धानादिः । स्नानेऽप्यनकर्मकः । इत
प्रारभ्य घञन्ताः षड्भ्योऽपदिनः । स्तृञन्ताश्चत्वारोऽनितः ।

स्वादिभ्यः । अभिपुणोतीति "धात्वादेः षः सः" (६।१।६४) "उत्तरार्ध-
स्तुति" (८।३।१०) इति षत्वम् । रात्वम् । श्नोः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातु-
कमपि" (१।२।४) इति कित्त्वान्न धातोर्गुणः । तिपि तु श्नोर्गुणः । सुनुत इति ।
तसो कित्त्वान्न गुणः । सुन्वन्तीति । "ह्रस्वोः" (६।४।८७) इति मण् । सुन्वः ।
सुनुवः । "लोपश्चात्पान्यतरस्यां म्वोः" (६।४।१०७) इति वा उलोपः । सुनोन्-
त्यत्र तु परत्वाद् गुणे वृत्ते उर्नास्तीति सोपानावः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते ।
सुन्वहे । सुनुवहे । इति वा उलोपः । सनुमात् । सुन्वीत । सुनोतु । सुनुताद् वा "उत्तर-
प्रत्यमात्" (६।४।१०) इति हेतुक् । सुनु । सुनशानि । आटि पित्वाद् गुणं
बाधित्वा गुणः । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुनुष्व । सुनुते । अनुनोद् ।
अनुनवम् । अनुनुत । अनुन्वि । व्यपावीत् । अनिद्वेषि "स्तुतुवूञ्भ्यः"
(७।२।७२) इतोद् तिङि वृद्धिः । "प्राक्स्तितादव्यवायेऽपि" (८।३।६३)
इति षत्वम् । असोष्टेति । परस्मैपदेष्वित्युक्तेरिङ्भावः । रदुसुनुधातूनां लिट् दिना
इङ् वा" इति केषिदिति मते असविष्ट । सुपाव । सुपुविषे इति । आदिनिप्रमादिद् ।
लिट् विनेत्युक्तेर्मतान्तरेऽपि न्यन्यमिद् । सोता । सविता । सूपाव् । सोषोष्ट ।
सविपीष्ट ॥ १७० ॥

१. तिपि पु श्नोर्ह्रस्वाद् गुण इति नास्ति ४० पु० ।

३७१. सुनोतेः स्यसनोः [८ । ३ । ११७]

स्ये सनि च परे सुजः पो न स्यात् । विसोष्यति । मतमेदे वेट् ।
डुमिञ् प्रशेषणे । “मीनातिमिनोति” (६ । १ । ५०) इत्यात्वम् । अमासीत् ।
अमास्त । ममौ । मिम्यतुः । चिञ् चयने । । अचैषीत् । अचेष्ट ।

३७२. विभाषा चेः [७ । ३ । ५८]

अभ्यासात् परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात् सनि लिटि च । प्रणिचिकाय ।
विधाय । चिक्ये । चिच्ये । चेपीष्ट । स्तृञ् आच्छादने ।

३७३. ऋतश्च संयोगादेः [७ । २ । ४३]

ऋदन्तात् संयोगादेः परपोलिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तडि । अस्तरिष्ट ।
अस्तुत् । स्तरिपीष्ट । स्तृपीष्ट । शृञ् वरणे । अवारीत् ।

सुनोतेः । विसोष्यतीति । “उपसर्गात्” (७ । १ । ५७) इति प्राप्तं पत्वं
निषिध्यते मतान्तरे सेडिति । तेन विसविष्यति । विसविष्यते । विसोष्यते इत्याद्यपि
भवति । ‘रुद्रमुधातूनां लिटं विनेड् वेति’ कंचित् इत्युक्तेरिति भावः । डुमिञ् ।
हुडत् । “द्वित्तः क्तिनः” (३ । ३ । ८८) मिनोति । मिनुते । मिनुयात् । मिन्वीत् ।
मिनोतु । मिनुताम् । अमिनोत् । अमिनु । अमासोत् इति । “यभरम” (७ । २ । ७३)
इतीदृसकौ । अमासिष्टाम् । अमास्तेति । आत्मनेपदेति । अमासाताम् । ममाविति ।
प्रागेव प्रस्थयोत्पत्तेरात्वम् । तस्यानेमितिकत्वात् “द्विबचनेऽचि” (१ । १ । ५६)
इति न स्थानिवत्त्वम् । मिम्यतुरिति । एज्जमितत्वाभावान्नात्वम् । “एरनेकाचो”
(६ । ४ । ८२) इति यण् । ममिय । ममाथ । मिम्यिव । मिम्ये । मिम्याते ।
मिम्यिरे । माता । मीयात् । मासीष्ट । मास्यति । चिञ् । चिनोति । चिनुते । अचैषोत् ।
अचेष्ट ॥ ३७१ ॥

विभाषा । प्रणिचिकायेति । वृद्ध्यायादेशौ । “नेर्गद” (८ । ४ । ४५) इति
एः । चिचयिय । चिचेय । चिकेथ । चिच्यिव । चेता । चीयात् । चेपीष्ट । चेप्यते ।
स्तृञ् । स्तृणोति । स्तृणुते । स्तृणुयात् । स्तृणवीत् । स्तृणातु । स्तृणवानि ।
स्तृणाताम् । स्तृणवै ॥ ३७२ ॥

ऋतश्च । अप्राप्तविभाषेयम् । तडोति । एतच्च सिच एव विशेषणम् । न
लिङः असम्भवात् । न चैवं तस्य परस्मैपदे प्रसङ्गः । बलादेरित्यधिकारात् । आस्तु-
तेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १२) इति कित्वाद् गुणाभावे ‘ह्रस्वादङ्गात्’
(८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अस्तरियाताम् । अस्तरिष्टेति । अस्तुताम् ।

३७४. लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु [७ । २ ४२]

वृद्धजोर्नतरच परयोर्लिङ्सिचोरिद् वा स्यात्तडि । “वृत्तो वा” (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घः । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत् । तासौ सेट्कत्वात् थलीट् । ववरिथ । क्रादित्वान्नेट् । ववृव । “न लिङि” (७ । २ । ३९) वरिपीष्ट । वृपीष्ट । धूञ् कम्पने । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । हि गतौ वृद्धौ च

तस्तार । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (७ । ४ । १०) इति गुणः । तस्तरतुः । तस्तर्यं । “अचस्तास्वत्” (७ । २ । ६१) इति इतीर्णनिषेधः । तस्तरिव । क्रादिनियमादिद् । तस्तरै । तस्तरिपे । तस्तरिद्वे । तस्तरिध्वे । तस्तरिवहे । स्तरर्ता । “गुणोऽतिसंयोगाद्योः” (७ । ४ । २६) इति गुणः । स्तर्यात् । स्तरिपीष्टेति । “ऋतश्च संयोगादेः” (७ । २ । ४१) इति वेट् । स्तुपीष्टेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्त गुणः । “ऋद्धनोः स्ये” (७ । २ । ७०) इतीट् । स्तरिष्यति । स्तरिष्यते । वृश् । इतो द्वौ सेटौ । वृणोति । वृणुते । अवारीदिति । सिचि वृद्धिः । “इट् ईटि” (८ । २ । १८) इति सिचो लोपः । अवारिष्टाम् । “सिचि च परस्मैपदेषु” (७ । २ । ४०) इति निषेधात् “वृत्तो वा” (७ । २ । ३८) इति न दीर्घः । अवृतेति । इडभावे “उश्च” (१ । २ । १३) इति कित्त्वान्त गुणः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । अवरिपाताम् । अवरीपाताम् । अवृपाताम् । ध्वमोडभावे निर्यं ढत्वम् । अवृढवम् । इट्पक्षे तु “विभापेत्” (८ । १ । ७६) इति धा । अवरिध्वम् । “वृत्तो वा” (७ । ३ । ३८) इति दीर्घपक्षे अवरोढवम् । अवरीध्वमिति पञ्च रूपाणि । ववार । वव्रतुः । ववुः ।

ननु क्रादिनियमात् कथं ववरिथेति इट् ? तत्राह—सेट्कत्वात्थलीट् । क्रादित्वादेव सिद्धे “वभूवात्तत्तन्यजगुम्भववधं” इति निगमे (७ । २ । ५४) इति वृत्रस्यलीडभावनिपातनं नियमाथम् । छन्दस्येव ववर्येत्तीडभावः साधुस्तेन भाषायां वृत्रस्यलीडस्येवेति भावः । ववरिथेति । अलिटोत्पुक्तेरिटो न दीर्घः । ववृव । ववृम् । वव्रे । ववृपे । वव्रिवहं । वरिता । वरीता । रिडादेशः त्रियात् ॥ ३७३ ॥

न लिङि । वृत् इतो लिङि न दीर्घः । वरिष्यति । वरीष्यति । धूञ् । ममुं ह्रस्वान्तमपि पठन्ति । तथा च कविरहस्ये—

‘धृनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुविधूनुमिति चम्पकपुण्यरेणून् यत्कानने धवति चम्पकमञ्जरीरच’ ॥१॥ इति ।

३७५ हिनुमीना [८ । ४ । १५]

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हिनुमीना एतयोर्नस्य णः स्यात् ।
प्रहिणोति ।

३७६. हेरचङि [७ । ३ । ५६]

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कृत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाम ।
अचङि किम् ? अजीहयत् । जिघ्यतुः ।

३७७. धिन्विकृष्योर च [३ । १ । ८०]

आभ्यामुप्रत्ययः स्यादकारोऽन्तादेशश्च कर्तरि सार्वधातुके । उप्रत्यय-
स्याश्चित्त्वादतो ऋगः । अल्लोपस्य स्थानिवच्चान्नोपधागुणः । कृणोति ।

धूनोति । धूनुने । अधावीदिति । दीर्घान्तस्य “स्तुमुधून्भ्यः परस्मैपदेषु” (७।१।७२)
इति नित्यमिद् । ह्रस्वान्तस्य त्वनिट्त्वादघोपोत् । अघौपिष्टामिति विशेषः । अघविष्ट ।
अघोष्टेति । “स्वरत्यादिना” (७।२।४४) वेद् । दुधाव । दुधुवतुः । दुधविष । दुधोय ।
अत्र “परत्वादिङ् वा” इति वादिनां द्वयोरपि तुल्यं रूपम् । ये तु क्तादिनियमान्नित्य-
मितमाहुः । तेषां ह्रस्वान्ते द्वैरूप्यमेव भारद्वाजनियमात् । दुधुवे । घोता । घविता ।
धूयात् । बोपीष्ट । घविपीष्ट । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । आद्योऽनिट् ॥ ३७४ ॥

हिनुमीना । हि गतौ । स्वादिः । मोत्र् हिंसायाम् । क्र्यादिः । रूपानुकर-
णार्थमविभक्तिको निर्देशः । यद्येवम्, प्रहिणुत इत्यादाविव स्यात्, न प्रहिणोतीत्यत्र
नैष दोषः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् विकृतेऽपि भविष्यति । अहेपीत् ॥ ३७५ ॥

हेरचङि । जिघायेति । “कुहोश्चुः” । “अभ्यासे चच्” । वृद्धयार्थः । जिघ्यतुः ।
जिघयिष । जिघेय । अचङोति किम् ? अजीहयत् । १. हेरचङि प्रतिपेधानर्थक्य
प्यन्तस्य शब्दान्तरत्वात् । ज्ञापनाया तु हेरचङोऽन्यत्र एयधिकस्यापि ग्रहणं भवताति ।
तेन जिघापयिषति इत्यत्रापि सिद्धम् । हाता । हायात् । हेप्यति । कृवि । इत आग-
णान्ताः सेटः ॥ ३७६ ॥

धिन्विकृष्योर च । विविकृष्योरित्येव वाच्ये नुमनुपक्तयोर्ग्रहणं नुम श्रोपदेशि-
कत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये । अत्र सौत्रक्रमानुरोधात् पूर्वमकारोऽन्तादेशार्थस्तत्
उप्रत्यय इति व्याख्येयम् । पूर्वमुप्रत्यये ततो लोपो न स्यात् । आर्धधातुकोपदेशे
यद्यकारात् तस्यातो लोप इति स्थितेः । उप्रत्ययस्येति अशित्त्वादाधेधातुकत्वं तेनातो

१. हेरचङि प्रतिपेधानर्थक्यं एयन्तस्य शब्दान्तरत्वात् ज्ञापनाया नु इति पाठो नास्ति ख० पु० ।

२. जिघापयिषति क० पु० ।

अकृष्वीद् । चकृष्व । कृष्विता । कृष्व्यात् । धिवि प्रीणने । धिनोति ।
अधिन्वीद् । दम्भु दम्भने । “अन्धिग्रन्धिदम्भिम्यः परो लिप्ति किद् वक्तव्यः”
(वा०) । “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इति नलोपस्यासिद्ध-
त्वादेच्चाप्राप्तौ “किति लिटि दम्भ एत्वं वक्तव्यम्” । देभतुः । देभुः ।
ददम्भिथ । केषांचिन्मते ददम्भतुः । ददम्भुः । अन्धिग्रन्धिदम्भं धलि
लोपैत्वे वेति केचित् । देभिध । दम्भ्यात् । अमूञ् व्याप्तौ । अरनुते । संयोग-
पूर्वत्वादुलोपो न । अरनुवहे । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । अत्त आदेः ।

लोप इत्यर्थः । यद्यप्यङ्ङित्युप्रत्ययस्य गुणे कृते ‘अतो गुणे’ इति पररूपेणापि सिद्धम् ।
तथापि ङित्यतोर’ लोपस्योपयोगो ज्ञेयः । ननु यद्ययमशित्ततो ङिदपि न स्यात् । ततश्च
“पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इति गुणेन भाव्यम्, अत आह—अतो लोपस्य स्यानिवत्त्वा-
दिति । “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यनेन । तदर्थमेव चाकारो विधीयते ।
अन्यथा प्रक्रियालाघवाय लोप एव विधीयेत । कृणोतीति । “ऋवर्णान्नस्य एत्वं
वाच्यम्” (वा०) इति एत्वम् ।

कृणोतीति । “ऋवर्णान्नस्य एत्वं वाच्यम्” (वा०) इति एत्वम् । कृणुतः
कृष्वन्ति । कृणुयात् । कृणोतु । अकृणोत् । कृञ् हिंसायामित्यपरः पठ्यते । तस्या-
प्येतान्येव सार्वधातुके रूपाणि । आर्धधातुके तु करोतिवन्नेयानि । धिवि । धिनो-
तीति । इदित्वान्नुम् । वकारस्याकारः । एतो च धिन्वकृष्वी भ्वादौ पठ्येते । स्वादा-
वप्यनयोः पाठं केविदाहुः । तन्मताश्रयेणेद् चार्थो दर्शितो । स्वादिपाठे त्वनयोः
प्रयोजनं वित्त्पम् । दम्भु । दम्भेः लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । दम्भोतीति ।
“अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) दम्भुतः उवङ् । दम्भुवन्तोति । संयोगपूर्वत्वान्न
उलोपः दम्भुयात् । दम्भोतु । संयोगपूर्वत्वान्न हेलुङ् । दम्भुहि । दम्भवानि । प्रदम्भोत्
प्रदम्भीत् । ददम्भ । अन्धीत्यादि । अन्व ग्रन्थ सन्दर्भे । संयोगान्तत्वादप्राप्तौ
वचनम् । कित्वान्नलोपः । एत्वाप्राप्तविति । “अत एकहल्मध्ये” (६ । ४ । १२०)
इति विहितस्यैत्वस्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वेनाप्राप्तौ सत्वामुच्यते इत्यर्थः । एत्वं वाच्य-
मिति । अम्यासलोपस्याप्युपलक्षणम् । यद्यप्यस्मिन्नप्येत्वे मलोपोऽसिद्ध एव । तथापि
आरम्भसामर्थ्यात् संयुक्तहल्मध्यस्थस्यापि भविष्यति । ददम्भिवेति । “अपि किद्
वक्तव्य” इति वचनात् कित्वान्नलोपः । किति लिटीति वचनान्नैत्वमिति भावः ।

१. अतो लोपस्येत्यारम्भ—ग्राह्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितो भागः ख० पु० ।

१. कृणुतः । कृण्वन्तीति नास्ति ख० पु० ।

३७८. अशुतोत्तेश्वर [७ । ४ । ७२]

दीर्घादभ्यासावर्णात् परस्याश्नुतेनुङागमः स्यात् लिटि । आनशे ।

इति स्वादिप्रक्रिया

केचित्तु अन्यः प्रन्थिदम्भिस्वञ्जोना वेति यात्तिकं पठन्तः कित्त्व विकल्पयन्ति, तन्मतेनाह—केषांचिन्मते ददम्भतुरिति । कित्वाभावपक्षे नलोपः एत्वं च नास्तीत्यर्थः । श्रिडपित् किदिति न्यासादिमतमुदाहृत्य पितोऽपि लिटः कित्त्वमेतदिति सुधाकरादिमतमुपदर्शयति अन्येत्यादिना । अत्र पक्षे थलोत्पुनक्षणां पिन्मात्रस्य । तेन तिप्मिपोरप्युदाहार्यम् । हरदत्तस्तु किं मदपिदर्यमुतापिदर्यं (मुतापि चेति) संदिह्यार्थं सतत्त्वं देवा ज्ञातुमर्हन्तीत्याह । दम्भिता । दम्भ्यादिति । कित्त्वान्नलोपः । अशू । आत्मेनेपदी वेदकः । अशुनेति । कित्त्वान्न गुणः । सयोगपूर्वत्वान्न यण् । “उवङ् । ‘शात्’ (८ । ४ । ४४) इति श्चुन्विनेपेधः । अशुवति । “आत्मेनेपदे-ष्वनतः” (७ । १ । ५) इत्यदभावः । अशुवते । सयोगपूर्वत्वादुलोपो नेति । “लोप-श्चास्यान्यतरस्यां भ्वोः” (६ । ४ । १०७) इति प्राप्तः । एतत्तु दम्भोतावपि समा-नत्वात्तत्रैव वक्तुं युक्तम् । अशुवते । अशुवाताम् । अशुवे । आशुत । आशिट् । आष्ट । “भ्रूलो भ्रूलि” (८ । २ । २१) इति सिजलोपः । “अश्च” (८ । २ । १६) इति पत्वम् । ष्टुत्वम् । आत्ताताम् । पत्वं कर्त्वं च्चः । आत्तत । आशिष्टा । आष्टाः । आत्ताथाम् । आड्ड्वम् । आत्ति ॥ ३७७ ॥

आनशे इति । द्वित्वे हलादिः शेषेऽभ्यासदोषः । आनशिपे । आनक्षे । आनशिञ्चे । आनङ्गवे । आनशिबहे । आनश्बहे । केचित् क्रादिनियमान्ति-मित्यमाहुः । अशिता । अष्टा । अशिषोऽष्ट । असोऽष्ट । अशिष्यते । अक्षयते । अशिष्यत् । अक्षयत् ॥ ३७८ ॥

पृश्नोमएडसमोत्तिमएडसमिह्यः शेषवंशानलो-
संसः अं नरसिहसुनुरभवत् प्रत्यक्षशब्दपतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतो सप्रक्रियाव्याकृतो
श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तमगमत् स्वाद्यः श्रया प्रक्रिया ॥ १ । इति ।
इति स्वादिप्रक्रियाः । स्वादि १२५ । श्रीः ;

— :०: —

१. अशुनानद्योनुंमो विकल्प इति क० पु० ।

२. उतापिचेति सत्वदेवाः इति क० पु० ।

३. अक्षयते इति क० पु० ।

अथ तुदादयः

तुद व्यपने

३७९. तुदादिभ्यां शा [३ । १ । ७७]

तुदादेः शः प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वाधातुके । शपोऽपवादः । डित्वाच्च गुणः । तुदति । तुदते । भ्रस्ज पाके । "ग्रहिज्या" इति संप्रसारणम् । सस्य जश्त्वेन दः । श्चुत्वम् । भृज्जति । "वश्च" इति पत्वम् । संयोगादिलोपः । अभ्राक्षीत् । अभ्रष्ट ।

तुद व्यपने । इतः परस्मैपदिनः पञ्चानिटः उभयपदिनः । तुदादि । शपेव सिद्धे किं शेनेत्याह—डित्त्वान्न गुणः इति । "सार्वाधातुकमपित्" इत्यपित्त्वात् डित्वमस्य भवतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्यस्ति तुदती तुदन्ती स्त्रीकुले वेति "भाच्छेनद्योनुंश्" (७ । १ । ८०) इति नुमो विकल्पः । शपि तु "शप्श्यनोन्त्यम्" (७ । १ । ८१) इति स्यात् । तुदेत् । तुदतु । तुद । तुदताम् । तुदस्व । भ्रतुदत् । भ्रतुदम् । भ्रतौत्सीत् । भ्रतौताम् । भ्रतुत । भ्रतुत्साताम् "लिङि सिचौ" (१ । २ । ११) इति कित्वम् । भ्रतुद्द्वम् । तुतोद । तुतादिय । तुतुदिब । तुतुदे । तुतुदिये । तुतुदिबहे । क्राद-
नियमादिद् । तोता । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्स्यति । तोत्स्यते । भ्रज्ज । भ्रज्जो इत्यपपाठः । भृष्ट इत्यत्र "भ्रीदितश्च" (८ । २ । ४१) इति निष्ठात्वप्रसङ्गाद् । संप्रसारणम् । शप्रत्ययस्य डित्वात् । सस्य जश्त्वेन दः इति । "भ्रनां जश् भ्रशि" (८ । ४ । ५१) इत्यनेन । श्चुत्वमिति । "स्तोः श्चुना श्चुः" (८ । ४ । ४०) इत्यनेन । दस्य ज इत्यर्थः । श्चुत्व प्रति जश्त्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । 'न मु ने' (८ । २ । ३) इत्यत्र नेति योगविभागादिति भावः । यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ शस्य श्चुत्वं ककारः । सस्य जश्त्वेन जकारो भविष्यति । अत्र पक्षे एवं योज्यम् । सस्य जश्त्वे कृते दो भवति इति यदुच्यते तन्न । अत्र हेतुमाह—श्चुत्वमिति । जश्त्वस्यासिद्धत्वादादौ श्चुत्वमेव भवति । ततो जश्त्वमित्यर्थः । भृज्जते । भृज्जेत् । भृज्जतु । भृज्जताम् । भ्रभृज्जत् । भ्रभृज्जत । "वश्च" (८ । २ । ३६) इति पत्वम् । संयोगादिलोपः । अत्र पत्वस्यासिद्धत्वादादौ "स्कोः" (८ । २ । २६) इति सलोपः ततः पत्वमिति क्रमोक्तैः । अभ्राक्षीदिति । लुङ् सिच इट् । "वद्वज्" (७ । २ । ३) इति वृद्धिः । "पदोः कः पि" (८ । २ । ४१) पत्वम् । छः । अभ्राष्टाम् । अभ्राक्षुः । अभ्रष्टेति । तशब्दे "भ्रनो भ्रलि" इति सिचो लोपे संयोगादिलोपे पत्वं णुत्वम् । अभ्रत्ताताम् । अभ्रद्द्वम् । अत्र पक्षे वच्यमाणो रमागमोऽपि

३८०. भ्रूजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् [६ । ४ । ४७]

भ्रूजो रेफस्य उपधायाः सकारस्य च स्थाने रमागमो वा स्यादार्ध-
धातुके । “मिदचोऽन्त्यात् परः” (१ । १ । ४७) । रोपधयोः स्थाने
विहितत्वात् तयोर्निवृत्तिः । अभाक्षीत् । विडति तु संप्रसारणं बाधकम् ।
अभ्यासस्य संप्रसारणम् । उरत् । वमर्ज । वभ्रज्ज । संयोगात्परस्य लिटोऽकि-
न्नादतुसादौ न संप्रसारणम् । वभर्जतुः । वभ्रज्जतुः । वमर्जे । वभ्रज्जे ।
भर्त्ता । भ्रष्टा । भ्रूज्यात् । मुच्लू मोक्षणे ।

द्रष्टव्यः । तेनाभ्राक्षीत् । अभ्राष्टाम् । अभ्रष्टं । अभ्राक्षीतामित्याद्युच्यम् । भ्रष्टो-
दाहरणं तु आचार्याणां वैचित्र्यार्थम् ॥ ३७६ ॥

भ्रूजो । भ्रूज इति संबन्धे पठ्ठी । रोपधयोरिति तु स्थानपठ्ठीत्याह—भ्रूजै-
रित्यादि । स्थाने इति । ननु रोपधे द्वौ स्थानिनौ तद्वेदादेशावपि द्वौ स्याताम्
बलीबलूप्यते इति लत्ववत् । अथाप्युगादेय गतसंख्या विवक्ष्येत । तथापि धंशक्य
भिन्नदेशयोर्द्वयोरेकं कर्तुंमत आह—रमागम इति । नायमादेशो मित्करणसामर्थ्या-
दिति भावः । नन्वागमोऽपि द्वयोर्भिन्नदेशयोरेकः कर्तुं न शक्यते इत्यत आह—
“मिदचोऽन्त्यात्परः” (१ । १ । ४७) इति । भ्रूज एवायमाणमः स च तस्यान्ता-
दधः परः क्रियते इत्यर्थः । यद्येवं रोपधयोः श्रवणं प्रसज्येत तत्राह—रोपधयोरित्यादि ।
अयं भावः मित्सामर्थ्यादन्त्यादधः परस्ताद् भवति । स्थानपठ्ठीनिर्देशसामर्थ्याच्च
देशान्तरे प्रयुज्यमानेऽपि रोपधे निवर्तयति । स्थानं हि प्रसङ्गः । रोपधयोः प्रसङ्गे रम्
प्रयुज्यते । रोपधे न प्रयोक्तव्ये इत्यर्थात् । ननु रमोज्जकाशः भ्रष्टा । भर्त्ता । भर्तुमिति ।
संप्रसारणस्य तु भ्रूजतीति । भ्रूज्यात् । भ्रूज्यते । वरोभ्रूज्यते इत्यत्रोभयप्रसङ्गे
परत्वाद रम् प्रप्नोति तत्राह—विडति त्विति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः । अभ्यासस्य
संप्रसारणमिति । लिटि द्वित्वे कृते हलादिःशेषं बाधित्वा बलीयस्त्वात् पूर्वं
संप्रसारणम् । ततः उरदत्त्वे रपत्त्वे हलादिः शेषेऽभ्यासे जश्त्वे रमित्यर्थः । वभ्र-
ज्जेति । रमोऽभावे । ननक्तं क्विति संप्रसारणं बाधकमिति सत्कथमतुसादौ रम्
स्यादत आह—संयोगादित्याद । संयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति मते तु
संप्रसारणे कृते वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जे । इत्याद्युच्यते । थलि “ऋतीमारद्वाजस्य”
(७ । २ । ६२) इति चेद् । वमर्ष्ट । वभ्रष्ट । वभ्रष्ट । वभर्ज्जय । वभ्रज्जय ।
क्रादिनियमानित्यमिट् । वभ्रज्जिव । वभ्रज्जिम । भ्रूज्यात् । भ्रूज्यते । भर्त्ता । भर्त्ता ।
भ्रष्टति । भ्रष्टति । भ्रष्टते । भ्रष्टते । युच्यु ॥ ३८० ॥

३८१. श मुचादीनाम् [७।१।५६]

मुच् लुप् विद् लिप सिच् कृद् पिश् खिद् एपां नुमागमः स्यात् शे परे ।
 मुञ्चति । लुदिच्चादङ् । अमुचत् । अमुक्त । लिप उपदेहे । लिम्पति ।
 “लिपिसिचि” (३।१।५३) इत्यङ् । अलिपत् । “आत्मनेपदेष्वन्यतर-
 स्याम्” (३।१।५४) अलिपत् । अलिपेताम् । अलिप्त । अलिप्साताम् ।
 पिच क्षरणे । निपिञ्चति । अभिपिञ्चति । न्यसिञ्चत् । न्यसिचत् ।
 न्यपिचत् । न्यपिक्त । निपपे च । कृती छेदने । कृन्तति । “सेऽसिचि कृत”
 (७।२।५७) इति वेट् । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । पू प्रेरणे । विपुवति ।
 व्यपावीत् । ओवरच् छेदने । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) वृश्चति ।
 अवरचीत् । अत्राक्षीत् । अभ्यासरेफस्य ऋत्वम् । उरत् । अत्वस्य स्थानि-
 वच्चात् “न संप्रसारणे” (६।१।३७) इति वस्वोच्चं न । वमरच ।
 वमरचतुः ।

शे मुचादीनाम् । लुप् लु छेदने । विदतु लाभे । लिप उपदेहे । पिच क्षरणे ।
 कृतो छेदने । पिश अवयवे । खिद परित्यागे । मुञ्चतीति । नुमविधानसामर्थ्यात्
 “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपाभावः । अनुस्वारपरसवर्णौ । मुञ्चेत् ।
 मुञ्चेत् । मुञ्चतु । मुञ्चताम् । अमुञ्चत् । अमुञ्चत । लृदिच्चादङ् इति । “पुषादि”
 (३।१।५५) इत्यनेन । अमुचदिति । अङो डित्त्वान्न गुणः । अमुचेति । “भ्रलो
 भ्रलि” (८।२।२६) इति सिचो लोपः । चोः कुः । अमुचाताम् । अमुग्धम् ।
 मुमोच । मोका । मोका । मुच्यात् । मुचोष्ट । मोक्ष्यति । -मोक्ष्यते । लिप उपदेहो
 वृद्धिः । लिम्पतीति । शे नुम् । लिम्प्यते । अलिप्तेति । “भ्रलो भ्रलि” (८।२।२६)
 इति सिचो लोपः । लिलिपे । लिप्ता । लिप्यात् । लिप्तीष्ट । लिप्यति । पिच् । क्वचि-
 दस्येरित्पाठः । प्रमोचनाभावात् । निपिञ्चतीति । “घात्वादेः पः सः”
 (६।१।६४) “उपसर्गाद” (६।३।६१) इति पत्वम् । सिञ्चते । व्यसिचदिति ।
 “लिपिसिचिह्वरच” (३।१।५३) इत्यङ् । “प्राक्सितादह्वयवायेऽपि”
 (८।३।६३) इति पः । न्यपिचतेति । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४)
 इत्यङ् वा । न्यपिचेति । “भ्रलो भ्रलि” (८।२।२६) सिचो लोपः । न्यपिच्चा-
 ताम् । सिपेच । सिपिचे । सेका । सिच्यात् । सिचोष्ट । वृत्ती । इत एकविंशतिपूर्-
 णदन्ताः परस्मैपदिनः । तृम्यन्ताः सप्तसेटः । कृन्तेत् । कृन्ततु । अकृन्तत् । अकृन्तु ।
 अकृन्तु । कर्तुम् । कर्तता । कृत्यात् । पू । विपवतीत्यादि । उवङ् । “उपसर्गादि”

अच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण । “छे च” (६ । १ । ७३) इति तुक् । अच्छति । अनुच्छ इत्युक्तेर्नाम् । “तस्मान्नुद्” (७ । ४ । ७१) इति नुद् । आनच्छ । “अच्छत्युताम्” (७ । ४ । ११) आनच्छतुः । तुक्संयोगान्नोपधागुणः । अच्छिता । कृ विक्षेपे । “अत इद्धातोः” (७ । १ । १००) किरति । व्यकारीत् । चकरतुः । करिता । करीता ।

(८ । ३ । ६५) इति षत्वम् । व्यसावीदिति । सिचि वृद्धिः । आवादेशः । “प्राक्सिता-द्व्यव्यायेऽपि” (८ । ३ । ६२) इति षत्वम् । सुपाव । सुषविथ । सविता । सूयात् । सविष्यति । ओत्रश्चू । ओदिस्त्वं निष्ठानत्वार्यम् । वृक्ष्ण इति । “ग्रह्व्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् इति शेषः । वृश्चताति । संप्रसारणे पूर्वरूपम् अत्रश्चीत् अत्राचीत् इति । ऊदिस्त्वादिद् वा । इदपक्षे “इट ईटि” (८ । २ । २८) इति सिचो लोपः । “नेटि” (७ । २ । ४) इति न वृद्धिः । अत्रश्चिष्टाम् । इडभावे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “स्कोः” (८ । २ । २) इति सलोपः । “व्रश्चादि” (८ । २ । ३६) षत्वम् । “षडोः कः सि” (८ । २ । ४१) षत्वम् । ज्ञः । अत्राष्टाम् । अत्राक्षुः । ननु वव्रश्चेत्यत्र परत्वाद्दलादिःशेषे कृते वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोतीत्यत आह—अभ्यासरेफस्य अत्वमिति । उभयेयां ग्रहणसामर्थ्याद्वलादिःशेषात्प्रागेव संप्रसारणं भवदन्त्यस्य यरगो रेफस्य तावद् भवति । तत्र कृते “न संप्रसारणे” (६ । १ । १७) इति निषेधात् । वस्य न भवतीत्यर्थः । यद्येवमभ्यासेऽकारो न श्रूयेत तत्राह—उरदिति । तस्य रपरत्वे कृते हलादिः शेषः । यद्येवमकारस्यासंप्रसारणत्वाद् “न संप्रसारणे” (६ । १ । १७) इति निषेधो न प्राप्नोति । अल्विधित्वाच्च न स्यानिवद्धावः इत्यत आह—अत्वस्येत्यादि । स्थानिवत्त्वादिति । “अचः परस्मिन्” (१ । १ । १७) इत्यनेन । तद्धि अल्विध्यर्थमिति स्थितम् । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इत्याश्रयणाद् अङ्गात्तिप्ते प्रत्यये विधानादस्त्वं परनिमित्तं भवतीति भावः । वव्रश्चतुरिति । संयोगात्परस्य लिटोऽकिञ्चान्न संप्रसारणम् । संयोगाल्लिटः किरवपक्षेऽपि प्रच्छप्रस्जव्रश्चां लिटि न संप्रसारणमिष्यते इत्याहुः । वव्रश्चिष । वव्रष्ठ । केचित् क्रादिनियमाधित्यमितमाहुः । अश्चिता । व्रष्टा । वृश्च्यात् । अश्चिष्यति । वक्ष्यति । अच्छ । अच्छतीति । तुक् । “स्तोः श्चुना श्चुः” (६ । ४ । १०) इति श्चुत्वम् । अच्छेत् । अच्छतु । अच्छत् । अच्छीत् । “इजादेः” (३ । १ । ३६) इत्याममाशङ्क्याह—अनुच्छ इत्युक्तेर्नाम् । इति । “तस्मान्नुद्” (७ । ४ । ७१) इति नुडिति । द्विहल्ग्रहणं तत्रानेकहलुपलक्षणात् इति भावः । आनच्छति । गुरुष्वत्वाद् गुणप्राप्तिमाशङ्क्याह—अच्छत्युतामिति । वृद्धयविषयत्वाद्यण्यपि गुणः इत्यर्थः । एतच्च आनच्छंतुरित्यादावपि संबध्यते । अच्छयात् । अच्छिष्यति । अच्छिष्यत् । कृ । किरतीति गुणविषयत्वादित्वे रपरत्वम् । अकारीत् । अकारिष्टाम् । अकरतुरिति । “अच्छत्युताम्” (७ । ४ । ११) इति गुणः । एलि तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेव । कृतेऽपि वा गुणे “अत

३८२. किरतौ लवने [६ । १ । १४०]

उपात् परस्य किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति ।

३८३. अडभ्यासव्यवायेऽपि [६ । १ । १३६]

अडव्यवायेऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व एव स्यात् । उपास्किरत् ।
उपचस्कार ।

उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धिः । चकरिष्य । करोता । "वृत्तो वा"
(७ । २ । १८) इति इटो न दीर्घः । 'हलि च' (८ । २ । ७७) इति दीर्घः ।
कीर्षति । करिष्यति । करोष्यति ॥ ३८२ ॥

किरतौ । उपादिति पञ्चम्या किरताविति सप्तम्यां यद्यो प्रकल्पते इत्याह—
किरतेरिति । इतिपा निर्देशो यद्लुग्निरुच्यर्थः । उपचाकर्तीति । छेदेऽर्थे इति । विषय-
सप्तमी । उपस्किरतीति । लवनानुबन्धिनं वित्तेपं करोतीत्यर्थः । एमुलप्यत्र वक्तव्यः ।
उपस्कारं भद्रका लुनन्ति वित्तिप्य लुनन्तीत्यर्थः । आभीष्टण्यदेर्णमुल्यस्याभावाद्
वचनम् ॥ ३८२ ॥

अडभ्यासेति । ननु घातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यादौ सुट् भविष्यति तत्र
कृतेऽडभ्यासयोः^१ सिद्धमिष्टम् । अत्राहुः । सुट्प्रित्वादेव कात्पूर्वत्वे लब्धेऽपि कात्पूर्व-
ग्रहणं सुटोऽभक्त्यज्ञापनार्थम् । टकारस्तु सुट्स्तुस्वज्ञामिति विशेषणार्थः । अत्र पक्षे
सुटि कृते ततो भवन्ती अडभ्यासौ सुटः परी स्याताम् । सुटो घातृत्ववयवत्वात् ।
अस्मिस्तु सूत्रे सत्यस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तदव्यवायेऽपि^२ सुट् कात्पूर्व
इति सिद्धमिष्टम् । नन्वस्मादेव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तदव्यवायेऽपि सुट्
कात्पूर्वोऽस्तु । यस्तु सकृ इत्यस्यामवस्थायां सुट्कात्पूर्व इत्यनेन प्राप्नोति स केन
वार्यताम् ? सति तु तस्मिन् सकाराखण्डभ्यासौ श्रूयेयाताम् इत्याशङ्क्याह—
कात्पूर्वं एव स्मादिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नः स्यारम्भात् तस्यानेन बाध इत्यर्थः । फलितो
नियमोऽनेन दर्शितो न पुनर्नियमार्थमेतद् विध्यर्थत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३८३ ॥

१. उपाज्वा इति छेदेऽर्थे इति क० पु० ।

२. वचनानुवेपननिति ख० पु० ।

३. ततोऽभवन्ती अडभ्यासाविति क० पु० ।

४. तदव्यवाये इत्येव क० पु० ।

३८४. हिंसायां प्रतेश्च [६।१।४१]

उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपास्किरति । प्रति-
स्किरति । गृ निगरणे ।

३८५. अचि विभाषा [८।२।२१]

गृ इत्यस्यो लत्वं वा स्यादजादौ परे । गिरति । गिलति । तृम्प तृप्तौ ।
“अनिदिताम्” (६।४।५४) इति नलोपः । “तृम्पतुम्यत्तृम्पतृम्प-

हिंसायामिति । चकारेणोपः समुच्चोयते इत्याह—उपात् प्रतेश्चेति । एवं तु
प्रतेश्चान्वेति युक्त पठितुम् । फलतस्तु भेदो नास्त्येत्येवमुक्तम् । हिंसायांविनि । अत्रापि
विषये इत्यर्थः । उपास्किरतीति । तथा विस्तिगति यथा हिंसामनुवध्नातीत्यर्थः । प्रति-
स्किरतीति । परिनिविभ्र एव सुटः पत्वम् न प्रतेः । गृ ॥ ३८४ ॥

अचि विभाषेति । ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानाद्’ (५०)
आक्षिप्तप्रत्ययोऽत्र विशेष्यते ततश्च तदादित्रिधिर्भवतीत्याह—अजादौ परे इति ।
व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । गल इति कण्ठे नित्यम् विषे तु गर इति । इह तु निगार्यते,
निगाह्यते इति । अन्तर्भूताजपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं लत्व तथा णिलोपः । यदा
कृतेऽपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वं भविष्यति । ‘वर्णाशये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’
(५०) इति तु नास्ति । वर्णास्याप्राधान्यात् । स्थानिवद्भावेन वा लत्व भविष्यति ।
“पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” (बा०) इति तु नास्ति, ‘तस्य दोषः संयोगादिलोप-
लत्वणत्वेपु’ (बा०) इत्यपवादस्मरणात् । अगारोत् । अगारीत् । अगारिष्टाम् ।
अगारिष्टाम् ‘लिचि च परस्मैपदेषु’ (७।२।४०) इति निषेधादिदो न दीर्घः । जगरः ।
जगाल । जगरतुः । जगलतुः । जगरिष । जगनिष । गरिता । गरीता । ‘वृत्तो वा’
(७।२।३८) इति दीर्घः । गलिता । गलीता । गीयात् । गरिष्यति । गरीष्यति ।
गलिष्यति । गलीष्यति । अयं शब्दार्थः । क्रमादौ गृणातीति । ज्ञानार्थश्चुरादावात्मने-
पदो । गारयतीति । गरयतीति अपि म्बादौ ह्रस्वान्तः । तृम्प । तृम्प तृम्पेति । तृप तृम्प तृफ
तृम्प तृप्तौ । तुप तृम्प, दृफ दृम्प लत्वलेशे । गुफ गुम्प ग्रन्थे । उम उम्प पूरणे । शुम
शुम्प शोमार्थो । एषु नुमनुपकाः पठ्यन्ते तेषामिह नुम् विधीयते । सानुपङ्गापदश-
स्तु आर्धधातुके तृम्पितेत्याद्यर्थः । अयं निरनुपङ्गाणामेव किं नुम् न विधीयते ।
एवमपि सानुपङ्गाणां न लोपेन द्वैरूप्यं सिद्धयति । सत्यम् । अपूर्वविधेः प्रतिप्रसवो
बलायान् । एतच्च “अइउण्” इत्याकरे स्थितम् । यद्यपि प्रकारान्तो तृ।तृम्पो धातु-
पाठे न पठ्येते तथापि कैश्चित् पठिनावितोहोपातौ । ननु नुमपकानां स्वतः सिद्धत्वात्
किं नुम्विधानेन ? न । आपदेशिकस्य “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति लोपे
श्रवणार्थं नुम्, अयं तस्यापि शनिमिता लोपः किं न स्यात् अत्र आह—विधानसाम-

गुम्फतुम्भशुम्भां शे वा नुम्वाच्यः' (वा०) नुम्विधिसामर्थ्याल्लोपो न ।
 तृम्पति । अतृम्पति । स्पृश संस्पर्शने । अस्प्राक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत्
 चृती ग्रन्थे हिंसायां च । "सेऽसिचि" (७।२।५७) इति वेट् ।
 चतिष्यति । चत्स्यति । प्रच्छ झीप्सायाम् । "ग्रहिज्या" (६।१।१६)
 इति संप्रसारणम् । पृच्छति । अप्राक्षीत् । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः ।

ध्वन्तलोपो नेति । एतत्तु परिहारसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु "चिणो लुग्" न्यायेन
 नलोपे कतव्ये पूर्वं नलोपस्य "असिद्धवदन्नाभात्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् प्रसङ्ग
 एव नास्ति । तृम्पेत् । तृम्पतु । अतृम्पत् । निरनुपङ्गस्य तु अतर्पीत् । ततर्प । तर्पिता ।
 तृप्यात् । तर्पिष्यति । अतृम्पीत् । ततृम्प । यासुटः कित्वात्त लोपः । तृप्यात् । तृम्पिष्यति ।
 अयं सेट् । अनिट्कारिकासु तृप्यति दृप्यति इति श्यना निर्देशेन तौदादिकपर्युदासात् ।
 निरनुपङ्गस्य तु तृम्पतोत्यादि । आर्धधातुकेऽपि अतर्पीत् । ततर्प । तृप्यात् । स्पृश ।
 अस्प्राक्षीत् । "स्पृशमृशवृष" (वा०) इति सिचपत्तेऽनिदत्त्वात् "अनुदात्तस्य चटुं"
 (६।१।५६) इतीत्वम् । यणादेशे "वदव्रज" (७।२।३) इति वृद्धिः । "व्रश्च"
 (८।२।३६) आदिना पत्वम् । कत्वम् । क्षः । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राक्षुः । अस्प्राक्षीत्
 इति । अमभावे वृद्धौ रपरत्वम् । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राक्षुः । अस्पृक्षदिति । सिजभावे
 "शल इगुघात्" (३।१।४५) इति वसः । अस्पृक्षाताम् । अस्पृक्षत । पस्पृश ।
 पस्पृशतुः । पस्पृशिय । पस्पृशिव । क्वादिनिगमादिट् । अम्वा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा ।
 स्पृश्यात् । स्प्रक्षति । स्प्रक्षति । वृत्तौ । सेट् । वृत्तति । अचर्तीत् । चचर्त । चतिता ।
 चृष्यात् । प्रच्छ । इतस्त्वयोऽनिटः । पृच्छतोति । "संप्रसारणाच्च" (६।१।१०८)
 इति पूर्ववृत्तम् । "छे च" (६।१।७३) इति तुक् । श्चुत्वम् । अप्राच्छेदिति ।
 'वदव्रज' (७।२।३) इति वृद्धिः । "व्रश्च" इति पत्वम् । कत्वपस्वताः ।
 "क्ल्लो क्लि" (८।२।२६) इति सिचलोपः । छत्वम् । अप्राष्टाम् । पप्रच्छतुः
 रिति । संयोगात् परस्य लिटोऽकित्वात् न संप्रसारणम् । "लिट्यभ्यासस्य" (९।१।१७)
 इति अभ्यासस्य संप्रसारणे उरदत्वे ह्लादिः शेषः । पप्रच्छिय । पप्रष्ट । पप्रच्छिव ।
 प्रष्टा । पृच्छयात् । प्रक्षति । सृज । सृजति । अस्त्राचोदिति । अस्त्राष्टामिति । "क्ल्लो
 क्लि" (८।२।२६) इति लोपः । व्रश्चादिपत्वम् । "विभाषा सृजिदृशोः"
 (७।२।६२) इतोऽिवकल्पस्यलोति शेषः । ससृजिव । सष्टा । सृज्यात् । स्रक्षति ।
 टुमस्जो । टु इत् । मज्जयुः । ओदरत्वात् मन् इति निष्ठानत्वम् । मज्जतीति । सस्य
 शत्वम् । जश्त्वम् । "मस्जेरन्त्यात् पूर्वम्" (वा०) सकारात् परो जकारात् पूर्व इत्यर्थः ।
 किमेवं सति सिद्धयतोत्यत आह—संयोगादिलोपः इति यदि ह्यन्तादचः परः स्यात्ततो
 नसृजानामेका संयोगसंज्ञेति पक्षे सस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यादिति भावः । यदा
 तु बहूनां हलामनन्तराणां मध्ये द्वयोरपि संयोगसंज्ञेतिपक्षः, तदा सजयोर्यः संयोग-

(८) सृज विसर्गे । “सृजिदशोर्ल्यमकिति” (६ । १ । ५८) इत्यम् ।
अस्त्राक्षीत् । अस्त्राष्टाम् । “विभाषा सृजिदशोः” (७ । २ । ६५)
ससर्जिथ । ससृष्ट ।

इमस्जो शुद्धौ । मज्जति । “मस्जिनशोः” (७ । १ । ६०) इति नुम् ।
“मत्तेरन्त्यात् पूर्व” नुममिच्छन्ति” (वा०) संयोगादिलोपः । चोः कुः ।
अमाङ्क्षीत् । ममज्जिथ । ममङ्कथ । विच्छ गतौ । “गुधूधूप” (३ । १ । २८)
इत्यायः । तुग्योगान्न गुणः । विच्छायति । विच्छेरायो वेति केचित् ।
विच्छति । अविच्छायोत् । अविच्छीत् । भृश आमर्शने । अमाक्षीत् ।
अमाक्षीत् । अमृक्षत् । इषु इच्छायाम् । “इषुगमियमां छः” (७ । ३ । ७७)
इच्छति । इयेष । “तीपसह” (७ । २ । ४८) इति वेट् । एषिता । एष्टा ।
कुट कौटिल्ये । “गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिन्डित्” (१ । २ । १) डित्वान्न
गुणः । अकुटीत् । अञ्जिति किम् ? चुक्रोट । चुक्रुथि । कुटिता । व्यच
व्याजीकरणे । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) विचति । “व्यचेः कुटादि-
त् । मनसि” (वा०) इति वक्तव्यम् । अत्रिचीत् । विव्याच् । विविचतुः ।

संज्ञा तदाश्रयसलोपः सिद्धयर्थेव । अत्र तु पक्षे यद्यप्येतन्न प्रयोजनम्, तथापि मन
इत्यत्र “अभिदिताम्” (६ । ४ । २४) इत्यनुपङ्गुलोपायम् अन्त्यात् पूर्व नुमेदितव्ये-
अन्यथा “स्क्रोः” (८ । २ । २६) इति सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानात् इति लोपो
न स्यादिति हृदयम् । अमाङ्क्षादिति । हलन्तवृद्धिः । नुमोऽनुस्वारपरसवर्णौ । पत्वम् ।
स्तः । “भलो भलि” (६ । २ । २४) अमाङ्क्ताम् । ममज्ज । ममज्जिथ । ममङ्कथेति ।
“उपदेशोऽत्वतः” (७ । २ । ६२) इति नेट् यनि । “अतो भारद्वाजस्य” (७ । २ । ६३)
इतीड्विकल्पः । ममज्जिब । मङ्का । मज्यात् । मङ्कथति । विच्छ । विच्छायतीति ।
विछिरयं तुदाशौ पठ्यते । तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो न शप् । यथा
जुगुप्सते इत्यात्मनेपदम् । तेन विच्छायता । विच्छायन्ता । इति “आच्छेदोऽनुम्”
(७ । १ । ५०) इति नुम्विकल्पो भवति । अन्ये तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्यय-
स्येव विकल्पः कल्प्यते । तेन विच्छतो विच्छन्तीति नुम्विकल्पः सिद्धयतीत्याहुः ।
तदिदमुक्तम् विच्छेरायो वेति केचिदिति । सार्वधातुके इति शेषः । एवं वादिनां मतं तु
आयान्ताद्विच्छेः शवेव । अवयवे एव तुदादिपाठस्य चारितार्थात् । तेन विच्छा-
यन्तीति नुम् नित्यमेव भवति । अविच्छोदिति । “आयादय आर्धधातुके वा”

विचिता । असुप्रत्यये तु उरुयचाः । नृट छेदने । “वा भ्रास” (३।१।७०)
इति श्यन् वा । नृटथति । नृटति । अनुटीत् । स्फुर स्फुरणे ।

३८६. स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः । [८।३।७६]

निरनिविभ्यः परपोरनयोः सस्य पो वा स्यात् । निस्फुरति । निष्फुरति ।
पुस्फोर । एवं स्फुल संचये च । शू स्तवने । सुवति । अनुवीत् । नुनाव ।
मृड प्राणत्यागे ।

(३।१।३१) इत्याद्याभावपक्षे “नेटि” (७।२।४) इति वृद्ध्यभावः । विच्छा-
याञ्कारः । विविच्छ । विच्छायिता । विच्छिता । विच्छाय्यात् । विच्छयात् । मृश
ग्रामशने । स्पर्शः । मृशति । अन्नात्तीदिति । “स्पृशमृशकृप” (वा०) इति सिच्पक्षे
“अनुदात्तस्य च” (६।१।५६) इत्यम् । वृडिः । एत्वकत्वादि । अमात्तीदिति ।
अमभावे वृद्धो रपरः । अमृत्तीदिति । सिञ्जभावे पक्षे वसः । ममशं । ममृशतुः । ममशिव ।
ममृशिव । अष्टा । मष्टा । मृश्यात् । अचयति । मचयति । इपु । इतः सप्त सेटः ।
अमु केचिदुदितं पठन्ति । तस्य च प्रयोजनमिद्विकल्पे छविधौ चोदितोऽनुवादस्तेन
देवादिकैर्योनं भवत इति । न च क्त्वायामिद्विकल्पः फलम् । “वोपसह”
(७।२।४८) इत्येव सिद्धेः । ये स्वनुदिनं पठन्ति । “तीपसह” इत्यकारमात्रविकरणेन
सहिता साहचर्यात्तादृशस्तौदादिक एव गृह्यते नेतरावित्याहुः । छत्वेऽपि “वसस्याचि”
(७।३।७२) इत्यनुवृत्तेः श्नाश्यनोर्न भविष्यतात्याहुः । इच्छतोति । तुक् ।
श्चुत्वम् । तुक्संयोगान्न गुणप्रसङ्गः । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । ऐपोत् । इयेपेति ।
ए लिटि गुणे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वे हलादि शेषे च कृते “अभासस्यासवस्ये”
(९।४।७८) इतीयङ् । कित्पु सवर्णदोधः । ईपतुः । इयेपिय । एपित् । एपिष्यति ।
कुट । कृटति । चुकोटेति । एलो एित्वान्न द्वित्वम् । उत्तमे तु एलि । ‘एलुत्तमो वा’
(७।१।६१) इति एित्वाभावपक्षेऽस्त्येव द्वित्वम् । तेन चुकुट चुकोटेरप्युभयं
भवति । यत्ति तु द्वित्वाच्चुकुटिथेति । तासि द्वित्वान्न गुणः । कुटथात् । कुटिष्यति ।
व्यच । व्यचेरित्यादि । अयं-तुदादिषु कुटादिभ्यः प्राक् पठ्यते इत्यज्ञात कुटादित्वं
विधीयते इति हरदत्तः । अत्रानसाति पयुं दासादसुदशे कृत्ये च कुटादित्वम् । तेना-
व्यच्चात् । विव्यचि पतात्यादौ न द्वित्वमिति हरदत्तः । माघवोऽप्याह-तासि श्यसिच ।
संनश्चाकृत्वान्न द्वित्वमिति न संप्रसारणमिति । आचार्यास्तु कातन्त्रानुसारिणः प्रसज्य-
प्रतिषेध मन्व्यमानाः निरवमुदाहरन्ति । यत्पुनर्माधवेनोक्तम् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रमणे
प्रमाणं भूयम्, वाक्यभेदादिति । अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवम् । यदि कुटादित्वमपि विधी-
येत तत्तु न तथा, तस्य कुटादिपाठादेव सिद्धत्वात् । परेस्तस्य कुटादिषु पठितत्वात् ।

२. धातेति क० पु० ।

३८७. म्रियते लुङ् लृङोश्च [१ । ३ । ६१] . . .

म्रियतेः शिदन्ताच्च लुङ्लृङोरचात्मनेपदं स्यान्नान्यत्र । रिडिपडादेशौ ।
म्रियते । अमृत । मृषीष्ट । एषु किम् ? मरिष्यति । ओत्रिजो भयचलनयोः ।
विजते ।

अत एवाचार्यैः कुटादिभिः सपुटीकृत्योदाहृतः । यद्वा अनेसीति निषेध एव कुटादित्वं
ज्ञापयिष्यति । नापि परिसंख्या, असुसदृशे कृत्येव कुटादित्वम्, नान्यत्रेति त्रिदोषदृष्ट-
त्वात् । तस्मात् प्राप्तं कुटादित्वमनूदासि निषिच्यते । लाघवादिति । विधेयभेदाभावे
वववाक्यभेदापादनम् । अविचोदिति । 'संप्रसारणाच्च' (६ । १ । १०८) इति
पूर्वरूपम् । डित्त्वाभाववादे तु "अतो हलादेशंघो" (७ । २ । ७) इति वा वृद्धिः ।
अव्यचीत् । अव्याचीत् । णित्त्वान्न^१ डित्वम् । विव्याच । विविचतुः । विव्यचिष ।
विविचिव । व्यचिता । यामुटः कित्त्वात् संप्रसारणम् । विच्यात् । व्यचिष्यति ।
उख्यचाः^२ इति बहुव्रीहिः । गतिकारकपूर्वस्यपि इत्यमुन् प्रत्ययः । स्फुर । स्फुरति ।
निष्फुरति इत्यादि । निनिंसोः साधारणमुदाहरणम् । अस्फुरीदति । सिचो डित्वाच्च
गुणः । पुस्फुरेति । "शर्पूर्वाः खयः" (७ । ४ । ६१) 'अभ्यासे चचं' (८ । ४ । ५४)
पुस्फुरिष । स्फुरिता । स्फूर्यात् । स्फुरिष्यति । एवं स्फुनेति । स्फुल्लतीत्यादि ।
स्फुलीत् । स्फुल्यात् । "हलि च" (८ । २ । ७०) इति दीर्घत्वमस्य नास्ति अरेफान्त-
त्वात् । एतौ दीर्घान्तोऽप्यम् । तथा च कुटादिभूत्रे भाष्यम्—तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवि-
तव्यमिति । तत ऊदन्तत्वासेडयमित्याशयेनोदाहरति—अनुचोदिति । सिचो डित्वा-
दुवङ् । नुनुविष्य । नुविता । नूयात् । नुविष्यति । मृङ् इत्यात्मनेपदिनौ आद्यो-
ऽनिट्^३ ॥ ३८६ ॥

म्रियतेरिति । शिदन्तादिति^४ । शिद्विपयादित्यर्थः ।) डित्त्वादेवात्मनेपदे सिद्धे
सत्पारम्भो नियमार्थ इत्याह—नान्यत्रेति । यद्येवम् विधिरेवास्तु किं डित्वेन । सत्यम् ।
"मा हि मृत" इत्यत्र "तास्यनुदात्तेद्" (६ । १ । १८६) इति डिल्लक्षणं सावंधातु-
कस्यानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्र च कृते धातोरन्तोदात्तत्वं भवति । 'तिङ्-
तिङ्' (८ । १ । २८) इति निघातस्तु न भवति । "हि च" (८ । १ । ३४) इति
निषेधात् । "न माङ्योगे" (६ । ४ । ७४) इति निषेधादङुदात्तोऽपि नास्ति । रिङि-

१. डित्त्वाविति क० पु० ।

२. उखचाति ।

३. ( ) पाठो नास्ति ।

४. राघोऽनिट् इत्यादिभ्य—इत्यर्थ इत्यन्तो रेखाङ्कितः ( ) नास्ति क० पु० ।

५. निषेधादनुबसोऽपि हास्तीति क० पु० ।

३८८. विज इट् [१ । २ । २]

विजे परो णिद्वर्ज इडादिप्रत्ययो द्वित् स्यात् । अविजिष्ट । विजिता ।

इति तुदादिप्रक्रिया

यडादेशाविति । "रिड् शयग्लिङ्क्षु" । (७ । ४ । २८) "अचि श्नुधातु" (६ । ४ । ७७) इत्याभ्याम् । म्रियेत । म्रियताम् । म्रिययत् । म्रियतेति । अकुटादित्वेऽपि "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । म्रमुपाताम् । म्रमुङ्द्वम् । ममार । मम्रतुः । ममर्थ । मम्रिव । मर्ता । मृपोष्टेति । "म्रियतेः" (१ । ३ । ६१) इत्यात्मनेपदम् । "उश्च" (१ । २ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । मरिष्यतीति । "ऋद्वनोः स्ये" (७ । २ । ७०) इतीट् । ओविजो-ओदिस्वादुद्विग्न इति निष्ठानत्वम् । ईदिस्वादिनिट्त्वं च भवति । प्रायेणाम्-मुत्पूर्वः ॥ ३८७ ॥

विज इट् । विजिर् पृथग्भावे इति जोहोत्यादिकोऽत्र न गृह्यते । तस्मादिदोऽसम्भवात् । जिह्वाद्वर्जमिति । यद्यप्यस्यानुवृत्तौ प्रयोजनं नास्ति व्यावर्त्यसम्भवात् । तथा चान्येन व्याख्यातम् । तथापि दोषो नास्तीत्येतावता तथोक्तम् । "वृद्धिर्यस्य" (१ । १ । ७३) इत्यतो यस्यादिरिति धर्तते । तेन प्रत्ययो विशेष्यते इत्यभिप्रेत्याह—इडादिप्रत्यये इति । तेनागममात्रमुत्तमैकवचनं चेङ् न गृह्यते इति भावः । अविजिष्टेति । सिचो द्वित्वान्न गुणः । अङ्गलादित्वात् "लिङ्सिचो" (१ । २ । ११) इति कित्त्वं तु नास्ति । विविजे । विजिषोष्ट । विजिष्यते । अविजिष्यत् ॥ ३८८ ॥

पुञ्चोमण्डसमीप्तिमण्डनमण्डनः शेषशान्तो-

संतः श्रीनरसिंहसुनुरभवत्प्रणवाचस्पतिः ।

सामूनीः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रशियाव्याकृतौ

धौकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् तोदादिको प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

— ० —

१. अविजिष्टेति । सिचो द्वित्वान्न गुणः इति नास्ति क० पु० ।

अथ रुधादयः

३८८. रुधादिभ्यः शनम् [३।१।७८]

रुधिर आवरणे । रुधादिभ्यः शनम् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके न शप् । मिच्चादन्त्यादयः परः । रुणद्धि । “शनसोरल्लोपः” (६।४।१११) धत्वम् । “झरो झरि सवर्णे” (८।४।६५) परत्वात् कृतस्यापि णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । तदादेशस्य परसवर्णस्यासिद्धत्वात् न णत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ प्रति शनस्याल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः ।

अथ रुधादयः

रुधिर । रुधादिभ्य इति । शनम् प्रत्ययः स्यादिति । मित्वादागमत्वेऽपि प्रत्ययाधिकारे द्विधानात् प्रत्यय संज्ञाऽपि न विरुध्यते । तत्प्रयोजनं तु प्रत्ययादित्वेन शस्येत्संज्ञा । शकारोच्चारणं तु “श्नाल्लोपः” (६।४।११३) इत्यत्र विशेषणार्थम् इति । वक्ष्यते । न श्रुतिः । यद्यपि देशभेदेनोभयोरपि संभवोऽस्ति । तथापि “येन नाप्राप्ते” (५०) न्यायेन शब्देन बाध्यते इत्यर्थः । ननु यद्यप्ये प्रत्ययस्ततः प्रकृतेः परः प्रसज्येत तत्राह—प्रन्त्यादयः पर इति । तत्र हेतुर्मित्वादिति । अन्यथा मित्करणमनर्थकं स्यात् । नात्र मकारः अवर्णार्थः । “तृणह इम्” (७।१।६२) इति निर्देशादिति भावः । एणद्धोति । शनमयं नित्यत्वात् पूर्वं भवति । “भयस्तथो” (८।२।४०) इति धत्वम् । णत्वम् । जश्त्वेन धस्य दः । “शनसोरल्लोपः” इति (६।४।१११) रुन्ध् तस् इति स्थिते धत्वादेरसिद्धत्वादादावल्लोपः । ततो “भयस्तथो” (८।२।४०) इति धत्वम् । जश्त्वम् । “झरो झरि” (८।४।६५) इति दकारस्य लोप इत्यर्थः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णौ । यद्यपि लोपस्यासिद्धत्वादनुस्वारपरसवर्णौ प्राग् भाव्यम् । तथापि फले विशेषादर्शनान्न्यायोऽपि क्रम आचार्येर्नादृतः । न च लोपे कृते तथो-निवृत्तिः स्यात् “निमित्तापाय” (५०) इति न्यायात् इति वाच्यम् । न ह्यसिद्धत्वे जागरुके निमित्तापायोऽस्ति इति । अथास्य न स्यात् “अट्कुप्वाङ्” (८।४।१२) इति एत्वं प्राप्नोति तत्राह—परसवर्णस्यासिद्धत्वान्न एत्वंभिति “पूर्वप्रासिद्धम्” (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् । नन्वनुस्वारपरसवर्णविवात्र दुर्लभो तो प्रति शनसोरल्लोपस्य “अचः परस्मिन्” (१।१।५७) स्थानिवत्त्वप्रसङ्गात् आह—अनुस्वारेत्यादि । न स्थानिवदिति । “न पदान्त” (१।१।५८) इत्यनेन प्रतिषेधादित्यर्थः ।

१. न स्यातो कर्षे ङिति एत्वं प्राप्नोति इति क० पु० ।

रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । अरुणत् । “दरच” (८ । २ । ७५) इति वा
 रुत्वम् । अरुणन् । अरुणः । अरुधत् । अरौत्सीत् । एवं भिदिर् । छिदिर् ।
 रिचिर्, विचिर्, क्षुधिर्, युजिर् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते ।
 अच्छृदत् । अच्छृदीत् । अच्छृदिष्ट । “सेऽसिचि” (७ । २ । ५७)
 इति वेट् । छृदिष्यति । छृत्स्यति । एषं तृदिर् हिंसानादरयोः । शिष्ट
 विशेषणे । विशिनष्टि । हेर्धिः । पस्य जश्त्वेन ङः । प्लुत्वम् । “हरो इरि”
 (८ । ४ । ६५) इति ङलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिष्टि । अशिनट् ।
 अशिपत् । शेषा । एवं पिष्ट संचूर्णने । तृह हिंसायाम् ।

नन्वादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ स्थानिवदित्युक्तम् । परसवर्णस्य च स्थान्यनु-
 स्वारः न चासाधनादेशादचः पूर्वो दृष्ट इति चेत् । सत्यम् । परसवर्णो स्थानिवत्त्वनिषेध-
 सामर्थ्यात् वचिच् स्थानिद्वारकमपि पूर्वत्वमाश्रयेते इत्यदोषः । “खरि च” (८ । ४ ।
 ४५) इति चत्वंम् । रणत्ति । रुध्यादिति । यासुटो ङित्वाद् “इनसोरलोपः”
 (६ । ४ । ११) रन्धीत् । रणद्भु इति । घन्वम् । जश्त्वम् । हेर्धित्वम् । जश्त्वम् ।
 रुणद्धि । अरुणदिति । हलङ्घ्यादिलोपे कृते जश्त्वे “वाऽवसाने” ८ । ४ । ५६ इति
 वा चत्वंम् । अरण इति । सिलोपे जश्त्वे च कृते ङत्वे विसर्जनीयः । अरन्ध्वम् ।
 अरुधदिति । “इरितो वा” (१ । १ । ५०) इत्यङ् । अरौत्सीदिति । अङ्भावे वृद्धिः ।
 चत्वंम् । हरोध । हरोधिथ । रुधिव । आदिनियमादिट् । रोद्धा । रुध्यात् ।
 रोत्स्यति । रुन्धे । रुन्धाम् । अरुन्ध । अरुद्ध । अरत्साताम् । रुन्धे । रोद्धा । रुत्सीष्ट ।
 रोत्स्यते । अरोत्स्यत । अरो रुध कामे इति दिवादी पठितः । अनुरुध्यते । इच्छतीत्यर्थः ।
 उच्छृदिर् । उकारः तवायामिङ् विकल्पाय । छृत्वा । छृदिता । छृणत्तीति । “अच-
 र्णान्नस्य” (वा०) इति णत्वम् । चत्वंम् । छृन्तः । च्छृणत्ति । छृन्ते इति । अलोपे
 चत्वं “हरो भरि” (८ । ४ । ६५) इति ङलोपः । छृन्दाते । छृन्त्से । छृन्धे । छृन्द-
 यात् । छृन्देत । छृणत्तु । छृन्धि । छृणदानी । छृन्ताम् । छृन्स्व । छृणदं । अच्छृणत् ।
 अच्छृणत् । इरित्वादङ् वा । अच्छृदत् । सेट्कत्वात् । अच्छृदीत् । अच्छृदिष्ट । अच्छृदे ।
 अच्छृदे । अच्छृदिषे । “सेऽसिचि” (७ । २ । २७) इति विकल्पे चच्छृत्से । केचित्
 आदिनियमाश्रित्यमिटमाहुः । चच्छृदिध्वे । चच्छृदिवहे । छृदिता । छृदयात् ।
 छृदिषीष्ट । छृत्सीष्ट । “लिङ्सिचौ” (१ । २ । ११) इति किञ्चान्न गुणः । एवमिति ।
 तृणत्ति । तृन्ते । तृन्दयात् । तृन्दीत् । तृन्ताम् । अतृणत् । अतृन्त । अनर्दत् । अनर्दीत् ।
 ततर्दं । ततृदे । ततृदिषे । ततृत्से । ततृद्वे । तर्दिता । तृदयात् । तर्दिषीष्ट । तृत्सीष्ट ।
 तर्दिष्यति । तत्स्यति । ङिप्लु । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । शिनष्टि । शिष्टः ।

३८९. तृणह इम् [७ । ३ । ९२]

तृहः शनमि कृते इमागमः स्यात् पिति हलि सार्धधातुके । तृणेडि ।
तृण्डः । तृहन्ति । तृणेक्षि । तृणेक्षि । तृहः । तृहः । तृणेडु । अतृणेट् ।
अतर्हीत् । हिसि हिंसायाम् ।

३९०. शनान्नलोपः [६ । ४ । २३]

शनमः परस्य नस्य लांप् स्यात् । हिनस्ति । अहिंसीत् । अञ्जू व्यक्ति-
अक्षणाकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्ग्धि ।

शिनन्ति । शिष्यात् । शिनष्टु । शिनपाणि । अशिनडिति । हल्ङ्घादिलोपे यस्य
जश्त्वेन ङः । चत्वंम् । अशिष्टम् । अशिनट् । अशिनयम् । अशिपदिति । तृदिस्त्वादङ् ।
शिशेष । शिशेषिथ । शेषा । शिष्यात् । शेत्स्यति । तृह ॥ ३८८ ॥

तृणह । अथ किमर्थं सशनम्को निदिश्यते । तृह हिंसायामिति तौदादिक-
निवृत्त्यर्थम् । हरदत्तस्तु तस्य सानुबन्धकत्वादेवाग्रहण सिद्धमित्याह—तच्चिन्त्यम् ।
अनुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययविपर्ययात् । प्रयोजनान्तरमाह—तृहः शनमि कृते इति ।
अयमर्थः—यद्यागमः शनम्को न निर्दिश्येत ततो नाप्राप्ते शनम्यारम्भमाण इम् तस्य
बाधकः स्यात् । अथापि न बाधेत एवमपि शनमि कृते इमागम इतोष्टव्यवस्था न
प्रकल्प्येत विपर्ययोऽपि स्यात् पूर्वमिम् ततः शनमिति । अतः शनमि सत्येनेमागमो यथा
स्यात् न तु शनम बाधित्वा न वा ततः प्राक् इत्येवमर्थः । सशनम्को निर्दिश्यते इति ।
एव च कृत्वा रौघादिकस्यापि यङ्लुकि न भवति । शनमोऽभावादेव । हति हुलादावि-
त्यर्थः । तृणेडोति । इमि कृते आदगुणः । ङत्वधत्वष्ट्वङनोपाः । तृणह इति शनसो-
रलोपे ङत्वादिति । तृणेक्षाति । ङत्वे “पङोः कः सि” (८ । २ । ४१) इति कत्वम् ।
पदवचो । तृहः । तृह्यान् । तृणेडु । तृण्डात् । तृण्डि । तृणहानि । लङ् अतृणेड् ।
हल्ङ्घादिना तिप्सिपालोपेऽपि प्रत्ययलक्षणनेमागमः । बर्णाथ्ये नास्ति प्रत्यय-
लक्षणम्” (१०) इति तु नास्ति । यत्र बर्णाः प्राधान्येनाश्रायते तत्रैव निषेध इति
स्थिते प्रत्यय आधीयते न हल्मात्रम् इति । अतृणहमिति । मिपि नित्यत्वात्पूर्वममादेशे
कृतेऽह्लादित्वान्नेमागमः । ततर्ह । तर्हिंता । तृह्यात् । तर्ह्यति । हिंस । इदित्वा-
न्नुमि । नुम्विधावुपदेशवद्वचनत् शनमः पूर्वं नुमिति भावः ॥ ३८९ ॥

शनान्नलोपः । शनमयमुत्पृष्टमकारा गुह्यतेऽन्यस्यासम्भवात् इत्याह—शनमः
परस्येति । नेति लुप्तपञ्चक पदमित्याशयेनाह—नस्येति । शकारवता ग्रहण किम् ?
यज्ञानामिति दार्ढ्येऽपि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यानन्यत्वात् नुटो लायः स्यात् ।
हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्मि । हिंस्मात् । हिनस्तु । “व च” (८ । २ । २१) इति

१. तृण्डात् । तृण्ड इति नास्ति क० पु० ।

३९१. अञ्जे। सिचि [७ । २ । ७१]

अञ्जेः सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् । आनञ्ज । आनञ्जतुः ।
अङ्क्ता । अञ्जिता । जि इन्धी दीप्तौ । इन्धे । इन्धाते । इन्धाञ्चक्रे । विद
विचारे । विन्ते । एवं खिद दैन्ये ।

इति रुधादिप्रक्रिया

सलोपः । हिन्धि । हिनसानि । 'तिप्यनस्तेः' (८ । २ । ७३) इति दः । ग्रहिनत् ।
"सिचि धातोः" (८ । २ । ७४) इति वा खत्वम् । ग्रहिनः । ग्रहिनत् । जिहिस । हिसिता ।
हिस्यात् । हिसिष्यति । अञ्जू । अनकि इति श्नाञ्चलोपः । अङ्का । अञ्जति । अनक्ति ।
अञ्जयात् । अनक्तु । अङ्ग्धि । हेर्धित्वम् । चोः कुः । अनुस्वारपरसवर्णौ । जत्वम् ।
अनजान । आनक् । आनग् । आञ्जम् । आनजम् ॥ ३९० ॥

अञ्जेः सिचि । ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आनञ्ज । "अत
आदेः" (७ । ४ । ७०) इति दीर्घः । "तस्मान्नुङ्" (७ । ४ । ७२) इति नुङ् ।
आनञ्जिय । आनङ्क्य । आनञ्जिव । अञ्जितेति । ऊदित्वादिङ् वा । अङ्क्त्वा ।
अञ्ज्यात् । अञ्जिष्यति । अङ्क्यति । जि इन्धी । जित्व जीतः कार्यम् इन्ध इति ।
ईदित्वान्निप्रायामिडभावः । अनुदात्तेरवादात्मनेपदी । इन्धी इन्धते इति स्थिते शतम् ।
'श्नान्नलोपः' (६ । ४ । २३) 'श्नसोरल्लोपः' (६ । ४ । २१) यत्वम् ।
जशत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । "अरो भरि" (८ । ४ । ६५) इति दलोपः । इन्धे ।
इन्धहे । इन्धीत । इन्धाम् । इन्स्त्व । इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धिष्ट । इन्धाञ्चक्रे
इति । "इजादेश्व" (३ । १ । ३६) इत्याम् । कुत्रोऽनुप्रयोगः । "माम् प्रत्ययवत्"
(१ । ३ । ६३) इत्यात्मनेपदम् । इन्धिता । इन्धिषीष्ट । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत् ।
अत्रेन्धेश्छन्दोविपर्ययात् इति वार्तिकदशनात् भाषायामस्य प्रयोगाभावः । इति केचि-
दिति । तदसत् । मतस्तस्यायमर्थः—इन्धेर्भाषायामनन्तरो लिङ् नास्ति "इजादेः"
(३ । १ । ३६) इत्यामो विधानात् । किं तु छन्दस्येव संभवति । तत्रामन्त्रे इत्यामो
निषेधात् । छन्दसि च लिट् सार्वधातुकमपि भवति । तत्र डित्वादपि समीधे इत्यामो
नलोपादिसिद्धेर्नार्थः कित्वेनेति न पुनरस्य भाषायां प्रयोग एव नास्त्युच्यते इति
स्थितमाकरे ॥ ३९१ ॥

पुष्वीमण्डलमौत्तिमण्डनमणिर्धः शेषधंशामलो-

संसः धोनरसिहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः इतगूढभावाविवृतौ सत्प्रक्रियाप्याहृतौ

धोष्टस्य कृतौ समाप्तिमगमत् रोधादिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

इति रुधादयः । रुधादि ८० ।

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ।

३६२. तनादिकृञ्भ्यः उ। [३ । १ । ७९]

तनादिभ्यः उः स्यात् । तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तन्वः । तनुवः ।
अतानीत् । अतनीत् ।

३९३. तनादिभ्यस्तथासोः [२ । ४ । ७६]

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः परयोः “अनुदात्तोपदेश”
(६ । ४ । ३७) इति अनुनासिकलोपः । अतत । अतनिष्ट । अतथाः ।
अतनिष्ठाः । पणु दाने । सनोति । ‘जनसनखनां सञ्चलोः’ (६ । ४ । ४३)

तनु विस्तारे । इतः पङ्कभदपदिनः । पञ्च सेटः उदित्वम् । तनित्वा तन्त्वेति
इङ्बिकल्पार्थम् ।

तनादिकृञ्भ्यः इति । एतत्तु पूर्वं व्याख्यातम् । तनोति । पिति सार्वधातुके
उप्रत्ययस्य गुणः । तनुत इति । “सार्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति ङित्वान्न
गुणः । तन्वन्ति । तनोपि । तन्वः । तनुवः इति । “लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः”
(६ । ४ । १०७) इत्युलोपः । तन्मः । तनुमः । तनुते । तन्वाते । तन्वते । तन्वहे ।
तनुवहे । तनुयात् । तन्वीत् । तनोतु । तनुतात् “उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्”
(६ । ४ । १०६) इति हेर्लुक् । तनु । तनुतात् । तन्वाताम् । तनवानि । तनेवे ।
अतनोत् । अतनुताम् । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । अतनुत । अतन्वाताम् ।
अतन्व । अतन्वि । अतनोत् । अतानीत् इति । “अतो हलादेशलोपोः” (७ । २ । ७)
इति वा वृद्धिः ॥ ३६२ ॥

तनादिभ्य इति । थासा साहचर्यात्तशब्दस्यात्मनेपदस्य ग्रहणम्, न परस्मैपदस्य,
तेनेह न अतनिष्ट यूयमिति । अतनिपाताम् । अतनिध्वम् । ततान । तेने । तेनिष्वे ।
तनिता । तन्यात् । तनिषोष्ट । तनिष्यति । तनिष्यते । पणु । उदित्वात् उवायां

असात् । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । “ये विभाषा” (६ । ४ । ४३)
 सायात् । सन्यात् । क्षण हिंसायाम् । क्षणोति । “हृम्यन्तक्षण” (७ । २ । ५)
 इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । क्षिणु हिंसायाम् । उप्रत्यये
 तनादेर्नोपधागुणः । उपधाञ्चकारस्य तु वा । क्षिणोति । अक्षेणीत् । अक्षित ।
 अक्षेणिष्ट । ऋण गतौ । ऋणोति । अर्णोति । ऋणुपात् । अर्णुयात् । ऋणोतु ।
 अर्णोतु । आर्णोत् । आर्णीत् । आर्णिष्टाम् । आर्त । आर्णिष्ट । आनर्ण ।
 आनृणतुः । इकृञ् करणे । करोति । “अत उत्सार्वधातुके” (६ । ४ । ११०)
 कुरुतः । यणादेशः । “न भकुर्धुराम्” इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

३९४. नित्यं करोते । [७ । ४ । १०८]

करोतेः प्रत्ययाकारस्य नित्यं लोपः स्यान्ध्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।

वेद् । सनिस्त्वा । सन्त्वा । सनीतीति “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) नैमित्ति-
 कत्वायणत्वस्याप्यपायः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनीतु । सनुताम् । असनीत् ।
 असनुत । असनातेति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७१) इति सिचो लोपः ।
 मात्स्वम् । असनिष्ट । सिचो लुगभावे इट् । ससान । सेने । सनिता । सनिषीष्ट । सनि-
 ष्यति । सनिष्यते । क्षणु । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम् । अक्षणीत् ।
 अक्षणुत । अक्षतेति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (२ । ४ । ७६) इति सिचो लोपे ‘अनु-
 दासोपदेश’ (६ । ४ । १७) इति अनुनासिकलोपः । अक्षणिष्टेति । लुगभावे ।
 अक्षयाः । अक्षणिष्ठाः । चक्षाण । चक्षाणे । चक्षिता । चक्षयात् । चक्षिषीष्ट । चक्षिणु ।
 उप्रत्यय इत्यादि । उप्रत्ययनिमित्त उपधागुणः । इत्यनेनान्त्यगुणः करोतेनं वाप्यते
 इत्युक्तम् । एतच्च “संज्ञापूर्वको विधिरनित्य” (५०) इत्याश्रयरक्षितमाधवादिभि-
 रक्तम् । तथा चापिशलिदुर्गादयोऽपि शप्येवोपधागुणमसूचयन् । यत्तु प्राचोक्तम् । एतत्तु
 दुर्गमतम् । तथा चानिच् विकरण इति शप्येव गुणं विदधाति इति । तदसत् । स्वमते
 गुणस्वीकारप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अभियुक्ताभिधानविरोधेनापसिद्धान्तात् ।

३९५. ये च [६।४।१०६]

कृञ् उलोपः स्याद् यादौ प्रत्यये । कुर्यात् । कृञ्स्तनादित्वेऽपि सिचो वा लुक् न । अकृत ।

अत एवाभुं धातुं शाकटायनचौरस्वाम्यादयो न पठन्ति । “पञ्चबाणः क्षिणोति” न तदप्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति” इति प्रयोगस्तु स्वादिपु छान्दसेषु रिक्षि, चिरि, जिरि, दाश दुर्हिंसायामिति दण्डकपठितस्य भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेणात्रेयमेत्रेयादिभिः समर्थितः । अन्ये तु क्षिणोतीति प्रयोगं भाषयामसाधुमेव मन्यन्ते । तथा च शाब्दिकाभरणे क्षिणोतीति गुण उदाहृतः । उपधाश्चकारस्य तु वेति एतदप्यनित्यप्रपञ्चादागतम् । अत एव ऋणिप्रभृतीनुदाहृत्य चौरस्वाम्याह—सार्वधातुके संदिग्धगुणा एते इति । द्वावप्येता दन्यान्ता । लाक्षणिकं च एत्वम् । तेन यङ्क्षुकि चाक्षन्ति चेत्तेति इतीडभावपत्ते “नश्चापदान्तस्य” (८।३।२४) इत्यनुस्वारः सिद्धयतीति स्थितम् । ऋणु । ऋणुते । ऋणुयान् । अणुयात् । ऋणीत । आणीत् । अणीत । आणीत । आर्त्तति सिचो लुक् । ननोपः । आट्बुद्धिः । आणित्तेति । सिचो लुगभावे इट् । आनर्त्तति । “अत आदेः” (७।४।७०) “तस्मान्नुड् द्विहलः” (७।४।७१) ऋकारैकदेशोऽपि रेफो नुड्विधिं प्रति हल् । उपधागुणः । आनृणतुः । आनृणिव । आनृणे । आनृणिषे । अर्णिता । अर्ण्यात् । अर्णिपीष्ट । अर्णिष्यति । अर्णिष्यते । डुकृञ् । डुइत् । कृत्रिममिति । क्तिप्रत्ययार्थः । करोतीति । “सार्वधातुक” (७।३।८४) इति गुणः । कृस्त इति । उत्वे तु कृते उपधागुणो न भवति विकारनिवृत्त्यर्थात् तपरकरणात् संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा । यणादेश इति । कुव अन्तीति स्थिते “इको धणञि” (६।१।७७) इत्यनेन वकार इत्यर्थः । “न भकुर्धृराम्” इति न दोर्ध्व इति । एतत्तु कुर्वे इत्यादौ वमुचितम् । इह तु यणो “अचः परस्मिन्” (१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वमपि सिद्धम् । न च दोर्ध्वविधौ न स्थानिवत्त्वनिषेधः । तस्य लोपाजादेशविषयत्वात् । न च स्थानिवद्भावे सिद्धेऽप्यस्मिन् पर्जन्यबलक्षणे प्रवृष्ट्या प्रतिपदीक्षन्वाच्च निषेध उदाहृत इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावं प्रति निषेधस्यासिद्धत्वात् । यद्वा “पूर्वत्रासिद्धीमे न स्थानिवत्” (वा०) इति स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गान्त्वैवमुक्तम् । कुरुते । कुर्वीत । करोतु । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत । अकार्षीत् । कृञ्स्तनादित्वेऽपि इति । सक्तं हि प्राक्—तनादित्वादेव सिद्धे कृञो ग्रहणमन्यत् । तनादिकार्यं नास्येति ज्ञापयति । अस्तु वा विकल्पः तथाप्यनेन भुक्ते “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) इति लोपो भविष्यति । न च विकल्पेन बाधः । नोपस्यासिद्धत्वात् । नापि विकल्पविधिवैधर्म्यम् । अतत । अतनिष्टेत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ ३६३ ॥

अकृतेति । “उच” (१।१।१२) इति कित्त्वान्न गुणः । चकार । चकर्ष । चकृव । चक्रे । चकृवहे । कर्ता । क्रियात् । “ऋद्धनोः स्ये” (७।१।७०) करिष्यति ॥ ३६५ ॥

३९६. संपर्युपेभ्यः करोतेभूषणे [६ । १ । १३७]

एभ्यः करोतेः सुडागमः स्यात् भूषणेऽर्थे । संस्क्रोति । “अहभ्यास-
व्यवायेऽपि” सुट् । उपदेशाधिकारत्वात् “ऋतश्च संयोगादेः” (७।२।४३)
इति लिङ् सिचोर्नेट् । समः कृपाताम् । संचस्कार । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः”
(७।४।१०) इत्यत्र संयोगोपघग्रहणं कर्तव्यम् कृत्वर्थमिति गुणः ।
संचस्करतुः । “कृत्सृभृश्च” (४।२।१३, इति सूत्रे “ऋतो भारद्वाजस्य”
(७।२।६३) इति सूत्रे च “कृजोऽसुट् इति वक्तव्यम्” (वा०) इति
नियमात् ससुट्कस्येड् । संचस्करिथ । संचस्करिव । सुटो बहिरङ्गत्वात्
“गुणोऽस्ति संयोगाद्योः” (७।४।२९) इति गुणो न । संस्क्रियात् ।

संपर्युपेभ्यः । संस्क्रोतीति—अलङ्करोतीत्यर्थः । सुटि कृते “समः - सुटि”
(८ । ३ । ५) इति कः । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” (८ । ३ । २) पक्षे “अनु-
नासिकात्परोऽनुस्वारः” (८ । ३ । ४) रोविसर्जनीयः । “विसर्जनीयस्य सः”
(८ । ३ । ३४) ‘वा शरि’ (८ । ३ । ३६) इति प्राप्ते “संप्रकांतां सो वक्तव्यः”
(वा०) इति सः । संपूर्वस्य क्वचिदभूपणेऽपि सुडिष्यते । संस्कृतमन्त्रम् । सूत्रकारो
निर्देशयति—संस्कृतं भक्ताः इति । ननु सप्तकृपाताम् । सप्तकृपाद्येत्यत्र सुटि कृते
संयोगादित्वाद् “ऋतश्च” (७ । २ । ४३) इतोऽऽ भाष्यमित्याशङ्क्याह—उपदेशा-
धिकारत्वादिति । “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” (७ । २ । १०) इत्यत्र उपदेशे
इत्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायां यः संयोगादिस्तस्येड् विधीयते । न च करोतिस्तथा, सुट्
उपदेशोत्तरं विहितत्वादित्यर्थः । एतच्च भक्तः सुडिति भाष्यकारपक्षे परिहृतम् ।
कात् पूर्वग्रहणेन सुडभक्त इति ज्ञापितमिति वृत्तिकारमते त्वप्रमङ्ग एव सुटः कृजोऽ-
नवयवत्वेन संयोगादित्वाभावात् । अत्र तु पक्षे एवं योजना—उपसमीपे ककारस्य देशो
यस्य सुटः स चासावधिकश्च तत्त्वात् अभक्त एवायं कात् पूर्वः समीपदेशे एव प्रयुज्यते
इत्येतावत् न त्ववयव इत्यर्थः । अयं च परिहारः पूर्व धातुरूपसर्गेण युज्यते परचात्
साधनेनेति पक्षे । पूर्व धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे तु सुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्ध-
त्वात् संयोगादित्वं नास्त्येवमपि परिहारोऽस्ति । संचस्कारेति । अभ्यासव्यवायेऽपीति ।

१. भवेति क० पु० ।

२. उपदेशाऽनुदात्तादिति क० पु० ।

३. कात् पूर्वग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति एतत् पूर्व धातुरूपसर्गेण युज्यते परचात् साधनेन
इति क० पु० ।

संस्कृषीष्ट । "परिनिविश्यः" (८ । ३ । ७०) इति षः । परिष्करोति ।
 "सिवादीनाम्" (८ । ३ । ७१) इति पत्वं वा । पर्यङ्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ।
 उपस्करोति ।

३९७. उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च [६।३।१३९]

उपात् कृञः सुट् स्यात् पुनर्गुणाधाने विकारेऽध्याहारेऽर्थे । उपस्कुरुते ।

इति तनादिप्रक्रिया

—:०:—

ननु संवस्करतुरित्यत्राङ्गस्यासंयोगादित्वाद् गुणो न स्यादित्याशङ्क्याह—
 ऋतश्चेत्यादि । 'संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम्' इति । संयोगोपधग्रहणमपीत्यर्थो द्रष्ट-
 व्यः । ननु संयोगादिग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम्, सस्वरतुरित्यादावपि संयोगोपधत्वेनैव
 सिद्धेः । भवेत् सिद्धं सस्वरतुरिति, इह तु न सिद्धयति सचस्वरतुरिति । बहिरङ्ग-
 लक्षणस्य सुटोऽसिद्धत्वेनासंयोगोपध इति गुणाप्राप्तेः । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे
 संयोगोपधग्रहणस्यार्थत्वात् सुटोऽसिद्धत्व बाध्यते इति गुणसिद्धिः । यद्यप्यल्पात्र-
 मुपधा' न संयोगः तथाप्यवयवगतमुपधात्वं समुदाये उपचर्यते । ननु सुटोऽभक्तत्वा-
 न्नाङ्गस्य संयोग उपधा । सत्यम् । तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाददोषः । सुटो
 बहिरङ्गत्वादिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे पश्चादुपनतोपसर्गपिक्तस्य
 सुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् संयोगादित्वाभावादित्यर्थः । यदा तु पूर्वं धातुरपस-
 र्गेण युज्यते इति पक्षस्तदा । यद्यपि सुटन्तरङ्गस्तथापि सुटोऽभक्तत्वादिति परिहारो
 ज्ञेयः । भक्तत्वपक्षे तु "नित्यं छन्दसि" (७ । ४ । ८) इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेर्नित्यं
 यः संयोगादिस्तस्य' गुण इति विज्ञानात् सुटि कृते न भविष्यतीति बोध्यम् ।
 संस्कृष्यात् । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७ । ४ । २८) संस्कृषीष्टेति । "उश्च"
 (१ । ३ । १२) इति कित्त्वान्न गुणः । सस्कृष्यति । पर्यङ्कार्षीदिति "ग्रहभ्यासव्य-
 वायेऽपि" इति सुट् । परिचस्कारेत्यत्र तु "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" (७ । ३ । ६५)
 इति पत्वं न भवति । प्राक्सितादित्यनुवृत्तेः ।

समवाये च । समवायं व्याचष्टे—सङ्क्षेपे इति ॥ ३९६ ॥

उपात् प्रतियत्नं व्याचष्टे—गुणाधाने इति । लब्धसत्ताकस्य वृद्धये वृद्धस्य च
 तादवस्थाय गुणान्तराधानहेतुरिह प्रतियत्न इत्यर्थः । विकृतमेव वैकृतम् ।

१. यद्यप्य मात्रमिति क० पु० ।

२. तस्येति गुण विज्ञानादिति क० पु० ।

तिङन्ते क्रयादयः।

हुक्तीञ्द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्त्तः । इतो द्वावनिटाबुभयपदिनौ च ।

३६८. क्रयादिभ्यः शना [३ । १ । ८१]

क्रयादिभ्यः शनाप्रत्ययः स्यात् कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः ।
क्रीणाति । “ई हल्यपोः” (६ । ४ । ११३) क्रीणीतः । “शनाभ्यस्तयोरातः”
(६ । ४ । ११३) क्रीणन्ति । क्रीणीते । स्कुञ् आप्रवणे ।

३६९. स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः शनुश्च
[३ । १ । ८२]

एभ्यः शनुः स्यात् शना च कर्तरि सार्वधातुके । स्कुनोति । स्कुनाति ।

“प्रज्ञादिभ्यश्च” (५ । ४।३८) इति स्वार्थेऽणित्याशयेन व्याचष्टे—विकार इति । प्रथ-
प्रकरणादिना गम्यमानार्थस्य वाक्येकदेशस्य स्वरूपेणोपादानम् । वाक्याध्याहारस्तु
प्रतीकेन पादत्ते—अध्याहारे चेति । उपस्कुस्ते इति । अलङ्कस्ते । सङ्कीकरोति ।
गुणान्तरमाधत्ते । विकरोति । वाक्येकदेशमध्याहरतोति वार्थे तन्त्रेणोदाहरणं
मोज्जम् ॥ ३६७ ॥

पृश्नीमण्डलमोतिमण्डलमणिर्यः शोषवंशामली-
त्तं स धीनरतिहसूनु रभवत् प्रत्यसवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावविवृती सरप्रतिवाव्याकृतौ
भीकृणस्य कृतौ समाप्तिमप्यत् तानादिकप्रक्रिया ॥ १ । इति ।
इति तनादयः । तनादि ६० ।

—:०:—

क्रयादिभ्यः । क्रीणाति । शनः “सार्वधातुकमपित्” (१ । २ । ४) इति
ङित्वाङ्गन गुणः । णत्वम् । क्रीणन्तीति । भौ परत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमन्तादेशे
आल्लोपः । एवं केऽपि ज्ञेयम् । क्रीणोयात् । क्रीणीत । -क्रीणीयाताम् । क्रीणीतात् ।
क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणीताम् । क्रीणीष्व । क्रीणी । क्रीणावहे । प्रक्रेष्ट । चिक्राय ।
इयङ् चिक्रियतुः । चिक्रियथ । चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रिये । चिक्रियिषे । चिक्रि-
यिद्वा । चिक्रियिष्वे । चिक्रियिवहे । क्रेता । क्रीयात् । क्रेपीष्ट । क्रेप्यति । क्रेप्यते ।
स्कुञ् । आप्रवणमुद्धारणम् ॥ ३६८ ॥

स्कुनोतीति मुनोतिवत् । स्कुनातीति । क्रीणातिवद्रूपाणि ज्ञेयानि । स्तम्भु ।
एषु प्रथमतृतीयो स्तम्भार्थः । द्वितीयो निष्कोपणार्थः । चतुर्थो धारणार्थ इति माधवः ।

१. आप्रवणमुद्धारणम् इति नास्ति क० पु० ।

स्तम्भु स्तम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने । एते सौत्राः । “अनिदिताम्” (६।२।२४)
इति नलोपः । विष्टम्नोति । अवष्टम्नाति । “जस्तम्भु” (३।१।५८)
इत्यङ् वा । व्यष्टम्भत् । व्यष्टम्मीत् । अवतष्टम्भ । स्तुम्नोति । स्कम्नोति ।

४००. वे। स्कम्नातेर्नित्यम् [८ । ३ । ७७]

वेः परस्य स्कम्नातेः सस्य पः स्याद् नित्यम् । विष्कम्नाति । स्कम्नाते-

उदित्वं क्त्वायामिद्विकल्पायम् । अत एव श्नुशनाव्यतिरिक्तविषयेऽपि प्रयोग एषा-
मिति गम्यते । एते सौत्रा इति । सूत्रे एवोपात्ताः, न धातुपाठे पठ्यन्ते इत्यर्थः ।
(ते “हलः” श्नः शानज् हो” (३।१।३८) इति सूत्रे त्रयादेरित्यनुवृत्तेः धातोः
त्रयादिगणपठितस्यैव हल उत्तरस्य श्नः शानजादेशो भवति, नान्यत्र सौत्रेष्वपीति
जयादित्यादयः ।) सर्वे परस्मैपदिनः सेट्काश्च । विष्टम्नोतीति । ‘स्तम्भेः’
(८ । ३ । ६७) इति पत्वम् । अवष्टम्नातीति । श्ना । “अवाच्चात्मन्नाविदूर्ययोः”
(८ । ३ । ३८) इति पत्वम् । स्तम्भुवन्ति । संयोगपूर्वत्वान्न “हुश्नुवोः” (६ । ४ । ८७)
इति पण् । अत एव हि नलोपहिलोपी । स्तम्भुहि । स्तम्भवानि । अस्तम्भोत् ।
स्तम्भीयात् । स्तम्भीहि । (ये तु हल. श्न इत्यत्र त्रयादिभ्य इत्यनुवृत्त्यै त्रयादिभ्यश्च
शानच् प्रत्ययं कुर्वते तेषां सौत्रेभ्यः स नास्तीति । माघवस्तु स्तम्भानेत्युदाजहार ।
शानज्विधौ त्रयादिभ्य इत्यनुवृत्तिं नेच्छति तेन सौत्रेभ्योऽपि भवति) अस्तम्नात् ।
अस्तम्नीताम् । व्यष्टम्भत् इति । अङि नलोपः । व्यष्टम्भात् । अङभावे सिचः “इट ईटि”
(८ । २ । २८) इति लोपः । उभयत्र “प्राक्सितादङ्वायेऽपि” (८ । ३ । ६३)
इति पत्वम् । अवतष्टम्भेत्यादि । (द्वित्वे । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१)
“स्यादिष्वभ्यासेन” (८ । ३ । ६५) इति पत्वम् । तस्तम्भिथ । तस्तम्भिभ ।
श्नाश्नुवोर्नलोपः । स्कुम्नोति । व्यष्टम्भोत् । तस्तम्भ । स्तम्भिता । स्तम्भ्यात् ।
स्तम्भिष्यति ॥ ३६६ ॥

वेः स्कम्नातेरिति । स्कम्नोतेर्वेति । ननु श्नानिर्देशो यदि श्नान्तरूपानुकर-
णार्थस्ततो विष्कम्भिताः विष्कम्भितमित्यादावपि न स्यात् । अथ धातूपलक्षणम् ।

१. ते इत्यारभ्य—जयादित्यादयः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. ये तु इत्यारभ्य—नवतीत्यन्तो रेखाङ्कितो ( ) नास्ति क० पु० ।

रित्युक्तेः स्कुम्भोतेर्न । विस्कम्भोति । स्कुम्भोति । मीञ् हिंसायाम् ।
 “हिनुमीना” (८ । ४ । १५) प्रमीणाति । “मीनातिमिनोति” (६ । १ । ५०)
 इत्याच्चम् । अमासीत् । अमास्त । ममौ । मिम्यतुः । पूञ् पवने ।

४०१. प्वादीनां ह्रस्वः [७ । ३ । ८०]

प्वादीनां द्वाविंशतेर्ह्रस्वः स्यात् शिति परे । प्वादीनां ह्रस्वो वेति
 केचित् । पुनाति । पुनीते । अपावीत् । अपविष्ट । कृञ् हिंसायाम् ।

ततो विस्कम्भोतीत्यत्रापि भवितव्यम् । यतः स एवायं धातुविकरणद्वययोगी^१ ।
 न चास्य गणपाठोऽस्ति येन शनानिर्देशात् क्रैयादिको गृह्यते न सौवादिक इति कल्पेत ।
 अत एव माधवेन विष्कम्भोतीति श्नुप्रत्ययान्तपक्षेऽपि पत्वमुदाहृतम् । शनानिर्देशश्च
 स्कम्भतेर्भावादिकस्य निवृत्त्यर्थंस्तेन विष्कम्भ इत्यादावपि भवतीति चोक्तम् । एवं तु
 स्तम्भोतेर्नैत्येतन्मतान्तरेणोक्तमिति बोद्धव्यम् । मीञ् । उभयपदी, अनिद्^२ च । हिनु-
 मीना इति । अनेन एत्वमित्यर्थः । प्रमीणोतः । प्रमीणन्तीत्यत्र त्वेकदेशविकृतस्यानन्य-
 त्वात् मीनारूपाश्रयमपि एत्वमीत्वाल्लोपयोरपि कृतयोर्भवति । मीनीते ।
 मीनीयात् । मीनीत । मीनीयाताम् । मीनातु । मीनीहि । मीनानि । मीनीताम् । मीनीष्व ।
 मीर्न । अमीनात् । अमीनीत । अमासोदिति । “यमरम्” (७ । २ । ७३) इतीदृशको ।
 अमासिष्टाम् । ममाविति । आत्वम् । “आत औ एन” (७ । १ । ३४) वृद्धिः ।
 मिम्यतुरिति । अनेज्जनिमित्तत्वान्नात्वम् । इयङ् । तस्य स्थानिवत्त्वात् “एकाच”
 (७ । २ । १०) इति द्वित्वम् । यण् । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् ।
 मासीष्ट । मास्यति । मोस्थते । पूञ् । पवनं शुद्धिकरणम्, न शुद्धिमात्रम् । तथा च पुनीते
 आत्मानम् कर्षकेण । बलजं पुष्पत इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । इतः सप्त सेटः ।
 चत्वार उभयपदिनः ॥ ४०० ॥

प्वादीनामिति-। आगणान्ताः प्वादयः, कथं ज्ञायते ? “ज्ञाजनीर्जा” (७ । ३ । ७६)
 इति दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा ह्रस्वान्तोऽपि “अतो दीर्घो यत्रि” (७ । ३ । १०१)
 इति दीर्घेण जानाति जायते इत्यादि सिद्धम् । तत् क्रियते प्वादीनां ह्रस्वो मा भूदिति ।
 यदि तु औपम्यन्ता एव प्वादयः स्युस्ततो ह्रस्वाप्रसङ्गादनर्थकं दीर्घोच्चारणं स्यात् ।

१. योग इति क० पु० ।

२. अनिद्भेति क० पु० ।

अकरीत् । अकरीष्ट । अकरिष्ट । “लिङ्सिचोः” (७ । २ । ४२) इति
वेट् । अक्रीष्टं । करिषीष्ट । कीर्षीष्ट । धृञ् कम्पने । अधावीत् । अधौपीत्
इत्यपि केचित् । तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् थलि नित्यमिट् । दुधविध ।
ग्रह उपादाने । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणम् । गृह्णाति ।

एव च ली श्लेषणे इत्यस्यानन्तरं यद् वृत्करणं तत्तु प्लादिपरिसमाप्त्यर्थम् आनन्तर्यात्,
न तु प्लादिसमाप्त्यर्थमित्याकरः । केचित्तु प्लादिसमाप्त्यर्थमपि वृत्करणमित्याहु-
स्तन्मतमाश्रित्याह—प्लादीनां द्वाविंशतेरिति । ते च पूञ् पवने । लूञ् छेदने । धूञ्
कम्पने । स्तूञ् आच्छादने । कृञ् हिंसायाम् । वृञ् वरणे । पृञ् हिंसायाम् । वृञ् वरणे
भृञ् भुञ्जते । पृञ् पन्नपूरणयोः । दृञ् विदारणे । जृञ् वयोहानौ । नृञ् नये । शृञ् गतौ । गृञ् शब्दे ।
ज्या वयोहानौ । श्री वरणे । रो गतिरेपणयोः । प्ली गतौ । ली श्लेषणे । वृत् । इत्यन्ताः ।
अत्र पक्षे इत उत्तरेषां श्री वरणे इत्यादीनां ह्रस्वो नास्ति । आगणान्तः इति पक्षे भव-
तीति मतभेदात् फलितं विकल्पमुपदशंयति । प्लादीनामिति । ते च व्री वरणे । श्री भये ।
स्त्रीव हिंसायामिति त्रय एव । ज्ञा इत्यस्य तु जादेशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वेन
न भाव्यम् । परे तु हलन्ता इति । पुनोयात् । पुनोत । पुनातु । पुनोताम् । अपुनात् ।
पुपाव । पुपविध । पुपुविध । पुपुविद्धवे । पुपुवे । पुपुविध्वे । पविता । पूयात् ।
पविषीष्ट । पविष्यति । कृञ् । कृणाति । कृणीते । अकरिष्ट । अकरोष्टेति । ‘वृत्तो
वा” (७ । २ । ३८) इति वा दीर्घः । इडभावे इति । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु”
(७ । २ । ४२) इतोऽटो विकल्पनात् । अक्रीष्टेति । “उञ्च” (१ । २ । १०) इति क्त्वे
‘अत इडातोः” (७ । १ । १०८) इतोऽत्वम् । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति
दीर्घः । पत्वम् । ष्टुत्वम् । चकार । चकरतुः । चकरिथ । चकरे । करिता । करोता ।
कीर्यात् । करिषीष्टेति । “न लिङि” (७ । २ । ३६) इतोऽटो न दीर्घः । कीर्षीष्टेति ।
“लिङ्सिचोः” (७ । २ । ४२) इतोऽभावेपक्षे । करिष्यति । करोष्यति । धृञ् ।
धुनाति । धुनीते । धुनीयात् । धुनोत । धुनातु । धुनीताम् । अधुनात् ।
अधुनीत । अधावीदिति । स्वरत्यादिविकल्प बाधित्वा “स्तुसुधूञ्भ्यः
परस्मैपदेपु” (७ । २ । ७२) इति नित्यमिट् । अध्येषीदित्यपीति । “स्तुसु-
धूञ्भ्यः” (७ । २ । ७२) इत्यत्र सुसाङ्चर्यात् स्वादेरेव धूञो ग्रहणम् । तेनास्म
“स्वरति” (७ । २ । ४४) इत्यादिनेह विकल्प्यते इति नेपामाशयः । अधविष्ट ।
अधोष्ट । दुधाव । तासौ नित्यानिट्त्वाभावादिति । “स्वरति” (७ । २ । ४४)
इत्यादिना विकल्पितेत्वाद् इत्यर्थः । धुधुवे । धविता । धोता । धूयात् । धविषीष्ट,
धोषीष्ट । धविष्यति । धोष्यति । ग्रह । गृह्णातीति । “संप्रसारणाञ्च” (६ । १ । १०८)
इति पूर्वरूपम् । णत्वम् । गृह्णीतः । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । अगृह्णात् ॥४०१॥

४०२. हलः स्तः शानज्ज्ञौ [३ । १ । ८३]

हलः परस्य स्तः शानजादेशः स्यात् हौ परे । गृहाण । अगृह्णात् ।
अग्रहीत् । हान्तत्वान्न वृद्धिः । जग्राह । अगृह्यतुः । अग्रहिष ।

४०३. ग्रहोऽलिटि दीर्घः [७ । २ । ३७]

अहेरिदो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहोता । शृ हिंसायाम् । शृणाति ।

४०४. शृदूपां ह्रस्वो वा [७ । ४ । १ । २]

एषां ह्रस्वो वा स्याल्लिटि विडति । शशार । ह्रस्वामावे “ञ्चछत्पृताम्”
(७ । ४ । ११) इति गुणः । शशरतुः । शशतुः । शशरिष । शरीता ।

हलः स्तः । स्त इति स्थानिर्निर्देशादादेशोऽयमित्याह—शानजादेशः स्यादिति ।
यदि स्त इत्यकृत्वा प्रत्यय एवायं विज्ञायते तत्रापि न दोषः । न चैवं ह्रस्वस्तमात्रात्
प्रसङ्गः । अयादिभ्य इत्यनुवृत्तेः । ननु यदायं प्रत्ययः स्यात्तदा भिदानेति “व्यत्ययो
बहुलम्” (३ । २ । ८४) इति शानचि कृते “मिदेर्गुणः” (७ । २ । ८२) इति गुणः
प्राप्नोति । स हि प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो नेद्यतीतिवत् इहापि स्यात् । आदेशत्वे
तु स्थानिवद्भावेन सिद्धेऽपि शित्वे पुनः शित्करणात् ङिष्त्वमपि पुनर्भवतीति गुणो
न भवति । तस्मादादेश एव एष्टव्य इति चेन्न । यदि व्यत्ययेन तत एव गुणविषये
इकारोऽपि भविष्यतीति नुवचत्वात् । गृह्णातेति । सन्निपातपरिभाषायाः
अनित्यत्वात् “अतां हेः” (६ । ४ । १०५) इति हेर्लुक् । गृह्णीताम् । अगृह्णीत् ।
अग्रहोष्ट । अग्रहीतेति । “लिट्यभ्यासस्य” (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् ।
“उरत्” (७ । ४ । ६६) हुतादिः शेषः । अगृहे । ४०२ ॥

ग्रहोर्जनंति । अलिटोति किम् ? अगृह्व । प्रकृतस्मृतो दीर्घत्वम् । तेन चिरव-
दिदो न दीर्घ इति वक्ष्यति । गृह्णात् । अग्रहोष्ट । अग्रहोष्यति । अग्रहोष्यते । शृ । इतो
दश परस्मैपदिनः । शृणाति । “प्वादीनां ह्रस्वः” (७ । ३ । ८०) गृह्णीयात् ।
शृणातु । अशृणात् । अशारीत् । अशारिष्टाम् । “सिचि च परस्मैपदेषु” इति न
दीर्घः । शशार ॥ ४०१ ॥

शृदूपां । शशरतुरिति । “ञ्चछत्पृताम्” (७ । ४ । ११) शशतुः । ह्रस्व-
पक्षे अगृ । शशरिष । शशरिष । शश्रिव । शरीता । शरीता । शरीता । शरीर्यति ।

१. नुवचनत्वादिति ४० प्र० ।

शीयात् । शरीष्यति । शरीष्यति । एवं दृ विदारणे । दृ पालने । ज्या
वयोहानौ । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) ।

४०५. हलः [६ । ४ । २]

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति
दीर्घत्वे कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । जीयात् ।
जी वरणे । जीणाति । ज्ञा अवबोधने । “ज्ञाज्जो” (७ । ३ । ७९)
जानाति । अन्यग्रन्थ सन्दर्भे । अध्नाति । “अन्यग्रन्थोः किति लिटि सेटि

शरीष्यति । एवमिति । दृणाति । ददारात् । ददार । ददरतुः । ददरतुः । दरिता ।
दरीता । दीयात् । पृ । पपार । पपरतुः । पप्रतुः । पपरिथ । परिता । परोसा । “उदो-
ष्ठ्यपूर्वस्य” (७ । १ । १०२) इत्युत्त्वम् । परत्वम् । दीर्घः । पूयात् । परिष्यति ।
परीष्यति । ज्या हाबनिबो ॥ ४०४ ॥

हलः । अङ्गस्येति । प्रकृतमिहावर्तते । तेनकेन हल् विशेष्यते । तेन च
संप्रसारणम् । तेन चाङ्गम् । ततश्च तदन्तविचिर्भवतात्याशयेन व्याचष्टे—
अङ्गावयवादिभ्यो । अङ्गावयवात्किम् ? निरुतम् । दुरतम् । हलः उत्तर किम् ?
उत्तम् । संप्रसारणं किम् ? चितम् । स्तुतम् । तदन्तस्याङ्गस्य किम् ? विद्धः । विचितः ।
इति । दीर्घत्वे इत्यादिनाऽस्य प्वादिषु पाठे प्रयोजनं समर्थयते । अज्यासीत् । जिज्यौ
इति । “लिट्यभ्यासस्य” (६ । १ । १७) इति संप्रसारणम् । “आत औ णलः”
(७ । १ । ३४) जिज्यतुरिति । “ग्रहिज्या” (६ । १ । १६) इति संप्रसारणे दीर्घं
चेयद् । तस्य स्थानिवत्त्वात् द्वित्वम् । यण् । जिज्यथ । जिज्याथ । ज्याता । जीयात् ।
ज्यास्यति । ज्री । ज्रीणाति । ज्रीणातोति । प्वादीनां ह्रस्वो वेति केचिदित्युक्तम् ।
अज्ञीपीत् । विज्ञाय । ज्ञेता । ज्ञीयात् । ज्ञेप्यति । ज्ञा । अज्ञासीत् । जज्ञौ । जज्ञिथ ।
जज्ञाय । जज्ञिव । ज्ञाता । ज्ञेयात् । ज्ञायात् । ज्ञास्यति । अन्य ग्रन्थ इतो
गणान्ताः सेटकाः । अध्नातोति । “अनिदिताम्” ६ । २ । २४ इति नलोपः ।
अग्रन्यीत् । शग्रन्य । श्रेयतुरिति ‘अन्यग्रन्यदभिभूयः परो लिङपित् किङ्कब्यः’
(वा०) इति कित्त्वान्न लोपः । तस्यासिद्धत्वादप्राप्तमेत्त्वमुपसंख्यानयति—वेति
केचिदिति । अन्यग्रन्य इति कित्त्ववास्तिके वेति केचित्पठन्ति इत्युक्तम् । तेन किङ्कब्यस्य
विकल्पितत्वादेत्वमपि विकल्प्यते इत्यर्थः । यदि त्वेत्त्वस्यैव विकल्पो व्याख्येयत

१. ददारेति नास्ति क० पु० ।

२. परत्वमिति नास्ति क० पु० ।

३. उपसंख्यानमिति क० पु० ।

थलि च एवं वक्तव्यम्" (वा०) वेति केचित् । श्रथन्थतुः । श्रथन्थतुः । श्रथिथ । श्रथन्थिथ । एवं ग्रन्थ । कुप निष्कर्षे । कुष्णाति । कुपाण ।

४०६. निरः कुषा [७ । २ । ४६]

निरः परात् कुपो बलादेरार्धतुकस्येद् वा स्यात् । निरकोपीत् । निरकुक्षत् । नित्यं किम् ? कोपिता । अश भोजने । अशनाति । अशान । अशिता । अशिप्यति । वृङ् संभक्तौ । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । इति क्रयादिप्रक्रिया । इति नवगणाः ।

ततः कित्त्वपक्षे एवैत्त्वाभावे श्रथन्थतुः । श्रथन्थतुः । श्रथयिष्येति प्रसज्येत । श्रथन्थतु-रिति । कित्त्वाभावपक्षे न नलोपः । पिद्वचनेऽपि कित्त्वमिति सुधाकरादयः । श्रन्थिता । श्रन्थिष्यति । श्रन्थमिति । श्रन्थनाति । श्रन्थन्थीत् । जग्रन्थ । श्रथन्थतुः । जग्रन्थन्थतुः । श्रथिथ । जग्रन्थिथ । श्रथिथ । श्रन्थिता । श्रथन्थीत् । कुप । निष्कोपणं बहिर्निःसारणम् । कुष्णातीति । 'रपाभ्याम्' (८ । ४ । १) इति एत्वम् । कुष्णीयात् । कुपाणेति । "हलः णः शानञ्भौ" (३ । १ । ८३) ॥ ४०५ ॥

निरः कुपः । प्राप्तविभाषेयम् । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे "शल इगुपधात्" (३ । १ । ४५) इति वसः । "पठोः कः पि" (८ । २ । ४१) पत्वं तः । चुकोप । चुकुपतुः । कोपिता । कुप्यात् । कोपिष्यति । अश । अशनातु । अशानेति । शनः शानच् । आशीत् । आक्ष । मतान्तरे अष्ट । अश्यात् । अशिष्यति । वृङ् । आत्मनेपदी । वृणीते । वृणाते । वृणते । वृणीत । वृणीताम् । वृणीष्व । वृणौ । अवृणीत । अवरीष्ट । अवरीष्ट । वृतो वा" (७ । २ । ३८) इति दीर्घः । अवृतेति । "लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु" (७ । २ । ४२) इतीडभावे "उञ्च्" (१ । २ । ११२) इति कित्त्वम् । "ह्रस्वादङ्गात्" (८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । ववृषे इति । आदिस्त्वान्नेट् । वरितः । वरीता । वरिषीष्ट । वरिष्यते ॥ ४०६ ॥

पृथोमण्डलमौलिमण्डनमसिः शेषंशामलो-

संतः धोःनरसिहपुत्रभवत् प्रत्ययवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृती सत्प्रक्रियाव्याहृती

पीड्यन्त्य कृती समासिमगमत् क्रियादिकप्रक्रिया ॥ १ । इति ।

इति ग्रन्थादयः । ग्रन्थादिः १०० ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये

४०७ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् [३ । १ । २५]

एभ्यश्चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्धयर्थः,
चकारः “चितः” (६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तार्थः । उपधागुणः ।
धातुसंज्ञायां शप्तिश्चादि । गुणायादेशौ । चोरयति ।

४०८. णिचश्च [१ । ३ । ७४]

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।

अथ चुरादयः । चुर स्तेये ।

सत्यापपाश । अत्र चूर्णान्तानि प्रातिपदिकानि तेषां “प्रातिपदिकाद् धात्वर्थं”
इत्येव सिद्धे एषां ग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । एभ्यो णिचं तु नामधातुप्रक्रियामुदाहरिष्यति ।
इह तु चुरादिभ्यो णिजर्थमुपन्यस्तमेतत् सूत्रम् । ननु चुरादेः “हेतुमति च”
(३ । १ । २६) इत्येव सिद्धम्, तत् किमनेनेत्याह—स्वार्थे इति । एतत्तु चुरादिभिरेव
संबध्यते सत्यापादिभिः तेषु धात्वर्थं इत्यादिनार्थनिर्देशात् । उपधागुणः इति ।
“पुगन्त” (७ । ३ । ८६) इत्यादिना । धातुसंज्ञायामिति । “सनाद्यन्ता धात्वर्थः”
(३ । १ । ३२) इत्यनेन । तिप्शबादि इति । धातोरिति विहितस्य लडादेः “तिप्-
तसूक्ति” (३ । ४ । ७८) इति तिबादयः आदेशा भवन्ति । तेषु च परेषु शप् प्रत्ययः ।
आदिपदादनुबन्धलोपसार्वधातुकसंज्ञादि । गुणायादेशाविति । “सार्वधातुक” (७ । ३ । ५४)
इति गुणः । “एचोऽप्यवायावः” (६ । १ । ७८) इत्यप् चोरयतीति । णिच् ।
एभ्यश्च “चुट्” (१ । ३ । ७) इतीत्संज्ञा । चकारस्य “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३)
इति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् ॥ ४०७ ॥

णिचश्च । केचिदाहुः—“स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः ऋथादौ लक्षितश्चैकश्चुरादिषु”
इति वचनात् लक्षितेः स्वरितेत्त्वात् लिङ्गाद् अन्येभ्यश्चुरादिभ्यो णिचश्चेति तङ् नेति
हेतुमण्णिजन्तादेवायं विधिरिति तदप्रमाणमित्याह—हरदत्तः । एष विधिर्न चुरादि-
णिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म । आसवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टम् । लक्षयतेः
स्वरितेत्त्वमनार्थमिति, तदेतदभिसन्वायोदाहरति-चोरयते इति । चोरयेता चोरयताम् ।

“णिभिद्रुस्तुभ्यः” (३ । १ । ४८) इति चङ् । द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः ।
अभ्यासदीर्घः । णिलोपः । अचूचुरत् । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
चुरादेणिञ्जेति केचित् । पक्षे चोरतीत्यादि । कृत संशब्दने ।

अचोरयत् । कामयतावुक्त्वं लुङि प्रक्रियां स्मारयति—णिश्रीति चङित्यादिना । अयं
तु प्रातिश्रमः । चोरि, इति स्थिते । न्लिः । चङ् । ततः परत्वाद् “लोरनिटि”
(६ । ४ । ५१) इति णिलोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् “लौ चङि” (६ । १ । ११)
इत्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् परत्वात् पूर्वं भवति । स च “एच इग्नस्वादेशो” (१ । १ । ४८)
इत्योकारस्य ह्रस्व उकारः । “चङि” (६ । १ । १०) इति द्वित्वम् । हलादिः शेषः
“दीर्घो सघोः” (७ । ४ । ६४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यस्तु प्राचा सन्वद्भावोऽप्युक्तः ।
तस्य प्रकृते क उपयोग इति चिन्त्यम् । अचूचुरत् । अचूचुरताम् । चोरयामासेति ।
“कास्प्रत्ययात्” (३ । १ । ३४) इत्याम् । कृत्रोऽनुप्रयोगः । “लोरनिटि” (६ । ४ । ५१)
इति लोपापवादः “अयामन्तात्वाप्येत्विष्णुपु” (६ । ४ । ५५) इत्यादेशः ।
चोरमितेति । एयन्तस्यानेकाचत्वेन सेट्त्वादिति कृतेऽनिटीति निषेधान्न णिलोपः ।
अयादेशः । चोर्यात् इति णिलोपः । चोरयिष्यति । अचूचुरत् । अचूचुरेताम् । चोरया-
श्चक्रे । चोरयिषीष्ट । चोरयिष्यते । चुरादेणिञ्जेति केचित् । अत्रार्थं ज्ञापकं चिन्तयते-
रिदित्करणम्, तदाह हरदत्तः—चितिः स्मृत्यामितोदित्वमत्र हि ज्ञापकम् । अस्म्य हि
फलं चिन्तितमित्यादौ नलोपो मास्य भूदिति । नित्ये तु णिचि सत्यत्र नलोपस्या-
प्रसङ्गतः चिन्त स्मृत्यामितौत्येव पठितव्यं भवेदिहेति पक्षे चोरतीति । शप्पुपधागुणः ।
आदिपदात् चोरतु । अचोरीत् । चुचोर । चोरिता । चूर्यात् । चोरिष्यति ।
अचोरिष्यत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमिति वादिनां मतेनेदमुदाहृतम् । सिद्धान्ते
तु विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा हि घुपिर विशब्दने इत्यत्र भाष्ये—किमर्थ-
मममविशब्दने इत्युच्यते । ननु विशब्दने घुपेरिणा भवितव्यम् । एवं तर्हि सिद्धे सति
यदविशब्दनेग्रहणं करोति सञ्ज्ञापयत्याचार्यः ? विशब्दने विभाषा घुपेरिञ् भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? “महोपालवचः श्रुत्वा जुघुपुः पुण्यमानवाः” इत्येष प्रयोगः
उपपन्नो भवतीति विशिष्टविषयत्वमुक्तम् । अनित्यप्यन्ताश्चुरादय इत्यस्य तु
सामान्यापेक्षत्वेऽविशब्दनार्थस्यापि घुपेरयमन्तस्य सम्भवात् । तदव्यावृत्त्यर्थमविशब्द-
नोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यात् । तथा च “लोरणो” (१ । ३ । ६७) इत्यत्रापि गरि
प्रकृत्य भाष्यम् । यस्माणोः कर्मकर्ता वा विद्यते । न चैतस्माणोः प्राक् कर्म कर्ता वा
विद्यते गणोऽनित्यप्यन्तत्वमुक्तम् । एतदव्याख्याने च कैयटः । नित्यत्वाप्लिचः केवलानां
चुरादीनां प्रयोगाभावात् इति । तस्माद् यत्र लिङ्गं वचनं त्वाघुपाद्वेत्यादि । एवं च
तदुभयाभावाच्चुरेणिञ्जविकल्पोऽप्राप्ताणिक इति वदन्ति । परमतेन त्वेतदुदाहृतं

४०९. उपधायश्च [७।१।१०१]

धातोरुपधाया ऋकारस्य इदादेशः प्रत्यये परे । कीर्तयति । अचिकी-
तत् । अय अदन्ताः । गण संख्याने । अतो लोपः । तस्य स्थानिवच्चा-
न्नोपधावृद्धिः । गणयति ।

द्रष्टव्यम् । 'अत' एव 'एकहल्मध्ये' (६।४।१२) इत्यनुवृत्ती यज्जगणतुः,
जगणुरिति लिङ्गवचनयोरभावेऽपि अयन्तमुदाहृतम्, तदपि) परमतेनेति भावः ।
कृत ॥ ४०८ ॥

उपधा । अङ्गस्येत्यधिकारेण स्वनिमित्तप्रत्यय आक्षिप्यते इत्याशयेनाह—
प्रत्यये परे इति । अत्र कृत इति सूत्रणोपम् । ऋत इति सूत्रणोपम् । न चान्य ऋदु-
पधोऽस्ति तत्किम् 'उपधायश्च' (७।१।१०१) इति गुरुण तथा तु न कृतमित्ये-
वाहुः । कीर्तयति । इह्वे रपरत्वे 'उपधायो च' (८।२।७८) इति दोषः । तिप्,
शप् । गुणायदेशौ । कोतयेत् । कीर्तयतु । अकीर्तयत् । कीर्तयते । कीर्तयेत् ।
कीर्तयेयाताम् । अकीर्तयत । अचिकीर्तयति । तुङि । 'णिञिद्रुसुभ्यः' (३।१।४८)
इति चङ्, द्वित्वस् । न च तत्र कर्तव्ये 'द्विचनेऽचि' (१।१।५६) इति स्थानि-
वत्त्वादभ्यासेऽकारश्रवणप्रसङ्गः इत्यस्या चङ्निमित्तत्वात् । एषो कृते स्थानिव-
द्भवतीत्यस्य तु नायं विषयः । यत्र द्विरुक्तौ क्रियमाणायाम् परभागस्याजवर्ण-
स्तत्रैवेयं परिभाषेत्याकारे स्थितत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तावप्यस्थानित्वेत्वादत्राप्रवृत्ति-
रिति सीरदेव । अत्रैव 'उरत्' (७।४।६६) इत्यदादेशपक्षे द्वित्वे उरदत्त्व-ह्लादि-
शेषसन्वद्भावाभ्यासदीर्घत्वैरचीकृतत् । अचीकृततामित्याद्यपि ण्यन्ते उदाहरिष्यति ।
अचिकीर्तत् । अचीकृतत् । कीर्तयामास । कीर्तयतु । कीर्त्यात् । कीर्तयिषीष्ट ।
कीर्तयिष्यति । अस्माच्च णिजनित्यस्तेन कीर्तयतीत्यपि भवति । अत्र च लिङ्गम्
'अदुपधाच्चाकृपिचुतेः' (३।१।११०) इत्यत्र ऋकारोपधः । कीर्तयति व्यावृ-
त्त्यर्थं तपरकरणम् । नित्ये तु णिच्ननुपधा ऋकार इत्येव क्वचन न भविष्यतीति
किं तद्व्यावृत्त्यर्थेन तपरकरणेनेति । अथादन्ता इति । इतः परं वक्ष्यमाणेषु धातुषु
अन्त्योऽकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थो नापीत्संज्ञकोऽनुनासिकप्रतिज्ञानादित्यथः । यत्तु
प्राचीकम् धातुसूत्रमेतत् इति । न त्वेतद् धातुवृत्त्यादावुपलब्ध व्याख्यात वा । क्वचि-
दुपलब्धावप्यनेनादन्तत्वं विधीयते इत्ययुक्तम् । उक्तरोत्यानुवादत्वस्यैवोचितत्वात् ।
गण । संख्याने नाम संख्यानिमित्तो ज्ञानविशेषः । भागशोऽवस्थापनं च । तत्राद्योऽर्थः
कर्तृस्थो भाव इति । कर्तृस्थभावकत्वात् कर्मकर्ता नास्तीति । गणयतीति गण-
स्वयमेवेति । 'गोरणी' (१।३।६७) इत्यत्र वृत्तावुदाहृतम् । द्वितीये त्वर्थे ।

१. अत एवेत्याख्य—तदपि इत्यन्तो भागो नास्ति क० पु० ।

४१०. ई च गणः [७ । ४ । ६७]

गणयतेरभ्यासाकारस्य वा ई स्याच्चङ्परेण । अजीगणत् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्धावः । अजगणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । कथोऽभ्यासस्य ईत्वं वेति केचित् । अचीकथत् । अचकथत् । अङ्क पदे लक्षे च । अङ्कयति । चङि तु

कर्मस्थभावकत्वात् गणयतेर्गणः स्वयमेवेति कर्मवद्धाव उदाहृतो भाष्ये । भागशोऽव-
स्थाप्यमानो गणस्तत्रानुकूल्यात् स्वयमेव भागशोऽवतिष्ठते इत्यर्थः । भवस्थानं कर्म-
स्थो भावः इति न वृत्तिभाष्ययोर्विरोधः शङ्क्यः । ननु यद्यमदन्तस्ततो एणिवि
“माद् गुणः” (६ । १ । ८७) स्यात् अत आह—अतो लोप इति । किमयं तद्दन्तत्वं
प्रतिज्ञायते अतस्तत्प्रयोजनमाह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति । “भवः परस्मिन्” (१ । १ ।
५७) इत्यनेन । उपधावृद्धिरिति । “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति
प्राप्ता ॥ ४०६ ॥

ई च गण इति पष्ठमर्थे प्रथमा । चकारो “विभाषा वेष्टिवेष्टयोः” (७ । ४ । ६६)
इति विकल्पस्यानुकर्षार्थः इत्याद्येनाह—वा ई स्यादिति । गणेरग्लोपित्वात् सन्वद्धा-
वाभ्यासदीर्घयोरप्रसङ्गादीस्त्वमिदमारभ्यते । अजीगणदिति । एिच्यतो लोपः चङि
एिलोपः । अदन्तत्वे प्रयोजनान्तरमप्याह—अग्लोपित्वान्न सन्वद्धाव इति । अज-
गणदिति । ईत्वाभावपक्षे “सन्वल्लघुनि” (७ । ४ । ६३) इति प्राप्तः “दीर्घो लघोः”
(७ । ४ । १४) इत्यप्यत एव न । नन्वतो लोपस्य स्थानिवद्धावात्तेन व्यव-
धानादेव सन्वद्धावादि न भविष्यति किमग्लोपित्वादित्यभिधानेनामैवम् ।
परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेवातो लोपे ततो द्वित्वेनाभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन
स्थानिवद्धावाप्रसङ्गात् । गणयामास । गणयिता । गणयात् । गणयिषीष्ट ।
एिज्विकल्पस्तु—अस्मान्न भवति । लिङ्गवचनयोरभावात् । यत्तु “अत एक-
हल्” (६ । ४ । १२) इत्यत्र जगणतुः, जगणुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्तामान्येना-
‘न्यप्यन्ताश्चुरादय इति ज्ञापकवादिमते वेति प्रागेवोक्तम् । कथ । कथयतीति ।
अतो लोपः गुणयादेशो । कथोऽभ्यासस्येति । “ई च गणः” (७ । ४ । ६७) इत्यत्र
चो भिन्नक्रमोऽनुक्तसमुच्चयार्थः इति भावः । क्षोरस्वामो त्वाह—कथमचीकथत् ।
प्रकृत्यन्तरमन्वेष्ट्यमिति । अचकथदिति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्धावो । कथया-
मास । कथयितेत्यादि । अङ्क पदं संख्यास्थानमेकत्वादिति । तेन च तन्निष्ठः
क्रियाविशेषो लक्ष्यते । लक्षणं विन्दुकरणम् । अङ्कयतीति । अतो लोपः । चङि त्विति ।
अकि अत् इति स्थिते “चङि” (६ । १ । ११) इत्यनेनाकारवतः ककारस्य द्वित्व-
मित्यन्वयः । “अजादेद्वितीयस्य” (६ । १ । १२) इति वचनात् कश्चिदस्यैकाचो
द्वित्वम् । न तु सणिचस्य किञ्चिदस्येत्यर्थः । ननु किमुच्यतेऽकारवत इति यावता
प्रागेव सुप्तोऽकारस्तथाह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । ननु स्थानिवद्धावोऽपि

“ओः पुण्यपरं” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकात् अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमभ्यासस्य स्थानिवद् भवतीति ज्ञायते । तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अकारवतः ककारस्य द्वित्वम् । अग्लोपित्वान्न सन्वद्धावः । आञ्चकत् । केचिदेवमाहुः । “ओः पुण्य” (७ । ४ । ८०) इत्युवर्णनिर्देशात् णौ कृत उवर्णदेशे आकार आवादेशश्चाभ्यासस्य स्थानिवद् स्थानान्य इति नियमादजादित्वेन सणिच्चस्यैव ककारस्य द्वित्वम् । आञ्चकत् ।

न तावत् “अचः परस्मिन्” (१ । १ । ५७) इत्यनेन, एकञ्च इति विहितद्वित्वस्य पूर्वविधित्वाभावात् । नापि “द्विवंचनेऽचि” (१ । १ । ५६) अतो लोपस्याचङ्-निमित्तत्वात् । शेषचाद्वित्वनिमित्तत्वात् । द्वित्वनिमित्तेऽचि योज्यादेशः स स्थानिव-दित्युक्तेरत आह—तेनेति । यत एव विज्ञायते तेन कारणेनेत्यर्थः । किं पुनर्विज्ञायतेऽत आह—अद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतमित्यादि । यद्यपि णिन् द्वित्वनिमित्तं तथापि सत्र निमित्तभूते यत्कृतमतो लोपादि तदभ्याससंबन्धिनि कार्ये द्वित्वादी कसंब्ये सति स्थानिवद् भवतीति । ननु वचनाभावात् कथमिदं विज्ञातमत आह—“ओः पुण्यपरं” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकादिति । अनेन हि विभावयिषति, लिलावयिषति, जिजा-वयिषतीत्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं विधीयते, तच्च प्रायेण णिच्येव तत्रैव पवर्गयण-जानामवर्णपराणां सम्भवात् । यद्यपि पिपविषते यियविपतीत्यत्र संभवति । तथापि वर्गग्रहणेन (प्रत्याहारग्रहणेन^१ जकारग्रहणेन च पकारयकारभिन्नानां) मवर्णपराणां न संभवो विना णिचम् । तत्र वृद्धावादेशयोः कृतयोर्द्यन्द्वित्वनिमित्तत्वेन स्थानिवद्भावात् न स्यात् ततस्तत्सहितयोरेव^२ द्वित्वे कृतेऽभ्यासे उकारो न संभवति^३, संभवति चाकारस्तस्य “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्वेनैव ‘सद्धमितोऽवविधान-मनर्थकं स्यात् । तस्मादेतदेव ज्ञापयत्यद्वित्वनिमित्तेऽपि णौ कृतं स्थानिवद् भवतीति तेन नुमावयिषति, जुहावयिषति—इत्यादावभ्यासे उकारभ्रुतिः सिद्धा । तथा च प्रकृतेऽपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् कश्चिदस्यैव द्वित्वमिति सिद्धम् ।

नन्वस्तु नामैवम् सन्वद्धावादित्वेन भाव्यमेवेत्यत आह—आग्लोपित्वादि-त्यादि ततश्च “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्वं न भवतीति भावः । आञ्चकदिति । न लोपः । ‘नन्दाः संयोगादयः’ (६ । १ । ३) इति न नकारस्य द्वित्वम् । एतेन वहेः कान्तस्य णिच्योजादित्यपि व्याख्यातम् । न चैवमचिकीर्तत् इत्यनेत्त्वस्यापि

१. प्रत्याहारग्रहणेनेत्यादिभ्य—भिन्नान् मित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. संभवतीति वारमेकमेव पठ्यते क० पु० ।

३. तत इति नास्ति क० पु० ।

न च अस्मिन् अदन्तत्वं व्यर्थम् । यतोऽग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्व-
प्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनम् । अदन्तत्वसार्थकत्वाय
चा अल्लोप इत्यर्थः । अङ्कुषति । अल्लोपाभावे “अचो जिणति”
(७।२।११५) इति वृद्धिः ।

स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः । सजातीयविषयत्वात् ज्ञापकस्यावर्णपर एव धात्वक्षरे परेऽस्य
प्रवृत्तेः । तदेतत् काशिकाकारमतमुदाहृत्य त्रिमुनिमतमुत्तरपक्षयन् केचिदेवमाहुरिति ।
एवं वक्ष्यमार्गं केचिदिति भाष्यतत्त्वविदः । यद्वा पूर्वपक्षशेषोऽयं ग्रन्थः । केचिद्वाम-
नादयः । एवं पूर्वोक्तमाहुरित्यर्थः । सिद्धान्तस्तर्हि कीदृश इत्यपेक्षायामाह—भ्रोः
पुनश्चित्यादि । सजातीयत्वाद् ज्ञापकस्य एव कृत उवर्णस्यैवादेशोऽभ्यासस्य संबन्धिति
कार्यं द्वित्वे स्थानिवत् स्यादिति संबन्धः । उवर्णदिशमुदाहरति—आकार आवादेश-
श्चेति परम्परयेति भावः । आकारः “चिस्फुरोर्ण” (६।१।३४) पुस्फारयति ।
वचिवदौकार इति पाठः । सेन साधोयान् तस्या सत्यपि स्थानिवत्त्वे “ह्रस्वः”
(७।४।५६) इति ह्रस्वेनाभ्यासे उकारश्रवणे विशेषाभावात् । आवादेशस्य
सत्यसति च विशेषोऽस्तीति स उदाहृतः । नान्य इति । अतो लोपादिः । अस्मिन्
पक्षेऽचिकीर्तत् इत्यत्र स्थानिवत्त्वप्रसङ्गो नास्ति । अनुवर्णदिशत्वात् । उत्तरभागेऽवर्ण-
भावादिति परिहारस्तु भाष्यकृतः स्वपक्षविषयो ज्ञेयः । ननु मा नाम भूत् स्थानिवत्त्वाव-
स्थायि ककारस्याद्याकारेणैव साच्चत्वादस्तु द्वित्वमन्त्राह अजादित्वेनेति । “अजादे-
द्वितीयस्य” (६।१।२) इति वचनात् परस्यैव भाष्यमित्यर्थः । स्यादेतत् । द्वितीय-
स्यैकाचोऽसम्भवात् प्रथमस्यैव भविष्यति । आटुर्गिर्यादिवदित्यत्र आह—सणिच्चस्यै-
वेति । गत्यन्तस्यापि धातुत्वात् संभवति द्वितीय एकाजिति भावः । ननु तथापि
ङकारादेर्द्वितीयैकाचो द्वित्वादभ्यासे ङकारः श्रूयेत आत्रिङ्कुदिदित्याह—ककारस्येति ।
“नकारजावनुस्वारपञ्चमी” इत्युक्ते नकारोऽयं न प्रतिपदोऽङ्कारस्तेन “न न्द्राः” इति
नकारस्य द्वित्वं नास्तीति आश्रिकदिति सणिच्चस्य कृते द्वित्वे पुनरादेशरूपमेवावति-
ष्ठेति इति परभागे णिलोपः । एतेनौजिदित्यपि व्याख्यातम् । एवं तर्हि अदन्तत्व-
प्रतिज्ञानमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्मिन् मते सणिच्चस्य
द्वित्वमिति पक्षे कुतो न व्यर्थमत आह—यत इति । यस्माद् हेतोर्द्वित्यर्थः । अग्लोपित्व-
मित्यादिद्वयमदन्तत्वस्य फलम् । तत्राचक्यदित्यत्राग्लोपित्वान्न दोषसन्वद्भावो ।
कथयति, गणयतीत्यादौ तु स्थानिवत्त्वाग्नौपधावृद्धिः । अङ्कुषतेस्तु द्वयमप्येतत् न
संभवति । आश्रिकदित्यत्र सणिच्चस्य द्वित्वे कृते “सन्त्यतः” इत्यस्याप्रसङ्गेना-
ग्लोपस्यानपेक्षणात् । स्थानिवत्त्वं च नापेक्षितम् । अङ्कुषतीत्यत्राकारस्यानु-
पधात्वेन वृद्धेरप्रसङ्गात् । तत्रैवंविधे विषये सर्वत्राप्यल्लोपविकल्पः कल्पनीयः ।
ग्रन्थयाऽदन्तत्वोपदेशो व्यर्थः स्यादिति तदेव स्पष्टमाचष्टे—अदन्तत्वेत्यादि । वाल्लोप

४११. अतिह्रील्लीरोवनूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ [७।३।३६]

अस्यादेरदन्तानां च पुगागमः स्योत् णौ परे । अङ्कापयति । अर्थ

इति । ननु यच्चल्लोपेऽदन्तत्वमनर्थकमापद्यते ततस्तत्सामर्थ्यात् नित्यलोपो वाध्यताम्, न पुनर्विकल्पोऽतुल्यत्वात् । अतो लोपस्य चिकीर्षक इत्यादौ सावकाशत्वात् । सत्यम् । वाचनिक एवात्र इति प्रामाणिकाः । अति ह्री । अ सृ गताविति भ्वादिह्राद्योर्द्वयो-
ग्रहणम् । ह्री लज्जायाम् ॥ ४१० ॥

ल्लो गत्याम् । री गतिरेपणयोः । रीङ् षवणे । क्तूयो शब्दे । द्मायो विधूनने ।
पुकः पूर्वान्तकरणे^१माञ्चिकपदित्यादावुपधाह्रस्वार्थम् । अङ्कापयामास । अङ्कापयिता ।
अङ्काप्यात् । अर्थ । अर्थापयते इति । एतेन नित्यात्मनेपदम् सूचयति । अतो लोपः ।
अर्थापयते इति । अतो लोपाभावे पुक् । आर्तयतेति । अर्थि अस्माल्लुङि च्लिस्तस्य
“एिअिद्रुलु” (१।१।४८) इति चङ् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् “अजादेः”
(६।१।२) इति यशब्दस्य द्वित्वम् । “अभ्यासे चर्व” (८।४।५४)
(एिलोपः) एौ कृते उवणदिश एव स्थानिवदिति पक्षे तु सणिच्चस्य द्वित्वम् ।
आर्तयत् । आर्तिथपतेति । अयांपि अत इति स्थिते “एौ चङि” (७।४।१) इति
उपधाह्रस्वः । अजादेः “न न्द्राः” (६।१।३) इति थप् इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिः
शेषः । चत्वंम्, सन्वद्भावः । इत्त्वम् । हलादेरित्युक्तेर्न “दीर्घो लघोः” (७।४।६४)
इति । एिलोपः अयंयाञ्चके । अथ कथमस्मादात्मनेपदं यावता नात्रानुदात्तेत्वादीनि
निमित्तानि सन्ति । सत्यम् । आगर्वादात्मनेपदिनः इति घातुसूत्रमस्ति तेन भविष्यति ।
भू प्राप्तावात्मनेपदीतिवत् । न चैवमेधते इत्यादावपि “आत्मनेभापा” इत्यादि घातु-
सूत्रैरेव सिद्धे किम् ‘अनुदात्तङितः’ (१।३।१२) इत्यादिनेति वाच्यम् ।
“आत्मनेभापा” इत्यादिपाठस्यापाणिनीयत्वात् अत्र ह्येधादय अनुदात्ताः इत्याद्येव
पठ्यते स चानुवादः । अत्र “अनुदात्तङित” (१।३।१२) इत्यादिनैवात्मनेपदं
विधास्यते । “आगर्वादात्मनेपदिन” इति पुनरपूर्वविधिः विधायकान्तरादर्शनात् ।
तथापि “अनुदात्तङित” (१।३।१२) इत्यादिलक्षणस्याव्याप्तिरुद्धरा । सामान्य-

१. एिलोप इत्यारभ्य—सूति थप् इत्मन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. पूर्वान्तकमाञ्चिकविति क० पु० ।

उपयाञ्जायाम् । अर्थयते । अर्थापयते । आर्तयत । आर्तिथत इत्यादि ।
इति चुरादयः ।

लक्षणसंगृहीतस्य गणसूत्रेण विधानस्यान्यत्र दर्शनात् । तस्मात् “कर्तरि कर्मव्यति-
हारे” (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्तरि इति योगो विभज्यते । तेनानुदात्तत्वादिरहिते-
भ्योऽपि षदन्तेभ्य ईदृग्भ्यः क्वचिदात्मनेपदं भवतीति साध्यते । तदेतदागर्वादात्मनेपदिन
इत्यनेन सूच्यते इति कथंचित् संगमयितव्यम् । इत्यादीनि । अन्येऽपि चुरादिषु
पठिता ग्राह्या इत्यर्थः ।

यद्वा भ्वादिगणपठितेभ्योऽपि स्वायं णिञ् विज्ञेय इत्यर्थः । तथा च गणसूत्रम्—
बहुलमेतन्निर्देशनमिति । चुरादिपाठस्तु निर्देशनमात्रं मत्वर्थः । रामो राज्यमचीकर-
दित्याद्यपि भवति । अन्ये तु व्याचक्षते—वर्धते धातुगणपाठः भ्वादिगणपाठस्तु
दिङ्मात्रप्रदर्शनायः इति ॥४१॥

इति चुरादयः

पृथ्वीमण्डलमोक्षिमण्डनमणिर्यः शीघ्रवशामलो-

संसः धीनर्हसिहसुनुरमवतु प्रत्ययवाचस्पतिः ।

तत्सूनीः कृतगूढभावविद्वतो ह्यप्रतिपद्याव्याकृतो

भोकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमत् चौरादिकप्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ।

इति वरागणो समाप्ता । चुरादि १६० ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

४१२. हेतुमति च [३ । १ । २३]

हेतुः प्रयोजकः तद्व्यापारः प्रेषणादिहेतुमान् तस्मिन् वाच्ये धातो-
र्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति । अचीकरत् । णिजन्ताणिच् ।
चोरयन्तं प्रेरयति चोरयति ।

अथ रयन्तप्रक्रिया

एवं दशगणीं निरूप्य स्वार्थे णिच्प्रसङ्गात् हेतुमरिणाचमप्युदाहरन्ति—हेतुमति ।
यत्तु प्राचोक्तम्—

“स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सन्नन्ता णिचि सन्परा ।

यइन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽप्या निष्प्रयोजना” ॥ इति ।

क्रममभिप्रेत्य शुद्धप्रकृतिरूपाण्यभिधाय रयन्ताया रूपान्यभिधातुमारभते
इति । तदसत् । चुरादिण्यन्ताया उदाहृतत्वेन शुद्धप्रकृतिरूपान्यभिधायेत्याद्यभिधान-
व्याघातान् । यदि तु स्वार्थिकास्वार्थिकभेदे तात्पर्यम् । ततो मदृक्मेवानुगृहीतं स्यात्
शुद्धेत्याद्युपन्यासवैयर्थ्यं च । न चैतावत्येव प्रकृतिरित्यपि नियमः । तथा हि यदि
शुद्धेति धातुपाठपठिताऽभिमता तत आयाद्यन्ताया असङ्ग्रहः । अथ स्वार्थिक-
प्रत्ययान्ताऽपि शुद्धेति विवक्षिता ण्यन्तेति च हेतुमरिणाजन्तात् (‘सनि णिचि शुद्धाच्च
यदि यङ्लुकि वृत्ताचारविषयि) सन्नन्तेति चेच्छासन्नन्ता ततो णिच् सन्परेत्यनर्थकम् ।
उक्तेनैव सङ्ग्रहात् । अथ प्रत्ययसन्निवेशेन कृतोऽस्य भेदः ततः ष्यजन्तात्सनि णिचि
यङि यङ्लुकि पुनस्तेषामेव व्यस्तसमस्तक्रमव्युत्क्रमेकत्वस्याऽनेकभेदत्वान्नातोऽप्येति
भावः । आचारविबन्तायाश्चासंग्रहान्मूला । अथ विवपो पुकि कृते शुद्धेधा-
वशिष्यते इति चेत् हन्तेर्ब यङ्लुगन्तेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति दिक् ।

हेतुमति च । हेतुरत्र पारिभाषिको गृह्यते । “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (१।४।५५)
इति कृत्रिमत्वात् । न तु फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति लौकिको गृह्यते । तेनेह
न । अध्ययनेन वसति—इत्येतदभिप्रेत्य व्याचष्टे—हेतुः प्रयोजक इति । कर्तुरिति
शेषः, “तत्प्रयोजको हेतुश्च” (१।४।५५) इति वचनात् । ननु यथा पितृमान्
इत्युक्त्यर्थं प्रति पितृत्वं स एवावगम्यते तथेहापि यं प्रति हेतुः स एव कर्ता हेतुमानिति
यावत् प्राप्तं कारकाधिकारात् क्रियापेक्षत्वान्च कारकभावस्य यो यस्मिन् व्यापारे
प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते स एव हेतुमानित्युच्येत । स च प्रयोज्यव्यापारोऽभिप्रेत्यणादि-
सर्वसाधनसाध्यो विविलत्यादिवैति तत्रैव णिच् स्यादित्याशङ्क्याह—तद्व्यापार

इति । तस्य प्रयोजकस्य व्यापारः प्रवर्तनारयः । तस्यावान्तरभेदमाह—प्रेषणादिरिति । भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेति यावत् । आदिपदादध्येषणम् तत्समर्थाचरणा च गृह्यते । तत्र भुविदिराराध्यस्य प्रवर्तना मध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः । तत्समर्थाचरणां तदनुकूलव्यापारकरणम् । तच्चानेकधा । अनुमतिरूपदेशोऽनुग्रह इति । अनुमतिं विनाऽर्थो निवर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वम् । वैद्यादेस्तु “मुस्तापपण्टकं पिवेत् ज्वान्तः” इत्याद्युपदेशेन । यः पुनः जिघांसितं पत्यायमानं निरुणद्धि निरद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहेण प्रवर्तकः । सर्वश्रयमर्थोऽयं प्रकरणादिगम्यः । एषु सर्वेषु—अनुगत प्रवर्तनामात्र एवाऽर्थः । भित्ता वासयति । कारोपोऽग्निरध्यापयति—इत्यादावचेतनस्याप्यनुकूलाचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते । यतो भित्ताः प्रचुरा व्यञ्जनपत्यश्च लभ्यमाना वा सम्प्रयुज्यते तया कारीपान् सम्प्रयुज्यते । तथा कारोपोऽग्निरेकान्ते निवर्तते सुप्रञ्चलितः शीतवृत्तमध्ययनविरोधिनमुपद्रवभयमपनयन्नध्ययनेऽनुकूलो भवतीति । तद्व्यापारो हेतुमान् इति । अत्र विवक्षित इति शेषः । अत्र चाभिधानस्वभाव एव हेतुः । स्वभावतो हि एषि प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमेवाचष्टे नान्यदित्यतः । तस्मिन् वाच्ये इति । एतेनाधिभ्रयणादिवत्तादर्थ्यात्प्रयोजकव्यापारोऽपि पञ्चादोनामेवार्थः एषि प्रत्ययस्तु द्योतक इति मतमप्यकरोति । तथाहि सति पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति द्वयोः कर्त्रोरभिधानं प्राप्नोति । धातुवाच्यव्यापारवत्त्वेन* द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यत्वात् पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति स्यात् । प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य ण्यर्थस्य प्राधान्यात् तस्यैव कर्तरि लः सिद्धयतीति भावः । यदि न प्रकृत्यर्थस्तत् कथं तूष्णोमासीनोऽपि पद्मभिर्हन्तैः कृपतीति प्रयुज्यते । अनाहुः—अनेकार्थत्वाद्भातूनां कृपिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्तते इति विनापि एषि प्रयोजकव्यापारावगतिरिति । कुर्वन्त इत्यतीति । इदं कुरु ईदृशं कुरु इति स्वाभिप्रायेऽवस्थापयतीत्यर्थः । कुर्वन्तमित्यनेन प्रयोज्यस्य* कर्तृत्वं दर्शयति । अन्यथाऽस्याकर्तृत्वे प्रयोजकस्य हेतुत्वमपि नास्तीति एषि नोन्पद्येत । यथा पृच्छन्तु मां भवान्, अनुमुङ्क्ता मां भवानित्यादौ । अत्र हि प्रश्ना प्रयोज्यमोदृशं कुर्वति यूतेऽतो प्रयोज्यो नासौ कर्ता न ह्यसौ संप्रति पृच्छति तूष्णो नास्ते । तस्य च निर्ध्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमिति प्रयोजकोऽपि न हेतुरिति एषिचोऽप्रसङ्गात् लोडनं भवति । उक्तं च—

१. प्रेषणादिरिति ११० पु० ।
२. अनुग्रह इति नास्ति १० पु० ।
३. अनुग्रहं करोतीति १० पु० ।
४. धातुवाच्यव्यापारवत्त्वेनेति १० पु० ।
५. प्रयोजक इति १० पु० ।

४१३.

नाग्लोपिशास्वदिनाम् [७।४।२]

द्रव्यमात्रस्य तु ग्रंथे पञ्चयामेर्लोहोऽवधोयते ।

सन्निपत्य यदा प्रेरतदा ॥ विपक्षे लिचः ॥ इति ।

ननु यदि प्रयुक्तः पूर्वमेव प्रयोज्यः सक्रियस्तद् व्यर्थं प्रयुक्तिः । सत्यम् । तथाप्युपरतिशङ्कया यच्चित् प्रयुक्तेर्यवत्वम् । यद्येवम् यत्राप्रवृत्तो बलात् प्रवर्त्यते ततो लिच् न स्यात् न ब्रूमः प्रवृत्तप्रवर्तने एव लिजिति, किं तु प्रवर्तितोऽपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्तत एव न तु निवर्तते तत्र लिच् भवतीति । एव च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्तिर्लिजर्थः, केवला तु लोड्यं इति भिन्नविषयत्वालिचो लोटश्च न पठ्यता शङ्कया । किं च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोड्यर्थः । अनियतकर्तृका तु सा लिजयं इति । कारयतीति । डुकृञ् कण्ठे । अस्मांलिच् । लिच्वात् “अचोऽलिजिति” (७।२।११५) इति वृद्धिराकारः । रपरत्वम् । “सनाद्यन्ता धातवः” (३।१।३२) इति धातुत्वम् । तिप्, शप्, गुणायादेशो । कारयेत् । कारयतु । अकारयत् । कर्तृ-गामिनि तु क्रियाफले “लिचश्च” (१।३।७४) इत्यात्मनेपदे कारयते इत्यादि ज्ञेयम् । अचोकरविति । कारि, अस्मान्लुङ्स्तिप् । “इतश्च” (३।४।१००) इतीकारलोपः । चिन्मः । “लिचि” (३।१।४८) इति चङ् । लिलोपः । अत्र द्वित्वात् परत्वात् “एौ चङि” (७।४।१) इत्युपधाया ह्रस्वः । ततो द्वित्वम् । अत एवाभ्यासस्यादिष्टादच्च पूर्वत्वात् सन्वदभावे दीर्घे च कर्तव्ये उपधाह्रस्वो न स्थानिवद्भवति । द्वित्वं च एौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् कृ इत्यस्य । “उरत्” (७।४।६) अत्वम् । “कुहोश्चुः” (७।४।६२) सन्वद्भावः, “सन्त्यतः” (७।४।७६) इतीत्वम् । “दीर्घो लघोः” (७।४।६४) इति दीर्घः । अचोकरताम् । अचोकर-न्तित्यादि । आत्मनेपदे अचोकरत् । अचोकरतामित्यादि । कारयामास । कारयिता । कार्यान् । कारयिष्यति । कार्यविशेष दर्शयितुमाह—लिजन्तालिजिति । चोरयति इति । चुर स्तेये । अस्मात् स्वार्थे लिचि उपधागुणे च कृते ततो हेतुमणिच् । “एोरनिटि” पूर्वं लिलोपः । तिप्, शप्, गुणायादेशो ॥ ४२ ॥

नाग्लोपीति । अकृप्रत्याहारस्तस्य लापो यस्मिन्स्तदग्लोप्यङ्गम् । शासु अनुशिष्टौ । ऋकार इद् यस्य तद् ऋदित् । अत्र लाविति सन्निधानादग्लोपोऽपि लिनिमित्तक एव विवक्ष्यते । तदाह हरदत्तः—यत्र एौ परतोऽग्लोपस्तदिहापि गृह्यते । दीव्यति-प्रभृतेर्नयं निषेधः शास्वदिद्ग्रहणात् । तथा—

“शक्यः शासिग्रहोऽकर्तुमदित्येव पठिष्यते ।

ऋ शासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥ १ ॥

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासि निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यद्बलुक्वपि भवेदिति” ॥ २ ॥ इति ।

ह्रस्वाग्राह इति । पूर्वस्य एोरको लुप्तत्वेनाङ्गस्याग्लोपित्वादिति भावः ।

१. द्रव्येति क० पु० । २. न भवतीति क० पु० । ३. अनियतकर्तृकानुसारेति पाठः क० पु० ।

४. इत्याहो य इति छ० पु० । ५. अचोकरताम् इति नास्ति क० पु० । ६. लिनिमित्तकमेवेति क० पु० ।

अग्लोपिनः शास ऋदितश्चोपधाह्रस्वो न स्यात् चङ्परैणौ । इति ह्रस्वाप्राप्तौ णेणिञ्चि नाग्लोपित्वमिति ह्रस्वादि । अचुचुरत् । णिलोपेऽग्लोपित्वमिति केचित् । अचुचोरत् । अशशासन् । ऋदितः । बहुदौकत् ।

ननु कपमग्लोपित्वं यावता चोरि इ मत् इति स्थिते शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्या-
 रिणलोपात् पूर्वं परत्वाद् वृद्धौ वृत्तायामेकारस्य लोपेन भाष्यम् । तन्नाग्लोप्यङ्गं
 भवति । नैप दोषः । 'प्यल्लोपाविमङ्ग्यरागुणवृद्धिदोषेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्'
 (वा०) इति परमपि वृद्धि बाधित्वा पूर्वं णिलोप एव भवति । यत्तु "सम्बल्लघुनि"
 (७।४।६३) इत्यत्र भाष्ये णोः परत्वाद् वृद्धौ वृत्ताया लोप इत्यग्लोपित्वाभावा-
 दित्त्व भवति इति । तत्प्रोक्तत्वादमात्रम्, परमतेन वा । "एणौ चङि" (७।४।१)
 इत्यत्र "वृद्धेलोपो बल्लघान्" इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति ज्ञेयम् । ऐलिचोति । लोप
 इति शेषः । णिचि परे ऐलोपि सति तत्कृतमग्लोपित्वं नाश्रयेत इत्यर्थः । यदि तु प्यन्तात्
 परे णिचि विहितेऽग्लोपित्वं नेति निःशेषं व्याख्यायेत ततोऽममालदित्यादावपि
 द्वितीये णौ कृते आकारलोपकृतमप्यग्लोपित्वं निषिध्येत्युपधाह्रस्वः स्यात् ।
 नाग्लोपित्वमिति । "एणौ चङि" (७।४।१) इत्यत्रोपधाह्रस्वत्वे "ऐलिञ्चुपस-
 स्यान्म" इति मूलवार्तिकम् । तदपि नाप्राप्तह्रस्वविधानार्थम् । किं तर्हि "नाग्लोपि"
 (७।४।२) इति निषेधवाधनार्थमित्यभिप्रेत्येवमुक्तम् । तथा च तत्र भाष्ये
 अग्लोपित्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीति तद् व्याख्यातम् । तत्र वाचनिकोऽयमर्थः इत्येके ।
 वृत्तिकारस्तु न्यायेन साधयति स्म । 'प्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति' एिजाते-
 निर्मितत्वेनाश्रयणात् । तस्याश्रयकत्वाद् गोबलोवर्दन्यायेन शयाकृतेरन्यस्याको लोपः
 प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रयत इत्यर्थः । नन्वेवमप्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । तत्र कर्तव्ये
 पूर्वणिलोपस्य "अचः परस्मिन्" (१।१।५७) इति स्थानिवद्भावाद् यश्चङ्परौ णिः
 न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्र चोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परः द्वितीयेन णिचा
 व्यवधानात् । नैप दोषः । प्रतिषिद्येतेऽत्र स्थानिवद्भावः । "क्विलुगुपधात्त्रचङ्पर-
 निर्हामिकुल्लेपूरसस्यान्म" (वा०) इति । कथं तर्हि वृत्तिकृतोक्तम्—योऽमौ णौ णि-
 लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादुपधाह्रस्वो न प्राप्नोतीति । सत्यम् । सूत्रकारमते वार्तिकं
 नास्तीत्येवमुक्तम् । का तर्हि सूत्रकृतो गतिः, प्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमित्येव ।
 एिजातिरेका निमित्तत्वेनाश्रयते । तत्र सत्यपि स्थानिवत्त्वे प्याकृतेरेकत्वाद् यश्चङ्-
 परौ णिः स एव पूर्वं परश्च स एव चङ्परः इति नास्ति व्यवधानमिति । इति

१. यश्चोपधाह्रस्वमिति ख० पु० ।

२. अन्त्यस्याकेलोप इति क० पु० ।

४१४. णौ च संश्रवडो। [६ । १ । ३१]

सन्परे चङ्परे च णौ श्रवतेः संप्रसारणं वा स्यात् । “संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्” इति वचनादादौ संप्रसारणम् । वृद्ध्यावादेशौ । द्वित्वम् । आवादेशस्याभ्यासे स्थानिवत्त्वादुकारदीर्घः । अश्रवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अश्रवत् ।

ह्रस्वादि । आदिना-चचुरदिति “दीर्घो लघोः” (७ । ४ । १४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अत्रोवदद्वोणा^१ परिवादकेनेत्यादौ सन्वदाद्यपि^२ अचचुरदिति द्वितीयस्यापि श्रवत्ति लोपः । एिलोपेजलोपित्वमिति केचिदिति । एाविति व्यकिरेव निमित्तत्वेनाश्रियते न जातिरिति वदन्तो वचनं चानाश्रयन्ते^३ इति भावः । अचचुरदिति । अलोपित्वान्नोपधा ह्रस्वाभ्यासलोपो । अडुडौकदिति । डौकू त्रौकू गतौ । चङि द्वित्वे-भ्यासस्य ह्रस्व उकारः । “अभ्यासे चचं” (८ । १ । ५४) इति ढस्य डः । अलघुपरत्वान्न दीर्घः । न च ऋदितोऽभ्यासलोपित्वादेव सिद्धमिति वाच्यम् । एिनिमित्तालोपिनामेव तत्र ग्रहणात् । अत्र च प्रमाणमृदिद्ग्रहणेमेव । तेनाचोचकासत्, अनोनृतत् इत्यादौ न निषेधः । ऋदिद् ग्रहणेन लृदितो न गृह्यन्ते । पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्येतद् अलघुवाण्योः सवणसजायामेवोक्तम् ॥ ४१३ ॥

एौ च संश्रवडोः । एावितिश्चेरपेक्षया परसप्तमौ । संश्रवडोरिति तु ण्यपेक्षया । विपर्यस्तं न भवति चङ्गसंभवादित्याशयेन व्याचष्टे—सन्परे इत्यादि । श्रवतेरिति । दुभौ शिव गतिवृद्धयोरित्यस्य । ननु शिव इ अदिति स्थिते चङ्पेक्षातु संप्रसारणात् पूर्व^४ एिमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गौ वृद्धयायौ स्याताम् अत आह—संप्रसारणं तदाश्रयं चेत्यादि । तदाश्रयं ‘संप्रसारणाच्च’ (६ । १ । १०८) इति पूर्वरूपम् । वचनादिति । “लिट्थभ्यासस्योभयेपाम्” (६ । १ । १७) इत्यत्राधिकारादेवोभयेपामिति लब्धे पुनरुभयेपां ग्रहणेन भाष्ये साधितया परिभाषयेत्यर्थः । तथा च वज्रश्चेत्यत्र ह्लादिशेषं बाधित्वा पूर्व^५ संप्रसारणेमेव भवति । तथा जुहुवतुर्त्यत्रातो लार्पं च बाधित्वा संप्रसारणपूर्वरूपत्वे भवतः । अन्यथातो लोपस्य “असिद्धवदत्रामात्”

१. अत्रोवदद्वोणामिति क० पु० ।

२. सत्वादपि इति क० पु० ।

३. वचनं वचनाश्रयन्ते इति क० पु० ।

४. अभ्यासे इति क० पु० ।

५. ऋदिद्ग्रहणेनेति क० पु० ।

४१५. स्तम्भसिवुसहो चङि [८ । ३ । ११६]

एषां पो न स्यात् चङि । “उपसर्गादिति वाच्यम्” (वा०) एषा-
मुपसर्गानिमित्तः पो नेप्यते नाम्नासकृत इत्यर्थः । अवातस्तम्भत् ।

(६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वादुबद् न स्याद् इति । प्रत्याख्याता चेद्वा
भाष्ये । पूर्वविप्रतिषेधाद्याश्रयेणाभ्याससंप्रसारणादेः साधितत्वात् । अत्र पक्षे “एषो
च सञ्चडोः” (६ । १ । ५१) इति च विषयसप्तम्याश्रयादन्तरङ्गत्वादादौ
संप्रसारणमिति बोध्यम् । किमेव कृते कृतं स्यादत्त आह—वृद्ध्यावादेशाविति । पूर्वं
तु वृद्धावेकारस्याप् स्यात् । यद्यत्र शावित्यस्य द्वित्वेऽभ्यास इत्येव श्रूयतेत्याशङ्क-
क्याह—प्रावादेशस्येत्यादि । एषो कृतं स्थानिवद् भवतीति ज्ञापनादित्याशयः ।
संप्रसारणस्य त्वनजादेशत्वान्न स्थानिवद्वशङ्का । यद्यपि वृद्धेर्गकारस्यापि
स्थानिवद्भावः प्राप्नोति, तथाप्यौकारवतो द्वित्वेऽपि ह्रस्वेनाप्युकार एव भविष्यतीति
विशेषाभावात् तथा नोक्तम् ।

उकारबोध इति । संप्रसारणस्य वृद्ध्यावादेशयोः^१ स्थानिवत्त्वाद् शुशब्दस्य
द्वित्वम् । तेनाभ्यासे उकारः सिद्धयति । तस्य च बोध इत्यर्थः । अशूशवदिति । चङि
एषो संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् वृद्ध्यावादेशयोः स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वे
परभागस्य वृद्ध्यावादेशयोः “एषो चङ्युपधायाः” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वे ‘दीर्घो
लघोः’ (७ । ४ । ६४) इत्यभ्यासस्य दीर्घे सन्वद्भाव इति । संप्रसारणपक्षे सि
इ अत् इति स्थिते वृद्ध्यावादेशयोर्द्वित्वेऽभ्यासस्य ह्रस्वे उपधाह्रस्वे च सन्वद्भावात्
“सन्वत्” (७ । ४ । ७६) इतिरेवमिति भावः । न च वृद्ध्यावादेशयोः एषो कृतत्वे
स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । उवणादिशस्यैव स्थानिवत्त्वमिति पक्षेऽणितस्याभिधानात् ।
एषो कृतादेशमात्रं स्थानिवदिति पक्षे तु शिव इत्यस्य द्वित्वे हतादिशेषे च प्राकृत
एवेकार इति कष्टं नास्ति । “दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) इति अभ्यासदीर्घनाशङ्क-
क्याह—प्रलघुत्वान्न दीर्घ इति । “संयोगे गुरु” (१ । ४ । ११) इति लघुसंज्ञाया
बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ४१४ ॥

स्तम्भसिवु । स्तम्भ रोधने । विवु तन्तुसंताने । पह मर्पणे । चङि इति विषय-
सप्तमा परसप्तमी वा । सञ्च “येन नाव्यवधानम्” इति एतच्चा व्यवधानेऽपि चङि-

१. संप्रसारण बोधवृद्ध्यावादेशानामिति ख० पु० ।

२. परभागस्य द्वित्वे इत्यधिकः ख० पु० ।

३. इति नास्ति । कथं ता इति क० पु० ।

पर्यसीपिवत् । व्यसीपहत् । सुव्धातोरेनाचरच सन्वद्भावो वेति केचित् ।
अचचकासत् । अचीचकासत् । “न न्द्राः संयोगादयः” (६ । १ । ३) इति
नदराणां न द्वित्वम् । उन्दी क्लेदने । औन्दिदन् । अङ्ग अभियोगे । आङ्ङि-
डत् । आर्चिचन् । वकारस्यापि न द्वित्वम् । उञ्ज आर्जवे । औञ्जिजत् ।
अजादेरित्येव । नेह अदिद्रयत् ।

परत्वं स्तम्भादेन विहन्यते इति ज्ञेयम् । ननु ‘व्यसीपिवदित्यादौ अभ्यासस्यैव पर-
भागस्याप्यनेन पत्वं किं न निषिध्यते इत्याशङ्क्याह—उपसर्गदितोत्यादि । अनेन
च सस्य विशेषणादुपसर्गात् परस्य सस्य पत्वं निषिध्यमानमभ्यासस्यैव निषिध्यते ।
तच्चोपसर्गनिमित्तमेव संभवति । यस्तु परभागस्य सो नासावुपसर्गात्परः इति नायं
निषेध इति फलितं ध्याचष्टे—एषामित्यादि । उपसर्गनिमित्तं स्तम्भेः । “अवाच्च”
(८ । ३ । ६८) “परिनिविभ्य.” (८ । ३ । ७०) इत्यादिना प्राप्तः । अवात्स्तम्भत्
इति । ‘अवाच्चालम्बनाविद्वयंयो. (८ । ३ । ६८) “प्राक्क्षितादङ्गव्यायेऽपि”
(८ । ३ । ६९) “स्थादिष्वभ्यासेन” (८ । ३ । ६४) च प्राप्तिः । पर्यसीपिवदिति ।
सिबेश्चङ्ङि णी लघूपधगुणौ णी चङ्गुपधाया” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्व
ङ्कारः “सिबादौना वाऽङ्गव्यायेऽपि” (८ । ३ । ७१) इति प्राप्तेऽभ्यासस्य पत्वेऽपि
“आदेशप्रत्यययो.” (८ । ३ । १६) इत्यभ्यासाश्रयं पत्वं परभागस्य भवति ।
व्यसीपहदिति । सहेरपि “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ उपधाह्रस्वः,
सन्वद्भावः, द्वित्वम्, दीर्घः, पूर्ववत्पत्वं व्यवस्था । सुव्धातोरिति । पूर्वं सुवन्तान्निष्पन्नो
घातुः सुव् घातुस्तस्य । यथा पठयति । अगोपटत् । अत्र वृद्धेः पूर्वं पञ्चाद्वा टिलोप इति
मतमेदात् फलितो विकल्पः । अनेकावमुदाहरति—अचकासदिति । चकासु दीर्घौ ।
‘अदित्वान्नोपधाह्रस्वः । अस्य च विकल्पस्य मूलं व्याख्यानभेदः । तथाहि चङ्परे णी
यदङ्गं तस्य योज्यासौ लघुपरस्तस्य सन्वद्भावः दीर्घोऽप्येवमित्यर्थवादिनां ह्रदत्तादीनां
भते अचीनकासन् इति भवति । चङ्परे णी यत्लघु तत्र परतो योज्यासस्तस्य
सन्वद् दीर्घोऽप्येवमिति वादिनां सन्वद्भावः दीर्घयोरभावादचचकासदिति भवितव्यम् ।

१. व्यसीपिवदित्येवमिति क० पु० ।

२. ऋगोरिति क० पु० ।

३. आदित्वादिति क० पु० ।

४. सन्वद्भाव इति नास्ति क० पु० ।

कास्रब्देन सघोणिचश्च व्यवधानात् । एतेन सन्वद्भावाभावपक्षे "दीर्घो लघोः" (७।४।६४) इति दीर्घः प्राप्नोतीत्यपि चोद्यमलानकम् । सन्वद्भावेन तुल्ययोग-
क्षेप्त्वात् । अन्ये पुनः परिहरन्ति—सन्वद् भवत्यस्मिन् इति सन्वद्भावः । सन्वद्भावस्य
निमित्तं यो लघुः ॥ चेति केचिदिति सामर्थ्यात्लघुत्वस्यैव विकल्पोऽतिदिश्यते । तेन
लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्भावो द्वावपि न भवतस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् इति । दरिद्रातेस्त्वार्ध-
धातुके आतो लोपो वाच्य इत्यग्लोपित्वाद् सन्वद्भावो नास्तीति—अदरिद्रादिति
भवति । जागर्तेरपि न भवति । अजजागरदिति । योऽत्र चङ्परिणपरो लघुर्ग इति
न तस्मिन् परतोऽभ्यासो जा इत्यनेन व्यवधानात् । औन्दिददिति । उन्दी क्नेदने ।
णिचि उन्दि अत् इति स्थिते 'अजादोऽद्वितीयस्य' (६।१।२) इत्युकारस्य न
द्वित्वम् । "न न्दाः" (६।१।३) इति नकारस्यापि न द्वित्वम् इति । दिशब्दस्यैव
द्वित्वम् । णिणोपः आद् । "आदश्च" (६।१।६०) इति वृद्धिः । अत्र प्राचोक्तम्—
अजादित्वात् "दीर्घो लघोः" (७।४।६४) इति दीर्घो नार्वाचोनमतेन स्वमते
स्यादिति । तदसत् । अभ्यासे चङ्परिणपरस्य लघोः परत्वाभावात् । न च चङ्परे
णौ यदङ्गमिति पक्षे णिचमेव लघुमाश्रित्य स्यादिति वाच्यम् । "णोरनिटि" (६।४।११)
इति प्रागेव लुप्तत्वात् । वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षण नास्ति । स्थानिवद्भावोऽपि न
भवति । अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वाद् दीर्घविधौ न स्थानिवदिति निषेधान्च ।
आड्डिडदिति । अड्ड अभिगोगे । दकारोपधः । अजादित्वाद् "न न्दाः" (६।१।३)
इति निषेधाच्च डिशब्दस्य द्वित्वं^१ डस्य णुत्वेन डः । णिलोपः । आचिर्चादिति ।
अर्चं पूजयाम् । रस्य निषेधात् विशब्दस्य द्वित्वम् । वकारस्यापि इति । पवर्गीयस्य ।
उञ्ज आज्वे इत्येनमुपध्मानोयोपधं^२ प्रादोपधमप्येके वोपधं केचिदूचिरे । तथा च
भाष्यम्—उञ्जिरममुपध्मानोयापधः पठ्यते इति । तत्रायोगबाहूनामद्वित्वव
शर्पुं जश्भावपत्वे इति शर्पूपदेशचोदना^३ । तेन भन्त्वे "मलां जश् भशि" (८।४।५३)
इति जश्त्वेनोपधस्योपधे वकारे, उञ्जिता । उञ्जितुमित्यादि सिद्धयति । द्वित्वे तु
जश्त्वस्यासिद्धत्वात् वकारस्य द्वित्वानाव इति सिद्धम् । नन्वत्र पक्षे उपध्मानोयादेरेव
द्वित्वं प्राप्नोति ततश्च हलादिशेषेण जकारस्य लोपे "अभ्यासे चर्चं" (८।४।१४)
इति जश्त्वेनाभ्यासस्य जश्त्वे परस्यापि "मलां जश् भशि" (८।४।५३) इति
जश्त्वे औविञ्जदिति स्यात् । नैप दोषः । व्यञ्जनान्तामां द्वन्द्वे "न न्दाः" (६।१।३)

१. द्वित्वे णुत्वमिति क० पु० ।

२. उपध्मानोयोपधमिति क० पु० ।

३. चोदनात्वे इति क० पु० ।

इति निर्देशसामर्थ्याद् उपध्मानीयस्यापि प्रथलेपो विज्ञास्यते । अविभक्तिकश्च निर्देश-
स्तेनास्य द्वित्वं न भविष्यति । कथमभ्युदगः समुदग इति । अभ्युत्पूर्वस्य^१ गमेर्दप्रत्यये
एतद्रूपम्, नोब्जेस्तस्य अभ्युदगः समुदग इत्येव भवितव्यम् । यस्याप्ययं बोधस्तेनाप्येतद्
वाच्यम् । अन्ये स्वेतदर्थं दकारोपधं मन्यन्ते उदज इति । “भुज्युब्जो पाण्युपतापयोः”
(७ । ३ । ६१) इत्यकुत्वविषये दस्य वत्त्वं निपात्यते । यद्वा अस्मात् वकारोच्चारणा-
ल्लिङ्गात् “स्तोः श्चुना श्चुः” (८ । ४ । ४०) इत्यस्यानन्तर उद्भेदस्य वः इति वाक्य-
शेषोऽनुमीयते । तत्र “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) इति वत्त्वस्यासिद्धत्वात्^२
दस्य “न न्द्राः” (६ । १ । ३) इत्येव निषेधः सिद्धः । कैयटेन उक्तम्—निपातन-
पक्षेऽपि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद् द्विवचने दकारस्य वत्त्वं प्रवर्त्यते इति । अभ्युदगः
समुदग इति गमे रूपं भविष्यतीत्याशयः । येषां त्वयं वकारोपधस्तेषां प्रतिषेध
आरब्धव्यः सूत्रेणासिद्धेः । केचित्तु वकारस्यापि संयोगान्तलोपेन सूत्रनिर्देशं वर्णयन्ति ।
द्वयोः संयोगसंज्ञेति पक्षे दकारोऽपि किं न लोपित इति चेत् । विचित्रा
हि सूत्राकृतिः पाणिनेः । अजादेरित्येवेति । अजादेरित्यनुवृत्तौ शङ्का न कार्येत्यर्थः ।
तेन ह्लादौ प्रथमस्यैकाचोऽवयवस्य यत्र द्वित्वं तत्र संयोगादीनामेपां नायं निषेधः ।
अदिद्रिपत् इति । द्रा कुत्सायां गतौ । एगौ पुगागमः । चङ्घुपधाह्रस्वः । द्वित्वम् ।
ह्लादिः शेषः । अदुद्रवदिति । “गिश्चिद्भुभ्यः” (३ । १ । ३८) इति चङ् । द्वित्वम् ।
उवङ् । ननु इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति वयच् । इन्द्रीयितुमिच्छति सन् । इन्द्रिमीपति^३
इति “न न्द्राः” (६ । १ । ३) इति दकारस्यापि द्वित्वं निषिध्यतेति चेत् नैवम् । यत्र
बहुवो ह्रलोऽनन्तरास्तत्र बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे दकारस्य संयोगादित्वाभावात् ।
द्वयोरपीति पक्षेऽपि न भवति कथमजादेरित्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तस्य, कर्मधारय-
श्चायम् । अच्चासावादिश्चाजादिस्तस्मादजादेरिति । तत्र “तस्मादित्युत्तरस्य”
(१ । १ । ६७) इत्यनन्तराण्येव नदराणां द्वित्वनिषेधः इत्यनन्तरस्येव नस्य^४
निषेधो न दस्येति । अथवा अजादेरित्येवेत्यस्यायमर्थः अदिद्रिपदित्यादिव्यावृत्त्यर्थं
वृत्तिकारेद्वितीयस्येत्यनुवर्तितम् ।

१. वत्त्वस्येति क० पु० ।

२. इन्द्रीयितोति क० पु० ।

३. नस्येति नास्ति क० पु० ।

४१६. रभेरशव्लिटोः [७ । १ । ६३]

रभेर्नुमागमः स्यादचि, न तु शव्लिटोः । लघुनीत्युक्तेर्न सन्वत् ।

अररम्भत् ।

४१७. लभेश्च [७ । १ । ६४]

लभेर्नुम् स्यादचि न तु शव्लिटोः । अललम्भत् । अचङ्गीत्युक्तेर्न

कुत्वम् । अजीहयत् ।

तथापीन्द्रोयिपतीत्यत्र दकारस्य निषेधो दुर्वारः । तदर्थमजादेरित्यनुवर्तनीय-
मिति वदन्ति । यद्येवमावश्यकत्वाल्लाघवाच्चाजादेरित्येवानुवर्त्यताम्, न द्वितीय-
स्येत्यपि इति । ननु असति द्वितीयस्येत्यस्मिन् आनञ्च, आनर्च, आनूज्द्वे इत्यादा-
वप्यजादेः प्रथमस्याप्येकाचः संयोगाद्याः नदरा न द्विरुच्येरन् । अस्त्वेवमकार-
मात्रस्यैव द्वित्वे दीर्घे नुटि च सिद्धमानश्चेत्यादि । सत्यम् । एकाच इति तद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः समुदायश्चान्यपदार्थः । एक. कार्यो^१ न प्रत्येकं वर्णस्तित्र अञ्च,
अर्च इति समुदाये द्विरुच्यमाने आभ्यन्तरणच समुदायेऽवयवो भवतीति नदरविशिष्ट
एव द्विरुच्यते न पुनरेते मुञ्जेपीकाव^२दुद्धर्तुं शक्यन्ते इत्यर्थेन द्वितीयैकाचोऽवयवेऽव
निषेधः पर्यवस्यति । अनेनैवाभिप्रायेण सत्र व्याख्यात द्वितीयैकाचोऽवयवा
इति ॥ ४१५ ॥

रभेरशव्लिटोः । रभ राभस्ये । अचि किम् ? आरब्धुम्^३ । अशव्लिटोः किम् ?
आरभते । आरभे । अररम्भत् इति । रभेर्णो^४नुम् । चङि द्वित्वम् । हलादिः
शेषः ॥ ४१६ ॥

एवं लभेरप्युहाम् । अचङ्गीत्युक्तेर्न कुत्वमिति । “हिरचङि” (७ । १ । ५६)
इत्यनेन । अजीहयदिति । हि गतो वृद्धो च । अस्मागणो वृद्धयायादेशो हायि इति ।
अस्माच्चङि उपधाह्रस्वे द्वित्वसन्वदित्वदीर्घत्वानि^५ ॥ ४१७ ॥

१. एकः कार्यो न प्रत्येकमिति क० पु० ।

२. आरभतु रिति क० पु० ।

३. अशिष्टिदोरिति क० पु० ।

४. द्वित्वमस्यदित्त्वोघत्वानीति क० पु० ।

४१८. नोनयति ध्वनयत्येह्यत्यर्दयतिभ्यः [४।१।५१]

एभ्यश्च्लेश्चङ् न स्याच्छन्दसि । औनयीत् । अध्वनयीत् । ऐलयीत् ।
आर्दयीत् । लोके तु औनिनत् । अदध्वनत् । ऐलिलत् । आर्दिदत् । द्वयमपि
लोके इति केचित् ।

नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । त्रयश्चुरादयः तेषूनिवद् ।
ध्वनिरदन्तः पठ्यते । तेन नोपधावृद्धिः । घटादावपि पठ्यते । अर्दं गती याचने च ।
अर्दं हिंसायामित्यपि । हेतुमरण्यन्तावेती । चङ् न स्यादिति । “सिन्धि” (१।१।५८)
इति प्राप्तः । छन्दसीति । “गुपेच्छन्दसि” (३।१।५०) इति प्रकृतत्वादिति भावः ।
औनयोदित्यादि । चङो निषेधात् । च्लेः सिच् । “इट ईटि” (८।२।२८) इति
लोपे सवर्णशोभः । अनिटीति निषेधान्न णिलोपः । गुणयादेशो । सिचि वृद्धेस्तु
“ह्रस्वन्तत्तण्” (७।२।५) इति निषेधः । आडागमः । “आटश्च” (६।१।९०)
इति वृद्धिः । छन्दसोऽप्यनुवृत्तेर्वावित्यंमाह—लोके स्त्विति । (औनिनदिति । ऊन इ
अत इति स्थितेऽतोऽग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वस्ततो “अजादेः” (६।१।२) इति निशब्दस्य
द्वित्वादिति । तेन मा भवान् औनिनदिति भवति । इलेस्तूपधागुणेनाग्लोपित्वादुपधा-
ह्रस्वे ततो द्वित्वे मा भवानिलिलदिति—आटोऽभावे ह्रस्वश्चवण भवति । पूर्वं द्वित्वे
सति ततो ह्रस्वभाविन्युपधाविहतेति ह्रस्वो न प्रवर्तते । (अदध्वनदिति । अग्लो-
पित्वान्न सन्वदित्वम् । यस्तु घटादिस्तस्यानग्लोपित्वाददध्वनदिति भवति) । ननु
युक्तमचोकरदपीपचदित्यादौ द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोर्ह्रस्वद्वित्वयोः
परत्वादादौ ह्रस्वो भवतीति । अजादिषु तु द्वितीयस्य द्वित्वम् । तच्च कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वेन नित्यम् । न चास्ति शब्दान्तरप्राप्तिः ह्रस्वस्त्वनित्यः । कृते ह्रद्वित्वे ह्रस्वभावि-
न्युपधा विहनेति सदप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गं च द्वित्वं बहिरङ्गो ह्रस्वो बह्वपेक्षत्वात् तत्त-
श्चादौ द्वित्वेनैव भाव्यम्, न ह्रस्वेनेति चेत् । सत्यम् । ओरोश्चदित्करणं तु ज्ञापक-
मजादिषु द्वित्वात्पूर्वभूषणह्रस्व एव भवतीति । तद्वि मा भवान् ओणिणदित्यत्र
“नाग्लोपि” (७।४।२) ह्रस्वनिषेधार्थं कृतम् पूर्वं तु द्वित्वे ह्रस्वभाविन्युपधा नेति ।
किं निषेधेनेति । तथा च एधतेर्मा भवानिदिवदित्युदाहरन्ति । (द्वयमपीति । छन्द-
सीति नानुवर्तते विभाषेति चानुवर्तते इति भावः) ॥ ४१८ ॥

१. प्रकृतत्वादिति क० पु० ।
२. औनिनदित्यारम्भ—तेनेत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।
३. गुरोर्नाग्लोपित्यादिति क० पु० ।
४. विहतेति क० पु० ।
५. विहतेति क० पु० ।
६. द्वयमपीत्यारम्भ—भाव इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४१९. अत्स्मृदृत्वप्रथमदस्तृप्शाम् [७ । ४ । ६५]

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमग्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

४२०. विभाषा वेष्टिचेष्टयोः [७ । ४ । ९६]

अनयोरभ्यासस्याढा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अत्रिवेष्टत् । "एच इग्रस्वादेशे" (१ । १ । ४८) अचवेष्टत् । अचिवेष्टत् ।

४२१. भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्
[७ । ४ । ३]

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यात् चङ्परे णौ । अविभ्रजत् । अविभ्राजत् । अदीदिपत् । अदिदीपत् इत्यादि । "कणरणवणभणश्रणह्वेज्लपलुपलुठहेठां च"

अत्स्मृ । स्मृ चिन्तायाम् । भ्रादिः । ग्राध्याने तु घटादिः । दृ विदारणे ब्रयादिः । जित्वरा संभ्रमे । प्रथ प्रख्याने । अद मर्दने । त्रयो घटादयः । स्तृञ् आच्छादने । स्पश वाधने । इत्वापवाद इति । सन्वद्भावे सति "सन्त्यतः" (७ । ४ । ७६) इति प्राप्तम् इत्वम् । असस्मरदिति । हलादिः शेषः । अलघुत्वान्न दीर्घः । अयाददरदिति । अस्वे कृते तस्य "दीर्घो लघोः" (७ । ४ । ६४) इति दीर्घः प्राप्नोति । तत्राह— तपरत्वसामर्थ्यादिति । स्यानिनो ह्रस्वत्वात् भास्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसङ्गात् लक्षणान्तरप्राप्तोऽपि दीर्घोऽनेन निवर्त्यते इति भावः ॥ ४१९ ॥

विभाषा । वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । लघुपरत्वाभावादप्राप्त एव सन्वद्भावेऽभ्यासस्य "एच इग्रस्वादेशे" (१ । १ । ४८) इति ह्रस्वे प्राप्ते पक्षेऽयं विधीयते ॥ ४२० ॥

भ्राजभासेति । भ्राज् भास् दीप्ति । भ्राज् कथने । दीपो दीप्ति । जीव प्राणधारणे । मील मीलने । पीड भ्रववाधने । चुरादिः । प्राप्तविभाषेयम् । भ्राजभासोऽदित्करणमपाणिनीयमिति काशिका । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध आसञ्जनीय

१. अपादीदितिरिति क० पु० ।

२. ह्रस्व इत्यस्येवेति क० पु० ।

(वा०) अचीकणत् । अचकाणत् । अरीरणत् । अरराणत् । अवीवणत् । अववणत् । अशीभणत् । अवमाणत् । अशिभ्रणत् । अशश्राणत् । अजूहवत् । अजुहावत् । अलीलपत् । अललापत् । अलूलुपत् । अलुलोत् । अलूलुठत् । अलुलोठत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ।

४२२. उक्तं [७ । ४ । ७]

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने अत् स्याद्वा चङ्परिणौ । अचीकृतत् । अवीकृतत् । अमीमृजत् । पक्षे इद्गुणवृद्धयः । अचिकीर्तत् । अववर्तत् । अममार्जत् ।

आत्मनेपदार्थं इति फले विशेषाभावाद् ऋकारः केरिचदनुबध्यते । अवभ्रजत् इति । ह्रस्वपक्षे सन्वदित्वम् अलघुपरत्वान्न भवति । अदीदपदिति । ह्रस्वपक्षेऽभ्यासदोषः । पक्षे अदिदोपदित्याद्युह्यम् । काण्यादीनां वेति वार्तिकमर्थतः पठति । कणरणेति । आद्याश्चत्वारः शब्दः । अण दाने । ह्रैज् स्पर्धायां शब्दे च । तप परिभाषणे । लुप लोपने । लुठ लोठने । हेठ बाधने । एधामुपधाया ह्रस्वो वा स्यादित्यर्थः । अचोक्कण-
दिति । उपधाह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य सन्वदित्वदीर्घादि । पक्षे तदभावः । अजूहवदित्यत्र
“ह्रः सप्रसारणम्” (६ । १ । ३२) इति वस्योत्त्वे पररूपत्वे च वृद्ध्यादेशयोः
स्थानिवत्त्वात् हुं शब्दस्य त्रित्वेऽभ्यासकार्यम् । पक्षेऽजुहावत् । एवमजाहठत् इति ।
उपधाह्रस्वे इति तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घचुत्वादि । पक्षेऽजिहेठत् ।
शेषमूह्यम् ॥ ४२१ ॥

उक्तं । उरिति पष्ठी । ऋवर्णस्येत्याह—ऋकारस्येति । ऋ गतावित्यस्य
ग्रहणं तु न भवति तपरकरणात् । तद्धि दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति
क्रियते । अचोक्तदिति । कृत सशब्दने । एणौ चङि । अन्तरङ्गमपि ऋत् इत्त्वं वचन-
सामर्थ्याद् बाधित्वा ऋत् भवति सवर्णग्रहणे ऋत्^१ ऋकारस्यापि ग्रहणात् । अदी-
कृतदिति^२ । वृत्तु वर्तने । अत्र गुणः प्राप्तः । अमोमृजदिति । मृजेवृद्धिः प्राप्ता । पक्षे
इद्गुणवृद्धय इति यथासध्येनान्वयः । अचिकीर्तदिति । एणौ कृतमपि इत्त्वं न
स्थानिवत् यत्र यत्र हि द्विरुक्ते परभागस्यादयोऽजवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वम् । तथा च

१. द्वजस्याह यामिति क० पु० ।

२. वृत्तवृद्धयेति छ० पु० ।

३. चित इति क० पु० ।

४. अचोक्तदिति क० पु० ।

४२३. सावपेशचङि [६ । १ । १८]

अयन्तस्य स्वापेशचङि संप्रसारणं स्यात् । अन्नपुप् ।

४२४. शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् [७ । ३ । ३७]

एपां युगागमः स्यात् णौ । शाययति । अशीशयत् । छाययति ।
अचिच्छयत् । साययति । असीसयत् । ह्वाययति ।

४२५. ह्र। संप्रसारणम् [६ । १ । ३२]

सन्परे चङपरे च णौ ह्रयतेः संप्रसारणं स्यान्नित्यम् । संप्रसारणस्य
बलीयस्त्वान्न युक् । अजूहवत् । व्याययति । वाययति । पाययति ।

“ओः पुण्यज्जपरे” (७ । ४ । ८०) इति ज्ञापकमप्येतादृशमेव । अव्ययं इति ।
अलघुपरत्त्वान्न सन्वदित्वदीर्घाः । तपरकरणमादेशत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा आन्तर-
तम्याद् दीर्घस्य दीर्घविधानं विकारवाचनाय स्वरुपाभ्यनुज्ञार्थं संभाव्येत । अपूर्व-
विध्ययेक्षया प्रतिप्रसवस्य लघुत्वात् । अत एव भाव्यमानत्वं नास्तीति भाव्यमानोऽण्
सवर्णान्नि गृह्णातोऽपि न प्रवर्ततेति ॥ ४२२ ॥

स्वापेशचङि । स्वापिः प्रकृतिपाठेन प्रमिद्धोऽस्ती व्याचष्टे—अयन्तस्य स्वापे-
रिति । सुपूर्वस्यापेस्तु ग्रहणमनाशङ्क्यम्, धातोर्निरपेक्षिकारान् । अथ स्वापेशित्येव किं
नोक्तम् ? न ह्यण्यन्ताच्चङास्ति । सत्यम् । स्वापशब्दात् घञन्तादपि णौ चङि स्वाप-
शब्दस्याविशिष्टत्वात् संप्रसारणं यथा स्यात् । अतो विकृतनिर्देशः । तत्रैतावान्
विशेषः । अस्मातो लोपेनाग्लोपित्वादभ्यासदीर्घो नास्तात्यसुपूर्वादिति भवति । केवल-
अयन्तस्य तु दीर्घोऽस्ति । असूपुषदिति । स्वपेशिञ् चङ् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वा-
दादौ संप्रसारणं तत्र कृते लघूपधगुण ओकारः । तस्योपवाहस्व उकारस्ततो द्वित्वं
“दीर्घो लघोः” (७ । ४ । ६४) पत्वम् ॥ ४२३ ॥

शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । वोऽन्तकर्मणि । ह्रौ स्पर्धायां शब्दे
च । व्येज् सवरणे । वेज् तन्तुसन्ताने । पा पाने । पे शोषणे । पा रक्षणे इत्यस्य तु
सुगुविकरणत्वादग्रहणम् । शाययतीति । “आदेच उपदेशोऽस्ति” (६ । १ । ४५)
इत्यात्वम् । “अतिह्री” (७ । ३ । ३६) इति पुकि प्राप्ते युक् विधीयते । तिपृशपोः
कृतयोर्णोर्गुणमादेशो । पुकः पूर्वन्तिकरणमशीशयदित्युपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ।
अत्र कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्ति सूचयति । तस्य च प्रयोजनमिह प्रकरणे लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापनम् । तेन क्रापयति । अच्चापयतीत्यादौ पुक्
सिद्धयति । वे इत्यनुकृतात्वस्य निर्देशो वातिवायत्यानिवृत्त्यर्थः ॥ ४२४ ॥

ह्रः संप्रसारणम् । प्यङ्गः संप्रसारणमित्यधिकारेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणं
विभाषाधिकारनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—नित्यमिति । नन्वत्र “अभ्यस्तस्य च”

१. इत्यु इति क० पु० ।

४२६. लोपः पित्रतेरीच्चाभ्यासस्य [७ । ४ । ४]

पित्रतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ ।

अपीप्यत् । “अर्तिह्रींली” (७।३।३६) इति पुक् । “पुगन्त” (७।३।८६)

इति गुणः । अर्पयति । हेपयति । च्लेपयति । रेपयति । यलोपः । कनोपयति ।

क्षमापयति । स्थापयति ।

(६ । १ । ३३) इत्येव सिद्धे तत्र ह्यभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये विवर्त्तितेऽभ्यस्तीभवतो द्वित्वात् पूर्वमेव संप्रसारणमित्यर्थः स्थितस्तत् किमनेन । सत्यम् । ज्ञापनार्थं तु अनभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन व्याघाते यदि भवति एवावेवेति । तेनात्मनो^१ ह्यायकमिच्छति ह्यायकी^२यति ततः सनि जिह्यायकीयिपतीत्यत्र^३ क्यचा ष्वला व्याघाते न भवति । एव च सन्परे चङ्परे च णौ “अभ्यस्तस्य च” (६ । १ । ३३) इत्येव संप्रसारणमित्याहुः । आचार्यास्तु अभ्यस्तसंज्ञायामसत्या संप्रसारणमिच्छन्त इदमेवोदाजहः । अन्यथा परत्वाद् युक् कृते द्वित्वेऽनिष्टं रूपं स्यादिति । नन्वेवमपि ह्या इ अत्^४ इति स्थिते परत्वाद् युक् प्राप्नोति तत्राह—संप्रसारणस्य वलोयस्त्वादिति । संप्रसारणं तदाश्रयं कार्यं वलीय इत्युक्तेरित्यर्थः । संप्रसारणे तु कृते पररूपत्वेनादन्तत्वं विहितमिति पुकोऽप्रवृत्तेस्तदपवादो युगपि न भवति । अजहवदिति । संप्रसारणे कृते दीर्घः वृद्धधावौ । स्थानिवत्त्वाद् हु इत्यस्य द्वित्वे उपधाह्रस्वेऽभ्यासस्य दीर्घः । अमुहावदिति । कणरणेति उपधाह्रस्वत्वात् ॥ ४२५ ॥

लोपः पित्रतेरिति । श्रित्पा निर्देशो यद्भुक्निवृत्त्यर्थः । अपाययत् । अपीप्यदिति । पा पाने । णौ युकि चङि उपधाह्रस्वे प्राप्ते तदपवादो लोपः । णौ कृत स्थानिवदित्युपधालोपस्य^१ स्थानिवत्त्वात् पाय इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ह्रस्वे बाग्लोपित्वादलघुपरत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरेप्राप्तयोरोत्त्वमनेन विधोयते । येषां णौ कृत उवणदिश एव स्थानिवदिति पक्षस्तेषां यद्युपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति । तथापि एण इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेऽलोपित्वेन दीर्घप्राप्तावनेनाभ्यासस्येत्वं भवतीत्यदोषः । अर्पयतीति

१. आत्मन इति नास्ति क० पु० ।
२. ह्यायतीति क० पु० ।
३. जिह्यायकीयतीति क० पु० ।
४. ह्या, इ. अ इति स्थिते इति क० पु० ।
५. विहितमिति क० पु० ।
६. उपधालोपस्थानिवत्त्वादिति क० पु० ।

४२७. तिष्ठतेरित् [७।४।५]

तिष्ठतेरुपधाया इदादेशः स्यात् चङ् परे णौ । अतिष्ठित् ।

४२८. जिघ्रतेर्वा [७।४।६]

जिघ्रतेः प्रागुक्तं वा स्यात् । अजिघ्रत् । “पातेर्णौ लुगागमो वक्तव्यः”

(वा०) पालयति ।

४२९. वो विधनने जुक् [७।३।३८]

जुक् स्यात् णौ कम्पनेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् ? केशान् वापयति । “धूञ् प्रीञ्जोरिति केचित्” (वा०) । धूनयति । प्रीणयति । प्रापयति ।

तिष्ठतेरित् । ईच्चाभ्यासस्येति न स्वयति । शित्पनिर्देशोऽस्तास्यदिति^१ यङ्लुक्-निवृत्त्यर्थः । अतिष्ठित्पदिति । उपधाह्रस्वापवाद इत्येतीत्त्वस्य^२ स्थानिवत्त्वात् स्याप् इत्यस्य द्वित्वम् । सन्वादित्वं^३ सत्त्वं ण्युत्वम् । अत्र प्राचोक्तम्—स्था इति स्थिते पुक् । चङ् । इकारोऽन्तादेश इति । तत्रोपधाय । विधीयमानः कथमन्तादेश इति चिन्त्यम् ॥ ४२७ ॥

जिघ्रतेर्वेति । घ्रा गन्धोपादाने । अजिघ्रपदिति । इत्वाभावे उपधाह्रस्वः पतेरिति । पा रत्तणे इत्यस्य पुको बाधनार्थं लुग् विधीयते । पाल रत्तणे इत्यनेनापि पालयतीति सिद्धत्वात् ॥ ४२८ ॥

वो विधनने । वा गतिगन्धनयोः । अत्रापि कम्पे पुक्^४ वा भूदिति जुक् विधीयते । वज गतादित्यनेनापि वाजयतीति सिद्धेः । केशान् वापयति इति मुण्डयतीत्यर्थः धूञ्-प्रीञ्जोरिति । धूञ् कम्पने । प्रीञ् तर्पणे । धूञ् प्रीञ्जोर्नु^५ वक्तव्य इति वार्तिकम् । अत्र यद्यपि नित्यो नुक् स्मर्यते तथापि तत्र आन्तानुकरणादननुबन्धकस्य कुटादेः धूक् कम्पने इति चाधूपीयस्य चुरादेः प्रीङ् प्रीत्तौ इति ण्युबन्धस्य दिवादेशचाग्रहणाज्जगभावे धावयति प्राययतीत्यपि^६ भवतीति हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् अर्थफलितो विकल्प आचार्य-दर्शितः । एक इति हरदत्तादयः ॥ ४२९ ॥

विभाषा । ली श्लेषणे । श्रयादिः । लीङ् श्लेषणे दिवादिर्भावपि गृह्यते । यकारनिर्देशस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् । शित्पः शित्त्करणसामर्थ्यात् सुनोतीत्यादिना-

१. इत्यस्यपदिति क० पु० ।

२. इत्येत्वस्येति क० पु० ।

३. सत्त्वं द्वित्वमिति क० पु० ।

४. युत इति क० पु० ।

५. कम्पे जुक् विधीयते इति क० पु० ।

४३०. विभाषा लीयते [६ । १ । ५१]

लीङोरात्त्वं वा स्यात् ल्यपि एज्जिमित्ते अशिति च । विलीनयति ।
विलायति वा घृतम् ।

४३१. लीलोनुग्लुकावन्यरस्यां स्नेहविपातने
[७ । ३ । ३९]

लीयतेर्लीतिश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे । विली-
नयति । विलाययति । विलालयति । विलाययति वा घृतम् । स्नेहद्रवे किम् ?
लोहं विलायति । “प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति
वाच्यम्” (वा०) ।

ऽभावकर्मवाचिन्यपि यग् भवति । यथाऽकर्तृगेऽपि शप् । “भवतेरः” (५ । १ । ३)
इत्यत्र । यदि तु लीङ एव श्यनाय^१ निर्देशः स्याल्लीङ^२ इत्येवावच्यदित्याशयेनाह—
लीलीङोरिति । विलाययति इति । परत्वात् गुणे कृते एवात्वम् । “आदेच”
(६ । १ । ४५) इत्यधिकारात् । युक् ॥ ४३० ॥

लीलोरिति । लीलीङोर्द्वयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहण-
विषयात् । लातेरिति । ला आदाने इत्यस्य, कृतात्वस्य लीयतेश्च ग्रहणम् । ली
ई इतीकारप्रश्लेषादीकारान्तस्यैव नुग् भवति । तेनास्य “विभाषा लीयतेः”
(६ । १ । ५१) इत्यात्वम् पक्षे न भवति । विलीनयति इति । लिप् घ्रात्वा^३भावपक्षे
नुक् । विलाययतीति । तस्यैवानुगभावे वृद्धिः । विलालयतीति^४ । यातेर्लीङ्शचा-
त्वपक्षे लुक् । तयोरेव लुगभावे आदन्तत्वात् पुक् । लम्भनेति । प्रलम्भनं वञ्चनम् ।
अभिभवः पराभवः । पूजा सत्कारः । नित्यमात्वमिये । “विभाषा लीयतेः”
(६ । १ । ५१) इति विकल्पस्यापवादः । एतच्च व्यवस्थितविभाषा विज्ञानाल्-
लभ्यते ॥ ४३१ ॥

लिपः संमाननेति । ध्यन्तयोरिति । “खोरणी यत्कर्म” (१ । ३ । ६७) इत्यतो

१. भवयते । २ इति क० पु० ।

२. श्यनायामिति क० पु० ।

३. स्या रुलाङ इति क० पु० ।

४. लियो नात्वपक्षे इति क० पु० ।

५. विभाषा रित्येव क० पु० ।

४३२. लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च [१।३।७०]

लियोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजामिभवयोः प्रलम्बने चार्थे ।
लापयते । रयेनो वर्तिकामुल्लापयते । बालमुल्लापयति ।

४३३. विभेतेर्हेतुभये [६।१।५६]

आत्वं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेद्वाच्यम् ।

४३४. भीस्म्योर्हेतुभये [१।३।६८]

आत्मनेपदं स्यात् हेतुभये । युगागमः । पुगागमः । मुण्डो भाययते ।

शेत्यनुवृत्तेः^१ । नहि “एिचश्च” (१।३।७४) इत्यनेन सिद्धमत आह—अकर्तृ-
गेऽपि फले इति । चकारेण ‘गृध्रवक्ष्योः प्रलम्बने’ (१।३।६९) इति प्रवृत्तोऽ-
प्यर्थः परामृश्यते इत्याह—प्रलम्बने चार्थे इति । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छ-
तीत्यर्थः । तङ् आश्वसन्नियोगेनैव प्रवर्तते । श्येन इत्यादि । अभिभवतीत्यर्थः ।
बालमुल्लापयतीति । मिथ्याफलोपदर्शनेन वक्ष्यतीत्यर्थः^२ ॥ ४३२ ॥

विभेतेरिति । विभो भये । हेतुरिह पारिभाषिकः “तत्प्रयोजको हेतुश्च”
(१।४।५५) इति गृह्यते । हेतुभय इति । “पञ्चमी भयेन” (२।१।३७) इति
समासः, इत्याह—प्रयोजकाद् भयं चेदिति । वाच्यमिति प्रकरणादिना गम्य-
मित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

अ गतौ । एिचि^३ पुकि गुणो रप-स्त्वम् । चङि^४ । आपिपत् । ह्येपयतीति । ह्री लज्जा-
याम् । पुकि “पुगन्त” (७।३।८६) इति गुणः । ब्लेपयतीति । ब्लो वरणे ।
रेपयतीति । रीङ् स्तरणे । यलोप इति । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६२) इत्यनेन ।
क्नोपयतीति । कनूयी शब्दे । यलोपे उपधागुणः । स्मापयतीति । स्मायो विघ्नने ।
पुकि यलोपः । स्थापयतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आदन्तत्वात् पुक् ।

भीस्म्योरिति । विभो भये । स्मिङ् ईपद्धसने । हेतुभये इति । भयग्रहणं धात्वर्थो-
पलक्षणम् । तेन भयं विस्मये । वा यदि हेतोरेव विवक्ष्यते इत्यर्थः । मुण्डो भाययते
इति । अत्र मुण्डः स्वरूपेणैव प्रयोजकत्वात् इन् हेतुः । तत एव भयं विवक्षितमित्यात्वं
तङ् सन्नियुक्तम् ॥ ४३४ ॥

१. इत्यतोऽपीत्यनुवृत्तेरिति क० पु० ।

२. वेद्ययतीत्यर्थ इति क० पु० ।

३. हे । ४. चि ।

४३५. भियो हेतुभये पुक् [७।३।४०]

पुक् स्यात् णौ हेतुभये । इयडा निर्देशान्नाच्चपक्षे पुक् । भीषयते ।

४३६. नित्यं स्मयतेः [६।१।५७]

स्मयतेरेचो नित्यमात्रं स्यात् णौ हेतुभये । जटिलो विस्माययते ।
हेतुभये किम् ? कुञ्चिक्रयैर्न माययति । विस्माययति ।

४३७. स्फायो वा [७।३।४१]

अस्य वान्तादेशः स्यात् णौ । स्फायवति । अपिस्फवत् ।

४३८. शदेरगतौ त। [७।३।४२]

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शायति । गतौ तु गाः शायति
गोविन्दः ।

भियो हेतुभय इति । आस्वाभावपक्षेऽयं विविधः । अयास्त्वपक्षेऽप्येकदेशात्कृतत्वात्
किं न स्यादत आह—ईदन्तनिर्देशादिति । भी ई भी इतोकारः प्रश्लिष्यते । तेनेकारान्त-
स्यैव भियः पुक् विधीयते इत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

नित्यं स्मयतेः । पृथग्योगकरणादेव विकल्पो निवर्तयिष्यते तत् किं नित्यग्रहणेन^१ ।
मैवम् । एवं हि हेतुभय इत्यस्यैव कदाचिन्निवृत्तिः सभाव्येत । हेतुभय इति ।
भयमत्र घात्रयो^२ लक्षितस्तेन हेतोर्विस्मये प्रतिपाद्ये इत्यर्थो भवति । जटिलो
विस्मापयते इति । अत्र जटिलादेव विस्मयो न करणात्^३ । कुञ्चिकया^४ एनमिति ।
कुञ्चिकाऽत्र करणम् भये विस्मये च न हेतुः । यश्च हेतुः देवदत्तादिनं ततो भय-
विस्मयो । तेन स्माययतीत्यात्त्वमात्मनेपदं, भातीति^५ पुक् च न भवतीति । वृद्धयायो ।
एवं च “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ” इत्यपपाठः । मनुष्यवाचेति करणादेव
विस्मयात् । अन्ययाऽऽत्मनेपदमपि न स्यात् ॥ ४३६ ॥

स्फायो वः । स्फायो बुद्धौ । अपिस्फवत् इति । “शपूर्वाः खयः” (७।४।६१)
“अभ्यासे चर्च” (८।४।१४) ॥ ४३७ ॥

शदेरगतौ । अत्र प्राचा शद्लु शायते इति निपातनादेव तत्त्वं भविष्यतीति
शङ्कित्वा—अवाचकान्यपि निपातनानि भवन्तीति (५०) ज्ञापनायमेतदिति

१. अभिष्यत् इति क० पु० ।

२. योर्णौ इति क० पु० ।

४३९. रुह। पोऽन्यतरस्याम् [७।३।४३]

रुहः पः स्याद्वा णौ । रोपयति । रोहयति ।

४४०. क्रीड्-जीनां णौ [६।१।४८]

क्रीड्-जि एषामेव आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति ।

४४१. णौ च संश्चडोः [२।४।५१]

सन्परे च णौ इडो गाड् वा स्यात् । अध्यजीगपम् । अध्यापिपत् ।

परिहृतम् । तदसत् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात् । शातयतीति ।
“अतः” उपधायाः” (७।२।११६) इति वृद्धिः । गाः शादयति । गमयतीत्यर्थः ॥४३॥

रुहः पो । रुह जन्मनि प्रादुर्भव च । यद्यपि रूपं विमोहने इति दैवादिक-
स्तस्य प्यन्तेऽनेकार्थत्वाद् घातूनां जन्म निवर्तिष्यते तस्य रोपयतीति, रुहेस्वा-
रोहयतीति । तथापि विस्पष्टार्थं सूत्रम् । यत्त्वत्र प्राचोक्तम्—“अनेकार्था हि घातवः”
अतः सर्वे सर्वार्था इति । सोऽयमनुकोपालम्भः । नहि सर्वार्थत्वमापादितमस्माभिः ।
अनेकार्थत्वं तु त्वयापि स्वीकृतं तावदेव सिद्धं नः समोहितम् । कथमेतदर्थत्वमवगत-
मिति चेत् ? अनादिप्रयोगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां^१ हि लोकेऽर्थावसायः । गवादिष्वि-
वेति प्रसिद्धतरं स्वयं चान्यत्र तथैव व्युत्पादितम् इति न किञ्चिदेतत् ॥ ४३६ ॥

क्रीड्जीनां णौ । डुडोञ् द्रव्यविनिमये । इड् अध्ययने । इड्^२ गतावित्ययं तु
न गृह्यते साहचर्यात्^३ । अत एव करोतेः कृतयणोऽग्रहणं नाद्यङ्कृतोपम् । दीर्घप्रवर्णा-
नुपपत्तेः । एच इत्यधिकाराच्च । क्रापयतीत्यादि । णौ वृद्धौ कृतायामात्वं^४
पुक् ॥ ४४० ॥

णौ च संश्चडोः । अध्यजीगपत् इति । अधिपूर्वस्य इडो णौ गाड् पुक् ।
“णौ चड्युपधाया ह्रस्वः” (७।४।१) द्वित्वे सन्त्रादित्वाभ्यासदीर्घौ^५ चुच्चम् ।
अध्यापिपदिति । गाडोऽभावे इडः आत्वं पुक् । अजादित्वात् पि इत्यस्य
द्वित्वम् ॥ ४४१ ॥

सिध्यते । पिधू संराडो । दिवादिः । श्यना निर्देशात् पिध गत्यामिति भ्रीवादिको
न गृह्यते । परलोकप्रयोजनमस्य स पारलौकिकः । “प्रयोजनम्” (५।१।१०६)
इति ठक् । “अनुद्यतिकादोनां च” (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः । परलोकग्रहणं
शरीरान्तरोपलक्षणम् । इह वा भवतु स्वर्गादौ वा यच्छरीरान्तरेणोपभोग्यं फलं
तत्साधनं पारलौकिकमुच्यते । तत्रार्थे विषयोभूते वर्तमानस्य सिध्यतेरित्यर्थः । पार-
लौकिकत्वं च धात्वर्थविषयस्य निष्पाद्यमानस्य विवक्षितम् । न चेह जन्मकृतस्य
कर्मण आशुविनाशिनस्तत्साधनशरीराद्यवगमः जन्मान्तरे फलसाधनत्वमदृष्टद्वार-

४४२. सिध्यतेरपारलौकिके [६ । १ । ४९]

अस्यैव आत्वं स्याणौ न तु पारलौकिकेऽर्थे । अन्नं साधयति ।
अदृष्टार्थे तु तपः सेधयति ।

४४३. चिस्फुरोणौ [६ । १ । ५४]

चित्रः स्फुररचैव आत्वं वा स्याणौ । चापयति । चाययति । स्फार-
यति । स्फोरयति । आत्त्वस्याभ्यासे स्थानिवत्त्वात् । अपुस्फुरत् ।
अपुस्फुरत् ।

मन्तरेण समवतीत्यतोऽर्थतः फलितभेदद् मददृष्टसाधनं कर्म तद्विषयस्य सिध्यतेरयं
पर्युदासो न दृष्टार्थविषयस्येति । एतदेवामिमेत्य प्रत्युदाहरति—अदृष्टार्थे तु तपः
सेधयतीति । अत्राप्यन्नं साधयतीतिवत् सिध्यतेर्निष्पत्तिरेवार्थो विशिष्टे तपः सिध्यति
निष्पद्यते सत्तापसः प्रयुङ्क्ते निष्पादयतीति । तथापि निष्पद्यमान तपः कृच्छ्रचन्द्रा-
मग्न्यादिरूपमदृष्टद्वारा शरीरान्तरे स्वर्गसाधनं, न साक्षात् । अत्र तु निष्पद्यमानं
साक्षादेव^१ तृप्त्यादिकलं साधयतीति ।

न पारलौकिकमित्युच्यते । यत्राप्यन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यभि-
सन्धिना तथापि निष्पाद्यमानस्यान्नस्य फलं दानं तदपि दृष्टमेव । दानं तु स्वर्गादि-
फलकत्वाद् यद्यप्यदृष्टार्थम् । तथापि न तत् सिध्यतेरर्थः । न च साक्षात् परलोकफले
सिध्यतेरर्थे कृतावकाशो निषेध एवविधे विषये प्रवर्तितमुत्सहते इति तावदाचार्याणां
हृदयम् । आकरे त्वन्वया व्याख्यातम् । तद्यथा—उदाहरणे निष्पत्तिरित्यर्थः । प्रत्यु-
दाहरणे तु सिध्यतेर्ज्ञानविशेषोऽर्थः । तापसमिति च शेषः । तदयमर्थः । तापसः सिध्यति
हेयमुपादेयं च सत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्तते । त तपः प्रयुङ्क्ते । ज्ञानविशेषवर्तं
करोतीत्यर्थः । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोकेऽभ्युदयलक्षणं फलमुपनयन् परलोक-
प्रयोजनो भवति । अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यत्र तु सिध्यतेरर्थो निष्पत्ति-
स्तस्याः प्रयोजनं सन्नेतस्य यद्दानं तत्पारलौकिकमपुनर्निष्पत्तिरेवेति । अत्र मते
पारलौकिकत्वं धात्ववयवस्यैव साक्षाद् विवक्षितम्, तद्विषयस्येति विवेकः ॥ ४४२ ॥

चिस्फुरोणौ । चित्रं चयने । स्फुर संचलने । चापयतीति^१ । णौ वृद्धावात्त्वम्
पुक् । चापयतीति । आत्वाभावे आयादेशः । स्फोरयतीति । स्फुरेरुपधागुणे आत्त्वम् ।
आत्त्वस्येत्यदि । “ओः पुयण्यपरे” (७ । ४ । ८०) इत्युवर्णनिर्देशाणौ कृत
उवर्णादेश आकार आवादेशश्चाभ्यासस्य स्थानिवदित्युक्तेः स्फुर इत्यस्य द्वित्वम्

४४४. प्रजने वीयतो [६ । १ । ५५]

अस्यैच आत्त्वं वा स्यात् णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति । वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । स्तावयति । आवादेशस्य स्थानिवत्त्वात् । अतुष्टवत् । भावयति । सन्वद्धावे ।

४४५. ओः पुयण्ज्यपरे [७ । ४ । ७०]

अभ्यासोऽर्णस्य सनि परे इत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारेष्वर्णपरेषु परतः । अर्धाभवत् । अयोयवत् । अजाजवत् ।

इत्यर्थः । अपुस्फुरत् । “एौ चंडि” (७ । ४ । १) इत्युपधाह्रस्वः । अपुस्फुरदिति । आत्त्वाभावे स्फोर इत्यस्य द्वित्वे ह्रस्वेनोकारः ॥ ४४३ ॥

प्रजने । ग्रस्येति । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यसमखादनेपु’ इत्यस्य वीयतेति यका निर्देशः । लीयतेरिति वत् स्मर्यतेः वेतेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात् । वापयतीति । ‘वी’ इत्यस्य एौ वृद्धावात्त्वे पुक् । प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणमिति व्याचष्टे गर्भं ग्राहयतीत्यर्थ इति । गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं जन्मन उपक्रमत्वात् प्रजन इत्युच्यते इति भावः । अय योगः शक्योऽवक्तुम् । यदि वातिरनेकार्यत्वात् प्रजने वर्तते सदा वातेर्वापयतीति सिद्धम् । वेतेस्तु वाययतीति । स्तावयतीति । ण्डुन् स्तुती । एौ वृद्धावादेशौ । ननु चंडि कृतावादेशस्य द्वित्वात् । “सन्वतः” (७ । ४ । ७६) इतीत्वेऽतिष्ठदिति स्यान् इत्याशङ्क्याह—आवादेशस्येत्यादि ।

एौ कृत आदेशः आकार आवादेशश्चेत्युक्तेः । अतुष्टवदिति* । स्तु इ अत् इति स्थिते आवादेशस्य एौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् स्तु इत्यस्य द्वित्वम् । उपधाह्रस्वः । “शपूवाः खयः” (७ । ४ । ६७) । पत्वण्डुत्वे । अलघुत्वान्नाभ्यासस्य दीर्घः । भावयतीति । भू सत्तायाम् । एौ वृद्धावावौ । सन्वद्धावः । भाव् इ अत् इति स्थिते उपधाह्रस्वः । द्वित्वम् प्रत्यावादेशस्य स्थानिवत्त्वात् भू इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासे उकारवर्णं प्रसजति सत्र “सन्वल्लघुनि” (७ । ४ । ६३) इति सन्वद्धावे कृते इत्वं लभ्यते इत्यर्थः ॥ ४४४ ॥

ओः पुयणिति । पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वः । पुयण्जोति । “द्वन्द्वाचबुदपहान्तात् समाहारे” (५ । ४ । १०६) इति टच् तु न भवति समासान्त-

१. वाययतीति क० पु० ।

२. अतुष्टवदिति क० पु० ।

३. स्तु इ इअत् इति क० पु० ।

४४६. स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा

[७।४।८६]

एषामभ्यासस्योकारस्येत् वा स्यात्वं सन्यवर्णपरे घात्वक्षरे परे ।
असिस्रवत् । असुस्रवत् । इत्यादि । गूह्यति । अजुगुहत् ।

४४७. दोषो णौ [६।४।६०]

दुप्यतेरुपधाया ऊदादेशः स्याणौ । दूपयति ।

विधेरनित्यत्वात् । अः परो यस्मात्पुण्यणुजस्तत् परं तस्मिन् तदेतद् व्याचष्टे—पवर्ग-
त्यादिना । पवर्गमुदाहरति अवोभवदिति । इत्वे कृते “दोर्धो लघोः” (७।४।६४)
वर्गग्रहणस्य प्रयोजनमेतत् । अत्रास्त्यवर्णपरः पवर्गो भकारः । अशीपवदिति । पूत्र-
पवने । भवतेः प्रकान्तत्वात् वर्गप्रथमोऽपि पकारश्चरममुदाहृतः । पुनातिरेव तु
प्रक्रमितुमुचितः । अयौयवदिति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । यण उदाहरणम् । प्रत्याहार-
ग्रहणात् अरीरवत् । अलीलवत् इत्यपि योज्यम् । अजोजवदिति । जु गतो । सौत्रो
धातुः । “जुचङ् क्रस्य” (३।२।१५०) इत्यत्र निर्दिष्टः ॥४४५॥

अवति । शु अवशे । अन्ये सर्वे गत्यर्थाः । अत्रावर्णपरे इत्यनुवर्तते । ननु पुण्यण-
जोति पवर्गजकारयोरसम्भवाद यणि रेफयलाः सम्भवन्ति । तदप्यभिचाग्नं संबध्यते
किं त्वपर इत्यनेनात्यपदार्थतया वर्णमात्रं संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—अवर्णपरे
घात्वक्षरे परे इति । अक्षरशब्दो वर्णपरः । यत्तु प्राचोक्तम् व्यञ्जनसहितोऽक्षर-
मिति । नैतल्लोकवेदयोः प्रसिद्धम् । अक्षरसमाम्नायेत्यादावदर्शनात् । प्रातिशाख्ये
चोभये त्वक्षराणीति परिभाषणात् । प्रकृते तथा लक्ष्यते इति चेत् । अस्तु तर्हि
वर्णमात्रपरता । एवं हि अवर्णपरोऽन्त्योऽवयवोऽस्येति न विलम्बकल्पनाश्रयणीया
स्यादिति । परे इति । ननु सोऽपि नकारादिभिर्व्यवहितत्वात् कथमभ्यासात् परेत्युच्यते ।
सत्यम् । वचनसामर्थ्यादिकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते इत्यदोषः । अप्राप्तविभाषेयम् ।
पूर्वसूत्रे अनन्तर एव यणि भाव्यम् । गूह्यति इति । गुह्य संवरणे । एणवुपधाया गुणे
कृते “ऊपुपधाया गोहः” (६।४।८६) इत्यूत्वं चङि ह्रस्वः । अजुगुहत् ऊदिति
तपरत्वात् ह्रस्व इति मते अजुगुहत् ॥ ४४६ ॥

दोषो णौ । दोष इति कृतगुणस्यानुकरणां गोह इति प्रक्रमवैरुप्यार्थम् । दुप इत्येव
सिद्धेः । एणवित्युक्तेर गुणविषयेऽस्याप्रसङ्गान् । दूपयतीति । दुप वैकृत्ये ॥ ४४७ ॥

३. अः परोऽस्माति इति क० पु० ।

४. पुचङ् स्पेति क० पु० ।

५. अत्रैवेति नास्ति छ० पु० ।

४४८. वा चित्तविरागे [६ । ४ । ९१]

चित्तविरागेऽर्थे वा उत्स्यात् णौ । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

४४९. मितां ह्रस्वा [६ । ४ । ९२]

घटादयो मितः इति कृतसंज्ञायामुपधाया ह्रस्वः स्यात् णौ । घटयति । ध्यययति । एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् । “जनी जृण्वन्सुरञ्जोऽमन्ताथ” । जन्मादयोऽमन्तश्च मितो ज्ञेयाः । जनयति । जरयति । कनसयति रञ्जैर्णां मृगरमणे राजयति मृमान् । अन्यत्र तु रञ्जयति वस्त्रम् । दमयति । “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । एष्वर्थेषु ज्ञा मित् स्यात् । ज्ञपयति । अन्यत्र तुज्ञापयति । ज्वलहललनमोऽनुपसर्गा वौ । “ग्लास्नावनुवमरच” । ज्वलादयो ग्लादयश्च मितो वा स्युः अनुपसर्गाः । ज्वलयति । ज्वालयति । ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । अनुपसर्गाः किम् ? प्रज्वालयति । प्रग्लपयति । “न कर्म्यमिचमः” । अमन्ता अपि एते मितो न स्युः ।

वा चित्तविरागे । चित्तस्य विरागोऽप्रतीता । प्राप्तविभाषेयम् ॥ ४४८ ॥

मितां ह्रस्वाः । के पुनर्मित इत्याह—घटादयो मित इति । यातुसूत्रमेतद् । ते च घट चेष्टायाम् । ध्यय भयसंचलनयोः । प्रथ प्रख्याने । प्रथ विस्तारे । अद भर्दने । स्खद स्खदने । क्षजि गतिदानयोः । दत्त गतिहिंसनयोः । कृप कृपायां गतो । कदि ऋदि कृदि वैकल्ये । त्रित्वरा संभ्रमे । ज्वर रोगे । गड सेवने । हेड वेष्टने । घट भट परिभाषणे । टके प्रतिघाते । चक तृप्ती । कले हसने । रगे शङ्कायाश्च । लगे सङ्गे । हगे हगे पगे षगे संवरणे । कणे नोच्यते । अस्यायमर्थः—अर्थविशेषो नोच्यते । क्रियासामान्यमस्यार्थः । अनेकार्थ इति यावत् । अक भग कुटिलायां गतो । कण रण गतो । चण शण दाने च । अथ क्रय वलय हिंसार्थाः । वन च । वनु नोच्यते । ज्वल दीप्तौ । हल हल चलने स्मृ आध्याने । दृ भये । नृ नये । आ पाके । मारण-

१. घट इति क० पु० ।

२. घट इति क० पु० ।

३. कर्त्वे हसने इति क० पु० ।

४. प्रण इति क० पु० ।

५. वलय इत्यधिकः क० पु० ।

६. वस इति क० पु० ।

कामयति । आमयति । चामयति “शमो दर्शने” । शमोऽदर्शने मित्
 स्यात् । शमयति । दर्शने तु निशामयति । यमोऽपरिवेषणे” । यमयति ।
 अन्यत्र तु यामयति । “स्खदिरवपरिभ्याम्” । अवस्खदयति । परिस्खद-
 यति । सोपसर्गात् स्खदेः फणश्च मिच्चं वेति केचित् । प्रस्खदयति । प्रस्खा-
 दयति । फणयति । फाणयति ।

तोषणनिशामनेषु जा । कम्पने चलिः । छद ऊर्जने । जिह्वोन्मथने^१ लडिः । मदो हर्षन्ले-
 पनयोः । ध्वन शब्दे । स्वन अवतंसने । फण गतौ । एषु त्वरान्ताः सेटः आत्मनेपदिनः
 पितृश्च । पितृफलं तु घटेत्यादौ ‘पिञ्जिदादिभ्योऽङ्’ (३ । ३ । १०४) इत्यङ् । इह ये
 केचित् गणान्तराधीनाः पठ्यन्ते, तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्त्व नियम्यते । यथा स्मृ
 आध्याने इति पठ्यते । तस्य मित्त्वात् स्मरयति । यश्च स्मृ चिन्तायामित्यन्यत्र
 पठितस्तस्यामित्त्वात् स्मारयतीति । ये स्वपूर्वाः पठ्यन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्तेऽर्थे
 मित्वम् । यथा घटयति । विघटयतीति । तथा येऽत्र संयोगान्ता दक्ष्यादयः पठ्यन्ते तेषा
 मित्वसामर्थ्यादिनुपधात्वेऽपि “चिष्णामुलोः” (६ । ४ । ६३) इति दीर्घविकल्पो भवति ।
 अदक्षि । अदाक्षि । दक्षम् दक्षम् । दाक्षम् दाक्षम् इति । तथा कदि ऋदि ऋलदीनामा-
 ह्वानरोदनयोः । परस्मैपदिषु पूर्वत्र पठितानां पुनरिहापि पाठो न केवल मित्वार्थः^२
 किं तु आत्मनेपदिषु पाठसामर्थ्यात्तदर्थोऽपि । तेन ऋदते इत्याद्यपि भवति । अर्थ-
 नियमार्थ एव पाठश्चेत् परस्मैपदिष्वेवामून् अनुवदेत् । एवं हेङ् अनादरे इत्यात्मनेपदिषु
 पूर्वपठितस्येह परस्मैपदिष्वनुवादसामर्थ्यान् परस्मैपदमपि भवति । अर्थनियमाच्च
 वेष्टने हिङ्यति ।^३ अनादरार्थस्य तु हेङ्यति । तथा वेष्ट^४ वेष्टने भटभृतावित्यन्यत्र
 पठितयोः परिभाषण एव मित्वार्थोऽनुवादः । नटनृताविति पूर्वं पठ्यते घटादावपि ।
 तत्रैव विवेचयन्ति ६
 नर्तकव्यपदेशस्तत्रैव

१. जिह्वोन्मादार्थः किन्तु आदानेति गिति । पु० क०
२. दाक्षमिति नास्ति क० पु० ।
३. मित्त्वावात्मनेपदिषु इति क० पु० ।
४. हिङ्यतीति क० पु० ।
५. वेदेति क० पु० ।
६. नृतेति नास्ति क० पु० ।

प्रकटयतीति । पूर्वं पठितस्य तु नाट्यमर्थः यत्कारिणो नटव्यपदेशः । चतुर्धाभि-
नयोपेतो नाट्यम् । तस्यामित्वान्नाटयतीत्यादिप्रयोगः । योऽपि नट अवस्कन्दने
चुरादिः । अवस्कन्दनं नाट्यमिति भावः । तस्यापि नाटयतीत्येव भवति । 'नान्ये
मितोऽहेतो' इति चुरादिर्णचि मित्वनिवेधात् । अमितश्च एोपदेशणत्वं^१ प्राक्
पर्युदस्तम् । नृत्ति नन्दीति एोपदेशपर्युदासो भाष्ये नाटोति सवृद्धिकस्योपादानात् ।
तत्र वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं यत् सर्वा-
भिनयवर्जितम् शास्त्रोक्ताङ्गमङ्गलप तन्नृत्तमिति भेदः । अन्ये तु घटादौ नट-
नृत्ताविति पठन्ति । कथेस्तु 'जासिनिप्रहणनाटकाथपिपाम्' (२ । ३ । ५६) इति
निर्देशात् मित्वेऽपि वृद्धिरिति वृत्त्यादौ स्थितम् । मित्वफलं अक्रथि अक्रथि इति
'क्षिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६।४।६३) इति दीर्घविकल्पः । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्-
घटादिपाठस्तु घटादयः पित इत्यादिदेशिकोऽङ्ग यथा स्यात् इति । तच्चिन्त्यम् । स्वरा-
न्तानामेव पित्वातिदेशात् परेषां तदभावात् । तथा च नेर्मित्वं सोपसर्गार्थम् ।
अनुपसर्गस्य ज्वल ह्वलेति वक्ष्यमाः स्वात् । एवं ज्वलह्वलह्वलाम् । तथा दू भये दारयति ।
अन्यत्र दारयति । तथा नृ नये । नरयति । अन्यत्र नारयति । आ पाके । अपयति ।
स्वेदे तु^२ आपयति । धातूकामनेकार्थत्वादर्थान्तरेऽपि वृत्तिः । तथा कम्पने चलिः ।
चलयति शास्त्रम् । अन्यत्र शील चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीति वा ।
सूत्रं चालयति क्षिपतीत्यर्थः । "चालयन् सकलां पृथ्वी" उच्चाटयन्तित्यर्थः । तथा छद
ऊर्जने । ऊर्जनं बलम् । छदयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । छद अपवारणे
इत्यस्य तु छादयति । बलप्राणनयोरपि यदा स्याथंन्यन्तस्तदापि 'नान्ये मितोऽहेतो'^३
इत्यमित्वात् छादयतीति भवति । तथा मदी हर्षग्लेपनयोः । अन्यत्र मादयति चित्त-
विकारमुत्पादयतीत्यर्थः । तथा ध्वन शब्दे । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति ।
अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र "दलिवलिस्त्रलिरणिध्वनिश्चपिस्तपश्च" इत्यत्रान्यानपि
श्रीभोजः पठति स्म । कृच्छये इत्यस्य पुकि ह्रस्वे क्षपीति निर्देशः इत्याद्यनुसर्तव्यम् ।
घटयतीति । एो "अत उपधायाः" (७ । २ । ११६) इति वृद्धौ सत्या ह्रस्वः ।
उच्चाटयतीति घट रंघाते इत्यस्य चौरादिकस्य । 'नान्ये मितोऽहेतो' इति वचनात् ।
शपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयः शमप्रभृतयः अहेतोः स्वार्थे णचि मितो न भवन्ती-
त्यर्थः । इदं मित्वं गणनिर्दिष्टत्वात् जाघाटयतीत्यादौ यङ्लुकि न भवति ।
एवमिति । पणान्ताः सप्तपञ्चाशत् घटादयस्तेषु घटव्यथोरुदाहृतत्वादवशिष्टाः
पञ्चपञ्चाशत् पूर्ववदुदाहार्या इत्यर्थः । अन्तर्गणसूत्रेः कृतमित्वानन्यान्यप्यु-

१. अयं पाठो नास्ति ए० पु० ।

२. एोपदेशात् एत्थं प्राक् पर्युदासाविति क० पु० ।

३. स्वेदेति क० पु० ।

दाहरन्नाह—जनीजपेति । जनो प्रादुर्भावे । जपूर्वयोहानो । कसु ह्यरणदोप्योः^१ । एते दिवाद्यः । रज्ज् रणे । अम् इति शब्दोऽन्ते येषान्तेऽन्ताः शमादयः । जनी इती-
दितो निर्देशाद् जन जनने इत्यस्याग्रहणम् । न चैवमस्य वृद्धिप्रसङ्ग आपादनीयः ।
छान्दसत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । एव चोभयोरपि ग्रहणमिति प्रचोक्तं नियु-
क्तिकत्वादेनादेयम् । न च जनाति पृथक् पद द्विवचनान्तमुच्चारणार्थेनेकारेण सामान्य-
ग्रहणार्थमिति शङ्क्यम् । जन् जुपाति समासनिर्देशेऽपि तदुपपत्तेर्गुं हकरणवैयर्थ्यात् ।
अनुबन्धपरिभाषाया प्रत्यग्रहणविरयत्वात् । जुपाति रितोप्रहणात् जृणातेरनुबन्धक-
स्याग्रहणम् । जारयत्यभक्तम् । वनसयति इति । केचित्तु वनसेः स्थाने^२ णसु
निरसने इति दिवादि पठन्ति । स्नमयतोत्युदाहरन्ति । रज्जेर्णावित्यादि । मृगरमण-
माषेटकम् । मृमेति किम् । रज्जयति पञ्चिण । रमणादन्यत्र तु रज्जयति मृगान्
तृणादिदानेन । न च मित्वसामर्थ्यादिव नलोपः सिद्ध इति वाच्यम् । नलोपा-
भावेऽपि अरज्जि अराजोत्यादौ 'चिणामलो' (६।४।८१) दीर्घविकल्पस्य
मित्वफनस्य सत्त्वात् । दमयति । दमुपशमे । अमन्तोऽयम्^३ । उन्नामयतीत्यादि तु
"तत्करोति" इति णो निर्वाह्यम् । सक्रामयतीत्यादिप्रयोगे मित्वाद् ह्रस्वो न भवति ।
तत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।६१) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानादिति वृत्तिः । मारणतोपणो । मारण हिंसनम् । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् ।
शम लक्षणो आलोचने इत्यस्य ह्येतद् रूपम् । आलोचनं च चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् ।
"पश्यायश्चानालोचने" (८।१।२५, "त्यदोदिपु दृश" (२।२।६०) तथा
स्थितत्वात् ।

तेन ज्ञानसामान्ये मित्वाभावात् ज्ञापकस्याचार्यः, 'विज्ञापना भर्तुं पु
सिद्धिमेति" इत्यादयः प्रयोगाः उपपद्यन्ते । मारणादौ तु मित्वम् । यथा सज्जयति
पशुम् । विष्णुं विज्ञायति^४ । रूपं प्रज्जयति^५ । अन्ये तु निशानेष्विति पठन्ति ।
निशानं तीक्ष्णोकरणम् । प्रज्जयति शस्त्रमिति चोदाहरन्ति । तदेतन्मयासकारेणो-
पेक्षितम् । यदाह—प्राचीनास्तु निशानं नेच्छन्ति इति ज्ञाप्यमानः^६ ज्ञापयितुमिष्टमाणा
इति सूत्रवृत्तिप्रयोगस्तु "ज्ञप मिच्च" (ग०) इत्यस्य चोदादिकस्य स्यन्तस्य । विज्ञप्त

१. ऋसु शब्दहरणदीप्त्योरिति ख० पु० ।

२. व्रसेः स्थानिस्त्वसु इति क० पु० ।

३. त्वत्पादिपु तथेति क० पु० ।

४. विज्ञप्तोति क० पु० ।

५. प्रजपतोति क० पु० ।

६. ज्ञोप्समान इति क० पु० ।

इति प्रयोगस्तु जानातेर्ज्ञानाङ्गे तोषणे वर्तमानस्य मित्वात् इति प्राचोक्तम् तत्
 "ज्ञप मिच्च" इत्ययं चुरादे 'वादान्त' (७ । २ । २७) इत्यत्र णिलोपेद्विकल्पयो-
 निपातनेन ज्ञप इति साधितत्वात् अनुपादेयम् । ज्ञपयतीति । मारणादिवयस्य तन्त्रे-
 णोदाहरणं विनापि उत्पन्नविशेष प्रकरणादितोऽपि विशेषावगतेः । अन्यत्र तु ज्ञाप-
 यतीति ज्ञानसामान्यादावित्यर्थः । अत्र मित्वाभावात् वृद्धिः । अत्राहुः—चौरादिको
 ज्ञापने मारणादौ चार्धान्स्वभावादुभयत्र वर्तते । तेन ज्ञापनार्थं ज्ञपयति, ज्ञापयतीति
 रूपद्वयं भवतीति । तदुक्तम्—'वोपदेवेन' जानातोति स्मिद्ध, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ
 घटादेर्नामित्वेऽपि ज्ञपमिदिति पद मारणादौ तेनार्थान् ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतीति पदवद्
 ज्ञापयतीत्यपि स्यादिति । यः पुनर्ज्ञां नियोजने इत्यपरोऽस्ति चुरादिस्तस्यामित्वादाज्ञा-
 पयति भृत्यम् इति वृद्धिरेव । न चायमेव "धत्तुनामनेकार्यत्वात्" ज्ञानेऽपि प्रयुज्यता-
 मिति वाच्यम् । एवं हि ज्ञान इव मारणादावपि ज्ञापयतीति स्यादिति भावः ।

ज्वल ह्वल । वाक्यद्वयमेकत्र पठितम् । ज्वल ह्वल ह्यननमोऽनुपसर्गाद् वा इत्यनुवर्तते
 एते मितो वा स्युः । ग्लास्नावनुवमश्चेत्यपरम् । अत्राप्यनुपसर्गाद्वा इत्यनुवर्तते । ततोऽन्ति-
 रिकविषयत्वात् समुदायार्थमेव दर्शयति—ज्वलादयो ग्लादयश्चेति । ज्वलदीप्तौ ।
 ह्वल ह्यन चलने । एतम प्रह्वत्वे । ग्लै हर्षत्तये । श्ना शोचे । ष्णौ शौचवेष्टनयोरुभयो-
 रपि प्रह्वणम् । वनपण संभक्तौमौवादिको गृह्यते, न वनु याचने इति तानादिकः, 'अन-
 न्तरस्य' इति न्यायात् । स हि घटादौ मित्वायंमुदिद्वानुपसर्गाच्च प्रागनुदितो
 वनु च नोच्येते' इति । अन्ये तु क्रियासामान्यवाचि धात्वन्तरमेतदित्याहुः । दुवम्
 उद्दिगारणे । एषु ज्वल ह्वल ह्यनमां वन्वमोश्च* पूर्वेण नित्यं मित्वे प्राप्तेऽनुपसर्गे
 विकल्पः क्रियते । ग्लास्नोस्त्वप्राप्ते । प्रज्वलयतीति । सोपसर्गाणां विकल्पाभावात्
 नित्यं मित्वाद् ह्रस्वः । एव प्रह्वलयति । प्रह्वलयति । प्रणमयति । प्रवनयति ।
 प्रवमयतीति । ग्लास्नोऽपसृष्टयोर्मित्वाभावादुपधावृद्धिः । क्वचित्तु प्रज्वलयतीति
 प्रत्युदाह्रियते सोऽपपाठः । कथं तर्हि प्रज्वलयति, अवज्वलयतीति । निरुपसर्गाद्
 णिचि वृद्धौ कृतायां पश्चादुपसर्गयोगे भविष्यति ।

न कम्यमिचमामिति । कमु कान्तो । अम गत्यादौ । चमु अग्ने । मित्वाप्राप्ति-
 मुपपादयति अमन्ता अपीति । कामयति इति । णिहन्तात् वेचलाद्वा णिच् । णिङ्परिपि
 ह्रस्वः प्राप्तेऽनेन निवर्त्यते । शमो नेति वर्तते । शमु उगशमे । अयं दर्शने चाक्षुषज्ञाने

१. ज्ञप मिच्चर्चेति क० पु० ।

२. देवेन जातोति हि सिद्धं ज्ञपयतीति क० पु० ।

३. वनुवतोच्यते क० पु० ।

४. वन्वीमोश्चेति क० पु० ।

४५०. णी गमिरबोधने [२ । ४ । ४६]

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्यापयति । इयदिकः । अधिगमयति ।

वर्तमानो भित् नेत्यर्थः । स्वामो तु नेत्यनुवत्योऽर्थेने इत्यन नञ् प्रश्लिष्य दर्शनाद-
न्यत्र मिदिति व्याचष्टे । तथापि न फले भेदः कश्चित् । निशामयतीति । चतुषा
पश्यतीत्यर्थः । दर्शनादन्यत्र तु निशामयति वचनम् इति माथवेनोदाहरणादचाक्षुषे
ज्ञाने मित्य न भवतीत्यवगम्यते । निशामय तदुत्पत्तिमिति तु शम लघु मासोचने
इति चोदादिकस्य । "नान्ये मितोऽहेतो" (ग०) इति वचनात् । भाष्यत्वात्
परस्मैपदम् ॥

यमोऽपरिवेष्टे । यम उपरमे । अस्य परिवेष्टणादन्यत्रार्थे न मितम् । भारि-
वेष्टण एवामन्तत्वेन प्राप्तं मित्य न भवतीत्यर्थः । गमयति आह्वयान् । भोजयित्वा
परिवेष्टयतीत्यर्थः । यामयतीत्यपि । दार्ढीकरोति व्यापारयति चेत्यर्थः । यमो तु
नेत्यनपेक्ष परिवेष्टणादन्यत्र मिदिति व्याचष्टे तत् युक्तिविच्छेदम् । यदाह—“न पाद-
म्माड्यमाड्यन” (१ । १ । ८२) इत्यत्र मायामयते इत्युदाहृत्य यमोऽपरिवेष्टी
इति मिस्सोऽा प्रतिपिध्यते इति व्याख्याते च न्यासे । सप्त हि “न कम्ममिषमाम्”
(वा०) इत्यतो नेति प्रतिषेधोऽनुवर्तते इति रक्षितादयोऽप्येवमेव प्रतिजान्ताः । नियम-
यतीति प्रयोगस्तु नियमश्चक्षुःशब्दात् “तत्करोति” (वा०) इति एतच् शेषः ।
स्वादिपरिवेष्टिर्भावेति । स्वादिपठ्यादिषु पाठात् सामान्येन प्राप्तं मित्यमनेन नियम्यते ।
सोपसर्गस्य स्वादेयोऽि भवति—प्रवपरिभ्यामेव परस्येति । तेन प्रादिपूर्वस्य मित्य
व्याख्ययते । प्रवादिपूर्वस्य निश्च मित्य स्थितमेव । तथा चमोऽाहृतम् । माथवेन
स्वल्पयेद व्याख्यातम् । तथा हि स्वाद परपरिभ्या च नेति शेषः । प्रवस्तादयति ।
परिस्तादयतीत्युदाहृत्य पूर्वोक्तं नियममुद्धाव्याह—इदं च युक्तिकाराशेनामनभि-
मतम् । यतः सर्वत्र नेत्यपेक्षते । एवं हि नियमो नोपपद्यते । अन्यथा स्वादस्याने
इत्यस्यानन्तरमेव ‘प्रवपरिभ्यां च’ इति पठेत् । द्विः स्वादिग्रहणं न कर्तव्यम् भवतीति ।
एवं च नियमवादिना मन्वोपसर्गपूर्वोऽस्य मित्वाभावः । निषेधवादिना तु मित्य-
मित्यर्थकान्तो विकल्पस्तदेतदाह—सोपसर्गस्येत्यादि । फलश्च गताविशेषनियमा-
दन्यत्र मित्य नास्तीति फलामति । तर्कं निस्नेहयतास्ययं इत्येके । अन्ये तु पूर्वपठिन-
स्मोहेय पाठादन्याथोऽर्णान्तरे च मित्यं भवतीति प्राग् व्याख्यापितरसात् फलपक्षे
तत्कमियेव भवितव्यमिति प्रतिपन्ना इति हर्मत्याद्विकलाः कनित इति ध्येयम् ॥४६॥

णी गमिरबोधने । इण इति । इण् मतो । गमयतीति । अमन्ताश्चेति

मित्वाद् ह्रस्वः । प्रत्यापयतीति । वृद्धवायादेशो । शपि एो ण् । अयादेशः ।
इयदिक इति । “इयदिक इति यकश्चम्” इति वचनात् । अधिनययतीति ।
इडि कावधुपसर्गतो न व्यभिचरतः ॥ ४५० ॥

१. सत्रमिति क० पु० ।

२. यचन इति क० पु० ।

३. अन्वोपसर्गस्य मित्वाभाव इति क० पु० ।

४५१. हनस्तोऽचिण्णलोः [७ । ३ । ३२]

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्यात् चिण् णल् वर्जिते णिति । “हो हन्तेः” (७।३।५४) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्यति । “ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे” (वा०) तृतीयव्यञ्जनस्यैकाचो वा । ऐर्ष्यत् । ऐर्ष्ययत् ।

॥ इति अष्टमप्रक्रिया ॥

हनस्तो । अचिण्णलोः किम् । अधानि, निज्जनानि । घातोः स्वरूपग्रहणे सप्रत्ययेकार्यविज्ञानमितीह भवति वृत्रघ्नोऽप्रत्ययं वात्तं घनः । तथा च “औणहृत्य” इति निपातनम् । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । ईर्ष्यतेरित्यादि वार्तिकम् । कस्य तृतीयस्येत्याकाङ्क्षायां मतभेदेन व्याचष्टे-तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति । व्यञ्जनापेक्षया तृतीयस्य व्यञ्जनस्य यकारस्याच् सहितस्येत्यर्थः । अत्र पक्षे पकारस्य द्वित्वं न भवति । मतान्तरमाह-एकाचो वेति । तृतीयस्येत्येव ईर्ष्यतेर्यस्तृतीय एकाच् तस्य द्वित्वमित्यर्थः । अत्र पक्षे मन्त्रन्ते ईर्ष्ययितीति । सनो द्वित्वं वदन्ति । ईर्ष्यतेः सनि यिसनोर्वा द्वित्वमिति । वववित् ऐर्ष्ययिदिति पकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रियते । तदुद्भ्रान्त-प्रतिपत्तत्वादुपेक्ष्यम् । भमे च कारणम्-अथवा तृतीयस्यैकाचः पकास्येत्यर्थः इति प्राचोक्तं व्याख्यानम् । तथा हि-यदि तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यायते ततः कय-मैर्ष्ययिदिति पकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात् । न च तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यातु-मुचितमध्याहारप्रसङ्गात् तृतीयस्यैकाच इति ग्रन्थस्वारस्यभङ्गाच्च । तथा च कस्य तृतीयस्य ? केचिदाहुः-व्यञ्जनस्येति । अपरे पुनराहुः-तृतीयस्यैकाच इति वृत्त-न्यासकारहरदत्तैर्व्याख्यातम् । तृतीयस्येति । तृतीयव्यञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । अत्र पकारस्य द्वित्वं च न भवति । अत्र पुनरिति । अस्मिन् पक्षे ईर्ष्यतेः सनि कृते इति व्याख्येयम् । अन्यथा तत्संन्धिविनस्तृतीयस्यैकाचोऽसंभवादिति माधवः । तस्मा-दैर्ष्ययिदित्येकमेवात्र रूपं साधयामास न तु ऐर्ष्ययिदिति, ण्यन्ते तृतीयस्यैकाचोऽसंभवात् । न चाटि कृते तमेवापेक्ष्य पकारादितृतीय एकाजिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वात् “घाटश्च” (१ । १ । ६०) इति वृद्ध्यातद्विधातात् । अन्तरङ्गत्वादेव वृद्धेरसिद्धेः । अतिसत्त्वमपि नास्ति, नापि स्थानिवद्भावः । वृद्धिः पूर्वस्माद् वा विधेरभावादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

पृथ्वीमण्डलमौत्तिमएद्वनमाण्यः शेषवंशामतो-

सप्तः धीनरसिहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

सत्पूनीः कृतगुदभावविवृतौ सप्तप्रक्रियाव्याकृतौ-

श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् प्यन्ताधया प्रक्रिया ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति अष्टमप्रक्रिया ॥ ६०० ॥

अथसन्नन्तप्रक्रिया

४५२. धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा

[३ । १ । ७]

इपि कर्मणो धातोरिपिणैककर्तृकात् सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ।
 “लुङ्सनोर्घस्तृ” (२ । ४ । ३७) द्वित्वम् । “सन्त्यतः” (७ । ४ । ७९)
 धातोर्विधेरिहाधधातुकत्वम् । एकात्र उपदेश इति किम् । धातुत्वान्लडादयः ।
 सस्य तच्चम् । अत्तु मिच्छति । जियत्सति । “अतो लोपः” (६ । ४ । ४८)
 अजिघत्सीन् । पक्षे वाक्यमपि । “दीङः सन्त्याह्वं वेति” (वा०) केचिन् ।
 दिदासते । दिदीपते । “धुतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” (७ । ४ । ६७) ॥

॥ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मण इति । इच्छायामिति श्रुतत्वात् कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च तदपेक्ष-
 मेव गृह्यते इत्याशयेनाह—इपि कर्मण इत्यादि । इपिः इप इच्छायामिति धातुस्तदर्थं
 प्रति यत्कर्म तथेपिणा धातुनाऽर्थद्वारा समान एकः कर्ताऽस्य धातोस्तस्मादित्यर्थः ।
 धातोश्च कर्मत्वेऽपि समानकर्तृकत्वं च अर्थद्वारके ज्ञेये । अत्र कर्ता क्रियामेव प्रति
 संभवति । गमनमिच्छतीत्यादौ च ‘सुपः आत्मनः क्यच्’ (३ । १ । ३) इत्यपवादेन
 क्यच् भवितव्यम् । पुत्रेच्छायामपि न समानकर्तृकत्वं संभवति धातोरिति लब्धेऽपि
 पुनर्धातुग्रहणं प्रकर्तुं मीच्छत् प्रचिकीर्षत् इति सोपसर्गान् माभूत् इति । अन्यथा प्रकर्ष-
 विशिष्टाया क्रियाया इच्छाविषयत्वविवक्षायां तदर्थकात् प्रकरातेरेव सन् स्यात् ।
 ततश्च प्रशब्दस्यैव द्वित्वमडादिपूर्वत्वं च स्यात् । वस्तुतस्तु धातुरेव विशिष्टक्रिया-
 वाचो उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारकाः । अत्र मते धातुग्रहणमाधधातुकसन्नार्थम् ।
 कर्मणः किम् ? गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात् किम् ? देव-
 दत्तस्य भोजनमिच्छतीति । इच्छाया किम् । कर्तुं जानाति । “लुङ्सनोर्घस्तृ”
 (२ । ४ । ३७) द्वित्वम् । इति । आधधातुके इति विषयगतस्याश्रयणात् सनि विवक्षित
 एवादेर्घस्लादेशस्ततः सनि कृते “सन्त्यलोः” (६ । १ । ६) इति घसृइत्यस्य

४५३. रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च [१ । २ । २६]

उश्च इश्च वी इउवर्णोपधाद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वा सनौ सेटौ वा कितौ स्तः । दिद्युतिपते । दिद्योतिपते । उच्छेस्तुकि द्वित्वे च कृते "सर्पूर्वाः

द्वित्वमित्यर्थः । सन्त्यत इति । हलादिः शेषे "कुहोश्चुः" (४ । ६२) इति घस्य भ्रकारे 'अभ्यासे चर्च' (८ । ४ । ४५) इति जश्त्वेन जकारेऽत इस्वमित्यर्थः । "गुप्तिज्किद्भ्यः" (३ । १ । ५) इत्यत्रोक्तं घातोरित्यविहितत्वात् सनो नाधंधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न स्तः । इह तु न तथेत्याह—घातोविधेरिहार्ध-धातुकत्वम् इति । इहेत्यनेन पूर्वत्र नेति सूचयति । तेन "सः स्यार्धधातुके" (७ । ४ । ४६) इति तच्च संस्पर्शतोति भावः । यद्यप्येवमार्धधातुकत्वादिति स्यात् अत आह—एका च इत्यादि । धातुत्वादिति । "सनाद्यन्ता धातवः" (३ । १ । ३२) इत्यनेन । लडादय इति । आदिपदाच्छ्रवणं । तस्मिन्च कृतेऽतो गुणे इति पररूपे सस्य तत्त्वमिति प्राप्तिकमोऽत्र न विवक्षितः । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चादौ तत्त्वेन भाव्यम् । ततो द्वित्वम् ऋडादिः । अतुमिच्छतीति । अनेनादनमिपेः कर्म अदनेच्छयोश्चैकः कर्त्तृति सूत्रार्थमुदाहरणे घटयति । जिघत्सेत् । जिघत्सतु । अजिघत्सत् । अजिघत्सीदिति । अन्तन्तात् सिच "इट ईटि" (८ । २ । २८) इति लोपे सवर्णादौर्धः । "कासप्रत्यय" (३ । १ । ३५) इत्याम् । जिघत्सामास । जिघत्सिता । जिघत्सयात् । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । पक्षे वाक्यमपि इति । वाग्रहणत्पक्षे सन्न भवतीत्यर्थः । -

दीङः सनीत्यादि । 'इको भ्रन्' इति मनः कित्वाद् गुणाप्रसक्तरेज्विपयत्वाभावात् "मिनातिमिनोति दीङां ल्यपि च" (६ । १ । ५०) इत्यात्वं नेत्येके । अशित्तीति विपयसप्तम्या आगणात् प्रागेव सनुत्पक्षोराच्चेन भवितव्यम् । न च तदानीं कित्वप्रसङ्गोऽस्तीति परे मन्यन्ते इति द्वैमत्याद् विकल्प इत्यर्थः । दीदामते इति पूर्ववत् सनः" (१ । १ । ६२) इत्यात्मनेपदम् । दिद्योतिपते इति । "इको भ्रन्" (१ । २ । ६) इति कित्वाद् गुणः । पत्वम् ॥ ४५२ ॥

रलो व्युपधा । अप्राप्तविभाषेयम् । सनोऽङ्कित्वात् क्त्वायाश्च "न क्त्वा सेट्" (१ । २ । १८) इति कित्वनिषेधात् कित्वाभावात् । दिद्युतिपते इति । द्युतेः सनि द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणे पूर्वरूपत्वे हलादिः शेषे च कित्वाद् गुणः । उच्छेदित्यादि ।

१. इति विहितत्वादिति क० पु०
२. यद्यप्येवमार्धमिति क० पु० ।
३. छत्रमपीति क० पु० ।
४. नादिभिरिति क० पु० ।

खयः शिष्यन्ते इति वक्तव्यम्” इति तलोपः । चर्त्तम् । अभ्यासचर्त्तस्य तुक्
प्रति सिद्धत्वात् “छे च” (६ । १ । ७३) इति न तुक् । उचिच्छिपति ।
तलोपो वेत्येके । उदिच्छिपति । एयन्तात् सन् । “णौ च संश्चडोः”
(२ । ४ । ५१) इति गाङ् वा । अधिजिगापयिपति अध्यापिपयिपति ।
शिरवापयिपति । अण्यन्तस्य तु शिरवयिपति । ह्रः संप्रसारणम् । (६ । १ । ३२)
जुहावयिपति । जुहोतेरप्येवं रूपम् ।

उच्छ्रो विवासे तुकि द्वित्वे कृते इति । उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादायौ तुक् ततो द्वित्व-
मित्यर्थः । द्वित्वं च “पूर्वत्रासिद्धम्” (८ । २ । १) चतुस्त्रासिद्धत्वात् सतकारस्यैव
भवति । तत्र च कृते ह्लादिःशेषेण तकारस्यैव शेषः प्राप्नोतीत्यत आह—खपूर्वाः
खय इति । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१) इत्यत्र शग्रहणमपनीय खग्रहणं कर्तव्य-
मित्यर्थः । एतच्च “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे” इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणौ हि चतुस्त्रे
कृते तस्य सिद्धत्वात् च्’ छ् इत्यस्य द्वित्वे कृते चकारशेषेणैव रूपं सिद्धयति । न च
निमित्तापाये नैर्मित्तकं चत्वं निवर्तिष्यते इति शङ्क्यम् । नहीदं वचनं नापि न्याय
इत्युक्तत्वात् । यथा विपुषुपतुरित्यत्रोक्तं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति कृते पत्वे द्वित्व-
मिति । चर्त्तमिति । अभ्यासे शिष्टस्य शब्दस्य छकारस्य “अभ्यासे चर्त्त” (८ । ४ । ५४)
इति चकार इत्यर्थः । अथ कृतेऽपि चर्त्तं तस्यासिद्धत्वात् पुनस्तुक् प्राप्नोति अत
आह—अभ्यासे चर्त्तस्य तुक् प्रति सिद्धत्वादिति । अभ्यासस्य जश्त्वचर्त्तं पत्वतुकोः
सिद्धे वाच्ये इति वचनात् । तलोपो वेत्येके इति । शपूर्वाः खय इति नाश्रीयते इति
भावः । अधिजिगापयिपति इति । अधिपूर्वं इङ् अध्ययने । ततो एचि सनि गाङादेश-
पत्ते एौ पुकि सनि इटि च—अधि गापि इ स इति स्थिते द्वित्वे गाप इत्यस्य द्वित्वा-
भ्यासकार्ये ऐर्गुणायामदेशौ । अध्यापिपयिपतीति ।^१ गाङोऽभावे “क्रीङ्जीनां एौ”
(६ । १ । ४८) इत्यात्वे पुकि “अजादेः” (६ । १ । २) इति यिशब्दस्य द्वित्वम् ।
पूर्ववत् गुणायौ । शिरवापयिपतीति । ङ् ओशिव गतिवृद्धयोः । एचि वृद्ध्या-
यादेशयोः ।

१. अश्व इत्यस्येति क० पु० ।

२. गाङोऽभावे इत्यारभ्य—गुणायौ इत्यन्ती ( ) नास्ति ख० पु० ।

४५४. उभौ साभ्यासस्य [८ । ४ २१]

अनितेः साभ्यासस्य उभौ नकारौ प्राप्नुतः निमित्ते सति । प्राणिणिपति।
पराणिणत् । “न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः” (७ । २ । ५९) ।

४५५. हलन्ताश्च [१ । २ । १०]

इकसमीपाद् हलः परो झलादि सन् किञ्च स्यात् । विवत्सति । तडि
तु विवर्त्तिपते “सेऽसिचि” (७ । २ । ५७) इति चेष्ट । निवत्सति ।
निवर्त्तिपति ।

द्वित्यहलादि शेषह्रस्वत्वानि । शुशावयिपति-इति । संप्रसारणे वृद्धावा-
देशयोः स्थानिवत्त्वात् शु इत्यस्य द्वित्वम् । क्वचित् प्रक्षिप्यते । अप्यन्तस्य तु शिरद-
यिपतीति । तदनिद्वत्त्वभ्रमवारणार्थम् । जुहावयिपतीनि । ह्येञ् स्पर्शायां णिच् सन्,
संप्रसारणपूर्वत्वयोः वृद्धावादेशयोः स्थानिवत्त्वात् डु इत्यस्य द्वित्वे । “बुहोश्चु-
(७ । ४ ६२) । यत्र क्वचित् प्रक्षिप्यते जुहोतेरप्येवम् इति । तत्त्वपुष्कम् । तस्य
ह्यप्यन्तस्य जुहूपतीति भाव्यम् ॥ ४१३ ॥

उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरिति । अन प्राणने । निमित्ते सतीति “उपसर्गात्,
“स्थादिष्वभ्यासेन,” रपाभ्यामित्युक्तेः । प्राणिणिपतीति । प्रपूर्वादिन इत्यस्मात् सन
इद् घनि स् इति स्थिते एत्वस्यासिद्धत्वात् “अजादेः” (६ । १ । २) इति निशब्दस्य
द्वित्वे ऽभ्यासनकारणव्यवधानात् घातुनकारस्य एत्वमप्राप्तमनेनोभयोः क्रियते । यद्येवं
साभ्यासस्यानितेरित्वेव सिद्धमित्यारम्भसामर्थ्यादिव घातुनकारस्य व्यवधानेऽपि
भविष्यति किमुभावित्यनेन । सत्यम् । असत्युभावित्यस्मिन् परस्यैव स्यात् न पूर्वस्य
तत्कौण्डिन्यन्यामादित्याहुः । एतच्च एत्ववचनं शापकं “पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे” (५०)
इत्यनित्यमिति । नित्ये तस्मिन् परत्वाण्यत्वे कृते सणत्वस्यैव द्वित्वे सिद्धं प्राणि-
णिपतीति । किमनेनेति । तेनौजटदित्यत्र टत्वादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्यस्य द्वित्वम्
इति वक्ष्यति तदुपपन्नं भवति । पराणिणदिति । अनितेरिति तुडि-निशब्दस्य
द्वित्वेऽनेनोभयोरित्यम् । एतत् प्रथमोपासितत्वात् एवम् एव व्युत्पादयितुमु-
चितम् ॥ ४१४ ॥

हलन्ताश्च । अन्तशब्दोऽत्र नावयववचनः । घातावन्यपदार्थे तदन्तविधिर्नव
सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । (इकस्त्वन्पदार्थो नहि संभवति नहि वणोवणान्तरस्यावयव
इति समीपवचनं, कर्मधारश्चायम् हल् चासावन्तश्चेति ।

१. रपाभ्यामिति ख० पु० ।

२. एतदभ्योपगतमिति ख० पु० ।

३. इकस्त्वन्पदार्थः इत्यारम्भ इत्यप्येवमिति नो नास्ति क० पु० ।

४५६. इट् सनि वा [७।४।४१]

वृड् वृज्भ्यामृदन्ताच्च परस्य सन इट् वा स्यात् ।

४५७. इको भल् [१।२।६]

इगन्ताज्जलादिः सन् कित् स्यान् । “ऋत इद्वातोः” (७।१।१००)

तितीर्यति । तितरिपति । तितरीपति ।

४५८. आज्ञनगमां सनि [६।४।१६]

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्यात् सनि । “उदोऽथपूर्वस्य” (७।१।१०२) । वृत्पूर्पति । विवरिपति । विवरीपति । “ऋतश्च संयोगादेः” (७।२।४३) इत्यत्र सनि इति पदमनुवर्त्य ऋदन्तात् संयोगादेः स्फुवर्जात् सन इड्वेति केचिन् । स्फुवर्जान् किम् ? संचिस्कीर्षन्ति । दुर्पूर्पति । दिच्चरिपति ।

कस्य समोप इत्यपेक्षायामिक इति प्रकृतं पञ्चम्यन्तमपि षष्ठ्यन्तेन विपरिणाम्यते इत्यालोच्यह—इक्समोपादित्यादि । विवृत्सतीति । ‘वृद्भ्यः स्यसनोः’ (१।३।६२) इति परस्मैपदं द्वित्वं उरत् हलादिः शेषे ‘सन्त्यतः’ (७।४।७७) । यदा त्वात्मनेपदं तदाह—तडि तु विवतिपते इति । तडानयोऽभाव इत्युक्तेस्तद्विषये इति अङ्गनादित्वादुपघागुणां रपरः ॥ ४५५ ॥

इट् सनि वा । वृड् संभ्रक्तौ । वृज् प्रावरणे । “सनिग्रहगुहोश्च” (७।२।१२) इतीट् प्रतिषेधे प्राप्तो पक्षे इड् विधोयते ॥ ४५६ ॥

इको भल् । इगिति प्रत्याहारो गृह्यते न त्विक्स्मरणे भलिति प्रत्याशारेण साहचर्यात् । भलादिरिति यद्यपि सप्तमानिर्दशाभावाद् “यस्मिन् विधिस्तदादा-वल्ग्रहणे” (५०) इति तदादिविधिर्नास्ति तथापि ऋन्मात्रं सन् न संभवति । नापि भलन्त इति सामर्थ्यात् तदादिविधिरिति भावः । तितरिपति । इड्पक्षेऽङ्गनादि-त्वाद् न कित्वमिति गुणः । तितरीपति इति । वृत्तो वा” (७।२।१८) इति दीर्घः ॥ ४५७ ॥

अजङ्गनगमाम्” (६।४।१६) इति सामान्येन ग्रहणात् गम्लु गतावित्यस्मात् संजिगंसते इत्यत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—इडादेशगमेश्चेति । “सनि च

४५९. सन्लिटोर्जे [७ । ३ ५७]

जिगीपति । “विभाषा चेः” (७ । ३ । ५८) चिकीपति । चिचीपति ।
कुत्वम् । जिघांसति ।

४६०. सनि च [२ । ४ । ४७]

सनि परे ङणो गमिः स्यात्, न तु बोधने । जिगमिपति । बोधने तु
शपोऽकारेण सिद्धेऽपि सन्पडोरकारोच्चारणमजादेरिति द्वित्वार्थम् । तेन सनो
द्वित्वम् । अभ्यासस्य इत्वम् । प्रतीपिपति । इण्वदिक् । अधिजिगमिपति ।

४६१. इङ्श्च [२ । ४ । ४८]

इङा गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते । ईर्ष्यतेः सनि यिसनोद्वित्वम् ।
ईर्ष्यिपति । ईर्ष्यिपिपति ।

(२ । ४ । ४७) इङ्श्च” (२ । ४ । ४८) इति विहितस्येत्यर्थः । तथा च वार्तिकम्—
“गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम्” इति । अत्रेङ्ग्रहणमजादेशस्योपलक्षणम् । तेन
सनि च” (२ । ४ । ४७) इतीणादेशस्य “इण्वदिक इति वक्तव्यम्” (वा०) इतीक
आदेशस्यापि गमे दीर्घो भवति । सजिगांस्यते । अधिजिगांसते इति । परस्मैपदित्वेऽ-
प्यनयोः” भावकर्मणोः” (१ । ३ । १३) इत्यात्मनेपदे इङ्भावे क्लादौ सनि रूपम् ।
तथा च भाष्ये “इङादेशस्य” इति वार्तिकं प्रत्याख्याय गमेरजादेशस्येति व्यवस्था-
पितम् । तत्कथमिह सनीत्येतावद् वक्तव्यम् । दीर्घश्रुत्या “अचश्च” इत्युपस्थितेनाङ्गस्य
विशेषणात् अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थाश्रयणान्विचोपतीति सिद्धम्, ततो योगवि-
भागेन हनिगम्योरिति कर्तव्यम् । एवं चाङ्ग्रहणं च न कर्तव्यं भवति तत् क्रियते
प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्य गमे दीर्घो भवतीति । वुवूर्पतीति ।
वृज् प्रावरणोः । ‘इट् सनि वा’ (७ । २ । ४१) इतोऽभावे कित्वाद् अत उस्व रपरत्वं
द्वित्वे हलादिः शेषः । “हलि च” (८ । २ । ७७) इति दीर्घः । इट्पक्षे गुणः । “वृत्तो
वा” (७ । २ । ३८) इतीटो वा दीर्घः । वृडस्तु “पूर्ववत्सन्ः” (१ । ३ । ६२)
इत्यात्मनेपदम् । वुवूर्पते इत्याद्यूह्यम् । अतश्च संयोगादेरित्यादि । “लिङ् सिचो”
(७ । २ । ४२) इति प्रकृतेऽपि “इट् सनि वा” (७ । २ । ४१) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या
सनीत्यण्यनुवर्तते इत्यर्थः । स्कृवर्जादिति चार्थसिद्धस्यानुवादः । सुट् उपदेशाधिकत्वा-
दभक्तत्वाच्चासयोगादित्वात् । तत्र सूचीकटाह्न्यायेनादौ पर्युदस्तः स्कृत्र प्रत्युदाहरति ।
संचिस्कीर्षतीति । डुकृज् करणो । अत्र सनि “अजमनगमाम्” (६ । ४ । १६) इति

१. विशेषणार्थम् इत्यारभ्य—दीर्घो भवतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

दीर्घे “इट् सनि वा” (७।२।४१) इतोद् तु न भवति उपदेशाधिकारात् लाक्षणिकत्वान्च श्रुत इत् । रपरः । द्वित्वम् । चुत्वम् । “संपरिभ्याम्” (६।१।१३७) इति सुट् । “अडभ्यासव्यवायेऽपि “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । पत्वविकल्पमुदाहरति—दिध्वरिपतीति । ध्व कौटिल्ये । इट्पत्ते गुणः । दुध्वर्यतीति । इडभावे “अज्भनगमाम्” (३।४।१६) इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” (७।१।१०२) इति—उत्त्वे रपरत्वे च “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । “अतश्च सयोगादेः” (७।२।४३) इत्यत्रात्मनेपदेऽङित्यनुवृत्तेः परस्मैपदान्त प्रत्युदाहरणममुक्तमात्मनेपदान्तन्तु पठनीयम् । ४५८ ॥

जिगीयतीति । जि जये “एकाचः” (७।२।१०) इत्यनिट् दीर्घः । कुत्वम् । विचीयति । चित्र चयने । कुत्वमिति । “अभ्यासाच्च” (७।३।५५) इत्यनेन । जिघांसति । तत्र हि सागत्योः । अज्भनगमां सनि” (६।४।१६) इति दीर्घः । द्वित्वं सन्पतः कुत्वम् “नश्वापदान्तस्य भलि” (८।३।२४) इत्यनुस्वारः ॥ ४५९ ॥

जिगमिपतीति । ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु” (७।२।५८) इतोद् । प्रतीपिपतीति सनो द्वित्वमुपदशयितुमाह—शपोऽकारेणेत्यादि । अर्थंधातुके तावदतो लोपेन भाव्यम् । सार्वधातुके तु विनाप्यकारोच्चारणं शबकारेणैवाकारान्तश्रवणमुपपन्नं सत् क्रियते यस्यनोद्वित्वं यथा स्यात् । अन्ययान्कत्वान्न स्यात् । ननु “एकाचो द्वे प्रथमस्य” (६।१।१) इत्युक्तम् । तत्कथं सान्ने द्वित्वं सभवति—इत्याशङ्क्याह—अजादेरिति द्वित्वायमिति । प्रतीपिपतीत्यादौ सनेव द्वितीय एकाच् इति भावः । द्वित्वार्थमिति । द्वित्वार्थमपोत्यर्थः । पिपाठिषि ग्राह्याणुकुलानि, पापचक इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यर्थमप्यकारोच्चारणात् । एतच्च सन्यङोरिति पष्ठोभ्याख्यानस्य स्थितत्वादुक्तम् । सप्तमीभ्याख्याने तु सन्यङोर्द्वित्वं न लभ्यत । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यात्तयोरपि भविष्यतीति वाच्यम् । तस्यान्यार्थत्वस्य तत्र सूत्रेऽस्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । सनो द्वित्वम् “सन्यङोः” (६।१।६) इत्यनेन । इत्वम् । “सन्यसः” (७।४।७६ इत्यनेन । इण्वदिक इति । तेनेकोऽपि “सनि च” (२।४।४७) इत्यनेन गर्भिरित्यर्थः ॥ ४६० ॥

अधिजिगांसते इति । इङ् अच्ययने । “एकाच” (७।२।१०) इति नेट् । “अज्भनगमाम्” (६।४।१६) इति दीर्घः । पूर्ववत्सनः” (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् । अनुस्वारः । ईर्ष्यतेरित्यादि । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् इत्यस्मात् सनि, इटि, कृते ईर्ष्य स इति त्रय एकाचस्तत्र “ईर्ष्यतेस्तृतोस्येति वाच्यम्” (वा०) इति द्वित्वं विधीयमानं तृतीयव्यञ्जनस्येति यदा व्याख्यातं तदा विशब्दस्य द्वित्वम् । तृतीयस्येकाच इति तु व्याख्याने स शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ ४६१ ॥

४६२. सनि ग्रहगुहोश्च [७।२।१२]

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इद् न स्यात् । जुभूपति । जुहूपति । अत्रादेशा-
ददन्तत्वेऽपि नेट् । चिकीर्षति । जुषुषति ।

४६३. रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छ । संश्च [१।२।८]

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) सनः
पत्न्यस्पातिद्वयान् भप्मावः । जिहृषति । “वचिस्वपि” (६।१।१५)
इत्युच्यम् । सुपुषति ।

सनि ग्रहगुहोश्च । उगन्ताच्चेति । “श्र्यूकः” (७।२।११) इत्यनुवृत्तावपि-
उगेवेह संबध्यते न शिश्नः ‘सनीवन्तधिंश्चिस्वयूरांभर’ (७।२।४६) इत्यादिना विकल्प
विधानात् । जुभूपतीति । भूसत्तायाम् “इको भल” (१।२।६ इति कित्त्वान्न
गुणः । ऊदन्तत्वादिति प्राप्ते उगन्तत्वेन निषेधः । नन्वत्र “इको भल” (१।२।६)
इति सनः कित्वात् “श्र्यूकः किति” (७।१।२६) इत्येव निषेधः सिद्ध इति चेत् ।
न सिध्यति भनादेशे सनः कित्वम् न वा भलः इद् निषेधे सन् भलादिरिह सभवति ।
यत्र प्रकृत्याश्रयो निषेधो नास्ति । कथं तर्हि जुहूपतीत्युदाह्रियते हृदा नादानयोस्त्व-
स्य ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ (७।२।१०) इत्यनेन प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य सत्त्वात् ।
न च दार्ढ्ये कृते ऊदन्तत्वाद् भवति यदयमप्युदात्त इति शङ्क्यम्, उपदेशे ऊदन्तत्वा-
भावात् तत्राह—अत्रादेशाददन्तत्वेऽपि नेट् । अभ्युपेत्यवादोऽयम् । उपदेशे ऊदन्तत्व-
विज्ञानादेव तावदप्राप्तेरिटः । अथाप्येव न विज्ञायते लाक्षणिकोऽप्युदन्ते । गृह्यते
सथापि नेट् भविष्यति, उगन्तत्वेन निषेधादिति । चिकीर्षतीति । कृत्रः सनि दीर्घे कृते
“श्रद्ध इद्वातोः” (७।१।१००) इतीत् स्वरः दीर्घः । शाच्छमः इति कृतात्त्वनिर्दे-
शेन ज्ञापितं वर्णनिर्देशे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणमिति । जुषुषतीति । गृह संवरणे ऊदि-
त्वादिङ्विकल्पे न प्राप्तेऽयं निषेधः । “हलन्ताच्च” (१।२।१०) इति कित्त्वान्न
गुणः । तेनोपधायाः ऊदादेशो न । “होढः” (८।२।३१) ‘एकाचो वशो भप्’
(८।२।३७) इति भप्मावः । “पटोः कः सि” (८।२।४१) इति कः ।
पत्वम् । सत्वम् ॥ ४६२ ॥

रदविर । रदिर अश्रुविमोचने । विद ज्ञाने । मुप स्तेये । ग्रह उपादाने । जिप्
प्राये । प्रच्छज्ञाप्तायाम् । अत्र रदविदमुपा ‘रलो व्युपधात्’ (१।२।२६) इति
विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । ग्रहेस्तु विध्यर्थम् । तत् क्त्वा अपि “न त्वा सेट्”
(१।२।१८) इति कित्वनिषेधात् । स्वपिप्रच्छयोस्तु सनर्थमेव । किदेव हि क्त्वा ।

४६४. स्मिपूङ् रञ्ज्जशां सनि [७।२।७४]

स्मिङ्० पूङ्० ऋ अञ्ज्, अश्, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मपिपते ।
पिपविपते । अरिरिपति । अञ्जिजिसति । अशिशिपते ।

४६५. किरश्च पञ्चभ्यः [७।२।७५]

कृ गृ हृ प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । चिकरिपति । जिगरपति ।
अत्रेदो दीर्घत्वं नेष्टम् । दिदरिपते । दिघरिपते । पिप्रच्छिपति ।

ननु परत्वात् सनः पत्वे कृते स परत्वाभावात् भपभावो न स्यात् अत आह—
सनः सस्यस्येत्यादि । एतत् जुयुक्ततोत्यत्रैव वक्तुमुचितम् । सुपुष्पतीति । “एकाच”
(७।२।१०) इत्यनिट् । सनः कित्वादादौ संप्रसारणपूर्वत्वे द्वित्वम् । अभ्यासेणः
परस्य षत्वम् ॥ ४६३ ॥

स्मिपूङ् रञ्जाम् । स्मिङ् ईपद्वहमे पूङ् पवने । ऋगतिप्राणनयोः । ऋगतौ
च । अञ्ज् व्यक्तिभ्रतणकान्तिगतिषु । अशू व्याप्ती । अश भोजने इत्यस्य तु सेदत्वा-
देवाग्रहणम् । अत्र रत्तणे । वश कान्तौ इत्यनयोभ्रमं वारयितुं त्रिगुहा व्याचष्टे—स्मि
पूङित्यादिना । पूङो डकारोच्चारणं पूङो व्यावृत्त्यर्थम् । पुपूषतीत्येव तस्य भवति ।
ऋ इति—ऋकारान्तस्तु न गृह्यते किरत्यादोनामिटो विधानात् । अत्राञ्ज् रशेचोदित्वाद्
विकल्पे प्राप्ते ऋपूङोरुगन्तत्वान्नपेधे प्राप्ते ष्मिङ्स्त्वनिट्स्वादप्राप्ते वचनम् । सिस्म-
पिपते । “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् । “स्तोतिगयोरेव” (८।३।६१)
इति नियमात् न षत्वम् इति । पिपविपते इति । “ओः पुयण्ज्परं” (७।४।८०)
इत्यभ्यासोवर्णस्येत्यम् । अरिरिपतीति । ऋ स इति स्थिते इटि गुणे रपरे अरि स
इति स्थिते “अनादेः” (६।१।२) इति रिस् शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र च इट्
द्विवचनं प्रति कार्यी न निमित्तं “नहि कार्यी निमित्ततयाश्रीयते” तेन गुणस्य “द्विव-
चनेज्चि” (१।१।११) इति स्थानिवत्त्वं न भवतीति । अञ्जिजिपतीति । “नन्दाः”
६।१।३ इति निषेधान्नस्य न द्वित्वम् ॥ ४६४ ॥

किरश्च पञ्चभ्यः । व्यत्ययेनैकवचनम् । पञ्चभ्य इति संबन्धात् । किरादिभ्य
इत्यर्थः । कृ वित्तेषे । ग निगरणे । दृङ् अनादेर । घृङ् अवस्थाने । प्रय जीप्सायाम् ।
कृप्रोः “इट् सनि वा” (७।२।४१) इति विकल्पे प्राप्ते दृधोरुगन्तत्वान्नित्यनिषेधे
प्रच्छेदः “एकाच” (७।२।१०) इति प्राप्ते वचनम् । जिगरिपतीति । “अचि विभाषा”
(८।२।२१) इति पक्षे लक्ष्ये जिगलिपतीत्यपि । दीर्घत्वं नेष्टमिति । इष्टिरेवेयमिति
हरदत्तः । दिघरिपते इति । कयमुद्धिपोरिति । घृङ् धारणे । घृङ् विध्वंसने इति

४६६. सनीवन्तर्धमृत्जदम्भुश्रित्वृयूर्णभरत्तपिननाम्
[७ । २ । ४९]

इवन्तेभ्य ऋषादिभ्यश्च सन इह वा स्यात् ।

४६७. च्छ्वोः शूडनूनातिके च [६ । ४ । १९]

सतुक्त्वस्य छस्य वस्य च क्रमात् शूड् इत्येवावादेशौ स्तः, अनुनातिके
क्वौ सलादौ द्विति च । द्वित्वम् । दुष्पति । दिदेविपति । दस्युपति ।
“स्तौति एषोः” (८ । ३ । ६१) इति नियमात् न षत्वम् नित्तेविपति ।
अदिषिपति ।

मौवादिक्वोर्भविष्मति । निपृच्छिष्यतीति । “रुददिद” (१ । २ । ८) इति
कित्वात् संप्रसारणम् । “छे च” (६ । १ । ७२) इति तुक् । उरत् । हलादिः योरः ।
“सन्तः” ॥ ४६५ ॥

सनीवन्तर्धम् । इवेति शब्दोन्ते देषां^१ ते इवन्ता दिव सिव् प्रभृतयः ऋषद्वयोः ।
भृत्ज पाके । दम्भु दम्भने । भिज् सेवामाम् । स्व शब्दोन्तापयोः । यु निप्रत्ये । क्त्वाञ्
मान्वादाने । भृज् भरणे^२ दीर्घान्तो भ्वादिः शप्ता निर्देशो यद्वस्तुकि ना भूदिति । श
प्रबोधने पुगन्तो नित्तेः । पकारान्तस्वीरादिकः । पण्ड दाने । पण् संभवी । प्र
भृत्जे “एकावः” (७ । २ । १०) अगतेऽन्तानां च “सनिप्रहृगुहोश्च” (७ । २ । १२)
इत्यत्र ध्रुक् इत्यनुवृत्तेः प्रतिषेधप्राप्तेऽप्येषां तु नित्यमिति प्राप्ते । विकृतोऽप्यनारभ्यते
॥ ४६६ ॥

च्छ्वोः शूड । पञ्चन केवलः छकारो निर्दिष्टेव ततः पुन्नेरिति अन्तरङ्गत्वात्
“छे च” (६ । १ । ७२) इति तुकि कृते छानात्रस्य शत्वे प्रथेति^३ तुकाऽवयवं
प्रसज्येत् । तस्मात् सतुक्त्वस्याप्यनादेशः एष्टव्य^४ इत्याशयेनाह—सतुक्त्वस्येति । एतच्च
“ननी पृष्टप्रतिवचने” (१ । २ । १२०) इति निर्देशादवस्यते, नहि द्वित्करणात् ।

१. शब्दो ताना इति क० पु० ।
२. दिव् सिव् प्रभृतयः इति क० पु० ।
३. दीर्घान्त इति क० पु० । यस्तु वातुराडे वास्ति ।
४. एष्टव्य इति क० पु० ।
५. पृष्टव्य इति क० पु० ।

४६८. आपञ्जप्यधामीत् [७ । ४ । ५५]

एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि ।

तद् हि विश्न इत्यत्र गुणो मा भूदिति कृतम्^१ । केवलस्य तु शादेशे तुगेवोपधेति गुण एव नास्तीति अनर्थकं तत् स्यात् इति । ननु यदि सतुक्को निर्दिश्यते ततो “राल्लोपः” (६ । ४ । २१) इत्यत्र नायं संबध्यते, असम्भवात् । नहि रेफात् परस्य छस्य तुक् संभवति । ततश्च मुर्छा मूः मुरो मुरः इति न स्यात् । अत्राहुः द्वावत्र छकारौ निर्दिश्यते । एकः सतुक्कोऽपरो वितुक्कः । एवं च राल्लोपे सतुक्कस्यासंभवात् वितुक्कोऽनुवर्तिष्यते^२, तर्हि छ्वोरिति द्विवचनं नोपपद्येतेति चेत्, न, पूर्वं छ्वयोः द्वन्द्वं कृत्वा पुनः सतुक्कोनेतरेतरयोगद्वन्द्वे न निर्देशात् । एवं च कृत्वा बाञ्छतेः क्विपि शो भवति बान् वांशौ वांशः इति सतुक्कस्यैव ग्रहणे तु एतन्न स्यात्, तकारात् परस्य छस्य तुकोऽभावात् इति । अत्र पक्षे क्रमादिति दुर्योगमित्येष^३ विचारः इति कृष्णकौतूहले द्रष्टव्यः ।

ऊठ्ठकारः ‘एत्येधत्पूठ्सु’ (६ । १ । ८६) इति विशेषणार्थः । सर्वत्र ठकारस्य जगत्त्वचत्वाभ्यां निर्देशात् । बाहुः ऊठपि^४ ठिदेव । द्वित्वमपि । दिवेः सनि “ह्रलन्ताच्च” (१ । २ । १०) इति किस्वे परत्वात् वस्योठि अन्तरङ्गत्वाद् यणि च कृते घृ इत्यस्य द्वित्वम् इत्यर्थः । ह्लादिः शेषः ह्रस्वः । दिदेविपतीति । इदपक्षे गुणः । सुस्यूपतीति । पिधु तन्तुसन्ताने । यणि च कृते द्वित्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५९) इति पत्वमाशङ्क्याह—स्तौतिष्योरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अदिधिपतीति । ऋथेः सनि इति उपधागुणे रपरे “अजादेः” (६ । १ । २) इति धिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ‘नन्दाः’ (६ । १ । ३) इति रेफस्य न द्वित्वम् । “अभ्यासे चच” (८ । ४ । ५४) इति धस्य दः ॥ ४६७ ॥

आपञ्जप्यधाम् । आप्लु व्याप्ती । अत्र “सनिमीमे” (७ । ४ । ५४) इत्यतो भव इत्यनुवर्तमानमावादिभिर्न सामानाधिकरण्येन संबध्यते । आप् ऋधोरजन्तत्वा-सम्भवात् शेषेचाव्यभिचारात् । अत आवादिभिरच् वैय्यधिकरण्येन विशेष्यते इत्याह—
एषामच इति । इदिति तकार उच्चारणार्थः ॥ ४६८ ॥

१. भूतमिति क० पु० ।
२. द्वितुको इति क० पु० ।
३. द्रव्यनिमित्त क० पु० ।
४. ऊठमपि इति क० पु० ।

४६६. अत्र लोपोऽभ्यासस्य [७।४।५८]

सनि मीमेत्यारम्य यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः स्यात् । रपरत्वम् । चत्वम् । ईत्सति । विभ्रज्जिपति । विभर्जिपति । विभ्रक्षति । विभर्क्षति । दिदम्भिपति ।

४७०. दम्भ इच्च [७।४।५६]

दम्भेरच इदादेशः स्यात् ईच्च सकारादौ सनि । अभ्यासलोपः । “हलन्ताच्च” (१।२।१०) इत्यत्र दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वाद् सनः क्त्विम् । नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रिपति । सिस्वरिपति । मृस्वूर्पति । यियविपति । युयूपति । उर्णुनुविपति । उर्णुनविपति ।

अत्र लोपो । “सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इत्त अभ्यासलोपश्च” इति वाच्येऽप्येति^१ विषयावधारणार्थम् । अत्राभ्यासलोपो भवति सन्वद्भावविषये न भवति । अमीमवदिति । सर्वस्याभ्यासस्य लोपार्थमत्र ग्रहणमित्येके । तत्र “नानर्थकेऽलोन्यविधिः” (१०) इत्येव सर्वलोपस्य सिद्धेः । अनभ्यासविकारेऽपि निषेधस्तु नास्ति, लोपस्याविकारत्वात् । ईत्सतीति । ऋकारस्य ईत् । रपरः । घस्य “खरि च” (८।४।५७) इति चत्वम् । अत्रादेरिति । द्वितीयस्यैकाच त्सं इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । विभ्रज्जिपति । इट्पक्षे रमभावेऽभ्यासस्येत्वे सस्य श्नुत्वे जरत्वे विभर्जिपतीति । “अर्जो रोपधयोः” (६।४।५७) इति रट्पक्षे विभ्रक्षतीति । इडभावपक्षे रमभावे च ‘रकोः’ (८।२।१६) इति सलोपः । ‘व्रश्च’ (८।२।१६) इति घः । ‘पटोः कः सि’ (८।२।४१) इति कः । “इण् कोः” (८।३।५७) इति पः । च. । विभ्रक्षतीति । तत्रैव रट्पक्षे ॥ ४६६ ॥

दम्भ इच्च । नन्वत्र सनः क्त्वेन न भाव्यम्, इत्तमीराद् हलः परत्वाभावात्मध्ये मकारेण व्यवहानात्—अत आह—हलन्ताच्चेत्यादि । दम्भेः सनः क्त्विर्मित संवन्धः मध्ये हेतुः, हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । ‘निपात एकाज्’ (१।१।१४) इत्येकग्रहणेन आपितमिह वर्णग्रहणे जातिनिर्दिश्यते इति । तेनेह हलिति हल्जातेर्निमित्तत्वेनापेक्षितत्वात् । तस्याश्चैकत्वादेव हल्जातिरिक्तः समीपे तन्यान्तरः सन्निति नास्ति व्यवधानम् इत्यर्थः । नलोप इति । ‘अन्दिताम्’ (६।४।२४) इत्यनेन । धीप्सति । धिप्सति । अप्भावः । “खरि च” (८।४।५७) इति चत्वम् । शिश्रिपतीति । “अज्भन” (६।४।४।१६) सुस्वूर्पतीति इडभावे “अज्भनगमाम्” (६।४।१६) इति दीर्घः । “उदोष्टयूर्वस्य” (७।१।१०)

१. अत्र विषयेति क० पु० ।

२. इडोश्चेति क० पु० ।

उणुनूपति । विभरिपति । वुभूर्पति । जिज्ञपयिपति । “इको झल्” (१।२।९) इति क्तिवान् गुणः । परत्वाणिलोपेन दीर्घो वाध्यते । ज्ञाप्सति । ज्ञपिरत्र पुगन्तो मित्सञ्जः । पकारान्तश्चौरादिकश्च । अन्यत्र जिज्ञापयिपतीत्येव । सिसनिपति । “जनसन.” (६।४।८२) इत्याच्चम् । परिसिपासति । ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ् वाच्यः’ । तितनिपति ।

इत्पुत्वम् “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । यियविपतीति । इत्पत्ते गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वात् युशब्दस्य द्वित्वम् । “ओः पुयण्ज्यपरे” (७।४।८८) इतीत्वम् । उणुनूपतितीति । “विभापोर्णोः” (१।२।३) इति ङित्त्वपत्ते उवङ् । “अजादेः” (६।१।२) इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । “नन्द्रा” (६।१।३) इति रेफस्य निषेधः । एत्वम् । पत्ते गुणः । उणुनूपतीति । इडभावे क्तिवान् गुणः । दीर्घः । विभरिपतीति । उरदत्वे सन्यतः (७।४।७९) इतीत्वम् । वुभूर्पतीति । इडभावे क्तिवादगुणे ‘उरण् रपरः’ (१।१।११) “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । जिज्ञपयिपतीति । ज्ञा णिच् पुक् । “मितां ह्रस्व.” (६।४।६२) सनि इटि गुणायौ । परत्वाणिलोपेनेति । ज्ञपि स इति स्थिते णिलोपञ्च प्राप्नोति “आपञ्ज्य वामोत्” (७।४।१५) इतीत्व चानन्तेऽपि सावकाशमीश्वमित्यन्ते णिचि णिलोपेन वाध्यते इति पूर्वविप्रतिषेधेन । एवम् “अज्झन” (५।४।१६) इति प्राप्तो दीर्घोऽपि वाध्यते । यद्यपि कृतेऽपीत्वे दीर्घे वा स्थानिवत्त्वेन णिलोपे सिद्ध्यति, तथापि न्यायो व्युत्पाद्यते इत्यदोषः । ज्ञपिरन्तेत्यादि । अत्र “सनोवन्तर्ध” (७।२।४६) इत्यत्र “आपञ्ज्यधाम्” (७।४।१५) इत्यत्र च पुगन्तो मित्सञ्ज इति जानातिः हेतुमण्यन्तः पकारान्तश्चौरादिक इति स्वार्थे णिचि ‘ज्ञपमिच्च’ इति पठितः उभावप्यविशेषाद् गृह्यते, अर्थभेदात्तूभयोर्ग्रहणमपेक्ष्यते इति भावः । ज्ञाग्रहणे एव कर्तव्ये ज्ञपीति विकृतनिर्देशस्य व्यावर्त्यमाह—अन्यत्रेति । मित्सज्ञाया अभावे इत्यर्थः । सिसनिपतीति । “स्तौतिभ्योः” (८।३।६०) इति नियमान् पः । परिसिपासतीति । पणोऽभावात् “स्तौतिभ्योः” (८।३।६१) इत्यस्याप्रवृत्तेरभ्यासात्परस्य पत्वम् । अभ्यासस्य तु न भवति, “सात्यदाद्योः” (८।३।१११) इति निषेधात् । यत्तु प्राचोक्तम्—‘स्यादिभ्यसेन’ (८।३।६४) इति नियमात् अभ्यासस्य न पत्वमिति तदभ्रान्तिप्रलपितम् । स हि “सात्यदाद्योः” (८।३।१११) इति निषेधापवादस्य

१. उणुनूपतित्यारभ्य—अग्रिमग्रन्थः यथास्थितो वर्तते इतः पूर्वं क० पु०

यदुद्धाङ्कृतं तत् पूर्वत्रैव लिखितमस्ति ।

४७१. तनोतेर्विभाषा [७।४।१७]

तनोतेरुपधाया दीर्घः स्याद्वा झलादौ सनि । तितंसति । तितंसति ।
‘आशङ्कायां सन् वक्तव्यः’ । श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिपति ।

४७२. सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्
[७।४।५४]

मि मी मा माङ् मेङ् दा धा रमादीनां चाचः इस् स्यात् सादौ सनि ।
अभ्यासलोपः । “स्कोः संयागाद्योरन्ते च” (८।२।२९) इति संयो-
गादिलोपः । पित्सति । दिदारद्रिपति । दिदरिद्रासति । “सः स्यार्ध-
धातुके” (७।४।४९) इति सस्य तः । मित्सति । मित्सते । दित्सति ।
दित्सते । वित्सति । रित्सते । लिप्सते । शिष्यति । पित्सते । ईप्सति । “राधो
हिंसायां सनीस् वाच्यः” (वा०) प्रतिरित्सति । हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ।

“उपसर्गात् सुनोति” (८।३।६५) इति प्राप्तस्य पत्वस्य नियमः । स चायं सनोतिः
सुनात्यादिषु पठ्यते । यत्तु “स्यादिष्वभ्यासेन” (८।३।६५) इत्यत्र वृत्तावभि-
सिपासतीति नियमोदाहरणमुक्तम्, तत् “पौञ्क्तकर्मणि” इत्यस्येति न्यास एव स्पष्टं
व्याख्यातम् । तनीत्यादि । तनु विस्तारे । पल्लु गतो । दरिद्रा दुर्गतो ॥ ४७० ॥

आशङ्कामिति । आशङ्का भावना प्रयोक्तुर्धर्मस्तद्विशिष्टक्रियावचनात्
स्वार्थे प्रत्ययः । श्वा मुमूर्षतीति । अशङ्के मरिष्यति चेत्यर्थः । “वर्तमानसामोप्ये
वर्तमानवद्वा” (३।३।१३१) इति भविष्यति लङ्वा । संभावना हि क्रियाप्रवृत्तेः
प्राग्भवतीति शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वात् व्याख्याद्यभिभवोऽपि तिर्यक्त्वाद्
मर्तुमिच्छा न संभवतोत्पारम्भः । मुङ् प्राणत्यागे । कित्वम् । दीर्घः । उत्त्वम् ।
रपरत्वम् । दीर्घः । पत्वम् । कूलं पिपतिपतीति । शङ्के पतिष्यति कूनमित्यर्थः ।
अत्राचेतनेच्छा न सम्भवतीति । दुमित्रं प्रत्तेपणे । भोत्रु हिंसायाम् । अत्र मी इत्यनेन
द्वयोर्ग्रहणम् ॥ ४७१ ॥

सनि । “अञ्जन” (६।४।१६) इति दीर्घे कृते मी इति रूपस्याविशेषादिति
भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाश्रीयते । सूत्रे घु इत्यस्य पूर्वनिपात-
करणेनास्या अप्यप्रवृत्तिज्ञापनान् । मा इति त्रयाणां सामान्येन ग्रहणमित्याह—
मा माङ् मेङिति । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । गामादाग्रहणेऽप्यविशेषादिति भावः ।
घु इति “दाधाध्वदाप्” (१।१।२०) इति संज्ञिनो गृह्यन्ते इत्याह—दा धा इति ।

४७३. मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७ । ४ । ५७]

अकर्मकस्य मुचो गुणो वा स्यान् सादौ मनि । अम्घासलोपः । पक्षे
‘हलन्ताच्च’ (१ । २ । १०) इति क्त्विन्न गुणः । मोक्षते मुमुक्षते
वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् ? मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । गौ कृतादेशस्य
स्थानिवत्त्वम् । पुष्कारयिपति । चुक्षाययिपति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपाव-
यिपति । विमावयिपति । यियावयिपति । रिरावयिपति । लिलावयिपति । जु
गतौ । जिजावयिपति । ओः पुयण्जि इति किम् ? जुनावयिपति । अपरे
इति किम् ? बुभूषति । त्ववतीति (७ । ४ । ८१) सित्त्वयिपति ।
सुस्त्रावयिपति इत्यादि । अपरे इत्येव । “रलो व्युपधाद्वलादेः संरच”
(१ । २ । २६) रुरोचिपते । रुरुचिपते । लिलेखिपति । लिलिखिपति ।
“रुद्विद्” (१ । २ । ८) इति नित्य क्त्वम् । रुरुदिपति । विविदिपति ।
मुमुपिपति ।

रभ रामस्ये । डुलभप् प्रभो । शक्नु शक्नो । पल्लु गतौ । पद गतौ । सादाविति । ‘सः
स्यार्धघातुके’ (७ । ४ । ४६) इत्यतः सीत्यनुवत्तः । तनिपत्तिदरिद्रातिभ्यः इत्युपक्रम्य
पतिमुदाहृत्य दरिद्रातिमुदाहरति—दिदरिद्रिपतीति । “आतो लोप इटि च”
(६ । ४ । ६४) इत्यालोपः । अन्तरा प्रवृत्त समुदाहरति—मित्सतीति । मिमोमा
इत्यत्र त्रयाणामुदाहरणम् । मित्सते इति माङ् मेङ्गे । दित्सतीति दो दाण् दात्रामुदाह-
रणम् । देङ्स्तु दित्सते धित्सतांति । घात्र् घेटोः दित्सते इति रभलभोरिसि “स्को.”
(८ । २ । २६) इति सलोपः भस्य “खरि च” (८ । ४ । १५) शिञ्जतीनि । शक्
इति इस्कृते सलोपे “इण् कोः” (८ । २ । १७) इति पत्वे त्तः । शक्मंपरो इत्यस्य
दिवादेरुभयपदानः शिञ्जतेः इत्यपि शक्नोतेः परस्मैपदानोऽपि सनि शिञ्जेजिज्ञासायाश्च
इति यदा तङ् तदापि शिञ्जते इति भवति । विद्यादिविषये ज्ञाने शक्नो भवितुमिच्छतो-
त्तर्यः । पित्सते इति । पदेः इस् सलोपः । चत्वंम् । “पूर्ववत्सनः” (१ । ३ । ६२) इति
तङ् । ईप्सति । “आभृज्प्यघानात्” (७ । ४ । ५५) अस्य प्रकारणे उत्कर्षकारणा मृग्यम् ।
प्रतिस्तिस्ततीति ‘एकाच उपदेशे’ (७ । २ । १०) इत्यनिट् । घस्य चत्वंम् ॥ ४७२ ॥

मुचोऽकर्मकस्य । मुचू मोचरो । मोचते इत्यादि । वत्सं मोक्षुमिच्छति ।
मोक्षुमिच्छमाणो वत्सः स्वयमेव मुक्तावनुकूले भवतीति । कर्मकर्तृविवक्षायां कर्म-
कोऽयं भवति । ‘कर्मवत् कर्मणा’ (३ । १ । ८७) इति कर्मवद्भावादात्मनेपदम् ।
“एिश्चन्निप्रन्यिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणां यक्चिणो न” (वा०) इति यगभावः ।

४७४. स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासात् [८ । ३ । ६१]

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य पः स्यात् पभूते सनि नान्य-
स्य । तुष्टूपति । “धुतिस्वाप्पोः” (७ । ४ । ६७) इत्युच्चम् । सुप्ताप-

“एकाचः” (७ । २ । १०) इत्यनिट् गुणः । अभ्यासलोपः । चोः कुः । पत्वम् । सः ।
मुमुक्षते इति । ‘हलन्ताच्च’ (१ । २ । १०) इति कित्त्वम् । अत्र ‘मुच मोत्’
इत्येव सिद्धम्, न च “अलोऽन्त्यस्य” (१ । १ । ५२) अच इत्यनुवृत्तेः । सत्यम् ।
गुणग्रहणां ज्ञापयत्यच इति अत्र नानुवर्तते इति । तेन अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७ । ४ ।
५८) इत्यत्राच इति न संबध्यते इति । अन्यथाऽभ्यासस्याच एव लोपः स्यान्त सर्व-
स्येत्याह । पुस्तारयतीति । स्फुर सचलने । णिचि उपधागुणः “चिस्फुरोर्णो”
(६ । १ । ५४) इत्यात्वम् । सन् । इट् । द्वित्वं प्रति उवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्फुर
इत्यस्य द्वित्वम् । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१) “अभ्यासे चर्च” (८ । ४ । ५४)
सकारेण व्यवधानादभ्यासोवर्णस्य पवर्गपरत्वात् ‘ओ पुयण्ज्यपरे’ (७ । ४ । ८०)
इतोत्त्व न । गुणायी । चुत्तावयिपतीति । टुत्तु शब्दे णो । वृद्ध्यावादेशयोः स्थानि-
वत्त्वात् चुशब्दस्य द्वित्वे हलादि शेरः । कुहाश्चुः । अत्रापि पुयण्ज्यपरत्वान्नेत्वम् ।
पिपविपतीति । पूञ् पूङो वा णिचि वृद्ध्यायी । तयोः स्थानिवत्त्वात् चुशब्दस्य
द्वित्वेऽवर्णपरः पवर्गपरोऽस्तीत्यभ्यासस्योकारस्येत्वम् । विभावयिपतीति । भू सत्ता-
याम् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । रुङ् शब्दे । लूञ् छेदने । जु गताविति सौत्रो धातुः ।
नुनावयिपतीति । णु स्तुतो । वभूपतीति । भवते शुद्धात् सन् । ‘सनिग्रहगुहोश्च’
(७ । २ । १२) इत्याणनिषेधः । ‘इको भन्’ (१ । २ । ६) इति कित्वाप्त गुणः ।
सिस्त्रावयिपति इत्यादि । स्तु श्रवणे । अस्माप्णी वृद्ध्यावादेशो ततः स्त्रावीत्यस्मात् सन्
इति पूर्ववदादेशस्य स्थानिवत्त्वात् सु इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासोकारस्येत्वविकल्पः ।
एवं श्रुणात्यादेरभ्युहाम् । शुब्रूपते इति । “ज्ञाशुस्मृदशा सनः” (१ । ३ । ५७)
इति तङ् ॥ ४७३ ॥

स्तौतिण्यारेव । स्तौति प्रत्ययग्रहणात् तदन्तां गृह्यते इत्याह-स्तौतिण्यन्तयोरिति ।
अल्पाचूतस्यापि णोः परनिपातः सौत्रत्वात् । सिद्धे सत्यास्मिन् नियमायः । एवकार-
करणा त्विष्टतोऽवधारणायम्, अन्यथा विपर्ययाऽपि नियमः सभाव्येत । स्तौतिण्योश्चेत्
पण्येवेति । तथा हि सनि तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह तु स्यादेव सिसिक्ततीति ।
तुष्टूपतीति । णुञ् स्तुतो । “धात्वादेः पः सः” (६ । १ । ६४) “इको भन्”
(१ । २ । ६) इति सनः कित्त्वम् । लोपः द्वित्वम् । “शपूर्वाः खयः” (७ । ४ । ६१)
पत्वं ण्युत्वं सनः पत्वम् । मुप्तापयिपतीति । जिप्सु शये । ण्यन्तात् सन् । सिसिक्त-

१. इत्यनुवर्तते इति ए० पु० ।

यिपति । स्तौतिग्योः त्रिम् ? मिसिधति । उपसर्गान् तु “स्थादिप्रभ्यासेन”
(८ । ३ । ६५) इत्यभ्यासान् पः स्यादेव । परिपिपिक्षति । पणि किम् ?
सभृतेऽन्यस्य स्यादेव । तिष्ठासति । सुपुप्सति । अभ्यासात् किम् ? धात्विण्-
निमित्तः पोऽन्यस्य स्यादेव । ण् प्रतीपिपति इक् । अधीपिपति ।

तीति । पिच क्षरणे । हलन्ताच्च” (१ । २ । १०) इति कित्त्वम् । चोः कुः पत्वम्, क्षः ।
यदि परि स्तौतिग्योरन्यस्य पत्वन् तर्हि परिपिपक्षतीत्यत्रापि न न्यादत्त आह—
उपसर्गाद्विति । अभ्यासेणनिमित्तं पत्वमनेनान्यस्य निवर्त्यते । यत्तूपसर्गनिमित्तम्
“उपसर्गात्सुनोति” (८ । ३ । ६५) “स्थादिपु” (८ । ३ । ६४) इति वा प्राप्नोति न
निवर्त्यते इत्यर्थः । एतदभ्यासग्रहणादेव नभ्यते । नन्वेतदस्य मुख्यं प्रयोजनं कथम-
सिद्धम् उपसर्गात् पत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यतीति । अत एवाग्रे प्रतीपिपतीति
प्रयोजनं दर्शयिष्यति । परि किमिति । कृतपत्वस्य सनोऽनुकरणं किमर्थमित्यर्थः ।
सभृते इति । स इत्येवं भूतः सन् विद्यमान इति यावत् । सामान्येन सनीत्येवमुच्यमाने
यत्र पत्वं नास्ति तत्रापि स्यादित्यर्थः । तिष्ठासतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । द्वित्वे
“सन्त्यतः” (७ । ४ । ५६) इतीत्त्वे धातोः पत्वम् यतः सन् इण्परत्वाभावात् पत्वं
नास्ति । सुपुप्सतीति । त्रिष्वप् शये । धात्विण्निमित्त इति । अभ्यासग्रहणमभ्यासाद्
या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्, धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूदित्येवमर्थ-
मित्यर्थः । प्रतीपिपतीति । इणः सन् । बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावे “अजादेः”
(८ । १ । २) इति सःशब्दस्य द्वित्वम् । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य पत्वे कृते
अस्य नियमस्याभावात् धात्वाश्रयं पत्वमभ्यासस्य भवति । सनीति च सन्प्रदेशोपु
सनि सप्तमी । तत्र यथा “सन्त्यतः” (७ । ४ । ५६) इतीत्त्वं भवति तथा पत्वनियमोऽपि
प्रवर्तते इत्यभ्यासग्रहणम् । ननु इति स्थिते परत्वात् सनः पत्वे कृते “पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इति स-पत्वस्येव द्वित्वं भविष्यति । न चेदानीं जातस्य
प्रवृत्तेर्नापि नियमेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्, तत् किमभ्यासग्रहणेनेति । सत्यम्, “पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्यनित्यत्वादिह नाश्रितम् । इक् स्मरणे ॥ ४७४ ॥

१. नियमाग्रेति क० पु० ।

२. स्तरावस्येति क० यु० ।

३. इत्यस्येति क० पु० ।

४. अण इति क० पु० ।

४७५. सः स्विदिस्वदिमहीनो च [८ । ३ । ६२]

अभ्यासे णः परस्परैषां श्यन्तानां सस्य स एव स्यात्, न पः, णि परे । सिस्वेदयिपति । सिस्वादयिपति । सिसाहयिपति । “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” (८ । ३ । ६५) इत्यत्र स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न सुनो-
त्यादिषु इति नियमात् अभिसुपति । परिसिपासति ।

शैपिकान्मतुवर्थायात् शैपिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति ।

स्वार्थसन्नन्तात् तु सन् स्यादेव । जुगुप्सिपते । मीमांसिपते ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

सः स्विदि । त्रिष्वदा गायप्रचरणे । स्वद आस्वादने । पृह मर्षणे एषां श्यन्तानामिति इका निर्देशेऽपि सामर्थ्यप्राप्तमेतत् । पत्वे प्राप्ते हि सत्त्वमुच्यते । पत्व-
प्राप्तिश्च श्यन्तानामिति सस्य स विधानम् “भो राजि” (८।३।१५) इतिवत् विकार-
निवृत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—सस्य स एव स्यात्, न पः इति । नेत्येव तु नोक्तम्, लाघवे
विशेषाभावात् । सिस्वेदयिपति इति । स्विद णिच् उपधागुः । द्वित्वम्, ह्रस्वः ।
एवमिह “स्थादिष्वभ्यासेन” (८।३।६५) इत्यादि द्वे एते वाक्ये स्थादिष्वभ्यासेन
व्यवाये पत्वं भवतोत्येक विध्यर्थम् । अभ्यासस्य चेत्यपरं नियमार्थम् । नियममेव
विवृणोति-स्थादिष्वेवेत्यादि । अभिसुपति इति । पुञ् अभिपवे । अनिट् ।
‘अञ्भन’ (६।४।१६) इति दोषः । “सुनोते त्यसनोः” (८।३।१७) इति परस्य न
पत्वम् । पू प्रेगणे इति वा “सनि ग्रहगुहोश्च” (७।१।१२) इतीडभावः । अस्य
“स्तौतिरयोः” (८।३।६१) इति नियमात् परस्य न पत्वम् । उभयत्रापि ‘उप्युपसर्गात्’
(८।३।६१) इति प्राप्तमभ्यासस्य पत्वमस्मान्नियमान्न भवति इति । परिसिपास-
तीति । पौञ्क्तकर्मणि । “आदेच उपदेश” (६।१।४५) इत्यास्त्वम् । “इण्कोः”
(८।३।१७) इति पत्वम् । “एकाच” (७।१।१०) इत्यनिट् ।

शैपिकादित्यादं भाष्यम् । सन् सङ्गेऽन्योऽप्यनिष्टः प्रत्ययो वर्ण्यते । अपत्यादिचतुरर्थ्य-
न्तादन्योऽर्थः शेषः । तत्र भवः शैपिकः ग्रन्थात्मादित्वाद्भञ् । तस्माच्छैपिकात् प्रत्ययात्
शैपिकः सरूपः प्रत्ययोनेहः । यथा शालायां भवः शालीयो घटः “वृद्धाच्छः” (४।१।११४)
तत्र भव इत्यर्थे पुनः चो न भवति । विरूपस्तु भवति, ग्रहिच्छने भवः आहिच्छनः

१. स इति नास्ति क० पु० ।

२. एवमिह इति क० पु० ।

३. तत्र भव इत्यारम्भ—वृद्धाच्छ इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

तत्र भावः (४।३।५३) इत्यण् । तत्र भव आहिच्छन्नीयः तथा मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः । गहादित्वाच्च । तस्मात् सारूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेष्ट । मतुवर्थोऽस्यास्ताति मतुवर्थिकः । “अत इति ठनौ” (५।२।११५) इति ठन् । यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः । सोऽस्यास्तीति पुनष्टञ् । विरूपस्तु स्यादेव दण्डिमती शालेति । तथा सन्नन्तान्न सनिष्यते । सारूप इत्येव । सारूप्यं च सनोऽर्थद्वारक मादृश्य विवक्षितम् । तेनेच्छासन्नन्तात् पुनः सन्न भवतीति भावः । (अत्रापि सारूप इति विशेषणमपेक्ष्यते इति सूचयैस्तस्य व्यावर्त्यमाह—) स्वार्थसन्नन्तादिति । अत्र सनः स्वार्थिकत्वाद् इच्छायाः अनुकत्वादिति भावः । (योऽपि निन्दाजुगुप्सादौ मन् सोऽपि स्वार्थिक एवेति भावः) । जुगुप्सिपते इति । “गुप्तिज्किद्भ्यः सन्” (३।१।५) तत् परस्य आर्धधातुकत्वाद् इट् । अतो लोपः । मीमांसिपते इति । “मान्ववदानशान” (३।१।६) इत्यादिना सन् । अत्राहुः—प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तिरिति पक्षे वाचनिको निषेधः । जातिपक्षे तु सङ्कल्लक्षणं प्रवर्तते इति तत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रत्ययान्ता प्रकृतिर्न सभवतीति । तदन्तात्तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयमिति ॥ ४७५ ॥

पृथ्वीमण्डलमोत्तिमण्डनमणिर्यः शेषवशामलो-
सप्तः बीमरसिहसुनुरभवत् इत्यलवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभाविभृशौ सरप्रक्रियव्याकुलौ-
श्रीकृष्णः स्य हृत्तौ समासिमगमत् व्याख्या सन्नन्ताश्रया ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति सन्नन्त-प्रक्रिया ॥

या पाण्डितो परिडितकार्यकर्त्री स पाण्डिता कित्त्वपशेषहन्त्री ।
श्रीपाण्डितापाण्डितपूज्यकर्त्री सापा ण्डितो पण्डितसिद्धयेऽस्तु ॥ १ ॥

॥ सन्नन्त ४०० ॥

१. अत्रापित्यारभ्य—इत्याहेत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितः क० पु० ।

२. योऽपीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितः क० पु० ।

३. पक्षे इति नास्ति क० पु० ।

अथ यङन्तप्रक्रिया

४७६. धातोरेकाचो हलादे। क्रियासमभिहारं यङ् [३।१।२२]

हलादियों धातुरेकाच् तस्मात् पौनः पुन्ये भृशार्थं च यङ् प्रत्ययः स्यात् ।
“रूचिस्त्रिमूच्यट्थर्त्यशृणोतिभ्यो यङ् वाच्यः” (वा०) । धातोरित्युक्तेः
सोपमर्गान्न । प्राटति भृशम् । रुचिशुभ्योर्यङ् न ।

धातोरिति । एकाच इति बहुश्रीहिः हलादेरिति विशेषणसामर्थ्यात् धातुश्चान्य-
पदार्थः^१ इत्यालोच्य व्याचष्टे—हलादियं इत्यादि । तस्मात् पौनः पुन्ये भृशार्थं
चेति । अनेन क्रियासमभिहार व्याचष्टे—प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । पौनः पुन्ये भृशार्थं च
वर्तमानाद्धाताः तद्विशिष्टक्रियायाच^२ क्वादित्यर्थः । क्रिया हि धातुवाच्या पौनः पुन्यादि
विशिष्टापि क्रिया क्रियैव भवति । यङ् प्रत्ययः स्यादिति । स चानिदिष्टत्वात् स्वार्थं
भवति । समभिव्याहारस्तु द्योत्यः । यथा शुक्लतर इति । प्रकृत्यर्थस्यातिशयोक्तनाय
स्वार्थं एव तर^३ वादयस्तद्वत् । तत्र यद्यपि विप्रकीर्णानां बहूनां पदार्थानां मूर्तानामेक-
कालानामेकत्र राशिकरण समुदायभावापत्तिगुरूपः समाहारः क्रियासु न संभवति ।
यतो धातुवाच्या समूहस्या प्रधानक्रिया निवृत्तभेदेनेकेवेति समभिहारो नास्ति—
अधिश्रयणादीनां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधातुवाच्यत्वेऽपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्ना-
पवर्गत्वेन युगपदवस्थानाभावात् अमूर्त्तत्वाच्च समभिहारासम्भवः, अतो मुख्यस्य समभि-
हारस्य धात्वर्थविषयेऽसम्भवात् पौनः पुन्यं भृशार्थश्च गौणः संगृह्यते । तत्र यथा
द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवेतानां समाहारो भवति तद्वत् क्रियाणां क्रियान्तरैरव्यवेता-
नामेतदुभय भवतीति । तत्र प्रधानक्रियाणां पौनः पुन्यं समभिहारः पुनः पुनरनुष्ठेयमानं
हि तत्प्रधानक्रियैव च पुनः पुनरनुष्ठेयते । अवयवक्रियाणां तु भृशार्थता
समभिहारः । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सेति विवेकः । सूचीत्यादि ।
सूच पेशून्ये । सूत्र अवमोचने । मूत्र प्रसवणे । अट गती । षट् गती । अश भोजने ।
अश व्याप्ति द्वयोरपि ग्रहणमिति हरदत्तादयः । उणु^४ अच् आच्छादने । तत्र त्रयश्चुरा-
दिष्यन्ता अनेकाचः अट्थर्त्यशस्त्वहलादयः उणु^५ अच् चानेकाच् अहलादिश्चेत्य-

१. इति व्याचष्ट इति क० पु० ।

२. क्रिया यचादिति क० पु० ।

३. होति नास्ति क० पु० ।

४. तन्मावय इति क० पु० ।

५. निर्वयभवेनेति क० पु० ।

४७७. नित्यं कौटिल्ये गतौ [३ । १ । २३]

गत्यर्थान् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ।

४७८. लुप्तसदचरजपजभदहशगभ्यो भावगहयाम् । [३ । १ । २४]

एभ्यो धात्वर्थगर्भावामेव यङ् स्यान्न क्रियासमभिहारे । भृशाद्यर्थभाव-
गर्हयोर्मिश्रणेऽपि लुपादेः स्यादिति केचित् । “सन्त्यङोः” (६ । १ । ९)
इति द्वित्वम् ।

प्राप्ते^१ वचनम् । एतच्चोर्णाणुवद्भाष्यमनां त्व वृत्तम् । तस्यैवायं प्रयोजनप्रपञ्चो
शेषः । सौत्रस्य धातुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—धातोरित्युक्तेरिति । प्राटतीति । अत्र
धातुपसर्गसमुदायस्य) विशिष्टक्रियावचनत्वान् समुदायाद् यङ्—उपसर्गस्यैव द्वित्वादः
स्यात् । ननु यदि सोपसर्गस्यैव क्रियासमभिहारवृत्ति प्राटाटचते, उपपत्तीपद्यते इत्यादौ
यङ् न स्यात् । योऽत्र धातुर्न स क्रियासमभिहारे, योऽस्तौ^२ क्रियासमभिहारे न स धातु-
रिति । तस्माद् धातुरेव समभिहारविशिष्ट क्रियावचनः । उपसर्गस्तु सनिधिमन्त्रेणो-
पकारः । एवं च सोपसर्गान्नास्ति प्रसङ्गः । धातुग्रहणं त्वाधं धातुकसङ्गार्थमेवानु-
पङ्गिकी तु सोपसर्गनिवृत्तिरित्याहुः । शञ्चक्षुभोगिति । रुच दीप्तौ । शुभ शोभायाम् ।
यङ् नेति^३ । अनभिधानात् । अत्र^४ भृश शोभने । भृश रोचते यङ् नेष्यते इति भाष्यवृत्त्यादौ
भृशार्थोपादानान् पौनः पुन्ये न निषेधः इति प्रतिभाति । इदमेवाभिप्रेत्य माधववोपदे-
वाभ्यां शोशुभ्यते । रोच्यते इत्युदाहृतम् । शोभते इति शब्दविकरणस्योदाहरणात्तौ-
दादिकस्य यङ् न निषिध्यते इति कृष्णप्रबोधः ।

नित्यं कौटिल्ये^५ । गताविति धातोर्विशेषणम्, गतौ वर्तमानाद्भासोरिति । गति-
वाचित्वाच्च गतौ वृत्तिरित्याशयेन व्याचष्टे—गत्यर्थेदिति । कौटिल्यं च सन्निधानाद्
गतिविषयमेव गम्यते । नित्यग्रहणं च न तावद् विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम् अप्रकृतत्वात्,
अनभिधानादेव वाक्यस्याप्रसङ्गाच्च किं तु विषयनियमार्थं गतिकौटिल्य एव यङ्
यथा स्यात्, अर्थान्तरे मा भूदिति व्याचष्टे—कौटिल्य एव यङ् स्यात् इति नियमस्य
व्यवच्छेद्यमाह—लुप्तसदेति ।

लुप्तसदेति । लुप्तलृ विशरणगत्यवसादनेपु । चरगतिभक्षणयोः । जपव्यक्तायां

१. इत्येवप्राप्तस्य विभाष्येति क० पु० इत्यप्राप्ते इत्यारभ्य—समुदायस्येत्यन्तो रेखाङ्कितो
( ) नास्ति क० पु० ।

२. योऽस्तौ क्रियासमभिहारे न स धातुरिति नास्ति क० पु० ।

३. यङ् नेति क० पु० ।

४. अत्रेत्यारभ्य—कृष्णप्रबोध इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

५. नित्यं कौ इत्येव क० पु० ।

४७९. गुणो यङ्लुको। [७ । ४ । ८२]

अभ्यासस्य गुणः स्यान् यङि यङ्लुकि च परे । घातुत्वाच्छलडादयः ।
डित्वादात्मनेपदम् । णिलोपः । पुनः पुनरतिशयेन वा सूचयति सोसूच्यते ।

४८०. यस्य हला [६ । ४ । ४६]

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यादार्धघातुके । असोसूचिष्ट । सूचचा-
ञ्चक्रे । सोसूच्यते । सोमूच्यते । द्वितीयस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः ।

वाचि । जभ नात्रविनामे । दह् भस्मोकरणे । दश दशने । गृ निगरणेयङ् नास्त्यनभिधा-
नादित्याह—भावोऽत्र धात्वर्थं इत्यर्थं व्याचष्टे—धात्वर्थगर्हयामिति । इहापि
विषयनियमार्थं^१ नित्यग्रहणामनुवर्तते इत्याशयेनाह—एवेति । व्यवच्छेदं दर्शयति—
नेत्यादि । मिश्रणोऽपीति । केचिदिति । अयोगव्यवच्छेदोऽत्र विवक्षितो न त्वन्ययोगव्य-
वच्छेद इति मन्यमाना इति भावः ।

गुणो यङ् । यङ्साहचर्यात् लुगपि यङ् एव गृह्यते । अन्यस्मिन् लुकि अभ्यासोऽपि
न संभवतोऽत्यालोप्याह—यङ्लुकि चेति । “न लुमता” (१ । १ । ६३) इति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न स्यादिति लुग्रहणम् । घातुत्वादिति । “सनाद्यन्ता घातवः”
(३ । १ । ३२) इत्यनेन । डित्वादात्मनेपदमिति । “अनुदात्तडित्” (१ । ३ । १२)
इत्यनेन । यद्यपि धातुर्न डित् किन्तु तदवयवो यङ् एव न चासौ धातुः अवयवे च डित्वं
गुणादिनिषेधे अस्तिार्थत्वात् न समुदायविशेषकमपि । तथापि ङित्वादात्तोऽस्ति तत्र
व्याख्यातत्वात् न दोष इति शेषः । णिलोप इति ।

“शोरनिटि” (६ । ४ । ११) इत्यनेन । अयं च सूचय इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चादौ
भवति । ततः सूच्य इत्यस्यैकाचो द्वित्वं भवति । एकाचो द्वे इत्यत्र द्वितीयमचमवधो-
कृत्य यावानेकाचसमुदायस्तस्य द्वित्वमिति स्थितेः । सूचिकटाहन्यायेन वास्तिकोक्तं
यङ् तावदुदाहरति । सोसूच्यते इति । सूच पेशून्ये अदन्तोऽस्मात् चुरादेर्लिङ् । “अतो
लोपः” (६ । ४ । ४८) यङ् । णिलोपः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । अभ्यासस्य गुणः ।
अपोपदेशत्वात् न घातोः पत्वम् । पोपदेशलक्षणे एकाच इति विवक्षणात् । सूच्यादीनां
चादन्तत्वेनानेकाच्चात् लट्^२ । पातमेपदम् । शन् । अतो गुणे । सोसूच्येत । सोसूच्य-
ताम् । असोसूच्यत ॥ ॥

पस्य हलः । हलः यस्येति । यकाराकारसङ्घातग्रहणम् श्रुतस्याकारस्याविव-

१. विषये नियमार्थमिति क० पु० ।

२. प्रित्वादिति क० पु० ।

३. पतद् इति क० पु० ।

४८१. दीर्घोऽकितः [७ । ४ । ८३]

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद् यङि यङ्लुकि च । अटाटयते अशा-
श्यते ।

ज्ञायाः कारणाभावात् । तेन ईर्ष्यता । भव्यता । अहर्ष्यीत् इत्यादौ यकारमात्रस्य न
भवति । अत्र संघातग्रहणोऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् 'आदेः परस्य' (१।१।५४)
इति यकारमात्रस्य लोपः । अकारस्य तु 'अतो लोपः' (६।४।४८) इति पृथगेव
लोपः । तथा च तस्य स्थानिवत्त्वात् पापचक^१ इति—अतो लोपे वृद्धिर्भवतीत्याकरः ।

आचार्यास्तु—नाप्राप्तेऽतो लोपे आरभ्यमाणोऽयं समुदाय लोप एवेति मन्यन्ते ।
एतच्च यङ्लुगन्ते प्रपञ्चयिष्यामः । यदि संघातस्य लोपः कथमुच्यते यकारस्येति ।
सत्यम् । नायं कारप्रत्ययः किं तु क्रियते इति कार इति कर्मणि घञ् । तेन कारशब्दे
कर्मधारयः । यश्चासौ कारश्चेति । उच्चार्यमाणस्य यशब्दस्येत्यर्थः^२ । एतच्च लकार-
स्थावरणेनेत्यत्र निपुणतरं निरूपितमस्माभिः । असोसूचिष्टेति । लुङि सिच इद् । पत्वम् ।
दृत्वम्^३ । प्रत्ययाज्ञातादाम् । सोमूचाञ्चक्रे^४ । सोसूचिता । सोसूचिणीष्ट । सासूचिष्यते ।
असोसूच्यत^५ इति । एवं परेषामपि ॥ ॥

दीर्घोऽकितः^६ । अभ्यासस्येति । दीर्घश्रुत्याचश्चेत्युपस्थानादजन्तस्येति^७ बोध्यम् ।
अकितः^८ किम् ? जङ्गम्यते । ननु चापवादत्वात् पूर्वं नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव न भवि-
ष्यति । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति—'अभ्यासविकारेष्वपवादाः उत्सर्गान् विधोम् न
बाध्यन्ते' (५) इति । तेन मीमांसते इत्यादौ दीर्घोऽस्त्वं न बाध्यते इति दिक् ।
अटाटयते । अशाशयते इति । अटेरशेश्च यङि द्वितीयस्य टय श्य इत्यस्य द्वित्वम् ।
यनोपेक्षारस्य दीर्घविधिसामर्थ्याद् ह्रस्वो न । षि च । अरायते इति । गुणो रपरे
च कृते यंशब्दस्य द्वित्वम् । "नन्दाः" (६।१।३) इति निषेधो यकारपररेफस्येत्य-
नेनापेक्षते । ह्लादिशेषेण यतोपे दीर्घः । ऊर्णोन्नयते इति । "अन्नादेः" (६।१।२)
इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । रेफस्य तु 'नन्दाः' (६।१।३) इति प्रतिषेधः । द्वित्वे च
एत्वमसिद्धम् । 'पूर्वत्रासिद्धयमादित्वे' (५०) इत्येतच्चानित्यम् "उभो साभ्यासस्य"

१. पाचक इति क० पु० ।

२. परवा शब्दस्येति क० पु० ।

३. सोमूचाञ्चक्रे इति क० पु० ।

४. असोसूच्यत इति नास्ति क० पु० ।

५. दीर्घो कित् इति क० पु० ।

६. उपधास्थानादिति क० पु० ।

७. अङ्कित इति क० पु० ।

८. प्रा० ३०६ क० ५० ।

४८२. यङि च [७ । ४ । ३०]

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद् यङि । यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्व
निषेधः । अरार्यते । ऊर्णोनूयते । “धुमास्थागागजहातिमां हलि” (६।४।६६)
ततो द्वित्वम् । गुणः । देदीयते । अतो लोपः । अदेदीयिष्ट । देधीयते ।
मेमीयते । तेप्थीयते । जगीयते । पेपीयते । जेहीयते । सेपीयते । “विभापाश्वेः”
(६ । १ । ३०) शोशूयते । शेश्वीयते । सास्मर्यते । “रीङ् ऋतः”
(७ । ४ । २७) चेक्रीयते । सुटो बहिरङ्गत्वात् न संयोगादित्वेन गुणः ॥

(८ । ४ । २१) इति ज्ञापकात् । देदीयते इति । दोदेद्दाण्दाज्ञा रूपम् । आद्ययोः
“आदेच” (६ । १ । ४) इत्यात्वे परत्वाद् द्वित्वे परत्वात्ततो द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणः ।
अदेदीयिष्टेति । हल इत्युक्तेर्यस्य न लोपः । अतो लोपः । देधीयते इति । धाग्रधेटोः ।
मेमीयते इति । मामाङ्मेढाम् । पेपीयते इति । ईस्वे सिज्जुकि च लुग्विकरणास्या-
ग्रहणात् पाने पापायते । अपासीदित्येव । सेपीयते इति । पोऽन्तर्कर्मणि । “आदेच”
(६ । १ । ४५) इत्यात्वम् । ईत्त्वम् । गुणः । “इण्को.” (८।३।५७) इति पत्वम् ।
शोशूयते इति । प्राक् सप्रसारणे कृते द्वित्वम् । “अकृतसार्व” (७ । ४ । २५) इति
दीर्घः । सास्मर्यते इति । “यङि च” (७ । ४ । ४०) इति गुणे द्वित्वम् । हनादि-
शेषः । “दोर्घोऽङ्कितः” (७।४।८३) सचेस्क्रायते इति । “संपवुपेभ्यः” (६।१।२३७)
इति सुट् । अत्र पठ्यते सुटो बहिरङ्गत्वात् न संयोगादित्वेन गुण इति । तच्चिचन्त्यम् ।
परत्वाद् रीङ् कृते ततो द्वित्वे “अङ्भ्यासव्यवायेऽपि” (वा०) इत्यभ्यामात् परस्य
सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति कथं गुणप्राप्तिरिति ?

न च संकृत इत्यस्यामेवावस्थायां द्वित्वात् परत्वात् सुटि कृते रीङ् प्रवृत्तेः प्रागस्ति
संयोगादित्वम् इति शङ्कनीयम् । “अङ्भ्यासव्यवायेऽपि” (वा०) इत्यस्यारम्भेणा-
ङ्भ्यासयोः वृत्तयोरेव सुट्, न प्रागिति साधितत्वात् । अत एव सचस्करतुरित्यत्र
संयोगादिस्वाभावात् गुणः न सिद्ध्यतीति संयोगोपधग्रहणम् कर्तव्यमित्युक्तम् ।

न च भाष्यकृता पूर्वं धातुरूपसंगेहेति सुटोऽन्तरङ्गत्वोक्तेः समुदकस्येवाभ्यासा-
भ्युपगमात् परत्वाद् रीङ् वाधित्वा कथञ्चित् प्रतिपदोक्तत्वमाश्रित्य च सस्कृ इत्यव-
स्थायां गुणप्राप्तिरिति वाच्यम् । सन्मते सुटो बहिरङ्गत्वात् इति परिहारविरोधात् ।
तस्माद् भ्रान्तप्रवृत्तेषां न । अत एव प्राचां नायं ग्रन्थः स्पृष्ट इत्यालोचयामः ।

४८३. सिचो यङि [८ । ३ । ११२]

सिचः परस्य वो न स्यात् यङि ।

४८४. ग्रो यङि [८ । २ । २०]

गर्हितं गिलति निजेगिल्यते । लोलुप्यते । सामद्यते ।

४८५. न कवतेर्यङि [७ । ४ । ६३]

कवतेर्भौवादिकस्याभ्यासस्य चुत्वं न स्याद् यङि । कोकूयते । कवते-
निर्देशात् कौतिकुवत्योरचुत्त्वमेव । चोक्कूयते ।

सिचो यङि । उपसर्गाभ्यासनिमित्तपत्वापवाद इति । अभ्याससकारस्य
“उपसर्गात्” (८।३।६५) इति “सुनोति” (८।३।६५) इति प्राप्त धातुसकारस्य तु
“स्यादिष्वभ्यासेन” (८।३।६५) इति प्राप्तं परत्वमेन निषिध्यते इत्यर्थः ।
निर्देशसिच्यते इति । पिव क्षरणे । वक्रं व्रजतोति । सोऽल्पोयस्याऽध्वनेः गतागतानि
करोति कुटिलां गतिमाभादयन्नेवमुच्यते । वात्रज्यते इति । व्रज गतौ । “निर्यं
कौटिल्ये गतौ” (३ । १ । २३) इति यङ् । ह्लादिः शेष । दीर्घः ।

ग्रो यङि । अनाश्रितार्थं गृ इति रूपमात्रमनुक्रियते । यङीति संबन्धात्तू-
रकालं धातुत्वावगतिः । आश्रितार्थानुक्रमेण तु किर् इत्यादिवत् ‘ऋत इद्धातोः’
(७ । १ । १००) इतीत्वे गिर इति भवितव्यम् । गर्हितमिति क्रियाविशेषणम् । एवं
हि भावस्य गर्हा दाशता भवति । गिलनस्य गर्हितत्वम् । विकृतास्यचेष्टाविकृतम् ।
जेगिल्यते इति । “लुपसद” (३ । १ । २४) इत्यादिना यङ् । “ऋत इत्”
(७ । १ । १००) इतीत्वम् । रपरत्वम् । द्वित्वाभ्यासकार्येण “हलि च” (८।२।७७)
इति दीर्घस्यासिद्धत्वात् पूर्वमनेन लत्वम् । ततो रेफान्तत्वाभावात् दीर्घो न ।

॥ कवतेरिति । कोरित्येव वाच्ये विकरणनिर्देशे प्रयोजनमाह—कवतेरिति
निर्देशादिति । शब्दविकरणस्य निर्देशात् भौवादिकः कुङ् शब्दे इति गृह्यते । कौतिः
कुशब्दे इत्यदादिः कुवतिः । कूङ् शब्दे तुदादिश्च न गृह्यते इत्यर्थः । यद्यपि
कोरित्युच्तेऽपि तीदादिकस्य दीर्घान्तस्य प्रहणप्रसङ्गो नास्ति । तथापि कौतिव्यावृत्त्यर्थम्
शब्दनिर्देशः क्रियमाणः कुवतिमपि व्यावर्तयतीति भावः ।

१. गर्हितत्वमित्याभ्य—दीर्घो नेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. न कवेति क० पु० ।

३. करणेति क० पु० ।

४८६. नीग्वञ्चुखंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् [७।४।८४]

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद् यङ् यङ् लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीसंस्यते इत्यादि ।

४८७. नुगतोऽनुनासिकान्तस्य [७ । ४ । ८५]

अनुनासिकान्तस्यादन्ताभ्यासस्य नुगागमः स्याद् यङ् यङ् लुकोः । नुकूपदान्तवद्वाच्यः । अङ्गल्यप्यनुस्वारः । “वा पदान्तस्य” (८।४।५९) इति वा परसवर्णः । यंयम्यते । यँयम्यते । वंवम्यते । वँवम्यते । तंतन्यते । तन्तन्यते । अत इति तपरत्त्वान्नेह भाम क्रोधे । वाभाम्यते । “ये विभाषा” (६।४।४३) इत्याच्चम् । जाजायते । जञ्जम्यते । एवं सन खन । कुत्वम् । जङ्घन्यते । “हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः” (वा) । जघ्नीयते ।

नीग्वञ्चुः । वञ्चुकसपतपदयो गत्यर्थाः । संसुध्वसुभ्रंसु अधःपतने । स्कदिर गतिशोषणयोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । अभ्यासस्य स्वतः किरवं न सम्भवति— इत्यागमकित्वाधयो निषेधो भवतीति भावः । नलोप इति । “अनिदिताम्” (६।४।२४) इत्यनेन । वनीवच्यते । नीकोदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वगुणौ न । आदिपदाद् वनीध्वस्यते । वनीध्रस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । वनीस्कद्यते ॥ ॥

नुगतो । अनुनासिकस्येत्यङ्गस्य विशेषणम् । अनुनासिकान्तस्याङ्गस्यावयवो-
ऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुगित्यर्थः । नुकूपदान्तवद् वाच्य इति । अयं भावः इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् यदन्तविधिर्नैव सिद्धेस्तत् क्रियते तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोऽस्य यथा स्यादिति । एव चानुनासिकेति^१ सुप्तपट्टीकं पृथक् पदम् अभ्यल्यप्यनुस्वार इति नुगित्यनेनानुस्वार उपलब्धते । स्थानिना हि आदेशो लक्ष्यते तेनाभ्यल्यप्यनुस्वारो । भवतीत्यर्थः । यंयम्यते इति । यम उपरमे । परसवर्णपक्षे सानुनासिका यवलाः । अत इति तपरत्त्वान्नेह । तपरकरसामर्थ्याद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य प्रतिषेधो ज्ञायते । नहि सांप्रतिकोऽभ्यासे दीर्घोऽस्ति सर्वत्र ह्रस्वविधानादिति भावः । वाभाम्यते इति । अभ्यासस्य ह्रस्वे कृते “दीर्घोऽकितः” (७।४।८३) इति दीर्घः । जाजायते इति ।

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. वनीध्वस्यते इति क० पु० ।

३. तु इत्यधिकः क० पु० ।

४८८. जपजभदहदशभञ्जपशां च [७।४।८६]

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः । गहितं जपति जञ्जप्यते । पशतिस्तालव्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । कुटिलं पशति पम्पश्यते इत्यादि । लवयान्ताभ्यासस्य जुग्वेति केचित् । चञ्चन्यते । चञ्चन्यते । चाचल्यते । मामव्यते । दंदय्यते । दादय्यते ।

४८९. चरफलोश्च [७।४।८७]

अनयोःभ्यासस्यांतां नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।

४९०. उत्परस्यातः [७।४।८८]

चरफलोः प्रकृतेरकारस्य उत् स्याद् यङ् यङ्लुकोः । चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते ।

दीर्घः । जाजायते इति । जन जनने । एवमिति । सासायते । ससन्यते । चाख्यायते । चङ् खन्यते । कुत्वमिति^१ । "अभ्यासाञ्च" (७।३।५५) इत्यनेन । जङ् घन्यते इति । हन हिंसागत्योः । द्वित्वे । हतादिः शेषे च कुत्वम् । घ्नीभावो वक्तव्य इति । यद्यपि घ्नीभावेऽपि कृते कुत्वेन जेघ्नीयते इति सिध्यति ; तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीभावः क्रियते । अत्र न दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्वं बाध्यते विषयभेदात् । तथाहि यङ्न्तस्य नित्यं द्वित्वं प्रकृतिमात्रस्य घ्नीभाव इति ॥ ४८७ ॥

जपजभ । जप व्यक्तायां वाचि जभ गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । दश दशने । भञ्जो धामर्दने । पश गतौ । सौत्रः । जञ्जप्यते इति । "लुपसद" (३।१।२४) इत्यादिना यङ् । पशेः "नित्यं कौटिल्ये" (३।१।२३) इति । जमेस्तु "धातोरेकाच" (३।१।२२) इति यङ् द्रष्टव्यः । चञ्चल्यते । चल चलने । मव बन्धने । दय गति-हिंसादानेपु । सर्वत्र नुग्भावेऽभ्यासदीर्घः ।

चरफलोश्चेति । चर गतिभक्षणयोः । त्रिफला विशरणे । फलनिष्पत्तौ द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते ।

उत्परस्यातः । अभ्यासस्य प्रकृतत्वात् तत् एव परो धातुर्गृह्यते इत्याह—प्रकृते-रत इति । चञ्चूर्यते इति । "हति च" (८।२।७७) इति दीर्घः । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके सिद्धे उरदिति तपरत्वम् चञ्चूर्तीत्युपागुणनिवृत्यर्थम् । एतच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ।

१. तु इत्यधिकः क० पु० ।

२. जभ इति क० पु० ।

४९१. रीगृदुपधरय च [७ । ४ । ९०]

धातोर्गृदुपधस्याभ्यासस्य रोगागमः स्याद् यङि यङ्लुकि ।

४९२. क्षुभ्नादिपु च [८ । ४ । ३९]

क्षुभ्नादावाकृतिगणे णत्वं न स्यात् । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । “कृपो रो लः” ( ) इत्युभयत्र लत्वम् । चलीकल्लप्यते । “रीगृत्वत” इति “संयोगार्थ” वचनम्” वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ।

४९३. स्वपिस्यमिव्येजां यङि [६ । १ । १९]

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोसुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

४९४. न वशः [६ । १ । २०]

वष्टेर्यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

क्षुभ्नादिपु च । आकृतिगण इति । अविहितलक्षणश्च एतत् ‘निषेधो क्षुभ्नादौ’ द्रष्टव्यः । जरीगृह्यते इति । ग्रह उपादाने । यङि ‘ग्रहिज्या’ (६।१।१६) इति संप्रसारणे ऋदुपधत्वाद् रोगागमः । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इत्युभयत्र लत्वमिति रोगादिरभ्यासावयवोऽपि क्लृप्तिग्रहणेन गृह्यते । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्यवयवत्वेन गृह्यते लोके यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणां प्रवर्तते इत्याश्रीयते इति भावः । तथा ह्युच्यते—“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।” वरीवृश्च्यते इति । ओत्रश्चू छेदने । प्रच्छ शोप्तायाम् । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ।

स्वपिस्यमिव्येजमिति । त्रिप्वप् शये । स्यमु शब्दे । व्येज् संवरणे । सोपुप्यते इति । संप्रसारणे पूर्वरूपे च द्वित्वम् । अभ्यासस्य गुणः । “इण्को.” (८।३।५७) इति पत्यम् । सेसिम्यते । अपोपदेशत्वान्न सः । वेवीयते इति । ‘हलः’ (६।४।२) इति वा “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७।४।२५) इति वा दीर्घः ।

न वशः । वश कान्तौ । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति प्राप्तं संप्रसारणं निषिध्यते ।

१. अविहितलक्षणश्च निषेध इति क० पु० ।

२. क्षुभ्नादाविति क० पु० ।

४९५. चाय। की [६। १। २१]

चायतेः की स्याद् यङि । चैकीयते ।

४९६. ईवाधमोः [७ । ४ । ३१]

एतयोरी अन्तादेशः स्यात् यङि । जेव्रीयते । देध्मीयत् ।

४६७. अयङ् यि ङ्किति [७।४।२२]

ग्रीडोऽयडादेशः स्याद् यदाँ द्विति । द्वित्वादन्त्यस्य । शाश्वयते ।

अम्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । ङोढौक्यते ।

इति यद्वन्तः क्रिया

वायः की । चायु पूजानशामनयोः । दीर्घोच्चारण यङ्लुग्यम् । अत एव 'न
लुन्ता' (१११६३) इति प्रत्ययनक्षत्रप्रतिषेधोऽपि तत्र न प्रवर्तते । चेकीयत ।
'कुहोरवः' (७११६२) ।

इन्द्राप्नोः । ध्रा गन्धोपादाने । ध्मा अग्निशब्दसयोगयोः । दोषोच्चारणं प्रक्रिया-
लाघवार्थम् । जेज्जीयते इति । इत्त्वे कृते द्वित्वे गुणः ।

अयम् पि क्विति । शाश्वत्यते इति । शोऽस्वप्ने । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङ्गा-
देशे कृते द्वित्वम् । “दीर्घोऽजितः” (७।४।२३) । षोडश्वपते इति । षोडश्व गती ।
“ह्रस्वः” (७।४।५६) इत्यम्यासौकारस्य उकारः । “गुणो यङ्लुकोः” (७।४।२२)
इति वस्यौकारः ॥

पुंशीमगुडलमीलिमगुडनमसियः शेषवंशामतो-

सप्तः श्रीनरसिंहसुनुरनवन प्रत्यङ्गवाचस्पतिः ॥

सन्तानोः कृतगुणभाविभूनी सम्प्रक्रिया-राकृती

श्री कृष्णस्य कृतो सामासिभयम् दशास्या महन्ताश्रया ॥ १ ॥

सद्वन्त-२०० १

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया

४६८. यङोऽचि च [२ । ४ । ७४]

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात् । चकारादन्यत्रापि बहुलं लुक् स्यात् । अनङ्गकार्यत्वात् “न लुमता” (१।१।६३) द्वित्वानिषेधः । यङ्लुकि सत्यन्तरङ्गात् द्वित्वेऽभ्यासकार्यं च कृते धातुत्वात् तिशादिः । ततस्तिङाश्रितं कार्यं ज्ञेयम् । “चर्करीतं च” (वा) चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं ततः परस्मैपदि अदादिष्व् ज्ञेयम् । शपो लुक् ।

यङोऽचि च । यङ् साहचर्यादाजति प्रत्ययो गृह्यते न प्रत्याहारः । अत एव “इट् ईटि” (८।१।२८) इत्यत्रेता साहचर्यादिव्यागम एव गृह्यते न धातुरित्याशयेनाह—अचि प्रत्यय इति । परसप्तमी चेयं तेनात्र सनिमित्तो लोपः इति लोलुवादौ “न धातुलोप” (१।१।४) इति गुणादिनिषेधसिद्धिः । अचि लुग्विधानं च ज्ञापकं सर्वं धातवः पचाद्यजन्ता इति । चकारो बहुलग्रहणानुकर्यणार्थं इत्याह—चकारादिति । ये तु छन्दसोत्पन्नानुकर्यन्ति तेषां भाषाया यङ्लुक् न सिद्धयेदिति भावः । यथा चेतत्तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अन्यत्रापि विषयसप्तमी न परसप्तमी । बहुलग्रहणादेव । तेनानुत्पन्न एव प्रत्यये लुक् । ततश्च मोमोदिता । मोनावेत्यादौ “न धातुलोप” इति गुणवृद्धौ न निषिद्धयेते । आर्धधातुकस्य धातुलोपं प्रत्ययनिमित्तत्वादिति भावः ।

ननु यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् “सन्त्यङोः” (६।१।६) इति द्वित्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—अनङ्गकार्यत्वादिति । सन्त्यङोरिति पठ्ठी, व्याख्यानात् । सन्तन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं विधीयते । ननु तयोः परतः पूर्वस्येत्यनङ्गकार्यत्वादित्युक्तम् । नत्वङ्गाधिकारेऽविहितत्वादिति प्राचीकं विश्वसनीयम् । न लुमताङ्गस्येति नाङ्गाधिकारः प्रतिदिश्यते इत्याकरे स्थितत्वात् । न चैवमपि

इतिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।

यत्रैकाच् ग्रहणं चैव पञ्चेतानि न यङ्लुकि ॥

इति स्मृतेरेकाच् इति विधीयमानं द्वित्वं न स्यादिति वाच्यम् । “गुणो” यङ्लुकोः” (७।४।८२) इति ज्ञापनात् द्वित्वस्यानिषेधात् । अत एवाधुनिका यत्रैकाच् ग्रहणं किंचिदिति पठित्वा किंचिदेव कार्यं निषिध्यते न सर्वमिति द्वित्वानिषेधः इति व्याचक्षते ।

१. नेति पाठो माहित क० पु० ।

२. गुणो यङ्लुकोः इति वाक्यं तत्रैकस्याधिकः पाठः क० पु० ।

प्रक्रियाक्रमं दर्शयति—यङ्लुकि सतीति । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्नेष्वेव लडादिषु प्रथमोपनतयङपेक्षत्वात् द्वित्वं लडादिभ्योऽन्तरङ्गमित्यर्थः । अत एव युगपत् प्राप्त्य-भावात् परत्वादिति नोक्तम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्व तूभयोरविशिष्टम् । अभ्यास-कार्यं चेति । अन्तरङ्गत्वादित्यपेक्षते । धातुत्वादिति । प्रत्ययलक्षणैर्नतेन सर्वविधिभ्यो लुग्विधेः बलोऽस्त्वादनपेक्षत्वादल्पापेक्षत्वादुत्पन्नमात्रस्यैवादी यडो' लुक् । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वावशिष्टस्य प्रकृतिमात्रस्य द्वित्वादीत्युक्तम् । ततश्चाट्येयङ-लुकि अजादित्वेऽपि द्वितीयस्थेकाचोऽभावाददरेव द्वित्वं ह्लादिःशेषदोर्घादिषु कृतेषु आट्टि । आट्टः । आट्टोत्थादि सिद्धम् । एवं चाटाटोत्तीत्यादि कातन्त्रोदाहृतमनादेयम् ।

चर्करोत चेति । गणमूत्रम् । चर्करोतमिति यङ्लुगन्तमिति । अनेन पूर्वाचार्य-संज्ञेयमिति दर्शयति । तत्परस्मैपदोति । प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदमुच्यते । यत्त्वत्र माधवेनोक्तम्—यत्र विधौ प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते, तत्र प्रत्यय-लक्षणम् । तेन द्विन्मात्रविधौ आत्मनेपदे नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्याह—आत्मनेपदा-भाव इति । तदाकर्णविरुद्धम् । यद् 'दाधति' (७।४।६५) सूत्रे भाष्यम्—'तेनिक इति किं निपात्यते ? यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् सिध्यत्यत्रात्मनेपदम् । "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (१।३।१२) इति । नियमाधेनं तर्हि भविष्यति । यत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । ष्व मा भूत् वेभिदीति चेच्छिदीति" ।

तथा च वामनोऽपि तेनिक इति तिजेयङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो द्वित्वात् प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवति इत्येतदेव ज्ञापकमिति । उपपादितं च कैयटहरदत्तान्याम् । यद्यपि "अनुदात्तङित" (१।३।१२) इति द्वित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तम् । तथापि लोभयते इत्यादी यद् यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य द्वित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति । न चैवं गोहितमित्यवादयोऽपि स्युरिति शङ्क्यम् । वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात् । यदुच्यते—'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' (५०) इति । द्विष्व समुदायवृत्तिर्न वर्णमात्रवृत्तिरिति न व्यावर्त्यते इति ।

एवं चादादिषु "चर्करोतं परस्मैपदोति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तनियमसिद्ध-परस्मैपदानुवादे इति स्थितम् । कत्रर्थे एवेदमात्मनेपदं नियम्यते । तेन "भावकर्मणोः" (१।३।१३) इति यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव । बोध्यते तच्चम्या । अनुबोध्यते सुखं चत्रेणेति । आदादिबज्जेयमिति । अनेनादादित्वमेव विधीयते । परस्मैपदीति तु न्यायप्राप्तानुवाद इत्युक्तम् । उभयविवाने चशब्द प्रयुज्जीत । अदादित्वस्य फल-माह—शमो लुगिति ।

१. चादिषु इति क० पु० ।

२. कत्रर्थेवच्चेति क० पु० ।

४६६. यङो वा [७ । ३ । ९४]

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा स्यात् ।
 “भूसुवाः” (७।३।८८) इति गुणाप्राप्तौ “बोभूतु तेतिक्ते” (७।४।६५)
 इति छन्दसि निपातात् भाषायां यङ्लुकि गुणः । बोभवीति । बोभोति ।
 बोभूतः । बोभूवति । बोभूयात् । बोभूहि । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः ।
 अबोभूत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभवाञ्चकार । कैश्चिदाम् नेप्यत् ।
 धातुनिर्देशे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् “भुवो वुक्” (६।४।८८) इति वुक् ।
 बोभूय । बोभूयतुः । वनीवञ्जीति । वनीवक्ति । वनीवक्तः । जङ्गमीति ।
 जङ्गन्ति । जङ्गतः । उपधालोपः । जङ्गमति । जङ्गमति ।

यङो वा । अत्र यङन्तात् हलादिपित् सार्वधातुक न भवतीति यङ् इति
 यङ्लुगन्तं गृह्यते इत्याह— यङ्लुगन्तादिति । अत्र केचित् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्
 रुग्यादीनां नित्यं नृतिवृत्त्योर्नान्येषां वेत्याहुः । पठन्ति च—“लगेवन्देनेदेरीतेर्लभू
 ईप्नित्यमिष्यते । चकरोतिव्यवस्थावद्वाशब्दान्न वृत्तेर्नृत्तः” इति । न चैतत् त्रिमुनि-
 मतम् । तथैव तथा चाववृत्तिः । इत्युदाहरिष्यति । बोभूतिरस्यापि । यदि “भूसुवो.”
 (७।३।८८) इति निषेधा यङ्लुकि प्रवर्तत छन्दसि गुणाभाव न निपातयेदनेनैव
 सिद्धत्वात् । अतो नियमार्थमेतद् भविष्यति छन्दस्येव गुणानिषेधो न भाषायामपीति
 भावः । एतदेव निपातन जापकम् “प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्” इति ।
 बोभवीतीति । भू अस्माद् यङ्लुकि द्वित्वम् । जश्त्वम् । ह्रस्वः । गुणः । तिप् ।
 शप् । तस्य लुक् । ईद् । गुणः । अवादश । इत्येवमुत्तरत्र ज्ञेयम् । बोभोत् । बोभूतः
 इति । ‘ङ्ङिति च’ (१।१।५) इति न गुणः । बोभूवतीति । “उभे अभ्यस्तम्” (५।१।२)
 इत्यभ्यस्तत्वात् ‘अदभ्यस्तात्’ (७।१।४) इत्यत् । बोभवोपि । बोभोपि । बोभोमि ।
 बोभूयः । बोभूय । बोभवोमि । बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभूयादिति । लिङ् ।
 यासुटो ङित्वेन पितृस्य निवर्तितत्वादोडभावः । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभूयाः ।
 बोभूयातम् । बोभूयाम् । बोभूयाव । बोभूयाम । बोभूवतु । बोभूतु बोभूताद्वा ।
 ङिच्च पित्त भवतीतीडभावः । बोभूवतु । बोभूहि । अपित्वान्नेट गुणो । बोभूताद्वा ।
 बोभूतम् । बोभूत । बोभवानि । बोभवाव-बोभवाम् । आटः पित्वाद् गुणः । पित्वाद्-

१. हलावपित् इति क० पु० ।

२. लुगन्तादिति क० पु० ।

३. तथेवात्र वृत्तपुराहरित्यतीति क० पु० ।

पह्लादित्वान्नेट् । अबोभवीत् अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । अत्र "सिज-
भ्यस्त" (३।४।१०६) इति जुस् । "जुसि च" (७।२।८३) इति गुणः । अबोभवोः ।
अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत् । अबोभवम् । अबोभव । अबोभूम । लुङि अबोभू-
वीत् । अत्र लुङ् 'गातिस्था' (२।४।७७) इति सिचो लृक् । "भुवोबुक्" नित्यत्वाद्
गुणवृद्धो बाधते । तेनेट् पक्षे अबोभूवीदित्यादि भवतीति । ईडभावे वुकोऽसम्भवाद-
गुणः । अबोभोदिति वातिङ्भवते । सूत्रभाष्यमते तु 'ओ सुपि' (६।४।८३) इत्यतो
ओरित्यतुवत्तेः वुको नित्यत्वाद् गुणवृद्धिनिषेधे स न प्रवर्तते इति परत्वात्ताभ्यां
बाधितत्वादित्यबोभवीदिति । ईडभावे पूर्ववत् । अत्र प्राचोक्तम्-लुङि 'भूमवोस्तिङि'
(७।३।८८) इति न गुणः । ज्ञापकं चतुष्टयं लकारेषु इति न लुटि नियमादपि गुणः ।
तेनानित्योऽपि वुक् भवतीति । अबोभवीत् । ईडभावे अबोभूत् इति चातूरूप्यम् ।
एतत्तु निमूर्लत्वादप्रमाणम् । अबोभूदिति तु प्रक्रियो दाहर्ण परमताभिप्रायम् ।
अबोभूताम् । अबोभवुरिति । अत्र मिच. प्रत्ययलक्षणोऽन्येन 'सिजभ्यस्त' (३।४।१०६)
इति जुस्भावः । "आतः" (३।४।११०) इति नियमान्न भवति । अभ्यस्ताभ्यस्तु
भवति । विदेहि लङ्येवानन्तरो ऋः संभवतीति तत्रैव जुस् भवति तत्साहचर्यादभ्य-
स्तादपि लङ्येवेति न लुङि प्रसज्यते । सिच्साहचर्यात् लुङ्येव किं नस्यादिति चेत् ।
नैतत् 'विप्रतिषेधे परम्' (१।४।२) इति शब्दपरविप्रतिषेधाऽन्येन परसाह-
चर्यस्य वलीयस्त्वदिति भाववेनोक्तम् तद् "अचः परस्मिन्" (१।४।७) इति पञ्चमसा-
प्रयोजनभाष्यविरुद्धम् । तत्र हि उक्तमपीपचन्निति । अभ्यस्ताञ् भेजुस् इति जुस्
प्राप्नोति । स्थानिऽत्त्वान्न भवतीति । वृक्पक्षे अबोभूतुरित्यपि । अबोभूम । अत्र च
'गातिस्था' (२।४।७७) इति धातुग्रहणोक्तत्वात् मिजलुगभावपक्षे सिचि वृद्धिः ।
(७।२।११) इति वृद्धौ अबोभावीत् । अबोभाविष्ठामिति चतुर्थमपि रूपमूहम् । बोभवाञ्च-
कारेति प्रत्ययलक्षणोऽन्येन प्रत्ययान्तादाम् । यल्लुकः आद्यधातुकनिमित्तत्वाभावाद "न
धातुलोपः" (१।४।४) इति न गुणनिषेधः । बोभवाञ्चकतुरिति कैश्चिदिति । येषां
छान्दसो यङ् लुक् तेषामत्र द्विः प्रतिषेध इति भावः ।

धातुनिर्देश इति । नैतद्वचनम् किं तु न्यायसिद्धोऽयमर्थः । तथाहि यदा तावद्
द्विः प्रयोगो द्विवचनम् इति पक्षस्तदा स एव धातुद्विरावर्तते इत्याकृतिमात्रं परं
भिन्नं धातुस्तु स एवेति । यदा तु स्थाने द्विवचनमिति पक्षस्तदापि स्थानिवद्भा-

१. अबोभूवमिति नास्ति क० पु० ।
२. बाधित्वादिति क० पु० ।
३. परमनोऽभिप्रायमिति क० पु० ।
४. सिजभ्यस्त इति नास्ति क० पु० ।
५. इति मात्र परं निजमिति क० पु० ।

वादातुव्यपदेश इति ज्ञापकाच्च । यदयम् “ऊदुपधाया गोहः” (६।४।८६) इत्यत्र “गोः सुपि” (६।४।८३) इत्यतः (गोरित्यनुवर्त्य) — ऊदोः गोहः इति नाघवार्थं वक्तव्ये उपधाग्रहणं करोति । तद्धि यङ्लुकि जोगूहामास—जोगूहेत्यादावभ्यासोकारस्य मा भूदित्येवमर्थम् क्रियते । एतच्च प्रकृतिग्रहणे) यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं विना नोपपद्येतेति । उत्तरार्थमुपधाग्रहणं चेदुत्तरत्रैवाकरिष्यन् । यदत्र माघवेन बोभूतु इति भाषायां गुणप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् निपातनमेव ज्ञापकमस्यार्थस्येत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् । अस्ति प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तग्रहणे छन्दसि बोभूतु इत्यत्र ‘भृषुवोस्तिङि’ (७।३।८८) इति निषेधो न प्राप्नोतीति तन्निषेधार्थमेव निपातनं स्यादिति ।

बोभूवेति । ग्रामभावे नित्यत्वाद्बुक् गुणवृद्धिर्भावते इति वार्तिककारमतानुसारेणोक्तम् । बोभूवतुरिति । कित्वाद् गुणनिषेधे बुक् । धातुग्रहणोन्मिति । यङ्लुको रूपान्यत्वेन धात्वन्तत्वादित्येके । टिः प्रयोगे द्विवचने स्थाने द्विवचने वा भवितव्यमित्याह परे इति भावः । (वस्तुतस्तु रूपान्यत्वेन धात्वन्तरत्वे लिट्यपि न स्यात् । अतः परमते वाचनिकोपरिभाषेयमिति बोध्यम्) बोभावेति । वुगभावे वृद्धिः । “इन्धिभवतिभ्यां च” (१।२।१६) इत्यत्र भवतेः । श्रित्पा निर्देशाद् यङ्लुकि न कित्वम् तेनेह वृद्धिर्भवत्येव ।

बोभूवतुरिति । वुगभावे उवङ् बोभूवुः । बोभूवुः । बोभूविथ । वुक्पक्षे गुरपध त्वान्न गुणः । वुगभावे बोभविथ । बोभूवधुः । बोभूव । एणि बोभूव । बोभाव । अणित्वे बोभव । बोभूविथ । बोभूविथ । बोभूविम । बोभवितेत्यादि । बोभूमात् । बोभविष्यति । बोभोभविष्यत् । वनीवञ्चीति । वञ्चु गतो । कुटिलं वञ्चतीत्यर्थं “नित्यं कौटिल्ये” (१।१।२३) इति यङ् पूर्ववद् द्वित्वम् । हनादिः शेषः वनीवञ्चित्यभ्यासस्य नीगागमः । ईडागमः । तिपोऽडित्वान्न न लोपः । यङो लुका लुप्तत्वाद् न तदा प्रयोऽपि । अनुस्वारपरसवर्णौ ।

ननु च नीकः पूर्वमकित्वादभ्यासस्य “दीर्घोऽवितः” (७।४।८३) इति दीर्घः कस्मान्न भवति । नीका बाधितत्वादिति चेत् । न । अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते इति नैप दोषः । नैप विद्यमानकितो निषेधः अपि तु भाविवकीतोऽपि । तेन निषेधो भविष्यति । अथ नीकोऽभ्यासावयवत्वान् “ह्रस्वः” (७।४।९६) इति ह्रस्वः स्यात् । तन्न । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । वनीवङ्कीति । ईडाभावे कुस्वम् । वनीवङ् इति । “अनिदिताम्” (६।४।२४) नलोपः वनीवञ्चति वनीवञ्चोपि । वनीवङ्ति । वनीवधयः । वनीवञ्चोमि । वनीवञ्चिमम । वनीवच्चः । वनीवचमः । वनीवच्यादित्यादि । वनीवञ्चोतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् वा । वनीवङ्काम् वनीवचतु । वनीवग्धि ।

१. गोरित्यनुवर्त्य इत्यारभ्य—प्रकृतिग्रहण इत्यन्तो ( ) रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

२. तच्चिन्त्यम् इति नास्ति क० पु० ।

३. वस्तुतस्तित्यारभ्य—बोध्यमित्यन्तो नास्ति क० पु० ।

५००. म्वोश्च [८।२।६५]

मान्तस्य घातोर्नः स्यात् मवयोः परतः । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । जङ्
घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घन्ति । जङ्घनति । “नाभ्यस्तस्याचि”

हेरपित्वालोपः । वनीवक्ताद् वा । वनीवक्तम् । वनीवक्त । वनीवञ्चानि । वनीवञ्चाव ।
वनीवञ्चाम । अवनीवञ्चीत् । अवनीवङ् । अवनेडभावेऽनुस्वारपरसवर्णाधोरसिद्धत्वात्
हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । अवनीवञ्चीत् । अवनीवञ्चिष्टाभ्र । अवनीवञ्चिष्टुः ।
अवनीवञ्चोः । अवनीवञ्चिष्टम् । अवनीवञ्चिष्ट । अवनीवञ्चिष्टम् । अवनीवञ्चिष्टव ।
अवनीवञ्चिष्टम् । अवनीवञ्चाञ्चकार । वनीवञ्चिता । वनीवञ्च्यात् । वनीवञ्चिष्यति ।
अवनीवञ्चिष्यत् ।

धातुग्रहणोक्तत्वेऽपि नीयु न विकल्पते । तस्य यङ्लुकि साक्षाद्विधानात् ।
जङ्गमीति^१ । गम्लृ गतो अस्माद् यङ्लुक् । द्वित्वम् । अभ्यासस्य “नुगतोऽ-
नुनासिकान्तस्य” (७।४।८५) इति नुक् । “यङो वा” (७।३।२४) इतीट् । जङ्गतः ।
“अनुदात्तोपदेश” (१।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः । उपधातोप इति । “गमहन”
(१।४।६) इति सूत्रेण । जङ्गमति । जङ्गमति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् ।
तिलोपविकल्पः । जङ्गमीपि । जंगसि । वा ईट् । जङ्गयः जङ्गय । जङ्गमीमि ।

म्वोरच । मान्तस्य घातोर्निति । “मो नो घातोः” (८।२।१४) इत्यतो म इत्य-
नुवृत्तेरेतल्लभ्यते । जंगन्मि । जङ्गन्वः । जंगन्मः । जंगम्यादित्यादि सुगमम् । जङ्गमीतु
जङ्गन्तु^२ । जगताद् वा । जंगताम् । जंग्मतु । जङ्गमतु । जंगहि । अत्रानुनासिकलोपस्य
“असिद्धवदत्रे” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् “अतो हेः” (६।४।१०५) इति न हेल्कुक् ।
जङ्गताद् वा । जङ्गतम् । जङ्गत । जङ्गमानि । जङ्गमाव । जङ्गमाम । अजङ्गमीत् ।
अजङ्गमिष्टमित्यादि । जङ्गमाञ्चकार । जङ्गमिता । जङ्गम्यात् । जङ्गमिष्यति । अजङ्ग-
मिष्यत् । जङ्घमीति । जङ्घन्ति ।

हन हिंसागत्योः । यङ्लुक् । नुक् । “अभ्यासाच्च” (७।३।५३) इति कुत्वम् ।
अनुस्वारपरसवर्णा । नन्वत्र “हो हन्तेऽङ्गिन्नेपु” (७।३।५४) इत्यतो हेरित्यनुवृत्त्यं
विधीयमानं कुत्वम् शितपा^३ निर्देशान्न स्यादिति चेत्, न । धातुनिर्देशार्थोऽयं शितप् न
यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः । तन्निवृत्त्यर्थस्यैव तदर्थत्वात् । यदुक्तं न्यासकृता—हन्तेरिति
शितपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थो न यङ्लुक् निवृत्त्यर्थः । तत्र “ह्यभ्यासाच्च” (७।३।५३)
इति भवितव्यमेव कुत्वेनेति^४ । अत्र च व्याख्यानमेव धारणम् । हन्तेरिति धातुग्रहणो-
क्त्वात् कुत्वविकल्पे जंहोति—जंहन्ति इत्याद्यह्यम् । जङ्घतः^५ । जङ्घन्ति । जङ्घनति ।

१. निपातननिर्देशे इति क० पु० ।

२. तत्र ह्यभ्यासाच्चेति भवितव्यमेव कुत्वेनेति द्विरावृत्तोऽयं पाठः ग० पु० ।

(७।३।८७) इति न गुणः । चञ्चुरीति । “उत्परस्यातः” (७।४।८८) इति तपरत्वान्न गुणः । दीर्घत्वं स्यादेव । चञ्चूर्तः । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि

जङ्घनीपि । जङ्घंसि । जङ्घथ । जङ्घय । जङ्घनीमि । जङ्घन्मि । जङ्घन्वः । जङ्घन्मः । लिङि तु जङ्घन्यात् इत्यादि । जङ्घनीतु । जङ्घन्तु । जङ्घताद्वा । जङ्घताम् । जङ्घन्तु । जङ्घनतु । जङ्घहि । हन्तेरिति स्तिपा निदेशाज्जादेशो न । जङ्घताद्वा । जङ्घतम् । जङ्घत । जङ्घनानि । जङ्घनाव । जङ्घनाम । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । अजङ्घताम् । अजङ्घन्तु । अजङ्घनीः । अजङ्घन् । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घनम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । लिङि “अतो हलादेः” (७।२।७) इति वा वृद्धिः । अजङ्घनीत् । अजङ्घनीत् । अजङ्घनिष्ठामित्यादि ।

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् वधादेशो भवधीत् । अवधिष्टा मित्यादीति माधवादयः । न चास्य द्वित्वप्रसङ्गः । स्थानिवत्त्वेनानन्यासस्येति निषेधात् । धातुग्रहणोक्तत्वात् अजङ्घनीदित्याद्यपि ज्ञेयम् । जङ्घनाश्चकार । जङ्घनिता । वध्याद् धातुग्रहणोक्तत्वात् जङ्घन्यात् । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् । अत्र जङ्घतः । जङ्घतात् इत्यत्र ‘के पुनरनुः’ इति पृष्टे गमिरमोति गणस्य निदिष्टत्वात् हन्तेर्गमेश्च नलोपेन भाव्यम् । ततश्च “अनुनासिकस्य विवर्धकलोः ङिति” (६।४।१५) इति दीर्घे जङ्घातः । जङ्घातम् । जङ्घान्त इत्येव भवितव्यमित्यादिष्वन्ते । तदसमञ्जसम् । नहि गम्यादिगणो मुनिग्रयेण पठितः । पाणिनीयास्तु प्रयोगजिज्ञासुच्छात्रहितैष्वोऽनुदात्तोपदेशान् विवेचयन्ति स्म । वृत्करणाभावाच्च ।

न्यासे तु वञ्चिद् जङ्घनीहि इति प्रत्युदाहरणं हेरपित्वेनेडभावाच्चान्दसमित्याहुरिति सर्वं निरवयम् । आङ्पूर्वाद् हन्तेर्यङ्लुगन्ताद् “आङो यमहनः” (१।१।२८) इत्यात्मनेपदे आजङ्घते इत्याद्यपि भवति ।

चञ्चुरीति इति । ‘चर गतिभक्षणयोः’ इत्यस्मात् यङ्लुकि “चरफलोश्च” (७।४।८७) इति नुक् । उत्परस्यातः (७।४।८८) इत्यन्यासादुत्तरस्योत्वम् । चञ्चूर्तीति । ईडभावे “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । ननु चात्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्नोतीति तत्राह—उत्परस्यात इति ।

तपरत्वाविति । अयमर्थः उत्परस्येत्यत्र ह्रस्वस्य स्थाभेऽन्तरतमे मात्रिके सिद्धेतपरकर्णं विकारनिवृत्त्यर्थमिति गुणाभावः इति । यद्येवं दीर्घोऽपि न प्राप्नोति तस्य विकारत्वात् अत्राह—दीर्घत्वं तु स्यादेवेति । अयं भावः तपरत्वेन नियमे वृत्तव्ये दीर्घत्वं ‘पूर्वप्रासिद्धम्’ (८।२।१) इत्यसिद्धम् । तेन नियाम्यस्याभावान्न दीर्घो चाप्यते । गुणस्तु नासिद्ध इति स निवर्त्यते इति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । चञ्चुरेपि । चञ्चूपि । चञ्चूर्यः । चञ्चूर्य । चञ्चुरेमि । चञ्चूमि । चञ्चूर्वः । चञ्चूर्मः । चञ्चूर्वादित्यादि । चञ्चुरातु । चञ्चूर्तु । चञ्चुरतु । चञ्चूर्हि । चञ्चुराणि । चञ्चुराव । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः ।

वेति केचित् । चङ्खन्ति । चङ्खनीति । चङ्खातः । चङ्खन्तः ।
चङ्खन्ति । चङ्खनति । जञ्जनीति । जञ्जन्ति । जञ्जातः । जञ्जन्तः ।

अचञ्चूर्तामित्यादि । धातुग्रहोक्तत्वात् नुगभावे चाचुरीति । उत्त्वाभावे चञ्चरीति ।
उभयोरभावे चाचरोत्यादि पितृषु ईडनीटोरष्टौ । अन्यत्र चत्वारोत्याहुः । तदसत् । नुग-
स्त्वयोः साक्षात् यङ्लुकि विहितत्वेन विकल्पायोगात् ।

चङ्खनीतीति । ईट् । अभ्यासस्य नुगागमः । चखन्ताति । ईडभावेऽनुस्वारप-
रसवर्णौ चङ्खातः इति । “जनसनखनाम्” (६।४।४२) इत्यात्वे । धातुग्रहणोक्तं
यङ्लुकि वेत्यास्त्वस्याभावे चखन्त इति । अनुदात्तोपदेशत्वाभावान्न नलोपः ।

अत्र “अनुनासिकस्य” ६।४।१५) इति दीर्घो न भवति “जनसनखनाम्”
(६।४।४२) इत्यात्वेन तस्य बाधितत्वात् । यद्वा “अपवादे प्रतिपिद्धे उत्सर्गो न
प्रवर्तते” “सुजाते अश्वसूनुते” इतिवत् । एव चङ्खन्त इत्यात्वाभावेऽनुनासिकलोपोऽपि
न भवति । एतच्च भाष्यप्रकेयटयोः स्पष्टम् । तथा च प्रतितन्त्रेऽपि चङ्खन्त
इत्युदाहृतम् । ये तु विवृप् साहचर्यात् क्नादिकृत्येव दीर्घमाहुः । तेषामप्येतत्
संमतम् । अत एवाचार्यैः कृदन्त एव दीर्घ उदाहृतः । प्रपञ्चितं चैतत्
शब्दालङ्कारे । चङ्खन्तः । चङ्खनति । “गमहन” (६।४।१९) इति केचिन्मते
नोपधालोपः । चङ्खेनोपि । चङ्खेसि । चङ्खावः । चङ्खथः । चङ्खाथ । चङ्खथ ।
चङ्खनीमि । चङ्खन्मि । चङ्खन्वः । चङ्खन्मः । चखन्त्यात् । चखायात् । “ये विभाषा”
(६।४।४३) इत्यात्वं वा । चङ्खनीतु । चखन्तु । चङ्खताद् वा । चखाताद्वा ।
चखताम् । चखताम् । चखन्तु । चखाहि । चखहि । चखनानीत्यादि । अचङ्खनीत् ।
अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्खनीः । अचङ्खन्तः । अचखन्तु । अचखनीः ।
चङ्खन्त्यात् । चखायात् । चखनिष्यति । अचखनिष्यत् । अजनीति । जन जनने । ईटि ।
अजनीति । अज्जात इति । पूर्ववदात्वम् । अजन्त इति । केचिन्मते विकल्पः । अजति ।
उपधालोपः । तदभावे अज्जनतीति । अजनीपि । वेडभावे “इङ्जनोष्वे च” (७।२।७८)
इतीद् । अजनीपि । धातुग्रहणोक्तत्वात् विकल्पः । अजसि ।

वस्तुतस्तु ध्वेसाहचर्यात् परस्मैपदेष्वमिद् न भवतीति तत्र स्थितम् । अजायः ।
अजयथः । अज्जाय । अजयथ । अजनीमि । अजन्मि । अजन्वः । अजन्मः । अजन्त्यात् ।
अजायादित्यादि । अजनीतु । अजन्तु । अजताद्वा । अजन्ताम् । अजतु । अजनतु ।
अजङ्घि । अज्जनानि । अज्जनाव । अज्जनाम । अजज्जनीत् । अजज्जत् । अजज्जन्ताम् ।
अजज्जाताम् इत्यादि । लुङि । “अतो हलादेः” (७।१।७) इति वा वृद्धिः । अजज्जानीत् ।
अजज्जनीत् । अजज्जनिष्ठामित्यादि । वेदिकीति इति । “नाभ्यस्तस्याचि” (७।३।८३) इति
गुणनिषेधः । इदमिदानीं विचार्यते । कथमत्र यङ्लुगिति । कुतः पुनरयं प्रश्नः । “चङ्खोः
शूडनुनासिके च” (६।४।१६) इत्यत्र भगवतो भाष्यकारस्याक्तेः । तथाहि तत्रैतद् विचा-
रितं “चङ्खोः शूडः (६।४।१६) इत्यत्र द्वितोत्यनुवर्तते न वा ? इत्युक्तं दायानुद्धाव्य

जञ्जनति । जञ्जति । यङ् लुकि झलि वे चच्छवोः शूठौ वेति केचिन् ।
देधीति । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) देदेति । देदिवीति । देद्यूतः ।

परिहृत्य चोक्तम् । तत्र त्वेतावान् विशेषः—(अनुवर्तमाने) द्विदग्रहणे छः पत्वं
वक्तव्यम् इति । अयमर्थः अननुवर्तमाने द्विदग्रहणे छः शत्वे शान्तत्वादेव पत्वे सिद्धे
“व्रश्चभ्रस्ज” (८।२।३६) इति सूत्रे छग्रहणं कर्तव्यम् । द्विदधिकारे त्वद्वित्यप्राप्त-
त्वाच्छस्य पत्वार्थं तत्र छग्रहणं कर्तव्यम् । ननु चाननुवृत्तौ दृग्भ्याम् दृग्भिरित्यत्रापि
प्रसज्येत । तत्र दोषः । ‘दिव उत्’ (६।१।३१) इति सपरकरणां दोषनिवृत्त्यर्थम् ।
मात्रिक एव दिवो भवति नाधिक इति सपरत्वेनैव बाध्यते । एतावानेवेत्येवकारोऽ-
न्ययोगव्यवच्छेदार्थः नान्यो विशेष इति । ननु दिवेयङ् लुकि देदेति देदेपि—प्रङ्ङिति
कृत् मा भूदित्यस्ति विशेषः । केचित्तु एवं तद्व्यस्मादेव भाष्यवचनाज् जायते न वका-
रान्तेभ्यो कृत्माविभ्यो यङ् लुगस्ति इति । यदि स्यादेतावानेवेति भाष्यं न संगच्छेते-
त्याहुः । नैतदिति वयम् । भाष्यकारस्येदमभिमतम् । छान्दसो यङ् लुक् । छन्दसि च
दृष्टानुविधानादेवोत् न भविष्यतीति स्वसिद्धान्तदृष्ट्या एतावानेवेत्युक्तम् । वक्ष्यमाणो-
पायेन तु छिप्रयोगानुमारात् भाषायामपि यङ् लुगस्तीत्याचार्याणामभिप्राय इति
यङ् लुगुदाहृतः । अथवा छान्दसमुदाहरणमिदम् । अत एव हरदत्तेनोक्तम्—ये द्वितीती
नानुवर्तयन्ति तेषां दद्योतीति इति भवति । अन्येषां तु देदेतीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
इडभावे वलि लोपः । भाष्ये तु वलोपः प्रत्यास्यातः । तत्र छान्दसो वलोपः । देद्यूतः ।
“च्छवोःशूठ” (६।४।१९) इत्युक्तं । यङ् लुकि भत्तीति । अयमर्थः यङ् लुकि सति च्छवोः
भ्रूपरे वकारे च च्छवोः शूठौ वेति केचिदिति । तेन दद्योति । दद्योपि । दद्योतु—इत्या-
द्यद्वित्यपि भवति । एतच्च प्रागुक्तमतभेदाश्रयात् सिद्धम् । द्वितीति भ्रूलि वकारे च
विभाषा वाचनिवयेव सा च प्राप्ताप्राप्तविभाषा द्वितीति भ्रूलि वकारे प्राप्ते विधीयमान-
त्वात् । (क्वप् साहचर्यात् भ्रूनादिः कृदेव गृह्यते इति मताश्रये तु भ्रून्मात्रे न्याय-
सिद्धौ विकल्पः) । देदिवीति । देदेति । दद्योति । देद्यूतः । देदितः । देदिवति ।
देदिवीति । देदेपि । दद्योपि । देद्यूतः । देदितः । देदिव । देदोमि । अप्रा-
भ्रूत्त्वान्नेद्विविकल्पः । देद्यूतः । देदिवः । देद्यूमः । देदोव्यात् । देदोव्यातामित्यादि ।
देदिवीतु । देदेतु । दद्येतु । देदितात् वा । देद्यूताद् वा । देद्यूताम् । देद्यूहि । देदिहि ।
देद्यूतम् । देदितम् । देद्यूत । देदित । देदिवानि । देदिवाव । देदिवाम । अदेदिवीत् ।
इडभावे परत्वाद् हल्ङ्गादिलोपापेक्षयोऽस्ति सति अदेद्योत् अदेदेत ।

१. अनुवर्तमाने इत्यारभ्य—न कर्तव्यमिन्त्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. वकारान्ते इत्येव क० पु० ।

३. अभिमतमिति नास्ति क० पु० ।

४. क्वप् साहचर्यादित्यारभ्य—विकल्प इत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु० ।

देदितः । देद्यूयः । देदिथः । मिणेऽनुनासिकत्वादूठ । गुणः । देद्योमि ।
देद्यूवः । देदिवः । विच्छ । वेवेच्छीति । वेवेष्टि । वेविश्वः । वेविच्छ्वः ।

न च “लोपो व्योर्वनि” (६।१।६६) इति विधेयस्य प्राङ्निर्देशेन ज्ञापितेन वलि लोपस्य वलीयस्त्वेन हल्ङ्यादिनोपो वाच्यतामिति वाच्यम् । अपृक्तलोपापेक्षयैव वलीयस्त्वज्ञापनात् । अन्यथा द्युभ्यामित्युत्त्वमपि वाच्येत तस्य द्युयानम् अहविमलद्यु— इत्यादिरवकाशः । तथा च वार्तिकम्—“वेरपृक्तलोपाद् वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति” (वा०) अत एवोऽपि न भवति । न च वेरपृक्तग्रहणं विध्यन्तरस्याप्युपलक्षणम्— अप्राप्तभाषिताभावात् । अन्ये तु प्रकृतिविशेष प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणात् हल्ङ्यादिलोपाद् वरुणमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वं प्रवर्तते । तेनादेर्देदित्युदाहरन्ति । अदेद्योत् । अदेदेत् । अदेद्यत्ताम् । अदेदिताम् । अदेदिवुः । अदेदिधीः । अदेदेव । अदेद्यौः । अदेद्यूतम् । अदेदितम् । अदेद्यूत । अदेदित । अदेदिवम् । अदेदिव । अदेद्यूव । अदेद्यूम् । अदेदिम । अदेदेवीत् । अदेदेविपाताम् इत्यादि । वेविच्छतीति । विच्छ गतौ । अत्र केचित् “आयादय आर्धधातुके वा” (१।१।११) इत्यार्धधातुके इति । विषयसप्तम्याश्रयणात् व्यक्ताभिव्यक्तिके आर्धधातुके विकल्प- विधानाद् यङ्लुकि व्यक्ताभिव्यक्तेऽभावात् विकल्पाप्राप्ति—आयप्रत्यये कृते एकाच्च- विधाताद् यङ्लुक् न स्यात् नित्यश्चायः ध्रुयेत्यनिष्टं आपततीति विकल्पसिद्धये नास्माद् यङ्लुगस्तोत्याहुः ।

अत्रोच्यते । विच्छेर्यदि नित्या आयादयःस्युः सतस्तदन्तस्यानुदादिन्वात् द्यो न स्याद् धातुत्वाच्छवेव स्यात् इति विच्छेस्तुदादिपाठोऽनर्थकः । आयादीनां विकल्पं ज्ञापयति तदुक्तम्—चौरतरङ्गिण्याम् वृत्तौ—विच्छेस्तुदादिपाठः सार्धधातुकेऽप्यायानि- त्यत्वज्ञापनार्थ इति । अत एव विच्छेराय वेति केचिदित्याचार्येण्युक्तम् । ततश्चा- नेन विकल्पः सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथा च युक्तं यङ्लुगन्तोदाहरणम् । वेविच्छीति । वेवेष्टि । “अश्च” (८।२।३६) इति षः । वेविष्टः । वेविच्छति । वेविच्छीपि । वेवेक्षि । वेविष्टः । वेविष्ट । वेविच्छोमि । वेवेक्षिम् । वेविश्वः । वेविच्छ्वः । वेविश्वः । वेविच्छयात् । वेविच्छोतु । वेवेष्टु । वेविष्टाद् वा । वेविष्टाम् । वेविष्ट । वेविच्छानि । वेविच्छाव । वेविच्छाम । वन्मसोर्वकारानुनासिकयोराटा व्यवधाना- न्न शनः । उत्तमभक्तमाट् तमेव न व्यवदध्यात् । वकारमकारौ व्यवधात्येव । वरुण- समूहरूपत्वादुत्तमस्य । अवेविच्छोत् अवेवेष्ट । अवेविष्टाम् । अवेविच्छुः । अवेविच्छोः । अवेवेष्ट । अवेविष्टम् । अवेविष्ट । अवेविच्छम् । अवेविश्व । अवेविच्छ्व ।

१. आश्रयणादित्यारम्भ—इत्याहुरित्यस्य स्थाने त्वाश्रयेनेत्यनिष्टमापततीति विकल्पसिद्धेः नास्माद् यङ्लुगस्तोत्याहुरिति क० पु० ।

२. द्यो न स्यादित्यारम्भ—आयादित्यत्वज्ञापनार्थ इत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु० ।

“नाभ्यस्तस्य” (७।३।८७) इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति ।
नोनोति । नोनवीति । जाहाति । जाहेति । जहात्यभ्यासस्य न दीर्घं
इति केचित् ।

अशेषिष्म । अवेविच्छेत् । अवेविष्टमित्यादि । नाभ्यस्तस्यानुवृत्तेरिति । “उतो
वृद्धिर्लुकि हनि” (१।२।२६) इत्यभ्यासस्तस्य नेत्यर्थाश्रयणात् उतो वृद्धिर्नेत्यर्थः ।
योयवीतीति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । योयोति । योयुयात् । सार्वधातुक्यकारत्वात्
दीर्घः । योयवीतु । योयंतु । अयोयवीत् । अयोयोत् । इत्यादि । नोनवीति । नोनोति ।
एणुस्तुतो पूर्ववद्रूपम् । जाहेतीति । ओहाक् त्यागे । ईद गृणे । “दीर्घोऽकितः”
(७।४।८३) इति दीर्घः । जाहाति । जहात्यभ्यासस्येति । धातुरेव द्विरावर्तते इत्यभ्यासस्या
सस्यापि क्त्विमिति भावः । ननु यद्यपि कित् धातुविशेषणम् तदा वनोवर्ज्येति इत्यादौ
धातोरकित्वात् दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादभ्यासविशेषणम् । ततश्चान्न धातोः कित्वेऽभ्यास-
सस्याकित्वात् भवितव्यमेव दीर्घेण । न च धातोः कित्वेनाभ्यासस्य कित्वं वक्तुं युक्तम्
स्थाने द्विवचनपक्षेऽसम्भवात् ।

द्विः प्रयोगेऽपि न दीर्घः । नैवं विगृह्यते न किद् अकिदिति कि तु न किद् यस्मि-
न्निति । तेन किदागमवानेवाभ्यासो निषिध्यते न चाय तदयुक्तोऽपि । न च कित्करण-
सामर्थ्यम् । “हरच व्रीहिकालयोः” (३।१।१४२) इत्यत्र हाङ्हाकोः सामान्यप्रत्यया-
त्वात् । तस्मान्नैतदयुक्तम् । न्यासकारोऽप्याह—जाहेतीत्येव भवितव्यमिति । ग्रन्था-
न्तरानभिमतं च । तस्मात्ते एव प्रवृत्त्याः । ग्रन्थभ्यास्त्वाने प्रवृत्त्वाद् यथाधृतप्रक्रिया-
धमणेन निरूप्यते । जाहोत इति । “ई हल्ययोः” (६।१।१३) । जाहितः इति ।
“जहातेरच” (६।४।११६) इतीत् । जाहति । जाहेपि । जाहासि । जाहोथः । जाहिपः ।
जाहिथ । जाहेमि । जाहामि । जाहिव । ज हावः । जाह्यत् । अत्र ‘तोपो वि’
(६।४।११८) इत्यालोपः । धातुग्रहणेनोक्तत्वात् पक्षे जाहीयात् । जाहीयाताम् ।
जाहीयुः इत्यादि । इत्वं जाहियात् । जाहेतु । जाहातु । जाहिताद् वा । जाहीताम् ।
जाहतु । जाहीहि । जाहाहि । जाहिहि । जाहीतात् । जाहोतम् । जाहोत । जाहानि ।
जाहाव । जाहाम । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहिताम् । अजाहोताम् । अजाहुः ।
अजाहेः । अजाहाः । अजाहितम् । अजाहातम् । अजाहित । अजाहाम् । अजाहिव ।
अजाहाव । अजाहिन । अजाहोम । अजाहातात् । अजाहासिच्चमित्यादि । जाहाञ्च-
कार । जाहिता । “जातो लोप इटि च” (६।४।६४) इतीत्वम् । पक्षे ‘एलिङि’
(६।४।६७) इत्येत्वम् । जाहेयात् । उभयोरप्यभावे जाहायात् इति । अभ्यासदीर्घ-
विकल्पेऽप्येतानि योज्यानि । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् । अत्र जहातेरिति स्तिपा
निर्देशात् “धुमास्या” इतीत्वम् “आ च हो” (६।४।११७) “लोपो वि” (६।४।११८)
“एलिङि” (६।४।६७) इत्येते विधयो न भवन्ताति माघवादयः । इदं तु जहातेरिति

५०१. न घातुलोप आर्धधातु [१ । १ । ४]

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते गुणवृद्धि न स्तः ।

शितपा निर्देशात् जहातेर्न भवतीति वृत्तिदर्शनाच्च यङ्लुग्यावृत्त्यर्थः । तथा चान्य-
त्राव्याख्यातत्वादाचार्या नानुमन्यन्ते । द्वित्वाभावान्नलोपाप्राप्तावाह—जपजमेति ।
द्वन्द्वोति । दंश दशने । द्वित्वम् । “जपजम” (७।१।८६) इत्यभ्यासस्य मुक् । लोपो षीति
केचिदिति । विचनप्रत्ययप्रकृतिदेशेरेवानुकरणां सत् स्यादिति भावः । तदा दन्दंसीत्यपि ।
दंदष्टि इतीडभावे । “अश्च” (६।१।१६) इति प । ष्टुत्वम् । दन्दष्टः । “अनिदि-
ताम्” (६।४।२४) इति नित्यं नलोपः । दन्दशति । दन्दशीमि । दन्दश्मि । दंदंशीमि ।
दन्दंश्मि । दंदश्च । दंदश्मः । दन्दश्यात् । दन्दशीतु । दन्दष्टु । दंदष्टात् । दन्दष्टाम् ।
दन्दशतु । दन्दडिड । नलोपो हेत्वि । “अश्च” (६।१।१६) इति पत्वे जष्ट्वम् । दन्द-
ष्टात् । दन्दशानि । अदन्दंशीत् । ईडभावे नलोपाभावे च अदन्दन् । अदन्दन् नलोपे ।
एवं सिष्यपि । सोपुनीति । सोपुप्तांति । जिप्व् शये । “स्वपित्यमि” (६।१।१६) इति
संप्रसारणम् द्वित्वम् । घातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति संप्रसारणाभावे सास्वपीति ।
सास्वति । तदाह—“स्वपित्यमि” (६।१।१६) इत्युत्पत्ते सोपीति । सोपुपीति ।
अन्यत्र सास्वपीति । सास्वति । तत्र यङो लुका लुक्त्वाद् यङ्परत्वाभावे “स्वपित्यमि”
(६।१।१९) इत्युत्वं कथमिति चिन्त्यम् । आचार्यास्तु ‘संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं
बलवत्’ (५) इति यङ्लुकः प्रागेव संप्रसारणमभिमन्यन्ते । एवं स्वपतेरपि “रुदादिभ्यः
सार्वधातुके” (७।१।७६) इति गणनिर्दिष्टत्वात्नेद् । सास्वत् । सास्वपति । सास्व-
पीति । सास्वप्ति । सास्वपथः । सास्वपथः । सास्वपीमि । सास्वप्मि । सास्वप्वः ।
सास्वप्मः । सास्वप्यात् । सास्वपीतु । सास्वप्तु । सास्वप्तात् वा । सास्वप्ताम् । सास्व-
पतु । असास्वपीत् । ईडभावे हल्ङ्धादिलोपः । असास्वप् । असास्वपीत् । असा-
स्वपिष्टामित्यादि । आचार्यमते तु सोपुप्यात् । सोपुपीतु । सोपोष्टु । असापुपीत् ।
असोपोप् । असोपोपीत् । असोपीपिष्टाम् । सोपुपाञ्चकारेत्याद्यपि ।

न घतु लोप इति । अत्र यदि सर्वस्यापि घातोलोपस्य निमित्तं गृह्यते तदा
गुणवृद्धी कस्य स्थाने रयाताम् । अतो धात्वैकदेशे धातुशब्दो वर्तते इत्यभिप्रस्थाह—
धात्वंशेति । अत्र यदि घातोलोपो घातुलोप इति तत्पुरुषः स्यात् तदा आर्धधातुकग्रहाणं
लोपविशेषणम् गुणवृद्धिविशेषणमुभयविशेषणं वा स्यादिति श्रयः पक्षाः । अत्र
लोपविशेषणोऽयमर्थः स्यात् आर्धधातुकनिमित्ते घातुलोपे सति यात्किंचिन्निमित्तके
गुणवृद्ध न स्त इति । तदा प्रेडमित्यत्र षड्पूर्वादिन्धेः कप्रत्यये तन्निमित्तकेऽनुसिकलोपे
सति प्राप्त आद्गुणोऽपि न स्यात् । “याह्यु” भयो स्थाने भवति लभतेऽसौ अन्यतरतो

१. ह्योऽनुभयोऽपि क० पु० ।

२. लभते इति तान्ति क० पु० ।

३. अन्यतरव्यपदेशमिति क० पु० ।

वेभिदिता । मरीमृजिता । आर्धधातुके किम् । वेमेत्ति । मरीमार्ष्टि ।

व्यपदेशम्" इति न्यायादकारस्थानिकोऽपि गुणः इक्ष्स्थानिक एवेति । न चेको भवतोक्शब्दोच्चारणेन विधेयमानयोनिपेधः । इक्ष्शब्दस्यात्र स्वरूपपरत्वे प्रमाणाभावात् । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् यत्किञ्चिन्निमित्ते धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धो न स्तः इति । तदा वनोपयतोत्यत्र वनूय इ' इति स्थिते पुक् । "लोपो व्यावर्त्तलि" (६।१।६६) इति पुग्नितिक्तलोपे सति णिज्निमित्तो गुणो न स्यात् । अथ तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणम्, तथापि भेद्यते इत्यत्र भिदेर्यन्तात् यकि सति "एोरनिटि" (६।४।५१) इति यङ्निमित्ते णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते । एवं तत्पुरुषपक्षे दोषं दृष्ट्वा बहुव्रीहिपक्षमभिप्रेत्याह—धात्वन्तलोपनिमित्त इत्यादि । एतेन धातुलोपस्य गुणवृद्ध्योश्चकार्धधातुकनिमित्तत्वे निषेधो भिद्यते इत्यत्रातथात्वात् नेत्युक्तम् । वेभिदितेति । भिदेर्यङ् द्वित्वम् । हलादिः शेषः । "गुणो यङ्लुकोः" (६।४।८२) इति गुणः । तस्यैकार्धधातुकनिमित्ते यङो लोपे तन्तिमित्तप्राप्तो गुणो निषिध्यते । ननु यङोऽकारस्य "अतो लोपः" (६।४।४८) इति लोपे सत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव निषेधः स्यात् । न च "यङोऽचि च" (६।४।७४) इत्यस्य समुदायलोपत्वादतोलोपाभावः । यतो "यस्य हलः" (६।४।४६) इत्यत्र लोप इत्यनुवर्त्तमाने यस्येति धोर् विभज्य यस्यातो लोपो भवतीति व्याख्यास्यते ।

प्रतिपदविहितेन समुदायलुकाऽतो लोपो मा बाधोदिति लाघवार्थं च । अतो नानेन सूत्रेणार्थः । अत्रोच्यते—लोलुवः पोपुव इत्यादौ लोलूय अ इति स्थितेऽतो लोपे यलोपे अत्रत्ययनिमित्तो गुणः स्यात् । ननु तत्रापि पूर्ववत् स्थानिवत्त्वात् सिद्धम् । एवं तल्लुवङि पुनः प्रसक्तस्य निषेधार्थम् । न चात्रापि स्थानिवत्त्वान्निषेधः । अनादिष्टादचः पूर्वस्य विध्यभावात् । न ह्युवङ् उकारः पूर्वमातोदिति कर्तव्यमेव । किं च योगविभागे नातो लोपे जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवत्त्वाद् "गमहन" (६।४।६८) इत्युपधालोपः स्यात् । अत्रानङोति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । एवं हि दरीदृश इत्यङ्गाग्रयो गुणः स्यात् । तस्मात् समुदायलुगेवेष्टव्यः । तत्तु अङ्गान्तादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् गुणः स्यात् । अतोऽर्थवदेव सूत्रम् । ननु वेभिदितेति नैतद् युक्तमुदाहरणम् । तथाहि यद्ययं यङो लुक् ततस्तस्यानैमित्तिकत्वादाधधातुकनिमित्तो लोपो न भवतीति निषेधाप्रसक्तिः । यथा नोनूपतेर्नोनाव । तथा च माघवादिभिर्यङ्लुगन्तानां भिदिमुदिप्रभृतीनां वेभिदिता मोमोदितेत्यादि गुण उदाहृतः । अथ नायं यङ्लुक् किं तु यङ् एव "यस्य हलः" (६।४।४६) इति लोपः न चार्धधातुकनिमित्त एवेति युक्तम् वेभिदितेत्यभिप्रायः । एतदपि न । इदमेव तावदयुक्तम् यद् यङ्लुगन्तप्रकरणोऽस्योपन्यासः । यङन्तोदाहरणे हि प्रकरणाविरोधाय यङन्तप्रकरण एव युक्त उपन्यासः । किं च "यस्य हलः"

१. प्रकारे इति क० पु० ।

२. इति नास्ति क० पु० ।

(४।४।४८) इत्यवयवलोपो न समुदायलोपः । यस्येति सङ्घातग्रहणमिति तु काशि-
काकारवचनं यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न त्वहर्ष्यो^१ दम्ब्योदित्यादौ
यकारमात्रस्यापीत्येवमभिप्रायकं, न तु समुदायलोपार्थमिति सर्वैरेव व्याख्यातम् ।
तथा चात्र पृथगतो लोपेन भाव्यम् । तस्य च स्थानिवत्त्वादेव गुणस्याप्रसङ्गः, पापचक
इति यथा । कथमन्यथा समुदायलोपेऽतोलोपाभावेनाज्झलादेशत्वात्स्थानिवद्भावा-
भावात्^२ उपधावृद्धिनं स्यात् । न चास्या वृद्धेरयं निषेधोऽनिग्लक्षणात्त्वात् । अतश्चिन्त्य-
मेतत् । अत्रोच्यते । प्रकरणं तावद् यङ्ः एव, न प्रकरणान्तरम् । तस्य चादर्शनं द्वे धा-
ववचिल्लुका, ववचिल्लोपेनेति । उभयमप्येतद् फलभेदाद् यङमधिकृत्येहोदाहृतम् ।
तत्र फलभेदोपपादनार्थमिदमुपन्यस्तम् । अतो न तावत् प्रकरणविरोधः कश्चित्
यङन्तस्यैव त्वेतद्रूपम् । न चात्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । यस्येति
समुदायलोपस्यैवाचार्यैरत्र स्वीकृतत्वात् । यस्येति श्रुताकाराविवक्षाया प्रयोजनाभावात् ।
नाप्राप्तेऽतोलोपे आरभ्यमाणेन प्रतिपदविहितेन यस्येति समुदायलोपेनातो लोपस्य
बाधितत्वाच्च यङ्लुग्वत् । यस्येति समुदायग्रहणमिति च वदतो वामनस्याऽप्ययमे-
वाशयः । तावताऽप्यहर्ष्योदित्याद्यनिष्ठवारणसम्भवात्^३ । अन्यथा वराने प्रमाणा-
भावात् । अवश्यं च समुदायलोप एवायं विज्ञेयः । अवयवलोपे यङ्लुकोऽवयवलोपत्वे
ये उक्ता दोषास्ते प्रसज्येरन् । तथाहि-गमेयंङ्लुगन्तादचि जङ्गम इत्यत्र यथा पृथगतो
लोपे “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधालोप आशङ्क्यते । एवं यङन्ताण्वुलि जङ्गमक
इत्यत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्धयभावश्चोपचालोपः स्यात् । अथानङीति प्रतिषेधः
दरीदृशक इत्यत्र “ऋदृशोऽङ्” (७।४।१६) इति गुराः स्यात् । वेद्यक इति “दोङो
युङचि” (६।४।६३) इति युद् स्यात् इति । अतो यदेव यङ्लुकः समुदायलुक्त्वसाधकं
तदेव ‘यस्य हलः’ (६।४।४६) इत्यस्यापि समुदायलोपत्वमावेदयति । अथ यद्यत्र
ववचिदङ्गवृत्तपरिभाषया “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (प०) इत्यादि कुशकाशाव-
लम्बनेन उपधालोपादि पराक्रियेते । ततो यङ्लुगन्तादपि जङ्गम इत्यादौ दोषोद्धारः
सुकर एवायुष्मतामिति भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लुकोऽप्यवयवलोपे सिद्धे गतं “न
घातुलोप” (१।१।४) इति निषेधसूत्रेति न चाशङ्का न चोत्तरम् । सर्वथाऽनाश्रिते
सूत्रेऽवयवलोपेनैव सिद्धम् वेमिदितेति । वेमेदितेत्यादि माघवोदाहृतं चिन्त्यतामावहेत् ।
हरदत्तोक्तरीत्या आश्रिते पुनः सूत्रे भवत्येषा विचारणा यङन्तस्येद रूपं यङ्लुगन्तस्य
वेति । तत्र च तत्रभवद्भिराचार्यपादैर्लुका च^४ यस्येति लोपेऽपि पृथगतो लोपस्य

१. न त्वहर्ष्यादिसंघाविति क० पु० ।

२. स्थानिवद्भावादिति क० पु० ।

३. अनिष्टवरेणेति क० पु० ।

४. लुकोऽवयवस्येति क० पु० ।

विनिगमनाविराहादविशेषाद्दोषं पश्यदिभयं स्येति संघातग्रहणमिति यथा ध्रुतं याम-
नवाक्यं प्रमाणायद्भिर्यं स्येति समुदायलोपमास्याय हलचोरादेशस्यास्थानिवत्त्वेन निषेधा-
पेक्षणादिदमुदाहृतम् ।

नन्वेवं पृथगल्लोपाभावात्^१ तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् पापचक इत्युपधा-
वृद्धिः प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः । पृथगल्लोपे हि सर्वत्र
प्राप्नुवदुपधालोपादि दुनिवारम् । समुदायलोपे चोपधावृद्धिरुद्धरा । तत्र 'त्यजेदेकं
कुलस्यार्थं' इति न्यायाद् भूयसामुपधालोपाल्लोपयुडादोनामनुग्रहायैकेयमुपधावृद्धिः
सोदव्येत्याचार्याः मन्यन्ते । इदमेव चाभिप्रेत्य कृदन्ते उदाहरिष्यान्त ' न घातुलोप'
(१।१।४) इत्यत्रेक इत्यनुवृत्तेः पापचक इति । उच्यन्त्यादिबदप्रयोग एवायमिति चेत् ।
यो हि मन्यते 'यडोऽचि च' (२।१।७४) इत्ययं समुदायलुगिति तस्याल्लोपस्यास्या-
निवद्धावाद्भूवितव्यमेव पापाचक इति । अथ यस्येति लोपेन इष्यते चेत् को न्वत्र विशेषः
लुगन्तस्येष्प्यते लोपान्तस्य नेष्यते इति, न खलु कश्चिदर्थे रूपे वा विशेषः । अथ पापचक
इत्यपीष्प्यते इति चेत् यदीष्यते पचाद्यजन्तात् स्वार्थे कप्रत्यये भविष्यति । नैतदस्ति स्वरे-
दोषः स्यात् । प्लुलि हि लिस्त्वरेण भाव्यम् । के त्वन्तोदात्तः स्यात् । एवं तर्हि एबुलेवा-
यम् । वृद्धिस्तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' प) इति न भविष्यतीति कथंचिन्निर्वाह्यम् ।

ननु यस्येति संघातग्रहणेऽपि हल इति पञ्चमीनिर्देशात् 'घ्रादेः परस्य'
(१।१।४५) इति यकारमन्त्रयेव लोपेन भवितव्यम् । न । हल इति संबन्धे पठ्योऽयं
हलन्तस्य घातोऽर्थो यः कश्चन, तस्य यो हलन्तघात्वर्थगतं क्रियासमभिहारादि प्रतिपाद-
यति तस्य लोप इत्यपीष्टसिद्धेः । यद्वा "अतो लोपः" (६।१।४८) इत्यतोऽत्र
इत्यनुवर्तते तच्च यस्येत्यस्य समानाधिकरणविशेषणम् अकारान्तस्य यस्येति संघा-
तग्रहणादेव सिद्धेः किमर्थमिदम् ? समुदायस्यैव लोपो यथा स्यात् 'घ्रादेः परस्य'
(१।१।४५) इत्ययवलोपो मा भूदित्येवमर्थमिति । यदि तर्हि समुदाय एव लुप्यते
इह समिधमिच्छति दृषदिवाचरतीत्याद्यर्थविवक्षायां समिधको^२ दृषदक इति कथच्-
क्यडोः^३ समुदाये लुपे पापाचक इतिवद् गुणवृद्धी प्राप्नुतः । न कथक्क्यडोरव्यव-
लोपविज्ञानात् । तत् कथम् ? "क्यस्य विभाषा" (६।४।१५०) इत्यत्र क्यस्येति योगो
विभज्यते तस्मामप्यादेव अत इति निवर्तते । तेन हलः परस्य लोपो भवत्यादेः
परस्येति । यद्वा यस्येत्यप्यनुवर्तते तत्र क्यस्येत्येव सिद्धेर्यंग्रहणानुवृत्तिर्यमात्रस्येव लोपो
यथा स्यात् संघातस्य मा भूदिति । तेन यकारमात्रनोपे चातो लोपे च स्थानिवत्त्वात्
सिद्धमिष्टम् । ततो विभाषा । क्यस्येति वर्तते । सोऽपि लोपो विभाषा भवतीत्यर्थः । इह
तर्हि कुपुभकः कण्ड्वादि यकि संघातलोपे दोषः । यदि च क्यस्येत्यत्रायमपि प्रश्लिष्येत,

१. पृथगल्लोपादिति क० पु० ।

२. समिधक इति क० पु० ।

३. इह दृषदोरिति क० पु० ।

४. ते इति क० पु० ।

५०२. रुग्रीको च लुकि [७।४।९१]

ऋदुपधस्य च धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युः
यङ्लुकि । वर्धतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वत्ति । वरिवत्ति । वरीवत्ति ।

ततश्च विभाषेप्यत्रात्यनुवर्तते ततश्च यकोऽपि वा लोपे मगधिता,^१ मगधितेत्यनिष्टं प्रसज्येत ।

अत्र वदन्ति—वयस्येत्यत्र कितो यशब्दस्य ग्रहणात् कादित्वस्याविवक्षणात् कण्ड्वादियकोऽपि वा लोपमिच्छन्तीति । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—कादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाद् इति तन्न । किद् यः क्य इति मध्यमपदलोपिसमाम्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् । अथापि नेष्यते एव तर्हि “धिन्विक्कृत्वो र च” (३।१।५०) इतिवत् “कराड्वादभ्योऽयक्” इत्यत्राकारोऽपि स्वतन्त्रो विधीयते अयंगिति । कण्ड्वादेरकारो भवति । उपदेशक्रमानुरोधान्च तदन्ताद् यग् भवतीति । अत्र च यकि परतोऽलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । तदर्थमेव चाकारो विधीयते इति न कश्चिद् दोषः । गुणे तु “न धातुलोप” (१।१।४) इत्यपि परिहारोऽस्तीति । कित्करणसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि यग् न भवति । तद्धि क्रियते वल्ग्यते यन्तूयतोत्यादावतो त्रपस्य स्थानिवत्त्वात् उपधागुणो मा भूदिति । यद्येव कण्डूयति, महोयते इत्यादावतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् यग् प्राप्नोति । नैष दोषः । परत्वादीर्घेण बाधिष्यते । ननु चान्तरङ्गो यग् । सत्यम् । यदि चान्तरङ्गत्वाद् यग् स्यात् ततो गुणभावोक् नास्तीति किं गुणनिषेधार्थेन कित्त्वेन । अन्त्यगुणस्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव न भविष्यतीति तावदाचार्यहृदयम् । यथा तु भाष्यम् तथा पापचक इत्येव भवति । तदत्र तत्त्वं निपुणदृशः पश्यन्तु ।

मरोमृजितेति । मृजूप शुद्धौ । पूर्ववत् यडादि । “रीगृदुपधस्य च” (७।४।९०) इति रीगागमः । अत्र “मृजेर्वृद्धिः” (७।२।११४) इति प्राप्ता वृद्धिर्न । ननु धातुलोप इति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्ततोऽन्यपदार्थ आर्धधातुकमेव ग्रहीष्यते^२ इत्यनर्थकं तदिति मनसि कृत्यात्तिपति—आर्धधातुके किमिति । उत्तरमाह—वैभेसोति । अन्यपदार्थ आर्धधातुकवदविशेषात्सार्वधातुक (मपि गृह्येत^३ ततोऽत्रापि गुणवृद्धी निषिद्धचेयाताम् इत्युत्तरितम् । ननु चात्र यथा धातुलोपस्यानैमित्तिकत्वात् गुणवृद्धो आर्धधातुके नचैव धातुलोपोऽपि इति कथं निषेधः स्यात्) । मैवम् । असति तस्मिन्तत्पुरुषशङ्कया स्यादेव । कृते तु तस्मिन् बहुव्रीहिः सम्भवतीति नात्र प्रसङ्गः इत्याचार्याणामभिप्रायः ।

रुग्रीको च लुकि । “रीगृदुपधस्य च” (७।४।९०) इति सर्वमनुवर्तते । रगागमे

१. मधिगतेति क० पु० ।

२. गृह्यते इति क० पु० ।

३. कमपीत्यारम्भ—नियेयः स्यादित्यन्तो (

) रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

५०३. ऋतश्च [७।४।६२]

ऋदन्तस्य घातोऽपि तथा । चर्करीति । चरिक्करीति । चरीक्करीति । चर्कति । चरिकर्ति । चरीर्कति । ऋतश्चेति तत्तत्त्वाददन्तस्य न । कृ । चाकर्ति । चाक्करीति । गुणवद् वृद्धेरपि निषेधो ज्ञेयः । मर्मृजीति । ग्रह । जर्गृहीति । ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपाः । जर्गृढि । केचिद् यङ्निमित्तं संप्रसारणं नेच्छन्ति । जाग्रहीति । ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपदीर्घाः । जाग्रहि । वलीयस्त्वादादौ संप्रसारणे कृते रुग्निगादि । जर्गृढः । जरिगृढः । जर्गृहति । गृधु । जर्गृधीति । जर्गधि । अजर्गृधीत् । गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । मप्भावः । जरत्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गृद्धाम् । अजर्गृधुः । “दश्च” (७।२।१०९) इति वा रुत्वम् । “रो रि” (८।३।१४) ढलोपे दीर्घः । अजर्घाः । अजर्घत् । अजर्गृद्धम् इत्यादि प्रयोगालुसाराज् ज्ञेयम् ॥

इति यङ् लुगन्तप्रक्रिया ॥

चोकार उच्चारणार्थः । ववृत्तीति । वृत्तु वतने । लुकि द्वित्वम् रुक् । “(नाभ्यस्त-
स्याचि षिति गुणः)” (७।३।८७) इति निषेधान्न गुणः । ईदृक्चो त्रोरिणि । तदभावे
च त्रोरिणि । ववृत्तः । वरोवृत्तः । वरिवृत्तः । ववृत्तति । वरोवृत्तति । वरिवृत्तति ।
ववृत्तीपि । ववृत्ति ३ । ववृत्त्यः ३ । ववृत्त्य ३ । ववृत्तीमि ३ । ववृत्त्यः ३ । ववृत्तमः ।
ववृत्त्यात् ३ इत्यादि । ववृत्तोतु ३ । ववृत्ततु ३ । ववृत्ति ३ । ववृत्तानि ३ । अववृत्तात् ३ ।
अववृत्त ३ । (अत्र रुकि गुणे च हल्ङ्यादिलोपः । “रात्सस्य” (८।२।१४) इति निय-
मान्न संयोगान्तलोपः । अववृत्तः अवरोवृत्तः) अत्र तस्य जश्त्वेन दकारे “दश्च”
(८।३।१४) इति षच्चे दस्य रत्वे “रोरि” (८।३।१४) इति लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽजर्घा ।
इतिवद् अववृत्तिः अववृत्तिः । इत्याद्यूह्यम् । अववृत्तम् ३ । अववृत्त ३ । अववृत्तम् ३ ।
अववृत्त्वः ३ । अववृत्तमः । अववृत्तीत् ३ । दृतादीनां यङ् लुगन्तानां “न वृद्धम्यश्चतुर्थ्यः”
(७।२।१६) इति सकारादेरिण्निषेधो गणनिर्दिष्टत्वान्न भवति । वरोवृत्तिप्यति ३ इत्यादि ।

ऋतश्च । अत्राङ्गमभ्यासश्चेति द्वयं प्रकृतम् । तत्र यद्यभ्यासस्य विशेषणम् ।
ऋत इति ततस्तपरत्वमनर्थकं स्यात् । तथाहि—तद्धि चाकर्ति—इत्यत्राकारान्तत्वाद्
रगादयो मा भूवन्ति कृतम् । अभ्यासविशेषणो त्वत्रापि स्यादेव सर्वत्राभ्यासरय ह्रस्वेन
दीर्घाम्भवादिति तदनर्थकं स्यात् । अतोऽङ्गविशेषणेन च तदन्तविधिरिति मत्वाह—

१. नाभ्यस्तस्याचि षिति इति निषेधान्न गुणः इति नास्ति क० पु० ।

२. अत्रेत्यारभ्य—अवरोवृत्तं इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितौ नास्ति क० पु० ।

ऋदन्तस्येति । तथेति । अभ्यासस्य रुग् रिक् रीकः आगमा भवन्तीत्यर्थः । ऋदुपधत्वा-
भावादयमारम्भः । चर्करीतीति । डुकृञ् करणे । चर्कतीत्यादि । चर्कृतः । चर्कति ।
ऋतचेति तपरत्वादिति । उक्तोऽभिप्रायः । चाकीर्तीति । क्विच्चेपे । अत्र क्व य इति
स्थिते यङो लुकि सति प्रत्ययलक्षण्येन यङन्तस्य “सन्त्यङोः” (६।१।६) इति^१ द्विव-
चनम् । “उरत्” (७।४।६६) हलादिः शेषः । श्चुत्वम् । दीर्घः । ईट्पक्षे चाकरीति ।
“नाभ्यस्तस्याचि” (७।३।८७) इति निषेधः पुगन्तलघूपधस्येवेतीह^२ । “सार्वधातुका-
र्धधातुकयोः” (७।३।८४) इति गुणो भवत्येव । अत्र कश्चित् यङ्लुको द्विरुक्ते प्रागेव
प्रतिषेधात् पित्सु गुणो ङित्सु चेत्येत्ययोः कृतयोः^३ पश्चादिह द्विवचनं कर्तव्यम् । ननु
पूर्वमपि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वर-त्वचुत्वदीर्घत्वसार्वधातुकगुणेषु चाकीर्त्या-
दीष्टरूपसिद्धेरिति चेत् । सत्यम् । पित्सु सिद्धयति ङित्सु दीपः स्यात् । तत्र हि पूर्वं
द्विवचने कृते पश्चादित्वं स्यात् । तत्तत्त्वाभ्यासस्योरदत्वचुत्वदीर्घेषु कृतेषु चाकीर्तः ।
चाकिरतीत्याद्यनिष्ठानि रूपाणि प्रसज्येरन्, इष्यन्ते चेकीर्तः चेकिरतीत्येवम् । तच्च
पूर्वं द्वित्वे सति न स्यात् । अस्तु पूर्वमेव द्वित्वम् चाकीर्तं इत्याद्येव साध्विति चेत् । न ।
“रीड् ऋतः” (७।४।२७) इत्यत्र चेकीर्यते जेगिल्यते इत्याद्युदाहरता वृत्तिकृता
सहविरोधात् ।

तस्य चैपोऽभिप्रायः किरतेर्यङि ऋदित्वे तदनु द्विवचने हलादिः शेषचुत्वगुणाः
भवन्तीति । अन्यथा चाकीर्यते जागिल्यते इत्याद्युदाहरेत् । तस्माद्यथा यङि
इत्वादी कृते द्विवचनमिष्यते तथा यङ्लुकि ङित्स्वपीत्याश्रयणीयम् । यदाह—भगवान्
भाष्यकारः—“विप्रतिषेध” (१।४।२) इति सूत्रे “द्विवचनादित्त्वोत्वे” आतेस्तीर्यते
आपोपूर्यते द्विवचनं च प्राप्नोति इत्त्वोत्वे च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् । इत्त्वोत्वे
भवतोऽन्तरङ्गत इति तदेवं द्विवचनात् प्रागित्वादिषु कृतेषु द्विवचनमिति ।
तदेतदज्ञानविजृम्भितम् । यङ्पेक्षत्वेन द्वित्वस्यान्तरङ्गत्वात् । इत्वादेश्च तसादिनि-
मित्तत्वाद् युगपत् प्राप्यभावेन विप्रतिषेधसंभवात् । आतेस्तीर्यते तूभयोरपि यङ्-
पेक्षत्वाद् मुक्तमित्वेन बाधनम् । “द्विवचनादित्त्वात्त्वे” इत्यस्याप्ययमेव विषयः । न च
प्रकृतेऽपि लुकः प्राग् यडाश्रयमित्व स्यादिति वाच्यम्, लुको नित्यत्वाद् बलवत्त्वात् ।
न च प्रत्ययलक्षण्येन पुनः प्रसङ्गः, अङ्गकार्यत्वात् । द्वित्वं तु न तस्मिन् पूर्वस्येत्यनङ्ग-
कार्यत्वान्न निषिध्यते । ततश्च प्राग् यङ्लुकि सति अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वादो तसादिषु
तन्निमित्तेत्वादौ च चाकीर्तं इत्याद्येव सिद्धम् । तथा च “अतश्च” (७।४।१२) इति
सूत्रे भाष्ये तपरकरणं किम् चाकीर्तं चाकिरतीति प्रत्युदाहृतम् । ततः चाकृतिं ।
चाकरीति । चाकीर्तः । चाकिरति । चाकपिं । चाकरोपि । चाकीर्यः । चाकीर्यं ।
चाकरोमि । चाकमिं । चाकीर्वः । चाकीर्मः । चाकीर्यात् । चाकर्तुं । चाकीर्तत् ।

१. साहचर्यात् इत्यधिकः सार्वधातुक इति न्यूनोऽस्ति क० पु० ।

२. कृतयोरिति नास्ति क० पु० ।

चाकीर्ताम् । चाकीर्हि । चाकाराणि । अचाकरोत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरीः । अचाकः । अचाकरोत् । अचाकरिष्टाम् । चाकरामासेत्यादि भाव्यानि भव्यवृद्धिभिः । एषु ऋत इति तपरकरणान्न रुगादयः । यदाह भाष्यकारः—

किरति चर्करोतान्त पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन सग्रहः ॥ इति ।

चर्करोतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा । पचतीति लङन्तोपलक्षणम् । तेन यङ्लुकि किरतेलंति पूर्वोक्तरीत्या रूपाणि यो नयेत् प्रायेत् पचताविव रुगादिकमकृत्वेति यावत् । तमहं भाष्यकारः प्राप्तज्ञ रूपादि प्राप्तिविषयवेदितारं मन्येऽवगच्छामि । तेन संग्रहः करणसाधनव्युत्पत्त्या व्याकरणम् कर्मसाधनव्युत्पत्त्या शब्दराशिर्वारब्ध इति योजना । अतस्तु यङ्लुकि ऋशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वे ह्लादिः शेषे रुक् उत्तरखण्डस्य गुणे । अरति । रिगुरोकोस्तु “अभ्यासस्यासवर्णो” (६।४।८८) इति इयङि अरियति । तसादी डित्वात् गुणाभावे रुक् अर्ह्यतः । रिगुरोकोस्तु अरियतः कौ स्वदादेशे उत्तरखण्डस्य यणभ्यासरुको “रोरि” (८।३।१४) इति लोपे “दूलोप” (६।३।११) इति दीर्घः । अरति । न च रोरोति लोपे यणः स्थानिवत्त्वम् । “पूर्वप्राप्तिद्वये न स्थानिवत्” इति निषेधात् । रिगुरोकोस्तु यङि यणः । रिगुरोकोश्चे यङि परखण्डस्य यणि अरियन्ति । यणः स्थानिवत्त्वान्न बलि लोपः । यलोपे न स्थानिवदिति तु नास्ति “स्वरदीर्घयन्त्रेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्” इति नियमात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । तदयं रूपसंग्रहः—अरति । अरियति । अरोति । अरियरोति । अर्ह्यतः । अरियतः । अरति । अरियति । अरयि । अरोयि । अरियरोयि । अर्ह्यथः । अरियथः । अरियथ । अरमि । अरियमि । अरोमि । अरियरोमि । अर्ह्यवः । अरयवः । अर्ह्यमः । अरियमः । अर्ह्ययात् । अरिययात् । अर्ह्ययाताम् । अरियताम् । इत्यादि । अरतुं । अरियतुं । अरोतु । अरियरोतु । अर्ह्यतात् । अर्ह्यताम् । अरियताम् । अरतु । अरियतु । अर्ह्यहि । अरियहि । अरराणि । अरियराणि । लङि आडागमे तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे विसर्जनाये च आरः । आरियः । अर्ह्यताम् । आररम् । अरिरयरम् । लुङि सिच् वृद्धौ आरारीत् । आरियारीत् । आरारिष्टाम् । आराराश्चकार । आरियराश्चकार । आमभावे अरार । अरियार । “ऋञ्ज्यताम्” (७।४।११) इति गुणः । आरतुः । अरियरतुः । अररिता । अरियरिता । लिङि रिडादेशे रलोपदीर्घयोः । आरियात् । अरियताम् । स्तिरा निर्देशात् “गुणोऽस्ति” (७।४।८८) इति न गुणः । आरिष्यति । अरियरिष्यति । आरियरिष्यदित्याद्युक्तम् ।

गुणवद्वेदरोति । ममंजोतात्यत्र द्वित्वे रुक् ईटि “पुगन्त” (७।३।८६) इति प्राप्ते “नाभ्यस्तस्याचि” (७।३।८७) इति निषिद्धे “मृजेवृद्धिः” (७।३।१४)

इति प्राप्ता वृद्धिर्न भवति । यद्भुक्तश्चान्दसत्वात् सर्वे विषयश्चान्दसि व्यभिरन्तीति वचनादिति भावः । पत्ते मरीमृजीति । मरिमृजीति । ईडभावे मर्माष्टिं । द्वित्वे उरदत्वे ह्लादिः शेषे रुक् मृजेवृद्धौ "वृश्च" (८।२।३६) इति पत्वे ष्टुत्वे । मरिमर्माष्टिः । मरीमर्माष्टिः ।

धातुग्रहणोक्तत्वात् वृद्ध्यभावे गुणे मर्मोष्ठ इत्याद्यपि । क्वचिदस्यानुदात्तेषु पाठाद् अम् पक्षे मर्नष्टि । मरोष्ठि । मरिष्ठि । मर्नष्टः । मरिष्ठः । मरोष्ठः । अमभावे मर्मूष्ठः । मरिमूष्ठः । मरीमूष्ठः इत्यादि । पित्तमु अम्पक्षे त्रौणि । अमभावे तु षट् । ईति तु त्रौणि इति द्वादश । डित्तु षट् द्वित्याच्च मृजो वृद्धे विकल्पे च मर्म-
जति । मर्मर्जति इत्येवं षट् हत्याद्यन्वयम् ।

जर्गुहोति । ग्रह उपादाने प्रत्ययलक्षणेन "ग्रहिज्या" (६।१।१६) इति संप्रसारणम्, द्वित्वम्, ईट्, रक् । यद्यपि ग्रहिः प्राक् संप्रसारणाद् ऋदुपधो न भवति, तथापि कृते संप्रसारणे ऋदुपध इति रूपादिसिद्धिः । "रोगृत्वत" (वा०) इति वक्तव्याद्वा । जर्गुर्होति । ईडभावे अत्रेवं रूपसंग्रहः । तपि ईटि जर्गुहोति । जरिगृहोति । जरीगृहोति इति त्रयम् । ईडभावे जर्गुहिं । जरिगर्हिं । जरीगर्हिं इति त्रयम् । सिपटि जर्गुहोपि । जरिगृहोपि । जरीगृहोपि इति त्रयम् । ईडभावे "होडः" (८।२।११) इति कृते भूपभावे "पडो कः सि" (८।२।८१) इति कृते सस्य पत्वे जर्घति । जरिघति । जरीघति इति त्रयम् । मिषटि जर्गुहोमि । जरिगृहोमि । जरीगृहोमि । इति त्रयम् । ईडभावे जर्गुहि । जरिगहि । जरीगहि । इति त्रयम् । "न लुभताऽङ्गस्य" (१।१।६३) इत्यत्राङ्गाधिकारविहितं कार्यं प्रतिपिध्यते, रूपसारणं तु न सयेति ।

प्रत्ययलक्षणेन तत्स्यादिति मन्त्रानानामर्थाचोनाना मतं प्रदर्श्य माध्यानुवर्ति-
मतमाह—केचिदिति । किति इति च परे पूर्वस्य ग्रह्यादेर्विधीयमानं सप्रसारणं
वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति तदपि न भवतीति जागृहातीत्याद्येव भवितव्यमिति भावः ।
“इकोऽपि विभक्ती” (७।१।७३) इत्यजग्रहणाद् “न लुमताङ्गस्य” (१।१।६३)
इत्यनित्यः प्रतिषेधः इति तु “इह किञ्चित् त्रयो इति, इति किञ्चिद् ग्रहणाद्
संवृद्धिगुणं प्रत्येवेति” न तदवनम्ब्यापि सप्रसारणमिति स्थितमाकरे । जगृहीतीत्यादि
संप्रसारणोदाहरणान्ते भाष्यविरोध उपेक्षणीय एव ।

न पुनरेतान्यसाधूनि । गृह्यग्रहणे इति मौवादिकादृदुषवाद् यङि लकि साधुतो पपत्तेरित्यास्तां विस्तरः । जाग्रहोति इति । द्विवचनम् हलादिः शेषः “कुशेश्चुः” (७।४।६२) “दीर्घोऽङ्कितः” (७।४।६३) ईडभावे जाग्रहोति । ढत्वघत्वप्लुत्वढलोप-दीर्घाः ।

बलीयस्त्वाविति । द्विवचनात् परत्वाद्वादी संप्रसारणमित्यर्थः । तत्तु यदमाश्रित्य
पर्वोक्त्यायात् न तु तसादेष्ट्वान् । तसादेष्ट्वत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वेन प्रसङ्गात् ।

न तु ग्रहेरिति परिहारान्तराभिधानम्, तदपि यदन्तमात्रे उपायान्तरपरम्, न त्वेकाजङ्ग-
विशेषणपक्षसंकोचकं प्रमाणाभावात् । अस्तु वा समुच्चयः । तेन ग्राहितमित्यादौ न
भविष्यति । एतेन विहितविशेषणांशेऽपि द्विःप्रयोगरूपत्वात् द्विर्वचनस्य द्विरुकोऽपि
समुदायः प्रद्विरिति यङ्लुगन्ते दोषो भवतीति माधवोक्तं प्रत्युक्तम् ।

जगृधोति । गृध । यङ्लुक्, द्विर्वचनम्, उत्तरदत्तम्, हलादिः शेषः ।
जरिगृधोति जरीगृधोति । जगृद्धिः । जगृद्धि ३ । अत्र “भ्रूयस्तथो.” (८।२।४०) इति
तस्य घः । “भ्रूनां जश् भ्रूशि” (८।४।१३) घस्य दः । जगृधति । “अदभ्यस्तात्”
(७।१।४) इत्यत् । सिपीटि जगृधोपि ३ । ईडभावे जघत्सि ३ । गुणः भप् “खरि च”
(८।४।१५) इति चत्वंम् । जगृद्धः ३ । जगृद्ध ३ । जगृधोमि ३ । जगृधिमं
जगृध्वः ३ । जगृधमः ३ । जगृध्यात् ३ । जगृधोतु ३ । ईडभावे जगृद्धुः ३ । जगृद्धाद्
वा ३ । जगृद्धाम् ३ । जगृधतु ३ । जगृद्धि ३ । जगृद्धात् ३ । जगृद्धम् ३ । जगृद्ध ३ ।
जगृधानि ३ । जगृधाव ३ । जगृधाम ३ । अजगृधोत् ३ । लङि ईडित्यादि । अजगृधत्
इति स्थिते ईडभावे “पुगन्त” (७।३।८६) इति गुणः । “हल्ङ्यादभ्य.” (६।१।८६)
इति तिलोपः । “एकाचः” (८।२।३७) इति भप्भावो गकारस्य घकारः । “भ्रूनां
जघोऽन्ते” (८।२।३६) इति घस्य दः । तस्य “वाऽवसाने” (८।२।५६) इति चत्वं
तकार इत्यर्थः । “रात्स्य” (८।२।२४) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अजघत् ।
अजरिघत् । अजरीघत् । अजगृद्धाम् ३ । अजगृधुः ३ । “सिजभ्यस्त” (१।४।२०९)
इति केजुम् । सिपीटि अजगृधोः । ईडभावे “दश्च” (८।२।३५) इत्यादि । गृध् ।
द्वित्वम् उत्तरत्, हलादिः शेषः “कुहोश्चुः” (७।४।६१) रुगादिः सोर्हल्ङ्यादिलोपः ।
“पुगन्त” (७।३।८६) इति गुणः । भप्भावः । घकारस्य जश्वेन दकारः “दश्च”
(८।२।७३) इति क्त्वम् “रोरि” (८।३।१४) इति लोपः । “ढलोप” (६।३।११)
इति दीर्घः । विसर्जनीयः । अजर्घाः ३ । क्त्वाभावे अजघत् ३ । अजगृद्धम् ३ ।
अजगृद्ध ३ । अजगृधम् ३ । अजगृध्व ३ । अजगृधम ३ । अजगृधोत् ३ । जगृधामास
३ । जगृधता ३ । जगृध्यात् ३ । जगृधिष्यति ३ । अजगृधिष्यत् ३ इत्यादि ज्ञेयम् ।

अत्र केचित् यङ्लुक् छान्दस इत्यातिष्ठन्ते । तेषामयमाशयः—“हुश्नुवोः
सार्वधातुके” (६।४।८७) इत्यत्र हुश्नुग्रहणं यङ्लुक्छान्दसत्वमभ्युपगम्य प्रत्याचक्षा-
णस्य वार्तिकृतो वचनाद्विशदः ।

तथा हि हुश्नुग्रहणमनर्थकम्, अन्यस्याभावात् । अत्र ह्यनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्यो-
वर्णस्य यण भवति । द्वित्यचि सार्वधातुके इत्येव सिद्धम्, नार्थो हुश्नुग्रहणेन । याति
वातीत्यत्राङ्घ्रित्वात्, यात इत्यात्रानजादित्वात्, यान्तीत्यादावनुवर्णान्तत्वात्, युवन्ती-
त्यादावेकाच्त्वात् प्रोणुवन्तीत्यादौ संयोगपूर्वकत्वात् । न प्रसङ्गः योयुवतीत्यत्र, तर्हि

१. ग्रहेर्विहितस्तेत्यारम्भ—प्रत्युक्तमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

प्रसङ्गः । यङ्लुगन्तार्थमिति चेत्, आर्धघातुकत्वात् सिद्धम् । छान्दसो यङ्लुक् । तत्र छन्दसि आर्धघातुकत्वादेव न भविष्यति । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) इति चकारेण छन्दसीत्यनुकृष्यते इति तदभिप्रायः । भाष्यकारस्त्वेतदुरीकृत्यास्मादेव हुशुप्रहणाद् ज्ञापकात् क्वचिद् भाषायामपि यङ्लुगित्याश्रित्य वेभिदीति चेच्छिदीति इत्यादीनां कियताश्चेत् सिद्धिमाह स्म । छन्दसोति च लुग्विधावनुवर्तते इति जयादित्याचार्यास्तु मन्यन्ते । यदि ज्ञापकादपि भाषायां यङ्लुगस्तीत्यभिमतम्, अलं तर्हि छन्दसीत्यनुवृत्त्या । प्रयोगाश्च यथाभिमत व्यवस्थास्यन्ते इति काशिकाकारसम्मत्या भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन केचिद् महाकविप्रयुक्ताः यङ्लुगन्ताः शिष्टप्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्या इत्याह—प्रयोगानुसारादिति । चान्द्रे तु यङ्लुग्भाषाविषये एवेत्युक्तमिति सर्वमकलङ्कम् ।

पृथ्वीमण्डसमीलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामसो-

त्तंसः धीनरसिहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्पुत्रीः वृत्तगूढभावविदुषी सप्तप्रक्रियाद्याहृती

धीहृत् एव वृत्ती सप्तसिद्ध्यगमव् यङ्लुग् यया प्रक्रिया'॥ इति ।

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङ्लुक् ४५० ॥

अथ सुवधातुप्रक्रिया

५०४. सुप आत्मनः क्यच् [३।१।८]

एषितुरात्मसंबन्धिन इपि कर्मणः सुवन्तादिच्छायां क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” (७।४।७१) इति सुपो लुक् ।

॥ अथ सुवधातुप्रक्रिया ॥

सुप । अत्रात्मशब्दः परव्यावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः । न चेतनवाचकः सर्वस्याप्यात्मसंबन्धित्वाव्यभिचारेणानर्थक्यापत्तेः । अत्रापि कर्मणः इच्छायां वा इत्यनुवर्तते । सन्निधानाच्चैच्छां प्रत्येव कर्मत्वं गृह्यते । सुवन्तात् कर्मणः इच्छायां वाच्यायाम्, तच्चेत् सुबन्तमात्मनः स्वस्य सम्बन्धि भवति । कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया^१ तत्कर्तुः सन्निधापित्वात्तस्यैषितुरात्मनः संबन्धीति विज्ञायते इत्यालोच्य व्याचष्टे— एषितुरित्यादि । न चैवमात्मनः पुत्र परस्य दासमिच्छतोत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसंबन्धित्वात् प्रसङ्गः । नात्र यथाकथञ्चिदात्मसंबन्धि (त्वं विवक्षितं^२ किं तर्हि—इष्यमाणमेव रूपमात्मसंबन्धित्वेन) यदेष्टते तदा प्रत्ययः । सुप्रग्रहणं किम् ? महान्तं पुत्रमिच्छतोत्यत्र मा भूत् । कथं पुनः सति सुप्रग्रहणे न भवति ? उच्यते, यदा महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्टमाणत्वेन समुदायः कर्म, तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायो न सुबन्तः । यदाऽप्यवयवयोरेव पृथक् कर्मत्वम्, तदाऽप्यवयवान्न भवति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्^३ ।

समर्थः पदविधिः” (२।१।१) इति चोक्तम् । सति च सुप्रग्रहणे पदविधिरयं सम्पद्यते नान्ययेति । न तर्हीदानीमिदं भवति महापुत्रोयतीति । भवति च यदेकं वाक्यं महान् पुत्रो महापुत्रस्तमिच्छतीति । आत्मनः किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । शत्रोर्मणमिच्छतीति । यत्तु^४ राज्ञः पुत्रमिच्छतोत्यत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् तत्प्रौढवादमात्रम् । इष्यमाणं हि स्वत एव नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावता अस्त्यसामर्थ्यम् । अत एव वृत्तावेतत्त्रयुदहृतमिति माधवः । उच्यते, नहि शकं पदभ्रंशोच्यते, किं तु सुवन्तमिति । अन्यथा सम्बन्धस्य समासे सम्बन्धवन्ति सा न प्रवर्तते । क्यच्ः ककारो “नः क्ये” (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातार्थो न स्वराधः, प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा तत्सिद्धेः । अकारस्तु समिधको दृपदक इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः ।

१. इच्छन्ति इति क० पु० ।

२. त्वं विवक्षितमित्यारभ्य—संबन्धित्वेनेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. असमर्थत्वाविति छ० पु० ।

४. यत्तु राज्ञः इत्यारभ्य—माधव इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

५०५. क्यचि च [७।४।४४]

क्यचि च परे अवर्णस्य 'ई' आदेशः स्यात् । धातुत्वान्तादयः ।
 आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९) ।
 गव्यति । नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । "हलि च"
 (८।२।७७) । गीर्यति । पूर्यति । दीव्यति । अदस्यति । "रीङ् ऋतः"
 (७।४।२७) कर्त्रीयति । "क्यच्च्योश्च" (६।४।१५२) गार्गीयति ।

सुपो लुगिति । नयजन्तस्य "सनाद्यन्ता धातवः" (३।१।३२) इति धातुत्वादिति
 भावः ।

आत्मनः पुत्रमिच्छतीति । पुत्रो मे स्यादितोच्छ्रतीत्यर्थः । पुत्रीयतीति । पुत्रमिति
 द्वितीयान्तात् क्यचि "अन्तरङ्गानपि विधीम् बहिरङ्गो लुग् नायते" (५०) इति वा
 "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" (५०) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च सन्धिकार्यरहित-
 स्यामो लुक् । "क्यचि च" (७।४।३१) इतीत्यम् । लटस्तिप् शप् । "अतो गुणे"
 (६।१।६७) पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयेत् । अतो लोपः । अपुत्रीयोत् । प्रत्ययान्त-
 त्वादाम् । पुत्रीयामास । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । गव्य-
 तीति । मद्यतीति । मद्यतीति । त्वां मां वेच्छतीति सुपो लुबयपि 'प्रत्ययोत्तरपद-
 योश्च" (७।२।६८) इत्येकार्थयोः युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ । विभक्तिपरत्वा-
 भावान्न शोभे लोपादि ।

युष्मद्यतीत्यादि । युवामावाम्, युष्मानस्मान् वेच्छतीत्यर्थे क्यचि—एकार्थत्वा-
 भावान्न त्वमौ । विभक्तिपरत्वाभावाच्च "युवावौ द्विवचने" ७।२।६२ गोर्णतीति ।
 गिरतीतिविषि "अत इडातोः" (७।१।१००) इतीत्वे भवत्ययं रेफान्तो धातुर्हृत्स्वरचेति
 दोषः । दीव्यतीति । दिवमिच्छतीत्यर्थः । ननु "हलि च" (८।२।७७) इत्यत्र कृता-
 युक्तं धातोरित्येव दिवमिच्छति दिव्यति । तत्कथं दोषं उदाहृतः ? यत्तु प्राचोक्तम्—
 दिवेरीणादिके विषि कृते च दिव्'शब्दोऽपि धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याचार्यैक

५०६.

नः क्ये [१।४।१५]

क्यचि क्यङि क्यपि परे नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात्, नान्यत् । नलोपः राजीयति । नान्तमेवेति नियमान्नेह—वाच्यति । “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७।४।२५) इति दीर्घः । कवीयति ॥

वृत्तिकृता त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्येत्यविरोध इति । तदसत्, विवर्जन्तत्वे “च्छवोः शूढ” (६।४।१६) इत्यूठप्रसङ्गात् । विजन्तत्वे तूपधागुणः स्यात् । न चोणादिषु बह्वलवचनादेवोठ न भविष्यतीति वाच्यम् । एवं हि “दिव उठ्” (६।१।३१) इत्यत्र यदुच्यते तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्याम्, द्युभिरिति । परत्वादूठ प्राप्नोतीति तद्विरुध्यते । न चाकरे दिवेरोणादिकः क्विप् क्वाप्युपलब्धः । अत एव धातुवृत्तिषु दिवैर्दिविरिति द्विविप्रत्ययान्तोऽयं व्युत्पादितः । तथा चेह वकारान्तस्याधातुत्वाद्दीर्घो-
दाहरणमयुक्तम् । ह्रस्वपाठ एव तु ज्यायान् ।

अवस्यतीति । अमुमिच्छतीत्यर्थं क्यचि विभक्तेर्लुंका लुप्तत्वात् त्यदाद्यस्वाभावः । सान्तत्वान्न मुत्वम् । “नः क्ये” (१।४।१५) इति नियमान्न पदान्तकार्यम् । कवीयतीति । कर्तारमिच्छत इत्यर्थं “अकृत्सार्व” (७।४।२५) इति दीर्घं बाधित्वा ‘रिड् ऋतः’ (७।४।२७) इति तपरत्वाददोर्घान्तानुकरणे कर्तृयतीत्येव भवति । अधातुत्वान्न ऋत इत् । एवं कृप्योरप्यनर्थक्योरनुकरणे । सार्थक्यास्तदनुकरणे कीर्यति^१ कीर्यतीति भवितव्यम् । क्यच्योरचेति । हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये कवी च परे इति । तद्वित्ते व्याख्यातमेतत् ।

गर्गीयतीति । गर्गशब्दाद् गोत्रापत्ये ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ (४।१।०५) आदि-
वृद्धिः । “यस्येति च” (६।४।१४८) इत्यनलोपः । क्यचि कृते यस्य लोपः । अकारस्य “क्यचि च” (७।४।२४) इतीस्त्वम् ।

“नः क्ये” (१।४।१५) इति सामान्यग्रहणमित्याह—क्यचि क्यङि क्यपि परे इति । “संज्ञायां समज” (१।३।६६) इति विहितस्य क्यपस्तु ग्रहणं न भवति, प्रयोजनाभावात् । न च मन्येति नलोपः प्रयोजनम्, धातुत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, सुबन्तमित्यवृत्तेर्वा । तत्र क्यजादेः सुबन्तादेव विधानात् प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं पदत्वमिति सामर्थ्यान्नियमार्थमेतदित्याह—नान्तमेवेति । नान्तं क्य एवेति विपरीतस्तु नियमो न भवति । “न हिंसंवुद्धयोः” (८।२।८) इति निषेधारम्भान् ।

नलोप इति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) इत्यनेन । राजीयतीति । “क्यचि च” (७।४।२३) इतीत्वे नलोपस्तु नासिद्धः, “नलोपः सुप्स्वर” (८।२।१) इति नियमात् । वाच्यतीति । अपदान्तत्वान्न कुत्वम् ।

१. क्यतीति क० पु० ।

२. चेत्वमिति क० पु० ।

५०७. क्यस्य विभाषा [६।४।५०]

हलः परेषां क्यच्क्वङ्क्वयां लोपो वा स्याद् आर्धधातुके । समिधित्वा ।
मान्ताव्ययेभ्यः क्यच् नेष्टः । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति ।

५०८. अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्धेषु [७।४।३४]

अशनादयः क्रमाद् वुभुक्षार्धेषु निपात्यन्ते क्यचि । अशनायति ।
उदन्यति । धनायति । वुभुक्षादौ किम् ? अशनीयति ।

इयस्य विभाषा । इयच्क्वङ्क्वयामिति । क्ये इति निर्देशस्याविशेषादेवमुक्तम् ।
क्यपस्तु हलन्तादिसम्भवः । नान्तादपि क्यपि नलोपेन भाव्यमित्यसंभव एव । तस्मादिह
क्यच्क्वङ्क्वयोरेव ग्रहणम्, न क्यप इति स्थितम् । समिधितेति^१ । समिधमिच्छति । यलोपे
कृते जश्त्व न भवति—प्रदान्तत्वात् । उपधागुणोऽपि न भवति । “न धातुलोप”
(१।१।४) इति निषेधात् । दृषदको युष्मदक इत्यादावपि अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
न्तो न धावृद्धिः । क्यस्येत्यपमवयवलोपा न समुदायलोप इति यङ्लुगन्ते वर्णितम् ।
तेन ‘युष्मदोत्, अस्मदोत्’ इत्यादौ “अतो हलादेः” (७।१।७) इति वृद्धयभावोऽन्य-
नुसन्धेयः ॥

मान्ताव्ययेभ्य इति । मान्तमिह प्रातिपदिकं विवक्षितम्, न सुदन्तम् । अन्यथा
पुनर्मिच्छतीत्यादावेव न स्यात् । इह च स्यात् कानिच्छति इमानिच्छतीति । किमो-
च्छतीति वाक्यमेव भवतीति भावः । उच्चैरिच्छतीति । अधिकरणप्रधानस्याप्यस्य यदा
प्राधेये वृत्तिस्तदा कर्मत्वात् प्रसङ्गः ।

अशनायति । निपात्यन्ते इति । तत्राशनधनयोः क्यचोत्त्वापवाद आत्वं निपात्यते
इत्याकरः । यद्यपि दार्धेणापि सिद्धेरुत्त्वाभावनिपातनेऽपि न त्तिः, तथाप्यभावा-
पेक्षया भावस्य लघुत्वादात्त्वमेव निपात्यते । उदकस्य चोदन्तादेशो निपात्यते । वुभुक्षा-
गर्ध इति तु विषयसप्तमो । एवार्धेषु गम्यमानेष्वित्यर्थः । भोक्तुमिच्छा वुभुक्षा । पातु-
मिच्छा पिपासा । गर्धो^१ लोभातिशयः । अशनायतीति । धनायतीति^२ । यस्तदानोमेव
वुभुक्षमाणोऽशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकमिच्छते, यश्च सत्येव धने भूयो धनमिच्छति
तत्रोदाहरणानि ।

१. समिधितेति क० पु० ।

२. अस्मदोत्त्यरेति क० पु० ।

३. गर्धो लोभातिशय इति क० पु० ।

४. यस्तनायतीति क० पु० ।

५०९. अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीनी क्यचि [३।१।५१]

एषां क्यचि परेऽसुगागमः स्यादात्मप्रीतौ । “अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-
मिष्यते” (३०) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । “क्षीरलवणयोर्लाल-
सायाम्” (वा०) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वप्रातिपदिकानां
क्यचि लालसायां सुगसुग् वागम इति परे । आदेशप्रत्ययेतरत्वान्न पः ।
दधिस्पति । दध्यस्पति ।

यस्तु तदानीं सुहितमनाः अप्यशनमुत्तारार्थमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकमिच्छति ।
यया दरिद्रः सन् घनमिच्छति तत्राशनीयति । उदकं यति । धनीयतीति प्रत्युदाहरणा-
न्यूहानि ।

अन्ये त्वाहुः—अशनीयतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं वृभुक्तादिकमेवार्थः ।
तथा च भारविः प्रयुक्ते किमु घनं घनायितुमिति । “उदम्या तु पिपासा तुडिति”
निघण्टुश्च ।

अश्वक्षीरवृष । अश्ववृषयोरित्यादि । आत्मप्रीनावित्यपनीयैवं सूत्रं न्यसनीयमित्यर्थं
इति माधवः । मैथुनेच्छायामिति । अश्ववृषविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति, न त्वारो-
हणार्था, तदैवासुगित्यर्थः । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतोत्यर्थः । एवं
वृषस्यतीत्यत्रापि । अन्ये तु मैथुनेच्छापरत्वात् प्रयोगस्याश्ववृषग्रहणमतन्त्रं परित्यक्त-
परित्यक्ता मैथुनेच्छैवेत्यर्थं इत्याहुः । तथा च मनुष्यविषयेऽपि प्रयुज्यते इति रामो
वृषस्यतीमिति । निघण्टुरपि वृषस्यन्ती तु कामुकीति ।

लालसायामिति । तुष्णातिरेको लालसा अभ्यवज्जिहोषीतिशयः । क्षीरलवण-
विषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहाराद्यर्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । क्षीरस्यतीत्यादि ।
क्षीरं लवणं वातिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अयोदाहरणेपु सर्वत्र प्रकृत्यसुगा-
गमयोः सर्वार्थदीर्घं वाधित्वा “अतो गुरो” (६।१।६७) इति पररूपं भवति । असु-
कोऽकारोच्चारणं तु आन्तग्रास इत्यादौ पूर्वत्र “आज्रसेरसुक्” (७।१।५०) इति
विहिते चरितार्थमिति । “नः वये” (१।४।५) इति नियमान्न रत्वादिपदकार्यम् ।

सर्वप्रातिपदिकानामिति । अत्र भाष्ये द्वाविभावागमौ प्रकृत्यदध्यस्यति, मध्व-
स्यति । दधिस्यति । मधुस्यति—इत्येतदर्थमित्याभिवानाद् दधिमधुशब्दावेवागमिना-
वित्येके । अन्ये तु सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्चाविगमः । दधिमधुग्रहणं तूदाहरण-
मात्रमित्याहुः । माधवस्त्वाह—अत्र मते दध्यस्यति मध्वस्यति इत्येवमर्थमित्येवं शब्दः
स्वार्थं तु पुष्पतीति । एवं वदन् स द्विगोरेवागमित्वमभिप्रेयाय । “इण्कोः” (८।३।५८)
इति पत्वमाशङ्क्याह—आदेशेत्यादि । दध्यस्यतीति । असुकृत्वे यण् ।

५१०.

काम्यच्च [३।१।६]

इपिर्मणः सुवर्णादात्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । काम्य-
चोऽधातुविहितत्वेनार्थधातुस्त्वाभावात् एव गुणाप्राप्तेः किञ्चप्रयोजनाभावात्
ककारस्य नेचम् । पुत्रकाम्यति । “सोऽपदादौ” (८।३।३८) यश्चा-
म्यति । “इणः पः” (८।३।३९) सर्पिष्काम्यति । किं काम्यति । अव्यय-
त्वान्न सः स्वःकाम्यति ।

काम्यच्च । पूर्वण तुल्यमेतत् । चित्करणमिह पुत्रकाम्यतोत्यत्र सति शिष्टमपि
स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति । अथ कस्यापि “लशक्वतद्धिते” (१।१।२)
इतीत्तंशा कस्मान्न स्यादिति शङ्कामपनुदति^१ । काम्यच्च इत्यादि । काम्यचः ककारस्य
नेत्वमित्यन्वयः । तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति । ऽन्वग्निकाम्यतोत्यत्र गुणप्रतिषेधः
प्रयोजनं स्याद् नेत्याह—अनापंधातुकत्वेनेत्यादि । सार्वधातुकं तावदयं न भवति ।
अस्तिइत्यादिशित्वाच्च । आर्धधातुकमपि न भवति धातोरित्यविधानात् । तेन यथान्य-
दिडादि न भवति, तथा गुणोऽपि न भविष्यतोत्यर्थः ।

न चोपयट्^२ काम्यति, वाक् काम्यति इत्यादौ कितोति संप्रसारणप्रयोजनम्,
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय
इति माधवः । पुत्रकाम्यतीति । आत्मनः पुत्रमिच्छति—इति काम्यचि कृते “सनाद्यन्ता”
(१।१।३२) इति धातुत्वात् सुवर्णगादि पूर्ववत् ।

सोऽपराधाविति । विसर्जनोयस्य स इत्यर्थः । यश्चाकाम्यतीति । आत्मनो यश्च
इच्छति द्वितीयान्ताद् यश्चाशब्दात् काम्यचि कृते “नः क्ये” (१।४।१५) इति निय-
मस्याविषयोऽयमित्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वात् सस्य स्त्वं विसर्गः । तस्य
“विसर्जनोयस्य सः” (८।३।३४) इत्यस्यापवादे “कुप्पोः कः—पो च” (८।३।३७)
इत्यस्मिन् प्राप्तं तदपवादः पुनरनेन सो भवतीति भावः । सर्पिष्काम्यतीत्यत्रापि संहि
स्यात्, अत आह—इणः प इति । मान्ताध्ययभ्यः क्यच् नेष्यते इत्युक्तम् । काम्यच्
पुनस्तोम्याऽपि भवतीति दर्शयति—किं काम्यतीति । अनुस्वारपरसवर्णविकल्पो ।
अव्ययत्वान्न पः इति । “सोऽपदादौ” (८।३।३८) इत्यत्र “अनव्ययस्येत्युपसंख्ययते”
इति भावः ।

स्वःकाम्यतीति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य धृतिविषये शक्तिमत्प्राधा-
न्यादेपितुः कर्मत्वेन योगः । दोषामन्यमहरितिबत् ।

१. कस्यापीति नास्ति ख० पु० ।

२. अनुवर्ततीति क० पु० ।

३. मधोऽट् पपट् इति क० पु० ।

५११. उपमानादाचारे [३।१।१०]

उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्याद्वा । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयाति छात्रम् । विष्णुपति द्विजम् । “अधिकरणाच्च” (वा०) प्रासादयति कुटुम्बम् ।

उपमानाविति । कर्मणः सुप इति च वर्तते । तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियायाः सन्निधानात् तदपेक्षयोपमानस्य कर्मणा विज्ञायते इत्याशयेनाह—उपमानात् कर्मण इत्यादि । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । आचरणमाचारः । क्यच् स्याद्वेति । अनन्तरोऽपि काम्यच् अत्र न संबध्यते क्यचः स्वरितत्वसामर्थ्यात् । पुत्रमिवाचरतीति मानयतीत्यर्थः । प्रासादोपपत्तीति । उपमेये सप्तमोध्वरणात् उपमानमपि सप्तम्यन्तं कर्मविवक्षया तु कुटुम्बा-मिति सप्तमोपयोगो न स्यादित्यारम्भः ॥ कर्तुरिति । आचार इति वर्तते तदपेक्षयैवोप-मानस्य कर्तृत्वं “विज्ञायते” । चकारोऽन्वाचये । समुच्चयार्थं हि तस्मिन् क्यङ् सलोपावित्यवश्यम् । तेन कर्तुः क्यङ् सर्वत्र भवति । यत्र क्वचित् सकारः सभवति तत्र सलोपोऽपि भवति । न तूमी परस्परसन्निपोगशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—क्यङ् स्यादित्यादि ।

सलोप इति । सलोप इति यद्येकपदं सतो हंसायतीत्यत्रापि स्यात् । अतः सेति लुप्तपण्ठीकं पृथक् पदम्, तेन कर्तृविशेषणत्वात्तदन्तर्विधौ सान्तरस्य कर्तुर्लोपो विधीयते । स चालोऽन्त्यस्य सस्यैव पर्यवस्यतीत्याशयेन व्याचष्टे—सान्ते सलोपश्चेति । कर्तुरिति-पञ्चम्यन्तमपि प्रकृतमर्थात्^१ सलोपविधौ पठ्यन् विपरिणम्यते । सान्त इति तस्यैवा-धारत्वविवक्षया सप्तमी ज्ञेयः ।

कृष्णायते इति । इड्त्वादात्मने पदम् । कथं तर्हि “क्षीरोदीयन्ति” सद्यः । सकलजलधयो वासुकोयश्च नागः” इति । आत्मानं क्षीरोदमिवाचरन्तीत्यर्थं विवक्ष-याचारे क्यच् भविष्यति । राजायते इति । पदत्वान्न लोपः । दीर्घः । कुमारायते इति । पुंवद्भावे दीर्घः । अत्र वेत्यनुवृत्तं क्यङ्च सलोपेनापि संबध्यते । सा च व्यवस्थित-विभाषा । तेन क्वचिन्नित्यम् क्वचित्तु वेत्याह—ओजस इत्यादि । ओजायते इति । ओजः शब्दो वृत्तिविषये सद्रति वर्तते । अप्सरायते इति । अप्सरस इवाचरति । अत्र पयो-ग्रहणमोजोऽप्सरसो व्यतिरिक्तानां सान्तानामन्येषामप्युल्लक्षणम् । तेनेहापि विभाषा भवति । यशायते । यशस्यते । अत एव सलोपाः वा ओजोऽप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन धात्तिकम् ॥

१. प्रकृतमर्थविति क० पु० ।

२. क्षीरोदीयते इति क० पु० ।

३. तत्रेत्यधिक क० पु० ।

५१२. 'कर्तुः क्यङ् संलोपश्च [३।१।११]

“उपमानात् कर्तुः सुप आचारेऽर्थे” क्यङ् स्यात् सान्ते “संलोपश्च ।
 “अकृतसार्वधातुके” (७।४।२५) इति दीर्घः । कृष्ण इवाचरतीति कृष्णापते ।
 राजापते । “क्यङ्मांनिनोश्च” (६।३।३६) इति पुंवत् । कुमारापते वृद्धा ।
 “ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” (वा०) । संलोपः । ओजापते ।
 अप्सरापते । पयायते । पयस्यते । सुपूर्वस्य मनसो नित्यम् । सुमनापते ।
 “आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विच्चा” (वा०) । क्विपः सर्वस्य लोपः गल्भादेः
 क्वावपि तडानौ । गल्भापते । गल्भते इत्यादि । “सर्वेप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्
 आचारं इत्येके” (वा०) । कृष्णति । स्वति । स्वामास । स्वाञ्चिकारं ।

आचारे । गल्भ घाष्टंथे । क्लीव अवाष्टंथे । होङ् अनादरे । इत्येते पचाद्यजन्ताः
 इह निर्दिश्यन्ते । तत्राकारस्य वाक्येऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् विवक्षन्तादप्या-
 दत्तमेपद भवतीत्याह—गल्भादेः क्वावपि तडानौ इति । गल्भापते इति । क्विप-
 सन्तियोग एवानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ् इत्ते इकारस्य नेस्त्वा । गल्भते इति । क्विपः
 ककारस्य “लशक्वतद्धिते” (१।३।५) इतीत्संज्ञा यस्य “हलन्त्यम्” (१।१।३) इति ।
 “सनाद्यन्ता” (१।१।३२) इति घातुत्वान्तादायः । शप् ।

यद्यपि गल्भादयो धातुष्वेवानुदात्ततेः पठ्यन्ते तेभ्य एव गल्भते इत्यादि
 सिद्धयति । तेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङ् गल्भापते इत्यादिपि । तथापि गल्भाश्चके
 इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाय मया स्यादित्येवमर्थं क्विप् विधीयते । यदा तु धातुभ्य एव
 लिङ् विधीयते तदाऽमोऽभावात् जगल्भे । क्विज्जीवे । जुहोडे इत्यादि भवति । एतच्च
 विवक्षितं प्रातिपदिकेभ्य एव न धातुभ्यः, भाष्यवार्तिकयोः सर्वेप्रातिपदिकेभ्य
 इत्यनेनान्यथासिद्धिशुद्धक्रमादित्याकरः । तदेव वास्तिकमुदाहरति—सर्वेत्यादि । न
 केवलं गल्भादिभ्य एवापि तहि सर्वेभ्य प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थं इति व्याख्यातारः ।

अत्र सर्वेभ्य इति वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेवायं क्विप् विधीयते
 न सुवन्तात् । तेन पदत्वमाभावात् कृष्णतोत्यादौ शपि सर्वणंदोषं वाचित्वा “अतो गुरो”
 (६।१।६७) इति पररूपं भवति । विधुरविभ्यां शपि गुरो “एङ् पदान्तादति”

१. होतु इति क० पु० ।

२-३. पातु एव अनुदात्तत्वच्यते इति क० पु० ।

४. परयाश्चके इति क० पु० ।

५. तद्येत्यादि इति क० पु० ।

(६।१।१०९) इति-न भवति । विधवति । स्वयति । तथा राजानतोति नलोपो-न भवति । वाचति-इति जश्त्वकुत्वाद्यभावः । गवति-गवङ् न भवति । दिवो द्यवति । दिव जृन् न भवति । ऊढ तु भवति । तेनास्मात् यङ्लुकि तसादौ देशत इति भवति । मधुलेहति । गोदोहति ढत्वघत्वादि न भवतोति दिक् । येषि सर्वप्रातिपदिकेभ्य विवपं बिदधति । तेरपि गल्भाद्यनुन्नमणमात्मनेपदार्थमनुबन्धानासङ्कुम् आदरणायम् । स्वाङ्गकुरेति । प्रत्ययान्तत्वादाम् ।

आकारे तु प्रत्ययान्तादेकाच्च आम् नेष्टः । तथा ह्यनेकाच्च आम् वक्तव्यः इत्यत्र हरदत्तेन व्याख्यातम् । यथान्वासे हि कशब्दाद् अशब्दाद् वा गादिभ्यश्चाचारवि-
वन्तेभ्य एकाजभ्योऽपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्गः । चुलुम्पादिभ्यश्चाम्प्रत्ययान्तत्वा-
दप्रसङ्गः । अतोऽङ्गाप्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनायानेकाच्च ग्रहणं कर्तव्य-
मित्यर्थः । तत्र कशब्दस्य एति "अचो ङ्णिति" (७।१।११५) इति वृद्धौ "आत औ
एल्लः" (७।१।१४) । चकौ । अन्यत्र आतो लोपः । चक्रतुः । चकुः ।

माधवस्तु "प्यल्लोपो" (वा.) इति वचनात् एति वृद्धिं वाधित्वाऽतो लोपात्
चक इत्युदाजहार । अशब्दस्य एति रूपम् आविति । अन्यत्र "अत आदेः" (७।४।७०)
इति दीर्घत्वे "आतो लोप इति च" (६।४।६४) । अतुः । उः इति । माधवादयोऽप्येवमेव
प्रत्ययीपदम् ।

आचार्यास्तु—अनेकाजग्रहणमप्रत्ययान्तानां चुलुम्पादीनां सङ्ग्रहायमनत्वैकाधा
प्रत्ययान्तानां व्यावृत्त्यर्थम् । सौत्रस्य प्रत्ययग्रहणस्यापनयने कारणाभावादित्याशये-
नाङ्गाप्यामन्तमुदाजहः । अत्र विवक्षन्तानां कश्चिद् विशेष उच्यते । आ इवाचरति ।
आति । "यमरम्" (७।१।७३) इतोऽसकौ । आसीत् । आसिष्टाम् । ययाकथंचित्
'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । मालेवाचरति मालाति । अमाला-
सीत् । अमालासिष्टाम् । कवयति । सिचि वृद्धि इत्यत्र "अत इदातोः" (७।१।१००)
इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानान्न नामधातावृद्धिरिति कैयटहर-
दत्तवर्धमानमते गुणे अकवयात् ।

माधवस्तु इक्षुपरिभाषारम्भपक्षे धात्वनुवृत्तेः कैरप्यदर्शनादिगन्तनामधातावपि
वृद्धिमुदाजहार । तन्मते अकवायोत् इति । कवयामास । कवयिता । "अकृत्सादं"
(७।४।२५) इति दीर्घः । कवायात् । विरिव वयति । अवायोत् । विवाय । विव्यतुः ।
हरिव अयति । आयोत् । इयाय । ईयतुः । लद्मीः । लद्धमयति । अलद्धम्यायोत् । लद्धमया-
क्षकार । श्रीः । अयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । ईः । अयति । "इजादेशच" ३।१।३६)

१. मासङ्कुम् इत्येव क० पु० ।

२. कशब्दशब्दाङ्गादिभ्यश्चेति क० प्र० ।

३. इत्यत्रत्यास्य—तन्मते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

५१३. भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हल। [३।१।१२]

भृशादिभ्यश्चार्थे भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् न तु च्यन्तेभ्यः । अन्तहल्लोपः ।
अभृशो भृशो भवति । भृशायते । उन्मनायते । शरवत् । शरवायते ।
विववप्यनेति केचित् । भृशति । पक्षे च्विः । भृशीभवति ।

इत्याम् । अयाञ्चकार । विधुः । विधवति । अविधावीत् । विधवाञ्चकार । उः ।
अवति । अवीत् । उवायः । ऊवतुः । अवाञ्चकार । पिता । पितरति । अपितारीत् ।
पितरामास । नृ । नरति । अनारोत् । ननार । नननरतुः । ऋ । अरति । “पात्राध्मा”
(७।१।७८) इत्यत्र साहचर्यात् धातुपाठस्य एवार्तिर्गृह्यते । तेनास्य ऋच्चादेशो न ।
आरीत् । आर । अतुसादौ द्वित्वे धात्वभ्यासयोः सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणाद्
ऋकारान्तलक्षणे गुणे अरतुः । अररति भवतीत्येके ।

अन्ये त्वभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् उरदत्त्वह्लादिः शेषाभ्यासदीर्घेषु प्रातो लोपे
अतुरिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते इत्याहुः । भूः । भवति । अभावीत् । अभाविष्टाम् ।
बुभाव ।

अभिठाकपदार्थाः ये स्वतन्त्राः सौकविधुताः ।

शास्त्राप्तंतेषु वतंध्यः शरदेषु न तदुक्तिषु ॥

इति भूप्रहलेष्वस्य^१ ग्रहणाभावात् सिचो लुक्, वुक्, अभ्यासात्वानि न भवन्ति ।
एवं पातेविजन्तादाचारे विवपि पाति । आपासीत् । पिवादेशतिज् लुकोरभावः । एव-
एवमन्येष्वम्बूह्यम् । ऋ । अरति । आरोत् । अराञ्चकार । लृ । अलति । गोः । गवति ।
“अतो ह्लादिः” (७।१।७) इति वा वृद्धिः । अगवोत् । अगावीत् । जुगाव । स्वर ।
स्वरति । फन । फनति । “अतोलून्तस्य” (७।१।२) इति नित्यं वृद्धिः । अस्वायेत् ।
अफालीत् । इदम् । इदामति । अइ । अइति । अए । अएति राजानति । ‘अनुदा-
सिकस्य विववभ्योः द्विति” (६।४।१५) इति दीर्घः ।

न चात्र धातोरेव विहितः विवप् गृह्यते इति शङ्कनीयम् । अस्य विवपः
ककारस्य सामान्यग्रहणादन्यस्य प्रयोजनस्याभावात् इति भाष्योक्तेः । एवं च पयिमन्-
भुक्षा^२ परमपि उपधागुणं वाधित्वाऽन्तरङ्गे विववाश्रये दीर्घे सति पयोनिति ।
मयोनिति । ऋभुत्तोणति इति भवितव्यम् । कौमारास्तु-अत्र क्यङ्गे लोपं विदधति न
विवपं तेन निववाश्रयस्य दीर्घस्याप्रमङ्गात् गुणे सति पयेनतोत्पुदाजहः ।

भृशादिभ्य इति । अत्राच्चेरिति पर्युदासात्तत्सदृशो गृह्यते । सादृश्यं चार्थ-
द्वारवमभूततद्भावविषयत्वेनेत्याह—च्यर्थे इति । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वच्चेरित्यनर्पकं

१. भूप्रहलेष्वपि इति क० प० ।

२. पयिमन्भुक्षाणामिति क० पु० ।

यतो भवतिभोगे चिद्विधीयते तत्र भवतिनैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वात् न च्वन्तात्
व्यङ्गः प्रसङ्गः । एतदेवार्थसिद्धमनुवदन्नाह—न तु च्व्यन्तेभ्यः । एतेनाच्चेरित्येतत्
भृशादोनां विशेषणं समानाधिकरणम् । सूत्रे चैकवचन प्रत्येकं सन्नव्यविवक्षयेति
सूचितम् । अत्र हल इत्यनेन भृशादोना विशेषणोत्तदन्तविधौ हलन्तानामेपां लोपोऽ-
लौन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य हल एव भवतीत्यालोच्य व्याचष्टे—अत्र हल्लोपश्चेति ।
तेन भृशादावनन्त्यस्य न भवतीत्यर्थः ।

एतेन चकारोऽन्वाचये इत्युक्तं भवति । सन्नियोगे हि विज्ञायमाने भृशादिष्व-
हलन्तानां पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । भृशादिभ्य इति पञ्चम्यन्तमपि लोपविधौ
स्थानपठ्याः विपरिणम्यते । भृशादोनामन्त्यस्य^१ हलां लोप इति । अभृशो भृशो भव-
सीत्यनेनाच्चेर्य^२ दर्शयति । उन्मनायते इति । अत्र मनसः सलोपः । अत्र सु उत्, अभि-
पूर्वो मनः शब्दः पठ्यते । तस्य सुमनायते । उन्मनायते । दुर्मनायते । अभिमनायते
इत्यादौ मनस एव प्रत्ययस्तेनोदमनायत । उन्मिमनायपते । उन्मनाद्य गतः इत्यादौ
अद्वित्वरूपशब्दयः सोपसर्गस्य न भवन्ति ।

एवं च उन्मनायत इत्यादावुपसर्गः पूयक् पदम् । न चैवं “तिङ्तिङः” (८।१।१८)
इति निघातप्रसङ्गः । ‘सुत्रामिन्त्रते पराङ्गवत्स्वरे’ (२।१।२) इत्यत्र मनस्युपसर्गे इति
मनः शब्दे परे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावविधानात् । कथं पुनः समुदायस्य प्रकृतित्वेन
पाठोऽप्येकदेशात्प्रत्ययो^३ भवति । उच्यते । चुरादिषु संप्रामयुदे इति पठ्यते स न
पाठ्यः संप्रामशब्दात् युद्धव चिनः ‘तत्करोति’ इत्येव णिच्सिद्धेरिति नियमार्थः
पाठो विज्ञायते । संप्रामयतेरेव सोपसर्गात् धातुसंज्ञानिमित्तः प्रत्ययो भवति नान्यस्मात्
इति । ज्ञापनार्थो वा । सोपसर्गात् सचातात् धातुसंज्ञानिमित्तं प्रत्यये विधित्सिते उप-
सर्गाः पूयक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति । यत्त्वं ह्रस्वत्तेनोक्तम्—अनुदात्तेदयं
संप्रामयतिरिष्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासङ्क्षामोति पाठः स्यादिति कथं
ज्ञापकं नियमो वा भवेदिति ।

सन्माधवैनेव प्रत्युद्युतम् । स्यात्स्यानुदात्तत्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया
न ज्ञापकत्वमङ्ग इति । भाष्यकौयटयोस्त्वनुदात्तेदयमिति स्थितम् । भृशादयो वृत्तौ
प्रसिद्धाः । सत्र रेहृच्छन्द्रः पठ्यते “स रहसि निर्घृणत्वे भिक्षाभिलापस्य च निवृत्तौ
वर्तते इति गणवृत्तिः ।” रेहायते । नृप । नृपायते । नृपश्चन्द्रः समुद्रश्च । वेहत् ।^४
यतो वेहत् गर्भोपधातिनी । अवरायते । अवरो मूर्खः पुष्करश्च । रेहत् सरोपः ।
कन्यरायते । त्वचोऽभ्यन्तरे स्यूततन्त्राभया^५ संयुक्ता स्नायुः कन्यरा तन्नाम् कन्यराः

१. हलो इति नास्तिक० पु० ।

२. पाठेस्त्वेकदेशादिति क० पु० ।

३. विहत् इति क० पु० ।

४. भाषा इति क० पु० ।

५१४. लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् [३।१।१३]

लोहितादेर्डाजन्ताद् चोक्तेऽर्थे क्यप् स्यात् । पक्षे च्विः । क्विप् वेत्येके ।

५१५ वा क्यप् [१।३।९०]

क्यपन्ताद् परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायते । लोहितायति ।
लोहितति । लोहितीस्यात् । चर्मायति । चर्मायते । चर्मति । चर्मीस्यात् ।
पटपटायति । पटपटायते । पटपटाति । पटपटास्यात् ।

मत्वर्थे, “अशं आदिभ्योऽच्” (१।२।१२०) ओजायते । वर्चायते । ओजोवचंस्यब्दौ
वृत्तिविषये सन्नति वर्तते ॥

लोहित । अत्रादिशब्दः प्रकारे । तेनाकृतिगणोऽयम् । प्रमाणं चात्र क्यपः
कित्करणं ‘नः क्ये’ इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । नहि गणपठितेषु लोहितादिषु नान्तो-
ऽस्ति । तत्किं पदसंज्ञार्थेन सामान्यग्रहणेनेति । एव च कृत्वोदाहरिष्यति-चर्मायतीति ।
ये तु लोहितशब्दात् परे पठ्यन्ते नोलहरितमन्द्रफेनमन्देति । तेषामिह प्रमादपाठः ।
भृशादिषु तु त एष्टव्याः क्यप् यथा स्यात् तदाह-वार्तिककारः “लोहितडाज्भ्यः क्यप्-
वचनं भृशादिष्वित्तराणि” (वा०) । लोहितशब्दात् डाजन्ताच्च क्यप् वक्तव्यः । यानि
स्वत्र पठ्यन्ते नोलादीनि तानि भृशादिषु द्रष्टव्यानात्यर्थः ।

वृत्तिकारोऽप्याह—यानि पठ्यन्ते तेभ्यः क्यप् अपरिपठितेभ्यः क्यपेव भवतीति ।
तानि चापरिपठितानि आकृतिगणसिद्धानि गणद्वयी संगृहीतानि ।

लोहितस्यामदुःस्तानि हर्षवर्षस्तानि च ।

मूर्धनिद्रादृश्यामाः कठलानित्यवमंरणी ॥ इति ॥

सदेतसर्वं मनसिकृत्याह—लोहितादेरित्यादि । डाजितिप्रत्ययग्रहणारादन्त-
विधिरित्याह—डाजन्ताच्चेति । उक्तेऽर्थे इति । भुव्यच्चेरित्यनुवृत्तेः । च्यर्थे भवत्यर्थे
इत्यर्थः ।

वा क्यप् । ननुतावदप्राप्ते विभाषेयम् । क्यपन्तात् “शेषात् कर्तरि” (१।३।१२)
इत्येव परस्मैपदस्य सिद्धेः नापि प्राप्ते तत्र हि परस्मैपदेन मुक्तेऽप्यात्मनेपदं न लभ्यते ।
अनुदात्तङिदस्य एवात्मनेपदमित्यादि । नियमेन तस्य निर्वर्तितत्वात् वा । वचनं तु
केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थं स्यादिति चेत् । उच्यते । लस्य तिवाच्यः सामान्येन
परस्मैपदात्मनेपदरूपाः प्रसक्तास्तेषु परस्मैपदे प्रतिपिद्धे आत्मनेपदं भविष्यति ।

न चात्र नियमप्रसङ्गः । अनियमप्रसङ्गाभावात् । यत् तदुक्तं वा वचनं
केवलस्य लकारस्य श्रवणार्थं स्यादिति । तत्र । तस्यानभिन्नकदाच्येकस्य कालकारक-

१. लोहितेत्यात्म-इत्याहेत्यन्तो ( ) नास्ति क० पु० ।

५१६. १ कंठाय कर्मणे [३।१।१४]

चतुर्थ्यन्तात् कंठशब्दादेनार्जवेऽर्थे क्यङ् स्यात् ॥ कंठाय कर्मणे कामति
कंठायते । छद्मायते इत्येके । “सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः” पापचिकित्सायाम्”
(वा०) सत्रायते इत्यादि ।

सङ्ख्योपग्रहोद्यर्थविशेषाभिव्यक्तये^१ ग्राह्यात्प्रयोगस्यावश्यकत्वात् । एवं च परस्मैपदं
‘वा’ स्यादुक्तेऽर्थात्पक्षे आत्मनेपदं पर्यवस्यति ।

ननु तर्हि क्यपेव विकल्प्यताम् । तेन क्यपा भुक्ते क्यङात्मनेपदं सिद्धम् ।
“वा क्यपः” (१।३।१०) इत्यवकथ्यं भवतीति ज्ञेत् । मैवम् ।^२ एवं हि लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया लोहितोशब्दात् क्यङि लोहितीयते इति पुंवद्भावः स्यात् “क्यङ्मानिनोश्च”
(६।३।३६) इति ।

लोहितीत्याविति । “अस्य ष्वी” (७।४।३२) इतोऽस्वम् । चमयितोति । “मः क्ये”
(१।४।१४) इति नियमेन पदत्वान्न लोपे “अकृत्सावं” (७।४।५) इति दोषः ।
“एतच्चाकृतिगणत्वेन लब्धमित्युदाहृतम् । चमतीति । क्वावुदाहरणम् । एतस्वयुक्तम् ।
प्रातिपदिकात् विधयो विधानेन लोपस्याप्रसङ्गात् । नचात्र सुब्रतात् विवद्
विवक्षितः । तथा सति “अतो गुरो” (६।१।६७) इति परंरूपाप्रसङ्गात् । तस्माच्चम-
एतोऽप्युदाहार्यम् ।

पठपठयतीत्यु । पठत्शब्दाद् “अव्यक्तानुकरणाद्” (५।४।५७) इति डाचि
विवक्षिते द्वित्वम् ततो डाच् टिलोपः । पठत् पठा इति स्थिते “नित्यमाच्चेडिते डाचि”
(वा०) इति तकारस्य पकारस्य च पकारः । ननु “कृञ्चस्तिपोगे डाच् विधीयते स
क्यं क्यपो योगे स्यात् । सत्यमेतदेव शापकं कृञ्चस्तिभिरिव क्यपाऽपि योगे डाच्
भवतीति ॥

कथाय । कष्टादिति वाच्ये चतुर्थ्यन्तनिर्देशः समर्थविभक्तिविवक्षार्थ इत्याह—
“चतुर्थ्यन्तादिति । अमरमिह न पादवित्तेपः इति व्याचष्टे—अनार्जवेऽर्थे इति
अनार्जवम् कौटिल्यम् । इह तु वृत्तिस्वभावादनार्जवकरणं गृह्यते । अनार्जवरूपेण
“कर्मण इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति । अनन्तरोऽपि क्यप् न स्वयते इति भावः । कष्टायेति ।
“कष्टं कृच्छं दुःखम् इह तु तत्करणं पापं कर्म गृह्यते इत्याह—कर्मणे इति । तादर्थ्ये
“चतुर्थी” । कामतीति । पापं कर्मकर्तुंकामः कुटिलमाचरतीत्यर्थः । वृत्त्याद्यर्थाभावा-

१. व्यर्थं विशेषति कं० पु० ।

२. इति दक्षप्रामिति क० पु० ।

३. चमंएय तोति क० पु० ।

५१७. कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः [३।१।१५]

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्, क्रमेण वर्तिचरोरर्थयोः । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते गौः । “हनु चलने एव” (वा०) “तपसः परस्मैयदं च” (वा०) तपश्चरति तपस्यति ।

५१८. वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने [३।१।१६]

आभ्यां क्यङ् स्यादुद्धमने । वाष्पमुद्धमति वाष्पायते । उष्मायते । “फेनाच्च” (वा०) फेनायते । धूमाच्चेति केचित् । धूमायते ।

५१९. शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे [३।१।१७]

एभ्यः कर्मभ्यः कृत्र्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते इत्यादि । “सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च” (वा०) सुदिनायते ।

न्तात्मनेपदम् । छद्मायते इत्येके । कण्टायेत्यर्थनिर्देशः व्यवस्थित वानुवृत्तेरच नातिप्रसङ्गः । छद्मशब्दश्च वृत्तो निषिद्धे कर्मणि वर्तते इत्याशयः :

सत्रश्चेति । पापचिकीर्षामिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थनिर्देशः । सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षायां प्रत्ययो विधीयते । एवं च चिकीर्षा प्रति कर्मत्वेन द्वितीयान्तेभ्यः सत्रादिभ्यः पापवचनेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङित्यर्थः संपद्यते ।

कर्मण । कर्मण इति पञ्चमी । प्रत्येकं संव्रण्यारूचेकवचनम् । वर्तिचरोरर्थयोः । वर्तनं वर्तिः वृत्तेर्यन्तादस्मादेव निपातनाद् युक्तं वाधित्वा किन् । “अवाधकान्यपि निपातनानि” (प०) इति युज्यपि भवति । वर्तनेति । चरणां चरः सम्पदादित्वाद् भावे निबप् । वर्तने चरणे चेत्यर्थः । रोमन्थं वर्तयति इति । अभ्यवहृतं पुनर्मुले आकृष्य चर्वयतीत्यर्थः । हनुचलने एवेति । हनुचलनेनात्र तत्सहचरितं चर्वितंस्म मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वणां लक्ष्यते तत्रेत्यर्थः । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निर्गतद्रव्यं कीटो धतुलं करोतीत्यर्थः । कैयटस्तु अपानप्रदेशान्निःसृतमशनातीत्यर्थं इति व्याख्यत् ।

शब्द । कर्मण इति वर्तते तेन शब्दादयो विशेष्यन्ते इत्याह—एभ्यः कर्मभ्य इति । करणां कृतिः क्रियेत्यर्थः । न तु पारिभाषिकं करणां नहि तदपेक्षं शब्दादीनां कर्मत्वं संभवतीत्याशयेनाह—कृत्र्थे इति । कर्वायते । कर्त्वं पापम् । यद्यपि “तत्त्वं करोति” (वा०) इति णिचि प्राप्ते क्यङारभ्यते, तथापि नानेन णिच् बाध्यते । भृशादिभ्य इत्यतश्चकारानुवृत्तेर्णिचोऽप्यभ्यनुज्ञानात् । तेन शब्दयतीत्याद्यपि भवति ॥

१. छद्मशब्दस्येति क० पु० ।

२. समुदायसामर्थ्यानिर्देश इति क० पु० ।

५२०. सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् [३।१।१८]

एभ्यः कर्मभ्यः क्यङ् स्यात् वेदयितुरनुभवेऽर्थे । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते ।

५२१. नमो वरिवश्चित्रदः क्यच् [३।१।१९]

एभ्यः क्यच् स्यात् क्रमेण पूजायां परिचर्यायामाश्चर्यलेखनयोः । नमस्यति । वरिवस्यति । डिच्चातङ् । चित्रीयते ।

५२२. पुच्छभाण्डचीवराणिङ् [३।१।२०]

एभ्यो णिङ् स्यात् कृत्रये । “पुच्छाद्दुदसने पर्यसने वा” (वा०) उत्पुच्छयते । “भाण्डान् समाचयने” (वा०) संभाण्डयते । “चोवरादर्जने परिधाने च” (वा०) संचीवरयते भिक्षुः ।

सुखं । कर्तृ इति पृथक्पद लुप्तपण्डोक्तम् । वेदना अनुभवः । विद चेत्ताख्या-
ननिवासनेष्वित्यस्माच्चुरादिष्यन्ताद् भावे “ण्यासशन्थो युच्” (३।१।१०७) कर्मत्वं
कर्तृत्व च श्रुतवेदनक्रियापेक्ष्यम् । तेन वेदना क्रियायाः कर्तुराधाराधेयभावेन
सबन्धिभ्यः सुखादिभ्यः इत्यर्थो भवतीत्याह—वेदयितुरनुभवेऽर्थे इति ।

यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानसामान्यवचनस्तथापीह कर्तृग्रहणेन सुखादीनि
विशेष्यन्ते । कर्तृगतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपेवेति मत्वैवमुक्तम् । सुखं वेदयते
इति । स्वगतं सुखमनुभवतोत्यर्थः । आकुस्मादात्मनेपदिन इत्यधिकारे वेदिः पठितः ।
एवं च क्वचिद् वेदयतीति पाठः प्रामादिकः । वेदयिष्या सुखादीनां विशेषणादिह न
भवति । मुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येति । अत्र हि प्रसाध्यगतं मुखं प्रसाधकोऽ-
स्तिनिमोलनादिनाऽनुमिमोते इति मुखं वेदयितुगतं न भवति ।

नमोवरिवरिति । पूजयामित्यादि । करण इति क्रियासामान्यानुवृत्तावप्यभि-
धानशक्तिस्वभाव्यात् विशेषोऽयं लभ्यते इति भावः । नमस्यतीति । पूजयतीत्यर्थः ।
वरिवस्यतीति । परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयत इति । आश्चर्यवद् भवतीत्यर्थः “चेतश्चि-
त्रायते मम” इत्यादिदर्शनात् ।

अन्ये तु परस्याश्चर्यमुत्पादयतीत्यर्थमाहुः । तथा च भट्टिः—मायामृगमध-
कृत्य—तत्तश्चित्रीयमाणोऽसौ इति । अत्र च चित्रलो डित्करणत्वात् अवयवे कृतं लिङ्
समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यञन्तादात्मनेपदम् । न चैवं शब्दवैरादिमूत्र एव
चित्रशब्दोऽपि पठ्यताम् । एवं च क्यङ्देव तङ् भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र हि “क्यचि
च” (७।४।३३) इतीत्वं न स्यात्, तस्मात् क्येदेव कार्यो डित्त्व च ॥

पुच्छ । कर्त्रर्थे इति । करण इत्यनुवृत्तेः । तच्च पूर्ववदभिधानस्वभावात् क्रिया-
विशेषणपरं संपद्यते इति प्रपञ्चयति पुच्छादित्यादि । उदसनमुत्तेषणम् । पर्यसनं परितः

५२३. मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृत-
तूस्तेभ्यो णिच् [३।१।२१]

एभ्यः कृत्र्ये णिच् स्यात् । मुण्डयति । “व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः”
(वा) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । “वस्त्रादाच्छादने” (वा०) संवस्त्रयति ।
णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य । इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपविन्मतुलोपयणादिलोपप्रस्थस्फादादेशा स्युस्तद्वत् णावपीत्यर्थः ।
टिलोपः । हलिं कलिं गृह्णाति । अत्र णिचि परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः ।
हलयति । महद् हलं हलिः । कलयति । चङि अग्लोपित्वाभावात् सन्वद्भावे
प्राप्ते हलफलेऽप्यदन्तनिर्देशात् । अचकलत् । अजहलत् ।

क्षेपणं । उत्पुच्छयते इत्यादि । पुच्छमुदस्यति पर्यस्यति वेत्यर्थः । “णाविष्ठवत्” (वा)
इति टिलोपः । पुच्छशब्दादेव प्रत्ययः उत्परो तु उदसनपर्यसने क्रमेण द्योतयतः ।
भाण्डादिति । समाचयनं राशोकरणम् । समुशब्दोऽस्य द्योतकः ।

बीवराणीति । अर्जनं द्रव्यलामोपायो यज्ञादिः “णिङो एकारो एोरनिटि”
(६।४।५५, सामान्यग्रहणार्थो न वृद्धयर्थः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावेन वृद्धरसंभवात्
ङकारस्तङ्ग्यः । अत एव मुण्डादिमूत्रे नैते षिठि शक्यन्ते ।।

मुण्ड । कर्मण इति करण इति च वर्तते । मुण्डयतीति । मुण्डं करोतीत्यर्थः । ननु
“तत्करोति” (वा०) इत्येव सिद्धम् । सत्यम् । मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापे-
क्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादिति पुनर्विधिः । तस्येव प्रपञ्चो वा । अन्ये स्वाहुः
पुनर्विधानं धात्वर्थम् । द्विविधा हि मुण्डादयो धातवः प्रातिपदिकानि । तत्र मूत्रे धातव
एवोपात्तास्तेभ्यः स्वभावाद्द्विशिष्टक्रियाचनेभ्यो णिच् भवति । प्रतिपादिकानां तु
विग्रह एव माणवकं मुण्डं करोतीति । मुण्डादयश्च गुणवचनत्वात् नित्यसापेक्षाः ।

न च नित्यसापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि तर्हि गुणवचनत्वात् मुण्डादयो
नासमर्थाः, माणवकं मुण्डयतीति वयजपि स्यात् । अत्राहुः—वयच् त्वनभिधानात्
भवति । माणवकं मुण्डयतीति ह्युक्ते माणवकं मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव
प्रतीयते इति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । सर्वत्र णाविष्ठवदात् टिलोपः ।
व्रताविति । द्रवमपि प्रकृत्यर्थः । कृत्र्ये च प्रत्ययः । तत्र भोजने व्रतशब्दः श्रूयते ।
यदस्य पयोव्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयतीति । पस्पशाभाष्यं च शक्यं चानेन श्वर्मा-
सादीन्मपि व्रतयितुमिति । अयमेव च व्रतशब्दो विपरीतलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते,

न शक्त्येति माघवः । तथोदाहरति—पय इत्यादि । पयो व्रतयति । भुङ्क्तं इत्यर्थः ।
शूद्रान्न व्रतयति । परिहरतोत्यर्थः ।

दस्त्रादाच्छादने इति । अत्राप्याच्छादनं प्रकृत्यर्थः । कृजोऽर्थे प्रत्ययः संवस्त्रयति
प्रावारमित्यस्य हि प्रावारमाच्छादयतोत्येवार्थः^१ इति स्थितिः ।

णाविष्टवदिति । इष्टे इवेष्टवत् “तत्र तस्येव” (५।१।११६) इति सप्तम्यन्ता-
द्वितिः । प्रतियोगिनि सप्तमोनिर्देशात् । तेनेष्टानि यद्विहितं कार्यं तदेवातिदिश्यते
नेष्टेनो यत्कार्यं^२ तदपि । तेन बहूनाचष्टे बहयतोत्यत्र “इष्टस्य यिट् च” (६।४।१५१)
इ.त एयिट् न भवतीत्यालोच्याह—इष्टे यदित्यादि । पुनर्द्वावः । “भषाढे तद्धिते”
वा०) इत्युक्तः । न^३ तसिलादिष्विनि परिगणनात् । रभावः । “र ऋतो हलादेः”
(६।४।१६१) इति । टि-ोपः । “टेः” (६।४।१५५) विन्मत्वुव् लोपः । “विन्मतोर्लुक्”
(५।३।६५) यणादिलोपः । “स्थूलदूर” (६।४।१५६) इति । प्रादयः । “प्रियस्थिर”
(६।४।१५७) इति । आदिशब्दाद् भसंज्ञादिसंग्रहः ।

नहीदं प्रयोजनपरिगणनम्-अपि तूदाहरणदिगित्याकरे स्थितम् । एतानि कार्याणि
यथेष्टानि भवन्ति तथा णावपीति वार्त्तिकार्थः । यद्यपि “प्रातिपदिकाद्वारवर्षे बहुल-
मिष्टवच्च” इति गणसूत्रेणैवेष्टवद्भावो^४ विधीयते, तथापि तस्यैवायं प्रपञ्चः । एतदुपन्या-
सस्य प्रकृते उपयोगमाह-अत्रेत्यादि ।

यद्यपि “पुच्छभाण्डचोवराणिण्ड” (१।१।२०) इत्यत्रैव टिलोपार्थमेतदुपन्य-
सितुमुचितम्, तथापि ‘यस्येति च’ (६।४।१८५) इति लोप एव विघातव्ये टिलोप-
विधानस्यासाधारण प्रयोजनमिदमेवेत्यत्रोपन्यस्तम्, तदेव च पूर्वत्रापि कार्यं करिष्य-
तीत्याशयः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामिति । हलि कलि गृह्णातीत्यर्थे णिचि सति हलि इ
कलि इ इति स्थिते “णाविष्टवत्” (वा०) इति टिलोपः प्राप्तो वृद्धिश्च, तत्र वृद्धि-
रनित्या कृते टिलोपे न प्राप्नोतीति टिलोपोऽप्यनित्यः । यद्यपि कृतायामकृताया च
वृद्धौ प्राप्नोति तथापि शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्य इत्युभयोरनित्ययोः^५ परत्वाद् वृद्धि-
रित्यर्थः । वृद्धौ सत्या टिलोप इति । अन्तरङ्गमप्ययादेशं बाधित्वा^६ “वाणादाङ्गं
वलीयः” (५०) इति ऐकारस्यैव लोप इत्यर्थः । आयादेशं कृत्वा तु टिलोपेऽग्लोपि-

१. प्राणमाच्छादयतीति क० पु० ।

२. ते ने वा यत्कार्यमिति क० पु० ।

३. न तसिलादिष्विनि परिगणनादिति नास्ति क० पु० ।

४. गुणसूत्रेणेति क० पु० ।

५. पोरवादिति क० पु० ।

६. वाणादाङ्गं वलीय इति नास्ति क० पु० ।

कृतयति । अचकृतन् । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । “सत्या-
पशाश” (३।१।२५) इति णिच् । अर्थवेदसत्या नामापुग्व्याच्यः” (वा०)
सत्पमाचष्टे सतरामयति अर्थापयति । वेदापयति । “पाशाद्विमोचने”
(वा०) विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति उपवी-
णयति । तूलैरनुकृण्वानि अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोक यति ।
सेनया अभियाति अभिपेणयति । अभ्यपेणयन् । अपोपदेशत्वेऽपि “स्था-
दिप्त्रभ्यासेन” (६।३।६४) इति नियमादभ्यासव्यवायेऽपि पत्वम् । अभिपि-
पेणयिषति । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति त्वचयति ।
धर्मणा संनहति संवर्ययति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चणैरवध्वंसते
अवचूर्णयति ।

स्वाभावात् सन्वद्धावः प्राप्त इत्युत्तरग्रन्थविरोधः स्यात् । एकग्रहणव्यावर्त्यं च न
प्रसिद्धयेत् । सर्वत्र चाकारस्यैव लोपात् ।^१

ननु “णौ चङि” (७।४।१) इत्यत्र भाष्ये व्यवस्थापितं वृद्धेलोपो ब्रलोया-
निति । ज्ञापकं चात्रागिति प्रत्याहारग्रहणम् । तथा हि अवर्णान्तिषु-प्रवर्णोपधेषु च
वृद्धावाप्यवर्णा एव लुप्यन्ते तत्रालोपिनां नेत्येव वाच्यम् इवर्णोवर्णान्तियोस्तु वृद्धौ
कृतायामेकारौकारौ लुप्येते न त्वक् ।

ननु स्वामिनमाचष्टे-असस्वामत् । गोमिनम् अजुगोमत् । प्रादुराख्यत् ।
अपप्रादत् । यादृशमाख्यत् । अययादत् । तादृशम् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गा-
दिको लोपस्तत्र निषेधार्थमिन् ग्रहणं कर्तव्यम् । अत्राहुः—एजत्र नास्ति-प्रनभि-
धानात् । एतच्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसीयत इति ।

ननु तयारि सग्विणमाख्यत् असम्भजत् इत्यत्र चिन्मत्तो लुकि उपधाया वृद्धौ
तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । अस्ति ह्यत्राभिधानं “टेः” (६।४।१५५)
इत्यत्र भाष्ये सजयतीत्युदाहरणम् । नैतदस्ति । उक्तदेव हेतोः अङ्गवृत्तपरिमाणया
वृद्धेरप्रसङ्गाद् ह्रस्वः भाविन्युपधैव नास्तीति । अतः प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकं वृद्धेः पूर्वं
टिलोप इति । तत्कथमुच्यते वृद्धौ सत्या टिलोप इति । उच्यते । हलिक्त्योरदन्तत्व-
निपातनमेव ज्ञापकं लोपात् पूर्वा वृद्धिरिति । अन्यथाऽसत्यप्यत्वनिपातने वृद्धेः
पूर्वमिकारस्य लोपेनैवाग्लोपित्वसंपादनादनर्थकं तत् स्यात् ।

१. लोप इति नु इति क० पु० ।

२. कृतायामेकारौ लुप्येते इति क० पु० ।

३. अजयतीति क० पु० ।

४. द ह्रस्वपाविन्यु इति क० पु० ।

एवं च कृत्वाऽपि वक्ष्यति—वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । अचीकवत् । अप्रीपट-
दिति । न चैवं शोणचि नाम्नोपित्वमित्यस्य वैयर्थ्यम् । “शयल्लापी” (वा०) इति
वाचनिकेन पूर्वप्रतिषेधेन प्रागुपन्यस्तज्ञापकवशेन च वृद्धेः पूर्वं शिलोपाभ्युपगमात् ।
टिलोपस्तु वृद्धौ सत्यामेवेति विवेकः । तदेतत् परमतेनोक्तम् ।

भाष्यमते तूक्तज्ञापकवशाद् वृद्धेः प्रागेव टिलोपादपपटत् अचकवदित्याद्येव
श्रवितव्यम् । अनाभित्य तज्ज्ञापक हलिकल्पोरत्वनिपातनमुक्तम् । ज्ञापकाश्रयणं तु
ज्यायः । पटुमाख्यत् अपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति सन्वद्भावस्य प्रसङ्गा-
भावायमिति कैयटोक्तः । अन्ये तु हलिकल्पोरत्वनिपातनस्याग्रहणज्ञापकत्वस्य च
भाष्ये एव प्रयोजनकथनाद् वृद्धेरुत्तरकाल पूर्व वा कामचारेण टिलोपविज्ञानादपपटत्
अप्रीपटत् इत्युभयमपि प्रमाणमित्याहुः ।

तदेतदाचार्येणापि समुद्गीतम् । सुव्धातोरनेकाचश्च सन्वद्भावो वेति केचि-
दिति । हलिकल्पोरदन्तत्वनिपातनसामर्थ्यान्नाय विकल्पः । तदुक्तम् ‘मुग्धबोधे “खे-
सन्वद् द्यार्हसादर्थश्च ल्यवेकाचोस्त्वहलिकलिर्वा” इति ।

ननु वृद्धौ कृताया टिलोपेऽपि तस्य “अचः परस्मिन्” (१।१।५७) इति स्थानि-
वद्भावेन व्यवधानात्सन्वद्भावो न प्राप्नोतीति चेत्, अभ्यासस्य टिलोपाद्यनन्तर-
जातत्वेनादिष्टादच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एतच्च यदा चङ्परे शौ यद्
सधु एकवर्णेन व्यवहितं तत्र परतो याऽभ्यासस्तस्य सन्नदिति यादिना कैयटादीना
मते परिहृतम् । चङ्परे शौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासो सधुपरस्तस्य सन्वदित्यर्थवादिना
हरदत्तादीनां तु मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परे शौ परमङ्गस्याभ्या-
सश्च तस्यैवेति न किञ्चिदुपपत्तिः ।

एवं च कृत्वा हलिकल्पोरत्वनिपातनमर्थवद् भवति । कथं तर्हि “सन्वत्स-
धुनि” (७।४।६३) इत्यत्र हरदत्तेनोक्तम् अचकवदित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं च तेन
व्यवधानात् सन्वद्भावो न भविष्यतीति । सत्यम् । परमतेन पूर्वं द्विवचनमिति बाशि-
र्येयबोधः । हनयतीति । अपि गुणायदेशौ शिचि टिलोपः । कथं पुनरत्र टिलोपः
यावता इष्टवदुच्यते ।

न चास्मादिष्टो नास्ति । अजादीना गुणवचनादेवेति नियमात् । नैवम् ।
नावश्यमिष्टानि दृष्टमेव कार्यमितिदिश्यते किं तु संभावितमात्रमपि । तथा च कुमार-
यतोऽप्यार्थं पुंवद्भावोऽस्तिदिष्टः । न चात्र टिलोपेनैवेष्टसिद्धिः । चिणोलुग्न्यायेन
ङोपलोपस्याकारलोपं प्रत्यसिद्धत्वप्रसङ्गात् ।

अचकवदिति । कलिशब्दादिशिचि चङि परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपश्चेत्
क्रियते सतोऽङ्गलोपित्वात् सन्वद्भावादित्वदीर्घा स्याताम् इति हलिकल्पोरदन्तत्व-
निपातनं क्रियते ततश्च टिलोपे सत्यग्नोप्यङ्गं संपन्नमिति सन्वद्भावाद्यभावः ।

कृत्यतीति । कृतं गृह्णाति । अचकृतदिति । अग्लोपित्वात् सन्वदभावः । तूस्तानि विहन्तीति । विहत एवं भवतीति भावः । संहृताः जटाः तूस्तानि । नापमिति वेदमन्त्याम् । विहमन्द्योतनाय वेः प्रयोग । नामधातुप्रस्तावात् सत्याप" (३।१।२५) इति सूत्राख्यानं प्रातिपदिकान्युदाहृतुमाह-सत्याप्याशेति । एतिजिति । अत्र च सत्याप इति निर्देशादिणचः सन्नियोगेनः पुग्निपात्यते । अन्त्योकार उच्चारणार्थः ।

वातिककारेण त्वर्थवेदार्थमवधारण्ये वातिके सत्यशब्दोऽपि संगृहीतः । अर्थ-वेदमस्यानामिति । अत्रापि एतिजिघां करणे इत्यनुवृत्तं क्रियाविशेषोपलक्षणम् । तान् विशेषान् विग्रहव्याजेन दर्शयति-सत्यमाचष्टे-इति^१ । भाष्ये तु^२ एतिजिघावर्थ-वेदसत्यानामापुक् च" इति पठित्वा सत्यं करोतीति विगृहीतम् ।

हरदत्तस्त्वाह-भाष्ये कृजोत्यर्थनिर्देशो प्रयोगदर्शनवशादिहास्यातार्थ इति । एवमर्थमाचष्टे^३ वेदमाचष्टे इत्याद्युक्तम् । अथ किमर्थमापुक् क्रियते न पुनत्र क्रियेत, विधानसामर्थ्याच्च टिलोपो न भविष्यति । एवं तर्हि आपुग्वचनं सामर्थ्यादन्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन लिखापयति शब्दापयेत् । प्रज्ञालापयेदित्यादिप्रयोगा उपपादिता भवन्तीति रक्षितः । 'तत्करोति' (वा०) इत्येव एतिजि सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनम् ।

अन्येषां तु प्रपञ्चार्थम् । मालिन्या^४ उपश्लोक्यतीति सापेक्षादपि विधानार्थं वा । विपाशयतीति । पाशं विमुञ्चति । विविमोचनद्योतनार्थः । अत एवायमर्थान्तरैः अपि भवतीति ज्ञायते । अन्यथा विपाशयतीति विशब्दप्रयोगो न स्यात् । विशिष्टस्यैव मोचनस्य ण्यर्थत्वात् । यथाचारे वयस्याङ्प्रयोगो^५ न भवति । एवमुपवीरयतोऽप्युपादिष्वपि द्रष्टव्यम् इति हरदत्तः । तुलं तुलाग्रमनुकृणाति । अनु^६ दाध्यतीत्यर्थः । अभिप्रेणयतीति । "उपसर्गात्सुनोति" (८।१।६५) इति पत्वम् । अभ्यपेणयदिति । "प्राविशतादङ्गव्यायेऽपि" ८।३।६३, इति पत्वम् । अपोपदेशत्वेऽपीति । एतच्चाव्युत्पन्नः सेनाशब्दः । नह इनेन वर्तते इति व्युत्पन्नो वेति पक्षे द्रष्टव्यम् ।

यदा तु सिनोतेनं प्रत्यये सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव पोपदेशत्वम् । स्यादिति स्थितिः नियमादिति । तत्र हि सूत्रे स्यादित्वभ्यासेन चेत्येतद्वाक्यं विध्यर्थमपोपदेशार्थमिति स्थितम् । अभ्यामस्येति द्वितीयं वाक्यं नियमार्थमभिमुखपतोत्यादौ भा भूदिति स्थितिः ।

१. इत्यूहम् शर्यति इति ख० पु० ।

२. सतुदवा कथाभ्यामुक्तेति क० पु० ।

३. त्वमर्थमिति क० पु० ।

४. मातिभ्यन्वेति क० पु० ।

५. व-चाय प्रयोगो इति क० पु० ।

६. अनुप्ययनोति क० पु० ।

हस्तिनातिक्रामति । अतिहस्यति । हस्तौ निरस्यति हस्तयति इति केचित् । तत्करोति “तदाचष्टे” (वा०) इति चुरादित्वान् सुबन्ताणि च । पठं करोति आचष्टे वा पठयति । लुब्धातुत्वान् पथ्य न सः । कवि पठं वाचष्टे । वृद्धौ सत्यां टिलोपः । कवयति । पठयति । चाङि अनालोपित्वात् सन्वद्धावः । आचीकवत् । अपीपठत् । “आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे” इति कृत्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिश्च कारणम् (वा०) कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । ब्रल्लि बन्धयति ।

एवं च प्रकृते स्याद्दिश्वति यद्यपि विधेर्व्यापारो न तु नियमभागस्य तथापि नियमाशोऽपि तत्र सूत्रे स्थित इत्यवयवधर्मस्य समुदायेऽप्युपचाराग्रयमादित्युक्तम् । त्वचयतीति । त्वच सवरणे इत्यस्मात् “पुति सज्ञाया घः प्रायेण” (१।३।१२८) इति घप्रत्ययान्तत्वात् त्वचशब्दोऽकारान्तः तेनातो लोपस्य स्थानिस्वातुपघाया वृद्धिर्न । हलन्तस्य तु “तत्करोति” इति लौ त्वाचयतीति भवति । “प्रकृत्यैकाच्” (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावाट्टिनोपाभावः । हस्तौ निरस्यति हस्तयति इति केचित् इति ।

तथा च बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्त्वा माववाग्यैरुदाहृतम् । एण्डाभिरसने डकार आत्मनेपदार्थः । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते इति । एवं च हस्तयतीति क्वचित् परस्मैपदपाठो न युक्तः । हस्तिनातिक्रामतीति । “तेनातिक्रामति” (वा०) इति धातुसूत्रेण एणच् । चुरादिषु हि त्रीणि पठ्यन्ते “प्रातिपादिकाद्वास्वर्थे बहुलमिष्टवच्च” इति प्रथम प्रातिपदिकात् धातोरर्थे विशेषरूपे वाच्ये एणच् भवति इष्टनीव चास्मिन् बहुलं कार्यं भवति । कून्मुल्लङ्घयति । उत्कूलयति । अस्यैव प्रपञ्चः “तत्करोति तदाचष्टे” “तेनातिक्रामति” “कर्तृकरणाद्वास्वर्थे” इति ।

अत्र कर्तृग्रहण करणस्य विशेषणम् । करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चचुरादीनामेवग्रहण मा भूदिति । अन्यथा चचुपा पश्यति चचुपतोत्यादावेव स्यात्, न तु फरिभिस्त्ववघ्नाति अवकरयति । परशुना छिनत्ति परशयति इत्यादावपि । तेनातिक्रामतीत्येतत् कर्तृकरणद्वयस्यैव प्रपञ्चः संपद्यते । अत्र च तेनेति करणत्वोपलक्षणम् । तेन करणत्वविशिष्टात् प्रातिपदिकात् एणञ्जुत्यद्यते न तु सुबन्तात् प्रातिपदिकादित्यधिकारात् । सुबन्तादुत्पत्तो चातिहस्तयतोत्यादौ लौ सुबलोपे टिलोपे च

१. दिव्यर्थात्पर इति क० पु० ।

२. भावादिति क० पु० ।

३. आपद्यते इति क० पु० ।

हृतेऽन्तर्वन्तिविभक्त्या पदत्वाज्जश्वं स्यात् । न च 'णिग्लोपस्य स्यानिवत्त्वम्, 'न पदान्त' (१।१।१८) इति जश्विधौ तद् निषेधात् ।

न च णो कृतया भसंज्ञया नान्तावधेः पदत्ववाधः, भसंज्ञां प्रति टिप्पणस्य स्यानिवत्त्वात् । भिन्नावधिकया तया पदसंज्ञावाधस्यासंभवात् । एवं तत्करोतीत्यत्रापि तदिति कर्मत्वापलक्षणं तेन पटुमाचष्टे पठयति वाचपतोत्यादौ ज.त्वकुत्वाद्यभाव ऊह्यः । एवं च तदिति द्वितीयासमर्थात् तेनेति च तृतीयासमर्थात् इति प्राचोक्तमप-
व्याख्यानम् । किन्तु ह्युच्यते सुबन्ताणिजिति^१ । सुपा तदर्थस्य कारकस्य लक्षणत्वं सुपं चान्तिं सवध्नाति कार्यत्वेन तत्सुबन्तं कारकं तस्मादिति व्याख्यानाद् वा न दोषः ।

तथा च पठयतीत्यत्र जश्त्वसंयोगान्तलोपो न कृतौ । कथं तद् ह्युच्यते सुवधातु-
व्यस्य स इति । यावता प्रातिपदिकादयं णिजुच्यते, तेन सुबन्तादित्यमुक्तम् । सत्यम् ।
इदानीमेव ह्युक्तं सुवग्रहणं^२ कारकत्वोपलक्षणार्थम् इति । तेन धातुसंज्ञानिमित्त-
प्रत्ययान्तः कारकाभिधायि सुवधातुरित्यविरोधः ।

एवं नामधातुरित्यपि व्याख्येयम् । किं च "सुवधातुष्ठिवृज्जकत्कतौनां सत्व-
प्रतिषेधः" (वा० इत्यत्र सुवधातुत्वं न निषेधतन्त्रं क तु 'धात्वादेः पः सः'
(६।१।६४) इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेरनौपदेशिकत्वं सच्च सुबन्तासुबन्तसाधारणं
तदेवात्र सुवधातुग्रहणेनोपलभ्यते^३ इति वा गमनोपम् । तदेव प्रातिपदिकादेव णिजिति
माधवमतमनुसृत्य ग्रन्थो व्याख्यातः ।

आचार्याणां तु सुबन्तादेर्वोत्पत्तौ स्वरसः । यदाह—सुबन्ताणिजिति । हर-
दत्तोऽप्याह—तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । कथं तर्हि पदकार्यभावः । इष्टवदित्यति-
दिष्टया भसंज्ञयेति घूमः । न चास्या स्यानिवद्भावशङ्का । पदसंज्ञायामतुल्यत्वात् ।
नहि पदसंज्ञापि पदान्तस्य विधिः कर्मसाधने हि विधिशब्दे स्यानिवद्भावनियेधाद्विना
यः सिद्धः पदान्तस्तस्य यो विधिर्भवन्^४ पदस्यान्तः सपद्यते स पदान्तविधिः ।

न च पदसंज्ञा तथा । भावसाधने तु भसंज्ञाया अपि पदान्तविधित्वं भाष्ये
उपपादितम्—वेतस्वानित्यस्य^५ सिद्धये । अथर्वं च भपदसंज्ञयोस्तुल्यावधिकत्वमेपितव्यम्,
अन्यथा पटिष्ठ इत्यादौ सुबन्तादिष्टिनि भसंज्ञया पदसंज्ञा नापीद्येतेति^६ जश्त्वं

१. सुबन्तं णिजिति क० पु० ।

२. मुजग्रहणमिति क० पु० ।

३. लोपोपलक्षणमिति क० ० ।

४. सुपानुग्रहणेनेति क० पु० ।

५. योऽनू इति क० पु० ।

६. तेनाप्यतेति क० पु० ।

७. परमंनेति माहित क० पु० ।

स्यात् । किं च योऽपि मन्यते प्रातिपदिकाणिजिति, तेनापि भसज्यैव पदकार्य-
भावोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा सज्यतोत्यादौ सुबन्ता^१दुत्पन्नयोः विन्मतोर्लुकि तत्प्रकृतेः
सुबन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यं प्रसज्येत इति दिक् ।

वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । परत्वाद् वृद्धिरेदोती । ततस्तयोर्लोपो न त्विदुतो-
रेवेत्यर्थः । किमेवं सति कृतं भवतीत्याहुः । चङ्चनग्लोपित्वात् सन्वद्भाव इति । तदेत-
दन्यमसम् । भाष्यमते^२ स्वत्रागिति प्रत्याहारग्रहणात् जापकात् वृद्धेः प्रागेव टिलो-
पाभ्युपगमात् अपपटदित्येव भवितव्यमिति वणितम् । हलि कलि निरूपणे तत्क-
रोतीत्यत्र प्रकृत्ययमात्रं विवक्षितम्, न प्रत्ययार्थ इति भूतेऽपि णिजुदाहृतः । एवं च
कृत्वा भविष्यस्यपि द्वित्वबहुत्वयोर्भावकर्मणोरपि भवति । अत्र च प्रकरणे 'तेना-
तिक्रामती' त्येतद्वानुसूत्रमित्यतिहस्तयति इत्युदाहरणेनैवार्थतः सूचितम्, न कण्ठतः
पठितम् ।

तत्करोतीत्येतत् घातुसूत्रत्वेऽपि वार्तिककृता सुखार्थं पुनरुपसंख्यातमिति
श्रद्धातिशयादाचार्यैः पुनरप्युपात्तमिति^३ ध्येयम् । उपसंख्यानान्तरमाह—आख्याना-
दिति । आख्यायते इत्याख्यानम् । "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति कर्मणि
ल्युट् । यदेव किञ्चिदाख्यायते तदेवाख्यानमिहाभि^४प्रेतम्, न तु कंसवधनलोपाख्यानः
सुभद्राहरणबलिवन्धाद्येव संज्ञाभूतम् । तेन राजा गमनमाचष्टे । राजानमागमयती-
त्यादावपि भवति । आख्यानशब्देन च तदभिधायो शब्दो गृह्यतेऽयं कृदन्तत्वासम्भवात् ।
"कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कंसवधबलिवन्धादयः समुदाया अपि
कृदन्ता उच्यन्ते ।

तस्मात्तदिति कर्मभूतादाचष्टे इत्यर्थे णिच् भवति । कृतप्रत्ययस्य च लुक्
भवति । कृतश्च या प्रकृतिस्तस्याः प्रत्यापत्तिः । विकारत्वागेन स्वेनैव प्राकृतेन स्वरूपेणा-
वस्थानं भवति । यश्च तत्र कृदन्ते सन्निहितं कारकं विभक्तिस्तत्प्रकृतिवद् भवति ।
कृतप्रकृतेः शुद्धे णिचि "हेतुमति च" (३।१।१२६) इति विहिते यादृशं भवति तादृश-
मस्यापि ध्यन्तस्य भवतीत्यर्थः ।

कंसवधाख्यानमाचष्टे इति । अत्र कंसवधशब्द एव प्रकृतिविवक्षिता । तस्यैव
अख्यायमानत्वद्योतनायाख्यानग्रहणम् । हननं वध इति हन्तेरुपप्रत्ययो वधादेशश्च ।
कंसस्य वधः इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । ततो णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लुक् ।
तत्प्रकृतेर्हन्तेर्वधादेशरूपविकारपरित्यागेन हन्रूपेणावस्थानम् । अद्यापि कृतो लुकि कृते

१. अस्याप्रे इष्टनि इत्यारभ्य णिजितोत्यन्तो द्विवारं पठितः क० पु० ।

२. सते इति क० पु० ।

३. पुनरपि कण्ठत उपात्तमिति ख० पु० ।

४. मिहा इति द्विवारं क० पु० ।

५. द्योतनावाख्यानेति क० पु० ।

तत्सन्निभयोगशिष्टस्य वधादेशस्यापि निवृत्तिः सिध्यति, तथापि पुष्पेण योगं जानाति, पुष्पेण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्निभयोगशिष्टस्य निवृत्यर्थं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् इत्याहुः ।

यद्यपि^१ निमित्तापायन्यायेनापि तत्सिद्धयति, तथापि अस्यानित्यत्वमनेन ज्ञायते, तेन भवेत्यादावतो हेतुंकि शपो निवृत्तिरिति तत्त्वम् । एवं च कंस हन् इति स्थिते कंसात् पठ्ठी पूर्ववत् स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगस्याद्यापि सत्वात् । “न लुमत्ता” (१।१।६३) इति तु नास्ति अनङ्गकार्यत्वात् । अतो हेतुमणिचः प्रकृतौ हन्तौ यादृशी विभक्तिः कर्माभिधायिनी दृष्टा द्वितीयारूपा सेवात्रापि भवति ।

ननु घातयतीत्यत्र “हो हन्तेः” (७।३।३४) इति कुत्वम् । “हनस्त” (७।३।१२) इति तत्त्वं च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् । न चायं एिच् घातुप्रत्ययः । न च वाच्यं हेतुमणिचि प्रकृतौ तद्दृष्टमितीहाप्यतिदिश्यते इति । यतः प्रकृतिवत् कारकमेवातिदिष्टं न कारयन्तिरमपि । अत्राहुः प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । . कार्यमिति चाध्याहारः, तदायमर्थः कृतो या प्रकृतिस्तस्या शुद्धे एिचि यादृशं कार्यमन्यदपि भवति तदस्मिन्नपि एौ भवतीति । तेन घत्वत्त्वाद्युपपत्तिः ।

एवं च राजानमागमयतीत्यत्र^२ लुप्तान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तो नलोपोऽपि न भवति, प्रकृताविव सिद्धकारकरूपे दृष्टस्य नलोपाभावस्याऽप्यतिदेशात् । अत एव कंसमघातयत् । राजानमजोगमत् इत्यत्र कसवधराजागमनशब्दाभ्यां एिचो विधानादङ्गसंज्ञा नामघातुत्वं तयोरेवेति अट्द्विवचने अपि तयोरेव स्यातामित्यपि दूषणं परास्तम् । यतः शुद्धे एिचि यादृशं कारकं भवति घातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तमकृतनलोपादिकं तादृशेनैवात्रापि भवितव्यमिति^३ ।

एवं च कंसादीनां कारकाणां एिजुत्पत्तौ पूयक्करणस्यातिदिष्टत्वादाख्यानात् कृत इत्यास्यानशब्दोऽर्थात् स्वावयवकृदन्तपरः पर्यवस्यति । शब्दान्वयरोत्या तु कृद् ग्रहणपरिभाषा प्रागुदाहृता ।

बलि बन्धयतीति । वलेर्बन्धो बलिबन्धः कर्मणि पठ्ठया समासः । बलिबन्धमाचष्टे इति एिच् घञो लुक् । वलेर्द्वितीया पूयक्करणं च । इह राजानमागमयतीत्यत्र पूर्वं कृतप्रकृतौ^४ राजा कर्ता आसात् तस्य गमेः शुद्धे एौ “गतिबुद्धि” (१।४।५।५२) इति कर्मसंज्ञा भवतीत्यत्रापि कर्मता भवति । इह तु देवदत्तपाकमाचष्टे । देवदत्तेन पाचयतीति भवति । नहिदेव दत्तस्य पचेणेिचि कर्मताऽस्ति “गतिबुद्धि” (१।४।५२)

१. इत्याहुर्नित्यत्वमनेन ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. मागमयतीति क० पु० ।

३. भवितव्यमिति क० पु० ।

४. कृतप्रकृतौ क० पु० ।

ऊटिमाचष्टे ऊडयति । चङि द्वित्वं प्रति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् सणि-
चकस्य इति इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिः शेषः । औजिढत् । ढीत्यस्य द्वित्वम्
इति दुर्गागुप्तादयः । औडिढत् । ऊटिमाचष्टे ऊडयति । औजिढत् । अल्लोपस्य
णौ स्थानिवत्त्वमाश्रित्य ढत्त्वशब्दस्य द्वित्वादौजडत् इति काशिकायाम् ।
औडिढत् इत्यन्ये ।

इति नियमात् ।

इह पुनर्यदा स्वयं^१ मृगरमणमनुभवन्^२ अन्यस्मै तद्दर्शयितुमाचष्टे इति
विवक्षा, तदा मृगान् रमयतीति भवति । यदा स्वरणये दृष्टं मृगरमणं ग्रामस्योऽन्यस्मै
कथयति एवं मृगस्तत्र^३ रमते इति, तदाऽत्र मृगाणां समंभवात् सा दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति
वाक्यमेव भवति, न णिच् । तथा चोपसंह्याने “दृश्यायां च प्रवृत्तौ” इति येषं,
मृगरमणस्यास्थानरूपा प्रवृत्तिः सा यदि दृश्यायां भवति, तदा णिजित्यर्थः ।

“इदं चाख्यानात्कृतम्” (वा०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमदृशार्थं मा भूदिति ।
दृश्यायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव । राजागमनादौ तु प्रवृत्तेरदृश्यार्थत्वेऽपि
णिज् भवतीति कैयटः । अत्रान्यान्यप्युपसंह्यायन्ते । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे
मर्यादायाम् । चित्रीकरणे प्रापि । नक्षत्रयोगे जि । तत्तन्नि नातिप्रचुरप्रयोगत्वाद् भाष्य-
कृता प्रत्याख्यातत्वाच्चाचार्यैरप्युपेक्षितानि । आख्यानादित्येतत् बहुविषयत्वात् प्रत्या-
ख्यातमप्युदाहृतम् ।

अज्यतीति । बहेस्त्रियां किति यजादित्वात् संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ढत्व-
घत्वप्त्वढलोपदोर्ध्वे ङि ङि । ततो णिचि ढिलोपे तिप्शभोर्गुणोऽप्यादेशे च रूपम् ।
चङित्यादि । ऊडिशब्दाद् ङुङि “णिश्चिदुक्तुव्यः” (३।१।४८) इति च्तेश्चङ् । “चङि”
(६।१।११) इति द्वित्वम् । “अजादेद्वितीयस्य” (६।१।१२) इति ढिशब्दस्य प्राप्तं तत्र
कर्तॄणे “पूर्वत्रासिद्धम्” (८।१।११) इति ढत्वादीन्यसिद्धानि । “पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे”
(५०) इतीह नास्ति “उभौ साम्प्रसास्य” (८।१।२१) इति “एतत्वारम्भेणास्यानित्य-
त्वज्ञापनात् । तेन ‘इति इत्यवस्थितस्य द्वित्वमित्यर्थः । तत्किमनञ्चस्य द्वित्वं नेत्याह
सणिचकस्येति । णौ कृतं स्थानिवत् इति । ढिचोपस्य स्थानिवद्भावस्तु^४ नोक्तः ।

भाष्ये नमते उवणदिशस्यैव तदम्पुपगमात् । अनुवणदिशस्यापि स्थानिवत्त्व-
वादिनो वामनस्यापि मते सत्यपि स्थानिवत्त्वे रूपे विशेषाभावात् स नोपन्यस्तः ।

१. ध्वेरिति क० पु० ।
२. अनुभवमिति नास्ति क० पु० ।
३. मृगस्तत्रेत्यारम्भ—येममित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
४. चाख्यमित्यादिति क० पु० ।
५. एतत्वारम्भे इति वारद्वय क० पु० ।
६. तेन इह इत्यवस्थितस्येति क० पु० ।
७. स्थानिवद्भावस्यस्तु इति क० पु० ।

“प्रकृत्यैकाच्” (६।४।१६३) वृद्धिपुगागमौ । स्वापयति । इष्ठवत्त्वाद् पुंवद्भावः । एनीमाचरत्यति “र ऋतो हलादेः” (६।४।१६१) इति रत्वम् । प्रथयति । “स्थूलदूर” (६।४।१५६) इति यणादिलोपः । स्थवयति । “प्रियस्विर” (६।४।१५७) इति प्रादयः । प्रियमाचष्टे प्रापयति । स्थारयति । सापयति । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (५०) इति नोपधा- वृद्धिः । कनयति । “विन्मतोलुक्” (५।३।६५) स्रग्विन् स्रजयति । ईशमन ईशयति । स्वचयति । “श्वेतश्वाश्चरगालोडिताह्वरकाणामश्चरते- कलोपरच” (५।०) । श्वेतयति । अश्चयति । गालोडयति । आह्वरयति ।

श्रीजिहदिति । हृत्ति हृत्तीति द्वित्वे ह्लादिः शेषात्तलोपे ह्रिहृत्ति-इति स्थिते कुहोश्चु- त्वेन हस्य भ्रकारे “अभ्यासे चर्च” इति जकारे उत्तरखण्डस्य पूर्ववद् ढत्वादियु एतोपे चादिवृद्धिः । ढीत्यस्य द्वित्वमिति । “पूर्वशासिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्याश्रयणादिति भावः । श्रीजिहदिति । ढस्य जश्त्वेन ङः । शेषे पूर्ववत् । ऊढमाचष्टे इति । बहेः कप्रत्यये पूर्ववत् संप्रसारणादौ रूपम् । श्रीजिहदिति । एौ कृत उवणादिश एव स्थानिवदिति भाष्यमतेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाद् एिसहितस्य हृत्तीत्यस्य द्वित्वं प्राग्वत् प्रक्रिया ।

वामनमतमाह-भल्लोपस्येत्यादि । उवणादिश एवेति नियमो नास्तीत्यर्थः । हत- शास्त्रेति । ढत्वादीनामसिद्धत्वमिहाप्यविशिष्टमिति भावः । श्रीजिहदित्यन्म इति । दुर्ग- गुप्तादयो हि “पूर्वशासिद्धीयमद्वित्वे” (५०) इत्यास्थिताः । तेमाल्लोपस्य स्थानि- वत्त्वपक्षेऽपि ढशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासस्य चत्वंमित्यर्थः । स्वापयतीति । स्वं करोत्याचष्टे वेति । स्वशब्दाणिच इष्ठवद्भावाट्टिलोपे प्राप्ते एकाब्ज्वाग्निवर्तिते “भवो ज्जिति” इति वृद्धिराकारः । “प्रतिहो” इति पुक् । चङि तु असिस्त्वपत् । अशब्दाणिच वृद्धिपुकोरपयति । चङि तु भोलेष्टदिकरणेन ज्ञापितम् द्वित्वात् पूर्वमुपधाह्रस्वः । तत्कृते निशब्दस्य द्वित्वे मा भवानपिपददिति भवति ।

एवमिकारादिष्वप्प्रहम् पुग्वर्जम् । एनीयाचष्टे इति । यथाकथंचिद् “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” (५०) इति स्थिते ङयन्तादपि एिच् पुग्वद्भावरच भवतीति भावः । एतशब्दात् स्त्रियां “वर्णादिनुदात्तात्” इति ङोप् तस्य नकारे एनो तस्याः पुंवद्भावेनेत शब्द आदेशो भवति । नन्वत्र टिलोपातिदेशेनेव ङोपो निवृत्तो तत्संनिधौगशिष्टस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति “संनिधौगशिष्टानामन्तरा- पाये उभयोरप्यपयः” इति परिभाषणात् ।

१. हृति ति इत्यस्येति क० पु० ।

२. पुग्वर्जमिति क० पु० ।

अत्राह कैयटः—भाष्ये पुंवद्भावेनैतद्रूपसिद्धेरुक्तत्वात् “सन्नियोगशिष्ट” परिभाषाऽनित्येति ज्ञाप्यते । तेन ऐनेयः स्येनेय इत्यत्र “यस्येति च” (६।३।८४) इतीकारलोपेऽपि नकारो न निवर्तते इति सिद्धयति इति हरदत्तेन तूक्तम् । अपर आह—इडविडमाचष्टे इडविडयति । दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । अत्र गोत्रत्वेन जातित्वेन “जातेश्च” (६।३।४१) इति निषेधो नास्ति । “प्रवाहणा दे” (७।३।२८) इत्यत्रास्य निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

अत एव हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र पुंवद्भावोऽनेन न निषिध्यते । प्रथयतीति । पृथुमाचष्टे । टिलोपस्य स्यानिवद्भावाद् “अत उपधायाः” (७।३।११६) इति न वृद्धिः । स्वययतीति । स्यूलमाचष्टे इति लोपे लशब्दस्य लोपे तस्य “असिद्धव-दत्राभात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् ओगुणस्याप्राप्तावपि पूर्वस्य गुण इति गुणावादेशः । अत्राप्युपधावृद्धिः प्राप्ता “अङ्गवृत्तौ पुनर्वृत्तावविधिः ‘परिनिष्ठितस्य’ (५०) इति वा, प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिति बहुलग्रहणाद्वा न भवति ।

एणं दूरस्य दवयति । “सोकरव्यतिकर मरोचिभिर्दूरस्यवनते विवस्यति” इति तु विन्यस्य । इष्टवद्भावाद्दवयतीत्येव हि भाष्यम् । यूनः यवयति । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया युवतिशब्दस्यापि परयणादिलोपे पुंवद्भावे च कृते यवयतीत्येव रूपं भवति । प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ पुगागमः । टिलोपे कर्तव्ये “असिद्धवद्” (६।४।२२) इति प्रादोनामेवासिद्धत्वाट्टिलोपाभावः । “प्रकृत्येकाच्” (६।४।१६३) इति प्रकृतिभास्त्वत्र न संभवति । अस्मिन् कर्तव्ये प्रादोनामसिद्धत्वादेकाजेव ना-स्त्यतीति । अत्र बहुलग्रहणात् प्रादेशाभावात् प्रिययतीत्यपि स्वामो प्राह । स्थापयतीति । स्थिरस्य । एव स्फापयतीति स्फिरस्य । उरोः । वरयतीति । बहुलग्रहणात् अङ्गवृत्त-परिभाषया वा वृद्धयभावः । साधयतीति । “अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ” (५।३।३३) इति साधादेशः ।

एवमन्तिकस्य नेदयति । कनयतीति । युवानमल्पं वाचष्टे । “युवाल्पयोः कन-यतरस्याम्” (५।३।६४) इति कनादेशः । अन्यतरस्यां ग्रहणात् पक्षे यवयति । मलयतीत्यपि । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् युवतेरपि कनयतीति भवति । इह (‘प्रशस्यमाचष्टे प्रशस्ययतीति भवति प्रशस्यस्य भः’ (५।३।६०) “ज्य च” (५।३।६१) इति श्रज्यादेशो न भवतः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति ज्ञापकात् शस्यशब्दादेव णिच्चा भाव्यम्, न तु प्रशस्यशब्दादिति णिच्चास्त्वाभावादिति माधवः ।

१. षटतस्येति वा इति क० पु० ।

२. दवयतीति क० पु० ।

३. प्रशस्यमाचष्टे इत्यारभ्य न सिध्यन्ति ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

अन्ये तु आपयति ज्यापयतीत्युदाजहः । वृद्धस्य तु ज्यादेशो एवापीप्यते । ज्यापयति । पक्षे वपदेशोऽपि वपयति । सजयति । समस्यास्तीति सज्यो । "प्रस्या-
मेघास्रजो विनिः" (५।१।१२१) इति विनिः । ततो एणिचि विनो लुक् "प्रकृत्येकाव्"
(६।१।१६२) इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः, अङ्गवृत्तपरिभाषाया धोषघातद्वय-
भावः । अनेकावां तु मायाविन्-मेघाविन्-वसुपन्-सृपद्वत्प्रभृतीनां विन्मतोर्लुकि टिलोपे
माययति । मेघयति । वसयति । दृवयति इति भवति । सान्तानामपि भयस्विन्-तेज-
स्विन्-प्राप्पमदादीनां विन्मतोर्लुकाऽनेकाव्वाट्टिलोपे पययति । तेजमति । माययति
इति भवति ।

कैयटस्तु नाप्राप्ते टिलोपे 'विन्मतोर्लुक् आरभ्यमाणः प्रत्ययविपर्ययिव प्रकृति-
विपर्ययमपि टिलोपमेकत्वाद् बाधते" इति भाष्यदर्शनात् सान्तानां विन्मतुषोर्लोपविपर्यये
टिलोपाभावात् तेजसयति, आयुपयतीत्युदाजहार । प्रसन्तेषु तु वसपयतीत्यादिषु
टिलोपमनुमन्यते एवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ईषमन्निति ईषस्यास्तीति मतुप् नलोपः । एवं त्वजयतीति । पूर्ववद् वृद्ध-
भावः । "विन्मतोर्लुक्" (५।१।६५) इत्यत्र इमतुषोऽपि ग्रहणमिच्छतः 'कुमुदनद्वेष्ट-
सेभ्यो इमतुषि कुमुदयति, नडयति, वेतसयतीत्युदाहरन्ति । अन्ये तु द्वयद्रुवन्वको
मत्वेव गृह्यते, न तु व्यनुबन्धेका इमतुषिति वदन्तः कुमुदयति, नड्वयति, वेतस्वय-
तीत्युदाजहः ।

प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । कर्तरमाचष्टे इति णी "तुश्छन्दसि" (५।१।५६) इति
तुशब्दलोपे करयति । दाहयति । आपायां तु कर्तयतीत्यादि । पितुः पितुयति । त्वाद-
यति । मादयति । त्वमी वा । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेत्येके । त्वदयत्त मदयति ।
मन्ये तु "प्रती गुणे" (६।७।९७) इति पररूपं बाधित्वा टिलोपे वृद्धिपुकी त्वापयति ।
मापयतीत्याहुः । श्वादिषु विवदन्तः श्वानमाचष्टे इति णी कृते "प्रकृत्येकाव्"
(६।४।६१) इति प्रकृतिभावः "देः" (६।४।१५५) इत्यस्यैवेति तस्मिन् निवृत्तेऽपि
"नस्तद्धिते" (६।४।१५४) इत्यपरिट्टिलोपो भवति । तत्र कृते "श्वयुवमपोनामस्तद्धिते"
(६।४।१३३) इति संप्रसारणे वृद्धत्वादेशो । "घोर्मुणः" (६।४।१४६) इति तु न
भवति । "असिद्धवदत्र" (६।४।१२१) इत्योर्मुलं प्रति संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् ।

ननु श्वादीनामेतत् संप्रसारणं सान्तानामिष्यते इत्युक्तं तत्कथं टिलोपे कृते स्या-
दिति चेत्, मैवम्, संप्रसारणं प्रति दितोपस्यासिद्धत्वान्नास्तमेवेतत् इति । शापय-
तीति भवितव्यमित्येके । (न चैवं भवतः इत्यत्रापि तुरसिद्धत्वात् संप्रसारणप्रसङ्गः ।
परत्वात् पूर्वं प्रवृत्तस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन तुः प्रवृत्तेः पुनस्तुरसिद्धत्वान्न प्रवृत्तः
सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्) ।

अन्ये तु नान्तलक्षणानि नोपात् 'टेः' (६।४।१५५) इत्यनेनैव परत्वाद् भवितव्यम्, च प्रकृतिभावेन निर्वर्तित इति संप्रसारणे श्रुतयतीति मन्यन्ते । विदुषो एषो टिलोपे संप्रसारणे वृद्ध्यावो विदावयति । नित्यत्वादादौ संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते टिलोपाद् विदयतीत्येके । प्रष्टोहः । प्रष्टावयति । कृते कृठि टिलोपपक्षे प्रष्टापयति । उदञ्चमाचष्टे उदोचयति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति नियमादुपसर्गाणां पृथक् करणाद् अश्नतेरेव एषो "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इति टिलोपाभावे भत्वान्तलोपे "उद ईत्" (६।४।१३६) इत्यादि ।

एव प्रतोचयति । समोचयति । तिरसस्तु अन्तरङ्गत्वात्तिर्यदिशे कृते 'टेः' (६।४।१५५) इति टिलोपे वृद्ध्यायोस्तिराययति । न पुनस्तिरेष्टिलोपः शङ्क्यः । चिणो लुक् चिणो लुक्वेवातिद्वो भवतोतिवदस्मिन् कर्तव्ये पूर्वं प्रवृत्तस्य सस्यासिद्धत्वात् । "अङ्गवृत्त" (प०) इति वा ।

अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा०) इत्यपि न भवति । एवं सध्यङ् सध्राययति । विष्वद्वद्यङ् विष्वद्वद्यापयति । युवयति । 'अदसोऽङ्' अदद्वद्यापयति । मुत्वे अमुमु आययति । अदमु आपयति । कर्णोपाध्यायस्तु 'भस्य अङ्गस्येत्यधिकारात् अङ्गारम्भके स्वरे एव संप्रसारणविधानात् श्वनयति । युवयति । मघवयति । विद्वयति । प्रष्टवयति । अञ्चेः प्रत्ययति । तिर्ययति । उदञ्च् उदयति । सम्पयति इत्याद्येव भवतीत्याह । "प्रकृत्यैकाच्" (६।४। ६३) इत्यपोह नास्ति, विवदन्ते' लिङ्गे उपसर्गस्य तदवयत्वात् समुदायस्यानेकाच्त्वात् ।

संग्राम युद्धे इति ज्ञापकस्याविवदन्तविपर्यत्वात् णिकृते टिलोपादिति । बहूनाचष्टे बहयति । इष्टवदितोऽष्टनि परे यद् दृष्टं कार्यं तदेवातिदिश्यते न विवृष्टनोऽपीत्युक्तम् । तेन "इष्टस्य यिट् च" (६।४।१५६) इति यिट् न भवति । इष्टवदिति प्राधान्येन कार्यस्यैवातिदेशादिष्टनि परे प्रकृतौ यद् दृष्टं संभावितं वा सर्वं कार्यमेवातिदिश्यते इति सन्नियोगशिष्टत्वाभावात् भूभावे कृते भावयतीति भवति—इति कैयटमाधवी ।

श्वेताश्वैति । श्वेतयतीति । श्वेताश्वमाचष्टे । णिचि अश्वशब्दस्य लोपे कृते णाविष्टवदिति टिलोपः । अश्वयतीति तरस्य लोपः । गालोडयतीति इतस्य आह्वरयतीति कशब्दस्य । एतेषां चङ्गलोपित्वात् सन्वद्भावोपवाहृत्वयोरभावात् । आशिश्चेतत् । आशश्चेतत् । अजगालोडयत् । आजह्वरत् । गालोडिते इतशब्दस्य

१. टेरिति लोपे इति क० पु० ।

२. कर्णोपाध्यायस्तु इति क० पु० ।

३. विवदन्ते इति क० पु० ।

४. आशश्चेतत् अजगालोडितो इव शब्दलोपोऽप्यन्तोप एव । नहि तत्राण्वोपमात्रस्य लोपोऽन्तोपः आप्योपते इति क० पु० ।

५२४. कण्ड्वादिभ्यो यक् [३।१।२७]

कण्ड्व् इत्यादिभ्यो यक् प्रत्ययः स्यात् कृत्र्ये । घातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो द्विविधाः । कण्ड्व् करोति कण्ड्वयति । कण्ड्वयते । हृणीङ् हृणीयते, महीङ् महीयते इत्यादि । क्यजन्तात् सन् । नामधातोर्धथेष्टं द्वित्वं वक्तव्यम् । पुपुव्रीयिषती । पुतिव्रीयिषति । पुत्रीयिषति । अजादेराद्येतरस्य द्वित्वम् । अशिरवीयिषति । अरवीयिषति । यत्र संपोमे नदराः सन्ति तत्र आदेरेव न द्वित्वम् । इन्दिद्रोयिषति । चन्दिद्रीयिषति । कण्ड्वादेस्तृतीयस्यैव । कण्ड्वयिषति । णिङः सन् । चिकामयिषते । आयादित्वाद्वा चिकमिषते । यङ् सन् ण्यन्तात् सन् बोभूयिषति इत्यादि ।

इति नामधातुप्रक्रिया

लोपोऽपि अश्लोप एव नहि तत्रागमात्रस्य लोपोऽग्लोप आश्रियते । तथासद्वपत् । अरराजत् इत्यादावनग्लोपित्वात् सन्वदित्वोपधाह्रस्वप्रसङ्ग इति प्रागेव प्रपञ्चितम् । ननु माधवीये 'एण्डङ्गान्निरसने' (ग०) इति प्रकृत्य 'श्वेताश्वतर' (ग०) इत्यादि पठित्वा एभ्यो एण्ड्व् भवतीति व्याख्याय श्वेतयते इत्यादि चतुर्ध्वप्यात्मनेपदमुदाहृतम्, तत्कथमिह परस्मैपदमुदाह्रियते इति ।

न च एण्व् भविष्यतीति वाच्यम् । नाप्राप्तत्वेन एण्डा सामान्यविहितस्य तस्य बाधादिति चेत् । एवमेतत् । आचार्येस्तु अमाधोऽपि एण्वो बाहुलकादिति 'मैत्रेयादिमतानुसरेण एण्वमभिप्रेत्योदाहृतम् ।

कण्ड्वा । कृत्र्ये इति । करणे इत्यनुवर्तत इति भावः । यकं विशेषे व्यवस्थायितुं कण्ड्वादौ न विभजते द्विविधा इति । यदिद्विमे घातव एव स्युस्ततो वाऽनुवृत्तौ यगमावे लडाऽपि कण्ड्वतीति स्यात् । तपि यकि कण्ड्वरिति न स्यात्, घातोः सुपोऽमम्भवात् । संपदादित्वाद्भावे विवप्यल्लोपयोर्भविष्यतीति चेत्, एवमपि कण्ड्वी कण्ड्वः इति घातुत्वादुवङ् स्यात् । अस्तु 'च्छ्वो शूडनुनासिके च' (१।४।१६) इत्यूठ् करिष्यते । नेतदस्ति । निववाथयेऽन्तरङ्गे ऊठि वतंये माह्यविभक्त्याथ्रयस्योवङ्गोऽसिद्धत्वात् ।

१. एण्वागिति क० पु० ।

२. श्वेताश्वेत्यादि इति क० पु० ।

३. पुण्ड्विमभिप्रेत्येति क० पु० ।

४. अशिरवोपिषति इति भूषेपाठोऽधिकः प्रतिभाति ।

५. चेमे इति क० पु० ।

अथापि कथञ्चिद् यण् स्यात् । एवमपि कण्डवाऽकण्डवे इति "नोङ्धात्वोः" (६।१।१७५) इति विभक्तेरुदात्तनिषेधः स्यात् । मन्तुर्वल्गुरिति च न सिद्धयेत् "भकृत्-सावंधातुकयोः" (७।४।२५) इति^१ दोर्घं मन्तुर्वल्गुरिति स्यात् । यदि पुनः प्रातिपदिकान्येव स्युः, दुःख्यति, मगध्यतो^२त्यादावतो लोपो न स्यात् । अघातुविहितत्वे नाना^३धंधातुकत्वात् । नित्ये च यकि मन्तुर्वल्गुरिति न स्यात् । तस्मादुभये कण्डवादयः । तत्र घातुप्रकरणाघातुभ्य एव घातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते न प्रातिपदिकेभ्यः, तथा सति सुख्यति दुःख्यतोत्यादावतो लोपो न स्यात् ।

न चैतानि हलन्तान्येवोपदुष्टु शनयन्ते । 'यगभावपक्षेऽनका-गन्तता'प्रसङ्गात्, अतो घातुभ्य एव यगेपितव्यः । कण्डूः कण्ड्वो इत्यादिप्रयोगास्तु प्रातिपदिकात् सुपां सिद्धमेष्टव्यम् । अस्मान्च यगन्तात् क्विप् नास्ति, अनभिधानात् । 'नैतेभ्यः क्विप् वक्ष्यते' इति भाष्यात् । अन्यथा सति तस्मिन् अलोपयलोपयोः कृतयो^४ कण्ड्वा-विस्पादौ पूर्ववद्धातुकार्यप्रसङ्गः स्यात् इति स्थितमाकरे । एवं तु कण्डूं करोतीति विग्रहप्रदर्शनमयुक्तम् । तथाहि नित्यत्वाद् यकः प्रकृतेरेव तावत्प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

तथापि यद्ययं घातुस्तत् उवङ् स्यात् । सुवेव वा न स्यात् । स्वार्थिकत्वाद् यकः प्रकृत्य^५र्थाधिककरोत्पर्योपदर्शनं च न युज्येत । अथोच्येत नेद विग्रहवाक्यम्, किन्तु धात्वर्थविवरणं पक्षति पाकं करोतीतिवत् । सर्वो हि धात्वर्थः करोत्यर्थेन^६ व्याप्त इति न्यायात् । कण्डू गात्रविघर्षणं करोतीत्यर्थं इति । तदपि न, कण्डूशब्दस्य घातुत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्तेः^७ प्रातिपदिकत्वे^८ च विघर्षणार्थात्वानुपपत्तेः ।

तदुक्तं भाष्ये—'आतश्चोभयं कण्डूयतीति क्रिया कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति च मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य साभिध्यात्" इति । व्याख्यातं च कैयटेन वेदनामात्रस्येति । वेदनाऽत्र सत्वरूपतया प्रतीयते, न साध्यरूपतयेति भावः । तथा च कण्डूयति

१. वार्थे इति क० पु० ।

२. मगध्यःस्यादाविति क० पु० ।

३. विहितत्वेनार्धधातुकरत्वात् ।

४. हलान्त्येवोपेष्टमिति क० पु० ।

५. यडभावपक्षे इति क० पु० ।

६. अनकारान्तरचेति क० पु० ।

७. अलोपयोरिति क० पु० ।

८. प्रकृत्यर्थाधिककरोत्पर्योपदर्शनमिति क० पु० ।

९. करोत्यर्थं युज्येत अथोच्येतेत्यादि द्विवारं पठितः इति क० पु० ।

१०. इति न्यायविति नास्ति क० पु० ।

११. परिवर्त्ये इत्येव क० पु० ।

शिरः इत्युक्ते शिरो विधर्पयतीति प्रतीयते । कण्डू करोति दुर्लभमित्युक्ते च वेदनां जनयतीति स्फुटोऽर्थभेद इति चेत् । सत्यमेतत् । विधर्पणार्थमपि कण्डूप्रातिपदिकमोः एादिकर्मास्ति । तथा चामरसिंहः—“खर्जूं वण्डूश्च कण्डूया” इति विधर्पणार्थेन कण्डूयाशब्देन कण्डूशब्द व्याचष्टे, तस्य चानेकार्थत्वात् वेदनार्थत्वमप्यविरुद्धम् ।

इह तु आचार्यैर्गोत्रविधर्पणार्थेन विगृह्यते । न चास्याधातुत्वाद् यका न भाव्यम्, धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् इति वाच्यम् । सादृशसिद्धान्तकारणो प्रयोजनप्रमाणयोश्भावेन प्रातिपदिकादेव यगुत्पत्तिपक्षस्याचार्यैरभिप्रेतत्वात् । न, चाथ पक्षे कण्डून्तूर्व्वल्लग्निरित्याद्यसिद्धिः । वेत्याधिकारेण यगभावपक्षोऽस्योपपत्तेः ।

न चैव सुख्यताद्यादौ अतो लोपाप्रसङ्गः इति वाच्यम्, यकः कित्वेनावश्य-
कत्वाल्लाघवाच्चाधधातुकत्वज्ञापनात् । धातुत्वज्ञापनपर्यन्तानुधावने प्रमाणप्रयोज-
नयोरभावात् । एव च कृत्वा नामधातुत्वाद् यथेष्ट द्वित्वे प्राप्ते “कण्डूवादेस्तृतीयस्य”
इति नियम वक्ष्यति । अत एव द्विविधा इत्येवोक्तम्, न तु धातुभ्य एव यगिति ।

एव हि नामधातुनिरूपणोऽस्योपन्यासो न विरुद्धयते । तस्मादस्तु प्रातिपदि-
केभ्य एव यक् । स च करोत्यर्थं न स्वार्थं । तथा च व्याख्यात कुत्रर्थे इति । “कथं तेहि
उक्तम्—धातवः प्रातिपदिकानि चेति द्विधा यगन्ताः सन्तो धातवः केवलास्तु प्रातिपदि-
कानि इत्याशयात् । यद्वा; यगन्तधातववयवेषु तेषु धातुशब्दो गोण इति द्विविध्यमु-
पचयते । उपपादितश्चाद्यमर्थोऽस्मद्वृद्धेरित्यलमियता । कण्डूयते इति । कित्वाप्त गुणः ।
अवयवेऽन्तरितार्थलिङ्ग समुदायस्य विशेषकं भवतीति त्रित्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले
यगन्तादप्यात्मनेपदम् । हृणोड् इति लज्जायामयम् । अथ च कुत्रर्थे इति क्रियावि-
शेषोपलक्षणा तेनार्थान्तरेऽपि भवति ।

अथ वेत्यनुवृत्त व्यवस्थितविभाषा तेनैवप्रकारेभ्यो नित्यं यक्समुदायाथो
लज्जादिरिति ज्ञेयम् । महीड् पूजयामित्यादिपाठात् । मन्तु रोपापराधयोः
मन्तूयति । यल्लु पूजामाधुर्ययोः वल्लूयति ।

असूञ् असू मनस् एते उपतापे । असूयति । अस्यति । मनस्यति । लेट् लोट् वृद्धौ
लेटयति । लेला दांती । लेलायति । वातो भूतो लेलायति सः । इसस् इरज् इरज्
इष्यामाम् । इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । इयस् ऐश्वर्ये । इयस्यति । उपस्

१. पिविषदमिति क० पु० ।

२. एक इति क० पु० ।

३. इत्यादौत्यादिपदादिति क० पु० ।

४. पुञ् इति क० पु० ।

५. यद्यादौ तातो लेलायति चेति क० पु० ।

६. तत् इति क० पु० ।

७. उपसि इति क० पु० ।

प्रभातोभावे । तपस्यति । वेद मोर्त्यं स्वप्ने च । वेद्यति । मेघा आशुग्रहणे । मेघायति । कुपुमत्तेपे । कुपुम्यति । मगत्र परिवेष्टने । मगध्यति । तन्तस् पम्पस् दुःखे । तन्तस्यति । पम्पस्यति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुख्यति । सुखदुःखे अनुभव-
तोत्यर्थः । सपर पूजायाम् । सपर्यति । अरर आराकर्म्मणि । आरा प्रतोदः । अरर्यति । भिषज् चिकित्सायाम् । भिषज्यति । भिषणज्ज पसेवायाम् । भिषण्यति । इपुघ शरघाग्नौ । इपुघ्यति । चरणवरण गतो । चरणयति । वरण्यति । चुरण चीर्ये । चुरण्यति । तुरण स्वरायाम् । तुरण्यति । भुरण धारणपोषणयोः । भुरण्यति । गद्गद वाक्-
स्खलने । गद्गद्यति । एला केला खेला विलासे । एलायनोत्यादि । लेख स्खलने च । लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । लाट्यति । रेखा श्लाघा-
सादनयोः । लेख्यति । द्रवस् परिस्तापपरिचरणयोः । द्रवस्यति । तिरस् अन्तर्द्धौ । तिरस्यति । उरस् बलार्थे । उरस्यति । अगद निरोगत्वे । अगद्यति । तरण गती । तरण्यति । पयस् प्रसूतौ । पयस्यति । सम्भूयस् प्रभूतभावे । संभूयस्यति । अंबर सभर संवरणे । अंबर्यति संवर्यति । आकृतिगणश्चायम् । तेन रैधनादिभ्योऽपि भवति । रायति । धन्यति इत्यादि ।

प्रथममालां व्युत्पादयितुमाह—कयजन्तात् सनिति । ययेष्टं द्वित्वमिति । नाम-
धातो यावन्त एवाचस्तेषां सर्वेषां पर्यायेण युगपद्वा द्वित्वं स्यात् । न प्रथमस्य द्विती-
यस्येति च नियम इत्यर्थः । पुपुत्रोपिपतीति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति । "सुप आ-
त्मनः कयच्" (३।१।८) । पुत्रोयशब्दात् "धातोः कर्मणः" (३।१।७) इति सन् इद् ।
अतो लोपः "सन्त्यङोः" (६।१।९) इति द्वित्वम् । अजादेः प्रथमस्यापि प्राप्तौ आह-
अजादेराद्येतरस्य द्वित्वमिति । आद्यस्याचो द्वित्वस्य शिष्टेरनिष्टत्वादिति भावः ।

अत एव ययेष्टमित्युक्तम् । तथा च चतुर्थस्य सनो न भवति । सन्नन्तस्या-
नामधातुत्वाद्वा । तथाहि प्रथमस्य द्वितीयस्येति च सूत्रे प्रक्रमे नामधातोस्तृतीयस्य
त्रिपर्यन्तां वृद्धिमुक्त्वा अत्र आह "ययेष्टं नामधातुपु" इति । तत्रेवानियममाह भाष्य-
कारः । पुपुत्रितीपिपतीति । एतच्च भाष्यादौ नेष्यते । कयम् ? यदि जातिः पदार्थः
ततः सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तिः ।

अयं व्यक्तिर्हि सुदयुगासन् इत्यादौ पुनर्द्वित्वमिति वदिहापि द्विल्लानामपि
द्वित्वानवस्था स्यात् । अयानभ्यासस्येत्यपेक्षते एवमप्यन्त्यस्योपान्त्यस्य स्यादेव । अयैव
बहुव्रीहिर्धातुविशेषणं ततः सर्वेषां वा युगपद् द्वित्वं व्याहृतम् । अथ ययेष्टवचना-
दभ्यासस्योत्प्लुच्येत, तदपि न । भाष्याद्यनुदाहृतत्वेन प्रत्युत तदनिष्टत्वावधार-
णात् । वचनस्य पर्यायेण प्रवृत्त्याऽप्युपपन्नैरिति । आचार्यस्त्वेतत् कातन्त्रे दर्शनादु-
दाहृतमिति ज्ञेयम् ॥

१. गद्गद इति क० पु० ।

२. इला केला इति क० पु० ।

३. पुपुत्रितीपिपतीति क० पु० ।

४. एवमन्त्यस्यान्त्यस्य स्यादेवेति क० पु० ।

यत्र संयोग इत्यादि । “नन्द्राः” (६।१।३) इत्यत्राजादेरित्यनुवर्तते । स च कर्म धारयः । तेनादिभूतादचोऽनन्तरस्यैव नकारादेर्निषेध इति प्रागेव व्याख्यातम् । इन्द्रोद्वीयिषतीति । इन्द्रमात्मन इच्छति षयच् । इन्द्रोयति ततः सन् इट् । अतो लोपः । द्रोशब्दस्य द्वित्वम् । एष पिशब्दस्य द्वित्वम् । एवं यिशब्दस्योभयोश्च द्वित्वमुदाहार्यम् । चन्द्रोद्वीयिषतीति । द्वितीयस्य यदा द्वित्वं तदा नकारं विहाय द्विमात्रस्य भवति । पूर्वस्य तु चिचन्द्रोयिषति । तृतीयस्य तु चन्द्रोयिषति । सर्वेषां चिचन्द्रोयिषितो-
त्युन्नेयम् ।

कण्ठधारेरिति । नामधातुत्वाद् यथेष्टं प्राप्तं नियमोऽयमिति द्योतनायैव शब्दः । अस्मादप्युन्नीयते यत्प्रातिपदिकेभ्यो यक् इत्याचार्याशय इति । अत एवाकरे धातुभ्यो यगित्युपगम्य विध्यधमेतदिति स्थितम् । प्रसङ्गात् प्रत्ययमालां व्युत्पादयितुमुदाहर्यते-
चिकामयिषते इति । कमेणिङ् स्वायें । कामयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् द्वित्वादि । “पूर्वस्य सनः” (१।१।६३) । ननु तर्हि एण्डो नित्यत्वाच्चिकमिषते इति न कदाचित् स्यादत आह—प्राया दित्वाद्देति । बोभूयिषयिषतीति । बोभूयतेर्यङन्तात् सन् इट् । अतभ्या-
सश्चेति निषेधात् पुनर्न द्वित्वम् । ततो बोभूयिषमाणां प्रेरयतीत्यर्थे “हेतुमति च” इति णिच्यतो लोपः । ततो बोभूयिषयितुमिच्छतीत्यर्थे पुनः सन् इट् एणुणाया-
देशौ परत्वम्, ततो लट् शप् तिवादि इत्यादि ज्ञेयम् इति ।

एवं प्रकारेण प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्रत्ययान्तराणि व्याससमासाभ्यां योज्यानीत्यर्थः ।

पृथ्वीमण्डलमीलितमण्डनमण्डितः शेषवशामलो-

संमः धीनरतिहृन्मुरभश्प्रत्यक्ष वाचस्पतिः ।

तत्पुनोः कृतपुनोभावविभुतो सरप्रियाप्याकृतो

ओट्टणस्य कृतो समासिमगमत् मुद्धातुषा प्रक्रिया ॥ इति ।

। शुभ भूयात् । नामधातु ७०० ।

॥ अथ पदव्यवस्था ॥

५२५. अनुपराभ्यां कृन् [१।३।७९]

आभ्यां कृन्ः परस्मैपदं स्यात् कर्तृगोऽपि फले । गन्धनादावपि । अनु-
करोति । पराकरोति ।

५२६. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः [१।३।८०]

कर्तृगोऽपि फले परस्मैपदम् । अभिक्षिपति । एवं प्रति । अति ।

५२७. प्राद्वहः [१।३।८१]

प्रवहति ।

५२८. परेमृषः [१।३।८२]

परिमृष्यति । बहेरपि । परिवहति ।

अनुपराभ्यामिति । अनुपराभ्यां त्रित्वात् "स्वरितप्रित" (१।३।७२ इति क्रिया-
फले तद्ध प्राप्तः । अकर्तृगोऽपि "गन्धनावक्षेपण" (१।३।७२) इति प्राप्तस्तदपवादः ।
परस्मैपदं विधीयतेति दर्शयति—कर्तृगोऽपि फलगन्धनादावपि इति । अत्र कर्तरीत्य-
नुवर्तते । तेन भावकर्मणोर्न भवति । अनुक्रियते भवश्चेत्त्रेण । द्वितीयमपि कर्तृग्रहण-
मनुवर्तते । तेन कर्तृव यः कर्ता न कथञ्चित् कर्म तत्रैव भवति । तेन कर्म कर्तरि न
भवति । अनुक्रियते स्वयमेवेत्यादि । एवं परेष्वपि ज्ञेयम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
(५०) इति नियमात् सर्वान् पराकृत्याः^१ इत्यत्र परस्मैपदाभाव इत्याश्रयमावबोये ।
एतेन सुरकुलमनुचक्रौ तत्र बाणासुरोयां पुरमित्यपि प्रयोगो व्याख्यातः ।

अभिप्रत्यतिभ्य इति । क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् तुऽदि ।)

प्राद्वहः । बह प्रापणे । भ्वादिः स्वरितेत्^२ ।

परेमृषः । मृष तित्तिचायाम् । दिवादिः । स्वरितेत् । बहेरपीति । परेर्यति^३
योगविभागात् परिपूर्वात् बहेरपि परस्मैपदं भवतीत्यर्थः ।

१. पराकृत्येति क० पु० ।

२. स्वरिते तु इति क० पु० ।

३. परे तिति क० पु० ।

५२९. व्याङ्परिभ्यो रमः [१।३।८३]

विरमति । आरमति । परिरमति ।

५३०. उपाच्च [१।३।८४]

उपपूर्वाद्रमेन्तर्भूतएयवान् परस्मैसदं स्यान् । यङ्गच्छमुपरमति । उपर-
मयतीत्यर्थः ।

५३१. विभाषाऽकर्मकात् [१।३।८५]

उपाद्रमोऽकर्मकात् परस्मैसदं स्यान् । उपरमति । उपरमते । निवृत्तौ
इत्यर्थः ।

५३२. वुधयुधनश जनेङ् प्रुद्रुस्तुभ्यो णो [१।३।८६],

एभ्यो षेः पूर्वमचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽचलनार्थेभ्योऽपि एयन्तेभ्यः परस्मैसदं
स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् । विनाशयति । जनयति ।
अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्नावयति ।

व्याङ्परिभ्य इति । रमु क्रीडायामनुदानेत् । तनो नित्यं तङ्घि प्राप्तेऽपि परस्मै-
पदं विधीयते ।

उपाच्च । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति । अतः सकर्मकार्थं आरम्भः । नतूपपूर्वोरभि-
निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते । उपरतोऽप्ययनात् । उपरताति घनानीति । न चानयोरर्थयोः
सकर्मको भवितुमर्हतीत्याशङ्क्यह—अन्तर्भूतएयवादिति । विनाऽपि एिचं रमिः
प्रयोजकव्यापारे लक्षणया वर्तते । तत्रायं सकर्मको भवतीत्यर्थः । एयर्थमेव विवृणोति—
उपरमयतीत्यर्थः इति ।

वुधपुय इति । वुध अरण्ये । युव संप्रहारे । एश अदर्शने । जनी प्रादुर्भावे ।
इह अध्ययने । प्रुङ् गती । द्रुस्तु गती । एपु वुधयुधणश जनोऽकर्मकास्तेषामणव-
कर्मकादिति (१।३।८८) परस्मैपदे सिद्धे वचनमचित्तवत्कर्तृकार्थमित्याह—अचित्तव-
त्कर्तृकेभ्य इति प्रुद्रुस्तु चनार्थेभ्यो “निगणचनार्थेभ्यश्च” (१।३।८७)
इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनमित्याह—अचलनार्थेभ्योऽपि इति । अत्रेवार्थे-
यमकर्मकः जाने तु सकर्मकोऽप्यस्ति “क्रमादमु नारद इत्यवोचि सः” (मा०) इति ।
बोधयतीति । विनाशयतीत्यर्थः । एणां कर्तृणे क्रियाफले “गुचश्च” (१।३।९४)

१. प्रपानर्षयोरिति क० पु० ।

२. अन्तर्भूतएयवादिति क० पु० ।

३. अचित्तवर्तति । अचनार्थेभ्योऽपोलेव क० पु० ।

५३३. निगरणचलनार्थेभ्यश्च [१।३.८७]

अणौ सकर्मकेभ्योऽचित्तवत्कर्तृकेभ्योऽपि अदनकम्पनार्थेभ्यो एयन्तेभ्यः कर्तुः फलेऽपि परस्मैपदं स्यात् । भोजयति । चलयति । “अचेनिपेधः” (वा०) आदयते ।

५३४. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् [१ ३।८८]

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात् एयन्तात् परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः । शाययति कृष्ण गोरो । अकर्मकात् किम् । भक्तिं कारयते । प्राणिकर्तृकात् किम् ? शोपयते शालिं वायुः । अणौ किम् ? रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते हरिः ।

इत्यात्मने प्राप्ते वचनम् । अत्र विकाशे^१ पक्षं कर्तुं तच्चाचेतनम् । विनाशयति । जनयति^२ दुःखं सुखमिति शेषः । प्रावयतीति । प्रापयतीत्यर्थः । स्नावयति^३ । स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारो न पुनः प्राप्तिरेव । स्नावयति विलापयतीत्यर्थः । ननु स्यन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव । मेवम् । तथा प्रसिद्ध्यभावात् ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति । अयमपि योगः सकर्मकायां चित्तवत्कर्तृकार्थश्चेत्याह—अणौ सकर्मकेभ्य इत्यादि । निगरणमभ्यवहृणाम् । चलनं कम्पनमिति व्याचष्टे—अदनेत्यादि । “एिचश्च” (१।३।७४) इति प्राप्तस्य तद्धोऽपवाद इत्याह—कर्तुं फलेऽपीति । चलयतीति । कम्पने चलि रिति । घटादित्वात् “मिता ह्रस्वः” (ग०) इति ह्रस्वः । अनेरिति^४ । कर्तुं फले “एिचश्च” (१।३।७४) इति प्राप्तात्मनेऽपवादः परस्मैपदमनेन निषिध्यते परमात्मिनि तु फले “शेपात्” (१।३।७८) इति परस्मैपदं स्थितमेव । तथा आदयति स्नादयति वायुं वटुनेति कारकेऽपूदाहृतम् ।

अणावकर्मकाविति । शेते कृष्णः इति शोड् स्वप्ने । अयमकर्मकः कर्ता कृष्णश्चित्तवान् । भक्तिं कारयते इति करोतिर्भक्तिमिति कर्मणा सकर्मकः । शोपयते इति । शुष शोषणेऽकर्मकः । अणौ किमिति । नहि एौ कश्चिदकर्मको भवति । प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वादित्याशयः ।

इतरस्तु स्वार्थे एिचि सम्भवत्यकर्मक इत्युदाहरति । रूपवन्तमिति^५ । रूपरूपकरणे । चुरादित्वाणिणच् । अकर्मकोऽयं रूपाख्यस्य कर्मणो घातव्येऽन्तर्भावात् । ततो हेतुमएिणचि भवत्ययं चित्तवत्कर्तृको न त्वणावकर्मकः । नित्यएयन्तत्वेनाऽण्यन्तावत्याया अभावात् ।

१. विकाशे पक्षं कर्तुं तच्चाचेतनम् इति क० पु० ।

२. स्नावयति । स्यन्दयतीत्यर्थ इति नास्ति क० पु० ।

३. अनेरिति क० पु० ।

४. रूपवन्तमिति क० पु० ।

५३५. न पादभ्याङ् यमाङ् पतपरिमुहसचिनृतिवदवसः

[१।३।८६]

सूत्रद्वयोक्तलक्षणवद्भ्योऽपि पादिभ्यो एयन्तेभ्यः कर्तुः फले परस्मैदं न स्यात् । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । “घेटोऽपि निषेधः” । (वा०) धापयते । अकर्तुः फले परस्मैदं स्यादेव । सामं पाययति याज्ञिकः ।

अत्र वदन्ति—बुधादिभूतादिह ‘ऐरित्यनुवर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमत्त्वेव णिच् संभवतीति यस्मादणोविधिनियेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य’ इति हेतुमणिण्येव प्रत्युदाहार्यः । आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते । आरोह्यते इति चुरादिणिजन्तात् हेतुमणिण्येव परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । रूपयतीति ।

यत्तु प्राचोक्तं णिग्रहणे णिजातेराश्रयणाद्भेदव्यावृत्तयेदं प्रत्युदाहृतमिति तदसत्, विशेषग्रहणहेतोः प्रत्यासत्तौ सत्या सामान्यग्रहणस्यायोगाद् भाष्यादिबिरोधाच्च । कथं तर्हि “ऐरणी” (१।३।६७) इत्यत्र जयादित्येन प्रत्युदाह्रियते । भणविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयतीति गणः स्वयमेवेति । विषम उपन्यासः मयेह^१ णिचो बुधादिसाधकयोः विशेषग्रहेतुरस्ति नैव “ऐरणी” (१।३।६७) इत्यत्र इतीह णिसामान्यं गृह्यते इति ।

किं च तत्रापि हेतुमणिण्येव एव ग्रहणमिति भाष्ये स्थितम् । एवं तर्हि हेतुमणिण्येवायं भविष्यति मैवम् तत्र प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वासंभवं स्योक्तत्वात्^२ । नैप दोषः, हेतुमण्यन्तोऽपि सौकर्यातिशयाद् यदा प्रयोजकव्यापारस्याविवक्षया प्रयोज्यव्यापारमात्रे वर्तते, तदाऽप्यमकर्मको भवति । एतच्च “ऐरणी” (१।३।६७) इत्यत्र स्फुटीभवति ।

एवमपि “ऐरणी” (१।३।६७) इति वा कर्मबद्धात्मात्मनेपदं स्यात् । आरोह्यते हृत्तो स्वयमेवेति यथा ।

एवं तर्हि रूपवन्तं प्रयोजयति रूपयते इति स्वार्थणिजन्तात् हेतुमणिण्येव एतद्वाच्यम् । तत्र कर्मकर्तृत्वादरोहयत इतिवदात्मनेपदं^३ तदन्ताच्च यदा रूपयमाणं

१. ऐरिति क० पु० ।
२. नाप इति क० पु० ।
३. जयादित्येनेति क० पु० ।
४. मायेह णिचि बुधादिसाधक्यं इति क० पु० ।
५. वीकृताश्रयोऽपि इति क० पु० ।
६. वरात्तनेपरन्ताच्चेति क० पु० ।

५३६. कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१।३।१४]

धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् क्रियायाः विनिमये । व्यतिभ्रते । “रन्-सोरल्लोपः” (६।४।१११) व्यतिस्ते । व्यतिपाते । व्यतिपते । “तासस्यो-

प्रयुक्ते इति द्वितीयो हेतुमणिरुचि क्रियते, तदाऽप्याप्येतदेव रूपं तत्प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । रूपाभेदात्तु न पृथगुपात्तं तन्त्रेण निर्देशात् ।

एवं हि रूपवन्तं प्रयोजयतीति एिजयं उपपद्यते । यदि त्वेक एव एिजिववक्ष्यते सप्त एकैव प्रयुक्तिरपि विवक्ष्येत सप्तः प्रयुङ्क्ते इत्येवावक्ष्यत् । यतस्तु खलु हेतुमणिरुचौ द्वावुत्पादयितुं विवक्ष्यति ततो द्वे प्रयुक्तौ प्रदर्शयति । एका^१ हि युजिना परा एिचा ।

एवं च कृत्वा चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि प्रत्युदाहरणं केपाञ्चिद् व्याख्यानम् ।

न पावभ्याद् इति । पा पाने भ्वादिः । पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणात्वात् । दमु उपशमे । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आङ्पूर्वो यमु प्रयत्ने । परिपूर्वो मुह वैचित्ये । रुच दोषौ । नृतो गात्रविक्षेपे । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे भ्वादिः । वस आच्छादने इत्यस्य तु लुग्विकरणात्वादग्रहणम् ।

केन पुनः प्राप्तं निविध्यते अत आह—सूत्रद्वयोक्तलक्षणवदभ्य^२ इति । “निगरण-चलनार्थेभ्यश्च” (१।३।८७) “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” (१।३।८८) इति द्वयम् । तत्र पिबतिनिगरणार्थः, दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः, नृतिश्चलनार्थः । पाय-यते इति । “शाच्छा” (७।१।१७) इति युक् । दमयते इति । “जनोऽदृप्” (ग०) इत्यमन्तत्वेन मित्वाद् ह्रस्वः । आयामयते^३ इति । “यमोऽपरिवेपणी” (ग०) इत्य-मित्त्वम् । आङ्किति ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थम् । क्रियायोगे आङोऽप्यस्यासंभवात्^४ । घेटोऽपि निषेधो वक्तव्य इति शेषः । निगरणार्थत्वात्^५ प्राप्तः । धापयते इति । “आदेचः उपदेशे” (६।१।४३) इत्यात्वे पुक् । कथं तर्हि ष्यन्ते स्वयमुदाहृतम् अपोष्यत् । दमयतीत्यादि । भाष्ये च प्रयुज्यते भित्ता वासयति । अबोवदद् योणामित्यादीत्या-शङ्क्याह—प्रकर्तुः फले इत्यादि । कर्तृणे प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहित परस्मैपदं सत् स्थितमेवेति भावः । याजक इत्यनेन परगामित्वं फलस्य दशमति सोमपानफलस्य स्वर्गादियजमानगामित्वात् ।

कर्तरि । धातोर्स्ति । एतच्च “भूवादयः” (१।३।१) इत्यतोऽनुवृत्तेरात्मनेपदे-नाच्चेपाद्वा लभ्यते । एवं च कर्मव्यतिहारे इति धातोर्विशेषणं कर्मव्यतिहारेऽप्ये-

१. एकां युजि वा परां एिच इति क० पु० ।

२. सूत्रद्वयोक्तेति क० पु० ।

३. आयामयते इति क० पु० ।

४. आङो न स्यात्संभवादिति क० पु० ।

५. निगरणापूर्वरवाविति क० पु० ।

लोपः" (७।४।५०) । व्यातिसे । "धिच" (८।२।२५) व्यतिष्वे ।
 "ह एति" (७।४।५२) व्यतिहे । व्यतिपीत । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-
 राते । व्यतिरासे । व्यतिरै । आलोपाक्षे व्यतिरे ।

वर्तमानाद्धातोरिति । तत्तश्चात्र कर्मलौकिकं क्रियारूपं गृह्यते न पारिभाषिकं साधनकर्म
 तत्र बहिरङ्गे^१ धातोर्वृत्त्यसंभवात् इत्याशयेन व्याचष्टे-क्रियाविनिमय इति । क्रियाणां
 विनिमयो ध्यत्यासः योग्यतावशादस्या इदं साधनमस्येयं साध्येति निज्ञाताया^२ यो
 विपर्यासः साधनभावस्य सः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सप्रहरन्ते राजानः ।
 व्यात्युक्ती व्यावक्रोशीति यया । व्यतिभवते इति । अन्यस्य योग्यमन्यस्य विषयं वा
 भवनमन्यः^३ करोतीत्यर्थः ।

अत्र यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षाया
 अभावे त्वेकवचनमपि । यथा मेपान्मेयो विश्लिष्यते इति मेयो विश्लिष्यते इति वा ।
 तेन व्यतिहारस्यानेककर्तृकत्वादेकवचनं न संभवतीति न शङ्कनीयम् । अत्र सर्वत्र
 व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारघोतमार्थः ।

व्यतिस्ते इति । भ्रूते इति स्थिते शपोऽदादित्वास्लुक् । "शनसोरल्लोपः"^४
 (६।४।१११) व्यतिपीत इति । "उपसर्गप्रादुर्भ्याम्" (८।१।८७) इति पत्वम् ।
 व्यतिपते इति । "भ्रातृमनेपदेऽन्नतः" (७।१।१५) इत्यादादेशः । व्यतिसे इति ।
 अस्तेरकारसकारयोर्लोपे स इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते सच्च व्यपदेशिवद्भावात्
 तिङन्तमिति पदं तस्य "सात्पदाद्योः" (८।१।१११) इति पत्वनिषेधः व्यतिषाये ।
 व्यतिष्वे इति । "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११) इत्यल्लोपे "धि च" (८।२।२५)
 इति सलोपः । व्यतिहे इति । इदं उत्तमस्य टेरेस्वेऽल्लोपे च सस्य हः । व्यतिस्वहे ।
 व्यतिस्महे । व्यतिपीतेति । लिङः सोयुटि सलोपयलोपयोः शनसोरल्लोपे
 परत्वादस्तेः सस्य पत्वम् । लोटि व्यतिस्ताम् । व्यतिपाताम् । व्यतिपत ।
 व्यतिस्व । व्यतिपायाम् । व्यतिष्वम् । व्यत्यसै । उत्तमस्य टेरेस्वे नित्यत्वात् "एत ऐ"
 (१।४।६१) इत्येत्वे^५ निमित्ताभावात्^६ "ह एति" (७।४।५२) इति न भवति । "प्रादुत्त-
 मस्य पिच्च" (१।४।६२) इत्याद् वृद्धिः । पितृवन्न "शनसोरल्लोपः" (६।४।१११)
 यणादेशः । इणः परत्वाभावात् न पः । व्यत्यसावहे । व्यत्यसामहे । ध्यत्यास्तेति । लङि
 शनसोरल्लोपस्य "मसिद्धवत्" (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वाद् "माहजादोनाम्" (६।४।१०२)
 इत्याद् । लुङादौ "मस्तेभूः" (२।४।५२) इत्यादेशात् व्यत्यमविष्टेत्यादि नेयम् ।

१. चेतयति क० पु० ।

२. शापने इति क० पु० ।

३. भ्रूतो सोप इति क० पु० ।

४. निमित्तत्वानावाद् इतीति क० पु० ।

५३७. ईङ्जनोर्ध्वे च [७।२।७८]

ह्लादित्वाज्जनेर्द्वित्वम् । व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिष्वे । व्यतिजज्ञिष्व ।

५३८. न गतिर्हिंसार्थेभ्यः [१।३।१५]

एभ्यः क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात् । व्यतिमर्षन्ति । व्यति-
घ्नन्ति । “हसादीनां च” (वा०) व्यतिहसन्ति ।

एवं जल्पपठौ । “हरतेर्न निषेधः” (वा०) संप्रहरते । वहेर्न निषेध इति
केचित् । व्यतिवहते ।

व्यतिराते इति । रा दाने । शपो लुक् । आतामि टेरेत्वे । भस्यादादेशे च
सवरान्दोर्ध्वेण सदेव रूपम् । व्यतिराध्वे । आलोपपक्षे इति । एति आलोप' इत्युक्तत्वात् ।
व्यतिरे । व्यतिराताम् । व्यतिरास्व । व्यतिरे । व्यत्यरात व्यत्यरास्तः । जम जनने ।
व्यतिजनाते । व्यतिजज्ञाने । व्यतिजज्ञते । व्यतिजज्ञिषे इति । “घासः से” (३।४।८०)
हडागमः द्वित्वम् । “गमहन” (६।४।१८) इत्युपधासोपः । व्यतिचज्ञाथे । व्यतिजज्ञिष्वे
इति सेटवत् । व्यतिजज्ञे । व्यतिजजन्वहे' । व्यतिजजन्महे । व्यतिजज्ञोत । व्यतिजजा-
ताम् । व्यतिजज्ञाताम् । व्यतिजज्ञत । व्यत्यजज्ञाताम् । व्यत्यजनिष्टेत्यादि । कर्तरि-
प्रहणान्तुत्तरार्थम् । भावकर्मणोरपि भवत्येव ।

कथं तर्हि “संपद्धिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्” इति । न च विनिमयशब्देन व्य-
तिहारस्योक्तत्वात् भवतीति वाच्यम्, इतरेतरान्योन्योपपदाच्चेत्यारम्भात् । अपशब्द
एवापमिति तु न्यासः । वस्तुतस्तु द्रव्यमात्रस्यात्र विनिमयो विवक्षितो न क्रियाया
इत्यदोषः ।

न गतिर्हिंसार्थेभ्य इति । व्यतिसर्पतीति । सुप्लु गतौ । हसादीनां च इति हि
आदिशब्दः प्रकारे शब्दक्रियाणामित्यर्थः ।

अत एवाह-एव जल्पपठौ इति । “सध्वत्तरं पूर्वम्” (वा०) पठेः पूर्वनिपातो न
कृतोऽनित्यत्वात् । हरतेर्न निषेध इति । हिंसार्थत्वात्प्राप्तिः । एतत्तत्त्वर्थप्रहणसामर्थ्यादि'
मे शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिर्हिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह' गृह्यन्ते इत्युपसर्गवशेन हिंसार्थत्वाद्
हरतेरप्रतिषेधः । कथं तर्हि “ततः संप्रहरिष्यन्तो दृष्ट्वा कणं मनञ्जरो” इति ।

१. इत्येकं उक्तत्वात् इति क० पु० ।
२. व्यतिजजन्वहे' व्यतिजजन्महे इति क० पु० ।
३. भावकर्मणि भवत्येव भावकर्मणोरिति क० पु० ।
४. द्रव्यमात्रे इति क० पु० ।
५. दधे इति क० पु० ।
६. अत एवेति क० पु० ।

५३६. इतरेतरान्योन्योपपदाच्च [१।३।१६]

आभ्यां युक्तात् क्रियाविनिमयेऽपि नात्मनेपदं स्यात् । इतरेतरस्य
अन्नोन्यस्य वा व्यतिलुनन्ति । “परस्परस्येष्टिः” परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

५४०. नेविशः [१।३।१७]

निपूर्वाद् विश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते ।

५४१. परिव्यवेभ्यः क्रिया [१।३।१८]

एभ्यः क्रोणातेस्तडानौ स्तः । इहोभयपदिनामात्मनेपदमकत्रमिप्रायार्थम् ।
परिक्रीणीते । एवं वि अत्र ।

नात्र व्यतिहारो विवक्षितः, किन्तु योत्स्यमानाविति कैयटादयः । बहेर्नेत्यादि ।
“न बहिर्गन्तव्यं” इति भाष्यात् । देशान्तरप्रापणं बहेरर्थो नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्ययः ।
अर्थग्रहणाद्वाच्यायां गतो न भवतोत्युक्तत्वमिति भावः ।

गत्यादिसूत्रे फनतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थतया गृह्यन्ते । तथा च “नोब-
होर्ने” (वा०) इति कर्मसंज्ञा निषिध्यते । तद्विहावि गत्यर्थत्वमन्ये मन्यन्त इति
तन्मतामिप्रायेण केचिदित्युक्तम् ।

इतरेति । उपोच्चारितं पदमुपपदं न पारिभाषिकमसंभवादित्याह—आभ्यां युक्ता-
दिति । इतरेतरस्यादि । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरा शब्दा
उपसर्गाच्च कर्मव्यतिहारोत्तनाय समुच्यीयन्ते । पदस्य द्विवचनविधानादन्योन्येति
प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं सूत्रे इति द्रष्टव्यम् ।

नेविश इति । आत्मनेपदं स्यादिति । यद्यपि तिवादिमूत्रेणैव परस्मैपदमात्मनेपदं
च विहितम् । इदन्तु प्रकरणं नियमार्थम् । तथापि “अमुदात्तङित आत्मनेपदम्”
(१।३।१२) “भावकर्मणोः” (१।३।१३) इत्येतदपेक्षया विधित्वमप्यस्य संभवतीत्येव-
मुक्तम् । न्यविशतेत्यत्र त्वाटा व्यवधानं विशेषं शङ्कनीयं यतो बाह्योपसर्गसंबन्धापेक्षया
बहिरङ्गादस्मात्लावस्थायामेवाद् धातोर्भवन् तदागम इति तस्याव्यवधायकः । अर्थ-
वतो निशब्दस्य ग्रहणान्नेह—मधु निविशन्ति भ्रमराः इति ।

कथं तर्हि अर्द्धे निविशन्ती भयादिति रघुः । पदसंस्कारे पश्चात्ते संबन्ध इत्य-
दोषः । यद्वोपसर्गो निर्गृह्यते । अर्थं तद्वचो निपात इत्याहुः ।

परित्यजेभ्य इति । क्रिय^१ इति संबन्धे पष्ठो । अर्थद्वारकश्च पयदिः संबन्धस्तेनो-
पसर्गा एव पर्यायो गृह्यन्ते इतोह न संभवन्ति वेक्रीणासोति । एकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद् भक्त्ययं विशब्द इति प्रसङ्गः । यत्तु बहुविक्रीणाति घनमिति प्राचा प्रत्युदा-

१. ति०ते इति ८० पु० ।

५४२. विपराभ्यां जे [१।३।१९]

विजयते । पराजयते ।

५४३. आडो दोऽनास्यविहरणे [१।३।२०]

आडू पूर्वादाजः आत्मनेपदं स्यात् न तु मुखप्रसारणेऽर्थे । आदत्ते । मुख-
प्रसारणे तु व्याददाति मुखं कृष्णः । मुखप्रसारणसदृशादपि न । विपादिकां
व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकादेव निषेधः । नेह व्याददते विपीलिकाः पतङ्गस्य
मुखम् ।

५४४. क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च [१।३।२१]

एभ्यः क्रीडस्तडानौ स्तः । अनुक्रोडते । एवं संपरि । चकारादाडोऽपि ।

ह्रियते, तदसत्, बहवो बयो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानय-
नपात् । अजहत्स्वार्थायां तु तदयस्योपसर्जनत्वेनाप्रसङ्गात् ।

विपराभ्यामिति । अत्रापि पूर्ववदुपसर्गयोर्ग्रहणान्नेह—वेः जयसि । वी जयतः ।
विरत्र पत्नी । परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः ।

आडो दोऽनास्येति । आस्यविहरणे तावद्वाज एव वृत्तिर्नान्येषां दारूपाणामिति
प्रतिषेधे दाजो ग्रहणाद्विधावपि तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिप्रेत्याह—आडूपूर्वादाजः
इति । मुखप्रसारणसदृशादपि नेति । इहानास्येत्येवास्तु न च धातुरास्ये वर्तते इति
तन्मात्रनिष्ठा क्रिया ग्रहोप्यते । एवं सिद्धे विहरणग्रहणमास्ये प्रसारणसदृशस्यापि
संप्रहार्यमिथाहुः ।

यद्वा विपादिकां व्याददातीत्यत्राप्यास्यविहरणस्य सादृश्यादारोपात् प्रयोग-
इत्यर्थः । पादस्फोटो विपादिका । एवं च प्रतीकमाददातीत्युपपन्नम् । आस्यप्रसारण-
साध्ये प्रतीकोच्चारणरूपे कार्ये कारणोपचारात् । स्वाङ्गकर्मकादेवेति । स्वमङ्गं
स्वाङ्गमिह विवक्षितम् न त्वद्रवमित्यादिसत्त्वणलक्षितम् । न्यायसिद्धं चेत्तत् । कर्म
कर्तरोति वर्तते ? आस्यशब्दश्च संबन्धिः शब्दस्तत्र कस्यास्यमित्याकाक्षायां यस्मिन्
कर्तार्यात्मनेपदं तस्य चेत्तदास्यमिति सन्निधानादेव आस्यते इति । निहेति ।
परकीयास्यविहरणे निषेधो न । तेनात्मनेपदमेव स्यादित्यर्थः ।

क्रीडोऽनु । सम उपसर्गत्वाव्यभिचारादनुपरी अपि साहचर्यादुपसर्गादेव गृह्यते ।
तेन कर्मप्रवचनोपयोगे न भवति । अनुक्रीडति माणवकमिति । माणवकेन सह क्रीडती-

आकूडते । अत्रापि केचित् । अवक्रीडते । “समोऽकूजने” (वा०) संक्रीडते ।
कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । “आगमेः क्षमायाम्” (वा०) आगमयते कालम् ।
“आशिपि नाथः” (वा०) सपिपो नाथते । “हरतेर्गत्यनुकारे” (वा०)
पैतृकमनुहरते अश्वः । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु आत्मनेपदम्” (वा०)

त्यर्थः । “तृतीयार्थे” (१।४।२५ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । अनुक्रीडते इति । क्रीड
विहारे उदात्तेत् । नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते वचनम् ।

एवं तु क्रीडते नागराज इति केवलादात्मनेपदमपशब्दः । संक्रीडति चक्रम्
इति । सशब्द विहरतीत्यर्थः । “आगमेरिति” (वा०) । आदपूर्वाद् गमेर्ण्यन्ताद-
कतृगेऽपि फले आत्मनेपदं स्यात् । क्षमा उपेक्षा कालग्रहणप्रतीत्येत्यर्थः । आगमयते
गुरुम् । प्रतीत्येते इत्यर्थः ।

क्षमाया किम् ? विद्यामागमयति । “आशिपि नाथः” (वा०) । नाथ् नाथु
याद्योपतापैश्वर्याशीःपु । अस्यानुदात्तेस्वात् कर्तव्यात्मनेपदं^१ सिद्धमेव, नियमार्थं तु वच-
नम् । आशिष्येव नाथेरात्मनेपदं न याज्याद्यर्थेषु इति । सपिपो नाथते इति । सपिपे
भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः ।

आशिपि नाथ इति कर्मणि पष्ठो । कथं तर्हि “नाथसे किमु पति न भूभूताम्”
इति भारविः । अपशब्दोऽप्यमित्येके ।

एवं च कृत्वा श्रुतसंस्कृत्युदाहृतं काव्यप्रकाशे-

तत्पत्नीयति पुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भभयाभ्यर्थना ॥

दीनां त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृपाः ॥

अनुनाथति कुचयुगमिति तु पठितव्यमिति चोक्तम् ।

अग्ये त्वाहुः-नैतदाशिष्येवेति नियमार्थं किं तु नाथेरनुदात्तेस्वलक्षणात्मनेपदा-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनोभयं भवतीति ।

कृष्णप्रबोधरत्नाह-आशिष्येवेत्ययं नियमोऽनुपसर्गस्येव नाथेः, तेन सोपसर्गस्या-
र्णान्तरेऽपि-आत्मनेपदं स्थितमेवेति नाशब्दोऽनुनाथने इति ।

हृतेरिति । गतं प्रकारः । पैतृकमिति । तितुरागतं प्रकारं सततं शीलयतीत्यर्थः ।

“श्रुतधत्” (४।३।७८) । “इसुमुक्तान्तात्कः” (७।३।११) । प्रकारताच्छ्रुत्यादि
विचक्षायां तु पैतृकमनुहरति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितम् ।

ये तु ध्यायन्ते-गतं गमनं तस्य ताच्छ्रुत्ये इति तेषाम् “जलधिमनुहरते सरः ।
अग्रे कः संयन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम्” इत्यादि ग्रामादिकं स्यात् ।

किरतेरिति । कृ विक्षेपार्थः । हर्षादियस्त्वस्य विषयत्वेनोपादीयन्ते । तेषु हर्षो
विक्षेपस्य कारणम् । जीविकाकुलायकरणे तु फले ।

१. अनुदात्तेत्याद् युक्त्यात्मनेपदमिति क० पु० ।

५४५. अपाच्चतुष्पाच्छकुनिप्वालेखने [६।१।१४२].

अपात् किरतेः सुट् स्यात् चतुष्पाच्छकुनिकट्टके आलेखनेऽर्थे । अपस्कि-
रते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । स्वा आश्रयार्थी । अन्यत्र मल्लोऽपस्किरति ।
गजोऽपस्किरत्यम्मः । “आङि नुप्रच्छोरिष्टिः” । आनुते । आपृच्छते ।
“अप उपात्मन्ने” (वा०) विप्राय शपते ।

अपस्किरते वृषो हृष्टः इति । हर्षेण भूमिं^१ विलिखतीत्यर्थः ।

भिक्षार्थीति जीविकामाह—आश्रयार्थीति च कुलाम् करणम् । मल्लोपस्किरती-
त्यादि । सुड्विधावपि “हर्षजोविकाकुनायकरणेषु” इति वक्ष्यमिति वचनात् प्रत्यु-
दाहरणोवात्मनेपदमिव सुडपि न भवतीति ज्ञेयम् । द्वयोरेकस्मिन्नर्थे विधानात् । अतः
एव द्वयं परस्परसन्नियोगेनाचार्यैः पठितम् । तावताऽपि सुज्ञानत्वात् पृथग्यमर्थो न
निदिष्टः ।

मल्लोपस्किरतीति^२ । अत्र हर्षाद्यभावाच्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वाभावाच्च
सुट्त्तजो न स्तः अत्र हर्षादिसत्त्वे ततो भाव्यं न वेति चिन्त्यम् । तद्विधौ चतुष्पाच्छ-
कुनिकर्तृकत्वस्यानुपादानात् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुटा समानविषयत्वं तदुः इति
प्राहुः ।

गजोऽपस्किरति । अत्र सत्यपि चतुष्पात्त्वे हर्षाद्यभावः

“आङि नु प्रच्छोः” (वा०) श्नु स्तुतो भदादिः, प्रच्छजोप्सायाम् तुदादिः । आनुते
इति । उत्कण्ठापूर्वं शब्द करोतीत्यर्थः । आपृच्छते इति । “ग्रहिज्या” (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । “अप उपात्मन्ने” इति । अप आक्रोशे स्वरितेत् । अकर्तृगे फले
तस्योपात्मन्ने आत्मनेपदं विधीयते । उपात्मन्नेऽत्र वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपते
इति । स्वत्पादौ^३ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशय-
तीत्यर्थः ।

“शनापृङ्ङ” (१।४।३४) इत्यादिना विप्रस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कथं तद्दि
“सह्यः” शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि” इति । शपथरूपस्याविवक्षणात् स्वाशयं
प्रकाशयामोत्येतावदिह विवक्षितमित्यदोषः । शशापेत्यादौ तु आक्रोशमात्रं विवक्षित-
मित्यात्मनेपदाभावः । आतिष्ठते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

१. तत्फलं इति क० पु० ।

२. मल्लोपस्किरतीति क० पु० ।

३. स्वद्वयो इति क० पु० ।

५४६. समवप्रविभ्यः स्थः [१।३।२२]

एभ्यस्तिष्ठतेस्तडानौ स्तः । संतिष्ठते । समस्थित । एवं अव प्र वि ।
“आडः प्रतिज्ञाने” । नित्यं शब्दमातिष्ठते ।

५४७. प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च [१।६।२३]

स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेत्राख्याया च स्थस्तडानौ स्तः । कृष्णाय
तिष्ठते गोपी । स्वयि तिष्ठते विवादः ।

५४८. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि [१।३।२४]

उदस्तिष्ठतेस्तडानौ स्तः । अनूर्ध्वक्रियायाम् । “उद् ईहायामिष्टिः” ।
मुक्तावुत्तिष्ठते । ईहायां किम् । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । अनूर्ध्वक्रियायां किम् ।
आसनादुत्तिष्ठति ।

प्रकाशन । प्रकाशनं न शब्देनैवेति नियम इत्याह—स्वाभिप्रायाविष्करणे इति
तिष्ठत्यस्मिन् विवादे इति स्थेयः । विवादपदनिर्णोता लोके प्रसिद्धस्तस्य रुडिप्रति-
पत्त्यर्थमाख्याग्रहणमित्याह—निर्णेत्राख्यया चेति । कृष्णाय तिष्ठते इति । स्वस्वित्या
नेत्रादिविकारद्वारा स्वाभिप्रायविशेषं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

“ग्लायहृद्” (१।४।२४) कृष्णस्य सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । त्वयि इत्यादि ।
अस्य विवादस्य तत्त्वं निर्णेतुं त्वयि तिष्ठामोत्यर्थः ।

अन्ये तु अस्य विवादस्य तत्त्वं निर्णेतुम्येतावानर्थः धातूनामनेकाधत्वात् तिष्ठति-
प्रकाशनं निर्णयं वाचष्टे इत्याहुः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । कर्मह क्रियोच्यते न साधनं कर्म तत्र धातोर्बुध्यसंभवात् ।
मघेवमनूर्ध्व इत्येव सिद्धमनूर्ध्वताविशिष्टेऽर्थे वर्तमा । तिष्ठतेरित्यर्थादनूर्ध्वकर्मणो
साम्बात् ।

एवं सिद्धे कर्मग्रहणं लोकेप्रसिद्धस्य चलनात्मकस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्याशयेनाह—
उद् ईहायामिष्टिरिति । ईहा परिस्पन्दः । तेनेहात्मकेऽनूर्ध्वकर्मणि—इत्यर्थो भवति ।
मुक्तावुत्तिष्ठते इति । मुक्त्यर्थं घटते इत्यर्थः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यते इत्यर्थः ।
भवत्यत्रोत्पत्तिक्रिया न तु परिस्पन्दात्मिकेति तदोऽभावः ।

५४६. उपान्मन्त्रकरणे [१।३।२५]

उपात् स्थस्तडानौ स्तः मन्त्रकरणे । गायत्र्या उपतिष्ठतेऽर्कम् । मन्त्रकरणे किम् ? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम् । “उपाद्देवपूजामङ्गतिमैत्रीकरणपधिविति वक्तव्यम्” । विष्णुमुपतिष्ठते । गङ्गायमुनामुपतिष्ठते । सन्तमुपतिष्ठते । गङ्गा-मुपतिष्ठते पत्न्याः । “लिप्सायां वा” । भिक्षुः धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

५५०. अकर्मकाच्च [१।३।२६]

उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्चडानौ स्तः । ज्ञानमुपतिष्ठते ।

५५१. उद्विभ्यां तपः [१।३।२७]

आभ्यामकर्मकाच्चपः प्राग्वत् । उच्यते । वितपते । “आत्माङ्गकर्म-कादिष्टिः” । उच्यते । वितपते पाणिम् । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकात् किम् ? महीं वितरत्यर्कः ।

५५२. आडो यमहनः [१।३।२८]

आडः पराभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां तडानौ स्तः । आयच्छते । आहवे । आग्रते । “आत्माङ्गकर्मकाभ्यां च” (वा०) आयच्छति पाणिम् । आहते शिरः ।

उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रः करणां कारक यस्य धात्वर्थस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थः । सतीति । धात्वर्थे मन्त्रकरणे सतीति योज्यम् । गायत्र्येति । सेवते इत्यर्थे वर्तमानोऽयं सकर्मको भवति । मन्त्रेति किम् ? यौवनेनोपतिष्ठति पतिम् । उपादित्यादि । देवानां पूजा, मङ्गः मंश्लेपः । मित्रस्य भाना मैत्रम्, पत्न्याः मार्गं च वक्तृत्वेन सदृश्यते । विष्णु-मुपतिष्ठते इति । पूजयतीत्यर्थः । यमुनेति । सश्लिष्यते इत्यर्थः । सन्तमांते सन्त मित्र करोतीत्यर्थः । गङ्गामिति । प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वा लिप्सायाम्’ (वा०) लब्धुमच्छा निप्सा तस्यां गम्यम नायामित्यर्थः । भिक्षुरिति । लिप्साद्योतनाय लामेच्छया धार्मिक-मुपगच्छतीत्यर्थः । अकर्मकोऽप्ययमर्थान्तवृत्त्या सकर्मको भवति ।

अकर्मकाच्च । कर्महं कारकं न क्रिया ग्रमभवान् ज्ञानमुपतिष्ठते इति । सन्निघते इत्यर्थः । अकर्मकात् किम् ? ‘एतदप्यस्य कापेयं यदकंमुपतिष्ठति’ ।

उद्विभ्यां तपः । उच्यते इति । दीप्यते इत्यर्थः । आत्माङ्गतेति । आत्मनः कर्तृ-त्वेनोपात्तस्य यदस्य तच्च कर्म भवति, तदाऽपि स्यादित्यर्थः ।

आडो यमहनः । आयच्छत इति । दोषो भवति । व्याप्रियते इति वाच्यः । यम उपरमे । शपि “इषुगमियमा छः” (७।३।७७) । आहते इति । संश्लिष्यते इत्यर्थः । हन्तेरदादिवाच्छपो लुकि “अनुदात्तापदेशे” (६।४।२७) इत्यनुनासिकलोपः ।

१. सन्तमित्यारम्भ मिश्ररित्तन्तो नास्ति क० ५० ।

५५३. हनः सिच् [१।२।१४]

हनः परो सिच् कित् स्यात् । किच्चादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) आहत । आहसाताम् ।

५५४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [२।४।४४]

हन्तेर्वधादेशो वा स्यादात्मनेपदे लुङि । आवधिष्ट ।

५५५. यमो गन्धने [१।२।१५]

वचनार्थाद् यमः सिच् कित् स्यादात्मनेपदेषु । उदायत । अकर्मकाभ्या-
मात्माङ्गकर्मकाभ्यां किम् ? शत्रुमाहन्ति । परशिर आयच्छति ।

५५६. समोगम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यत्तिच्छुद्धिदिभ्यः [१।३।२९]

एभ्यः संपूर्वेभ्योऽकर्मकेभ्यस्तडानौ स्तः । संगच्छते ।

आघ्नते इति । “गमहन्” (६।४.६८) इत्युपधालोपः । “हो हन्तेः” (७।१।५४) । आघ्नत
इति । “आत्मनेपदेष्वनतः” (७।१।५) इत्यत् । आघच्छने पाणिमिति स्वीयमिति
बोध्यम् । अ.त्मनेपदेनैव द्योतितत्वात् न प्रयुक्तम् ।

हनः सिच् । सौप्रत्वाद्लोपो न इत्यलोपो न कृतः । लिङ्मिवाविति वर्तमाने
सिज्ग्रहणं लिङो निवृत्त्यर्थम् । अत्रापि भ्रूलिति वर्तते, तेन सिचो विशेषणाज्जनादि-
सिजिति बोध्यम् । तेन आधानिष्टेति चिष्वदिटि न भवति । सति हि किच्चे उपधालोपः
स्यात् । ‘चिष्वद्भावविधिस्त्वग्येषु सावकाशः ।

यमो गन्धने । गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्याविष्करणम् । उदायतेति ।
परस्यावद्य प्रकाशयति स्मेत्यर्थः ।

अत्र चोदाङ्भ्यां गन्धनं द्योत्यते इत्युभयोः सह प्रयोगः । “आहो यमहन्”
(१।३।२८) इति तङ् । अत्राकर्मकत्वात् “समुदाङ्भ्यः” (१।३।७१) इति नास्ति ।
लुङि चङि सिचः कित्चादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) इति
सिचो लोपः । परशिर इति परस्य शिरोऽत्र कर्म न तदात्मनोऽङ्गम् ।

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यत्तिच्छुद्धिदिभ्यः । इत्येतावत् सूत्रम्, पृच्छ्यादयस्तु वास्तिकोक्ता इह प्रक्षिप्ताः ।
पैश्चित् स्वं गतो । अच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न गृह्यते । अतिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् ।
प्रच्छ जोप्सायाम् । स्वं शब्दोपतापयोः । अ गतो ह्यादिः । अ गतिप्राप्तयोः भ्वादिः ।
द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रु भवणे । विद ज्ञाने । गम्यादिभिः परस्मैपदिभिः साहचर्यान्
लाभार्थः । मत्तादिचारणार्थोस्त्वनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदं मिदमित्यग्रहणम् । मगच्छते
इति । मुज्यते इत्यर्थः ।

१. चिष्वद्भावविधिस्त्वग्येषु सावकाश इति नास्ति व० पु० ।

२. सुडोति नास्ति व० पु० ।

३. सौप इत्यारभ्य—मिदम्यादिभ्यः ( ) रेयाङ्गुतो नास्ति व० पु० ।

५५७. वा गमा [१।२।१३]

गमः परौ लिङ्सिचौ कितौ वा स्तः आत्मनेपदेषु । “अनुदात्तोपदेशः” (६।४।३७) इति मलोपः । समगतः । समगंस्त । संगसीष्ट । संमसीष्ट । समृच्छते । संपृच्छते । मंस्वरते । समियते । “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । समारत । समारताम् । संशृणुते । संविचे ।

५५८. वेत्तेविभाषा [७।१।७]

वेचः परस्य आदेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्वे । संविदते । “ह्रस्वोच्यम्” (वा०) संप्रयते । अकर्मकेभ्यः किम् ? गङ्गां संगच्छति ।

५५९. निममुपविभ्यो ह्रः [१।३।३०]

अकर्मकादिति निवृत्तम् । एभ्यो ह्रजः प्राग्वत् । निह्वयते । एवं सम् उप वि । “उपसर्गादस्यत्युहोर्वा इति वाच्यम्” (वा०) निरस्यात् । निरस्यते । समूहति । समूहते ।

५६०. उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः [७।४।२३]

उपसर्गात्परस्य ऊहतेरणो ह्रस्वः स्यात् । यादौ षिङिति । इह समुह्यात् ।

सकर्मकालामप्येवमादौनामर्थान्तरवृत्तेरकर्मइत्यम् ।

समगतेति । मलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।२७) इति सिचो लोपः । संगसीष्टेति । अनुनासिकलोपः । गत्तेऽनुस्वारः । संपृच्छते इति । अहिज्या” (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । समिदते इति । शनः श्लुः । “श्ली” (६।१।१०) इति द्वित्वम् । “अतिपिपर्योश्च” (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् । “अभ्यासस्यामवर्णो” (६।४।७८) इतीयङ् समारतति । लुङि च्लेः “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । “श्रुष्टृशोर्ङगुणः” (७।१।१६) इति गुणः । आट “आटश्च” (६।१।६०) इति वृद्धिः । सङ्गुणते इति । “श्रुवः शृच” श्रुः शृभावश्च ।

सविद्वते इति । “आत्मनेपदेष्वनतः” (२।४।४४) इत्यदादेशः । संप्रयते इति । शपि “पाप्नाध्मा” (७।३।७८) इति पश्यादेशः । अत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेः “रत्तांसीति पराऽपि संशृणुमहे” इति मुरारिप्रयोगश्चिन्त्यः । कर्मव्यतिहारे तङ् । अन्योन्यकुशलप्रश्नसंश्रवणमुच्यते इति दुषटः ।

निममुपविभ्यो ह्रः । निह्वयते इति । ह्रस्व स्पर्धायां शब्दे च । शप्ययादेशः । “अस्यत्युहोर्वा इति वच्यम्” (वा०) । अमु चोपलो । ऊह वितर्क । परस्मैपदिनो ।

१. निममुपविभ्यो इति नास्ति क० पु० ।

५६१. स्पर्धायामाहुः [१।३।३१]

आङो हेजः प्राग्वत् स्पर्धायाम् । कृष्णश्चाणूमाह्वयते । स्पर्धायामिति किम् ? गामाह्वयति ।

५६२. गन्धनावक्षेपणसेदनसाहसिवयप्रतियत्नप्रकथनो-
पयोगेषु कृज [१।३।३२]

हिंसात्मकसूचने भर्त्सनादौ च कृजः पूर्ववत् । उत्कुरुते । द्येनो वृत्तिकामप-
कुरुते । परदारान् प्रकुरुते । एषोदकस्थोरस्कुरुते । गीताः प्रकुरुत । शतं
प्रकुरुते । धर्मार्थं विनिबुद्ध्वा इत्यर्थः । एषु किम् ? कटं करोति ।

५६३. अधेः प्रसहने [१।३।३३]

अधेः कृजस्तडानां स्तः शक्तौ । दैत्यानाधि कुरुते विष्णुः ।

स्पर्धायां प्राग्वत् आत्मनेपदमित्यर्थः ।

स्पर्धायामिति विषयमसमो । हेतुत्वेन च विषयत्वं न त्वभिधेयमसमो । आङ्-
पूर्वस्य ह्येजः शब्दक्रियत्वात् । कृष्ण इत्यादि । स्पर्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ।
स्पर्धापरान्निभवेच्छा ।

गन्धनावक्षेपण । गन्धन व्याचष्टे—हिंसात्मकसूचने इति । वस्तुतस्तु गन्ध ग्रहणे ।
ग्रहं हिंसायाम् इति चौरादिकस्याय प्रयोग इति भावः । सूचनं पैशुन्यं दोषाविष्कारण
तेन सूचितस्य वचनधादिका हिंसासूत्रे तस्य तद्वेतुत्वात् सूचनमेव हिंसात्मकमित्युप-
चर्यते । अवक्षेपण विवृणोति । भर्त्सन तिरस्कार इत्यर्थः । आदिना मेवनादयो गृह्यन्तः
उत्कुरुते इति । 'हिंसापर्यवसायदोषादिष्कारणं करोतीत्यर्थः । अपकुरुते । भर्त्सय-
तीत्यर्थः । विष्णुमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । प्रकुरुते । परदारेषु सहमा धविमूश्य
प्रवर्तते इत्यर्थः । उपकुरुते इति । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । 'कृजः प्रतियत्ने'
इति कर्मणि पठ्यते । गायाः प्रकुरुते इति । प्रवर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगमुदाहरति
यत् प्रकुरुते इति । शब्दार्थं व्याचष्टे—धर्मार्थमित्यादि । एषु किम् ? कटं करोति ।

अधेः प्रसहने । प्रवर्षेण सहन क्षमाप्रसहनं प्रवर्षश्च पराजेतुं समर्थस्येव क्षमया
सदभावः । एतच्च शब्दार्थातिशयायत्तमित्याशयेनाह—शक्ताविति । दैत्यानाधिवृत्ते
इति । दैत्यान् पराजेतुं शक्नोति न तान् पराजयते इत्यर्थः । तथा च भारविः—
“भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान्” इति । क्षमया न पराजयन्त इत्यर्थः । ये तु प्रसहन-
मभिभव इति व्याचक्षते, तेषां “निराश्रया हन्त हता मनस्विता” इति न संगच्छते ।

१. हिंसापर्यवसायेत्यारब्ध—उपकुरुते इत्यन्तो नास्ति व० पु० ।

२. शटमिति नास्ति व० पु० ।

५६४. वेः शब्दकर्मणः [१।३।३४]

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्माद्विपूर्वात् कृवः प्राग्वत् । स्वरान् विकुरुते ।

५६५. अकर्मकाच्च [१।३।३५]

वेः कृजोऽकर्मकाचथा । वायुविकुरुते । शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

५६६. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृति-

विगणनव्ययेषु नियः [१।३।३६]

पूजनोत्क्षेपणादौ णीवस्तज्जानौ स्तः । शास्त्रे नयते । दण्डमुन्नयते । पुत्रमुपनयते । पदार्थान् नयते । भृत्यमुपनयते । करं विनयते । शतं विनयते ।

वेः शब्दकर्मणः । कर्मह कारकग्रहणम् कृ त्रिमत्वाच्च क्रियाः । विपूर्वस्य करोतेः शब्दनक्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कर्मग्रहणा चात्रानर्थक्यम्, वेः शब्दे^१ इत्येव शब्दनक्रिया-लाभात् इत्यालोच्याह-शब्दकर्मकारकं यस्येति । स्वरान् विकुरुते इति । उच्चारयतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । वः विकुरुते इति । शोभन वातीत्यर्थः । सूत्रद्वयोक्तोपाधी तन्त्रे-णोत्तरविषयन्नाक्षिपति—शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किमिति । चित्तं विकरोति कामः इति । चित्तस्य कर्तृत्वभ्रमनिरासार्थं काम इत्युपात्तम् । चित्तमिह कर्मास्ति इति नायमकर्मकः, न वा शब्दकर्मक इति न पूर्वेण न^२ वाऽनेन तद्भवति ।

नन्वकर्मकाच्चेति नारम्भणीयम् । पूर्वत्र वेरिति योगविभागः करिष्यते । तेना-कर्मकारदपि भविष्यति ।

न चैवमतिप्रमङ्गः । शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चेत् शब्द-कर्मण एवेति । मैवम् । विपरोतोऽपि नियमः सभाव्येत शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति ततश्च चित्तं विकरोतीत्यत्रापि स्यात् ।

सम्माननोत्सञ्जन । आचार्यकरणादौ नि स्पष्टत्वादुपेक्ष्याद्ये द्वे व्याचष्टे—पूजनोत्क्षे-पणादाविति । सति सप्तमी चेथ स्वभावात् सतो विशेषणत्व गमयति । विशेषण च यथासम्भव वि शिद्धावयस्य किञ्चित्तु घातोः । तेन सम्माननाचार्यकरणभृतिपु नयत्यर्थ-

१. वे शब्दे इति नास्ति क० पु० ।

२. कर्तृत्व व निरासार्थमिति क० पु० ।

३. तेन वा इति क० पु० ।

४. करण भृतिपु भ ५ नार्थविशेषणेषु सत्सु सञ्जनज्ञानेति क० पु० ।

५६७. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि [१।३।३७]

पात्रिः कर्तृस्थेऽमूर्ते कर्मणि कारके पूर्ववत् । क्रोधं विनयते । कर्तृस्थे किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्ते किम् ? गडं विनयति ।

विशेषणेषु सत्सु उत्सृज्य न विगलनव्ययेषु वाच्यतया नयति विशेषणेषु नत्सु 'नोत्र-स्तडानावित्यर्थः सपद्यते । आदिपदाद् आचार्यकरणमात्रं दत्त्वसम्पत्तिः । अनूत-तद्भावेऽपि चित्रविकल्पितत्वान्न कृतः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । भूतिर्वेतनम् । 'विगल-नमूणादेः शोधनम् । व्ययो घर्षादिषु विनियोगः । शास्त्रे नयते इति । शास्त्रार्थान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरोकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतोत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरोकरणमेव पदार्थानां पूजनम् ।

अन्ये स्वाहुः—पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुख्या, किं त्वभिन्नपितामहसम्पादने न शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति ।

दण्डमुन्नयते इति । उत्तिष्ठतोर्यर्थः । पुत्रमुपनयते इति । पुत्रमोदूरोन विधि-नात्मसमीपं प्रापयतीति येनोपनयनेनाचार्यः सरद्यते इत्यर्थः ।

पदार्थान्नयते इति । पदार्थलक्षणं प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थः । भूत्यमुपनयते इति वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । करं विनयते इति । राजदेयं भागं शोधयति नियति-यतात्यर्थः । शतं विनयते इति । घर्षार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।

इह तु 'विनिन्युरेनं गुरवा गुरुप्रियम्' इत्याचार्यकरणस्याविवाचितत्वात्तदोऽभाव इत्याहुः ।

कर्मस्थनयते रात्रनेपदविधानात् सन्निधानात्तत्कर्तृत्वात् गृह्यते इत्याहुः ।

कर्तृस्थे च । इह शरीरस्थेव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्वं लौकिकाः प्रतिपान्ति, न तदर्थतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य । न च शरीरमेव शरीरस्थः सम्भवतीति शरीरशब्देन तदवयवो गृह्यते । तेनाशरीरस्यावयवान्स्मिन्नित्युक्तं भवति । तच्च कर्तृत्वमवयवभिन्नं क्रोधादि तद् अर्थादमूर्तमेव पूर्ववन्मोक्षशयेनाह—अमूर्तेति । क्रियाया अमूर्तत्वाव्यभिचारात् कर्महं कारकं गृह्यते इत्याह—कर्मणि कारके पूर्ववत् तडानो स्त इत्यर्थः । क्रोधं विनयते स्वस्येत्यर्थः । विनयनमपगमनम् । यद्येवं क्रोधाप-नयनफलस्य वित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वात् "स्वरित्विन्नः" (१।३।७२) इत्येव सिद्धमात्मने-पदम् किमेतत् ? इत्यम् । नियमार्थमेतत् । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे एवेति । किं नियमे

१. नोत्रन्तत्रादादिपदं इति क० पु० ।

२. विगलनमूणादेरिति क० पु० ।

३. निपोतपपयं इति क० पु० ।

५६८. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१।३।३८]

क्रमस्तडानौ स्तः । अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासु । अचि क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते । सतां श्रोः क्रमते ।

५६९. उपपराभ्याम् [१।६।३९]

बुस्यादिभ्यामेव क्रमस्तडानौ स्तो नोपसर्गान् । उपक्रमते । परा-
क्रमते । आभ्यां किम् ? प्रकामति । बुस्यादौ किम् ? उपकामति ।

५७०. आङ उद्गमने [१।३।४०]

आङः क्रमः प्राग्बुद्गमनेऽर्थे । आक्रमतेऽर्कः । “उप्यतिरुद्गमन इति
वाच्यम्” । नेह आकामति धूमः । उद्गमने किम् ? खमाक्रामत्यर्कः ।

प्रोजनमित्वाक्षिपति-प्रमूतं विमिति । गडुं विनयति इति । एतच्चापनयने वर्तमाना-
देशरत्नेपदं वि शोयने, नार्यान्तरे । तेनेह न । “विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोध-
रया निगीषवः” इति । इह हि कगत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तनेऽनेकार्थत्वाद्वातूनाम् ।

वृत्तिसर्गं । अप्रबन्धेति^१ वृत्तिशब्दार्थमाह—उत्साहेति सर्गशब्दार्थम् । सृजि-
रनेकार्थत्वादुत्साहार्यः । “मृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधे” । “येनेन्द्रलाकावजयाय सृष्टः” इत्यादौ
दर्शनात् । तापनं व्यापृ—स्फीततेति । तायु सन्तानपालनयोरित्यस्य^२ स्युटि रूपम् ।

उपपराभ्याम् । वृत्त्यादिष्वित्यनुवर्तते । तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
सोऽसर्गादकनेरवेत्, भवत्युपपराभ्यामेवेत्याह—प्राभ्यामेवेत्यादि । व्यवच्छेद्यमाह—
नान्योपमर्गादिति ।

संक्रामतीति । “क्रमःपरस्मैपदेषु” (७।१।७६) इति दीर्घः ।

आङ उद्गमने । आक्रमते इति । उदयते इत्यर्थः । उप्योतिग्रहणनक्षत्रादिः ।
प्राक्रमति धूमः^३ इति । ऊर्ध्वं गच्छतोत्यर्थः । खमुत्क्रामत्यर्कः^४ इति । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

इह ‘नमः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमात्’ इत्यापि व्याप्तिरेव विवक्ष्यते, नोद्ग-
मनमिति तदभावः ।

१. विहितं धोषद्रया विजिगीषव इति क० पु० ।

२. अप्रतिबन्धे वृत्ति इति क० पु० ।

३. रित्यत्युटि इति क० पु० ।

४. प्राक्रमतीति क० पु० ।

५. पमोक्रामत्यर्क इति क० पु० ।

५७१. वे। पादविहरणे [१।३।४१]

वेः क्रमः प्राग्बत् पादविहरणेऽर्थे । साधु विक्रमते वाजी । पादिति किम् ? वाजिना विक्रामति ।

५७२. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् [१।३।४२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां क्रमस्तद्धानौ स्तः, क्रियारम्भ एवानयोस्तुल्यार्थता । भोक्तुं प्रक्रमते । उपक्रमते ।

५७३. अनुपसर्गाद्वा १।३।४३]

क्रमते । क्रामति ।

५७४. अपह्नवे जः [१।३।४४]

ज्ञानातेस्तद्धानौ स्तोऽपलापेऽर्थे । शतमपजानीते ।

वेः पादविहरणे । विहरणं वित्तेपणं यद्यपि क्रमु पादवित्ते । इति पठ्यते तथा-
प्यनेकार्थत्वाद्वातूनामेतदुक्तं विशेषणम् । साधु विक्रमते वाजीति । अत्रादीनां गति-
विशेषो विक्रमणम् उच्यते । वाजिना विक्रामतीति । विहरतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । 'समर्थः पदविधिः' (२।१।१) इतिवन्नेह समर्थत्वं
परस्परसंबन्धार्थत्वं धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्येण परस्परसंबन्धार्थत्वस्याभावात् । धातुना
चोपसर्गसंबन्धो व्यभिचारीत्यभिप्रेत्य अत्राप्ये—तुल्यार्थाभ्यामिति । एतेन समोऽर्थो
ययोस्तौ समर्थौ । शक्यत्वादित्वात् पररूपम् । समशब्द एव च तुल्यार्थेऽत्र वर्तते
इति दर्शयति ।

ननु प्ररूपिदौ उपश्च सामीप्यादौ प्रसिद्धः, अतन्तविनक्षणे चानयोरर्थौ,
तत्कथं तुल्यार्थतयाशङ्क्याह—त्रियारम्भ एवेत्यादि । त्रियाया आरम्भः प्राद्य उप-
क्रमः आदिकर्मेति यावत् ।

अनुपसर्गादिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमाधत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषय-
मेवेति न तत्रायं विकल्पः । तेन यत्र वृत्त्यादयो न सन्ति तत्रेयमप्रतिविभाया नायनं ।
तेनानेन मुक्ते क्रामतीत्यत्र वृत्त्यादिनात्मनेपदं कस्मात् भवतीति न नादनीयम् ।

अपह्नवे जः । शतमपजानीते इति । सोपसर्गं एवायमपलापे वर्तते । तेनास्मात्
कर्त्रभिप्रायेऽपि त्रियाकने विधास्यमानम् "अनुपसर्गाद् जः" इत्याह न प्रवर्तते । अत्राने
किम् ? नाभिजानाति ।

१. संशब्द एवेति क० पु० ।

२. वृत्त्यादयो इति क० पु० ।

३. वृत्त्यादित्यात्मनेपदमिति क० पु० ।

४. अर्धेऽनुपसर्गान्तरमात्रेति क० पु० ।

५७५. अकर्मकाच्च [१।३।४५]

अकर्मकाज्जानीतेस्तथा । सर्पिणो जानीते । सर्पिणोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

५७६. संप्रतिभ्यामनाध्याने १।३।६४]

आभ्यां ज्ञः ग्राभ्वन् अनौत्कण्ठ्ये । संजानीते । औत्कण्ठ्ये तु पितुः संज्ञानाति ।

५७७. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नवित्युपमन्त्रणेषु
वदः [१।३।४७]

भासनसान्त्वनादिषु वृद्धतेस्तजानौ स्तः । शास्त्रे वदते । भृत्यानुप-
वदते । पाणिनिर्वदते । क्षेत्र वदते । विवदन्ते शिष्याः । परदारानुपवदते ।

अकर्मकाच्च । अकर्मभिप्रायार्थमिदम् । कर्माभिप्रायेऽपि भोषसर्गार्थं च । औपघ-
स्यानुजानीते । औपघस्यानुजिज्ञासते इति । कथं पुनरयमकर्मको यावता सर्पिः कर्म-
त्ययन्तिरमाह—सर्पिणा प्रवर्तत इत्ययं इति । सर्पिरत्र करणं न कर्म । तथा च
'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२।३।५१) इति पक्षो विहितेति भावः ।

अकर्मकात् किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । कथम् 'जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया' इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । सत्यम् । "अनुपसर्गाद् ज्ञः" इति
कर्माभिप्राये तद् ।

मन्त्रतिभ्यामिति । संजानीते इति । अवेक्षते इत्यर्थः । प्रतिजानीते । अङ्गी-
करोतीत्यर्थः । पितुः संज्ञानाति । उत्कण्ठ पूर्व स्मरतात्यर्थः । 'आधिगर्धदयेशा
कर्मणि' (२।३।५२) इति कर्मणि पक्षी । 'नन्वत्र शेषे इति वर्तते, तेनात्र कर्मण-
शेषत्वेन विवक्षितत्वात् "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इति पूर्वोक्तात्मनेपदेन भवितव्यम् ।
मंत्रम्, अनाध्यान इति विमज्ज्यते । स चोभयोयोग्योः शेषः, तेनाध्याने पूर्वोक्तापि न
भविष्यति ।

भासनोपसंभाषा । भासनं दीप्तिः । उपसभाषां व्याचष्टे—सान्त्वनेति । आदि-
शब्दाद् ज्ञानादयः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । यत्न उत्साहः । विमतिः नानामतिः । उप-
मन्त्रणमुपच्यन्दनम् । स्वसमोहिते प्रवर्तनमित्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । भासमानस्तत्र
पदार्थान् वक्तव्यर्थः ।

अत्र भासनं वदने हेतुतया विशेषणम् । यतः शिष्यैः स्तूयमानो भासते । तथा
चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात् सुष्ठु वदनं भवति । 'तेजोभङ्गे न शक्नुयाद् वदितु-

५७८. व्यक्तवाचा समुच्चारणे [१।३।४८]

मनुष्याणां सहोच्चारणे वदेस्तडानौ स्तः । संप्रवदन्ते विप्राः । समुच्चारणे किम् ? वदति विप्रः । व्यक्तवाचां किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

५७९. अनोरकर्मकात् [१।३।४९]

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकात् तथा । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् ? पूर्वमेव यत्पुरुदितमनुवदति । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । विमतां च । अनुवदन्ते शिष्याः ।

५८०. विभाषा विप्रलापे [१।३।५०]

नृपां विमतिसहोक्तिव्यामिश्रणे वदेः प्राग्वद् वा । विप्रवदन्ते विप्रदन्ति वा वैद्याः ।

मिति । भूत्यानुपवदते । उपसाम्बन्धनोत्पत्त्यर्थः । पाणिनिर्वदते इति । वदितु सम्प्रगवबुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रविषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विवदन्ते शिष्याः । विमताः सन्तो निर्वन्ध भाषन्ते इत्यर्थः । परदारानुपवदते इति । ' भद्रे भजस्व मामेव ते दास्यामि ' इत्येव रहसि प्रलोभ्य स्वाभिनिमित्ते प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

व्यक्तवाचामिति । व्यक्ताः परिस्फुटवर्णा ग्रन्थावगतिहेतुका वाग् येषां ते व्यक्तवाचः । ते च यद्यपि शुक्सारिकादयोऽपि संभवन्ति, तथापि इह मनुष्या एव गृह्यन्ते प्रसिद्धतरत्वात् । प्रमिद्धिपरिश्रहार्थमेव हि व्यक्तवाचा ग्रहणमितरथा हि यदि व्यक्तवाच्येव पठ्यते किमनेन कृत स्यादित्यालोच्य व्याचष्टे मनुष्याणामिति । संभूयोच्चारणं समुच्चारणमित्याह—सहोच्चारण इति ।

अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्येव सिद्धे सहोच्चारणाभावेऽपि यथा स्यादिति पञ्चनम् । अनुवदते कठः कालापस्येति । अनुवद सादृश्ये कालापस्यति तुल्यार्थे शेषलक्षणा पक्षे । तेन वाभाषेन सदृशं कठाऽधीयमाना वदतीत्यर्थः । वदनादुत्पत्तिपादनमात्रे तात्पर्यात् । कर्माऽविवक्षयाऽकर्मकोऽस्यम् । कठकालापौ शाखावचनौ तदघोरेतरि पुरुषे वर्तते । अकर्मकात् किम् ? परोक्तमनुवदति । व्यक्तवाग्विषयात् किम् ? अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । व्यक्तवाचा समुच्चारणे इति सर्वमनुवर्तते । विरुद्धः परस्परप्रलापो विप्रलापस्तदात्मके समुच्चारणे इति व्याचष्टे—नृणांमित्यादि । विमति

१. तेजोभङ्गनेन इति क० पु० ।

२. तदात्मकमुच्चारणे इति क० पु० ।

५८१. अवादग्रः [१।३।५१]

अवाङ्गिरतेस्तडानौ स्तः । अवगिरते ।

५८२. समः प्रतिज्ञाने [१।३।५२]

समपूर्वाद् गिरतेः पूर्ववत् प्रतिज्ञायाम् । शतं संगिरत ।

५८३. उदश्चरः सकर्मकात् [१।३।५३]

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् तडानौ स्तः । धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् ? धूम उच्चरति ।

५८४. समस्तृतीयायुक्तात् [१।३।५४]

संपूर्वाच्चरतेः प्राग्वत् तृतीयायोगे । अश्वेन संचरते ।

५८५. - दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे [१।३।५५]

संपूर्वाद् दाणश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे तडानौ स्तः । दास्या संयच्छते

विरुद्धाभिधानम्, सहोक्तेरेककालोच्चारणम् तयोर्व्यामिश्रणम् भयात्मकत्वमिति यावत् ।
प्राप्तविभाषेयम् । विप्रा वदन्तीत्यादि । धुगपत् परस्पर विरुद्ध वदन्तीत्यर्थः ।

अवादग्रः । गिरतेरिति । एतच्च ग निगरणे इति भौवादिकस्येद ग्रहाणं न ग
शब्दे इति क्रियादिकस्य । सत्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीति सूचयति । सूत्रे प्र इति
रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यम् । अर्थवद्वात्त्रनुकरणे तु विभक्तौ "ऋत इडातोः" ७।१।
१००) इतीद्वे किरश्चेतिवद् गिर इति भाव्यम् ।

- समः प्रतिज्ञाने । शतं संगिरते इति । प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

उदश्चरः सकर्मकात् । उत्त्रम्योल्लङ्घ्येत्यर्थः । धूम उच्चरति । ऊर्ध्वं गच्छतेत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयेति विभक्तिर्गृह्यते । युक्तग्रहाणं श्रूयमाणविभक्तियोग
एव यथा स्यात् । तनोभौ लोकौ संचरसि इति गम्यमानतृतीयायोगे न भवति । नहि
संचरणं विना संभवतीति गम्यतेऽत्रापि तृतीया श्रुतेन तपसा चेति । घातोश्च तृती-
याया योगोऽर्जद्वारको वाच्यत्वेन तदन्तत्वेन वाऽऽभवत् ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । दाण् दाने भादिः । दास्या संयच्छते इति । कामितया

१. उदरतीति क० पु० ।

२. गायः तत्रापि तृतीया श्रु पुन न सानेवेतिघातोस्तृतीयेति क० पु० ।

३. व्यंगश्चेति क० पु० ।

४. दास्यो इति क० पु० ।

५५३. हनः सिच् [१।२।१४]

हनः परो सिच् कित् स्यात् । किच्वादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।१।२७) आहत । आहसाताम् ।

५५४. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [२।४।४४]

हन्तेर्वधादेशो वा स्यादात्मनेपदे लुङि । आवधिष्ट ।

५५५. यमो गन्धने [१।२।१५]

सूचनार्थाद् यमः सिच् कित् स्यादात्मनेपदेषु । उदायत । अकर्मकाभ्या-
मात्माङ्कर्मकाभ्यां किम् ? शत्रुमाहन्ति । परशिर आयच्छति ।

५५६. समोगम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यत्तिस्त्रुदिदिभ्यः [१।३।२९]

एभ्यः संसृवेभ्योऽकर्मकेभ्यस्तडानौ स्तः । संगच्छते ।

आघ्नते इति । “गमहन” (६।४.६८) इत्युपघालोपः । “हो हस्तेः” (७।१।५४) । आघ्नत इति । “आगनेपदेष्वनतः” (७।१।५) इयत् । आयच्छने पाणिमिति स्वीयमिति बोध्यम् । आत्मनेपदेनैव द्योतितत्वात् न प्रयुक्तम् ।

हनः सिच् । सौत्रत्वादल्लोपो न इत्यल्लोपो न कृतः । लिङ्सिच्चाविति वर्तमाने सिज्ग्रहणं लिङो निवृत्त्यर्थम् । अत्रापि भ्रतिति वर्तते, तेन सिचो विशेषणाज्झनादि-
सिजिति बोध्यम् । तेन आघानिष्टेति चिष्वादिति न भवति । सति हि किस्वे उपघालोपः स्यात् । ‘चिष्वादभावविधिस्त्वमेपु सावकाशः ।

यमो गन्धने । गन्धनं सूचनं परेषु प्रच्छाद्यमानस्याविष्करणम् । उदायतेति । परस्मादवयव प्रकाशयति स्मेत्यर्थः ।

अत्र चोदाङ्भ्यां गन्धनं द्योत्यते इत्युभयोः सह प्रयोगः । “आङो यमहनः” (१।३।२८) इति तङ् । अत्राकर्मकत्वात् “समुदाङ्भ्यः” (१।३।७५) इति नास्ति । लुङि चङि सिच्ः कित्वादनुनासिकलोपः । “ह्रस्वादङ्गात्” (८।१।२७) इति सिचो लोपः । परशिर इति परस्य शिरोऽत्र कर्म न तदात्मनोऽङ्गम् ।

समो गम्यच्छिम्याम् इत्येतावत् सूत्रम्, पूच्छयादयस्तु वात्तिकोक्ता इह प्रक्षिप्ताः । कैश्चित् स्वं गतो । अच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न गृह्यते । अस्तिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । प्रच्छ जोप्तायाम् । स्वं शब्दोपतापयोः । अ गतो ह्रादिः । अ गतिप्रापणयोः भ्रादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रु भ्रवणे । विद ज्ञाने । गम्यादिभिः परस्मैपदिभिः माह्वयन्ति लाभार्थः । सत्तात्रिचारणार्थोऽस्त्वनुदात्तत्वादेवात्मनेपदं सिद्धमित्यग्रहणम् । संगच्छते इति । युज्यते इत्यर्थः ।

१. चिश्चोदाङ्भ्यामिच्छिम्येपु सावकाश इति नास्ति क० पु० ।

२. सुटोति नास्ति क० पु० ।

३. सोप इत्यारम्भः—सिद्धत्वादिभ्यस्तो ( ) रेधाङ्गुतो नास्ति क० पु० ।

५५७. वा गमा [१।२।१३]

गमः परौ लिङ्सिचौ कितौ वा स्तः आत्मनेपदेषु । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) इति मलोपः । समगत । समगंस्त । संगसीष्ट । संमंसीष्ट । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । समियते । “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । समारत । समारेताम् । संशृणुते । संविचे ।

५५८. वेत्तेविभाषा [७।१।७]

वेत्ताः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्वरे । संविदते । “दृशोर्वाच्यम्” (वा०) संपश्यते । अकर्मकेभ्यः किम् ? गङ्गां संगच्छति ।

५५९. निसमुपविभ्यो ह्रः [१।३।३०]

अकर्मकादिति निश्चयम् । एभ्यो ह्रजः प्राग्वत् । निह्वयते । एवं सम् उप वि । “उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा इति वाच्यम्” (वा०) निरस्यति । निरयते । समूहति । समूहते ।

५६०. उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः [७।४।२३]

उपसर्गात्परस्य ऊहतेरेणो ह्रस्वः स्यात् । यादौ विडति । ऋह समुह्यात् ।

सकर्मकाणामप्येवमादीनामर्थान्तरवृत्तेरकर्मत्वम् ।

समगतेति । मलोपे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।२।१७) इति सिचो लोपः । संगसीष्टेति । अनुनासिकलोपः । गतेऽनुस्वारः । संपृच्छते इति । ग्रहण्या” (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । समिदते इति । शतः श्लुः । “श्लो” (६।१।१०) इति द्वित्वम् । “अतिपिपत्योश्च” (७।४।७७) इत्यभ्यासस्मैस्त्वम् । “अभ्यासस्यामवर्णो” (६।४।७८) इतीयङ् समारतति । लुङि क्लेः “सतिशास्त्यति” (३।१।५६) इत्यङ् । “अट्टशोर्ङि गुणाः” (७।१।१६) इति गुणाः । आट् “आटश्च” (१।१।६०) इति वृद्धिः । सट्टाणुते इति । “श्रुवः शृच” श्रुः शृभावश्च ।

सविद्वरे इति । “आत्मनेपदेष्वन्तः” (२।४।४४) इत्यदादेशः । सपश्यते इति । शपि “पाप्नाध्मा” (७।३।७८) इति पश्यादेशः । अत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेः “रक्षांसीति पराऽपि मंशुणमहे” इति मुरारिप्रयोगशिवन्त्यः । कर्मव्यतिहारे तङ् । अन्योन्यकुशलप्रश्नसंश्रवणमुच्यते इति दुषटः ।

निसमुपविभ्यो ह्रः । निह्वयते इति । ह्रज् स्पर्धाया शब्दे च । शप्यादादेशः । “अस्यत्यूहोर्वा इति वचव्यम्” (वा०) । अमु चेपणे । ऊह वितर्क । परस्मैपदिनी ।

१. निसमुपविभ्यो इति नास्ति क० पु० ।

५६१. स्पर्धायामाङिः [१।३।३१]

आङो हेजः प्राग्वन् स्पर्धायाम् । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायामिति किम् ? गामाह्वयति ।

५६२. गन्धनावक्षेपणसेदनमाहसिवयप्रतियत्नप्रकथनो-
पयोगेषु कृजः [१।३।३२]

हिंसात्मकसूचने भर्त्सनादौ च कृजः पूर्ववन् । उत्कुरुते । श्वेनो वर्तिकाप-
कुरुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्थोऽस्कुरुते । गांताः प्रकुरुते । शतं
प्रकुरुते । धर्मार्थं भित्तिपुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् ? कटं करोति ।

५६३. अधेः प्रसहने [१।३।३३]

अधेः कृजस्तडानौ स्तः शक्तौ । दैत्यानाधि कुरुते विष्णुः ।

स्पर्धायाम् प्राग्वत् आत्मनेपदमित्यर्थः ।

स्पर्धायामिति विषयसप्तमी । हेतुभेदेन च विषयत्वं न त्वभिधेयसप्तमी । आङ्-
पूर्वस्य ह्येजः शब्दक्रियत्वात् । कृष्ण इत्यादि । स्पर्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ।
स्पर्धापराभिभवेच्छा ।

गन्धनावक्षेपण । गन्धनं व्याचष्टे—हिंसात्मकसूचने इति । वस्तुतस्तु गन्धं अह्वने ।
अह्वं हिंसायाम् इति चौरादिकस्यायं प्रयोग इति भावः । सूचनं वैशुन्यं दोषाविष्कारण
तेन सूचितस्य वधवन्धादिका हिंसासूत्रे तस्य तद्धेतुत्वात् सूचनमेव हिंसात्मकमित्युप-
चर्यते । अवक्षेपणं विष्णोति । भर्त्सनं तिरस्कार इत्यर्थः । आदिना सेवनादयो गृह्यन्ते ।
उत्कुरुते इति । 'हिंसापर्यवसायशोभाविष्कारणं करोतीत्यर्थः । अप्रकुरुते । भर्त्सय-
तीत्यर्थः । विष्णुमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । प्रकुरुते । परदारेषु सहसा अविमृश्य
प्रवर्तते इत्यर्थः । उपकुरुते इति । गुणध्यानं करोतीत्यर्थः । 'कृजः प्रतियत्ने'
इति कर्मणि पठ्यते । गायाः प्रकुरुते इति । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगमुदाहरति
शतं प्रकुरुते इति । शब्दार्थं व्याचष्टे—धर्मार्थमित्यादि । एषु किम् ? कटं करोति ।

अधेः प्रसहने । प्रकर्षेण सहनं क्षमाप्रसहनं प्रकर्षश्च पराजेतुं समर्थस्येव क्षमया
तदभावः । एतच्च शत्रुत्यातिशयायत्तागत्याशयेनाह—शक्ताविति । दैत्यानामिष्यते
इति । दैत्यान् पराजेतुं शक्नोऽपि न तान् पराजयते इत्यर्थः । तथा च भारविः—
“भवादुशाश्चेदधिकुर्वन्ते परान्” इति । क्षमया न पराजयन्ते इत्यर्थः । ये तु प्रसहन-
मभिभव इति व्याचक्षते, तेषां “निराधया हन्तं हता मनस्विता” इति न गम्यते ।

१. हिंसापर्यवसायशोभाविष्कारणम्—उपकुरुते इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. कटमिति नास्ति क० पु० ।

५६४. वे: शब्दकर्मणः [१।३।३४]

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्माद्विपूर्वात् कृञः प्राग्वत् । स्वरान् विकुरुते ।

५६५. अकर्मकाच्च [१।३।३५]

वे: कृञोऽकर्मकाच्च । वायुविकुरुते । शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

५६६. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृति-

विगणनव्ययेषु नियः [१।३।३६]

पूजनोत्क्षेपणादौ णीजस्तञ्जनौ स्तः । शास्त्रे नयते । दण्डमुपनयते । पुत्रमुपनयते । पदार्थानि नयते । भृत्यमुपनयते । करं विनयते । शतं विनयते ।

वे: शब्दकर्मणः । कर्मह कारकग्रहणम् कृ प्रिमत्वाप्त क्रिया । विपूर्वस्य करोते: शब्दनक्रियायां वृत्त्यसम्भवात् कर्मग्रहणं चात्रानर्थक्यम्, वे: शब्दे^१ इत्येव शब्दनक्रिया-लाभात् इत्यालोच्याह-शब्दकर्मकारकं यस्येति । स्वरान् विकुरुते इति । उच्चारयतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । वायुविकुरुते इति । शोभनं वातीत्यर्थः । सूत्रद्वयोक्तोपाधी तन्त्रे-णोत्तरमिष्यन्नाक्षिर्पात—शब्दकर्मणोऽकर्मकात् किमिति । चित्तं विकरोति कामः इति । चित्तस्य कर्तृत्वभ्रमनिरासार्थं काम इत्युपात्तम् । चित्तमिह कर्मास्ति इति नायमकर्मकः, न वा शब्दकर्मक इति न पूर्वरणं न^२ बाधनेन तद्ध भवति ।

नन्वकर्मकाच्चेति नारम्भणोपपत्तिः । पूर्वत्र वेरिति योगविभागः करिष्यते । तेना-कर्मकार्षिणि भविष्यति ।

न चैवमतिप्रसङ्गः । शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चेत् शब्द-कर्मण एवेति । मैवम् । विपरोतोऽपि नियमः सभाव्येत शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति ततश्च चित्तं विकरोतीत्यत्रापि स्यात् ।

सम्माननोत्सञ्जनः । आचार्यकरणादौ नि स्पष्टत्वादुपेक्ष्याद्ये द्वे व्याचष्टे—पूजनोत्ते-पणादाविति । सति सप्तमी चैव स्वभावात् सतो विशेषणत्वं गमयति । विशेषणं च यथासम्भव त्रि द्विधात्वर्थस्य किञ्चित्तु धातोः । तेन सम्माननाचार्यकरणभृतिषु नयत्यर्थ-

१. वे. शब्दे इति नास्ति क० पु० ।

२. कर्तृत्वं व निरासार्थमिति क० पु० ।

३. तेन वा इति क० पु० ।

४. करणं भृतिषु न इत्यर्थविशेषणेषु सत्सु सञ्जनज्ञानेति क० पु० ।

५६७. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि [१।३।३७]

णीजः कर्तृस्थेऽमूर्ते कर्मणि कारके पूर्ववत् । क्रोधं विनयते । कर्तृस्थे किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्ते किम् ? गड्डं विनयति ।

विशेषणेषु सत्सु उत्सृज्यतश्च न विगणनव्ययेषु वाच्यतया नयति विशेषणेषु सत्सु 'नीज-स्तडानावित्यर्थः' सपद्यते । आदिपदाद् आचार्यकरणमाचर्यत्वसम्पत्तिः । अभूत-तद्भावेऽपि चिद्विकल्पितत्वान्न कृतः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । भृतिर्वेतनम् । 'विगण-नमृणादेः' शोधनम् । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शास्त्रे नयते इति । शास्त्रार्थान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरोक्त्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरोकरणमेव पदार्थानां पूजनम् ।

अन्ये त्वाहुः—पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुख्या, किं त्वभिलषितार्थसम्पादने न शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति ।

दण्डमुन्नयते इति । उत्तिष्ठतीत्यर्थः । पुत्रमुपनयते इति । पुत्रमोदृशेन विधि-नात्मसमीपं प्रापयतीति येनोपनयनेनाचार्यं सगच्छते इत्यर्थः ।

पदार्थान्नयते इति । पदार्थलक्षणं प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृत्यमुपनयते इति वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । करं विनयते इति । राजदेयं भागं शोधयति नियति-यतात्यर्थः । शतं विनयते इति । धर्मायं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।

इह तु 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्' इत्याचार्यकरणस्याविर्वाचितत्वात्तदोऽभाव इत्याहुः ।

कर्मस्थनयतेरात्मनेपदविधानात् सन्निधानात्तत्कर्तृवाच्यं गृह्यते इत्याहुः ।

कर्तृस्थे वा । इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्वं लौकिकाः प्रतीयन्ति, न तदव्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य । न च शरीरमेव शरीरस्थं सभवतीति शरीरशब्देन तदवयवो गृह्यते । तेनाशरीरस्यावयवान्वयस्मिन्नित्युक्तं भवति । तच्च कर्तृस्यमवयवभिन्नं क्रोधादि तद् प्रयादमूर्तमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—अमूर्तेति । क्रियायां अमूर्तत्वाव्यभिचारात् कर्महं कारकं गृह्यते इत्याह—कर्मणि कारके पूर्ववत् तडानो स्त इत्यर्थः । क्रोधं विनयते स्वस्येत्यर्थः । विनयनमपगमनम् । यद्येवं शोधाप-नयनफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वात् "स्वरितजितः" (१।३।३७) इत्येव सिद्धमात्मने-पदम् किमनेन ? सत्यम् । नियमार्थमेतत् । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे एवेति । किं नियमे

१. नीजस्तडादादित्यर्थ इति क० पु० ।

२. विगणमृणादेरिति क० पु० ।

३. निषीतपदार्थं इति क० पु० ।

५६८. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१।३।३८]

क्रमस्तडानौ स्तः । अप्रतिवन्धोत्साहस्फीततासु । ऋचि क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते । सतां श्रोः क्रमते ।

५६९. उपपराभ्याम् [१।६।३९]

वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमस्तडानौ स्तो नोपसर्गात् । उपक्रमते । परा-
क्रमते । आभ्यां किम् ? प्रक्रामति । वृत्त्यादौ किम् ? उपक्रामति ।

५७०. आङ उद्गमने [१।३।४०]

आङः क्रमः प्राग्बहुद्गमनेऽर्थे । आक्रमतेऽर्कः । “ज्यातिरुद्गमन इति
वाच्यम्” । नेह आक्रामति धूमः । उद्गमने किम् ? समाक्रामत्यर्कः ।

प्ररोज्जतमित्यात्तिपत्ति-प्रभूतं किमिति । गडु विनयति इति । एतच्चापनयने वर्तमाना-
देशात्नपदं वि शेष्ये, नाथान्तरे । तेनेह न । “विगणाय नयन्ति पौरुषं विजितक्रोध-
रया जिगीषव” इति । इह हि कगत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वा वर्तनेऽनेकार्थत्वाद्वातूनाम् ।

वृत्तिसर्गः । अप्रवन्धेति वृत्तिशब्दार्थमाह—उत्साहेति सर्गशब्दार्थम् । सृजि-
रनेकार्थत्वादुत्साहार्थः । “मृप्रश्नेद् ब्राह्मणवधे” । “येनेन्द्रलाकावजयाय सृष्टः” इत्यादौ
दर्शनात् । तापनं व्यावष्टे—स्फीततेति । तायु सन्तानपालनयोरित्यस्य^१ ल्युटि रूपम् ।

उपपराभ्याम् । वृत्त्यादिष्वित्यनुवर्तते । तत्र पूर्वशेषे सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
सोऽसर्गादिकमेव वेत्, भवत्युपपराभ्यामेवेत्याह—प्राभ्यामेवेत्यादि । व्यवच्छेद्यमाह—
नान्योपमर्गादिति ।

संक्रामतीति । “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।१।७६) इति दीर्घः ।

आङ उद्गमने । आक्रमते इति । उदयते इत्यर्थः । ज्योतिर्ग्रहणनक्षत्रादिः ।
आक्रामति धूमः इति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । समाक्रामत्यर्कः इति । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

इह “नम्रः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमान्” इत्यत्रापि व्याप्तिरेव विवक्ष्यते, नोद्ग-
मनमिति तडभावः ।

१. विहित शेषजया विजिगीषव इति क० पु० ।

२. अप्रतिवन्धे वृत्ति इति क० पु० ।

३. रित्यल्युटि इति क० पु० ।

४. आक्रामतीति क० पु० ।

५. यमोक्रामत्यर्क इति क० पु० ।

५७१. वे। पादविहरणे [१।३।४१]

वेः क्रमः प्राग्वत् पादविहरणेऽर्थे । साधु विक्रमते वाजी । पादिति किम् ? वाजिना विक्रामति ।

५७२. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् [१।३।४२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां क्रमस्तडानौ स्तः, क्रियारम्भ एवानयोस्तुल्यार्थता । भोक्तुं प्रक्रमते । उपक्रमते ।

५७३. अनुपसर्गाद्वा १।३।४३]

क्रमते । क्रामति ।

५७४. अपह्नवे जः [१।३।४४]

ज्ञानातेस्तडानौ स्तोऽपलापेऽर्थे । शतमपजानीते ।

वेः पादविहरणे । विहरणं वित्तेपणं यद्यपि क्रमु पादवित्तेर इति पठ्यते तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातूनामेतदुक्तं विशेषणम् । साधु विक्रमते वाजीति । अत्रवादीनां गति-विशेषो विक्रमणम् उच्यते । वाजिना विक्रामतीति । विहरतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । 'समर्थः पदविधिः' (२।१।१) इतिवन्नेह समर्थत्वं परस्परसंबन्धार्थत्वं धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्येण परस्परसंबन्धार्थत्वस्याभावात् । धातुना चोपसर्गसंबन्धो व्यभिचारीत्यभिप्रेत्य वराचष्टे—तुल्यार्थाभ्यामिति । एतेन समोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ । शकन्वादिवात् परस्परम् । समशब्द एव च तुल्यार्थेऽत्र वर्तते इति दर्शयति ।

ननु प्रकर्षादौ उपश्च सामोऽप्यादौ प्रसिद्धः, अतएवतद्विद्वत्तणौ धानयोरर्थौ, तत्कथं तुल्यार्थतेत्याशङ्क्याह—क्रियारम्भ एवेत्यादि । क्रियाया अारम्भः प्राद्य उप-क्रमः आदिकमेति यावत् ।

अनुपसर्गादिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषय-मेवेति न तत्रायं विकल्पः । तेन यत्र वृत्त्यादयो न सन्ति तत्रैवमप्रतिविभाषा साधने । तेनानेन मुक्ते ग्रामतीत्यत्र वृत्त्यादिनात्मनेपदं कस्मात् भवतीति न नोदनीयम् ।

अपह्नवे जः । शतमपजानीते इति । सोपसर्ग एवायमपलापे वर्तते । तेनास्मात् कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले विधास्यमानम् "अनुपसर्गाद् जः" इतिह न प्रवर्तते । अह्नवे किम् ? नाभिजानाति ।

१. संशब्द एवेति क० पु० ।

२. वृत्त्यादित्वात्मनेपदमिति क० पु० ।

३. वृत्त्यादयो इति क० पु० ।

४. यमेत्युद्धृतिरिति क० पु० ।

५७५. अकर्मकाच्च [१।३।४५]

अकर्मकाज्जानातेस्तथा । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

५७६. संप्रतिभ्यामनाध्याने १।३।६४]

आभ्यां ज्ञः प्राग्वत् अनौत्कण्ठ्ये । संजानीते । औत्कण्ठ्ये तु पितुः संजानाति ।

५७७. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नवित्युपमन्त्रणेषु
वदः [१।३।४७]

भासनसान्त्वनादिषु वदतेस्तज्ज्ञानौ स्तः । शास्त्रे वदते । श्रुत्यानुप-
वदते । पाणिनिर्वदते । क्षेत्र वदते । विवदन्ते शिष्याः । परदारानुपवदते ।

अकर्मकाच्च । अकर्माभिप्रायार्थमिदम् । कर्माभिप्रायेऽपि मोपसर्गार्थं च । औपध-
स्यानुजानीते । औपधस्तानुजिज्ञासते इति । कथं पुनरयमकर्मको यावता सर्पिः कर्म-
स्थान्तिरमाह—मर्षिषा प्रवर्तत इत्यर्थं इति । सर्पिरत्र करणं न कर्म । तथा च
“ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” (२।३।५२) इति पक्षी विहितेति भावः ।

अकर्मकात् किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । कथम् ‘जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेऽद्य दुष्टा मया’ इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् । सत्यम् । “अनुपसर्गाद् ज्ञः” इति
कर्माभिप्राये तङ् ।

संप्रतिभ्यामिति । संजानीते इति । अवेक्षते इत्यर्थः । प्रतिजानीते । अङ्गी-
करोतीत्यर्थः । पितुः सजानाति । उत्कण्ठपूर्वं स्मरतीत्यर्थः । ‘आधिगर्थदयेशा
कर्मणि” (२।३।५२) इति कर्मणि पक्षी । ‘नन्वत्र शेषे इति वर्तते, तेनात्र कर्मणः
शेषत्वेन विवर्तितत्वात् “अकर्मकाच्च” (१।३।४५) इति पूर्ववर्णात्मनेपदेन भवितव्यम् ।
मैत्रम्, अनाध्याने इति विभज्यते । स चोभयोर्योग्योः शेषः, तेनाध्याने पूर्ववर्णापि न
भवितव्यः ।

भासनोपसंभाषा । भासन दीप्तिः । उपसंभाषां व्याचष्टे—सान्त्वनेति । आदि-
शब्दाद् ज्ञानादयः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । यत्न उत्साहः । विमतिः नानामतिः । उप-
मन्त्रणमुपच्छन्दनम् । स्वसमोहिते प्रवर्तनमित्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । भासमानस्तत्र
पदार्थान् वक्तव्यर्थः ।

अत्र भासनं वदने हेतुतया विशेषणम् । यतः शिष्यैः स्तूयमानो भासते । तथा
चोपसंभारि शास्त्रार्थप्रतिभासात् सुप्तु वदनं भवति । ‘तेजोभङ्गे न शक्नुयाद् वदितु-

५७८. व्यक्तवाचा समुच्चारणे [१।३।४८]

मनुष्याणां सहोच्चारणे वदेरुतडानौ स्तः । सप्रवदन्ते विप्राः । समुच्चारणे किम् ? वदति विप्रः । व्यक्तवाचां किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

५७९. अनोरकर्मकात् [१।३।४९]

व्यक्तवाग्बिषयादनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकान् तथा । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा । विमतां च । अनुवदन्ते शिष्याः ।

५८०. विभाषा विप्रलापे [१।३।५०]

नृपां विमतिसहोक्तिव्यामिश्रणे वदेः प्राग्वद् वा । विप्रवदन्ते विप्रदन्ति वा वैद्याः ।

मिति । भूत्यानुवदते । उरसान्त्वयनोत्पथः । पाणिनिर्वदते इति । वदितु मस्यगदबुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रविषयमुत्ताहमाविष्करोतीत्यर्थः । विवदन्ते शिष्याः । विमताः सन्तो निवन्ध मायन्ते इत्यर्थः । परदारानुवदते इति । ' भद्रे भद्रस्व मामेवं ते दास्यामि' इत्येव रहसि प्रलोभ्य स्वाभिनयिते प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

व्यक्तवाचामिति । व्यक्ताः परिस्फुटवर्णा अर्थावगतिहेतुका वाग् देयां ते व्यक्तवाचः । ते च यद्यपि शुक्लमारिकादयोऽपि संभवन्ति, तथापि इह मनुष्या एव गृह्यन्ते प्रतिष्ठतरत्वात् । प्रान्दिपरिग्रहार्थमेव हि व्यक्तवाचा ग्रहणमितरथा हि यदि व्यक्तवाच्येव पठ्यते किमनेन कृत स्यादितरानोच्य व्याचष्टे मनुष्याणामिति । संभूयोच्चारणं समुच्चारणमित्याह—सहोच्चारण इति ।

अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्येव सिद्धे सहोच्चारणाभावेऽपि यथा स्यादिति वचनम् । प्रनुवदते कठः कानापत्येति । प्रनुरथ सादृश्ये कालापत्येति तुल्यापे शेरलक्षणा पशोः । तेन कानापेन सदृशं कटाऽशोयमानो वदतेत्यर्थः । वदनवाद्यत्यप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यात् । कर्माऽर्वावसथाऽकर्मकोऽयम् । कठशानापो शाखावचनौ तदध्येतरि पुरये वर्तते । प्रकर्मकान् किम् ? परोक्षमनुवदति । व्यक्तवाग्बिषयान् किम् ? अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति सर्वमनुवर्तते । विरुद्धः परस्परप्रतापो विप्रलापस्तदात्मके समुच्चारणे इति व्याचष्टे—नृणामित्यादि । विमति

१. तेजोभङ्गनेन इति क० पु० ।

२. तदात्मकमुच्चारणे इति क० पु० ।

५८१. अवादग्रः [१।३।५१]

अवाङ्गिरतेस्तडानौ स्तः । अवगिरते ।

५८२. समः प्रतिज्ञाने [१।३।५२]

समपूर्वाद् गिरतेः पूर्ववत् प्रतिज्ञायाम् । शर्त संगिरत ।

५८३. उदश्चरः सकर्मकात् [१।३।५३]

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् तडानौ स्तः । धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकान् किम् ? धूम उच्चरति ।

५८४. समस्तृतीयायुक्तात् [१।३।५४]

संपूर्वाच्चरतेः प्राग्वत् तृतीयायोगे । अरवेन संचरते ।

५८५. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे [१।३।५५]

संपूर्वाद् दाणश्चतुर्थ्यर्थे तृतीयायोगे तडानौ स्तः । दास्या संयच्छते

विरुद्धाभिवानसु, सहोक्तेरेककालोच्चारणम् तयोर्व्यामिश्रणमभयात्मकत्वमिति यावत् ।
प्राप्तविभाषेयम् । विप्रा वदन्तीत्यादि । धुगपत् परस्पर विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

अवादग्र । गिरतेरिति । एतच्च ग निगरणे इति भौवादिकस्येदं ग्रहणं न ग
शब्दे इति त्रैयादिकस्य । तस्य ह्रास्वपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीति सूचयति । सूत्रे य इति
रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यम् । अर्थवद्वत्स्वनुकरणे तु विभक्तौ “अत इडातोः” ७।१।-
१००) इतीद्वे किरश्चेतिवद् गिर इति भाव्यम् ।

- समः प्रतिज्ञाने । शर्त संगिरते इति । प्रतिज्ञानीते इत्यर्थः ।

उदश्चरः सकर्मकात् । उत्त्वम्योल्ङ्घ्येऽर्थः । धूम उच्चरति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयेति विभक्तिगृह्यते । युच्चग्रहणं श्रयमाणविभक्तियोग
एव यथा स्यात् । ततोभौ लोको संचरसि इति गग्यमान्तृतीयायोगे न भवति । नहि
संचरणां विना संभवतीति गम्यतेऽत्रापि तृतीया श्रुतेन तपसा चेति । धातोश्च तृती-
याया योगोऽर्थद्वारको वाच्यत्वेन तदन्तत्वेन वाऽसम्भवान् ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । दाण् दाने भ्वादिः । दास्या संयच्छते इति । कामितया

१. उदश्चरतीति क० पु० ।

२. गायता तत्रापि तृतीया श्रु पुन न सानेवोतिषातोस्तृतीयेति क० पु० ।

३. व्यंग्रश्चेति क० पु० ।

४. दास्यो इति क० पु० ।

कामो । सम इति पठ्यन्तत्वात् श्रेण व्यवधानेऽपि । दास्या संप्रयच्छते ।
चतुर्थ्यर्थे किम् ? दास्या संप्रयच्छति भिक्षां भिक्षवे ।

५८६. उपाद् यमः स्वकरणे [१।३।५६]

उपपूर्वाद् यमः विवाहेऽर्थे तडानौ स्तः । भार्यामुपयच्छते ।

५८७. विभाषोपयमने [१।२।१६]

विवाहार्थाद् यमः सिज्वा कित् स्यादात्मनेपदेषु । रामः सीतामुपायत,
उपायंस्त वा ।

दास्ये^१ ददातीत्यर्थः । 'पाप्माणां' (७।३।७८) इति यच्छादेशः । अशिष्टव्यवहारे
चतुर्थ्यर्थे तृतीया^२ । अशिष्टव्यवहारतां दर्शयितुं कामोत्पुक्तम् । यो दास्या सह भुञ्जानस्तया
दत्तं स्वयं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तद्विषयोऽयं प्रयोग इत्यहुः ।

ननु सम इति पञ्चम्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इत्यव्यवहितस्यैव दाणः
स्यात्, न तु व्यवधाने संप्रयच्छते इत्यादौ, अत आह—सम इति न पञ्चमी, विन्नु
विशेषणपष्ठोयमित्यर्थः ।

एव च पूर्वमूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरते^३ इत्यादावपि भवितव्यमेव ।

उपाद् यमः स्वकरणे । अस्वस्य स्वस्य करणे 'स्वकरणमिह विवक्षितम् । विक-
ल्पितत्वात् चैवभावः^४ ।

स्वकरणमिह सामान्योक्तमपि^५ प्रसिद्धिवशाद् विशेषे वर्तते इति जयादित्य-
मतमनुसृत्य व्याचष्टे—विवाहेऽर्थे इति । विवाहः पाणिग्रहणम्, कन्यासंस्काररूपः ।
भार्यामुपयच्छते इति । पाणिग्रहणविधिना स्वीकरोतीत्यर्थः ।

भाष्ये त्वश्वस्य^६ सतः स्वत्वापादनमात्रं स्वीकरणमित्युक्तम् । इह कस्मान्न
भवति स्व शब्दान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोतिभ विनश्यमेव तदेति ।
स्वकरणमित्यस्य^७ तु व्यावर्त्ये^८ यत्र स्वस्यैव सतो रूपान्तरेण करणं तत् ।

१. समुदायति इति क० पु० ।

२. धरणेन यावदपि हेति क० पु० ।

३. चैवभाव इति क० पु० ।

४. सामान्यो इति क० पु० ।

५. अ वाप्येति क० पु० ।

६. स्वगुणद्वयस्येति क० पु० ।

५८८. ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः [१।३।५७]

अभ्यः सन्नन्तेभ्यस्तडानौ स्तः । जिज्ञासते । शुभ्रपते । सुस्मूर्पते ।
दिदृक्षते ।

५८९. नानोर्ज्ञः [१।३।५८]

अनुपूर्वाद् ज्ञः सन्नन्तात् तडानौ न स्तः । अनुजिज्ञाति पुत्रम् ।

एव च विवाह इत्युपलक्षणम् तथा च भट्टिप्रयागः “उपायस्त महास्त्राणि ।
उपायंसत नासवम्” । “शस्यायुपायसत जित्वराणि” इति । उपायतेति । लुङि सिचः
कृत्वात् । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।१७) इति मलापे “ह्रस्वादङ्गात्” (८।१।२७) इति
सिचो लोपः । उपायंस्तेति । अकित्त्वपक्षे मस्यानुस्वारः ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः । ज्ञा अवबोधने । श्रु अवरोधे । स्मृ चिन्तायाम् । दृशिर् प्रेक्षणे ।
तत्र जानातेऽपह्वये ज्ञ इत्यादिप्रिसूत्र्या विहितमात्मनेपदम् । “शृणोतेः सम्मृच्छिष्याम्”
(१।३।२६) इति दृशेरचोपसंख्यानाम् । एषां मन्तन्तानां “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२)
इत्येव सिद्धम् ततोऽप्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेऽन्तु सर्वथाऽप्राप्त विधीयते । जिज्ञासते
इति । “सन्त्यङोः” (६।१।६) इति द्वित्वं “सन्त्यतः” (७।१।७६) इतीदम् । हलादिः
शेषादि । शुभ्रपते इति । “एकाचः” (७।२।१०) इतीङ् निषेधः । “इको भ्रन्” (१।३।९)
इति कित्त्वान्न गुणः । “अजम्न” (६।४।१६) इति दीर्घः ।

यत्तु प्राचोक्तं श्र्युकः कित्त्वेन “श्र्युकः किति” (७।२।११) इतीङ् निषेधः
इति, तदसत्, येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमित्युक्तत्वात् । अथापि प्रत्यया-
श्रयः निषेधः क्रियते, तर्हि “सनि ग्रहगुहोश्च” (७।२।१२) इत्यनेनास्तु न स्वनेन ।
किं कारणम् ? भ्रन्नादेः सनः कित्त्वं न चन्तरेणोदप्रतिषेधं सन् भ्रन्नादिर्भवतीति ।
सुस्मूर्पते इति पूर्ववत् । “अजम्नगम” (६।४।१६) इति दीर्घं “उदोष्ठ्यपूर्वस्य”
(७।१।१०१) इत्युक्त्वे “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । दिदृक्षते इति । “हलन्ताच्च”
(१।२।१०) इति कित्त्वम् । “अश्चभ्रस्ज” (८।२।३६) इति यः । “पडोः कः सि”
(८।२।४१) इति पत्वम्, चत्वम् ।

नानोर्ज्ञः । पूर्वेषु प्राप्त निषेधयते । पूर्वा च प्राप्तिः सकर्मकविषया । अकर्मकैभ्य-
स्तु “अकर्मकाच्च” (१।३।४५) इत्येव तडा विहितत्वात् “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२)
इत्येव सिद्धेः । अत एव पुत्रमित्युदाहरणे कर्मोपदर्शितम् । तेनाकर्मकात् “पूर्ववत्सनः”
(१।३।६२) इत्यात्मनेपदं भवत्येव । औपश्रयस्यानुजिज्ञासते । औपधेन प्रवर्तितु मिच्छ-
तोत्यर्थः ।

१. श्र्युकः कित्त्वोच्चारण्य—क्रियेतेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. तस्याने चयुकः क्रियेत इति क० पु० ।

३. सन् इति नास्ति क० पु० ।

४. अत्रभवेत्त्वकमेति क० पु० ।

५६०. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः [१।३।५६]

आभ्यां शृणोतेः सन्नन्तात् ताडानौ न स्तः । प्रतिशुश्रूपति । आशुश्रूपति ।
इह सर्वशेषसर्गग्रहणात् कर्मप्रवचनीयादौ न । द्विजं प्रतिशुश्रूपते ।

५६१. प्रोपाभ्यां युजेयज्ञपात्रेषु [१।३।६४]

आभ्यां परादयज्ञपात्रविषयाद् युजेस्तडान स्तः । प्रयुङ्क्ते । उप-
युङ्क्ते । “स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् वाच्यम्” (वा०) उद्युङ्क्ते । त्रिपुङ्क्ते ।
यज्ञपात्रेषु । प्रयुनक्ति ।

५९२. समः क्षणुवः [१।३।६५]

संक्षुण्ते शस्त्रम् ।

प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः । सन्निमिता प्राप्तिः प्रतिपिध्यते । सर्वत्रापसर्गग्रहणादिति ।
इह परस्परसाहचर्यादन्यत्र पष्ठो निर्देशेषु तैर्धातोर्विशेषणानादिति भावः । द्विजं प्रतीति ।
द्विजं लक्षोक्त्येत्यर्थः । ‘लस्रोत्यंभूत’ (१।४।६४) प्रति. कर्मप्रवचनीयः ।

प्रोपाभ्यामिति । युजेरितोकारो विवक्षितः नागन्तुक इति युजिरयोगे इत्यस्यैव
ग्रहणं न युजसमाधावित्यस्य देवादिकस्य । तस्यःनुदात्तेस्वादेव^१ सिद्धेश्चेत्यालाच्याह-
युजिर् योगे इति । स्वरितेत् अयम् । अकर्त्रभिप्रायार्थं आरम्भः । कर्त्रभिप्राये तु सिद्ध-
मेव “प्रजामु वृत्ति यमयुङ्क्त वेदितुम्” इति प्रयुङ्क्ते इति । रुधादिभ्यः शनम्” ३।-
७८) । “शनसोरलोपः” (६।४।१११) । “चोः कु” , ८।२।३०) चत्वंम् । अनुस्वार-
परसवर्णौ । स्वराद्यन्तोपसृष्टः सम् निस् दुस् एते व्यावर्त्यन्ते^२ । प्रयुनक्तोति ।
द्वन्द्वान्यधि यज्ञपात्राणि^३ । प्रयुनक्ति वीर इति । वाक्याद् यज्ञपात्रविषयताऽवगम्यते ।

समः क्षणुवः-सविसर्गपाठः “शपरं विसर्जनीयः” (८।३।१५) इति वचनात् ।
संक्षुण्ते शस्त्रमिति । क्षणु तेजने । “समो गम्यच्छिद्यम्याम्” (१।३।२६) इत्यत्रेवाय^४ कि
न पठ्यते ? एवं हि सम इति द्विः कर्तव्यं न स्यात् । सत्यम् । तत्राकर्मकादिति वतंतं ।
सकर्मकश्चायम् । एतदेव स्फोटयितुं शस्त्रमिति कर्म प्रयुक्तमिति ।

१. भस्येति नास्ति क० पु० ।

२. व्यावर्त्यन्ते इति क० पु० ।

३. यत्राणांति क० पु० ।

४. यावर्गमिति क० पु० ।

५९३. भुजोऽनवने [१।३।६६]

भुजस्तडानौ स्तः न तु पालनेऽर्थे । ओदनं भुङ्क्ते । पालने तु पृथिवीं
भुनक्ति ।

५९४. णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् सकर्ताऽनाध्याने [१।३।६७]

एयन्तात् तडानौ स्तः यत् कर्म स एव एयन्तस्य कर्ता चेत्,
न त्वाध्याने । पश्यन्ति भवं भक्ताः । दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेव ।

इह कर्तृस्था क्रिया । तेन “कर्मवत् कर्मणा” (३।१।८७) इति कर्मवत्त्वा-
भावाद् आत्मनेपदप्राप्तं विधीयते ।

अणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तेति किम् ? दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिः ।
औत्क्रुष्ट्ये तु—स्मरयति भक्तान् हरिः ।

भुजोऽनवने । भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादेशग्रहणम् । अवनप्रतिषेधात् ।
संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिवगतिहेतुत्वात् । यथा सवत्सा धेनुरानोयता-
मित्युक्ते गौः धेनुः प्रतीयते साकशोरेति बडवा । । वमवत्सा—अकिशोरेत्यप्युक्ते ‘संभवद्
वत्सादिमं वन्निनो सेवावगम्यते । एव यस्य भुजोऽवने वृत्तिर्दृष्टा स एव गृह्यते ।
तेन भुजो कौटिल्ये इति तुदादेशग्रहणम् । विभुजति प्राणिमिति । ओदनं भुङ्क्ते इति ।
अभ्यवहरतीत्यर्थः । कथं “वुभुजे पृथिवीमेव केवलाम्” । “दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यसे
महीम्” इति च पालने प्रतिषेधात् । सत्यम् । भुजो भवणे इति वाच्येऽनवनमुपभोग-
वृत्तावपि यथा स्याद् भुजेः पालनाभ्यवहाराविवोपभोग आत्मसात्करणं चार्थः । एवं च
“वृद्धो जनो दुःखघातानि भुङ्क्ते” इत्युपपन्नम् । आत्मसात्करणं ह्यप्रार्थः ।

एोरणाविति । “एिचश्च” ( ) इति कर्त्रभिप्राये सिद्धमात्मनेपदस-
कर्त्रभिप्रायार्थाऽप्यमारम्भः । कर्त्रभिप्रायेऽपि “विभापोपपदेन प्रतीयमाने” ( )
इति विकल्पावाधनार्थं च । अत्रेदमाकरे स्थितं च स्वार्थं तानि वाक्यानि इति भाष्यम् ।
पञ्चेति हृदतः । तत्र एोरित्येक वाक्यम् । तदेतद् व्याख्यानं एयन्तात्तडानौ स्तः इति ।
एोरित्युक्तेनैह आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो नृस्ती साध्वारोहताति ।

यद्यप्यणो कर्मत्वानुवादेन प्राधान्याथयणावेव भविष्यति, तथाप्युत्तरार्थं एोरि-
त्यवश्यं वक्तव्यं तदिहापि स्पष्टार्थं भवति । अणौ यत्कर्मत्यादि द्वितीयं वाक्यम् ।

१. संसर्गविधिरप्योगस्यापि विशेषास्त्विति इति क० पु० ।

२. -संभवद्वत्सापि संबन्धो इति क० पु० ।

अथ यत्तदो नित्यसंबन्धाद् यच्छब्देन^१ तच्छब्दः प्राप्तिप्यते, धर्मान्तरस्यापि निर्देशादुद्देश्यतयाऽपि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते । तच्च स्यन्तावस्थायामेव । कुतः ? एतिरिति सन्निधानात् । अणौ कर्मत्वानुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासंभवाच्च । ततश्चाणौ यत्कर्मत्येतावत् एवाणौ यत्कर्म एतौ चेत् तत् कर्मत्यर्थो भवति ।

अनेन च कर्मान्तरनिवृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो एतौ कर्मवद्भावः प्रतिपाद्यते । सकर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । एकस्य युगपदेकस्यां क्रियायां कमकर्तृत्वयोरुभयोरसंभवात् । तदेतद् व्याचष्टे—अणौ यत्कर्मत्यंशेन । अथ एतौ चेत् तदेव कर्मेति शेषः । तेनेह न संभवति^२ ।
आरोह्यमाणो हस्तीत्यलमारोह्यन्ति मनुष्यान् इति ।

अथ मनुष्यानि कर्मान्तरमप्यस्ति । एतौ चेदिति तृतीयवाक्यम् । अत्राणौ यदित्यनुवर्तते । (अणौ) यत्प्रतिपाद्यं वस्तु तदेव चेणौ प्रतिपाद्यमित्यर्थः । किमस्य प्रयोजनम् ? प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणोऽपि क्रियाभेदे मा भूत् । एतच्च कृत्युपात्ताया मेकक्रियायां यथा स्यात्तेनेह न भवति । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । तानारोहयति हस्तीति सकर्तेति चतुर्थं वाक्यम् । अत्राणौ यत्कर्म एतौ चेत् इति सर्वमनुवर्तते । अण्वन्तावस्थायां यत्कर्म तण्वन्तावस्थायां चेत् कर्तेति । तेनेह न आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इति ।

अथ यद् एतौ कर्महस्ती न तदेव एतौ कर्तृत्वेन विवर्त्तितम् किं तर्हि महामात्रः ते एते तृतीयचतुर्थं वाक्ये मिथ्याकृत्य व्याचष्टे—स एव स्यन्तस्य कर्ता चेदिति । तत्र ण्यन्तस्य चेदित्यंशेन एतौ चेदिति तृतीयवाक्यार्थो दक्षितः । स वर्तेति च चतुर्थवाक्यार्थ इति प्राचा व्याख्यातम् । अनाध्याने इति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चमं वाक्यम् इति मत्वा व्याचष्टे—न त्वाध्याने । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । तेनेह न । स्मरति वनगुल्मकोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव ।

अथ च एतौ चेद् ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तृतीयवाक्यार्थो भाष्यकारेणैव नाश्रितः प्रयोजनभावात् । तथा हि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति । अणौ यत्कर्म एतौ चेत् स कर्तृत्वात् प्रयासत्तरेतद्गम्यते, येन एतौ ण्यन्तादात्मनेपदं विधिरसित तेनैव एतौ अण्वन्ते प्रकृतिभूते धातो यत्कर्म स एव चेतर्कता तस्मिन्नेव स्यन्ते इति । ततश्च यथा आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो हस्तीति भोतान् सेवयति मूत्रेण इत्यत्र धातुभेदे न भवति । एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेऽपि न भविष्यति । अत एव

१. यच्छब्दप्राप्तिप्यते इति क० पु० ।

२. न स इति क० पु० ।

३. अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु इत्यारम्भः—अनुवर्तते इत्यन्तो ( ) रेखाद्विधुतो नास्ति क० पु० ।

४. तावन्तावस्थायां इति क० पु० ।

तृतीयवाक्यार्थो भाष्यानादृतत्वेनाचार्यैरप्युपेक्षितः । स एव शयन्तस्य कर्ता चेत् इत्येक-
वाक्यस्यैव प्रतीतेः स्वारसिकत्वात् ।

एवं चात्राध्याहारव्यवहितान्त्रयकल्पनाभ्यां^१ वाक्याथंदयोपक्षेपवर्णनं प्राचोक्त-
मनादेयम्, अनर्थकानेकविलष्टकल्पनापत्तेः । न चात्र पक्षे णौ चेदग्रहणं व्यर्थम्,
असति हि तस्मिन् णौ यत्कर्म स कर्तृत्युक्ते एकवाक्यतयैव संबन्धः स्यात् । ततश्च
कर्मन्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । अतः कर्मन्तरनिवृत्तक^२वाक्यभेदापादकं णौ चेद्
ग्रहणं व्यर्थमवश्यं कर्तव्यम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति । एतदणौ भवस्य कर्मत्वप्रदर्श-
नार्थम् । दर्शयते भवो भक्तान् स्वयमेवेत्येतत्तूदाहरणम् । दृशिरयं दर्शनविषयत्वाप-
त्युपसर्जनविषयत्वापादने वर्तते, दर्शनविषयत्वमापद्यमानं भवं विषयत्वमापादयन्ति
भक्ता इत्यर्थात् । दर्शनं चतुर्गोचरत्वम् । यदा तु भवस्य सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय
भक्तव्यापारो न विदध्यते, तदा विषयत्वापत्तिमात्रे दृशिर्वर्तते इति भवस्य कर्तृत्वम् ।
तदुक्तम्—

निवृत्तिप्रेषणं कर्म स्वरूपावयवे स्थितम् ।

विवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ इति ।

अनेकार्थत्वाद्वातूनां भिन्ना एव धातवो भिन्नार्थाः । सादृश्यात् तत्त्वाध्यव-
साय इति कैयटः । स एष कर्म कर्ता इत्युच्यते । कर्मबद्धावस्त्वस्य न भवति, कर्तृत्व-
भावकत्वात् । ततः कर्मव्यापारमाप्रवृत्तेर्दर्शयदा भक्तव्यापारे णिजुत्पद्यते, तदा
य एवार्थः पश्यन्ति भव भक्ता इति स एवार्थः दर्शयन्ति भवभक्ता इति ।

ततः सौकर्यातिशयविवक्षायांमविवक्षिते भक्तव्यापारे दृशिरपि भवव्यापारमात्रे
विषयभावापत्तौ वर्तते । दर्शयते भवो भक्तान् इति । दर्शनानुकूलो भवतीत्यर्थः । सोऽयं
निवृत्तिप्रेषणपक्षः । अपरः प्रकारः पश्यन्ति भवं भक्ताः, तान्^३ सौकर्यातिशयात् भवः
प्रयुङ्क्ते इति भवव्यापारे णिजुत्पद्यते दर्शयति भवो भक्तानिति । ततः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावविवक्षायां दर्शयते भवो भक्तानिति सुष्ठु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थः ।

एष एव प्रयोजकस्यात्र व्यापारः सोऽयमध्योषितप्रेषणपक्ष इत्युच्यते । उभयो-
रपि पक्षयोरणौ कर्मणो भवस्य णौ कर्तृत्वात् भवत्यात्मनेपदम् । स्वयमिति वचनं
कर्त्रन्तरनिरासार्थम् । यद्वा स्वयमित्यनेनात्मनः करणत्वं प्रतिपाद्यते, न कर्तृत्वम् ।

१. भीतास्तेवर्षति सूत्रेणेत्यत्रेति क० पु० ।

२. कर्माप्तभेदापादकमित्येव क० पु० ।

३. स्पमेवेति क० पु० ।

४. सारूप्यान्तु त्व । ध्यवसाय इति क० पु० ।

५. तत्सौकर्येति क० पु० ।

ननु—

“उद्देशप्रतिनिर्देशात्तद्वयं यत् संप्रहे पुनः ।

तद्वत्प्रहो बाध्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये” ॥

इति स्थितिः । तत्कृत्यमत्रात्मनेपदम्, भकानिति कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

अत्र हरदत्तः अस्मिन्नुदाहरणे यदा सौकृत्यातिशयप्रदर्शनाय कर्मव्यापारमात्रे तात्पर्यं तत्कर्म भकानिति न विवक्ष्यते, दर्शयते भवः स्वयमेवेत्येतावदेव प्रयुज्यते, तदेवमुदाहरणमेवमन्यत्राप्युक्तम् ।

कैयटस्त्वाह—पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेवेति भाष्योदाहरणादणौ ये कर्तृकमणौ तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भाव एवामनेपद न भवति । यथा ‘आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । इह त्वणौ कर्तृणां भृत्याना एौ कर्मस्वमिति भवत्येव ।

एव चानाध्याने इति किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः कोकिलमिति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणत्वमुपपन्नम् । एतेन “करेणुरारोह्यते निपादिनम्” इति माघप्रयोगोऽपि व्याख्यातः ।

यच्चात्र हरदत्तेन दूषणमुक्तम् । तेषां सूत्राक्षराण्येतावदधिकानि । भाष्यं चोदाहरणवर्जं सर्वमनुपपन्नम् । तदेतत् शुब्दालङ्कारे समाहितमस्माभिः । विस्तरभयात् नु हेच्यते ।

कर्मवद्भावेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—इहेत्यादि । निवृत्तप्रेषणपक्षे चैवं कर्मवद्भावप्राप्तिशङ्का । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे दर्शयतो भवस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदनं देवदत्तो राघवत्योदनः स्वयमेवेतिवत् वर्मवद्भावो न प्राप्नोति । आरब्धे चास्मिन् सूत्रेऽप्यपि पक्षः सम्भवात् प्रदर्शितः । अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणप्रक्रियैवाश्रीयते ।

कर्तृत्वा श्रियेति । दर्शनं ज्ञानं तच्च कर्तृपु भक्तेषु समवेतमित्यर्थः ।

क्रियाग्रहण भावस्थोपलक्षणम् । दर्शनस्यापरिस्पन्दसाधनसाध्यत्वेन भावत्वात् । तदुक्तं—काशिकायाम्—दृशिः कर्तृस्यभावक उदाहृत इति । तेनेत्यादि ॥ कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्ता कर्मवदिति । सत्र व्यवस्थितत्वादिति भावः

ननु यथा विविलत्युपसर्जनविवलेदनवाची पचिः कर्मस्यभावक एव दृशिरपि विषयत्वापादानवाचित्वात् कर्मस्यभावको युक्तः, न तु कर्तृस्यभावकः, सकर्मकाणां व्यापारद्वयाभिधायित्वनियमात् । सत्यम्, नैतावता कर्मस्यता भवति । गमिह्नि-प्रभृतिषु व्यभिचारात् । यदुच्यते—

१. यदा इति क० पु० ।

२. यदत्रेति क० पु० ।

३. कर्तृत्वाभावादिति क० पु० ।

४. राघवत्योदन इति क० पु० ।

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

भासातिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था चागमेः क्रिया ॥ इति ।

किं तर्हि कर्मकर्तृस्थताया व्यवस्थापकम् ? उक्तमत्र हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्देरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

विशेषदर्शने तु शब्दानुसारेण साटस्थं गम्यते ।

न चैतत्कारणद्वयं दृशेः कर्मस्थभावतां गमयति, नहि पश्यतीत्युक्ते घटपटस्तम्भादिषु दर्शनस्य रूपभेद उपलभ्यते, यथा मासघृततण्डुलादिषु । पाकेन च तण्डुलादिषु विविलित्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादिति पाके यथा कारकाणि^१ व्याप्रियन्ते नैवं^२ दृशनेऽपि घटादविषयतामापद्यतामित्येवमर्थ कारकव्यापारः, किं तु जानीयामिति ।

किं च पश्यतीत्युक्ते चतुर्जन्मज्ञानानुकूलयत्नवानिति प्रतीयते । ज्ञानस्य च सम्बन्धिपदार्थत्वाद्विषयाकाङ्क्षाया पदान्तरेण सद्विषयता घटादेः प्रतीयते, न धातुना । एवं च कृत्वा कर्तृव्यापारमात्रवचनो दृशिरिति गीयते । पचतीत्युक्ते तु विविलित्युपसर्जनं विवलेदनमभियीयते, सा च विवर्लत्तिघातव्यभिहितोपसर्जनतया कर्मनिष्ठेति^३ कर्मस्थं फलम् । तस्मात् कर्मभेदेन रूपभेदादुद्देश्यस्य च कर्मगतत्वाद् धातुपात्तफलाश्रयत्वाच्च पचिः कर्मस्थभावको विषयं यात्तु दृशिः कर्तृस्थभावक इति सिद्धम् ।

आत्मनेपदनप्राप्तं विधीयते इति । अकर्त्रभिप्राये इति शेषः । कर्त्रभिप्राये तु “सिचश्च” (१।१।७४) इत्येव सिद्धेः ।

ननुदाहरणोद्घनेन प्राप्तमप्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वात् “अणोवकर्मकात्” चित्तवत्कर्तृकात्” (१।१।८८) इति परस्मैपदेन भाव्यम् । अस्याचित्तवत्कर्तृकेऽवकाश इति चेत्, सत्यम्, पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र व्याख्येयः ।

यत्त्वत्पन्ताविद्यमानकर्मोऽकर्मकोऽत्र गृह्यते, न त्वविवक्षितकर्मोऽकर्मके ग्रहणसामर्थ्येन धातोरन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् । अन्यथा पचादीनामपि कर्मकर्तृकं कर्मकत्वात्^४ तदव्यावृत्त्यर्थं तदनर्थकं स्यादिति । तदसत्, अकर्मकादित्यस्मिन्नसति—अणोवित्यप्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । अणो चित्तवत्कर्तृकादित्येवान्विधात् । अणोवित्यपि त्याज्यं चेत्, तर्हि रूपयते हरित्यादौ हेतुमण्णावपि कर्मोविवक्षया—अकर्मकात् स्यादित्यलं पल्लवितेन ।

१. यथा कारकरणे इति क० पु० ।

२. नैवमिति क० पु० ।

३. निष्ठेति क० पु० ।

४. अणोवकर्मकाचित्तवदिति क० पु० ।

५. कर्मकर्त्रर्थकमन्वाविति क० पु० ।

५९५. गृधिवञ्च्यो। प्रलम्भने [१।३।६९]

एयन्ताभ्यामाभ्यां तडानौ स्तः प्रतारणेऽर्थे। बहु वञ्चयते। गर्धयते। प्रलम्भने किम् ? श्वानं गर्धयति। अहिं वञ्चयति।

५९६. मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे [१।३।७१]

एयन्तान् कृजो मिथ्योपपदात् तडानौ स्तोऽभ्यासे। पदं मिथ्या कारयते। मारचारं स्वरदिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्या किम् ? साधु पद कारयति। अभ्यासे किम् ? सकृन् पदं मिथ्या कारयति।

अणो दक्षमं णौ चेत् स कर्तेति किमिति। यद्यपि त्रोग्रयेवेतानि वाक्यानि द्वे वेति प्राग् व्यवस्थितम्, तथापि स कर्तृत्यंशे आक्षेपः। तत्र चाणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतदनुवर्तते इत्याशयेनैवमुक्तम्। तत्र स इत्यनेन कर्मणः परामर्शात् कर्मणोदे कर्त्रा भाव्यम्, इति किमर्थो नियम इत्याक्षेपः। करणादेः कर्तृत्वविवक्षायां सा भूदित्युत्तरयति। दर्शयति भवं भक्तान् भक्तिरिति। भवो णौ कर्मासीन्नेदानीं स कर्ता अपि तु भक्तिः। न चासौ णौ कर्म, किं तु करणम्, भक्त्या हि भवं पश्यन्ति।

प्राधान्यं व्याचष्टे—उत्कर्षतेति। उत्कर्षणपूर्वं स्मरणमित्यर्थः। स्मरयति। इम् प्राधान्ये घटादिः। मिथ्वादुपधाह्रस्वः। अत्राणौ कर्त्ता णौ कर्मत्वेन कर्मान्तरत्वं न भवति। अणौ ये कर्तृकर्मणो सद्व्यतिरिक्तस्यैव कर्मणो यत्संग्रहणेन निवृत्तितत्त्वादुदाहरणम् इत्यवधेयम्।

गृधिवञ्च्योः। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। वञ्चु गतो। प्रलम्भनं मिथ्याफलास्पानेन विसंवादनमिति व्याचष्टे—प्रतारणेऽर्थे इति। श्वानं गर्धयति इति। लोभयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयतीति। परिहरतीत्यर्थः।

मिथ्योपपदेनेति। उपोच्चारितं पदमुपपदम्, न पारिभाषिकं कृत्रं प्रति तदसम्भवात्। मिथ्या इत्युपपदं यस्मैति बहुव्रीहिः। अभ्यासः पुनरावृत्तिः (पदं मिथ्या कारयते इति)।

१. स इति नास्ति क० पु०।
२. नेतु मुक्तम् इति क० पु०।
३. इषेरामर्शादिति क० पु०।
४. सत्तुस्येति क० पु०।
५. कर्तृकराणामिति क० पु०।
६. तद्व्यतिरिक्तस्येति इति क० पु०।
७. यत्संग्रहणे इति क० पु०।
८. पश्चिम्येतिपारम्य द्वित्वभाष इत्यन्तो नास्ति स० पु०।

५९७. अपाद्वदः [१।३।७३]

अपपूर्वाद् वदस्तडानौ स्तः कर्तुगे क्रियाफले । अपवदते ।

५९८. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे [१।३।७५]

एभ्यो यमस्तडानौ स्तः, न तु ग्रन्थकर्मकान् कर्तुगे फले । संयच्छते ।
उद्यच्छते । आपच्छते । आयंस्त रज्जुम् । ग्रन्थे तु वेदमुद्यच्छति ।

५९९. अनुपसर्गाद् ज्ञः [१।३।७६]

अनुपूर्वाज्ज्ञानातेः कर्तुगे क्रियाफले तडानौ स्तः । गां जानीते । अनुप-
सर्गान् किम् ? प्रजानाति । कर्तुगे फले किम् ? परस्य गां जानीति ।

अकर्त्रभिप्रायार्थं वचनम् । आत्मनेपदेनैराभ्यासस्य द्योतितत्वाद् 'नित्यधीप्सवोः' (८।१।४) इति द्वित्वाभावः) । मिथ्याशब्दार्थमाह—सापचार इति । अपचारी दोषस्तेन सहितं तदेव विबुणोति—स्वरादिदुष्टमिति । आदिपदेनैव वेहृष्यं गृह्यते । असकृदित्यभ्यासं दर्शयति । उच्चारयतीत्यनेन प्यन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिः अनेकार्थत्वात् प्रकृतिभूतस्तु करोतिरुच्चारणे वर्तते अक्रमंकरचेत्युक्तम् । प्रत्युदाहरणेषु तु प्रत्येकमेवां व्यतिरेको ज्ञेयः ।

अपाद्वदः । अपवदते इति । स्वार्थसिद्धये धर्ममपि बाधते इत्यर्थः ।

अपवदतोति परस्य दोषं कथयतीत्यर्थः ।

समुदाङ्भ्यः । आहपूर्वकाद् यमेरकर्मकात् "आङो यमहनः" (१।३।२८) इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । संयच्छते इत्यादी श्रीहीन् भारं वस्त्रमित्यादि यथासंभवं कर्म ज्ञेयं भवति । ददाति, उत्तिपति, आकर्षतीत्यर्थः । आयंस्त रज्जुमिति । लुङि सिच् । अग्रन्थनार्थत्वारिसचः कित्वाभावाद्धानुनासिकलोपः । अनुस्वारः । वेदमुद्यच्छतीति । अत्राधिगमफलके उद्यमे यमिः वर्तते । वेदमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गादिति । नास्त्यनुसर्गो यस्येत्यनुपसर्गः । नञ्समासे तु वैयधिकरण्यं न इत्यनेनाश्रयणीयं स्यात् । प्रसज्ये त्वसमर्थसमासः, पर्युदासे तु निरुपपदान्न स्यात् ।

अक्रमंकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकत्वार्थं वचनमिदमिति दर्शयति—संजानीते इति । गौरत्र स्वीया ज्ञेया । प्रजानातोति । अस्योपसर्गत्वात् कर्त्रभिप्रायेऽपि न भवति । कथं तर्हि 'इत्थं नृपः पूर्वमवाबुलोचे ततोऽनुयज्ञे गमनं सुतस्य' इति नृपेणेति विपरिणामेन कर्मणि तडिति जयमंगला ।

६००. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१।३।७७]

कर्तृगे फले यदात्मनेपदं विहितं तदुपपदेन द्योत्ये कर्तृगे फले वा स्यात् ।
स्वयं यज्ञं यजति । स्वयं यज्ञं यजते । एवमन्यत्र ।

इति पदव्यवस्थाप्रक्रिया

विभाषा । कर्तृगे फले यदात्मनेपदं विहितमिति “स्वरितञितः” (१।३।७२)
इत्यादिसूत्रैरित्यर्थः । वा स्यादिति । अप्राप्तविभाषेयम् । उपपदेन हि द्योतिते तस्मिन्
“उक्तार्थानामप्रयोगः” इत्यप्राप्तत्वात् । अत्र च “स्वरितञितः” (१।३।७२) इति
पञ्चसूत्राभ्यनुवर्तन्ते इति हरदत्तः । तेन स्वरितेत्यादिहीनेषु दृश्यादिषु नैतत् प्रवर्तते ।
स्वरूपं पश्यति स्वसुखमनुभवतीति । स्वं यज्ञं यजतीति यज्ञं करोतीत्यर्थः । आस्यात्-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा इज्यते इति देवस्तं पूजयतीत्यर्थः । दानं ददातीतिवत् ।
एवमित्यादि । स्वरितेत उदाहृताः । अन्यत्रापि पञ्चसूत्रीविषये इत्यर्थः । यथा स्वं कटे
करात् कुस्ते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं
धान्यं सयच्छति सयच्छते वा । एवमुदाङ्मशामि याज्यम् । स्वं गां जानाति जानोते
वेति ।

पुष्पोमल्लनमोलिमल्लनमल्लिः शेषवंशामलो-

रांसः धीनरसिहृष्टुर्भवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तस्मिन् नोः कृतगूढभावविवृतो सत्प्रक्रियाग्राह्यो

श्रीकृष्णस्य कृतो समाप्तिमगमत् सैषा व्यवस्था पदे ॥

पदव्यवस्था । ६०० ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मविवक्षायां “लः कर्मणि च” (३।४।६९) इति लडादयः ।
तस्य विवादयः ।

६०१. भावकर्मणोः [१।३।१३]

भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् सर्वत्र ।

“लः कर्मणि च” (३।४।६९) इत्यनेन भावकर्मकर्तृषु त्रिषु लकारा इत्युक्तम् ।
तेषु सकर्मकाकर्मकसाधारणत्वात् कर्तर्यादौ प्रदर्शितास्तत्रैव तदादेशाः परस्मैपदात्मने-
पदरूपा निरूपिताः । इदानीं प्रागुद्दिष्टयोः परिशिष्टयोर्भावकर्मणोस्तात् वक्तुमुपक्रमते—
भावकर्मत्वादित्वात् ।

वक्तुं प्रतिपादयितुमिच्छा विवक्षा तस्यां भावे वा कर्मणि वा प्रतिपादयि-
पिते सतीत्यर्थः । लस्य विवादयः प्रसक्ता इति शेषः । तिवादिसूत्रेणाविशेषाद् भाव-
कर्मणोरपि विवादयः परस्मैपदरूपा अपि प्रसक्तास्तत्रात्मनेपदं वक्ष्यते इत्यर्थः । न
पुनस्तिवादयो भवन्ति इति व्याख्येयं परस्मैपदांशे बाधत् । तद् ‘परस्वे च लक्षणा-
पत्तेः । तिवादय इत्यादिशब्दः प्रकारे तेन शतृशानजादयः कृतोऽपि संसृज्यन्ते । तथा
चात्मनेपदमिति तेऽपि नियम्यन्ते ।

भावकर्मणोरिति । भाव्यते इति भावः । ण्यन्ताद्भवतेः कर्मणि घञ् । साध्या-
वस्यापन्नो घात्वर्थ उच्यते । घञ्त्रिषौ तु भवनं भाव इति शुद्धाद्भवतेमवि घञ्भावः ।
सत्ता घात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते इति भेदः । कर्म पारिभाषिकं कृत्रिमत्वात् । ‘पुन-
र्भावग्रहणात् भावकर्मणोरिति विहितविशेषणम्, लस्येत्यस्य तु तिवादिवाक्यैकवाक्यतया ।

विशिष्टे विशिष्टावमित्याभिप्रेत्याह—भावकर्मणोरिति विहितस्य तस्मैत्यादि ।
भावकर्मणोर्वाच्योरात्मनेपदमिति न व्याख्यातम् । “लः कर्मणि च” इत्यादि । तयो-
र्लकारार्थत्वोपदेशात् ।

अत्रैवकारानिर्देशाद्विचित्तमाचार्योऽभिप्रेति । भाष्यकारस्तु भिन्नवाक्यता,
नियमश्चेत्याह । तन्मते त्वेव योज्यम्—लस्य स्थाने ये प्राप्ताः सामान्येन तिवाद-
यस्तेषां मध्ये भावकर्मविषयस्यात्मनेपदमेव स्यान्न परस्मैपदमिति । एवकारस्तु गम्य-

१. तद्वा एवेति क० पु० ।

२. पुनर्भावग्रहणात् इति नास्ति क० पु० ।

३. विशिष्टावमित्याभिप्रेत्याह—भावकर्मणोरिति नास्ति क० पु० ।

४. समोच्येति क० पु० ।

६०२. सार्वधातुके यक् [३।१।६७]

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो धात्वर्थः । तस्यैकत्वात् तडाद्येकवचनं सर्वत्र । कर्तृस्तिङाऽनभिधानात् कर्तरि तृतीया । मया भूयते । भूयेत । भूयताम् । अभूयत ।

अकर्मकोऽप्युपसर्ग-शात् क्वचित् सकर्मकः । अतः कर्मणि लडादयः । तिङोक्तत्वात् कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दरचेत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेत । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये इत्यादि ।

मानार्थत्वान्न 'प्रयुक्तः', नियमद्वयसाधारण्यप्रतिपत्तये च । प्रयुक्ते हि तस्मिन्नेकतर-नियम एव गम्येत । तत्रात्मनेपद भावकर्मणोरेवेति प्रत्ययनियमः । अन्यत्रापि तु कर्मव्यतिहार इत्यादिविधिवलाद् भविष्यति । अर्थनियमो वा भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति ।

न चैवं को भवता लाभो लब्ध इति कर्मणि घञ् न स्पष्टित प्राचोक्त' दूषण-मनादरणीयम्, तुन्यजातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्तनात् । एवंनेति । अनु-दातोत्वादिनिमित्ताभावेऽपीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु परिहारं वक्ष्यति ।

सार्वधातुके इति । ककारो मृज्यते-भुज्यते इत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यकः शवादिबद्धविकरणत्वेन भावकर्मणो नार्थः संभवतोत्यन्यथा व्याचष्टे—भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके इति । यद्यपि भावकर्मणि लकारार्थो "लः कर्मणि" (३।४।६६) इत्याद्युपदेशात्, तथापि तदादेशः सार्वधातुकमपि स्यान्न्यर्थेनार्थवत् । 'स्यान्न्यर्थाभिधानसमर्थ-स्येवादेशत्वादित्याशयेनैव वक्तुम् ।

अथ च यदा भावे द्वौ कर्तारौ बहवा वा आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति, तदा हि वचनबहुवचने कस्मान्न भवतः ? न त्वेते साधनगते द्वित्वबहुत्वे न लकारवाच्ये भावे स्तः, तस्य सर्वथा निविशेषत्वात् । हन्तेव पाकौ पाका इत्यत्रापि न स्यात्, घञोऽपि भावे विधानादित्याशङ्क्याह—भावे धात्वर्थे इति । साध्यावस्थो लकारवाच्य इति शेषः ।

१. युक्त इत्येव क० पु०
२. प्रत्यय इति नास्ति क० पु० ।
३. प्राक्मनादरणीयमिति क० पु०
४. स्यान्नर्था इति क० पु० ।
५. बहुव्ये इति क० पु० ।
- न्याका इति क० पु० ।

अयमाशयः “लः कर्मणि” (३।१।६६) इति सूत्रे भाव्यते इति भावः प्यन्ताद्भवतेः कर्माणि घञ्, तेन साध्यावस्थापन्नो घात्वर्थ उच्यते । स एव भावकर्मणोरित्यत्रानि । स चासदृशत्वात्न द्वित्राश्रयत्वं प्रतिपद्यते, संख्याया द्रव्यधर्मत्वात् । द्रव्यं च सिद्धस्वभाव उच्यते, तेन लकारवाच्ये भावे न द्विवचनबहुवचने । घञ् सूत्रे तु भवतं भावः इति शुद्धाद्भवतेभि वि घञ् । भावः सत्ता घात्वर्थस्य सिद्धावस्थोच्यते । तदवस्थश्च घात्वर्थो द्रव्यरूपत्वात् द्वित्रादिभिर्युज्यते पाकौ पाका इति । उक्तं च—

“क्रियायाः साध्यतावस्था^१ सिद्धावस्था च कीर्तिता ।

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्प्रविधिम् ॥ इति ।

न्यायविदोऽन्याहुः “कृदभिहितो भावो द्रव्यश्च प्रकाशते” इति । द्रव्यधर्मान् संख्या-कर्मादोन् गृह्णातीत्यर्थः । तदेवमाख्याताभिहिते भावे न स्वरूपकृतो भेदोऽस्ति, नापि साधनकृतः संभवति । तदुक्तम्—

कर्तुर्भेदोऽपि नावश्यं घात्वर्थो मिद्यते यतः ।

एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुपूत्पादस्त्वपि ॥

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदोऽपि तादृशः ।

यदेकस्यां क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति ॥

न कालभेदे शब्देक्यमास्यासिप्यत आस्यतः ।

पाकौ पाका इति त्वत्र क्रियाख्याते प्रतीयते ॥

निवृत्तभेदा सर्वेव क्रियाख्याते प्रतीयते ।

श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना ॥ इति ।

तदेतदाह—तस्यैकत्वात् इति । तस्याख्यातवाच्यस्य भावस्यैकत्वादभिन्नरूपत्वेन प्रतीयमानत्वात् । न पुनरेकत्वसंख्यान्वयत्वादिति ग्राह्यम्, तस्यासत्त्वरूपत्वेन सत्त्व-धर्मसंख्यानाश्रयत्वस्य प्रागुक्तत्वात् ।

यद्येवं संख्यायां विधीयमानास्तदो नैवात्र स्थिरतयाह—एकवचनमिति । “एक-वचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति वचनात् संख्यानपेक्षमेकवचनमात्रं भवतीत्यर्थः ।

तत् किं मध्यमोत्तमयोरप्येकवचनेन भाव्यम्, नेत्याह—तडादीति । तडः पुरुष-त्रयात्मकस्यादिः प्रथमपुरुषस्तस्य यदेकवचनं तशब्दः स स्यादित्यर्थः ।

अचित्तु तडादिवचनमिति पाठः । तत्र तडामात्रं यद् वचनं तशब्द इति एवार्थः ।

त्वया भूयते, मया भूयते इत्यादौ युष्मदस्मदोस्तिङ्गा सामानाधिकरण्यभावात् मध्यमोत्तमौ, किं तु “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८) एव भवति । तस्याप्येकवचनं न वचनान्तरमित्यर्थः ।

१. स्वभाव उच्यते इत्यारभ्य भाव इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पृ० ।

२. सिद्धतावस्थेति क० पृ० ।

३. तस्मादित्युक्तः क० पृ० ।

६०३. चिण् भावकर्मणोः [३।१।६६]

धातोश्च्लेशिचण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तश्चन्द्रे परे । अभावि ।
अन्वभावि ।

सर्वत्रेति । युष्मदादियोगे 'सर्वकारकेषु चेत्यर्थः ।

कर्तुरित्यादि । भावकर्मणोर्लकारे तयोरेव तिङाभिहितत्वं न कर्तुरित्यर्थः ।

मय ऋते इति । भू सत्तायाम् । अकर्मकत्वाद् भावे लः । "सर्वधातुके यक्" (३।१।६७) तस्य कित्त्वान्न गुणः । कर्त्रर्थत्वाभावान्न शप् । अस्मदोऽसामानाधिकरण्यान्नोत्तमः । लुडादिषु क्त्यादयो बाधका इति चतुर्ष्वेव यगुदाहृतः । भवतेरेव कर्तरि प्रत्यये प्रागुदाहृत इति भावेऽपि स एवोदाहृतः ।

एवं च प्रक्रमामेदाय कर्मण्यप्यमुमुदाहरिष्यन्तस्तस्य सकर्मकत्वं व्युत्पादयितुमाह—अकर्मकोऽपीत्यादि । यः कदाचिदकर्मकः क्रियावाचित्वेऽकर्मकत्वेन दृष्टः स एव यदाऽनेकार्थत्वात् व संसापेक्षां क्रियामुपस्थापयति, तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति । तत्परत्वं च तस्योपसर्गेण द्योत्यते इत्युपमगंवशादित्युक्तम् । न तु सोपसर्गा एव सकर्मकक्रियावाचीति ग्राह्यम् । तथास्यते अनुभूयते आनन्द इत्यत्र भूमाश्रयाकर्मकत्वात् कर्मणि लो न स्यात्, सोपसर्गाच्चाधातुत्वान्न स्यात् । तस्माद्भातुरेव सकर्मिकाकर्मिके क्रिये अभिघत्ते । उपसर्गस्तु द्योतक इति स्थितम् ।

तिङ्शेकत्वाविति । कर्मत्वशक्तेरुक्तत्वात् न द्वितीयेति । तत्रानभिहिते इत्यधिकाराच्च ।

अनुभूयते इति । उपलब्धे वर्तमानोऽयं सकर्मक इत्यानन्दे कर्मणि लः । तस्य च शेषत्वात् प्रथमपूरणैकवचनम् । त्वया मया चेति । अत्रापि युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यान्न मध्यमोत्तमाविति सूचितम् ।

कर्मणि च लकारोऽनेकैषामपि कर्मणामेकदाऽपि योगसंभवाद् द्विवचनबहुवचने भवत इति भावाद् वैनत्तएयमुदाहरति—अनुभूयते इत्यादि ।

यदा पुनर्युष्मदस्मदोरेव कर्मत्वम् तदा तिङ्वाच्यकारकवाचित्वलक्षणसामानाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमोत्तमो भवत एवेत्युदाहरति—त्वमनुभूयसे इत्यादि । युवामनुभूयेथे । यूयमनुभूयध्वे इति द्विवचनाद्यप्युदाहार्यमेवं लिङादावपोत्याह ।

चिण् भावकर्मणोः । चिण्ग्रहणं स्पष्टार्थम् "चिण् रते पदः" (३।१।६०) इत्यत एवानुवृत्तेः । बाधकं बाधनार्थमित्यन्ये । भावकर्मणोरित्येतत् ते इत्यस्य विशेषणमित्याह

१. सर्वकारेषु इति क० पु० ।

२. साङ्ग्यातुके इति क० पु० ।

३. प्रथमेकवचनमिति क० पु० ।

४. बाधकबाधनार्थमिति नास्ति क० पु० ।

६०४. स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजन्त-
ग्रहदशां वा चिण्वदित् च [६।४।६२]

उपदेशेऽजन्तेभ्यो हनादेशच परेषां भावकर्मणोर्विहितानां स्यादीनामिद्
वा स्यात् । स च इट् चिण्वच्च । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । अन्वभाविपाताम् ।
अन्वभविपाताम् । चुभूवे । वभूवे । भाविता । भविता । भाविपीठ । भविपीठ ।
भाविष्यते । भविष्यते । अभाविष्यत् । अमविष्यत् । “अकृत्सर्वधातुकयो-
र्दीर्घः” (७।४।२५) । स्तूयते विष्णुः । अस्तावि । अस्ताविपाताम् । अस्तो-
पातां हरिहरौ भक्तेन । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविपीठ । स्तोपीठ ।
स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्ताविष्यत् । अस्तोष्यत् । “गुणोऽर्त्तति” (७।४।
२९) इति गुणः । स्मर्यते । अर्यते । सुटो बहिरङ्गत्वाच्च गुणः । रिडादेशः ।
संस्क्रियते । नलोपः स्रस्यते । इदितस्तु नन्धते । संप्रसारणम् । इज्यते ।
“अयङ्पिङ्गिति” (७।४।२२) शय्यते ।

भावेत्यादिना । अभावीति । भावे लः “चिणो लुक्” (६।४।१०४) इति तशब्दस्य
लुक् । अन्वभावीति कर्मणि लः ।

स्यसिचसीयुट् इति । उपदेशे इत्येत ट्पद्यपि समासनिर्दिष्टैरजन्तादिभिः संब-
ध्यते, तथापि संभव्यभिचाराभ्यामजन्तानामेव विशेषणम्, न हनादीनामभ्यभिचारा-
दित्यभिप्रेत्यह—उपदेशेऽजन्तेभ्यः इति । हनादेशचेति । हन हिंसागत्योः । ग्रह उपा-
दाने । दृशिद् प्रेक्षणे । भावकर्मणोर्विहितानामिति । विषयसप्तमोयम् । भावकर्मणो-
र्ययोग्यमानयोः सतीरेभ्यो विहितानां स्यादीनामित्यर्थः ।

यदि त्वभिधेयसप्तमो स्यात्, ततः सीयुडेको विशेषितः स्यात्, न स्यसिचत्तासयः,
भावकर्मणोलदिशवाच्यत्वात् सीयुटश्च तद्भूतत्वात् । अथोच्येत भावकर्मवाचिनि प्रत्यये
परे ये स्यादय इति तर्हि स्यादयो विशेष्येरन्, न सीयुट्प्रत्ययागमस्य तस्य तेन पूर्वो-
पर्यासम्भवात् । अतः सर्वानुग्रहान् विषयसप्तम्येव युक्ता ।

स्यादीनामिद् वा स्यादिति । ननु सूत्रे स्यादयः सप्तम्या निर्दिश्यन्तेऽनादयश्च पष्ठ्या
चिण्वद्भ्रूवश्च प्रधानं शिष्टः । इट् तु चकारेण तत्सन्निभयोगशिष्टः । चिण्वदिति च
सप्तम्यन्ताद् वतिः । चिणोव चिण्वत् स्यसिचसीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमो-

निर्देशात् । ततश्च स्यादिपु परेषु अजन्तादीनामङ्गानां चिणोव कार्यं भवति । यदा च चिण्वद्भावस्तदा इडागमो भवति श्रुतत्वात् स्यादीनामेवेति यथाकरमित्यास्यानुमुचितम्, न तु यधोपवाणितमशब्दार्थत्वात् ।

न च विभक्तिविपरिणामोऽपि युक्तः, यथाश्रुतयोः पष्ठोऽसप्तम्योरचरितार्थत्वात् । अथाजन्तादीनां स्यादिपु चिण्वदिति वाक्ये चरितार्थयोस्तयोरिद्विधवाक्ये विपरिणामो भविष्यतीति चेत्, न, स' इट् चिण्वच्चेति इट् एव चिण्वद्भावविधानस्य दशितत्वेन पूर्ववाक्यार्थस्य सर्वथाऽसंपृष्टत्वात् ।

किं च चेनान्वाचित' इट् प्रधानतया विहितः प्रधानशिष्टश्च चिण्वद्भावोऽन्वाचितः' चशब्दस्य च व्यवहितान्वयः स्थानपाठश्च किमनुरोधात् कल्प्यते इति चेत्, अत्रायमाशयः—इड्विधौ तावदवश्यं विभक्तिविपरिणामस्त्वदाऽप्याश्रीयते, अन्यथा सन्निहिततरत्वाद् योग्यविभक्त्यन्तत्वान्वाङ्गस्यैवद् प्रसज्यते भडादिवत् । अतः स्यादीनामिड् भवतीति तावद् व्याख्येयम् ।

तत्कथं सप्तमे योगविभागः क्रियते आर्धधातुस्येद् ? परिभाषेयं यो यावान् कश्चिदिड् नाम स सर्वत्रार्धधातुकस्यैव भवतीति ज्ञेयम् । तेनायमर्प' इ' आर्धधातुकस्यैव भवतीति स्थितम् । अजन्तप्रहृष्टाभित्यपि पष्ठो पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन्यथा' यद्यत्रापि वाक्ये स्थानपष्ठयेषा ततस्तेषामप्यागमित्वं वचनात् प्रतीयेत परिभाषाविशेषविरोधोद्बोधश्च । अथात एव संवन्धसामान्ये पष्ठो व्य स्याम्ये' । ततः पूर्वत्र स्थानपष्ठो, इह तु संवन्धसामान्ये इति वैरूप्यं प्रसज्येत । तद्वरमावश्यकं विपरिणामे पञ्चम्येव कल्पिता । तत्रातिदेशापेक्षयोपदेशस्याभ्यहितत्वादिडेव तावद् विधीयते । चरमे चिण्वदतिदेशः । सोऽपि सन्निहितत्वाद् विधेयतया प्रधानेन चेदेव संबध्यते, न तु स्यादिभिर्व्यवहितत्वात्; तदेतदुक्तम्—स इट् चिण्वच्च । एवं स्यापतः सम्पन्ने वाक्यार्थे परिनिष्ठिते च शब्दस्थानपाठो व्यवहितान्वयश्च न दोषाय ।

किं त्वत्र व्याख्याने पष्ठोऽसप्तम्योरचरितार्थं परं परिशिष्यते । तदपि न, विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनात् । विचित्रत्वात् च भूतस्य कृतेः । स्यादेतत् । इट् चिण्वच्चेति व्याख्यायमाने चिण्वा तुल्यं चिण्वदिति तुतोयान्ताद् बतिरुक्तो भवति । तत्र मया पूर्वस्य कार्ये वृद्ध्यादौ चिण्वद् भवति । एवमितः परस्यापि कार्ये स्यात् ततश्च

१. वाक्ये इति क० पु० ।
२. स इति नास्ति क० पु० ।
३. निः च चिण्वा ह्या विन इति क० पु० ।
४. चिण्वद्भावो र्वा चित् स्वरभाव्येति क० पु० ।
५. आगता इति क० पु० ।
६. व्यस्येषेया इति क० ।

अन्वभाविपातां चिणो लुगपि प्रसज्येत । यदा ह्ययं सप्तम्यन्ताद् वतिविज्ञायते, तदाऽन्यस्यासंभवाच्चिणः परस्य तत्प्रत्ययस्येति सामर्थ्यलब्धं व्याख्यायते । तस्मिन्स्तु पक्षे कुतोऽसंभव इति सिजादेरपि लुका भवितव्यम् । नैप दोषः, चिणो लुकि चिण्वदिटोऽसिद्धत्वात् । यद्वा तत्र विडतोत्यनुवर्तते तेन विडतः प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरवादिरिव सिजादेरपि न भविष्यति ।

तनु वृद्ध्यादिकार्यं प्रत्यये विधीयते । न चेटश्चिण्वद्भावेऽपि प्रत्ययस्त्वमस्तीति चेत्, न, चिणि^१ दृष्टस्य सर्वस्यैवातिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात् । किं हि वचनान्न भवति । कार्यातिदेशे तु न किञ्चिद् दुष्यतीत्यल^२मतिज्ञोदेम ।

चिण्वद्भावाच्च वदिरिति । न चिणमा^३हत्य विहितं युग्मदोर्घाद्येव विधीयते, किं तु चिणि दृष्टमात्रं संकोचकाभावादिति भावः ।

तनु यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशः हनि^४णिडादेशा अपि स्युः । घानिष्यते । घ्रायिष्यते । भ्रूयापयिष्यते इति । नैप दोषः, अङ्गाधिकारविहितमेव ह्यतिदिशते सन्निहिततत्वात्^५ । न चेते आङ्गाः ।

अन्वभाविपातामिति । अन्वभू स् आतामितिस्थिते परत्वात् प्राप्तं बलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव तावद् भवति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । अयं हि कृतेऽपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेऽपि बलादित्वस्यानपेक्षणात् । परस्त्वनित्यः कृते ह्यस्मिन् बलादित्वविधातात् ।

न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्यानित्यत्वम् । आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभावात् । तदुक्तम्—नित्यश्चायं बलनिमित्तो विधातोति ।

एवं च नित्यत्वात् सेट्क्वेभ्योऽप्यनेनेवेटा भवितव्यम् । एतेनोपदेशग्रहणं भाविष्यते इत्यत्र गुणावादेशयोः कृतयोर्न स्यादिति प्राचोकमपास्तम् । चिण्वदिटो विषये बलनिमित्तस्याप्रसङ्गादप्रवृत्तेरव^६देशस्यासंभवात् । गुणमात्रे तु प्रवृत्तेऽप्यजस्तत्वा-
नपायात् । उपदेशग्रहणं तु ऋदन्तार्थमिति वक्ष्यामः । अन्वभाविपाताम् इति । चिण्वदिटोऽभावे बलादिलक्षण इद्गुणः । बभूवे इति । भावे लिटि द्वित्वे भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्भावत्वम् इत्युक्तम् । वभूवे इति । वेति केचिदिति चोक्तम् ।

१. दृष्टमात्रं संकोचकाभावात्प्रत्ययस्याप्यतिदेशाविति क० पु० ।

२. प्रतिषादेनेति क० पु० ।

३. चिण्माहृत्येति क० पु० ।

४. हनिणिडादेशा इति क० पु० ।

५. संहितत्वादिति क० पु० ।

६. भवदेशस्येति क० पु० ।

६०५. तनोतेर्यकि [६।४।४४]

तनोतेराकारान्तादेशो वा स्याद् यकि च । तायते । तन्यते । “ये विभापा” (६।४।४३) जायते । जन्यते ।

भावितेति । तसिश्चिखदिट् । भाविपोष्ट । “लिङः सीयुट्” (१.४।१२) भाविष्यते इति । स्यः । स्तूयते विष्णुरिति । टुञ् स्तुतो । सकर्मकत्वात् कर्मणि लः । अस्ताद्येति । लुङि च्नेश्चिष् “चिष् भावकर्मणोः” (३।१।६६) इति चिष् । चिणो लुक्” (६।४।१०४) । अस्ताविपातामिति । अजन्तत्वात् सिचश्चिखदिटि वृद्ध्या-वादेशो । अस्तापातामिति । विष्वादिटोऽभावे बलादिलक्षणोऽपि “एकाच” (७।१।१०) इति निषिद्धः । एवमन्यत्राप्युह्यम् । स्मयंते इति । स्मृ चिन्तायाम् । सकर्मकः । अस्मारि । अस्मारिपाताम् । अस्मृपाताम् । सम्मरे । स्मारिता । स्मर्ता । स्मारिपोष्ट । स्मृपोष्ट । स्मारिष्यते । पक्षे “ऋद्धनोः स्ये” (७।२।७०) इतीट् । स्मरिष्यते ।

अय परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणो रपरत्वे च कृते यद्यपीदानीमनजन्तः, तथाप्यु-पदेशोऽजन्त मासीदिति चिष्वादिट् भवत्येव । एतदर्थमेव चोपदेशग्रहणं कृतम् ।

अयमे इति । ऋ गती । सुटो बहिरङ्गत्वादिति । पूर्वं धातुः साधनेनेति पक्षे पश्चादुपसर्गपिदात्वेनेत्यर्थः । पूर्वं धातुरपसर्गेणेति पक्षेऽभक्तत्वादिति बोध्यम् । भक्तत्व-पक्षे तु “गुणोऽतिसंयोगाद्योः” (७।४।१९) इत्यत्र “नित्यं द्युर्दास” (४।१।४६) इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते । तेन नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणो विधीयमानः सुटि कृते न भविष्यतीति समाधेयम् ।

एतच्च सुट् विधावेव प्रपञ्चितम् । एवं च बहिरङ्गत्वादिति हेत्वन्तरस्याप्युप-लक्षणं बोध्यम् ।

रिङिष्यते इति । “संपर्युपेभ्यः” (६।१।१३७) इति सुट् । “रिङ् शयग्लिङ्चु” (७।१।२८) इति रिङ् । चिष्वादिटि । समस्कारि । समस्कारिपाताम् । समस्कृपाताम् इत्यादि स्मरतोतिवत् ।

यकः कित्वे प्रयोजनान्तरामाह—नलोप इति । “(अनिदिताम्” (६।४।२४) इत्यनेन । संसु अवःपतने । भावे लः । इदितस्तु इति । तुविशेषाथः । अनिदितामिति निषेधात् लोपो नेत्यर्थः । नन्द्यते इति । टुनदि समृद्धौ । संप्रसारणमिति । कित्वात् “वचिस्त्वपि” (६।१।१५) इत्यनेन इज्यते इति । यज देवपूजादौ । सकर्मकत्वात् कर्मणि लः । भावे ल इति तु प्राचः प्रमादः । शय्यते इति भावे ।

६०६. तपोऽनुतापे च [३।१।६५]

तपतेरच्लेरिचण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापिना ।
“धुमास्या” (६।४।६६) इतीच्चम् । दीयते । एशः आदिशित्वाभावा-
दाच्चम् । जग्ले ।

६०७. आतो युक् चिण्कृतोः [७।३।३३]

आदन्तानां युगागमः स्यात् चिणि ङिति कृति च । अदायि । अदा-
यिपाताम् । अदिपाताम् । दायिष्यते । दास्यते । हन्यते । “हो हन्तेः”
(७।३।५४) इति कुत्वम् । अधिणलोरित्युक्तेर्हन्स्तो न । अधानि-अधानि-
पाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिपाताम् । गृह्यते । अग्राहि ।
चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् इष्टम् । अग्राहिपाताम् । दृश्यते । अदृशि । अदृशि-
पाताम् । सिचः कित्वादम् न । अदृक्षाताम् । णिलोपः । शम्पते मोहो मुकुन्देन ।

तपोऽनुतापे च । तप सतापे । अनुतापः पश्चात्तापः । चकारात् कर्तृगत्यनु-
कृष्यते इत्याह—कर्मकर्तरोति । “तपस्तपः कर्मकस्येव इति” (३।१।८८) । यत्र कर्मवद्भावो
विधोयते तत्रैव प्राप्तश्चिण् प्रतिपिध्यते, नान्यथाप्राप्तत्वात् । अनुतापे चेति । प्रकर्मक-
कर्त्रर्थमिदम् । तहि भावकर्मणोरपि प्राप्तः प्रतिपिध्यते । अन्वतप्तेति । “भलो भलि”
(८।१।२६) इति सिचो लोपः । पापेनेति । पूर्वं यत्पापं कर्म कृतं तेन पश्चादभ्याहत
इत्यर्थे शुद्धे कर्मणि देवदत्तं लः । पुण्याभिधाने कर्तरि तृतीया । अधर्माभिधाने तु
करणे । “यदाऽप्यभ्याहनार्थस्य तपेः कर्मस्यभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते, तदा ‘कर्म-
वत्कर्मणा’ (३।१।८७) इत्यात्मनेपदं तदापि हेतो तृतीया । एश इत्यादिशित्वा-
भावादिति । “प्रादेच उपदेशेऽशिति” (६।१।४५) (अत्रैव स्थितं शितोति कर्म-
धारयः शश्चासाविच्च शित् । “यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे” (५०) इति च
तदादिविधेरित्यसक्तकशकारादो निषेध इति बहुव्रीहौ त्वेशाऽपि निषेधः स्यादिति भावः ।
जग्ले इति । ग्लं हृष्यन्त्ये । भावे लः । “आतो लोप इटि च” (६।१।६४) इत्यालोपः ।

आतो युक् । चिण्कृतोः किम् ? ददौ । चौडिः । वालाकिः । बह्वादित्वादित् ।
अदायिपाताम् इति । “स्याध्वोरिच्च” (१।२।२७) इत्येतद्वाधित्वा परत्वाच्चरव-
दिटि कृते अज्भनादित्वात् पुनर्न भवति । अदिपातामिति । “स्याध्वोरिच्च” (१।२।२७)
इतोत्त्वकित्वे । अधानोति । चिणि “अत उपधायाः” (७।१।१६) इति वृद्धिः ।

१. यदाप्यात्मनेपदस्य तपः कर्मस्यभावस्य कर्मकर्ता विवक्ष्यते इति क० पु० ।

२. अत्रैव स्थितम् शितोति नास्ति क० पु० ।

३. चौडिरिति नास्ति क० पु० ।

“चिणो लुक्” (८।४।१०४) अघानिपाताम् इति । चिण्वदिट् । महसातामिति । चिण्वदिटोऽभावे “हनः सिच्” (१।२।१४) इति कित्वादनुरासिकलोपः ।

पक्षे वधादेश इति । यदा चिण्वदिट् नास्ति तदा “अत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (१।४।४४) इति वैकल्पिको वधादेश इत्यर्थः ।

अवधीति । वधादेशोऽदन्तस्तेन चिणि अतो लोपस्य स्वानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न । “जनिकथोश्च” (७।२।३५) इति तु निषेधो नाशङ्क्यः । अ हि वध हिंसामामिति प्रकृत्यन्तरस्य भौवोदिकस्य व्यञ्जनान्तस्यारभ्यते । अयं पुनरदन्त भादेशः । तथा चावधीदिति ह्रलन्तवृद्धिर्न भवति । चिण्वदिट् । पक्षे तु वधादेशो न भवति यतः पूर्वप्रवृत्तश्चिण्वदिट् परत्वाद् बाध्यते । कृते तु तस्मिन् सकृगतिन्यायेन न भवति । एवं घानि-पोष्टेति लिङ्गपि द्रष्टव्यम् । तथा च वाक्तिकम्—“वधभावात् सोयुटि चिण्वद्भावे विप्रतिषेधेन” इति ।

ननु तत्रार्धधातुके इति विषयसप्तमोति स्थितम् । ततश्च वधादेशोऽन्तरङ्गः सत्कृतो विप्रतिषेधः ।

अत्र हरदत्त—लुङोति विशेषनिर्देशात् परसप्तमीयम् । यत्र त्वार्धधातुकसामान्यं निमित्तत्वेनोपादीयते “अस्तेर्मूः” (१।४।५२) इत्यादेः, तत्रैव विषयसप्तमी भाव्यादित्यादिसिद्धये इत्याह—अ,प्यकारस्तु विषयसप्तमीमेव प्रतिषेदे ।

यदाह—“एकाच उपदेशे” (७।२।१०) इत्यत्र वधिपीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरौ बाधिष्यते । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति ।

एवं त्वन्तरङ्गत्वाद् वधभावेन भाव्यम् ।

अत्र कैयटः विषयसप्तम्यामपि प्रतिपद्विधेर्बलीयत्वाच्चिण्वद्भाव एव भवति, न वधादेश इति ।

अत्र यद्यपि वधादेशोऽपि प्रतिपद्विधिः, तथापि विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भाव इत्याशय इति नारामणः । यद्यपि परादप्यन्तरङ्गं बलीयः, तथापि परशब्दस्योष्ठाच्चित्वाच्चिण्वद्भावेन व्यवस्थेति ।

‘तस्याप्याशयः—एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमादाय यत् प्राचीकम्—एतच्च परमतम् । स्वमते तु वधादेशोऽत्र भवत्येव । तथा चोक्तं भाष्ये—चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गाद् वधभावः कस्मान्न भवति ? सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाचितं तदवाचितमेवेति कुर्या ‘हनि णिङादेशप्रतिषेधश्च’ (वा०) इतीति । तदेतत् प्रमत्तभाषितमित्युपेक्ष्यम् । चिण्वद्भावपक्षे सत्तु विप्रतिषेधेन वधादेशाभाव उक्तो भाष्यकृता, न तदभावपक्षेऽपि । तत्र प्रतियोगिनोऽस्तत्वेन तदसंभवात् । “हनि णिङादेश-प्रतिषेधश्च” (वा०) इत्येतत्त्वनाङ्गस्याप्यतिदेशशङ्कापरं घानिप्यते इत्यादी ।

१, तस्याशय इति क० पु० ।

६०८. चिण्णमुलो दीर्घोऽन्यतरस्याम् [६।४।१३]

चिण्णपरे णमुल्परे च णौ मितागुपधाया दीर्घो वा स्यात् । द्वितीये णिचि दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्यान्निवदिति पाक्षिकदीर्घार्थः दीर्घोक्तिः । ह्रस्वो-

न चावाधिपातामित्यादावतिदशापेक्षा । “हनो वघ लिङि” (२।४।४२) “सुङि च” (२।४।४३) इति साक्षादेवोपदेशात् । उदाहृतं चात्र वैरूप्यं माधवादिभिरित्यास्तामेतत् ।

गृह्यते इति । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । अग्राहीति । चिण्यु-
पधावृद्धिः । चिण्वदिटो^१ न दीर्घत्वमिष्टमिति “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” (७।२।३७) इत्यनेन
प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यैवेदो दीर्घत्वम् न त्वस्य “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा”
इति न्यायादिति भावः ।

अग्रहीपातामिति । चिण्वदिटोऽभावे बलादेरित्येदं । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” (७।२।३७)
इति दीर्घः । सिचः कित्वाद्यम् नेति । चिण्वदिटोऽभावे “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु”
(१।२।११) इति सिचः कित्त्वे “सुजिदृशोर्भल्यमकिति” (६।१।१८) इति पर्युदासात्-
भ्रामागम^२ इत्यर्थः ।

अदृजाताम् इति । “अश्च” (८।२।३६) इति घः । “पठोकः सि” (८।२।४१)
इति पत्यं क्षः ।

शम्पते इति । शमु उपशमे । हेतुमण्यन्तात् कर्मणि लः । यक् । “शोरनिट्”
(६।४।५१) इति णिलोपः । अग्रन्तत्वात् “मितां ह्रस्वः” (ग०) भावे लकारभ्रम
निरसितुं मोहो मुकुन्देनेत्युपन्यासः ।

चिण्णमुचोरिति । मितां ह्रस्वे कृते पक्षे दीर्घार्थः वचनम् ।

ननु प्रकृतो^३ मितां ह्रस्व एव विकल्प्यताम्^४ । तत्र यदा ह्रस्वस्तदा अशमि इति
भविष्यति । तदभावपक्षे यथास्थितोपधावृद्धिरेव श्रोष्यते अशमि इति । तत्किं दीर्घ-
ग्रहणेनेत्याशङ्क्य सत्प्रयोजनमाह—द्वितीये णिचि इत्यादि ।

यदाशमेर्हेतुमण्यन्तात् शमयन्तं प्रयुक्त्वामिति प्रयोजकव्यापारे द्वितीयो णिच्
क्रियते, तदा अशम् इ इ चिण्ण इति स्थिते “शोरनिट्” (६।४।५१) इति पूर्वस्य लोर्लो-
पितस्य^५ स्यान्निवदभावाद् अत्र णिश्चिण्णपरो न तस्मिन् यदङ्गं^६ पूर्वेषु णिचा
व्यवधानात् । यस्मिन् एव यदङ्गं^६ न स चिण्णपरः परेण णिचा व्यवधानाद् इति ह्रस्व
विकल्पो न सिद्धयेदिति दीर्घ एव विधोयते इत्यर्थः ।

१. चिण्वदिटि इति क० पु० ।

२. भ्रामागम इति क० पु० ।

३. प्रकृतो इति क० पु० ।

४. निवदङ्गमिति ।

५. विकल्प्यतामिति क० पु० ।

६. लोपेतस्येति क० पु० ।

७. निवदङ्गमिति क० पु० ।

क्तावाद्यणिचलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पाक्षिक उपधाह्रस्वो न स्यात् । अशमि ।
अशमि । ण्यन्तत्वेनाजन्तत्वात् चिष्वदिट् । तस्य “असिद्धवदत्राभात्”
(६।४।२२) इति णिलोपं प्रति असिद्धत्वाणिचलोपः । अशमिपाताम् । अशमि-
पाताम् । चिष्वदिट्भावे अशमपिपाताम् । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ।

६०९. नोदात्तोपदेशस्य भान्तस्यानाचामेः [७।३।३४]

मातस्थ सेट उपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञिणि कृति च न त्वाचमेः ।
अशमि । अदमि । अनाचमेः किम् ? आचामि । “अनाचमिकमिवमीना-

ननु दीर्घविधावपि स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानं दुर्वारमत आह—दीर्घविधौ तु इति ।
तुः पदान्तराद्विशेषयित्तु नार्थः ।

तमेव विशेषं दर्शयति—मजादेशो न स्थानिवदिति । “न पदान्तद्विर्वचन”
(१।१।५८) इति निषेधादित्यर्थः । यस्माद्दीर्घविधौ स्थानिवद्भावो नास्ति । अतः
पाक्षिकः दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः ।

न चैतद् ह्रस्वविधावपि सुवचमित्याह—ह्रस्वोक्तावित्यादि । न हि ह्रस्वविधा-
वपि केनचित् स्थानिवद्भावो निषिद्ध इति भावः ।

ननु शमेरनजन्तत्वात् अशमिपाताम् इति चिष्वद्भावो न स्यादत आह—
ण्यन्तत्वेनेत्यादि । ण्यन्तं धात्वन्तरं तदुपदेशावस्थायां भवत्ययमजन्त इति भावः ।
एतत्तु केवले णिचि ण्यन्ताद्वा णिचि साधारणम् ।

नन्वेव चिष्वदिटि सति अनिटीति निषेधाणिचलोपो न स्यादत आह—तस्ये-
त्यादि । अस्ति समानाश्रयत्वं णिलोपस्य चिष्वदिटश्च सिजेकाश्रयत्वात् । उक्तं च—इह
पाऽसिद्धस्तेन मे लप्यते णिरिति । अशमिपाताम् । अशमिपातामिति । यलादिलक्षणे
इति लोपोभावे गुणायी । शम्यते मुनिना । भावे लः ।

नोदात्तोपदेशः । आद्यमुच्चारणमुपदेशो धातुपाठः । उपदेशे उदात्त उदात्तो-
पदेशः । अस्मादेव निपातनान् परनिपातः । स चार्थात् सेडेव भवति । अनुदात्तोपदेश-
स्येदो निषेधादित्याशयेन व्याचष्टे—सेट इति । उपधाया इति ।

यद्यप्येतन्न प्रकृतं वृद्धिग्रहणं च “हनस्तोऽचिरणमुलोः” (७।३।३२) “आतो
युक् चिरण् कृतोः” (७।३।३३) इत्येताभ्यां व्यवच्छिन्नम्, तथापि सामर्थ्यात्सिध्यम्,
तथाहि निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात्, चिरण्कृतोश्चान्यस्याप्रसङ्गात् चिरण्कृतोर्दत्तास
तद्य भवतीत्युक्तेऽर्थोदुपधावृद्धिरेव मान्तानां संभवतीति निषिध्यते । “अत उपधायाः”
(७।१।११६) इत्ययान्तरमेव तु न कृतं चिरण्कृतोरुपजीवनार्थम् । आचामीत्यादि ।
“नोदात्तोपदेशस्य भान्तस्यानाचमिकमिवमीनाम्” इति सूत्रं पठनीयमित्यर्थः ।

मिति वाच्यम्” अकामि । अचामि । अमृचमृविश्रमां वेति केचित् । आमि
मा । अचामि । अचमि व्यश्रामि । व्यश्रमि । वध हिंसायाम् । “अनिवध्योरच”
(७।३।३५) इति न वृद्धिः, अवधि । “जाग्रोऽविचिणलुडित्सु”
(७।३।८५) इत्युक्ते वृद्धिः । अजागारि ण्यन्तजागर्तेऽविचिणमुलोर्वा वृद्धिरिति
केचित् । अजागरि । अजागारि ।

अत्र यद्यपि वार्तिके केवलश्चमिरूपात्, तथाप्याङ् पूर्वस्यैव पर्युदासो द्रष्टव्यः,
सूत्रे तथा दर्शनात् । वार्तिकस्य हि अनुक्तयोः कमिचम्योः सगृहे तात्पर्यम्, न तु चमेः
केवलस्यापि निषेधः । तथा च भाष्यम्—अत्यल्पमिदमुच्यते इति ।

न्यासकारोऽपि वार्तिकं प्रत्याचक्षाणस्तावदनाचमिरिति सूत्रेणोपादानात्
प्रतिषेध इत्याह । तथा च काशिकादौ वार्तिकोदाहरणे चाङ्पूर्वं एव प्रदर्शितः । अतः
एवाचार्यैरपि सूत्रे एवोदाहृतत्वाद् व्यतिरिक्ताविषयत्वाच्च पुनर्नोदाहृतः ।

एवं चानाङ्पूर्वस्य चमेः अचमि पर्यंचमि इति विस्तरेऽप्युदाहृतम्^१ । अत एव
केचिदाचमिकमिवमोनमिति वक्तव्यमिति पठन्ति । तन्निषेधो नेत्याध्याहृत्य व्याख्ये-
यम् । अकामोति । कमु कान्ती । “आयादयः” (३।१।३१) इति णिङ्भावपक्षे द्व-
मुदाहरणम् । णिङ्गन्ताच्च चिणि णिङो लोपस्य स्थानिवद्भावान्निषेधाप्रसङ्गात् किं
पर्युदासेन ? णिङ्निमित्ता वृद्धिर्नानेन निषिध्यते, चिण्कृतोरिति वचनात् । अस्मान्च
ण्यन्ताण्येचि चिण्वदित्यपि “चिण्णमुलोः” (६।४।६३) इति दीर्घविकल्पो नाशङ्क्यः
“न कस्यमिचमाम्”^२ (ग०) इति मिश्रविषेधात् । अचामोति । टुवम् उद्गिरणे ।
अमृचमित्यादि । अमरोगे । चमु अदने विपूर्वः । अमुतपसि खेदे च । तत्राम् गत्यादिपु
भवादिरस्ति । तस्य “नोदातोपदेशस्य” (७।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् आमीति
सिद्धम् । चौरादिकस्य स्वमरोगे इत्यस्य, णिचि वृद्धौ चिणि आमीति भविष्यति । न
चास्य मितं ह्रस्वप्रसङ्गः, “नान्ये मितोऽहेतो” (वा०) इति वचनात् । अत एवास्य—
आमः आमक इत्याद्यपि सिद्धयति । घातूनामनेकार्थत्वादेकार्थतापि न विरुध्यते ।
चमेरपि वार्तिके केवलस्योपादानात् निषेधपर्युदासवादिनां वृद्धौ अचामोति भविष्यति ।
तथा च कोमारं सूत्रं न सेटो भान्तस्याचमिकमिवमोति प्रागुपवर्णितास्तोत्याङ्पूर्वस्यैव
पर्युदासवादिनां केवलस्य वृद्धिनिषेधाद् अचमि इति भवति । अमेरपि विश्राम इत्यादि-
प्रचुरप्रयोगादर्शनाद् “नत्रा निदिष्टमनित्यमिति वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा
वृद्धिमपोच्छ्रतां व्यग्रामि”, इति ।

१. विस्तरे उदाहृतमिति क० पु० ।

२. न कस्यमिचमात्रात् इति क० पु० ।

३. अन्येषां विप्रमोति नास्ति क० पु० ।

६१०. भञ्जेश्च चिणि [६।४।३३]

भञ्जेर्नलोपो वा स्याच्चिणि । अभाजि । अभाजि ।

६११. विभापा चिण्णमुलो [७।१।६९]

लभेर्नुमागमो वा स्याच्चिण्णमुलोः परतः । अलम्भि । अलामि । व्यव-
स्थितमिच्छत्वात् प्रादेर्नित्यं गुम् । प्रालम्भि । यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्ष्यते,
तदा स कर्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकारः ।

अन्येवा व्यथमीति भवति । तथा च वद्धमानो वीथमेवृद्धिविकल्पं सूत्रया-
मास । एतत्प्रतारितो मणिकारोऽपि वैयाकरणमन्य ग्राह—विथमविथमयोद्व्य-
किरणस्मृतिविरोधेऽपि “वीथमेविकल्पः” इष्यते इति महाभाष्यवचनादुभयं साध्विति ।

तदिदं मतद्वैतेभेदं सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे—अमीति । “न माङ्गोने” (६।४-
७४) इत्याटोऽभावः । वयं हिंसायाम् इति भ्वादिव्यञ्जनान्तः प्रकृत्यन्तरम् । तथा च
प्रयुज्यते लक्षकश्चेन्न विद्येत बाधकोऽपि न विद्यते इति । हनःदेशस्य तु वधेरदन्तत्वा-
वृद्धेरपसङ्ग इति प्रागेवोक्तम् ।

भञ्जेश्च चिणि । अभाजीति । भञ्जो ग्रामदंने । नलोपे कृते “अत उपधायाः”
(७।१।११६) इति वृद्धिः ।

एवं शुद्धे कर्मणि प्रत्ययमुक्त्वा आतिदेशिकेऽपि कर्मणि वक्तुं कर्मकर्तारं निरु-
पयति—यदेत्यादि

अयमर्थः—सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्विकोऽवान्तरव्यापारोऽस्ति, अविच्छि-
त्तरस्य कारकत्वानुपपत्तेः । तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रेवास्ति, कारकव्यापार-
भेदापेक्षायां करणत्वादिसंभवः । ततश्च प्रधानेन कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतं स्वव्यापार-
कृतं स्वातन्त्र्यमिति कर्तृसंज्ञा न भवति, करणादिसंज्ञैव भवतीत्यर्थः । तत्र सकर्मकाः
घातः कर्मव्यापारमभिधाय तदुपसर्जनकर्तृव्यापारमप्याचक्षते । तद् यथा भिदिद्विधा
भग्नोपसर्जनकं भावनम् । पाचिश्च विविलत्युपसर्जनं विवलेदनम् । तत्र यदा कर्मणः वर्तते,
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा भिदवादिः कर्मव्यापारमात्रे
वर्तते समुदाये प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति कर्मव्यापारमात्रं प्रति च कर्तृ-
त्वमेव काष्ठादीनां प्रातिस्विकं न, तदा कर्मस्वगन्धोऽप्यस्ति । कर्तुः क्रियया व्याप्यत्वा-
प्रतीतेः । एवं च सकर्मका अप्यत्र प्रायोऽकर्मकाः भवन्ति मिथ्ये काष्ठं स्वमेवेति ।
एवं पचादिष्वप्युदाहृत् ।

१. कारका व्यापार भोग्येवाप्यविति क० पु० ।

२. सोऽप्यतिशयप्रतिपादयति क० पु० ।

६१२. कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिया [३।१।८७]

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपदं चिण् चिण्वदितः स्युः । उक्तं च—

“क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्म कर्तेति तद्विदुः” ॥ इति ।

किं पुनरकर्मकत्वसंपादने प्रयोजनम् ? तत्राह—कर्तरि भावे च लकारः इति । लकार इति । प्रकृताभिप्रायेणोक्तम् । उपलक्षणं त्वेतत् । कृत्यकत्वलक्षणानामिति । तेन भेदव्यं काष्ठेन । ईषद्भेदे काष्ठेनेति भावे तव्यादयोऽपि सिध्यन्ति ।

कर्मवत् । कर्मणा इति ह्यत्रिमत्त्वान् साधनं 'कर्म' गृह्यते, न लौकिकम् । तथा सति क्रियया तुल्या क्रिया यस्येत्युक्तं स्यात् । तच्चानन्यकम्, काचिदपि क्रिया कयाचित् तुल्यैवेति । कर्मशब्दश्च भञ्जाः क्रोशन्तीतिवत् तात्स्थ्यात् कर्मस्थां क्रियां लक्षयति, मुख्येन कर्मणा क्रियायाः सादृश्यासंभवात् । साध्यसाधनयोरत्यन्तवैतत्तयात् । तुल्यशब्दश्चेह सादृश्यवचनो गृह्यते प्रसिद्धतरयात् । क्रियातुल्यक्रिय इत्येव तु नोक्तम् । ('करणव्यापारेण तुल्यक्रियस्य मा भूत् । स'ष्वमिश्रित्तोति । करणाधिकरणव्यापारेऽपि धातुवर्तते इति मतम् । तस्मात् कर्मव्यापारेणैव सादृश्ये यथा स्यादिति कर्मग्रहणम्) । क्रियोपचारे च प्रयोजनम् ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् यथा स्यात्, कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च मा भूदित्येतत् सर्वं पर्यालोच्य व्याचष्टे—कर्मस्थया क्रियमेत्यादि । कर्मत्वं यद्यपि शक्तिः तथापि तन्मात्रे क्रियाया असंभवात् कर्मशब्देनेह द्रव्यमुच्यते, शक्तिशक्तिमतोभेदात् । कर्मस्थःवादिदं च 'लोरणो' १।३।६७ इत्यत्र निरूपितम् । 'कर्तरि शप्' (३।१।६८) इति प्रकृतं कर्तरीति मत्तम्यन्तमपि प्रथमया विपरिणम्यते इत्याशये'नाह—कर्तेति । कर्मणा तुल्यं वर्तते इति कर्मवत् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।१५) इति तृतीयान्ताद्धतिः । षोढातिदेशेऽपि प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽप्यमित्याह—कर्मवत्त्वाद् यगात्मनेपदेत्यादि ।

अनेनैव सूत्रेण सर्वाण्येव कर्माणि दृष्टानि कार्याणि प्रवक्ष्यन्ते इति । यद्वा' शास्त्रमतिदिश्यते ।

१. यमेह इति क० पु० ।

२. करणव्यापारेणोऽप्यारभ्य—कर्मग्रहणमिहान्तो नास्ति ( ) करेस्तांशितः क० पु० ।

३. इत्यापयेनेति क० पु० ।

४. यद्विधेति ख० पु० ।

गृत्वाच्छपि प्राप्ते कर्मकर्तरि यग् वाच्यः । कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्तौ “शेषात् कर्तरि” ( ) इति पुनः कर्तृग्रहणान् कर्तव्यं यः कर्ता तत्रैव परस्मैपदं न कर्मकर्तरि । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अत्र कर्तुस्तिङोक्तत्वात् प्रथमा ।

ननु कर्म कर्तेवाप्रसिद्धस्तत्कस्य कर्मवद्भावो विधीयते इत्याशङ्क्याह, वृद्ध-
संमत्या च द्रव्यति—उक्तं चेति । “कर्मत्वकर्मणा” (३।१।८७) इत्यस्मात् प्रागेतदुदा-
हृतमुचितम् । यत्कर्म काष्ठादिनिष्पन्नायां तद्वाह्यस्य कर्तृश्वेत्त्रादेर्वापारेण व्याप्य-
मानमपि स्वयमेव सतोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वाद् अनुदरा कन्येतिवद् प्रविवक्षया-
त्मनैव प्रसिद्धयति । विवलेदादिभाम् भवति ।

कथं पुनरचेतनं चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिद्धयति, यो हि कुठारस्योद्यमननिप-
तनादि करोति स भेदने कर्तापलब्धः ? न चैतत्, काष्ठेऽस्तांतिरयत् आह—सुकुरैः २३-
गुणैरिति । सुकरैरनायाससिद्धेः स्वेरात्मन्येगुणैः धर्मैः प्रशिक्षितावयवसंयोगपुराणत्व-
नि सारत्वादिभिर्हेतुभिस्तत् कर्म कर्तेति विदुषः व्यपदिशन्ति इत्यर्थः ।

परत्वाविति । यदास्य शास्त्रातिदेशस्तदा कर्मकर्तरि अतिदिष्टेन तेन शास्त्रेण
तत्तत् कार्यं प्रवर्त्यते । ततश्च “सावंधातुके यक्” (३।१।९७) इत्यवकाशः शुद्धं कर्म
पच्यते ओदनश्चेत्रेण । “कर्तरि शप्” (३।१।९८) शुरुः कर्ता चैत्रः पचतीति । कर्म-
कर्तव्यभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मकर्तरि ‘यग् वाच्यः’ इति व्याख्येय
इत्यर्थः ।

तत्रोदं व्याख्यानम् “कर्तरि शप्” (३।१।९८) इत्यत्र ग्रहणं न कर्तव्यमविशेषणं
सावंधातुके शप् विधेयस्तस्य भावकर्मणोर्योगपवादो भविष्यति । एवं सिद्धे कर्तृग्रहणं
कर्तव्यं यः कर्ता तत्रैव शब्दादयो यथा न्युः कर्मापदिष्टे मा भूतित्येवमर्थं भविष्यति ।

इह तर्हि दोषः शुद्धे कर्मणि सावकाशं भावकर्मणोरात्मनेपदं वाधित्वा कर्म-
कर्तरि परत्वात् परस्मैपदं न्यादित्यशङ्क्य पङ्क्तिरिति—कर्तरि कर्मेत्यनुवृत्ताविति ।
अनेन कर्तृग्रहणेनानुवृत्तमानं तद्विशिष्यते कर्तरि कर्तरोति । यदा कर्तृसामान्येऽनुवृ-
त्त्यापि लभ्ये पुनः कर्तृग्रहणं शुद्धस्य कर्तुः परिग्रहार्थमित्यर्थः ।

शुद्धत्वमेव विशदयति—कर्तव्यं यः कर्तेति न कथंचित् कमपिदिष्ट इत्यर्थः ।
भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति । अत्र भिदिद्विधा । भवनमात्रे वर्तते सा च कर्मस्या क्रिया
तस्यामेव संप्रति काष्ठं कर्तुं ।

१. तत्तत्कार्यं प्रवर्त्यते इत्यधिकः पाठः क० पु० ।

२. सिद्धमिति क० पु० ।

३. यथेति क० पु० ।

अभेदि । पच्यते ओदनः स्वमेव । अपाचि । यदा भावे लकारस्तदा काष्ठात् कर्तरि तृतीया । लोऽनुवृत्तेः स्तिङ्वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवच्चम् । तेनात्र न द्वितीया । भिद्यते काष्ठेन ।

ननु यदा काष्ठं कर्मकाष्ठं भिनत्तीति न सदा तत्स्यां विशरणक्रियां प्रति कर्तुं यदा च निवृत्तप्रेरणदशायां विशरणां प्रति कर्तुं तदा नैतत् कर्मस्थमिति कथं कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इत्युच्यते ? न ब्रूमोऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति । किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति ?

यद्येव पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यात् । नैव दोषः । कर्तुं कर्मणोर्घातोरन्यत्र संभवाद् घातोरिति लब्धेऽपि “घातोरेकाचः” (३।१।२२) इति पुनस्तदनुवृत्तिरेकत्वविवक्षायां । तेन यस्मिन्नेव घातो यत्कर्म तस्मिन्नेव घातो यदि तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्तव्यः । तेन घातुभेदे न भविष्यति इत्युचं भवति । यस्यैव कर्मणः ‘कर्मावस्थाया यद्वातूपात्तायाः क्रिया कर्त्रवस्थायामपि यदि सैव तु सदातूपात्ता भवति स कर्ता कर्मवदिति । एव च कर्मकर्त्रवस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियायाः भेदाभ्रयं सादृश्यमुपपादनोपम् । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरव्यावृत्त्यर्थम् । आत्मनाकरणेनेति च । शुद्धे कर्मणि प्रत्यये कर्तुंरनुक्त्वात् तृतीयेत्युक्तम् ।

कर्म कर्तरि तु न तथेत्याह—अत्र तु कर्तुंस्तिङ्कोक्त्वात् प्रथमेति । (ननु कार्यातिदेशेनैव द्वितीया विधेया । न चानानभिहिताधिकारोऽस्ति । सत्यम्, वत्करणमिह सर्वसादृश्याभंम् । तेन यथा कर्मण्यभिहिते न भवति । एवं कर्तव्यपीति द्वितीयाभाव इति स्थितमाकरे) अभेदोति । लुङि चिण् । पच्यते ओदनः इति । पचि^४ विक्लित्युपसर्जनविकलेदनवाची । स यदा तण्डुलानां सीकुमार्यातिशयप्रतिपिपादयिषया कतूव्यापारस्य सतोऽप्यविवक्षया कर्मव्यापारमात्रे विविलत्तौ वर्तते स्वयमेव विविलद्यते इति, तदा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियोऽयं कर्तव्य इति कर्मवद् भवति । कर्मस्थक्रियोऽत्रायं परिस्पन्दवदेव पाकस्योदनस्य पाकाभिनिवृत्तेः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या च क्रियेत्युक्तम् ।

यत्तूच्यते कर्मस्थः पच्यतेर्भाव इति । तत्पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोऽनौ भवति, अपरिस्पन्दसाधनसाध्या भाव इत्युक्तत्वात् । इह तु स्यादुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते इति पचिद्विकर्मकेषु प्राक् पठितः । वृत्तस्य पाकमन्तरेण पत्रस्य पाकासंभवात् । तेन दुह्यो^५दिर्गोणः इति वृद्धो कथिते लकारः ।

१. ननु यदा काष्ठं काष्ठं भिनत्तीति क० पु० ।

२. कर्मावस्थायामपि यदिसैवेति क० पु० ।

३. ननु कार्यातिदेशेनैवेत्यारभ्य-स्थित माकरे इत्यन्तो ( ) रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

४. पचति इति क० पु० ।

५. पाककर्माग्तरेणेति क० पु० ।

६. तस्मादुदुम्बरादिर्गोण इति क० पु० ।

६१३. तपस्तपःकर्मकस्यैव [३।१।८८]

तपःकर्मकस्यैव तपेः कर्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । तपोऽ-
र्जयतीत्यर्थः । “तपोऽनुतापे च” (३।१।६५) इति कर्म कर्तरि चिण् न ।
अतस्तपःकर्मैति किम् ? उत्तपति सुवर्णम् । अद्वावत् कर्तृकात् सृजो यक्
चिणौ कर्तरीति केचित् । सृज्यते राजं भक्तः । अमर्जि ।

कालस्तु वर्ततेति वदन्ति ।

अथर्वत्करणं किम् ? कर्मणा तुल्यक्रियः कर्मैत्युच्यमाने कर्ता कर्मसंज्ञ इति
विज्ञायते । ततश्च सकर्मकत्वादकर्मणो भावे लादयो न स्युः । वत्करणात्तु स्वाध्याय-
कर्मवत्त्वमप्यस्तीति भाषकायंसंतिद्विरित्याह—यदा भावे लकार इति कर्तरि । तृतीयेति ।
अनभिहितत्वादिति भावः ।

ननु तत्रापि कर्मवद्भावाद् द्वितीया भाष्यम्, तत्तत्तु तृतीयेत्यत आह—धानु-
वर्ततेरित्यादि । “लिङ्गशिष्यङ्” (३।१।८६) इति द्विलकारको निर्देशस्ततो ल इत्यनु-
वर्तते । तस्य च पष्ठ्या विपरिणामात्सस्य सवन्धिनो लकारवाच्यस्य कर्तुः कर्मवद्भावो
भवाति । न च भावे प्रत्यये सति कर्ता लकारवाच्य इति कर्मवद्भावाभाद इत्यर्थः ।

(ननु कर्मवद्भावे परत्वात् तृतीयेव भविष्यतीति। सत्यम्, कार्यातिदेशत्वे त्वतदु-
च्यते। तत्रानेनैव द्वितीया विधेयेति परत्वात् सैव स्यात्। किं च शास्त्रातिदेशोऽपि लकार-
वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भाव इत्यवश्यं वाच्यम्), अन्यथा कर्तव्यतिदेशात् कृत्यकत्ववर्था
अपि स्युः । भेत्तव्यं कुसूलः स्वयमेव । ईषद्भेदः कुसूलः स्वयमेव । भावे एव चेष्टते ।
भेत्तव्यं कुसूलेन । ईषद्भेदं कुसूलेनेति ।

तपस्तपःकर्मकस्यैव । त्रिययोः सादृश्ये कर्मवद्भावो विहितः पूर्वं सोऽप्यत्यन्त-
वेसादृश्ये न प्राप्नोत्ययं कर्मवद्भावो विधीयते। सर्वं वाक्यं सावधारणमित्ययं प्राप्तस्ये-
षावधारणस्यानुवादक एव शब्दो न पुनरस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति। तप्यते तपस्तापस
इति ।

त्रिया वै सादृश्यमुपपादयितुमाह—तपोऽर्जयतीत्यर्थ इति । ‘अत्रोपवासादिरूपं
तपस्तापस तपति इत्यत्र तपेः क्लेशानुभावनमर्थस्तत्र न कर्मस्थो व्यपारो दुःखानु-
भयस्तु तपेरर्थः । स तापस्तपः तप्यते स्वर्गयेत्यत्र यदाजंनं तपेरर्थः, नैकार्थत्वात्
तदाजंने । तापसः कर्ता न चार्जनं कर्मसादृशायां कर्मस्थत्वेन दृष्टमिति नेकस्यां
क्रियायां कर्मत्वकर्तृत्वे स्तः इति पूर्वोणाप्राप्तिरिति भावः ।

१. ननु साध्यापवादार्थ—ईषद्भेदं कुसूलेनेत्यन्तो ( ) रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. अत्रोपवासादिति क० पु० ।

३. तपेरर्थो नैकार्थत्वादिति क० पु० ।

६१४. कुषिरजो। प्राचां श्यन् परस्मैपदं च [१।३।६०]

अनयोः कर्मकर्तरि श्यन् परस्मैपदं वास्तः । कुष्यति कुष्यते वा पादः
स्वमेव । रज्यति रज्यते । व्यवस्थितविकल्पत्वादायधातुकेन । अकोपि ।
अरञ्जि ।

६१५. अच। कर्मकर्तरि [३।१।६२]

अजन्ताच्छ्लेशिचण् वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे । अकारि । अकृत ।

६१६. दुहश्च [३।१।६३]

अदोहि । अदुग्ध ।

अततेति । 'अचो अलि' (८।२।२६) इति सिचो लोपः । अद्यावत्तुंकादिस्थावि ।
यक्षिणाविति । एतदात्मनेपदस्याप्युपलक्षणम् । (यग्ग्रहणं च सृजेनं । अस्तु वाऽन्यमता-
नुरोधेन कृतम् । अत एव केचिदित्युक्तम् । स्वमते तु यग्विपये श्यन् विहितः । तथा च
भाष्यम्—सृजियुज्योः श्येस्तु इति) । अनयोः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद् भवति । तत्र
सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावः, यग्विपये च श्यन्नित्यर्थः । तत्र श्यनि सति
प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति । यकि तु तसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वं स्यात् ।
सृज्यते स्रजमिति । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । सृज विसर्गे । भक्त इत्यनेन कर्तुः श्रद्धावत्त्वं
द्योतयति । असर्जोति । लुङि चिण् ।

कुषिरजोरिति । कुपि निष्कर्षे । रञ्ज रागे । न लोपवतोरनुकरणं लाघवार्थम् ।
रज्यतीति । "अनिदिताश्च" (६।४।२४) इति न लोपः भ्रातृधातुकेनेति । श्यन् परस्मै-
पदं चेत्यर्थः ।

अचः कर्म । प्राप्तविभाषेयम् । अकृत इति । "उश्च" (१।२।१२) इति कित्वाप्त
गुणः । "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७) इति सिचो लोपः । अकारिधाताम् इत्यादौ
चिण्वदिटोऽपि विकल्पो न भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव । अन्ये तु मन्यन्ते
ग्रन्थकृन्मते भवत्येवेति । तथा च वक्ष्यति चिण्वदिटो न निषेधः । इति केचिदिति ।
भाकरे तु चिणोव चिण्वदित्याश्रयणात् । चिणोपरे यत्पूर्वस्य कार्यं तदेवातिदिश्यते,
न च चिणो विकल्पश्चिणोपरे पूर्वस्येति न शङ्कावकाशः ।

दुहश्च । दुहश्च्लेशिचण् चेत्यर्थः । अदुग्धेति । चिणभावे सिचोऽपवादः "शल
इगुपध" (३।१।४५) इति वसः । तस्य "लुगवा दुहदिह" (७।३।७३) इति पक्षे लुक् ।
"दादेः" (८।२।३२) इति घः । घत्वम् । जश्त्वम्, पक्षे अघुच्चातेत्यपि ।

१. यग्ग्रहणं तु इत्यारम्भ—श्येस्तु इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितः क० पु० ।

२. विभाषेति द्विवारं क० पु० ।

३. पूर्वस्थिति न शङ्कावकाशः इति क० पु० ।

६१७. न रुधः । [३।१।६४]

रुधश्च्येः कर्मकर्तारि चिण् न । अरुद्ध । पचदुहान्यद्विकर्मकाणां कर्म-
कर्ता न कर्मवदिति केचित् । चिनोति वृक्षः फलानि स्वयमेव । द्विकर्मकाणां
पचदुहाभ्यां कर्मकर्तारि चिण् नेति केचित् । अपक्ताग्रः फलम् । अदुग्ध
गौर्दुग्धम् ।

न रुधः । अरुद्धेति । रुधिर आवरणे । “भ्रूलो भ्रुलि” (८।१।२६) इति सिचो
लोपः । “लिङ्सिचो” (१।२।११) इति कित्त्वान्न गुणः । घत्वजश्च्ये । पचदुहान्येत्यादि ।
दुपचप् पाके । दुह प्रपूरणे । आभ्यामन्येषाम् । रुधेस्तु नायं निषेधः “न रुधः” (३।१।६४)
इति चिपरनिषेधसामर्थ्यात् चिनोति वृक्षः फलानि—इत्यादि । देवदत्तो वृक्षं फलानि
चिनोति । फलानि त्यजन्त वृक्षं देवदत्तस्त्याजयति—इत्यर्थः ।

अत्र वृक्षोऽकथितं कर्म स यदाऽवनतशाखत्वादिना सौकर्येण चयनेऽत्यन्तमनु-
कूलतया^१ पुरुषव्यापारयाविवक्षया त्यागं प्रति स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, तदाऽसौ
कर्मकर्ता भवति । तत्र कर्तारि वृक्षे लकारेणोक्ते प्रथमा । फलेभ्यस्तु द्वितीया स्थितैव ।
कर्मवद्भावे निषिद्धेति प्रश्नो भवति । अस्माद्भावे लकारस्तु न भवति कर्मस्थाया
अपि त्यागक्रियायाः । (‘सकर्मकत्वात् । द्विकर्मकेषु चाप्रधानमेव कर्म कर्ता भवति, न
प्रधानम् । अनादित्वाद्विवक्षायाः सदाह—हरदत्तः—“न दुहन्तुनमाम्” (३।१।८६)
इत्यत्र दुहिरयं द्विकर्मकः । तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यास्मिन्) कर्मणि लकारस्तस्य
कर्तृत्वकर्तृत्वविवक्षा । प्रधानं कर्म तु कर्मवदिति । द्विकर्मकाभ्यां पचदुहाभ्यामित्यादि ।
‘द्विकर्मकेषु हि प्राक् पचिः पठितः तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगात् । तथा च सस्मादु-
दुग्धः सलोहितं फलं पच्यते इति भाष्ये उद्धृष्टम् । व्याख्यातं च पचिरत्र विषये
द्विकर्मकः, वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासभवात् ।

हरदत्तस्तु (‘कर्मवद्भावे न मन्यते यदाह—अप्रधाने दुहादीनामिति । वृक्षोऽ-
कथितं कर्म तत्र लकारः । कालस्तु कर्तेति कालेन वृक्षः फलं पच्यते शुद्धं कर्मणि
प्रत्ययः इत्युक्तं भवति । अत एवाभ्यं कर्मवत्कर्तृत्वाभावात् कर्मवद्भाव आरब्धो
भाष्ये) । दुहिपच्योर्वहुलं सकर्मकयोरिति ।

तथा च कैयटः—वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । एवंविधे च
विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ इति । अपाचि फलमिति । कर्म-
कर्तरोति वचनात् स्वयमेवेति ज्ञेयम् । तेन शुद्धे कर्मणि भावे चिण् भवत्येव । अपाचि
आग्नेरेण फलम् । अदोहि गवा दुग्धमिति ।

१. अनुकूलतयापारत्वाविवक्षयायास्तं प्रति इति क० पु० ।

२. सकर्मकत्वादित्याभ्यं—यस्मिन्निवृत्तो ( ) रेषाद्धितो नास्ति क० पु० ।

३. कर्मवद्भावमित्याभ्यं—भाष्ये इत्यन्तो ( ) रेषाद्धितो नास्ति क० पु० ।

६१८. न दुहस्तुनमां यक्चिणौ [३।१।८९]

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यम् निषेध्यते । चिण् प्रागेव विकल्पितः । दुग्धे । प्रस्तुते । चिण्वदिष्टो न निषेध इति केचित् । अस्नाविष्ट । “स्तुक्रमोः” (७।२।३६) इति नेट् । अस्तोष्ट । नमते । अनंस्त । “णिश्रून्थिप्रनिययूजामात्मनेदाकर्मकाणां च यक्चिणौ न” । कारयते । एयन्तात् कर्मकर्तरि चङ् वेति केचित् । अचीकरत् ।

न दुहस्तुनमामिति । दुह प्रपूरणे, ण्यु प्रस्रवणे, नम प्रहृत्ये शब्दे च । चिण्वदिष्टो न निषेध इति ।

केचिदिति । चिण्वदिति इि चिणि यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते । न च चिण् निषेधश्चिणि परतो विधीयते इति चिण्निषेधे कतंग्ये नान्ति चिण्वद्भाव इति भावः ।

केचिदिति वचनात् स्वमते निषेधो भवति इत्युक्तम् । तृतीयान्ताद्धतेविज्ञानाद् चिणो निषेधोऽपि चिण्कार्यमेवेति । अस्नाविष्टेति । चिण्वदिष्टे वृद्धिः । प्रास्तोष्टेति । तदभावे नमते इति । अन्तर्भावितरण्यथोऽत्र नमिरिति कर्मस्थक्रियः सम्पद्यते । यथा नमयति दण्डं देवदत्तः । नमते दण्डः स्वयमेवेति । णिश्रन्थि इत्यादि । णीति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणम् । यथा पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । “पुच्छभाण्डचीवराणिङ्” (३।१००) स यदाऽन्तर्भावितरण्यथस्तदोत्पुच्छयते गाम् । पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षामासुत्पुच्छयत गौः स्वयमेव । उदपुच्छत । णिचमुदाहरति-कारयते इति । यकिं प्रतिपदे शपि गुणः । एयन्तात् कर्मकर्तारं चङ् वेति केचिदिति ।

अयं भावः-चङ् विधीयते न कर्तव्यम्, सामान्येन चङ् विधीयताम् । तस्य भावकर्मणोः परत्वाच्चिण् बाधको भविष्यति । किं च “चिण् ते पदः” (३।१।९०) इत्यतश्चिणीति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । ण्यादिभ्यो विहितमपि चङ् बाधित्वा भावकर्मणोश्चिण्वेव यथा स्यादिति ।

यत्तु षदन्ति-पूर्वं चिण्ग्रहणं विकल्पनिषेधाभ्यां संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तयो-रप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनश्चिण्ग्रहणमिति । तन्न, विकल्पस्य च (विधावेव निवृत्तत्वात् । अन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यात् । नापि निषेधानुवृत्तिशङ्का । न च भावकर्मणोः केनचिच्चिणः प्राप्तिरस्ति । अत एव चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ।

एव सिद्धे चिण्ग्रहणसामर्थ्याच्चिण्वेवात्र भवितव्यमिति वादिनश्चङ्मन्त्र नेच्छन्ति । भाष्यकारस्तु अचीकरत् कटः स्वयमेव । उदशिश्रियत् कटः स्वयमेवेति चङ्मुदाजहार) । ततो वैमत्याच्चिण्विकल्पः फलति इति ।

१. विधावेव निवृत्तत्वादिशब्दस्य—उदाजहारेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० । विकल्पस्य न ह्य इति नियमश्च प्रवृत्तिशङ्काप्राप्तिपूर्वको हि स न चात्र प्राप्तिः इति पाठः क० पु० ।

अकारिष्ट । अकारिष्ट । अघ्नीते । अघ्न्यिष्ट । अघ्नीते । अघ्न्यिष्ट ।
मृते । अवोचत् । आहते । आहत । आधानिष्ट । आवधीष्ट ।

कृगृध्रिजभृषार्थेभ्यः सन्नन्ताच्च यक्चिणौ न । श्रिज्बन्धीत् चिष्वदिदृषि
नेति केचिद् । किरते । अकीर्ण । गिरते । अगीर्ण । अयते । अभयिष्ट । अभ्रा-
यिष्ट । तंसते । अतंसिष्ट । चिकीर्षते । अचिकीर्षिष्ट ।

अकारिष्टेति । चङभावे सिच् इद् गुणान्नादेशौ । अकारिष्टेति । चिष्वदिदृषत्से ।
अघ्नातीति । अघ्न्य अघ्न्य सन्दर्भे । प्रवादो । “ई हल्ययोः” (१।४।११३) “अनिदिताम्”
(१।४।२४) इति नलोपः । अघ्न्यिष्टेति । अघ्न्य अघ्न्यस्योराधृषीयपोरपि ग्रहण-
मिच्छन्ति । ‘अघ्न्ययते अघ्न्ययते वा स्वयमेवेति विधेयः । मृते इति । मृवीति कपां
देवदत्तः, मृते कपा स्वयमेवेत्युदाहार्यम् । वचनं शब्दप्रवाशन्फलत्वात् कर्मत्वम् ।
अन्तर्भावितव्यपत्त्याद्वा । अवोचतेति । (“ब्रुवोवचिः” (२।४।१३), “अत्यतिवचिः”
(३।१।१२) इत्यद् । “वच उच्च” (७।४।२०) । आहन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते
माणवकः स्वयमेवेत्युदाहरिते) “आहो यमहनः” (१।३।२८) इत्यात्मनेपदमस्माद्विहितं
तद्विधौ चायमकर्मकत्वेनाश्रितः । कर्माविवक्षयाऽकर्मकश्चेति पूर्वं सकर्मकत्वेऽपि किरट-
मुदाहरणमिति मन्यते ।

हरदत्तस्तु—आत्मनेपदं विधावकर्मका ये घातवो निर्दिष्टास्ते यदाऽन्तर्भावितव्य-
पत्त्यात् सकर्मका भवन्ति ते आत्मनेपदाकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्मण इत्याह ।

इदं चोदाजहार । वेः शब्दकर्मणः । अकर्मकाच्च । विकुर्वतो सैन्धवा बल्यन्ती-
त्यर्थाः । तान् ‘यदान्यो बल्यन्ति, तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनः सौकर्म्यतिशयाय कर्तृत्व-
विवक्षामां विकुर्वन्ते सैन्धवाः । सुष्ठु बल्यन्तीत्यर्थः ।

आहतेति । विष् चिष्वदिदोऽभावे “हनः सिच्” (१।२।१४) इति क्त्वाद्
नलोपः । “हत्वाद्ङ्गात्” (८।१।२०) इति चिचो लोपः । अघानिष्टेति । चिष्वदिदृ-
षत्से । धत्वम् । “आत्मनेपदेषु” (२।४।४४) इति वधादेशः विकल्पेन । कृगृध्रि-
त्यादि । कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । श्रिज् सेवयाम् । भृषात्तद्धारस्तदर्थाः । अकीर्णेति ।
चिणभावे “उरच” (१।२।१२) इति क्त्वाद् गुणान्नावे अत इत्, रपरत्वम्, “हति
च” (८।१।७७) इति दोषः । चिष्वदिदृ पत्तेऽकारिष्टेति । गिरतेरप्यकारिष्ट । “हिट्

१. अघ्न्यते वा स्वयमेवेति क० पु० ।

२. ब्रुवो वचिर्वात्त्यास्य-उदाहरिते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो भास्ति क० पु० ।

३. यदान् यो इति क० पु० ।

एयादयो एयन्तनिष्कर्म गत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यावि गौखेऽन्ये तु यथारुचि ॥ १ ॥

नित्ये विजनमजागारि रजनिमगमिमवमयाचि संभोगम् ।

गोषी हावमकार्यत भावरचैनामनन्तेन ॥ २ ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया

सिचोरात्मनेपदेपु" (७।२।४२) इतीदृशे गुणे चागरिष्ट । "वृत्तो वा" (७।२।३८) इति दोर्घे वा अगरीष्ट । "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति पत्ते लत्वमप्युहाम् । अस्य च ष्वमि इट् चिष्वदिद् तद्विकल्पे लत्वविकल्पात् "विभाषेः" (८।३।८९) इति ढत्वविकल्पात् "धि च" (८।२।२५) इति सलोपविकल्पे ढत्वविकल्पाभ्यां ढस्य घस्य च व्याससमासाभ्यां द्वित्वविकल्पे सवर्गलोपविकल्पे पुनर्द्वित्वलोपादिप्रपञ्चेनाष्टि-शद्रूपाणि भवन्ति । विस्तरमयादिह नोदाह्रियन्ते । शब्दालंङ्कारादनुसंधेयानि ।

अभ्रायिष्टेति । चिष्वदिटि । तंसते इति । तसि अलङ्कारे । भूयार्थोऽयम् । चिकीर्षते इति । कृञ् सन् । प्रकृत्ययपिक्तमत्र कर्मस्थक्रियत्वम् । इच्छा तु कर्तृस्था । प्रार्थं च प्रकृत्यर्थप्राधान्यम्, तदर्थत्वादित्छायाः ।

अत्र ये द्विकर्मकास्तेषु यदा कर्मणि प्रत्ययः । किं मुख्ये कर्मणि स्यादुताप्रधाने किं चोभयोरिति सदेहे निरायमाह—प्रादय इति । "अकथितं च" (१।४।५१) इत्यत्र दुहादयो न्यादयश्च द्वेराशयेन पठिताः । तेषु न्यादयो नीहृकृपित्यादयः । ये च प्यन्ताः निष्कर्मणिः, ये च एयन्ता गत्यर्थाः, ते मुख्ये कर्मणि विहित लकृत्यक्तखलर्थरूप यान्ति प्राप्नुवन्ति । यथा नीयते ग्राममजा, नेया नीता सुतया ।

अयं भावः—कर्माभिधाय प्रवृत्तः प्रत्ययो युगपदभिन्नकत्तं कर्मद्वयमेकोऽभिधातु-मसमर्थः इत्युभयोस्तावन्न भवति । अन्यतरत्रापि प्रवर्तमानः प्रधाने एव प्रवर्तते "प्रधानाप्रधानसमवाये प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्" । कथं तर्हि द्वितीयोभ्यां भवति । नैव दोषः, स हि प्रातिपदिकं पृथगुत्पद्यते नैकात् । तत्रैकया प्रधानमभिधीयते परयात्व-प्रधानमिति नास्ति विरोधः ।

एवं पष्ठयपि नेताऽश्वस्य ग्रामस्येति । अत्र प्रधाने नियता पष्टी । गुरो तूमयथा-भवदित्याह—गोशिका पुत्रः इति भाष्ये व्यवस्थितम् । दुहादिर्गोण इति । दुह्या-च्यर्थेत्यादिपठिताः । घातवो गोरो कर्मणि प्रत्ययं यान्तोति संबन्धः । यथा दुह्यते गोः पयः । दोह्या । दुग्धा । सुदोहा । अत्र दुहेः प्रधानं कर्म पयः, गोस्त्वकथितं कर्माप्रधानं तत्र प्रत्ययो न न्यादिवत् प्रधाने । युक्तं चेत्तत्, यतः पयो हि पूर्वं गवि प्रवर्तते, अतोऽन्तरङ्गत्वाद् अप्रधाने एव गवादी लादयो भवन्ति । न बहिरङ्गे पयसि । उक्तं च—गुणकर्मणि लादिविधिः । पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेम्पुयंस्माद्

गव्येव यतते प्राक् । तस्मात् शुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव चबन्धः गोः दुहिना पयस्तु प्राक्, तस्मात्लादयस्तस्मिन्निति । एवमन्यत्राप्युहाम् ।

अत्र दण्डमुपोरप्यप्रधान एव कर्मणि प्रत्यय इष्यते । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । दण्ड्याः । दण्डिताः । सुदण्डाः । अत्र हि शतं प्रधानं दण्डेर्ग्रहणार्थत्वात् । अग्निंश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । निग्रहार्थस्तु न भवतोत्येतत्कारकेष्वेव प्रपञ्चितम् । एवं मुप्यते शतं देवदत्तः । गोपितव्यः । मुपितः । मुमोप । एवं च न्यादिष्वनयोः पाठः प्रामादिकः ।

('एवं पचेरपि यदाह हरदत्तः—यस्माद्दुस्वरः सलोहितं फलं पच्यते इत्यत्र दृत्तस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद् वृत्तोऽर्थात् कर्मणि तत्र लकारः । अप्रधाने दुहादीनामिति) ।

यद्वा तत्र द्विकर्मकगणनमात्रे तात्पर्यम् । इह तूभयत्रादिशब्दः प्रकारे । तेन न्यादयो नोप्रकाराः दण्डिमुपिव्यतिरिक्ता ग्राह्याः । दुह्यादयश्च दण्डिमुपिसहिताः ग्राह्या इति ध्येयम् । अन्ये तु यथा रुचीति । न्यादिभ्यो ष्यन्तनिष्ठकर्मगत्यर्थेभ्यो दुह्यादिश्च येज्ये द्विकर्मका गत्यादिमूत्रोक्ताः ते यथारुचि यथेच्छ मुख्ये गौणे वा प्रत्ययं यान्तोति सवन्धः । यथा बोध्यते माणवको धर्मम् । 'बोधितव्यो बोधिते सुबोधः । यथा बोध्यते माणवक धर्म इत्यादि । एव प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मणोरप्युदाहार्यम् ।

अत्रापि प्राधान्यमेव हेतुः प्रधानभूतणिच्प्रत्ययवाच्यप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वेन प्रयोज्यस्य प्राधान्यात् प्रत्ययार्थोपसर्जनोभूतप्रयाज्यव्यापारव्याप्यस्य तु प्राकृतकर्मणो गुणत्वात् ।

अन्ये स्वर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारः प्रधानं तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राकृतस्य प्राधान्यमित्याहुः । तच्चोभयं विवक्षाधीनम् । तथा हि धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभाव इति ।

एव च यथाविवक्षं प्रधाने स्वर्थकर्मणि प्रकृत्यर्थकर्मणि वा प्रत्ययः इत्याशयेनोक्तम्—यथारुचीति । एतच्च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेष्वेव । गत्यर्थकर्मकयोस्तु प्रबलप्रयोगदर्शनात् प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो ('भवन्तीति नियम इत्याहुः । इदमेवाभिप्रेत्य प्रागुक्तम्—ष्यन्तनिष्ठकर्मगत्यर्थाः मुख्यकर्मणोति । ह्रक्ोरपि ष्यन्तयोः प्रबलप्रयोगदर्शनादेव प्रयाज्यवर्मण्येव लादयः) इत्यप्याकरे स्थितम् । यथोपसंज्ञहार हरदत्तः । तदयमत्र निर्णयः नीवहिकृषिभ्यः प्रधाने कर्मणि लादयस्तत्संवन्धस्य पूर्वभावितत्वात् । दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुपिभ्यश्चाप्रधाने तत्संवन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने च यथेष्टम् । गत्यर्थकर्मकयोः ह्रक्ोरश्च ष्यन्तयोः प्रयोज्यकर्मणोति । प्राचार्यास्तु ह्रक्ोर्नेन नियममशिश्रियन् । तथा च यथारुचीत्यस्योदाहरणं गोपोहावमकार्यतेत्यादि प्रदर्शयिष्यन्ति । अत्र न्यादिष्वपि मन्यप्रहिषचामनियम इत्याहुः ।

१. प्रमुपेत्माद् इव्य चेति क० पु० ।

२. एव चेत्यारभ्य—दुहादीनामित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. न्यायोऽपि प्रकारा इति क० पु० ।

४. बोधितव्यो इत्यारभ्य—गुणत्वावित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

न्यादय इत्यादिनोकस्योदाहरणमाह—आपंथा नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये । गोप्यत्र मुख्यं कर्म ईप्सिततमत्वात् । तत्र ले कृते तिङोक्तत्वात् प्रथमा । विजनं त्वकथितं कर्म गोणम् । एयन्तं निष्कर्मणिमुदाहरति—अजागरि रजनि रात्रिम् । अजागरि । जागरिता । अनन्तेनेति सर्ववाक्यशेषः । अत्र जागर्तकर्मकस्याण्यन्ते कर्तुः गोप्याः प्यन्ते “गतिबुद्धि” (१।४।५२ इत्यादिना कर्मत्वम् । रजन्यास्तु “काल-भावाश्चगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” (वा०) इति । ततश्चायं द्विकर्मकः सपद्यते । तत्र मुख्ये कर्मणि गोप्यां लः । लुङि चिणि गुणः । जागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचिदुक्तेः । शेषं पूर्ववत् ।

तथा प्यन्तं गत्यर्थमुदाहरति—अगमीति । “मितां ह्यम्बः” (ग०) ।

दुह्यादिमुदाहरति—अयाचाति । अनन्तेन गोपो संयोगमयाचि । याचिता । अत्र संयोगो मुख्यं कर्म ईप्सिततमत्वात् । गापो तु तदर्थत्वात् अकथितं कर्मा मुख्यम् । तत्रापि गौर्गोऽपि कर्मणि गोप्यामेव प्रत्यय इति प्रथमा ।

अन्ये तु यथारुचीत्येतदुदाहरति—हावमकार्यते इति । अनन्तेन गोपी हावं शृङ्गारमाचनं चेष्टाविशेषं चाकार्यते कारिता । अत्र हावो मुख्यं कर्म, गोपी तु तदर्थत्वाद-मुख्यम् “हृक्कोरन्यतरस्याम्” (१।४।५३) इति कर्म । तत्र यदा ह्राव संस्कारकत्वेनो-पादीयते गोपो तु सस्कार्यत्वात् प्रचानमिति त्रिवक्षा । तदा गोप्या प्रत्ययः ।

यदा पुनर्ह्राविकोर्पाथैव प्रवृत्तिः, गोपी तु तदर्थतयोपादीयते, तदा हावमुख्य-त्वात् प्रत्ययमुदाहरति—भावश्चैनामनन्तेनेति । एता गोपोम् । अत्र गोप्यास्तिङानुक्त-त्वाद् द्विताया । भावात्कृत्वात् प्रथमा । भावश्चित्तवृत्त्यर्थकः क्रियाविशेषः । ये तु हृक्कोरपि एयन्तयोः प्रयोज्यकर्मण्येव प्रत्ययमिच्छन्ति तेषामेतदनुदाहरणम् । बुद्धि-प्रत्ययसंज्ञानार्थशब्दकर्ममुदाहृतव्यम् । अवोध्यत वा पठनीयम् ।

यदा कृ विज्ञाने दीर्घान्तिश्चक्षुरादिराकुस्मोयेष्वात्मनेपदी पठ्यते कैश्चित् । तया च वोपदेकः । कृड् विज्ञाने इति पठित्वा कृड् कारयते इत्युदाजहार । तस्य हेतुमण्णिवि बुद्धयर्थत्वात् द्विकर्मकस्येदमुदाहरणं द्रष्टव्यमित्यर्थसूचमेत्तिकया ।

६ध्वोमएडतमोतिमएडनमण्णियः शोबवंशामलो-

त्तसः धीनरगतिहमूनुरमवत् प्रत्ययवाचस्पतिः ।

तत्सुनोः कृतगुडभावविद्वतो सप्तत्रियाध्याहृषी

ध्रीकृच्छस्य कृतो सप्तसिक्कमत् सा भावकर्मप्रिया ॥ १ ॥

इति भावकर्मप्रिया ॥ भावकर्म ५०० ।

१. अत्रोच्येति क० पु० ।

२. श्वरादिवाक् स्मोयेष्वात्मनेपदीति क० पु० ।

३. कृड् इति क० पु० ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया

६१९. अभिज्ञावचने लृट् [३।२।११२]

स्मृतिपर्यायधातुयोगे भूतानद्यत्ने धातोर्लृट् स्यात् । स्मरसि कृष्ण
गोकुले वत्स्यामः ।

६२०. न यदि [३।२।११३]

यद्युक्ते प्रागुक्तं न । अभिज्ञानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ।

६२१. विभाषा साकाङ्क्षे [३।२।११४]

यच्छब्देन योगेऽपि उक्तार्थे लृट् वा स्यात्, लक्ष्यलक्षणसंबन्धे प्रयोक्तु-
राकाङ्क्षायाम् । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः, तत्र गारचारयिष्यामः ।
वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । एवं यच्छब्दे ।

प्रभित्ता । अभिज्ञा स्मृति, सा उच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनः । वचनग्रहणं
पर्यायार्थमित्याह—स्मृतिपर्यायधातुयोगे इति । तेन बुध्यसे, चेतयसे इत्यादियोगेऽपि
भवति । अर्थप्रकरणादिनाऽभिज्ञायामप्येषां वृत्तिसंभवात् । वत्स्याम इति । वस निवासे ।
‘स्यतासी’ (३।१।३३) इति स्यः । ‘सः स्याधंघातुके’ (७।४।५६) इति सस्य सः ।
‘मत्तो दीर्घो यञि’ (७।१।३) । एवमुत्तरेष्वपि प्रक्रिया स्मर्तव्या । विस्तरभयादत्र न
लिख्यते । वाक्यार्थः कर्म । अथ भृगो धावतीतिवत् ।

न यदि । यदिति सप्तमी । अभिज्ञावचन इत्यनुवर्तते । तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र
यदभिज्ञावचनं तन्नियोगतो यच्छब्दसहितमेवेत्याशयेनाह—यद्युक्ते इति । अभुञ्जमहि
इति भुज पालनाभ्यवहारयोः । लङ् ।

विभाषा । यदिति नानुवर्तते । सामान्येनार्थं विधिरित्याह—यच्छब्देन योगेऽपि
इति । अभिज्ञावचनेन योगे इत्यर्थः । तेनोभयत्र विभाषेयम् । यद्ययोगे निषेधादप्राप्तेऽ-
न्यत्र नित्यं प्राप्तेऽस्यारम्भात् ।

साकाङ्क्षाया विषयमाह—लक्ष्यलक्षणसंबन्धे इति । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्यः,
अपरो लक्षणम् । तत्र द्वयोरलक्ष्यलक्षणभावेन यः संबन्धः तद्विषयिणी चेदाकाङ्क्षेत्यर्थः ।

साकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात् धातोर्विशेषणं न सम्भवतीत्यालोच्याह—प्रयोक्तु-
रिति । उदाहरणे साकाङ्क्षतामुपपादयति । वासो लक्षणमिति । परं प्रति सिद्धतर-
त्वात् । चारणं लक्ष्यमिति । अनभ्यासदशापन्नत्वेन सहसा बुद्धयचनारोहान्त-

६२२. परोक्षे लिट् [३।२।११५]

चकार । उत्तमपुरुषे वैचित्र्यात् पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप ।
अत्यन्तापह्नवेऽपि लिट् । नाहं कलिङ्गं जगाम ।

६२३. हशश्वतोर्लङ् च [३।२।११६]

आभ्यां योगे लिङ्विषये लङ् स्यात् चाल्लिट् । इति हाकरोत् चकार वा ।
शश्वदकरोत् चकार वा ।

६२४. प्रश्ने चासन्नकाले [३।२।११७]

लङ् स्यात् चाल्लिट् । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? आसन्नकाले
किम् ? कसं जयान किम् ?

परिज्ञानादिति बोध्यम् । अननुभूते स्मृतेरेवासंभवात् । अस्ति चानयोः संबन्धप्रतिपादने
प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । स हि न वासमात्रं प्रतिपाद्य कृतीभवति । यतस्तेनैव प्रसिद्धेन
गोचारणमपि स्मारयितुं प्रवर्तते । लङिति । स्मरणि कृष्ण वनेऽवसामस्तत्र गाः अचा-
र्यामेति । एवमिति । यद्वने वत्स्यामः इत्याद्यूहम् ।

परोक्षे । पूर्वम् व्याख्यातमप्येतद्विशेषं वक्तुं स्मारितम् ।

अत्र पारोक्ष्यं साधनशक्त्याश्रयस्य द्रव्यस्य विवक्षितमित्युक्तम् । तत्रोत्तम-
विषये लिट् न प्राप्नोति । तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातः कर्ता, स चात्मनः प्रत्यक्ष
एवेत्याशङ्क्याह—उत्तमपुरुष इत्यादि । विक्षितं चित्तं यस्य स विवक्षितस्तस्य भावो
वैचित्र्यम् । मदस्वप्नादिभिरिवित्ते विक्षिते कश्चित् स्वगतमेव न जानाति, पश्चादेवं
त्वया कृतमिति पार्श्वस्थेभ्यः श्रुत्या प्रयुङ्क्ते 'सुप्तोऽहं किल विललाप' इति । किलेत्य-
ज्ञानं सूचयति । तेनात्मसाध्याऽपि क्रिया यदा चित्तविक्षेपान्नोपलभ्यते, तदाऽसौ परोक्षेति
भवति उत्तमविषयेऽपि लिङित्यर्थः ।

अत्यन्तापह्नवे लिट् । अपह्नवोऽपलापः । नाहमिति । कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो
देशः ।

तत्र प्रविश्य त्वया चिरं स्थितमिति कश्चिदुक्तः सन्नाह—नाहं कलिङ्गान्
जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्वेतुभूतं गमनमपीति । भवत्य-
त्रात्यन्तापह्नवः । यदा तु गमनमेवाभियुक्तस्तदेवापलपति न तदाऽत्यन्तापह्नव इति
सङ्गेव भवति ।

प्रश्ने चासन्न । पृच्छ्यते इति प्रश्नः । कर्मणि नङ् । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे
वर्तमानाद्वातोरित्यर्थः स्यात् । ततोऽर्थान्तरवाचिभ्यो न स्यात् । अत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमिति वक्ष्यन्ति ।

६२५. लट् स्मे [३।२।१८]

स्मयोगे लिङ्येऽपि लट् स्यात् । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

६२६. अपरोक्षे च [३।२।११९]

भूतानद्यतनेऽपरोक्षेऽपि स्मयोगे लट् स्यात् । एवं स्म पिता व्रजीति ।

६२७. ननौ पृष्टप्रतिवचने [३।२।१२०]

ननु योगे भूतेऽपि लट् पृष्टप्रतिवचने । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचने इति किम् ? नन्वकार्षीत् ।

६२८. नन्वोर्विभाषा [३।२।१२१]

आभ्यां योगे प्रागर्थे लङ् वा स्यात् । अकार्षीः किम् ? न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ।

६२९. पुरि लुङ् चास्मे [३।२।१२२]

पुरा शब्दयोगे भूतानद्यतने लुङ् लटौ वा स्तः, न तु स्म योगे । पक्षे यथा प्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः अवसन् । ऊपुर्वा । अस्मे किम् ? यजति स्म पुरा ।

ननौ पृष्ट । पृष्टमिति भावे कः । प्रश्नपूर्वं प्रतिवचनमिति मध्यमपदलोपी समास इति केचित् । हरदत्तस्तु कर्मणि कः । पृष्टस्य प्रतिवचनम् । पृष्टप्रतिवचनमिति पष्ठीप्रमास इत्याह—अत्यन्तासन्नकाले चायं विधिरिष्यते । अनद्यतने परोक्षे इति च निवृत्तम् । भुतसामान्येऽयं विधिरित्याह—भूतेऽप्येति ।

पुरि लुङ् । पुराशब्दस्य आत इति योगविभागात् आतो लोपेनायं निर्देशो न प्रःशब्दस्य, तस्य भूते वृत्त्यभावादिति दर्शयति—पुराशब्दयोगे इति । अनद्यतने इति । लुङ्ग्रहणं चात्र लिङ्गम् । व्यवहितमप्यनद्यतनमनुवर्तते इति । यदि भूतमात्रे स्यात् विभाषया लटो विधानात् तेन मुक्ते लुङ्प्ययत्नसिद्धः । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लङ्गैव स्यादिति कर्तव्यं लुङ्ग्रहणम् ।

चो लट् समुच्चिन्नोत्तीत्याह—लुङ् लटाविति । अवसन्निति । अनद्यतने भूते लङ् । ऊपुर्ति । परोक्षे भूते लिट् । “वचि स्वपि” (६।१।१३) इति संप्रसारणम् । पक्षे यथाप्राप्तमिति वचनादभिज्ञावचने लुङ्प्युदाहार्यः । स्मरसि वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति ।

१. विषये लटो विधानादिति क० पृ० ।

६३०. यावत्पुरानिपातयोर्लट् [३।३।४]

आभ्यां निपाताभ्यां योगे भविष्यति काले घातोर्लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोः किम् ? यावद् दास्यते तावद् भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

६३१. विभाषा कदाकह्योः [३।३।५]

आभ्यां योगे भविष्यति लट् वा स्यात् । पक्षे यथा प्राप्तम् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

६३२. किवृत्ते लिप्सायाम् [३।३।६]

विभक्तयन्तं हतरहतमान्तं च किमो रूपं किं वृत्तं तद्योगे भविष्यति वा लट् स्यात् लिप्सायाम् । कं क्तरं क्तमं वा त्वं भोजयसि ? भोजयितासि वा ?

यावत् पुरा । यावत्पुरेत्यविभक्तिको निर्देशः इति व्याचष्टे—आभ्यामित्यादि ।

भविष्यति गम्यादयः इत्यविकारादाह-भविष्यत्काले इति । यावद् भुङ्क्ते इत्यादि । निपातावेतौ निश्चय द्योतयतः । एतयोश्च प्रयोगे वर्तमाने लट् न भवति, भविष्यत्कालतया वर्तमानकालताया वायात् । यावद् दास्यते इत्यादि । यत्परिमाणस्य "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" (५।२।३६) "आ सर्वनाम्नः" (६।३।६१) लाक्षणिकत्वादेवानयोरग्रहणे सिद्धेऽपि "लक्षणप्रतिपदोक्त" परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायम् निपातग्रहणम् । कारणभूतयेति । वृत्तशब्दोऽयं तृतीयान्त इति दर्शयति ।

विभाषा कदा । मनु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषयः । "अनद्यतने, हिंसन्यतरस्याम्" (५।३।२१) किमोर्हि लट् इति व्युत्पादनात् । ततश्च तद्योगे लुट् वा भाव्यम्, न तु लृटा कर्हि भोक्ष्यते इति ।

अत्राहुः—भोक्ष्यते इति पदं भविष्यत्सामान्ये वर्तते, अनद्यतनावागतिस्तु कर्हिशब्दाधीना । न च वाक्यार्थः पदसंस्कारे उपयुज्यते इति । भोक्तेति ।

नन्वयं लुट् भविष्यत्सामान्ये विहितः सोऽनद्यतने लुटा बाधियते, तस्मात् विकल्पस्य विषयः ।

अत्र वदन्ति—“अनद्यतने लुट्” इत्यत्रायं योगोऽनुवर्तनीयः । तेन लुट् विषयेऽपि पक्षे लट् भवति । एवमुत्तरमपि योगत्रयं तत्रानुवर्त्यन्ते तथा तंष्वपि लडु-दाह्रियते इति ।

किं वृत्ते । वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तम् “कोऽधिकरणे च” इति कः । किमो-वृत्तं शेषपष्ठ्या समासः ।

६३३. लिप्स्यमानसिद्धौ च [३।३।७]

लिप्स्यमानेनात्रेन स्वर्गादिः सिद्धौ गम्यमानाभां भविष्यति लङ् वा स्यात् ।
योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

६३४. लोडर्थलक्षणे च [३।३।८]

लोडर्थस्य प्रैपादेः लक्षणक्रियावचनाद्धातोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् ।
आशंसायामपीति केचित् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गार्वात्य । पक्षे लुट् लटौ ।

६३५. वर्तमानसामाप्ये वर्तमानवद्वा [३।३।१३१]

समीपमेव साम्नी प्यम् । स्वार्थेऽपिप्यजनेन ज्ञाप्यते । वर्तमानसमीपे
भूते भविष्यति वा काले वर्तमानवत् प्रत्यया वा स्युः । कदा आगतोऽसि ?
अयमागच्छामि । अयमागमं वा । कदा आगमिष्यसि ? एष आगच्छामि,
आगमिष्यामि वा ।

अत्र किशब्दोऽव्यवत्वेन धर्तते, सत् सर्वं किं वृत्तम् ततश्च कीदृशः किमीय
इत्यादावपि प्रसङ्ग इति परिसंख्यानमाह—विभक्त्यन्तमित्यादि । यत् किमो रूपं
साक्षाद् विभक्तिपरं इतरद्वयप्रत्ययपरं वा तदिह किंवृत्तमित्युच्यते पूर्वाचार्यप्रसिद्धे-
रिति भावः ।

किमित्यादि । लब्धुकामः पृच्छतीत्यस्ति लिप्सा ।

लिप्स्यमानसिद्धौ । लब्धुमिष्यते यत्तत् लिप्स्यमानमन्नादि तन्निमित्ता चेत्
स्वर्गादिः सिद्धिः प्रतिपाद्यते तत्रैत्यर्थमाह—लिप्स्यमानेनेति । वस्तु कथनमेतत् ।
शेषयच्छया तु समासः ।

ननु यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्रास्ति इति पूर्वैराव सिद्धम् ।
तस्यम् । किं वृत्त इति तदुक्तम् । अकिंवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः इत्याशयेनोदाहरति—
योऽन्नमित्यादि । अन्नदातुः स्वर्गसिद्धिमाचक्षतेः प्रोत्साहयते ।

लोडर्थलक्षणे च । लोटोऽर्थः प्रैपातिसर्गप्राप्तकालाः विध्यादयश्च । तस्य लक्षणां
परिचायकी धारयती लोडर्थलक्षणाः सूत्रे उक्तः । स च धात्वर्थः क्रियेति वशाच्चे-
लक्षणाक्रियावचनादिति । प्रैपादिसापेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वाल्लक्षणाशब्दस्य क्रियेत्यनेन
समासः । लट्यतेऽनयेति लक्षणा । सा चासौ क्रियेति कर्मधारये पुंवद्भावः । कृष्णश्चे-
त्यादि । अत्र भोजनं मुल्लक्षणम्, चारणप्रैपो लट्यम् ।

वर्तमान । यद्यर्थं भविष्यत् स्यात्, ततो वर्तमानस्य यत् 'सामोप्यं भूतभविष्यद्व्याम्
इति तावन्नाभ्योऽतिदेशवेद्यया । यदि हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते तत्समीपेऽपि तस्मिन्
सिद्धयेति ।

६३६ आशंसायां भूतवच्च [३।३।१३२]

भविष्यति काले भूतवत् च कात् वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः आशंसा-
याम् । देवश्चेद् वर्षति, अवर्षीत्, वर्षिष्यति वा, एतद् भान्यं वषामः,
अवाप्सम्, वप्स्यामो वा ।

अथ वर्तमानं प्रति सामोप्यमित्यर्थः स्यात् । तथापि भूतभविष्यन्तो कालौ नाभि-
धेयेताम् । यदि तु सामोप्येन तद्वृत्तौ कालौ लक्षयिष्यते, तर्हि लाघवाय समीप इत्येव
वाच्यम्, किं प्यञ् इत्यत आह—समीप एव सामोप्यमिति

न चात्र पक्षे प्यञो वैयर्थ्यमित्याह—स्वार्थेऽप्येत्यादि । ज्ञापनप्रयोजनं च
('चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यमित्यादिसिद्धिः भूते भविष्यति चेति । स एव वर्तमानस्य
समीपः) । वर्तमानोऽस्य समीपः संभवतीति भावः ।

'वर्तमानवदिति । वर्तमानो लट् इत्यारभ्य यावद् "उणादयो" (३।३।१) इति
ये ये वर्तमाने विहितास्ते इत्यर्थः । वत्करण सर्वसादृश्यार्थं येन विशेषणेन यत्र प्रकृ-
त्युपपदोपाधौ यो विहितः स तथैव भवति, नान्यतो विहितोऽन्यतोऽपीति । यथा "पू-
यजोः शानत्" (३।२।१२८) वर्तमाने विहितः स ताभ्यामेव वर्तमानसमीपे भवति,
नान्यतः । अलंकरिष्णुरिति ताच्छ्रोल्यादिविशिष्टे कर्तव्यसंपूर्वात् कृञः इष्णुजुक्ः स
वर्तमानसामोप्येऽपि तथैव भवति । कदा भ्रागतोऽसि—इति भूतकालेन प्रश्नः । उदा-
हरणो भूतकालाभिव्यक्तये । एवं कदा गमिष्यसि इत्यादिऽप्युह्यम् ।

उदाहरणयोरयमेव पदाभ्यामागमना विनाभूत यद्रूपं प्रस्वेदपरिकरबन्धा-
दियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । इदानीमागमनमित्यर्थः । एव हि कवेति प्रश्ने उत्तरं सगच्छने,
सामोप्यं च द्योतितं भवति । आरोपादप्युपपत्तेर्नंदमारब्धव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अशंसायामिति । भविष्यत्काले इति । अप्राप्त्यर्थस्य प्राप्तुमिच्छा ह्याशंसा । सा
च न भूतार्थविपर्ययो संभवतीति भावः । आशंसयामिति । आशंस्यमानक्रियावचना-
द्धातोरिति यावत् । 'देवश्चेदित्याद्याशंसावाक्यम् । तत्र वर्षणं वषणं चोभयमप्याशा-
स्यते इति उभयत्रापि प्रत्ययः । भूतवदिति च । भूतसामान्यप्रत्ययो लुङ् वेति दिश्यते
नानद्यतनविशेषे विहितो लङ्लिटौ "सामान्यातिदेशे विशेषानसिदेशः" (५०) इति
न्यायात् । लुटोऽपि विपर्ययमिष्यते । तथा चाग्रे लृङ्प्रहरणम् ।

१. चातुर्वर्ण्यमित्यारभ्य—समीप इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. वर्तमानवदिति नास्ति क० पु० ।

३. कदा भ्रागतोऽसि इति नास्ति क० पु० ।

४. स्वतेरिति क० पु० ।

५. देवश्चेदित्याद्याशंसावाक्यमिति क० पु० ।

६३७. क्षिप्रवचने लृट् [३।३।१३३]

क्षिप्रपर्यायोपपदे भविष्यति लृडेव स्यादाशंसायां न भूतवत् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वाच्ये लङ्ङक्तिलुङ्-
वाधनार्था । इवः शीघ्रं वप्स्यामः ।

६३८. आशंसावचने लिङ् [३।३।१३४]

आशंसापर्यायोपपदे भविष्यति लिङेव स्यान्न भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयात्
आशंसेऽधीयीय आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

६३९. भूते च । [३।३।१४०]

“उत्ताप्योः समर्थयोः” इत्यादिलिङ्निमित्ते भूतेऽर्थे लङ् स्यात् क्रियाया
अनिष्पत्ता । यद्यहमेवमुताभोक्ष्ये अप्यभोक्ष्ये न भुक्तवान् ।

क्षिप्रवचने । वचनग्रहण स्वरूपमेव ग्रहणं मा विज्ञायीत्येवमर्थमित्याह—क्षिप्र-
पर्यायोपपदे इति । भूतवच्चेत्यस्यापवादोऽयमित्याह—न भूतवदिति । लुटो वाधनार्थेति ।
अन्यथा ह्यनद्यत्ने भविष्यति लुटं बाधित्वापवादत्वाल्लुङेव स्यादित्याशयः । लृङ्-
ग्रहणान्तु सोऽपि बाध्यते । अत एव पूर्वं लृडेव स्यादिति साधारणं व्याख्यानम् ।

आशंसावचने । न भूतवदिति । उपलक्षणमेतत् । भूतवच्चेत्यनेन प्रापितानां
सर्वेषामपवाद इत्यर्थः । लिङेवेत्येवकारेण क्षिप्रवचने लृटमपि व्यावर्तयति ।

यत्र हि क्षिप्रवचनमाशंसावचनं चोपनन्दं तत्र परत्वाल्लिङेव भाव्यम् । लृटस्तु
यत्राशंसावचनं नास्ति सोऽवकाशः । तदेतदुदाहरति—आशंसे क्षिप्रमधीयीतेति । इह
अध्ययने । अघिपूर्वः । “लिङ्ः सौमुट्” (३।४।१०२) । सलोपः । धातोर्लिट् ।
“इटोऽङ्” धातूपसर्गयोः सबर्णदीर्घः ।

भूते च । “लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्ता” (३।३।१३६) इति सर्वमनुवर्तते ।
तेन च भविष्यति विहित इत्यनेन भूते विधीयते । “उत्ताप्योः समर्थयोः” (३।३।१३९)
इत्यादि लिङ्निमित्तमिति । तेनात्र नित्यं लृङ् भवतोत्तर्यः ।

एवं च यद्यहमेवमिति यदिशब्दस्य पाठो न युक्तः “जातुप्रदोलिङ्” (३।३।
१४०) इत्यत्र ‘यदायद्योरपसंख्यानम्’ (वा०) इति यदेलिङ् निमित्तत्वादुत्तरमूत्रेण
लृटो विकल्पनात् । तस्मादहमेवमित्येव पठितव्यमित्याकरः । न भुक्तवानिति । एतेन
क्रियातिपत्तिं दर्शयति ।

१. नास्ति क० पु० ।

२. इटोऽङ् इति नास्ति क० पु० ।

६४०. वोताप्योः [३।३।१४१]

वा आ उताप्योः । उताप्योरिति यावद् भूते लिङ्निमित्ते लङ्क्रियाति-
पत्तौ वेत्यधिक्रियते ।

६४१. गर्हायां लङ्पि जात्वो [३।३।१४२]

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रयेऽपि गर्हायाम् । कालविशेषप्रत्यया-
पवादः । अपि जायां त्यजसि जातुगणिकामाधत्से । अत्र लिङ्निमित्ताभावात्
लृङ् न ।

६४२. विभाषा कथमि लिङ् च [३।३।१४३]

कथमापोगे कालत्रयेऽपि वा लिङ् स्यात् । चान् लट् गर्हायाम् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्
भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

वोताप्योरिति । वा आ उताप्योरित्यनेनाङोऽत्र प्रश्लेषं विवृणोति । मयादिभ्यां
चाङित्यादि । "उताप्योः" (३।३।१४२) इति यावद् । उताप्योरिति सूत्रैकदेशस्य
सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । ततश्च "प्रकृतिवदनुकरणम्" (५०) भवतीत्यनुकरणस्या-
प्रत्यय इति निषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाङोऽपि योगे पञ्चमी न भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु
पर्वुदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः "इयं" (७।१।१३), "तुभ्यमहो ऋषि" (७।२।१५)
इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेरिति स्थितम् । अत्र पक्षे छान्दसः पञ्चम्या लोपो द्रष्टव्यः । अत्रापि
लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूते च इत्यनुवर्तते । तेन वेत्यधिकारेण तदनुवृत्तिरपि
समुच्चयीते इत्याह—भूते इत्यादि ।

विभाषा कथमि । पक्षे इति । स्वे स्वे काले विहिताः लट्-लिट्-लुट्-लृङादयोऽप्यु-
दाहार्या इत्यर्थः । यद्येवं लङ्पि विभाषाग्रहणेन भविष्यति, किं चाल्लट् समुच्चयीते ।
सत्यम् । वर्तमाने सेत्स्यति कालान्तरे तु न स्यात् । अत्रेत्यादि । ('भूते एव क्रियाति-
पत्तौ विकल्पाधिकारात् लिङ्निमित्तं चास्ति कथं गर्हा च । अनेन पूर्वनिपातः लक्षण-
व्यवहारचिह्नम् । तेनानयोः प्रत्ययभ्यां यथासंख्यं न भवति । उत्तरत्र चोपपदाभ्याम् ।

अनवरुध्य । अनवरुत्ति व्याचष्टे—असंभावनेति । अमर्षो । अत्तमा । अकिंवृत्तेऽपि
इति स्पष्टार्थम् । अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तेरविशेषणीभयत्र सिद्धेः । क्रियातिपत्तौ
पक्षे लृङ् इति । भूते इति शेषः । भविष्यति नित्यमिति तु गम्यत एवेति नोक्तम् ।

१. भूते एवेत्यारभ्य—चोपपदाभ्यामित्यन्तो ( ) रेसाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६४३. किंवृत्ते लृङ्लृटौ [३।३।१४४]

किंवृत्तयोगे गर्हापमेतौ स्तः । कालत्रयेऽपि । सर्वलकारापवादः । कः कतरो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति । लृङ्त्र प्राग्वत् ।

६४४. जातुयदोलिङ् [३।३।१४७]

आभ्यां योगे कालत्रयेऽपि लिङेव स्यादुक्तेऽर्थे । यदा यद्योर्योगे च । ज्ञातु यत् यदा यदि वा त्वादृशो । हरिं निन्देत् नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ।

६४५. यच्चयत्रयोः [३।३।१४८]

आभ्यां योगे पूर्ववत् । यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः, न भवद्दधे न मर्षये । लृङ् प्राग्वत् ।

६४६. गर्हायां च [३।३।१४९]

अनवकलृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याप्यं तत् । लृङ् पूर्ववत् ।

किं वित्ताग्रश्चेष्टु । किं कितेति निपातसमुदायः क्रोधद्योतकः उपपदम् । केवल-योरे 'तमोरनवकलृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसंभवादित्यभिप्रेत्याह—किं किंन शब्दे इति । पूर्वसौव सिद्धे लृङ्ग्रहणं लिङो निवृत्त्यर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लृङेव स्यादिति । अस्त्योत्यादि । त्वं शूद्रो गमिष्यसि । त्वत्कर्तृकं शूद्रोगमनमस्ति तन्न मर्षये इत्यर्थः । ('तथा च भाष्यम्—भवति-यठति-यचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्शो भवन्तीति ।) अत्रेत्यादि विधा-तिरस्ताविति शेषः ।

('जातुयदोलिङ् ।) असवकलृप्त्यमर्षयोरित्येव लिङ्लृटोः सिद्धौ पुनर्विधानं लिङेव यथा स्यात्, लृङ् मा भूदित्येवमर्थमित्याशयेन व्याचष्टे—लिङेव स्यादिति । एतादृशे-योगे चेति । उपसंख्यानात् । लृङ् प्राग्वदिति । लिङ्निमित्तमस्त्योति भविष्यति नित्यं भूतेवेत्यर्थः ।)

१. एतयोरिति नास्ति क० पु० ।

२. तथा चेत्पारम्भ्य—भवन्तीत्यन्तो ( ) रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

३. जातुयदोलिङ् इत्यारम्भ्य—भूतेवेत्यर्थं इत्यन्तो नास्ति ( ) रेखाद्धितः क० पु० ।

६४७. चित्रीकरणे च [३।३।१५०]

यच्च यत्र वा त्वं याजयेः । चित्रमेतत् ।

६४८. शेषे लृङ्यदौ [३।३।१५१]

यच्चयत्राभ्यामन्येन यदिवर्जेन योगे लृङेव स्यात् कालत्रये चित्रीकरणे ।
आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अत्र लृङ् न । अयदौ किम् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत ।

६४९. उताप्योः समर्थयोर्लिङ् [३।३।१५२]

आभ्यां तुल्यार्थाभ्यां योगे लिङ् स्यात् त्रिकालेषु । सर्वलकारापवादः ।
वाढार्थे तुल्यार्थतानयोः । उत अपि वा हन्यादधं हरिः । इतः प्रभृति लिङ्-
निमित्ते क्रियातिशक्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

६५०. कामप्रवेदनेऽकञ्चिति [३।३।१५३]

स्वाभिप्रायाविष्करणार्थे लिङ् स्यात् कालत्रये न तु चिति । कामो
मे भुञ्जित भवान् । अकञ्चित् किम् । कञ्चिति जीवति ।

('चित्रीकरणे च । चित्रीकरणमाश्चर्यम् ।

शेषे लृङ्यदौ । यद्वा यत्नापेक्षः शेषो न चित्रीकरणापेक्षः) । लिङ्लृटोः सिद्धौ
पुनः करणापेक्षस्तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारादित्याशयेन व्याचष्टे—यच्च यत्राभ्यामन्ये-
नेति । लृङेव स्यादिति । सर्वलकारापवाद इत्यर्थः । अत्र लृङ् नेति । लिङ्निमित्ताभावा-
दित्याशयः । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति । अत्रानक्लृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते ।
तत्राश्चर्यं निमित्ते लृटि प्रतिपिद्धे यदा यद्योयोगे चेत्यनवक्लृप्तौ लिङ् । भाष्ये तूक्तम् ।
संभावनार्थो यदिशब्दः । तत्र संभावनेऽलमित्यनेन लिङ् । एवं च चित्रीकरणमत्र
नास्तीति अयदौ इति निषेधानर्थक्यमिति ।

उताप्योः । समानोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ शकन्त्वादित्वात् पररूपं समशब्दं प्रावृत्ति-
विषये तुल्यार्थः । इतः प्रभृतीत्यादि । वाधिकारो निवृत्त इत्यर्थः ।

कामप्रवेदने । काम इच्छा तस्याः प्रवेदनं प्रकाशनं तदाह—स्वाभिप्रायाविष्करणे
इति । कञ्चिज्जीवतीति । कञ्चिदित्यव्ययं कामप्रवेदने ।

१. चित्रीकरणे चेदित्यर्थः—चित्रीकरणापेक्ष इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० ५० ।

६५१. सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे [३।३।१५४]

अलमर्थेन प्रौढ्या संभावनेऽर्थे लिङ् सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः कालत्रये ।
अपि गिरि शिरसा भिन्द्यात् । अलमोऽप्रयोगे किम् ? अलं कृष्णो हस्तिनं
हनिष्यति ।

६५२. विभाषा घातौ सम्भावनवचने यदि [३।३।१५५]

संभावनेऽर्थे घातावुपपदे प्रागुक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे ।
संभावयामि भुञ्जीत भवान् भोक्ष्यते वा । अयदि किम् ? संभावयामि
यद् भुञ्जीथास्त्वम् ।

संभावे । संभावनमस्ति^१ विधुरप्रत्यये भवितव्यमनेनेति ज्ञानम् । तस्य विशेष-
णमलमिति । चेदिति । अलमिति चेत्तत्संभावनमिति विपरिणतेनान्वयः । संभावन-
मलमर्थविषयश्चेदित्यर्थः । अलमर्थश्चात्र पर्याप्तिः, न भूषणादिः । घातौश्च प्रत्यय-
विधानात् तादर्थ्यगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते । इदं घात्वर्थमनुष्ठातु समर्थमित्येवं रूपत्वेन
संभावनमित्यर्थः । तदाह—अलमर्थेनेत्यादि । अलमोऽर्थे विवृणोति—प्रौढ्येति । स्वकार्य-
निष्पादनं प्रौढिः । सिद्धाप्रयोग इति व्याचष्टे—सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोग इति । सन्नि-
धानादलम इति लभ्यते । चेदिति वस्तु कथनं न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वयः । सप्तम्यन्तेन
संबन्धासम्भवात् । ननु पुनः सिद्धोऽलमोऽप्रयोगः ? यत्र तस्यार्थो गम्यते न^२ चासौ
प्रयुज्यते । कालत्रये इति । उपलक्षणमेतत् । संभावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्भूविष्यतो
वाऽयं विधिरत एव लृट् प्रत्युदाहरिष्यति । अपि गिरिमित्यादि । एवं नामार्थं बलवा-
नित्यर्थः । गिरि तु भिनत्तु मा भिदत । अलं कृष्ण इति । पर्याप्तं हनिष्यतीत्यर्थः ।
संभावन किम् ? अलं भुङ्क्ते । अलमिति चेत् किं प्रायेण गमिष्यति । अनद्यतने लङ्-
प्युदाहार्यः ।

विभाषा । संभावनमुच्यते येन सा संभावनवचनो घातुः संभावयामि । अत्रकल्प-
यामि । शब्दे इत्यादिरूपः पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते इत्याह—उक्तेऽर्थे इति । तत्तश्च प्राप्त-
विभाषेयमिति भावः । संभावयामि भुञ्जीत भवानिति । भोजने भवान् युक्त इत्युत्प्रेक्ष्यते
इत्यर्थः । अयमपि भविष्यति विधिरिति दर्शयति भाच्यते वेति । लुङ्प्युदाहार्यः ।

१. संभावनमस्ति विधुरप्रत्यये इति क० पु० ।

२. संबन्धाभावात् इति क० पु० ।

३. तेन चासविति क० पु० ।

६५३. हेतुहेतुमतोलिङ् [३।३।१५६]

हेत्वर्थे हेतुमर्थे च लिङ् वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् । पक्षे लट् । पुनर्लिङ् क्ते भविष्यर्थे एव लिङ् । नेह हन्तीति पलायते ।

६५४. इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ [३।३।१५७]

इच्छार्थेषां धातुभिर्योगे लिङ्लोटौ स्तः त्रिषु कालेषु । इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । कामप्रवेदने वाच्ये नेह । इच्छन् करोति ।

६५५. लिङ् च [३।३।१५६]

समानकर्तृकैरिच्छार्थयोगे लिङ् वा स्यात् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

हेतुहेतुमतोलिङ् । हेतुः कारणं हेतुमत्फल हेत्वर्थं हेतुमर्थं चेति । वर्तमानाद् च्यवतोरिति शेषः । कृष्णमित्यादि । अत्र नमनं हेतुः सुखभासिहेतुमती ।

“उत्ताप्योः समययोः” (३।३।१५२) इत्यतो लिङ् नुवृत्तौ पुनर्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—पुनर्लिङ्गकैरित्यादि । स हि लिङ् कालत्रये विहितः, अस्य तु पुनर्ग्रहणाद् भविष्यद्विषयत्वमनुमीयतेऽभिधानस्वभावादित्यर्थः । “उपसर्गस्यायतौ” (८।१।२६) इति सत्वम् ।

अत्र हननं हेतुः पलायनं हेतुमत् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (३।३।१२६) इति लटः शता तु न भवति । इति योगे तु सन्निधिरिति व्यवस्थितविभाषामु पाठात् । अत्र लिङ्निमित्तात्वाद्भविष्यति क्रियातिपरी लृङ् ।

इच्छार्थेषु । इच्छा अर्थो येषां तेषु धातुषु इच्छामि प्राप्ये कामये इत्येवमादिषु पदेषु इति सूत्रान्तरव्यापारः ।

ननु कामप्रवेदने वाच्यमिति वक्ष्यति । किमर्थं तर्हि कामप्रवेदनेऽकचित्तीत्या-
रम्भे तेनैव सिद्धेः । सत्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते तत्रापि यथा
स्यादित्येवमर्थं तत् ।

इदं पुनर्यत्रेच्छार्थमुपपदं प्रयुज्यते, तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति दर्शयति—
इच्छार्थधातुभिर्योगे इति ।

लिङ्लोटौ स्त इति । यद्यपि कामप्रवेदन इत्येव सामान्यतो विधानादिच्छार्थोप-
पदेशि लिङ् सिद्धस्तथापि पुनर्लिङ्गकिलोटा वाच्यो भा भूदिति । लोट् चेत्येव तु नोक्तम् ।
प्रकृतेर्हि लिङ्ग्रहणे तु कृष्णमाणे तत्संबद्धविभाषाग्रहणमप्यनुकुर्यतेति ।

लिङ् च । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ वित्येव सिद्धे पुनरारम्भः समानकर्तृकैरिच्छार्थ-
योगे लिङेव यथा स्यात् लोपना भूदिति । किं च समानकर्तृकेषु तु पुनर्वचयति स यथा
लोटं वाधते । एवं लिङपि बाधेत । “कस्युदुत्तुमुन्वजयेषु तु वासरूपविधिर्नास्तोति”
लिङ् विधीयते ।

१. लिङ्नुवृत्तौ पुनरिति नास्ति क० पु० ।

६५६. इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने [३।३।१६०]

इच्छार्थेभ्यो लिङ् वा स्याद् वर्तमाने । पक्षे लट् । इच्छति । इच्छेत् ।
वटि । उर्यात् । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । कालत्रये विधौ यागं कुर्यात् ।
नियोगकरणे । इह भुञ्जीत भवान् । कामचारे इहासीत् भवान् सत्कारपूर्वके
व्यापारे । पुत्रमध्यापयन् भवान् । संप्रधारणे किम् ? भो वेदमधीयीय उत तर्कम् ।
प्रार्थने भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

६५७. प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

एषु गम्येषु कृत्याः स्युः लोट् च । कामचारानुज्ञा अतिसर्गः ।
प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छ । एवमतिमुष्टस्त्वम् । प्राप्तस्ते कालो वा । लिङ्प्यत्रेति
केचित् ।

इच्छार्थेभ्य इति । लटि प्राप्ते पक्षे लिङ् विधिः । वट्टीति । वयं कान्तौ उर्यादिति ।
“ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । “विधिनिमन्त्रण” (३।३।१६१) इति
लिङ् । भूयातो व्याख्यातमेतत् । कालत्रये इति एतदपि भविष्यत् उपलक्षणम् । यतो
विध्यादयश्चरवारः (‘प्रवर्तनाविशेषः । प्रवर्तना चाप्रवृत्तिविषया । संप्रश्नप्रार्थने अपि
तथैवेति नैषां भूतविद्यमानयोः सम्भवोऽस्ति । विधाविति ।) गुर्वादिना शिष्यादेः प्रेरण-
माज्ञेति यावन् यावत् (निमन्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे—निमन्त्रणं नियोगकरणम् ।
नियोगो नामावाक्यभावेन करणम् । यदकरणेन प्रत्यवाय इति यावत् । इह भुञ्जीत
भवानिति । आदे हि निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जानः प्रत्यवेति । अभिनयेनामन्त्रितोऽप-
कामति इति स्मृतेः कामचार इति । यदकरणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यर्थः । अघोष्टः
सत्कारपूर्वको व्यापारः । गुर्वादिराराध्यस्य व्यापारेणेत्यर्थः । संप्रश्नः संप्रधारणम् ।
इदं च कर्तव्यमिदं चेत्येवरूपा विचारणा । प्रार्थना याञ्चा प्रसिद्धा । एवं लोट् ।
विध्यादिष्वेव लोटोऽपि विधानात् ।

प्रेषातिसर्गः । विधिरेव प्रेरणम् । आमन्त्रणमेवातिसर्ग इति । लोटि सिद्धे
प्रेषातिसर्गयोर्ग्रहणं कृत्यायम् । अत्रैव कृत्या यथा स्युरिति । प्राप्तकालेति ।
उक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्याः स्युः । चकारेण लोडनुकृष्यते । एतदर्थमेव विध्यादिसूत्रा-
स्तोत् चेति योगो विभज्य निर्दिष्टः । प्रेषितस्त्वमित्यादि । तव गङ्गागमने प्रैष इत्ये-
वार्थः । अस्वैवार्थस्य लोटाऽमिहितस्य द्योतनाय प्रेषितादिपदप्रयोगः न त्वेताद्व्यु-
पदानि, एषु गम्येषु इत्युक्तत्वात् । कृत्यानुदाहरिष्यति ।

१. प्रवर्तनाविशेष इत्यारभ्य—विधावित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।
२. निमन्त्रणादिक्रमेण व्याचष्टे इत्यारभ्य—संप्रश्नः संप्रधारणमित्यतो ( ) रेखाङ्कितो
नास्ति क० पु० । तत्स्थाने निमन्त्रण व्याचष्टे नियोगकरणमिति संप्रश्न इत्येव क० पु० ।

६५८. अहं कृत्यतृचश्च [३।७।१६९]

चालिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

६५९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः । त्वं मारं वहेः । लोटप्यत्र केचित् सिधु-
मपि शोषयाणि । 'माङि लुङ्' । (३।३।१७५) मा कार्षित् । कथं मा भवतु
मा भविष्यति इति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

६६०. क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः [३।४२]

पौनःपुन्यार्थे भृशार्थे वा लोट् स्यात् । तस्य च लोटः पदव्यवस्थायां
हिस्वौ स्तः सर्वतिङ्विषये तध्वमोर्विषये, तु वा कालत्रये लमात्रापवादः ।

अहं कृत्यतृचश्च । अहंतोत्यहं । प्रकृत्यर्थे योग्ये कर्तरि गम्यमाने एते स्युः ।
कृत्यानां नानात्वाद्वहुवचनम् । त्वं कन्या वहेरिति । वहने योग्य इत्यर्थः ।

शकि लिङ् च । शकीति प्रकृत्यर्थविशेषण नोपपदम् । "क्षायज्ज्यौ शक्यार्थे"
(६।१।८१) इति लिङ्गात् । उपपदत्वे हि न केवलावेतो शक्यार्थो स्त इत्याह—
शकाविति ।

क्रियासमभिहारे । पौनःपुन्ये भृशार्थे चेति । एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धाताः
('प्रकृत्यर्थविशेषणं ह्येतत् । न तु प्रकृत्यर्थः । क्रियाधर्मे समभिध्याहारे धातोर्वृत्त्य-
संभवात् । नापि प्रत्ययार्थः 'लः कर्मणि च' (३।४।६६) इति वचनात् ।

अत्र यदि हिस्वौ लोडादेशानां तिङ्गं क्रियेताम्, वा च तध्वमोरिति दर्शनात् ।
सतो लुनीहि लुनीहीति तिप्सिप्मिपामादेशस्य हेः पित्वादङिच्चाभ्रवेनेत्वं न
स्यात् । ब्रूहि व्रूहीति व्रुवः ईट् स्यात् भुङ्क्व भुङ्क्वेति च शनसोरल्लोपो न स्यात् ।
अतो लोट एवैतावादेशौ इत्याह—तस्य च लोट इति ।

यदि तर्हि लोट एवादेशावेतो तर्हि "लः परस्मैपदम्" (१।४।६६) इति द्वयोः
परस्मैपदत्वात् परस्मैपदिभ्य द्वावपि स्याताम् । द्वावपि परस्मैपदत्वात् कर्तॄण्येव
स्याताम् । न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् । तिच्चादिषु असंनिवेशात्तिङन्तं पद-
मिति पदत्वम् "तिङ्ङतिङः" (८।१।२८) इति निघातश्च न स्यात् । अत आह—
पदव्यवस्थया हिस्वौ स्व इति । पदयोः परस्मैपदात्मनेपदयोर्विषये प्रयुज्यमानो यो
हिस्वो तयोर्व्यवस्था स्थितिधर्मस्तया विशिष्टावित्यर्थः ।

१. प्रकृत्यर्थविशेषणं ह्येतत् न तु प्रकृत्यर्थः, क्रियाधर्मे समभिध्याहारे धातोर्वृत्त्यसंभवात् । नापि
प्रत्ययार्थः, लः कर्मणीति वचनात् इति नास्ति क० पु० ।

६६१. समुच्चयेऽन्यतरस्याम् [३१४।३]

अनेकक्रियाव्यवहारे प्रागुक्तं स्यात् ।

६६२. यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् [३१४।४]

पूर्वस्मिन् लोटविधाने यस्माद्घातोर्लोडुक्तः सोऽनुप्रयोज्यः ।

अयमाशयः—योगविभागोऽत्र क्रियते । क्रियासमांभहारे लोट् । व्याख्यात लोटो हिस्वो इत्यपरो योगः । अत्र लोटित्यनुवर्तते । तच्च समानाधिकरणं हिस्वयो- विशेषणम् । न च हिस्वो लोटौ भवत इति सामर्थ्यात् तद्वर्माणवित्यर्थः संपद्यते । सत्रापि मुख्यलोट्सबन्धिनो धर्मस्यातिदेशासम्भवात् स्थानिवद्भावेन लघ्वलोट- व्यपदेशयोरितिङ्भूतयोर्हिस्वयोरेव धर्मो हिस्वयोरितिदिश्यते । तेनानयोरपि स स विशेषः सिद्धयति । परस्मैपदिभ्यो हि कर्तरि तिङ्चेत्यात्मनेपदिभ्यः स्वी भाववर्त- कर्तृषु लिङ्चेति व्यवतिष्ठते । पुरपैकवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्यात् भवतः । यदि हि ते अपि स्याताम्, हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्नं स्यात् । ('वचनान्तरेण तयोस्ता- दृशयोः सिद्धत्वात् । सर्वेतिङ्विषये इति सामान्यविहितानां तिङ्गां शतृशानज्यामिव "येन नाप्राप्तिन्यायेन" हिस्वाभ्यामपि बाधनादित्यर्थः । यद्येवं वाचतध्वमोरित्य- युक्तम् इत्याशङ्क्य नेयं पक्षा, किं तु विषयसप्तमोति व्याचष्टे—तध्वमोर्विषये इति ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । समान्योक्तावपि क्रियायामेव समुच्चयोऽत्र गृह्यते, धातोः प्रत्ययविधानात् । तद्विशेषणत्वात् समुच्चयस्येत्याह—अनेकक्रियाव्यवहारे इति । अने- कासां क्रियाणामेकस्मिन् संबन्धिनि यो विशेषेणावहारी लीयमानतत्त्वार्थः । एतेनैक- क्रियाविषयात् समभिध्याहारात् समुदायस्यादौ दक्षितः । अत्रापि धातोः क्रियावाचि- त्वात् । क्रिया धर्मे समुच्चयेयमाने वृत्तिर्न सभवतीति समुच्चयेयमानक्रियावचनादित्यर्थो ज्ञेयः । प्रागुक्तमिति । लोट् लोटश्च पदव्यवस्थया हिस्वो कालत्रये वाचतध्वमो- र्विषये इत्यर्थः ।

यथाविध्यनुप्रयोगः । विधिमतिक्रम्य यथाविधि । यथार्थेऽव्ययीभावः । पूर्व- स्मिन्निति स्पष्टार्थम् । "समुच्चये सामान्यवचनस्य" (३१४।३) इति वक्ष्यति । तेना- र्थात्ततोऽन्यत्र पूर्वस्मिन्नेव सिद्धः । इह हि हिस्वो नामेतदनभिव्यक्तपदार्थकम् । सत्र सस्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् तदभिव्यक्तये तु प्रयोगः प्राप्त एव धातुसबन्धे प्रत्ययविधानाच्च । तथापि यथाविध्ययवचनम् । तेन याहि याहोति यातोत्येवानु- प्रयुज्यते, न गच्छति करोति वा । करोतेरपि हि सन्निहितलोडन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात् सम्भवत्येवान्वयः ।

१. वचनान्तरेण इत्यत्र-सर्वशक्तिस्वाभाव्येष्व शरणम् इति द्वितीयपृष्ठस्थान्ते वर्तमानं तदन्तो गृह्यमाणो ग्रन्थो नास्ति क० पु० ।

६६३. समुच्चये सामान्यवचनस्य [३।४।५]

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरप्रयोगः । क्रियासमभिहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम् । याहि याहीति याति । एवं यातः यान्ति यासि याथः याथ । पक्षे यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा अधीत्य अधीन्वेत्यधीते । एवमन्यत्र । अविषये प्राग्वत् । पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । यङ्न्ते क्रियासमभिहारान्तरे तु लोलूयस्व लोलूयस्वेति लोलूयते ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य । अत्रापि यतो धातोर्लोडविहितः प्रत्यासन्नतरत्वात्-तस्यैव विशेषस्यानुप्रयोगः प्राप्नोतीति इदमुच्यते ।

यद्यपि लाघवात् सर्वविशेषानुगतं सामान्यमेवानुप्रयोक्ष्यते, न विशेषो गौरवात् परस्परव्यभिचाराच्च । तथापि लाघव लौकिकशब्दव्यवहारे नाद्रियते इत्याग्म्यः । क्रियासमभिव्याहारत्वाल्लोडन्तस्य द्वित्वम् इति । द्वित्वसहितमेव क्रियासमभिहारं द्योतयितुं शक्नोति । न तु केवल शुद्धेन लोटा तुल्यरूपत्वेन साशयिकत्वात् । दृष्टञ्च शब्दशक्तीनां वैचित्र्यम् । यथा मार्ग्याणीत्यत्रैकमेव स्त्रीत्वं ष्फुडोव्यां द्योत्यते, तथा क्रियासमभिव्याहारोऽपि लोटा द्विवचनेन चोभाभ्यां द्योत्यते इत्यर्थः ।

यत्तु "क्रियासमभिव्याहारे द्वे स्तः" इति प्राचोक्तम्, तदसत्, "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४) इत्येव सिद्धेरस्य वक्तव्यस्य भाष्येऽनाश्रितत्वात् । अथ लोटोक्तोऽपि क्रियासमभिव्याहारे द्वित्वार्थं वक्तव्यमेतदिति चेन्न, यदि उक्तोऽपि क्रियासमभिव्याहारे वचनबलाद् द्वित्वमित्याशयः, तर्हि यङ्न्तेऽपि प्रसङ्गः स्याद् मतम् । लोटोः "लः कर्मणि" (३।४।१६) इति वचनाद्भावकर्मकर्तारो वाच्याः, न समभिव्याहार इति द्वित्वेनैव स द्योत्यः । यङ् पुनस्तत्रैवार्थं विहितो नार्थान्तरे इति स्वयमेव तत्र शक्तत्वात्तापेक्षते द्वित्वमिति । तच्च वार्तम् । सन्तु नामास्य कर्मादयो वाच्याः समभिव्याहारोऽप्युपाधितया श्रुतः स कथं न द्योत्यः स्यात्, यथा लडादिषु वर्तमानादयः । तस्मात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यमेव शरणम्) । सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद्वातुसबन्धोऽप्युपपद्यते । यात यातेति यूयं याथेति । "लोटो लङ्वत्" (३।४।८५) इति सामान्यतद्देशाद् मध्यमबहुवचने तादेशो भवतीति । वा च सच्चमोरिति बहुवचनादिनेरिति तदुदाहरणम् । भूतभविष्यतोरप्युदाहरणम् अयासीत् । यास्यति चेति । स्वमुदाहृतुमाह—अधीष्वाधीध्वेत्यधीयते इति । इङ् अध्ययने । एवमन्यत्रेति । द्विवचनबहुवचनयोर्मध्यमोत्तमयोर्भूतभविष्यतोरप्यनुप्रयोगा ऊह्या इत्यर्थः ।

समुच्चये तु सक्तून् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व
दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरति । तध्वमोस्तु पिवत खादेत्यभ्यवहरथ ।
भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वा । लोढभावपक्षे लडादि ।
पुनः पिवति, पुनः खादति इत्यभ्यवहरतीत्यादि ।

इति सकारार्थप्रक्रिया

घञ्दिपये प्राग्वत् । वा स्व इत्यर्थः । यथाघोष्वाघोष्वेति । अघोध्वम् अघोष-
मित्यघोध्वे इति वा । एवं लकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ।

समुच्चये त्विति । लोडुदाह्रियते इति शेषः । सक्तून् पिवेत्यादि । सक्तुपानादीनि
करोतीत्यर्थः । आस्वादयस्वेति । स्वद आस्वादाने प्रीती च । भ्वादिः । अनुदात्तेत्
सकर्मकः । पुनः पुनः पिवति पुनः पुनः खादति इत्यभ्यवहरति । अत्राभ्यवहरतीति
नानुप्रयोगः तस्य हिस्वान्तयोरेव विधानात् । किं तु समुच्चयं द्योतयितुमैच्छिको
प्रयोगो दक्षितः ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामतो-
त्तस श्रीनरसिंहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तस्मिन्नेव वृत्तगूढभावविवृतौ सप्रक्रियाव्याकुलौ
घोहृष्टस्य वृत्तौ समाप्तिमगमत् सार्याश्रया प्रक्रिया ॥ १ ॥
धीरस्तु । सकारार्थाः ३०० ॥

६६४. घातो! [३।१।९१]

आतृतीयाध्यायान्तं घातोरित्यधिक्रियते । पुनर्घातूक्तिः कृत्संज्ञा
उपपदसंज्ञा चात्रैवेत्येवमर्थाः ।

६६५. तत्रोपपद सप्तमीस्यम् [३।१।९२]

अत्रास्मिन् धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदाख्यं स्यात् ।

६६६. कृदतिङ् [३।१।९३]

इति कृत्संज्ञा ।

कृतां तिङन्तनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तिङो निरूप्य कृतो निरूपमितुमाह-
घातोः । विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयम् ।

तत्र केचिदाहुः—प्राग्लादेशादयमधिकार इति, तन्निराचष्टे—आतृतीयाध्याय-
स्यान्तमिति । तृतीयाध्यायस्यान्तः समाप्तिस्तां मर्यादीकृत्येत्यर्थः ।

अत्र च लिङ्गमेशः शित्करणम् । तद्धि तत्र घातोरधिकारे सत्यर्थवान् । “घादेः
परस्य” (१।१।५४) इति तकारस्य स्थाने एत्वे अयादेशे टेरेत्वे च सत्यये शब्दे मा
आवीति क्रियते । प्राक् तु लादेशाद्धात्वधिकारे “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) टेरेत्व-
स्यैवकारवचने प्रयोजनं नास्तीति सर्वादिशो भविष्यति, किं शकारेण ? न चैकारस्यैकार-
वचनं विकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् “मो राजि समः बवौ” (८।१।२५) इतिवत् । लिट्स्टे-
रेस्वाभावज्ञापनार्थं वा स्यादिति वाच्यम् । यथाकथञ्चिज्ज्ञापकत्वे प्राप्ते लक्ष्यानुरोधे-
नेष्टसिद्धये सर्वादेशत्वकल्पनस्यैवौत्सर्गिकस्य युक्तत्वात् । यद्यप्यध्यायपरिसमाप्तेरधि-
कारः । करिष्यतोत्पादौ नित्यत्वाल्लावस्थायामेव स्यादपि कृतेषु तैर्व्यवायाद्
घातोरिति त्रिवादमौ न स्युः पचते इति टेरेत्वम् । “लोढो लङ्घत्” (३।४।८५ ,
‘एहः’ । (३।४।८६), ‘सेह्य’पिञ्च” (३।४।८७), “घासः से” (३।४।८०), “तस्य-
स्यमिषाम्” (३।४।०१) इत्यादि च न स्यात् । नैप दोषः, विहितविशेषणं घातुग्रहणं
घातोर्विहितस्य लस्येत्यादि । इहान्तरङ्गत्वात् प्रकृत्यर्थस्य साधने विधीयमाना लडा^१दय
क्रियावाचिनो घातोरेव भविष्यन्ति, न ड्याप्प्रातिपदिकात् । तथापि सोपसर्गाल्लडादयो
मा भूवन्निति धात्वधिकारः क्रियते । अन्यथा प्राकरो^२दिति सोपसर्गमेवाङ्गमिति ततः
पूर्वमलडादयः स्युः ।

१. स्तन्यादय इति क० पु० ।

२. प्राकरोति इति क० पु० ।

६६७. वाऽसत्त्वरूपोऽस्त्रियाम् [३।१।६४]

अत्रासत्त्वरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं

विना ।

ननु धात्वधिकारोऽनर्थको यद्विधो धात्वधिकारस्य दर्शितत्वादत आह—पुनर्धातूक्तिरिति । अतिङ्प्रत्ययो धातोर्विहितः कृत् इत्युक्ते हि करिष्यतीति स्यादेरपि स्यात् । ततश्च "कृतद्धिन" (१।१।४६) प्रातिपदिकत्वात् तिङोच्चेऽप्येकत्वे वचनग्रहणात् "एकवचनमुत्सर्गंतः करिष्यते" इत्युक्तेश्च सुः स्यात् । एवमुपपदसंज्ञापि पूर्वत्र स्यात् । "जिज लुङि" (३।१।४४) लुङ्गन्ते उपपदे प्लिरिति । सस्मादस्मिन्नेव धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामित्येवमर्थमित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयायः । तेन वाऽसत्त्वरूपविधिरत्रैव यथा स्यादिति प्रयोजनम् । तेन वसादिभिः सत्तः समावेशो न भवति । तथाऽऽर्धधातुकसंज्ञायामप्यस्योपयोगः । अन्यथा हि लूभ्यामित्यत्रापि स्यात् । पुनर्धात्वधिकारस्तु धातोरित्येवं सशब्देन विहितस्येत्यर्थलाभान्न दोषः ।

अत्राहुः—प्रधिकारेण कृदुपपदसंज्ञे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञावत् । वाऽसत्त्वरूपधिकारेणैव करिष्यते । आर्धधातुकसंज्ञाया च "शमिधातोः" (३।१।४४) इत्यतो द्वितीयं धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते । एवं चायमधिकारः शक्योऽकुरुमिति । प्राग्व्याख्याते कृदुपपदसंज्ञे स्मारयति । "तत्रोपपदं सप्तमोऽस्यम्" (३।१।६२) "कृदतिङ्" (३।१।६३) इति कृतसंज्ञा । पूर्वत्रावैरूप्याय उपपदसंज्ञेति शेषोऽप्याहार्यः परत्र वा कृतसंज्ञेति न पठनीयम् ।

वाऽसत्त्वरूपोऽस्त्रियाम् । अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थं वचनम् । असत्त्वरूप इति पदच्छेदः । अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसदेहाय सत्त्वरूपो वेति श्रूयादित्यालोच्य आह—अत्रासत्त्वरूप इति । तत्र केनासत्त्वरूप इत्यपेक्षायां सर्वस्यापि कृतो येन केनचिदसत्त्वरूपमव्यभिचरतीति सामर्थ्यात् स्वविधानवेलायां यस्तस्मिन् विषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्यत्वात् प्रतियोगी गम्यते स चोत्सर्ग इति । तदपेक्षया मित्त्वरूपोऽपवाद एवासत्त्वरूपो विवक्षित इत्याह—अपवादप्रत्यय इति । यद्यप्यपवादापेक्षयाऽसत्त्वरूप उत्सर्गोऽपि शक्यते यच्छुम्, न च तस्यापि विकल्पने दोषः कश्चित्, तथापि प्रतियोग्यपेक्षमसत्त्वरूपत्वं स्वभावादपवादमेव गोचरयतीत्येवमुक्तम् ।

तत्र यद्युत्पत्तिविकल्पेन ततोऽपवादाभावपक्षे केवला प्रकृतिरेव प्रयोज्या स्यात् । अपवादविषये उत्सर्गस्याप्रवृत्तेस्तद्विधत् । न चेत्तदुक्तम्, 'न केवला

१. पुनर्धातूक्तिरित्यादीति क० पु० ।

२. तिङोऽप्येवमेव वचने इति क० पु० ।

३. अपवादापवादविषये इति क० पु० ।

६६८. कृत्या। प्राङ्ण्वुलः [३।१।९५]

“ण्वुल्लुचौ” (३।१।१३३) इत्यतः प्राक् प्रत्ययाः विहितास्ते कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

प्रकृतिः प्रयोक्तव्या” इति नियमात् । तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेऽप्युत्सर्गादन्यदपि प्रत्ययान्तरमस्ति पष्ठयादिभिः । अतः सामर्थ्याद्विहरङ्गमपि बाधकत्वमेव विकल्प्यत इत्याह—
उत्सर्गस्य वा बाधकः (“स्यात्” इति । यद्यपि शास्त्रं शास्त्रस्य बाधकं न कार्यम् । निदानोच्छेदेनैव निदानिन उच्छेदो दृष्टः । न हि प्रदोषे उच्छिन्ने प्रकाश उच्छिद्यते, तथापि शास्त्रबाधे विकल्पिते तद्द्वारा कार्यं विकल्पि एव पर्यवस्यति इति साधनधर्मस्य बाधकत्वस्य साध्ये प्रत्यये उपचारात् प्रत्ययो बाधक इत्युक्तम् । अस्त्रियामित्यत्र स्त्रीशब्दः स्वयंते । “स्वरितेनाधिकारः” (१।१।११) इति स्वरितेनाधिकारावगतिरित्याशयेनाह—अध्यधिकारोक्तं विनेति । तेन “स्त्रिया किन्” इत्युत्सर्गम् “अप्रत्ययात्” इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकोप्येति । यदि तु स्त्रिया वाच्यायामिति व्याख्यायेत । ततो लब्धा लवितव्या, इति यतो विषये तव्यो न स्यात् । यदि तु स्त्रियामित्युच्चार्य यो विधीयते स न इति विज्ञायेत । तदा व्यावक्रोशो व्याकुष्टिरिति शिबो विषये किन्न स्यात् । अतः सुष्ठूक्तम्—अध्यधिकारोक्तं विनेति केचिदाहुः । “उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्याधिकारनिवेशिनोरयं निषेधः । किं कृतं भवति ? आसना—आस्या । अध्यधिकारं विहितेनापि युचाऽपवादेन “ऋहलोर्णत्” (३।१।१२४) एततः समावेशः सिद्धो भवति । युचस्तु किन्नादिनाऽनभिधानान्न समावेशः इति ।

अन्ये वाहुः—अपवादमात्रस्यापि अध्यधिकारोक्तत्वे निषेधः । तेन घञः किन्नादिभिर्न समावेशः । आस्येत्यत्र तु “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।१।११३) इति एतत् । तेनैतदप्युपपन्नम् “यदुयास्तिमसावत्र” परमात्मा निरूप्यते” इति । अन्यथा द्वयोरपि अध्यधिकारोक्तत्वाद् युच्विषये किन् न स्यात् ।

असरूपः किम् ? कर्मण्यणमुत्सर्गम्, आतोऽनुपसर्गे कोऽपवादो नित्यं बाधते । कारणोः सरूपत्वात् । “नानुबन्धकृतमसारूप्यम्” (५०) “लिटः कानश्वा” (३।१।१०६) इति वाग्रहणाल्लङ्गात् । “लादेशेषु वाऽसरूपविधिनोस्ति” (५०) भवानोति नित्यमेवादेशं बाधित्वा “भेनिः” (३।४।८६) भवति ।

कृत्याः प्राङ् । अत्र कृत्या इतोयदेव पठितं सूत्रं सूत्रकारेण । प्राङ्ण्वुल इत्येतत्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठितम् । वृत्तिकारैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् । प्रयोजनं त्वस्य

१. अप्युत्सर्गादिवन्यस्यापीति क० पु० ।

२. बाधकः स्यादित्यारम्भ - अध्यधिकारोक्तं विनेत्यन्तो ( ) रेखांकितो बृहद्भाष्यः नास्ति क० पु० । १. उत्सर्गापवादयोरित्यारम्भ—कृत्यल्युटो बहुलमित्यन्तो ( ) रेखांकितो भाष्यो नास्ति क० पु० । १. यदुयास्ति मस्यावनेति क० पु० । २. लिटः कानश्चेति क० पु० ।

६६९. कर्तरि कृत् [३।४।६७]

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते ।

६७०. तयोरेव कृत्यक्तत्वलर्थाः [३।४।७०]

कृत्याः क्तः खलर्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युः ।

६७१. तव्यत्तव्यानीयरा [३।१।९६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युरुक्तेऽर्थे । तः स्वरार्थः । प्राग्बदिहादि । स्वाद्युत्पत्तिः । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं क्लीबता च । चेतव्यरचयनीयो वा धर्मस्त्वया । “वसेस्त्वप्यत् कर्तेरि गिच्च” (वा०) वास्तव्यः । “कर्मकर्तेरि कैलिमर्वाच्यः” (वा०) स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमास्तण्डुलाः ।

नास्ति । प्रत्यय इत्यादिवत् कृत्या इत्यधिकारेणापि इष्टसिद्धेः । बहुवचनमनुक्त-
कृत्यसमुच्चयायार्थम् । तेन कैलिमरादयो नोपसंख्येयाः भवन्तीत्याहुः । “एबुलतूची”
(३।१।१३१) इत्यतः प्राक् । “गोगास्यायां ण्वल् बहुलम्” (३।१।१०८) इति तु
नावधिः । “महं कृत्यतुचश्च” (३।१।१६१) इति तृचः पृथग्रहणात् ।

तयोरेव । एवकारः कर्तुरपकर्पार्थः । यद्यपि “तत्रकौण्डिन्य” स्यादेनैव
कर्तुरपकर्पः तिष्ठति, तथापि स्पष्टार्थमेव शब्दकरणम् ।

हरदत्तस्त्वाह—यमोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान् ‘नानतिरिक्तयोरेव
‘कृत्यादयो भवन्तीति । यदि सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तादृशयोरेव न स्युरित्येवकारः ।

तव्यसम्प्रा । उक्तेऽर्थे । भावकर्मणोरित्यर्थः । ननु रूपे भेदाभावाद् तद्व्यविधानं
द्विरनर्थकम् । यत् माह-तः स्वरार्थः इति । आद्यस्य तु इदमुच्यते ‘तित् स्वरितम्’ इति
स्वरार्थम् । तेन स्वरभेदाद् द्विविधानमिति नावः । अनोपरस्तु रेफः “उपोत्तमं रिति”

१. नतिरिक्तयोः इत्याह इति क० पु० ।

२. इत्याह तद्व्याख्येयमिति क० पु० ।

३. भोऽर्थमिति नास्ति क० पु० ।

४. त्वेति नास्ति क० पु० ।

५. सजि इति नास्ति क० पु० ।

६. भावे उदाहरति एधितव्यमित्यादि । एव ब्रूते । त्वयेति कर्तुरनुष्ठत्वात् तृतीया । द्वितीया
द्विवचाद्यभावं स्मारयति । भावस्त्वैक्यव्यतिरिक्तः । अनोवतत चेति निम्नरोक्तवान्
इति घ० पु० अधिरूपाः पाठः नास्ति क० पु० ।

६७२. कृत्यचः [८।४।२९]

उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् ? प्रमग्नः । “निर्विण्णस्योपसंख्यानम्” (वा०) निर्विण्णः ।

६७३. णेविभाषा [८।४।३०]

एयन्तात् परस्योपसर्गस्थानिमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थनस्य णो वा स्यात् । दुर्वर्जादुपसर्गादिति केचित् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।

(६।१।२१७) इति मध्योदात्तार्थं इत्यपि ज्ञेयम् । प्राग्वदिति । ‘आर्धधातुकस्येड् वलादेः’ (७।२।३५) इत्यादि । आदिपदेनेटो निषेधविकल्पदोषार्धधातुकगुणादिसंग्रहः । स्वाद्युत्पत्तिरिति । “कृतद्धित” (१।२।४६) इति प्रातिपदिकत्वात् । चेतव्य इति । कर्मणि धर्मे प्रत्ययः । कृतोक्तत्वात् प्रथमा । वसेरिति । वस निवासे इत्यस्य । वस आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । तयोरेवेति नियमात्कर्तृय-प्राप्ता वचनं णित्त्वार्थं च । वास्तव्य इति । अत एवोपधावृद्धिः । अन्ये तु वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात् यत्ता व्युत्पादयन्तो नतद्वारभन्ते । कर्मकर्तरोति । भाष्ये तु शुद्धे कर्मणि प्रत्यय उक्तः । पचेलिमा मापाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्या इत्यर्थः । ‘केलिमर वकारो गुणप्रतिषेधार्थः । रेफः स्वरार्थः ।

कृत्यचः उपसर्गादिति वर्तते रपाभ्यामिति च ।

तत्र तात्स्थ्याताच्छब्दभित्याह—उपसर्गस्थानिमित्तादित्यादि । अच उत्तरस्येति । एतच्च नस्य विशेषणं न कृतः । तथा सति प्रापणमित्यत्र न स्यात् प्रापणीयमिति । ‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ (८।४।२) इत्युक्तेः । प्रमग्न इति । टु मत्तो शुद्धौ । “ओदितश्च” (८।२।४५) इति निष्ठातत्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’ (८।२।१६) इति सलोपः । “चोः कुः” (८।२।३०) निर्विण्ण इति । विदेः कस्य “रदाभ्याम्” (८।२।४१) इति नञ्पूर्वस्य दस्य च । तस्याचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । ततः परस्य नस्य एतत्त्वे पूर्वस्य ष्टुत्वम् ।

णेविभाषा । एयन्तात्परस्येति । कृतश्चैतद्विशेषणम् । यद्येवं प्रयाप्यमाण इत्यत्र न स्यात्, यत्ता व्यवयात् । अडादिव्यवाये इति वर्तते, तेन यकारव्यवधानेऽपि भविष्यति । अन्ये तु विहितविशेषणं वस्यन्ति । एयन्ताद्विहितस्य कृतो नस्येति तेन व्यवधानेऽपि स्यात् । दुर्वर्जादिति । अयं च सर्वणत्वप्रकरणशेषः । तेन दुर्यान् दुर्वापनमित्यादौ न । प्रयापणीयमिति । या प्रापणे णिचि । “अतिह्रि” (७।३।३६) इति युक् । “शोरनिटि” (६।४।५१) इति णिलोपः ।

६७४. हलश्चेजुपधात् [८।४।३१]

हलादेरिजुपधात् कृन्नस्याचः परस्य णोवा स्यात् प्रागुक्तनिमित्ते सति । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् ? ओहणीयम् । इजुपधात् किम् ? प्रवपणीयम् ।

६७५. इजादेः सनुमः [८।४।३२]

इजादेरेव सनुमो हलन्तात् कृन्नस्य णः स्यात् प्राङ्निमित्ते । प्रेङ्खणीयम् । इजादेरेव किम् ? प्रमङ्गनीयम् ।

हलश्चेजुपधात् । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादविशेषणमतो हलादिगुह्यते इत्याशयेनाह—हलादेरिति । प्रकोपणीयम् इति । कुप् क्रोधे । ओहणीयमिति । ऊहवितर्कः । अत्र “कृत्यचः” (८।४।२६) इति नित्यमेव एत्वम् । एव प्रवपणीयम् इत्यत्रापि । टु वप् । यजादिः सः ।

“कृत्यचः” (८।४।२६) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेव तदित्याह—इजादेरेवेति । सनुमश्चेद् भवति इजादेरेव नाग्यस्येत्यर्थः ।

अथ “ऐविभाषा” (८।४।३०) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यं यथा स्यादिति विध्यर्थं कस्मान्न भवति तत्राह—हलन्तादिति । हल इत्यनुवर्तते । सच्चेह सदन्तपरमिजादेर्हलादित्वस्यासंभवादिति भावः ।

ननु च एिलोपे कृते एयन्तोऽपि हलन्तो भवति । ततश्च सत्यपि हलधिकारे सभवत्येव विध्यर्थमिति । नैव दोषः । विहितविशेषणमिह हल्ग्रहणं हलन्ताद्विहितस्य कृत इति । कृन्नस्येति । वृत्तौ तु समासे गुणोभूतस्यापि कृतः सामाख्याद्विहितत्वं विशेषणं बोध्यम् । स्वर्गीस्यामिति वत् । कृद्दारा नकारेऽपि विहितत्वमुपचारणीयम् ।

नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेङ्खनमित्यादौ विध्यर्थतासंभवाद नुमाध्यवायात् “कृत्यचः” (८।४।२६) इत्यस्याप्राप्तेः । न च नुमव्यवाये इति सिद्धिः, तत्रापि नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणाद्यमित्युक्तेः ।

अत्राहु —इहापि नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणाद्यर्थं द्रष्टव्यम् । तेन प्रेङ्खनमित्यत्राप्रसङ्गः । एव कृत्वा प्राम्भणमित्यत्रापि सनुम् इति एत्वं सिद्धयति । घोरान्तिको ह्ययं नकारो न नुम् । प्रेङ्खणीयमिति । ईति गतो । इदित्वाद नुम् । तस्यानुस्वारः । अत्र ॥ स्थानिवद्भावादपि नुमत्वं वक्तुं शक्यते । प्रमङ्गनीयमिति । मणि सपले ।

६७६. न भाभपूकमिगमिप्यापीवेपाम् [८।४।३४]

एभ्यः कृत्तस्य णो न स्यात् । ख्याघातोऽपि णत्वं नेति केचित् ।
प्रख्यानीयम् । प्रमानियम् । प्रभवनीयम् । प्रयवनीयम् । प्रगमनीयम् ।
प्रप्यायनीयम् । प्रवेपनीयम् । एयन्तभादिभ्योऽपि न । प्रभापनीयम् ।

६७७. कृत्यल्युटो बहुलम् [३।३।११३]

कृत्याः ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युः । स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् ।
दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

६७८. अचो यत् [३।१।९७]

अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात् । चेयं पुण्यं स्वया । जेयम् । वाऽसरूपाधिघेस्त-
व्यादयोपि । जेतव्यम् । जयनीयम् । भूतपूर्वादिषु दित्स्यम् । धित्स्यम् ।

न भाभूप । भा दीप्तौ । भू सत्तायाम् । पूत्र पवने । कमु कान्तौ । ओप्यायी वृद्धौ ।
टु वेपु कम्पने । ख्याघातोऽरिति । “क्षशाप्रः शस्य यो वा” (वा०) इति विहितस्य
यत्त्वस्यासिद्धत्वे शकारेण व्यवधानेण एतत्वं न भवतीति भावः ।

एतच्च ख्याघातो प्रपञ्चितम् । पूत्र एव निषेधः । इष्टिरेवेयम् । अयन्तभादि-
भ्योऽपि नेति । प्रकृतिग्रहणे व्यधिकस्यापि ग्रहणादिति भावः । एतच्च “हेरचडि”
(७।३।५६) इति प्रतिषेधेन ज्ञापितम् ।

कृत्यल्युटो बहुलम् । बहुलग्रहणं कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारबोधनार्थम् । अन्यथा
“कृत्यल्युट्” (३।३।११३) इत्येव सिद्धेः । आरम्भसामर्थ्यादेव यत्र विहितस्ततोऽन्यत्र
भविष्यति । तेन पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गले चोपक इत्याद्यपि
सिद्धयतीति । चुप मन्दायां गतौ ।

अचो यत् । (“कथं तर्हि यद् भाव्यं तद् भविष्यतीति यतः प्रसङ्गात् । सत्यम् ।
“ओरावश्यक” (३।१।१२५) इति श्यति साधुः ।)

ननु द्वये घातवोजन्ताः हलन्ताश्च । तत्र हलन्तानाम् “ऋहलोऽयत्”
(३।१।१२४) इति श्यतं वक्ष्यामि इति परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति तत्किमत्र
इत्यनेनेत्याशङ्क्य “प्रयोजनमाह—अजन्तभूतपूर्वादिषु इति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।
“सुप् सुपा” (२।१।४) इति समासः । अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्चेति कर्मधारयः ।
दित्स्यम्, धित्स्यमिति । दात्रो घात्रश्च सनि द्वित्वम् “सनि मोमाधु” ७।४।५४ इतीत् ।

१. कयमित्यारभ्य—ण्यति साधुरित्यन्तो ( ) रैलान्ति नान्ति क० पु० ।

२. इत्याशङ्क्यहेति—क० पु० ।

६७९. ईदिति [६।४।६५]

यति परे आत ईन् स्यात् । गुणः देयम् । ग्लेयम् । “तकिशसिचति-
यतिजनिभ्यश्च यत्” (वा०) तक्थमित्यादि । “हनो वा यद्धश्च”
(वा०) वध्यः । पक्षे एयत् । घात्यः ।

६८०. पोरदुपधात् [३।१।९८]

पवर्गान्तादपदुधाद् यत् स्यात् । एयतोऽयवादः । शप्यम् । सरूपत्वान्न एयत् ।

६८१. आङो यि [७।१।६५]

आङ्परस्य लभेर्नुम् स्यात् यादौ प्रत्यये । आलम्प्या गौः । आङः
किम् । लभ्यम् ।

‘स स्यार्धधातुके’ (७।४।४६) इति सस्य तत्त्वम् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (७।४।५८)
इत्यभ्यासरोप । दित्वा धित्स इति स्थिते अनुरान्ते एवार्धधातुकेऽतो लोपे कृते हलन्त-
त्वात् एयत् स्यात् । ततश्च “तित् स्वरितम्” (६।१।१८२) इति स्वरितत्वं स्यात् ।
अज्ग्रहणात् भूतपूर्वाज्ज्ञस्त्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन “एतोऽनावः” (६।१।१९३)
इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति विकीर्णदित्यादौ तु एयद् यतो स्वरभेदाभावः । “यतो नावः”
इत्यत्र द्वयच इत्यनुवृत्तेः ।

एतच्च यदा आर्धधातुके इति विषयसप्तमी तदा प्रयोजन परसप्तम्यां तु न
कर्तव्यमेवाज्ग्रहणमिति स्थितम् । तकोत्यादि वक्तव्यम् । तक् हसने । शसु हिंसायाम् ।
चते याचने । यतो प्रयत्ने । जनी प्रादुर्भावे । अत्र जनेर्पद्विधानं “यतो नावः” इति
स्वरार्थम् । “जनिवध्यश्च” (७।१।३५) इति वृद्धिनिषेधेन एयत्प्रत्यये रूपे विशेषा-
भावात् ।

हनो वेति । यद् वा वक्तव्यः । तत्संयोगेन वधादेशो नित्यम् । वध्य इति । (‘यद्यपि
वधमर्हति वध्यः । यदित्यनुवर्तमाने “दण्डादिभ्यश्च” (५।१।६६) इति तद्धितेन
यतोऽपि रूपं सिद्धयति, तथाप्यसिद्ध्यो भुसलवध्य इति समासो न सिद्धयेत ।
कृति पुनः “कर्तृकरणे कृता” (१।१।३२) इति सिद्धम् ।) घात्य इति । “हो इन्तेः”
इति कृत्वम् ।

पोरदुपधात् । शप्यम् । शप उपालम्भे ।

आङो यि । यादौ प्रत्यये इति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव (‘व्यप्रत्यये ।
“नुम् विधावुपदेशिवद्धचनम्” इत्युक्तेः । ततश्च नुम् विधाने चादुपधत्वाभावादयदभावे

१. यद्यपि इत्यारभ्य—कृतेति सिद्धम् इत्यन्तो ( ) रेखांकितो नास्ति क० पु० ।

२. एयप्रत्ययो । नुम् विधावुपदेशिवद्धचनमित्युक्तेरिति नास्ति क० पु० ।

६८२. उपात्प्रशंसायाम् [७।१।६६]

उपात्प्रशंसायां स्यात् प्रशंसायां यति । उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलब्धुं शक्यः उपलम्भ्यः ।

६८३. शकिसहोश्च [३।१।९९]

आभ्यां यत् स्यात् । शक्यम् । सहम् ।

६८४. गदमदचरयमश्चानुपसर्गो [३।१।१००]

एम्पोऽनुपसर्गेभ्यो यत् स्यात् । गद्यम् । मद्यम् । चयम् ।
“चरेराडि चागुरौ” (वा०) आचर्यो देशः । अगुरौ किम् ? आचार्यः ।
यमेनियमार्थम् । उपसर्गो तु प्रगाद्यम् । प्रयाम्यम् ।

प्यदेव भवति (“तित् स्वरितम्” (६।१। ८५) च । तेनालम्भ्यो गौरिति समासान्तो-
दात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितत्वमिष्टं सिद्धं भवति । योति परसप्तम्यां
तु नुमः पूर्वमेवादुपधत्वाद् यत् स्यात् । ततश्च नुमि सत्यपि “यतोऽनावः” (६।१।१११)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तच्चानिष्ठम् । लभ्यमिति ।)

उपात्प्रशंसायाम् । अत्र प्रशंसा गम्यमानतया विशेषणम् । प्राप्तिरेव तु धात्वर्थः ।
तेन यस्य प्राप्तियतो वा प्राप्तिः स प्रशंसाहेतुर्भवति । तदत्रोदाहरणम् । विपर्यये तु प्रत्यु-
दाहरणम् । यतीतोयमपि विपर्ययसप्तमी पूर्ववत् । तेन प्रत्ययविचक्षणायामेव पूर्व नुम् । तत्र
कृते ययति सति अन्तस्वरितमेव भवति । यति तु पुनराद्युदात्तत्वं स्यात् । उपलम्भ्यः
साधुरिति ।

यद्येवमुपदेशे एष नुमि सति प्यत्वं भाव्यम्, न यत्ता तत् किमुच्यते यतीति ।
सत्यम् । संयोगोपधत्वेन वृद्धेरसम्भवात् । उपेक्षितलकारो प्यदेव यच्छब्देन निर्दिष्टः ।
स्वरे विशेषमनालोच्य यतीति । परसप्तम्याश्रयणाद्वा ।

शकिसहोश्च । शक्नु शक्नो । पह मपरौ ।

गदम् । गद व्यक्त्यां काचि । मदी हर्षे । चर गतिभक्षणयोः । यम उपरमे ।
अनुपसर्गोभ्य इति सूत्रे पञ्चमर्थे सप्तमीति भावः । “चरेराडि” (वा०) इति सोप-
सर्गार्थं वचनम् । आचर्यो देश इति । गन्तव्य इत्यर्थः । आचार्य इति । उपनेता ।
यमेनियमार्थमिति । “पोरदुपधात्” (३।१।६८) इत्येव सिद्धे यमिग्रहणम्, अनुप-
सर्गादेव यमेयंथा स्यात्, सोपसर्गान्माभूदिति नियमार्थः ।

१. तित् स्वरितं चेत्यारभ्य सम्प्रमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो भागो नास्ति क० पु० ।

६८५. अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु [३।१।१०१]

एते यदन्ता निपात्यन्ते गर्हाद्यर्थे । अवद्यमनिष्टम् । एषं विक्रयम् । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या । स्त्रीनिर्देशात् पुंसि न । वार्या ऋत्विजः ।

६८६. बह्यं करणम् [३।१।१०२]

बह्यं निपात्यते करणं चेत् । बह्यं शकटम् । बाह्यमन्यत् ।

कथं तद्धि "तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्" अनियम्यस्य नाद्युक्तिः । "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" (रघु०) इति । प्रमाद एवायमिति हरदत्तः । केवलाद् यत् कृत्वा निशब्देन समास इत्येके । उपसर्गप्रतिरूपकेण निशब्देन समास इत्यन्ये । नियमे साधुः नियम्यः । "तत्र साधुः" (४।४।६६) इति यदित्यपरे ।

अवद्यपण्य । अवद्यमिति । बदेनञ्पूर्वाद् "बदः मुपि वयप् च" (३।१।१०६) इति यत् वयपः प्राप्तयोर्यदेव यथा स्यात् । सोऽपि गर्हायामेव यथा स्यादिति निपातनम् । अनिष्टमिति । पापादि तद्धि अवचनार्हम् । अन्यत्र वयवेव । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गह्यं वचनाहं तु न भवति । पण्यमिति । पण्येव्यं बह्यारार्थण्यतिप्राप्ते । विक्रयमिति । निपातनस्य हठार्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रुढत्वादिति भावः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यमित्यर्थः । शतेन वर्येति । संभक्त्येत्यर्थः । वृञ् संभक्तौ इत्यस्येदं निपातनम् । सत्रैवानिरोधप्रसङ्गात् । शतेनेति । शतशब्दोऽनियतवचनः । कन्यावरणो वरयितृणां नियमो नास्त्येत्यर्थः ।

तथा बाहः—शतं वरा कन्येति । एतेनानिरोधो दशितः ।

वृत्यान्या । वृञ् वरणे । "एतिस्तुशास्वदृजपः वयप्" (३।१।१०६) । स्त्रीलिङ्ग-निर्देशादिति । सूत्रे अवद्यादोनि निबिभक्तिकानि पृथक्पदानि । तत्र वर्याशब्दष्टावन्तोऽ-मुक्रियते । नन्वेव द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देश इत्यर्थः ।

^१ भट्टिकाव्ये तु पुंस्यापि प्रयुज्यते "सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता वारि विक्रमे" इति ।

पुरपोत्तमादयाप्येवम् । वार्या ऋत्विज इति । ऋत्विजामपि यियत्तुमात्रेण वरणोपत्वादननिरोधोऽस्ति । स्त्रीत्वं नास्त्येति व्यदेव भवति । वृद्धश्चैतद्रूपम् । तेन "एतिस्तुशास्वदृ" (३।१।१०६) इति व्यप् नास्ति वृञो ग्रहणात् ।

बह्यं करणम् । बह्यर्थातोः करणेष्वयं यद् भवतीति फलितायः । बह्यं शकटमिति । उद्यतेऽनेन । बह्यनसाधनमित्यर्थः । बाह्यमन्यदिति । बह्यनकर्तृत्वार्थः ।

६८७. अर्थः स्वामिवैश्ययोः [३।१।१०३]

अर्थः स्वामी वैश्यो वा । आर्योऽन्यः ।

६८८. उपसर्गः काल्या प्रजने [३।१।१०४]

उपसर्गेति निपात्यते । गर्भे प्राप्तकाला चेत् । उपसर्गाऽन्या ।

६८९. अजयं संगतम् [३।१।१०५]

ननुपूर्वाज्जीर्यते कर्तारि यन्निपात्यते संगतं चेद्वाच्यम् । न जीर्यतो-
त्यजयं सतां संगतम् ।

अर्थः स्वामि । ऋ गतो । अस्माद् यद् निपात्यते । आर्योऽन्यः । “अहलोऽयम्”
(३।१।१२४) वृद्धिः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्गः । प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणमित्यर्थः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या समयसः
“तदस्य प्राप्तम्” (५।१।१०४) इत्यधिकारे “कालाद् यत्” (५।१।१०७) एतदुभयं
व्याचष्टे—गर्भप्राप्तकाला चेदिति । उपसर्गा गौरिति । उपपूर्वात् सरते सिसर्तेर्वा यत् ।
गर्भावानार्थं वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेत्यर्थः । उपसर्गान्वेति । प्राप्तव्येत्यर्थः ।
कर्मणि ण्यत् ।

अजयं संगतमिति । कर्तारि इत्येष । “तयोरेव” (३।४।७०) इति भावे (‘प्राप्ते
निपातनमेतत् तेन भावे संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव भवति । अजयं संगतेनेति) संगतं
चेद्वाच्यमिति । संगतरूपः कर्ता चेद्वाच्यत्वेन विवक्ष्यते इत्यर्थः ।

न तु समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो ग्राह्यः । तथा सति अजयं सतां गतमिति
सह प्रयोगो न स्यात् ।

न च घटः कलशः इतिवद् व्याख्यानपरतया (‘सह प्रयोगः “तेन संगतमायं एष
रामाजयं कुरु द्रुतम्” इति भट्टिप्रयोगात् । अत एव) पुरुषोत्तमदेवेन व्याख्यातम् ।
अजयं भवति संगतं चेद्विशेष्यमिति ।

एवं च “भूगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्वाय पुनर्वबन्धे” इत्यादौ संगतमित्य-
व्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अजयमिति । न जीर्यन्ति न विनश्यतोत्यर्थः । संगतं किम् ? अजरिता कम्बलः ।

१. समयस्तदस्य प्राप्तमित्यधिकारे इत्यारभ्य—उपगमस्येत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो
नास्ति क० पु० ।

२. अस्ते इत्यारभ्य—अजयं संगतेनेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० । तस्यपते
संगतकर्तृकोऽपि ण्यदेव भवति । अजयं संगते चेति क० पु० ।

३. सहप्रयोग इत्यारभ्य—अत एव इत्यन्तो रेखाङ्कितो ( ) नास्ति क० पु० ।

४. इत्याहन्द् व्याख्येयमिति क० पु० ।

६९०. ऋहलोर्ण्यत् [३।१।१२४]

ऋवर्णान्ताद्वलन्ताच्च एयत् स्यात् । कार्यम्, हार्यम् । वाद्यम् । कुत्वम् ।
“हनस्तोऽचिणलोः” (७।३।३२) घात्यम् ।

६९१. चजोः कु घिण्ययतो [७।३।५२]

चजोः कुत्वं स्यात् घिति एयति च परे । पाक्यम् । रोग्यम् ।

६९२. न क्वादे [७।३।५९]

क्वर्गादेर्घातोः चजोः कुत्वं न स्यात् । गर्ज्यम् ।

६९३. अजिब्रज्योश्च [७।३।६०]

एतयोर्न कुत्वम् । ब्राज्यम् । चाब्रजेरपि ।^१वाज्यम् । अजेर्वाभावा-
ण्यति नोदाहरणम् ।

ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चम्यर्थे पष्ठोऽस्याह—ऋवर्णान्तादित्यादि । कुत्वमिति । “हो
हस्ते जिह्वानेषु” (७।३।५४) इत्यनेन । घत्यमिति । हन् हिंसागत्योः । उपघातवृद्धिः ।
चजोः कु । यथासंख्यमत्र नास्ति । “तेन रक्तं रागात्” (४।२।१) इति लिङ्गात्
‘भोग्यम् । रोग्यमिति । रजो भङ्गे ।

न क्वादेरिति । गर्ज्यमिति । गर्जं शुब्दे । अत्र वार्त्तिकमते निष्ठायां निदृत्व-
मात्रे-कुत्वविज्ञानाद् ‘अजिसर्जितजीनां निष्ठायां सेदत्वाच्च कुत्वम् । प्रचुचुचु-
प्रभृतीनां निष्ठायां निदृत्वात् क्वादित्वेऽपि भवत्येव कुत्वम् । सूत्रकृन्मते तु विपर्ययः ।
तत्र ययोत्तरं मुनित्रयस्य प्रामाण्याद् वार्त्तिकमतमेव प्रमाणमित्याकरः ।

अजिब्रज्योश्च । अज गतोऽपेणौ च । ब्राज्यमिति । ब्रज गतो । ब्रजेरित्यादि ।
ब्राज्यमिति स्वाङ्पूर्वद्वजेः संज्ञायां वप्यति वक्ष्यति । अजिब्रह्मं तु समाजः उदाजः
इति घञि कुस्वनिषेधार्थम् । प्यत्प्रकरणानुरोधात् ‘संनोदाहृतः ।

१. भोग्यमिति नास्ति क० पु० ।

२. त्वेति नास्ति क० पु० ।

३. सर्जित इति नास्ति क० पु० ।

४. संनोदाहृत इति क० पु० ।

६६४. वञ्चेगीतौ [७।३।६३]

गतौ वञ्चेः कुत्वं न स्यात् । वञ्च्यम् । गतौ किम् ? वङ्क्यं काष्ठम् ।

६९५. ण्य आवश्यके [७।३।६५]

आवश्यकेऽर्थे एषे परे कुत्वं न स्यात् । लुम्पेदवरथमः कृत्ये । अवश्य-
पाच्यम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

६९६. यजयाचरुचप्रवचर्षच [७।३।६६]

एषां एषे कुत्वं न स्यात् । यज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
ऋच अर्च्यम् । ऋदुपघादपि ऋचेरत एव एषत् । “त्यजि पूज्योश्च” (वा०) ।
न कुत्वम् । त्याज्यम् । पूज्यम् ।

वञ्चेगीतौ । वञ्चु गतौ । वञ्च्यम् इति । गन्तव्यम् इत्यर्थः । वङ्क्यम् काष्ठ-
मिति । कुटिलीक्रियमाणमित्यर्थः । वञ्चिचरिहानेकार्थत्वात् कौटिल्ये वर्तते । तत्रा-
कर्मकत्वेऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मणि ण्यद् व्याख्येयः । अत एव काशिकायां वङ्-
कम् काष्ठमिति भावे घञ् च प्रायुदाहृत ।

यदाह हरदत्तः—वङ्कमिति गुणशब्दोऽन्यं भावे घञ् । अमेदोपचाराद् गुणिनि
वृत्तिरिति । कुटिलमित्यर्थ इति व्याचक्षाणेन प्राचाऽपि घञस्तपाठ एवानुमन्यते
इति लक्ष्यते ।

ण्य आवश्यके । आवश्यकपाच्यम् इति । “आवश्यकार्थमर्णयोर्णिनिः” (३।३।१७०),
“कृत्याश्च” (३।३।१६१) इति ण्यत् । आवश्यकार्थोत्तनायेवावश्यमः प्रयोगो न स्वा-
घश्यकः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यः कुत्वाभावश्च भवति । यथा
“अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्” इति । अन्ये तु “शुच्युञ्ज्योर्घञि कुत्वम्” (वा०) इत्युप-
संचसते । तत्रैव नियमार्थं धज्येव कुत्वं न ण्यतीति । शोकः । समुदगः । ण्यति तु
शोच्यः । समुञ्ज्य इत्येव नित्यमिति ।

यजयाच । यज देवपूजादौ । याचू याचत्रायाम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो वच
परिभाषणे । ऋचं स्तुतौ । प्रवाच्यम् इति पाठविशेषोपलक्षितस्य ग्रन्थस्येदं नाम तन्न
शब्दसंज्ञेयमिति “वचोऽशब्दसंज्ञायाम्” (७।३।६७) इत्यस्याप्रसङ्गान्निषेधोऽय-
मारभते ।

६६७, वचोऽशब्दसंज्ञायाम् [७।३।६७]

वचः कुत्वं न स्यादशब्दाख्यायाम् । वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ।

६९८, प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे [७।६।६८]

एतौ शक्यार्थे निपात्येते प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोज्यः । अन्यस्तु प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६९९, भोज्यं भक्ष्ये [७।३।६९]

भोग्यमन्यत् ।

७००, ओरादश्यके [३।१।१२५]

उवर्गान्ताएषत् स्यादावश्यकेऽर्थे । यतोऽत्रादः । अवश्यलाभ्यम् । विप्रेण शुचिना । भाव्यम् । लब्धमन्यत् ।

प्रश्नाहुः—प्रवाच ग्रहण नियमाद्यम् अशब्दसंज्ञायामपि प्रपूर्वस्यैव वचो'निपेधो नान्योपसर्गपूर्वस्येति । तेषां नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् 'अविवाक्यमित्याश्वलायनप्रयोगोऽनुपपन्नः ।

अर्थ्यमिति । ननु "अदुपधावलुनिवृत्तेः" (३।१।११०) इति वचना भाव्यम् । सहरत्वाद् वाऽसहरविधिर्नोस्ति । तत्राह—प्रत एव ण्यदिति । अन्यथाऽस्य धातोः ण्यति विधीयमानः प्रतिषेधो व्यर्थः ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । वाच्यमिति । तिङ्मुखान्तचयो वाक्यमिति ।

प्रयोज्यनियोज्यौ । इह प्रयुजनिमुजः शक्यार्थे इति सूत्रणीयम्, ण्ये इत्येव । एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं 'रूढ्यर्थे' भूते ऽवेतत्प्रयोगो यथा स्यात् । प्रयोज्यो भूत्वः, नियोज्यो दास इति । स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यौ न भवतः ।

भोज्यं भक्ष्ये । भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितम्, न तु खरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यत्र भवति । भोग्यमन्यदिति । गालनीयमुपभोक्तव्यं च ।

ओरावश्यकः । अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोज्ञादित्वाद् बुद्धिः । (इत्यवश्यं भाव आवश्यकार्थो द्योत्यत्वेनोपात्तो नोपपदत्वेनेति दर्शितम्) । अत एवास्य मादृच्छिकः प्रयोगः ।

१. ये स्वाहुरिति क० पु० । २. भवेरिति क० पु० । ३. वाच्यमिति वा क० पु० ।
४. धातोरिति नास्ति क० पु० । ५. रूपरूपं भूतेति क० पु० । ६. इत्यवश्यं भाव आवश्यकमित्यादयः—
रसितमित्यन्ते ( ) रसाद्धिर्नो नास्ति क० पु० । ७. मादृच्छिकोऽप्रयोग इति क० पु० ।

७०१. आसुयुवपिरपिलपित्रसिचमश्च [३।१।१२६]

एभ्यो रयत् स्याद् यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाव्यम् । राव्यम् । लाव्यम् । श्राव्यम् । आचाम्यम् । “दमेरुच” (वा०) दाभ्यम् । नलोपिनो निर्देशाद् नलोपः । “भज्जप्यजानमां यद्वेति केचित्” । भाग्यम् । भज्यम् । जाव्यम् । जप्यम् । याज्यम् । यज्यम् । आनाम्यम् । आनम्यम् ।

७०२. आनाय्योऽनित्ये [३।१।१२७]

गार्हपत्ययो नौ दक्षिणाग्नावनित्ये आनाय्यो निपात्यते । आनेयोऽन्यः ।

प्रासुयु । आहपूर्वः पुत्रं भविष्ये, न तु पुं प्रसवैश्वर्ययोरिति । बहुलवचनात् । डुवपुं बीजसंज्ञाने । रप लप व्यक्षायां वाचि । त्रपू लज्जायाम् । जमु अदने । अत्र मुप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा आसुवो द्वन्द्वस्तेन “अल्पाचत्तरम्” (२।२।१४, इति यु इत्यस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः । यतोऽपवाद इति । आद्ययोः “अचो यत्” (१।१।६७) परेषाम् “पोरदुपधात्” (१।१।९८) प्राप्तस्य । आचाम्यमिति । आहपूर्वश्चम् । दमेरुच । एतद्वात्तिकम् । वृत्तौ तु सौत्रेण चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन संगृहीतम् । तत्र दभिधातुष्वपठितोऽपि चुरादिषु “बहुलमेतन्निदर्शनम्” (ग०) इति वचनात् शिष्टप्रयोगाच्च प्रकृत्यन्तरमाश्रीयते । तस्मात् “पोरदुपधात्” (१।१।९८) इति यति प्राप्ते ष्यदनेन विधीयते इत्याकरः ।

आचार्यास्तु प्रकृत्यन्तरकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावाद् दाभ्यमिति प्रयोगो दमेरेवेच्छन्ति । न च तस्य यतोऽप्रसङ्गात् रयतो विधानवैयर्थ्यम् । तत्सन्निधौ न नलोपनिपातार्थत्वात् । तदेतदुक्तम्—नलोपिनो निर्देशान्नलोप इति ।

यद्वा लोपोऽदर्शनं तेन नलोपिनो निरनुपङ्गस्य “दमेरुच” इति वात्तिके निर्देशाद् न लोपो निरनुपङ्गो प्रकृत्यन्तरमस्तीति शेषः । तेन न कश्चिद् विरोधः । भोग्यमिति । ष्यति “चजोः” इति कुत्वम् ।

आनाय्यो । अनित्यमात्रे चेत् घटादावपि प्रसङ्गोऽत आह—दक्षिणाग्नाविति । स हि गार्हपत्यादानीयते इत्यानाय्य इत्युच्यते । अनित्यश्च भवति सततमप्रज्वलनात् । दक्षिणाग्नावपि विशिष्टे एवात्रेप्यते । न सर्वस्मिन्नित्याह—गार्हपत्ययोनाविति । गार्हपत्यो योनिरुत्पत्तिर्यस्य तस्मिन् । दक्षिणाग्नेर्हिं योनिर्विकल्पते । वैश्यकुलाद् भ्रष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति । तत्र यो गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निस्तत्रैव विशेषे निपातनमेतत् ष्यदायादेशयोः । आनेयोऽन्यः । यो वैश्यकुलादियोनिर्दक्षिणाग्निर्यो वाऽनित्यो घटादिस्तत्र नयतेः “अचो यत्” एव भवतीत्यर्थः । सर्वैश्चायं विषयनियमो रुद्विवलाल्लभ्यते । तदुक्तं—श्लोकवात्तिके—

७०३. प्रणाय्योऽसंमती [३।१।१२८]

दुर्मती निष्कामे वा वाच्ये । प्रणाय्यः साधुश्चौरो वा । प्रणयोऽन्यः ।

७०४. पाय्य सान्नाय्यनिकाय्यधाया मानहविनिवास-
सामिधेनीषु [३।१।१२९]

एते मानादौ क्रमान्निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् । पेयमन्यत् । सान्नाय्यं
हविः । संतेयमन्यत् । निकाय्यो निवासः । निचैयोऽन्यः । दधाति अग्निमिति
धाया सामिधेनी ऋक् । धेयमन्यत् ।

धातुसाधनकालानां प्रापयर्थं नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां हृदयर्थं च निपातनम् ॥ इति ।

प्रणाय्योऽसंमती । संमति' संमाननमभिलाषश्चेह तन्त्रेण निर्दिश्यते । अविद्यमाना
संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । स च चौरादिर्वा मुमुक्षुर्वा भवतीत्याह—दुर्मती' निष्कामे
वा वाच्यः इति । प्रणाय्य इति । प्रपूर्वस्य नयतेत्यदायो निपातनात् । साधुरिह मुमुक्ष-
तया निष्कामो विवक्षितः ।

पाय्यमानाय्य । पाय्य मानमिति । धीयतेऽनेनेति पाय्यम् । भाङ् मानेऽस्मात्
करणे ष्यप्रत्ययः आदेयत्व च निपात्यते । आतो युक् । सूत्रे च मानमिति करणे
ल्युट् इष्टव्यः । मेयमन्यदिति । भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थः । “ईद् यति” गुणः । सान्नाय्य-
मिति सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति । नयतेः कर्मणि ष्यत्, या आदेशः, उपसर्गस्य
दीर्घश्च निपात्यते । हविरिति । रुदित्वाच्च हविर्विशेष एव विवक्षितः । ऐन्द्रं दधि
अमावस्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायामिति विहितो दधिपयोरूपः । माघस्तु हविर्मात्रे
प्रायुक्—

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां विधिविहितविरब्धेः सामिधेनोरपीत्य ।

हृतमुद्धरितौघर्षसमन्वयमुत्स्येहृतमयमवलोढैः सायु सान्नाय्यमग्निः ॥ इति ।

निकाय्य इति । निचोयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति चिनोतेरधिकरणे शयदाया-
देशो । आदेशच कुत्वं निपात्यते । निवास इति । निवसत्यस्मिन्निति अधिकरणघञा
गृहमुच्यते । निचैयोऽन्य इति । भावकर्मणोर्यदेवेत्यर्थः । दधात्यग्निमिति । सा
हि समिदाधानद्वारा अग्निं सामिधे' इति । सेवाग्निं दधातोऽयुच्यते । तेन कर्तरि
एदन्ननिपात्यते ।

हरदत्तस्तु धीयतेऽनया समिदिति करणे शयदित्याह ।

७०५. ऋतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ [३।१।१३०]

कुण्डैः पीयतेऽत्र सोमः इति कुण्डपाय्यः ऋतुः । संचाय्यः ऋतुः ।

७०६. अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या । [३।१।१३१]

अग्नावेते साधवः । अग्नौ किम् ? परिचयः उपचयः । सवाह्यः ।

७०७. चित्याग्निचित्ये च [३।१।१३२]

एतौ निपात्येते । चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

माधवस्तु धीयते इति धाय्यमिति कर्मणि ल्यप्तामाह ।

सर्वथा ऋग्विशेषमेव रूढ्या प्रतिपादयति । रूढिशब्देपु च न व्युत्पत्तेर्निग्रमः । यथा गिरी शोते गिरिशः । "गिरी डश्छन्दसि" (बा०) गिरिरस्यास्तीति गिरिशः । सोमादिलक्षणाः श इति वा । सामिधेनोति । समिध आधानी । पृथोदरादिवात् साधु-
रित्येके । ऋगिति । पृथुयाजा अमर्त्यः इत्यादि ऋग्विशेषः सामिधेनोत्यर्थः ।

अत्र च न सर्वा सामिधेनो धाय्या इत्युच्यते, किं तु समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण विकृतिपु प्रतिप्यमाणा पृथुयाजा अमर्त्य इत्यादिकैव । अयं च विशेषे निपातनस्य रूढयर्थत्वाल्लभ्यते । सूत्रे च सामिधेनोग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्या शसत्याग्निर्नता त्वं सोमः ऋतुभिर्नति । ज्योति-
ष्टोमे मरुत्वतोये शस्त्रविधानमेतदित्याहुः ।

ऋतौ कुण्डपाय्य । कुण्डैरित्यादि । कुण्डशब्दे^१ तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत् युक् च निपात्यते इत्युक्तं भवति । ष्यति प्रकृते यतो निपातनम् "यतोऽनावः" इत्युत्तरपदाद्युदात्तार्थम् । ष्यति तु स्वरितत्वं स्यात् । संचायतेऽसौ संचाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्यो । अग्नाविति । अग्न्यर्थे इष्टकाचयनविशेषे इत्यर्थः । सत्रैव हवत्वादिति ज्ञेयम् । साधव इति । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेत्यंदायादेशौ निपात्येते । संपूर्वाद्भेः संप्रसारणं दीर्घश्च निपात्येते इत्यर्थः ।

चित्याग्निचित्ये च । चिनोतेः कर्मणि क्यप् निपात्यते । चीयते इति चित्यः । "ह्रस्वस्य पिति कृति" (६।१।७१) इति तुक् । अग्नेश्चयनमग्निचित्येति । भावे प्रकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते । तेनान्तोदात्तो भवति । क्यपि तु कृते चित्य इत्याद्यु-
दात्तः स्यात् । भावे विधानादग्नावितीह न^२ संबध्यते ।

१. इत्येके इति नास्ति क० पु० ।

२. पृथुयाजा आ इति क० पु० ।

३. कुण्डशब्दे तृतीया उपपदे वतेरधिकरणे यद्युच्येति क० पु० ।

४. अग्नौ य इति क० पु० ।

५. नेति नास्ति क० पु० ।

७०८. अमावस्यदन्यतरस्याम् [३।१।१२२]

अमोपपदाद्वसेः कालेऽधिकरणे एष्यत् । तत्र च वृद्धयभावो वा निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावस्या अमावास्या वा । यजन्त्यनेन याप्या ऋक् इति केचित् ।

७०९. वद। सुपि क्यप् च [३।१।१०६]

वदेरनुपसर्गे सुवन्ते उपपदे क्यप् प्रत्ययः स्यात् चकाराद्यत् । “उपपद-
मतिङ्” (२।२।१९) समासः । ब्रह्मणोद्यते इति ब्रह्मोद्या कथा । ब्रह्मवद्या ।

७१०. भूवो भावे [३।१।१०७]

अनुपसर्गे सुप्पुपदे भवः क्यप् स्याद् भावे । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् ।
सुपि किम् ? भव्यम् । अनुपसर्गे किम् ? प्रभव्यम् ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । अमोपपदादिति । अमा इति शब्दः उपपदं यस्य तस्मात् । एतेनामा शब्दस्योपपदत्वमप्येतेन निपात्यते इत्युक्तम् । तेनोपपदस्मात्ते सति “गतिकारकोपपदात् कृत्” (६।२।१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरैरान्तस्वरि-
तत्वं भवति । एततः स्वरितत्वात् । तत्र च वृद्धयभाव इति । वृद्धे द्विमात्रत्वादेरभावो यस्मिन् स वृद्धयभावो ह्रस्व इत्यर्थः । तेन एष्यति वृद्धो वृत्तायां षत्ते ह्रस्वो निपात्यते । तेनामावास्याया अमावेऽमावस्याशब्दोऽपि निपात्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः । एष्यति-अमावास्या इति स्वतः प्राप्तं रूपम् । तस्मैव वृद्धय-
भावोऽपि विकार इति ।

अमाशब्दार्थमाह-सहेति । अमात्य इत्यादी तथा दर्शनात् । साहित्यमिह सन्नि-
कार्यमात्रम् । यजन्त्यनेनेति । करणे ष्यदित्यर्थः ।

वदः सुपि । अनुपसर्गं इति । “सत्सूद्विष” (३।१।६१) इत्यनुपसर्गग्रहणेन
ज्ञापितमन्यत्र सुवृद्धौ उपसर्गग्रहणं नेति भावः । ब्रह्मोद्येति । कर्मणि क्यप् संप्रसा-
रणम् । षाद्गुणः ।

अत्र चोत्तरसूत्राद् भाव इत्यपकृष्यते । तेन भावेऽपि भवति । ब्रह्मोद्यमितीत्याहुः ।
सुपि किम् ? ब्रह्मवाद्यमिति । उपसर्गे तु प्रवाचम् । क्यमनूद्यम् ? उपसर्गप्रतिरूपको
निपातोऽप्यमित्याहुः ।

भूवो भावे । यदत्र नानुवर्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् ।

१. अमान्यतश्चेति क० पु० ।

२. वृद्धिभाव इति क० पु० ।

३. अमावास्या या स्वात्वावेत्यभावग्या इति क० पु० । ४. तस्य वृत्तवृद्धयभाव इति क० पु०

७११. हस्त च [३।१।१०८]

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् तकारोऽन्तादेशश्च ।
ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

७१२. एतिस्तुशास्वृदजुपः क्यप् [३।१।१०९]

एभ्यः क्यप् स्यात् ।

७१३. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६।१।७१]

धातोर्ह्रस्वान्तस्य तुगागमः स्यान् पिति कृति । इत्यः । स्तुत्यः ।

“शास इदङ्ङ्हलोः” शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु
वायं अविजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्ययुक्तिः क्यञ्चाधकस्य एततो
वाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । “शंसिदुहिगुहिभ्यो वा” (वा०) । शस्यम् ।
शस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । “आङ्पूर्वादिजेश्च संज्ञायाम्”
(वा०) । अजेः क्यपि “बोभावो नेति वाच्यम्” (वा०) आज्यम् । उपेयमिति
ई गतौ इत्यस्य रूपं नेणः ।

हस्त च । ब्रह्महत्यायेति । स्वभावादस्य क्यपः स्त्रीत्वमन्यस्य क्लीबत्वमेवेत्याहुः ।
स्त्रीत्वमिति । सुपोऽप्येव । धातोरिति वर्तते । ण्यत्तु भावे नोदाह्रियतेऽनभि-
धानात् ।

एतिस्तुराङ् । अ एतीति निर्देशादिणा एव ग्रहणं नेङ्ङिकोः, तयोरधिपूर्वयोरेव
प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा चाध्येयं व्याकरणमिति यदेव प्रयुज्यते ।

अन्ये तु “इरावदिकः” (वा०) इति वक्तव्यमित्यधीत्यभ्यानेत्युदाहरन्ति ।

दृञ् स्तुतौ । शासु अनुशिष्टौ । अन्ये त्वाङ् शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणं
मिच्छन्ति । आशास्यमिति ।

यद्यपीदमस्य नास्ति परस्मैपदिन एव स द्विधानात् । तथापि—स्वरे विशेषोऽस्ति ।
अपि धातुस्वरे मध्योदात्तम् । एतत्तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमिति ।
वृजो ग्रहणमिति । इष्टिरेवेयम् । वृत्य इति । वृञ् वरणे । वायं इति । वृङ् संभक्तौ ।
आदृत्य इति । दृङ् आदरे । जुष्य इति । जुपो प्रीतिसेवनयोः । पुनरिति । “वदः सुपि
क्यप् च” इत्यतः क्यप् अनुवर्तते एवेत्यर्थः । एतत् इति । “ओरावश्यकै” इति प्राप्तस्य ।
शंसि दुहि इति । शास स्तुतौ । दुह् प्रपूरणे । गुह् संवरणे । शस्यम् । “अनिदिताम्”
इति नलोपः । दोह्यमिति । ण्यत्युपधागुणः । आङ्पूर्वादिजेश्चेति । अज गतौ क्षेपणे
च । अस्त्र ण्यति तित्स्वरः प्रसज्येतेति क्यवेव विधीयते ।

७१४. ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते। [३।१।११०]

ऋदुपधात् क्यप् स्यात् क्लृपिचृते विना । घृत् घृत्यम् । क्लृपिचृत्पो-
स्तु कल्पम् । चत्यम् । ऋदुपधेति तपरः किम् ? कृत् कीर्त्यम् । “पाणौ
सृजेत्येत” (वा०) । पाणिसर्ग्या रज्जुः । “समवर्षाच्च” (वा०) ।
समवसर्ग्या ।

७१५. ईच खन। [३।१।१११]

खनः क्यप् स्यादीकारोऽन्तादेशश्च । “आदुगुणः” (३।१।८७) ।
खेयम् । दीर्घोक्तिरिकारान्तरप्रश्लेषार्था । तेन “ये विभाषा” (६।४।४३)
इत्यार्च न ।

मन्वत्रापि “भजेव्यंघ्रप्रपोः” । इति वीभावः प्राप्नोति, तत्राह भजेः क्यपीति ।
एतच्च समज्येत्या^१र्थमवश्यं वाच्यमेव । आकरे त्वञ्जेरिति पठितत्वात् अञ्जू व्यञ्जि-
अक्षणाकान्तिगतिषु इत्यस्मात् करणे क्यपि नलोपे भाज्यमिति व्युत्पादितम् ।

आचार्यस्तु अजेरपि^२ क्यपो विधानेन सिद्धयति रूपमिति प्रौढिवादेनैतदुक्तम् ।
भाज्यमिति । आडा सहैकादेशः ।

ननु यद्याङपूर्वस्यैव प्रयोगः अवग्रहः प्राप्नोति आ भाज्यमित्याज्यमिति । अत्र
भाष्यम्—भवत्येवावग्रहः । न लक्षणो न पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यमिति ।

ऋदुपधाच्चा । कृपू सामर्थ्ये । चृती ग्रन्थे हिंसायां च । कृपेलत्वस्यासिद्धत्वेन
ऋदुपधत्वेन प्राप्तिः । कल्प्यमित्यादि । ष्यति गुणो रपरः सत्वम् । कीर्त्यमिति अनिश्य-
ष्यन्ताश्चुरादय इति एिजभावे ययत् । एिचप्क्षे तु एिलोपे कृतेऽकृते वापि दित्स्य-
मिति यत् “अचो यत्” । अत्र हि क्यपि सति आद्युदात्तः स्यात् । ययति तु अन्तस्वरितत्वं
भवति ।

ई च खनः । ननु ह्रस्वविधानेऽप्यादगुणे रूपे विशेषो नास्ति, तर्हि दीर्घो-
पचारणेनेत्यत आह—दीर्घोक्तिरित्यादि । आत्वं नेति । द्वितीय ईकारो बाधकनाशनायं
इति भावः ।

१. समज्येश्वर्यमिति क० पु० ।

२. पठित्वा इति ख० पु० ।

३. अजतेरिति ख० पु० ।

४. पित्तमिति ख० पु० ।

७१६. भृजोऽसंज्ञायाम् [३।१।११२]

भृजः क्यप् स्यान्न तु संज्ञायाम् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या नाम
स्त्रियाः । भार्या बध् । “संभृजो वा” (वा०) संभृत्याः । संभार्याः ।

७१७. मृजोर्विभाषा [३।१।११३]

मृजेः क्यप् वा स्यात् पञ्चे एयत् । मृज्यः । मार्ग्यः ।

७१८. राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यथ्याः
[३।१।११४]

एते क्यवन्ता निगत्यन्ते । राज्ञा सोतव्यो राजभूयः । क्रतुः । सुवति
सरति वा सूर्यः । मृषोद्यते मृषोद्य नित्यम् । रोचते रुच्यः । स्वर्णरूप्या-
भ्यामन्यत् कुनम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यते इति कृष्टपच्यो
बोद्धिः । न व्यथते अव्यथ्यः ।

भृजोऽसंज्ञायाम् । “एकानुबन्धग्रहणे न द्वयनुबन्धकस्य ग्रहणम्” (प०) इति ।
भृज् भरणे इत्यस्य ग्रहणम्, न तु हु भृज् घारणपापणयोरित्यस्य । भृत्य इति । भर-
णीय इत्यर्थः । “भार्या बध्” इति । भार्याशब्दोऽयं यूप्राहवर्णयोर्दिबत् सत्कारशब्दत्वान्
संज्ञाशब्दः । तथा चाग्निप्रमाणापि भार्योच्यते ।

ननु संज्ञायां संभृत्येति क्यपा भाव्यम् । संज्ञाश्रातयेवस्तु पुंसि चरितार्थः ।
नैतदस्ति । शब्दशक्तिस्वभावात् भृजो भावे एव स्त्रियां क्यप् भवति । कर्मणि तु ण्यतैव
भवितव्यम् । संभृजो वेति । असंज्ञायामयं विधिः । तेन प्राप्तविभाषेयम् ।

मृजोर्विभाषा । ऋदुपवादिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । मार्ग्य इति । “चजोः कुः”
(७।१।२२) इति कुत्वम् ।

राजनूयसूर्य । राज्ञा सोतव्य इति । अग्निधिकः स्त्रियोऽत्र राजा, तेन सोतव्यः
अग्निपवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थः । निपातनरुद्धयर्थत्वाद् अश्वमेधादौ नातिप्रसङ्गः ।

अन्ये तु सतात्मकः सोमो राजा । राजानं क्रौण्णन्तोत्यादौ दर्शनात् । राजा
सूयतेऽत्रेति राजसूय इत्यविकरणे क्यवित्याहुः । अत्रापि रुद्धित्वादेः ज्योतिष्टोमेनाति
प्रसङ्गः । राजरूप इति । राजशब्दे उपपदे णृज् अग्निवैज्मात् कर्मणि क्यप् दोषश्च
निपात्यते । ह्रस्वामावान् तुक् । सुवति सरति वेति । पु प्रेरणे । सू गतौ । आभ्यां
कर्तरि क्यप् । समागमः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति । सरत्याकाशे इत्यर्थे सतः
कर्तरि क्यप् । उकारोऽन्तादेशश्च निपात्यते । तत्र स्पर्त्वे “हलि च” (८।२।७७) इति
दीर्घः । मृषोद्यमिति । मृषापूर्याद्वेदेः कर्मणि क्यप् । सप्रसारणम् ।

७१९. भिद्योद्धयौ नदे [३।१।११५]

कर्तरि क्यवन्तावेर्ता नदे वाच्ये । कृलं भिनत्तीति भिद्यो नाम नदः ।
वारि उज्झतीति उद्धयो नदः ।

७२०. पुप्यसिद्धयौ नक्षत्रे [३।१।११६]

कार्यं पुष्पाति पुप्यत्यस्मिन् वा पुप्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयति
सिद्धयत्यस्मिन् वा सिद्धयः । एष एव तित्योऽपि ।

ननु 'वद. मुपि क्यप् च' (३।१।१०६) इत्येव सिद्धः क्यप्, सञ्ज्ञाह-नित्यमिति ।
स हि विकल्पितस्तेन पक्षे यदपि प्राप्नोति । क्यवेव स्यादित्येवमर्थं निपातनमन्यर्थः ।
रोचते रुच्यः इति । रुच् दोसौ । कर्तरि नयव् निपात्यते । स्वरांश्चप्याभ्यामन्यत्
कुप्यमिति ।

एतेन सञ्ज्ञायामेतन्निपातनं तेन नातिप्रसङ्ग इति दर्शयति—गोप्यते इति
कुप्यम् । गुप् रक्षणे । क्यप् आदेशच कृत्व निपात्यते ।

यत्तु गुप् गोपने इत्यप्येति प्राचोक्तम्, सदसत्; गोपनार्थस्य चुराश्रित्वेन एिच.
प्रसङ्गात् । अस्यानित्यत्वेनान्तत्वे प्रमाणाभावात् । निन्दार्थे तु नित्यं सना भाव्यम् ।
पातनेन 'तदुभयवाचकल्पने प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । कृष्टे स्वपक्षेव पश्यते इति ।

एतेन कर्मकर्तरि निपातनमेतदित्याह—शुद्धे तु कर्मणि कृष्टरावय इत्येव
भवाति । अव्यय इति । व्यय भयचलनयोः ।

भिद्योद्धयौ । भिनत्तीति । भिदिर् विदारणे । उज्झतीति । उज्झ उत्तर्गो ।
दकारोपधोऽप्यम् । जत्व तु नाक्तणिकम् । उद्धय इति । निपातनाद् घत्वम् ।

पुप्यसिद्धयौ । पर्याययोरप्यनयोः स्वरूपपरत्वाद् द्वन्द्वः । पुप् पुष्टौ । पिष् संराद्धौ ।
आभ्यां कर्तर्यधिकरणे वा क्यप् । स एव तित्योऽपि इति । अनयोः पर्यायान्तरमप्यस्ती-
त्येतादृशं यदनेन प्रतिपाद्यते, न त्वस्यापि क्यपि निपातनमिति । त्विप् दोसौ इत्यस्य
घञ्वाद्यवश्वेत्योणादिकस्य यक्प्रत्ययान्तस्य निपातनात् । तथा च पुप्यतिप्ये' कलियुगे
इत्यमरकोशव्याख्याने त्त्वरस्वाभौ त्विप्यतीति तित्यः । त्विप् दोसौ । अघ्न्यादिरिति ।
तुप् तुष्टावित्यस्य रूपमिति प्राचोक्तम् । यद्वा "भूयतिप्य" इति निपातनात्तित्योऽपि
पुप्यसमानार्थः साधुर्ज्ञेय इति व्याख्येयम् ।

१. तदुभयभावप्रकल्पने प्रयोजनान्नवान् इति क० पु० ।

२. एनेन कर्तरि इत्येव क० पु० ।

३. विप्यतो ह्यादपनेश्वेत्योणादिक इति क० पु० ।

४. वदुप् तित्येति क० पु० ।

७२१. विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहल्लिषु
[३।१।११७]

पूनीजिभ्यः क्यप् निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः ।
जित्यो हल्लिः । एषु किम् ? विपय्यम् । विनेयम् । जयम् ।

७२२. प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दमि [३।१।११८]

आम्नां ग्रहेः क्यप् स्याच्छन्दसि । भाषायां वेति केचित् । प्रतिगृह्यम् ।
प्रतिग्राह्यम् । अपिगृह्यम् । अपिश्राह्यम् ।

७२३. पदास्वरिवाह्यापक्ष्येपु च [३।१।११९]

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यः । अस्वेरी । ग्राम-
गृह्या सेना । ग्रामवाह्या इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्नान्यत्र । कृष्णगृह्यः ।
तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

विपूयविनीय । पूनीजिभ्य इति । पूङ् पवने । लीङ् प्रापणे । जि अभिभवे ।
क्यविति । यतोऽपवाद इति । विपूयो मुञ्जः इति । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
इत्यर्थः । मुञ्जस्तुण्पुल्लविशेषः । विनीयः कल्कः इति । कल्कः पिष्टीयद्वादिः स विनीयते
साध्यते इति विनीयः ।

हृदत्तत्वाह—कल्कः पापमिति । तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः इति
दर्शनात् ।

तथा च माघः प्रायुङ्क्त—ग्रविनीय संभ्रमं विकामिभक्तिमिरिति ।

जित्यो हल्लिरिति । बलेनाकृष्टव्य इत्यर्थः । महद्वलं हल्लिः । कृष्टसमीकरणार्थं
स्यूलकाष्ठमुच्यते ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । प्रतिगृह्यम् इति । “ग्रहज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ।

पदास्वरि । स्वयमेव ईरितुं शीलमस्य स्वेरी ताच्छ्रौत्ये रिगिति । स्वतन्त्र
उच्यते । न स्वेरी अस्वेरी परतन्त्रः । बहिर्भवाः बाह्याः “बहिर्पष्टिलोपो यञ्च”
(वा०) । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद् यत् । प्रगृह्यं पदम् इति । प्रगृह्यते प्रगृह्यम् ।
यस्य प्रगृह्यसंज्ञाक्रियते तत्र । असन्निकर्षश्चात्र ग्रहेरर्थः ।

तत्र हि स्वरसन्ध्यभावाद् अग्नौ अत्रेत्यादौ कियताऽपि कालेन व्यवधानात्
परस्याचो न सन्निकर्ष इति ।

७२४. विभाषा कृवृषो [३।१।१२०]

आभ्यां वा क्यप् स्यात् । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वप्यम् ।

७२५. युग्यं च पत्रे [३।१।२१]

पत्रं वाहनम् । युग्यमश्वोदि चेत्, योग्यमन्पत् ।

७२६. प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च [३।३।१६३]

प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् । अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्य-
तव्यम्, अध्ययनीयम्, अध्येयम् । प्राप्तस्ते कालस्त्वया व्यातव्यं व्यानीयं व्येयम् ।
सामान्यतः प्राप्तावप्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः । स्त्रियां
क्तिन् ऊर्ध्वं वाऽस्तरूपविधेरभावात् ।

ननु पदावयवस्य द्विवचनादेरेव प्रगृह्यत्वेन पदस्य, तत्किमुच्यते प्रगृह्य
पदमिति । नैव दोषः, अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । यदा पद्यते गम्यतेऽने-
नार्थं इति पदं प्रगृह्यम् इति । पञ्जरादिवन्धेन परिगृह्यावस्थापितः शुकादिरुच्यते
तदेवाह—अस्वेरोति । परतन्त्र इत्यर्थः । धामगृह्येति । शेषपद्यथा समासः । नान्यत्रेति ।
पुनपुनरुच्योरित्यर्थः ।

विभाषा कृवृषोः । हुकृप् करणे । वृप् सेचने ।

युग्यं च पत्रे । युज्यतेऽनेन गमनमिति करणे क्यप् कृत्यं च निपात्यतेति
योग्यमिति । ष्यति “चजोः कुः” (३।१।२२) इति कृत्यम् ।

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु । लकारार्थेषु व्याख्यातमेतत् । गम्यमिति । “पोरदुप-
धात्” (१।१।६८) इति यत् । अध्येतव्यमिति । अधिपूर्वं डङ् अध्ययने । अध्येय-
मिति । “अचो यत्” (१।१।६७) व्यातव्यमिति । ध्वे चिन्तायाम् । “आदेव-
(६।१।४५) इत्याख्यम् । ध्वेयमिति । “ईदयति” (१।१।६५) ।

ननु भावकर्मणोः सामान्येन विहिता एव कृत्यास्ते प्रेषदिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति
तत्किं प्रेषादिषु पुनः कृत्याः विधीयन्तेऽत आह—सामान्यतः प्राप्तावपीति । लोटा
बाधा मा भूदिति । अन्यथा प्रेषादिषु विशेषविहितो लोट् कृत्यान् बाधेतेत्यर्थः ।

ननु वाऽस्तरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह—स्त्रियां क्तिन् ऊर्ध्व-
मित्यादि । एतदेव आपकं इत् ऊर्ध्वं वाऽस्तरूपविधिरनित्य इत्यर्थस्येति भावः ।

७२७. अहं कृत्यतृचश्च [३।३।१६६]

स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः । स्तवनीयः । स्तुत्यः । लिङाञ्च बाधादिति कृत्यतृचोर्विधिः ।

७२८. भव्यगेयप्रवचनीयोपीस्थानीयजन्याप्लाव्या-
पात्या वा [३।४।६]

एते कृत्यान्ता वा कर्तरि निपात्यन्ते । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः । गेयं साम बहुना वा इत्यादि ।

७२९. शकि लिङ् च [३।३।१७२]

चात् कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयः । बाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ।

इति कृत्यप्रक्रिया

अहं कृत्यतृचश्च । ननु चात्रापि सामान्येन विहिताः कृत्यतृचोऽहोऽपि सिद्धा एव, तर्हि कृत्यतृचः पुनर्विधोयन्तेऽत आह—लिङाऽत्रेति । अत्रार्हायः ।

भव्यगेयेति । तयोरेवेति नियमात् कर्तृमंश्राप्ते वचनम् । भव्य इति । “अवो यत्” (३।१।९७) “वान्तो यि प्रत्यये” (६।१।७६) भव्यमनेनेत्यादिना । वाग्रहणात् पक्षे सकर्मकेभ्यः कर्मण्यपि, अकर्मकेभ्यस्तु भावेऽपि इति दर्शितः । आदिपदात् प्रवक्षीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्यस्य । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः । जन्यमनेन वा । आप्लवनम्, आप्लाव्यः । प्यत् । आप्लव्यमनेन वा । आपततीति आपात्यः । आपात्यमनेन वा ।

शकि इति । वोढव्य इति । वह प्रापणे । तव्यः । “होढः” (६।२।३१) घत्व-
प्लुत्वढलोपाः । “सहिवहोः” (६।३।११२) इत्योत्त्वम् । लिङेत्यादि । व्याख्यातप्रायम् ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिपंः शेषवंशामलो-

संसः धोनरसिंहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतो समासिमगमत् कृत्याथवा प्रक्रिया ॥ १ ॥

कृत्यप्रत्ययः ॥ ३०० ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया

७३०. ण्वुल्तृचौ [३।१।१३३]

धातोर्ण्वुल्तृचौ स्तः, “कर्तरि कृत्” (३।३।६७) इति कर्त्रर्थे ।
 “युवोरनाकौ” (७।१।१) करोतीति कारकः । कर्ता । वोढुमहो वोढा ।
 “प्रत्ययस्यात्” (७।३।४४) इतीच्चम् । कारिका । “ऋन्नेभ्यो ङीप्”
 (४।१।५) । कर्त्री । “गाङ्कुटादिभ्यः” (१।२।१) इति ङित्वम् ।
 कुटिता । कोटकः । “विज इट्” (१।२।२) विजिता । वेजकः । “हमस्तो-
 चिण्णमुलोः” (७।३।३२) घातकः । “आतो युक् चिण् कृतोः” (७।३।३३)
 दायकः । “नोदातोपदेश” (७।३।३४) इति उपधावृद्धिर्न । शमकः ।
 दमरुः । अनिटस्तु यामकः । “जनिवभ्योरश्च” (७।३।३५) जनकः ।
 वधकः । “रधिजभोरश्चि” (७।१।६१) रन्धकः । जम्मकः । “नेट्य-
 लिटि रधेः” (७।१।६२) रधिता । रद्धा । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता ।

पूर्वकृदन्तप्रक्रिया

ण्वुल्तृचौ । एकारो वृद्धमयः । उकारो “युवोः” (७।१।१) इति विशेषणार्थः ।
 सकारो “लिति” (६।१।१६१) इति स्वरार्थः । तृचश्चकारः “तुरिष्ठेमेपस्तु” (६।४-
 १५४) “तुश्छन्दसि” (५।३।५९) इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थः । “चित्” (६।१।१६३)
 इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति । “आद्युदात्तश्च” (३।१।३) इत्येव सिद्धेः । कारक इति
 “यचो ङिति” (७।२।११५) इति वृद्धिः, स्वरः । कर्तेति । तृचि गुणो स्वरः ।
 “श्रुदशनस्” (७।१।६४) इत्यनङ् । “सर्वनामस्याने च” (६।४।८) इति उपादोर्ध्वः ।
 “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) इति नलोपः । वोडेति । ग्रहे कृत्यतृचश्च
 (३।३।१५६) इति तृच् । ङत्ववत्तृचत्वङलोपाः । “सङ्घिहोरो” (६।३।११२) इत्योत्वम् ।
 कारिकेति । स्त्रियां टाप् । “हल्ङ्यादिना” (६।१।६८) सुलोपः । कर्त्रीति । यणादेशः ।
 कुटिता । कुट कोटिल्ये । कोटकः । अन्विणित्युक्तेन ङित्वम् । घातक इति । “घत
 उपधायाः” (७।३।११६) इति वृद्धिः । “हो हन्तेः” (७।३।५४) इति कृत्यम् ।
 यामक इति । यम उपरमे । वधक इति । वध हिसागम्, प्रकृत्यन्तरम् । “रधिजभोरश्चि”
 (७।१।६१) ग्रनेन नुमिति शेषः । रधि हिमायाम् । जम गाप्रविनामे । रन्धकः इति ।
 उपदेशिवद्वचनादादौ नुमि कृते वृद्धमभावः । रद्धा । “रघादिभ्यश्च” (७।२।५५)

रम्भकः । रब्धा । लम्भकः । लब्धा । “तीपसह” (७।२।४८) इतीड् वा ।
 एपिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । “एबुलि न”
 (वा०) दरिद्रायकः । “कृत्यल्युट्” (२।३।११३) इत्यत्र बहुलोक्तेः
 क्वचित् कर्मण्यपि एबुल् स्यात् । पादाम्नां हियते पादहारकः । गले चोप्यते
 गले चोपकः । “हलन्तान्” (६।३।९) इत्यलुक् । आत्मनेपदार्हान् क्रमेः
 कृत इणिनपेधः प्रकृन्ता । कर्तरोत्येव । प्रक्रमितव्यम् । “गमेरिट्”
 (७।२।५८) तडानाभावे इत्युक्तेः संजिगमिपिता । संजिगंसितेत्यपि
 केचित् । एवं न वृद्धयश्चतुर्भ्यः । विवृत्तिरा । विवर्तिपितेत्यपि केचित् ।
 चिक्लृप्सिता । “न घातुलोपे” (१।१।४) इत्यत्र इमेव गुणवृद्धिनिपेधात्
 पापचकः । पापचिता इत्यादि ज्ञेयम् ।

इतोडभावपक्षेऽचरत्वाभावादेव नुमभावः । मङ्क्तेति । ऋमस्जो शुद्धौ । “मस्तिनयोः”
 (७।१।१०) इति नुम् । “अन्त्यात् पूर्व” (वा०) “स्कोः” (८।२।२६) इति सलोपः ।
 अनुस्वारपरसवर्णौ । नष्टेति । “रधादिभ्यश्च” (७।२।४५) इतोडभावपक्षे पूर्व नुम् ।
 रम्भकः इति । रभ रामस्ये । “रमेर्यबूलिटोः” (७।१।६३) इति नुम् । रब्धा इति ।
 “भूयस्तथोर्ध्वोऽधः” (८।२।४०) जश्त्वम् । लम्भक इति । “लभेश्च” (७।१।६४) इति
 नुम् । “तीपसह” (७।२।४६) वेडिति शेष । एपितेति । इषु इच्छायाम् । उपधागुणः ।
 सोडिति ङत्ववत्त्वङ्लोपाः श्रोत्वम् । दरिद्रातेरित्यादि । दरिद्रातेरार्धधातुके आतो
 लोपो वाच्यः इति वचनात् । एबुलि नेति । “सनिष्बुलि ल्युटि च न” (वा०) इति
 वचनात् । दरिद्रायक इति । आतो युक् । चोपक इति । चूप मन्दायां गतौ । गते
 चोपकः इति । “साधनं कृता” (भा० ३०) इति समासः । प्रकृन्तेति । “प्रोपाभ्यां
 समर्थाभ्याम्” (१।३।४२) इत्यस्यात्मनेपदयोग्यता । तडानाभाव इत्युक्तेरिति ।
 परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । तेनासत्यपि परस्मैपदे डट् स्यादित्युक्तम् ।
 संजिगमिपितेति । गमः सन्नन्तात् तुच् संजिगंसितेत्यपि केचिदिति । आत्मनेपद-
 योग्याद्वेति केचिदित्युक्तेः । “समो गम्यृच्छिभ्याम्” (१।३।२६) इत्यात्मनेपद-
 योग्यता । विवृत्तिरिति । वृत्तु वर्तने । सन् द्वित्वम् । उरदत्वम् । हलादः शेषः ।
 “सन्यतः” (७।४।३६) इतोत्त्वम् । “हलन्तान्व” (१।२।१०) इति कित्त्वान्न गुणः ।
 विवृत्तिरिति । कूप सामर्थ्ये । सनि द्वित्वादिति । “त्तासि च कनृपः” (७।२।६०) इतोऽण-
 निपेधः । “कूपो री लः” (८।२।१८) पापचकः इति । पचेयङन्तात् प्वुलि पापच्य अक इति
 स्थिते यदा ‘यस्य हलः’ (६।४।४९) यकाराकारसमुदायस्य लोपस्तदोपघावृद्धिर्भवति ।

७३१. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः [३।१।१३४]

नन्द्यादेर्ल्युः । ग्रहादेर्णिनिः । पचादेरच् । नन्दनः । “असि उसि अने च चक्षिङ्ः स्थात्र् नेति वाच्यम्” (वा०) विचक्षणः । जनार्दनः । मधुसूदनः । ग्राही । स्थापो । प्रपापिणौ । “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । “न घातुलोपे” (१।१।४) इति गुणनिषेधः । नैन्यः । लोलुवः । पोषुवः । मरीमृजः । उदन्तात्

यदि तु “न घातुलोपे” (१।१।४ इत्यत्र इक इति नानुवर्तते ततोऽप्रापि निषेधः स्यादिति भावः । आकरे त्वन्नातो लोपं कृत्वा “यस्य हलः” (६।४।४६) इति यलोप-मात्रं भवति । तत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावेन पापचक इत्येव स्थितम् । न च मन्तव्यं यङ्लुकः समुदायलोपत्वात्तस्येदमुदाहरणं पापाचक इतीति । तत्र हि यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन न घातुलोप इति निषेधस्याप्रसङ्गे इक एव इत्यादिपरिहारा-भिधानवैयर्थ्यात् । प्रपञ्चितं चेत्तद् यङ्लुगन्ते, न घातुलोपसूत्रे । पापचितेति । तुच् ईट् यलोपः ।

नन्दिग्रहि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्द प्रत्येकं स्वध्यते इति तेन ग्रिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्ययाः यथासंख्यं भवन्तीत्याह-नन्द्यादेर्ल्युर्नित्यादि ।

एते च गणान् घातुपाठे संनिविष्टाः, किं तु नन्दनरमणेत्यादिषु प्रातिपदिक-गणेषु भवोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तत्र नन्दिवासिमदिद्विपिसाधिवधिशोभि-रोचिभ्यो ष्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दन इति । टु नदि संमूढो । “युवोरनाको” (७।१।१) । “असि उसि अने च चक्षिङ्ः स्थात्र् नेति वाच्यम्” (वा०) असि उसि इति श्रोणादिकावेतौ प्रत्ययौ । नृचक्षाः चक्षुरिति यथा । विचक्षण इति । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । जनार्दन इति । जनानर्हयतीति । मधुसूदन इति । मधु देत्यं सूदयतीति । सूद क्षरणे । आभ्यां कर्मव्यति प्राप्ते । एवं विशेषेण भोषयतीति विभोषण इति । “भियो हेतुभये पुक्”, (७।३।४०) लुनाति लवः । निपातनात् एत्वमिति दिक् । ग्राहीति । ग्रह उपादाने । एत्वादुपधावुद्धिः । सौ नान्तत्वाद् दीर्घः । स्थापो । धा गतिनिवृत्तौ । “आतो युक् चिण्कृतोः” (७।३।३३) प्रपापिणाविति । “प्राति-पदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” (८।४।११) इति एत्वम् ।

एवं “याचुष्पाहसंभाहवज्रवदवसां नत्रपूर्वाणाम्” (ग०) अपाचोत्त्यादि । “ग्रज-न्तानामचित्तकृतकाणाम्” (वा०) प्रकारो । ग्रहारीत्यादि । शोङ् स्वप्ने । विशायो । पित्र् वचने । विषयो । निपातनाद् वृद्ध्यभावः । परिभाषो । परिभाषो । परिमवो । निपातनाद्वा वृद्धिरिति दिक् । पच इति । दुपचप् पाके । देविति । दिक् क्रिडादौ ।

यडो लुग्नेति केचिन् । रोख्यः । “चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वम् चान्वम-
भ्यासस्य” (वा०) “अभ्यासस्य कार्यमनचीति वक्तव्यम्” (वा०) इति
हलादिशेषाभावः । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । “हन्ते-
घैत्वं च” (वा०) घनाघनः । “पाटणिं बुक् ऊक् चाभ्यासस्य” (ग०) पाटपटः ।
पक्षे चरः । चलः । पतः । हनः । पाटः । घञर्थे कविधानमिति “कृमः क्लिदेः
कनसश्च कप्रत्ययः” (वा०) “कृत्रादीनां के द्वे स्तः” (वा०) चक्रम् ।
चक्लिदम् । चकनसः । पक्षे क्लिदकसोरजिति केचित् । क्लेदः । कनसः ।

अस्याचि टित्वं निपात्यते । तत्प्रयोजनं च “टिड्डाणञ्” (४।१।१५) इति द्वित्व-
दाहरति । देवोति । एवं नदट् । मयट् । प्लवट् । चोरट् । मरट् । गाहट् इत्येतेऽपि
निपात्यन्ते । जारं विभक्ति इति जारभरा । श्वपचा । श्वपाक इति । न्यङ्न्वादिषु पाठात्
कर्मणि अणि । पचादिश्चायमाकृतिगणः । तथा च “शिवशमरिष्टस्य करे”
इति कृजोऽच् प्रत्ययः कृत । घटेरपि कर्मणि घटोऽठच् । तथा यङन्तानाम् “यडोऽचि
च” इति लुगुच्यते ।

अन्ये त्वजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । पचाद्यनुक्रमणं तु टित्वादि-
निपातनार्थम् । कर्मोपपदानामिगुपधानां च । कादिवाचकवाधनार्थमन्येषां च
प्रपञ्चार्थमित्याहुः । एतदेव प्रपञ्चपितुमुदाहरति । षोडन् डोत । पङ् दन्ता अस्य
षोडन् । “संख्यासुपूर्वस्य” (५।४।१४०) इति दन्तस्य दन्तादेशः । पप उत्त्वम् ।
ष्टुत्वम् । “तत्करोति तदाचष्टे” (वा०) इति णिच् । “णाविष्टवत्” (वा०) इति
तूगवदन्य टेलोपः । ततोऽच् णिचोपौ । नेन्य इत्यादि । णीञ् प्रापणे । लूञ् छेदने ।
पूञ् पवने । मृजूप शुद्धौ । एभ्यो “धातोरेकाच्” (३।१।२२) इति यङ् द्वित्वम् ।
“गुणो यङ्लुक्लौः” (७।४।८२) तन्मेष्वचि कृते तन्निमित्ते “यडोऽचि च” (२।४।७४) इति
यङ् समुदायस्य लुकि कृते “सर्वधातुकार्धधातुकयोः” (७।३।८४) इत्यञ् निमित्तो
गुणः प्राप्तः । “न धातुलोपे” (१।१।४) इति निषिध्यते । मरीमृज इति । “रिगृदुप-
घस्य च” (७।४।१६०) इति रोगागमः । रोख्य इति । रू शब्दे । “अकृतसर्वधातु-
कयोः” (७।४।२५) इति दीर्घः ।

चरिवन्तौ । चर गतिभक्षणयोः । चल गतौ । पल्लु गतौ । वदव्यक्तायां
चाचि । हलादिः शेषाभाव इति । आगागमविधानसामर्थ्यात् । हलादिः शेषे हि सति
आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति भावः ।

७३२. रात्रौ कृति विभाषा [६।३।७२]

कृदन्ते परे रात्रेर्नुमागमो वा स्यात् । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रि-
मटः । रात्र्यटः ।

७३३. इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः [३।१।१३५]

एभ्यः कः स्यात् । क्षिः । युधः । भूरुहः । ज्ञः । इयङ् । प्रियः । कृ । श्रुत
इत् । क्रिः । गिरिश्चेत्येके । गिरः । “गिले परेऽगिलस्य पूर्वस्य नुम् वाच्यः”
(वा०) तिर्मिगिलः । अगिलस्य क्रिम् ? गिलगिलः । “गिलगिले च”
(वा०) तिर्मिगिलगिलः । वाऽसरूपविधिना ण्वुलत्चावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

चराचर इति । दीर्घविधानसामर्थ्याद् अभ्यासह्रस्वोऽपि न भवति । हन्तेर्घत्व
चेति । हन्तेर्घत्वे द्वित्वं भवति । अभ्यासे हकारस्य घत्वमागमश्चेत्यर्थः ।

घनाघन इति । “अभ्यासाच्च” (७।१।५५) इति कुत्वम् । पाटेरिति । पट
गती । ययन्तः । “शेरनिटि” (६।४।५१) इति णिलोपेनेव सिद्धे लुगवचनं प्रत्यय-
लक्षणोपधावृद्धिर्मा भूदिति । पाटूपट इति । पूर्ववद् हलादिः शेषयोरभावः । अत्र
घामनमाधवाभ्यां च “पाटेणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य” (वा०) इति पठित्वा
पाटूपट इत्युदाहृतम् ।

एवं चोक् चेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयाश्चस्तेनाभ्यासस्य दीर्घ इति व्याख्येयम् ।
कृञ् इत्यादि । डुकृञ् कण्णे । किल्लू आर्द्रोभावे । वनमु हरणे । चक्रमिति ।
विस्वास्त गुणः । यणादेशः क्लेदवनसोरजित्यादि । वनसेहि घञि वृद्धिः स्यात् ।
विलदेस्तु आद्युदात्तः स्यादिति घञ् विधीयते ।

रात्रेः कृति । रात्रिचर इति । रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः” (१।२।५६)
उपपदसमासः । रात्रिमट इति । श्रुततोत्यटः सप्तमीति योगविभागात् समासः ।

इगुपध । इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अववाधने । प्रोञ् तर्पणे । कृ विक्षेपे ।
एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वः । भ्यसः छन्दसत्वात् डसिः, समाहारद्वन्द्वे तु नर्पसवत्त्वाद्
ह्रस्वत्वे श्रुत इति स्यात्, नुम् च स्यात् । कयमेपः पचादिषु द्रष्टव्यः ? आ इति ।
“घातो लोप इति च” (६।४।६४) इत्यालोपः । गिरिश्चेत्येके इति । मूल-
विभुनादित्वात् क इति भावः ।

गिर इति । गिर इति । गृन्निगरणे । श्रुत इत् स्वरः तिर्मिगिल इति ।
तिर्मि सूक्ष्ममत्यं गिलतीति तिर्मिगिलो मत्स्यविशेषः । गिरतः पूर्ववन् क इष्टम् ।
“अचि विभाषा” (८।२।२१) इति सत्वम् । गिलगिल इति । गिलतीति गिलः ।
गिलगिले चेति । यदा गिलगिलशब्देन तिमेः समासस्तदेदमुपसंख्यानम्, यदा तु
तिर्मिगिलं गिलतीति विगृह्यते, तदा गिले परे इत्येव सिद्धम् ।

७३४. आतश्चोपसर्गे [३।१।१३६]

उपसर्गे उपपदे आदन्तात् कः स्यात् । “स्यादव्यय” इति णत्वस्यापवादः । सुस्थः । सुगलः । प्रज्ञः ।

७३५. पाघ्राध्माघेट् दृशः [३।१।१३७]

एभ्यः शः स्यात् । शिच्चात् पिवादयः । शप् । “अतो गुणे” उत्पिवः । उज्जिघ्रः । विघमः । उद्वयः । विपर्ययः । उपसर्गानुवृत्तिर्नात्रेत्येके । परयः जिघ्रः संज्ञायां तु व्याघ्रः ।

७३६. अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-
सातिसाहिभ्यश्च [३।१।१३८]

एभ्योऽनुपसर्गस्य शः स्यात् । शिष्कार्थम् । लिम्पः । विन्दः, धारयः, पारयः । वेदयः, उदेजयः । चेतयः । सातिः सौत्रः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः “नौ लिम्पेर्वाच्यः” । (वा०) निलिम्पा देवाः । गवादिषुविदेः संज्ञायाश्च (वा०) गोविन्दः । अरविन्दम् ।

आतश्चोपसर्गे । सुगल इति । ग्लौ हर्षक्षये । कप्रत्ययविवक्षायाम् “आदेच” (६।१।४५) इत्यास्वे कः । प्रज्ञ इति । “इगुपयज्ञा” (३।१।१३५) इत्यनुपसर्गे सावकाशं कं बाधित्वा परत्वात् “स्यादव्यय” (३।१।१४१) इति एः प्राप्तस्तं परमयं को विशेषविहितत्वाद् बाधते इति दर्शयितुमेतदुदाहृतम् ।

पाघ्राध्मा । पा पाने । पार चणो इत्यग्रं तु सुग्विकरणत्वान्न गृह्यते । धेज्स्तानां के णे च प्राप्ते दृशस्विगुपयत्वात् के प्राप्ते शो विधीयते । अतो गुणे इति उत्पिव इत्यत्र, त्रयाणां पिवादशोऽदन्त इत्युक्तेः । अन्यत्र द्वयोः । उद्वय इति । अशितोऽत्युक्तेरास्त्वं न । उपसर्गानुवृत्तिर्नात्रेति । अस्त्ररितत्वात् । तेन सामान्येनायं विधिः । संज्ञायां नेति । व्याघ्रादिभिरित्यादिनिर्देशाल्लिङ्गादिति भावः । व्याघ्र इति । विशेषेण जिघ्रतोति व्याघ्रः । “आतश्चापसर्गे (३।१।१३६) इति कः । उपपदसमासः ।

अनुपसर्गादिति । लिप उपदेहे । नुम्विवावुपदेशवचनात् सनुष्कनिर्देशः । विदलू लामे । सनुम्निर्देशाद्विदृष्टात्वन्तराणामग्रहणम् । धृञ् चारणे । घृङ् अवस्थाने । ण्यन्तपोषात्वोग्रहणम् । पारतोरकमंसनाभौ । चुरादिष्यन्तः । पृ पालनपूरणयोरिति वा हेतुमण्यन्तः । विद वेतनास्याननिवासेषु । चुरादिष्यन्तः । ज्ञानाद्यर्थानां विदामन्यतमो

७३७. ददातिदधात्योर्विभाषा [३।१।१३६]

आभ्यां शो वा स्यात् । शित्वात् श्लुकार्यम् । ददः । दधः । पक्षे णः
अनुपसर्गादेव । प्रदः । प्रधः ।

७३८. ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः [३।१।१४०]

इति शब्दः आद्यर्थे । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षे अच् ।
ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादेव । प्रज्वलः । "तनोतेर्णः" ।
(वा०) । अवतानः ।

वा हेतुमरण्यन्तः उत्पूर्वं एज् कम्पने । चित्ती संज्ञाने । चुरादिष्यन्तः शित्कार्यम् इति ।
लिपविन्दास्तु "तुदादिभ्यः शः" (३।१।७७) "शे मुचादीनाम्" इति तुम् । घाग्यादिषु
शव्गुणामादेशो । सातिः सौत्र इति । पह मर्षणे चुरादिर्हेतुमरण्यन्तो वा । प्रतिप
इति । "इगुपथ" इति कः । प्रविन्दम् इति । घराकाराणि दलानि घरशब्देन नोच्यन्ते ।

ददाति । शित्वात् श्लुकार्यम् इति । "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" । "श्लो" इति द्वित्वम्
"शनाभ्यस्तयोरातः" इत्यालोप इत्यर्थः । पक्षे एण इति । तत्र दायो घाय इति युक्ति कृते
रूपम् । यद्यपि दद दाने । दध धारणे । एतयोरपि ददः, दधः इति सिद्धम् । दाज्-
घाज्प्रोश्च एते दायो घाय इति । तथाप्यददः दधधः इत्यत्र "अच्" कावश्यकौ (३।१।१५७)
इत्यन्तोदात्तो भा भूत् । नृज्स्वर एव यथा स्यात् इति शो विधीयते, अत एव चारम्भात्
दददधाम्यामच् नास्तीति गम्यते । सति हि तस्मिन् अन्तोदात्तो मानामशान्ते
स्यात् । अजन्तयोस्तु दददधोः केन वार्येत ।

ज्वलितिशब्दः । इति 'शब्द आद्यर्थे' इति । निपातनामानेकार्थत्वात् ज्वल इति
आदिष्वेषां ते ज्वलिति । अविभक्तिकश्चायं निर्देशस्तदेतदाह—ज्वलादिभ्य इति ।
ज्वल दीप्ती इत्यर्थे द्विः पठ्यते घटादिषु परस्ताच्च । तत्र संदेहः स्यात् । किं पूर्वं
ज्वनादिदृष्टापर इति । तत्र घटाद्यन्तर्गणस्य व्यावृत्त्यर्थमाह—कसन्तेभ्य इति । अत्र ये
कसगतादित्यस्यानन्तरं वृत्करणं पठन्ति, तेषां कसन्तेभ्य इति विशेषणं चिन्त्य-
प्रयोजनम् । ज्वाल इति । शित्वाद् वृद्धिः । अवतान इति । विभाषा अनुपसर्गादिति
चात्र वा'त्तिरेन सम्बध्यते इति भावः ।

१ इत्य यथा च शब्दादित्यन्तोदात्तो इति क० पु० ।

२ इतिरापयः इति क० पु० ।

३ विभाषेति उपसर्गादिति चात्र वा'त्तिरेन न संबध्यते इति क० पु० ।

७३६. श्याद्व्यधास्तुसंस्त्रतीणवसावहलिहश्लिषश्व-

सश्च [३।१।१४१]

अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । श्यैः आदन्तात् व्यधादेश्च णः स्यात् ।
आदन्तत्वेऽपि श्यैःकुक्तिः क्वाधार्था । अवश्यायः । दायः । धायः । व्याधः ।
आस्त्रावः । संस्त्रावः । आश्रुसश्चो णो वेति केचित् । आश्रवः । सश्रवः ।
अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः । “दुन्योरनुपसर्गे”
(वा०) दायः । नायः । वेति केचित् । दवः । नयः । अनुपसर्गे किम् ?
प्रदवः । प्रणयः ।

७४०. विभाषा ग्रहः [३।१।१४३]

णो वा व्यवस्थया । जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । “भुवश्च वा
वाच्यः ।” भावः । भवः ।

श्याद्व्यधा । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् ।
ततश्च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तमित्यपि बोध्यम् ।

श्यैः गतावित्यस्मात्स्वेनायं निर्देशः, न शीङ् स्वप्ने इत्यस्य यणा व्याख्याना-
दित्याह—श्यैः इत्यादि । व्यध ताडने । ग्राहपूर्वः श्रु श्रवणे । अतिपूर्वः इण् गतौ ।
श्रवपूर्वः पौञ्जतकर्मणि । श्रवपूर्वो हृत् हरणे । लिह घ्रास्वादाने । श्लिप् आलिङ्गने ।
श्वस् प्राणधारणे । क्वाधार्थेति । अन्यथा ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६ इति विशेष-
विहितः कः सामान्यविहितस्यास्य बाधकः स्यादित्यर्थः । एतदेवावस्यतेरपि ग्रहणे
प्रयोजनं ज्ञेयम् । आश्रु सश्रवोर्णो वेति । ये श्रु गतौ इति दन्त्यादिभिर्ह पठन्ति, ते
श्रुणोर्तेरश्वमेवेच्छन्ति, न एमित्यर्थः । तदाहामरवचने स्थितमाश्रव इति ।

दुन्योः । दुदु उपतापे । शोत्र प्रापणे । पञ्चम्यर्थे पष्ठोसप्तम्यो । अनुपसर्गाभ्या-
माभ्यां णः स्यादित्यर्थः ।

वेति केचिदिति । नयति वा साहचर्यात् । सानुबन्धकस्य ‘दुनोर्तेरिह ग्रहणम्,
तेन निरनुबन्धकाद् द्रु गताविति भौवादिकात् पचाद्यजेवेति भावः । तथा चामरः—
दवदावो वनारण्यवह्नी इति । प्रणय इति । अच् । “उपसर्गादिसमासेऽपि” (८।४।१४)
इति एत्वम् ।

विभाषा ग्रहेः । व्यवस्थयेति । व्यवस्थितविभाषेयमित्यर्थः । तामेव व्यवस्थां
दर्शयति—जलचरे ग्राह इति । जलचरेऽभिधेये ण एव भवति, न कदाचिदजित्यर्थः ।
एवं ज्योतिषि अजेव भवति, न कदाचिण इत्यर्थः ।

७४१. गेहे का [३।१।१४४]

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहाः दाराः ।

७४२. शिल्पिनि ष्वुन् [३।१।१४५]

शिल्पिनि कर्तरि धातोः ष्वुन् स्यात् । “नृतिखनिरञ्जिभ्य एव” (इ०) नर्तकः । खनकः । “असि अके अने धिनुणि च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः” (वा०) रजकः । पित्वाद् नर्तकी ।

भुञ्जतेति । इयमपि व्यवस्थितविभाषा । तेन भावः पदार्थः, भवः शम्भुः संसारश्चेति ज्ञेयम् ।

गेहे कः । गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं नोपपदम् । “गृहपतिना समुक्ते” (४।४।६०) इति निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे—गेहे कर्तरोति । गृहमिति । गृहणाति धान्यादिकं धारयति । गृहं वेश्म । के “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । गृहशब्दोऽयम् ‘धर्वादिवाद्भुञ्जते’ । तत्र पुल्लिङ्गो बहुवचनान्त एव न पुंसकलिङ्गस्त्वभिधेयवचनः ।

यदि गेह इत्युच्यते, ततो दारेष्वभिधेयेषु गृहा इति न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्याह—तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्दयम् । मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादौ पुरुषा अपि मञ्चशब्देनोपदिश्यन्ते । एव गृहशब्दो वेश्मनि, मुख्ये दारेषु त्वोपचारिक इत्यर्थः । उपचारे च हेतुस्तात्स्थ्यादित्यनेनोक्तः । अत एव नपुंसकस्यापि दारेषु उपचारेण प्रयोगो दृश्यते । यथा “न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणो गृहमुच्यते” इति ।

जयादित्यस्तु मन्यते दारेष्वपि मुख्य एव गृहशब्दः । गेहे इति च गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणम् ।

एतच्च तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाध्ययणाल्लभ्यते इति हरदत्तः । एतत्तु मर्तं गौरवादन्यथोपपत्तेश्चानादेयम् ।

शिल्पिनि । क्रियाषु कौशल शिल्प तदस्यास्तोति शिल्पी । एतदपि प्रत्ययार्थविशेषणं नोपपदं पूर्वोक्तं साहचर्यादित्याह—शिल्पिनि कर्तरोति । नृतीत्यादि । परिगणनमेतत् । तेनाह्वाता ह्वायक इत्यादौ न भवति । नर्तक इति । नृती गानवित्तेषु । मुखोरकः । गुणो रपरः । असौत्यादि । तथा च वार्तिकम्—‘रजकरजनरजःसूपसत्पानम्’ (वा०) ।

ननु कित्वादेवात्र नलोपः सिद्धः । यदुक्तं भाष्ये—कित् एते श्रीणादिका इति ।

तथा च कैयटोऽपि—रजक इति “शिल्पिसंज्ञयोः” (श्री०) इति ष्वुन् । रजनमिति रजे ष्वुन् । रज इति “भूरजिभ्यां कित्” (उ०) इत्यसुन् प्रत्यय इति ।

७४३. गस्थकन् [३।१।१४६]

गायतेः स्थ कन् स्यात् शिल्पिनि । गायकः ।

७४४. ण्युट् च [३।१।१४७]

गायनः टित्वाद् गायनी ।

७४५. हृश्च व्रीहिकालयोः [३।१।१४८]

हाको हाङश्च ण्युट् स्याद् व्रीहौ काले च कर्तरि । अम्बु जहाति जिहीते वा हायनो व्रीहिः । भावान् जहाति जिहीते वा हायनो वर्पम् ।

तत्किं नलोपेन किं च ष्वुनेत्यत आह—पित्वाभर्तकीति । ष्वुनि हि “पिद् गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति डो स्यादित्यर्थः । रजकोत्यत्र तु पुंयोगलक्षणो ङोप् । अपुंयोगे तु ङोपा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति तत्रैवोक्तम् । घिनुणि तु “सपुचादि” (३।१।४२) सूत्रे त्यजरेति नलोपिनो निर्देशाद् रागोत्यत्र नलोपः सिद्ध्यतीति भावः ।

गस्थकन् । गायतेरिति कै गे रै शब्दे इत्यस्य । “गामादाग्रहणेऽन्विशेषः” (५०) इति । गाङ् गतावित्यस्य तु ग्रहणं नास्ति, अनभिधानात् । गायक इत्युच्चे हि ‘गायत्यर्थविषयमेव शिल्पं गम्यते, न गतिविषयमपि ।

हृश्च व्रीहिकालयोः । जहातिः ककारः सामान्यग्रहणार्थ इत्याशयेनाह—हाको हाङश्चेति । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतो । अन्त्यतरस्येव तु ग्रहणे ‘परस्मादण्वुलपि व्रीहिकालयोः प्रयुज्येत ।

नहीदं जातिसंज्ञयोर्विधानम्, येन प्रयोगनियमः स्यात्, व्रीहौ काले च कर्तरि-त्यभिधानात् । व्रीहिकालयोरिति ‘प्रवृत्तिनिमित्तं घटयितुं विगृह्णाति ।

अम्बु जहातीति । अम्बुनाधिकं वर्धनात् । जिहीते वेति । जल प्रायेणापेक्ष्यते इत्यर्थः ।

आङ्गलदेशोद्भवाः केचिद् व्रीहयो हायना इत्यागमः ।

भावानित्यादि । भावाः पदार्थास्तान् जहाति, प्रलयावस्थायां जिहीते गच्छति परिरुद्धेदकत्वे व्याप्नोतीत्यर्थः ।

१. तत्किं नलोपेनेत्यत आह—इति क० पु० ।

२. गायतन्त्रेत्यर्थ इति क० पु० ।

३. परस्मादण्वुलपि इति क० पु० ।

४. व्रीहिकालयोरिति निमित्तमिति क० पु० ।

७४६. प्रसूत्वः समभिहारे वुन् [३।१।१४९]

प्रादेर्वुन् स्यात् साधुकारिणि कर्तरि । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

७४७. आशिपि च [३।१।१५०]

धातोर्वुन् स्यादाशिपि । जीवतादिति जीवकः । जीवका । "आशीरके
मनेरव एत्वं वाच्यम्" (वा०) मेनका ।

७४८. क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम् [३।३।१७४]

धातोः क्तिच् क्त्वरच स्यादाशिपि संज्ञायाम् ।

७४९. तितुत्रतथसिसुसरकसेपु च [७।२।९]

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् । भवतात् । भूतिः । देवा
एनं देवासुः । देवदत्तः । क्तोक्तिः क्तिच् वाचा मा भूदिति ।

प्रसूत्व इति । पञ्चम्याः स्थाने व्यत्ययेन जस् । 'ओः सुप्ति' (६।१।८१) इति
यण् । पुनः पुनरनुष्ठानं समभिहारः । तत्र च प्रायेण कौशलमुपजायते । अतः
समभिहारशब्देन प्रायः साहचर्यात् साधुकारिणं लक्ष्यते इत्याह—साधुकारिणि
कर्तरीति । तेन या सकृदपि सुष्ठु करोति तत्र भवति, यस्त्वसकृदपि दुष्करोति तत्र न
भवतीति भावः ।

आतिवि । अप्राप्तप्रार्थनमाशोः । प्रयोक्तृधर्मोऽयं न प्रत्ययार्थः । कर्तरि कृत्तौ
विधानात् । जीवतादिति । जीवनं तव भूयादित्यर्थः । जीवकेति । स्त्रिया टापि ।
"आशिपि वुन्श्च न" (वा०) इति निषेधात् "प्रत्ययस्यात्" (७।३।४४) इतीह
नेत्यर्थः ।

क्तिच् क्तौ च । आशोःप्रकरणात् इदमिहोपन्यस्तम् । तेन न क्रमातिक्रम उद्भाव
नीयः । प्रायेण "क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्" इति पठित्वा मूले धातोः क्तिन् क्त्वर
स्यादिति व्याख्यायते । अग्रे च कृदुक्तिः क्तिच् वाचा मा भूदिति पठ्यते ।

मन्वेत्र प्रयाजनं प्रमाणं च पश्यामः । संज्ञायामिति । प्रत्ययान्तेन चैत्संज्ञ
गम्यते इत्यर्थः । क्तिचश्चकारो विस्पष्टार्थः ।

यत्तु न क्तिचोति विशेषणार्थं इति प्राचोक्तम्, तदसत् । एकानुबन्धपरिभाष्ये
किनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तोक्तेः ।

वस्तुतस्तु "तितुत्रतथ" (७।२।९) इत्यत्र क्तिन् क्तिचोः सामान्यग्रहणार्थं
श्चकारः । अन्यथैकानुबन्धकत्वादग्येव ग्रहणं स्यात्तन् किनः ।

तितुत्रतथ । सीति क्तिन् क्तिचो गृह्यते, कृतीत्यनुवृत्तेः । अन्यथैकानुबन्धत्वात्
क्तिचैव गृह्यते । ततश्च रोदितोत्तोट न स्यात् । भूतिरिति । उपलक्षणमेतत् । तदि

७५०. अनुनासिकस्य विवक्षलो विडति [६।४।१५]

अनुनासिकान्तस्य धातोर्लघाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च विडति ।
इति दीर्घे प्राप्ते “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) अनुनासिकलोपे च प्राप्ते ।

७५१. न क्तिचि दीर्घश्च [६।४।३६]

क्तिचि परे अनिष्टां वनतितनोत्यादीनां दीर्धानुनासिकलोपी न स्तः ।
यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

७५२. सन। क्तिचि दीर्घश्चास्यान्यतरस्याम् [६।४।४५]

सजोतेः क्तिचि परे आकारान्तादेशो नस्य लोपश्च वा स्यात् ।।तिः । स
सतिः । सन्तिः ।

७५३. कर्मण्यण् [३।२।१]

कर्मण्युपपदे धातोर्ण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः । अघटं घटं करोतीति घटोकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावन-
मिधानान्न ।

क्षीप्तिरित्युदाहरणम् । भूर्तिरित्यत्र तु परत्वात् “श्र्युकः किति” (७।२।११) इत्येवेद्
निषेधः सिद्धः । “सितनिर्गमिमसितव्यविधात्रकुसिभ्यस्तु” (३०) सेतुः । तन्तुः ।
“दाम्नीति” (३।२।१२) इति ष्टन् । पत्रम् । “हसिमृषिणवाऽमिदमिल्लूपधूविभ्य-
स्तन्” (३०) हस्तः । “हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः क्यन्” (३०) कुष्ठम् । “प्लुपि-
कुपिशुपिम्यः कितः” (३०) कुत्तिः । इपे वसुः । इक्षुः । असेः सरन् अक्षरम् । “इण्
भोकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन्” (३०) शकः । मक्कः । “वृत् वृद्धिह्निकमिकसिभ्यः
सः” (३०) हस्याद्युदाहरणानि । देवदत्त इति । बुद्ध्या दाने । “दोदद्योः” (७।४।४६) ।

ननु कः सामान्येन विहित एव तत्किं पुनर्विधीयतेऽत आह—कृदुक्तिरिति ।
कृदग्रहण कस्योपलक्षणम् । यन्तिरित्यादि । यम उपरमे । रमु क्रीडायाम् । वनु याचने ।
तनु विस्तारे ।

सनः क्तिचि । पणु दाने ।

कर्मण्यण् । कर्मह “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४६) इति पारिभाषिकं गृह्यते,
कृत्रिमत्वादित्याशयेनाह—कर्मण्युपपदे इति ।

१. हसिमृषिणवाऽमिदमिल्लूपधूविभ्यस्तन् इति क० पु० ।

२. हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यस्तन् इति क० पु० ।

३. प्लुपिशुपिम्यः कितः इति क० पु० ।

४. इण् भोकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् इति क० पु० ।

५. वृत् वृद्धिह्निकमिकसिभ्यः सन् इति क० पु० ।

७५४. ह्यावामश्च [३।२।२]

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् स्यात् । कापवादः । आतो युक् । स्वर्गह्यायः ।
तन्तुवायः । धान्यमायः ।

७५५. आतोऽनुपसर्गे कः [३।२।३]

आदन्तादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । आतो लोपः । गोदः ।
पार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् ? गोसन्दायः ।

उपपदसमास इति । कर्मणोति सप्तमीनिर्देशात् कर्म कुम्भादुपपदम् । तेन "उप-
पदमतिङ्" (२।२।१६) इति समास इत्यर्थः ।

नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति—कुम्भं करोतीति कुम्भकार इति ।
प्रणि कृते "कर्तृकर्मणोः कृति" (२।२।६५) इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन
समासः । घटोकार इति । अभूततद्भावे च्विः । "अस्य च्वी" (७।४।३२) इतीत्वम् ।
"उर्म्यादिच्चिडाचक्ष्व" (१।४।६१) इति गतित्वात् "कुगति" (२।२।१८) 'उपपदम्'
(२।२।१६) इति वा समासः । नित्यसमासत्वसाधर्म्येण चैतदुदाहृतम् ।

आदित्यं पश्यतोत्पादाविति । प्राप्ये^१ कर्मणि क्वचित्तेत्यर्थः । अनभिधाना-
दिति । अभिधानस्तत्तलाः कृतञित्समासा इति चोक्तम् ।

ये तु कर्मणि^२ निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभ्यन्ते, तेषां
वेदाध्यायः, मनसा देव इत्यादावपि न स्यादित्यनभिधानमेव शरणमिति भावः ।

ह्यावामश्च । द्वेभ्यो स्पर्धायां वाचि । वेभ्यो तन्तुसंताने । माद् माने । मेद्
प्रणिदाने द्वावपि । मा माने इत्यस्य त्वकर्मकत्वादग्रहणम् । कापवाद इति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) इति प्राप्तस्य ।

आतोऽनुसर्गे । नाणिति । कर्मण्यणोऽपवाद इत्यर्थः ।

किंत्वप्रयोजनमाह—आतो लोप इति । पार्णित्र इति । पार्णित्र प्रायते इति ।
त्रैद् पालने । गोसप्रदाय इति । 'आतो युक्' (७।२।३३) 'पार्णित्रमिति ।
कश्चिद्यो सर्वत्र संप्रसारणम्यो ङः । ग्रह्य जिनातीति ग्रह्यज्यः । 'आतत्रचोपसर्गे'
(३।२।१३६) भ्रह्मः । प्रह्वः । केऽपि सति संप्रसारणं स्यात् ।

१. प्राप्ते प्राप्ये इति क० पु० ।

२. कर्मनिर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे एवेति नियममेतदर्थमारभ्यन्ते इत्यर्थः । तेषां मोदध्याय इति
क० पु० ।

३. पार्णित्रमिति शरणम्—इत्यन्यनुकरणमित्यन्तो ( ) रेखादिभ्यो नास्ति क० पु० ।

७५६. सुपिस्थः [३।२।४]

सुप्युपपदे तिष्ठतेः कः स्यात् । समस्थः ।

७५७. अम्बाम्बगोभमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वेङ्ग-

मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिदिव्यग्निरभ्यः स्थः [८।३।९७]

एभ्यः परस्य स्थः सस्य पः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । सुपीति योग-
विभागादन्यस्मादादन्तात् कः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । भावेऽपि
कार्यं । तिष्ठतिग्रहणम् । आखूनामुत्थानमाखूत्थं वर्तते । इत ऊर्ध्वं सकर्मकेषु
कर्मानुवृत्तिरन्यत्र सुपः ।

सुपिस्थः । सुपीति प्रत्याहारो गृह्यते कृत्रिमत्वात्, न सप्तमीबहुवचनम् ।

अम्बाम्बेत्यादि । स्थ इति रूपानुकरणम् । प्रथमा च पष्ठवर्थे । तेन भूमिस्थितं
गोस्थानमित्यादौ न । अत एवस्यास्यिन्^१स्यूणामप्युपसंख्यानं वर्तते । समेष्टाः ।
परमेष्टो । सव्येष्टा सारथिः । एवं च वृत्तौ स्थः सस्येति कप्रत्ययान्तस्येति ज्ञेयम् । द्विष्ठ
इति । द्वयोस्तिष्ठतीति । एवमम्बष्ठ । अम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः । अपष्ठः ।
कुष्ठः । शोकुष्ठः । शंकुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बहिष्ठः ।
दिविष्ठः । अग्निष्ठः । अत्र योगविभागः क्रियते ।

सुपीत्येको योगः आत इति वर्तते, तेन 'सुप्युपपदे आदन्तमात्रे त्वेसद् विधीयते
इत्याह—सुपीत्यादि । पादप इति । पादेः मूलैः पयः पिबति इति ।

तर्हि द्विष्टादावप्येतेनैव सिद्धेः किं स्थ इत्यनेनेत्याह—भावेऽपीति । आरम्भ-
सामर्थ्यात् कर्तरि तावन्न भवति ।

न चान्योऽर्थो निदिश्यते । अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे । स्वार्थेऽप्येव घातूनां
भाव एवेत्यर्थः ।

यद्यपि 'घप्रर्थे कविधानम्' इत्येव भावे कः सिद्धः । नित्यसमासायं तु वचनम् ।
सति ह्यस्मिन् नित्य उपपदसमासो भवति । अन्यथा हि 'विकल्पेन पक्षीसमासः स्यात् ।

तथा चास्वपदविग्रहं दर्शयति—आखूनामुत्थानमिति, आखूत्थं वर्तते इति ।
"उदः स्यास्तम्भोः" (८।४।११) इति पूर्वसङ्गः । आखूत्यमिति । नपुंसकस्तु ग्रामा-
दिकः । ल्युः कर्तरीति मनिच् भावे कः (अ० को०) २।१।१५ । इत्यमरकोशे भावे कस्य
पुंस्त्वविधानात् । "भावे नकणचिद्भ्योऽन्य" इति कस्य पर्युदासाच्च भाष्यादौ चास्य
पुंल्लिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् ।

१. एवास्यास्यिन्स्यूणामप्युपसंख्यायते इति क० पु० । २. सुप्युपपदे इति क० पु० ।

३. स्वार्थे इति क० पु० ।

४. विकल्पितः इति ख० पु० ।

७५८. तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३।२।५]

आभ्यां कः स्यात् तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः । तुन्दपरिमृजोऽस्तसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । “मूलविभुजादेरच” (वा०) मूलविभुजः । कुमुदम् । आकृतिगणः ।

यत्तु प्राचोक्तम् ‘ल्युः कर्तरि’ इत्यादिना पुंस्त्वविधानेऽपि नपुंसकत्वं न प्रतिपिद्धमिति । तदसत्, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति पुंस्त्वादिविधेरित्यवच्छेदकत्वत्वात् । अन्यथा कोशस्य पुंनपुंसकोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । घञन्तस्य पुस्त्वोपदेशेऽपि नपुंसकत्वाप्रतिषेधात् तत्सिद्धेः । भावे नणकचिदभ्योऽन्य इति कण्ठतो नपुंसकत्वप्रतिषेधाच्च ।

‘यच्चोक्तं पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेध इति । तदप्यसत्, पर्युदासत्वेऽपि भावार्थे ‘कस्य नपुंसकत्वविधायकानुपलब्धेः “सुहनपुंसकस्य” (१।१।४३) इति पर्युदासत्वेऽपि “शि सर्वनामस्थानम्” (१।१।४२) इति विधिरस्ति ।

यदप्युक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि ‘भयादीनामजन्तानां चित्त्वान्नपुंसकत्वं न स्यादिति । तन्न, ‘भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके’ (लि०) इति ‘प्रतिपदविधिना सामान्यनिषेधस्य संकोचेनादोपात् ।

यदाप्युक्तम्—गुणवचनं च तद्व्यादय इत्यनुवर्तमाने प्राग्घञः ‘प्राक्तव्यादीनां लिङ्गानुशासने त्रिलिङ्गत्वविधानात् सर्वस्य प्रयोगेणेति शोक्तत्वात् । अमरसिंहेनापि ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः इत्युक्तत्वाद् नपुंसकत्वमपि घटते इति । तदति तुच्छम् । ‘विशेषणवचनानां शुक्लादीनां तव्यादीनां च तत्र त्रिलिङ्गताविधानम् । न च भावप्रधानम् कस्यचिद्विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुसरणं वा सति विशेषणविधौ लिङ्गनिर्णायकम् । इह तु ‘ल्युः कर्तरीमनिजभावे कः’ इति पुंस्त्वविधिर्जागरूको न केनाप्यभिभवितुं शक्यते इत्यास्तामेतत् । इत ऊर्ध्वमिति । कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यधिक्रियते । तदयमायोगमुपतिष्ठते इत्यर्थः ।

तुन्दशोकयोः । पञ्चम्यर्थे पद्योत्याह—आभ्यामिति । परिपूर्वो मृजु शुद्धो । अण्वपूर्वो नुद प्रेरणे ।

१. यजोक्तम् पर्युदासोऽयं न प्रतिषेध इति क० पु० ।
२. भावे कस्येति ।
३. भयानमजातानामिति क० पु० ।
४. भयांसिङ्गभेदानि इति क० पु० ।
५. प्रतिपदविधिना सामान्यनिषेधस्येति क० पु० ।
६. प्राग् घञ इति घञ प्राक् तव्यादीनामिति क० पु० ।
७. विशेषणमिति शिष्टप्रयोगानुसरणं वा सति विधौ सिङ्गनिष्पादकम् । इह तु ल्युः कर्तरीमिति नभावे कः इति पुंस्त्वविधौ जागरूके इति क० पु० ।

७५९. प्रेदाज्ञा [३।२।६]

कर्मणि प्रपूर्वाभ्यामाभ्यां कः स्यात् । सोपसर्गार्थमेतत् । सर्वप्रदः ।
पथिप्रज्ञः ।

७६०. समिख्यः [३।२।७]

गोसख्यः ।

७६१. गापोष्टक् [३।२।८]

कर्मण्यनुपसर्गाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्, न कः । सामगः । सामगी ।
“पिवतेः सुराशीघ्वोरिति वाच्यम्” (वा०) । सुरापी । सीधुपी । अन्यत्र
क्षोरपा । पिवतेः किम् ? सुरापा । उपसर्गे तु सामसंगावः ।

“आलस्य सुखाहरणकर्त्रोरिति वाच्यम्” इति वात्तिकार्थं मनसिकृत्योदाहरति-
तुन्दपरिमृजोऽलसः इति । यः आलस्यात्तुन्दं परिमृष्टि स एवमुच्यते । विद्वत्पथि
मृजेवृद्धिर्वेष्यते इति तत्र न भवति, मृजेरजादाविति मुख्यवात्तिके आदिग्रहणं मुख्या-
जादिपरिग्रहार्थमिति स्थितिः । असत्तादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव भवति । शोकापनुद
इति । यस्तु केवलं शोकमेवापनुदति संसारानित्यताद्युपदेशेन स शोकापनोद एव ।

मूलविभुजा । विभुजादेशचेति । मूलशब्दे उपपदे विपूर्वो भुजकौटिल्ये ‘इति
घातुरुच्चवारणार्थेनाकारेण निर्देशात् तस्यादिशब्देन बहुव्रीहिः । यद्वा मूलविभुज
इत्यादिशब्दस्य’ सिद्धये को वक्तव्य इति व्याख्येयम् । कुमुदमिति । कौ पृथिव्यां
मोदते इति । प्राकृतिगणोऽयम् । तेन महोद्गशिरोरूहादिसिद्धिः ।

प्रेबातः । “गामादाग्रहणेष्वविशेषः” (५०) ज्ञाञ्वबोधने ।

ननु “आतोऽनुपसर्गे क इत्येव सिद्धम्, किमनेन तत्राह—सोपसर्गार्थम् इति ।
प्रे किम् ? गोसंप्रदायः । गोसंप्रदायः इत्यत्रापि को न भवति । अनुपसर्गे इत्यस्यानुवृत्तेः
केवलेनेव प्रेण योगे कविधानादुपसर्गान्तरेण तु योगो नैव भवतीत्याहुः ।

समिख्यः । गोसख्य इति । गाः संवष्टेः “चत्तिङः ख्याञ्” (२।४।५४) ख्या
प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासः ।

गामोष्टक् । पा पाने इत्यस्य ग्रहणं न, पा रक्षणे इत्यस्य लुग्विकरणत्वात् । तत्साह-
चर्याद् गा इत्यपि गे शब्दे इत्यस्येव ग्रहणम्, न “गामादाग्रहणेष्वविशेषः” (५) इत्यस्ये
सत्त्वेऽपि गाङ्, गतौ इत्यस्यानभिधानान्व । सामग इति । “आतो सोप इटि च”

१. पार गत्वेद्येकारणोदिश्यते न स्यादि शब्देन न च ब्रह्म इति क० पु० ।

२. निर्देशात् इति । ग० पु० । निर्दिश्यते इति ख० पु० ।

३. इत्यादेः रूपस्य सिद्धये को वक्तव्य इति क० पु० ।

७६२. हरतेरनुद्यमनेऽच् [३।२।९]

कर्मणि ह्रोऽच् स्यात्, नोत्क्षेपणे । अंशहरः । उत्क्षेपणे तु भारदारः ।
“शक्तिलाङ्गलाङ्कुशवदितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहः” (वा०) शक्तिग्रह इत्यादि ।
घत्रग्रहोऽपि ।

७६३. वयसि च [३।२।१०]

वयसि द्योत्ये कर्मणि ह्रोऽच् स्यात् । उद्यमनार्थमेतत् । कवचहरः
कुमारः ।

७६४. आङि ताच्छील्ये [३।२।११]

फलान्याहरति ताच्छीलः फलाहरः । ताच्छील्ये किम् ? भारदारः ।

७६५. अहः [३।२।१२]

अस्मादच् । पूजार्हः । पूजार्हा ।

(६।४।१४) इत्यालोपः । सामगोति । “टिङ्गाणञ्” (४।१।१२) इति ङोप् । क्षीरपेति ।
“घातोऽनुपसर्गं” (३।२।३) इति कः । सुरापेति । पा रक्षणे । पूर्ववत्कः । सामसंगाय
इति । “कर्मण्यण्” (३।२।१) “घातो युक्” (७।३।३३) ।

हरतेर । उत्क्षेपणमुत्तोलनम् । तच्छाघः स्थितस्योर्ध्वदेशे प्रापणम् । अंशहर
इति । अंशं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

शक्तिलाङ्गल (वा०) । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटोग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽ-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । ‘सूत्रग्रहोऽपि धारयत्यर्थे एव धारेणेत्यर्थे एवेज्यते । यस्तु केवल-
मुपादत्ते न तु धारयति तत्राणैव भवति सूत्रग्राह इति ।

वयसि च । पूर्वेण सिद्धिमाशङ्क्य उद्यमनार्थमेतदिति । यद्युद्यमनं श्रियमाणं
संभाव्यमानं वा वयोऽवस्थाविशेषं गमयति तत्रार्थं विधिरित्यर्थः । कवचहर इति ।
कवचोत्क्षेपणसमये वयसि वर्तते इत्यर्थः ।

आङि ताच्छील्ये । फलानिरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम् । कथं पुनः फलमनपेक्ष
प्रवर्तते । स्वभावस्यापमं नृयोग्यत्वात् ।

अहः इति । ननु पूजार्ह इत्याणाऽपि सिद्धमत आह—पूजाहेति । अणि हि सति
ङोप् स्यादिति भावः ।

१. कर्मण्यण् घातो युक् इति नास्ति क० पु० ।

२. सूत्रग्रहोऽपि धारयत्यर्थे एवेति नास्ति क० पु० ।

७६६. स्तम्बकरणयोः रमिजपोः [३।२।१३]

“हलदन्त” (६।३।६) इति डेरलुक् । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः ।

७६७. अधिकरणे शेते [३।२।१५]

खे शेते खशयः । “पार्श्वदौ च” (वा०) पार्श्वस्यां शेते पार्श्वशयः । उदारशयः । पृष्ठशयः । उत्तानः शेते उत्तानशयः । “गिरौ शेतेर्हः” (वा०) गिरिशः ।

७६८. चरेष्टा [३।२।१६]

अधिकरणे चरेष्टः स्यान् । कुरुचरी ।

स्तम्बकर्णयोरिति । एतयोरुपपदयोरमिजपोरच् इत्यर्थः ।

अत्र सुपोत्येव संबध्यते (‘न कर्मणोति । रमतेरकर्मकत्वात् । अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । तेन देवदत्तमुपरमतामित्यन्तर्भावितशयर्थस्य सकर्मकत्वेऽप्यप्रसङ्गः) । जपेरपि शब्दकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म संभवतीति । “हस्तिमूचकयोरेवायमिष्यते” (६०) इत्युदाहरति । स्तम्बेरमो हस्तीति । सूचकः । पिशुनः ।

अधिकरणे । खेशय इति । “शयवासवासिष्वकासात्” (६।३।१८) इत्यलुको विकल्पनात् । खशय इत्यप्युदाहार्यम् ।

पार्श्वदौ च । अनधिकरणार्थं आरम्भः इति दर्शयन् विगृह्णाति पार्श्वस्यां शेते इति । उत्तानः शेते इति च । आकृतिगणत्वाद् दिग्घ सह शयः । दिग्घेन सह शेते इति विग्रहे आद्ययोर्मयूरव्यसकादित्वात् समासः । दिग्घसह शब्दस्य चोपपदसमासः ।

गिरौ शेतेर्हः इति । छन्दसौत्याकरः । आचार्यस्तु “गिरिशमुपचचार” इत्यादिलोकेऽपि प्रयोगदर्शनान्नेदमादृतम् । ये तु गिरिरस्यास्तीति गिरिश इति पायादिरुच्यः श इति समादधति । तेषामेतद् वात्तिकमनारम्भमेवापत्तेत् । तथा चात्र भाष्यम्—तद्धितो वेति ।

चरेष्टः । अधिकरणे इति । कथं तर्हि सहचरः, सहचरोति । पचादिषु चरडिति पठ्यते । “सह सुपा” (२।१।४) इति ममासः इति हरदत्तः । ट इति योगविभागाद् उत्तरसूत्रे चकाराद्धेति । शरणदेवः । चिन्त्यमिति भाषावृत्तिः । प्रत्ययान्तरकरणां स्त्रीवर्थमित्युदाहरति—कुरुचरोति । कुरुषु देशेषु चरति गच्छतीत्यर्थः ।

१. न कर्मणोत्पारस्य—अप्रसङ्ग इत्यन्तो नास्ति क० पु० । तत्त्वाने रमेरकर्मकत्वेनाप्रसङ्गः ।

जपेरपि शब्द एव सकर्मकत्वात् कर्णो न कर्म संभवतीति वर्तते क० पु० ।

२. सूचनः इति क० पु० ।

७६९. भिक्षासेनादायेषु च [३।२।१७]

एष्वपि चरेष्टः । भिक्षां चरति भिक्षाचरः इत्यादि ।

७७०. पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतः [३।२।१८]

एषु सरतेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः अग्रेसरः ।

७७१. कृजो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु [३।२।२०]

कर्मणि कृजष्टः स्यात् हेत्वर्थे ।

७७२. अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकणीष्वनव्ययस्य
[८।३।४६]

क्रादौ परे अतः परस्य विसर्गस्य सः स्यात् समासे, न त्वव्ययस्य ।

✕कापावदः । यशस्करो विद्या । आद्वकरः । वचनकरः ।

भिक्षासेना । अनधिकरणार्थं आरम्भः । भिक्षां चरतीति । चरित्रचरणपूर्व-
केऽर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । तेनार्जनं प्रति भिक्षाया उपपन्नं कर्मत्वम् ।
चरिर्भिक्षार्थो वा । आदिपदात् सेनाचरः । सेनां प्रविशतीत्यर्थः । आदायचरः । आदायेति
त्यबन्तम् एतदनुवृत्तम् । 'कर्म सापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि वचनात् प्रत्यय इति न्यासः ।
वस्तुतस्तु' नित्यसापेक्षत्वेन नासामर्थ्यम् ।

पुरोऽग्रतो । पुरःसर इति । "पूर्वपराधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्"
(५।३।३६) इति । अतिप्रत्यये पुरादयः स्युः । अग्रतः सर इति । अग्रशब्दादाद्यादि-
त्वात्तसिः । अग्रेसर इति । एदन्तत्वं निपातनात् ।

ननु सप्तम्या 'भक्तुक्यपि एतत् सिद्धम् । सत्यम् । यदा त्वग्र' सरति अग्रेण
वा सरतीति विगृह्यते तदाऽप्यग्रेसर इति यथा स्यादित्येतदर्थं निपातनम् । एतच्चाप्ते-
शब्दस्य परनिपाताद् विज्ञायते । अन्यथा "अत्राद्यदन्तम्" इति पूर्वनिपातः स्यात् ।
कथं तर्हि "यूयं तदग्रसरगवितकृष्णसारम्" इति । टसप्रयोगेनैव निपातनात् पञ्चा-
द्यन्तेन समासे भविष्यति ।

कृजो हेतु । हेत्वाद्यर्थे इति । गम्यमाने इत्यर्थः (न^१ तु वाच्ये । "कर्तरि कृत्"
(३।४।६७) इत्यस्य वाधापत्तेः । हेतुश्चासौकिको गृह्यते न "सत्प्रयोजको हेतुश्च"
(३।४।५५) इति पारिभाषिकम्, केवले कृत्रि तदसंभवात् ।) हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं
व्याख्यातम् । अनुलोभ्यम् अनुकूलता । क्रमेणोदाहरति—यशस्करोत्यादि । सत्व-
विधौ अनुत्तरपदस्येत्यधिकाराधेत्याह—परमयशःकर इति ।

१. कमपिष्ठवेनासामर्थ्येऽपि इति स० पु० ।

२. अनुवृत्तत्वेतिरिति क० पु० ।

३. न तु वा इत्यारम्भ—तदसंभवादित्यन्तो ( ) रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

७७३.

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करोन्तानन्नादिवहु-

नान्दीकिलिपिलिविवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-

संख्याजङ्घावाह्यतद्धनुररुषु [३।२।२१]

एषु कृत्रयः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । भास्करः । निपातनात् सः । भास्करः, कारकरः इत्यादि । “किं यत्तद्वहुष्वज्वा” (वा०) किकरा स्त्री इत्यादि ।

दिवाविभा । अहेत्वादावपि इति । हेत्वादौ पूर्वैर्णैव सिद्धेति भावः^१ । दिवाकरः इति । दिवाशब्दोऽधिकरणवाची । दिवाकरोत्तांति । प्राणिनश्चेष्टायुक्तमित्यर्थः । एवं च दिवाशब्दोऽपि^२ सुपोत्येव संबध्यते न कर्मणीति ।

यदा तु दिवामन्या रात्रिरिव वृत्तिविषये कर्मत्वमप्यभ्युपगम्यते^३, तदा कर्मणीत्यस्यापि संबन्धो न विरुध्यते । (‘भास्करोति निपातनात् स इति । सकारोच्चारणादेव निपातनाद् प्रत्ययसन्निधौ भाशब्दस्य सकारो भवति, न विसर्जनीयो न जिह्वामूलीयं चापीत्यर्थः ।

यद्वा भास्करोति निर्देशादनुमितात्कस्कादिपाठादित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

तथा च विसर्गसंबन्धादुक्तं कस्कादित्वात् स इति । भास्कर इति कारकरः । कर एव कारः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । अनन्तकरः । यद्यप्यन्तकरशब्देन नञ्समासेऽप्येतत् सिद्धम्, तथापि स्वरे विशेषः स्यात् । नञ्समासे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिः (‘स्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, इष्यते च ‘गतिकारकोपपदात् कृत्’ (१।२।१३६) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्) । बहुशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनो गृह्यते संख्यावचनस्य तु सख्याग्रहणेनैव सिद्धेः । लिपिलिरुमे समे । संख्या एकादिः । एककरः । द्विकरः । ग्रहस्करः । “रोः सुपि” इति नस्य रेफः । घनुष्करः । “इनुसोः सामर्थ्ये” (८।३।४४) “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” (८।३।४५) इति पत्वम् ।

किं यत्तद्वहुष्वज्जेति । आकरे तु नित्यमेवाज्ज्विधीयते । सत्रानेन हेत्वादिषु तस्य बाधितत्वादप्यत्र तु किकरीत्यसाधुरिति हरदत्तः ।

१. भावः दिवाकर इति नास्ति क० पु० ।

२. विवारोत्वेव इति क० पु० ।

३. कर्मत्वमेवाभ्युपगम्यते इति क० पु० । ४. भास्करोति इत्यारभ्य—जापीत्यर्थं इत्यन्तो (.) रेखाङ्कितो ख० पु० । क० पु० नास्ति ।

५. स्वरेणोच्चारण—ग्रन्तोदात्तत्वमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

७७४. कर्मणि भृतौ [३।२।२२]

कर्मशब्दे कृजष्टः स्याद् भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।

७७५. न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु
[३।२।२३]

एषु कृजष्टो न हेत्वादौ । शब्दकार इत्यादि ।

७७६. स्तम्बशकृतोरिन् [३।२।२४]

एतयोः कृज इन् स्यात् । न इत् । स्तम्बरिर्ग्रीहिः । शकृत्कारिर्वत्सः ।

७७७. हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ [३।२।२५]

हृज एतयोरिन् पशौ कर्तरि । दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः ।

न्यासकारस्त्वाह—ग्रहेत्वाद्यर्थत्वात् चारम्भस्य यदा हेत्वादयो विशेषा न विद्यन्ते, तदा किं यत्तद्वहुष्वचो विधानम् । हेत्वादिषु तु विद्यमानेषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति । तेन किङ्करणाशीला किङ्करोत्युपपन्नम् ।

एवं च भिन्नविषयेणात्रा टस्य बाधासम्भवादुभयमपि भवतीत्याशयेनाचार्यै-
र्वैत्तुपनिबद्धमिति बोद्धव्यम् ।

कर्मणि । कर्मणोत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहण स्वरूपग्रहणार्थमित्याह—कर्मशब्दे
इति । उरपदे इति शेषः । कर्मनाचिनो च । तेन कर्मणा करोतीत्यादौ न । भृतिर्वैतनम् ।

स्तम्बशकृतोः । न इति । “दृतिर्यादेर्निष्पत्तिः” (६।१।१६७) इत्याद्युदात्तार्थः ।

ग्रीहिवत्समोरेवेति वर्जितगमनुस्मृत्योदाहरति—स्तम्बकारिर्ग्रीहिरित्यादि । निष्त्वादत्र
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाशुदात्तं भवति ।

ग्रीहिवत्सयोः किम् ? स्तम्बकारः । शकृत्कारः ।

हरतेर्दृति । एतयोरिति । दृतिनाथयोरुपपदयोरित्यर्थः । पशौ कर्तरि ।

एतेन पशुः प्रत्ययस्य कर्तुर्विषयणं न प्रत्ययार्थकर्तुर्वोधकः इति दर्शयति—
पुत्त एतत् पातोः प्रत्ययविधानात् । यदर्थस्य येन सह संबन्धस्तत्र याच्ये प्रत्ययो
भवेत्तुमर्हति । घातव्यं च क्रिया तस्याश्च साधनेन सम्बन्धो न च वस्तुस्वरूपेण ।

१. किङ्करोत्येव क० पु० ।

२. प्रत्ययप्रतिपाद्येति क० पु० ।

३. सा च न साधनमित्यपि क० पु० ।

७७८. फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च [३।२।२६]

एतौ निपात्यौ । चात् कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः । देवानान्नोति
देवापिः । वातापिः । रजोग्रहिः । मलग्रहिरिति केचित् ।

७७९. एजे। खश् [३।२।२८]

कर्मणि एयन्तादेजेः खश् स्यात् ।

७८०. अरुद्विषदजन्तस्य मुम् [६।३।६७]

अरुणो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् । स्विदन्ते उत्तरपदे,
नस्वव्ययस्य । शिच्चाच्छवादि । जनमेजयः । “वातशुनीतिलगर्थेज्यजधेद्
तुदजहातिभ्यः खश्” (वा०) । वातमजः ।

साधनं च शक्तिः, न वस्तुरूपं पशुशब्दश्च चतुष्पाज्जातिरूपं वस्तुस्वरूपेणाचष्टे^१,
न शक्तिरूपेण । ('तेनाशक्तिरूपेण प्रत्याभ्यमानः पशुर्नाहति प्रत्ययार्थो भवितुम् ।
सोऽप्रत्ययार्थः कथमिह प्रत्ययार्थं वाधेत) तस्मात् प्रत्ययार्थः कर्ता पशुना विशिष्येत,
न तु सोऽभिधीयते इति ।

एवं सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणो द्रष्टव्यमिति स्थितम् ।

फलेग्रहिः । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्येदन्तत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च
निपात्यते । आत्मानं विभर्त्यात्मम्भरिः । उपपदस्य मुम् भूत्रेश्चेन्^२ प्रत्ययः । चकारोऽ-
नुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह—चादिति । चकारसमुच्चयमप्येतदन्यैः कण्ठत उक्तमिति
केचिदित्युक्तम् ।

एजेः खश् । ननु^३ कर्मणोति कथमुच्यते, एजतेरकर्मकत्वादित्याशङ्क्याह-
प्यन्तादिति ।

नार्यं धातुनिर्देशार्थेनेका निर्देशः, किं तर्हि एिचोऽनुकरणं व्याख्यानात् ।
प्यन्तश्च सकर्मक इति भावः । शिस्वे प्रयोजनमाह ।

अरुद्विषदः । वरुणग्रहणो तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं^४ कायन्तिरस्यान्तेऽवसाने
मुम् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन शुनिघय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम् भवति ।

१. जातिरूपेणाचष्टे इति क० पु० ।

२. तेनाशक्तिरूपेणोपधारम्य—वाधेतेत्यन्तो ( ) रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

३. फलानि गृह्णान् गृह्णाति इति क० पु० । ४. भूत्रेश्चेन् प्रत्यय इति नास्ति क० पु० ।

५. नन्विति नास्ति ख० पु० ।

६. विकार्यान्तरस्त्विति क० पु० ।

७८१. खित्यनव्ययस्य [६।३।६६]

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिल-
न्तुदः । शर्द्धजहः ।

कथमेतत् ? समीपवचनोऽन्तशब्दः । 'अच्चासावन्तश्चेत्यजन्तो निपातनाद्
विशेषणस्य परनिपातः ।

कथं पुनरसौ पूर्वसूत्रेण विहितो ह्रस्वो तदन्तस्य मुम् इति व्याख्यानात् ।

शित्वाच्च्वादि-इति । शित् सावंधातुकमित्युक्तम् 'तेन शप् । आदिपदाद्
गुणायौ णिलोपाभावश्च । खिदन्ते परे इति ।

ननु "हृदयस्य हृत्लेख'यदण् सासेपु" (६।३।५०) इत्यत्राणग्रहणेनैव सिद्धे
लेखग्रहणेन तदन्तविधिर्भवतीति तत्कर्त्तव्यं खिदन्तं गृह्यते । सत्यम् । अव्ययस्य तुमः
प्रतिषेधात् । तेन तदन्तग्रहणम् । न ह्यव्ययात्परः खित् संभवति । धातोरिति विधानात् ।
पूर्वपदस्य सूत्रोपस्थितेनाच इत्यनेन विशेषणादजन्तस्य पूर्वपदस्येति ज्ञेयम् । तेन
घाङ्मन्य इत्यादौ न भवति ।

ननु परत्वान्मुमि कृतेऽजन्तस्य ह्रस्वेन न भाव्यमत आह—ततो मुमिति ।
यदि पूर्वं मुम् स्यात् ततोऽजन्तस्येति विधीयमानो ह्रस्वोऽनवकाशः स्यादतो विधान-
सामर्थ्यादादौ ह्रस्वो भवति ततो मुमिति भावः ।

अथ ह्रस्वान्तेषु सावकाशं मुमं दीर्घान्तेषु ह्रस्वः किं न बाधते इति चेत्, न,
ह्रस्वान्तेष्वपि ह्रस्वेन भाव्यम्, किं प्रयोजनं ह्रस्वस्येति विज्ञायमानो मुम् यथा स्यात् ।
ह्रस्वनिमित्तो हि मुम् । यत इदानीमेव लुक्प्रत्ययान्तमित्यन्तग्रहणम् । कृते ह्रस्वे
मुम्प्रतिपत्त्यर्थम् इति । तिलन्तुदः इति । तुदादिभ्यः शप्रत्ययस्य हिस्त्रान्नोपधा-
गुणः । शर्द्धजहः इति । शर्द्धनं शर्द्धः । शृषुशब्द 'कुत्सायाम् । यञ् । शर्द्धं
जहातीति । ओहाक् त्यागे । 'अस्मात् रवशि ह्रादिस्वात् शपः श्लो । "श्लो"
(६।१।१०) इति द्वित्वादि । "श्नाभ्यस्तथोरातः" (६।४।१२) इत्यालोपः । आक्रे
तु "वातशुनीतिलगर्धेपु" इति पठित्वा गर्धजह इत्युदाहृतम् ।

१. अतपावजन्तश्चेत्यजन्तो इति क० पु० ।

२. तेन शप् इत्यारभ्य—णिलोपाभावरचेत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. अन्तेरपणवनेति क० पु० ।

४. तुमः इति नास्ति क० पु० ।

५. स इति अवादिभ्य इति क० पु० ।

६. शर्द्धनं शर्द्धं इति नास्ति क० पु० ।

७. तस्य कुत्सायामिति क० पु० ।

८. साजमिति क० पु० ।

९. स्यात् सशिविति घ इत्यस्ति ह्रदिस्वाविति नास्ति क० पु० ।

७८२. नासिकास्तनयोध्माधेटोः [३।२।२६]

स्तने धेटः नासिकायां ध्माधेटोः खश् स्यात् । स्तनन्धयः । नासिक-
न्धमः । धेटटित्वात् । स्तनन्धयी ।

७८३. नाडीमुष्टयोश्च [३।२।३०]

एतयोध्माधेटोः खश् स्यात् । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः ।
चात् घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः । मुष्टिन्धयः ।
वातन्धमः वातन्धय इति । मुञ्जकूलास्य पुष्पेषु धेटः खशिति केचित् ।
मुञ्जन्धयः इत्यादि ।

७८४. उदि कूले रुजिवहोः [३।२।३१]

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहाम्यां कूले कर्मणि खश् स्यात् । कूलमुद्रजः । कूल-
मुद्रहः इति ।

नासिकास्तनयोः । स्तनस्याल्पाक्षरस्य पूर्वनिपाताकरणेन यथासंख्यव्यभि-
चारः सूच्यते इत्यभिप्रेत्याह—स्तने धेट इति । नासिकन्धम इति । "नासिकायां
ध्माधेटः" (वा०) एतच्च प्रयोगदर्शनाद् व्यवसिष्ठते । स्तनन्धय इति । धेट् पाने ।
खशि श्च्यपादेशः । मुष् । 'नासिकन्धम इति । नासिकां धमतीति । ध्माशब्दान्नि-
संयोगोः । "पात्राध्मा" (७।१।७८) इति धमादेशः । "खिरयनन्धयस्य"
(६।१।६६) इति मुष् । टित्वात् स्तनन्धयिति । "टिट्ठाणम्" (४।१।१५) इति
होषितपर्यः ।

नाडीमुष्टयोश्च । अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातनात् यथासंख्याभावः । तथा चोदा-
हतम् ।

उदि कूले रुजिवहोः । सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपसिष्ठते । तेन कूलं विशेष्यते नोच्छ-
ब्दोऽस्तववाचित्वेनासंभवात् । अत उदीति सति सप्तमी नोपपदेन । "ते प्राग्घातोः"
इति उच्छब्दस्य घातोः प्राक्प्रयोगो नियतः । तेन तत् पूर्वः कूलशब्दः उपपदम् इति
व्याचष्टे—उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रज इति । रुजो भङ्गे । खशि "तुदादिभ्यःशः"
"भतो गुणो" (६।१।६७) द्वित्वान्न गुणः । मुष् ।

१. नासिकन्धम इति नासिकायां ध्माधेटोरिति नास्ति क० पु० ।

२. दत्वाणामुपसिष्ठते इति क० पु० ।

७८५. बहभ्रलिहः । [३।२।३२]

बहलिहः । अभ्रलिहः । बाहुं लिहोऽपीति केचित् । अपित्सार्वाधातुकत्वात् न गुणः ।

७८६. परिमाणे पचः । [३।२।३३]

परिमाणे प्रस्थादौ पचः खश् स्यात् । प्रस्थम्पचा स्थाली ।

७८७. मितनखे च । [३।२।३४]

एतयोः पचः खश् स्यात् । मितम्पचः । नखम्पचः ।

७८८. विध्वरुषोस्तुदः । [३।२।३५]

विधुस्तुदः । संयोगान्तलोपः । अस्तुदः ।

७८९. असूर्यललाटयोः दशितपोः । [३।२।३६]

एतयोः कर्मणोः क्रमात् दशितपोः खश् स्यात् । असूर्यमित्यसमर्थ-
समासः दशिना नञः संवन्धात् । सूर्यं न पश्यन्ति असूर्यम्पश्याः राजदाराः ।
ललाटन्तपः सूर्यः ।

बहभ्रे लिहः । 'बहलिह इति । लिह आस्वादाने । बहस्कन्धस्तं लेढीति ।
भृदादिस्वान्धो लुक् । खश्चो ङित्वान्न गुणः । इत्याह—अपित्सार्वाधातुकेत्यादि ।

परिमाणे । परिमोयतेऽनेन तत्परिमाणम्, सर्वतो मानन्तदाह—परिमाणे
प्रस्थादाविति । प्रस्थंपचेति ।

यद्यपि प्रस्थद्रोणादिशब्दः काष्ठादि ('निमित्तपरिद्वेदेहेतो प्रसिद्धाः, इह तु
तत्परिमिते श्रीह्यादौ तत्तत् विक्लित्यर्थेन पचिना काष्ठान्वयासंभवात् परिमेयनिष्ठेषु
प्रत्ययः) । कथन्तर्हि परिमाणवाचित्वम् ? परिमाणाध्यारोपेण परिमेयवृत्तेरदोषः ।

मितनखे । अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितशब्दो हि नित्यं परिमेयवाची ।
नखम्पच इति । पचिरत्र तापवचनः ।

विध्वरुषोरिति । अस्तुद इति । "अरद्विपदजन्तस्य" (६।३।६७) इति मुम् ।
ध्वस्वशब्दे मित्वादुकारात्परो मुम् । सकारस्य संयोगान्तलोपः । "मोऽनुस्वारः"
(८।२।२३) "वा पदान्तस्म" (८।४।१६) इति परसवराणविकल्पः ।

असूर्यललाटयोरिति । असूर्यमित्यसमर्थसमास इति । भस्मादेव निर्देशात् क्वचिद-
समर्थेनापि नञ्समासो जायते । तेनाथाद्धभोजो ब्राह्मण इत्याद्युपपन्नमिति भावः ।

१. बहं लिह इति । लिह आस्वादाने । बहस्कन्धस्तं लेढीति नास्ति क० पु० ।

२. इत्याह इति नास्ति क० पु० । ३. निमित्तेत्यारम्भ—प्रत्ययः इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

७९०. उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमश्च [३।२।३७]

एते निपात्याः । उग्रम्पश्यः । इरया माद्यति इरम्मदः । पाणयो ध्मापन्ते पाणिन्धमोऽध्वा । शुनिन्धयः । करन्धम इत्यपि केचित् ।

७९१. प्रियवशे वदः खच [३।२।३८]

एतयोर्वदेः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदः । “गमेः सुपि वाच्यः” (वा०) भुजङ्गमः । “विहायसो विह च” (वा०) विहङ्गमः । “खच्च ङिद्वाच्यः” (वा०) विहङ्गः । भुजङ्गः ।

कथमसामर्थ्यमित्याह—दृशिना नञः संवन्धात् इति । अत्र हि दर्शनक्रिया प्रतिविध्यते न सूर्य एव । गुप्ति पर ह्येतद् वाक्यम् । एवं नाम गुप्ताः दाराः यदपरिहृत्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः पुरुषानित्यन्तगुप्तत्वप्रतिपादनेऽप्येवावाक्यस्य तात्पर्यम् । अत एव सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । तस्माद् दृशिना नञः सम्बन्धो न सूर्येण । यदा पुनः सूर्य एव प्रतिषेध्यत्वेन विवक्ष्यते, तदा न भवितव्यमेव खच् प्रत्ययेनानभिधानादिति न्यासः । दृशिना नञः सम्बन्धमेव विग्रहेण विशदयति । सूर्यं न पश्यन्तीति । असूर्यम्पश्या इति । “पाघ्राध्मा” (७।१।७८) इति पश्यादेशः ।

उग्रम्पश्येरम्मद । उग्रं पश्यतीति । उग्रमिति क्रियाविशेषणं कर्मण्यणि प्राप्ते । इरम्मद इति । इदा उदकं तेन माद्यति दीप्यते अविन्ध्यनत्वादिरम्मदो मेघज्योतिः । मदी ह्ये । अस्मादेव निपातनात् “दिवादिभ्यःश्यत्” (३।१।६९) इति न भवति । अत्र तुजादिषु प्राप्तेषु । पाणिन्धम इति । अत्राधिकरणे ल्युटि प्राप्ते खच् निपात्यते । “पाघ्राध्मा” (७।१।७८) इति धमादेशः ।

प्रियवशे । (वदेः खशापि सिद्धेः प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वशिन्तोपो यथा स्याताम् शच् च मामूत् इति) ।

यद्येवमुत्तरत्रैव कर्तव्यम् । सत्यम् । इह करणमन्यतोऽपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन “गमेः सुपि वचक्यम्” इत्युपपन्नं भवति । भुजङ्गम इति । भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति । विहङ्गम इति । विहायसा गच्छतीति । पूर्वत् खचि विहादेशे । मुम् । खच् ङिद्वाच्य इति ।

१. अस्मिन् वाक्ये सतीत्यर्थं इति क० पु० ।

२. सूर्य एव प्रतिविध्यश्चैव प्रश्येनानभिधानादिति क० पु० । ३. इरमेति इति क० पु० ।

४. परिवर्त्तादिति क० पु० । ५. अतुजादिषु इति क० पु० ।

६. वदेः खशापीत्यारभ्य—मा भूदित्यन्तो नास्ति ( ) रेखाङ्कितो क० पु० ।

७६२. द्विपत्परयोस्तापेः [७३।२।३९]

एतयोर्णन्तात् तपेः खच् स्यात् । णिलोपः ।

७९३. खचि ह्रस्वा [६।४।६४]

खच् परे णौ उपधायाः ह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तं परं वा तापयति द्विपन्तपः ।
परन्तपः । द्विपन्तपरेति द्विवकारोक्तेः स्त्रियां न । द्विपतीतापः ।

७६४. वाचि यमो व्रते [३।२।४०]

वाक् शब्दे यमेः खच् स्यात् व्रते ।

क्वचिद् विकल्पः पठ्यते सोऽनाकारः । यदाह न्यासकारः—विहायसो विहवे-
त्यतो भेदेन योगो द्वित्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, अन्यथा विहङ्गम इति न सिध्यतीति ।
यद्वा अनित्यत्वज्ञापनात् फलित एव विकल्पो वेत्सुपनिबद्ध इति व्याख्येयम् । मुञ्जङ्ग
इति द्वित्वादिलोपः ।

द्विपत्परयोः । तप संतापे ग्वादिः^१ । तप दाहे तुदादिः । द्वयोरपि प्यन्तयोः सामान्य-
ग्रहणं तापेरिति व्याचष्टे—प्यन्ततापेरिति । खचि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणे प्रयोजनमाह-
णिलोप इति । खचि हि शित्वेन सार्वधातुकत्वाद् “एोरनिटि” (६।४।६१) इति
णिलोपो^२ न स्यात् । द्विपन्तप इति । मित्त्वादन्त्यादचः^३ परे भूमि संयोगान्तरलोपः ।

ननु प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् द्विपतीताप इत्यत्रापि
प्राप्नोति । तत्राह—द्वितकारकोर्छेरिति । तत्रापरेण तकारेण द्विपच्छन्दो विशिष्यते
‘तकारान्ते द्विपच्छन्दे उपपदे इति । तेन द्विपतीशब्दे ओबनेन भवतीत्यर्थः ।
द्विपतीताप इति । कर्मण्यण् ।

वाचि यमो । ‘शास्त्रोमो नियमो व्रतम् । ‘व्रतादन्यत्र वाग्यामः । कर्मण्यण्येव
भवति ।

१. पत्वादिरिति क० पु० ।

२. नेति नास्ति क० पु० ।

३. मित्त्वादन्त्यान्तरे इति क० पु० ।

४. तकारो द्विपच्छन्दे इति क० पु० ।

५. साद्विषयो इति क० पु० ।

६. स्वात्मन्याम इति क० पु० ।

७९५. वाचंयमपुरन्दरौ च [६।३।७९]

मुमर्थमेतौ खचि निपात्यौ । वाचंयमो मौनव्रती ।

७९६. पः सर्वयोर्दारिसहोः [३।२।४१]

पुरि दारेः सर्वशब्दे सहेश्च खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । “भगे च दारेः” (वा०) भगन्दरः ।

७९७. सर्वकलाभ्रकरीषेषु कषः [३।२।४२]

एषु कषेः खच् स्यात् । सर्वङ्कष इत्यादि ।

७९८. मेघतिभयेषु कुजः [३।२।४३]

एषु कुजः खच् स्यात् । मेघङ्कर इत्यादि । “अभयादौ च” (वा०) अभयङ्करः ।

७९९. क्षेमप्रियभद्रेऽण् [३।२।४४]

एषु कुजोऽण् स्यात् खच् च । क्षेमकारः । क्षेमङ्कर इत्यादि । अणुक्ते-
हेत्वादौ टो न ।

‘वाचंयमपुरन्दरौ । मुमर्थमिति । नन्वत एव खशपि निपात्यतां किं पुष्यन्वि-
धानेन । न चैवं व्रतादन्यत्र प्रसङ्गः । वाचयमो व्रते पुरन्दरश्चेति न्यासात् । न च
‘पचाद्यचाप्यन्यथा सिद्धिः स्यात् । नित्यसमासश्च न स्यादिति न शङ्क्यम् । निपात-
नस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् । तदेतत् चिन्त्यप्रयोजनम् । एतेन पुरन्दरो व्याख्यात इति हरदत्तः ।

पूः सर्वसोः । पुरिदारेति । दृ विदारणे इत्यस्य ष्यन्तस्य ग्रहणं न दृ भये, दृङ्-
भादरे इत्येतयोरित्युपदेश इति हरदत्तः । सर्वसह इति । असन्नायामेतत् । संज्ञायां
“भूतुवृजिधारि” (३ । २।४६) इति वक्ष्यति ।

मेघतिभयेषु । “उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्” (वा०) ‘तदन्तविधिं प्रयोज-
यति इति वाक्तिकमभिप्रेत्याह—अभयादौ चेति । अत्र अभयादावुपपदे इति नार्थः ।
सूत्रोपात्तेषु भयग्रहणमात्रे तदन्तविधेरुक्तत्वेनादिपदग्राह्याणामन्येषामसंभवात् ।
तस्मादभयशब्दः ग्राह्युपपदं यस्य स अभयादिस्तस्मिन्नपि करोतेः खजित्यर्थः ।

क्षेमप्रियः । न चात्र वेत्येव वाच्यम् । सत्र खचि विकल्पिते पक्षे कमण्यणोव भवि-
ष्यति । तत्किमेतद्ग्रहणे नेत्यत आह—अणुक्तेरिति । हेत्वादि विवक्षायां हि “कृत्रो हेतु”
(३।२।२०) इति प्राप्नोति । स च परत्वादनेनापवाद्यः । तस्मात् तस्यापि वाचनार्थं
पुनरण् विधीयते इत्यर्थः ।

१. वाचंयमर्थमिति क० पु० ।

२. स्त च पचाद्यचाप्यासिद्धिरिति क० पु० ।

३. यां तदन्तविधिवप्रयोजयविकल्पप्रयोजयविकल्पेति क० पु० ।

८००. आशिते भुवः । करणभावयोः [३।२।४५]

आशिते सुपि भवतेः खच् स्यात् करणे भावे चार्धे । आशितो भवत्यनेन
आशितम्भव ओदनः । आशितम्भवे वर्तते ।

८०१. सजायां मृत्तृवजिघारिसहितपिदमः [३।२।४६]

एभ्यः सुपि खच् स्यान्नाम्नि । विश्वम्भरः । रथन्तरं साम । पतिवरा ।
धनञ्जयः । वसुन्धरा । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः ।

८०२. गमश्च [३।२।४७]

गमः खच् स्यान्नाम्नि । सुतङ्गमः ।

८०३. अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः [३।२।४८]

एषु गमेर्डः स्यात् । डित्त्वकरणसामर्थ्यादिलोपः । अन्तग इत्यादि ।
“सर्वत्र पन्नयोरच” (वा० , सर्वत्रगः । पन्नगः । “उरसो लोपरच” (वा०)
उरसा गच्छति उरगः । “सुदुरोरधिकरणे” (वा०) सुखेन गम्यतेऽत्र सुगः ।
दुःखेन गम्यतेऽत्र दुर्गः । “निरो देशे” (वा०) निर्गो देशः । “अन्यत्रापि
दृश्यते” (वा०) ग्रामगः । विहगतुरगभुजगपतगप्लवगादयोऽप्येवं ज्ञेयाः ।

आशिते भुवः । ‘अशेष्यन्तात् कर्मणि क्’ आशितशब्दः संगृह्यते । सुपीति ।
एतेन भवतेरकर्मकत्वात् कर्मणोऽप्यस्मात्सर्वत्र दृश्यति । आशितम्भव ओदन इति ।
यावतोदनेन प्रतिध्यादेर्भोजनं भवति स एवमुच्यते ।

अत्र प्राचीकम्—वाऽस्वरूपविधिना ल्युद् भवत्येव । आशितम्भवनः आशित-
म्भवनम् इति । स्वरूपत्वात् पत्र् वाष्पते एवेति । तदसत् । कल्युद् तुमुनखलयेषु
वाऽस्वरूपविधिर्नति प्रतिषेधात् ।

संज्ञायां सुपीति । कर्मणोऽप्यपि द्रष्टव्यम् । रथन्तरमिति । रथेन तरतीति व्यु-
त्पत्तिमात्रं न रथप्रावयवार्येष्वनुगमोऽस्ति । वसुन्धरेति । वसु धारयतीति । धृप् धारणे ।
‘अन्तादस्मात् खचि टिलोपः । खचि ह्रस्वः । अरिन्दम इति । अन्तर्भावितव्यर्थादिभे-
दः सकर्मकत्वात् खच् ।

१. अशेष्यन्तादिति क० पु० ।

२. कर्मणोऽप्यसत्सर्वत्रमिति क० पु० ।

३. एतस्माद् खचि टिलोप इति क० पु० ।

४. खच् इति नास्ति क० पु० ।

८०४. आशिपि हनः [६।२।४९]

कर्मणि हन्तेर्हः स्यादाशिपि । शत्रु वध्यात् शत्रुहः । “दारावाहनोऽण-
न्त्यस्य टः संज्ञायाम्” (वा०) दारावाङ्पूर्वाद्धन्तेरेण प्रत्ययः स्यादन्त्यस्य
च टो नास्ति । दार्वी हन्तीति दार्वधाटः । “कर्मणि सभि च” (वा०) । कर्म-
ण्युपपदे संपूर्वस्य हन्तेरेण प्रत्ययः स्यात् अन्त्यस्य च टो वा । वर्णान् संह-
न्तीति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घाटः ।

८०५. अपेक्लेशतमसोः [३।२।५०]

एतयोरेषां दहन्तेर्हः स्यात् । क्लेशापहः । तमोपहः ।

८०६. लक्षणे जायापत्योष्टक् [३।२।५२]

अनयोर्हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणे द्योत्ये । जायाध्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ।

ननु “अन्तात्यन्त” (३।२।४८) इति डप्रत्ययस्य द्वित्वेऽप्यभवात् टिलोपेन न
भाव्यमत आह—द्वित्वसामर्थ्यादिति । अवणार्थस्तु डकारो न भवति । “पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहतेषु” (६।३।५२) इत्यत्र कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य गेति निर्देशात् ।
पन्नग इति । पन्नं पतितं यथा भवति तथा गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति क्रिया-
विशेषणम् । भूदुरोरधिकरणे इति । कर्मणि तु खलेव भवति । सुगमो निर्गम इति ।

यत्त्वयत्र न्यासे उक्तम्—अधिकरणे ल्युडपवादो यो डो विधीयते वाऽसरूपविधिना
पत्ते सोऽपि भवत्येव सुगमनं दुर्गमनमिति । तदयुक्तम् । कस्युत्तुमुन्ललयेषु वाऽस-
रूपविधेः प्रतिषेधात् इति । ‘माधवेनाहेत्याभिवानात् ।

‘निर्गो देश इति । निर्गच्छन्त्यस्मिन् निर्गः । देशादन्यत्र ल्युडेव । ‘पतगप्लवगादय
इति । पततीति पतः पचाद्यच् । पतो गच्छतीति पतगः । प्लव उत्पन्नं तेन
गच्छतीति प्लवगः ।

अपेक्लेश । कथं पापापहः । शोकापहः । अन्येभ्यो दृश्यते इति ( )
डो भविष्यति ।

लक्षणे जाया । ‘यस्य तिलकालकादि जायाभरणचिह्नमस्ति स एव तद्धेतुत्वात्
हन्ति इत्युपचर्यते । तत्रार्थं प्रत्ययः । उपचारसामर्थ्याच्च हननलक्षणवत्त्व गम्यते ।
एतेन पतिघ्नी जायेत्यपि व्याख्याता । “गमहन” इत्युपधात्तोपः । “हो हन्तेः” इति
कुत्वम् । स्त्रियां ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङोप् ।

१. तथा गच्छतीति नास्ति क० पु० । २. तदनुदनुमस्त्वयुक्तेति क० पु० ।

३. माधवो नाहेत्याभिवानात् इति क० पु० ।

४. निर्गो देशः निर्गच्छन्त्यस्मिन्निति । देशादन्यत्र ल्युडेवेति नास्ति क० पु० ।

५. अपप्लवगादय इति । पततीति पतः पचाद्यच् इति नास्ति क० पु० ।

६. यस्य तिलकादि जायान्तरकरणवोज्ञमस्तीति स एव हि द्वित्वाहतीति क० पु० ।

७. आस्येति क० पु० ।

८०७. अमनुष्यकर्तृके च [३।२।५३]

कर्मणि हन्तेष्टक् स्यात् अमनुष्यकर्तृकेऽर्थे । पित्तघ्नं घृतम् । मनुष्ये तु आलुघातः । शूद्रः । बाहुल्याच्चोरघातो हस्ती ।

८०८. शक्तौ हस्तिकपाटयोः [३।२।५४]

एतयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ गम्यमानायाम् । मनुष्यकर्तृकायं-
भारम्भः । हस्तिघ्नः । कपाटघ्नः ।

८०९. पाणिघताटघौ शिल्पिनि [३।२।५५]

एतौ निपात्यौ शिल्पिनि । “राजघश्च” (वा०) । राजानं हन्ति राजघः ।

८१०. आढ्यसुभगस्थूलपर्त्तिनगन्धप्रियेषु च्वर्थेष्वच्वौ
कृजः करणे ख्युन् [३।२।५६]

एषु च्वर्थेषु अच्व्यन्तेषु कृजः करणेऽर्थे ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं
कुर्वन्त्यनेनेति आढ्यङ्करणम् । सुभगङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । प्रियङ्करणम् ।
अच्वौ किम् । आढ्यौ कुर्वन्त्यनेन । प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडापि न । नह्यत्र
ख्युन् ख्युटो रूपभेदः । च्व्यन्तस्याव्ययत्वेन मुमोऽभावात् ।

अमनुष्यकर्तृके । पित्तघ्न घृतमिति । यद्यप्यमनुष्यशब्दो हृदया रक्तः पिशाचा-
दीनाहेति प्रागुक्तम् । इह तु (‘मनुष्यादन्यत् सर्वमेव गृह्यते व्यास्यानादिति भावः ।
आलुघात इति । कर्मण्यण् । कर्म कृतघ्नं पुरुषं दृष्ट्वा बलभद्रः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्न
इति । मूलविमुञ्जादित्वात्क इति हरदत्तः । बाहुलज्ञा इक् इत्यन्ये । पदसंस्काराद्वा ।
पदान्तरसन्निधाने हि) मनुष्यकर्तृकत्वं गम्यते इत्याहुः ।

पाणिघताटघौ । हस्य घत्वं टिलोपश्च निपात्यते । शिल्पिनीति किम् । पाणि-
घातः । ताडघातः । अच्व्यण्यञ्चभूततद्भावविषयेषूपपदेषु करणे वाच्य इत्यर्थः ।

आढ्यङ्करणम् इति । “युवोरनाको” (७।१।१२) इति योरनः । एत्वम् ।
खिस्वान्मुम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीवाचके आढ्याशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्;
तदार्ग्यं “खित्यनव्ययस्य” (६।१।६६) इति ह्रस्वेनैतदेव रूपम् ।

पाटघौकुर्वन्त्यनेनेति । अभूततद्भाव इति विकल्पितः स यदा भवति तदा
प्रतिषेधः । तदभावपक्षे तूदाहरणम् ।

१. मनुष्यादन्यदित्यारम्भ—सन्निधाने हीत्यन्तो ( ) रक्षाद्विज्ञो नास्ति क० पु० ।

८११. कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ [३।२।५७]

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भुवः कर्त्रर्थे खिष्णुच् सुकञ् एतौ स्तः ।
अनाढ्यः आढ्यो भवति आढ्यन्मविष्णुः । आढ्यं भावुक इत्यादि । “त्य-
दादिषु दृशः” इति कञ्क्विनौ । तादृक् । तादृशः । “समानान्ययोश्च”
(वा०) सदृशः । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक् । “दृशेः कसरच” (वा०)
सदृक्षः । तादृक्षः । अन्यादृक्षः ।

ननु स्युनि निषिद्धेऽपि ल्युटा भाव्यम् ततश्चाढ्यीकरणम् इति स्वरे रूपे वा
विशेषो नास्त्येति निषेधो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । सामर्थ्य-
मेवोपपादयति—न ह्यत्रेत्यादिना । रूपभेद इति । आढ्यीकरणमिति रूपस्य ल्युटि
स्युनि वा तुल्यत्वात् । स्त्रियामिति “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५) इति ङीपोभयत्र
भाव्यम् ।

नन्वस्ति रूपे विशेषः स्युनि स्त्रित्वान्मुमा भाव्यम् ल्युटि तु नेति सोऽपि नेत्याह
‘च्यन्तस्याव्ययत्वेनेति । “ऊर्णादिच्चिडाचश्च” (१।४।६१) इति निपातत्वादध्यय-
मेतत् । मुम् चानव्ययस्योक्त इत्यर्थः ।

‘स्वरेऽपि नास्ति भेदः स्युनि हि नित्यत्वात् प्रकृतिराद्युदात्तः । ल्युडपि लित्वात्स
एवेति । मुमोऽभावादिति । मुम् ग्रहणं “स्त्रित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) इति ह्रस्वस्या-
प्युपलक्षणम् ।

एवमत्र कुतः प्रतिषेधसामर्थ्यमुत्तरार्थमेतत् स्यादाढ्यीभवितेति खिष्णुच्-
खुकञ्भ्यामुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमिति भाष्ये स्थितत्वात् । सत्यम् । इह तुकरण-
मनयंकमिति सामर्थ्यं मन्यते ।

“त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” (३।२।६०) । हलन्तेषु व्याख्यातम् । तत्र
हलन्तानां प्रकरणात् क्विवेवोदाहृतः । इह तु “कत्रादीनामुदाहरणावसरे” पुनः
स्मारयति—त्यदादिष्वित्यादिना । तादृश इति । “आ सर्वनाम्नः” । (६।३।६१)
इत्यात्वम् । “समानान्ययोश्च” (वा०) इति कञ्क्विनौ वाच्यौ इत्यर्थः । सदृश
इत्यादि । समान सः इत्यनुवर्तमाने “दृग्दृशवतुषु” (६।३।६८) इति समानस्य

१. एतस्य व्ययत्वेनेति क० पु० ।

२. मुम् न व्ययस्य कुर्यर्थः इति क० पु० ।

३. मुमोऽभावादिति । मुम् ग्रहणं स्त्रित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्याप्युपलक्षणमिति नास्ति क० पु० ।

४. ज्यादीनामिति क० पु० ।

५. उदाह तुमवरमिति क० पु० ।

८१२. सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि
क्विप् [३।२।६१]

एभ्यः सुप्युपपदे उपसर्गे सत्यपि क्विप् स्यात् । उपसर्गोक्ते शीयते अन्यत्र
सुपुक्तौ प्रादिग्रहणं नेति "वदः सुपि क्यप् च" (३।१।१६) "सुपिस्थ" ( )
इत्यादौ । वेलोपः । शुचिप् । उपनिप् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्राद्दृ ।
"अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः" (वा०) अग्रणी । ग्रामणीः । देवराट् ।

सभावश्च । (तादृत्त इत्यादि । "दृत्ते च" (वा०) इति वचनादात्त्वम्, सभावश्च ।
अत्र सर्वत्र स एव इव दृश्यते इति विगृह्णन्ति तत्त्वयुक्तम्) । कर्तरि कृतो विधानात् ।
पश्यतीति विग्रहे तु वमस्यशेषं भवितव्यम् । तदृश इति ग्रनालोचने इति निषेधात् ।
तत्त्वार्थावचित्तप्रवृत्त्यर्थे आख्यातमात्रे सादृश्यमात्रविवक्षायां प्रत्ययः "हृदशब्द-
त्वात् । स इव भवति तादृश इत्यादि । भाष्ये तु कर्मवर्तर् विवृत्तिर्दशिता तमिवेमं
पश्यन्ति मा सोऽयं ॥ ईदृग्दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति । तत्र कर्मव्यापारमात्रे
दृशिवर्तते न पुनः कर्तृव्यापारे आलोचनेऽपीति ।

सत्सूद्विष । पदलु विशरणगत्यवसादनेषु । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । अदादिः
गृह्यते । द्विषा साहचर्यात् । तेन सुवर्तिसमूहस्योर्ध्वं ग्रहणम् । द्विष प्रतीति । द्रुह जि-
घांसायाम् । द्रुह प्रपूरणे । युजिर योगे । युज समाधौ द्वावपि । विद ज्ञाने । विद सत्ता-
याम् । विदेत्यकारस्य विवक्षायां विदलु लाभे इत्यस्याग्रहणम् । भिदिर् विदारणे ।
छिदिर् द्विघोरकरणे । जि जये । शीञ् प्रापणे । राज् दीप्तौ । "स्पृशोऽनुदके क्विप्"
(३।२।५८) इत्यतः प्रभृति 'कर्मग्रहणं न व्याप्रियते इत्यतः समयमालोच्याह—
सुप्युपपदे इति ।

एवमुपसर्गेऽपीत्यनर्थकमुपसर्गस्यापि सुबन्तत्वेन क्रोडोकरणादत आह—उप-
सर्गोक्तेऽपि इत्यादि ।

क्वा न्यत्रेत्यत आह—"वदः सुपि क्यप् च" (३।१।१०६) इत्यादि प्रयोजन-
दिगियं दशिता । अत्र "गदमद" (३।१।१००) इत्यतः अनुपसर्गे इत्यनुवर्तत एव ।

१. तादृष इत्यारभ्य—तत्त्वयुक्तम् इत्यन्तो नास्ति क० पु० । किन्तु तस्याने स्व स सर्वत्र स
इति दृश्यते समान इत्यनवदृश्यते इत्युदाहरति तत्त्वयुक्तम् इति । वर्तते ।
२. प्रत्ययदृढवादिनि क० पु० ।
३. प्रभृतिषट्त्वमिति क० पु० ।
४. नात्मत्रेति क० पु० ।
५. उपसर्ग इत्येक क० पु० ।

८१३. भजो णिवः [३।२।६२]

सुपि प्रादौ च भजेर्णिवः स्यात् । सुखमाक् । प्रभाक् ।

८१४. छन्दसि सहः [३।२।६३]

सहेर्णिवः प्राग्वत् छन्दसि । लोकेऽपीति केचित् । “अन्येषामपि दृश्यते”
(६।४।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तुरापाद् ।

८१५. वहश्च [३।२।६४]

पृष्ठवाद् । “परो व्रजेः पः पदान्ते” (वा०) इति क्विप् । तेनैव पः ।
परिवाद् । “अनसि वहे क्विप् अनसो वश्च” (उ०) । अनो वहतीति अनह्वान् ।

तस्मात् स्पृशोऽनुदके क्विप् (३।२।६५) इत्यादौ प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । क्विपः पकार-
स्तुगर्गः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । वकारो वेरिति सामान्यग्रहणार्थः । वेलोप
“वेस्पृक्तस्य” (६।१।६७) इत्यनेन । शचिपद् इति । छान्दसमेतदुदाहरणम् ।
“पूर्वपदात्” (८।१।१०६) इति पत्वम् । छन्दसोत्यनुवर्तते । तेन भाषायां शुचिप-
दित्येव । ‘द्युसदितिवत् । द्विपदित्यत्र तु सुपामादित्वात्पत्वमिति माघवः ।
उपनिपदिति “सदिरप्रतेः” (८।१।६६) इति पत्वम् । अग्रप्राभाभ्यामिति ।

अत्र वदन्ति । “स एषां ग्रामणीः” (५।२।७८) इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् ।
पूर्वपदस्याभिनिमित्तादुत्तरस्य नीप्रो नकारस्यासंज्ञायामपि एतत्त्वं भवतीति । नीरूप-
विषयं चेदं एतत्त्वम् । तेन ग्रामनाय इति कर्मण्यणि न भवति इत्याहुः ।

“अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८) इति सामान्येन क्विपं वक्ष्यति, तस्यैवायं
प्रपञ्चः इति दिक् ।

भजो णिवः । उपर्गेऽपीति वर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—सुपि प्रादौ चेति । सुख-
भागिति । भज सेवायाम् । “वेस्पृक्तस्य” (६।१।६७) इति वेलोपः । “अत उपधायाः”
(७।१।१६) इति वृद्धिः । “चोः कुः” (६।२।३०) ।

छन्दसि सहः (३।२।६३) प्राग्वत् । सुपि प्रादौ चेत्यर्थः ।

ननु यदि छान्दसोऽप्यम् तद्वैदिकप्रक्रियायामेवोदाहर्तुमुचित इत्याशङ्क्याह—
लोकेऽपीति केचिदिति । छन्दोग्रहणमतन्त्रम् । तुरासाहं पुरोवायेत्यादिमहाकविप्रयोग-
दर्शनात् इति भावः ।

ह्रदतस्तु भाषायामस्य प्रयोगश्चिन्त्य इत्याह—तुरापाडिति^२ तोतोतीति
तुरः तुर त्वरणे ह्यादिः “इगुपघ” (३।१।१३५) इति कः । तुरं सहते तुरापाद् ।
पूर्वपदस्य दीर्घः “सहेः साडः सः” (८।३।५६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । “वाऽवसाने”
(८।४।५६) परो व्रजेरिति ।

८१६. जनसनखनक्रमगमो विट् [३।२।६७]

उपसर्गे सुप्येभ्यो विट् स्याच्छन्दसि ।

८१७. त्रिड्वनोरनुनासिकस्यात् [६।४।४१]

अनुनासिकस्यात् विटि वनि च । अब्जाः ।

८१८. सनोतेरनः [८।३।१०८]

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सनोतेः सस्य पः स्यात्, न तु नान्तस्य ।

गोपाः । कूपखाः । उदधिकाः । अग्रेगाः ।

८१९. अदोऽनन्ने [३।२।६८]

छन्दसोति निवृत्तम् । अदो विट् स्यात् अनन्ने सुपि । आमात् । सस्यात् ।

अन्ने तु अन्नादः ।

मुग्धबोधानुसारेण प्रसिद्धेव^१ विवरित्युक्तम् । वेरिति स्वप्पाठः । स्वातन्त्र्ये पर-
तन्त्रे वा तल्लक्षणभावात् । 'उणादिसूत्रञ्चेदमिति प्राचीकम् । तत्र पञ्चपाद्यां दशपाद्यां
वा द्विशब्दीषां विधेयेते तदग्रे दर्शयिष्यति । 'स्तुद्रुपरिग्रजां दीर्घश्चेति केचित् ।
'अनड्वानिति । अनः बहुतीति । अनः शकटम् । अनसि बहेः विवपि संप्रसारणम् ।
सौ परे 'चतुरस्रबुहोः' (७।१।१६) इत्याम् । 'सावनबुहः' (७।१।८२) इति नुम् ।
'संयोगान्तस्य लोपः' (८।२।२३) इति हलोपः ।

जमसन । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे इति च । पणु दाने । पणु संभक्तौ इति
च । खनु विदारणे । क्रमु पादविक्षेपे । गम्लु गतो । अग्रा इति । अप्पु जायते 'वेरपु-
क्तस्य' (६।१।६७) इति वेलोपः । नस्यात्त्वम् । सवणंदीर्घः ।

सनोतेरनः । अनः किम् । 'सिसनिपते विवप् । प्रतिसिसनीः । गोपा इति
गां सनोतीति अग्रेगा इति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति सप्तम्या अनुक्
अदोऽनन्ने । 'सस्यादिति । सस्यमस्ति । अद भक्षणे । वाऽऽसृष्टविधिनाऽपि
तेन सस्यादः । कणादः । विपाद इत्यादि सिद्धम् । तथा च ("०कव्ये च") (३।२।६९)

१. पितृयुक्तम् इति क० पु० ।

२. उणादिमात्रञ्चेदमिति वा प्रोक्तम् तत्र पञ्चपाद्यादशपाद्यां व्यवस्थेयो विधीयेते इति क० पु० ।

३. स्तुद्रुपरि मुग्धाविवेशेति केचित् इति क० पु० । ४. अनड्वानिति नास्ति क० पु० ।

५. गोसनिः नियेन किं प्रतिसिसना इति क० पु० । ६. सास्यादिति क० पु० ।

७. धृतेति तत्र सस्यविधिवाचनार्थः क्रियते क्रव्यादित्येव पा स्यात् कर्मण्यण् भा भृति क० पु० ।

८२०. दुहः कव्यश्च [३।२।७०]

दुहः सुपि कप् स्याद् घश्चान्तादेशः । कामदुघा ।

८२१. मन्त्रे श्वेतवहोत्तथशसपुरोडाशो ण्विन् [३।२।७१]

एभ्यो ण्विन् स्यान्मन्त्रे । अलाक्षणिककार्यार्थं समुदाया निपात्यन्ते ।

ण्विन् विधीयते । श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः । उक्त्यानि उक्त्यैर्वा शंसति उक्त्यशाः । पुरो दास्यते एनं पुरोडाः ।

८२२. अवे यजः [३।२।७२]

अवयाः ।

इति सूत्रमसरूपब्राधनार्थं क्रियते क्रव्यादित्येव यथा स्यात् कर्मण्यण् मा भूदिति ।) कथं तर्हि क्रव्याद इति । अत्राहुः । 'अदेरण् । कृतविकृतशब्दस्य पुपोदरादित्वात् क्रव्यभावः । कृतविकृतपववमांसभक्षः क्रव्यादः । आममांसभक्षकस्तु क्रव्यादिति विशेष इति ।

अन्नाद इति । अत्र हरदत्तः भाषायामणैव भवति । छन्दसि त्वचि अन्नाद इत्यत्र वर्णास्य च प्रत्ययविपणुत्वेनोपादानात् । 'अन्न अद इत्यवग्रहो भवति ।

दुहः कव्यश्च । कामदुघेति । काम्यते इति कामास्तान् दाग्वि । दुह प्रपूरणे । कवित्यर्थः । कपः पित्तवान्न गुणः । पित्त्वादनुदातः ।

मन्त्र श्वेतवहो । एभ्य इति । श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यः इत्यर्थः । 'किमर्थं पुनः धातूपपदसमुदाया निदिश्यन्तेऽत आह—अलाक्षणिकेति । किं तत्कार्यमित्यपेक्षितं विग्रहेण व्यनक्ति । श्वेता एनमित्यादि । श्वेते कर्तार्युपपदे वहेः कर्मणि 'ण्विन् । उक्ते कर्मणि करणे कर्तरि वा ण्विन् शंसेर्नलोपश्च । पुरसपूर्वकस्य दाश दाने इत्यस्य कर्मणि ण्विन् दस्य इत्वं च निपातनात् सिध्यतीति भावः । उदाहरणेषु "श्वेतवाहुवय-शासपुरोडाशवयार्जा इस् पदान्ते" (वा०) इति इस् । "अस्वसन्तस्य" (६।४।१४) इति दीर्घः । रुत्वविसर्गौ । इस्त्रयाणां पदान्तविषये ण्विनोऽपवादः इति श्वेतवा इत्यादीनि तूदाहरणानि । इस्ण्विनोः समानविषयत्वोपदर्शनमात्राभिप्रायेणोदाहृतम् ।

अवे यजः । मन्त्रे इत्येव ण्विनुदाहार्यः ।

१. कृतविकृतशब्दे उपपदेऽणो कृतविकृतं संचष्टे इति क० पु० ।

२. अन्नाद इति नास्ति क० पु० ।

३. अत्र एव वषग्रहो भवतीति । दुह् कप् । कामदुघेति काम्यन्त इति कामास्तान् दाग्वि । दुह प्रपूरणे कवित्यर्थः इत्येव क० पु० ।

४. काः पुनर्वृत्तयः यत्र समुदायो निदिश्यते इत्याह—अलाक्षणिकेति क० पु० ।

५. वन्श्य कर्मण्विन् संरोः नलोपश्च पुरः सर्वदा दानेऽस्यति क० पु० ।

८२३. आतो मनिन् क्वनिव्वनिपश्च [३।२७४]

सुपि प्रादौ चादन्तादेते स्मृः विच् च छन्दसि । सुष्ठु ददातीति सुदामा ।
“धुमास्था” इतोच्चम् । सुयीवा । वनिप् । घृतपीवा । भूरिदावा । विच्
सोमपाः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (३।२।७५) । अनादन्तेभ्योऽप्येते स्मृः ।
भाषायामपि ।

८२४. नेड्वशि कृति [७।२।८]

वशादे कृत इण् न स्यात् । सुशर्मा । “म्बोश्च” (८।२।६५)
इति नः । सुगन्मा । क्वनिप् प्रातरित्वा । वनिप् “विड्वनोः” (६।४।४१)
इत्याच्चम् । विजावा । ओराट् । अवावा । “वनोरच” (४।१।७)
अवावरी । विच् । रोट् । रेट् । अपिशब्दानिरूपपदेभ्योऽपि । सुत्वा ।
धीवा । दृश्युक्तिः प्रयोगानुसारार्था ।

८२५. विदप् च [३।२।७६]

उपपदे सत्यसति च धातोः क्विप् स्यात् सर्वत्र । उखास्तन ।
पर्णध्वत् । बाह्रभट् ।

नेड्वशि कृति । कृतीति सप्तम्या पष्ठी विपरिणम्यते । वशीति वर्णनिर्देशः सप्त-
म्या च तदादिविधिभवंतीत्याह—वशादेः कृत इति । ‘अप्राकरे तु “नेड्वशरमनाशो”
(वा०) इति पठ्यते नैतत्परिगणनम् । तेन ‘अमन्ताड्ड’ (उ०) दण्ड इत्यापि
निषेधो भवति । सुशर्मति । सुष्ठु शृणाति । शृ हिसायाम् । ‘मनिनि गुणः । ‘सुगन्मेति ।
गन्न् गतौ । प्रातरित्वेति । इण् गतौ । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” । (६।१।७१)
विजावेति । जन जनने । “विड्वनोः” इत्याच्चेष्टादेशः । अवावेति । “विड्वनोः”
(६।४।४१) इत्याच्चेष्टादेशः । ‘सो दीर्घमनोपो । रोट् रेट् इति । एष रिप् हिसायाम् ।
उपपागुणः । जस्तवचत्वे । प्रयोगानुसाराच्चेति । यत्र प्रयोगो दृश्यते तत्रैवायमव-
स्थापनीयो न तु सप्तम्यसौकर्यादिच्छया प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

क्विप् च । सर्वत्रेति । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे एव छन्दसोत्पत्त्यस्य
निवृत्तत्वादिति भावः । उपासदित्यादि । उपायां ससते । पर्णानि ध्वंसते । ध्वंसं ध्वंसु

१. वितिभवंतीति क० पु० ।
२. अप्रापेश्वरमानाशो प्रयोजनमिति पठ्यते इति क० पु० ।
३. मनिभित्तो गुणः इति क० पु० ।
४. सुगनोरित्वादेश इति क० पु० ।
५. सो दृश्यते इति तत्रैवायमवस्थापनीयो इति क० पु० ।

८२६. अन्तः [८।४।२०]

पदान्ते नस्याप्यनिर्तेषत्वं स्यान्निमित्ते । हे प्राण् । “च्छ्वोः शूङ्” (६।४।१९) इत्यूट् । अक्षयूः । “शास आशासश्च क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्” (वा०) मित्राणि शास्ति मित्रशीः । आसीः । गीः । अस्यैव प्रपञ्चः । “सत्स्व द्विपे” (३।२।६१) । असुन् (उ०) । अय प्रत्ययो घातोः स्यात् । उरुव्यचाः नृचक्षाः । रजः । “अचिंशुचिहुसृपिछदि-छृदिभ्य इसुन्” (उ०) । अचिः । शोचिः । सर्पिः । “धनर्ति चक्षिषपितपि-जनियजेरुस्” (उ०) धनुः । चक्षुः । “सर्वधातुभ्यः घृन्” (उ०) तन्मम् ।

अवस्रसने । ध्वसेरन्तर्भावितप्ययंत्वात् सकर्मको भवति । उभयत्र “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपः । “वसुसंभु” (८।२।७२) इति दत्वम् । बाह्रभ्रडिति । बाह्राद् भ्रश्यति । भ्रंशु अघःपतने । “ग्रश्च” (८।२।३६) इति पत्वम् । जश्त्वम् । चर्त्तम् । वृत्त्यादिषु । बाह्राभ्रट इत्युदाहृत्य बाह्रस्य “अग्न्येवामपि दृश्यते” (६।१।१३७) इति दीर्घ इत्युक्तम् ।

भन्तः । अनितेरिति वतंते । भन्तोऽत्रपदापेक्षो गृह्यते । तेना^१नितेरपेक्षयाऽप्यभिचारादित्याह--पदान्ते नस्यापि इति । अपिभिन्नक्रमः । पदान्तेऽपीत्यन्वयः । “पदान्तस्य” (८।४।३७) इति निषेधापवादोऽयम् । निमित्ते रपाम्यामित्यर्थः । हे प्राणिति । अन प्राणेने विवप् । “अनुनासिकस्य” (६।४।१५) इति दीर्घः । सवुद्धौ “न ङिसंवुद्धयोः” (८।२।८) इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन माव्यमिति संवुद्धयन्तमुदाहृतम् । अक्षरैरिति । अक्षदीर्घव्यति । वस्योऽठि यणादेशः । अमिद्वत्त्वमूठो नास्ति । “माजानन्तयं” (५०) इति निषेधात् ।

“शास आशासश्च क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्” (वा०) इत्यादि । शासु अनुशिष्टौ । आङ्पूर्वः शास इच्छायामात्मनेपदी । अनयोर्वाच्यम् व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र मित्रशीरित्यत्र शासेस्तावत् सूत्रेणैव सिद्धं “क्वौ लुसेऽपि” प्रत्ययलक्षणैः हलदिङ्ङित्परत्वात् । वरुणस्य च प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादानात् । “वरुणग्रथे नास्ति प्रत्ययलक्षणम्” (५०) इत्यपि नास्ति यथा भ्रतृणोऽडितोमागमे । आशासस्तु “तिय शीः प्रैपेपु” (८।२।१४) इति निपातनादित्वसिद्धिः ।

१. नानितेरपेक्षयेति क० पु० ।

२. निमित्ते रपाम्यामिति नास्ति क० पु० ।

३. तत्पेति क० पु० ।

४. शास उपधायामिति क० पु० ।

५. इत्यादित्वात् प्रत्ययलक्षणत्वेनोपादानात् इति क० पु० ।

६. वरिणयासीरिति क० पु० ।

८२७. इस्मन्भन्विषु च [६।४।५७]

एष परेषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । छदिः । छद्म । छत्रम् । तनुच्छत् ।
अनुनासिकस्य क्विबद्गलोः द्विति" (६।४।१५) "भोनो धातोः"
(८।२।६४) प्रशान् । प्रतान् ।

८२८. ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६।४।२०]

एषामुपधाया वकारस्य च ऊट् स्यात् क्वौ झलादौ द्विति । जूः । जुरौ ।
तूः । त्रू । त्रुवौ । ऊः । ऊट् धृदिश्च । जनानवतीति जनौः । जनावौ । मूः ।

८२९. राल्लोपः [६।४।२१]

रेफादुत्तरपोरछबोलोपः स्यात् क्वौ झलादौ च द्विति । मूछां मूः ।
धुवौ धूः । विरुहः धोऽन्तादेशो वेवीदीर्घ इति केचित् । वीरुह् ।

न चान्नापि सूत्रेणैव सिद्धिः तत्र परस्मैपदिन एव शस्ते ग्रहणात् । गोरिति ।
गृ निगारणे । श्रुत इत् रपर. । "वोरूपधायाः" (८।२।७६) इति दीर्घः ।

ननु सदादिभ्योऽप्यनेनैव विवप् सिद्धे किं सदादिसूत्रेणेत्यत आह—प्रत्येव
प्रपञ्च इति ।

अनुनित्यादि । चत्वायुंणादिसूत्राणि । सख्यचा इति । व्यच व्याजीकरणे ।
"व्यचेः कुटादित्वमनसि" (वा०) इति पर्युदासात् डित्वाभावः । नृचत्ता इति । "असि
उसि अने च चक्षिहः स्यात् नेति वाच्यम्" (वा०) इति । स्यात्तादेशाभावः रज
इति । रज्ज रागे । "असि अने अने घिनुणि च रञ्जेनन्तोपो वाच्यः" (वा०) इति
नलोपः । तन्त्रम् । तनु विस्तारे । "तितुत्र" (७।२।६) इति नेट् ।

इस्मन्विषु । छादेरिति । छद्म अपवारणे । चुरादिणिच् । उपधावृद्धिः । इस्
ह्रस्वः छद्मेति । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (१।२।१७८) इति मनिन् । छादयतीति
छद्म । प्रशानित्यादि । शम उपशम । प्रतान् । तमु ग्लानो ।

ज्वरत्वर । ज्वर रोगे । त्रिवरा संप्रमे । त्रिवु गतिशोषणयोः । अत्र रत्तले ।
मव वन्धने । उपधाया वकारस्य चेति । समुदायः स्थानीति पक्षे एक एवोठ् । प्रत्येकं
स्थानित्वे तु द्वावूठौ सवर्णदोषः । जूरिति । जू गतावित्यस्य रूपमिति शङ्कामपाकर्तुं
जुरावित्युपन्यस्तम् । श्रवाविति । संयोगपूर्वत्वान्न यणिति दर्शयितुमस्थोपन्यासः ।

राल्लोपः । शूडिति । सतुवकवितुवको द्वौ द्वौ निदिश्यते इत्युक्तम् । इह तुरात्परः
सतुवको न संभवतीति वितुवको गृह्यते । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्वाययोः । छस्य लोपे
"वोरूपधाया" (८।२।७६) इत्युपधादीर्घः । अन्तादौ विडतीति तूदाहरिष्यति ।
निष्ठायां मूर्त्तं इति । केचिदत्र विडतीति नानुवर्तयन्ति । मोमोर्ताति यड्लुक्पुदाहरन्ति ।

१. योऽगमिति । तन्त्रमित्यत्र क० पु० । २. जूरिति ज्वरावित्यस्यैवं रूपमिति क० पु० ।

८३०. गमा क्वौ [६।४।४०]

गमः क्वौ परेऽनुनासिकस्य लोपः स्यात् । “ह्रस्वस्य” (६।१।७१) इति तुक् । अङ्गात् । “यममनतनां च वाच्यः” (वा०) संयत् । परिमत् । परितत् । “ऊ च गत्यादीनाम्” (वा०) अग्रेषू । अग्रेभू ।

८३१. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये [३।२।७८]

अजात्यर्थे सुपि घातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये । उष्णभोजी । सुवृत्तिः । प्रादिनिवृत्त्यर्थः ।

बोधयति । “नहिवृत्ति” (६।१।११६) इति दीर्घः । ऊ चेति । गमादीनां क्वाव-
नुनासिकलोपो भवति । तत्र क्वावलोऽन्त्य ऊकारश्चेत्यर्थः । अग्रेभूः । भ्रमु चलने ।

सुप्यजातौ । उष्णभोजीति । उष्ण भोक्तृ शीतलप्रस्य । “सुपि स्यः” (३।२।४) इत्यतः सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुवग्रहण किमर्थमन्त आह—सुवृत्तिरित्यादि । पूर्वं हि सुवग्रहणमुपसर्गोऽपीत्युपसर्गग्रहणेन सबद्धं तदनुवृत्तौ तु तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादन्त उपसर्गनिवृत्त्यर्थं पुनः सुवग्रहणमित्यर्थः ।

एवं च उत्प्रतिभ्याङि सत्तेरुपसर्गानाम् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इत्युप-
सर्गयोगेऽपि यथा स्यादिति ।

भाष्यकारस्तु नैतदाद्रियते । यदाह अथवा “सुपि स्यः” (३।२।४) इत्यत्र सुवग्रहणं “सत्सूत्रिण्य” (३।२।६१) इति सूत्रस्योपसर्गग्रहणेनाऽनुपसर्गार्थमिति ज्ञापितम् । इदं पुनः सुवमात्र एव यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्य इति ।

एवं च कृत्वा अत्रास्ताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहृतम् । अन्यथा धाङ् उपसर्गत्वात्प्रसङ्ग एव न स्यात् अयं च पक्षः आचार्याणामप्यभिप्रेतः । तथा चोत्प्रतिभ्यामिति नोपसर्गश्चेति । पाणिनीयानुसारिणीमिति च प्रायुज्यत ।

अत्र पक्षे उपसर्गनिवृत्त्यर्थेत्यर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । मशकार्यो घूम इतिवत् । निवृत्तेश्च निवृत्तिः प्रवृत्तिरेव । तेनोपसर्गयोगेऽपि यथा स्यादित्यर्थोऽपि व्याख्येयः ।

ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । “आक्वेस्तच्छील” , ३।२।१३४) इत्यत्र तच्छील इत्युक्तेऽपि साधुकारिग्रहणात् ज्ञापकात् साधुकारिण्य ताच्छील्येऽपि णिनिर्भवति । साधुदायीति । “ब्रह्मणि वदः” (वा०) इति तु वक्तव्यम् अताच्छी-
ल्यार्थम् । जात्यर्थं सरूपविधिविनिवृत्त्यर्थं च । ब्रह्मवादीत्येव भवति न जातु ब्रह्मवाद इति कर्मण्यम् ।

८३२. मनः [३।२।८२]

सुपि मन्यतेणिनिः स्यात् ताच्छील्येऽपि । दृश्यमानो ।

८३३. आत्ममाने खश्च [३।२।८३]

मनः सुपि खश् स्यादात्ममाने चाणिनिः । शिच्चात् श्यन् । आत्मानं पण्डितं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । “खित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् ? दिवामन्या ।

८३४. इच एकाचोऽभ्यप्रत्ययवच्च [६।३।६८]

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् सच स्वाधम्बत् खिदन्ते परे । “औतोऽम्शसोः” (६।१।९३) गाम्मन्या । “बाऽम्शसोः” (६।४।८०) स्त्रीमन्यः स्त्रियंमन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः ।

मनः । मन्यतेरिति । मन इति देवादिकस्य । बहुलग्रहणाच्च मनु ध्रुवबोधने इति तानादिकस्यात्र न ग्रहणम् । यद्यपि णिनि विशेषो नास्ति, तथाप्युत्तरसूत्रे खशि विकरणकृतो विशेषः स्यादित्याशयः । दृश्यं मन्यते यः कश्चित् । णित्वात् “मत उपधायाः” (७।१।११६) इति वृद्धिः ।

आत्ममाने । मननं मानः । भावे घञ् । आत्मनो मानः । आत्ममानः इति कर्मणि पष्ठया समासः । स्वमर्थश्चात्मशब्दः सन्निधानान्मननकर्तुं रेवात्मभाव इति गम्यते इत्याशयेन विगृह्णाति । पण्डितमात्मानं मन्यते इति । एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वम्, पण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च, पाधिभेदान्न विरुध्यते ।

आत्ममाने किम् ? परमाने तुः णिनिरेव प्रागुक्तः । कालिम्मन्येति ह्रस्व इति भावः ।

यत्त्वत्र “क्यङ्मानिनोश्च” (६।३।३६) इति प्राप्तः पुंवङ्गावः इति प्राचोक्तम्, सत्प्रमतभाषितत्वान्नादेयम् । तस्यासामान्याधिकरणविषयत्वात् । मानिन् ह्यपाभावाच्च ।

दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात् कर्मत्वम् ।

इच एकाचो । ‘अम् स्यादिति । अभ्यप्रत्ययवङ्गावातिदेशात् मकारस्य नेत्संज्ञा । “न विभक्तौ तुस्माः” (१।१।४) इति प्रतिषेधात् । अत एव परश्च भवतीति भावः ।

१. आत्मा इत्येव तु क० पु० ।

२. अम् स्यादिति नास्ति क० पु० ।

८३५ भूते ३।२।८४]

एतदधिक्रियते ।

८३६. करणे यज। [३।२।८५]

करणे उपपदे यजेर्णिनिः स्यात् भूते । सामेनेष्टवान् सोमयाजी ।

८३७. कमणि हन। [३।२।८६]

पितृघाती । निन्दायामेव । चौरं हतवान् ।

यद्यत्र प्रत्ययदच्चेत्येतावदुच्यते ततः “सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः” (५०) इति “श्रौतोऽमुशसोः” (६।१।६३) इति विशेषाविहितमाश्वममि पूर्वत्वादि न स्यात् । तत्र शसा साहचर्येण विभक्तयम एव ग्रहणात् । सामान्यविहितमियङ्-घेव तु स्यादत आह-स च स्वाद्यन्वत् इति । अमुग्रहणमिहावर्तते । तेनैकेनायं विधीयत परैर्लौकेन प्रत्यया विशेष्यते इति भावः । सदबोदाहरति—श्रौतोऽमुशसो-रित्यादि । स्त्रीमन्य इति । “अमि पूर्वः” (६।१।१०७) स्त्रियम् ।

स्त्रियमन्य इति । इयङ् । नेहामि यदाहस्य विहितं तस्येवातिदेशः किं त्वमि यदुदुष्ट सामान्यनिवृत्त्यनं वा तत्सर्वमतिदिश्यते इत्याशयेनोदाहरति—नरंमन्य इति । “श्रुतो हि सर्वनामस्यानयोः” (७।३।११०) इति गुणः । भुवमन्य इति । “अचि शुवातुभ्रुवाम्” (६।४।७७) इत्युवङ् । इह तु श्रियमात्मान मन्यते इति त्रिमन्यं कुलमित्यत्र परित्यक्तस्वल्लिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते । यथा प्रष्टादयः शब्दाः पुंयोगात् स्त्रिया वर्तते प्रष्टी गाणकेत्यादि । तत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” (७।१।२३) इत्यमो लुग् भवति । अमुप्रत्ययस्तु मध्येऽपवादव्यायेन “सुपो ष्वातुप्रातिपदिकयोः” (१।४।७१) इत्येतमेव लुक् बाधते नामुमिति भाष्ये स्थितम् । यदा त्वपरित्यक्तस्वल्लिङ्गः श्रीशब्दः कुले वर्तते तदा श्रियम्मन्य इत्यपीति विस्तरः ।

भूते । एतदधिक्रियते इति । “वर्तमाने लट्” (३।२।१२३) इति पर्यन्तम् । एतच्च घात्वर्थस्य विशेषण घातोरित्याधिकारात् ।

करणे यज् । स्वरितत्वाग्लानिरेवानुवर्तते न खश् इत्याह—णिनिः स्यादिति । सोमेनेष्टवानिति । सोमो लतारूपः । स च यागे करणमुपपन्नम् ।

यत्त्वत्र प्राचोक्तम् । सोमयागः फलोत्पादनाख्ये व्यापारे करणं भवति, न तु फलोत्पादनलक्षणं व्यापारं प्रति साधनत्वेनेप्सितत्वादनुष्ठीयमानो यागः कर्म भवति, सत्यम्, तथापि शक्तिभेदात् करणत्व स्यादेव यथा निधीयमानेन मधुना मत्त इत्यत्र ।

८३८. ब्रह्मण्वृत्रेषु विवृप् [३।२।८७]

एषु हन्तेः विवृप् स्याद्भूते । ब्रह्महा । शृणुहा । वृत्रहा । “नलोपः सुपवर-
संज्ञा” इति नलोपस्यासिद्धत्वात् न “ह्रस्वस्य पिति” इति लुक् । वृत्रहभ्याम् ।
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव विवृवेव भूते एवेति नियमार्थं सूत्रम् ।

कर्मत्वमनुभवते । मधुनः 'करणत्वम् । तस्मात् सोमयाजीन्यस्यायमर्थः । सोमेन करणेन
स्वर्गं भावितवानिति । स्वर्गशब्दो वृत्तावन्तभूतस्थान्न प्रयुज्यते । ('तदेतत् स्थाने
भ्रान्तं सन्नान्तश्च ।

तथाहि अग्निष्टोमयाजीत्यादौ यथाग्निष्टोमादिशब्दः कर्मनामधेयं प्रयुज्यते
तथाभेदात् तदेव तत्र करणम् न युज्यते इत्याशङ्क्य यागोऽपि फलोत्पादनायां करणं
संभयत्याकरे समाधीयते अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवतीति ।

न चेह तथानुपपत्तिरस्ति सोमास्यस्य द्रव्यस्य यागं प्रत्येव करणत्वसंभवात् ।
एव च सोमेन करणेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थकरणमनर्थकम् । प्रयुक्तञ्च ।
सोमो हि यागे करणं स्वर्गभावनायां यागो न सोमः ।

न चेह सामशब्दस्य तद्वत्तया यागलक्षणायां प्रमाणं प्रयोजनं चारितं । सोमेन
यजेतेत्यत्र तु विध्यवच्छेदभावनायां पुरुषार्थभूतसुखरूपस्य स्वर्गस्य च भाव्यत्वेना-
लम्बनात् तत्र समानपदापात्तस्य यागस्य करणत्वेन योग्यत्वात् तत्सामानाधिकरण्यानु-
पपत्त्या सोमवात् तत्तया युक्ता च ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु । ननु “विवृप् च” (४।२।७६) इत्येव सिद्धः विवृप् सर्वत्र तत्
किं पुनर्विधीयतेऽत आह—ब्रह्मादिष्वेवेत्यादि । अगृह्यमाणविशेषत्वात् चतुर्विधोऽथ
नियमः । धातुपदप्रत्ययकालविषय इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमः ।
तेनान्यस्मिन्नुपपदे न भवति । पुरुषं हतवानिति ।

अत्रापि भूत इत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव । हिमं हन्ति
हनिष्यति वा हिमहेति । ब्रह्मादिषु हन्तेवेत्युपपदनियमः । अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्
कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजित् इति । भूते विवृ-
वृति कालनियमः नान्यः प्रत्ययः “कर्मणि हनः” (३।२।८६) “कर्मण्यण्” (३।२।९)
इत्यादि । उपपदान्तरे तु भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृधातौ आगुधात इति ।
सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते तेन निष्ठा भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । अतः
एव तृच वृत्रस्य हन्तुः कुनिशमिति । कालसामान्यविवक्षायां भविष्यति । भूते एवेति
प्रत्ययनियमः । अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरेऽस्मादेव च धात्वन्त-
रात्कालान्तरेऽपि भवत्येव ।

१. करणत्वमिति नास्ति ४० पू० ।

२. तदेतदित्याश्रय-संश्लेषन्तो रेखाङ्कितो नास्ति ४० पू० । तत्स्थाने तत्राग्निष्टोमोऽप्रेति यतते ।

३. भात-धातवनात्तप्रेति ४० पू० ।

८३९. सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः [३।२।८९]

एष कृजः क्विप् भूते । सुकृत् इत्यादि । उपपदान्तरेऽपि शास्त्रकृत् ।

८४०. सोमे सुजः [३।२।९०]

सोमसुत् । अत्र चतुर्विधो नियमः ।

८४१. अग्नौ चो [३।२।९१]

अग्निचिद् । नियमः प्राग्वत् ।

८४२. दृशोः क्वनिप् [३।२।९४]

कर्मणि दृशेः क्वनिवेव स्याद्भूते । पारदृशवा ।

८४३. राजनि युधिकृजः [३।२।९५]

राजनि कर्मण्युपपदे युधिकृजोः क्वनिप् स्यात् भूते । अग्रान्तर्भावित-
यथो युधिः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सुकर्म । उपपदान्तरेऽपीति । अत्रापि पूर्ववन्नियमः । 'स च बहुलप्रहरणानुवृत्ते-
र्धानु' नियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययविषयस्त्रिविध एवाश्रोयते । तेनापदान्तरेऽपि
"क्विप् च" इति क्विबन्धवतीत्यर्थः । तत्र काननियमात् । कर्म कृतवानिति कर्मकार
इत्यण् न भवति । उपपदनियमान्मन्त्रमवीतवानिति मन्त्राध्याय इत्यण्येव न क्विप्
प्रत्ययनियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायांमण्येव न क्विप् ।

सोमे सुजः । चतुर्विध इति । तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात् सोमं सुतवान्
सोमसाव इत्यण् न भवति । धातोः सोमे एवोपपदे नियतत्वात् सुरां सुतवान् सुरा-
साव इत्यण्येव भवति । सोमस्य सुनोतावेव नियतत्वात् सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः
इति क्विप् न भवति । अण्येव तु भवति । अग्नौ नियमः प्राग्वत् । चतुर्विध इत्यर्थः ।
तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वान् अग्निचाय इत्यण् न भवति । धातोश्चाग्नावुपपदे
नियतत्वाद्विष्टकाचिदिति न भवति । अग्नेश्चिनोतावेव नियतत्वादग्निमृदिति न
भवति । कृष्णश्च भूत एवेति नियतत्वादग्निं चिनोति चेष्यति इत्यत्राभावः ।

दृशोः क्वनिप् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतदित्याह—क्वनिवेव
स्मादिति न मनिन्वनिषी । न चाणादय इत्यर्थः । सोपपदस्येवेति नियमेन निवर्तमाना-
न्निष्ठा भवत्येव । पारं दृष्टवानिति ।

राजनि युधिकृजः । ननु युधेरकर्मकत्वात् तस्य राजानमिति कर्म न युज्यते
आह—अन्तर्भावितप्यथो युधिरिति ।

८४४. सहै च [३।२।९६]

सहयुधा । सहकृत्वा ।

८४५. सप्तम्यां जनेडः [३।२।९७]

अभ्युजम् । “तत्पुरुषे कृति” इति डेरलुक् । सरसिजम् । बहुलोकैः
सरोजम् ।

८४६. पञ्चम्यामजातौ [३।२।९७]

जातिवैजं पञ्चम्यन्ते जनेडः स्यान् भूते । पञ्चजः । अजातौ किम् ?
अश्वज्जातः ।

८४७. उपसर्गे च संज्ञायाम् [३।२।९९]

प्रज्ञा ।

८४८. अन्येष्वपि दृश्यते [३।२।१०१]

अन्येषूपपदेषु जनेडो दृश्यते । अजः । द्विजः ।

८४९. सुयजोड्वनिप् [३।२।१०३]

आभ्यां ड्वनिप् स्यान् भूते । सुत्वा । यज्ज्ञा ।

८५०. जीर्यतेरतृन् [३।२।१०४]

जरन् ।

पञ्चम्यामजातौ । पञ्चज इति । पञ्चशब्दः सस्त्रावचनो न तु कमलजातवाचो ।

उपसर्गे च । प्रज्ञेति । प्राणिजातस्यैव संज्ञा ।

अन्येष्वपि । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारायः । तेन धात्वन्तरात् कारकान्तरे
च भवति । परितः खाता परिखा । भजातावित्युक्तः जातावपि भवति । पञ्चजो ब्रह्मा
सत्रियजो धर्मः । अज इति । न जायते । द्विज इति । “मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितोर्य
मोऽञ्जिवन्यनात् । ब्राह्मणसत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः” इति ।

सुयजोः । सुत्वेति । ‘सुतवान् सुत्वेति । पुञ् अभिपवे । डित्वान्न गुणः “ह्रस्वस्य
पिति” (६।१।६१) इति तुक् । सौत्रत्वाद्दोषः । ननापः जरन्निति । उगित्वात् “उगिद-
चाम्” (७।१।७) इति नुम् । “संयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२३) निश्वादाद्युदात्तः ।

१. परितः खानेति नास्ति क० पु० ।

२. सुतवान् सुत्वेति नास्ति क० पु० ।

८५१. कृत्तवत् निष्ठा [१।१।२६]

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

८५२. निष्ठा [३।२।१०२]

धातानिष्ठा स्याद्भूते । “तयोरेव कृत्यक्त” (३।४।७०) इति भाव-
कर्मणोः क्तः । “कर्तरि कृत्” (३।४।६७) कर्तरि क्तवत् । उकारवितौ ।
स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

८५३. निष्ठायामण्यदर्थे [६।४।६०]

एयदर्थो भावकर्मणी । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

८५४. क्षियो दीर्घात् [८।२।४६]

दीर्घात् क्षियो विष्ठातकारस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु
क्षितः कामो मया ।

निष्ठा । धातानिष्ठा स्यात् इति । धातोः स प्रत्ययो भवति यस्य जातस्य
निष्ठेति सज्ञा भविष्यतीत्यर्थः । तेन सूत्रशतकवद्भाविंसंज्ञानाग्निष्टासंज्ञायां नेतरैतराश्रयः
शङ्कनीयः । स्नातं मयेति । ण्णा शौचे । अकर्मकत्वाद्भावे क्तः । अनुक्तत्वात् कर्तरि
तुतोया । स्तुत इति । धृञ् स्तुतौ । कर्मणि विष्णोः ^१ उक्तत्वात् प्रथमा । विश्व
कृतवानिति । उगित्त्वान्नुम् । अश्वन्तत्वाददीर्घः । सयोगान्तलोपः । कर्तुः कृतोक्तत्वात्
प्रथमा । “न लोकाव्यय” (२।१।६६) इति निषेधात् न कर्मणि पष्ठौ ।

निष्ठायामण्यदर्थे । भावकर्मणीति । “ऋहलोर्ण्यत्” (३।१।२२४) इति ण्यत्
प्रत्यय “स्तयोरेव” (इति वचनात् भावकर्मणोर्विहित इति भावः ।

विभो दीर्घात् । क्षि ज्ञये । क्षि निवासगत्योः । द्वयोरपि ग्रहणम् । श्रुयुक्तः । पञ्चम्या
“तस्मादित्युत्तरस्य” । १।१।६०) इति सप्तम्याः पष्ठौ कल्प्यते इत्याहु—नित इति
एतत्तु कृत्तवतोः कृत्त्वमाश्रित्य व्याख्यातम् । ये तु “गलास्या” इत्यत्रेत्त्वभया रस्नो
गित्त्वमाश्रयन्ति, तत्रापीणनिषेधार्थं गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निदिश्यते इति
वर्णयन्ति । तत्रापि सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य । चत्वंस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोस्त्व
न कृतम् विसर्जनीयश्च कृत इति वदन्ति । भूतवतीति । “उगितश्च” (४।१।६)
इति डोप् । चुत इति । टुत्तु शब्दे । कर्णोनेरित्यादि । कर्णुञ् आच्छादने इत्यस्य
णुवत् । णु स्तुतौ इत्यस्येव कार्यं न भवतीत्यर्थः । अनेन चैकान्त्यमेवातिदिश्यते ।

१. चिएणो इति क० पु० ।

२. एत्प्रत्ययेरेवेति त इति वचनात् भावकर्मणोरेव ण्येव ग्रहणाय इति क० पु० ।

३. स्या इत्यत्रेत्त्वभयात् इति क० पु० ।

८५५. श्रुतः किति [७।२।११]

श्रित् एकाच उगन्ताच्च परस्य कितिः इएन स्यात् । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवती । क्षुतः । “ऊर्णोतेर्ण्वद्भावो वाच्यः” (वा०) तेनैकाच्त्वान्नेट् । उर्णुतः । वृतः ।

८५६. रदाभ्यां निष्ठातो नः पर्वस्य च दः [८।२।४२]

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातो नः स्यात् पूर्वस्य च दः । शृ शीर्णः । मित्तः ।

८५७. सयागादेरातो धातोयण्वतः [८।२।४३]

यण्भूयोगादेरादन्तात् धातोः निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः ।

८५८. त्वादिभ्याः [८।२।४४]

एकविंशतेर्लृजादिभ्यो निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । ज्या । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) जीनः । “दुग्धो दीर्घरच” (वा०) दूनः । गूनः । “पूर्वो

“वाच्य उर्णोतेर्ण्वद्भावो यङ् प्रतिदिः प्रयोजनम् ।

ग्रामरच प्रतिपेधः यमेकाचश्चेदुपग्रहात्” इति ।

एकाचकार्याणामेव वास्तिके प्रयोजनत्वेन परिगणनात् । तेन वृद्धलुनु-धातूनां लिट् विनेड्वेत्यादि कार्यं नाशङ्क्यमिति सूचयन्नाङ्—तेनैकाच्चान्नेडिति । कर्णविष्यतीत्यादौ त्वनुदात्ताभावादेव “एकाच उपदेशे” (७।२।१०) इतोऽण्निषेधो न भवति । वृत् इति । वृङ् वृज् वा । एषु सर्वेषु प्रकृत्याभयो निषेधो नाम्नीति प्रकृत्याभयो निषेधोऽयमारभ्यते इत्युदाहरणभूयस्त्वेन दक्षितम् ।

रदाभ्यां । रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशिष्यते । न निष्ठा । तेन चरितमुदितमित्यत्र च न भवति । तकारस्येष्टा व्यवहितत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातकारस्येति । पूर्वस्य च दः इति । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य चेत्यर्थः । शीर्णो इति । “श्रुतः किति” (७।२।२१) इतोऽण्निषेधः । “श्रुत इद्धातोः” (७।२।१००) इतोऽत्वम् । रपरः । तस्य नः । तकारेकार उच्चारणार्थः । तेन मित्तमित्यत्र पूर्वकारे चाकारश्रवणं न भवति । कृतस्यापत्यं कातिरित्यत्र तु बहिरङ्गायाः वृद्धेरसिद्धत्वान्नत्वाभावः ।

त्वादिभ्यः । एकविंशतेरिति । त्रयादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्तेऽत्र द्वञ्जं विहाय त्वादयो ज्ञेया इत्यर्थः । जीन इति । बलवत्त्वादादौ संप्रसारणे कृते “संयोगा-

१. एकाचकार्याणामेवेति क० पु० ।

२. कृतस्यापत्यमित्यारभ्य—नत्वाभाव इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

विनाशे" (वा०) पूनाः यवाः । पूतमन्यत् । "सिनोतेर्ग्रासकर्तृकस्य" (वा०) सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

८५६. ओदितश्च [८।२।४५]

ओदितो धातोर्निष्ठातस्य नः स्यात् । ओजो । ओग्नः । ओहाक् प्रहीणः । स्वादय ओदितः । पूङ्, दृङ्, दीङ्, डीङ्, घीङ्, मीङ्, रीङ्, लाङ्, व्रीङ् नवैते ओदिताः स्युः । छनः । छनवान् । दूनः । ओदिन्मध्ये पाठवत्तान्नेद् । उड्डीनः ।

८६०. स्फायः स्फी संज्ञायाम् [६।१।२२]

स्फायः स्फी स्यान्निष्ठायाम् । स्फीतः । वेति केचित् । स्फातः ।

८६१. द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः [६।१।२४]

द्रवस्य मूर्तौ काठ्ण्ये स्पर्शे चार्थे श्यैडः संसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

८६२. श्योऽस्पर्शे [८।२।४३]

श्यैडो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । "हलः" (६।४।२) इति दीर्घः ।

शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् ? संश्यानो वृश्चिकः । शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

देरातः" इत्यस्याप्राप्तिः । "दुग्वोर्दीर्घश्च" (वा०) दु गतावित्यस्य-ग्रहणम् । दुदु उपतापे इत्ययं तु सानुबन्धकत्वान्न गृह्यते । तथा च माघः प्रयुङ्क्ते 'मृदुतया दुतया' इति । 'गूनः' इति । गु पुगीपोत्सर्गे । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां पूञ् पवने । पून इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः सिनोतेर्ग्रास इति । पित्र् बन्धने । पिण्डी-क्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूले भवति, तदा कर्मणः कर्तृत्वं विवक्ष्यते । ग्रासेति किम् ? सिता पाशे न सूकरो । कर्मकर्तृकम्येति किम् ? सिनो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च । ओत् ओकारः इत्सञ्ज्ञकोऽस्य स ओदित् । प्रहाण इति । "कृत्यचः" (८।४।२६) इत्यनेन एतत्त्वम् "घुमास्था" (६।४।६६) इतीत्त्वम् । स्वादयः इति धातु-सूत्रम् । पूङ् प्राणिप्रसवे । दूङ् परितापे । दृङ् आदरे । दीङ् क्षये । डीङ् विहायसा गतो । मोञ् हिंसायाम् । रोङ् स्रवणे । लोङ् श्लेषणे । व्रीङ् वरणे । ओदिन्मध्ये इति । यदि डीङ् इट् स्यात्ततो धातोः परो निष्ठातकारो न सम्भवतीति न त्वार्थः पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।

१. गून इति नास्ति क० पु० ।

८६३. प्रतेश्च [६।१।२५]

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायां काठिन्ये स्पर्शे । प्रतिशीनः ।

८६४. विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य [६।१।२६]

अभ्यवपूर्वस्य श्यो निष्ठायां वा संप्रसारणं स्यात् । अभिशयानमभिशीर्णं घृतम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । अभ्यवेत्युक्तेर्नेह । समवश्यानः ।

८६५. अञ्चोऽनपादाने [८।२।४८]

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यात्, न त्वपादाने । समकनः । अनपादाने किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।

८६६. दिवो विजिगीषायाम् [८।२।४९]

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । “सनीइवन्त” (७।२।४६) इति विकल्पितेदृक्त्वात् ।

८६७. यस्य विभाषा [७।२।१५]

यस्य क्वचिद् विभाषया इद् विहितस्ततो निष्ठायामिण् न स्यात् । घूनः । विजिगीषायां तु घूतम् । ओग्रश्च । “ग्रहिज्या” (६।१।१६) “इकोः” (८।२।२९) इति सलोपः । नत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् पत्वे कुत्वे च प्राप्ते “निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेड्विविधेषु सिद्धो वक्तव्यः” (वा०) इति श्लोऽभावात् न पत्वम् । धृक्काः ।

विभाषाऽभ्यव । अभ्यवेत्युक्तेरिति । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणादित्यर्थः । अभ्यवाभ्यामित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं यत्र समुदाये यौ पूर्वे तत्र यथा स्यादिति । तेन धातोरेवपूर्वत्वेऽपि समुदायस्यातथात्दानं भवति ।

भुतिकारत्त्वाह—पूर्वग्रहणमवसंशयान् इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । समवश्यान इत्यत्र तु व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भवतीति ।

अञ्चोऽनपादाने । न त्वपादाने इति । अत्रत्यर्थविषये चेदपादानं न भवतीत्यर्थः । समकन इति । “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इतोऽन्तिषेधः । नलोपः । उदकमिति । उदकमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत् अञ्चू व्यक्तावित्यस्य नाञ्जेः । तेन नत्वाभावः “चङ्गोः शूढनुनासिके च” (६।४।१६) इत्यूट् इत्यर्थः । घूतमिति । विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा । नत्वमिति । “ओदितश्च” (८।२।४९) तस्यासिद्धत्वादिति । “पूर्वत्रासिद्धम्” । ८।२।१ इत्यनेन । न पत्वमिति । पत्वं प्रत्येव सिद्धत्ववचनात् । कुत्वं तु स्यादेवेत्येतत्प्रति नत्वस्यासिद्धत्वात् मन्परत्वात् ।

८६८. निर्वाणोऽवाते [८।२।५०]

अयं निष्ठायां निपात्यते, न तु वाते वाच्ये । निर्वाणोऽग्निः मुनिर्वा ।
वाते तु निर्वाणे वातः ।

८६९. शुषा का [८।२।५१]

शुषो निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः ।

८७०. पचो वा [८।२।५२]

पचेर्निष्ठातस्य वः स्यात् । पक्वः ।

८७१. क्षायो म [८।२।५३]

क्षायः परस्य निष्ठातस्य मः स्यात् । क्षामः । क्षामवान् ।

८७२. प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५४]

प्रपूर्वात् स्तयतेनिष्ठातस्य मो वा स्यात् ।

८७३. स्त्या प्रपूर्वस्य [६।१।२३]

प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रस्तीमः । मत्वाभावपक्षे
यएवत इत्यस्य संप्रसारणं प्रत्यसिद्धत्वात् नस्वाभावः । प्रस्तीतः । प्रात्
किम् ? स्त्यानः ।

निर्वाणोऽवाते । निरपूर्वात् वा गतिगन्धनयोरित्यस्मान्निष्ठातो नत्वं निपात्यते
इत्यर्थः, न तु वाते वाच्ये इति । वातश्चेत्कर्ता न भवतीत्यर्थः । तेन निर्वाणो दीपो
वातेनेत्यत्र न निषेधः । हेतो करणे वा तृतीया । भावे प्रत्यये तु भवति । वातम्,
वातेन । वार्तिकमते तु भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति । इद-
मेवाचार्यस्याप्यभिप्रेत यदाह—वाच्य इति ।

क्षायो मः । क्षाम इति । क्षे क्षये । “आदेच उपदेशे” (६।१।४५) इत्यात्वम् ।
स्त्यः प्रपूर्वस्य । यएवत इति । अनेन “संयोगादेरातो” (८।२।८१) इति
सूत्रमुपलक्ष्यते । तस्य चासिद्धत्वात् आदौ संप्रसारणे कृते यएवता विहसेति न
नत्वम् । स्त्यानः इति । “संयोगादेः” (८।२।४३) इति नत्वम् । अत्रापि पूर्वग्रहणं
प्रपूर्वत्वं समुदायस्य यथा विज्ञायेतेति तेन प्रसंस्तोन इत्यत्रापि भवति ।

८७४. अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब्रकृशोल्लाघा । [८।२।५५]

एते निष्ठान्ता निपात्यन्ते, न चेत् प्रादेः परे स्युः । त्रिफला । फुल्लः ।
क्षीवो मत्तः । कृशस्तनुः । परिकृशश्च । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किम् ?

८७५. आदितश्च [७।२।१६]

आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ।

८७६. ति च [७।४।८९]

तादौ किति परे चरफलोत् उत्स्यात् । प्रफुल्लः । प्रक्षीब्रितः । प्रकृ-
शितः । प्रलाघितः । “उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्” (वा०) ।

अनुपसर्गादिति । न चेत् प्रादेरिति । एतेनोपसर्गग्रहणं प्रादिमात्रोपलक्षणमिति
इति धातिककारस्याशयं दर्शयति—अन्यथा परिकृशश्चेति नारभेत । परिगतकृश
इत्यर्थः । परेः क्रियान्तरयोगेनानुपसर्गादित्येव सिद्धेः । “परिक्रमापुक्ताः प्रादपरत
प्रति” इति वचनात् ।

वस्तुतस्तु उपसर्गग्रहणस्योपचारे कारणाभावादुक्तरीत्या ‘परिकृशश्च’
(वा०) इति नारभ्यामिति स्थितम् । यदा तु परिः कृशि विशिनष्टि तदोपसर्गस्वेऽपि
यथा स्यादिति तदारभ्यभू, यद्यभिधानमस्तोत्यन्ये ।

फुल्ल इति । त्रिफला विशरणे । “आदितश्च” (७।२।१६) इति नेट् । “ति च”
(७।४।८९) इत्युत्त्वम् । लत्वमात्रं तु निपात्यते इति स्थितिः । क्ववस्वन्तस्याप्येतन्निपा-
तनमिष्यते, फुल्लग्रहणस्य सूत्रे निष्ठैकदेशकान्तानुकरणपरत्वात् । तेन फुल्ल-
धानित्यपि । क्षीवादिषु तु नैतदिष्यते । क्षीव इत्यादि । क्षीव मदे । कृशतनुत्वे
साधु शक्नो । उल्लूखः । एषां निष्ठायास्तकारस्य लोपः । तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्य बलादि-
लक्षणस्येदोऽभावश्च निपात्यते ।

यद्यपि फुल्ल विकसनेऽस्य उल्लाघेश्च पचाद्यवि इतरयोश्च इगुपधालक्षण-
के च फुल्लादयः सिद्धयन्ति, तथापि “निष्ठा च द्वयजनात्” (६।१।२०५) इत्यादि—
कार्यसिद्धये स्तोविताद्यनिष्ठनिवृत्तये फुल्लवानिति सिद्धये निपातनाश्रयणम् ।

आदितश्च । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाश्वस्तो वातः इत्यपि सिद्धम् ।
यद्यप्युत्वेऽभावो फुल्ल इत्यत्रैव प्रथमोपस्थितात्वेऽस्ति तत्त्वाद्दर्शयितुं युक्तौ, तथापि
लत्वार्थं निपातनेनैवानयोरपि निपातयितुं सुशक्यत्वात् तदर्थं मनयोरारम्भोऽनर्थक-
इति शङ्का निरसितुं निपातनाविषये प्रयोजनं दर्शितम् । प्रसङ्गात् फुल्ल इत्यत्रा-
प्युपयोऽप्येते इति हृदयम् ।

८७७. नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् [८।२।५६]

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा स्यात् । नुन्नः । उचः । विद विचारणे ।
विन्नः । वित्तः । उन्दी क्लेदने ।

८७८. श्वीदितो निष्ठायाम् [७।२।१४]

स्वयतेरिदितश्च निष्ठायामिण् न स्यात् । उन्नः । उचः । घ्राणः ।
घ्रातः । घ्राणः । घ्रातः । होणः । होतः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेस्तु विन्नः ।

८७९. न ध्याख्यापमूर्छिमदाम् [८।२।५७]

एभ्यो निष्ठातस्य नो न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूतः । राल्लोपः ।
मूर्तः । मत्तः ।

न च नलोपो निपात्यते, उत्त्वमिडभावश्चेति प्राचो ग्रन्थादुभावपि निपातितो
इति भ्रमितव्यम् लक्षणान्तरसिद्धत्वेन तदयोगात् । न च लत्वमात्रार्थत्वे निपातना-
श्रयणमनर्थकं लत्वर्थत्वात् । अन्यथा “शुषः कः” (८।१।५१) “पचो घः”
(८।२।५२) इतिवत् । फनेर्लः इति सूत्रेण मात्राप्रतीतिगौरवे स्याताम् । “भवयव-
व्युत्पादनात् समुदायव्युत्पादन लघोय इति । प्रफुल्ल इति । कथं तर्हि “प्रफुल्लराजीव-
मिवाङ्गमध्ये” इति । प्रशब्दस्य फुल्लशब्देन समासे भविष्यति । उत्फुल्लसफुल्लयोरिति ।
यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत् फुल्लेरेव पचाद्यजन्तत्वेन वा सिद्धम् । एतत्तथापि उत्फुल्ल
संफुल्लः इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

नुबविर । “रदाभ्याम्” (८।२।४२) “संयोगादेरातो” (८।२।४३) इति
नित्ये प्राप्ते लो इत्यस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । नुन्न इति नुद प्रेरणे । विद
विचारणे । उन्दिना रौघादिकेन साहचर्यादस्यैव भवति, न विद सत्तायामिति देवा-
दिकस्य । विदलू लामे इत्यस्य तु “वित्तो भोगप्रत्यययोः” इति वक्ष्यते । विद ज्ञाने
इत्यस्य तु सेट्कत्वात् घातोः परो निष्ठातो न सम्भवतीत्यग्रहणमिति भावः । नुन्नः ।
नुत् इति । “अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलोपः ।

यदुक्तं तुदादिसूत्रे विद विचारणे इत्यस्यैव ग्रहणमिति तस्य व्यावर्त्यं
दर्शयति—वेत्तेस्त्वित्यादिना । तदुक्तम् भाष्ये—

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेवित्त इष्यते ।

वित्ते विस्तृच विन्नश्च भोगे विद्वश्च विन्वते ॥ इति ॥

न ध्याख्या । ध्ये चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । पृ पालनपूरणयोः । मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्राययोः । मदी हर्षे । पूतं डति । “श्रुकः किति” (७।१।११) इतीप्-

८८०. वित्तो भोगप्रत्यययोः [८।२।५८]

विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातोऽयम् । भोगे प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् ।
वित्तः पुरुषः । वनयोः किम् ? विन्नः ।

८८१. भित्तं शकलम् [८।२।५९]

भिन्नमन्यत् ।

८८२. ऋणमाधमर्ण्ये [८।२।६०]

एतन्निपात्यमाधमर्ण्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

निषेधः । मूर्ते इति । “आदितश्च” (७।२।१९) भक्त इति । “इवीदितः” (७।२।१४)
भोगे प्रत्यये चार्थे इति विन्नं धनमिति वद् भुज्यते । प्रतीयते इति प्रत्ययः कर्मसाध-
नावेतौ इति व्याचष्टे ।

वित्तो भोग । विन्दतेरिति । विद्लु नात्रे इत्यस्य ज्ञानार्थोदितो भाव्यम् ।
सत्ताविचारणयोरपि न भोगप्रत्यययोर्वृत्तिः न भवतीति भावः । “भुज्यते इति भोगः ।
“विभाषा गमूहन्विदविधाम्” (७।२।६८) इति तौदादिकस्य वचसो विकल्प्यते^१
इति वेदकत्वात् “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इतीष्टनिषेधः ।

भित्त । भिदे निष्ठायां नत्वाभावा निपात्यते, शकल च पर्यायतयोच्यते । तथा
चामरः “भित्तं शकलखण्डे वा” इति । जातिशब्दो हि भित्त शब्द क्रिया तु केवलं
व्युत्पत्त्यर्थमुपादीयते । गच्छतीति गौरिति वत् । “न त्वन्न क्रिया विवक्ष्यते । अन्यथा
भिन्न भित्तामिति सह प्रयागा न स्यात् । भिन्नामिति विदोषांमित्यर्थः ।

ऋणमाधमर्ण्ये । अयमः ऋणो अयमर्णः । अस्मादेवं निपातनात् सप्तम्यन्तोत्तर-
पदसमासः । तस्य भाव आधमर्ण्ये तेन “आधमर्ण्योपलक्षितो व्यवहार उपलक्ष्यते,
तेनोत्तमर्ण्य इत्यपि सिद्धयतीत्याचष्टे—प्रथमणव्यवहार इति । ऋणग्रहण काला-
पेक्षया । कालान्तरदेयेन वस्तुना परिवर्तितरूपो व्यवहार इह विवक्षितः । स चो-
भयोरपि दातृगृहीत्रोः सम्बन्ध्या भवति इत्युभयोरपि प्रयोगो न विरध्यते रुक्ताणामां
लिङ्गम् “धारयत्तमर्णः” (१।४।३५) इति निर्देशः ।

१. भोगमिति क० पु० ।

२. विरुत्वाने इति क० पु० ।

३. न च अपि इति क० पु० ।

४. उग्रन्तितो व्यवहारोपलक्ष्यते इति क० पु० ।

५. इति इति क० पु० ।

८८३. इण् निष्ठायाम् [७।२।४०]

निरः कुपो निष्ठाया इण् न स्यात् । निष्कुपितः ।

८८४. वसतिक्षुधोरिट् [७।२।५२]

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उपितः । क्षुधितः ।

८८५. अञ्चो पूजायाम् [७।२।५३]

पूजार्थादञ्चतेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

८८६. लुभोऽविमोहने [७।२।५४]

लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्, न तु गार्घ्ये । लुभितः । गार्घ्ये तु लुब्धः ।

८८७. क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः [७।२।५०]

क्लिशः परयोरेतयोरिट् वा स्यात् । क्लिशितः । क्लिष्टः । “वस्जप् व्यावसो निष्ठाया इड् वेति केचित् । वमितः । “अनुनासिकस्य विवष्” (६।४।१५) इति दीर्घः । वान्तः । जपितः । जप्तः । विश्वसितः । विश्वस्तः । आरवसितः । आरवस्तः ।

इण् निष्ठायाम् । “निरः कुपः” (७।२।४६) इति विकल्पितेदृक्त्वाद् “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इतीड्निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ।

वसतिक्षुधोः । उपित इति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । “शासिवसि” (८।३।१०) इति यत्वम् । क्षुधित इति किरवान्न गुणः । वसतीति शप्निर्देशः स्पष्टार्थः । वसतेः सेट्कत्वाद्भूवितव्यमेवेष्टा ।

अञ्चो पूजायाम् । उदिह्वात् क्त्वायां तु “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इति नित्ये प्राप्ते वचनम् । अञ्चत इति । “नाञ्चो पूजायाम्” (६।३।३०) इति नलोप-भावः । अक्त इति “अनिदिताम्” (६।४।१४) इति न लोपः ।

लुभोऽविमो । “तोयसह” (७।२।४८) इति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । क्लिश उपतापे सेट् । क्लिश बाधने इत्युभयोः सामान्य-ग्रहणम् । क्लिश उपतापे इत्यस्योभयत्र नित्यं प्राप्तं बाधित्वा क्लिश् विबाधने इत्यस्य तूदित्वात् क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठाया “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । वस्जपोव्यासेत्यादि । टुवम् उदिग्रणे । जप जल्पव्य-कायां वाचि विपूर्वः आङ्पूर्वः । श्वस प्राणने ।

८८८. पृष्ठश्च [७।२।५१]

पृष्ठः क्त्वानिष्ठयोरिड् वा स्यात् ।

८८९. पृष्ठः क्त्वा च [१।२।२२]

पृष्ठः क्त्वानिष्ठा च सेट् किन्त्वा स्यात् । पठितः । पृष्ठः ।

८९०. निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिस्विदि घृषः [१।२।१३]

एभ्यः सेट्निष्ठा किन्त्वा स्यात् । शयितः । “आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या” (वा०) ।

८९१. आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च [३।४।७१]

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाङ्गावकर्मणोः ।

८९२. विभाषा भावादिकर्मणोः [७।२।१७]

भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । स्वेदितं तेन । मेदितम् । स्वेदितम् । घर्षितम् । पसे प्रस्विन्नः । स्विन्नं तेनेत्यादि ।

पृष्ठश्च । “अनुकः किति” (७।२।११) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । क्त्वानिष्ठयोरनुत्तरार्पणम्, “न क्त्वा नेट्” (१।२।१८) इत्येव सिद्धेः ।

निष्ठा शीङ् । शीङ् स्वप्ने । अनुबन्धनिर्देशो यङ् लुग्व्यावृत्त्यर्थः । शे’स्वितः । शे’स्वितवान् इति । जिष्विदा गानत्रचरणे । जिमिदा स्नेहने । जिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिः । न तु स्विदा मव्यङ्गे शब्दे इति श्वादिः । मिदि साहचर्यात् । जिघृषा प्रागल्भ्ये ।

स्विदादीनां “आदितश्च” (७।२।१६) इति निषेधात् सेट् निष्ठा न संभवति इत्यादि कर्मणि निष्ठामुदाहरति—आदिकर्मण्येति ।

कर्म क्रिया सा च फलोद्देशप्रवृत्तानेककृतलक्षणमूहस्या तस्या आदित्यलः आदिकर्म । आदित्यले प्रवृत्ते फलत्वर्थनृता क्रिया न प्रवृत्तेति वचनम् । अपवा न्यायसिद्धोऽप्यनर्थः । आदित्यलनाम्ने क्रियात्वा रोपात् । तदुक्तम्—

तन्मूहः स तथामूहः प्रीतिभेदे तन्मूहश्च ।

समाप्यते ततो भेदे ज्ञाते भेदस्य संशयः ॥ इति ।

१. शे’स्वितः शे’स्वितवान् इति नाम्नि ४० पु० ।

८९३. मृषस्तितीक्ष्णायाम् [१।२।२०]

क्षमार्थान्मृषेः सेड्निष्ठा किन्न् स्यात् । मर्षितः । तितिक्षार्था किम् ?
अवमृषितं वाक्यम् ।

८९४. उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [१।२।२१]

उकारोपधात् परा भावादिकर्मणोः सेड्निष्ठा किन्न् स्याद्वा । घोतितम् ।
घु तितं तेन । प्रघोतितः, प्रघु तितः । भ्वादीनामिष्टिः । नेह गुधितम् ।

८९५. निष्ठायां सेटि [६।४।५२]

सेटि निष्ठायां परतो णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । “श्वी-
दितः” (७।१।१४) इति नेट् । संप्रसारणम् । शुनः दीप्तः । गुहू गूढः ।
वनु उदितो वेति निरुल्लिखत्वात् निष्ठायां नेट् । वतः । ततः । परेः सनि
वेट्त्वादिङभावे प्राप्ते “अतितातोत्पतित” इति निपातनाद् इट् । पतितः ।
अनेकाञ्चवादिट् । दरिद्रितः । “जाग्रोऽविचिणल” (७।३।८५) इति
गुणः । जागरितः । आदिकर्मणि निष्ठायां अक्रिरनिङ् वेति सौनागाः ।
शक्तः शकितोऽर्चितुं शिवस्तेन ।

प्रस्वेदितश्चैत्र इति । प्रस्वेदितुमारब्ध इत्यर्थः । कर्तर्यं क इति दर्शयितुं
पुनरुदाहृतम् । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः ।

स्वेदितमित्यादि । भावे कः ल्यङ् नपुंसके भावे पक्षे इति । इङभावे इत्यर्थः ।

प्रस्विन्न इति । कित्वात्त गुणः । “रदाभ्याम्” इति नत्वम् ।

मृषस्तितीक्ष्णायाम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

तितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापकमनेकार्थाः घातव इति ।

उदुपधाद्भावादिकर्मणोः । गुधितमिति । गुध परिवष्टने दिवादः ।

निष्ठायां सेटि । सेटोति किम् ? अनिटि मा भूत् । ननु तत्रापि भवितव्यम्
“लोरनिटि” (६।४।११) इति । एवन्तर्हि कालावधारणार्थम् । इडागमे कृत एव रि-
लोपो यथा स्यात् । अकृते मा भूत् । अन्यथा कारितमित्यादौ कृताकृतप्रसङ्गित्वात्
पूर्वं “लोरनिटोति” (६।४।११) रिलोपे कृते ‘एकाव’ (७।२।१०) इतोऽण् न स्यात् ।
संप्रसारणमिति । “वचिस्वपि” (६।१।१५) इत्यनेन ।

८९६.

ध्रुवस्वान्तध्वान्तलग्नमिष्टविरिधफाण्डानि
मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु

[७।२।१८]

मन्थादिष्वर्थेषु ध्रुवादयोऽष्टौ क्तान्ता निपात्यन्ते । फाण्डमनायासः
कपायमेदः । अन्यत्र धुभितम् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छि-
तम् । फाणितम् । बाहितम् ।

शून इति । दृग्भोर्वि गतिवृद्धयोः । "हल्ः" (६।१।१९) इति दीर्घः ।
"घोदितस्व" (८।२।१५) इति नत्वम् । (दीप्त' इति । दीपो दीप्ती । ईदित्वाङ्गेद् ।
गूढ इति । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् । टत्वघत्वप्डुत्वङलोपदेशः ।
धनु इत्यादि । वनु याचने । तनु विस्तारे । मनु भ्रदघोधने । सर्व उदितः । 'अनु-
दातोपदेशः' (६।१।३०) इति नलोपः । नत् इति । एण प्रहृत्वे शब्दे च । 'एकाच
उपदेशे' (७।२।१०) इति डभावः । सनि वेदकत्वादिति । "तनिपतिर्द्विधातिभ्यः
सनी वा इड्वा वचनात्" (वा०) इडभावे प्राप्ते । "यस्य विभाषा" (७।२।१५)
इत्यनेन । पतित इति । "एकाच उपदेशे" (७।२।१०) इत्युच्चेः प्रहृत्याऽपस्ताव-
क्षास्ति निषेधः । सनि वेदकत्वे न "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति प्रत्ययाधयोऽपि
न भवति तत्राप्येकाच इत्यनुवृत्तेरिति भावः । दरिद्रितः इति । धातो लोपः । सौनागा
इति । सुनागस्याच्चादस्य घिष्वाः । शक इति । शक्तोऽर्धितुमोऽश्वरस्तेन इति ।
कर्मणि क्तः ।

यद्यपि शक्तिः केवलोज्ज्वलः, तथापि तुमुन्तवाच्यक्रियाविपदात् सकर्मको
भवति । तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते । धर्मयोगः शक्त्योऽर्जुनम् इति हृदयतः ।

ध्रुवस्वान्त । मन्थादिष्वर्थेषु इति समुदायेन चेन्मन्थादयोऽभिधायन्ते इत्यर्थः ।
तैत मन्थादीनां 'धात्वर्थ' प्रति साधनत्वेनोपादाने' न भवति । कुम्भितं नयेनेति ।
द्रवद्रव्यसंयुक्तः सक्तो मन्थः । मन्थद्रव्य इत्यपरे । तथा च भाषः "शोभेव मन्थस्तुम्भ-
कुम्भिताम्भोधिवलनेति" । सुस्था गिरिनदीति तूयमानान् । कुम्भ इति । कुम्भ संवत्ने ।
छे इडभावो निपात्यते । स्वन् ध्वन शब्दे । इडभावः । 'अनुन.सिक्तस्व' (६।१।१५)
इति दीर्घः । लगे सङ्गे । छे इडभावो निपातनान् । निष्ठानत्वमपि निपातनान् । म्लेच्छ
म्लेच्छ शब्दे । म्लेच्छमपि निपातनात् । "व्रश्च" (८।२।१६) इति पत्वे घृत्वम् ।

१. इति इत्यादयः—दीर्घः इत्यन्ते ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ॥

२. साधनत्वेनोपादत्तेनेति क० पु० ।

३. ध्रुवाग्नितमोपिद्वयना इति क० पु० ।

८९७. धृषिणसी वैयात्ये [७।२।१९]

एतौ निष्ठायामविनये अनिदौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः ।

८९८. दृढा स्थूलबलयोः [७।२।२०]

स्थूले बलयति चायं निपातः । दृढितोऽन्यः ।

८९९. पभौ परिवृढः [७।२।२१]

परिवृढितोऽन्यः ।

रेभु शब्दे । इत्थं प्राग्वत् । फण गतौ । दीर्घः । फाण्टमनायासः । कषायमेव इति । अरूपायाससाध्यः कषायविशेषोऽनायासशब्देन लक्ष्यते इत्यर्थः । रसः । कल्कः । शृतं क्षीरम् । फाण्टमिति पञ्चाप्येते कषायाः । तत्र रसः स्वरसः । कल्कः पिष्टः । शृतं दवायः । शृतं नाम 'पित्तुसृणुमौषधजातम् उदके प्रतिप्य रात्रावधिवासितमुदकं यत् प्राप्तः पीयते तदेवोदके प्रतिप्य मधुसंयुक्तं कृत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्यर्थः । बाढमिति । 'बाहुप्रयत्ने । इहभावे दृढत्वादिति । अन्यत्रेति । मन्थादेरवाचकत्वे इत्यर्थः ।

धृषिणसी । त्रिधूपा प्रागल्भ्ये । शसु हिसायाम् । अनयोः आदितश्च "यस्य विभापा" इति चेदप्रतिपेधे सिद्धेऽपि वचनं नियमार्थम् । अनयोर्वैयात्ये एवानिदृत्वं नान्यत्रेति विरुद्धजातेः विजातिः तस्या भावो वैयात्यम् । ततोऽन्यत्र धर्षितः 'विशसित इत्येव भवति ।

'अथ धूपेः "विभापा भावादिकर्मणोः" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवति ? अत्र वृत्तिः—भावादिकर्मणोरपि वैजात्ये न 'धूपिरस्तीति । एवं चास्याद्विधे प्रयोजनं चिन्त्यमिति हरदत्तः ।

माधवस्त्वाह—वैयात्मादन्यत्र भावकर्मणोर्विकल्प एव भवति । धूपम् । धर्षितम् । प्रधूपः, प्रधर्षित इति ।

दृढः स्थूलबलयोः । बलमस्यास्तीति बलः "अर्थ आदिभ्योऽच" तदाह—बलवतीति । स्थूलो मांसलो निर्बलोऽपि । बलवान् कृशोऽपि दृढ इति । दृहि वृद्धो इति 'भ्वादिः पठ्यते । इदित्वान्नुम्, तस्य कप्रत्यये इहभावः । हकारलोपस्तकारस्य दृढत्वं च निपात्यते । दृढितोऽन्यः इति । स्थूलबलाभ्यामन्यत्रेत्यर्थः* । एतच्च वाक्तिकमतेनोदाहृतम् ।

१. पिष्टमिति. क० पु० ।

२. प्रापये इति क० पु० ।

३. सितित इति क० पु० ।

४. अयेति नास्ति क० पु० ।

५. वृत्तिरस्तीति क० पु० ।

६. ह्रादिरिति क० पु० ।

७. भ्यामिति नास्ति क० पु० ।

६००. कृच्छ्रगहनयोः कषः [७।२।२२]

कपो निष्ठायामिण् न स्यात् कृच्छ्रगहनयोः । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् । कषितमन्यत् ।

६०१. घुपिरविशब्दने [७।२।२३]

घुपेर्निष्ठायामिण् न स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् ? घुपितं वाक्यम् ।

६०२. अर्देः सनिविभ्यश्च [७।२।२४]

एतत्पूर्वादर्दतेर्निष्ठायामिण् न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

भाष्यकारस्तु दृह दृहो वृद्धो इति धातुद्वयं पठति स्म । तत्र “अनिदितोऽप्येतन्निपातनं नलोपवर्जम् । प्रत्युदाहरणं (दृहित' इति द्रष्टव्यम् ।

ननु “होढः” (८।२।११) इति ढत्व-घत्व-ष्टत्वढलोपेषु दृढ इति सिद्धं तर्हि हलोप-निपातनेन ? उच्यते—द्रष्टव्यमत्र “पूर्वशासिद्धम्” (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् ढलोपस्य “र ऋतो ह्लादेल्लोपोः” (६।४।१६१) इति रभावो न स्यात् । परिवृढप्यागत इति । “ल्यपि लघुर्वाङ्” (६।४।५६) इत्ययादेशो न स्यात् । परिवृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यञ् स्यात् । ऋतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निरात्यते ।

प्रभो परिवृढः । वृहि वृद्धावस्यापि क्ते पूर्ववन्निपातनं हलोपे प्रयोजनं च । परिवृहितोऽन्यः । भाष्यकारस्तु वृह वृद्धाविति प्रकृत्यन्तरमपि मन्यते । तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिच्छति । तन्मते वृहितमिति निरनुपपन्नं प्रत्युदाहार्यम् ।

कृच्छ्रगहनोः । दुःखं तत्कारणं च लक्षणाया कृच्छ्रशब्देन गृह्यते । कष्टोऽग्निरिति । कष हिंसार्थः । अग्निरिह चोपमानो विवक्षितः । स हि कष्टो भवति । चयनकरणस्य दुर्ज्ञानत्वात् । कष्टं वनमिति । दुष्प्रवेशमित्यर्थः ।

घुपिरवि । घुपिर् शब्दार्थ इति भ्वादिः । घुपिर विशब्दने इति चुरादिः । द्वयोः सामान्येन ग्रहणम् । तथा च विशब्दने इति निषेधः क्रियते ।

ननु विशब्देनार्थान्वुरादिणिचा भाष्यम्, ततश्च तेन व्यवधानात् घुपे परा निष्ठा नास्तीति । कयमिदं निषेधप्रसङ्गः ? एवं तर्हि विशब्दन इति निषेध एव शापको विशब्दनायस्य चुरादोऽणजनित्य इति । तेन “महिपालवचः श्रुत्वा जुघुपुः पुष्यमाणवाः” इत्युपपन्नम् । तथा घुपितं वाक्यमित्यपि । सति हि एलिच घोपितमिति स्यात् । घुपितशब्देन प्रकटोक्तमित्यर्थः ।

१. दृहित इत्यारम्भ—असिद्धत्वावित्यन्तो ( ) रेतादितो नास्ति क० पु० ।

२. परिवृढ इति । एतन्निपातनं च यथा गत इति क० पु० । ३. प्रकारस्येति ल० पु० ।

६०३. अभेशचाविदूर्ये [७।२।२५]

अभिपूर्वादर्देनिष्ठायामिण् न स्यान् सामोप्ये । अभ्यर्णम् । अभ्य-
र्दितमन्यत् ।

६०४. णेरध्ययने वृत्तम् [७।२।२६]

ण्यन्ताद्वर्ततेवृत्तमिति निपात्यतेऽध्ययनेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छत्रेण ।
वर्तितमन्यत् ।

९०५. शृतं पाके [६।१।२७]

आ इत्यस्य श्रुमात्रो निपात्यते निष्ठायां क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरम् ।
श्राणमन्यत् ।

अभेशचाविदूर्ये । विशेषेण दूरं विदूर ततोऽन्यदविदूर तत्पुनर्यदासन्न नाविदूरं
वा तदुभय विवर्तितम् ।

एवं च सामोप्य इति व्याख्यानमुपलक्षणं वेदितव्यं नातिदूरस्यापि । अन्यथा
लाघवाय सामाप्य इत्येव ब्रूते । अत्रिदूरस्य भाव आविदूर्यं ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् ।
अस्मादेव निर्देशात् "नञ् पूर्वात् तत्पुरुषात्" (५।१।२१) नियमोऽस्य न भवति ।

लेरध्ययने । निपात्यते इति । अध्ययनेऽर्थे इति । ग्रन्थोपते इत्यध्ययनम् ।
बहुलवचनात् कर्मणि ल्युट् । एव च कर्माथे क इत्युक्तं भवति । तथा चोदाहरति । वृत्तं
छन्दश्छत्रेण । संपादितमधीतमिति यावत् ।

यद्यपि वृत्तेरन्तर्भावितव्यस्य क्त्वायां विकल्पितेदृक्त्वात् "यस्य विभावा"
(७।२।१५) इतोदनिषेवाद् वृत्तमिति सिद्धयति, तथापि यदा सिचैवाथोऽभिधीयते,
तदा वर्तितमित्यध्ययने मा भूदित्येवमर्थमिदम् । ये तु वर्तितं छन्दः छात्रेत्यपी-
च्छन्ति, तेषामेतदनर्थकम् । वर्तितमन्यदपि रज्ज्वादिकम् ।

शृतमिति । आ इत्यस्येति । आ पाके इत्यदादौ पठ्यते । चुरादावपि । घटादि-
ष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम्^१ । अथ पाके इति च घटादौ । तस्यापि कृतात्त्वस्येह ग्रहणम् ।
निपातनसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपारभाषा नाश्रयते इत्याहुः ।

एवं च कृत्वा ण्यन्ततयापि आतेरेतन्निपातनं भवति । श्रुतं चोरं देवदत्तेनेति ।
अत एव प्रकृतं संप्रसारणमेष न विहितम् । आपेरपि शृतमेव यथा स्यादिति । पाक
इति वचनात् । आपयतेः स्वेदनार्थस्य न भवति ।

९०६. वा दान्तशान्तपणदस्तस्यष्टच्छन्नज्ञप्ताः [७।२।२७]

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे दमितः । शमितः । पूरितः ।

दासितः । स्वाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।

९०७. रुध्यमत्वरसंघषास्वनाम् [७।२।२८]

एभ्यो निष्ठायामिण् न स्याद्वा । रुष्टः । रुषितः । आन्तः । अमितः ।

तूर्णः । त्वरितः । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ।

तथा च वाक्तिकम्—आध्याप्योः शुभावो निपात्यते ('इति निष्ठायां क एव ।
अत्र विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता । अतः क्षीरहृविपोरेव शुभावो नित्यश्च ।)
अन्यत्र तु नेप भवतोऽस्याशयेनाह—क्षीरहृविपोः पाके इति । शत क्षीरमिति । स्वयमेव
विकल्पितमित्यर्थः ।

आतिरथं यद्यापि पाके इत्यविशेषेण पठ्यते, तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थं
वर्तते । स च ष्यन्तोऽपि एणिज्जुहृतपचि वाच्यम् पचतेरर्थमाह—सोऽपि पच्यर्थत्वात्
पाक एवेत्युभयत्रापि शुभावो भवति । यदा पुनः आपेक्षितयो एणिजुत्पद्यते, तदा
पाचयितुम्यापारं पाचनालक्षणं प्राधान्येनाभिधीयते । न तु पच्यर्थं पाक इति निपा-
तनाभावः श्रगणमन्यदिति । शाकादि । तत्र श्रपितमिति ष्यन्तस्य प्रत्युदाहार्यम् ।

वा दान्तः । एते इति । दम् शुम् उपशमे । पूरो घाप्यायने । दिवादिश्चुरादिश्च ।
दम् उपक्षेपे । स्पश वाधने । छद अपवारणे । जप् मारणतोषणनिशामनेषु मितस्तज्ञः ।
निपात्यते इति । एणलुक् इडभावश्च निपात्यते । दान्तः पन्त इति । "अनुनासिकस्य
विवर्द्धनोः" (६।४।१५) इति दोषः । दस्तस्यष्ट्यग्नेषु ह्रस्वोऽपि निपात्य इति
हरदत्तः । दमितः । शमित इति । मितं ह्रस्वः । जपित इति । "जप् मिच्च" (ग०)
इति ह्रस्वः ।

रुध्यमत्वरः । रुप रोपे । अस्य "तीपसह" (७।२।४८) इति विकल्पितेद्-
त्वाद 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम
गत्यादिषु । आम रोपे । इति चौरादिकस्तु न गृह्यते, एकाच इत्यधिकारात् । आन्तः
इति । "अनुनासिकस्य" (६।४।१५) इति दोषः । तूर्णं इति । त्रित्वरा संश्रमे ।
"ज्वरत्वर" (६।४।२०) इत्यूहः । निष्ठानत्वम् । अस्य "आदित्य" (७।२।१६)
इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एवं चास्याश्चित्त्वमात्मनेपदमात्रफनकमित्याहुः ।

संघुष्ट इति । सप्रसिद्धोरेविशब्दने इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि
संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव । संघुष्टो दम्यो । संघुषितो दम्याविति । आस्वान्त
इत्यादि । देवदत्त इति शेषः । आहृपूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः ।
परत्वाच्च । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मन इति ।

१. इति निष्ठायां निपात्यन्ते ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६०८. हृषेलोमसु [७।२।२६]

हृषेर्निष्ठाया मिड वा स्यात् लोमस्वर्थे । हृष्टं हृषितं लोम । “विस्मित-
प्रतिघातयोश्च” (वा०) हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः ।

६०९. अपचितश्च [७।२।३०]

चापतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ।

६१०. प्यायः पी [६।१।२८]

प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः स्यात् । पीनं मुखम् । स्वाङ्गादन्यत्र वा ।
प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्पृन्धसोः
स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

६११. ह्लादो निष्ठायाम् [६।४।६५]

ह्लादो ह्रस्वः स्यान्निष्ठायाम् । प्रह्लन्नः ।

६१२. द्यतिस्यतिमास्थामिति किति [७।४।४०]

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति परे । दितः । सितः । मितः । स्थितः ।

हृषेलोमसु । हृषू मलीके । उदित्वान्निष्ठायामनिद् । हृषु तुष्टौ इति सेद् ।
द्वयोर्ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि अङ्गजानि मूर्धजानि च । ‘तद्विषये हर्षे
वर्तमानो हृषिलोमसु वर्तते इत्याह—लोमस्वर्थे इति ।

प्यायः पी । पीनमिति । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । इह
विभाषेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । मस्वाङ्गे तु वेत्याह-
स्वाङ्गादन्यत्र वेति । प्यान इति । ‘स्वीदितो निष्ठायाम्’ (७।२।२४) हृष्टोऽभावे
यलोपः । नत्वम् । व्यवस्थान्तरमाह—सोपसर्गस्य नेत्यादि । मन्धुः कूपः ।

ह्लादो निष्ठायाम् । ह्लादो सुप्ते च । प्रह्लन्न इति । ईदित्वादिङभावे “रदाभ्या
निष्ठात” (८।२।४२) इति नत्वम् ।

द्यतिस्यति । दो सण्डने । पोऽन्तकर्मणि । मा माने । माङ्माने । मेङ् प्रणि-
दाने । घा गतिनिवृत्तौ । दङ्गावः ‘ईत्वं च बाध्यते । स्तिपानिर्देशो धातुविशेषणार्थः ।
यत्तु प्राचोक्तम् । स्तिपानिर्देशो यङ्लुक्व्यावृत्त्यर्थः । दादितः । दाधित इति ।
तत्र ‘ति च किति’ (७।४।८९) इति वचनात् नास्ति प्रसङ्ग इति ।

१. मूर्धजानि च । इह विभाषेत्यनुवर्तते इति क० पु० ।

२. इत्वं चेति नास्ति क० पु० ।

३. शिष्या इति क० पु० ।

६१३. शाछोरन्यतरस्याम् [७।४।४१]

शितः । श्रावः । छितः । छातः । “श्यतेर्नित्यमिच्चं व्रते” (वा०)
संशितं व्रतम् ।

६१४. दधातेहिः [७।४।४२]

धाजो हिः स्यात्तादौ किति । हितः ।

६१५. दो दधोः [७।४।४६]

धुंश्चस्य दा इत्यस्य दत् स्यात्तादौ किति । आदेशस्य तान्तत्वे “दस्ति”
(६।३।१२४) इति दीर्घत्वं दोषः । दान्तत्वे निष्ठानत्वम् । घान्तत्वे भप्भावः
स्यात् । तस्मात् धान्तः । चर्चम् । दत्तः । धोः किम् ? दातः ।

शाछोरन्यतरस्याम् । शो तनूकरणे । छो छेदने । शात इति । “आदेच”
(६।१।४५) इत्यास्त्वम् । ‘इयमपि व्यवस्थितविभाषेति दर्शयति—श्यते’व्रते
नित्यमेवेष्ट्यते यत्नवानित्यर्थः । संशितं व्रतमिति । सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।

दधातेहिः । दधातेः स्तिपा निर्देशे घेटो निवृत्त्यर्थः । तीत्य’मुवृत्तेर्यङ्लुकि
न । दाधितः । हितमिति । हिनातेरेव सिद्धे दधाते’धीत इति निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

दो दधोः । जश्त्वे संहितायास्तुल्यत्वात्पक्षान्तराणि प्रसिद्धिप्य घान्तत्वं
व्यवस्थापयितुमाह—आदेशस्य तान्तत्वे इत्यादि । दीर्घत्वं दोष इति । विदस्तमित्या-
दावुपसर्गस्येत्यर्थः ।

दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ । दा इत्यस्य य आदेशरतकारान्तस्तकारादिर्बेति । सत्राघे
पक्षे दोषो नान्त्ये इति बोध्यम् ।

दान्तत्वे निष्ठानत्वमिति । “रदाभ्याम्” (८।२।४२) इत्यनेन । भप्भाव
इति । ‘भयस्तथोर्धोऽयः’ (८।२।४०) इति घकारः स्यादिति विवक्षितम् । स हि
वस्तुतो भप्संज्ञकः । “एकाचो वयो भप्” (८।२।३७) इति तु नास्ति । स्थोः
पदान्तस्य वामावात् ।

यद्यपि तकारादिप्रत्ययसन्निपातेन भवन् दद्भावो न नत्वघत्वयोनिमित्तं
भवितुमर्हति सन्निपातपरिभाषयेति दान्त’तघान्तपक्षयोरप्यस्ति परिहारः, तथापि
परिभाषाया अनित्यत्वशङ्कया स नादृतः । दात इति । दापृ लवने । आदापृ इति
निषेधात्प्र घुत्वम् ।

१. इहापः इति क० पु० । २. र्वतनित्यमेवेति क० पु० । ३. नीत्यनुवर्तते इति क० पु० ।

४. घीत इति नास्ति क० पु० ।

५. दधपञ्चयोरिति क० पु० ।

११६. अव उपसर्गात् । [७।४।४७]

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दा इत्यस्य घोस्तः स्यात्तादौ किति । प्रत्तम् ।

अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते” ॥ इति

६१७. दस्ति [६।३।१२४]

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्याद् दादेशे तकारे परे । नीत्तम् । सूत्तम् ।
“धुमास्था” (६।४।६६) इतीच्चम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । “जन-
सनखनामिति” (६।३।४२) आत्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।

अव उपसर्गात् । द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात् सवदिशो भवति ।
एकतकारे तु “अलोऽन्त्यस्य” (१।१।५२) इति बाधित्वा “आदेः परस्य”
(१।१।५४) स्यात् अच इति पञ्चमोनिर्देशात् । यद्येवम् “अपो भि” (७।४।४८)
इत्यत्रापि ‘द्वितकारक एव स्याद् । अस्तु पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेः परस्यैव
भविष्यति न सर्वस्य तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपः पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टम् ।

अन्ये त्वाहुः—अच इति ‘द्विरावर्तते । तेनैकेनोपसर्गो विशिष्यते, परेण
स्थानी निदिश्यते । तेनाकारस्यैव तकारो दकारस्यापि चत्वेन तकारे ह्रस्वसिद्धि-
रिति । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । अवदत्त इत्यादि तादेशबाधनाय निपात्यते ।
आदिकर्मण्येतत् प्रदत्तस्यैव विशेषण नेतरेयामसंभवात् । इति चेप्यते इति ।
चशब्दाद् यथा प्राप्तम् ।

अवत्त वीत्तं प्रतमित्याद्यपि यथा भवतीत्याह—अन्ये त्वाहुः । अवगत
दत्तमवदत्तमित्यादिविवक्षायां भवादीनां गमिना योगो न ददाति नेति तं प्रत्यनुपसर्ग-
त्वात् तत्प्रसङ्गः । उपसर्गप्रतिरूपका एते निपाता एवेति ।

दस्ति । दादेशे तकारे परे इति । दाघातोः सम्बन्धी य आदेशस्तकार-
स्तस्मिन् । उत्तरपदे इत्यधिकारात् तस्य तीत्यनेन विशेषणाद् “यस्मिन् विधिः” (५०)
इति तदादिविधेस्तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थो ग्राह्यः । नीत्तम् । सूत्तमिति । यदा द्वि-
तकारक आदेशस्तदा तावत्सिद्धमिष्टम् ।

१. द्वितकारको एव ॥ स्यादिति क० पु० ।

२. एकारस्येवेति क० पु० ।

३. द्वितकारावर्तते इति क० पु० ।

४. उत्तरपदाधिकारादिति क० पु० ।

६१८. अदो जग्धित्योप्ति किति [२।४।३६]

अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार इन् । घत्वम् । “स्रो
झरि सवर्णे” (८।४।६५) जग्धः । “आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च” (३।४।७१)
प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । “निष्ठाया मण्यदर्थे” (६।४।६०)
प्रक्षीणः सः ।

६१९. वाक्रोशदैन्ययोः [६।४।६१]

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्याद् आक्रोशे दैन्ये च गम्ये । क्षीणायुर्भवान्
क्षितायुर्वा । क्षोणोऽयं तरस्वी क्षिता वा । भावे दीर्घो वेति केचिन् । प्रक्षितं
प्रक्षीणं तेन ।

६२०. निनदीभ्यां स्नातेः कौशले [८।३।८९]

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु ।
नदीप्णाः । “सुपि च” (७।३।१०२) इति कः ।

यदा त्वन्त्यस्य तकार इति षष्ठस्तदापि चत्वंभूतस्तकारो दादेशो शेषः । न
चास्यामिद्वत्त्वं तकारादावुत्तरपदे इत्याश्रयणसामर्थ्यान् । यथा रोस्तवम् । “दघातेहि.”
(७।४।४२) इत्यत्र श्लुविकरणस्य निर्देशो घेद् पाने इति भ्वादेश्चावृत्त्यर्थः इति
दरापयति—घेद् धीवमिति । ‘घतित्यति’ (७।४।४०) इतीत्त्वस्य प्रयुदाहरति—
गीतम्, पीतमिति ।

अदो जग्धिरिति । जग्धेरिकार उच्चरणाद्यः । तेन न नुम् । ल्यविति पृथक्
पदम् । लुप्तसप्तमीकम् । सीति वरुनिर्देशे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरिति व्याचष्टे—
ल्यपि तादौ किति च । घत्वमिति । “नपस्तयोर्घोऽथः” (८।२।४०) इत्यनेन ।

इदानीं कार्यं प्रगच्छयति । आदिस्मृणोति । व्याख्यातम् । प्रकृतः कटं सः । कटं
कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मणोत्तनाद्यः । तेनोक्तत्वात् कर्तरि प्रपन्ना ।
कर्मण्यनुकत्वाद् द्वितीया । प्रकृतः कटस्तेनेति । कर्मणि छे तु विनयार्थः । निष्ठाया
मण्यदर्थे इति घनेन दीर्घे इति शेषः । प्रक्षीणः स इति । “क्षियो दीर्घान्” (८।२।४६)
इति निष्ठानत्वम् ।

निनदीभ्यां स्नातेः । नदीप्णा इति । नद्यां स्नातो नदीप्णाः इति । “सुपि स्थाः”
(३।२।४) इति योगविनागात् कः । नदीत्नाने कुशल इत्यर्थः । कवयस्तु कुशन्ता-
मात्रे प्रयुज्यते ।

६२१. गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी-
र्यतिभ्यश्च [३।४।७२]

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । प्राप्तः । ग्लानः
सः । लक्ष्मीमारिल्लो हरिः । शपमधिशयितो विष्णुः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।
शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातोऽच्युतः । गरुडमारुढो
गोविन्दः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्तः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि । शीङादे-
रकर्मकत्वेऽपि उपसृष्टस्य सकर्मकत्वान् पृथगुक्तिः ।

६२२. क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः
[३।४।७६]

निश्चलार्थाद् गत्यर्थाद् भोजनार्थाच्चाधिकरणे क्तः स्याद् यथा प्राप्तं च ।

गत्यर्थकर्मक । तयोरेवेति नियमस्यापवादः । गत इति । “अनुदात्तोपदेश”
(६।१।३७) इति नलोपः । प्राप्त इति । प्रपूर्वं आप्नु व्याप्तौ । गत्यर्थोऽयम्, ग्लान
इति । ग्लै हर्षक्षये । “आदेच” (६।१।४५) इत्याह्वम् । “संयोगादेरात्”
(८।१।४३) इति नत्वम् । अकर्मकोऽयम् । श्लिषिः सकर्मकः । शेषमधिशयित इति ।
“अविशीङ्स्थासां कर्म” (१।४।४६) इति शेषः । ५ उपसितः । प्राप्त उपवेशने ।
उपोषित इति । वस निवासे । उपपूर्वं “वसतिक्षुरिद्” (७।१।२२) । “शासिवसि-
षसीनाम्” (८।३।६६) इति षः । अनुजात इति । “जनसनखन” (६।१।४२) ।
इत्यात्वम् । आरुढ इति । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । “हो ङः” (८।१।३१) घत्व-
घुत्वङलोपदीर्घाः । अनुजीर्णं इति । जृष्वयोहानौ । “ऋत इद्धातोः” (७।१।१००)
नत्वं णारवम् । पक्षे इति । भावकर्मणोरित्यर्थः ।

ननु शीङादिभ्योऽङ्गमकादित्येव सिद्धं तत् किं पुन्यमुपात्ता इत्यत आह—
शीङादेरित्यादि ।

क्तोऽधिकरणे । ध्रौव्यम्, स्थैर्यम् । गतिर्गमनम् । प्रत्यवसानं भोजनम् । इति
वशाधष्टे निश्चलार्थादित्यादि । निश्चलनशब्दो भाववचनः नैश्चल्यार्थादिति यावद् ।
यथा—प्राप्तं चेति । ध्रौव्यार्थेभ्योऽङ्गमकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो देवदत्तः ।
आसितं देवदत्तेनेति । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि भावे च । गतश्चेन्नो ग्रामं गतश्चेन्नेण
ग्रामः । गतं चैन्नेण । सकर्मकादपि कर्माविज्ञायासकर्मकत्वाद्भावे क्तो भवति ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यस्तु भावे कर्मणि च कर्तरि विधायकाभावात् । भुक्तं चैन्नेण । भुक्त
मोदनश्चेन्नेण ।

१. उपासित इत्याह्वम्—जनसन इत्यात्वमित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युच्यो दिदृक्षुः ॥ १ ।

भुक्तमेवामस्तीति मत्वर्थीयाकारेण भुक्ताः पीता इत्यादि स्यात् ।

६२३. जीता का [३।२।१८७]

जीतो धोर्वतमाने कः स्यात् । जिह्विदा । द्विषणः । जि इन्धी । इद्धः ।

६२४. मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च [३।२।१८८]

एतदर्थेभ्यो वर्तमाने कः स्यात् । राज्ञां मतः इष्टः बुद्धः विदितः । पूजितः । अर्चितः । चादनुक्तमपि । शीलितो रक्षितः शान्तः आकृष्टो जुष्ट इत्यपि । सुप्तः । शयितः । लुप्तः इत्याद्या वर्तमाने ज्ञेयाः ।

सर्वेभ्योऽधिकरणे क्रमेण कारिकयोदाहरति मुकुन्दस्येत्यादि । आस्यतेऽस्मिन्निति । इत्यासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन् यातं मार्ग इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । जिह्वपि “अधिकरणवाचिनश्च” (२।१।६८) इति कर्तरि पष्ठे ।

नन्वेवं प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि कस्याभावाद् भुक्ता आह्वय इत्यादि न सिद्धयेदत आह—भुक्तमेवामस्तीत्यादि । भोजनं भुक्तम् भावस्कान्तात् “शर्मं प्रादिभ्योऽच्” (५।२।१२७) व्याख्येय इत्यर्थः ।

श्रीतः कः । जि इद् यस्य श्रीत् तस्य श्रीवः । वर्तमाने इति । तेन चास्य कस्य वर्तमानविषयतया भूतविषयता “येन नाप्राप्ति” न्यायेन वाच्यते । एव गतिबुद्धीत्यत्रापि । ज्ञातमित्येतत् भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिकारे “उपज्ञाते” (४।१।१५) इत्यधिकारे कृतद्वितविधानात् । वर्तमाने हि “कस्य च वर्तमाने” (२।१।६७) इति पष्ठया भाव्यम् । एवं च कृत्वा “पूजितो यः सुरैर” पीत्यचिकित्स्योऽपशब्दः इत्याहुः । द्विषण इति । “प्रादितश्च” (७।२।११६) इति नेट् । इद्ध इति । “श्वोदितो निष्ठायाम्” (७।२।१४) इति नेट् । नलोपः ।

मतिबुद्धि । मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथग् ग्रहणात् । राज्ञां मत इति । मन ज्ञाने । आस्यतेकार्थत्वादिच्छायां वृत्तिः । “अनुदात्तोपदेश” (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः । इष्ट इति । इष्टु इच्छायाम् । “तोपसह” (७।२।४८) इति वेदत्वाद् “यस्य विभाषा” (७।२।१५) इति नेट् । शीलित इत्यादि । शील समाधौ । रक्त पालने । सम्प सहने । मृश आह्वाने । जुप् प्रीतिसेवनयोः । जिह्वप् शये । शीद् स्वप्ने । तुप् प्राणने इत्याद्याः इत्यनेन “शीलितो रक्षितः शान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि । इष्टश्च रयितश्चोभावमिव्याहृत इत्यपि ॥ हृष्टुष्टौ तया कान्तस्तयोभो संयतोऽयतो । कष्टं भविष्यतोऽत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः” ॥ इति । इत्येते चार्तिकोक्ताः संगृहीताः ।

६२५. नपुंसके भावे क्तः [३।३।११४]

धातोः क्तः स्याद् भावेऽर्थे स च क्लीबे । हमितं जलितं शयितम् ।

६२६. लिटः कानज्वा [३।२।१०६]

लिटः कानजादेशो वा स्याच्छन्दसि । प्रयोगवशात् लोकेऽपि इति केचिद् । “तजानावात्मने पदम्” (१।४।१००) । द्वित्वादि । चक्राणः ।

६२७. क्वसुश्च [३।२।१०७]

लिटः क्वसुरादेशो वा स्यात् । वमज्वा । “जाग्रोऽविच्चि” इयत्र इकार उच्चारणार्थः । तेन क्वसावपि न गुणः । जजागृवान् । येषां नोच्चारणार्थस्तेषां क्वसौ गुणः जजागृवान् ।

नपुंसके । ‘तयोरेव’ (३।४।७०) इति सिद्धेऽपि नपुंसके भावे कालसामान्येन क्वविधानार्थं विशेषविहितेन व्युटा मा ‘वाघोत्येवमर्थं’ चेदम् । स च क्लीबे इति । एतेन घञादिवाच्यो भावो लिङ्गान्तरेऽपीत्युक्तम् । शयितं ध्यातस्येति । नपुंसके भावे कस्य योगे शेषविवक्षायां कर्तरि पष्ठे ।

लिटः कानज्वा । कित्करणं ‘तिस्तिराण इत्यत्र “श्चच्छत्युताम्” (७।४।११) इति गुणस्य निषेधार्थम् । स हि प्रतिषेधविषये आरम्यते । चक्राण इत्यत्र तु “भ्रसं-योगाल्लिट्कित्” (१।२।५) इत्येव सिद्धम् । ‘विद्यम् भाषायामपीति केचित् । भाष्ये तु छान्दस एवेति स्थितम् ।

क्वसुरश्च । वमज्ज्वानिति । भञ्जो ग्रामहर्ते । द्वित्वादि । कित्वान्नलोपः । उदित्वान्नुम् । “सान्तमहतः” (६।४।१०) इति दीर्घः । “सयोगान्तस्य लोपः” (८।१।२७) । भाष्ये तु छान्दस्यः क्वसुरिति स्थितम् । तथा चोत्तरत्र भाषाया-मित्युच्यते । तत्र कित्वं तित्वातिवर्तित्यत्र पूर्ववद्गुणाभावात् वमज्ज्वानित्यादौ तु संयो-गान्तत्वाद् लिटः कित्वं नास्ति, तथापि छन्दसि “सावंधातुकमपित्” (१।२।४) इति द्वित्वेनापि नलोपो भविष्यति । “जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु” इति । ‘वकारेणा-ङ्गात्तिप्तप्रत्ययस्य विशेषणाद्वकारादौ क्वसावपि निषेधः सिद्धयतोत्यर्थः । शसादौ च संप्रसारणे “जजागृप इति भाव्यम् ।

१. भाष्यादि इति क० पु० ।

२. विद्यारण इति क० पु० ।

३. किद् चेति क० पु० ।

४. तकारेणेति क० पु० ।

५. प्रजाप्य इति क० पु० ।

६२८. वस्वेकाजाद्धसाम् [७।२।६७]

कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च क्वसोरिट् स्थान्नान्येषाम् ।
आदिवान् । आरिवान् । ददिवान् । ददिरातेरशिति नित्याल्लोपित्वेनादन्तत्वा-
भावान्नेट् । ददरिवान् । जधिवान् । एषां किम् ? वभूवान् । “वसोः सम्प्र-
सारणम्” (६।४।१३१) जुगागमः । वभूवुषः । वभूवुषी । “वहुस्तसु”
(८।२।७२) इति दः । वभूवत् । वकारार्द्धं द्वितिच्छवोः श्रुतौ वेत केचित् ।
दुधूवान् । दिदिवान् । दिदिबुषः । विविरिवान् । विविच्छ्वान् ।

एवं च क्वावपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन तु गुणनिषेधात्तुकि जागृदिति भवति ।
वर्णोऽत्र प्रत्ययविशेषत्वेनाश्रीयते न प्राधान्येनेति । तेन वादौ प्रत्यये लुगिति ।
वर्णाश्रये इत्यपि नास्ति । भूतृणेत् इतोमागमत् ।

मतान्तरमाह—येषामित्यादि । ते हि जागृविरित्यत्र निषेधमिच्छन्ति ।
“जृदृसृजागृभ्यः क्ववत्” (७०) इति क्ववन्नन्तः । क्वविरित्यत्र तु विनोणादिको
द्रष्टव्यः ।

नेड्वशिकृति (७।२।८) इतोऽणनिषेधः । ऋशिनियमात् प्राप्तस्य ‘वस्वेका-
जाद्धसाम्’ (७।२।६७) इति नियमान्न भवति । न च क्वसोः कित्त्वेन गुणनिषेधः ।
प्रतिषेधविषय एव जागृति गुणस्यारम्भात् ।

एवं च शसादावपि जजागरु इति । (भवितव्यम् । तथा क्वावपि गुणो रपरत्वे
जागरिति । “उपविद्” (३।१।३८) इत्यामभावपक्षे चेदमुदाहृतम् । ग्रामितु
जागराजृकृवान् इति भाष्यम्) । ‘एकाजित्यविभक्तिको निर्देशः । तथा च व्यास्या-
स्यति ।

वस्वेकाभावेति । कृतद्विबचनानामेकाचामिति । ये कृतेऽपि द्वित्वे एकाच
एवावशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । “न्यायन्यच्चैतत् । नित्यत्वादितः पूर्वं द्विबचनेनैव
भाष्यम् । कृते तु तस्मिन् इटः प्रवृत्तिकाने एकचकृतद्वित्वः संभवतीति “नेड्वशि-
कृति” (७।२।८) इति निषेध बाधित्वा ऋदिनियमात् सर्वत्रेष्टः प्रसक्तस्य
नियमोऽयम् । एषामेव क्वसोरिट् भवतीत्याह—नान्देवामिति । अद् भक्षणे ।

१. तेन स्वाशौ घ संप्रतन्त्रेणेति क० पु० ।

२. इति विभक्तिर्को निर्देश इति क० पु० । ३. भविष्यत्प्रकारस्य—भाष्यमिच्छन्तो ( )
रेताद्विनो नास्ति क० पु० ।

४. क्वकावेतत् इति क० पु० ।

५. प्राप्तस्य इति ख० पु० ।

६. रिवतीत्याहेति क० पु० ।

६२६. विभाषा गमहनविदविशाम् [७।२।६८]

एभ्यो वसोरिड वा स्यात् । जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् ।
जगन्वान् । तौदादिको विदविशी । विविदिवान् । विविदिवान् । विविशिवान् ।
विवशिवान् । “दृशेरचेति वाच्यम्” (वा०) ददृश्वान् । ददृशिवान् ।

द्वित्वहलादिः शेषाभ्यासदीर्घसवरणादीर्घेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेति इह भवति ।
आरिवानिति । ऋ गतो । “ऋच्छत्युताम्” (७।४।११) इति गुणे कृते द्वित्वादपि
च पूर्ववदयमप्येकाच् । ददिवान् इति । दुदाग्रदाने । नित्यत्वात् कृते द्वित्वे नायमे-
काच् इयिनमित्तश्चालोपो नास्ति तस्मिन् भवेत्तीत्यनेकाजर्थमादग्रहणम् ।

यद्येवं दरिद्रातेरपि स्यादत आह—दरिद्राते । अशित्यार्धघातुके नित्या-
ह्लोपित्वेनेति । “दरिद्रातेरार्धघातुके आतो लोपो वाच्यः” (वा०) इति विवक्षिते
एव क्वसौ पूर्वमातो लोपविधानादित्यर्थः । ददरिद्रानिति ।

यद्यप्यनेकाच् ग्राम् वक्तव्यम्” (वा०) इत्यामि सति शरिद्रांचक्रिवानिति
भवति, तथाऽपि “आत शो णलः” (७।४।१४) इत्योकारविधानेन ज्ञापितं दरिद्रा-
तेराम् नेति पूर्वमुक्तम् । तेन मभावपक्षे रूपमिदम् । जजिवानिति । षस्लृ अदाने ।
अदेर्घसादेशो वा “लिट्छन्यतरस्याम्” (२।४।४०) इति । तस्य द्वित्वात्पूर्वं परत्वात्
“घसिभसोर्हलि च” (६।४।१००) इत्युपधालोपः स्यात् । तत्र च कृतेऽनञ्कत्वात् इति
द्वित्वमेव न स्यात् ।

न चास्य द्वित्वे स्थानिवद्भावे ।* हल्निमित्तत्वात् इति नायं कृतद्वित्वचन
एकाच् भवतीति घसिग्रहणम् । तत्सामर्थ्यात् तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते ।
तत्र कृते “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधालोपः । तस्माज् निमित्तकत्वेन स्थानिव-
त्त्वात् द्वित्वम् । “शसिवसि” (८।३।१०) इति पठत्वं कृत्वं च । “वसोः संप्रसारणम्”
(६।४।१३०) इति । द्वयनुबन्धकोऽपि ववसुरिह गृह्यते । यत्रादेशस्य वसोरदित्कर-
णस्य सामान्यग्रहणार्थत्वात् तस्य ह्येतेदेव प्रयोजनं द्वयनुबन्धकोऽपि ववसुः सामान्येन
यथा गृह्यतेति । उगित्वात् कार्यस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति भावः । ववसोरुगि-
त्वेन तर्हि किं प्रयोजनमत आह—वभूवपीति । “उगितश्च” (४।१।६) इति
डोप् । वभूवदिति । बलीवे स्वमोर्नपुंसकात् इति लुका लुप्तत्वाच्च नुमादिः । दुधूवा-
निति । ऊठि कृते द्वित्वम् । दिदिवानिति । “वस्वेकाजादघसाम्” (७।२।६७) इति
नियमादिह भावे बलि लोपः । भाष्ये तु वलोपः प्रत्यक्षप्राप्तस्तन्मते क्वसोः छान्दसत्वाद्
वलोपो ज्ञेयः । येषां तु लोकेऽपि ववसुर्वलोपश्च नारभ्य इति मतं तेषां “हलि च”
(८।२।७७) इति दोर्घे दिदीवानिति भवितव्यम् । विनिश्वानिति । विच्छ गतो ।

विभाषा गम० । “वस्वेकाजाद” (७।२।६७) इति नियमादप्राप्ते विभाषेयम् ।
जग्मिवानिति । “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधालोपः । जगन्वानिति । “मोनो

१. नास्ति तस्मिन्नसतीति क० पु० ।

२. के आनुलोपो इति क० पु० ।

३. दरिद्रातेरिति क० पु० ।

४. चाच् निमित्तत्वादिति क० पु० ।

६३०. दाश्वान्साह्वान्मोढ्वांश्च [६।१।१२]

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते ।

६३१. उपेयिवानाश्वाननृचानश्च [३।२।१०६]

एते निपात्यन्ते । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । समीयिवान् । ईयिवान् । जाग्रः
कानचि गुणो वेति केचित् जजाग्राणः, जजागाराणः ।

घातोः" (८।१।६४) 'म्बोश्च' (८।१।६५) इति नत्वम् । जघ्नवानित्यादि ।
'अभ्यासान्च' (७।१।१५) इति कुत्वम् । तौदादिकविशिना साहचर्याद्विदिग्धिपि
तौदादिक एव लाभार्थो गृह्यते ।

यद्यप्यादादिकेन हनापि साहचर्यमस्ति, तथापि शब्दपरविप्रतिषेधात्
परसाहचर्यमेव नियामकम् । तेन ज्ञानार्थकोऽदादिर्न गृह्यते । विविद्धानित्येवास्य
भवति । सत्ताविचारणार्थोस्तु दिवादितुदाद्योरात्मनेपदित्वात् क्वसोरसंभव
एवेति भावः ।

दाश्वान् । दाशु दाने । छन्दसि विभाषायां वा विशेषेण क्वसावद्वित्वमनि-
द्वत्वं च पिपात्यते । एवं च सर्वत्र । पृह मर्पणे । भ्वादिरनुदात्तेत् । अस्य परस्मैपद-
मुपधादीर्घश्चाधिकम् । मिह सेचने । अस्य ढत्वमुपधादीर्घश्च ।

उपेयिवानाश्वम् । उपपूर्वादिणो भाषायां क्वसुनिपात्यते । स च लिट् आदेशः
लिट् इत्यनुवृत्तेः । अनेकञ्चादप्राप्त इडागमश्च निपात्यते । तत्र द्वित्वमभ्यासस्य
"दीर्घ इणः किति" (९।४।६६) इति दीर्घो सबर्णदीर्घं बाधित्वा आङ्गत्वात्
"इणो यण्" (९।४।८१) परत्वात् परत्वादनुवृत्ते रयं लङ्लुङ्विषयेऽपि भवति ।

नमु भूतसामान्यं तद्विषयः । न च तत्र लिङ्गस्ति "परोक्षे लिट्" (३।१।१५)
इति वचनाद् । मैवम् । "छन्दसि लिट्" (३।१।१०५) इति भूतसामान्येऽपि
लिङ्गिध्वानात् । एवमपि भाषायामसौ दुर्लभः । भाषायां च क्वसुस्तस्य विधीयते ।
एव तर्हि आदेशसामर्थ्यात् भूतमात्रे भाषायामपि लिङ्गनुमीयते । स च वानुवृत्ते-
विकल्पते । तेन भूते भाषायामभ्यो वा लिङ् भवति । तस्य नित्यं क्वसुरादेशः ।
वाऽनुवृत्तेः पक्षे लुङादयो यथाप्राप्ता अपि ।

उपागात् । उपैत् । उपेयायेति । अत्र च बलादित्करण एव इद् "नेह्वाशि-
कृति" (७।१।८) इति निषिद्धः क्रादिनियमात् पुनः प्राप्तो "वस्वेकाजादसाम्"
(७।१।६७) इति प्रतिषिद्धः पुनः प्रतिप्रसूयते नापूर्वो विधीयते । तेनोपेयुपः । उपेयुषा

१. यद्यप्यादादिकेनेत्यादिभ्यः—गृह्यते इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

२. अधिकमित्यादिभ्यः—भवतोऽन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

६३२. लटः शतृशानवावप्रथमासमानाधिकरणे
[३।२।१२४]

लटः स्थाने शतृशानचौ स्तः प्रथमया चेदेकार्थता न स्यात् । शवादि ।
पचन्तं चैत्रं पश्य । पचता चैत्रेण कृतम् । “तद्धानावात्मनेपदम्”
(१।४।१००) इत्यात्मनेपदसंज्ञा । कर्तृगे फले शानच् ।

६३३. आने मुक् [७।२।८२]

आने परे अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यात् । पचमानं चैत्रं पश्य । पचमानेन
चैत्रेण कृतम् । लङ्क्तेः प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । सन् द्विजः ।
“माङ्ग्याक्रोश” (श०) मा पचन् । मा पचमानः । मा पचत्वित्यर्थः ।

इत्यश्वदौ इट् न भवति । नाथेति । न तन्त्र विवक्षित इत्यर्थः । आचार्योपदेश
एवात्र प्रमाणम् । अनाश्वानिति । नञ्पूर्वस्याश्नोतेः । वदसुरिडभावश्च निपात्यते ।
पचे नाशीत् । नाशनात् । नाशा । अनूचान इति । वचेर्ब्रूओ वचेर्वा । अनुपूर्वात्कर्तरि
कानजिनपात्यते न भावकर्मणोः । पचे अन्वबोचत् । अन्वब्रवात् । अनूवाच ।

लटः शतृशान । प्रथमाया अन्या अथमा । द्वितीयादिरिति । पर्युदासोऽयम् ।
तथा समान साधारणमधिकरणमभिधेय यस्येति बहुव्रीहेः । सति सप्तमी चैत्रं
पश्यथ वा सप्तमोत्पाह । अथप्रथमया चेदिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधे-
रप्रथमान्तेनेत्यर्थे द्रष्टव्यः ।

नहि कर्मत्वादिशक्तिवाचिनो द्वितीयादेः कर्त्तृदिवाचिना लटैकार्थता संभव-
तीति । (शवादि)ति । शित्वेन सार्वधातुकत्वाद् इत्यर्थः । पचन्तं चैत्रं पश्येति ।
शतुरुगित्वान्नुम्) ।

यद्यपि लटो प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं न क्वचिदुपलब्धं तथापि तदादेशयोः
शृङ्खानचोर्दशनात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते इति काल्पनिकं
तथाश्रीयते । यद्यपि पचत्योदनमित्यादौ क्रियाप्रधानत्वादास्याः तस्य न पश्येत्यादि
क्रियान्तरयोगः सम्भवति, तथापि शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनकर्त्ताद्यभिधायित्वात्
तस्य क्रियान्तरयोगनिमित्तं कर्मत्वादि न विरुध्यते । कर्तृगे फले शानजिति । पचेः
प्रकृतत्वात् तदभिप्रायमेतत् । अनुदात्तस्त्वविशेषेण भवति । पचमानः स्मयमान इति ।

आने मुक् । “अतो येय” इत्यतोऽनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यदग्रहरणमान इति
सप्तम्या पष्ठ्या विभिरिभ्यते । तेन चाङ्गस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—
अदन्ताङ्गस्येति ।

१. नञ्पूर्वश्नोतेरिति क० पु० ।

२. शवादीत्यारम्भ— उगित्वान्नुम् इत्यन्तो ( ) रेखाद्धितो नास्ति क० पु० ।

ननु यद्यङ्गभक्तो मुक् सतस्तदेव न व्यवदध्यात् तदवयवभक्तस्तु व्यवदध्यादेवेति पचमान इत्यादावदुपदेशाल्लसावधानुक्रमनुदात्तमिति न प्राप्नोति । अकारमात्र-भक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोष इति यथाकरं व्याख्यानमुचितं न त्वदन्ताङ्गस्येति ।

यत्तु [प्राचोक्तम् । “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इति मुकोर्ऽविद्य-मानत्वेन व्यवधानाभावात् स्यादेवानुदात्तत्वम् ।

काशिकाकारस्तु परिभाषेयं नास्तीति मन्यमान उक्तवान् इति । तदस्वी-कुर्वता ‘समासस्य’ (६।१।१२३) इत्यत्रेयं परिभाषा भाष्ये पठिता किं तु एषैव हल्स्वरप्राप्ती व्यञ्जनमविद्यमानवदिति ।

न चात्र हल, स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृतेनोपयुज्यते । यदि तु सापि पठयेत् ततो मरुत्वानित्यत्र “ह्रस्वनुङ्भ्यां भतुप्” (६।१।१७६) इत्यादात्तं स्यात् । इदमेवाभिसंघाय तत्र वृत्तिकृतोक्तम्—अत्र “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इत्येषा परिभाषा नाश्रो-यते (इति लभ्यते इत्याहुः । तदेतद् हरदत्तेनानूद्य दूषितम् । तस्मादिष्टरेवेयमिति व्यवस्थापितम् । प्रत्यापोष्ठेरयं शेषो जागर्ति तस्मादत एव मुग्विधेयः । अत् चासौ भन्तश्चादन्तः स चासावाङ्गश्च । अङ्गे भव आङ्गः तस्यानित्यत्वात् विशेषणस्यापि न पूर्वनिपातः तेनाङ्गसंबन्धिनोऽन्तस्यात् इत्ययं कथंचिद् योग्यः) । तेन मरुत्वानि-त्यत्र न भवति ।

लङुक्तेरिति । ‘वर्तमाने लट्’ (३।२।१२३) इति वर्तमाने पुनर्लङ्प्रहरणादित्यर्थः ।

यद्यपि वर्तमाने लङिति प्रथमान्तं प्रकृतं तथापि तत् स्वरयिष्यते । तस्य चेहानुवृत्तिसामर्थ्यात् पृष्ठया विपरिणानेन तस्येवादेशो भविष्यतः, अत एव न प्रत्ययान्त-राशङ्काऽपीति भावः ।

पुनर्लङुक्तेरिति । एवं हि पुनर्विधिः संपद्यते । स च निविद्धेऽपि विषये विधानार्थो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमात्मानाधिकरणेऽपि क्वचिदिति । उपलक्षणमेतत् । अप्रथमान्तेन सामानाधि-करण्याभावेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कीर्वतः । पाचतः । कुर्वतो भक्तिः । कुर्वद् भक्तिः । कुर्वाणा भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्धयति । अन्यथा कुर्वतो देव-दत्तस्यापश्यमित्यादि पदान्तरापेक्षत्वेन तद्विस्तसमासो न स्याताम् । पदान्तरानपेक्षत्वे तु अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावः इति शतृशानचो न स्याताम् । तथा पुनर्लङ्-प्रहरणाद् यो भूते लट् “ननी पृष्टप्रतिवचने” (३।२।१२०) इति तस्यापि भवतः ।

ननु मां कुर्वन्तं कुर्वाण वा पश्येति । अत्र नेचित् “नन्वोविभ.पा” (३।२।१२१) इत्यतो विभाषेत्यनु-सृत्यति । व्यवस्थिता चेय तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये विकल्पः पचन्तं पश्येत्यादौ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च नित्यम् । पचतितरामित्यादावन्ते तु नैव भवतः ।

९३४. संवोधने च [३।२।१२५]

हे पचन् । हे पचमान ।

९३५. लक्षणहेत्वोः क्रियाया [३।२।१२६]

क्रियायाः लक्षणे हेतौ चार्थे सतो घातेर्लटः श्रुशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते । अर्जयन् वसति ।

९३६. कृत्यचः [८।४।२६]

प्रपीयमाणः ।

९३७. ईदासः [७।२।८३]

आसः परस्य ईत् स्यात् । “आदेः परस्य” (१।१।) इत्यादेरेव । आत्मीनः ।

एवं च त्रिमास्यवेष्टिसिद्धावप्रयमात्तमानाधिकरणे इति स्पष्टार्थम् । एतेनोत्तर-
सूत्रद्वयमपि व्याख्यातमित्याहुः ।

माड्माक्रोश इति । लुङि न प्राप्नोति । अस्मादेवादेशविवानाल्लङ्घनीयते इति
कैयटः । मा पचतु इत्यर्थ इति । नायं माङ् किं तु मा शब्द इत्युक्तेर्माङ्पर्यायेणार्थ-
कथनमेतत् ।

संवोधने च । हे पचन्निति । अत्रादेशः प्रथमा चोभौ संवोधनं द्योतयतः ।

लक्षणहेत्वोः । लक्षणेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम् । हेतुस्तु योग्यतामात्रेण
विवक्षितो नाश्रितव्यापारो निमित्तं स च क्रियाविषयत्वे प्रयोजनमुच्यते । सत् इति ।
‘वर्तमानादित्यर्थः ।

शयाना इति । अत्र शयनं लक्षणं भोजनम् । अर्जयन्नित्यर्थः । अर्जं प्रतिपत्ते ।
चुरादिः ।

अर्जनायो वासः इत्यर्थः । तदुक्तम्—हेत्वर्था तु क्रिया तस्मात् न स प्रतिनिधीयते
इति ।

लक्षणहेत्वोः किम् ? किं पचति च पचति च । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते
सोऽस्त्वत्यः । यत्स्त्वते तत्त्वधु । द्रव्यगुणयोर्लक्षणे मा भूत् ।

१. यत् इति क० पु० ।

२. वर्तमानमेत्यर्थ इति क० पु० ।

९३८. विदो शतुर्वसु [७।१।३६]

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ।

९३९. तौ सत् [३।२।१२७]

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

९४०. लृट् सद् वा [३।३।१४]

लृट् सत्संज्ञावादेशौ स्तो वा । व्यवस्थितविकल्पेनाप्रथमैकार्थादिपु
नित्यमन्यत्र वा । करिष्यन्तम् । करिष्यमाणम् । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्
वसति । प्रथमैकार्थत्वे करिष्यति । करिष्यन् ।

इह तु हन्तीति पलायते । वपेतीति घावति इत्यत्रेतिशब्देनैव हेतुत्वस्य द्योति-
तत्वात् व्यवस्थितविभाषया च न भवतः ।

विदोः शतुर्वसुः । विद ज्ञाने । स्यानिवत्त्वादेव सिद्धे वसोरुगित्करणं 'वसोः सप्र-
सारणम्' इत्यत्र ववसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्यात्वेकानुबन्धग्रहणम् इत्येत-
दपि न प्रवर्तते । विद्वानिति । उगित्त्वान्नुम् । विदुषीति । "उगितश्च" (४।१।६) इति
ङीप् । वसोः सप्रसारणम् । पत्वम् ।

तौ सत् । स्वरितत्वादपि शतृशानचोरनुवृत्तिलाभे तौग्रहणं वर्तमानकाल-
स्वरूपोपाध्यसंसर्गेण शतृशानच्मात्रग्रहणार्थम् । तत्र लृडादेशयोरपि ब्राह्मणस्य
करिष्यन् इत्यत्र "पूरणगुणसुहितार्थं" (२।२।११) इति पद्यो समासनिषेधो भवति । तथा
"ननो पृष्ठप्रतिवचने" (३।२।१२०) इति भूते लृट्, तदादेशयोरपि तयोः संज्ञा भवति ।

ननु मां ब्राह्मणस्य कुर्वन्तं कुर्वाणं वा पश्येति पूर्ववत् समासनिषेध इति मनसि
कृत्य व्याचष्टे—तौ शतृशानचाविति । तौग्रहणेन शतृशानज्मात्रं परामुच्यते न प्रकृत
उपाधिरपीत्यर्थः ।

सुदः सद्वा । प्रप्रथमैकार्थादिष्विति । आदिशब्दात् प्रत्ययोत्तरपदयोरच संबोधने
च लृट्णहेत्वोः क्रियायाः इत्यस्मिन् विषये च नित्यमेव । यथा ' करिष्यतोऽपरं कारि-
ष्यतः । करिष्यदभक्तिः । सर्वोचनमुदाहरति । हे करिष्यन्निति । अर्जयिष्यन् वस-
तीति हेतौ ।

६४१. पूङ्ग्यजोः शानन् [३।२।१२८]

आभ्यां शानन् प्रत्ययः स्यात् । पत्रमानः । यजमानः ।

६४२. ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् [३।२।१२९]

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः ।
शत्रुं निघ्नानः ।

६४३. इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि [३।२।१३०]

अधीयन् । धारयन् ।

६४४. द्विषोऽमित्रे [३।२।१३१]

द्विषन् ।

६४५. अर्हः प्रशंसायाम् [३।२।१३३]

अर्हन् ।

पूङ्ग्यजोः शानन् । शानन् प्रत्ययः स्यादिति । एतेन शत्रादेशवल्लडादेशत्वं निर-
स्यति । तथो हि सति चेति वक्तव्यं पचते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । लादे-
शेषु च वाऽसङ्गपत्रिबिनास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । “लः कर्मणि” इति वचनात् भाव-
कर्मणोरपि स्यात् । कर्तर्येव चेध्यते । लः सार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । एवं चाशदावपि
स्यात् । शकारः सार्वधातुकत्वायः । नकारः स्वरायः ।

ताच्छील्यवयोवचन । ताच्छील्यं तत्त्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादि ।
वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । एषु क्रमेणोदाहरणानि । निघ्नान इति ।
“गमहन्” इत्युपधालोपः । चानशोऽनादेशत्वेन नादेशत्वनात्मनेपदित्वात्परस्मैपदि-
भ्योऽविधानम् ।

इङ्धार्योः । इङ्ः आत्मनेपदित्वाद् धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिध्यति ।
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्यारम्भः । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थः सोऽस्या-
स्तीत्यकृद्धो कर्तृविशेषणं चेतत् इत्याह—अकृच्छ्रिणि कर्तरि इति ।

द्विषोऽमित्रे । अमयतीत्यमित्रः शत्रुः । “अमे द्विषति चित्” (उ०) इति ऋक्-
प्रत्ययः । चित्स्वरो हीष्यते । नञ्समासे तु परवल्लिङ्गताऽपि स्यात् । द्विषेः स्वस्ति-
त्वात् कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्यारम्भः ।

अर्हः प्रशंसायाम् । प्रथमासमानाधिकरणत्वात् पूर्वेषु न प्राप्नोति सति वा तस्य
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्ययमारम्भः । प्रशंसायां किम् ? अर्हन्ति चोरो वधम् ।

१. शकारः सार्वधातुकत्वाय इति नास्ति क० पु० ।

२. चानशोऽनादेशत्वेन नात्मनेपदित्वात्परस्मैपदिभ्यो विधानमिति क० पु० ।

६४६. अत्रवेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु [३।२।१३४]

इतः परं विषयमभिव्याप्य ये प्रत्ययास्ते तच्छीलादिषु ज्ञेयाः ।

६३७. तन् [३।२।१३५]

धातोस्त्वं स्यात्तच्छीलादिषु । कर्ता कटान् ।

६४८. अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्य-

पत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् [३।२।१३६]

एषु इष्णुच् स्यात् तच्छीलादौ । अलंकरिष्णुः, चरिष्णुः इत्यादि ।

ताच्छीलिकेषु वाऽतस्त्वरूपन्यायो न । तेन अलंकरेति न ।

आवेस्तच्छील । अमिविधावयमादित्याह—विषयमभिव्याप्येति । तत्र धात्वर्थः शीलं यस्येति तच्छीलः । यः स्वभावतः फलनिरपेक्षः प्रवर्तते सः । धात्वर्थो धर्मो यस्य तद्धर्मः । यो विनापि शीलेन स्वधर्मो ममायमिति प्रवर्तते तस्य । धात्वर्थस्य साधुकारो यो धात्वर्थं साधुकरोतीति विनापि शीलेन । तेषु कर्तृष्वित्यर्थः ।

तन् । नकारः प्राद्युदात्तार्थः । कर्ता कटमिति । “न लोकाव्यय” (१।१।६६) इति पठोनिषेधः ।

अलंकृञ् । अलं पूर्वो हुकृञ् करणे । निराकृञ् पूर्वोऽपि कृ एव । प्रपूर्वो जनी प्रादु-
भवि । उत्पूर्वो हुपचप् पाके । पत्स्व गती । मदी हर्षे इत्येके । रुच दीप्तौ । अपपूर्वस्त्वपूर्-
लज्जायाम् । वृत्तु वर्तने । वृधु वृद्धौ । पह मयणौ । चर गती इत्यादि । प्रादिशब्दः प्रकारे
न व्यवस्थावाची । तेन निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुरित्यादि मध्यवर्तिनामप्युदाहार्यम् ।

यत्र सोपपदा उपात्ता (‘स्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति । अन्यघोदः पक्षतपमद इत्येवावश्यम् । किं प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेन ? तेन समुत्पत्तिष्णुरिति न भवति । ये तु निरप-
पदा उपात्तास्तेभ्यो यथा दर्शनं भवतीत्यहम् । ताच्छीलिष्वित्यादि । निन्दको हिंसक इत्यादौ “प्लुलुचो” (३।१।१३३) इत्येव सिद्धौ तन् दर्शयन्मध्यम् । ‘ निन्दहिंसविन-
स्वादविनाशपरित्तिपपरिरटपरिवादिभ्याभापासूत्रो युञ् ” (३।२।१४६) इति युञो
विधानमन्यार्थस्य ज्ञापकमन्यथा ‘वाऽतस्त्वं’ (३।१।६४) इत्येव पठे प्लुलिपि सिद्ध
इति भावः । तेनान्वर्ततेति नेति । ताच्छीलिवसामान्यापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य सूनादयो न
भवन्तीत्यर्थः ।

१. सत्रोपात्तादेवेत्यारम्भ—इत्याहुरित्यन्ती ( ) रेसाद्धितो नास्ति क० पु० ।

२. प्लुनेव सिद्धौ इति क० पु० ।

९४६. णेश्छन्दसि [३।२।१३७]

एयन्तादिष्णुच् स्याच्छन्दसि । लोकेऽपीति केचित् । कारयिष्णुः ।

९५० भुवश्च [३।२।१३८]

भविष्णुः । चादनुक्तेऽपि । आजिष्णुः ।

९५१. गजाजिस्थश्च स्नुः [३।२।१३९]

एभ्यो स्नुः स्यात्तच्छीलादौ । चाद्भुवश्च । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः ।

जिष्णुः । स्थास्नुः । “श्रुकः किति” (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषा-
न्नेट् । भूष्णुः ।

शेखरवसि । यदि छन्दसि तत्किमत्रोपन्यस्तमत आह—लोकेऽपीति । केचिदिति ।
कारयिष्णुरिति । हेतुमण्येति “अयामन्तात्वाप्य” (६।१।१५) इत्ययादेशः ।

गजाजिस्थः स्नुः । एभ्यो गष्णुः स्यादिति । गकारादित्वाद् “हशि च”
(६।४।११४) इति रोक्त्वं कृतं विसर्जनीयस्तु न^१ कृतः । यदि ह्ययं कादिः क्रियेत तदा
स्यास्तुरित्यत्र “धुमास्या” (६।४।६६) इतीत्वं स्यादिति भावः ।

यद्येवं जिष्णुरित्यत्र “किति च” (१।१।५) इति गुणनिषेधो न स्यात्,^२ अत
आह—गित्वान्न गुणः । “ङ्किति च” (१।१।५) इत्यत्र गकारोऽपि चत्वेन सः प्रश्लि-
ष्यते । तथा च व्याख्यातम् । गित्किन्ङिन्निमित्ते गुणबुद्धौ न स्त इति भावः ।

एवमपि भूष्णुरितोऽनिषेधो न स्यात् । किं कितोति वचनादत आह—“श्रुकः
ङ्किति” (७।२।११) इत्यत्र गकारप्रश्लेषादिति । तेन गित्ति किति ङिति चेन्नपि
इत्यर्थः ।

यदि गकारः प्रश्लिष्यते, तर्हि तस्य चत्वंस्यासिद्धत्वाद् “हशि च” (६।१।११४)
इत्युत्वेन भाव्यम् ततश्च “श्रुकः किति” (६।१।११४) इति निर्देशो नोपपद्येत । मैवम् ।
असहितया निर्देशो भविष्यति । सौमो वेत्याहुः ।

अन्ये तु कित्वमेवाश्रित्य स्या आस्था इत्याकारप्रश्लेषेणेत्वाभावं वरयन्ति ।
तदसत् । “दशेश्छन्दस्युपसख्याता” दय विधीयते दङ्छणव पशव इत्यत्र कित्वात्
“अनिदिताम्” (६।४।२४) इति नलापः स्यात् । छान्दसत्वात्तदभाव इति तु ब्रह्मा-
स्त्रम् । तस्माद् गिदेवायमित्याचार्याणामाशयः ।

तथा च काशिका—“स्नोगित्वान्नस्य ईकारः ङितोरोत्त्वशासनात् । गुणाभाव
स्त्रिपु स्मार्यः श्रुकोरिट्त्वं गकोरितोः” ॥ १ ॥ इति ।

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. न स्यात् श्रुकः ङितोति वचनादत आह—श्रुकः कितोति गकारप्रश्लेषात् इति क० पु० ।

९५२. त्रसिगृध्रिषिक्षिपेः क्तुः [३।२।१४०]

एभ्यः क्तुः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रस्तुरित्यादि । म्लान्निपचपरिमृजः मस्तु-
रिति केचिन् । म्लास्तुः । स्तेष्णुः । पस्णुः । परिमास्तुः ।

९५३. चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् [३।२।१४०]

चलनार्थाच्छब्दार्थादकर्मकाद्युच् स्यादुक्तेऽर्थे । चलनः । कम्पनः ।
शब्दनः । खणः । अकर्मकाद् किम् ? पठिता विद्याम् ।

९५४. अनुदात्तेतश्च हलादेः [३।२।१४०]

हलादेरनुदात्तेतो युच् स्यात् । वर्तनः ।

त्रसिगृध्रि । त्रस्तुरिति । “नेड्वशि” (७।२।२) इति नेट् । कित्त्वं गृध्रुस्त्रिष्य
गुणाभावायम् । परिमास्तुरिति । “मृजेवृडि” (७।२।१४) क्तवपरवत्तत्त्वानि ।

चलनशब्दार्थः । चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः त्रियाविशेषः शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽर्थः ।
उदाहरणेषु चल कम्पने । कपि चलने । शब्द शब्दने चुरादिः । “तत्करोति” (वा०)
इति एिजन्तो वा नामशतुः । रु शब्दे । चलन इति । “युवोरनाकौ” (७।१।१) ।

अनुदात्तोक्तश्च । वर्तन इति । वृत्तु वर्तने । अनुदात्तेतः किम् ? भविता । हलादेः
किम् ? एधिता ।

तनु सर्वोऽपि अनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधि बाधित्वा सामर्थ्याद्विज्ञादि-
रेव ग्रहीष्यते सक्तिमादिग्रहणेन । नैतदस्ति । जुगुप्सादिः सन्तोऽनुदात्तेदस्ति ।
अवयवेऽव्ययित्वाय निङ्गं समुदायस्य विशेषकमित्युक्तत्वात् । अतस्तदव्यावृत्तये
तदन्तविधिः स्यादित्यादिग्रहणम् ।

यत्तु प्राचोक्तम् । गुपादेः सन्तन्तस्याजन्तस्य “पूर्ववत्सनः” (५।२।६) इति
निमित्तातिदेशेनानुदात्तेतो व्यावृत्तिर्मा भूदित । तदनन्तम् । न हि तत्र निमित्तमति-
दिश्यते, किं तु पूर्वस्मिन् धातो यन्निमित्तं तत्तना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीति
स्थितम् । नैतावता सन्तन्तो धातुरनुदात्तेत् भवितुमर्हति ।

तत्राहुः । एतदेवातो लोप इत्याद्यधातुके इत्यस्य परसप्तमीत्वे ज्ञापकं परसप्तमां
तु प्रागेव प्रत्ययोत्तरेस्तो लोपे गति जुगुप्सते इत्यादौ हलन्तत्वादेव भविष्यतीत्यादि-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । विषयसप्तमी पते त्वादियहणां स्पष्टार्थम् । “अचो यत्” (३।१।
६७) इत्यत्राचग्रहणं च विषयसप्तमीपतस्य ज्ञापकमित्युक्तम् । तदेतत्सद्वयं यथा
तथं व्यवचित् किञ्चिदाश्रीयते ।

६५५. लषपतपदस्थामवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्
[३।२।१५४]

एभ्य उकञ् स्यादुक्तेऽर्थे । लाषुकः । पातुकः । स्थायुकः । घातुकः ।
शालुकः । इत्यादि ।

६५६. जल्भिक्षकुट्टलुण्टवृङः पाकन् [३।२।१५५]

एभ्यः पाकन् स्याद् उक्तेऽर्थे । जल्पाकः । जल्पाकी । वराकः ।
वराको इत्यादि ।

६५७. स्पृहगृहपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् [३।२।१५८]

एभ्य आलुच् स्यात् उक्तेऽर्थे । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पत्यालुः । एते
प्रपरचुरायजन्ताः । दयालुः । निषूर्वा द्रातिः । निद्रालुः । तत्पूर्वा द्रा तदो
नान्तता निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । “श्रीडो वाच्यः” (वा०) श्यालुः ।

जल्पमिह । पत्वं डीपर्यमित्युदाहरति—जल्पाकीति । जल्पे ‘श्चलन् शब्दार्था-
दिति’ (३।२।१४८) मित्तेरपि “अनुदात्तेतस्व हलादेः” (३।२।१४०) इति युचि प्राप्ते
कुट छेदने । लुण्ट स्तेये इत्येतयोश्चौरादिकयोः “रोरुन्दसि” (३।२।१३७) इतीष्णुचि
वृङस्तु ‘आदृगमहन’ (३।२।१७१) इति किकिनोः प्राप्तयोरयं विधीयते । स्पृहि ।
स्पृह्यालुरिति । स्पृह ईप्सायाम् । “अयामन्ताल्वाय्य” (६।४।५५) इति ऐरयादेशः ।
पत्यालुरिति । ‘पत्नू गतो । एते त्रयश्चुरादय इति । तेन ऐरयादेशेन रूपसिद्धिरिति ।

यद्येवं णिच्युपधाया गुणवृद्धौ स्यातामत आह—अदन्त इति । ततश्चातो
लोपस्य स्यानिवत्वात्तदभाव इति भावः ।

ब्यालुरिति । दय दानगतिर्हिंसादानेषु । भ्वादिः । सूत्रे त्विका निर्दिष्टः । निद्रा-
लुरिति । निषूर्वा द्रा कुत्सामां गतो । श्रद्धालुरिति । अत्र पूर्वा हुधाञ् धारणपोषणयोः,
न तु घेद् तस्य श्रद्धावस्याप्रयोगात् ।

अथ लुसेव किं नोच्यते ? शपि कृते “अतो दीर्घो यञि” (७।१।३) इति दीर्घेण
स्पृह्यालुरित्यादि सिद्धेः । भवम् । तिङोत्पन्नवृत्तिपक्षे दीर्घस्यासिद्धेः । श्रद्धालुश्च न
सिध्येत । शपः इनौ द्वित्वादिषु अदृष्टलुरिति स्यात् ।

१. पत्नू गताविति नास्ति क० पु० ।

२. सिद्धिरिति क० पु० ।

६५८. दाघेत्सिशदसदो रुः [३।२।१५६]

एभ्यो रुः स्यादुक्तेऽर्थे । दारुः । धारुः । शत्रुः । सद्रुः ।

६५९. सुघस्यद। कमरच् [३।२।१६०]

एभ्यः कमरच् स्यादुक्तेऽर्थे । सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

६६०. भञ्जभासमिदो घुरच् [३।२।१६१]

एभ्यो घुरच् स्यात् । भञ्जेः कर्मकर्तरि । धित्वात् कृत्वम् । भञ्जुरः । भासुरः । मेदुरः ।

६६१. विदिभिदिच्छिदो कुरच् [३।२।१६२]

एभ्यः कुरच् स्यात् । वेत्तेरत्र ग्रहणम् । विदुरः । भिदिच्छिदोः कर्मकर्तरि । भिदुरः । छिदुरः ।

६६२. इण्णशजिसतिभ्यः क्वरप् [३।२।१६३]

एभ्यः क्वरप् स्यादुक्तेऽर्थे । पित्वात्तुक् । इत्वरः । नश्वरः । नित्वरः । सुत्वरः । सुत्वरी ।

६६३. गत्वरश्च [३।२।१६४]

अयं निपात्यते । गत्वरी ।

६६४. जागुरूकः [३।२।१६४]

जागर्तुरूकः स्यात् । जागरूकः ।

दाघेत्सिशद । डुदात्र्दोदेडां त्रयाणां ग्रहणमभिधानादित्याहुः । भञ्ज्वा भञ्जेः कर्मकर्तरि इति । अभिधानुद्वाभाव्यमत्र हेतुः । एवमुत्तरमूत्रेऽपि ।

विदिभिदि । वेत्तेरिति । विद ज्ञाने इत्यादादिकस्येव वेत्पर्यः । कर्मकर्तरीति । माघस्तु शुद्धे कर्तारि प्रायुङ्क्त—“प्रियं तमाय वपुर्गुह्यमत्सरच्छिद्रया दुरयाचितमङ्गनाः” इति ।

इण्णरा । पित्वाल्तुक् इति । “ह्रस्वस्य पिति कृति” (६।१।७१) इति । पित्वा-दनुदात्तश्च ।

सुत्वरिति । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५) इति झोप् । गत्वरिति । क्वरयनुनासिक-लोपश्च निपातनात् । झोप् प्राग्वत् ।

जागरूकः । पञ्चम्यन्तपाठमाश्रित्य व्याचष्टे—जागर्तेरिति । अन्ये तु जागरूक इति सिद्धरूपपाठेन निपातनमेतदित्याहुः । तेषामुत्तरमूत्रे उक्तो नानुवर्तेत ।

९६५. यजजपदशां यङः [३।२।१६६]

एभ्यो यङन्तेभ्यो ऊक्तः स्यात् । यस्य हलः । यायजूकः । जञ्जपूकः ।
दन्दशूकः । “वदेश्च” (वा०) वावदूकः ।

९६६. नमिकम्पिस्म्यजसकर्महिसदीपो रः [३।२।१६७]

एभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्रः । स्मेरः । जसु मोक्षणे नञ्पूर्वः ।
अजस्रम् । सततमित्यर्थः । कम्रः । हिलः । दीप्तः ।

९६७. सनाशंसभिक्ष उः [३।२।१६८]

सन्नन्तादाशंसिभिक्षिभ्यां च उः स्यात् । रिरंसुः । आशंसेरिच्छार्थस्य
ग्रहणम् । आशंसुः । भिक्षुः ।

९६८. विन्दुरिच्छुः [३।२।१६९]

एतौ निपात्यौ । वेदनशोलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः । “भापायां
धाजूकसृजनिनमिगमिभ्यः किकिनौ वाच्यौ” (वा०) । तौ च लिङ्वत् ।
द्वित्वादि । दधिः । चक्रिः । सस्तिः । जज्ञिः । नेमिः । जग्मिः । सहिवहि-
चलिगतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ” (वा०) सासहिः । वावहिः ।
चाचलिः । पापतिः ।

यजजप । वशेर्यङि कृतनलोपस्यानुकरणं दशेति । यायजूक इति । यजेर्यङि
द्वित्वादि । “दीर्घोऽङितः” (७।४।८३) अतो लोपे “यस्य हलः” (६।४।४९) इति
यलोपः । जपदशोस्तु “जपजमदहदशभञ्जपशां च” (७।४।८६) इति नुक् ।

सनाशंसभिक्ष । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणमित्याहुः—सन्नन्तादिति । पशु
दाने च पशु संभक्तौ इति धातोस्तु ग्रहणं न भवति । गर्हादिषु जिगोपुशब्दस्य पाठात् ।
इच्छार्थस्येति । आङ्पूर्वस्य शसेस्तत्रैव रूढेः । तेन स्तुत्यर्थस्य न भवतीत्याशयः ।

विन्दुरिच्छुः । वेत्तेर्ज्ञानार्थस्य नुमागमः । इयेरिच्छार्थस्य छत्त्वमुप्रत्ययश्च निपात्यते ।
भापायामिति । दधिरिति । अतो लोपः । जज्ञिरिति । “गमहन” (६।४।९८)
इत्युपधालोपः । नेमिरिति । एत्वाभ्यासलोपो । सासहिरित्यादि । यङि अतो लोपे
यलोपः । पापतिरिति । “नीग्वञ्जु” (७।४।८४) इति नीक् तु न भवति “सासहि-
वावहिचाचलिपापतोनाम्” इति वार्तिकेन नोगभावस्य निपातनात् ।

१. नमिधित्तौ तु न भवति ।

६६९. स्वपितृपोर्नजिङ् [३।२।१७२]

आभ्यां नजिङ् स्यादुक्तेऽर्थे । स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । धृषोऽपीति केचित् । धृष्णक् ।

९७०. शृवन्धयोराहः [३।२।७३]

आभ्यामारुः स्यात् । शराहः । वन्दारुः ।

६७१. भिया क्रुवलुकनौ [३।२।१७४]

भीरुः । भीलुकः । “क्रुक्कन्नपि वाच्यः” (वा०) भीरुकः ।

९७२. स्थेशमासपिसकसो वरच् [३।२।१७५]

एभ्यो वरच् स्यात् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । प्रमद्वरोऽपीति केचित् ।

६७३. यश्च यङः [३।२।१७६]

यातेर्यङन्तात् वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्य “न पदान्ते” (१।१-५८) इति यलोपे प्रति स्थानिवच्चाभावात् “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इति यलोपः । पुनर्यङोऽकारलोपस्य स्थानिवच्चात् अतो लोपे प्राप्ते “न पदान्त” (१।१।५८) इति वरवि यङ्ङर्णनिमित्त आतो लोपो न । यायावरः ।

६७४. आजमासधुर्विद्युतोऽजिपृजुग्रावस्तुवः । विवप् [३।२।१७७]

एभ्यस्तच्छ्रीलादौ विवप् स्यात् । विव्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्कः । पूः । ज्वतेर्दीर्घश्च । जूः । ग्रावस्तुवः ।

स्वपितृपोर्नजिङ् । तृष्णक् इति । द्वित्वान्न गुणः । इकार उच्चारणार्थः । धृषोऽपीति केचित् । धृषेऽनेति वक्तव्यमिति वास्तिकात् । केचिदिति परमतम् ।

स्थेशमास । ईश्वर इति । “नेह्वशि” (७।१।८) इतोऽभावः । पेस्वर इति । पिशु गती ।

यरच् यङः । यायावर इति । या प्रापणे । यङि द्वित्वम् । वरेऽतो लोपः । यलोपः । अतो लोपे प्राप्ते इदमेव वरे विधौ प्रतिषेधवचनं जापकं यङो यकारलोपे कृते तदवयवस्याकारस्याप्यस्ति प्रत्ययत्वम् इति ।

आजमास । आज् दीप्तौ । मान् दीप्तौ । धूर्वा हिंसायाम् । द्युत दीप्तौ । ऊर्जं बल-प्राणनयोः । पू पालनपूरणयोः । जु गती सौत्रः । ग्रावपूर्वः । पृश्रु स्तुतौ । “विवप्”

६७५. अन्येभ्योऽपि दृश्यते [३।२।१७८]

अन्येभ्योऽपि क्विप् दृश्यते तच्छीलादौ । भिन् । छित । क्विप्क्वि-
प्रच्छपायतस्तु कट्प्रुजुश्रोणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च" (वा०) । वक्त्यनया
वाक् । पृच्छति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तुः । कटं प्रवते कट्प्रूः ।
जवति जूः । नयन्त्येतां श्रीः । "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे" । (वा०) द्योतते
दियुत् । गच्छति जगन् । "जुहोतेर्दीर्घश्च" (वा०) जुहोत्यनया जुहूः ।
"ध्यायतेः संप्रसारणं च" (वा०) धीः । दृमये । अस्य ह्रस्वद्वित्वे च । दीर्य-
तीति ददृत् । सुद्रुपरिव्रजं दीर्घश्चेति केचिन् । स्रवति स्रूः । ठवति द्रूः ।
परिव्रजति परिव्राट् । दृशिग्रहणान् मित्रं ह्वयति मित्रह्वः । वयति ऊः ।
आप्यायते आपीः इत्यादि ।

(३।२।७६) इत्येव सिद्धेऽपि तत्स्येवायं प्रपञ्चः । विभ्राडिति । "वश्च" (३।२।७६)
इति पत्वम् । जस्त्वचत्वे ।

धूरिति । "राल्लोपः" (६।४।२६) इति बलोपः । "वोल्पाघायाः" (३।२।७६)
इति दीर्घः । ऊक् इति । चोः कुः । "रत्सस्य" (३।२।२४) इति नियमान्न संयो-
गान्तलोपः । पूरिति "उदोद्यन्पूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत्त्वम् । "वोल्पाघायाः" (८।२-
७६) इति दीर्घः । "जवतेर्दीर्घश्चे" इति वार्त्तिकेण दीर्घः । मूत्रे जूरिति पठित्वा दीर्घ-
निपातनमाश्रयणीयमित्यर्थः ।

अन्ये तु वक्ष्यमाणदृशिग्रहणस्येहाप्यपकर्षाद् दीर्घः इत्याहुः ।

तथा च दृशिग्रहणप्रपञ्चे "क्विक्वनी" (वा०) इत्यत्र दीर्घप्रदर्शनाय पुनर्जु-
ग्रहणम् । प्रावाणं स्तौतीति प्रावस्तुत् । "ह्रस्वस्य" (६।१।७१) इति तुक् । प्राव-
शब्दस्य सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युत्पदसंज्ञेभ्यते ।

अन्ये तु मूत्रं दीर्घोच्चारणान्नातिरिच्यते इत्युक्तं प्राक् । श्रयन्त्येतां । धीरिति ।
वस्तुकयनमेतत् । विग्रहस्तु श्रियते जनैरिति श्रीरिति ।

द्युतिगमि । दियुदिति । "द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्" (७।४।६७) । जगदिति ।
"गमः वी" (६।४।४०) इति मलोपे तुक् । अत्र द्वे च इति चकारेण दीर्घः समुच्चोय-
मानो द्युतिगम्यो न भवति । दीर्घश्च्युत्याऽचरत्वेत्युपस्थानदत्ता च तदन्तविधेयाश्रयाज्जु-
होतेरेवाजन्तस्य भवतोत्पाद्यतेनाह—जुहोतेर्दीर्घ इति । न त्वेतद्वच्यन्तरम् । जुहोत्य-
नयेति करणस्य कर्तृत्वविवक्षया । एवं धीरित्यत्रापि । पुरूपो ध्यायति अनया धीरिति

९७६. भुवः संज्ञान्तरयोः [३।२।१७९]

भुवः क्त्रिप् स्यात् संज्ञायामन्तरे च । मित्रभूः । धनिकाधमर्णयोरेन्तरेऽ-
स्तीति प्रतिभूः ।

९७७. विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् [३।२।१८०]

एभ्यः पराङ्मुखो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । संभुः ।
“मितद्रवादेरच” (वा०) मितद्रुः । शंभुः । स्वयंभुः ।

९७८. दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः
करणे [३।२।१८२]

दावादेप्स् स्यात् करणेऽर्थे । दात्पनेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् ।
दंष्ट्रा । नद्वी ।

हरदत्तः । घोरिति । “हनः” (६।४।२) इति दीर्घः । परिवर्द्धति । परौ “व्रजेः पः
पदान्ते” (वा०) इति पत्वम् । वचनादनन्त्यस्यापि दीर्घः । मित्रहूरिति । उरिति ।
दीर्घस्त्वस्यापाणिनीयः । यथोक्तम्—“पत्वतुकोः” (६।१।८६) इति भाष्ये वेप्रो
प्रत्यये उरिति प्राप्नोति उदिति चेप्यते इति । हरदत्तमाधवोऽप्येवम् । यद्वा ताच्छ्री-
निके वशो दृशिग्रहणार्थोऽर्थ एव । अन्यत्र तुगिति व्यवस्थाप्यम् । यजादिन्वाक्ष संप्रसारणे
दीर्घः । प्राप्नोति । दृशिग्रहणादेव संप्रसारणम् । यनोपः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । मित्रं भवति मित्रं भवते वा । संज्ञेयं कस्यचित् । अन्तरो
मध्यवर्ती उच्यते । स चेह दृशिग्रहणानुवृत्तेर्विशिष्टविषयो गृह्यते न ग्रामाद्यन्तर्वर्ती-
त्याह—धनिकाधमर्णयोरिति । धनिको नाम यदीयं वनं धारयते । यो धारयति सोऽध-
मर्णः । तयोरेन्तरेऽस्तीति विश्वासायम् । न चात्रापि संज्ञात्वादेव सिद्धिः । यावद्द्रव्य-
भाविनी हि संज्ञा । इयं तु सत्यपि अणुप्रयोगे निवर्तते इति ।

विप्रसंभ्यो । ग्रमंज्ञायां किम् ? विभूर्नाम कश्चित् । “मितद्रवादिभ्यः” (वा०)
मितादिभ्यश्च द्रवत्यादिभ्य इत्यर्थः । मितद्रूरिति । मितं द्रवति । शंभुरिति । अन्त-
र्भावितरण्योऽत्र भवतिः । मुखं भावयतीत्यर्थः शं मुखरूपो वा भवतीति । शंभुः । यं
भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्त्वपादाने दुप्रत्ययाभावान्निवन्त्येति माधवः ।

दाम्नीशस । दाप् सवने । देप् शोधने इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात् । एवं युज
समाधावित्यस्यापि । मेढ्रमिति । “हा ढ.” (८।२।३१) घत्वष्ट्वङ्लोपाः । दंष्ट्रेति ।

१७९. अतिलघसञ्जनसहचर इत्रः [३।२।१८४]

एभ्यः करणे इत्रः स्यान् । अरित्रम् । लवित्रम् । इत्यादि ।

१८०. पुवः संज्ञायाम् [३।२।१८५]

अस्मात् करणे इत्रः स्यान्नाम्नि । पवित्रं दर्भः ।

१८१. उणादयो बहुलम् [३।३।१]

उणादयः प्रत्यया वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । ते च केचिद् विहिताः केचिन् प्रयोगादुन्नीयन्ते ।

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययारच ततः परे ।

कार्याद् विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ।”

“कृवापाजिमिस्वदिसाच्यशूभ्य उण्” । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधु । आशु । “गमेडोः” गौः । “ग्लानुदिभ्यां डौः” । ग्लौः । नौः ।

पित्वेऽपि झेष् न भवति । अग्निस्यः पितां डीपित्युक्त्वान् । अन्ये त्वजादित्वाट्टाप-
मित्याहुः । नदध्नोति । “नहो घः” (८।१।३४) इति घत्वम्, “ऋस्तयोर्वोऽघः” (८।१।४०)
इति । श्चुत्वम् । सूने दशनहेति निर्देशो जापकः क्वचिद्विकल्पपि दर्शनेर्लोपो भवति
इति । तेन दशने इति स्युट्थपि नलोपो न भवति । [ष्टृनथं] तु निरातनं न भवति ।
“शुनो दन्त दंष्ट्रा” इति निर्देशात् । येऽत्र सेटस्तेषां “तितुत्रतय” (७।१।६) इति निषेधः ।
अतिलूषू । अरित्रमिति । अत्र गतौ । गुणः । आदिपदाद् धू विधूनने इति कुटादे-
ङित्वाद् उवङि घविव्रम् ।

अन्ये त्वाहुः । विदिभिदिद्धिर्देङिदिति प्रकृतस्य घुरचोङिदित्यतिदेशेनैव सिद्धे
प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिकं ङित्वमनित्यमिति जापनार्थम् । तेनास्यापि गुणो भवति ।
घविव्रमिति । तथा च प्रयोगे प्राणाः वै घविव्राणि इति ।

न चाकुटादेर्यं प्रयोगः । यत इत्र विधौ कुटादेरेव ग्रहणं स्थितम्, निरनुबन्ध-
कत्वात् ।

तथा च न्यासः—धूञ् कम्पने । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूङ् प्राणिप्रसवे ।
इत्येतेषां निरनुबन्धकपरिभाषया ग्रहणं न भवतीति ।

पुवः संज्ञायाम् । पवित्रं दर्भ इति । येनाज्यमुत्पुष्यते यच्चानामिकायां यज्ञादौ
वेष्टयते तदुच्यते ।

उणादयो बहुलम् । उण् वक्ष्यमाण आदिष्वेषान्ते उणादयः । ननुणादयः “कृवा-
पाजि” इत्यादिशास्त्रान्तरेणैव विहितास्तत्किमनेनेत्याह—वर्तमाने संज्ञायां चेति ।

१. सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ०)

सेतुः । तन्तुः । क्रोश इत्यादि ।

किमर्थं तर्हि बहुलग्रहणमत आह—ते चेति । उणादयो हि षष्पपाद्यां केचिदेव कृतश्चिदेव विहिताः, न सर्वेणापि प्रकृत्यन्तराद् बहुलग्रहणात्स्वनुपात्ता अपि कृत्यन्ते यतो बहून्पाद्यान् लातीति बहुलम् । यदुक्तम्— । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादि ।

ननु किमनुकोन्यनेन यावता षष्पपाद्यां यावतो यावद्भ्यो यथा विहितास्तैरे-
वालमत आह—प्रयोगादुन्नोयते इति । लोके वेदे च निरुदाः संज्ञाशब्दाः उपलभ्यन्ते
ते चानादित्वात् साधुत्वेनानुगन्तव्याः । न चैतद् बहुलग्रहणमन्तरेण शक्यमित्याशयः ।

अथ किमसिद्धं यद्वाह्ये तद्दर्शयति संज्ञास्त्विति । अनादिप्रयुक्तास्येव न सर्वासु
तत्र प्रकृत्यादिबिदेपायादानेनावुन्शादितासु शङ्कुलादिषु यत्र परभागः सिद्धेन
प्रत्ययेन केनचित् सदृशः अतः तत्र तं भागं प्रत्ययं कल्पयित्वा परिशिष्टो भागः
प्रकृतिवातुत्वेनोक्तः । ह्येष्वचिजिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरुत्पत्ते तेन शङ्कुलेति
सिद्धम् ।

यत्र च पूर्वो भागो घातुना केनचित् प्रसिद्धेन सिद्धस्तत्र तं भागं प्रकृतिं कल्प-
यित्वा परिशिष्टो भागः प्रत्ययत्वेनोक्तः । यथा ऋफिडः ऋफिड् इति । ऋघातोः
फिडफिडौ प्रत्ययौ ।

कथं तर्हि गुणाद्यभावोक्त आह—कार्याद्विधादिति । कार्यं गुणाभावादित्युक्तं
वृष्ट्वाऽनुबन्धं ककारादिनक्षत्रं विधादूहेतु । तेन फिडफिडौ फिडो द्रष्टव्यौ इत्यर्थः ।
उपलक्षणञ्चेतत् । आगमादेशनिकाराणामपि । एतद्द्रष्टव्यं शास्त्रमुणादिष्वनुक्त-
तत्तरोषु ज्ञेयमित्यर्थः । केचिद्विहिता इत्युक्तम्, तानुदाहरति—

वृषापानि । कारुरिति । करोतेरणि एतत्वाद् वृद्धिः शिल्पिनि कारके । वायुः ।
वा गत्यर्थः । पै भोवैशोपणे इति वा । आतो युक् वात उच्यते । निबन्धनेनोपधमिति
पायुगुदम् । जयति रोगानिति जायुरोषधम् । वृद्ध्यायो । मिनोति प्रक्षिपति देहे
उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वदते इति स्वादु मिष्टम् । साध्नोति परकार्यमिति
साधुः । मन्तुते इत्याशुः ओहिभेदः शोघ्रायश्च । एवमर्थे ऽप्यनुगन्तव्यम् । गौरिति ।
“गोतो एण्” (७।१।६०) इति एण्त्वाद् वृद्धिः ।

सितनिगमि । सितोति जलं सेतुः । तनोति तन्यते वा तन्तुः । “तितुप्रतप”
(७।१।६) इति नेट् । गच्छति गन्तुः । मसोपरिणामे । मस्यति मस्तुः दधिद्रवः । पच
समवाये च ते सक्तुः । पचति स्रोतुः । “ज्वरस्वर” (६।१।२०) इत्यूट् । बाहुलकाद्
गुणः । घत्ते घातुः । क्रोशति क्रोश ।

२. अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ई। (उ०)

अवीः । तरीः । स्तरीः । तन्त्रीः ।

३. लक्षेर्मुट् च (उ०)

लक्ष्मीः ।

४. संस्त्याने स्त्यायतेर्डट् (उ०)

संस्त्याने स्त्रीत्वम् । टित्त्वान् डीप् । स्त्री ।

५. जृविशिभ्यो झच् (उ०)

“झोऽन्तः” (७।१।३) जरन्तः । वेशन्तः ।

६. गण्डिमण्डोजनिनन्दिभ्यश्च (उ०)

गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । जनयन्तः । नन्दयन्तः ।

७. श्रुदक्षिस्पृहिगृहिद्विजिभ्यः आप्यः (उ०)

श्रवाप्यः । दक्षाप्यः । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यः । दराप्यः । जयाप्यः ।

अवितृ । अवति^१ गर्भमवीः । अवी स्त्रीधर्मिणी विदुः । तरीर्नोः । स्तरीः शयनम् । तन्त्रि^२ कुटुम्बधारणे । तन्त्रीः स्नायुः ।

लक्षेर्मुट् च । छादीश्च । लक्ष्यते इति लक्ष्मीः ।

संस्त्याने । संस्त्याने शुक्रशोणितयोः सन्धीभावः । स्तप्ये प्रथं शब्दसंघातयोरित्यतो ल्युटि निष्पद्यत्वात् । तच्च स्त्रियामेव सम्भवतीति फलमतो व्यावष्टे-संस्त्याने स्त्रीत्वमिति । ङीविति । टित्त्वात् । स्त्रीति । संस्त्यायतेऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री द्विवा-द्विलोपः । बलि लोपः ।

जित्विभ्यः । जीर्यति जरन्तः । महिषो भूतग्रामो वेति उणादिवृत्तिः । विशत्य-स्मिन् वेशन्तः पञ्चलम् ।

गण्डिमण्डि । गण्डि वदनैकदेशे । मण्डि भूप्यायाम् । इदितो । ण्यन्तयोस्तयोर्ग्रहणम् । गण्डयन्तः । मेघः । “ग्रयामन्ता” (६।४।५५) इति गौरयादेशः । “मण्डयन्तः भूपणम्” जनयन्तः । उणादिवृत्तिषु जनिर्न दृश्यते जिरेव पठ्यते । जयन्तः पाकशासनिः । इत्यमरः । नन्दयन्तो नन्दकः ।

श्रुदक्षि । श्रवाप्यो यज्ञपशुः । दक्ष वृद्धो । दक्षाप्यः । गडो गृध्रश्च । स्पृहिगृहो ग्रदन्तो चुरादिष्यन्तो तत्र गौरयादेशः । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यः । गृहस्वामो । दीर्यति दराप्यः । विदीरांभूः । जयति जयाप्यः ।

१. भवतेर्गर्भमवीरिति क० पु० ।

८. स्तनिदुषिपुषिगदिमदिहृदिभ्यो णेरित्नुच् (उ०)

एभ्यो एपन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । अदन्तत्वान्न वृद्ध्यादि । स्तनयित्नुः ।
दूषयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः । मदयित्नुः । हृदयित्नुः ।

९. कृगृस्तृजागृभ्यः किवन् (उ०)

कीर्विः । गीर्विः । स्तृविः । अविचिएणलित्युक्ते नै गुणः । जामृविः ।
असुनादयः प्रागुक्ताः ।

इति पूर्वकृत्वम्

अधोत्तरकृदन्तम्

६८२. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् [३।३।१०]

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे धातोर्भविष्यति तुमुन्ण्वुलौ स्तः । मान्त-
त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । पुनर्गुक्ते धीयते
नात्र वाऽस्वरूपन्यायेन तृजादय इति ।

कृगृस्तृ । कीर्तिरिति । "ऋत इद्धातोः" (७।१।१००) कृगृभ्यां भावे । स्तृवि-
रष्टयुः । दीर्घान्तस्य स्तीविरित्यपीच्छन्ति । जागृविर्वह्निः । प्रबुद्धश्च । असुनादयः
प्रागुक्ताः इति । तेष्वपौराणिका एवेत्यर्थः ।

एवं दिङ्मात्रेणोशादोन् प्रदर्श्य कृत एव प्रकृतानाह—

तुमुन्ण्वुलौ । क्रिया मयः प्रयोजनमुद्देश्यं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया तस्याम् ।
मान्तत्वादिति । "कृन्मेजन्तः" (१।१।१६) इति वचनात् । कृष्णं द्रष्टुमुपधातीति
भविष्यद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कृष्णदर्शनार्थोऽप्यमनक्रियान्नोपपदम्, तुमुन्तन्तस्याव्ययत्वात्
"न लोकाव्ययस्यलर्थ" इति कर्मणि पष्ठे न । कृष्णं दर्शक इति । द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
"मकेनोः" इति न पष्ठे । तत्र श्वुल् कर्तरि विधीयते । "कर्तरि कृत्" इति । तुमुन्
पुनर्भावे । कुन एतत् "तुमर्थो सेसन्" इत्यत्र तुमर्थग्रहणात् ।

यदि तुमुन्पि कर्तव्येव स्यात् तदा सेसेनादयोऽपि "कर्तरि (कृत्)" इत्येव
कर्तरि भवन्ति, किं तुमर्थे इत्यनेन । अतस्तुमर्थग्रहणात् कर्तुंस्तावदपकृष्यते न
चान्योऽन्योऽर्थो निदिश्यते । "अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" (५०, धाताश्च
स्वार्थो नाम भाव एवेति ।

अथ किमर्थं श्वुल् विधीयते यावता "श्वुल्लुचो" इति सामान्येन विहित
एव । सरयम् । क्रियार्थोपपदेन भविष्यदर्थे लृटा परत्वात् श्वुल् मा बाध इति पुन-
विधीयते ।

६८३. समानकर्तृकेषु तुमुन् [३।३।१५८]

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेऽन्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ।
इच्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा । इच्छन् करोतीत्यादावप्रयोगान्न ।

६८४. शकधृषज्ञागलाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु
तुमुन् [३।४।६५]

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

तुमुना न बाधः शङ्कनीयो हिन्नायत्त्वान् कर्तरि यदुल् तुमुन् तु भावे इत्युक्तम् ।
एवमपि न विधेयः, यतो वाऽस्तरूपाविधिना तुमुन्विषये ष्वुलपि सिध्येत् इत्याद्यङ्क्य
ज्ञापनार्थं होदमित्याह—पुनर्यदुल्लेखार्थमेतत् इति ।

किं तदाह—नात्रेति । अत्र क्रियार्थायां क्रियाया भविष्यति च वाऽस्तरूपविधि-
नास्तीति ज्ञाप्यते । तेन कर्ता व्रजति वित्तिको व्रजतोत्यादि न भवतात्यर्थः ।

क्रियार्था किम् ? भित्तिष्ये इत्यस्य अटा । क्रियार्थाया किम् ? धावतस्ते पात-
ष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावनक्रियोपपदं न स्वसो दण्डपातनार्थं धावति उद्देश्ये तादर्थ्यं
बिबक्ष्यते न हेतुमात्रेण ।

समानकर्तृकेषु । अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति । इच्छति भोक्तुमित्यादौ हि नेच्छाया
भुजि प्रति तादर्थ्यं प्रतीयते इच्छायाः प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वस्यावधारितत्वेनाप्रतिपाद्य-
मानत्वान् । इच्छाविषयत्व चाद्देश्यत्वं उद्देश्यसाधनत्व च तादर्थ्यं न चेच्छापि इष्य-
माणविषयिणी अभेदेन नात्माश्रयात्, भेदे वाऽनवस्थानादतस्तुमुन्ष्वुलावित्यनेन न
सिध्यतीत्ययमारम्भ इत्यर्थः । अस्तु वा तादर्थ्यं तदाऽप्युपलक्षणमेतत् प्रयोजनान्तर-
स्यापि । समानकर्तृकेषु वक्ष्यामीति पुनस्तुमुन् विधीयते । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
(३।३।१५७) च परत्वात् प्राप्नुतस्तौ च मा भूतामिति । ष्वुलपि मा भूदिति च ।
एककर्तृकेष्विति । तुमुन् प्रकृत्यर्थस्येच्छायाश्च यद्येकः कर्तृत्यर्थः । तेन देवदत्तस्य भोजन-
मिच्छतीत्यत्र न भवति । इच्छन् करोतीत्यादाविति ।

ननु भावे तुमुन् विधीयते स कथं कर्तरि स्यात् ? एवं तर्हि उपनक्षणेमेतत् ।
इच्छना क्रियते इत्यत्र (कर्माविवक्षायां भावे प्रमङ्गः । अप्रयोगान्नेति । प्रयुक्तानां हि
इह अनुशासनम्, न चेच्छन्) कर्तुमिति क्वचित् प्रयोगो दृश्यते इत्यर्थः ।

शकधृष । अयपप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः । न हि शक्नोति भोक्तुमित्यादौ

१. मानवद्विषयो इति क० पु० ।

२. कर्माविवक्षामित्यारम्भ—न चेच्छन् इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

१८५. कालसमयवेलासु तुमुन् [३।३।१६७]

एषु धातोस्तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ।

१८६. भाववचनाश्च [३।३।११]

क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति घञादयः स्युः । जयाय याति । पाकाय व्रजति ।

१८७. पदरुजविशस्पृशो घञ् [३।३।१६]

एभ्यो घञ् स्यात् कालत्रये । पचाद्यजादेरपवादः । पद्यतेऽसौ पादः । रोगः । वेशः । स्पर्शः ।

क्रियार्थोपपदता गम्यते किं तर्ह्यर्थान्तरम् । यतः शक्नोति भोक्तुम् । धूष्यतीति । जानाति इति प्राबोध्यं गम्यते । ग्लायतीति तदशक्तिः । घटते अर्हतीति योग्यता । धारभते क्रमते भोक्तुम् इति भुजेराद्यावस्था । नभते इत्यप्रत्याख्यानम् । अस्तीत्यादौ संभवमाश्रमिति । अर्थग्रहणं त्वनन्तत्वादस्ति नैव संवध्यते, न शकादिभिरित्याशयेनोदाहरति—अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

कालसमयवेलासु । पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । तेनानेहायोगेऽप्युदाहार्यम् । प्रेयादिग्रहणं चेहानुवर्तते । तेन यत्र ते गम्यन्ते तत्र भवति । भूतानि कालः पचतीति । वाऽसृषुपविधेरधिकार इति वचनाल्लुब्धमि भवति कालो भोजनस्येति । गम्यते ह्यत्र प्रेयः । तस्माद् भवान् भुङ्कामिति वाक्यार्थान् ।

भाववचनारम्भ । “स्वरतिनाधिकारः” (१।३।११) इति वचनाद् भावे इत्यभिहित्य विहिता एव गृह्यन्ते इत्याह—घञादय इति । आदिपदेनाजपावर्ति ।

यद्यपि विहिता एव ते स्वतन्त्रास्तथापि क्रियार्थोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये घञादयो बाध्येरग्निः ययमारम्भः । लृट् तु भविष्यद्विषयोऽप्यत्र न भवति । स हि शब्दे धात्वर्थे विधीयते । धात्वर्थस्य च सिद्धतायां घञादय इति । यागाय यातीति । यष्टुं यातीत्यर्थः ।

“तुमर्थान्च भाववचनात्” (२।३।१५) इति चतुर्थी । वचनग्रहणं याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण घञादयो विहितास्ते तत्रैव विषये साधवो नान्यत्रेत्येवमर्थम् । ययीच् । ऋदोरप् । हस्तादाने चैरस्तये इति न वर्णन्तिरान्न वा विशेषान्तरे भवति । पदरुज । कालत्रये इति । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । पचाद्यजादेरिति । उत्सर्गस्य पचाद्यचस्तदपवादानां शबुलादीनां चेत्यर्थः । पद्यतेऽसाविति । करणस्यात्र कर्तृत्वं विवक्ष्यते । कथं तर्हि पदम् “पादस्य पदाज्याति” (५।३।५२) इति

६८८. सु स्थिरे [६।३।१७]

सतः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सारः । “व्याधिमत्स्वबलेषु च” (वा०)
“उपसर्गस्य घञ्यबहुलम्” । अतीमारः । विसारः । प्रसारः ।

६८९. भावे [३।३।१८]

धात्वर्थे वाच्ये धातोर्धञ् स्यात् । पाकः ।

निर्देशात् । “खनो घा च” (३।३।१२५) इत्यत्र धित्वसामर्थ्यादिन्यतोऽपि घा इत्याहुः ।
रजति विशति स्पृशतीति विग्रहः । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते अत्र वार्तिकम् । “स्पृश
उपतापे इति वक्तव्यम्” । उपतापो रोगः । तत्र घञि “ञ्जित्यादेर्नित्यम्” (६।१।१६७)
इत्याद्युदात्तः स्पर्शशब्दो भवति । अन्यत्र पचाद्यधि बिस्त्वादन्तोदात्त एव ।

सु स्थिरे । “सु इत्यविभक्तिको निर्देशः” इति हरदत्तोक्तेः सुरित्यनाकरः पाठः ।
सर्तरिति । भावेऽह्निदेशच ग्रहणमिहेति स्थितम् । स्थिर इति कालान्तरस्थापिपदार्थं
इत्युच्यते । स हि विर तिष्ठन् कालान्तरं सरति स्पृशतीति सार उच्यते खदिरादेः ।
स्थिर इति च सतः कर्तुर्विशेषणं नोपपद्यते ।

प्रथमार्थादिषु सारशब्दस्य पाठादित्यभिप्रेत्याहुः—स्थिरे कर्तरीति । व्याधीत्यादि
अस्थिरार्थम् । अतोसार इति । शरीरान्तरवस्थितं रुधिरादिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति
व्याधिरुच्यते । अन्तर्भावितस्य योऽत्र सरतिः । एवं एतुलेऽपि ज्ञेयम् । सारयति चेष्टय-
तीति कृत्वा वनवान् हि चेष्टने । विसारो भस्मस्यः । विविधं सरतीति कृत्वा । बहुल-
वचनाच्च दोषाभावः ।

भावे । भवनं भावः । क्रियासामान्यमुच्यते न भवतेरेवायं इति ध्याचष्टे—
धात्वर्थे वाच्ये इति । यद्यपि वानुरेव धात्वर्थमाहुः, तथापि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्म-
स्य घञादिभिर्व्ययते । अत एव द्रव्यधर्मलिङ्ग सख्याकारकशक्तिसंबन्धमुपादत्ते । न
स्वाख्याताभिहितः । तदुक्तम्—

“क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कोतिता ।

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥ १ ॥

यद्यप्येकवचनेन पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते तथापि न तदुभय विवक्षित तौ न
पाको पाकाः, पचनं पक्तिरिति संख्यान्तरे लिङ्गान्तरे च भवन्ति । पाक इति ।
त्रिरुवादुपधावुद्धिः । “चजोः” (७।३।५२) इति कुत्वम् ।

१. घा चेति क० पु० ।

२. क्रियेति क० पु० ।

३. धितोत्याद्यु इति क० पु० ।

४. चलेऽपि इति क० पु० ।

६६०. इका काशे [६।३।१२३]

काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नोकाशः । अनूकाशः ।
इकः किम् ? प्रकाशः ।

६६१. अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् [२।३।१६]

धातोर्धञ् स्यात् कर्मादौ वाच्ये संज्ञायाम् । प्रास्यति प्राप्तः । चाद-
मंज्ञायामपि । कस्यया दायो दत्तः । “दारजारी कर्तरि णिलुक् च” (वा०) ।

६६२. एरच् [३।३।५६]

इवर्णान्तादच् स्यात् । घञोऽपवादः । चयः । जयः ।

इकः काशे । कासु दीप्तावस्य घञन्तत्वात् “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ठे” (६।३।१२२)
इत्येव मिदं नियमार्थमेतत् इत्याह—इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घ इति ।

यदा तु पचाद्यजन्तः कासश्चन्दस्तत्राय विधिरेव न नियम इति ज्ञेयम् । तेन
प्रांकाशायां ध्वयं देदातोत्यादौ घञन्तत्वात् “उपसर्गस्य” (६।३।१२२) इति दीर्घो
न विरुध्यते ।

अकर्तरि च । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । पर्युदासे हि कारक इत्यनर्थकम् ‘नप्रिव युक्त-
न्यायात् इत्यभिप्रेत्याह—कर्मादौ वाच्ये इति । प्रास्यतीति । अमु तेषणे । चादिति ।
चकारोऽयं भिन्नक्रमः । संज्ञायां चेति । तेनामज्ञायामपि भवतीत्ययः ।

यद्येवम् अकर्तरि कारके इत्येतावदस्तु मा भूत्संज्ञायां ग्रहणं मा चकार इति चेत्
सम्भम् । बाहुन्येन संज्ञायां भवति । क्वचिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं तदुभयम् । दा
इति । दीयमानं सर्वमुच्यते इति नेय संज्ञा । अकर्तरीति किम् ? विभर्तीति भर्ता ।

दारजारी । अकर्तरीत्युक्तौ वचनम् । दारयन्ति दाराः । जरयति जारः । “जनी-
जृप्” ग०) इति मित्रादुपवाहस्वे कृते घञ्निमित्तोपधावृद्धिः । तत्र कर्तव्ये णितो
पक्षे स्यानिवर्त्तने व्यवधानं स्यादिति णिलुग्वचनम् । तत्र क्विलुगुपधात्वेति वा ।
घञेर्मित्तिक्त्वाद्वा नास्ति स्थानिवचनम् । अन्य तु दीर्घ्यते येस्ते दाराः । जोषन्तेऽनेन
जार इति । अण्यन्ताभ्यामेव करणे घञि व्युत्पादयन्ता नैतदाद्रियन्ते ।

एरच् । इन. प्रभृति अकर्तरि च कारके इति द्वयमप्यनुवर्तते “कृत्यन्पुटो
बहुलम्” (३।३।११) इति यावदित्याशयेनाह—भावादिति ।

१. प्रकाशायास्त्वपरिवेति क० पु० ।

६६३. ऋदोरप् [३।३।५७]

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् स्याद्भावादौ । करः । गरः । स्तवः । लवः ।

६९४. इडश्च [३।३।२९]

अस्माद् घञ् स्याद् भावादौ नाच् । अध्यायः । उपेत्यस्माद्धीते
उपाध्यायः ।

६९५. प्रथमे वावशब्दे [३।३।३३]

विपूर्वान् स्तुत्रो घञ् स्याद् विस्तोर्णार्थे, न तु शब्दे । पटस्य विस्तारः ।
शब्दे तु वाचो विस्तरः ।

९९६. घञपोश्च [२।४।३८]

अदेर्घस्तु स्याद् घञि अपि च ।

६९७. उपसर्गेऽवः [३।३।५६]

अदेः प्रादावप् स्याद्भावादौ । प्रघसः । प्रादौ किम् ? घासः ।

ऋदोरप् । ऋञ्च उश्च तयोः समाहारे द्रष्टव्यः । सौत्रं पुंस्त्वम्^१ । दकारोऽय-
मुच्चारणार्थो निर्दिष्टो न सकार इति तत्काल उकारो न गृह्यते, तेन दीर्घादपि भव-
तीत्युदाहरति—लव^२ इति । लृञ् छेदने ।

इडश्च । अकर्तरि चेत्येव सिद्धे अत्रपोरपवादार्थं पुनरिह प्रकरणे घञ् प्रति-
प्रमूयते । अत एव सौ प्रदर्शयित्वा पन्थासः । ग्रध्याय इति । अधीयते इति कर्मणि ।
उपाध्याय इत्युपादाने । कथमुपाध्याया “घञ्जपाः पुंसि” (नि०) इत्युक्तेः । सत्यम् ।
अपादाने स्त्रियामुपसख्यानाद् भविष्यति ।

प्रघने वाव । न तु शब्दे इति । शब्दत्रिपये विस्तारे नेत्यर्थः ।

घञपोश्च । अत्रार्घधातुके इति विषय सप्तम्यधिकृता । तेनादौ घस्लादेशस्ततो
घञपो भवत इति मतेनादौ घञ् समुदाहृत्य चरम्मपमुदाहरति ।

उपसर्गेऽवः । ये तु आहुः—यद्यप्यार्घधातुके इति त्रिपयसप्तमौ, तथापि यत्र
तद्विशेषो निर्दिश्यते सा परसप्तम्येवेति तन्मते विपरीतः क्रम ऊहनीयः ।

१. सौत्रो इति क० पु० ।

२. लव इति नास्ति क० पु० ।

६६८. समुदोरजः पशुषु [३।३।६९]

समुत्पूर्वादजतेरप् स्याद् भावादौ पशुविषये । अघञपोरित्युक्ते र्बीभावा न ।
समजः पशुसहः । उदजः पशुप्रेरणम् । अन्यत्र समाजः । उदाजः । “नो-
दात्तोपदेश” (७।३।३४) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचमः ।
कामः । वामः । अमादेस्तु आमः । अमः । चामः । चमः । विश्रामः ।
विभ्रमः । विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायाम् । “हनस्तौऽविणलोः” ।
(७।३।३२) आघातः ।

९९९ हनश्च वधः [३।३।७६]

हन्तेरनुपसर्गाद्भावे अप् स्यात् हन्तेर्वधादेशश्च । वधः । धनोऽपीष्टिः ।
घातः । नीमिमीलियां खलचोराच्चनिषेधः । निमयः । मयः । विलयः ।
क्षयः ।

समुदोरजः । अन्मत्र ब्राह्मणादिषु ।

आचामेस्तु । अनाचमिकमिवमोनामिति वक्तव्यमित्युक्तैः । अमादेस्तु इति । अम-
वम्-विभ्रमां चेति केष्विदित्युक्तैः । विश्रामोऽपशब्द इति काशिकायामिति ।

ननु यदि स्वलक्षणोनासिद्धमित्यस्यापशब्दत्वमुच्यते, तदा अमरचाम इत्यनयो-
रपि वाच्यम् ।

अथ परमतेऽप्यपशब्दत्वं तद्विभ्रमो वेति केष्विदिति वाच्येत । मैवम् । अमवमो-
यानुमैदोपपद्यते कथञ्चित् स्वमते विकल्पः । विभ्रमेस्तु न कथञ्चिदुपपद्यते । यत्तु
तत्रोक्त नञादिनिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा निषेधाभाव इति
विश्रामप्रयोग उपपाद्य इति नैतत्काशिकाकारो मन्यते, आसन्नचनानाभावात् । “सूर्य-
विश्रामभूमिः” “विश्रामं लभतामिदं च शिष्यसज्ज्यावन्धमस्मदनु.” इत्यादिकवि-
प्रयोगाणां निरङ्कुशत्वेन विश्रान्तिपदप्रत्ययेणाऽप्युपपत्तेः । यदाह वामनः—विश्राम-
भूमिस्त्यादिपदप्रयोगमन्याप्यमेव मन्यन्ते इति । एवेति दुश्चिकित्स्यत्वमुक्तमिति न
किञ्चित् सन्देहम् । घात इति । “हो हन्तेः” इति वृत्त्वम् । उपधावृद्धिः ।

हनश्च । अन्तोदात्तोऽयं निपात्यते । तत्राऽप्यतो नोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणा-
द्युदात्तत्व भवति । इदमेवादेशस्यादन्तोपदेशप्रयोजनम् । धनोऽपीष्टिरिति । चकारो
धनः समुच्चयार्थः ।

निमीति । “मिनातिमिनोतिदोहं त्यपि च” (६।१।५०) “विमापा लीयतेः”
(१।१।५१) इति प्राप्तं निषिध्यते । नियम इत्यादि । “एरच्” (३।३।५२) ।

१००० कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् [३।३।४३]

क्रियाव्यतिहारे गम्ये धातोर्णच् स्याद् भावादौ स च स्त्रियाम् ।

१००१ णचः स्त्रियामञ् [५।४।१४]

स्त्रियां विहितणजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात् । तद्धितत्वान्न “प्वाभ्याम्”
(७।३।३) इत्येचि प्राप्ते ।

१००२ न कर्मव्यतिहारे [७।३।६]

कर्मव्यतिहारेऽर्थे प्रत्यये परे नैच् स्यात् । आदिवृद्धिः । “टिड्ढाणञ्”
(४।१।१५) इति डोप् । व्यावहासी ।

कर्मव्यतिहारे । कर्मह क्रिया गुह्ये न साधनं कर्म । तत्र धातोर्वृत्यसंभवादित्या-
शयेनाह—क्रियाव्यतिहारे इति । व्यतिहारो विनिमयः भावादाविति । आदिशब्देन
न ‘‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’’ (३।३।१६) अनभिधानादिति हरदत्तादिभिरुक्तेः ।

तथा च काशिकायाम्—स्त्रीलिङ्गे भावे इत्येतावदुक्तम् । तस्मादादिग्रहणं
प्रवाह्यायातम् । ‘‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’’ इत्यस्याधिस्वारो विच्छिन्नो मा शक्नु-
इति । भावश्चासादादिश्च प्रथमनिदिष्टोऽर्थस्तस्मिन्निति योज्यम् । एजयम् ‘‘कृत्य-
ल्युटो बहुलम्’’ (३।३।११३) इति वचनात् क्वचिद्वाधकविपर्येऽपि भवति । व्याव-
चकीति । अत्र हि ‘‘ण्यासश्चन्यो युच्’’ (३।३।१०७) इति युचरत्वात् प्राप्तिः । व्यास्यु-
चोति च ‘‘गुरोश्च हलः’’ (३।३।१०३) इत्यकारः प्राप्तः । क्वचिन्न भवत्येव व्यतोच्चा
प्रतीचेति ।

१।३।३ स्त्रियामञ् । स्त्रियां विहितणजन्तादिति । स्त्रियां विहितो यो णिच्
सदन्तादित्यर्थः ।

ननु गुञ् स्त्रियामेव विवक्षितायां विधीयते, तर्हि स्त्रियामित्यनेन । एवं तर्हि
ज्ञापयत्येतत् ‘‘स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यसितवर्तन्ते’’ (५०) । तेन देवता ।
‘‘त्रैलोक्यमित्यादि सिद्धम् ।

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् व्यवहासशब्दादञ् । आदिवृद्धिरिति
‘‘तद्धितेऽवचामादेः’’ (७।१।११७) इत्यनेन । ‘‘गतिकारकोपपदानाम्’’ (५०) इत्य-

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. प्रथमनिदिष्टो स्वस्मिन्निति क० पु० ।

३. व्यावचोरोति क० पु० ।

४. प्रतीचेति नास्ति क० पु० ।

५. त्रैलोक्यमित्येव क० पु० ।

१००३ अभिविधौ भाव इनुण् [३।३।४४]

अभिव्याप्तौ गम्यायां भावे इनुण् स्यात् ।

१००४ अणिनुणः [५।४।१५]

इनुणन्तात् स्वाधेष्ण् स्यात् । आदिवृद्धिः । “इनण्यनपत्ये”
(६।४।१६४) सांराविणं वर्तते ।

१००५ उपसर्गात् खलघञोः [७।१।६७]

उपसर्गान्तलभेर्नुम् स्यात् खलि घञि च । प्रलम्भः ।

१००६ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७।१।६८]

सुदुर्भ्यां परस्य लभेर्नुम् न स्यात् । सुलाभः । दुर्लाभः । केवलाभ्यां
किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः ।

सुयन्तेन हासशब्देन व्यवयोः समाने कृते ततोऽङ् । व्यवहासन व्यावहासी । ‘स्त्रियां
क्तिन्’ (३।३।१४) इति प्रकरणे तु णच् नोक्तः । वाऽस्वरूपविधियंया स्यात् । तेन
व्यवक्रुष्टिरिति किन्नपि भवति ।

अभिविधौ । गुणक्रियाभ्यामभिव्याप्तिरभिविधिस्तदाह—अभिव्याप्ताविति । भाव
इति वर्तमाने पुनर्भावप्रहणं वाऽस्वरूपनिरासार्थम् । तेन घञा क्तिनः समावेशो न
भवति । ए्युदां तु, भवति बहुलप्रहणात् ।

अणिनुणः । तद्विहितोऽयम् । तदाह—आदिवृद्धिरिति । ‘नस्तद्विते’ (६।४।१६४)
इति टिलोपस्तहि तत्राह—इनण्यनपत्ये इति । प्रकृतिभावान्नित्यर्थः । सांराविणं वर्तते
इति । समन्ताद्रवणमिति । संशब्दोऽभिव्याप्त्यर्थः । “उपमर्गे तु” खः” (३।३।१९)
इति । घञ् तु अर्धभिविधौ उपसर्गान्तरे च सावकाशः ।

उपसर्गात् । “लभेस्व” (७।१।६४) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतत् । उपसर्गादेव
लभेर्नुम् मूलघञोर्नान्यस्येति । तेन ईपलम्भः । लाभः इत्यत्र न भवति ।

न सुदुर्भ्याम् । अतिदुर्लभ इति । यदा तु स्वतोऽनमप्रचनोयसंज्ञे, तदाऽस्त्येव
केवलत्वमिति नुम् न भवत्येव । अतिमु-भोऽतिदुर्लभ इति । अथ केवलशब्दोऽयं
संज्ञातीयमेव निवर्तयति, उपसर्गान्तरं न पुनर्विज्ञातीयकमप्रवचनोयमपेति ।

१. प्राप्तिरिति ल० पु० ।

२. नेति अपिकः क० पु० ।

३. ख इति क० पु० ।

४. भास इति क० पु० ।

१००७. स्फुरतिस्फुल्लत्योर्ध्वजि [६।१।४७]

अनयोरेचि आत्वं स्याद् घञि । स्फारः । स्फालः ।

१००८. निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेशच कः

[३।३।४१]

एध्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् स्यान्नाच् आदेशच कः । निवासो निकायः । चितौ । आकायोऽग्निः । कायः शरीरम् । राशीकरणे गोमयनिकायः ।

१००९. घञि च भावकरणयोः [६।४।२७]

भावेऽर्थे करणार्थे च घञि रज्जेर्नस्य लोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ।

१०१०. स्यदो जवे [६।४।२८]

निपातो वेगे । स्यद्दः । अन्यत्र स्यन्दः ।

१०११. अवोदैधौघप्रश्नथहिमश्रथाः [६।४।२९]

एते निपात्यन्ते । अवोदः अवक्लेदनम् । एधः इन्दनम् । ओधः । उन्दनम् । प्रश्नथः । हिमश्रथः ।

निवासचिति । नाजिति । एरजिति प्राप्तिः । निकाय इति निचोयतेऽस्मिन्नन्त-
पानादिक इति । आकाय इति । आचीयतेऽस्मिन्नष्टकाः । काय इति । चीयतेऽहुरह
इति । गोमयनिकाय इति । निचयनं राशीकरणम् । घञि राग इति रङ्गन राग इति ।
रज्यतेऽनेन वा ।

स्यदो जवे । स्यन्दू प्रसवगो । अस्य नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते । अग्नि-
'नलक्षणत्वान्न "घातुलोप" (१।१।५) इत्यस्याप्राप्तिः ।

अवोदैधौ । एध नलोपो निपात्यते । अवोद इति । अपूर्वं उन्दो क्लेदने । नलोपे
"न घातुलोप" (१।१।४) इति गुणनिषेधः । एध इति । इन्धेर्नलोपो गुणश्च निपा-
त्यते । ओधम् इति । उन्देरीणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च । प्रश्नथहिमश्रथयोः
अन्येर्नलोपो वृद्धयभावश्च ।

१. अस्मिन्निति नपानादिति क० पु० ।

२. अग्निमित्तत्वादिति क० पु० ।

१०१२. द्वितः क्त्रः [३।३।८८]

हु इत् यस्य ततो धातोर्भावादौ क्त्रः स्यात् । “क्त्रे मम् नित्यम्” (४।४।२०) । क्त्रप्रत्ययान्ताद् नित्यं मप् स्यान्निरवृत्तेऽर्थे । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।

१०१३. द्वितोऽथुच् [३।३।८९]

हु इत् यस्य ततो धातोर्धुच् स्यात् भावादौ । वेपथुः । श्वपथुः ।

१०१४. यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् [३।३।९०]

एभ्यो नङ् स्याद्भावादौ । चुत्वम् । यज्ञः । याच्ना यत्नः । “च्छवोः शूठ्” विरनः । “प्रश्ने चासन्नकाले” (३।२।११७) इति ह्यापकान्न संप्रसारणम् । प्रश्नः । रक्षणः ।

द्वितः क्त्रः । भावादाविति । अत्राप्यादिग्रहणमधिकाराविच्छेदप्रदर्शनाय । स्वभावास्त्वयं भाव एव भवति न कारके । तथा च करणेन निर्वृत्तमिति विग्रह्यते, न तु कृत्र्येति । पितृत्वमनुदात्तार्थम् ।

क्त्रे मम् नित्यम् । तद्वितोऽयम् । केचित् त्रैरिति पठन्ति । तत्रापि त्रिशब्दः संख्यार्थो न गृह्यतेऽभिधानाद् नित्यमित्युक्तं । क्त्रप्रत्ययान्तः केवलो न प्रयुज्यते । अत एव तेन न शक्यते विग्रहो दर्शयितुमित्याभिप्रेत्याह—करणेन निर्वृत्तमिति । हुक्त्रम् करणे किरवान् गुणः । पक्त्रिममिति । हुपक्त्र्भावे । यदि तु तद्वितः क्त्रमवित्येक एव प्रत्ययः क्रियते, अभिधानाच्च कर्मणोऽप्युच्यते, ततः पक्त्रपक्त्रिमशब्दयोः पर्यायता रसादिति प्रकारभेदस्याप्यनार्थः प्रत्ययद्वयवृत्तम् । कथं पाकिमम् ? “भाव-प्रत्ययान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे इमप् वाच्यः” (वा०) इति वचनात् ।

द्वितोऽथुच् । अयमपि भाव एव पूर्ववत् । वेपथुरित्यादि । दुवेपु कम्पने । दुषोषिव गतिवृद्धयोः । वाज्स्वरूपदिधिना घञादिरपि भवत्येवेति हरदत्तः । घञ् स्वनभिधानेऽप्यन्ये ।

यज याच । अयं च ययाऽभिधानं कारकोऽपीष्यते । तथा च “यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र सोकोऽयं कर्मबन्धनः” इत्यत्र । इज्यते” इति यज्ञो विष्णुरिति व्याख्यातम् ।

१. पितृत्वमनुदात्तार्थमिति भास्ति क० पु० ।

२. निर्वृत्तमित्येक एवेति क० पु० ।

३. अयं पाठो नार्हति क० पु० ।

यलोपः । कण्डूतिः । शान्तिः । दान्तिः । “तितुत्रतथ” (७।२।९) इति नेट् । दीप्तिः । “तितुत्रंतोन्नपेधोऽग्रहादीनामिति वाच्यम्” (वा०) । नेह निगृहोतिः । निकुचितिः । निषठितिः । उपस्निहितिः ।

१०१९. ग्लज्याहात्वरिभ्यो नि। [उ०]

ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । “ज्वरत्वे” (६।४।२९) इत्यूट् णिः । “क्रत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावज् ज्ञयः” (वा०) कीणिः । शीणिः । लूनिः । धूनिः । “संपदादिभ्यः क्तिष्वा” (वा०) संपत् । विपत् । पक्षे संपत्तिः । विपत्तिः । आकृतिगणोऽयम् ।

ति चेति । तादौ प्रत्यये चरफलोरेत उत् स्यात् इति व्याख्यात प्राक् । चायते-रित्यादि^१ । वक्तव्यमिति शेषः । कण्डूयतेरिति । कण्डूवादि यगन्तादित्यर्थः ।

ननु तर्हि ततः क्तिनित्ययुक्तम् अप्रत्ययादित्यकारेण बाधितत्वात् । तथा च न पदान्तसूत्रे भाष्यम्—“इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्लूतारिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्लूयेति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयते क्तिच् बाह्याण् कण्डूतिरिति । नैप दोषः, क्तिन्वादिभ्यः इति कण्डूयतेरपि क्तिनो वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वात् ।

नन्वाता लापस्य ‘अचः परस्मिन्’ (१।१।५७) इति वनि लोपं प्रति स्थानिवत्त्वाद् य लोपो न प्राप्नोतीत्यत आह—तस्येति । स्थानिवत्त्वाभावादिति । ‘न पदान्त’ (१।१।५७) इति निषेधादित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुनः स्थानिवत्त्वादुपेक्षः स्यात् । अस्तु तस्यापि मिद्ध कण्डूरिति । न च पुनरुपेक्षः प्रमत्तः, तस्यादिष्टादचः पूर्वतश्चात् । शान्तिः । दान्तिरिति । “अनुनासिकस्य विवर्धनोः विङिति” (६।४।१५) इति दीर्घः । दीप्तिरिति । आवादि-त्वात् क्तिन् विधिरिति माधवः ।

अन्ये^२ तु “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३, इत्यत्र निष्ठायां सेट् इत्युक्तेर्नाकार इत्याहुः ।

निगृहोतिरिति । “ग्रह्ज्या” (६।४।२६) इति संप्रसारणम् । ‘ग्रहोऽस्तिटि” (७।२।३७) इति दीर्घः । निकुचितिरिति । कुञ्च क्रुञ्च कोटिल्याल्पोभावयोः । “अर्निदि-ताम्” (६।४।२४) इति नलोपः । उपस्निहितिरिति । प्लिह प्रोतो ।

ग्लानिः । अत्र त्वग्नेष्वङ्गणनाकरम् । “घटादय पित” इति (ग०) प्राचोक्ते-रङ्गं भाष्यम् । त्वरेति । तूर्णगित्येतन्नु धृषि वृष्णि पाप्णि भृष्णरित्युणादिषु शिञन्तस्य निर्गाननम् । गत्यम् । उणादिप्रत्ययान्तमिह प्रयोगप्राच्यादाचार्यैः संगृहीतमिति द्रष्टव्यम् ।

१. रित्यादि वस्तु टाप् इति क० पु० । २. अथ चेति क० पु० ।

१०२०. कृतियूतिजृत्तिसातिहेतिकात्तयश्च [३।३।६७]

एते निपात्याः । अव ऊतिः । यु यूतिः । जु जृतिः । पो पिञ् वा
सातिः । हि हन्वा । हेतिः । कृत कीर्तिः ।

१०२१. व्रजयजोभवि क्यप् [३।३।६८]

आभ्यां भावे क्यप् स्यात् स्त्रियाम् । व्रज्या । इज्या । स्त्रधिकारत्वान्न
वासरूपविधिना पक्षे क्तिन् । भावे क्तिम् ? कर्मादौ न ।

१०२२. संज्ञायां समजनपदनितमदनविदपुञ्शीङ्
भृजिणः [३।३।९९]

एभ्यः क्यप् स्यात् संज्ञायां स्त्रियाम् । “अज्ञेः क्यपि वीभावो नेति
वाच्यम्” (वा०) समज्या । निपद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुष्या ।
“अयङ् यिक्किडति” श्रय्या । भृष्या । इत्या ।

ष्वरत्वेत्यूङ् इति । नभ्रानुनामिके चेत्यनुवर्तते इति भावः । ऋत्वादिभ्य इति ।
ऋकारान्तेभ्यः लूप्रभृतिभ्यश्चेत्यर्थः । कीर्तिरिति । “ऋत इत्” (७।१।१००) इतीत्त्वं
रपरः । ‘हलि च’ (८।२।७७) इति दीर्घः । रत्वाभ्यामिति । नत्वं णत्वम् । संपदादे-
रिति । यद्यपि वात्तिके वेति नोकम्, तथापि बहुवचनान् किन्नपीष्यते इति मत्वा
वेति प्रसिद्धम् ।

ऊतिभूतिजृति । अत्रोदात्त इति वर्तते । किनो निस्वादाद्युदात्तत्प्रसक्तेः ।
ऊतिरिति । ‘उवरत्वर’ (६।४।१००) इत्यूङ् । अत्रोदात्तार्थं वचनम् । युजुवो
दीर्घोऽपि ऋ पिञ् वेति । पोऽन्तकर्मणि । अस्य ‘द्यतिम्यति’ (७।१।४०) इतीत्वा-
भावार्थं च । पिञ् वञ्चने इत्यस्य चास्वार्थं च ।

काशिकायां तूकम्, सनातेर्वा “जनमनखनाम्” (६।४।४२) इत्यास्वे कृते स्व-
रार्थं निपातनमिति, हि हन्वेति । हि गतौ इत्यस्य गुणार्थम् । हन्तेर्नस्वेस्वार्थं
चेत्यर्थः ।

कीर्तिरिति । “ष्यासग्रन्थ” (३।३।१०७) इति युचि प्राप्ते क्तिन् अपि निपा-
त्यते । उपधाधारच । ऋत इत् रपरः । ‘उाद्यायां च’ (८।२।७८) इति दीर्घः ।
गेलोपः । कानापास्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तना इति ।

व्रजयजो । किनोऽपवाद इति । उदात्त इत्येव । पकार उत्तरत्र तुगर्थः । इत्येति ।
किस्वात् सप्रसारणम् ।

संज्ञायां । त्रिष्वोष्ठेषु अधिकरणे । समज्या सभा । निपद्या प्रापणः । निपत्या
पिच्छिन्ना भूमिः । मन्यतेऽनेया मन्या गलपाश्वक्षिरा । तथा हि क्रुद्धादित्तिपते । विद्य-

१. हि हन्वेति क० पु० ।

२. आपण इति नास्ति क० पु० ।

१०२३. कृत्रः शच [३।३।१००]

कृत्रो भावादौ शः स्यात् क्यप् च स्त्रियाश्च । शित्वाद्भावे यक् । रिडा-
देशः । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् क्तिन्नपि । कृतिः ।-

१०२४. इच्छा [३।३।१०१]

इषेः शे निपातोऽयम् । “परिचर्यापरिसर्यामृगयाअटाटयादयरच” (वा०)
परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाटया । “जागर्तेरकारो वा” (वा०)
जागर्या । जागरा । आर्या । चर्या इति केचित् ।

तेऽन्याऽर्थे ‘तन्त्रं’ विद्या । मूयतेऽभिमूयते सोमोऽनेति सुत्या । अभिपवदिवस । सुत्यमह-
रुक्म इति त्वार्थं वशोवत्वम् । शय्यतेऽस्यां शय्या खट्वादिः । भरणं भृत्या वेतनम् ।
ईष्टते गम्यतेऽनया इतीत्या शिदिकादिः । कथं भूतिः । मतिः । प्रासुति । कर्मणि भूतो
मति “रजःकृष्णामुतिपरिपद.” । ५।२।१२) इति आपकात् ।

कृत्रः । भावे घनिति । कर्मण्यपोति ज्ञेयं यद्यभिधामस्ति । करणादौ च ‘अचि
शु’ धातु” (६।४।७७) इति इयङ् । कृत्येति । क्यपि तुक् ।

इच्छा । शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते इत्यर्थे द्रष्टव्यः^१ । शस्याय भावे न
कारके स्वभावात् । परिचर्येति । सर्वत्र शे निपात्यते, यक् तु सिद्ध एव । परिसर्येति ।
सृ गती घम्य गुणोऽपि निपात्यते । यक् तु सिद्ध एव । मृग्येति । मृग घन्वेधणे चुरादा-
बदन्तः । प्रस्य णावतो लोपाभावो निपात्यते । यकि णिलोपः ।

अन्ये तु ऐरवादेशो यगभावश्च निपातनादित्याहुः ।

अटाटपेति । अटे शे यकि कृते टद्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे मकारलोपोऽकारस्य
चाकारः । ह्लादिः शेपस्तु नास्ति ।^२ पण्डित्वे धातुद्वित्वे चाभ्याससंज्ञेत्युक्तेः । जाग-
र्येति, वासाहणात् । पते जागरा । अत्र यकि सति “जाग्रोऽविचिण्णान् द्वित्सु”
(७।३।८५) इति गुरु । आस्येति । आस उपवेशने । “असथन्यो युच्” (३।१।१०७)
इति युचि प्राप्ते श इष्यते । काशिकायां तूक् कथमास्येति । “अहलोप्यत्” (३।१।
१२४) भविष्यति । वाऽमरूपविधिप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणाविषयस्येवोत्सर्गापवादस्येति ।
द्रयोरप्युत्तमगोपवादयोः स्यप्रधिकारविहितत्वेऽस्त्रियामिति प्रतिषेधादित्यर्थः ।

एवं नयेत्यपि “गदमदचर” (३।१।१००) इति यति व्युत्पादनीयम् ।

१. नयार्थेवेति क० पु० ।

२. विभूषात्विति क० पु० ।

३. अह्य इति नास्ति क० पु० ।

४. पाये द्वित्वेऽभ्यासमज्ञा धातुद्वित्वे च त्सुक्तेरिति क० पु० ।

१०२५. अप्रत्ययात् [३।३।१०२]

प्रत्ययान्ताद्वातोर्भावादौ स्त्रियामः स्यात् न क्तिन् । चिकीर्षा । अटाटा । लोलूया । कण्डूया । कण्डूतिरपि ।

१०२६. गुरोश्चहलः [३।३।१०३]

हलन्ताद् गुरुमतः अः स्याद्भावादौ स्त्रियां, न क्तिन् । ईहा । ऊहा । गुरोः कम् ? भक्तिः । हलः क्तिम् । नोतिः । “निष्ठायां सेट् इति वाच्यम्” (वा०) । तेनेह न । आप्तिः । राद्धिः । प्रशस्तिः । प्रशंसेत्यपि ।

१०२७. पिद्भिदादिभ्योऽङ् [३।३।१०४]

पितो भिदादेशवाङ् स्यात् । स्त्रियां भावादौ । जुप् । “अट्शोऽङि गुणः” (७।४।१६) जरा । त्रपा । क्षमूप् । क्षमा । क्षम इत्यस्य क्षान्तिः । भिदा । छिदा । गुहा । मेधा । गोधा । कारा । हारा । तारा । धारा । कृपा । पौडा । भूपा इत्यादि ।

अप्रत्ययात् । अ इत्यविभक्तिको निर्देशः । चिकीर्षेति । कृप्नः सन् द्वित्वादि । अटाटेति । अटेः “सूक्तिमूत्रि” (वा०) इति यङि टयशब्दस्य द्वित्वं हलादिः शेषाभ्यासदीर्घत्वयोरटाटयशब्दादप्रत्ययः । अतो लोपः । “यस्य हलः” (६।४।१६) इति यलोपः । कण्डूयेति । कण्डूवादियगन्तात् वाऽसरूपविधेरस्त्रियामिति निषेधात् किना न भाग्यमिति शङ्कामपनयति कण्डूतिरपीति । किन्नावादिभ्य इत्यनेन किन्नपीत्यर्थः ।

गुरोश्च । हला घातोर्विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह—हलन्तादिति ।

एव च स्थिते न हलन्तः समुदायो गुरुभंवितुमर्हति तस्याज्मात्रघर्मत्वादतस्तद्वल्लक्षणाश्रीयते इत्याह—गुरुमत इति ।

विपयं वस्तु न भवति । चेष्टायामिति निर्देशात् । प्रशंसेत्यपीति “प्रशंसायां रूपम्” (५।३।६६) इति निर्देशादिति भावः । निष्ठायामनिट्त्वादप्राप्तिः ।

विद्भिदादिभ्यो । भिदादेशेति । यद्यपि भिदा छिदा इत्यङन्ता एव पठ्यन्ते, तथापि घातोर्स्त्रियधिकारात् तत्प्रकृतय एव निष्कृष्येह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्ते । प्रत्ययान्तपाठस्तु लोके यत्र प्रयोगस्तत्रैव यथा स्यात् । कार्यान्तरनिपातनार्थं च क्वचित् । तद् यथा भिदा छिदेति विदारणे । अन्यत्र भित्तिः । छित्तिः । गुहा कन्दरीपद्योः । अन्यत्र गूढिः । मेधेति । मिधृ मेधृ हिंसाक्लेशनयोः । गोधेति । गुध् परिवेष्टने । अत्र गुणः ।

१. अन्यत्रेति क० पु० ।

१०२८. चिन्तिपजिकथिकुम्बिचर्चश्च [३।३।१०५]
 एभ्योऽङ्स्याद्भावादौ स्त्रियाम् । वक्ष्यमाणपुत्रोऽपवादः । चिन्ता ।
 पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा ।

१०२९. आतश्चोपसर्गे [३।३।१०६]
 प्रादावुपपदे आदन्तेभ्योऽङ् स्यात् स्त्रियां भावादौ न क्तिन् । उपदा ।
 श्रद्धा । अन्तर्धा ।

१०३०. ण्यासश्रन्थो युच् [३।३।१०७]
 एयन्तादासिश्रन्थिभ्यां च युच् स्यात् स्त्रियां भावादौ । कारणा ।
 आसना । श्रन्थना । “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च” (वा०) घट्टना । वन्दना ।
 वेदना । “इपेरनिच्छार्थात्” (वा०) अन्वेपणा । “परैर्वा” (वा०) पर्ये-
 पणा । परीष्टिः । एपणा ग्रन्थनेत्यपि केचित् ।

१०३१. रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् [३।३।१०८]
 धातोर्ण्वुल् स्यात् स्त्रियां भावादौ रोगाख्यायाम् । प्रच्छर्दिका । विच-
 चिक्ता । बहुलंक्तेः शिरोऽन्तिः । “धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः” (वा०)

कारा, हारा, तारेति कृहृत्ग्याऽङि ‘ऋदृशोऽङि’ गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते ।
 लेखा, रेखेति । लिस् अन्तरावस्थासे । अस्य गुणो रेफश्च वा सस्य । कृपेति । क्रप्
 कृपायाम् । अस्य संप्रसारणं च । ‘वूडेति । चुलेडंत्वं दीर्घश्च । धारा शस्त्रम् । धारा
 प्रपाते । एवमाद्यहम् । ‘कुम्बेति । कुम्बं छादने । चर्चं अध्ययने । सर्वे चुरादियपन्ताः ।

एपातयण्यो । अप्रत्ययस्थापवादः । घट्टीत्यादिवाक्तिनम् । घट्ट चलने भादिः ।
 चुरादेर्ण्यन्तत्वादेव सिद्धेः । विदिनाभाद्यर्थो गृह्यते । ज्ञाने तु वेदनेति प्रमोगो विद्
 चेतनात्माननिवासेऽङिति चुरादेर्यन्तत्वेन सिद्धः ।

न च वेत्तेः किनो निवृत्त्यर्थं वचनम् । वित्तिरिति निर्देशात् । इपेरनिच्छार्थ-
 दिति । इप् गतो । इप आभीक्ष्ये इत्यस्य चेत्यर्थः ।

रोगाख्यायां । आस्याग्रहणं रोगस्य चेतु प्रत्ययान्तं संज्ञा स्यात् तदा इत्येव-
 मर्थम् । प्रच्छर्दिकेति । छर्दं वमने । विचचिकेति । चर्चं अध्ययने । प्रत्ययोपसर्गाभ्यां

१. घूडेति घुतेर्देशं दीर्घत्वेन मत्र नास्ति क० पु० । २. कुम्बिति क० पु० ।

३. इप गतो इति नास्ति क० पु० । ४. रोगस्यचेत् इति क० पु० ।

आसिका । शायिका । “इक्षितौ धातुनिर्देशे” (वा०) पचिः । नन्दिः ।
अदिः । भवतिः । अतिः । जुहोतिः । दीव्यतिः । वर्णनिर्देशे “वर्णात्कारः”
(वा०) । अकारः । ककारः । “रादिफः” रेफः । “मत्वर्थान्छो मत्वं
च” (वा०) मत्वर्थीयः । “इजजादिभ्यः” (वा०) आजिः । आतिः ।
“इक् कृष्णादिभ्यः” कृषिः । गिरिः । किरिः ।

रोगप्रतीतिः । पापा विचचिका । शिरोऽतिरिति । शिरः पोडा । अर्दं हिंसायाम् ।
“तितुव्रतय” (७।१।९) इतोडभावः । “भरो भरि” (वा० १६५) दलोपः । आसिका ।
शायिकेति । आसन्नं शयनमित्यर्थः । टापि “प्रत्ययस्यात्” (७।१।४४) इतोत्वम् ।
“इक्षितौ धातुनिर्देशानुकरणे” (वा०) बाहुलकात् वञ्चिन् । “पचिरित्यादि ।
‘प्रकृतिवदनुकरणम्” (१०) इत्यनुकरणस्यापि धातुत्वेन ततो विधानात् कृत्संज्ञेति
स्वादयः ।

भवतिरित्यादिः “उपसर्गात् सुनोति” (८।१।६५) इत्यादि ज्ञापकादकर्तृवा-
चिन्यपि श्रितिपि शब्दादयो भवन्ति । शिक्करणं तु व्याप्यते हूपतेरित्यादावात्वप्रतिपे-
धार्यं पिवाद्यादेशार्थं च स्यात् ।

एवं च शिक्करणं सामर्थ्यादकर्त्रर्थत्वेऽपि शब्दादिरिति प्राचोक्तमनादेवम् ।

एवं भावकर्मावाचिन्यपि वञ्चिद् यगपि भवति । यया “विभाषा लीयते.”
(१।१।५१) इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्णनिर्देश इति । अत्र “वर्णात्कारः” इति यद्वातिहं तत्र निर्देशे इत्यनुवृत्ते-
रवसन्नमेतदुपदर्शितम् । वर्णमात्रस्यानुकरणादित्यर्थो न तु वर्णादुच्चार्यमाण इति ।
तथा हि सति ककार इत्यादौ (‘समुदायस्योच्चारणात् न स्यात् वर्णमात्रानुकरण
इत्यर्थे तु भवति । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् वर्णमात्रस्य चानुकार्यत्वात् बहुवचनानु-
गुण इत्यादौ न भवति) । अत एव वञ्चिन् समुदायादपि भवति । एवकारो वपद्-
कार इति ।

अकार इति । प्रयोक्तृताभावात् न कस्येत्यज्ञा । अधानुविहितत्वेनार्थधातुकत्वात्
नेट् । तथा च इक् इकारादिविधीयते । एवमिकारस्यादौ गुणाभावोऽपि । कृत्संज्ञा
त्वधातुविहितत्वेऽपि अचिकार सामर्थ्येत् अस्यास्ति तेन प्रातिपदिकत्वात् स्वादिसिद्धिः ।

यद्यपि करणं कारः अस्य कारोऽकार इत्यादिव्युत्पत्त्येदं सिद्धयति । तथाऽप्य-
कारकरणमिति न सिद्धयेत् । करोते पौनरुक्त्यादिति कारप्रत्ययो विधीयते इत्याहुः ।

१. भवन्ति शिवाद्धि इति क० पु० ।

२. चानुकरणमामर्ष्यमिति क० पु० ।

३. समुदायस्येत्यस्य न भवतीत्यन्तो (

) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

४. इत्याद्यतीति क० पु० ।

१०३२. विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च [३।३।११०]

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये धातोरिज् स्यात् स्त्रियां भावादौ, चात्
पुल्ल् । वोक्ते र्यथास्वमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा
अकार्षीः । सर्वा कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिमकार्षम् । एवं गणि
गणिकां गणनामित्यादि ।

१०३३. आक्रोशे नञ्यनि [३।३।११२]

नलि उपपदे धातोरनिः स्यादाक्रोशे स्त्रियां भावादौ न क्तिन्नादि ।
अजीवनिस्ते शठ भूपात् । अप्रयाणिः ।

रादिकः इति । वाऽसरूपविधिना रकारोऽपि ववचित् । "रकारादीनि नामानि
शृण्वतो' मम पार्वति" इति ।

भत्त्वं वेति । बहुलवचनादेतल्लभ्यते । अन्ये तु भ्रभत्वेऽपि तत् एव लोप इत्याहुः ।

मत्वर्थीय इति । मत्तोरर्थं इवार्यो यस्य मत्वर्थं एव मत्वर्थीयः स्वार्थिकः छः ।

"मत्स्येति च" (१।४।१४८) इतीकारलोपः । बाहुलकात् ववचिच्छो न । "तसौ मत्वर्थे"
(१।४।१९) इति । अत एव मत्वर्थीय इत्याप ।

इज्जादिभ्य इति । वृत्तिपाठानुरोधेनैवमुक्तम् । भाष्ये दिवगुक्तः । तथा च "इज्
यपादिभ्यः" (वा०) इति पूयणिश्च विहितः । आजिरिति । बहुलवचनादजैर्वीभावो न ।
उपधावृद्धिः । आतिरिति । अत सातत्यगमने । भावे इज् । कृपिरिति । कित्त्वान्त
गणः । किरिर्गिरिरिति । अहत इत् स्परः ।

विभाषाऽख्यान । धल्पाचूतत्वादास्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातः । आर्थेनुक्रमे
प्रश्नपूर्वकमाख्यानामित्याशयेन व्याचष्टे—परिप्रश्ने आख्याने चेति ।

क्रियामिति । "कृज् श च" (३।३।१००) इति शः । कृत्यामिति । चकारात्
व्यप् । कृतिमिति । कृज् इति योगविभागात् क्तिन्नपोत्युक्तम् । गणिमिति । गणसंख्याने ।
चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नेज्जिमितोऽपि वृद्धिः ।

गणिकामिति । खल्ल् । गणनामिति । युच् इत्यादौनि । कां याचि पचां पट्क्-
मित्याहृत्यमित्यर्थः ।

आक्रोश इति । आक्रोशः शपनम् । ल्युट् च । तदन्तश्च नपुंसक इति । भावे
यो ल्युट् तदन्त द्दर्शयः । तथा चामरः । क्ल्युट् नपुंसकं भाव इति । एवं करणार्थस्य
ल्युटो विशेष्यणिङ्गत्वमित्युक्तं भवति । तथा चैवोदाहरति । अत एव भाष्येऽपि प्रयोगः ।
कोऽसौ अनुमानो नाम इति ।

१. गणुष्येति क० पु० । २. चरत्वार्यस्येति क० पु० । ३. अनुमानो नामिति ५० पु० ।

१०३४. ल्युट् च [३।३।११५]

धातोर्ल्युट् स्यान् भावे तदन्तरश्च नपुंसकः । ज्ञानम् । मानम् । प्रमाणम् । प्रयाणम् । प्रयागम् । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रेषणम् । प्रणि-
सनम् । प्रनिसनम् । प्रवणम् ।

१०३५. करणाधिकरणयोश्च [३।३।११७]

करणेऽधिकरणे च धातोर्ल्युट् स्यान् । इष्मप्रव्रश्चनः । रजनः । गोदो-
हनी स्थाली । शयनी ।

१०३६. वा यौ [२।४।५७]

ल्युटि परे अजेर्वाभावो वा स्यात् । प्रवयणम् । प्राजनम् । दरिद्राणम् ।
मिह्यतदशेति नलोपिनो निर्देशान् अङ्केत्यपि नलोपः । दशनः । “ष्ठिवुषिवो-
ल्युट्चुपधादीर्षो वा” (वा०) ष्ठीवनम् । सीवनम् । पक्षे ष्ठेवनम् । सेवनम् ।
कुटादित्वान्न गुणः । स्फुरणम् । स्फुलनम् । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।
१११) राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनं वासः ।

प्रमाणमिति । “कृत्यचः” (८।४।२९) इति शत्वम् । प्रयाणमिति । “ए-
र्विभाषा” (८।४।३०) इति शत्वत्रिकल्पः । प्रकोपणमिति । “हलश्चेजुपधात्”
(८।४।३१) इति शः । प्रेङ्खणमिति । “इजादेः सनुमः” (८।४।३२) इति ।

प्रणिसनमिति । “वा निसनित्” (८।४।३३) प्रवेपनमिति । “न भाभूप्रभमि”
(८।४।३४) इति शत्वम् । निपेक्षः । करणाधिकरणयोश्च । इष्मप्रव्रश्चन इति ।
प्रवृश्चप्रतेज्जेन प्रग्रश्चनः इष्मस्य प्रव्रश्चन इति कर्मणि पठ्यथा समासः ।

रजन इति । रज्यतेज्जेन । “असिअकेज्जेधितुणि च रज्जेनलोपो वाच्यः”
(वा०) इति नलोपः । गोदोहनीति । गोदुह्यतेऽस्याम् । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५)
इति डोप् सर्वत्र विशेष्यलिङ्गता ।

वा यौ । यु इति ल्युडेवोत्सृष्टानुबन्धो निर्दिश्यतेऽन्यस्यासम्भवादित्यादि । ल्यु-
टोति । प्रवयणमिति । “कृत्यवः” (८।४।३६) इति शत्वम् । दरिद्राणमिति । “सनि-
ष्वलि ल्युटि च न” (वा०) इत्युक्ते “दरिद्रातेराध्वानुके” (वा०) आतो लोपो न ।

मिह्यत । एतच्च “दाम्नी शस्युज” (३।१।८१) इति ष्ट्रन् विधौ व्युत्पत्तम् ।
ष्ठिवुषिवोरिति । एतच्च पूषोदरादित्वात् साधुः^१ । राजभोजना इति । कर्मणि ल्युट् ।
कर्तृपठ्यः समासः । राजाच्छादनमिति । करणे ल्युट् ।

१०३७. पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण [३।३।११८]

पुंलिङ्गे करणेऽधिकरणे चार्थे धातोर्घः क्वचित् संज्ञायाम् । णिलोपः ।

१०३८. छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य [६।४।९६]

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे । उरश्छदः । प्रच्छदः ।
अद्वोति किम् ? समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ।

१०३९. गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च [३।३।११९]

एते निपातयाः । गावश्चरन्त्यग्र गोचरः । संचरन्ति तेन संचरः इत्यादि ।

१०४०. अवो तृस्त्रोर्घम् [३।३।१२०]

अवतारः । अवतारः ।

('पुंसि संज्ञायां । पुंसि करणेऽधिकरणे चार्थे इति । एतेनेतः प्रभृति करणाधि-
करणयोरित्येवानुवर्तते भावाधिकारो निवृत्त इति सूचयति । आकुर्वन्त्यस्मिन् । इति)
व्यवहारानिति शेषः । आकरः ।

गोचरसंचर । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञं वक्ष्यति, सदपवादाथं पुनरर्थो
विधीयते । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति निर्वचनमाश्रमेतत् । रुद्धिशब्दस्त्वयं विषयपर्यायः ।
ज्ञानगोचर इत्यादि प्रयोगात् । संचरन्तेऽनेनेति । परस्मैपदपाठस्तु न युक्तः "समस्तु-
त्तोमायुक्ताद्" (१।३।५४) इत्यात्मनेपदविधानात् । संचरो मार्ग इत्यादिप्रहणात् ।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजन्त्यनेन व्रजः गोष्ठः, व्यजन्त्यनेन व्यजस्तालवृन्तः । आप-
तेऽस्मिन्नापणः । पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यस्मिन् निगमश्छन्दः । चोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः । निकपन्त्यस्मिन् निकपः । कपः ।

अवो तृस्त्रोर्घम् । अवतारः । अवतरन्त्यस्मिन् अवतारः कृपादिः । अवतरन्त्यने-
नेति । अवतरणमार्गोऽपि । अवतरणमवतार इति त्वयुक्तम् । भावाधिकारस्य निवृत्त-
त्वात् । भावे च "ऋदोरप्" (३।३।५७) इति—अवतर इत्येव भवति । घञो घका-
रोऽपगतः मार्गः 'मपामार्गं विमार्गं' इत्यादौ कुत्वार्यः । "हलश्च" (३।३।१२१) इति
हलन्ताद् धातोः संज्ञायां घञो विधानात् ।

१. पुंसि संज्ञायामित्यस्य—आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्यन्तो ( ) रेखाद्वितो नास्ति क० पु० ।

२. यशासोऽपि मार्गोऽपगतं इति क० पु० ।

१०४१. खनो घ च [३।३।१२५]

अस्माद् घः स्यात् चाद् घञ् । करणाधिकरणयोः पुंसि । आखनः ।
आखानः । “आखनोडङ्कडरङ्कवकाः वाच्याः” (वा०) उक्तं यैः । आखः ।
आखनिकः । आखरः । आखनिकवकः ।

१०४२. ईपद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् [३।३।१२६]

एष्वसुखसुखार्थेषूपपदेषु घातोः खल् स्यात् । “तयोरेवेति” (३।४.७०)
भावे कर्मणि चार्थे । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईपत्करः
सुकरो वा । “निमिमोलियामात्त्राभावात्” । ईपन्निमयः । दुः प्रमयः ।
सुविलयः ।

१०४३. उपसर्गात् खल्घञोः [७।१।६७]

ईपत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।

१०४४. कर्तृकर्मणोश्च भक्त्योः [३।३।१२७]

ईपदादिषूपपदेषु - कर्तृपूर्वाद्भुवः कर्मपूर्वान् कुजरच खल् स्यात् । “कर्तृ-
कर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम्” (वा०) खित्त्वान्मुम् । कृच्छ्रे । अदुरादयेन
दुरादयेन भूयते दुरादयं भवम् । अकृच्छ्रे । ईपदादयश्च भवम् । स्वादयश्च भवम् ।
ईपदादयङ्करः । दुरादयङ्करः । स्वादयङ्करश्चैवो भवता ।

खनो घ च । किमर्थं घित्करणं न हि खनक इत्यत्र कुत्वसम्भवोऽस्ति । एवं
तर्हि ज्ञापयत्येतन् अन्यतोऽप्ययं भवतीति भजे. भगः, पदेः पदः । खल् सवनने खल
इत्यादि सिद्धम् । आख इति । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोपः । आखर इति डरः ।

ईपद्दुःसुषु । एष्वसुखसुखेष्विति । यथा संभवमेतत् । दुर एव कृच्छ्रे संभवोऽ-
कृच्छ्रे एवेतरस्मोरिति । निवृत्तमिति । तयोरेवेत्यादि । दुष्करः कटो भवता । दुःशब्दो
रेफान्तोऽप्यस्ति । “सुदुरोराधिकरणे” (वा०) इति निर्देशात् । भवतेति । “न लोव-
व्यय” (२।३।६६) इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । आत्त्राभावादिति । “निमि-
मोलियां खलचोरात्त्रनिषेधः” (वा०) इत्युक्तेः । लभेनुं स्मारयति । “उपसर्गात् खल्-
घञोः” (७।१।६७) इति ।

कर्तृकर्मणोः । चकारः ईपदादीनामपि सन्निधोगार्थः । तेन यदा कर्तृकर्मणोरीप-
दादीनां च युगपदुपपदत्वं तदा खन् । तत्र कर्तृकर्मणी घातोऽनन्तरे प्रयोज्ये ईपदाद-
यस्तु व्यवधानेन न तु व्यत्ययेन । कुतः खित्करणात् । तद्धि मुमथं क्रियते मुम्
चानव्ययस्य । ईपदादीनां तु घातोऽनन्तर्ये तदनर्थकं स्यात् ।

१०४५. आतो युच् [३।३।१२८]

ईपदादिप्वादन्ताद् युच् स्यात् न खल् । ईपत्पानः सोमो भवता ।
दुष्पानः । मुपानः । दरिद्रातेर्नेति केचित् । “शासि युधि दृशि धृषि मृषिभ्यो
युच् वाच्यः” (ना०) वेत्येके । दुःशासनः । दुःशासः । सुशासनः ।
सुशासः । युधेर्प्यन्तात् । दुर्योधनः । सुयोधनः । दुर्योध्रः । सुयोधः । सुद-
र्शनः । सुदर्शः । सुधर्षणः । सुधर्षः । ईपन्मर्षणः । ईपन्मर्षः ।

१०४६. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा [३।४।१८]

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात् । “दोदूधोः” अलं
दत्त्वा । अलं दानेन । “पुमास्था” (६।४।६६) पात्वा खलु । पानेन खलु ।

न च कृदग्रहणपरिभाषया सगतिकेऽपि खिदन्ते मुम् भवेदिति वाच्यम् । एषा
हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविषया न चासावुत्तरपदाधिकारे प्रवर्तते इति लेख-
ग्रहणेन ज्ञापितम् । कथं तर्हि “खित्यनव्ययस्य” (६।३।६६) इत्यत्र खिदन्त इति तदन्त-
विधिभाव इति चेत् । अन्वयस्येति निषेधसामर्थ्यादेवेति तत्रैवोक्तमिति स्थितम् ।

ययास्यमभिप्रेत्याह—कृतपूर्वाद्भूव इत्यादि । च्चयर्थयोरित्यर्थः ।

अदुरादधेनेत्यादि । अनादधेन भवता दुःखेनादधेन भूयते इत्यर्थः । ईपदादधम्भ-
वमिति । अनादधेनादधेन भूयते इत्यर्थः ।

एव च कृद्वर्धमानविशेषणस्य दुरः आदधशब्देनासमर्थेन समासश्चिन्त्यः । अत
एवाकारे अनादधेनायासेनादधेन भूयते दुरादधम्भवमित्याद्येव विगृह्यते, न त्वदुरादधेन
दुरादधेन भूयते इति । दुरादधम्भवमिति वृत्तौ तु दुःशब्दस्यादधम्भवशब्देन समासो
नादधशब्देन । अत्रोभयोरप्युपपदयोः पूर्वं परस्य समासस्ततः पूर्वस्य । ‘उपपदमतिङ्’
(१।२।१६) इत्यत्र सुप् सुपोति निरुतम् । तेनानैकस्यापि युगपत् समास इति न्यासादयः ।

(कथं पुनः सुदुराः व्यवहितयोः प्रयोगः । “ते प्राग्धोतोः” (१।४।८०) इति
नियमात् इति चेत् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (१।३।११३) इति बहुलवचनानुवृत्तेः ।
दुरादधम्भवमित्यादि भाष्योदाहरणादिति भावः) ।

ईपदादधङ्कुर इति । अनादधश्चेत् सुखेनादधः क्रियते इत्याद्युल्लम् ।

च्ययर्थयोः किम् ? आदधेन सुभूयते । यत्तु स्वादधेन भूयते इति प्रत्युदाहरन्ति ।
तदसत् । अत्र हि खलोऽभावात् भूपसङ्गस्य घातः प्राक् प्रयोगेण भाव्यम् ।

युधेर्प्यन्तादिति । केवले कर्मणोऽसम्भवात् सन्वर्थन भाव्यमिति भावः ।

अलंखल्वोः । तुमय इत्यनुवृत्तेर्भविष्य विधिः । अत्र दत्त्वेति । “अमेवाध्ययेन” (१।२।
१०) इति नियमान्नोपपदसमासः । चाऽसरूपावधिनाऽपि सिद्धे वा ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

१. कर्म पुनरित्यारम्भ—इति भावः इत्यन्ते भागः ( ) रेखाद्धतो नास्ति क० पु० ।

१०४७. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३।४।२१]

समानकर्तृकयोर्धात्वोः पूर्वकाले स्थिताद्धातोः क्त्वा स्यात् । “अनु-
दात्तोर्देश” (६।४।३७) इति मलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । द्वित्वमतन्त्रम् ।
नत्वा स्तुत्वा व्रजति । स्वरत्यादेः “अयुक्ः किति” (७।२।११) इति नित्य-
मिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सुत्वा । धृत्वा ।

१०४८. क्त्वि स्क्रन्दस्फन्दोः [६।४।३१]

एतपोल्लोपो न स्यात् क्त्वे परे । स्क्रन्त्वा । स्फन्त्वा । ऊदित्वात् स्यादित्वा ।

क्त्वः कित्त्वे प्रयोजनमाह—“धुमास्येति” हत्वमिति शेषः । प्रतिषेधया. किम् ?
अलङ्कारः ।

समानकर्तृकेषु । समानशब्दः एकपर्यायः इत्याह—एककर्तृकयोरिति ।

यद्यपि शक्तिः कारकं सा च ‘प्रतिक्रियं’ भिद्यते । तथापि शक्तिशक्तिमतोरभे-
दादेककर्तृकत्वमुक्तम् । धात्वोरिति । क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वर्थयोरित्यर्थो
ज्ञेयः । पूर्वकाले स्थितादिति । पूर्वकालभार्याक्रियावचनादित्यर्थः ।

ननु समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्देशाद्गुण्यु न स्यादत आह—द्वित्वमतन्त्रम्
इति । अविवाचितमित्यर्थः ।

तेन बहूनामपि समानकर्तृकत्वे भवतोत्पुदाहरति—नत्वा स्तुत्वा’ व्रजति ।

नन्वेवमपि सर्वपूर्वाया एव प्राप्नोति यथामीषां ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयता-
मित्युक्ते सर्वपूर्वं एवानोयते । तत्राहुः । नेह स्तुत्यपेक्षं पूर्वकाल्यं यत् आख्यातवाच्या
क्रिया विशेषत्वात् प्रधानम् । तेन सा प्रति सर्वासा विशेषणत्वात् परस्पररेखासम्बन्धः
“गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति” न्यायात् ।

एव च कृत्वा प्रयोगोऽप्यानिमते भवति । स्नात्वा भुक्त्वा पोत्वा व्रजति । पोत्वा
स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति इति । इह तु पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र स्वशब्देन पूर्व-
कालस्योक्तत्वात् क्त्वा न भवति । आस्यते भोक्तुम् इति वासरुषधिघिना लङ्घि”
भवति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजो लडादय एव भवन्ति । आसित्वा भुङ्क्ते
इति तुमुनत्र न भवति । आसित्वा भोक्तुम् इति अनभिधानादित्याहुः ।

स्वरव्यादेरिति । “स्वरतिमूति” (७।२।४४) इति विकल्पपरमपि बाधित्वा
पूर्वविप्रतिषेधेन निषेध एव भवतोत्पत्त्यर्थः ।

क्त्वि स्क्रन्दि । स्क्रत्वेति । “एकाच” (२।२।१० इति.नेट् ।

१. समन्वियमिति क० पु० । २. स्तुत्वेति नास्ति क० पु० ।

३. पोत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति नास्ति क० पु० । ४. तुमुनतीति क० पु० ।

५. नि स्यातीति क० पु० ।

१०४९. न क्त्वा सेट् [१।२।१८]

सेट् क्त्वा किन् स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ।

१०५०. मृडमृदगुधकुषकिलशवदवशः क्त्वा [१।२।१७]

एभ्यः सेट् क्त्वा किन् स्यात् । मृडित्वा इत्यादि । “किलशः क्त्वा” (७।२।५०) इति वेद् । किलशित्वा । किलम्बित्वा । उदित्वा । उपित्वा । “रुद्र-विद्” (१।२।८) इति किञ्चम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

१०५१. नोपधात् थफान्ताद्वा [१।२।२३]

नकारोपधात् थफान्तात् परः सेट् क्त्वा किन् स्याद्वा । श्रयित्वा । श्रान्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ? कोषित्वा । रेफित्वा ।

१०५२. वञ्चिलुञ्च्युतरच [१।२।२४]

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ।

न क्त्वा सेट् । शयित्वेति प्रकित्वादगुणः ।

मृन्मृद । मृड मुखने मृद चोदे । गुध रोषे । कुष निष्कर्षे । किलश हिंसाम् दिवा-दिरात्मनेपदी । किलशू विबाधने क्रमादिः । द्वावपि । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । “न क्त्वा सेट्” (१।२।१८) इति निषेधस्यापवादः । उदित्वेति । यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् । उपित्वेति । “वमतिजुषोरिट्” (७।२।५२) इतीद् संप्रसारणम् । “श्राति-वशि” (८।१।१०) इति पत्वम् । गृहीत्विति । “ग्रहिण्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । “ग्रहोऽलिटि” (७।२।३७) इति दीर्घः ।

नोपधात् थफान्ताद्वा । अन्तग्रहणं लुत्कार्यम् । श्रयित्वेति । श्रान्य ग्रन्थे सन्दर्भः । “अर्तिदताम्” (६।४।२४) इति नलोपः । गुफित्वेति । गुफ ग्रन्थे । कोषित्वा । रेफित्वेति बुध पूतीभावे । रेफ कत्यनपुदनिन्दाहिंसादानेषु । “रलो व्युपधात्” (१।२।२६) इत्यपि विकल्पोऽयं न भवति । नोपधग्रहणसामर्थ्यादिति स्थितम् ।

वञ्चिलुञ्चतन्त्र । वञ्चु गतो । भ्वादिः । वञ्चु प्रलोभने । चुरादिः । लुञ्च अपनयने । अतिः सोत्रो धातुपुंल्लार्थः धातुसाहचर्यान् । तस्यार्धधातुके इयङो विकल्पनात् तदभाव-पक्षे कित्त्वं विकल्प्यते ।

१. क्यनपुदनिन्दाहिंसादानेषु इति क. पु. ।

१०५३. तृपिमृषिकृशेः काश्यपस्य [१।२।२५]

एभ्यः सेट् क्त्वा किदा स्यात् । तृपित्वा । तर्पित्वा । मृपित्वा । मर्पित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । “रलो व्युपधाद्” (१।२।२६) इति क्त्वा । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । व्युपधाद् किम् ? वर्तित्वा । रलः किम् ? सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । “वसतिभुधोरिट्” (७।२।५२) धुधित्वा । क्षोधित्वा । “अञ्चेः पूजायाम्” (७।२।५३) इतीट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वा । लुमित्वा । लोमित्वा । विमोहने तु लुञ्च्वा ।

१०५४. जङ्गश्च्योः क्त्वा [७।२।५५]

आभ्यां परस्य क व इट् नित्यं स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

१०५५. उदितो वा [७।२।५६]

उदितो धातोः क्त्वा इड् वा स्यात् । शमित्वा । “अनुनासिकस्य क्तिवृ” (६।४।१५) इति दीर्घः । शान्त्वा । घृत्वा । देवित्वा ।

१०५६. क्रमश्च क्त्वा [६।४।१८]

क्रम उपधाया दीर्घो वा स्यात् झलादौ क्त्वा परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् ? क्रमित्वा । “पूढश्च” इति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ।

तृपिमृषि । त्रितुया विपासायाम् । मृष तित्तितायाम् । कृश तनूकरणे । काश्यप-
ग्रहणं पूजार्थम् । वेति हि वर्तते । अञ्चित्वेति । पूजायाम् “उदितो वा” (७।२।५६)
इति विकल्पं वधित्वा “अञ्चेः पूजायाम्” (७।२।५३) इति नित्यमिड् । “न क्त्वा
सेट्” (१।२।१८) इत्यक्तत्वान्नलोपाप्रसङ्गः ।

एवं च “नाञ्चेः पूजायाम्” (६।४।३०) इति नलोपमात्रः इति प्राचोक्तं
निविषयम् । अक्त्वेति गत्यर्थस्यापि “दितो वा” (७।२।५६) इतीट्पक्षे नलोपा
प्रसङ्गात् । अञ्जित्वेतत् पूर्ववत् । लुमित्वेति । लोमित्वा । “लुभो विमोहने” (७।२।५४)
इतीट् । “रलो व्युपधात्” (१।२।२६) इति वा क्त्त्वम् ।

जङ्गश्च्योः । इट् नित्यमिति जृ इत्यस्य “ऋयुक् किति” (७।२।११) इति
निषेधे प्राप्ते व्रश्चेस्तूदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते इट् विधीयते इत्यर्थः । जरोन्वेति । “वृत्तो
वा” इति वा दीर्घः । घृत्वेति । “नञ्च्योः शूड” (६।४।१६) इत्यूट् । यण् ।

१. लोमित्वेति नास्ति क० पु० ।

१०५७. जान्तनशां विभाषा [६।४।३२]

जज्ञारान्तानां नशेचलोपो वा स्यान् क्त्व परे। भक्त्वा। भङ्क्त्वा।
रक्त्वा। रङ्क्त्वा। नष्ट्वा। नङ्क्त्वा। “झलादौ वाच्यम्” (वा०) नेह—
अञ्जित्वा। “जनसन” (६।४।४२) इत्याचवम्। खात्वा। खनित्वा।
“यतिस्पति” (७।४।४०) इतीचवम्। दिच्वा। सित्वा। स्थित्वा। “दधाते-
हिः” (७।४।४२) हित्वा।

१०५८. जहातेश्च क्त्व [७।४।४३]

अस्य हिः स्यान् क्त्वः। हित्वा। हाडस्तु हात्वा। “अदो जग्धिः”
(२।४।३६) जग्ध्वा।

१०५९. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् [७।१।३७]

अनञ्पूर्वे समासे सति क्त्वो ल्यवादेशः स्यात्। तुक्। प्रकर्षेण कृत्वा
प्रकृत्य। अनञिति किम्? अकृत्वा।

जान्त। वशांप्रहणादेव तदन्तविधिताभेऽप्यन्तप्रहण स्पष्टार्थम्। नङ्क्त्वेति।
“मस्तिजनशोर्भक्ति” (७।१।६०) इति नुम्। तस्य पक्षे लोपः। ‘रधादिभ्यश्च’
(७।१।६५) इतोऽपक्षे नञित्वा। अञ्जित्वेति। ऊदित्वादिङ्वा। इङभावपक्षे त्वक्त्वा
प्रङ्क्त्वा इत्युभयं भवति।

जहातेश्च क्त्व। हात्वेति। ओहाङ् गतो। “अदो जग्धिः” (२।४।३६) जग्ध्वेति।
मद् भक्षणे। “भक्षस्तथो.” (८।२।४०) इति घत्वम्। “भरो भरि सवरौ” (८।४।६५)।

समासेऽनञ्पूर्वे। अनञिति पर्युदासोऽयम्। स च “नञ्निव युक्तन्यायेन मदृशं गृह-
णाति। (नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययं गृह्यते पूर्वशब्दस्यावयववचनः। तेनाव्ययपूर्व-
पक्षसमास इह गृह्यतेः सः परमकृत्वेत्यादौ न भवतीति व्याचष्टे—अनञ्पूर्वं इत्यादि।
लकारो) “लिति” (६।१।६३) इति स्वरार्थः।

पित्वस्य फलमाह—तुमिति। प्रकर्षेण कृत्वेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया।
प्रकृष्टं करणमिति यावत्। प्रशब्दोऽत्र धात्वर्थगतं प्रकर्षं द्योतयन् “तुमिति प्रादयः”
(२।१।१८) इति क्त्यान्तेन नित्यं समस्यते। क्त्वो ल्यप्ः स्यानिवत्त्वात् “ह्रस्वस्य पिति”
(६।१।०९) इति तुक्। स्नात्वा कालकः। पीत्वा स्थिरकः इत्यादौ तु मयूरव्यसकादिषु
निपातनात् ल्यवभावः।

१. अन्तप्रहणं स्पष्टार्थम् इत्यादिभ्यः—अङक्त्वेत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।
२. नञ्भिन्नमित्यादिभ्यः—अपरपृष्ठे मकार इत्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति क० पु०।

१०६०. पत्वतुकोरसिद्धः [६।१।८६]

पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कोऽसिचत् । कोऽसि ।
अत्र “एङः पदान्तादिति” एकादेशस्यासिद्धत्वात् न पत्वम् । अधीत्य । प्रेत्य ।
अत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् “न्स्वस्य” (६।१।७१) इति तुक् ।

१०६१. वा त्यपि [६।४।३८]

अनुदात्तोऽदेशश्चोक्तानां न्यपि परे वानुनामिकलोपः स्यात् । व्यव-
स्थितविकल्पत्वात् मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनतनादीनां च नित्यम् ।

पत्वतुकोरसिद्धः । एकादेश इत्यर्थः । एक आदिश्यतेऽनेनेत्येकादेशः । एकादेश-
शास्त्रम्—आदगुणादीत्यर्थः ।

कार्मासिद्धत्वे हि यद्यपि पत्वे न दोषः । कोऽसिचदित्यादावोकारस्यासिद्धत्वेने-
र्णोऽभावेन तन्निमित्तस्य पत्वस्याप्रसङ्गात् । तथापि तुकि दोषः स्यात् । प्रधोत्प्रेत्या-
दावेकादेशेन दोर्घेण स्थानिनो ह्रस्वस्य निर्वातितत्वात् ।

न चैकादेशस्यासिद्धत्वेऽपि स्थानिनः पुनस्मञ्जनमस्ति । कोऽसिचदिति ।
पिच चारणे । “लिपिसिचिह्नरच” (३।१।५३) इति च्लेरङि “किमः क” (७।१।१०३)
सौत्त्वम् “भतो रोरप्नुतात्” (६।१।११३) इत्युत्त्वम् । “एङः पदान्तादिति” (६।१।१०६)
इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्यान्तादिबत्वेति । परादिवद्भावात् ओऽसिचत् इति पदं तेन
सकारः परादिर्न भवतीति “सात्पदाद्योः” (८।३।१११) इति निषेधाभावादेकादेश-
मोकारमाश्रित्य भत्वम् “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।११६) इति प्राप्तं तदसिद्धत्वान्न
भवति ।

असिद्धत्वे हि पत्वशास्त्रं प्रति को असिचदित्येवमवतिष्ठते पदं तत्र चाकारेण
व्यवधानात् पत्वाप्राप्तिरिति ।

एवं कोऽस्य—इत्यत्र प्रत्ययसकार इति प्राप्तम् । अस्येतीदमः पष्ठथेकवचनस्य
“टाङ्.सिद्ध्याम्” (७।१।१२) इति स्यः ।

सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति अत्रेत्यादि ।

उक्तार्थं प्रासङ्गिकं पत्वमुदाहृत्य तुकमुदाहरति अत्रेत्येति । अविपूर्वं इङ्
अध्ययने । क्तो व्यपि सर्वस्योर्ध्वेण ह्रस्वस्य निर्वातितत्वात् तुक् न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वे तु तुक् प्रति अघि इय इत्येवमवस्थित पदरूपमिति ह्रस्वाश्रयः समि-
ध्यतीत्युपदर्शयति—एकादेशस्यासिद्धत्वादित्यादि ।

वृत्ते छत्रम् अयत्रे छत्रमित्यत्र डे इट् प्रत्ययस्य च “आदगुणः” (६।१।८७)
तस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वत्वलक्षणः “छे च” (६।१।७३) इति नित्यस्तुक् स्यात् । “दोर्घाति

आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य ।
 “अनेल्यपि बाभावा नेति केचिन् । उदज्य । अदो जग्विल्यपि किति । प्रजग्य ।
 अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव जगधौ सिद्धेऽपि ल्यबुक्तेर्ज्ञायते हित्व-इत्वं-आत्वं-इत्वं-
 दोर्बत्वं-श-ऊङ्-इद्-विधयो ल्यपि न स्युरिति ।

१०६२. न ल्यपि [६।४।६९]

ल्यपि परे घुमात्वादेरीत्वं न स्यात् । विधाय । प्रदाय । प्रसृत्य ।
 प्रस्थाप । प्रक्रम्य । आरुच्छय । प्रदीप्य । प्रपठ्य । एषु हित्वाद्यभावः ।
 प्रमाय । प्रगाय । प्रणय । प्रहाय । प्रसाय । दो प्रदाय । प्रशाय ।
 प्रच्छाय । “भीनातिमिनोति” (६।१।५०) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय ।
 उपदाय । “विभाषा लोपतेः” (६।१।५१) विलाय । विलीय । गिलीनः ।
 उत्तार्य । विचार्य ।

पदान्ताद्वा” (६। १६६) इति विकल्प इत्यन्ते इति चेत्, सत्यम् । प्रतिपिध्यतेऽप्रा-
 त्तिद्वयम् “सप्रसारणोऽनु प्रतिपेधो वक्तव्यः” (वा०) इति । सप्रसारणं तु न
 प्रयाजयति शक्यं परिबोधु । अत्र ह्येतो वेतरश्च विविपि सप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते
 तस्य “हल.” (६।४।२) इति दोषेण निवर्तितत्वात् एकादेश एव नास्ति कस्यासिद्धत्वं
 प्रसज्यते येन पत्वाभावः शङ्क्येत । न वा स्थानिवत्तम् अन्वविधित्वात् ।

भाषादेति । प्रागप्येत्यादि । गम्-हृन्-नम्-अम्-बृन्-त्तनां रुपाणि ।

प्रतो इति । ननु प्रजग्येत्यत्र नमासापेक्षत्वेन बहिरङ्गात् ल्यपः पूर्वनिवैकपदा-
 श्रयत्वादलनापेक्षत्वाच्चान्तरङ्गत्वेन जगिः क्त्वावस्थापामेव प्राप्नोति तत्र द्वितीयेव
 निष्ठं ना-ना-नन्वग्रहणेनेत्याद्यङ्ग-अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते इति
 नापनायं ल्यग्रहणमित्याह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ।

नापनस्य फलमाह—हित्वाद्यादि ।

तद् यमा विधाय दधातेहि न । प्रदाय “दोदधोः” (७।४।४६) इति दद् ।
 प्रसृत्य । “जमसनसनाम्” (६।४।४२) इत्यात्वं न । प्रस्थाप । “घतित्यति” (७।४।४०)
 इतीत्वं न । प्रक्रम्य । “क्रमश्च क्त्वा” (६।४।४८) इति दोषो न । आरुच्छय ।
 प्रदीप्य । च्युञ्चो शूळो न । प्रपठ्य । दलादेशितोऽन ।

“घुमात्वा” (६।४।९६) इतीत्त्वस्याप्यभावमुदाहरति—प्रमायेत्यादि ।
 प्रशाय प्रदायेति । “शाद्योरन्यतरस्याम्” (७।४।४१) इति प्रासत्वेत्यस्याभावः ।
 उत्तार्य । विचार्येति । तृ प्लवनतरणयोः । चर गतिमचरणयोः । लो वृद्धिः ।

१०६३. त्यपि लघुपूर्वात् [६।४।५६]

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् न्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य ।
लघुपूर्वात् किम् ? संग्रधार्य ।

१०६४. विभाषाऽनः [६।४।५७]

आन्तोतेणेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ।

१०६५. क्षिया [६।४।५९]

क्षियो न्यपि दीर्घः स्यात् । वेत्येव । प्रक्षीय । प्रक्षिप्य ।

१०६६. मयतेरिदन्यतरस्याम् [६।४।७०]

मेड इकारोऽन्तादेशः स्यात् वा ल्यपि । अगमित्य । अपमार्य ।

१०६७. त्यपि च [६।१।४१]

वेओ ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाप ।

१०६८. ज्यश्च [६।१।४२]

ज्या इत्यस्य तथा । प्रज्याय ।

१०६९. व्यश्च [६।१।४३]

व्येओ ल्यपि प्राग्बत् । उपव्याय ।

त्यपि लघुपूर्वात् । लघुरक्षपूर्वो यस्मात्स लघुपूर्वोऽर्थाद्वलेव तस्मात् परस्येत्यर्थः ।
'एोरनिटि' (६।४।५९) इति लोपापवादः । विगणय्येति । 'णावतो लोपस्य स्थानि-
वत्त्वान्नोपधावृद्धिः । प्रणमय्येति । मितां ह्रस्वः । प्रवेभिदय्येति । भिदेर्यङन्ताणो'
अतो लोपे "यस्य ह्रस्वः" (६।४।४६) इति यलोपः ।

न च "असिद्धवदत्रामात्" इति ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् लघुपूर्वात्
परो णिर्नास्तीति वाच्यम्, 'व्याश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ ल्यपि गुणे । एेरया-
देश इति ।

संग्रधार्येति । घृज् धारणे णौ वृद्धिः णिलोपः ।

१. णावतो लोपस्येति नास्ति क० पु० ।

२. स्य ग्रहलोपे इति क० पु० ।

३. व्याश्रयत्वादिति नास्ति क० पु० ।

१०७०. विभाषा परे [६।१।४४]

परेः व्येजो वा संप्रसारणं स्याल्लपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् “हलः”
(६।४।२) इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । समो वेत्येके । संवीय ।
तत्कालेऽपि क्त्वा क्वचित् । आस्यं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हसति ।

१०७१. आभीक्ष्ये णमुल् च [३।४।२२]

धातोः पूर्वकाले णमुल् स्यात् पौनःपुन्ये क्त्वा च । “नित्यवीप्सयोः”
(८।१।४) स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा वा । पायं पापम् ।
भोजं भोजम् । “चिण्णमुलोर्दीर्घः” (६।४।६३) इति णिचि वां दीर्घः । गामं
गामम् । गमं गमं वा । “विभाषा चिण्णमुलोः” (७।१।६९) इति जुम् वा ।
लम्भं लम्भम् । लाभं लाभम् । प्रादौ तु प्रलम्भं प्रलम्भम् । एयन्तजागुस्तु
जागरं जागरम् । जागार जागारमित्यादि शेषम् ।

विभाषा पः । प्राप्नोतेरिति । प्राप्नु व्याप्तावित्यस्य । न त्विडादेशस्य लाक्षणिक-
कत्वादिति भावः ।

तुकं बाधित्वेति । व्येज् संप्रसारणे कृते ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्राप्नोति तं बाधित्वा
परत्वात् “हलः” (६।४।२) इति दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्न तुगिरत्यर्थः ।

तत्कालेऽपीति । पूर्वकालत्वाभावादप्राप्ती वचनम् ।

मुख व्यादायेति । पूर्व ह्रस्वी सपिति पश्चाद् व्यादत्ते । यदेव हसति तदेव
संमीलयति इति पूर्वकालत्वाभावः ।

अन्ये त्वाहुः । अत्रश्यं ह्रस्वी व्यादाय मुहूर्तं स्वपिति संमील्य च हसति । ततश्चो-
त्तरकालभावि स्वापह्लासतणापेक्षं पूर्वकाल्यमप्यस्ति । तदाश्रयः क्त्वा सूत्रेणैव सिद्धः
नाप्योऽनेनेति ।

प्राप्तीक्ष्ये । पौनःपुन्ये इति । पौनःपुन्यविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्नित्यर्थः ।

नित्यवीप्सयोरेति । अनेन द्वित्वमिति शेषः । द्विवचनसाहतावेव क्त्वाणमुला-
वाभीक्ष्येद्योतयतः इति भावः ।

स्मारं स्मारमिति । स्मृ चिन्तायाम् । णमुलि णित्वाद् वृद्धिः । “कृन्मेजन्तः”
(१।१।३६) इत्यव्ययं द्विवचनम् । “विभाषा प्रयमपूर्वेषु” (३।४।२४) इत्यत्र
विभाषाग्रहणं क्त्वाणमुल्भ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युरिति क्रियमाणां ज्ञापकं यत्र
क्त्वाणमुली विधीयेते तत्र वाऽग्रहणविधिर्नास्तीति । तेनाभीक्ष्ये लडादयो न भवन्तीति
स्थितम् ।

१०७२. कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् [३।४।२५]

कर्मण्युपपदे कृञः खमुञ् स्यात् आक्रोशे गम्ये । चौरः क्रोशमाक्रोशति ।
चौरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः ।

१०७३. स्वादुमि णमुल् [३।४।२६]

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यात् । एककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुंकारं भुङ्क्ते
मान्तत्वमधिकारार्थम् । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
मान्तत्वमधिकारार्थम् । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
सम्पन्नंकारम् । लवणंकारम् । वाऽसरूपेण क्त्वाऽपि स्वादुंकृत्वा भुङ्क्ते ।

१०७४. अन्यथैवंकथमित्यंसु मिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञ्
[३।४।२७]

एपूपपदेषु कृञो णमुल् स्यात् मिद्धोऽप्रयोगो यस्य स तथा चेत् । कृञो-
व्यर्थस्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारं एवङ्कारं कथंकारं इत्यङ्कारं
भुङ्क्ते । इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । अन्यथा शिरः कृत्वा भुङ्क्ते । क्त्वाऽपि ।
एवं कृत्वाचि ।

पायम् पायमिति । “आतो युक् चिण्कृतोः” (७।३।३३) इति युक् । गामं
गाममिति । गमेर्ष्यन्ताण्णमुल् । मित्तां ह्रस्वे वा दीर्घः । सिलोपः । प्रादी तु प्रनम्भ
इति । तद्वचं काशिकामाम्—“विभाषा चिण्णमुलोः” (७।१।९९) इत्यत्र इयं व्यवस्थित-
विभाषा तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः प्रादेनित्यं भवतीति “चिण्णमुलोऽनुपसर्गस्य” इति च
वार्तिकम् । व्यन्तजागृस्त्विति । व्यन्तजागृतोश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति केचिदित्युक्तेः ।
कुवलस्य तु “जाग्रोऽविचिरणलुडित्सु” (७।३।८५) इति गुण एवेति भावः ।

कर्मणाक्रोशे । चौरङ्कारमाक्रोशति—इति चौरादयः शब्दाः इह शब्दप्रधानाः
करोतिश्चोच्चारणार्थः । चौरस्त्वमित्युच्चार्याक्रोशतीत्यर्थः । इति विवृणोति ।
चौरोऽमि—इत्युच्चार्येति शेषः । नात्र करोतिर्निष्पादनायः । न ह्यनेन चौरः क्रियते,
अपि त्वाक्रोशसंपादनार्थमचौरोऽपि चौर इत्युच्यते इति भावः ।

स्वादुमि णमुल् । स्वादुमीत्यर्थप्रहणम् व्याख्यानादित्याह—स्वाद्वर्थेष्विति । तेन
तत्पर्यायाणामपि मान्तत्वं सिद्धयतीति भावः । पूर्वकाले इति । पूर्वकाले वर्तमानात्
कृञ इत्यन्वयः । स्वादुंकारमिति । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपातनम् ।

१. चौरादय आक्रोशार्थतद्व्यवधाना इति ५० पु० ।

१०७५. यावति विन्दजीवोः [३।४।३०]

यावत्युपदे आभ्यां णमुल् स्यात् । विद्ल लाभे । यावद्देदं भुङ्क्ते ।
यावज्जीवमधीते ।

अथ किमर्थं णमुल् विधीयते न प्रकृतः समुज्ज्वेव विधीयते । तत्र स्तित्वादेव मुम् सिद्धयति इति मान्तत्वमपि न निपात्यमित्याशङ्क्याह—मान्तत्वमविकाराधमिति ।

अयमर्थः समुज्ज्वपि कृते ऋधन्तस्य मुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात् । ततश्च स्वादुमिति । "वो च" (७।४।२६) इति दीर्घः स्यात् । स्त्रियां च 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति डीप् स्यात् । अतः स्वादुमिति रूपं निपात्यते । तत्तामध्यात् भावप्रत्ययविषये रूपान्तरं व्यावर्तयद्विकारनिवृत्त्यर्थः सपद्यते । तत्तत्र मान्तत्वेनानन्तत्वात् डीपभावः । अनजन्तत्वात् नृत्वदीर्घा इति । अस्वादीमिति आदि । ऋधर्धविवक्षायां न स्वादो डीप् न वा दीघादिकार्यं किं तु स्वादुकारमित्येव भवतीत्यर्थः । सपन्नलक्षणशब्दाः अपि स्वादुपर्यायोः । स्वादुकृत्वेति । भावप्रत्ययमात्रे स्वादुमो मान्तत्वनिपातनमिति भावः ।

अन्याद्यर्थत्वात् निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तदेव विवृणोति । इच्छन् भुङ्क्ते इत्यर्थः इति ।

नह्यत्र करोतिनार्ये कश्चिद्विशेषः क्रियते इत्येतावत् । न तु सर्वथाऽर्थशून्यत्वमुच्यते । अन्यथा भेदनिबन्धनस्य पूर्वकानस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावात् क्त्वाणमुलावेव न स्याताम् । अथापि णमुल्वचनतामध्यादिभयाभावेऽपि स्यात्, तथापि वाऽस्तरूपविधिना तदुभयलक्षणः क्त्वा तु न स्यात् । तस्मादिहापि—अस्ति क्रियाद्वयं तस्य सामान्यविशेषभावेनान्वयः । तथा हि क्रियासामान्यविषयः कर्णेतिस्तद्विषयः प्रकारोऽन्यथादिशब्दैरुच्यते । तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे भोजनादौ पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति । ततश्चान्यथा भुङ्क्ते इत्युक्ते यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतीति विशेषेणैव सामान्यापेक्षाया उपलब्धादित्येतावता प्रयोगानर्हत्वं मुच्यते । न पुनरभिधेयात्त्वात् ।

एवं च क्रियाभेदनिबन्धनः क्त्वाप्युपपद्यते इति सूचयति । क्त्वापोति । वाऽन्यरूपविधिनेत्यर्थः ।

यावति विन्दजीवोः । पूर्वकाले इतोह नास्ति । यावद्देदं भुङ्क्ते इति । यावत्समभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

अमाकल्पार्थमेतत् । साकल्ये तु "कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये" (३।४।२६) इत्येव सिद्धम् । यथा ग्राह्याणवेदं भोजयति । यं यं लभते तं तं भोजयतीत्यर्थः ।

१०७६. निमूलममूलयोः कपः [३।४।४३]

एतयोः कर्मणोः कपो णमुल् स्यात् ।

१०७७. कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः [३।४।४६]

कषादिषु मध्ये यस्मात्तन्मुक्तः स एव अनुप्रयोज्यः । धातुसम्बन्धे सिद्धेऽपि नियमार्थमुक्तिः । निर्मूलकापं कपति । समूलकापं कपति । समूलं कपतीत्यर्थः ।

१०७८. झुक्कचूर्णरूक्षेषु पिपः [३।४।३५]

एषु कर्मसु पिपो णमुल् स्यात् । शुष्कपेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । इत्यादि ।

१०७९. परिवलिश्यमाने च [३।४।५५]

स्वाङ्गे द्वितीयान्ते । शिरः पेपं बुध्यते ।

निर्मूल । कप हिंसायाम् ।

कषादिषु यथा । “निर्मूलसमूलयोः कपः” (३।४।३४) इत्यारम्भे धेय्यो णमुल् विहितस्ते कषादयः । “धातुसम्बन्धे इति । क्रियान्तरसम्बन्धे इत्यर्थः

नियमार्थमिति । प्रकृतिधातुयोग एव कषादेष्टुंमुल् स्यादन्ययोगे मा भूदित्येवमित्यर्थः ।

निर्मूलकाप कपतीति । निर्गतं मूलमस्य निर्मूलं कपसां करोतीत्यर्थः ।

एकस्यापि धात्वर्थस्य निर्मूलादि विशेषणसम्बन्धाद् भेदे सति सामान्याविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । एवमुत्तरत्रापि ।

समूलाकृतजीवेषु । सजीवं गृह्णातीत्यर्थः इति । जीवतीति जीवः “इगुपघ” (३।१।१३५) इति कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः इति हरदत्तः । करणे “हिंसार्थानां च समानकर्तृकारणम्” (३।४।४८) इति णमुलं बध्यति । ग्रहिसार्थमिदम् । यथाविध्यनुप्रयोगार्थं तत्रैव नित्यसमासार्थं च हन्तेहिंसार्थस्यापि प्रत्ययोजनेनैवेत्येते पूर्वविप्रतिषेधेन । हिंसार्थानामित्यनेन तु कृते “तृतायाप्रभृतीन्यतरस्याम्” (२।२।२१) इति विकल्पितः समासः स्यात् इति ।

१. धातुसम्बन्धे इति क० पु० ।

२. समानकारकाणामिति क० पु० ।

१०८०. विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
[३।४।५६]

द्वितीयान्ते । गेहानुग्रवेशमास्ते इत्यादि ।

१०८१. समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहः [३।४।३६]

एषु कर्मसु क्रमेण हन्त्यादेर्णमुल् स्यात् । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राह गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

१०८२. करणे हन [३।४।३७]

करणे उपपदे हन्तेर्णमुल् स्यात् । पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

१०८३ स्नेहने पिप [३।४।३८]

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिपेर्णमुल् स्यात् । तैलपेपं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ।

१०८४. हस्ते वर्तिग्रहोः [३।४।३९]

हस्तार्थे करणे आभ्यां णमुल् स्यात् । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । करेण गृह्णातीत्यर्थः ।

स्नेहने पिपः । व्याख्यानादर्धग्रहणमित्याह—स्निह्यतेऽनेनेति । द्रवद्रव्यमुच्यते । तेनोदपेपं पिनष्टात्याद्यपि । 'पेपं वासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदकस्योदभावः । स्वेपुषु । स्व इत्यर्थग्रहणमित्याह—स्ववाचिनीति । घनं स्वस्य पर्यायः । गौविशेषः । कथं पुनः स्वं रूपमिति सति पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं इत्यादि स्वोक्तेऽर्थवात्तिकप्रमाणयति वृत्तादाविति । विभाषा "वृत्तमृग" (२।४।१२) इत्यत्र वृत्तविशेषाणामेव ग्रहणं न स्वरूपपर्याययोः । "स्वेपुषुः" (३।४।४०) इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां ग्रहणम् स्वरूपस्यापि इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तथा च स्वपोषमित्युदाह्रियेत "सभाराजा" (२।४।१३) इत्यत्र तु राजपर्यायाणामेव ग्रहणम् न स्वरूपविशेषयोः । "पक्षिमत्स्यमृगान्" । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीत्यत्र स्वरूपस्य विशेषस्य च ग्रहणं न पर्यायस्य भोजनस्येष्टिरिति सूक्तम् । एतत् सर्वं तत्रैवोपपादितमस्माभिः । उपदंशस्तृतीयामाम् । मूलकोपदशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्वं शाब्दं मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदश्य किम् ? यथात् मूलकमित्येतदेव कर्म गम्यते । यद्येवं मूलकेनेति कारणस्योपदंशिना सामर्थ्याभावात् प्रत्ययो न स्यात् उपपदसंज्ञासमासश्च न प्राप्नोति । तत्राहुः । यद्यपि भुजिना शब्दोऽन्वयः उपदंशिना तु कर्मपित्तायां सन्निधानादयोग्यत्वाच्च वस्तुतः सम्बन्धोऽस्त्येव भुजिप्रति हि करणमन्यथा नोपपद्यते ।

१०८५. स्वेषः [३।४।४०]

स्ववाचिनि करणे पुषेर्णमुल् स्यात् । स्वपोषं पुष्णाति । स्वेन पुष्णाती-
त्यर्थः । पर्यायाणां विशेषाणां चात्र ग्रहणमिष्यते । वनपोषम् । गोपोषम् ।

वृक्षादौ तद्विशेषाणां स्वे पर्यायविशेषयोः ।

पर्यायस्यैव राजादौ मत्स्यादौ तद्विशेषयोः ॥

१०८६. उपमाने कर्मणि च [३।४।४५]

येन कर्म कर्ता चोपमीयते तत्रोपपदे णमुल् स्यात् । रत्ननिधायं निधत्ते ।
रत्नमिव निधत्ते इत्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

१०८७. उपदंशस्तृतीयायाम् [३।४।४७]

तृतीयान्तोपपदात् उपदंशेर्णमुल् स्यात् । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूल-
केनोपदंशं भुङ्क्ते । “तृतीयाप्रभृतीनि” ( ) इति वा समासः ।

१०८८. अपादाने परीप्सायाम् [३।४।५२]

त्वरायामपादानोपपदात् धातोर्णमुल् स्यात् । कपादित्वाभावात् यथा
विध्यन्तुप्रयोगो न । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय धावतीत्यर्थः ।

१०८९. द्वितीयायां च [३।४।५३]

द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् त्वरायाम् । यष्टिग्राहं युष्यन्ते ।
यष्टीर्गृहीत्वा युष्यन्ते इत्यर्थः ।

अत्राथऽभिप्रेत्यन्धे वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययादि भविष्यतीति तदभिप्रेत्याह—
तृतीयाप्रभृतीति । वाऽस्वरूपविधिना क्त्वाऽपि । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ।

अपादाने परी । शय्याया उत्थायेति । एव नाम त्वरते । यदवश्यकर्तव्यमप्यज्ञि-
प्रक्षालनादिभाषेक्षते शय्योत्थानमात्रमेवाद्विद्यते इति विवक्षायां त्वरा गम्यते ।
एवं यष्टीर्गृहीत्वेत्यत्रापि । एवं नाम युद्धाय त्वरे यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि
गृहीत्वा धावति नायुधं प्रक्षीयते इति विवक्षया त्वरा ज्ञेया ।

१०९०. अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ
[३।४।५९]

अव्यये उपपदे कृञः एतौ स्तः । अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथने
उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारं वा अप्रियं ब्रूते । नीचैः कृत्य प्रियं ब्रूते ।
इत्यादयः कृतो ज्ञेयाः दिङ् मात्रमेतदुक्तम् ।

अव्ययेऽप्यया । असन्देहाय यथाभिप्रेतरूप्यानेऽव्यये इति वाच्येऽन्यथा निर्देशा-
न्तजः प्रक्षेपो गम्यते । अयथाभिप्रेतशब्द आस्थानक्रियाविशेषण यथाभिप्रेतं न
भवति तथा ख्याति इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । अप्रियस्योच्चैरिति । नीचैर्नामाप्रियं
वाच्यं मरणादि उच्चैर्नाम पुत्रजननादि वाच्यम् । यत्तु तयोर्विपर्ययेण कथनं भवति
तदयथाभिप्रेतमित्यर्थः ।

प्रियं ब्रूते इति । प्रियाख्यान यद्यप्यभिप्रेतं तथापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्या-
नभिप्रेतत्वमत्र विवक्षितम् ।

इत्यादय इति । इह विशिष्यगुणा अपि मूलशास्त्रादवगन्तव्या इत्यर्थः ।
दिङ् मात्र मार्गव्युत्पादनमात्रमिह कृतं न साकल्येन व्याकरणं संगृहीतम् । विस्तर-
भीष्यालव्युत्पादनाद्यमेवैतद् ग्रन्थकरणात् यद्वक्ष्यति ।

ग्रानन्त्यात् सर्वशः शब्दा इत्यादि । अत एवोपेक्षितसूत्रव्याख्यानाय सोऽप्य-
नर्थकः । परेषां पूर्ववृत्तिमात्रसंग्रहे तेनैव गतार्थत्वात् । अतिरिक्तार्थसंग्रहे चाति-
विस्तारापत्तेरिति भावः ।

दुष्प्रीमएडतमोतिमएडनमणियः शीघ्रयंशामलो-
त्ततः धीनरतिहसुनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तारुणीः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
योऽष्टमस्य कृतो समाप्तिमगमत् कृत्वाप्रया प्रक्रिया ॥

इति कृत्य प्रक्रिया ।

अथ वैदिकी प्रक्रिया

वैदिकशब्देष्वप्येव प्रक्रिया । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् । अचिन्त्ययोगवशादन्यथात्वम् ।

१०६१. प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे [६।१।११५]

ऋक्पादमव्यस्य एङ् प्रकृत्या रूपात् अतिपरे न तु वकारयकारयरे अति । उप प्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तः पादमिति किम् ? य एतेऽर्चयन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् । तेऽव्यस्यम् ।

यथेयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाह्यतेषु वैदिकान्वाह्यान्मवशिष्यते तच्चैवमप्रयोजनं "रत्तोहागमनध्वसंदेहाः प्रयोजनमिति" 'वदता भाष्यकारेण वेद-रक्षाया व्याकरणारम्भप्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानान् । ब्राह्मणेन निष्कारणं पङ्क्तौ वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव 'व्याकरणारम्भ-प्रयोजकाध्ययनविधानात् । तमनुपकुर्वतश्च तदङ्गत्वासम्भवात् । तत्कथं वैदिकानु-पेक्ष्य लौकिका एवेह व्युत्पादिता इत्याशङ्क्य परिहरति-वैदिकशब्देष्वपीत्यादि । एषैव लौकिकोक्तैव प्रक्रिया साधारणत्वादगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थः ।

ननु गृह्यते एवविशेषः । व्यपदेशतोऽर्थतो रूपतश्च भेदात् । तथा च भाष्य-कारो लौकिकेभ्यो वैदिकान् भेदेन व्यपदिशति । अथ शब्दानुशासनं केपां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । अर्थभेदोऽपि दृश्यतो वेदे ध्रूयते उत्ताना वै दिवं गता वहन्तीति । एतद्वै देव्य मधूयत् घृतमिति ।

न च लोके गवादिशब्दानामेवंभूतोऽर्थः प्रसिद्धः । रूपभेदश्चापि श्रूयते । वंशेष्टाकपालोऽग्निष्टोमो गृह्णाति । एव च यत्रापि गवादिशब्देषु रूपभेदो नावगम्यते तत्राप्यर्थभेदादेव शब्दभेदमादृत्यनिदन्धनश्चैकत्वाध्यवसाय इति । तत्रैतत् प्रति-क्षिपन्नाह—य एव लौकिकास्ते एव वैदिका इति न्यायादिति । तथा चाकृत्यधिकरणे जेमिनेः सूत्रे प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविधानादिति । अत्र ह्येव सिद्धान्तितं लौकिकेभ्यो गवादिशब्देभ्यो न वैदिकास्ते भिद्यन्ते तच्चेन प्रत्यभिज्ञानात् । सोऽयं देवदत्त इतिवत् । न चेदं बाध्यते । भेदे च वेदे पृथक् व्युत्पत्त्यभावादवोचकतया घर्मप्रमाणत्वं व्याहृत्येत । यदुक्तम्—'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेषु बोधकः' इति ।

१. इत्यादिना भाष्यकारेणोक्ति क० पु० ।

२. वेदाङ्गत्वेन व्याकरणारम्भविधानात् इति क० पु०

यूगाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चानौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सिध्यति । व्यपदेश'भेदस्तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् प्राधान्यव्यापनार्थतया न भेदे प्रमाणम् । यत्तूत्तानवहनादिकमुपदिश्यते सोऽर्थवादः । लोकप्रसिद्धस्य गोपदार्य-स्योत्तानवहनरूपक्रियाविशेषप्रतिपादनस्य प्रशंसार्थत्वान् । यदपि रूपान्यत्वमुक्तम् न तदपि भेदकमेकदेशविकृततत्त्वानन्यत्वात् । अत एवोदाहृतेषु विकृताविकृतेष्वर्थकत्वमुप-लभ्यते । एवं च शब्दवये सिद्धे तदर्थक्यमप्यर्थतः सिद्धम् । तदाह—शबरस्वामी—य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इति । सूत्रार्थस्तु लोकवेदयोः शब्दरूपस्य चार्थरूपस्य चैकत्वं श्रुत्यभिज्ञारूपप्रत्ययाविभागात् । एवं च सति दर्शपूर्ण-मास्यादिप्रयोगचोदनाया अभावः स्यादिति ।

ननु यदि दिक्शब्देष्वप्येव प्रक्रिया ततस्तद्विरुद्धाः देवासः कर्त्तृभिः तना गुह्यामीत्येवमादयः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन्नत ग्राह—वश्चिदिति । यथा लौकिकेषु सामान्यलक्षणो सत्यपि विशेषलक्षणमप्यस्ति एण्डभावपक्षे "कमेश्वेश्वङ् द्याचः" इति । एवं वैदिकेष्वप्युक्तसामान्यलक्षणो स्थितेऽपि "आज्जतेरमुक्" (७।१।५०) इत्यादिविशेषलक्षणस्य सत्त्वान्नापशब्दत्वं शङ्क्यमित्यर्थः । उक्तं च भाष्ये—तोषागम-वर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति ।

प्रयोगवशादिति । प्रयोगविशेष एव न तु तत्त्वलक्षणदर्शनान् सर्वत्र तथा प्रयोग ऊहनीय इत्यर्थः । तदुक्त भाष्येदृष्टानुविचिञ्छन्दसीति । तदेवान्यथात्वमुदाहरति—प्रकृत्यान्तरिति । पादस्य मध्ये इत्यन्तः पादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यव्ययमित्य धिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमावष्टे पादश्चेह न श्लोकस्य गृह्यते । पादशब्देन ऋक्पादस्य ग्रहणमिष्यते इतोष्टेः ।

अन्ये तु "वा छन्दसि" इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन छन्दसोत्यनुवर्तयन्ति । तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यते इत्याशयेन व्यावष्टे ऋक्पादमध्यस्य इति । "एङ् पदान्तादिति" (६।१।१०६) इत्यतोऽनुवर्तमानमेङ् इति पञ्चम्यन्तमप्यर्थात् प्रथमया द्विपरिणम्यतेऽ-स्य कार्यिणोऽसम्भवान् इत्याशयेनाह—एङिति । प्रकृत्येति । सन्धिरूपं विकारं न यातोऽत्यर्थः । अन्तःपादमिति किमिति । ऋचोत्येव किं नौकमित्यर्थः । एतेऽर्चन्ति इति । कया मती एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वनूया इति । यत्र च एते इति पादस्यान्ते एरुस्ति । धकारश्च परस्य पादस्यादाविति न निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्त्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावाभावः । यत्र च पदान्तादित्यप्यनुवर्तनीयम् । तेनाथ रथं सुवहस्य प्रणीतो । वायोऽरिष तूनृतानामुदकः "इत्यादौ ऽसिद्धतोश्च" (६।१।१०७) इति मत्पूर्वरूपं न तद्वाच्यते ।

१. व्यपदेशो मदस्तु इति क० पु० ।

२. प्रपानमप्येवावष्टे इति क० पु० ।

३. वृषणेन मुपा इति क० पु० ।

१०९२. अव्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्यवस्युप च
[६।१।११६]

एषु सप्तसु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । पशुभिर्नो अव्यान् मित्रमहो
अवद्यान् । उपश्यन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वघ्नूने । अन्तःपादमिति किम् ?
य एवेऽर्चयन्ति । अव्यपरे किम् ? तेऽवदन् । ते अयस्मयम् ।

१०९३. यजुष्युरा [६।१।११७]

उरःशब्द एङन्तोऽन्तेपरं प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् ।

१०९४. आङोऽनुनासिकश्छन्दसि [६।१।१२६]

आङोऽनुनासिकादेशोऽचि प्रकृत्या । अग्र आ अपः ।

१०९५. पठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेपु
[८।३।५३]

पृष्ठाविसर्गस्य सः स्याद् बहुलं छन्दसि पत्यादौ परे । वाचस्पतिः दिव-
स्पुत्रः इत्यादि ।

अव्याद् । एयामनुकरणत्वात् सुबन्तेन समासः । अव्यादिनि । अव रक्तयो इत्य-
स्मादाशिषि लिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्यन्तम् । अवक्रमुरिति । अदपूर्वस्य क्रमेतिट्युसि
“छन्दसि वा वक्तव्यम्” (वा०) इति द्वित्वनिषेधः । क्वचिदवचक्रमुरिति पठ्यते
तत्त्वमुक्तम् । तथा लक्ष्यदर्शनात् । अग्रतेति । वृङ्बृओ. “मन्त्रे घसह्वर” (२।४।८०)
इति च्लेलुकि ऋत्यादादेशे यण् अयमिति । इदमः सौ । अवन्तिवत्यवतेलोद् । अवस्यव
इति । अवैरमुन् औणादिकः । ततः क्यच् । “क्याञ्छन्दसि” (३।२।१७०) इत्युः ।
तेनो अवन्तिवति । बहुचास्तु पूर्वरूपमेवावोयते इति हरदत्तः ।

यजुष्युरा । यजुषि पादाभावादनन्तः पादायं वचनम् ।

आङोऽनुना । आङिति द्विदिशिष्ट आकारो गृह्यते य ईपदर्थ इत्यादिना सत्तितः ।
यद्यपि अग्र आ अपः इत्यात्राकारो नेपदर्शादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थानुवादित्वात्,
तथापि वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यत्रैव तात्पर्यमन्यत्र सर्वत्रैव आङ् द्विद्वेदितव्य इति
भाष्ये स्थितत्वादस्याङ्त्व दृष्टव्यम् ।

१०९६. स्थच्छन्दसि बहुलम् [६।१।१३३]

स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि बहुलम् । एष स्य वाजी । बहुलं किम् । यत्र स्यो निपतेत् ।

१०९७. अयस्मयादीनि छन्दसि [१।४।२०]

अयस्मयादीनि छन्दसि भपदसंज्ञानि स्युः । अयस्मयम् । भाषायां तु पदसंज्ञा । अयोमयम् । तन्वादीनां विकल्पेनेयदुबडौ । तन्वं पुपेम् । तनुवम् । त्रिपुं विपुवं पश्य । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो वा । त्र्यम्बकम् । त्रैयम्बकम् । वरेण्यम् । वरेणियम् ।

१०९८. छन्दस्युभयथा [६।४।८६]

भृसुधियोर्षण् स्यादियदुबडौ च । वनेषु चित्रं विम्बम् । विभ्रवम् वा । सुधयो नव्यमग्नौ । सुधिपो वा ।

१०९९. आज्ञसेरसक् [७।१।५०]

अकाराज्ज्ञसेरमुगागमः स्याच्छन्दसि । ब्राह्मणासः ।

११००. बहुलं छन्दसि [७।१।१०]

अतो भिम ऐस् बहुलं स्याच्छन्दसि । एतम् । देवेभिः । कर्णेभिः ।

स्थच्छन्दसि । स्थदः प्रथमान्तस्यानुकरणं लुप्तपष्ठोक्तम् । एषस्य वाजी । एष एतदः स्म'स्थदः । स्थदाद्यत्वम् । "तदोः सः सावनत्ययोः" (७।१।१०६) इति सत्वम् । मुलोपः ।

अयस्मयादीनि । निपातनमेतत् न तु संज्ञाविधानम् । तेन "बुद्धिरादेस्" (१।१।१) "अदेस् गुणः" (१।१।२) इत्यत्र भपदसंज्ञयोः समावेशः सिद्धयतीति स्थितम् । एवं च भसंज्ञानि स्मुरिति निपातने द्वारमात्रमुच्यते । अयस्मयमिति । अयनो विकारः । "आज्ञसेरसक्" (७।१।५०) इति पूर्वाचार्यानुसारेण निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । ब्राह्मणास इति । अमुकः पूर्वन्तित्वाज्जमः सकारस्य न स्वनम् । पूर्वानः उभ'ग्रामः इत्यादी तु परत्वात् पूर्वममुकि कृते सकृद्गतिन्यायात् पुनर्जसः शो न भवति ।

१. एतदन्तर्यतीति स्थितम् एवं च भसंज्ञानि स्मुरिति निपातने द्वारमुच्यते इति क० पु० ।

२. जप्सत इति ७० पु० ।

११०१. मन्त्रेष्वडाड्यादेरात्मनः [६।४।१४१]

आडिति टा । तस्मिन् परे आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यान् मन्त्रेषु ।
त्मना देवेभ्यः । अन्यत्रापि लोपः । तन्म्यासमञ्जन् ।

११०२. सुपा सुल्क्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः
[७।१।३६]

एषामेते आदेशाः स्युः । ऋजवः मन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते
जसः सुः । आर्त्रे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते लुक् । “न डिसंबुद्धयोः”
(८।२।८) इति नलोपो न । मर्ता । मर्त्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । सखाया ।
सखाया इति प्राप्ते औकारस्य आ । नताद् ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते अम
आम् । अस्मे इन्द्रावृहसर्ता । न पुष्पेवाजवन्धवः । वयं यूयमिति प्राप्ते
जसं से । यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वान् । उरुया । उरुणेति प्राप्ते या ।
नामा पृथिव्याः नामाविति प्राप्ते डा । अनुष्ठया यजामसि । अनुष्ठुमा
इति प्राप्ते ड्या । साधुया । साधु इति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते
इति प्राप्ते आल् । सुतां सुपो भवन्ति । धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ।
तिङां तिङो भवन्ति । ये यूषाम तद्धति । तद्धन्तीति प्राप्ते । इयाच् डियाच्
इकारश्च । उर्विया । दार्विया । उरुणा । दारुणेति प्राप्ते इयाच् । सुक्षेत्रिया ।
सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । सरसी शयानम् । सरसि इति प्राप्ते ईकारः ।
आड्याचपारश्च । प्रवाह्या । प्रवाहुनेति प्राप्ते आड् । स्वप्नया । स्वप्नेनेति
प्राप्ते । नावया । नावेति प्राप्ते ।

मन्त्रेष्वडाड्यादेः । अन्यत्रापि । सप्तम्यामपीत्यर्थः । एतच्च बाहुलकात् ।

सुपां सुलमिति । सप्तम्या डेरित्यर्थः । अत्राहुः पूर्वसवर्णोनाप्येतत् सिद्धम् कथं
चर्मन् इ इति स्थिते पूर्वसवर्णो निरनुनासिकस्य डेरान्तरतम्यान्निरनुनासिको दकारः ।
तत्र परतः “स्वादिपु” (१।४।७) इति पदत्वात् प्राप्तंऽपि नत्रापि “न डिसंबुद्धयोः”
(८।२।८) इति प्रतिषिद्धे सयोगान्तलोपेन सिद्धयति चर्मन्नि । सस्मादुपलक्षण-
मेतत् । ह्रस्वनिर्गोर्धन्तुन्दन्तीत्युदाहार्यम् । अत्र हि यद् डि इति स्थिते पूर्वसवर्णो
दकारे कृते त्यदाद्यत्वे सति स्यानिवद्भावात् डे स्मिन् स्यात् । भ्यामादिपु “चाल्लोऽ-
न्त्यस्य” पूर्वसवर्णो कृते पूर्वभागस्य श्रवणप्रपञ्चस्तस्माल्लुगेपितव्यः इति । मतो

११०३. प्रसमुपोदः पादपूरणे [८।१।६]

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । ससमिद् युवसे । उपोष मे परामृश ।
कि नोदुदुर्हसे ।

११०४. अमो मश् [७।१।४७]

मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । वर्धी वृत्रम् । अवधिपमिति प्राप्ते ।

इति । टापा इकारे पूर्वसवर्णे कृते सवर्णादीर्घः । ओकारस्य आ इति । अनेन आदित्यत्र
आ आदित्यकारोऽपि प्रश्लिष्यते इति दर्शितम् । अम आदिति । आकारे तु नतात्
ब्राह्मणात् इति पठित्वा तच्छब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च आत् आदेश इत्युक्तं “न
विभक्तौ” (१।३।४) इति तकारस्य नेत्वम् । यूय वयमिति । जस शे इति । शकारः
सर्वादेशार्थः । अत्र हरदत्तः प्रमादपाठोऽयम् । तर्थाहि न युष्मे वाजवन्धवो विनिन्युश्च
न मर्त्यं अद्य मधिदोधरत् इति । ऋत्ताश्वमेधनाम्नो राज्ञो दानं श्रूयते । व्यत्ययेन
बहुवचनम् । वाजमित्यन्तनाम । अन्नदानेन ये सर्वेषा बन्धवस्तेषां सबोधनं हे वाज-
बन्धवः । युष्यासु अद्योत्यस्यानेन सबन्धः स च सप्तम्यर्पानुवादी । विनिन्युश्च न
निन्दनशालाऽपि मर्त्यः अद्य न धारयति अवद्याभावादित्यर्थः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती
रधिपत शताश्विनमित्यत्रापि मन्त्रे रधि रत्तमिति क्तिपा दधातिश्च दानार्थः तेनास्मभ्यं
रधि दत्तमित्यर्थः । तस्मात् युष्मासु अस्मभ्यम् इति प्राप्ते सुप्भ्यसोः शे इति युक्तः
पाठः । यूयवादेशाभावश्च छान्दसत्वादित्यपि न वाच्यम् । प्राचार्यैस्तु काशिकानु-
सारात् तथा विमृश्य लिखितम् । उरयेति । परत्वादृपो नादेशे कृते यादेशः । नामा
इति । द्वित्वाद्विलोपः । साधु इति प्राप्ते इति । सोर्लुकि प्राप्ते इत्यर्थः । वसन्ते इति
प्राप्ते आल् । पूर्वसवर्णे तु “अतो गुणेः” (६।१।६७) इति स्यात् । सुपो सुपो भवन्ति
इति । सूत्रे सुग्रहणमर्पनाय सुप्रहृण कार्यमित्यर्थः । व्यत्यया बहुलमित्यस्यायं प्रपञ्चः ।
एवं तिङा तिङ् इत्यपि । प्रवाह्येति । आढो द्विकरणसामर्थ्यादन्त्यद्वित्वमपि गुणः ।
स्वप्न्येति । एवं चाकारः सुगोति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । “अतो गुणे” (६।१।८७) इति
पररूपम् ।

प्रसमुपोदः । समाहारे द्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् “द्वन्द्वाच्चुदपहान्ता-
त्समाहारे” (४।१।१०६) इति टच् न भवेति । प्रायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य
किञ्चिद्द्योत्य वेवत् पादपूरणमेव कार्यम् । न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति
सामर्थ्यात् छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः । पादपूरणे किं प्रदेवन्देव्याधिया ।

अमो मश् । मिवादेशस्याम इति । द्वितीयेकवचनं तु गृह्यते । छन्दसि दृष्टानु-
विधानात् परत्र तिङ्गाहचर्या च । वर्धोमिति । “हन्तेर्लुङि च” (२।४।४३) इति

११०५. ध्वमो ध्वात् [७।१।४२]

ध्वस्थाने ध्वात् स्यात् । धारयध्वात् । धारयध्वमिति प्राप्ते ।

११०६. यजध्यैनमिति च [७।१।४३]

एनमिध्वमोऽन्तलोः वक् रस्य च यकारः । यजध्यैनं प्रियमेधाः ॥

११०७. तस्य तात् [७।१।४४]

लोड्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तात् । गमयतात् । गमयतंति प्राप्ते ।

११०८. तपन्तपनतथनाश्च [७।१।४५]

एते च तस्यादेशाः स्युः । तप-शृणोत प्रावाणः । तनप्-दधातन । तन-जुहुतन । थन-ये जुहुधन । शृणुत घञ जुहुत इति प्राप्ते ।

११०९. इदन्तो मसि [७।१।४६]

मसुशब्दे अन्त इकारः स्यात् । पुरस्ताद्दीप्यामसि । दीप्याम इति प्राप्ते ।

वधादेशः क्नेः निच् इट् मिषोऽम्भावः । तस्य मश् । अकार उच्चारणार्थः । शिस्वात् सवदिशः । तस्य "अस्तिसिचः" (७।३।६६) इतोट् । "इट ईदि" इति सिचो लोपे सवर्णादीर्घः । शित्करणम् अलोऽन्त्यस्य माभूदिति । अन्यथा मकारस्यापि मकार-वचनं विकारनिवृत्त्यर्थं स्यात् "मा राजि" (८।३।२५) इतिवत् ।

यजध्यैनमिति । वकारस्य च यकार इति । बहुवास्तु वकारमेवाधीयते । तत्र यलोपमात्रं निपात्यम् यजध्वमेनमिति प्राप्ते । तस्य लोड्मध्यमबहुवचनस्येति । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वार्तराभ्या बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च प्रथमपुरुषैकवचनं न गृह्यते इति भावः । तप् शृणोत इति । पित्वेनाङ्गित्वाद्गुणः । अत एव दधातने-त्यत्र "शनाभ्यस्तमोरातः" (६।१।११२) इत्यालोपाभावः । यदिष्टनेति । इपेस्तु-दादित्वाच्चः । तस्य "बहुलं छन्दसि" (७।३।६७) इति लुकि कृते "इपुगमियमाम्" (७।३।७७) इति छत्वाभावः । घृत्वम् ।

इदन्तो मसि । मसः सकारान्तस्य सप्तमी । अन्तशब्दोऽवयववाचो तेन कित्वा-भावेऽपि इकार आगमः संपद्यते इति व्याचष्टे—मसु' शब्द इति । हरदत्तस्त्वाह—मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः इत् अन्तो यस्य स इदन्तः स्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनोयः । अन्तप्रश्रणाच्चेत् मसप्रहणेन गृह्यते इति ।

१. मसरान्व इति क० पु० ।

२. चेत् प्रहणेन ।

१११०. स्नात्व्यादयश्च [७।१।४९]

एते निपात्याः । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी ।

११११. छन्दसि शायजपि [३।१।८४]

हलः शनः शायजपि स्यात् हौ छन्दसि । “हृग्रहोर्भश्छन्दसि” (वा०)

एतयोर्हस्य भः स्यात् छन्दसि । गृभाय । गृहाणेति प्राप्ते । जमार ।
जहारेत्यर्थः ।

१११२. व्यत्ययो बहुलम् [३।१।८५]

शवादिविकरणानां छन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात् । भेदतीति ।

भिनत्तीति प्राप्ते । मरते । त्रियते इत्यर्थः । बहुलोक्तिः सर्वविधिष्यभिचारार्था ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृपडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥१॥

उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपद । नरः प्रथमपुरुषादिः ।

हृग्रहोरिति । गृभायेति । ग्रह उपादाने । लाट् सेहिः । “ब्रयादिभ्यः शनः”
(१।१।८१) ‘ग्रहिज्या’ (६।१।१६ इति संप्रसारणम् । जभारेति । हृजो लिटो एलि
बृद्धौ हस्य भः ।

‘व्यत्ययो बहुलम् । भेदतीति । शनमि प्राप्ते शप् । मरतीति । श्यनि प्राप्ते शप् ।
परस्मैपदे व्यत्ययेनेव । ननु पूर्वभूतादपि—इत्यनुवर्त्य छन्दसि व्यत्ययो भवति प्राप
शब्दाद् यथाप्राप्त चेत्युक्तेऽपि सर्वेष्टसिद्धिः, किं बहुलवचनेनेत्यत आह—बहुलोक्तिः
सर्वस्य प्रकृतस्माप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारे व्यत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तमेव
व्यत्ययं श्लोकेन प्रपञ्चयति सुप्तिङित्यादि । तत्र सुप्तिङ् व्यत्ययः धुरि दक्षिणायाः दक्षिण-
स्यामिति प्राप्ते । तिङामिति । तत्ततीति तत्तन्तीति प्राप्ते इति ग्रन्थकृतेष्वोद्धृतः ।
उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति । यद्यपि लादेशव्यतिषङ्गात् क्रियासाधनयोः यो विशेषः
स्वार्थपरायत्वादिकः मुख्य उपग्रहः । यथोक्तम्—

यः आत्मनेपदाद् नेरः बवक्षिदप्यस्य मय्यते ।

अन्यतत्त्वादि लादेशान्मन्यते तमुपग्रहम् इति ॥

आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति । इह नु तदव्यतिरिक्त-
निमित्तत्वात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते इति भावः । यथा ब्रह्मचारिण-

१. व्यत्ययेवतीति इति क० पु० ।

२. त्रियासाधनो विशेष इति क० पु० ।

१११३. लिङ्याशिष्यङ् [३।१।८६]

आशीर्लिङि धातोरङ्स्याच्छन्दसि । यामुटि कृते “अतो येयः” (७।२।८०) स्येयम् । गेयम् । गमेम । वच उम् । वचेम । विदेयम् । शकेयम् । रुहेयम् । दृशेयम् ।

१११४. छन्दस्युभयथा [३।४।११७]

धात्वधिकारोक्तः सर्वोऽपि प्रत्ययः सार्वधातुकार्यधातुकसंज्ञः स्याच्छन्दसि । वर्धन्त । वर्धयन्तिवत्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । विशृण्वरे सुन्विरे ।

मिच्छन्ते । इच्छन्तीति प्राप्ते । लिङ्स्य मघोस्तुष्ठा इवासन्ते । मघुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अयास कीर्दंशभिर्वियूपाः । वियूपादिति प्राप्ते । आशीर्लिङ् । कालः काल-वाचो प्रत्ययः । श्वोऽजनीनाघास्यमानेन । लुटो विपये लृट् । ह्वामिति । नृबोरः क्षुभितमुग्रबोरम् इति । क्षुभितमिति प्राप्ते भकारस्य घकारः । अचामिति । वयगायन्तु मा मातरो गर्भिणीयः । गर्भिन्य इति प्राप्ते । दीर्घस्य ह्रस्वः । स्वरस्य । अश्वावतीः । मन्तोदात्तत्वे आद्युदात्तत्वम् । कर्तृशब्दकारकमात्रोपलक्षणम् तद्वाचिनीनां विभक्तीना-मित्यर्थः । मादयद्भिः संप्रदानस्य करणत्वम् । गङ्गिति । यङो यशब्दादारभ्य “लिङ्या-शिष्यङ्” (३।१।८६) इति इकारेण प्रत्याहारस्तेषां व्यत्ययो भवतीत्यत्र मूले एवो-दाहृतम् । एषां च व्यत्ययं शास्त्रकृन् पाणिनिरिच्छति । चञ्चरी हेतो यस्माद्वाहुल-केन सिद्धयति । तस्माद्वाहुलकग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । बहुलस्य भावो वाहुल्यक मनो-जादित्वाद् बुद्ध्यते । तन् पुनर्बहुलग्रहणस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्व्ययत्वम् ।

तिङ्याशिष्यङ् । स्यादागमिविचिद्विशिकृहीनेवोऽहरति । प्रायेण तत्रैवाङो दर्शनात् । स्येयमिति । मिषोऽम् भवति । यामुट् तस्य छन्दसि सार्वधातुकत्वात् “लिङ्ः सतोपोऽनन्त्यस्य” (७।२।७८) इति सलोपः । ततः शपोऽपवादोऽङि सति “मातो लोप इति च” (६।४।६४) इत्यालोपः प्राग्वत् । “अतो येयः” (७।२।८०) इतीयादेशे “आद्गुणः । गेयमिति । गे शब्दे । यात्व शेयं प्राग्वत् । गमेमिति । यास् इयादेशे “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इति यलोपः । अनङोति निषेधात् “गमहन” (६।४।६८) इत्युपवालोपेन । अङो क्तिवान्न गुणः । शकेयम् इति । अत्र “स्वादिभ्यः श्नोरपवादोऽङ् । दृशेयमिति । नन्वङि सति ‘भृद्दृशोऽङ् गुणः’ इति गुणेन भाव्यम् । अत एव “दृशेरक् वक्तव्यः” (वा०) इत्याकरः । सत्यम् । वाहुल्यकात् अङ्यपि गुणाभावं मन्यते ।

धन्वपुत्रयथा । व्यत्ययो बहुलमित्यस्येवार्थं प्रपञ्चः । धात्वधिकारोक्तः सर्वोऽपि प्रत्ययः इति । नावश्यमनन्तरो लिङेवापेक्ष्यतेऽपि तु लिङ् छिदादिरपीत्यर्थः । णिलोप

१११५. लिङ्ग्ये लेट् [३।४।७]

लिङ्ग्ये विध्यादौ घातोर्लेट् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।

१११६. सिव् बहुल लेटि [३।१।३४]

घातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्याल्लेटि ।

१११७. इतश्च लोपः परस्मैपदेषु [३।४।९७]

लेटस्तिङामितो लोपः स्याद्वा परस्मैपदेषु ।

१११८. लेटोऽडाटी [३।४।९४]

लेटः अट् आट् इत्येतावागमौ स्तः तौ च पितौ । जोषिपन् । तारिपद्
मन्दिपत् । पक्षे पताति विद्युत् । उदधि व्यावयाति ।

इति । “लोरनिटि” (६।४।५१) इत्यनेन । विश्वसिखरे इति । शृणोते “लिटस्तभ्योरे-
शिरेच्” (३।४।८१) इतीरेच् । छान्दसत्वात् न द्वित्वम् । सार्वधातुकत्वात् “श्रुवः
शृ च” (३।१।७४) इति शृभावश्च । “असंयोगाल्लिट् कित्” इति कित्वाद्गुणाभावे
‘ह्रस्वो’ (६।४।८७) इति यण् । सुन्निरे इति । “स्वादिभ्यः श्रुः” (३।१।७३)
लिङ्ग्ये विध्यादाविति । “हेतुहेतुमतोलिट्” (३।१।१५२) इत्यादावपि । लेटोऽडाटी
च न योगपद्येन अट्त्रिधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदोर्ध्वे कृते विशेषाभावात् । तौ
च पिताविति । “आहुतमस्य पिच्च” (३।४।६२) इत्यतोऽनुवृत्तेरेवमुक्तम् । तत्
प्रयोजनं तु करवाव करवेने करवेधे इति द्विवचनादौ विकरणस्य गुणः । अन्यथा
यथा सार्वधातुकत्वात् विकरणो भवत्येव “सार्वधातुकमपित्” (३।१।४) इति छित्वाद्
गुणो न स्यात् । आकरे तु पितृत्वं नास्त्यनम् । यदाह हरदत्तः । करवेने इति ‘छन्द-
स्युभायथा’ (३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वाद्विकरणः । आद्यधातुकत्वात् छित्वा-
भावाद् विकरणस्य गुणः । करोनेश्चोत्त्वाभावः । जोषिपदिति । जुपी प्रीतिसेवनयोः ।
अनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इकारलोपः । अडागमः । सिप् इकार उच्चार-
णार्थः । पृ इत् । सिप् इट् । उपधागुणः । पत्वम् । तारिपदिति । तृ इत्यस्य “सिव्
बहुलं नेटि” (३।१।३४) “छन्दसि णिङ्गक्यः” (वा०) इति वृद्धिः । शेषं प्राग्वत् ।
मन्दिपत् इति । मदिस्तुतिमोऽमदस्वप्नकान्तिगतिषु । इदितो नुम् । पत्ते इति ।
सिप् इत् लोपस्य चाभावः । पताताति । घाट् । व्यावयाताति । च्नुद् गतो प्यन्तः ।

१११९. स उत्तमस्य [३।४।९८]

लेट उत्तमस्य सकारस्य लोपो वा स्यात् । करवाव । पक्षे करवावः ।
टेरेत्त्वम् ।

११२०. आत ऐ [३।४।९९]

लेट आकास्य ऐ स्यात् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । विधिसामर्थ्याद्दोऽ
ऐत्वं न । मन्त्रयाते ।

११२१. वैवोऽन्यत्र [३।४।१००]

आत ऐ विषयं विना लेट एकारस्य ऐ स्यात् । पशूनामीशै । गृह्यान्तै ।
पक्षे दधसे । एतोऽन्यत्र किम् ? मन्त्रयैते ।

११२२. उपसवादाशङ्कयोश्च [३।४।१०१]

उपसवादे शङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्वायन्तो
नरकं पताम ।

११२३. कृमृद्वरुहिभ्यश्छन्दसि [३।१।५९]

एभ्यश्छलेरङ् वा स्याच्छन्दसि । अकरत् । अमरत् । अदरत् । अरुहन् ।

स उत्तमस्य । करवावेति । कुत्रो लटो वत् । "तनादिकृञ्भ्यः उः" (१।१।७६)
गुणो रपरः । आट् । आडित्वाद्विकरणस्य गुणः । मन्त्रयेते । मन्त्रयेथे इति । मन्त्रि
गृप्तभाषणे । इदित्वाङ्गम् । ण्यन्ताल्लेटः स्थाने आते आते आथे शब्दयोराकारस्यैकारः ।
शपि लोपुङ्गायादेशौ । विधिसामर्थ्यादिति । अन्यथा लाघवाय ऐटमेव विदध्यात् ।

वैवोऽन्यत्र । ईशै इति । ईश ऐश्वर्ये । उत्तमैकवचनमिट् परस्मैपदेषु इति
वचनात्—'इतश्च' (१।१।१००) लोपो नास्ति । टेरेत्त्वम्, तस्य ऐ । गृह्यान्तै
इति । ग्रहेः कर्मणि लेट् । आट् । यक् सम्प्रसारणम् । ओजन्तः ।

उपसवादाशङ्कयोश्च । पणवन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं
दास्यामीति त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवोऽत्र द्विपादः
चतुष्पादश्च नेदिति । इच्छब्दः आशङ्कां द्योतयति । जिह्वाचरणेन नरकपातः
संभाव्यते स मा भूदित्यर्थः ।

कृमुद० । 'अमरदिति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

११२४. शृणुपृष्टकृत्वम्यच्छन्दसि [६।४।१०२]

एभ्यो हेर्धिः स्यात् छन्दसि । शृणोह्वम् । शृणुधी गिरः । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति दीर्घः । पृधि । पूधि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ।

११२५. वा छन्दसि [३।४।८८]

हिरपिद्वा स्यात् छन्दसि ।

११२६. अङ्कितश्च [६।४।१०३]

पित्वेनाङ्कितो हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । प्रयन्धि । युयोधि । पित्वाभावे प्रीणीहि ।

११२७. आद्यगमहनजनः किकिर्ना लिट् च [३।२।१७१]

आदन्ताद् ऋषणान्तान् गमादेश्च किकिर्नौ स्तः छन्दसि । तौ च लिङ्-वत् । द्वित्वादि । पपिः । कित्वम् । “ऋच्छत्यताम्” (७।४।११) इति गुणवाधार्थम् । “बहुलं छन्दसि” (७।१।१०३) इत्युत्त्वम् । जगुरिः जग्मिः । जग्निः । जज्ञिः ।

धृणु । शृणु इति रूपानुकरणम् शृणुकोत्यत्र विभावविधानसामर्थ्यात् “उतश्च प्रत्ययात्” (६।४।१०६) इति लुक् न भवति । अन्येषु ध्यत्ययेन शप् । तस्य “बहुलं छन्दसि” (२।४।७३) इति लुक् । पूधि इति । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” (७।१।१०२) इति उत् स्परः । “हलि च” (८।२।७७) इति दीर्घः । उरुणस्कृधि इति । “नश्च घातुस्थोऽपुभ्यः” (८।४।२७) इति एत्वम् । “कः कर्त्तरति” (८।२।५०) इति विसर्जनीयस्य सः । अपावृधोति । अरपूर्वो वृङ् वृञ् वा “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इत्यपस्य दीर्घः ।

अङ्कितश्च । ननु हिङिदेव “सिह्यपिच्च” (३।४।८७) इति वचनादत आह— पित्वेनाङ्कित इति । रारन्धोति । रमेव्यत्ययेन परस्मैपदं छान्दसत्वाच्च शपः श्लुः द्वित्वेऽभ्यासदीर्घश्च । अङ्कित्वादेव नलोपामावः । प्रयन्धीति । शपो लुक् छान्दसः । युयोधोति । यौते शपः श्लुश्छान्दसः । प्राणीहीति । प्रीञ् सपरो व्रमादिः ।

आद्यगमहन० । पपिरिति । पा पाने । “लिटि घातोः” (६।१।८) इति द्वित्वम् । ह्रस्वः । आतो लोपः । ननु लिङ्वद्भावे मति “यसयोगाल्लिट् किन्” (१।२।५) इत्येव सिद्धे कित्कारणमनर्थकमित्याशङ्क्याह— कित्वमित्यादि । “ऋच्छत्यताम्” (७।४।११)

११२८. तुमर्थे सेमेनसेअसेन्क्मेकसेनध्यैअध्यैन्-
कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त्वेतवेङ्गत्वेनः
[४।४।६]

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः छन्दसि तुमुनोऽर्थे । से वक्षे रायः । सेन् ताव-
मिपे । असे असेन् जीवसे । कसे प्रेपे । कसेन् त्रियसे । अध्यै अध्यैन् ।
आचरध्यै । कध्यै कध्यैन् । आहवध्यै । शध्यै शिद्यै । शध्यैन् मादयध्यै ।
तवै पातवै । तवेङ् सूतवे । तवेन् कर्तवे कर्तुमित्यर्थः ।

११२९. प्रयै रोहिण्यै अव्ययिष्य [३।४।१०]
एते निपात्याः । प्रयातुम् । रोढुम् । अव्ययितुमित्यर्थः ।

इति गुणः । प्रतिषेधविषय आरभ्यते तस्यापि वाघनार्थमित्यर्थः । जगुरिति ।
गृ निगुरणे । “बहुल छन्दसि” (७।१।१०३) परत्वात् उत्वे कृते तस्य “द्विवचनेऽचि”
(१।१।५९) स्यान्निवत्त्वात् गृ इत्यस्य द्वित्वम् । अत्रादिति दकारस्तकारो वा मुख-
सुखार्थ इति । तादवरस्तपर इत्यत्र तत्कालग्रहणाभावाद्दोषादप्यकारात् किकिना-
बुदाह्रियेते । जगिरिति । “गमहन” (६।४।६८) इत्युपधानोपः । जगिरिति । “हो
हन्तेः” (७।३।४४) इति कृत्वम् । जगिरिति । श्नुत्वम् । जगोर्जः । लिङ्बुदित्यर्थ
कार्यातिदेशः । स्वरूपावायेन च कार्यमतिदिश्यते इति किकिनोः स्याने तिवादयः
चैत्रमुकानचौ न भवतः । अनभिवानाच्च नेती भावकर्मणोर्भवतः । वतमानाचि-
काराच्च न भूतकालेऽप्यतिदिश्यते । लादेशत्वाभावाच्च न परस्मैपदसंज्ञापि ।

तुमर्थे से । तुमर्थो भाव इति व्याख्यातं प्राक् । वक्षे इति । वक्षेः से कुत्वम्
पत्वं क्षत्वे एपे इति । इणो गुणः । नकारो “ञ्जित्वादिनित्यम्” (६।१।१६७)
इत्यादुपुदात्ताद्यः । प्रेपे इति । इणः क्मे । कित्वाद् गुणे । आदगुणः । त्रियसे इति ।
इयङ् । आचरध्यै इति । ‘चर गतिमक्षणयोः । मादप्रथ्ये इति । मदो हर्षे । प्यन्ताद्
यकः पूर्ववत्लुक् । व्यत्ययेन शर् च गुणायादेशौ । पातवै इति । पिवतेः । सूतवे
इति । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । ङित्वान्न गुणः । कर्तवे इति । गुणः । कर्तुमित्यर्थः ।
सप्रादीनामप्ययं विवरणोपलक्षणमेतत् । प्रयै । प्रपूर्वाद् यात्ते कै प्रत्ययः रोहिष्ये ।
गुणः । नञ् पूर्वान् व्ययैरिष्ये । एतेऽपि तुमर्थे इति दर्शयति । प्रयातुमित्यादि ।

११३०. दृशे त्रिस्ये च [३।४।११]

एतौ निपात्यौ । द्रष्टुं विख्यातमित्यर्थः ।

११३१. ईश्वरे तोसुनकसुनौ [३।४।१३]

ईश्वरे उपपदे धातोरेतौ स्तस्तुमुनर्थे । ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः ।

११३२. कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वनः [३।४।१४]

धातोरेते स्युः कृत्यानामर्थे भावकर्मणोः । तवै । अन्वेतर्थे । केन् अवगाहे । केन्यः । दिदृक्षेण्यः । त्वन् कत्वम् ।

११३३. सृपितृदोः कसुन् [३।४।१७]

आभ्यां कसुन् स्यात् भावलक्षणे तुमर्थे । पुराकूरस्य विसृपो विरस्मिन् । पुरा जतुभ्यः आतृदः । कुनः सन्नन्तात् ण्युल् । अतो लोपः । तस्य स्वरं प्रति स्थानिवत्त्वाभावात् ।

बुगे । के प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । विष्य इति आतो लोपः ।

ईश्वरे । विचरितोरिति । चर गती । इट् । वितिष इति । लिख विलेखने । कित्त्वान्न गुणः । वत्वातासुनकसुन । इत्यव्ययत्वाद्भिन्नकसुक् । 'न लुमत्ता' (१।१।६२) इति निषेधात् 'अत्त्वसन्तस्य चाधातोः' (६।४।१४) इति कसुनो दीर्घः ।

कृत्या । भावकर्मणोरिति । 'तयोरेव कृत्यकत्वलक्षार्थः' (३।४।७०) इति कृत्यानां भावकर्मणोरेव विधानादिति भावः । यथापि भव्यगेयादिषु कर्ताऽप्यर्थः । बह्व्य स्नानीय चूर्णामत्यादो करणादिराप । तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्तादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानन्तु भावकर्मणोरित्येव युक्तः । अन्वेतवै इति । अनुपूर्वादिणः । अवगाहे इति । गाहू विलोडने । दिदृक्षेण्य इति । दृशेः सन्नन्तात् । अतो लोपः । कत्वमिति । कुनो गुणः सारभादेशः । अन्वेतव्यमित्याद्यर्थः । तुमर्थे तवै विहित एव । कर्मणि कारकेऽप्यनेन पुनर्वाच्यते ।

सृपितृदोः । सृप गती । उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । विसृप इत्यादि । विसृपितुं आतृदितुमित्यर्थः । 'न पदान्त' (१।१।१८) इति सूत्रस्यावशिष्टं विषयं व्युत्पादयन्नाह—कृत्र इत्यादि । चिकीर्ष इति स्थिते 'खवुल्वुची' (३।१।१३३) इति ण्युल् । तस्याकादेशे अतो लोपे परत्वात् कृते 'लिति' (६।१।१६३) इति स्वरे कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्' (१।१।१७) इत्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारस्य स्वरो न

११३४. लिति [६।१।१९३]

लिति परे पूर्वमुदात्तं स्यात् । इति ईकारस्योदात्तता । चिकीर्षकः ।
अदेः क्तिनि कृते “बहुलं छन्दसि” (२।४।३९) इति घस्त्व । “घसिभसो-
र्हलि च” (६।४।१००) इत्युपधालोपः । “अलो अलि” (८।२।२६)
इति सलोपः । धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवच्चाभावात् घस्य जरत्वम् ।
समाना ग्धिः सग्धिः इत्यादिप्रयोगमनुसृत्याख्यातव्यम् ।

॥ इति ध्विको प्रक्रिया समाप्ता ॥

स्यात् । ‘न पदान्त’ (१।१।५८) इति निषेधात् भवति । ईकारस्येति । ककारात्
परस्य । “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्” इति रणयोरव्यवधायकत्वादि इति भावः ।
तत्रादौ कृञ् धातोरित्यन्तोदात्तः । ततः सन् “आद्युदात्तरच” (१।१।३) इति
प्रत्ययस्वरे प्राप्ते ‘जित्यादिर्नित्यम्’ (६।१।१६७) इति सन्नन्तस्यादिश्च ‘शब्देकार
उदात्तः “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (५।१।१५८) इति परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन
परो द्वावनुदात्तो । ततो ष्वलोऽपि प्रत्ययादप्युदात्तत्वे प्राप्ते लित्स्वरेण सति शिष्टेन
कीशब्देकारस्योदात्तत्वम् । ततः शेषनिघातेन ‘चिशब्दोऽप्यनुदात्तः । ततः “उदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितः” (८।४।६६) इत्यकारः स्वरितः तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाच्चेपनिघा-
तेन कीशब्दो नानुदात्तः । ततः ‘स्वरितात् सहितायामनुदात्तानाम्” (१।१।३६)
इत्यन्तस्यैकश्रुतिः प्रचयरूपेति प्रक्रिया द्रष्टव्या । आचार्येण स्वस्वरविधौ स्थानिवच्च-
निषेधमुदाहर्तुं लित्स्वरेणानुपदर्शितम् । अत एव स्वरप्रक्रियोदाहरणार्थमस्यो-
पन्यास इत्यपि न मन्तव्यम् । स्वरश्चलोऽन्वेदसाधारणत्वान्न वैदिकप्रक्रियामेव
प्रदर्शनीय इत्यत्रापि नियामकमस्तीति । जश्चिधौ उदाहरति । अदेरित्यादि ।
“भनो भलि” (८।२।२६) इति सलोप इति । तत्र सिच् इति नाभ्रियते इत्यर्थः ।
तदाभ्रयणे तु छान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । घत्वमिति । “अयस्तथोर्वाऽयः” (८।२।४०)
इत्यनेन । अस्थानिवच्चादिति । जश्चिधौ “न पदान्त” (१।१।५८) इति निषेधादि-
त्यर्थः । सनि तु स्थानिवत्त्वेऽकारेण व्यवधानाज्झलूपरो नास्ताति जश् न स्यात् इति
भावः । सग्धिरिति । समानस्य, सभावः । प्रयोगमनुसृत्येति । प्रयोगं दृष्ट्वा तत्,
सिद्धयनुराधेनेहानुक्तापि विशेषप्रक्रियोहनीयेत्यर्थः ।

१. आदिश्चिकार उदात्त इति क० पु० ।

२. निशब्दोऽपीति क० पु० ।

मानन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शब्दन्ते नुमासितुम् ।

वातमुत्पत्तयेस्त्वानिः संक्षिप्योक्ता मयामति ॥ १ ।

प्रक्रियाकौमुदी सेयं रामचन्द्रप्रकाशिता ।

मत्तचत्वनो दध्यात् सच्चरीरप्रिया चित् ॥ २ ।

कुतस्तर्हि तानि नोच्यत अत आह—मानन्त्यादिति । 'पतोऽन्ताः शब्दाः चत्वारि वाक्चरिनिता पदानि' इत्यादि श्रुतेः । न चैते सर्वशः साकल्येनानुयातिर्तुं प्रवृत्त्यादिविशेषेण व्युत्पादयितुं शक्नुवन्ते । अतः वासानां शब्दाप्युद्भूतानां शून्यानां लपमेघसा व्युत्पत्तये मार्गप्रदर्शनेन मूलधात्वेर्जघिकारसिद्धयर्थं सत्तिप्य प्रचरददस्या-प्रयोगतानोपपिकल्लप्रदर्शनेनोक्ताः प्रदर्शिताः मयामतात्वेनासर्वशेन तेषामयेव विशेषाणां ज्ञातुमशक्यता दर्शयति । यथोक्तम्—

यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासा व्याकरणाणां वात् ।

तानि किं शब्दरत्नानि सन्ति पाणिनिगोपदे ॥ इति ।

प्रक्रियाकौमुदी कुर्मः इति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । तदिदानीमुपसंहृत्य ग्रन्थनान्नोऽन्वयतां रूपकेण नमर्धयते—प्रक्रियेत्यादिना । सेति । पूर्वं प्रतिज्ञातं सन्नास्ति नीयमान-त्वेनेदानीं प्रत्यभिज्ञायमाना रामचन्द्रनाम्नाचायेण प्रकाशिता । मूलवास्तिकभाष्यादि-प्रमाणोपदर्शनेनामूनकत्वादियद्वाकलङ्घनवस्त्वन्दिता प्रक्रियानु शब्दानुशासनेषु कौमुदीतुल्या इय कृतिः । अस्ति अत्र भ्रष्टानि वचसां मसाधुशब्दरूपाणि तानि इव मलिनत्वादधैयस्करत्वाच्छास्त्रजन्मतो नोदयनिदत्तत्वाच्च चिरं दध्यात् नाशयतु इत्याशया । एतेन प्रक्रियापदं ('सूचितसाधुशब्दव्युत्पादनस्यापि मसाधुशब्दप्रयोग-निवृत्तिः फलमित्युक्तम् । "न स्तेच्छित्तदै० दुष्यति चापशब्दरित्याद्युक्तेः) । तत् किम-प्यशब्दानेव प्रतिपाठेन लक्षणेन चोपदिश्य नैते प्रयाज्य इति 'वचरानि ? नेत्याह—सच्चकोरप्रियेति । सन्तः साधवो ये शब्दास्ते चकोराः एव चकोराः कौमुद्वपत्रीवि-धात् अनन्यशरणत्वाच्च तेषां प्रिया उज्जीवकत्वात् । ते वा प्रिया उप'रीकृत्वात् परिपालनीयत्वेन दत्ताः सा । प्रियस्यापूर्वत्वमिति । प्रियस्य विशेषणत्वेऽपि पर-निपातः । अशब्दानां प्रतिदेश प्रतिभाषं प्रत्ययस्यं च भेदेनानन्तत्वात् । प्रतिपदपाठो लक्षणं वा कर्तुमशक्यमिति लघुत्वात् साधव एव लक्षणेनापदिश्यन्ते । तथा चापशब्दा निवर्तित्वा भवन्ति । उपादेशोपदेशे ह्यथैतुपादेयनिवृत्तिर्गम्यते । यथा "यद्य पञ्चनसा भक्ष्याः" इति भक्ष्यनियनादन्त्येऽनक्ष्या इति गम्यते । अथवा सन्तः शिष्टास्ते चकोरा इव साध्यसाधुविवेचकत्वात् तेषां प्रिया । एतेन शिष्टादरणीयतयाऽन्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं समर्धयते ।

१. सूचित इत्यारम्भ—इत्याद्युक्तेरित्यन्तो ( ) रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।

२. परवतीति ख० पु० । ३. ते वा प्रिया उपजीवकत्वात् इति पाठः ख० पु० ।

जयति सुभगमूर्तिमुग्धहातावलोक-
प्रशमितजनतापो विदुनः स्वात्मवीपः ।
सचकितमिव लक्ष्मोः सेवते प्लुपदाब्जं
तलिततरकराभ्यां साधु संवाहयन्ते ॥ ३ ॥ इति ।

इति श्रीरामचन्द्राचार्यविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्यां

कृदन्तः समाप्ता ।

॥ समाप्ता चेयं प्रक्रियाकौमुदी ॥

अथ' चाप्रकृष्टक्रियार्थाभिष्यक्तितापोपशमाह्लादवन्वादिभ्यः सा कौमुदी ।
कुमुदानां जीवानुभूता चन्द्रज्योत्स्ना रमयत्यानन्दयति इति रामो रसिहेतुश्चन्द्रः, तेन
प्रकाशिता सती असद्वचोऽपशब्दतुल्यं सर्वव्यवहारोपरोधकत्वात् असमीचीनमिति—
आलोकाभावरूपत्वाद्वा असदिति वचो यस्मिन् प्रमिसारादिप्रवर्तकत्वादियमसतीत्यभि-
शापवचो यस्मादिति वा "पुमान् स्त्रिया" इत्येक शेषः । तादृशं तमोऽन्वकारं वध्यात्
चिरमित्यप्याशास्यम् । सा च—सतामुत्तमानां प्रयाचितोपस्थितमम्बुकेवलं
रसात्मकस्योद्भुतैश्च रश्मयः । 'बभूव तस्याः किं पारणात्रिविधवृत्त्यवृत्तिव्यति-
रिक्तसाधनं," इत्युक्तदिशाहारान्तरपराङ्मुखतया चन्द्रोदय एव किरणपानेन शरोर-
वृत्तेर्विधानात्तपोनिष्ठमेव सता मुनिव्रतानां चकोराणां प्रिया भवतीति रूपकं
समासोक्तिश्च ।

अथ चिरत्वस्यैव विधेयत्वान्न समासपुनरास्तत्वं दोषः । तदेतेनैव वाक्यार्थ-
समाप्तेरिति ।

इदानीं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते
घोरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चेत्याशयाद् ग्रन्थान्ते कृतमिष्टदेवतास्तुति-
रूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षाये निबध्नाति—जयतीति । सर्वोत्कर्षस्तदाक्षिप्तः प्रणामो वा
जयतेरर्थः । विदुलो व्याख्यातः । तद्विशेषणं सुभगमूर्तिरिति । सुभगा सर्वेष्टदेवताद्
मङ्गलरूपा मूर्तिर्यस्य सः, मङ्गलं भगवान् विष्णुरित्युक्तेः ।

अथवा—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः धियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥ इति ।

तेन शोभनो भगो यस्या यस्यां वा । एतदेव प्रपञ्चयति । मुग्धेत्यादिना ।
मुग्धः कोमलः सुन्दरो वा हासो यस्मिन् स वासाववलोकः सानुग्रहत्वात् । स एवेह स्मेरा'

दृष्टिस्तया प्रकर्षेण शमितो जनानां जीवमात्रस्य वा तापः आविदेविकाधिभौतिका-
ध्यात्मिकस्त्रिविधो येन । एतेन साधनपारतन्त्र्याभावाद् ऐश्वर्यादिप्रयमुक्तम् ।
विटुल इति च ज्ञानम् । स्वात्मप्रदीप इति च स्वप्रकाशः । “अन्नायं पुरुषः स्वयं
ज्योतिः । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । सचकितमिवेत्यादि वंराग्यम् ।
लक्ष्मीः सर्वाभिसरणोद्यापि यस्य पदाब्जं चरणकमलमतिमुन्दराभ्यां कराम्भ्यां
सम्यक् संवाहयन्ती तद्वासीत्वमाचरन्ती । सचकितमिव असङ्गोदासीनतया निरोहत्या
च कदाचिन्मां परित्यजेदिति शङ्कया सेवते । एतेन विषयवैमुख्यं लक्ष्मीप्रदत्तं च
ध्वनितम् ।

१. श्रीमएडतमौत्तिमएडनमर्णयः शेषंशामलो-
त्तस. धोन०तिहसुनुरभवत् प्रत्. चवावर्त्ततः ।

तत्सूनोः इतगूडभावाविष्कृतौ सत्प्रक्रियाऽयाकृतौ
धीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमयमत् सा वैदिकी प्रक्रिया ॥ १ ॥

सत्कृपालेरातोऽस्तोऽप अमुभते मयि वाह्मयम् ।

नृत्तिहं नोमि शेषाङ्गं दैवतं पितरं गुहम् ॥ २ ॥

इति विज्ञानेनूडशक्तिगोडभावा कृत्तिरियमिह दोषस्तरांशङ्को बहोऽ ।

यदि विविधनिबन्धाः साधित्यः सन्ति सन्तो यदि च हृदि ममास्ते सग्नकः धीनृत्तिहः ॥ ३ ॥

इत्येवं समाप्तिमस्यसत्पुरुषशरीरा वृत्तित्रयस्वरूपा प्रक्रियाकौमुदीवृत्तिः ।

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः ॥

सूत्रानुक्रमणिका

प्रवाहः	अ	सूत्राङ्कः			
९९१.	अकर्तृरि च कारके संज्ञायाम्	३३।१९	११७.	अत उपधायाः	७।२।११९
५५०.	अकर्मकाच्च	१।३।२६	१२०.	अत एकहलमध्येऽना- देशादेशेति	६।४।१०
३६५.	अकर्मकाच्च	१।३।३५	२९.	अतो येयः	७।२।८०
३७५.	अकर्मकाच्च	१।३।४५	११६.	अतो हनादेशेषो.	७।२।७
१४४.	अकृत्याः साधुकयोः	७।४।२५	२०.	अतो दीर्घो यञि	७।३।१०१
१६२.	अतोऽन्यतरस्याम्	३।१।७२	१४९.	अतो लोपः	६।४।८
५४१.	अतो वेः	३।२।९१	१५८.	अतो लान्तस्य	७।१।२
७०६.	अतो परिचायोऽचाय- समूहाः	३।१।१३१	४२.	अतो हे	६।४।१०५
११२६.	अङितश्च	६।४।१०३	४६९.	अत लोपोऽभ्यासस्य	७।४।५८
९१६.	अच उपसर्गात्.	७।४।४७	४१९.	अस्मिन्स्वरप्रत्ययद्वयस्य	७।४।९५
६१५.	अचः कर्मकर्तृरि	३।१।६२	२७२.	सदः सर्वेषाम्	७।३।१००
१४२.	अचन्ताश्च षष्ठ्यनिटो नित्यम्	७।२।६१	३०४.	अदभ्यस्तात्	७।१।४
३८५.	अधि विभाषा	८।२।२१	२७०.	अविप्रभृतिभ्यः	१।४।७२
६७८.	अचो यन्	३।१।९७	८१९.	अदोजन्ते	३।२।६८
६८९.	अजम् संज्ञः	३।१।१०५	९१८.	अतो जगिष्येति किति	२।४।१६
३२९.	अज्ञादेशितोऽयम्	६।१।२	७६७.	अधिकरणे शेते	३।२।१५
६९३.	अजिब्रज्योच्च	७।३।६०	५६३.	अवे. प्रहसने	१।३।३३
१३९.	अजेऽयत्रगोः	२।४।५६	१०.	अनघत्वे लङ्	३।२।११
८८१.	अकृतेः पूजयाम्	७।२।५३	७८.	अनघत्वे लुङ्	३।३।१५
८६१.	अकृषोऽनपादाने	८।२।४८	७०१.	अनाद्योऽनित्ये	३।१।१९७
३९१.	अकृतेः सिचि	७।२।७६	३०३.	अनितेः	८।४।१९
३८३.	अकृष्यात्तयवायेऽपि	६।१।१३६	९.	अनुदात्तस्य आत्मनेपदम्	१।३।११
१०१.	अङ्गार्ग्यमालवयोः	७।३।९९	१६६.	अनुदात्तस्य चतुर्ष्वस्यान्यत- रयाम्	६।१।२९
५३४.	अणवकर्मकाच्चित्तवत्कृत्वात्	१।३।८८	९५४.	अनुदात्तस्य हलादेः	३।२।१४०
१००४.	अभिनुजः	५।४।१५	२७६.	अनुदात्तोपदेशव्यतिरिक्तोऽपि दोनमानुनासिकतोऽपि भलि विडति	६।४।२७
७७२.	अतः कृषमिर्नसकृष्मपात्र- कुपात्र०	८।३।४६	७१०.	अनुनासिकास्य विवक्षलोः	६।४।१५६
१२४.	अत आदेः	७।४।७०			
१९१.	अत उन् मावभातुके	६।४।११०			

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः
५२१. अनुपसर्गाच्च	११३।७९	१३४ लभ्यामन्धामवर्णे	६।४।७८
५९९ अनुपसर्गाच्च	११३।७८	२८१ लभ्यामाच्च	७।३।२५
८७४ अनुपसर्गाच्च पुस्तनसोदकृतोऽपरा	८।२।३५	७५ लभ्यामे चर्च	८।४।२४
७३६. अनुपसर्गाच्चलभ्यविन्दघानिपाणि-		८०७ लभ्यनुपसर्गाच्च च	२।२।३७
वेचुदे०	३।१।१३८	७०८ लभ्यामन्धामवर्णे	३।१।१२३
५७३ अनुपसर्गाच्च	११३।४३	११०४ लभ्या मध्	७।१।४
२६७ अनुपसर्गाच्चलभ्य विन्दघानिपाणि-		७५७ लभ्यामन्धामवर्णे	८।३।९७
रप्राणिप्	८।२।७२	४९७ लभ्यामन्धामवर्णे	७।४।२२
५७९ लभ्यामन्धामवर्णे	१।३।४९	१०९७ लभ्यामन्धामवर्णे	१।४।२०
८२६. लभ्या	८।४।२०	१४८ लभ्यामन्धामवर्णे	३।१।३१
८०३. लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।४८	२२३ लभ्यामन्धामवर्णे	६।४।२५
१०७४ लभ्यामन्धामवर्णे		७८० लभ्यामन्धामवर्णे	६।३।६७
मिद्धाप्रयोगत्वेच् दृज्	३।४।२७	३४० लभ्यामन्धामवर्णे	७।१।७७
९७५ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।७७	९७९ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।६४
८४८ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०१	४११ लभ्यामन्धामवर्णे	७।३।३६
९०९ लभ्यामन्धामवर्णे	७।२।३०	९० लभ्यामन्धामवर्णे	७।२।२४
६२६ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।११९	६८७ लभ्यामन्धामवर्णे	३।१।१०३
५७४. लभ्यामन्धामवर्णे	१।३।४४	७६५ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१२
५४५. लभ्यामन्धामवर्णे	६।१।१४२	९४५ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।२३
१०८८. लभ्यामन्धामवर्णे	३।१।१४२	६५८ लभ्यामन्धामवर्णे	३।७।१६९
५९७. लभ्यामन्धामवर्णे	१।३।७३	७२७ लभ्यामन्धामवर्णे	३।३।१६९
८०५. लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।५०	९४८ लभ्यामन्धामवर्णे	६।३।२।१३६
१०२५. लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०२	१०४६ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०१
६१६ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।११२	६८२ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०१
५२६ लभ्यामन्धामवर्णे	१।३।८०	६८२ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०१
९०३ लभ्यामन्धामवर्णे	७।२।२५	६८२ लभ्यामन्धामवर्णे	३।२।१०१
१०२३ लभ्यामन्धामवर्णे	३।३।४४	१०७ लभ्यामन्धामवर्णे	८।३।६८
२६५ लभ्यामन्धामवर्णे	६।१।२३	५८१ लभ्यामन्धामवर्णे	१।५।१३

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः
२ अविस्तृततन्निम्यः ईः	(३०)	१०९९ आज्यतेऽग्न्युक् ७११५०
१०४० अदे तृन्धोर्ध्व	३१३१२०	४५८ आज्यमग्न्याग्नि ६४११६
८२२ अदे यजः	३१२१७२	१२६ आदजादीनाम् ६४१७२
१०११ अवादेयोऽग्न्युक्	६४१२९	४४ आहुतमग्न्य पिच ३१४९२
१०९२ अयादवद्याद्वक्त्रमुरवाप-		८१० आहुतमग्न्यलपनिततमानाघप्रिदेषु
मवत्यवस्तुषु च	६४१११६	चवत्यवस्तुषु कृत्र करणे ऋत् ३१५५६
१०९० अयादेऽग्न्याग्निप्रेतात्माने		१८० आन ३४१११०
कुत्रः कत्राणमुली	३४११९९	७३४ आनइचोपमर्गे ३४११२६
५०८ अनामायोऽग्न्यवनाया वुम्-		७५५ आनोऽनुपमर्गे कः ३४११३
पापिनामागर्धेषु	७४१३४	११२० आन ऐ ३४११५
३७८ अशतोनेश्च	७४१७२	१७२ आन औ णल ७४१३४
५०९ अशतोनेश्च वृषपलवणातामात्माप्रोती		२३ आनो दिन ७४१८९
वयचि	३४१५१	८२३ आनो मनिन् वनिन्निपदश्च ३४१७४
९७ असंयोगान्निट् कित्	११२१५	६७ आनो युक् चिण्हुतो ७४१३३
२७९ अमिद्वदनामान्	६४१२२	१०४५ आनो युक् ३४११२८
७८९ अमूर्ध्वलनादयोः वृत्तिगताः	३४१३६	१७३ आनो लोप इटि च ६४१६४
९३ अस्तिमिचोऽग्न्युक्	७४१९६	६३ आत्मनेपदेऽव्यतः ७४१५
१९५ अस्तेभ्यः	२४१५२	२६४ आत्मनेपदेऽव्यतः तस्याम् ६४१५४
१५ अस्मद्युक्तमः	१४११०७	५५४ आत्मनेपदेऽव्यतः तस्याम् २४१४४
२८७ अम्यनिवर्त्तिकातिम्योऽङ्	३४१५२	८३३ आत्ममाने लश्च ३४१८३
३६१ अम्यतेऽग्न्युक्	७४११७	८९१ आदिकर्मणि लः कर्त्तरि च ३४१७१
आ		८७५ आदितश्च ७४११६
१०३३ आक्रोशे तज्जनिः	३४१११२	१५९ आदित्रिदुडवः १४१५
९४९ आक्रोशेऽग्न्युक् लतद्वर्मतत्सा-		११८७ आद्रुगमहनजनः किकिनी लिट् च ३४११७१
त्रिकारिषु	३४११३४	
७६४ आदि ताच्छील्ये	३४११११	१७१ आदेव उपदेवाग्रिणि ६४१४५
१०९४ आडोऽनुनामिकच्छन्दसि	६४११२६	४६ आनि लोट् ८४११६
५४३ आटो दोऽग्न्याग्निहरणे	१४१२०	९३३ आने मुक् ७४१८२
५५२ आडो यमहनः	१४१२८	४६८ आप्त्राप्त्राधामोन् ७४१५५
६८१ आडो पि	७४१६५	१०७१ आमोदण्ये णमुल् च ३४१२२
५७० आङ् उद्गमने	१४१४०	१२८ आमः २४१८१
३४५ आ च ही	६४१११७	४७ अमेत ३४१९०

सूत्राङ्कः

२१२ आमुप्रत्ययवत् इजोऽनु-

प्रयोगस्य

१।३।६३

६१ आर्घपातुक शेषः

३।४।११४

६२ आर्घपातुकस्येद् वलादे-

७।२।३५

६३६ आर्घसायां भूतवच्च

३।३।१३२

६३८ आर्घसावचने लिङ्

३।३।१३४

८०० आर्घितेभ्यः कर्णमावयोः

३।२।४५

७४७ आर्घिपि च

३।१।१५०

३७ आर्घिपि लिङ्लोटो

३।३।१७३

८०४ आर्घिपि हन.

६।२।४९

७०१ आसुमुवपि पिलपिन-

सिधमश्च

३।१।१२६

३३४ आहन्त्य.

८।२।३५

इ

९९० इक. कायो

६।३।१२३

४५७ इको भल

१।२।९

७३३ इगुपयज्ञाभीकरः कः

३।१।१३५

४९६ इमाध्मोः

७।४।३१

४६१ इडश्च

२।४।४८

९९४ इडश्च

३।३।२९

९४३ इङ्धामौ. कपट्ठिणि

३।२।१३०

८३४ इच एकावोऽप्रत्ययवच्च

६।३।६८

१०२४ इच्छा

३।३।१०१

६।६ इच्छायेभ्यो विभाषा वर्तमाने

३।३।१६०

६५४ इच्छायेषु लिङ्लोटो

३।३।१५७

६७५ इजादे. मनुमः

८।४।३२

१२७ इजादेश्च मुहमनोऽनुच्यः

३।१।३६

९५ इट ईटि

८।२।२८

३५ इटोऽनु

३।४।१०६

४५६ इट् मति यः

७।४।४१

१८९ इहर्गज्जिमनोनाम्

७।२।६६

सूत्राङ्कः

२१३ इणः षोष्च लुङ्लिटौ

षोऽङ्गात्

८।३।७८

२८५ इणो गा लुङि

२।१।४५

२८४ इणो यण्

६।४।८१

९६२ इण्प्रजितसिन्धुः कवरप्

३।२।१६३

८८३ इण् निष्ठायां

७।७।४०

५३९ इतरेतराग्योपपदाच्च

१।३।१६

२८ इतश्च

३।४।१००

१११७ इतश्च तोषः परस्मैपदेषु

३।४।९७

३०७ इहर्दिभ्य

६।४।११४

११०९ इदन्तो मति

७।१।४१

१०१ इदितो नुम् धातोः

७।१।५८

७० इग्धिभवतिभ्यां च

६।१।५

९८ इरितो वा

३।१।५७

१५६ इपुगमियमरं छः

७.३।७७

८२७ इस्मन्मनक्विषु च

६।४।९७

ई

७१५ ई च खनः

३।१।१११

४१० ई च गणः

७।४।९७

३१५ ईटजनोच्चैश्च

७।२।७८

५३७ ईटजनोच्चैश्च

७।२।७८

९३७ ईदामः

७।२।८३

११३१ ईष्वरे तोमुन्वमुनौ

३।४।१३

६७९ ईद्यति

६।४।६५

३१६ ईणः से

७।२।७७

१०४२ ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल्

३।३।१२६

३४३ ई हन्त्यघोः

६।४।११३

उ

७९० उग्रम्पश्येरम्मदपाणिगमश्च

३।२।३७

९८१ उणादयो बहुलम्

३।३।१

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

१९३ उत्तञ्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्	६।४.१०६	१०४ उपमर्गात् मुनोनिमुवतिस्फनितोति-	
६४९ उताप्योः समर्थोतिङ्	३।३।१५२	स्तोमति०	८।३।५५
२८३ उतो वृद्धिर्मुक्ति ह्रि	७।३।८९	१०३ उपमर्गादमभासेऽपि णोपदेशस्य च	४।१।४४
४९० उत्तरस्मात्	७।४।८८	५६० उमर्गाद् हुस्व ऊहते	७।४।२३
५८३ उदधरः सवर्भकात्	१।३।५३	९९७ उमर्गोऽड	३।३।५९
७८४ उदि कूले रुजिवहो.	३।२.३.:	१०१६ उपमर्गं घो कि	३।३.९.
१०५५ उदितो वा	७.०।५६	८४७ उपमर्गं व मजायाम्	३।२.९९
८९४ उदुपघाञ्जावारिकर्मणोरन्य-		६८८ उपमर्गा कात्या प्रजने	३।१.१०४
तरस्याम्	।२।२.१	११२२ उपमर्गादाशङ्कयोश्च	३।४।८
५४८ उदोऽनुध्वं कर्मणि	१।३।२४	१३० उगन्	७।४।६६
३४१ उदोऽप्यपूर्वस्य	७।१।१०२	४२२ उक्तं	७।४।७
५५१ उदिभ्यां तप	१।३।२७	२५३ उञ्च	१।२।१२
५३० उपाच्च	१।३।८४	१६९ उपविः ङामुन्वोऽन्यतरस्याम्	३।१।३८
३९७ उपात् प्रनियत्नवैकृतवाक्याप्याहारेषु च	६।३।१३९	१६३ उन्मपदान्तात्	६।१।९६
		ऊ	
६८२ उपात्प्रगंसायाम्	७।१।६६	१०२० ऊतिपूतिङ्गुनिमानिहेतिकात् यइन	३।३।९७
५८६ उपाद् यमः स्वकरणे	१।३।५६	२४० ऊदुपघाया गोह	६।४।८९
५४९ उपान्मन्त्रकण्ठे	१।३।२५	३२५ ऊगोनेविमाया	७।३।९०
९३१ उपेयिवानाश्वाननुषानश्च	३।२।१०९	३२७ ऊगोनेविमाया	७.२।६
४५४ उभो सामानस्य	८।४।२१	ञ	
१०८७ उपदशस्तृतीयायाम्	३।४।४७	१८८ ऋन्वत्प्लाम्	७।४।११
१५१ उपदेशोऽन्यतः	७।२।६२	८८२ ऋणवाचमर्थे	८।२।६०
१३७ उपधाया च	८।२।७८	२०३ ऋत इदातो	७।१।१००
४०९ उपधायाश्च	७।१।१०१	३७३ ऋतश्च संयोगादेः	७।२।४३
५६९ उपपराभ्याम्	१।६।३९	१८२ ऋतश्च संयोगादेर्गुणाः	१।४।१०
५११ उपमानादाकारे	३।१।१०	२११ ऋतेरीयङ्	३।१।२९
१०८६ उपमाने कर्मणि च	३।४।४५	१४३ ऋतो भारद्वाजस्य	७।२।६३
२९६ उपसांग्रादुर्भाभिन्तिर्यञ्चर	८।३।८७	७१४ ऋदुपघाञ्चाङ्लुपिषते.	३।१।११०
२२४ उपसर्गस्यायतो	८।१।१९	१८६ ऋदुषोर्दिङ् गुण.	७।४।१६
१००१ उपसर्गात् खलघञोः	७।१।६७	९९३ ऋदोरप्	३।३।५७
१०४३ उपमर्गात् खलघञोः	७।१।६७	१८४ ऋद्वतोः स्वे	७।२।७०
		६९० ऋहलोऽन्यत	३।१।१२४

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

५०३ ऋतश्च	७।४।९२	७७४ कर्मणि नृत्तौ	३।२।२२
ए		८३७ कर्मणि हनः	३।२।८६
१४० एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्	७।२।१०	५१७ कर्मणो रोमन्यतरोभ्यां यनिचरोः	
७७ एकाचो द्वे प्रथमस्य	६।१।१		३।१।१५
७७९ एजे खञ्	३।२।७८	६१२ कर्मवत्कर्मणां तुल्यत्रिभ.	३।१।८७
६९ एत ऐ	३।४।९३	१००० कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्	३।३।४३
७१२ एतिस्तु शान्दुहजुष. ययन्	३।२।१०९	५१६ कटाय क्रमणे	३।१।१४
२८७ (अ) एतेऽङि	७।४।२४	६५० कामप्रवेदनेऽकन्विति	३।३।१५३
९९२ एश्च्	३।३।५६	५१० काम्यच्च	३।१।९
३८ एष.	३।४।८६	६८५ कालसमयवेलासु तुमुन्	३।३।१६७
१७५ एतिङि	६।४।६७	१५० क. प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि	३।१।३५
ओ		६३२ किवृत्ते लिप्तायाम्	३।३।६
४४५ ओ. पुण्यञ्चपरे	७।४।७०	६४३ रिशुत्ते लुङ्मुटी	३।३।१४४
३५३ ओतः इयति		८७३ इति च	७।४।८९
८५६ ओदिशश्च	८।२।६५	८५ इतिस्तिपि	३।४।१०४
७०० ओरावश्यते	३।१।१२५	३८२ किरतो लवते	६।१।१४०
क		४६५ किरश्च पञ्चम्यः	७।२।७५
५२४ कण्ठवादिभ्यो यक्	३।१।१७	६१४ कुपिरजोः प्राचा यन् परस्मैवर्द- च	१।३।६०
२१७ कमेगिङ्	३।१।३०		७।४।६२
१०३५ करणाधिकरणयोश्च	३।१।११७	१०२ कुशोत्थुः	३।३।१००
८३६ करणे यङः	३।२।८५	१०२३ कृत्रः षच्	३।२।२०
१०८२ करणे हनः	३।४।३७	७७१ कृजो हेतुनाच्चात्पानुलोम्येषु	३।२।२०
५३६ कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१।३।१४	१०६ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि	३।१।४०
६६९ कर्तरि कृत्	३।४।६७	६०० कृञ्चगहनयोः कयः	७।२।२२
८११ कर्तरि मुञः तिङ्गुव् लुङ्गो	३।२।५७	६७२ कृत्यचः	८।४।२३
१७ कर्तरि णप्	३।१।६८	६३६ कृत्यचः	८।४।२९
५१२ कर्तुः ण्यङ् सलोपश्च	३।१।११	६७७ कृत्यत्पुटं बहुलम्	३।३।११३
१०४४ कर्तृकर्मणाश्च भ्रूजोः	३।३।१२७	६६८ कृत्वाः प्राङ्णुञः	३।१।९५
५६७ कर्तृभ्यो चाशिरोरे कर्मणि	१।३।३७	११३२ कृत्याभे तरेकेनन्यतरनः	३।४।१४
७५३ कर्मण्यण्	३।२।१	६६६ कृदिङ्	३।१।९३
१०१७ कर्मण्यपिङ्गरे च	३।३।९३	२३८ कृपो रो ल.	८।२।१८
१०७७ कर्मण्याङोरी कृत्रः णमुन्	३।४।२५		

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

११२३ - कृमृदृहृमृष्टृन्दृसि	३।१।५९	ख	
१३२ कृमृमृदृस्तृदृस्तृध्रुवो लिटि	७।२।१३	७९३ खचि हृम्ब	६।४।९४
९ कृगृस्तृजागृम्यः क्तिन्	(८०)	१०४१ खनो घ च	३।३।१२५
५९ विडिनि च	१।१।५	ग	
८५१ क्तक्तवत् निष्ठा	१।१।२६	६ गण्डिमण्डोजनिमन्दिम्यश्च	(८०)
७५८ क्तिच् क्तो च मज्ञायाम्	३।३।१७४	९२१ मस्यर्थिकर्मकदिनपरीहृम्यास०	३।४।७२
९२२ क्तोऽधिकरणे च ध्रोव्यगति प्रत्ययमा-		९६३ गत्वरश्च	३।२।१६४
नार्थेभ्यः	३।४।७६	६८४ गदमद्वचरयमश्चानुपसर्गे	३।१।१००
५०५ क्यवि च	७।४।४४	५६२ गन्धनावशेषनसेधनमाहमित्रप्रति	१।३।३२
५०७ क्यस्य विभाषा	६।४।५०	८३० गम वदौ	६।४।४०
७०५ कृती कुण्डपायसंवाय्यौ	३।१।१३०	८०२ गमश्च	३।२।४७
१५४ क्रमः परस्मैपदेषु	७।३।७६	१९७ गमेरिट् परस्मैपदेषु	७।२।५८
१०५६ क्रमश्च क्तिन्	६।४।१८	६४६ गह्वर्या च	३।३।१४९
३९८ क्रयादिभ्यः श्नाः	३।१।८१	६४१ गह्वर्यां लटपि जातयो	३।३।१४२
६६० क्रियासमनिहारे लोट् लोटो हित्वौ		७४३ गन्धकन्	३।१।१४६
वा च तध्वमौ.	३।४।२	३२० गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्डिन्	१।२।१
४४० क्रीड्जीना णौ	६।१।४८	३२२ गाङ् किति	२।४।४९
५४४ क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च	१।३।३१	५७ गादिभ्याषुषामूभ्य मिचः परस्मै-	
९२७ क्वमुदच्	३।२।१०७	पदेषु	२।४।७७
२।२ क्तस्वाचि	७।३।७७	७६१ गापोष्टक्	३।२।८
८-७ क्लिप्तः क्तवानिष्ठयोः	७।२।५०	३-६ गुणोऽपृक्ते	७।३।९०
८८५ क्लिप् च	३।२।७६	४७९ गुणो यङ्लुकोः	७।४।८२
१०४८ क्लृप्तं क्तिन्दम्बन्धो	६।४।३१	१८३ गुपोऽस्तिभंशोगायो.	७।४।२६
८७१ क्षायो मः	८।२।५३	२०८ गुप्त्रिजकिदम्बः सन्	३।१।५
६३७ क्षिप्रवर्त्तने लुट्	३।३।१३३	१४६ गुप्त्रूपविच्छिन्नपिपनिग्न आयः	३।१।१८
१०६५ क्षिपः	६।४।५९	१०२६ गुणेश्च हलः	३।३।१०३
८५४ क्षियो दीर्घात्	८।२।४९	५९५ गुधिवञ्च्योः प्रलम्भने	१।३।६९
८९६ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्च०	७।२।१८	७४१ गेहे कः	३।१।१४४
	७।२।१८	१०३९ गोचरसंचरवह्नज्य०	३।३।११९
४९२ क्षुब्धादिषु च	८।४।३९	२५९ ग्रहिण्याविविधविविष्टि०	६।१।१६
७९९ क्षेमप्रियभट्टेण्	३।२।४४	४०३ ग्रहोऽस्ति दीर्घः	७।२।३७

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

४८४ यो यडि
१०१९ ग्लान्याहातरिभ्यो णि०
९५१ ग्लानिभ्यश्च० म्नु

८१२१०

(७०)

३१२१३९

१११४ छन्दन्मुनयया

१०९८ छन्दन्मुनयया

१०३८ छन्देष्वनुपसर्गस्य

३१४११

६१४८६

६१४१९

घ

ज

९९६ घञमोश्च
१००९ घञि च भावकरणयो
३२१ घुमान्पागापानहातिमा हासि
१०१ घुपिग्विशब्देन
२९४ छमोरेद्धावन्नामलोपश्च

२१४३८

६१४८७

६१४६६

७१२१२३

६१४१११

च

३१३ चक्षिण. स्नाज्
१७८ चडि
६९१ चञो कु प्रिण्यमनो
४८९ चरञोश्च
७६८ चरेष्ट
९५३ चगनगच्छायाद् कर्मकाद् घुन्
१९५ चाय कौ
६०८ चिण्णमुनो दीर्घोऽप्यनगरमाम्
३६९ चिन् ते पदः
६०३ चिन् भावकर्मणो
२९७ चिणो लुक्
७०७ चिरयान्निचितये च
६४७ चित्रोक्तरणे च
१०२८ चिन्निप्रिचिन्निप्रिचिन्निचर्चणश्च
४४३ चिन्पुरोऽर्णो
५४ चिन् लुटि
५६ चोः गिच्
४६७ च्छोः घृन्तुनामिने च

२१४२५

६१४११

७३५८

७१४८७

३१२१६

३१२११८

६१४२१

६१४९३

३११६०

३११६६

६१४१०४

३१११३२

३१३१५०

६१४१५४

३११४३

३११४४

३१११९

८१६ जनसनछनङ्गमगमो विट्
३१८ जनसनछना सङ्गमलोः
३९८ जनिवध्योश्च
४८८ जपजनदहदगनङ्गपणा च
९५६ जल्पमिषाङ्कुट्टुलुट्टवृद्धः णाक्
३४२ जङानेश्च

१०९८ जङानेश्च क्तिव

९६४ जागुरकः

३०६ जाग्रोऽविचिण्णलुट्ठित्नु

६४४ जातुपदोनिङ्

१०५७ जाम्जनशा विनाया

४८८ जिघ्रनेर्वा

८५० जोगेनेरवृन्

३०५ जुनि च

३३६ जुहोत्यादिभ्यः ण्वुः

१०४४ जङ्गल्योः क्तिव

५ जङ्गल्योः भक्

१३६ जङ्गल्योः चुम्बुलुट्टुलुट्टुलु०

३६७ जङ्गलोर्वा

५८८ जङ्गल्योः मः

१०६८ जङ्गल्य

८८८ जङ्गल्योः विम्वविम्वामुपपापाम्व

६१४२०

७३८ जङ्गल्योः मः

छ

झ

११११ छन्दगि मायकवि
८१४ छन्दगि मट्

३११८४

३११८३

११४ भनो भ्नि

११५ भान्नोर्वा

८११२६

८११४०

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

३४ भस्य रन्	२।४।१०५	७४४ ष्यट् च	३।१।१४०
३१ भेजुंस्	३।४।१०८	त	
१९ भोऽन्तः	७।१।३	७ तडानावात्मनेपदम्	१।४।१००
अ		६६५ तत्रोपपदन्तमीत्यम्	३।१।९७
९२३ प्रीतः कः	३।२।१८७	२९० तनादिकृज्ज्म् उ	३।१।७९
ट		३९२ तनादिकृज्ज्म् उः	३।१।७९
२१ दिन आत्मनेपदाना टेरे	३।४।७९	३९३ तनादिज्ज्स्तथामो	२।४।७९
१०१३ दिवतोऽयुच्	३।३।८९	६०५ तनोतेर्यकि	६।४।४४
ड		४७१ तनोतेविभाषा	७।४।१७
१०१२ दिवतः विभः	३।३।८८	६१३ तपस्तपःकर्मकर्मयैव	३।१।८८
ढ		६०६ तपोऽनूतापे च	३।१।६५
१७० ङो ङे लोप	८।१।३३	११०८ तपस्तपनतपनाश्च	७।१।४५
ण		६७० तपोरेव कुर्यक्तल्लर्था.	३।४।७०
१००१ णचः स्त्रियामञ्	५।४।१४	६७१ तव्यत्तयानीय	३।१।९६
११८ णलुत्तमो वा	७।१।९१	३० तन्धस्यमिषा तान्तःतामः	३।४।१०१
७३० णवृत्तुचौ	३।१।१३३	१२५ तस्मान्मुद् द्विहलः	७।४।७१
४०८ णिचश्च	१।३।७४	११०७ तस्य तात्	७।१।४४
१९५ णिध्रिद्रुश्च भ्य. कर्तरि चङ्	३।१।४८	९५२ तस्मिन्विधुगिणिषे क्तु	३।२।१४०
५९४ णेरणी यस्कर्तृणौ चेत् सकर्ताऽनाध्याने	१।३।६७	९४२ ताच्छ्रौत्यवयोवचनशक्तिषु चानरा	३।२।१२९
९०४ णेरध्ययने वृत्तम्	७।२।१६	१२ ताग्येकवचनद्विवचनबह्वचनान्येकदाः	१।४।१०२
६२२ णेरनिटि	६।४।५१	८२ तामस्त्वयोर्बोषः	७।४।५०
६७३ णेविभाषा	८।४।३०	२४१ तासि च क्तुपः	७।१।६०
६४९ णेऽङ्गः दिति	३।२।१३७	११ निडस्त्रोणि धीणि प्रथममध्यमोत्तमाः	१।४।१०१
१२२ णो नः	६।१।६५	१६ निड् गित् सार्वधानुक्तम्	३।४।११३
४५० णो नमिरन्वोधने	२।४।४६	७४९ तितुत्रतथसिसुतरकमेपु च	७।२।९
२१८ णो षङ् मुपधाया ह्रस्वः	७।४।१	५ तितुत्सन्निमित्तपृथग्निमित्तम् सत्ताताम्	३।७।७८
४१४ णो च संश्चङो	६।१।३१	३०९ तिप्यनस्तेः	८।२।७३
४४१ णो च सं चङोः	२।४।३१		
६९५ ण्य आदेश्यते	७।३।६५		
१०३० ण्यामथन्यो युच्	३।३।१०७		

सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः	सूत्राङ्कः
४२७ तिष्ठनेरित्	७।४।५	९७८ दाम्नीधमयुयुजस्तुदसिसिच० ३।२।१८२
१६८ तीपमङ्गुमरपगि	७।२।४८	९३० दावान्साह्वान्मीट्वाश्च ६।१.१२
३७९ तुदादिभ्यः ङ.	३।१।७७	३५१ दिवादिभ्यः ष्यन् ३।१।६९
७५८ तुन्दनोक्तयोः परिमृजापनुक्षो	३।२।५	७७३ दिवाविमानिचाप्रमानात्करा-
९८२ तुमुन् युनो जियाया		नन्तादिबहनाद्दो० ३।२।२१
जियायायाम्	३।३।१०	८६६ दिवो विजिगीषाधाम् ८।२।४९
११ ८ तुमर्थे मेनेनसेभसेन्मेकसेनध्यै०	४।४।९	३६६ दीडो मुडचि विडति ६।४।६३
३६ तुज्यान्नाडासिध्वन्यागम्याम्	७।१।३५	९४ दीधोवेवीटाट् १।१।९
३३१ तुष्टुगम्यमः सार्वपातुके	७।३।९५	२२६ दीपजनबुधपूरिनाविव्याभ्योऽ-
१८९ तृगह इम्	७।२।९२	न्यतरस्याम् ३।३।६१
९४७ तृप्	३।२।३५	२८६ दीर्घः इणः किति ७।४।६९
१०५३ तुपिमृपिकुसोः काश्यपस्य	१।२।२५	४८१ दीर्घोऽङिति ७।४।८२
१६० तुफलभजप्रपञ्च	६।४।१२२	२२१ दीर्घो लघोः ७।४।९४
४५ ते प्राग्धातोः	१।४।८०	८२० दुहः कठ्यश्च ३।२।७०
९३९ ती सत्	३।२।१२७	६१६ दुहश्च ३।१।६३
घ		८९८ दृढः रधूनबल्योः ७।२।२०
१२१ षदि च सेटि	६।४।२१	८४२ द्रुगे षर्वाप् ३।२।९४
२४ यामः ङ	३।४।८०	१।३० द्रुयोः विस्ये च ३।४।११
द		९१५ द्रो दद्र्योः ७।४।४६
२०४ दशमदन्मन्मन्नां नति	६।४।२५	४४७ द्रोपो णी ६।४।९०
७३७ ददानिदधाम्योविमाया	३।१।१३९	९१२ धनित्यतिमास्यामिति किति ७।४।४०
३४९ दधस्तथोश्च	८।२।३८	२३४ धुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ७।४।६७
९१४ दधनेटि	७।४।४२	२३३ धुदस्यो रुडि १।३।९१
४७० दध्न इन्च	७।४।५६	८६१ द्रवमूर्तिमन्गयोः ष्यः ६।१।२४
६३१ दधनेदिमि टिटि	७।४।९	१०८९ द्वितीयाया च ३।४।५३]
२२५ दमायागश्च	३।१.३।७	१३१ द्विचनेऽपि १।१।५९]
१९२ दन्च	८।२.७५	७९२ द्विपत्यग्योम्यायेः ३।२।३९
९१७ दन्मि	६।३।१८४	३२४ द्विपत्य ३.४।११२
४८४ दाणश्च मा चेच्चतुर्थ्ये	१।३।५५	९४४ द्विधोऽमिने ३।२।१३१
१७६ दाधाम्पदाप्	१।१।२०	
९५८ दाधेदमिगदमदो रुः	३।१।१५९	

सूत्राङ्कः

घ

१ घातोः	३।१।९१
६६४ घातोः	३।१।९१
४५२ घातोः कर्मणः समानकर्तृ-	
कादिच्छायां वा	३।१।७
४७६ घातेरेकाचो हलादेः क्रिया-	
मममिहारे यङ्	३।१।२२
१०३ घावादेः प. मः	६।१।६४
६४ घि च	८।२।२५
३७७ घिन्विकृण्योरच	३।१।८०
८९७ घुपिनसो वैयात्ये	७।२।१९
११०५ घ्वमो घ्वात्	७।२।४२

न

५०६ नः वये	१।४।१५
४८५ न ऋवतेर्यंति	७।४।६३
१००२ न कर्मव्यनिहारे	७।३।६
७५१ न क्तिचि दीर्घश्च	६।४।३९
३६२ न ऋवादेः	७।३।५९
१०४९ न क्त्वा सेट्	१।२।१८
५३८ न गतिहिंसाधेभ्यः	१।३।१५
२०५ न दृशः	३।१।४७
८७९ न ध्याख्यापृमुल्लिखदाम्	८।२।५७
५०१ न घातुलोप आर्यघातुके	१।१।४
६२७ ननो पृष्टप्रतिवचने	३।२।१२०
७३१ नन्दिप्रतिपक्षादिभ्यो	
ल्युपिन्दचः	३।१।१३४
३३० न न्द्राः संयोगादयः	६।१।३
६२८ नन्वोविमापा	३।२।१२१
५३५ न पादभ्याङ् यमाङ्	
पमपरि०	१।३।८८
६२५ ननु सके भावे क्तः	३।३।११४
६७६ न भामूप्रसंगमिष्यापीवेयाम्	८।४।३४

सूत्राङ्कः

६६ न माङ्योमे	३।४।७४
९६६ नमिकम्पिस्मजमकमङ्गिपदीपा रः	
	३।२।१६७
५२१ नमो वग्विश्चित्रडः वयच्	३।१।१६
६२० न यदि	३।२।११३
६१७ न रुधः	३।१।६४
२०२ न लिङि	७।२।३६
१०६२ न ल्यपि	६।४।६६
४६४ न वताः	६।१।२०
२३६ न वृद्धग्यश्चतुर्भ्यः	७।२।५६
२६२ न व्यो लिङि	६।१।४६
७७५ न शब्दश्लोककलहमापादैर०	३।२।२३
१३८ न शशददवादिगुणानाम्	६।४।१२६
३५८ नद्योः वान्तस्य	८।४।३६
१००६ न सुदुर्भ्या केवलाभ्याम्	७।१।६८
४१३ नाग्लोपिशास्त्रुदिताम्	७।४।२
१३५ नाच्वेः पूजायाम्	६।४।३०
७८३ नाडीमुष्टयोश्च	३।२।३०
५८६ नानोत्तः	१।३।५८
२४७ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधानुके	
	७।३।८७
७८२ नामिकास्तनयोच्मपिदो.	३।२।२९
५३३ निवर्णाचरानाद्येभ्यश्च	१।३।८७
३४६ निजा यपागा गुणः श्लो	७।४।७५
३९४ नित्यं करोतेः	७।४।१०८
४७७ नित्यं कौटिल्ये गतो	३।१।२३
३२ नित्यं डिङः	३।४।६६
४३६ नित्यं स्मयनेः	६।१।५७
६२० निनदीभ्या स्नातेः कौशले	८।३।८९
१०७६ निमूलसमन्वयोः वयः	३।४।४३
४०६ निरः कुपः	७।२।४६

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

८६८ निर्वाणोपाने ८२१५०
१००८ निवामचित्तिगरीरोरममाधानेप्रादेशेच व.

१०९ परनिविन्धः सेवन्तिमय-
निवृत्तहनुत्तुन्वज्जाम् ८२१७०

८५० निष्ठा ३२११०२
८९५ निष्ठाया सेटि ६१४१५०
८५३ निष्ठायामप्यदर्थे ६१४१६०
८९० निष्ठागोडुत्तिदिनिदिस्त्रिदि ध्रुवः १२११६

६९ परम्पेदाना पलनुमुपलधुम-
पत्वमाः ३१४८२

४८६ निगञ्जुत्तुन्मुपंमुभ मुकुसरत-
पदन्तन्नाम् ७१४१८४

१०७९ पङ्क्तिप्यमाने च ३१४१५५

५५९ निममुपविन्धो ह्व. १२१३०

७८६ परिमाणे पचः ३२१३३

१८७ नृपतोऽनुनामि रान्तम्य ७१४८५

५४१ पङ्क्तिवेन्धः त्रियः १२११८

८७७ नुदनिदोन्दनाघ्राहोन्धोऽयन-
स्याम् ८२१५६

५८८ परेष्टुप १२१८२

६१८ नुदहनुदमा यक्विणी ३११८९

१९९ परेष्व ८२१७४

९० नेटि ७१२४

६७ परोक्षे निट् ३२१११५

३५७ नेट्यलिटि रघे ७११६२

६२० परोक्षे निट् ३२१११५

८२४ नेट्वनि इति ७१२१८

१८१ पाघ्राध्याम्याम्नाक्षान्-
द्वयन्तिमनिरदमदाः ७१३७८

११९ नेगदनदयतपदधुमान्धाग्यतिहृत्ति०
८१४१७

८०९ पाणिपताटयो सिलिपनि ३२१५५

५४० नेविगः १२११७

७३५ पाघ्राध्याम्याधेद् दृशः ३१११३७

६०६ नोदात्तापदेशः य मान्तस्यानावान्तेः
७१३१४

७०४ पान्यसानाल्यनिकाम्यघाव्या० ३१११२९

१०५१ नोरयान् यपान्नाडा ११११३

९० पुगन्तवधूपधस्य च ७१३८६

४१८ नो नयतिघ्ननयतेलमयर्धयन्तिन्धः
४११५१

५२२ पुञ्जनाण्डवविगणिङ् ३११२०

६२९ पुरिलुङ् चारमे ३२११२२

७७० पुरोऽप्यतोऽप्येपु सत्तेः ३२११८

९८० पुरः संज्ञायाम् ३२११८५

१९६ पुपादित्तादिलूतितः
परस्मैपदेषु ३११५५

७२० पुप्यनिद्धयो नञञे ३११११६

१०३७ पुनि संज्ञायाम् घः प्रायेण ३२१११८

७९६ पूः नर्वयोर्दारिमहोः ३२११११

८८९ पूछः क्त्वा च १२१२२

८८८ पूछञ्च ७२१५३

९४१ पूछञ्जोः घानन् ३२११२८

२१० पूर्ववत्स्मनः १२१६२

७३ पूर्वोऽन्यामः ६११४

(५)

८७० पचो वः ८२१५२

८४६ पञ्चम्यामजानो ३२१९७

६४३ पनः पुम ७१४१९

९८७ पदरजसिगपृष्ठो घन् ३२११६

७२३ पदान्वरिवाह्यापदेषु च ३२१११९

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

व

६८०	पोरदुपधान्	३।१।९८		
९१०	प्यायः पी	६।१।२८	७८५	वहाम्ने निहः ३।२।३२
५४७	प्रकाशनम्येयारूपयोश्च	१।६।२३	११००	वहुनं छन्दमि ७।१।१०
१०९१	प्रवृत्त्यान्तःपादमव्ययरे	६।१।११५	५१८	वाष्पोष्वाभ्यामुद्रमने ३।१।१६
४४४	प्रजने वीयतेः	६।१।५५	५३२	बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुस्म्यो ले १।१।८६
७०३	प्रणायोऽममतो	३।१।१२८	१०२१	ब्रजयोमवि क्यप् ३।३।९८
८६३	प्रनेष्व	६।१।२५	८३६	ब्रह्मभूतज्ञेयु क्विप् ३।१।८७
७२२	प्रत्यविन्म्यां प्रहेष्यन्दसि	३।१।११८	३३३	बुवः पञ्चानामादित आहो बुव ३।४।८४
५९०	प्रत्याङ्म्या जुवः	१।३।५९		
९९५	प्रभमे वाक्पशब्दे	३।३।३३	३३२	बुव ईट ७।३।६३
८९९	प्रमो परिवुडः	७।२।२१	३३५	जुवो वचिः २।४।५३
११२९	प्रमै रोहिण्यै अव्ययिथ्यै	३।४।१०		(म)
६९८	प्रयोग्यनियोज्यौ शक्यार्थे	७।६।६८	८१३	मजो ण्विः ३।२।६२
६२४	प्रभने चामन्नकाने	३।२।१७	९६०	मञ्जमाममिदो घुरच् ३।२।९६१
११०३	प्रसमुनोदः पादपूरणे	८।१।६	६१०	मञ्जैश्च चिणि ६।४।३३
८७२	प्रस्तवोऽन्यतरत्याम्	८।२।५४	७६	भवतेरः ७।४।७३
११०	प्राकृतितादव्यवायेऽपि	८।३।६३	७२८	मव्ययेयप्रवचनीयोरीम्यानीयजन्वाप्ला- व्यापात्या वा ३।४।६
५२७	प्राग्वहः	१।३।८१	६०१	भावकर्मणोः १।३।१३
७९१	प्रियवदो वदः श्वच	३।२।३८	९८६	भाववचनाश्च ३।३।११
७४६	प्रमृत्वः समनिहोरं वुन्	३।१।१४९	९८९	भावे ३।३।१८
७५९	प्रेवाजः	३।२।६	५७७	भासनोवर्मनापाज्ञानयत्नवित्युप- मन्त्रणेषु वदः १।३।४७
६२६	प्रेपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च	३।३।१६३	८८१	मिस्तं शकलम् ८।२।५९
६५७	प्रेपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च	३।३।१६३	७१९	मिदोदयो नदे ३।१।११५
५७२	प्रापाम्यां समर्थाभ्याम्	१।३।४२	९७१	मिन्नः क्रन्तुकनी ३।२।१७४
५९१	प्रोशाम्या युजेयजपात्रेषु	१।३।६४	३३९	मिषोऽन्यतरस्याम् ६।४।११
४०१	प्रादोना ह्रस्वः	७।३।८०	७६९	मिदाशेनादायेषु च ३।२।१७
	फ		४३५	मियो हेतुमये पुक् ७।३।४०
२४८	फगा च सप्तानाम्	६।४।१२५	३३८	मोह्योमृदुवा श्लुक्ञ्च ३।१।३९
७७८	फनेग्रहिरात्यम्भरिश्च	३।२।२६	४३४	मोग्मोहोतुभये १।३।६८

सूनाङ्कः।

सूनाङ्कः

५९३	मुजोऽनवने	१।३।६६	३६४	निवेगुणः	७।३।८२
९७६	मुवः संज्ञान्तरयो-	३।२।१७९	३६५	मीनातिमिनोतिदीर्घां त्यति च	६।१।५०
९५०	मुवश्च	३।२।१३८	४७३	मुचोऽन्मन्व्य मुचो दा	७।४।५७
७।०	मुचो भावे	३।१।१०७	५२३	मुण्डमिध्नन्नदगवणश्चन०	३।१।२१
६०	मुचो वृग् लुङ्तिटोः	६।४।८८	२९७	मृजेर्गुङिः	७।२।११३
८१५	मृते	३।२।८४	७।७	मृजेर्गिभाषा	३।१।११३
६३९	मृते च	३।३।१४०	१०५०	मृष्टमृष्टगुणमुपकिनावदवनाः क्त्वा	
५८	मृसुकोन्तिङि	७।३।८८			१।२।७
३५०	मृसामित्	७।४।७६	८९३	मृष्टस्तिनिज्ञायाम्	१।२।२०
७।६	मृजोऽमत्रायाम्	३।१।११२	७।८	मेयनिभयेषु ह्रजः	३।२।४३
५१३	मृगादिभ्यो भुव्यञ्जेतां पश्च हलः	३।१।१२	४३	मेनि.	३।४।८९
६९९	मोय नये	७।३।६९	३८७	मिपनेलुङ् लृङोश्च	१।३।६१
३८०	भ्रतजो रोपययोग्यन्यतरस्याः	६।४।४७		य	
९७४	भ्राजभ्रामर्षावित्तुतोजिपुशोवन्तु-		४८२	यङि च	७।४।३०
वः चिप्	३।२।१७७	४९८	यङोऽचि	२।४।७४	
४२१	भ्राजमाममापदीपजोवमोलपीटा-		४९९	यङो दा	७।३।९४
मायतरस्याम्	७।४।३	६४५	यच्चयनयोः	३।३।१४८	
५००	भ्योश्च	८।२।६५	९६५	यजयपदगायां यङः	३।२।१६६
	म		११०६	यजयैर्मिति च	७।१।४३
९२४	मिगुडिपूजायैभ्यश्च	३।२।१८८	१=१४	यजयावयतनिच्छप्रच्छरक्षो नङ्	३।३।९०
८३२	मनः	३।१।८२	६९६	यजयाचरचप्रवचर्चश्च	७।३।६६
८२१	मन्ने श्वेतग्रहोत्थनमपुराहातो ध्विन्		१०९३	यजुन्पुनर.	६।१।११७
	३।२।७१	६६२	ययानिध्नूप्रयोगः पूर्वस्मिन्	३।४।४	
११०१	मन्नेऽवाङ्मनादेरात्मनः	६।४।१४१	१५७	यममनमातां दृक् च	७।२।७३
१०६६	मयनेरिदन्यतरस्याम्	६।४।७०	५५५	यमो गन्धने	१।२।१५
३५९	मन्जिनोभेति	७।१।६०	९७३	यश्च यङः	३।२।१७६
५३	माङि लुट्	३।३।१७५	८६७	यस्य विभाषा	७।२।१५
२३२	मानवधदानुगानुभ्यो दीर्घश्चान्यासस्य	३।१।६	४८०	यस्य हलः	६।४।४९
	३।१।६	३६२	यसोऽनुवमर्नात्	३।१।७१	
७८७	मितनरं च	३।२।३४	६३०	मानत्पुगनिषानयोर्नट्	३।३।४
५९६	मिमांषपदान् ह्रजोऽन्यामे	१।३।७१	१०७५	यावति विन्दजोबोः	३।४।३०
४४९	मिवा ह्रस्वः	६।४।९२			

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

२६	यामुट् परस्मैपदेपूदात्तो ङि च	६।४।१०३	४३९	रुः वोऽन्यत-स्याम्	७।३।४३
३२३	योवर्णयोर्दोरीवे-योः	७।४।५३	१०३१	रोमास्याया ष्चुल् बहुलम्	३।३।१०८
७२५	युग्मं च पत्रे	३।१।२१		ल	
१४	युग्मद्युपपदे समानाधिकरणे		२	लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः	३।४।६९
	स्थालित्यपि मध्यमः	१।४।९०५	६	लः परस्मैपदम्	१।४।९९
३९५	ये च	६।४।१०९	९३५	लक्षणहेत्वोः क्रियायः	३।२।१२६
२४९	ये विनापा	६४९	८०६	लक्षणे जायापत्योष्टक्	३।२।५२
	र		३	लक्षेमुट् च (उ०)	
२५४	रञ्जेश्व	६।४।२६	२७५	लङ् शाकटायनस्यैव	३।४।१११
८५६	रवान्यां निष्ठानो न पूर्वस्य		६२५	लटः स्मे	३।२।१८
	न दः	८।२।४२	९३२	लटः शतृशालिवावप्रथमा-	
३५६	रथादिभ्यश्च	७।२।४५		समानाधिकरणे	३।२।१२४
२१६	रधिजमोरवि	७।१।६१	४१७	लभेश्व	७।१।६४
४१६	रभेरशब्दलिनेः	७।१।६३	९५५	अपपतपदस्थाभूवृत्पहन-	
४५३	रलो व्युपधादिलादेः संश्च	१।२।२६		कमगमगृन्त्यः उक्त्वा	३।२।१५४
८४३	राजनि युधिष्ठिरः	३।२।९५	४	लस्य	३।४।७७
७१८	राजसूयमूर्धमृपोद्यस्त्व	३।१।११४	६५५	लिङ् च	३।३।१५९
३५४	राघो हिंसायाम्	६।४।१२३	८८	लिङ् निमित्तो लुङ्	
८२९	गन्तोपः	६।४।२१		क्रियातिपत्तौ	३।३।१३९
७३२	रान्ने कृतिविभाषा	६।३।७२	२३९	लिङ् सिचावात्मनेपदेपु	१।२।११
१८७	रिङ् शयगुलिङ्क्षु	७।४।२८	२७	लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्य	७।२।७९
८१	रि च	७।४।५१	३३	लिङ् मिषुट्	३।४।१०२
७८१	रिवर्जनव्ययस्य	६।३।६६	३७४	लिङ् सिचोरात्मनेपदेपु	७।२।४२
४९१	रीगुदुपधाय च	७।४।९०	१११५	लिङ् सेट्	३।४।७
५०२	रगुरिकौ च लुकि	७।४।६१	१११३	निट् याशिष्यङ्	३।१।८६
३००	रदश्च पञ्चमः	७।३।९८	८४	निडाशिषि	३।४।११६
४६३	रददिमुपग्रहिम्बपिप्रच्छः		९२६	लिटः वानज्वा	३।२।१०६
	मंडच	१।२।८	६८	निट् च	३।४।११५
२९९	रदादिभ्यः सार्वधातुके	७।२।७६	२७४	नित्यन्यतरस्याम्	२।४।४०
३८८	(व) रदादिभ्यः णम्	३।१।७८	२५५	नित्याम्यामस्योमयेषाम्	६।१।१७
९०७	रह्यमत्वरमंशुषास्वनाम्	७।२।२८	७७	लिट् मत्तभयोर्गेशिरेच्	३।४।८१

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

७३	निटि घातोन्नम्यामस्य	६११८	१०६७	त्यपि च	६११४१
२६०	लिटि कपो घः	६११३८	१०६३	त्यपि लघुपूर्वात्	६१४५६
११३४	लिटि	६११९३	१०३४	त्युट् च	३११११५
२२८	लिङ्गडोश्च	६११२९	८५८	त्यादिभ्यः	८१२४४
६३३	तिप्प्यमानसिद्धौ च	३१३१७		व	
२६३	तिप्पिसिचिह्नश्च	३११५३	२९८	वच उम्	७४४२०
४३२	लियः समाननारातीनी- करणयोश्च	१३१७०	२५६	वचिम्पिगजादीना किति	६१११५
४३१	लीलीनुंलुकान्धतस्मा स्नेहनिपातने	७३१३९	६९७	वचोऽन्वदगंशायाम्	७३१६७
२५१	लुमादुहदिहतिहगुहास्मनेपदे दग्ने	७३१७३	६९४	वञ्चैर्यतो	७३१६३
५२	लुङ्	३१२११०	१०५२	वञ्चिलुङ्कुञ्च्युतश्च	११२२४
५१	लुङ्लङ्लुङ्लङ्लुङ्गुदातः	६१४७१	७०९	वदः सुपि वयप् च	३१११०१
२७३	लुङ्सनोर्धस्त्	२४३३७	११	वदप्रजहलन्तस्याधः	७१२१३
२८०	लुङि च	२४४४३	७६३	वयसि च	३१२१०
८०	लुटः प्रथमतः डारीरगः	२४४८५	३	वर्तमाने लट्	३१२१२३
२४०	लुटि ल वलपः	१३१९३	६३५	वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा	३१११३१
४७८	लुपसद्वरजपजमदहशगूम्यो भावगर्हामाम्	३११२४	२६१	वश्चात्प्राग्यतरस्या किति	६११३९
८८६	लुमोऽविमोहने	७१२४४	९२८	वस्त्रेवाजादधताम्	७१२१७
८७	लुट् शेषे च	३३११३	८८४	वसनिधुधोरिट्	७१२५२
९४०	लुटः सदवा	३३११४	६८६	वस करणम्	३१११०२
१११८	लोटोऽङ्गो	३११९४	८१५	वहश्च	३१२१६४
३६	लोट् च	३३११६२	१७४	वाऽप्यस्य संयोगादेः	६१४६८
४०	लोटो लङ्बन्	३४४८५	६६७	वाऽग्लुबोऽस्त्रियाम्	३११९४
४२६	लोपः पिबनेरोऽद्यन्वास्तस्य	७४४४	५१५	वा कपयः	१३१९०
१९२	लोपचाग्नान्यतरस्या ङोः	६४४१०७	९१९	वा क्रोशदैव्ययोः	६४४६१
३४४	लोपो पि	६४४११८	५५७	वा गमः	११२१३
५१४	लोहितदिहाङ्भ्यः वयप्	३१११३	७९५	वाचंयमपुरन्दरो च	६३१७९
			४४८	वा चित्तविरागे	६४४९१
			७९४	वाचि यमो घने	३१२४०
			११२५	वा छन्दनि	३४४८८
			२४४	वा जूधमुनगाम्	६४४१२४
			९०६	वा दान्तान्त्वज्जुर्दन्तपटञ्चन-	

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

१३३	वा निसंनिधनिन्दाम्	८४१३३	६११	विभाषा चिण्णमुलोः	७११६९
१५३	वा भ्रासम्नासभ्रमु०	३१११०	३७२	विभाषा चेः	७१३५८
२७७	वामोर्वा	८४१२३	६५२	विभाषा घानौ सम्भावनवचने	
१०३६	वा यौ	२४१५७		यदि	३१३१५५
३१४	वा लिटि	२४१५५	१७७	विभाषा घेट्श्योः	३११६९
१०६१	वा ल्यपि	६४१३८	१०३०	विभाषा परैः	६११४४
३८८	(अ) विज इट्	११२१२	८९२	विभाषा भावादिकर्मणोः	७१२१७
८१७	विह्वनोरनुभासिकस्यान्	६४१४१	३१९	विभाषा लुङ्लुङो.	३१३५०
८८०	वित्तो भागपत्ययोः	८१२५८	४३०	विभाषा लियतेः	६११५१
२८९	विदाङ्कुर्वन्स्त्रित्यन्यतरस्याम्	३११५१	५८०	विभाषा विप्रलापे	११३१०
९६१	विदिमिदिच्छिदेः कुग्च्	३१११६२	४२०	विभाषा वेष्टिचेष्टयोः	७१४९६
९३८	विदेः शतुर्वसु	७११३६	२६९	विभाषा ह्वेः	६११३०
२८८	विदो लटो वा	३१४८३	६२१	विभाषा साकाङ्क्षे	३१२११४
२५	विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा-		२०७	विभाषा मृजिदुसोः	७१२६५
	घोष्ट०	३१३१६१	६५	विभाषेटः	८१३७९
७८८	विध्वर्योरस्तुदः	३१२३५	३२८	विभाषोर्णोः	११२३३
९६३	विन्दरिच्छु-	३१२१६९	६००	विभाषोपपदेन प्रनीयमाने	११३७७
९७७	विप्रसम्भो ह्वमन्त्रायाम्	३१२१८०	४३३	विभेतेर्हेतुभ्ये	६११५६
५४२	विपराम्यां जेः	११३१९	१०८०	विशिषतिपदिकर्ता व्याप्यमाना-	
७२१	विपुषिवर्तिपजिष्यामुञ्जत्क-			सेव्यमानयोः	३१४५६
	हलिष्ठ	३११११७	५६८	वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः	११३३८
५३१	विभाषाऽकर्मकान्	११३८५	२३५	वृद्धयः स्पसन्तोः	१११९२
१०६४	विभाषाऽयः	६४१५७	२००	वृत्तो वा	७१२३८
८६४	विभाषाऽन्यत्रपूर्वस्य	६११८६	५७१	वेः पादविहरणे	११३४१
६४२	विभाषा कथमि निङ् च	३१३१४३	५६४	वेः शब्दकर्मणः	११३३४
३२	विभा पाठयानपरिङ-		१९८	वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्	८१३७३
	योगिन् च	३१३११०	४००	वेः स्कन्नातेनित्यम्	८१३७७
९२९	विभाषा गमहृतविद्विषाम्	७१२६८	२५७	वेजः	६११४०
६३१	विभाषा कदाकहोः	३१३१५	२५८	वेजो वधिः	२१४४१
७२४	विभाषा कृत्तृपोः	३१११२०	५५८	वेरोविभाषा	७११७
७४०	विभाषा भृहः	३१११४३	१०८	वेश्च स्वतो भोजने	८१३६
१७९	विभाषा घ्रावेट्साञ्चासः	२१४७८	११२१	वैत्रोऽन्यत्र	३१४९६

श्रीशङ्खः	श्रीशङ्खः	श्रीशङ्खः
८५७ संयोगादेशतो धानीर्यशतः	८५७ ममन्तुनीधामुत्तार	१३१५४
४ संस्वपाने स्तयपानेदंडं (३०)	१०४७ गमानकृतृकयो पूरंराने	३४४२१
८०१ संज्ञायां भूतु वजिधामिहितविदम	९८३ समानकृतृकयो वृत्तुमु	३३११५८
	३२४४६	१०१९ समानेजानृष्वे वदो न्यु ७११३७
१०२२ संज्ञायां समजनिपदनिमदनविदपुन-	५६६ सम्माननोत्प अनाचार्यकरणज्ञान	१३१३६
सोड् मृत्निगः	३३१९९	
१११९ स उत्तमस्य	३४४९८	६५१ सम्भावनेऽन्मिति चेत् निद्राप्रयोगे
४०७ रजपपामरुनदीणातुलश्लोकमेतान्		३३११५४
	३११२५	७६० मनिस्व
८१२ सत्पूद्विपुत्रुदुदपुत्रविदद्विद	३२४३१	६६१ समुच्चयेऽन्यनगम्याम्
१०५ सदिरप्रतेः ८१३३६		३४४३
२१५ सदिरस्वज्जयोः परस्य निदि ८३१११८	६६३ समुच्चये सामान्यवचनस्य	३४४५
२४७ सदेः सितः	१३१६०	५९८ समुदायङ्गो यमोऽन्ये १३१७५
७५२ सनः किवि दीर्घद्वाम्यान्यतरस्याम्		९९८ समुदोरन पन्पु ३३१६९
	६४४४५	१०८१ समुदायतजोयेषु हवृत्तृप्रह ३४४३६
१४७ सनाद्यन्ता धात्वः	३११३२	५५६ समो गम्यन्दिप्रचिन्स्वरत्पतितु विदिन्यः
९६७ सनायांसमिज्ञ उः	३२११६८	
४६२ सनि प्रहगुहोश्च	७२११२	१८४ सनिगात्यनिन्पश्च
४६० सनि च	३४४४७	७९७ सर्वकृलाभ्ररौप्ये कयः
४७२ सनि मीमाधुरभलमकपतपदामच इस्		४२३ सवपेचदि
	७४४१४	४८ सवाम्या वामी
४६६ सनिवर्तयन्मरुजदम्पुत्रिस्वपूर्णमर-		३४४९१
जपिसनाम्	७२४९	२४५ सहिवहोरोदवर्णस्य
८१८ सनोनेरनः	८३११०८	८४४ सहे च
२०९ सन्यडोः	६११९	२२ सार्वधातुकमपिन्
२२० सन्यतः	७४४७९	१८ सार्वधातुकार्यधातुकयोः
१६१ सन्विटोर्जेः	७३११७	६०२ सार्वधातुके यक्
४५९ सन्विटोर्जेः	७३१५७	२०१ सिचि च परस्मैपदेषु
२१९ सन्वत्पुनि चङ्परिजग्लोपे	७४४९३	१४१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु
८४५ सप्तम्यां जनेर्दः	३११९७	४८३ सिचो दहि
५८२ समः प्रतिज्ञाने	१३१५२	९६ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च
५९२ समः दणुः	१३१६५	१ सितनिगमिमामिमव्यविधाञ्कृति-
५४६ समवप्रविम्यः स्वः	१३१२२	म्यस्तुन्
		(३०)
	४४२ सिध्यतेरपारलोकिने	६११४६

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

३१०	सिपि पातोर्वा	८२।७४	१६४	स्तुसुवज्जम्: परस्मैपदेपु	७।२।७२
१११६	सिब् बहुलं लेटि	३।१।३४	४७४	स्तोतिस्मारेव पप्पन्थासात्	८।३।६१
२१४	सिवादोना वाङ्मवाऽपेपि	८।३।७१	८७३	स्त्यः प्रपूयस्य	६।१।२३
८३९	सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः	३।२।८९	४६४	स्मिपूहृज्ज्वला ननि	७।२।७४
५२०	सुखादिभ्यः कर्तृवेशनायाम्	३।१।१८	१०१८	स्त्रियां स्तिन्	३।३।९४
८६	सुट् तियोः	३।४।१०७	१११	स्थादिष्वग्यासेन चान्यासस्य	८।३।६४
३७१	सुनोते: स्वसनोः	८।३।११७	२२९	स्थाध्योरिच्च	१।२।१७
५०४	सुप आत्मनः ववच्	३।१।८	९७२	स्थेतामास्रनिसकमो वरच्	३।२।१७५
११०२	सूपां सुलुकपूर्वसवर्णाच्चेयाडाड्यायाजालः	७।१।३९	१११०	स्नात्वाद्यश्च	७।१।४६
७५६	सुपिस्थः	३।२।४	१५५	स्तुतमोरनात्मनेपदनिमित्तो	७।२।३६
८३१	सुप्यजातो णिनिस्ताच्चीत्ये	३।२।७८	१०८३	स्नेहने निपः	३।४।३८
८४९	सुप्यजोड्वर्निप्	३।२।१०३	५६१	स्पर्धायानाडः	१।३।३१
३०९	सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसूतिसमाः	८।३।८८	९५७	स्पृहिगृहिपतिटयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य	
९५९	सुपस्यदः कमरच्	३।२।१६०	आलुच्		३।२।५८
२०६	सृजिद्वयोर्भल्यकिति	६।१।५८	८६०	स्फायः स्फी संक्षायाम्	६।१।२२
११३३	सृष्टिदोः कसुन्	३।४।१७	४३७	स्फायो वः	७।३।४१
९८८	सृ स्थिरे	६।३।१७	१००७	स्फुरतिस्फुरत्योर्षञि	६।१।४७
३१२	सेजसिचि कृतचूतद्वदनुतः	७।२।५७	३८६	स्फुरतिस्फुरत्योर्निनिविन्म्यः	८।३।७६
११२	सेषतेर्गो	८।३।११३	५४	स्मोत्तरे लङ् च	३।३।१७६
४१	सेहपिच्च	३।४।८७	७९	स्मतासो सुलुटोः	३।१।३३
२४६	सोडः	८।३।११५	१०१०	स्यटो जवे	६।४।२८
८४०	सोमे सुजः	३।६।९०	१०९६	स्यस्यदसि बहुलम्	६।१।१३३
१०६	स्तग्नेः	८।३।६७	६०४	स्यसिचूसोमुट्तासिपु भाववर्माणो	
८	स्तनिदुपिपुपिगदिमदिहृदिभ्यो णेरिलुच्				६।४।६२
	(७०)		९६६	स्वपितृपोर्नजिड्	३।२।१७२
७६६	स्ताम्बरणयोः रमिजपोः	३।२।१३	४६३	स्वपिम्यमिन्वोर्जां यटि	६।१।१६
७७६	स्ताम्बसकृतोरिन्	३।२।२४	१०१५	स्वपो नृन्	३।३।९१
३९६	स्तम्भस्तुम्भुस्कुम्भुम्भुस्तुम्भुः		११३	स्वरतिमूतिमूयतिघूतदितो वा	७।२।४४
	शुनुरव	३।१।८२	१०	स्वरितत्रितः ऋत्रिप्राये त्रियापने	
४१५	स्तम्भुमिदुसहां षटि	८।३।११६	३७०	स्वादिभ्यः श्रुः	३।३।७

सूत्राङ्कः

सूत्राङ्कः

१०७३	स्वादुमि णमुल्	३।४।२६	९९	ह्लादिः शेषः	७।४।६०
१०८५	स्वेपुषः	३।४।४०	७४५	हश्च धीहीकालयोः	३।१।१४८
४४६	स्रवतिशृणोतिद्ववतिप्रवतिप्लवति-		६२३	हश्वतोर्लङ् च	३।२।११६
	श्ववतीनां वा	७.४।८६	१०८४	हस्ते वनिग्रहो	३।४।३९
	ह		३७५	हिनुमौना	८।४.१५
			३८४	हिसायां प्रतेश्च	६।१।४१
८३	ह एति	७।४।५२	२७१	हुम्भ्यो हेचिः	६।४।१००
५५३	हनः सिच्	१।२।१४	१९१	हुश्रुवोः सार्वधातुके	६।४।८७
९९९	हनश्च वषः	३।३।७६	९०८	हुपेलोमसु	७।२।२९
७११	हनस्त च	३।१।१०८	४१२	हेतुमति च	३।१।२३
४५१	हनस्त्रोऽचिण्णलोः ७।३।३२		६५३	हेतुहेतुमतोर्लिङ्	३।३।१५६
२८२	हनौ वष लिङि	२।४।४२	३७६	हेरषडि ७।३।५६	
२७८	हन्तेर्जः	६।४।३६	१४५	ह्यपन्तक्षणश्वसजागुगिश्येदिताम्	७।२।५
७६२	हरतेरनुद्यमनेऽच्	३।२।९	७४	ह्रस्वः	७।४।५९
७७७	हरतेर्हतिनाययोः पत्नी	३।२।२५	७१३	ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्	६।१।७१
४०५	हलः	६।४।२	२३०	ह्रस्वादङ्गात्	८।२।२७
४०२	हलः शनः शानञ्भो	३।१।८३	९११	ह्लादो निष्ठायाम्	६।४।९५
४५५	हलन्ताश्च	७।२।५९	४२५	ह्रः संप्रसारणम्	६।१।३२
६७४	हलश्चेजुपधात्	८।४।३१	७५४	ह्लावामश्च	३।२।२

